Fernand Braudel

AKDENİZ
VE
AKDENİZ DÜNYASI



Akdeniz
ve
Akdeniz Dünyası

Yayımlayan: Muhittin Salih Eren
İstanbul 1990.

Özgün adı:
Fernand Braudel
La Méditerranée et le monde méditerranéen
à l'époque de Philippe II.

34-89-Y-70-0011
EREN Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti.
Merkez: Tünel, Sofyalı Sokak No: 34 BEYOĞLU-İSTANBUL Tel: 151 28 58 - 152 05 60
Şube : Sahaflar Çarşısı No: 16 BEYAZIT - İSTANBUL Tel: 522 85 31
Telefax: 143 30 16

Basıldığı yer: Çeltüt Matbaacılık Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Tel: 522 34 54 - 528 67 29

Fernand Braudel

AKDENİZ
VE
AKDENİZ DÜNYASI

İkinci cilt

Fransızca aslından çeviren:
MEHMET ALİ KILIÇBAY

EREN

İçindekiler

BİRİNCİ BÖLÜM XI

ORTAK KADERLER VE BÜTÜNSEL HAREKETLER XI

4 İMPARATORLUKLAR 1

1. İmparatorlukların kökeninde 4
   Türk yükselişi: Küçük Asya'dan Balkanlara 4
   Türkler Suriye ve Mısır'da 7
   İçten görünüşüyle Türk İmparatorluğu 8
   İspanyol Birliği: Katolik krallar 9
   V. Carlos 10
   II. Felipe'nin İmparatorluğu 12
   Rastlantı ve siyasal nedenler 15

2. Devletlerin olanakları ve zayıflıkları 16
   Memur 16
   Ardılını belirleme hakları ve görev satışları 19
   Yerel özerklikler 22
   Maliye ve kredi devletin hizmetinde 26
   1600-1610: zaman orta büyüklükteki devletler için uygun mudur? 33

5 TOPLUMLAR 37

1. Bir senyörlük tepkisi 38
   Senyörler ve köylüler 38
   Kastilya'da: Büyükler ve ünvanlılar (titulos) krala karşı 40
   Kastilya hidalgo ve regidore'leri 44
   Başka tanıklıklar 45
   Türkiye'nin birbirini izleyen aristokrasileri 47
   Çiftlikler 51

2. Burjuvazinin ihaneti 51
   Akdeniz burjuvazileri 52
   Burjuvazinin ihaneti 54
   Satılık soygun 55
   Yeni soylulara karşı 57

3. Sefalet ve haydutluk 57
   Tamamlanmamış devrimler 58
   Sınıf savaşı mı? 60
   Berduşlara ve serserilere karşı 61

Heryerde hazır ve nazır haydutluk 63
Eşkiyalık ve devletler 65
Eşkiyalık ve senyörler 68
Eşkiyalığın artışı 69
Köleler 71
Ne sonuca varmalı? 71

6 UYGARLIKLAR 73

1. Uygarlıkların hareketliliği ve hareketsizliği 73
Küçük olayların dersi 73
Kültürel mallar nasıl yolculuk yaparlar 75
Yayılmalar ve kültür alış-verişinin reddi 77
Ya Yunan uygarlığı 80
Süreklilikler ve kültürel husumetler 81
İkincil bir sınır örneği: İfrikiya 82
Mübadele ve aktarımların yavaşlığı 84

2. Uygarlıkların üstünün örtülmesi 85
Türkler Doğu Balkan ovalarında 86
Morisco İslamiyeti 91
Morisco sorunlarına dair 92
Moriscos İspanya'sının bir coğrafyası 93
Granada'nın dramı 96
Granada savaşından sonra Granada 98
Batının üstünlüğü 101

3. Bütün diğer hepsine karşı bir uygarlık: Yahudilerin kaderi 104
Mutlaka bir uygarlık 105
Yahudi cemaatlerinin heryerde hazır ve nazır olmaları 110
Yahudilik ve kapitalizm 112
Yahudiler ve konjunktür 115
İspanya'yı anlamak 117

4. Dışa doğru ışımalar 119
Barok'ın aşamaları 120
Tartışmak gerekir mi? 122
Büyük bir Akdeniz ışıma merkezi: Roma 122
Başka bir ışıma merkezi: İspanya 124
Bir kez daha: Akdeniz'in gerilemesi 126

7 SAVAŞ BİÇİMLERİ 127

1. Birlikler savaşı ve tahkim edilmiş sınırlar 127
Savaşlar ve teknikler 128
Savaş ve devletler 129
Savaş ve uygarlıklar 130
Balkanlara karşı savunma savaşı 132
Venedik "limes"i 133
Tuna üzerine 134
Denizin merkezinde: Napoli ve Sicilya kıyılarında 136
İtalya ve İspanya kıyılarının savunması 139
Kuzey Afrika kıyılarında 140
Presidiolar "kötünün iyisi" 143
Talanların yanında veya karşısında 145
Savunmanın psikolojisi 146

2. Korsanlık, büyük savaşın yardımcısı 146
Korsanlık, eski ve genelleşmiş endüstri 147
Kentlere bağlı korsanlık 149
Korsanlık ve ganimetler 151
Korsanlığın kronolojisi 152
Hıristiyan korsanlığı 152
Doğu Akdeniz'de Hıristiyanların yol açtıkları zararlar 154
Cezayir'in ilk ve göz kamaştırıcı yükselişi 157
Cezayir'in ikinci ve gene göz kamaştırıcı yükselişi 158
Bir sonuca varılabilir mi? 160
Esirlerin bedel karşılığı geri alınması 161
Bir savaş diğerini kovar 163

8 SONUÇ YERİNE KONJONKTÜR VE KONJONKTÜRLER 165

Başlangıç iddiaları 165
Yüzyıllık trend 166
Uzun dalgalanmalar 168
İspanyol iflasları ve konjonktürler 168
İç ve dış savaşlar 169
Konjonktür ve genel tarih 170
Kısa ve bunalımlar 170

İKİNCİ BÖLÜM 173

OLAYLAR SİYASET VE İNSANLAR 173

1 1550-1559: BİR DÜNYA SAVAŞININ BAŞLAMASI VE BİTİŞİ 175

1. Savaşın kökenlerinde 1545-1550: Akdeniz'de barış 175
Africa olayı 177
Muhlberg'in yarını ve ertesi 180

2. Akdeniz'de ve Akdeniz'in dışında savaş 185
Trablus'un zaptı: 14 Ağustos 1551 185
1552 yılının yangınları 189
Korsika Fransızlara, İngiltere İspanyollara 190
V. Carlos'un tahtan çekilmeleri: 1554-1556 193

3. Savaşa dönüş: Kararlar hâlâ Kuzeyden geliyor 197
Vaucelles ateş-kesinin bozulması 197
Saint-Quentin 199
Cateau-Cambrésis barışı 202
II. Felipe'nin İspanya'ya dönmesi 205

4. Yüzyılın ortasında İspanya 207
Protestan alarmı 208
Siyasal bitkinlik 210
Mali güçlükler 211

2 TÜRK ÜSTÜNLÜĞÜNÜN SON ALTI YILI 1559-1565 217

1. Türklere karşı savaş, bir İspanyol çılgınlığı 217
İspanyol-Türk müzakerelerinin kesilmesi 217
Türklerin deniz gücü üstünlüğü 219
Cerbe seferi 221

2. İspanyol toparlanması 230

1561-1564 yılları 230
Korsanlara ve kışa karşı: 1561-1564 233
Korsika'nın ayaklanması 238
Avrupa'nın sükûneti 241
İspanyol denizciliğinin kalkınmasına ilişkin bir kaç rakam 243
Dan Garcia de Toledo 247

3. Malta, güç denemesi (18 Mayıs - 8 Eylül 1564) 247
Gafil avlanıldı mı? 247
Şövalyelerin direnmesi 248
Malta'nın kurtarılması 249
İspanya'nın ve II. Felipe'nin rolü 251

3 KUTSAL LİGANIN KÖKENLERİ: 1566-1570 256

1. Alçak Ülkeler mi, yoksa Akdeniz mi? 256
Türkler Macaristan ve Adriyatik'te 258
Macaristan'da savaşın yeniden başlaması 261
1566'da Alçak Ülkeler 263
1567-1568: Alçak Ülkeler başrolde 267

2. Granada Savaşı dönemeci 273
Savaşlardaki artış 273
Granada Savaşı'nın başlangıcı 275
Granada olayının bir sonucu: Tunus'un Uluç Ali tarafından zabtı 279
Granada ve Kıbrıs Savaşı 280
Kıbrıs Savaşı'nın başlangıcı 283
Kıbrıs'a yardım 289

4 İNEBAHTI 293

1. 7 Ekim 1571 çarpışması 293
Gecikmiş bir anlaşma 294
Fransa diplomatik faktörü 296
Don Juan ve filosu zamanında gelebilecekler mi? 298
İnebahtı'dan önce Türkler 300
7 Ekim çarpışması 301
Sonuçsuz bir zafer mi? 303

2. 1572, dramatik yıl 305
Saint Barthélemy (24 Ağustos 1572) katliamına kadar Fransız bunalımı . 305
Avusturyalı Don Juan'a emir ve karşı-emir, Haziran 1572 310
Mora seferleri 313

3. Venediğin "ihaneti ve Tunus'un iki zabtı: 1573-1574 317
Venedik için savunma 317
Tunus'un Avusturyalı Don Juan tarafından alınması,
bir başka sonuçsuz zafer 319
Tunus'un kaybı: 13 Eylül 1574 323
Akdeniz'de nihayet barış 327

5 İSPANYOL-TÜRK ATEŞKESLERİ: 1577-1584 331

1. Margliani'nin elçiliği, 1578-1581 332
Geriye dönüş: II. Felipe'nin ilk barış girişimleri 332
Don Juan zamanında 333
Garip bir başarı sahibi: Martin de Acuna 336

Giovanni Margliani 337
1581 anlaşması 343

2. Savaş Akdeniz'in merkezinden uzaklaşıyor 346
Türkiye İran'a karşı 347
İran'a karşı savaş 348
Türkler Hind Okyanusunda 352
Portekiz Savaşı, yüzyılın dönemeci 353
Alkazar Kebir 354
1580'deki güç denemesi 358
İspanya Akdeniz'i terkediyor 359

6 AKDENİZ BÜYÜK TARİHİN DIŞINDA 361
1. Türklerin sıkıntıları ve güçlükleri 362
1589'dan sonra Kuzey Afrika'da ve İslam dünyasında isyanlar 363
Türk mali bunalımı 367
1593-1606: Macaristan cephesinde büyük harekâtların yeniden başlaması 368

2. Fransız iç savaşlarından İspanya'ya karşı açılan savaşa: 1589-1598 374
Akdeniz Fransa'sında Din Savaşları 374
İspanyol-Fransız savaşı: 1595-1598 382
Vervins Barışı 383

3. Deizde savaş olmayacak 386
1591'de sahte alarm 386
Gian Andrea Doria Türk donanmasıyla çarpışmak istemiyor:
Ağustos-Eylül 1596 389
1569-1600 390
1601'de sahte alarm mı, yoksa kaçırılan fırsat mı? 391
II. Felipe'nin ölümü: 13 Eylül 1598 392

SONUÇ 396
NOTLAR 401
DİZİN (1. ve 2. ciltler) 519

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTAK KADERLER VE BÜTÜNSEL HAREKETLER

(devam)

4

İMPARATORLUKLAR

XVI. yüzyıla ait geçerli bir siyasal panaroma, uzun bir evrimin anlamını yeniden kavramak üzere, büyük ölçekte gerilere gidilmedikçe çizilemez.

XIV. yüzyılın sonunda İç Deniz kıyılarında kurulmuş kentlere, kentsel devletlere aitti. Kuşkusuz, şurada veya burada dalgalara doğru mahreç bulmuş, az veya çok homojen, nisbeten kalın karasal devletler bulunmaktaydı. Napoli krallığı -*"il Realme"*- en mükemmelinden krallık; Bizans imparatorluğu; veya Aragon tacı altında birleşmiş ülkeler böyleydiler. Fakat bu devletler çoğu zaman, güçlü kentlerin biraz bol elbiselerinden başka birşey değillerdi: Aragon, *latu sensu* Barselona'nın dinamizminin eseriydi; Doğu İmparatorluğu ise tam anlamıyla Istanbul ve Selaniğin çifte banliyösünden ibaretti.

XV. yüzyılda kent artık, durumla boy ölçüşecek halde değildir; kentsel bir bunalım ortaya çıkmıştır ve bu ilk önce yüzyılın başlarında belirtilerini gösterdiği İtalya'da başlamıştır. Elli yıl içinde Yarımadanın yeni bir haritası, bazı kentlerin lehine, diğerlerinin de aleyhine olmak üzere, yeniden çizilmiştir. Bu ölçülü bir bunalımdır, çünkü belki de gündemde olanı -fakat bundan kuşkuluyum-, yani Yarımadanın birliğini gerçekleştirememiştir. Sırasıyla Napoli, Venedik, Milano bu işte başarısızlığa uğramışlardır. Zaman henüz gelmemiştir: çok fazla partikülarizm üst üste gelmekte, kendi hayatlarını yaşamakta ısrarlı çok fazla kent bu zor doğumu frenlemektedirler. Demek ki, kentsel bunalım ancak yarım bir şekilde ilerleyebilmiştir. 1454'teki Lodi barışı bir denge ve bir başarısızlıktır: Yarımada siyasal haritasını basitleştirmiştir, fakat parçalanmış olarak kalmaya devam etmektedir.

Ancak, benzeri bir bunalım denizin heryerinde çalışmaya başlayacaktır. Fiili olarak heryerde, çok narin, çok dar olan kent-devlet zamanın siyasal ve mali ödevlerinin altında kalmaktadır. Kent-devlet yok olabilir, mahkûm edilmiş bir biçimi temsil etmektedir. 1453'te Istanbul'un alınması, 1472'de Barselona'nın düşmesi, 1492'de Granada'nın sonu bunun çarpıcı kanıtları olmuşlardır ([1]).

Kentsel devletin rakibi olan karasal devlet ([2]) insan ve mekân bakımından zengin olarak, çağdaş savaşın muazzam masraflarını karşılamaya ehil yegâne güç olarak ortaya çıkmaktaydı; bu devlet paralı asker orduları besleyebiliyor, pahalı topçu malzemelerini sağlayabiliyordu; kısa bir süre sonra büyük deniz savaşları lüksüne de ulaşacaktır. Bu devletin ilerlemesi, uzun süre tersine döndürülemez bir olgu olmuştur. XV. yüzyılın sonunda, bu yeni devletler, Pireneler ötesinin şu XI. Louis'si olan II. Juan'ın Aragon'u veya Istanbul fatihi II. Mehmed'in Türkiye'siydi; aynı zamanda, kısa bir süre sonra VIII.

Charles'ın Fransa'sı ve İtalya'daki maceraları veya Katolik kralların İspanya'sı da böyle olacaklardır. Bunların hepsi ilk güçlerini kara içlerinde, Akdeniz kıyılarının uzağında geliştirmişlerdir ([3]), bu iş, çoğu zaman engel çıkartan kentlerin nadir olduğu fakir mekânlar boyunca gerçekleşmiştir. Buna karşılık, kentlerin yoğunluğu ve zenginliği, bölünmelere ve zayıflıkları canlı tutarken, çağdaşlık parlak ve canlı kalmaya devam eden geçmişten sıyrılmakta güçlük çekmektedir. Böylece, dikkat çekici bir zayıflık içinde bulunulmaktaydı. Bu zayıflık 1463-1479 arasındaki ilk Türk-Venedik savaşı sırasında görülmüş ve fazlasıyla dağınık toprakları nedeniyle korunaksız durumda olan Signoria, teknik bakımdan üstün olmasına rağmen, sonunda mücadeleyi terketmek zorunda kalmıştır ([4]). Bu zayıflık, Türklerin 1480'de Otranto'yu trajik işgalleri sırasında da görülmüştür ([5]); hepsinden iyisi ise VIII. Charles'ın İtalya'ya inişine yol açan şu kasırganın başlarında, 1494'te görülenidir. Bu hızlı Napoli yolculuğundan daha şaşırtıcı bir askeri harekât hiç görülmemiştir; bu harekât sırasında, Machiavelli'nin söylediğine göre, istilacıya birliklerin barınacağı evleri levazım çavuşlarına tebeşirle işaretlettirmek yetmiştir. Teyakkuz durumu geçtikten sonra herkes kahraman kesilmiş ve bol keseden konuşmaya başlamıştır. Veya Temmuz 1495 sonunda Venedik'li bir patricius olan Filippo Tron'un yaptığı gibi, VIII. Charles'ın elçisi Commynes'le alay edilmiştir. Venedikli, Fransa kralı hakkında söylenenleri yutmadığını ileri sürmektedir: "Kutsal Topraklara gitme arzusuna sahipmiş gibi gözükürken, aslında sadece *signore di tutta l'Italia* olmak istiyordu" ([6]).

Güzel söylevler, fakat artık Yarımada için felâketler dizisi başlamıştır ve bu durum onun zenginliğinin, Avrupa siyaseti hortumlarının merkezindeki konumunun mantıki sonucuydu ve bu onun bilgince siyasal yapılarının, "İtalyan dengesi"ni meydana getiren bütün bu saat düzeneğini, herşeyi açıklamaktaydı. Artık yüzyılın başında Machiavelli ve Guicciardini'den başlayıp, yüzyıl biterken Paruta, Giovanni Botero veya Ammirato'ya varana kadar, felâketler ve gündelik olaylardan derslerini alan şu düşünürler, siyaset ve devletlerin kaderleri üzerinde derin düşüncelere dalarlarken nedensiz olmayacaklardır.

İtalya? Evet devlet adamları için garip bir labaratuar: burada halkın tamamı tutkularına göre siyaset tartışmaktadır -hamal çarşı ortasında, berber dükkânında, veya zenaatkârlar meyhanede, ([7]) çünkü *raison dêtat* böyledir ([8])-. İtalyanların siyaseti bu yeniden keşifleri bireysel düşüncelerden değil de, ortaklaşa olarak alınan bir dersten türemiştir. Aynı şekilde, siyaset alanında fazlasıyla sık olan vahşet, ihanet, özel intikamların canlanan alevleri de eski yönetim biçimlerinin parçalandığı ve insanın iradesi dışında yeni biçimlerin, koşulların keyfine tabi olarak birbirlerini izledikleri bir dönemin işaretleridir. Bu durumda adalet çoğu zaman ortadan yok olmaktadır, çünkü yönetimler anlık heyecanlar ve şiddetlerle başa çıkamaycak kadar yenidirler. *Il Principe*, günü gününe yaşayabilme ve ayakta kalma sanatıdır ([9]).

Fakat daha XV. yüzyılda, XVI. yüzyılda da kesinlikle artık basit karasal devletler söz konusu değildir, ulusal devletlerden bahsetmek gerekmektedir. O tarihlerde daha geniş, devasa gruplar ortaya çıkmaktadır: biraraya gelmeler, miraslar, federasyonlar, tekil devletlerin koalisyonları -bu uygun formülün anakronizmasına rağmen imparatorluk terimi de kullanılabilir-. Aksi taktirde bu canavarlar nasıl ifade edilebilirler? 1494'te dağların ötesine müdahale eden sadece Fransa krallığı olmayıp, gerçekte düşlenen aynı zamanda bir Fransız İmparatorluğudur da. Napoli'ye yerleşmek onun ilk amacıdır. Daha sonra, İç Denizin kalbinde hareketsiz hale gelmeden Doğu'ya doğru koşmak, burada hristiyan direnmesini desteklemek, Rodos Şövalyelerinin tekrarlanan çağrılarına cevap vermek, Kutsal Toprakları kurtarmak; bir Filippe Tron ne derse desin, VIII. Charles'ın karmaşık siyaseti aslında budur: bu bir Haçlı siyaseti olup, bir anda Akdeniz'de bir engel meydana getirmiştir. Öte yandan, mistik bir dayanağı olmayan bir imparatorluk olamaz

ve Batı Avrupa'da da bu mistik Haçlı Seferinden başkası olamaz. V. Carlos'un örneği bunu kısa bir süre sonra kanıtlayacaktır.

Katolik Kralların İspanya'sı "basit bir ulusal devlet" olmayıp, daha şimdiden hükümdarların şahsında birleşmiş bir krallıklar, devletler, halklar ortaklığıdır. Padişahlar da, talihlerine ortak olan veya boyun eğdirilmiş bir fethedilmiş ve sadık halklar toplumuna hükmetmektedirler. Ancak, bu arada deniz maceraları Portekiz'in ve Kastilya'nın çıkarına olmaz üzere, en dikkatli çağdaş gözlemcilerin bile başlangıçta önemini iyice göremedikleri, ilk çağdaş koloni imparatorluklarını yaratmaya başlamışlardır. Bizzat Machiavelli karmakarışık bir İtalya'yı o kadar yakından gözlemektedir ki, bu kadar uzağa bakabilmek onun için mümkün olmamaktadır -ve bu genelde çok berrak olan bir gözlemci açısından ne kadar da vahim bir zayıflıktır- ([10]).

XVI. yüzyılda Akdeniz'in dramı öncelikle bir siyasal büyüme dramı olup, bu devlerin yerlerine yerleşmelerinden kaynaklanmaktadır. Fransa'nın ekonomik kariyerinin daha tasarlanmasıyla birlikte nasıl bozguna uğradığı bilinmektedir; kuşkusuz bu, henüz geri olan ekonomisinin koşullarından, belki tavrından veya bilgeliğinden, kesin değerlere karşı tutkusundan, büyük olan şeylerden nefret etmesinden kaynaklanmıştır. Fakat, olmayan olabilirdi. İspanya'nınkinin Cenova'ya dayandığı gibi (tabii ki hemen değil), Floransa'ya yaslanan bir Fransız İmparatorluğunu düşlemek abes değildir. Akdeniz'e yarı yabancı olan Portekiz'in de, Akdeniz'e özgü mekânın dışında (Fas'taki birkaç pozisyon hariç) kendini nasıl geliştirdiği bilinmektedir.

Demek ki İç Deniz'de yüselen imparatorluklar Doğu'da Osmanlılarınki; Batı'da da Habsburglarınkidir. Çok önceleri Leopold von Ranke'nin farkına vardığı üzere, bu çifte yükseliş tek ve aynı tarihtir ve biz buna gecikmeden, bu eşanlı muazzam tarihin doğumunda sadece koşul ve raslantıların rollerinin olmadığını ekleyelim. Ben Kanuni Sultan Süleyman veya V. Carlos'un (bizzat Henri Pirenne'in savunacağı gibi) kazalar olduklarına inanmıyorum; tabii ki bu kişilerin, imparatorluklarının değil. Wolsey'nin öncelikli etkisine de daha fazla inanıyor değilim ([11]); İngiliz *Balance of Power* siyasetinin yaratıcısı olan ve 1521'de bizzat kendi ülkelerinin tersine olarak, Alçak Ülkeler ve Almanya'nın efendisi V. Carlos'u tutan, yani daha zayıf olan Fransızın yerine daha güçlüyü destekleyen ve V. Carlos'un Pavia'daki ani zaferine yol açan ve İtalya'nın iki yüzyıl süreyle İspanyol egemenliğine terkedilmesinden sorumlu olan şu Wolsey'nin.

Çünkü, bireylerin ve koşulların rolünü inkâr etmeksizin, XV. ve XVI. yüzyılların ekonomik yükselişiyle birlikte geniş, hatta çok geniş devletlerin, tıpkı XVIII. yüzyılın başında Büyük Petro'nun Rusya'sı büyürken XIV. Louis'nin Fransa'sı ile V. Felipe'nin İspanya'sı arasında bir birlik tasarlanırken bir an için olduğu gibi, bugün de bize geleceğin onlara ait olduğunun söylenmeye başlandığı şu "kalın devletler" için inatçı bir şekilde uygun bir konjonktür olduğunu düşünüyorum ([12]). Batı'da olanlar *mutadis mutandis* Doğu'da da olmuşlardır. 1516'da Mısır Sudan'ı özgür bir kent olan Aden'i kuşatmış ve ele geçirmiştir, eşyanın tabiatı gereği bu böyle olmuştur. Fakat gene eşyanın tabiatı gereği, 1517'de Türk padişahı Mısır'ın tamamını ele geçirmiştir ([13]). Her zaman kendinden daha büyüğü tarafından yutulma tehlikesi vardır.

Aslında tarih, geniş siyasal oluşumlara karşı lütufkâr ve uygunsuz olmaktadır. Tarih onların gelişmeleri, serpilmeleri, sonra da aşınmaları ve çözülmeleri için çalışmaktadır. Evrimin yönü siyasal olarak ebediyen yönlendirilememiştir; devası olmayan bir şekilde ölüme mahkûm hiçbir devlet yoktur, bazılarının da sanki kaderleri "toprak yemeye ve benzerlerini yutmaya mahkûm" larmış gibi ([14]), büyümeyi onların alınlarına yazmıştır.

XVI. yüzyılda iki imparatorluk, korkulacak güçlerini kanıtlamaktadırlar. Fakat daha 1550-1600 arasında belirmeye başlayan ve XVII. yüzyılda kesinleşen geri çekilmeleri de aynı derecede gerçektir.

1. İmparatorlukların kökeninde

Belki de imparatorluklardan, onların gelişmelerinden veya gerilemelerinden söz ederken, onları sürükleyen kadere dikkat etmek gerekmektedir: dönemleri karıştırmamak, zamanın işbirliğiyle birgün büyük olacak olanın yüceldiğini çok erkenden veya yıllarla birlikte birgün büyük olmaktan çıkacak olanın düşüşünü çok erkenden ilân etmemek gerekmektedir. Olaylar tarafından değil de, sadece teşhis, dinleme ve tıbbi yanılgılara ilişkin alışılmış olasılıklarla birlikte saptanabilen bu kronolojiden daha güç birşey yoktur.

Türk yükselişi ([15]): Küçük Asya'dan Balkanlara

Türk yükselişinin kökeninde, üç yüzyıllık ısrarlı çabaları, uzun mücadeleleri, mucizeleri saymak gerekmektedir. XVI, XVII ve XVIII. yüzyıl batılı tarihçileri sıklıkla bu "mucizevi" yan üzerine dikkatlerini yoğunlaştırmışlardır. Gerçekten de, macera ve dinsel tutkunun buluşma yeri olan Küçük Asya'nın belirsiz sınırlarında kavgaların raslantısı içinde büyüyen şu Osmanlılar ailesinin öyküsü ne kadar da olağanüstüdür ([16])! Çünkü, Küçük Asya en mükemmelinden bir dinsel heyecan alanıdır: savaş ve din burada kolkola bulunmakta, savaşçı esnaf birlikleri burada kaynamakta ve bilindiği üzere yeniçeriler güçlü Ahi, sonra da Bektaşi tarikatlarına bağlı olmaktadırlar. Osmanlı devleti ilk atılımlarını, temellerini, heyecanlarını bu kökenlere borçludur. Mucize küçük devletin, coğrafi konumuna içkin olan karmaşa ve arızalara rağmen ayakta kalabilmiş olmasındadır.

Osmanlı devleti ayakta kalıp, yaşamını sürdürürken Anadolu ülkesinin yavaş dönüşümlerini kendi lehine kullanmıştır. Osmanlıların talihi, derinliklerine inildiğinde, Türkistan halklarını batıya sürükleyen, çoğu zaman sessiz güçlü istila hareketlerine bağlanmaktadır. Osmanlı talihi XIII. yüzyılda Rum ve Ortodoks olup, tekrarlanan sızmaların ve kesin toplumsal kopuşların sonucunda, ama aynı zamanda bazıları devrimci, "Babalılar, Ahiler, Abdallar gibi komünist; diğer bazıları da Konya'daki Mevleviler gibi daha barışçı mistikler olan" Müslüman dinsel tarikatlarının şaşırtıcı dinsel propagandaları sonucunda Türk ve Müslüman olan Küçük Asya'nın bir iç dönüşümünün ürünüdür ([17]). G. Huart'a göre, Köprülüzade bunların din yayma faaliyetlerini yakında açığa çıkartmıştır ([18]). Bunların şiiri -propagandaları- Batı Türk edebiyatının şafağını belirlemiştir.

Boğazların öte yanındaki Türk fethi koşullar tarafından geniş ölçüde kolaylaştırılmıştır. Balkan yarımadası fakir olmanın uzağındadır, hatta XIV. ve XV. yüzyıllarda oldukça zengindir. Fakat bölünmüştür: Bizanslılar, Sırplar, Bulgarlar, Arnavutlar, Venedikliler, Cenevizliler burada birbirleriyle boğuşmaktadırlar. Dinsel olarak Ordotokslar ve Latinler mücadele halindedirler; nihayet toplumsal olarak Balkan dünyası aşırı bir narinlik içindedir -gerçek bir iskambil şatosu-. Bütün bunları akılda tutmak gerekmektedir: Balkanlardaki Türk fethi şaşırtıcı bir toplumsal devrimden yararlanmıştır. Senyörlük rejimine tabi, köylüler için sert bir toplum darbe karşısında şaşkına dönmüş ve kendiliğinden çökmüştür. Toprakları üzerinde mutlak egemenler olan büyük maliklerin sonu olan fetih, bazı bakış açılarında "sefillerin kurtuluşu" olmuştur ([19]). Küçük Asya, yüzyıllar süren çabalarla sabırla ve yavaş yavaş fethedilmiştir; Balkan

yarımadası istilacıya direnmemişe *benzemektedir.* Türklerin çok hızlı ilerledikleri Bulgaristan'da, ülke onların gelmelerinden çok önceleri şiddetli kırsal karışıklıklar nedeniyle böylesine bir duruma hazırlanmıştır ([20]). Yunanistan'da bile toplumsal devrim meydana gelmiştir. Sırbistan'da ulusal senyörler yok olmuş, Sırp köylerinin bir kısmı vakıflara bağlanmış veya sipahilere dağıtılmıştır ([21]). Öte yandan, bu askerler ve senyörlükleri yaşamları boyu süren bu sipahiler başlangıçta nakdi ödentiler talep etmişlerdir, angarya değil. Köylülerin durumlarının tekrar güç hale gelmesi için zaman geçmesi gerekecektir. Üstelik Bosna'da, Saraybosna civarında, kısmen *Bogomil*lerin canlı sapkınlıklarıyla bağlantılı olan, kitlesel din değiştirmeler meydana gelmiştir ([22]). Durum Arnavutluk'ta daha da karmaşıktır ([23]). Buradaki toprak malikleri kendilerine Venedik *presidio*larında sığınak bulmuşlardır; 1501'e kadar Signoria'ya bağımlı olmaya devam eden Durazzo'nun (Draç) durumu böyledir. Bu kaleler düşünce, Arnavut soyluluğu ardıllarının bazen bugüne kadar sürebildikleri İtalya'ya sığınmıştır. Ancak bu, 1600'de Napoli'de sönen Musachi ailesinin durumu değildir. Fakat bu aile hakkında, 1510'da Giovanni Musachi tarafından yayınlanan ve bir sülalenin kaderini aydınlatan değerli bir *Historia deila Case Musachi*'ye sahibiz. Bu eski ailenin adı, bu ailenin eskiden muazzam malikânelere sahip olduğu, ([24]) Arnavutluk'ta Muzekieler ülkesi denilen ([25]) bölgede muhafaza edilmiştir. Bu sürgünlerin ve yeni ülkelere uyum sağlamalarının tarihi şaşırtıcıdır. Ancak bu tarih, Balkanların tüm senyör ve toprak sahipleri için geçerli değildir. Fakat sonları ne olursa olsun ve hatta kendilerini inkâr ederek anlık olarak kurtulmuş olsalar bile, sorunun bütünü aynı olarak kalmaktadır: Türklerin karşısında toplumsal bir dünya çökmüştür; bu çöküş kısmen kendiliğinden olmuştur ve Albert Grenier'nin şu düşüncesinin istisnasız doğru olduğunu bir kez daha düşünmek gerekmektedir: "ancak bunu isteyen toplumlar fethedilebilirler".

Bu toplumsal gerçek,istilacıların tahribat ve başarılarını açıklamaktadır. Çabucak ve çok uzaklara ilerleyen süvarileri; yolları keserek, hasatları mahvederek, ekonomik hayatın örgütlenmesini bozarak, ordunun ağırlıklı kısmına kolay fetihler hazırlamaktaydılar. Sadece dağlık kesimler, yaklaşan yenilmez istilacıya karşı bir süre korunabilmişlerdir. Bu istilacı Balkan coğrafyasının gerçeklerine bağlı olarak önce büyük nehir çukurları boyunca uzanan ve Tuna'ya ulaşan büyük yollara egemen olmuştur: Meriç, Vardar, Drina, Morava. Türkler 1371'de Meriç üzerinde Cernomen'de; 1389'da Vardar, Drina ve Morava'nın birbirlerinden uzaklaştıkları. Kosova'da zafer kazanmışlardır. 1459'da bu kez Demirkapı'nın ötesinde Smeredevo'da, "Morava'nın Tuna'ya kavuştuğu ve aynı zamanda Belgrad'ın Macar ovasının ön kısımlarına komuta ettiği noktada" ([26]) başarılı olmuşlardır.

Türkler doğudaki geniş ova mekânında da çok çabuk zafer kazanmışlardır ([27]). 1365'te başkentlerini Edirne'ye taşımışlar, 1386'da Bulgaristan'ın tümü, sonra da Teselya'nın tamamı fethedilmiştir ([28]), Fetih dağlık batıda daha yavaş ve çoğu zaman da, gerçek olmaktan çok, görünüşte olmuştur. Yunanistan'da Atina 1456'da, Mora 1460'ta ele geçmiş, Bosna 1462-1466'da ([29]), Hersek 1481'de ([30]) bazı "dağ krallıkları"nın direnmesine rağmen fethedilmiştir. Bizzat Venedik, Türklerin Adriyatiğe çıkmalarına uzun süre engel olamamıştır: İşkodra 1479'da, Draç 1501'de onlardan alınmıştır. Geriye tabii ki daha yavaş olan şu öbür fethi kaydetmek kalmaktadır: yol, müstahkem mevkiler yapımı, deve kervanlarının oluşturulması, çoğu zaman Bulgar artçılara (voynuk MAK) emanet edilen koskoca bir iaşe ve taşıma sisteminin hareketi, nihayet ve özellikle Türklerin egemen oldukları veya inşa ettikleri veya tahkim ettikleri kentler aracılığıyla örgütlenen şu fetih. Bu kentler Türk uygarlığının gerçek ışıma odakları olmuşlardır: bunlar, sürekli şiddet rejiminin hüküm sürdüğünün düşünülmemesi gereken yenik ülkelerde, en azından bu ülkeleri sakinleştirmişler, evcilleştirmişler, terbiye etmişlerdir.

Türk fethi başlangıcında, doğal olarak boyun eğdirilen toplumların aleyhine olmak üzere gelişmiştir. Kosova savaşından sonra binlerce Sırp, Hristiyan alemine kadar uzanan pazarlarda köle olarak satılmış ([31]) veya paralı asker olarak silah altına alınmış olmalıdırlar; fakat galip işin siyasal cephesini de ihmal etmemiştir. Bu, II. Mehmed'in 1453'ten itibaren Istanbul'a davet ettiği Rumlara tanıdığı ayrıcalıklarda görülmüştür. Türkiye sonunda, Yarımadanın bütün halklarının yerlerini aldıkları, galiple işbirliği yaparak ilginç bir şekilde şurada veya burada Bizans İmparatorluğunun ihtişamını yeniden ortaya çıkardıkları kadroları yaratmıştır. Bu fetih yeniden bir düzen, bir *pax turcica* kurmuştur. 1528'de "ülke emindir ve hiçbir soygun haberi, ne de yol kesen haydut haberi alınmaktadır" ([32]) diye yazan şu adı bilinmeyen Fransıza inanalım. Aynı dönemde aynı şeyleri Katalonya veya Calabria için söylemek mümkün müdür? Bu iyimser tablonun içinde bir gerçek payının olması gerekir, çünkü Hristiyanların gözünde Türk İmparatorluğu uzun süre hayranlık verici, anlaşılmaz, düzenliliğinden ötürü şaşırtıcı olarak kalmıştır; çünkü bu imparatorluğun ordusu Batılıları disiplini, sessizliği ile olduğu kadar cesareti, mühimmatının bolluğu ve askerlerinin değer ve dayanıklılığı ile de hayran bırakmıştır. Ancak bu durum, hristiyanın yukarıdaki duygularının tersine, bu "bütün yaptıkları işlerde köpekten beter olan" kâfirlerden nefret etmelerini engellememektedir; bu söz 1526'da söylenmiştir ([33]).

Ancak yargılar yavaş yavaş daha adil hale gelmişlerdir. Türkler kuşkusuz Tanrının yolladığı bir belâ idiler; İsviçre'nin Roman bölgesinin ıslahatçısı olan Pierre Viret 1560'ta onlar hakkında "Tanrı eğer, eskiden imanları gevşeyen Yahudileri olduğu gibi bugün Hristiyanları Türklerle cezalandırıyorsa buna şaşmamalıyız... Çünkü Türkler bugün Hristiyanların Asurluları ve Babillileri ve Tanrının falakası, belâsı ve öfkesidirler" ([34]) diye yazmaktadır. Yüzyılın ortasından itibaren Belon du Mans gibi olan başka kimseler onların erdemlerini teslim etmeye başlamışlardır; ve bunun devamında herkes bu garip, tersine ülke hakkında hayal kurmaktan hoşlanmaya başlayacaktır, çünkü bu Batı toplumundan ve zorlamalarından sıyrılmanın bir yolu olmaktadır.

Fakat Türkleri Avrupa'nın hata ve zayıflıklarıyla açıklamak bile bir gelişmedir ([35]). Bir Raguzalı bunu I. Maxmilien'e söylemiştir ([36]): Avrupa ülkeleri bölünürlerken, "Türklerin İmparatorluğunda bütün yüce otorite tek bir kimsenin ellerindedir, herkes sultana itaat etmekte, o tek başına yönetmektedir; bütün gelirler ona gitmektedir, tek kelimeyle o efendi, diğer herkes onun kölesidir". 1533'te Ferdinando'nun elçilerine, bir Venedikli ile bir kölenin oğlu olan, uzun süre vezir İbrahim Paşanın gözdesi olan şu şaşırtıcı kişi Aloysius Gritti'nin açıkladıkları da özü itibariyle bunlardır. V. Carlos gücünü I. Süleyman'ınkine karşı rizikoya sokmamaktadır. *"Verum esse Carolum Caesarem potentam sed cui non omnes obediant, exemplo esse Germaniam et lutheranorum pervicaciam"* ([37]).

Türk gücünün, Avrupa zayıflıklarının karmaşasının ortasında gerçek bir mekanik güçle sıkışmış gibi olduğu doğrudur. Avrupa'nın büyük kavgaları, Türklerin Macaristan'a kadar ilerlemelerini teşvik ve tahrik etmişlerdir. Busbec haklı olarak ([38]) "Kısa zaman içinde başımıza gelen ve ağırlıkları altında hala inlediğimiz bütün bu bir sürü belâya Belgrad'ın zaptı (29 Ağustos 1521) can vermiştir. İşte, Türkler bu kapıdan geçerek Macaristan'a girmişler ve bu durum kral Louis'nin ölümüne, sonra da Buda'nın kaybına ve Transilvanya (Erdel)'nın başka bir dünyaya ait hale gelmesine yol açmıştır. Ve nihayet, eğer Türkler Belgrad'ı almasalardı eskiden Avrupa'nın en gelişkin krallıklarından biri olarak bilinen Macaristan'a asla giremezlerdi" diye yazmaktadır.

Gerçekten de, Belgrad'ın fetih yılı olan 1521, I. François ile V. Carlos arasındaki büyük çatışmanın başlangıç yılı olmuştur. Bu çatışmanın devamı 1526'da Mohaç'ı; 1529'da Viyana'nın kuşatılmasını davet etmiştir. *Öyküler*'ini bu büyük olayın ertesinde

yazan Bandello ([39]), daha da kötüsünü bekleyen, "Hristiyan hükümdarlar arasında hergün büyüyen uyuşmazlıklar nedeniyle, "Avrupa'nın bir kantonu haline gelmiş" bir Hristiyanlık sergilemektedir. Ancak Avrupa ([40]) Osmanlı ilerlemesini kırmak yerine, tarihçilerin çok önceden farkettikleri üzere, başka maceraların cazibesine kapılmakta, Atlantik ve geniş dünyanın çağrısına kulak vermektedir ([41]). Belki de yanlışlanmış, ama ortadan yok olmamış olan eski açıklamayı terketmek gerekmektedir, yani büyük keşiflere Türk fethinin yol açtığına dair açıklamayı bir kenara bırakmak gerekmektedir; aslında bunun tersine, Doğu Akdeniz'de daha düşük bir çıkar alanının ortaya çıkmasına ve Türklerin sonradan burada pek fazla zorlukla karşılaşmadan yayılmalarına ve yerleşmelerine yol açan, bal gibi büyük keşiflerdir. Çünkü, herşeye rağmen Türkler 1571'de Mısır'ı işgal ettiklerinde Vasco da Gama'nın Ümit Burnunu dolaşmayı başarmış olmasının üstünden 20 yıl geçmiş bulunmaktaydı.

Türkler Suriye ve Mısır'da

Öte yandan eğer yanılınmıyorsa, Osmanlı yüceliğindeki en büyük olay Istanbul'un fethinden de büyük olanı, Richard Busch Zantner'in ([42]) bir miktar abartmayla "şu dönem" adını verdiği, tek ve aynı darbede gerçekleştirilen 1516 Suriye ve 1517 Mısır fetihleri değil midir? İşte çok büyük Osmanlı tarihi bu andan itibaren resmolmuştur. ([43]) Farkına varılması gereken nokta, bizatihi fethin kendinin özellikle herhangi büyük bir yana sahip olmadığı ve zorlukla karşılaşmadan gerçekleştiğidir. Suriye'nin kuzeyindeki sınır uyuşmazlıkları ve bundan da fazlası, Sudan'ın Türkler ile İranlılar arasında arabulucu olma girişimi, zamanı geldiğinde bahane olarak işe yaramışlardır. Topu mert bir silah olarak kabul etmeyen Memlûklar, 24 Ağustos 1516'da Halep yakınlarında Yavuz Sultan Selim'in toplarına direnememişlerdir. Suriye tek bir darbede galibin eline geçmiş ve padişah 26 Eylülde Şam'a girmiştir. Yeni Sudan Osmanlı otoritesini tanımayı reddedince, Selim ordusunu Mısır'a kadar ilerletmiştir. Memlûklar Türk topu tarafından, 24 Ağustos 1516'da Kahire yakınlarında bir kez daha darmadağınık edilmişlerdir ([44]), Topçu bir kez daha, büyük bir siyasal güç yaratmaktadır. Tıpkı Fransa'da, tıpkı Moskof prensliğinde ([45]), tıpkı Granada'da ([46]), tıpkı 1492'de olduğu gibi.

Mısır tek bir kurşun atmadan, düzeni adete hiç bozulmadan fethedilmiştir. Büyük mülkiyetlerine dayanan Memlûklar iktidarın esas kısmını çabucak tekrar ellerine geçirmişlerdir. Bonaparte üç yüzyıl sonra onları aynı yerlerde bulmuştur. Baron de Tott "Sultan Selim kanunnamesi okunduğunda, bu hükümdarın Mısır'ı Memlûklardan fethettiğine değil de, sanki onlara teslim olduğu sonucuna varabilir. Gerçekten de, krallığı yöneten yirmi dört beyi yerlerinde bırakırken, onların otoritesini, genel vali ve meclis başkanı olarak atadığı tek bir paşanınkiyle dengelenmekten başka birşey düşünmemiştir..." ([47]) diye yazarken kuşkusuz haklıdır. Bu farkına varış, 1517 fethini dramatik hale getirmemeye davet edici yöndedir.

Ancak, bu ne kadar büyük bir olaydır! Selim'in Mısırlılardan elde ettikleri önemli miktarlara ulaşmıştır. Herşeyden önce haraç, başlangıçta düşük miktarda olan bu vergi ([48]) zaman içinde sürekli olarak artmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun Habeşistan ve Sudan'dan gelen Afrika altın trafiğine, ve sonra da Hristiyanlık yönüne olan baharat ticaretine katılması Mısır'dan itibaren örgütlenmiştir. Bu altın ticaretini ve Kızıldeniz yolunun Doğu Akdeniz'in genel trafiği içinde yeniden kazandığı önemi daha önce zikretmiştik. Türkler Vasco da Gama'nın Ümit Burnunu dolaşmasından epeyi sonra Mısır ve Suriye'ye yerleşirlerken, bu iki ülke artık Uzak Doğu mallarının yegâne limanları olmaktan çıkmışlardı, ama önemli olmaya devam etmekteydiler. Böylece Akdeniz Hristiyanlığı ile Hind Okyanusu arasındaki ([49]) Türk seddi tamamlanmış ve pekiştirilmiş olmaktadır. Bu arada, bu bağlantı aynı zamanda muazzam Istanbul kenti ile bir büyük

buğday, pirinç ve bakla üretim bölgesini birbirlerine bağlamaktadır. Bundan sonra ve çoğu zaman, Mısır Türk evriminde belirleyici faktör, ve eğer deyim yerindeyse yozlaştırıcı unsur olacaktır. Çoğu zaman siyasal düzeni yozlaştırıcı etkileri olan, görevlerin satılması uygulamasının ([50]), Osmanlı İmparatorluğunun uç noktalarına kadar, Mısır' dan hareketle yayıldığı, belli bir gerçekliğe tekâbül ederek, sıklıkla savunulmuştur.

Fakat Selim, fethinden altın kadar değerli birşey daha elde etmiştir. Kuşkusuz Nil ülkesinin efendisi olmadan önce de Halife rolünü, müminlerin hükümdarı rolünü üstlendiği hutbeler okutmuştur ([51]). Fakat Mısır ona bu rolünde bir dayanak sağlamıştır. Efsane -bu bir efsanedir ama ne önemi var!- Memlûklar tarafından Mısır'da barındırılan sonunca Abbasi halifesinin Selim'e bütün gerçek müslümanlar üzerindeki halifeliği devrettiğini iddia etmektedir. Efsane veya değil, Padişah Mısır'dan muazzam bir prestijle taçlanmış olarak dönmüştür. Ağustos 1517'de ise Mekke şeyhinin oğlundan, bizzat Kâbe'nin anahtarlarını teslim almıştır ([52]). İşte, hassa süvarilerine peygamberin yeşil bayrağı bu tarihten sonra emanet edilmiş olmalıdır ([53]). Hiçbir kuşku yoktur ki, İslam aleminde Selim'in 1517'de emir el-müminin mertebesine yükselmesi, iki yıl sonra Hristiyan aleminde İspanyalı Carlos'un imparatorluk mertebesine yükselmesinin yol açacağı kadar bir gürültüye neden olmuştur. Bu tarih, XVI. yüzyılın ilkbaharı boyunca çok büyük bir Osmanlı gücünün ortaya çıkışını ve (çünkü herşeyin bir bedeli vardır) bir dinsel hoşgörüsüzlük dalgasının yükselişini belirlemiştir ([54]).

Selim zaferinden kısa bir süre sonra 1520'de, Edirne yolundayken ölmüştür. Oğlu Süleyman rakipsiz olarak, onun yerine tahta çıkmıştır. Kişisi hakkındaki kötümser öndeyilere rağmen, Osmanlı ihtişamını sağlama şerefi ona ait olacaktır. Adam görevinin çapına uygundur. Fakat kabul etmeliyiz ki, uygun bir zamana denk gelmiştir. 1521'de Macaristan'ın kapısı Belgrad'ı ele geçirmiş; Temmuz 1522'de Rodos'u kuşatmış ve aynı yılın Aralığında da ele geçirmiştir; St. Jean Şövalyelerinin muktedir ve korkutucu kalelerinin zaptedilmesiyle Doğu Akdeniz'in tümü onun taze ihtirasına sunulmuş olmaktadır. Akdeniz'de bu kadar çok sahilin efendisi olan kimsenin, bir donanma sahibi olmasının karşısında artık hiçbir engel kalmamıştır. Uyrukları olanlar ve Venedik adalarındakiler de dahil Rumlar ([55]) ona vazgeçilmez insan malzemesini sağlayacaklardır. Bu çarpıcı zaferle açılışı yapılan Süleyman'ın büyük saltanatı, acaba Suriye ve Mısır önceden fethedilmeselerdi bu kadar parlak olabilir miydi?

İçten görünüşüyle Türk İmparatorluğu

Biz tarihçiler bu Türk İmparatorluğunu dıştan görüyoruz. Bu onu yarım görmek ve bundan da fazlası, başkası tarafından tek yanlı açıklamak demektir. Istanbul ve Türkiye' nin çok zengin arşivlerinin kullanıma açılmaları bu eski bakış açısını yavaş yavaş değiştirmektedir. Onun güçlerini kavrayabilmek için muazzam makineyi içinden gözlemek gerekmektedir çünkü bu makinenin zayıflıkları ([56]) ve sallantıları erkenden başlamıştır. Bunun anlamı, aynı zamanda bir yaşam sanatı da olan, karışık ve karmaşık bir mirasa sahip bir yönetme sanatını; bir dinsel düzeni ve farklı ekonomik çağları sorgulamak olmaktadır. Osmanlıların imparatorluk tarihleri, tarih yüzyıllarıdır, demek ki birbirini izleyen farklı ve çelişkili deneyler.

Yüz Yıl Savaşları adını verdiğimiz dönemin ilk safhalarındaki Poitiers'den birkaç yıl sonra "feodal" bir Küçük Asya kendine Balkan yolunu açmaktadır (1360) feodal bir sistem (*beneficiumlar* ve fiefler) Avrupa'nın bu fethedilen topraklarında yerleşmekte ve sultanların iyi kötü ellerinde tuttukları, sonra da inat ve başarıyla onlara karşı mücadele edecekleri bir toprak aristokrasisi yaratmaktadır. Bu egemen Osmanlı sınıfı, bu padişa-

hın kulları, kaynakları nedeniyle sürekli olarak yenilenecektir. Bu sınıfın iktidar mücadelesi bu büyük imparatorluk tarihine içten ritm verecektir. Bu konuya ileride dönme fırsatımız olacaktır.

İspanyol birliği: Katolik Krallar

Bir yanda Osmanlılar, öte yanda Habsburglar. Bu sonunculardan önce, İpanyol birliğinin ilk işçileri olan Katolik Krallar, eğer daha fazla değilse, en azından Osmanlı talihinin oluşum dönemindeki Bursa veya Edirne'deki sultanlar kadar, bu imparatorluk tarihi düzlemine güvenmişlerdir. Bu kralların eseri, Yüz Yıl Savaşları denilen olayın bitmesinden sonra XV. yüzyılın atılımı sayesinde teşvik bulmuştur. Aslında, Ferdinando ile Isabella'nın vakanüvislerinin söyledikleri herşeyi kabul etmemek gerekmektedir. Küçümsenmesi gerekmeyen Katolik Kralların eseri, zaman ve insanların işbirliğine sahip olmuştur. Bu iç savaşlardan bıkkın; iç barış, sakin ticaret ve güvenlik arzu eden kent burjuazileri tarafından istenilmiş ve talep edilmiştir. İlk *Hermandad* geniş bir kentsel hareket olmuştur: bunun alarm çanları kentten kente yansıtılarak yeni zamanları haber vermişlerdir. Kentler, şaşırtıcı demokratik hayat rezervleriyle, Katolik kralların zaferini sağlamışlardır.

Öte yandan, bu kaderin büyük oyuncularının kuşkusuz önemli olan rollerini fazla şişirmeyelim. Hatta bazı tarihçiler, 1469 evliliğiyle güçlü bir şekilde gerçekleştirilen Kastilya ile Aragon birleşmesinin, Kastilya ile Portekiz arasında da olabilir olduğunu düşünmüşlerdir ([57]). Isabella Portekizli veya Aragonluyla evlenme; Atlantik ile Akdeniz arasında tercih yapmıştır. Sonuç olarak İberya birliği, konjonktürle aynı yönde olmak üzere havadadır. Tercih, bir Portekiz formülüyle bir Aragon fürmülü arasındadır. Ve bunlardan biri diğerinden daha üstün değildir. Her ikisi de kolay ve ulaşılabilecek konumdadırlar. Çözüm 1469'dan itibaren bir kez sağlandıktan sonra, Kastilya'nın Akdeniz'e geri dönmesiyle eşdeğerli hale gelmiştir; bu işlem gelenek, siyaset ve krallığın çıkarları hesaba katıldığında zorluklara ve bozulmalara gebe olmakla birlikte çabucak tamamlanmıştır: Ferdinando ile Isabella'nın evlenme tarihleri 1469'dur; Isabella'nın Kastilya'da tahta çıkması 1474 ve Ferdinando'nun Aragon tahtına yükselmesi 1479' dadır; Portekizlinin devre dışı bırakılma tarihi 1483'tür; Granada'nın fethi 1492'de tamamlanmıştır; İspanyol Navarra'sıyla birleşme ise 1512'de sonuca erdirilmiştir. Bu çabuk birleşmeyi, bir an için bile olsa, Fransa'nın Loire ile Sen arasındaki ülkelerden hareketle gerçekleştirilen yavaş ve zahmetli oluşumuyla kıyaslamayalım. Başka yerler değilse bile, başka zamanlar, başka gerçekler demeyelim.

İspanya'nın bu hızlı birliği bir imparatorluk mistiği gerekliliğini yaratmıştır, zaten tersi şaşırtıcı olurdu. Ximenes İspanya'sı, XV. yüzyıl sonunun dinsel gelişmesi tarafından işlenmiş olarak, Haçlı Seferi düzleminde yaşamaktadır; bunun sonucu olarak Granada' nın fethinin inkâr edilemez önemi, ve birkaç yıl sonra, Kuzey Afrika'ya doğru yayılmanın başlangıçları ortaya çıkmaktadır. İspanyol ülkesinin güneyinin işgali İber topraklarının yeniden fethini tamamlamakla kalmamakta, Katolik kralların emrine zengin toprakları, çalışkan ve kalabalık kentleri olan bir bölgeyi vermekle kalmamakta; aynı zamanda, uzun süreden beri İspanya İslamiyetine karşı sabitleştiği nihayetsiz bir mücadeleden Kastilya'yı azad ederek, onu taze güçleriyle dış maceralar için serbest bırakmaktaydı ([58]).

Ancak İspanya, adeta hemen Kuzey Afrika'dan geri çevrilmeye izin vermiştir. 1492' de Colombus Amerika'yı keşfetmiştir. Üç yıl sonra Katolik Ferdinando İtalya'daki karmaşıklıklar tarafından esir edilmiştir. Tutkulu tarihçi Carlos Pereyra ([59]) Ferdinando' yu, fazlasıyla becerikli Aragonluyu bu Akdeniz yönüne doğru sapmadan ötürü kınamaktadır, böylece kral İspanya'nın Avrupa dışında, Afrika'nın şu acı, çıplak ve fakir

topraklarında, ama aynı zamanda İspanya'nın efendileri tarafından en kötü biçimiyle maceraya terkedilmiş olan şu bilinmeyen dünya olan Amerika'da da yazılmış olan gerçek geleceği yönünde çalışmaktan vazgeçmiş olmaktadır. Evet ama, *Conquistadores*'in şaşırtıcı maceraları, *Ultramar*'ın bu özel girişime terkedilmesi sayesinde meydana gelmişlerdir. Machiavelli'yi deniz keşiflerinin ortaya çıkardıkları muazzam yeniliklere karşı dikkatli olmamakla suçluyorduk; oysa XVII. yüzyılda bile Richelieu'nün şu her zaman talihsiz rakibi olan, şu adeta büyük adam kont dük Olivares'in henüz Hindlerin önemini kavrayamamış olmasını bir düşünün ([60]).

Bu koşullarda, geçmişi ve deneyimi ile Akdeniz'e yönelen; ona kıyıları, gemiciliği, sahip olduklarıyla (Balearlar, Sardinya, Sicilya) karışan ve tıpkı bütün Avrupa ve bütün Akdeniz gibi mantıksal olarak İtalya'nın zengin ülkeleri tarafından cezbedilen, geleneklerine bağlı Aragon siyasetinden daha doğal hiçbir şey olamaz. 1503'te Katolik Ferdinando Kordobalı Gonzalve'nin sayesinde Napoli'yi eline geçirdiğinde, önemli büyük bir konum ve zengin bir krallık edinmiş olmaktaydı; başarı Aragon donanmasının zaferine bağlıydı ve Büyük Kaptan ile dünya genel tarihinde Makedonya falanjına veya Roma legionuna tekâbül eden İspanyol *tercio*'sunun doğumuna tanık olunmaktaydı ([61]). İspanya'nın İç Deniz tarafından bu cezbedilişini anlayabilmek için, XVI. yüzyılın şu başında Napoli'yi, biten yüzyılın bize sunduğu korkunç borçlu, ancak yaşamını sürdürebilen bir ülke imgesi doğrultusunda yargılamaktan kaçınmamız gerekmektedir. O dönemde Napoli'ye sahip olmak bir yüktü. Fakat 1503'te, bundan da fazlası 1530'da ([62]) krallık, stratejik konumunun ve önemli bütçe kaynaklarının avantajlarını sunmaktaydı.

Nihayet, İspanya'yı harekete geçiren Aragon siyaseti, aynı zamanda İslam ilerlemesine karşı dikilmeye de yönelmekte, Türkleri Kuzey Afrika'da öncelemektedir; Sicilya ve Napoli'de Hristiyan aleminin dış surlarından birinin üzerinde durmaktadır. XII. Louis "Ben Katolik Kralın kendisine karşı silahlandığı Kuzey Afrikalı Müslümanım" ([63]) sözünü istediği kadar tekrarlasın, bu durum şu Katolik Kralın, sadece konumlarından ötürü; onun gerektirdiği tüm ödevler ve onun ifade ettiği tüm ayrıcalık ve avantajlarla birlikte Haçlı Seferi şampiyonu olmasını engelleyememektedir. İspanyol Haçlı Seferi Ferdinando ile Yarımadadan dışarı çıkmıştır, ama bu çıkış ona cephe oluşturan sefil Afrika'ya istediği gibi dalmak, Yeni Dünya'da kaybolmak için değil de, herkesin gözü önünde o dönem Hristiyanlığının kalbine, tehtid altındaki kalp olan İtalya'ya yerleşmek için olmuştur. Eski, ama prestij kazandırıcı siyaset.

V. Carlos

İspanya'da Ferdinando'dan sonra tahta V. Carlos çıkmıştır. O tarihte Charles de Gand'dır ve 1516'da I. Carlos olmuştur. Onunla birlikte herşey, tıpkı denizin diğer ucunda Kanuni Sultan Süleyman'la birlikte olduğu gibi, karmaşıklaşmış ve büyümüştür. İspanya kendini imparatorun parlaklığı sahte tarihinin gerisine sürgüne gönderilmiş olarak bulmuştur. Charles de Gand 1519'de V. Carlos (Charles Quint) olmuştur. İspanya kralı Carlos olmak için zamanı olmayacaktır. Carlos ilginç bir şekilde geç tarihlerde, hayatının sonunda, duygusal ve sağlıksal nedenlerle İspanya kralı olacaktır. İspanya V. Carlos'un tarihinin büyük kişilerinden biri olmamıştır, onun yüceliğine büyük bir güçle katılmış olmasına rağmen.

Kuşkusuz İspanya'nın imparatorluk macerasına neler katabileceğini görmemek haksızlık olacaktır. Zaten Katolik Krallar torunlarının talihini hazırlamışlardır. Tüm yararlı yönlerde -İngiltere, Portekiz Avusturya, Alçak Ülkeler- eylemde bulunmuş değiller midir? Evlilik piyangolarına defalarca katılmış değiller midir? Fransa'yı çember içine almak, bu tehlikeli komşuya egemen olmak fikri, içi boş, merkezinden bir delik açılmış gibi olan ilginç Habsburg İmparatorluğu'nun modelini önceden belirlemiştir. Charles de

Gand İspanya tarafından hesaplanmış, hazırlanmış, istenmiş bir raslantıdır. Bu kaza kuşkusuz olayın akışını değiştirebilirdi. Örneğin, İspanya Charles'ı, annesi Deli Jeanne (ancak 1555'de Tordesillas'ta ölmüştür) yaşadığı sürece tanımayabilirdi; veya Yarımadada yetişmiş olan kardeşi Ferdinand lehihe tercihini yapabilirdi. Devam edelim: Charles (Carlos) 1519 imparatorluk seçimini kazanamayabilirdi. 1494'ten itibaren bu maceraya bulaşmış olan Fransa yeniden işe girişebilir ve başarıya ulaşabilirdi. V. Carlos' un talihinin arkasında, yeni Atlantik yaşamına ortak olan, Avrupa'nın kavşağı, endüstri ve toptan ticaret merkezi olup, mahreçlere, pazarlara, örgütlenmesi bozulmuş bir Alman İmparatorluğu'nun ona sağlayamayacağı bir siyasal güvenliğe ihtiyaç duyan Alçak Ülkeler'in ekonomik gücünün uzun süre yer aldığını unutmayalım.

Avrupa kendiliğinden geniş bir devlet oluşturmaya yönelmişken, V. Carlos'un farklı kaderlere sahip olması halinde değişecek olan imparatorluk oyununun sahnelenmesi olacaktı, oyunun bizzat kendi değil. Frankfurt'taki seçiciler 1519'da artık ulusal bir adayın lehine oy verecek durumda olmamışlardır. Alman tarihçiler bunu iyi görmüşlerdir, Almanya böylesine bir adaylığın yükünü taşıyamazdı: aynı anda iki adaya karşı birden mücadele etmek zorunda kalırdı; I. François'ya karşı olduğu kadar Charles'a karşı da. Charles'ı seçerek kötünün azını tercih etmiş olmaktaydı ve ne denilirse denilsin, Viyana'yı elinde tutanı seçerek tehtid altındaki doğu sınırını güvenceye almış oluyordu. Unutmayalım ki, 1519'da Belgrad hala hristiyanlara aittir ve Belgrad'dan Viyana'ya Macar krallığının koruyucu kitlesi uzanmaktadır. Macar sınırı ancak 1526'da kırılacaktır. Bu tarihten sora herşey değişecektir, ama ancak bu tarihten sonra. Habsburgların ve Osmanlıların tarihleri gerçekte birbirlerine oldukça karışmaktadır, ama bu karışmayı fazla ileri götürmemek gerekmektedir. Şu, imparator hakkındaki halk mısraları ancak 1519'da ortalıkta dolaşabilirlerdi:

Das hat er als getane
Allein für Vatterland
Auf das die römische Krone
Nit komm in Turkenhand

Zaten Almanya V. Carlos için dayanak noktası görevini görmeyecektir. Luther kaderini izlemektedir. Ve Eylül 1520'de Aix-la-Chapelle'de taç giymesinin hemen ertesinde imparator, erkek kardeşi Ferdinand'ın lehine olmak üzere, Macaristan prensesi Anna ile evlenmekten feragat ediyor ve 7 Şubat 1522'de kardeşine gizlice *Erbland*'ı terkediyordu ([61]). Bunun anlamı, Almanya'daki her türden büyük kişisel eylemleri terketmekti.

Öte yandan, eşyanın tabiatı gereği, Avrupa'ya nazaran merkez dışında kalan ve henüz Yeni Dünya hazineleriyle geniş ölçüde beslenmeyen İspanya'ya doğrudan yaslanamayacağını da kaydedelim: İspanya ancak 1535'ten itibaren Yeni Dünya'dan önemli kaynakların geldiğini görebilecektir. 1521'den itibaren gündelik ekmeği haline gelen Fransa'ya karşı yürüttüğü mücadelede, V. Carlos'un iki konumu İtalya ve Alçak Ülkeler olmuştur. İmparator gayretlerini Avrupa'nın bu buluşma noktasında yoğunlaştırmıştır. Büyük Mabeynci Gattinara, Carlos'a herşeyden öcen İtalya'yı tutmasını tavsiye etmekteydi. Carlos Alçak Ülkeler'de, en azından barış zamanında büyük gelirler, borçlanma olanakları ve 1529'da olduğu gibi, bütçe fazlaları bulmaktaydı. Onun saltanat döneminde bütün yüklerin Alçak Ülkeler'in sırtına bindiğini tekrarlamak kural olmuştur ve 1552'den sonra bu tekrarlar hiçbir zaman olmadığı kadar artmıştır. O tarihte Alçak Ülkeler'in başına, daha önce Sicilya'yı, Napoli'yi, hatta zenginliği aşikâr olan Milano'yu boğan ve boğmaya devam eden kaza gelmiştir: bunların bütçe fazlaları hemen hemen tamamiyle erimiştir. Oluşum belki de hızlandırılmıştır, çünkü Carlos ve II. Felipe askeri çabalarını Alçak Ülkeler'e yöneltmişlerdir ve bu bölgenin ticareti bu durumdan muzda-

rip olmuştur. Kuşkusuz İspanya'dan önemli miktarlarda para gelmiştir. II. Felipe bunların altını çizecektir. Fakat 1560'ta tartışma hâlâ sürmektedir. Alçak Ülkeler İspanva'dan daha fazla sıkıntı çektiğini, "bu ülkenin bütün zararlardan bağışık ve Fransa ile ticaretine geçiş belgeleri görüntüsü altında devam ettiğini" iddia etmektedir ([65]). Bu durumda İspanya'nın, yalnızca İspanya kralına "İtalya'ya ayak basmak" ([66]) olanağını sağlamak için sürdürülen bu savaşın sıkıntılarından ötürü ölçüsüz bir şekilde yakınmaya hakkı yoktur. Kısır bir tartışma, ama bu tartışma Flandre'ın aleyhine dönecektir. II. Felipe İspanya'ya yerleşmiştir ve 1567'de Alba dükünün amaçlarından biri, isyan etmiş olan eyaletlerin refahını boğazlamaktır. Demek ki Alçak Ülkeler maliyesine ilişkin güvenilir bir tarihe sahip olunması çok önemlidir ([67]). Venedikliler 1559'da burayı bize zengin ve çok kalabalık, ama hayatın çok pahalı olduğu bir bölge olarak resmetmektedirler: "İtalya'da iki, Almanya'da üç eden, Flandre'da dört ve beş etmektedir" ([68]). Acaba bu Amerikan gümüşünün gelmesini, sonra da nihayette Alçak Ülkeler mali mekanizmasını parçalayacak olan savaşı izleyen fiyat yükselmesi midir? Soriano 1559 tarihli *Relazione*'sinde iyi söylemektedir: "bu ülkeler İspanya kralının hazineleri, madenleri, Hindleridir; bu ülkeler Fransa, İtalya ve Almanya'daki şu savaşlar esnasında imparatorun girişimlerini ne kadar da fazla yıl süresince desteklemişlerdir..." ([69]). Soriano'nun tek kusuru şimdiki zaman kipinden konuşmasıdır.

Demek ki V. Carlos'un siyasetinin çifte ve canlı formülü Almanya ve İspanya'ya doğru bazı kaçamaklarla birlikte, İtalya ve Alçak Ülkeler olmuş olmalıdır. Öte yandan, bu imparatorluk II. Felipe'nin tarihçilerinden birine kozmopolit; İtalyanlara, Flamanlara, Comptélilere çok açık olarak gözükmektedir; tabii ki imparatorun çevresinde bunların İspanyollarla dirsek dirseğe oldukları doğrudur. Katolik Kralların İspanya'sıyla II. Felipe'ninki arasında, V. Carlos dönemi bir evrensel anlayış ile yüklüdür. Haçlı düşüncesinin bizzat kendisi değişikliğe uğramıştır ([70]). Bu düşünce İberyalı karakterini kaybetmiştir ve *Reconquista* ülküsünden uzaklaşmaktadır. 1519 seçiminden sonra V. Carlos'un siyaseti ayağını yerden kurtarmış ve Evrensel Krallık rüyaları içinde kaybolmaya başlamıştır. Seçilmesinin ertesinde Gattinara ona "Sire, Tanrı sizi Hristiyanlığın tüm kral ve hükümdarlarının üzerine yükselterek muhteşem bir lütuf gösterdi, sizi öylesine bir iktidar mertebesine yükseltti ki, bunu ancak bir tek, önceliniz Charlemagne tanımıştı; Hristiyanlığı tek bir çobanın yönetimi altında toplayacak Evrensel Krallık yolu üzerindesiniz" ([71]). Bu Evrensel Krallık fikri, bir de dönemin büyük hümanist akımı tarafından etkilenen V. Carlos'un siyasetini ilham edecektir. 1520'de İspanya'da bulunan bir Alman, Georg Sauermann İmparator sekreteri Pedro Ruiz de la Mota'ya barış getirici, Hristiyan alemini Türk'e karşı birleştiren bir Evrensel Krallık fikrini İspanya ile evlendirmeye çabaladığı şu *Hispaniae Comsolotaio*'yu sunuyordu. Marcel Bataillon bu Hristiyan birliği düşüncesinin Erasmus, çömezleri ve dostları için ne kadar aziz olduğunu göstermiştir ([72]). 1527'de, Roma'nın yağmalanmasından sonra Vivès, Erasmus'a "İsa bizim çağımıza, İmparatorun büyük zaferi ve Papanın esareti sayesinde, bu ülküyü gerçekleştirmek üzere olağanüstü bir fırsat vermiştir" ([73]) diye yazmaktadır Çok az cümle, buradakiler kadar aydınlatıcıdır, üstelik bunlar gerçek renklerini ideolojik sislerin arkasından vermekte, İmpartorun siyasetini çevreleyen ve çoğu zaman eylemlerinin nedenlerini bulduğu rüyayı aktarmaktadır. Bu, yüzyılın en büyük siyasal dramı olan şeyin en az heyecan verici yanı değildir.

II. Felipe'nin İmparatorluğu

V. Carlos'un eseri, XVI. yüzyılan ikinci yarısında, o da bir imparatorluğun, ama ne kadar da farklı bir imparatorluğun efendisi olan II. Felipe tarafından sürdürülmüştür. 1558-59 belirleyici yılları esnasında büyük imparatorun mirası içinden sıyrılan bu imparatorluk, V. Carlos'unkinden daha geniş, daha tutarlı,daha sağlamdır ve yalnızca

İspanya üzerinde odaklanmış ve böylece Okyanus'a geri dönmüş olarak, Avrupa işlerine daha az angajedir. Egemen hükümdarının, taşıdığı sayısız ünvanın özetleneceği ve taçlanacağı büyük prestijli ünvandan mahrum olmasına rağmen, bu siyasal oluşum bir imparatorluktan özünü, genişliğini, çeşitli gerçeklikleri, zenginlikleri devralmıştır. V Carlos'un oğlu, Tanrı bilir hangi tereddütlerden sonra, 1551'de Augsburg'da ilke olarak, ama yalnızca ilke olarak ona hasredilmiş olan imparatorlukta babasını izleme hakkından iskat edilmiştir ([74]). Ve bu imparator ünvanının eksikliğini, Roma sarayında, bütün bakışların saptadıkları üzere, Fransız elçisiyle olan öncelik kavgalarında olsa bile, şiddetle hissetmiştir. Aynı şekilde, 1562'de Temkinli kral ne olursa olsun imparatorluk tacını ele geçirmeyi düşünmüştür. 1563 Ocağında, Hindler İmparatoru olarak ilân edileceği söylentisi dolaşmıştır. ([75]). Nisan 1563'te tekrar aynı söylenti çıkmış ve Felipe' nin "Hindler ve Yeni Dünya kralı" ilân edileceği söylenmiştir ([76]). Ertesi yıl, Ocak 1564'te söylentiler sürmüş ve gene Hindler İmparatoru ünvanı söz konusu edilmiştir ([77]). Yirmi yıl kadar sonra, 1583'te Venedikte Felipe'nin ünlü ünvanı ne pahasına olursa olsun elde edeceği lâfları dolaşmıştır. Fransa elçisi III. Henri'ye "Sire, bu baylardan Kardinal de Granvelle'in bu Eylülde, efendisine imparatorluk ünvanı vermek üzere Roma'ya geleceğini öğrendim" diye yazmaktadır ([78]).

Venedik'te çıkartılan rivayetler mi? Haberler daha az ilginç değillerdir. Aynı nedenler aynı sonuçları doğururlar. III. Felipe de imparatorluğa aday olacaktır. Bunlar basit gösteriş siyasetleri değillerdir. Prestij ile beslenen ve öncelik konusundaki amansız bir savaşta görüntüler uğruna kurban edilen bir yüzyıl boyunca Çok Hristiyan ile Katolik'in elçileri karşı karşıya gelmişlerdir. 1560'ta bu can sıkıcı ve sonuçsuz mücadeleyi kısa kesmek üzere, II. Felipe imparatora, Trento Ruhani Meclisi için kendininkiyle aynı elçiyi atamasını önermiştir. II. Felipe imparator olamayarak görüntülerin debdebesi düzleminde, yaşadığı sürece kimsenin V. Carlos'a veya temsilcilerine itiraz edemediği Hristiyanlıktaki bu birinci sırayı, aslında ona ait olmasına rağmen kaybetmiş olmaktaydı.

II. Felipe'nin İmparatorluğu'nun esas karakteri İspanyolluğudur -aslında Kastilyalılığıdır demek gerekirdi-. Bu gerçek, Temkinli Kralın dost veya rakip çağdaşlarının gözlerinden kaçmamıştır: bunlar onu ağının ortasında adeta hareketsiz bir örümcek olarak görmüşlerdir. Fakat, 1559 Eylülünde Flandre'dan döndükten sonra Felipe eğer Yarımadayı hiç terketmediyse, acaba bunun tek nedeni İspanya lehine olmuş olan tutkusu mudur? Bu acaba aynı zamanda ve geniş ölçüde bir zorunluk değil midir? V. Carlos'un İmparatorluğuna mensup devletlerin, onun siyasetinin masraflarını beslemeyi ve bu masrafları ödemeyi hiçbir gerekçe ileri sürmeksizin reddettiklerini teker teker göstermiştik. Bütün bu açıklar Sicilya, Napoli, Milano, sonra da Alçak Ülkeleri taşınmaları gereken ülkeler haline getirmiş ve hükümdarın olanaksız ikâmetlerini zorunlu hale getirmişlerdir. II. Felipe bu durumun deneyini Alçak Ülkeler'de yaşamış ve 1555-59 arasında burada sevkiyatların umudu içinde İspanya'dan gönderilen paraların yardımıyle yaşayabilmiştir. Öte yandan, hükümdar için bu yardımların elde edilmesi bizzat onların örgütlendikleri yerde yerleşmemesi halinde güç hale gelmektedir. II. Felipe'nin İspanya'ya doğru geri çekilmesi, Amerikan gümüşüne yönelik zorunlu bir geri çekilmedir. Hata, eğer bir hata varsa, bu paranın karşısına, bizzat Atlantiğe Sevilla'ya veya daha sonra Lizbon'a gitmeyerek ondan uzakta kalmaktadır ([79]). Acaba Avrupa'nın cazibesi, gürültülü büyük arı kovanında neler olduğunu daha iyi ve daha çabuk bilme zorunluğu mu kralı Yarımadanın geometrik merkezinde, Kastilya' nın şu Thebai'sinde tutmuştur ve yoksa kral zaten bundan içgüdüsel olarak tat mı almaktadır?

Örümcek ağının merkezinin İspanya'da saptanmış olması olgusu birçok sonuca neden olacaktır. Ve hepsinden önce, İspanyol kitlelerinin kendi aralarında oturan krala

karşı büyüyen ve kör bir sevgileri ortaya çıkacaktır. II. Felipe Kastilyalılar tarafından, babasının aşağı ülkelerin saf insanları tarafından sevildiği kadar sevilecektir. Öte yandan bunun sonucu olarak Yarımada insanlarının, çıkarlarının ve tutkularının mantıksal öncelikleri belirmiştir. II. Felipe bu sert, tepeden bakan insanları, Kastilya'nın imal ettiği bu hoşgörüsüz büyük senyörleri dış işlerinde ve içeride bürokratik ihtiyaçlarında kullanmışsa da, küçük insanlara karşı vurgulu bir şefkate sahip olmuştur. Çeşitli vatanlar halinde bölünmüş bir imparatorlukta V. Carlos mecburen serseri bir şekilde dolaşmaktaydı: hasım Fransa'yı çevreleyebilmek için, krallıklarına varlığının sıcaklığını sunmak zorundaydı. II. Felipe'nin hareketsizliği, yükleri yolculuk gereklerinden ötürü hafifletilmemiş yerleşik bir yönetimin ağırlığını teşvik etmektedir. Kâğıt nehirleri hiçbir zaman olmadıkları bollukta akmaktadırlar. Böylece imparatorluğun çeşitli bölümleri kaçınılmaz olarak ikinci dereceden ülkeler konumuna kaymakta ve Kastilya metropol mertebesine yükselmektedir: evrim İtalyan eyaletlerinde apaçıktır. İspanyol'a karşı olan kin hemen heryerde su yüzüne çıkmaktadır. Bu, çağın bir işareti olup, fırtına habercisidir.

İsterse II. Felipe bu değişimlerin canlı anlamına sahip olmamış olsun, isterse V. Carlos'un siyasal devamcısı olduğuna inanmış olsun, bu doğrudur ve çömez aldığı dersleri fazlasıyla zihninde tutmaktadır ve bu konuda onun etrafında hareket edenlerin, Alba dükünün veya müteveffa imparatorluk siyasetinin yaşayan şu dosyası, şu muteber kataloğu olan Kardinal de Granvelle'in yardımlarını almıştır. Felipe kuşkusuz oldukça sık olarak, imparatorun karşılaştığıyla aynı koşullarla veya onlarla aynıya benzeyen koşullarla karşılaşmıştır. V. Carlos gibi Alçak Ülkeler'in efendisi olarak, şu kuzey kavşağının güvenliği için vazgeçilmez olan İngiltere'yi neden yönetmesin? Veya babasının da olduğu gibi, birçok devletin sorumluluğuna sahip olarak, onun imgesine sahip olarak temkinli ve sabırlı bir şekilde niçin şu asla akoru tutmayan uzak tarihlerin ortasında orkestra şefi olmakla meşgul olmasındı?

Fakat, koşullar kökten değişikliklerin olmasını emretmişlerdir. Sadece geçmişin dekorları ayakta kalmışlardır. V. Carlos'un büyük, çok büyük siyaseti II. Felipe'nin saltanatının başında, daha 1559 barışından önce mahkûm olmuş, 1557 mali felâketi tarafından sert bir şekilde tasfiye edilmiştir. Onarmak, yeniden inşa etmek, herşeyi yeniden işler hale getirmek gerekmektedir. V. Carlos soluk soluğa koşusu esnasında böylesine fren darbeleriyle karşılaşmamıştır: II. Felipe'nin saltanatının ilk yıllarının barışına güçlü geri dönüş, yeni zayıflığın işaretidir. Büyük siyaset ancak çok sonraları ve hükümdarın tutkularından çok, yeni koşulların eseri olarak uykusundan uyanacaktır. Bizim hatalı bir şekilde karşı-Reform adını verdiğimiz Katolik Reformasyonunun şu güçlü hareketi sürekli olarak alan kazanarak, yavaş yavaş yerine yerleşmiştir. Koskoca bir çabalar dizisinden, yavaş hazırlıklardan doğan, 1560'tan itibaren güçlü hale gelen ve daha bu dönemde temkinli kralın siyasetini etkileme gücüne ulaşan Katolik Reformu, 1580'li yıllarla birlikte Protestan Kuzeyin karşısında sert bir şekilde infilak etmiştir. İspanya'yı II. Felipe'nin saltanatının sonlarında büyük mücadelelere sürükleyen, hükümdarı Katolikliğin baş savunucusu, imanın koruyucusu haline getiren işte bu harekettir. Buradaki dinsel tutkular onu, Türklere karşı giriştiği Haçlı Seferi'ndekinden daha fazla desteklemişlerdir. Çünkü Türklere karşı olan savaş pek isteksizce girilen bir savaştır ve İnebahtı yarını olmayan bir sahneden ibarete benzemektedir.

Diğer bir güçlü faktör: 1580'den itibaren, Yeni Dünya'dan gelen değerli madenler, o zamana kadar bilinmeyen bir hacme ulaşmışlardır. Artık de Granvelle İspanya sarayına geri dönebilir, zaman onun için uygun hale gelmiştir. Fakat II. Felipe saltanatının son döneminin emperyalizminin sadece kardinalin varlığıyla yaratılmadığını itiraf edelim. 1580'den sonraki yılların savaşı gerçekte, dünyanın merkezi haline gelmiş olan Atlantik egemenliği için verilmektedir. Soru, Atlantiğin Reforma mı, İspanyollara mı; Kuzeylilere

mi, İberyalılara mı ait olacağı yönündedir, çünkü bu tarihten sonra artık söz konusu olan Atlantiktir. İspanyol İmparatorluğu'nun ağırlık merkezi batıya, bu muazzam savaş alanına; parası, silahları, tekneleri, yükleri, siyasal fikirleriyle birlikte yönelmektedir. Aynı anda , Osmanlılar Asya savaşlarına girişebilmek üzere, kararlı bir şekilde İç Denize sırtlarını dönmektedirler. İşte eğer gerekseydi, Akdeniz'in iki büyük imparatorluğunun aynı ritme tabi olarak yaşadıklarını ve en azından yüzyılın son yirmi yılı boyunca İç Denizin onların ihtiras ve isteklerinin artık asıl kısmını meydana getirmediğini bize hatırlatacak bir durum. Zaten diğer herşeyden önce imparatorlukların gerileme çanı Akdeniz'de çalacak değil midir?

Raslantı ve siyasal nedenler

Bir tarihçinin bugün böyle akıl yürütmesi siyasal olanla iktisadi olanı birbirlerine bağlaması akla yakın olarak gözükmektedir. Birçok şey-tabii ki hepsi değil- insan sayısındaki artış, mübadelelerdeki aşikâr hızlanma ve sonra bunların gerilemesinin emri altındaydı. Bizim tezimiz laik eğilimin tersine dönmesi ve Habsburglar gibi Osmanlıların büyük siyasal bütünlüklerinin de karşılaşacakları zincirleme zorluklar arasında bir bağlantı kurmaktadır. Bu bağlantıyı daha açık hale getirebilmek için, büyük aktörlere ve büyük olaylara karşı dikkatli olan tarihçilerin açıklamalarını bir kenara bıraktık, bu açıklamalar, eğer sadece onlara bakmaya razı olunursa, herşeyin biçimini bozmaktadırlar. Bizim açımızdan daha ilginç olan uzun vadeli siyasal akıl yürütmeleri de aynı şekilde karanlıkta bıraktık: siyaset, kurumlar bizzat siyaset, bizzat kurumlar tarafından *da* açıklanmaktadır.

Dosya ilginç bir şekilde ve kısmen bizim bakış açımızın tersine olmak üzere, büyük iktisatçı Josef A. Schumpeter'in sonuncu kitabının kısa bir paragrafında yeniden ele alınmıştır. ([80]) Ona göre tek bir güçlü hat vardır: kapitalizmin gelişen evrimi, biz "egemen" derdik. İktisat ve siyasette geriye kalanlar raslantı, sürpriz, konjoktür, ayrıntı olmaktadır. "Amerika'nın fethinin... bir değerli maden sağanağı meydana getirmesi" raslantısı olmaksızın Habsburgları düşünmek mümkün değildir. Toplumsal ve siyasal gerilemeleri patlamalı hale getirecek olan "fiyat devrimini"nin ortaya çıkması raslantıdır, devletlerin (ve ben buna imparatorlukları ekliyorum) XVI. yüzyılda önlerindeki yolu boş bulmaları raslantıdır. Raslantı? Gerçekten de geçmişin büyük siyasal güçleri kendiliklerinden silinmişlerdir; Kutsal Roma Germen İmparatorluğu 1250'de II. Friedrich'in ölümüyle; Papalık aşağı yukarı aynı tarihlerde, çünkü imparatora karşı kazandığı zafer bir Pyrrhus zaferi olmuştur. Ve 1453'ten çok önceleri Bizans İmparatorluğu çökmeye başlamıştır.

Böylesine bir tablo (fakat Schumpter'in metni çok kısadır) eğer adil olmak ve yuvarlak hesap bir hak vermemek gerekirse, noktası noktasına tartışmalıdır. Fakat zamanımızın azlığından ötürü geçerken söyleyelim ki, Papalığın ve imparatorluğun XIII. yüzyılda çökmeleri bir raslantı olmayıp, kör bir kendini-tahrip siyasetinin ürününden başka birşey değillerdir. XIII. yüzyıldaki gelişme XVI. yüzyıldakinin aynı siyasal gelişmelerin taslağını çizmişti ve büyük siyasal dönüşümleri öne sürmüştü. Daha sonra ekonomik gerileme heryere damgasını vurmuştu. İzleyen yüzyıllardaki bu ısrarlı tahripler, asık suratlı bir uzun süreç konjonktürünün pasifine yazılmalıdır: sorumlu "Orta Çağın sonbaharıdır", bu sonbahar Bizans İmparatorluğu'ndan, Granada Krallığı'na kadar ve bizzat Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nu unutmaksızın, kesilmeleri gereken tüm zayıf ağaçları işaretlemiştir. Bütün bunlar yavaş, doğal bir süreçtir.

Kabaca XV. yüzyılın ortasından itibaren ortaya çıkan toparlanma ile felâketler, yenileşmeler, yenileştirmeler hazırlıklarını yapmaktadırlar. Papalık ancak Luther isyanı

ve Augsburg Diet'inden (1530) sonra çarpılacaktır. Roma'da tavizlerden meydana gelen ve kararlı bir şekilde barışçı başka bir siyaset mümkündü. Bu dönemde Papalığın siyasal düzlemde bile, bütün XVI. yüzyıl boyunca, hatta Westphalia antlaşmalarına (1648) kadar büyük bir güç olarak kalmaya devam ettiğini ekleyelim.

Diğer delillere göre dönerken, fiyat devriminin -ve bunu bizzat Schumpeter ([81]) söylemektedir- Yeni Dünya'dan kitlesel değerli maden akımından önce ortaya çıktığını farkedelim. Aynı şekilde, kıtasal devletlerin gelişmesi Amerika'nın keşfinden önceye rastlamaktadır (XI. Louis, VII. Henry Lancaster, Aragonlu Juan, II. Mehmed). Nihayet, eğer Yeni Dünya madenleri oyuna katılabildilerse, bu Avrupa'nın onları işleyebilme olanaklarına sahip olması sayesinde olmuştur, tabii ki bu maden işletmeciliği bedavaya malolmamaktadır. Amerika'nın Kastilya'ya piyangodan çıktığı söylenmektedir. Bu bir anlatım biçiminden ibarettir. Kastilya daha sonra burayı değerlendirmek zorunda kalmış ve çoğu zaman da, aldığı kadar vermek gibi bir yasaya uymuştur. Ve sonra, Yeni Dünya'nın kolay ulaşılabilen madenler sunmadığını varsayalım. Batı'nın sürükleyici gücü gene de başka çıkış ve kilitlenme yerleri bulurdu. Yakın tarihlerde ileri sürdüğü tezinde Louis Dermigny ([82]), Batı adeta herşeyin onun tarafından yaratılıdığı Yeni Dünya'yı seçerken, çok şeyin yerli yerinde olduğu, elin ulaşabileceği yerde bulunduğu Uzak Doğu'nun meydana getirdiği mümkün seçeneği -ve belki de başka seçenekler: Afrika altını, Orta ,Avrupa gümüşü, şu çabucak terkedilen kozlar- ihmal edip etmediğini kendine sormaktadır. Belirleyici olan motor, yani Batı olmuştur.

Gerçeği söylemek gerekirse, Josef Schumpeter'in delillendirmesi tarihçiler arasında rastlantının moda olduğu eski dersleri ve eski okumaları tekrarlamaktadır; Schumpeter devleti devre dışı bırakmakta,küçümsemektedir, oysa o da tıpkı kapitalizm gibi çoklu bir evrimin meyvasıdır. Gerçekte *geniş* anlamda konjonktür siyasetin dayanaklarını hareketinin üzerinde taşımakta, onları teşvik veya terketmektedir. Ve ne zaman yeni bir oyun başlarsa, kazananlar asla eski galipler olmamaktadır: kâğıdı artık başkaları dağıtmaktadır.

2. Devletlerin olanakları ve zayıflıkları

Yüzyılın konjoktürüne tabi olarak devletlerin ve "İmparatorlukların" ilerlemelerinde nedenlerden çok sonuçlar farkedilmektedir. Modern devlet muazzam güçlükler pahasına yerine yerleşmektedir. Yüceliğinin alet ve ajanlarının çoğaltmak zorundadır-ve bu yeni olguların en görünür olanıdır-. Büyük ama tek olmayan sorun.

"Memur" ([83])

Artık aşırı modernizm merakından değil de, kolaylık olsun diye "memurlar" olarak adlandırdığımız kişiler, sıkışık nizam içinde belirmektedirler. Siyasal tarihin anayollarını bunların işgâl ettikleri bir olgudur. Onlarla birlikte, toplumsal bir devrimin refakat ettiği siyasal bir devrim işlemeye başlamıştır.

İktidara davet edilen memur, kamusal otoritenin bir kısmını kendi hesabına geçirmekte gecikmemiştir. Memur heryerde, en azından XVI. yüzyılda mütevazi kökenlere sahiptir. Türkiye'de bir de ek olarak, çoğu zaman yenilenlerin ırkından hristiyan, zaman zaman da Yahudi kökenlidir. H. Gelzer'e göre ([84]) 1453-1623 arasındaki kırk sekiz vezir-i azamdan, eğer öyle denilebilirse beşi Türk asıllıdır ki, bunlardan biri Çerkezdir, geriye kalanların on tanesinin kökeni bilinmemektedir. İhtida etmiş hristiyanlardan olan otuz üç tanesinin altısı Rum, onbiri Arnavut veya Yugoslav, biri İtalyan, biri Ermeni, biri de Gürcü asıllıdır. Türk hiyerarşisinin zirvesine kadar sızan hristiyanların sayısı, bunların

Osmanlı İmparatorluğu'nun kadrolarını istilalarının önemini işaret etmektedir. Ve nihayet eğer bu imparatorluk Moğol İmparatorluğu'ndan ([85]) çok Bizans İmparatorluğu'na benziyorsa, bunun nedeni memurlarını devşirmesindeki genişliktir.

Onu heryerden daha iyi tanıdığımız İspanya'da memur kentlerin küçük insanları, hatta köylü ailelerden çıkmadır, ama bu durum onun *hidalgo*lardan indiğini söylemesini engellememektedir: zaten İspanya'da kim böyle olduğunu iddia etmemektedir ki? Her hal-ü kârda bunların toplumsal yükselişleri kimsenin, özellikle de onların yeminli düşmanı, büyük askeri aristokrasinin avukatı olan Diego Hurtado de Mendoza'nın gözünden kaçmamıştır; Diego *Granada Savaşı* adlı eserinde ([86]) "Katolik krallar adli yönetimi ve kamu işlerini, büyükler ile küçükler arasında yer alan orta konumdaki insanlar olan ve ne büyüklere, ne de küçüklere saldıran ve meslekleri hukuk incelemek olan *letrados*"un eline teslim etmişlerdir" diye kaydetmektedir, *cuya profesion eran letras legales.* Bu *letrados,* İtalyan belgelerinin sözünü ettikleri *dottori in lege* ile, Toulouse Üniversitesi'nden mezun veya değil, Romalı fikirleriyle Valois mutlakiyetçiliği için fazlasıyla çalışmış olan bizim XVI. yüzyıl hukukçularımızın kardeşleridirler. Onu berrak hale getiren kini içinde Hurtado de Mendoza onların koskoca birliklerini gözler önüne sermektedir, sivil işlerin *oidores*'i , cezai işlemlerin *alcaldes*'i, *Audencias* yani Fransız *parlement*lerinin benzerlerinin üyeleri olan *presindentes* ve hepsini birden taçlandıran yüce *Consejo Real* toplantısı. Çünkü onların inandıklarına göre etkileri *ciencia de lo que es justo y injusto*'dan ne daha az ne de daha fazla evrenseldir. Bu memurlar başkalarının görevlerine her zaman tamah etmektedirler ve askerlerin görevlerine (yani aslında büyük aristokratik aileler) karışmaya hazırdırlar. Ve bu afet sadece İspanya ile sınırlı değildir: "bu yönetim biçimi Hristiyan aleminin tümüne yayılmıştır ve bugün iktidar ile otoritesinin zirvesinde bulunmaktadır" ([87]). Bu konuda Hurtado de Mendoza yanılmamaktadır. Biryere ulaşmış *letrados*'un yanında bir yere girmeye hazır ve İspanyol üniversitelerinin mevcudunu giderek artıranları (ve kısa bir süre için Yeni Dünyanınkileri) hayalden sayalım: del Valle markisi ([88]), yani başka bir büyük senyör ve Yeni Dünya melezi Rodrigo Vivere izleyen yüzyılın başında, canı sıkkın bir şekilde en azından 70.000 üniversite öğrencisi saymaktadır; bunların arasında ayakkabı tamircisi ve rençber çocukları da bulunmaktadır! Hatta, yer ve yiyecek sağlayarak üniversitelerin dolmasına, öğrenme arzusu kadar neden olan devlet ve Kilise bu suçun sahibi değillerse, acaba suç kime aittir? Bütün bu *letrados* üniversite derecelerini çoğu zaman ya Alcalà de Heneras veya Salamanca'dan almışlardır. Ne olursa olsun ve hatta Rodrigo Vivero'nun gözünde muazzam olan 70.000 üniversite öğrencisi rakamının İspanya nüfusuna nazaran mütevazi olduğu düşünülsün, bu toplumsal itmenin Katolik Kralların inşacı dönemlerinden itibaren büyük bir siyasal öneme sahip olduğu kesindir. Daha o tarihlerde çok mütevazi kökene sahip "kraliyet komileri" ortaya çıkmaya başlamışlardır; *Leyes de Indias* kâtibi olan ve hidalgo çocuğu bile olmayan şu Palacios Rubios ([89]) böyledir. Daha sonra V. Carlos döneminde kâtip olan ve Yahudi asıllı olduğundan şüphenenilen şu mütevazi Gonzalo Perez öyledir ([90]). 1572'de beyin damarlarının tıkanmasından ötürü ölen, II. Felipe döneminde ünvanlar, şerefler ve çok sayıda görevle yüklü olan, evinde inceleme fırsatı bulamadığı ve orada bazen yıllardan beri uykuda olan kâğıt ve dosya yığınları bırakan Kardinal Espinosa da böyledir Gonzola Perez tıpkı Kardinal Espinosa gibi, ebeveyni Sebastian da Covarrubias de Leyva'nın 1592'de hakkında geriye yönelik oldukça uzun bir muhtıra kaleme aldığı Don Diego de Covarrubias de Leyva gibi Kilisedendir ([91]): bu muhtıra bize Don Diego'nun Toledo'da Biscaye kökenli soylu bir aile içinde doğduğunu, başlangıcını Salamanca'da yaptıktan sonra Oviedo Kolejinde hoca olduğunu, daha sonra Granada *Audencia*'sında yargıç olduğunu, devamında Ciaudad Rodrigo piskoposu, sonra *"en las Indias"* Santa Domingo başpiskoposu ve nihayet Kastilya Meclisi başkanı olduğunu ve bu sıralar Cuenca piskoposluğunun ona verildiğini

(ancak, 27 Eylül 1577'de Madrid'de 67 yaşında buna sahip olamadan ölmüştür), öğrenme fırsatını vermektedir. Eğer gerekirse, hayatı bir Kilise kariyeri ile bir devlet kariyerinin birleştirilebileceğini gösterebilecektir. Ve öte yandan İspanya'da Kilise hiçbir yerde olmadığı kadar fakirlere açıktır.

Türkiye'de Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat dönemi hem bir muzaffer savaşlar, hem de çok sayıda inşa ve büyük yasama faaliyetleri dönemi olmuştur. Süleyman, Kanuni Süleyman'dır, bunun anlamı topraklarında ve özellkle de İstanbul'da hukuk incelemelerinde bir yenileşmenin olduğu ve bir hukukçular sınıfının varlığıdır. Kanunnamesi hukuki aygıtı o kadar iyi düzenlemiştir ki, söylendiğine göre İngiltere Kralı VIII. Henry, bu işleyişi incelemek üzere İstanbul'a bir uzmanlar kurulu göndermiştir ([92]). Kanunname fiili olarak Doğu'da, *Codex Justinianus*'un Batı'da olduğu kadar ([93]) veya *Recopilacion de las leyes'in* İspanya'da olduğu kadar ünlüdür. Kanuni Süleyman'ın Macaristan'daki yasama faaliyetinin tümü hukukçu Ebussuud Efendinin eseri olmuştur: bu yasama, mülkiyet alanında o kadar önemli olmuştur ki, birçok ayrıntısı yaşamını günümüze kadar sürdürmüştür. Aynı şekilde, *Multeka* ([94]) adlı bir hukuk kitabına sahip olan İbrahim Halebi adlı hukukçu da, XVI. yüzyıl batılı hukukçularının en büyüklerinin yanında yer almaya layıktır.

Konu üzerinde düşünüldükçe, hiç kuşkusuz farklı dünyalar olan, fakat her zaman birbirinden farklı yönlerde ilerlemeyen Doğu ile Batı arasındaki garip benzerlikler; kelimelerin, terimlerin ve siyasal görüntülerin ötesinde kendilerini belirginleştiriyora benzemektedirler. Roma geleneğinden hukukçular, Kuran metinlerini yorumlayan hukukçular, bunların her ikisi de Doğu'da olduğu gibi, Batı'da da hükümdarın ayrıcalıklarını yükseltmeye çalışan aynı ve muazzam orduyu meydana getirmektedirler. Monarşik yükseliş içinde herşeyi onların şevkine, sadakatine veya hasaplarına atfetmek cesurane ve yanlış bir tutum olacaktır. İktidarın sadece hukuki kaynakları olmamıştır. Bütün monarşiler karizmatik olarak kalmaya devam etmektedirler. Ve ekonomi de rol oynamaktadır. Ne olursa olsun, en ünlüsünden en mütevazisine kadar hukukçulardan meydana gelen bu ordu büyük devletler için çalışmıştır. Bu ordu büyük devletlerin genişlemesini rahatsız eden herşeyden nefret edip, onları kırmıştır. İberyalı memurun yetkilerini kötüye kullanıp çoğunlukla semirdiği Amerika'da bile, hükümdara yürekten bağlı bu küçük adamların hizmetlerini kim yadsıyabilir? Türkiye'de isteyerek veya istemeyerek modernleşen devlet, doğuda fethedilen Asya eyaletlerinde, mültezimlerin sayısını artırmaktadır, bunlar yönettikleri gelirlerden geçinmektedirler, fakat ana bölümü de Istanbul'a aktarmaktadırlar; devlet, özellikle gözetimi kolay kentlerde belli bir görev karşılığında hazineden ücret alan maaşlı memurların sayısını da artırmaktadır. Bu memurlar giderek artan sayıda, ihtida etmiş hristiyanlar olmakta ve bunlar yavaş yavaş egemen Osmanlı sınıfının içine süzülmektedirler. Bunlar bir cins "Balkan hristiyan hanelerinden, genellikle beş yaşından küçük çocuklar arsından toplama" olan ([95]) devşirme sisteminden kaynaklanmaktadırlar. Ve devşirme kelimesi aynı anda hem siyasal, hem de toplumsal bir kategoriyi ifade etmektedir. Osmanlı devletinin bu yeni ajanları Balkan tımarlılarını azaltacaklar, adeta onları iflas ettirecekler ve uzunca bir an boyunca impartorluğun tazelenmiş gücünü destekleyeceklerdir ([96]). Her zaman açık bir şekilde istemeksizin, devlet XVI. yüzyılda "memurlar"ının yerlerini değiştirmiş olmalıdır ([97]). Onları köklerinden istediği gibi kopartmış olmalıdır. Ve büyük devletler bunu diğerlerinden daha büyük ölçekte yapmışlardır. Kökünden kopartılmış kişi şu Franche-Comtéli kardinal Granvelle'in kendisi için söylediği gibi, hiçbiri yerli değildir. Bunun istisnai bir örnek olduğu söylenecektir, fakat İspanya'da bu cins yer değiştirmelerin kanıtları aşırı boldur. Bu, Büyük Kanarya *Audencia*'sında görevli olan ve kariyerini Valladolid *Audencia*'sında tamamlayan üniversite mezunu Polomares'in durumudur ([98]). Bu durumda kralın hizmetindeki askerler, bazen ordu kadrolarında, bazen de ordu dışın-

daki kadrolarda olmak üzere, sivillerinkinden daha gezgin bir hayat sürdürmektedirler. Yılın sonunda İspanya'nın temsilcisi ve etkili bir ajanı olan Don Diego Mendo de Ledesna Nantes'dan II. Felipe'ye ([99]), hükümdarın mali sorunlarına yardım etmesi için, sadık hizmetlerinin uzun bir dökümünü gönderiyordu. Kuşkusuz soylu bir aileden gelen Diego, daha çok gençken erkek kardeşi gibi Kraliçe Isabella'nın (Barış Kraliçesi, Catherin de Medicis'nin kızı ve II. Felipe'nin üçüncü karısı) uşakları arasına alınmıştır. Daha çocuk yaşlarındayken, Granda savaşında hizmet vermiş ve sonra Avusturyalı Don Juan'ı İtalya'da izlemiştir. 1580'de Portekiz'in fethi esnasında iki erkek kardeşiyle birlikte Zamora kentinin Katolik Krala hizmet etmeye karar vermesini sağlamış ve kentin milislerine kendi vassallerinin güçlerini eklemiştir. Daha sonra, bu Zamora kenti *alcabala*'ya olan katkısının artırılmasını kabulde tereddüt gösterip, diğer kentler için kötü bir örnek oluşturunca; hükûmet Don Diego'yu kenti daha olumlu duygulara sevketmesi için buraya göndermiştir... Diego mektubunda hizmetlerini sıralarken, "Kente girer girmez herşeyi kolay hale getirdim ve zihinleri tereddütlerden kurtardım" diye yazmaktadır. Değerini kabul ettirmek konusunda daha iyisi yapılmazdı. İşte gene aynı Diego kısa bir süre sonra Malaga'da *corregidor* olarak karşımıza çıkmaktadır. O dönemin devleti kentlerin bu efendileri ve güçlü kişiler olan *corregidores* aracılığıyla uyruklarını ellerinin altında tutmaktaydı. *Corregidores* Fransa'daki *intendant*ların eşdeğerlileri olmuşlardır. Don Diego yeni görevlerinde liman mendireğinin yapımıyla meşgul olmuştur. Çağrılır çağrılmaz, Drake'in tehtid ettiği Tanca ve Ciota'nın yardımına koşmuş ve ne mucizedir ki, bu yardımı krala tek bir riyale bile malolmamıştır. Ama Don Diego'nun kesesi için felâketli olan bu harekât esnasında iflas ettiği bir gerçektir. Gerçekten de, yeni görevlerinin gereği olarak, *presidio*lara yardıma gittiği sırada, 60 kadar süvari ve başka nitelikli insanları kendi sofrasında ağırlaması gerekmiştir. İşte daha sonra Don Diego Ciota valisi olarak yeniden karşımızdadır ve bu ünvan altında öncelinin mali yönetimi hakkında soruşturma yapmaktadır. O kadar iyi bir yargıç olmakla övünmektedir ki, burası eski hak sahibine iade edilmiştir. Kendinden memnun olarak ve hiçbir görevi olmaksızın yeniden evine dönmüştür ve Zamora yakınlarında onu safalet içindeki karısı ve çocuklarının haklı haykırışları karşılamıştır. Bu durum karşısında altı aylığına Brötanya'ya gitmeyi kabul etmiştir. Fakat bu altı ay beş uzun yıl sürmüştür; bu yokluğu esnasında erkek kardeşi ve onun karısı ölmüşler ve Diego onların mirasından en ufak bir pay alma fırsatını bulamamıştır. Mevcut olmayanlar her zaman haksız olduklarından ötürü, bu arada iki de dava kaybetmiştir. Kuşkusuz Brötanya'dan ayrılınca kral ona 1.500 dükalık bir gelir sağlamış ve bunu dört yıl da geriye götürmüştür, fakat bunlar onun muazzam masraflarının, sefaletinin ve ailesinin sefaletinin yanında nedir ki?

İspanyol arşivleri binlerce benzeri yakınma ve notları muhafaza etmektedirler. Tarihçi buralardaki yakınmalara kelimesi kelimesine inanmak zorunda değildir, fakat modern İspanya "memurlar"ına az ve kötü ücret verildiği, bunların İspanyol İmparatorluğu'nun meydana getirdiği satranç tahtasında sürekli olarak oradan oraya sürüklenerek, yerel bağlantılarından kopartıldıkları kuşku dışıdır. Bunların çoğu zaman sefil durumda olduklarından kuşku duyulamaz. Madrid'de görev, gelir, rant peşinde olan bir işsiz insanlar kalabalığı ve kendilerini dinlemelerini beklerlerken ayak sürüyen bir malul askerler nüfusu yaşamaktadır. Bu arada kadınlar ve kızlar yaşabilmek için fahişelik yapmaktadırlar. Zengin tüccarların caddesi olan Calle Mayor'da dikkatlerini harcayan, Prado San Hieronymo'ya mevsimine göre serinlik veya güneş aramaya giden veya gece gezginlerinin aceleci akınlarına katılan bu devlet işsizlerinin tarihi acı vericidir ([100]).

Ardılını belirleme hakları ve görev satışları

Bütün bu hizmetkârlar görevlerine sadakat, şeref ve çıkar nedenleriyle bağlıdırlar.

Zamanla bu görevlerinde süreklilik kazanma arzusuna sahip olmuşlardır. Yılların geçmesiyle olay daha açık hale gelmiştir. Görevlerin satılması genel bir hastalıktır. Belânın büyük ilerlemeler kaydettiği Farnsa bir istisna değildir. Acaba gerçekte hastalığın heryerde genişlemesine neden olan, XVI. ve XVII. yüzyıllarda devletlerin gerçek gelirlerindeki azalma mıdır? Her hal-ü kârda *Recopilación de las Reyes* ([101]) İspanya için, devletin özel kişiler lehine artan bir şekilde bu gevşemesini ve bunun sonucu olarak yeni bir ayrıcalıklılar tabakasının yükselişini izlememize olanak vermektedir. Bu konudaki ayrıntı ve gerçeği bilebilmek için Simancas'daki *Renuncias*'a ([102]) ilişkin muazzam kâğıt yığınlarını ayıklamak gerekmektedir. *Renunciar,* vazgeçmek, bir başkasına görevini devretmek demektir; bu -diğer binlercesi arasında bir örnek- 1558 Haziran'ında ([103]) şu Barselona enkizisyonunun *alguazil*'inin oğlu lehine talep ettiği şeydir. Başka bir örnek: aynı yıl hükûmet *regideros*'un, şu belediye memurlarının taleplerini kabul ediyor ve artık bunlara istedikleri herkese, hatta 18 yaşından küçüklere bile *vazgeçmek* hakkını tanıyordu, böylece bunlar bu atamayı yapma yeteneğine sahip olmaları halinde, bunu hayattayken, ölmek üzereyken ve vasiyetname ile yapabileceklerdi. Vazgeçme, alışılmış 20 günlük süreden önce ölmeleri halinde bile geçerli olacaktı ([104]).

O döneme ait Fransız gerçeklerini hatırlatan bu ayrıntılar, çözmeseler bile sorunu ortaya koymaktadırlar. Sistematik bir incelemenin, Fransız tarihçiler tarafından ülkemize ilişkin olarak açığa çıkartmayı başardıklarını, birgün yarımada için de gün ışığına çıkartacağından kuşku duymuyorum. Daha ilginç olan İberya örneği bana, hatta hareketin içinde çok erkenden meydana gelmişe benzemektedir. Daha Katolik krallardan önce, II. Juan ve IV. Enrique'nin çalkantılı saltanatları döneminde ([105]) ve kuşkusuz XV. yüzyılın başından itibaren ([106]), ilk belirtiler en azından zaten çoğu *vazgeçilebilir* hale gelmiş olan beledi görevlerde, gözle görünür hale gelmişlerdir. Kuşkusuz krallık oldukça sık bir şekilde, güç kullanarak veya vazgeçmeye tanınan vadelerden yararlanarak haklarını geri almaktadır, bu vadeler vazgeçen için olduğu kadar (bu işlemi yaptıktan sonra en azından yirmi gün hayatta kalmalıdır) ([107]), sözleşmenin yapılmasından itibaren otuz gün içinde ([108]) haklarını onaylatmak zorunda olan yeni hak sahibi için de geçerlidir. 1563'te *Cortès* II. Felipe'den, zaten boşuna bir gayret olarak, bu 30 günlük vadeyi 60 güne çıkartmasını istemiştir ([109]). Bu talep, gerektiğinde eski süreçlerin geçerliklerini koruduklarını, bunların sürekli bir tehtid meydana getirdiklerini, güçlü aile dramlarına yol açtıklarını kanıtlamaktadır, çünkü alıcılar çoğu zaman ödemeler için değerli drahoma parasını kullanmaktaydılar ([110]). Yavaş yavaş birçok görev *vazgeçilebilir* hale gelecektir. Babadan oğula olsa bile, vazgeçmenin şu yasaklamaları ([111]), adli veya diğer bazı görevlerin ([112]) pazarlık konusu yapılmasının şu engellemeleri, kendi ölçülerinde hastalığın ilerlemesinin belirtileri olmaktadırlar ([113]). Kral görevlerin sayısını artırdığı veya bunları sattığı ölçüde hastalığın ilerlemesine katkıda bulunmaktadır ([114]). Olağan olarak, bu kitlesel satışları teşvik etmiş olmakla Antonio Perez suçlanmaktadır ([115]); fakat bu sorumluluk sekretere olduğu kadar, döneme de yüklenilmelidir. Belediye *alcades*'likleri ve kraliyet kançılaryası ile Meclisin *escrivanias*'ı bile *vazgeçilebilir* hale gelmişlerdir ([116]). Tıpkı Fransa'da olduğu gibi bu istila edici görev satışı bir cins feodal atmosfer içinde gelişmektedir veya Georg Friedirici ([117]) gibi konuşursak, bürokrasi ve ataerkillik o sıralar omuz omuza ilerlemektedirler. Tabii ki bu satışlardan ve yol açtıkları yozlaşmalardan zararlı çıkan taraf devlet olmaktadır. Bu durum o dönemde XIV. Louis tarzında bir mutlak iktidar olmayan II. Felipe'nin otoritesine engeller çıkarmaktadır, iktidarın mutlak olmasına daha çok vardır. Görev satışının Kasilya'da çoğu zaman küçük görevlerle sınırlı olduğu ve yalnızca beledi görevlerde heryeri istila ettiği doğrudur. Tam da burada, *Cortès*'e yaslanan canlı bir kentsel yurttaşlık bilinci, yerel çıkarlara karşı dikkatli bir şekilde kendini sürdürmekte ve *Corregidores* bunları rahatlıkla hizaya getirememektedirler. Fakat kentler hiçbir şey midirler? Bütün mali tarih bu önemli optik

altında yeniden ele alınmalıdır ([118]).

Devletin yozlaşmasının sonucu olarak belli bir görev satışı Türk kurumları arasında da kendine bir yer edinmeye başlamaktadır. Görevlerin bütün Türkiye'de iltizama verilmesi usulünün Mısır örneğinden kaynaklanmış olabileceğine dair farkına varışımı daha önce işaret etmiştim ([119]). Üstlerini *corteggiare* zorunluğu, onlara değerli armağanlar sunma adeti, herkesin astlarının ve yönettiği kimselerin aleyhine birşeyler edinme zorunluğuyla karşı karşıya kalmalarına yol açmakta ve bu durum en alt kademelere kadar inmektedir. Hiyerarşinin zirvesinden tabanına kadar muazzam bir yağma örgütlenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, uygulamaların tiranlığından ötürü doymaz olmak zorunda kalan, bu görevleri ellerinde tutanların gözlerinin doymazlığına av olmaktadır. Bu genel yağmadan esas kâr sağlayan, Venediklilerin söyledikleri ve tekrarladıkları gibi, Gerlach'ın *Tegebuch*'unda Sokollu Mehmed ile ilgili olarak ifade ettiği gibi -Sokollu Mehmed Raguza civarından devşirilmiş kökeni karanlık bir çocuktur, 18 yaşlarındayken sultanın memurları tarafından alınmış ve çok sonraları, Haziran 1565'te vezir-i azam olmuş, 1579'da katledilene kadar bu görevde kalmıştır- vezir-i azamdır. Kamu görevlerine aday olanların ona çektikleri pişkeşlerden (verdikleri armağanlardan) muazzam bir miktar elde etmektedir. Venedikli Garzoni "inanılır kişilerin bana ifade ettiklerine göre bu miktar yılda bir milyon altına kadar çıkmaktadır" demektedir. ([120]) Gerlach da kendi cephesinden "Mehmed Paşa inanılmaz bir altın ve değerli taş hazinesine sahiptir... Herhangi bir görev elde etmek isteyen ona birkaç yüz veya bin düka sunmak veya ona atlar veya oğlanlar vermek zorundadır" diye kaydetmektedir. Gerçek bir büyük adam olan Mehmed Paşa'nın anısını bu tanıklıklara karşı savunmaya gerek yoktur, fakat diğerlerinin; astlarının veya yabancı hükûmetlerin paraları söz konusu olduğunda, çağının adetlerine uymaktan başka birşey yapmamıştır.

Ancak Türk ülkesinde, bir vezirin muazzam serveti her zaman sultanın tasarrufuna açıktır, padişah ölüm ister doğal olsun, ister olmasın, vezirin ölümünde onun mirasına el koyacaktır. Tabii ki herşey bu kadar basit yöntemlerle yürümemektedir; vezirlerin servetlerini kaçırmaları için, mimari kanıtlarının çok sayıda yaşamaya devam ettikleri vakıf kurma yolu bulunmaktadır. Bu kaçamak ile altının bir kısmı bir ailenin emniyeti veya geleceği için güvence altına alınmış olmaktadır ([121]). Kabul edelim ki, Batı sistemi genel olarak bu Doğu yöntemlerinden daha az güçlüdür, ama her iki tarafta da görevlerin satılması konusunda devletin örgütünün ilginç bir bozuluşuna tanık olunmaktadır. Geriye bu çok açıklayıcı örgütsüzlüğün tarihini belirlemek kalmaktadır. Bu açıdan XVI. yüzyıldaki işaretler sadece öncülerin işaretlerinden ibarettirler.

Diğer bütün Avrupa devletleri için de olduğu gibi ([122]), XVI. yüzyıl Türk İmparatorluğu için eşi olmayan bir memur artışına tanık olmuştur. 1534'de Avrupa Türkiye'sinde hiyerarşinin tepesinde bir beylerbeyi, onun altında otuz sancak bulunmaktadır; Asya'da ise altı beylerbeyi ve altmış üç sancak yer almaktadır. 1553"de biraz kadro dışı olarak yeni bir beylerbeylik, kaptanpaşalık ihdas edilmiştir, İspanyol belgeleri bundan Deniz Generali olarak söz etmektedirler. Bu "amirallik" donanma komutanlığının dışında Gelibolu, Kavala, İskenderiye limanlarının yönetimlerini de kapsamaktadır. Demek ki, 1534'de ihdas edilen Kahire beylerbeyliğiyle birlikte, üst mertebeden dokuz beylerbeyi bulunmaktadır. Oysa 1574'de, yani kırk yıl sonra yirmi "vilâyet" söz konusudur: 3 tanesi Avrupa'da (Sofya, Temeşvar, Buda); 13 tanesi Asya'da, önce üç, sonra dört tanesi Afrika'da (Kahire, Trablus, Cezayir ve kısa bir süre sonra Tunus); artı Deniz Generali. Eğer gerekirse, Asya'nın öncelikli payı, Türk güçlerinin meşguliyet merkezinin burada bulunduğunu gösterebilir. Zaten bu alandaki ilerleme devam edecektir. III. Murad'ın saltanatı döneminde toplam rakam yirmi birden kırka çıkmıştır ve sadece Asya'da yirmi sekiz vilâyet yer almaktadır, çünkü İran'a karşı yürütülen savaş fetihlere ve geniş sınır

bölgelerinin örgütlenmesine yol açmaktadır. Demek ki vilâyet sayısındaki artışlar ihtiyaçlara cevap vermektedir. Fakat, Türkiye'de ünvanlara karşı duyulan garip ihtiyaçtaki artış, kamu görevlerine yönelik taleplerdeki giderek vurgulu hale gelen yükselme ihmal edilebilir mi? Subaşı sancakbeyi, sancakbeyi beylerbeyi olmayı düşlemektedir. Ve düzenli olarak herkes mertebesinin üstünde yaşamaktadır.

İspanya'da işlemekte olan benzeri bir evrim Türkiye'yi karıştırmaktadır ve hatta bu durum uzaktaki İberya Yarımadası'ndan daha erken ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de İspanya, lüksünü sergilemek ve yaşama zevki konusunda dizginleri koyuvermek için tutumlu II. Felipe'nin saltanatının sonunu bekleyecektir. Doğu'da Kanuni Süleyman'ın 1566'da ölmesinden itibaren herşey değişecektir Pamuklu elbise giyen yaşlı padişah tarafından yasaklanmış olan ipek, altın ve simli elbiseler ani bir şekilde yeniden ortaya çıkmışlardır. Yüzyıl biterken Istanbul'da muhteşem şenlikler birbirlerini izlemektedirler. Bunlar göz kamaştırıcı ışıklarıyla yaşlı Hammer'in oldukça soluk anlatısını aydınlatmaktadırlar. Bu tarihlerde saraydaki lüks görülmemiş boyutlara ulaşmıştır, buradaki koltuklar altın işlemeli kumaşlarla kaplanmışlardır, yazın en incesinden ipekler içinde uyuma adeti ortaya çıkmıştır. Yabancılar birazcık abartarak, bir Türk kadınının ayakkabısının bir hristiyan prensesin mücevherlerinin tümünden daha pahalı olduğunu iddia etmektedirler. Kışın değerli kürklere sarınılmaktadır. İtalyan sofralarının lüksü bile aşılmıştır ([123]). Mayıs 1612'de Istanbul'a ilk Hollanda elçisi olarak gönderilen Cornelius Haga'nın saf ve oldukça güzel cümlesine inanmak gerekir; elçi kabul resminden sonra "adeta bir zafer gününe benziyordu " ([124]) diye ifade etmektedir. Ve IV. Murad döneminde, kanını kaybetmiş, savaşlar ve açlıktan ötürü işkence çeken bir ülkedeki büyük şenliklere ne demeli? Türkiye'yi hemen hemen İspanya ile aynı tarihlerde bir "Altın yüzyılın" çalkantılarına ve şenliklerine yakalanmış olarak görmek ilginç olmaktadır; bu kestane fişekleri bilgece yönetilen ve hakların emredici ihtiyaçlarına uyan bir evin kurallarıyla çelişki içindeyken.

Yerel özerklikler

Büyük siyasal mekanizmaların seyri kaybolmamıza yol açma tehlikesi taşımaktadır. XVI. yüzyıldakiler ile XV. yüzyıldakileri karşılaştırdığımızda, bu mekanizmaların ölçüsüz bir şekilde büyüdüklerini görmekteyiz. Ama herşey oranlar sorunu olarak kalmaya devam etmektedir. Eğer şimdiki zamanları ve devlet hizmetindeki memurların muazzam kitlesini düşünecek olursak, XVI. yüzyılın "memur" sayısı gerçekten çok küçük kalmaktadır. Bu yetersiz personel ile "mutlak" iktidarlara sahip büyük devletler ancak tam olmayan bir kavrama gücüne sahip olabilmektedirler. Tabanda, işte bu devletler yetersiz ve etkisizdirler. Binlerce yerel özerkliğe çarpmakta ve bunları hizaya getirememektedir. Muazzam İspanyol İmparatorluğu'nun içinde, kentler çoğu zaman hareketlerinde serbest olarak kalmaya devam etmektedirler. Muazzam İspanyol İmparatorluğu içinde, kentler çoğu zaman hareketlerinde serbest olarak kalmaya devam etmektedirler. Götürü mali yükümlülükleri nedeniyle dolaylı vergilerin denetimine sahiptirler. Bir Venedik elçisi 1577'de ([125]) bunu net bir şekilde belirtmektedir: yazdığına göre İspanya'da *si governa poi ciascuna signoria e communità di Spagna de se stessa, secondo le particolari leggi...* Aynı şekilde, İspanya'nın dışında, ama hep İmparatorluk içinde kalmak üzere, Messina 1675'e kadar bir cumhuriyet olarak kalmıştır; burası 1577'de ada yönetimini üstlenmiş olan Marcantonio Colonna gibi, bütün kral naipleri için endişe verici bir vaha olmuştur. Colonna ([126]) "Majesteleri bu yılın Haziranında Messina'nın ayrıcalıklarının cesametini, sahip olduğu kolaylıklardan ve üstelik Calabria'ya geçiş olanağı sağlamasından ötürü ne kadar fazla bölgesinden kovulan insan ve *matadores*'i topraklarında barındırdığını bilmektedirler. Bu durumda ***Stratico***'nun (kentin yöneticisi) görevini doğru bir şekilde yürütmesi büyük bir önem kazanmaktadır. Daha şimdi-

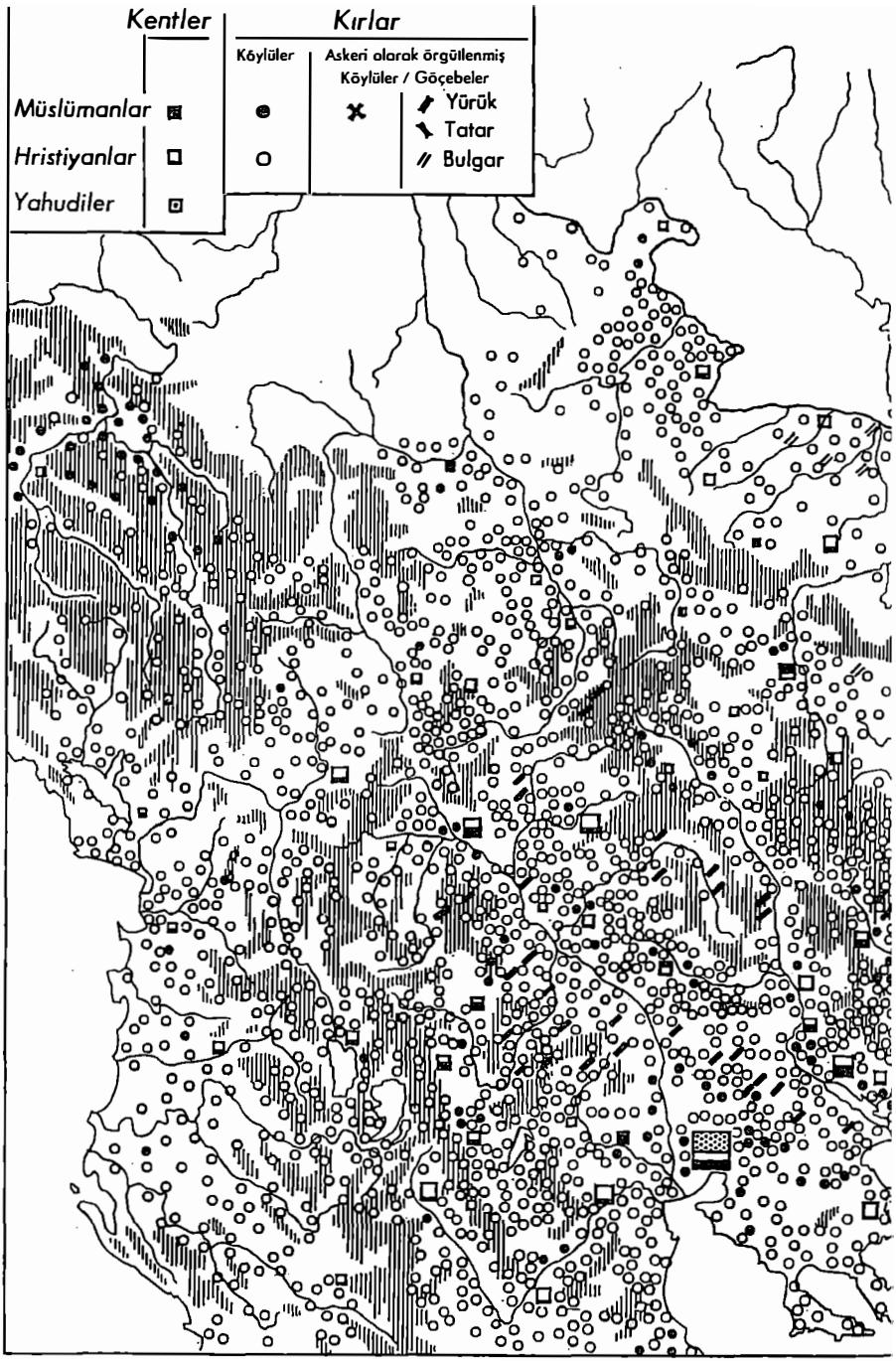
den durum öyle bir hale gelmiştir ki, bu görev iki yılda, adanın kral naipliğinin on yılda sağladığından daha fazla gelir getirmektedir; bana diğer şeylerin arasında söylendiğine göre, idam edilmek üzere hapsedilen hiç kimse yoktur ki, gerekli güvencelerde bulunursa serbest bırakılmasın, bu durumda garantiler yerine getirilmezse *stratico* mülkiyeti kendi üzerine geçirmektedir. Şimdilerde kent o kadar fazla hırsızla çevrelenmiştir ki, surlarda bile kurtarmalık elde etmek üzere adam kaçırmaktadırlar..." diye yazmaktadır.

Demek ki Yarımadada ve Yarımadanın dışında, koskoca bölgelerin tamamı, kentler ve bazen de belli alanlar ayrıcalıklı, *fueros*'lu olarak İspanyol devleti tarafından iyi bir şekilde yakalanamamış olarak kalmaktadırlar. Bütün uzak ve çevre bölgeleri için durum böyledir. 1570'e kadar Granada Krallığı'nın durumu böyledir; 1580'den sonra ve 1640 kopuşuna kadar Portekiz'in durumu sürekli bir şekilde böyle olacaktır; burası galibin elini değmeye cesaret edemediği bağışıklıklar ve serbestliklere sahip gerçek bir "dominyon"dur. Küçük Bask eyaletlerinin durumları da sürekli olarak böyledir; 1591 ayaklanmasıdan ve karışıklıklarından sonra bile II. Felipe'nin ayrıcalıklarına dokunmaya cesaret edemediği, Aragon tacına bağlı ülkenin durumu da budur. Bu koşullarda, Kastilya'dan çıkarak Aragon sınırının geçilmesi gibi basit bir olay, uyruklarının zararına çok sayıda hak kullanan, toplarla donatılmış şatoları olan ve komşu, boyun eğmiş ve silahları alınmış Kastilya'nın çok yakınında, en az dikkatli yolcuya bile, yarı bağımsız senyörleriyle yeni bir toplumsal dünyaya girdiği izlenimini vermekteydi. Toplumsal ayrıcalıklar, siyasal ayrıcalıklar, mali ayrıcalıklar: Aragon bloku kendini keyfine göre yönetmekte ve kral vergisinden yarı yarıya kurtulmaktadır. Fakat durumun böyle olmasının nedeni, Fransa'nın yakında olması ve en küçük şiddet kullanımında Yabancının bundan yararlanarak İspanya'nın bu iyi kapanmayan kapısını zorlayabilecek olmasıdır ([127]).

Bu sefer Türk İmparatorluğu'nda, gene aynı nedenlerle, Sultan'ın otoritesinin Avrupa'da, kuzey çevredeki devletlerinde, Boğdan'da, Eflâk'te, Erdel'de, Kırım Tatar Hanlığı'nda parçalandığı görülmektedir. Daha önce, coğrafyanın sonucu olarak ortaya çıkan, Balkanlar, Arnavutluk, Mora'daki dağ özerkliklerini zikretmiştik.

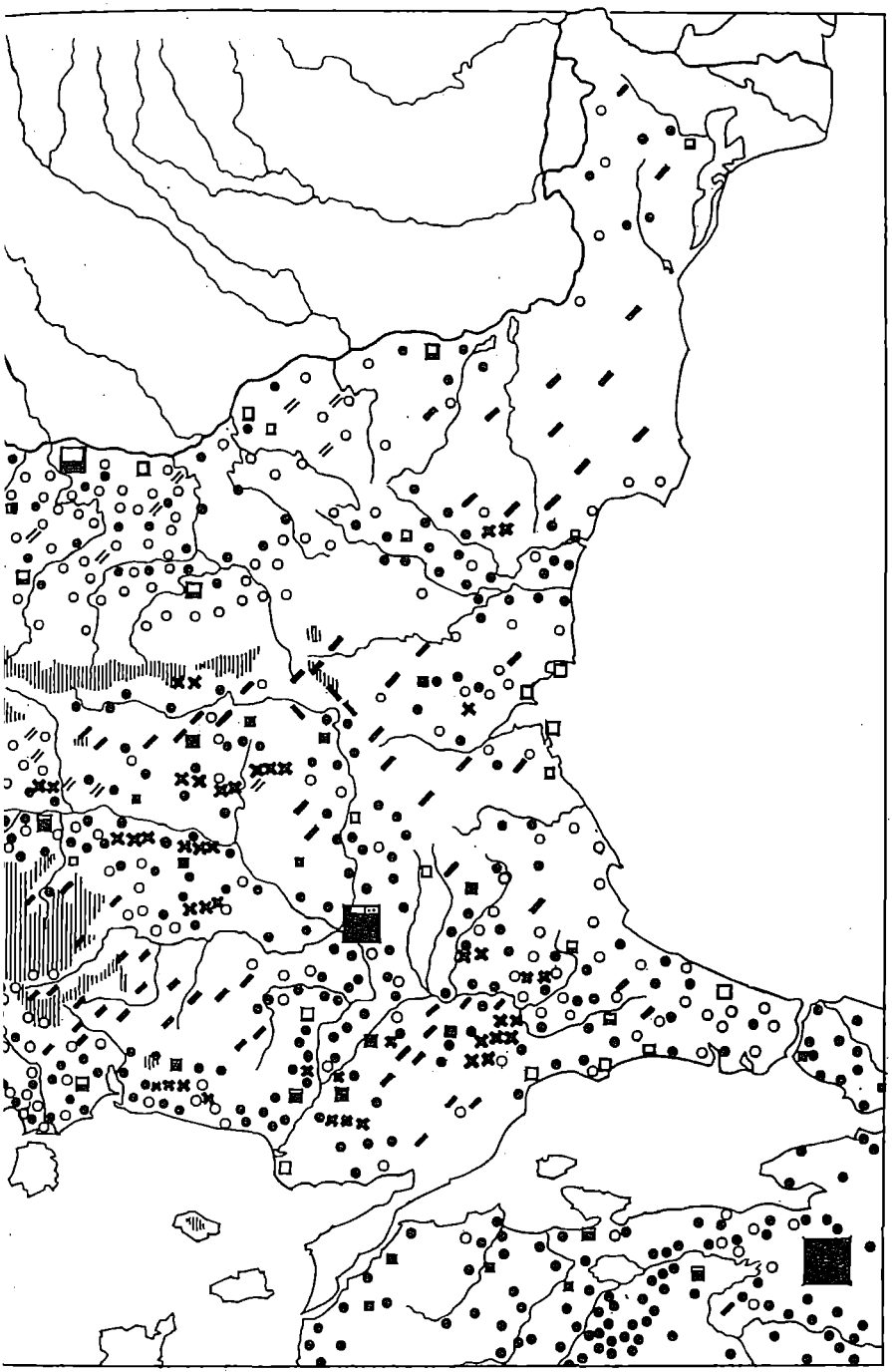
Öte yandan, devlete karşı direnme çok çeşitli biçimler almaktadır. Hep boyun eğdirilemeden kalmaya devam eden Calabria'nın yanındaki Napoli krallığında çoban birlikleri ile muazzam Napoli kentinin oynadıkları büyük role bakınız. Çoban ortaklıkları sayesinde köylü, senyörlerin ve kralın ellerinden kaçmaktadır. Aynı şekilde, köylü Napoli'ye yerleşince kent havası onu özgürleştirmektedir. Sicilya'da otoritelerden kaçarak güneye sığınma, olağanüstü bir genişlikte olan Sicilya enkizisyonunun ürünü olarak belirmektedir. Türkiye'de de başkentin anormal şişkinliği benzeri nedenlerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Eyaletlerde bireyi beylerbeyi, sancakbeyi, yerel subaşıların veya onların icra ajanları olan voyvodaların yırtıcılıklarına karşı koruyan herhangi birşey bulunmamaktadır. İstanbul'da en azından belli bir adaletin, nisbi bir sukûnetin güvencesi bulunmaktadır.

Devlet ajanlarının yozlaşmasının XVI. yüzyılda İslam aleminde olduğu kadar Hristiyan aleminde, Avrupa'nın güneyinde olduğu kadar kuzeyinde de büyük olduğuna kuşku yoktur. Alba dükü 1573'te ([128]) Flandre'dan "hiçbir sivil veya adli iş yoktur ki, kasaptaki et gibi satılıyor olmasın... danışmanların çoğu kendilerini satın almak isteyen herkese günlük olarak vermektedirler" diye yazmaktadır. Heryerde hazır ve nazır olan bu yozlaşma yöneticilerin iradesine bir sınırdır ve kuşkusuz sınırların en sevimlisi olmanın uzağındadır. Yozlaşma çoklu ve sinsi bir güç, kendi başına bir iktidar haline gelmiştir ([129]). Şu bireyin yasalardan kaçmak için sığındığı korunaklı iktidarlardan biri. Güç ile kurnazlığı birbirlerine harmanlayan evrensel sorun. 1632'de yaşlı Rodrigo Vivero ([130]) "İspanya yasaları sadece kurtçuklarla sinekleri yakalayan örümcek ağı gibidirler" diye



55. XVI. yüzyılın başında Balkan yarımadası nüfusu

Ömer Lütfü Barkan tarafından Osmanlı tahrirlerinden derlenerek oluşturulan bu harita, herhalde kaybolmuş olan İstanbul'a ilişkin rakamlar eksiktir. Türkler sınırları sınır birlikleri ve bundan da fazlası, anahtar kentler aracılığıyla ellerinde tutmaktadırlar. Ovalık alanlara, ama aynı zamanda Rodoplar ve Struma ile Vardar'ın doğusundaki dağlara da olmak üzere yerleştirilen göçebe Yörük kitlesinin önemi kaydedilmelidir. Kabaca Tasos Adası'ndan itibaren çizilen ve Sofya'dan geçen bir hat, seyrek Türk nüfusunun olduğu bir Hristiyan bölgesi ile, Trakya ve



Bulgaristan'da yoğun bir Müslüman yerleşim alanını birbirlerinden ayırmaktadır. Ömer Lütfü Barkan ve öğrencilerinin ileri tarihlerde yaptıkları çalışmalar sonucunda XVI. yüzyıl tahrirlerinin ayıklama işlemi hemen hemen tamamlanmıştır, bu çalışmaların sonucunda güçlü bir nüfus artışı ile zaten bilinen ortaya çıkmıştır: Anadolu nüfusunda Müslüman önceliği. Bu haritadaki her işaret 250 aileye tekâbül etmektedir, yani 1.000 kişiden fazlaya. Bosna'daki Müslüman yoğunluğuna dikkat ediniz: Selanik'teki Yahudi kolonisinin önemi kayda değerdir.

yazmaktadır. Zenginler ve güçlüler tuzaktan kurtulmakta, yalnızca "talihsizler ve fakirler" *los desfavorecidos y los pobros* buna yakalanmaktadırlar. Fakat bu bütün çağların gerçeği değil midir?

Maliye ve kredi devletin hizmetinde

Bir başka zayıflık belirtisi olarak, büyük ve geniş devletler vergi mükellefi kitlesiyle mükemmel temasta değillerdir ve buna bağlı olarak onlardan keyiflerince ürün alma yeteneğine sahip değillerdir: bu durumda hazine, sonra da maliyenin bensersiz zayıflıkları ortaya çıkmaktadır. İtalya için zikrettiğimiz örnekler bir yana, XVI. yüzyılın iyice sonlarında devletler ne hazine yönetimine, ne de devlet bankasına sahiplerdir. 1583'te II. Felipe'nin çevresinde bir devlet bankası düşünülmüştür ([131]), fakat proje somutlaştırılamamıştır. İspanyol İmparatorluğu'nun merkezinde uygulanan yöntem borç vericilere, eğer çok modern bir terim kullanırsak, bankacılara başvurmak olmaktadır. Kral onlardan vazgeçecek durumda değildir. II. Felipe Eylül 1559'da İspanya'ya geri döndüğünde, izleyen on yıl boyunca en büyük meşgalesi, maliyesini düzene sokmak olmuştur. Bu durumda ona heryerden öneriler yağmıştır ve bu öneriler son tahlilde bazen Affaitatilere, bazen Fuggerlere veya Cenevizlilere, hatta Eraso'nun milliyetçi bunalımları sırasında Burgoslu Malvendalar gibi bizzat İspanyol bankacılarına başvurma yönünde odaklaşmışlardır.

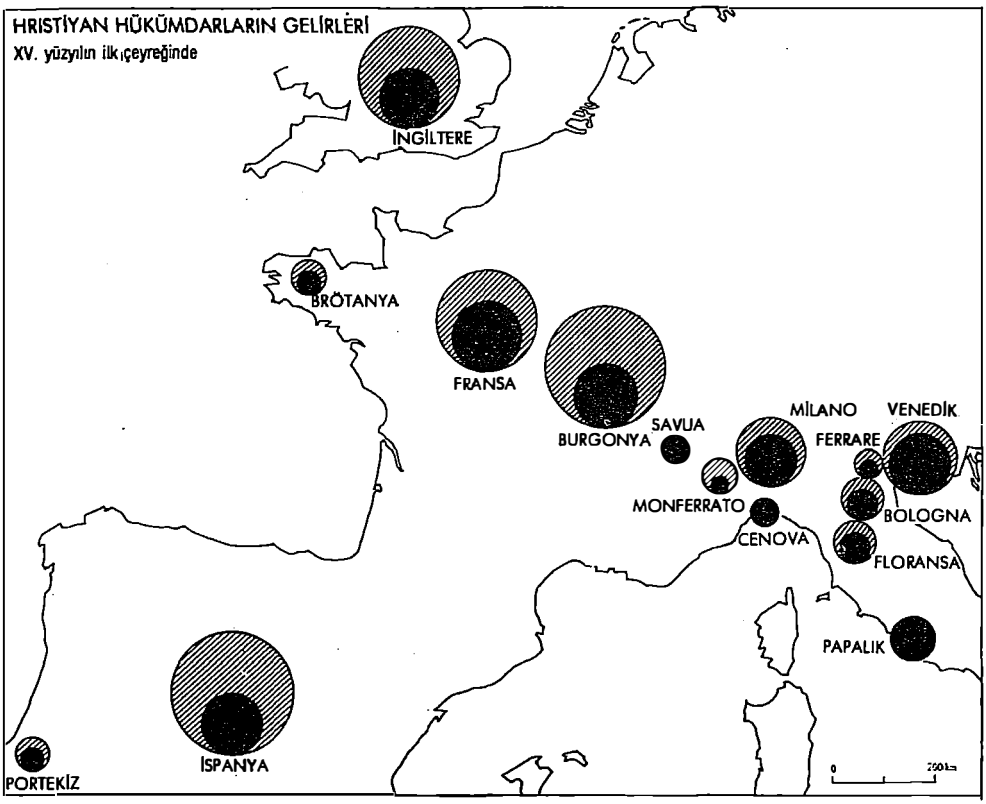
II. Felipe'nin ve ondan önce de V. Carlos'un devletlerinin dağınıklığı, zorunlu olarak, toplanacak gelirlerin ve yapılacak harcamaların dağınıklığına yol açarak, uluslararası ticari firmaların kullanılmasını teşvik etmektedir. Yalnızca para aktarımları tek başlarına, tüccarlara başvurulmasını gerektirmektedirler. Fakat bu tüccarlar başka bir rol daha oynamaktadırlar: bütçe gelirlerinin oluşmasından önce avans vermekte ve bu gelirleri zamanından önce hareketli hale getirmektedirler. Bu rol, yapılan işten sonra vergilerin doğrudan toplanmasını ve buna bağlı olarak mükelleflerle teması gerektirmekteydi. İspanyol vergi yönetimini, kendi çıkarlarına olmak üzere, borç verenler örgütlemektedirler. 1564'te II. Felipe Cenevizlilere oyun kâğıdı satış tekelini bırakmıştır. Bir başka seferinde Andaluçya'daki bazı tuzlaları terketmiştir. Veya babasının kararlarını yenileyerek, Fuggerlerce Almaden madenlerinin işletilmesini veya askeri tarikatlarının yönetimini emanet etmiştir, sonuncu durumda geniş buğday tarlaları, otlaklar, geçiş resimleri, köylü ödentileri yabancı bir denetime bırakılmış olmaktadır. Fuggerler İspanya'ya kalabalık bir memur ve acente ordusu getirmişlerdir, bunlar bilinçli, metotlu ve çalışkan Almanlardır. Zaten vergi toplama işini yüklenen yabancı bir firma olmadığında, kentler veya *Cortès* gibi ara iktidarlar bu işi üstlenmektedirler. Bu, devletin mali düzlemde henüz çok yetersiz kaldığını söylemekten başka nedir ki?

Nakit para aktarımının İspanya'daki kadar hayati bir gereklilik olmadığı Fransa'da, bankacılar ve borç vericiler gene de rol oynamışlardır. Aynı şekilde Türkiye'de iş adamları devlet maliyesinde bile serbest bir alana sahiptirler. Gerlach bunu *Tagebuch*'unda kaydetmektedir ([132]): "İstanbul'da toptan ticaret veya başka servet yapma yollarıyla çok zenginleşmiş birçok Rum vardır, fakat bunlar gene de Türkler zenginliklerini farkedip te, servetlerini ellerinden almasınlar diye çok kötü elbiseler giymektedirler...". Bunların en zenginlerinden biri Mihal Kantakuzenes adlı biridir. Türklerin söylediğine göre bu şeytanın oğlu, saçma bir söylentiye göre bu sahte Rum, aslında İngiliz asıllı olmalıdır. Her hal-ü kârda serveti muazzamdır ve ilginç bir şekilde Türk devletine sağladığı hizmetlere bağlıdır. Kantakuzenes imparatorluğun bütün tuzlalarının efendisi, sayılamayacak kadar çok gümrük mukataasının sahibi ve bir vezir gibi, keyfine göre patrik veya metropolit atayabilen bir görev tüccarı değil midir? Boğdan ve Eflâk gibi koskoca eyaletlerin tamamının gelirlerinin efendisi ve üstüne üstlük tek başlarına 20-30

kadırga donatabilecek köylerin hakimi değil midir? Anchioli adını taşıyan sarayı Padişahın sarayıyla rekabet etmektedir. Demek ki, bu yürü ya kulum denilen adamı Galata ve başka yerlerdeki soydaşlarıyla karıştırmamak gerekmektedir: lüksüyle onların gözlerini kamaştırmaktadır. Ve o bu küçük soydaşları gibi temkinli olmadığından, 1576 Temmuzu'nda tutuklanmıştır, tam boynu vurulacakken Sokollu Mehmed tarafından son anda kurtarılmıştır. Serbest kaldıktan sonra yeniden işe başlamıştır, fakat bu kez tuzla değil de, kürkle meşgul olmakta ve eskiden olduğu gibi Eflâk ve Boğdan'da dolap çevirmektedir. Sonunda başına gelmesi kaçınılmaz olan gerçekleşmiştir: 13 Mart 1578'de Sultan'ın emriyle yargılanmaksızın Anchioli sarayının kapısında asılmış ve serveti müsadere edilmiştir ([133]).

Aynı çizgiye yerleştirilebilir olmakla birlikte, bundan daha da olağanüstü bir kader, birden fazla yandan Portekiz Yahudisi olan Josef Nasi adlı kişininkidir, bu adam Miques veya Micas adıyla tanınmakta ve hayatının sonuna doğru Naksos beyi (Naksos dükü) ünvanıyla şereflenmiş olmaktadır. Uzun süre bir serseri hayatı yaşamış, tuttuğu yoldan emin olmaksızın Hollanda'ya, Besançon'a gitmiş ([134]), Venedik'te ikâmet etmiş ve sonra 1550'de İstanbul'a gelmiştir. Daha o zamanlar çok zengindir ve muhteşem bir evlilik yaparak Museviliğe geri dönmüştür. Tahta çıkmasından önce Sultan Selim'in dostu, sırdaşı, kaliteli şaraplar sağlayıcısı olarak ada şaraplarının öşrünü iltizam olarak almıştır. 1570'te Kıbrıs'a saldırması konusunda Sultan'ı ikna edecek olan odur. Belki de en şaşırıcı olanı, 1579'da doğal ölümle ve muazzam zenginliklere hâlâ sahip olarak ölmesidir. Bu şaşırtıcı kişinin itibarını iade konusunda temkinli olmayan bir deneme yapılmıştır, ama bu savunmanın dışında bu Doğulu Fugger hakkında pek fazla birşey bilinmemektedir ([135]). İspanyol belgeleri sonu İspanya'ya yatkın ve Katolik Kralın biraz suç ortağı olarak göstermektedirler, fakat o kesinlikle İspanyol yanlısı veya Fransız karşıtı olarak tasnif edilebilecek bir adam değildir. Böyle davranmak, İstanbul'daki siyasal gerçeğin ne kadar hareketli olduğunu unutmak olacaktır. Bu kişi hakkında, tıpkı Kantakuzenes örneğinde olduğu gibi, özellikle Türk maliyesindeki kesin rolünü bilmeyi isterdik. Ama önce bu maliyeyi tanımak gerekir. Acaba onu hiç tanıyamayacak mıyız?

Hristiyan devletlerin maliyelerinin tersine olmak üzere, Osmanlı maliyesinde eksik olan uzun veya kısa vadeli kamu kredisine başvurulmasıdır -borçlanma, fazla acı vermeksizin özel kişilerin, küçükler kadar büyük borç verenlerin de paralarını kıbarca alma biçimidir.- Herkes tarafından uygulanan bu oyunda, her Batılı devlet, tasarruf sahiplerinin paralarını kendine çekebilmenin formüllerini bulmuştur. Fransa'da *Hôtel de Ville* üzerine çekilen rantlar iyi bilinmektedir ([136]). İspanya'da II. Felipe'nin saltanatının sonlarında 80 milyon dükalık muazzam bir tutara ulaşan şu *Juros* bilinmektedir ([137]). Bu kâğıtlar çabucak değer kaybetmişler ve çılgın spekülasyonlara yol açmışlardır. Devlet, kupürlerin kurları hesaba katıldığında % 70'e varan faizler ödemek zorunda kalacaktır. Cervantes'in *La Gitanilla* ([138]) adlı öyküsündeki şu oldukça konuşkan işareti kaydediyorum: öykünün kişilerinden biri, parayı muhafaza etmek ve onu *como quien tiene un juro sobre las yerbes de Estramadura;* Estramadura otlakları üzerinden bir rant belgesi bulunduran biri gibi elde tutmak -ve tabii bunun iyi bir yatırım olduğu varsayımı altında-, demektedir, çünkü iyi yatırım da vardır, kötüsü de. İtalya'da kamuya başvurma mal rehni mukabili avansta bulunan belediye bankaları *(monte di pietá)* aracılığıyla yapılmakta ve sıklıkla borç gerçekleştirilmektedir. Guicciardini bunu daha o tarihlerde söylemiştir: "Ya Floransa *monte di pietà*'ya, ya da *monte di pietà* Floransa'ya boyun eğmiştir" ([139]), bu gerçek XVII. yüzyılda XVI. yüzyıldakinden daha da kesindir ([140]). İtalya ekonomi tarihi üzerine yazdığı kitabında A. Doren bu devlet fonlarına yapılan kitlesel plasmanların, İtalya'nın XVI. yüzyılın başındaki küçülmesinin neden ve işaretlerinden biri olduğunu savunmaktadır. Para maceranın risklerinden kaçar.



56. Bütçeler konjonkürü izliyorlar

Muhakkak ki mutlak bir kesinliğe sahip olmayan bu ilginç Venedik değerlendirmeleri *(Bilanci Generali,* cilt 1, kısım, 1, Venedik, 1912, s. 98-99) her hal-ü kârda 1410 ile 1423 arasında Avrupa devletlerinin bütçe kaynaklarındaki daralmayı göstermektedir (birinci rakam geri daire, ikinci rakam siyah daire tarafından gösterilmektedir). İngiltere için 2 milyon dükadan 700.000 dükaya inilmiştir; Fransa iki milyondan bir milyona; İspanya 3 milyondan 800.000'e; Venedik 1.100.000'den 800.000'e gerilemiştir vs. Eğer rakamlar kesinse, geriye tıpkı reel ücretlerin hesaplandığı gibi reel bütçelerin hesaplanması kalmaktadır. Öyle gözükmektedir ki, devlet hep konjünktürün gerisinde kalmaktadır, bu hem yükselme, hem de iniş döneminde böyledir, yani kaynakları büzülme döneminde diğerlerininkinden daha yavaş azalmakta, bu onun avantajı olmakta; ve toparlanma döneminde de daha yavaş artmaktadır. Bu hipotez burada sergilenen veya daha sonra izleyecek olanların ışığında ortaya konulamaz. Tek bir olgu kesindir: devletin gelirleri konjünktürün keyfine göre değişmektedir.

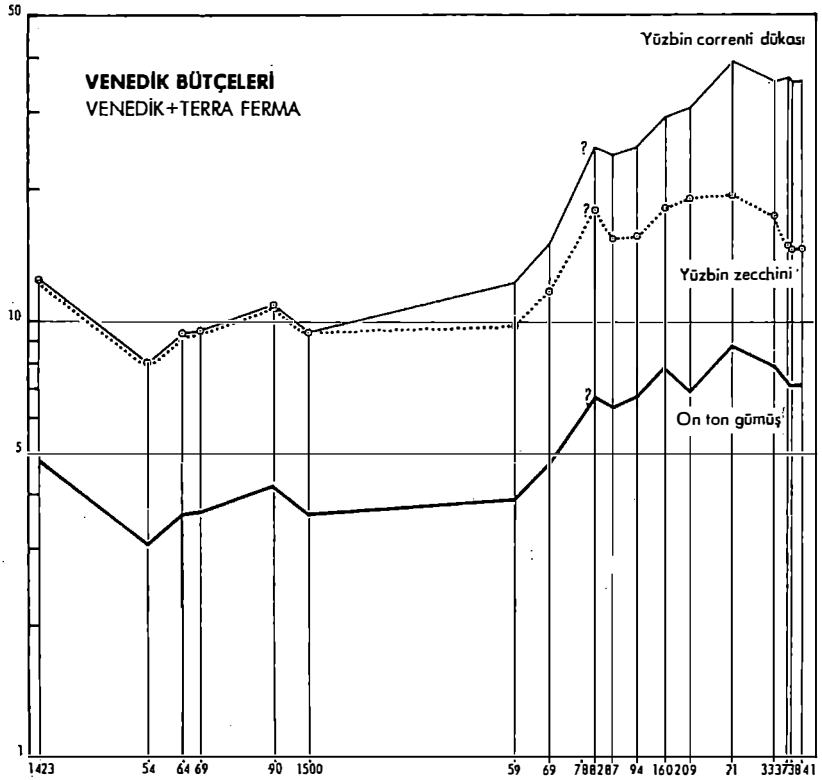
Belki de bu krediye olan çağrı hiçbir yerde Papalığın hem mekân olarak çok sınırlı, hem de çok geniş şu çok özel devletin bizzat merkezindeki, Roma'daki kadar tekrarlanmamıştır. Papalık XV. yüzyılda Constantinus ile birlikte kendini devletlerin artan partikülarizmlerinin kurbanı olarak bulmuş ve Papalık devletinin yakındaki kaynaklarına mahkûm olmuştur. Papalık devleti bu durumu çubacak telâfi yoluna gitmiştir. XV. yüzyılın son yılları ile XVI. yüzyılın ilk yıllarında Papa-hükümdarların, Papadan çok dünyevi hükümdarlar olmaları, demek ki nedensiz değildir: maliye mecbur etmektedir. XVI. yüzyılın ortasına doğru durum aynıdır ve papalık gelirlerinin % 80 kadarı kendi mal varlıklarından sağlanmaktadır. Bu durumda mali bağışıklıklara karşı amansız bir savaşa girişilmiştir. Bu mücadelenin büyük başarısı, Viterbe, Peruggia, Orvieto gibi ve Umbria'nın orta kentlerindeki maliyelerin Papalık devleti tarafından özümlenmesidir. Sadece Bologna özerkliğini koruyabilmiştir. Ancak bu zaferler eski ve genelde köhne vergi toplama yöntemlerini ayakta bırakmıştır; böylece gelir kaynakları uzakta kalmıştır

ve bir tarihçinin kaydettiği üzere ([141]) "Papalık devleti mükelleflerle ancak nadiren doğrudan temas kurabilmiştir".

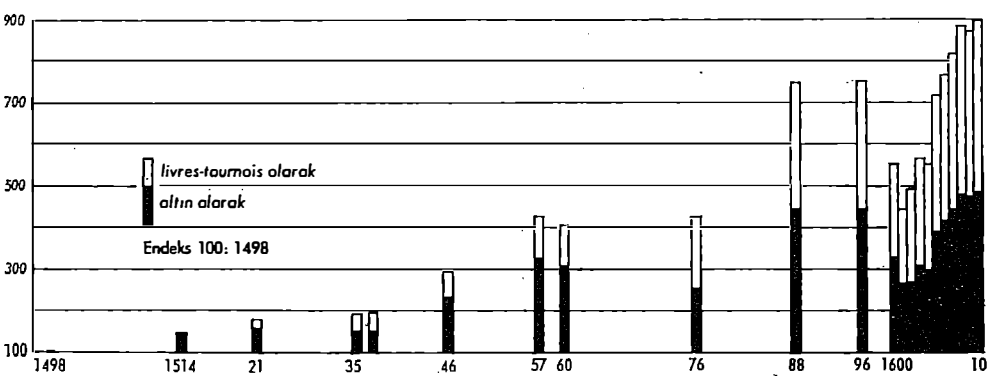
En azından bu savaş kadar önemli olanı, kamu kredisine başvurulmasıdır. Clemens Bauer haklı olarak, Papalık maliyesi tarihinin artık "bir kredi tarihi" ([142]) haline geldiğini söylemektedir, kısa vadeli kredi bankacılardan alınan borçların adi biçimini almış ve uzun vadeli vadeli kredinin amortismanı da *Camera Apostolica*'ya emanet edilmiştir. Bu kurumun kökeni, laiklere ayrılmış görevlerin satışını açığa çıkartması açısından kayda değerdir. Başlangıçta Papalık makamının memurları ile borç verenleri arasında karışma vardır. Memur-alacaklılar *collegium*lar oluşturmaktadırlar: bunlar görevlerini satın almışlardır, fakat faiz olarak onlara sabit gelirler garanti edilmiştir. Böylece 1509'da kurulan ve 91.000 düka karşılığında satılan, 141 görev içeren *Collegium Presidentes annonae*'de *Salara di Roma* gelirlerinden 10.000 dükalık bir maaş-faiz öngörülmüştür. Daha sonra *Societas officiorum*'ların kurulmasıyla, bu rantların küçük görev ünvanı satın alanlar arasında paylaştırılması başarılacak ve bunun sonunda borç verenlere tanınan memur ünvanları simgesel olmaktan öteye gitmeyecektir. 1520'de *Cavalieri di San Pietro*'nun kurulmasıyla ortaya çıkan süvariler *collegium*'u için daha bu erken tarihlerde böyle olmuştur; sonra *Cavalieri di San Paolo* ve *Cavalieri di San Giorgio* arkadan geleceklerdir. Nihayet, kuşkusuz Floransanınkilere benzeyen ve bir Medicis olan Papa VII. Clementius tarafından kurulan *monti (monte*'nin çoğulu) aracılığıyla gerçek rantlara geçilmiştir. İlke, Fransa'daki *Hôtel de Ville* üzerine çekilen rantlardakilerle aynıdır, belli bir sermaye ödenmesi karşılığında iyice belirli bir gelirin aktarılması ve garanti edilmesi. Borcun payları *luoghi di monti* adını taşımaktadır, bunlar Roma'da ve Roma dışında alış verişe konu olan değerlerdir. Böylece koşulların ve ihtiyaçların raslantısı içinde Tolfa şap madenleri tarafından garanti edilen *Monte Allumiere; Monte S. Buonaventura, Monte della Carne, Monte della fede* ve birçok diğerleri kurulmuştur. Bunlardan otuzdan fazlası bilinmektedir.

Olağan olarak geriye ödenebilir borçlanmalar söz konusudur, 1555'te kurulan *Monte novennale,* ilke olarak dokuz yıl içinde ödenmek zorundaydı. Fakat sürekli borçlar da olmuştur. ve bunun belgeleri mirasla aktarılabilir niteliktedirler. Öte yandan Papalık maliyesi için hayat boyu geçerli olan borçların sürekli hale getirilmesinden kısa vadeli bir kâr olanağı da doğmuştur; *vacabili"* borçlardan *"non vacabili"* borçlara geçişte bir faiz indirimi uygulanmaktadır. Diğerleri arasında tüm bu ayrıntılar Roma *monte*lerinin aşikâr modernliklerini otaya koymaktadırlar; bunların Floransa veya Venedik'tekilerde veya *Casa di San Giorgio*'da veya *a fortiori* Kastilya *juro*larında kıskanacakları hiçbir şey yoktur. Bu alanlardaki bütün hesaplar güç olmaya devem etmektedirler: Papalık 1526' dan 1601'e kadar kendi için (ve bazen de Roma soyluluğunun temsilcileri için) 13 milyon ekü borç almışa benzemektedir. Rakamın bugünün okuyucusuna etkilememe tehlikesi vardır. Ancak bu okuyucu bilmelidir ki, Sixtus Quintus ısrarlı bir şekilde toplanmış bu borçlardan 26 ton gümüşü ve 3 tondan fazla altını tasarruf ederek, Sant' Angelo kalesindeki hazinesine kapatabilmiştir, bu, sonuçları bakımından garip bir köylü siyaseti, araçları bakımından aşikâr bir modernlik oluşturmaktadır. Bu *monte*ler uluslararası bir müşteri kitlesine hitab ettiklerinden ötürü, Cenova'da kamusal borcun "tam da Roma'da etkileyici bir hacime ulaştığı sırada" ([143]) artışının yavaşlamasının görülmesi oldukça olağan olmaktadır. Leopold von Ranke ile birlikte Roma'nın o sıralar "belki de Avrupa'nın başlıca para merkezi olduğunu" söyleyelim mi ([144])? -bu en azından rantiyelerin paraları için geçerlidir-. Bu mümkündür, ama kesin değildir. Belirleyici olgu burada olmayıp, bütün devletlerin içine girip yararlandıkları, hem temkinli, hem de atılganların borç aldıkları ve çok sayıda kimseyi tatmin eden, kredi piyasasındaki şu muazzam gelişmededir. Anladığımız biçimiyle iktisat kredi piyasasının bu itibarını açıklayamaz. Belki kollektif bir psikoloji, bir güvenlik peşinde oluş söz konusudur? Başka yerlerde de

1. — Venedik örneği



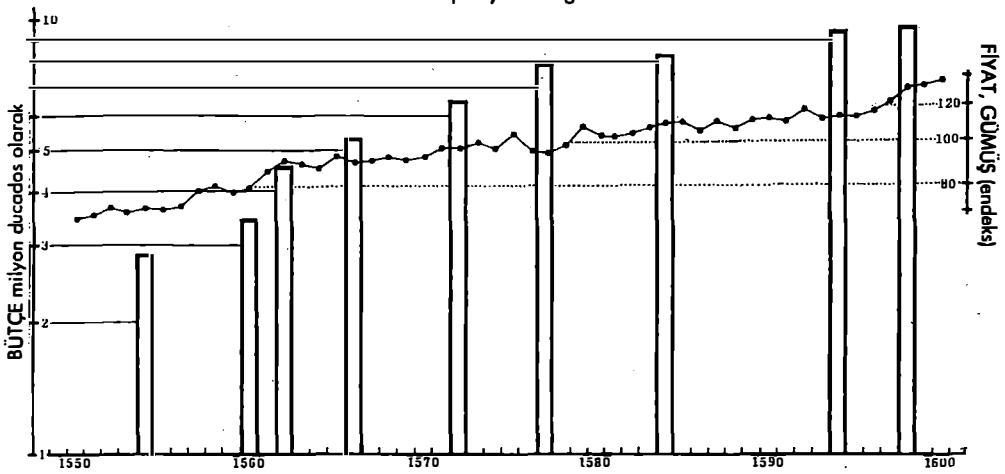
2. — Fransa örneği



Venedik bütçesi üçlüdür: Kent, **Terra Ferma,** imparatorluk. Rakamların çoğu zaman şişirme olduğu imparatorluk bir kenara bırakılmıştır. Grafik, esas olarak **Bilancl Generall**'ye dayanılarak Gemma Miani tarafından oluşturulmuştur. Uç eğri Venedik ve *Terra Ferma*'nın toplam gelirlerine tekâbül etmektedirler: nominal rakamlar (**ducall correnti** olarak), altın cinsinden rakamlar (sekine olarak değerlendirilmiştir), gümüş cinsinden rakamlar (on ton gümüş olarak). F.C. Spooner tarafından hesaplanan Fransa'ya ilişkin rakamlar çok yumuşatılmış bir değere sahiptirler. Nominal rakamlar **livre tournois** ve altın cinsinden hesaplanmış rakamlar yer almaktadır. Bu eğriler ne kadar yetersiz olsalar da, fiyat künjonktürüyle bağlantılı bütçe konjonktürleri olduğunu işaret etmektedirler.

enflasyon Carlo M. Cipolla'nın yazdığına göre ([145]) "öyle bir yüksekliktedir ki, tarihçiler onu fiyat devrimi olarak nitelemişlerdir; faiz haddinin paradoksal düşüşü çıplak gözle görülebilmektedir"; 1522'den itibaren % 4-6 arasında salınan bu had, en azından en güçlü depresyon dönemi olan 1575-1588 arasında % 2 hatta % 1,2'ye kadar inmiştir. Bu durum Cenova'da yatırım olanaklarını güçlükle bulabilen bir beyaz maden ve altın istilasına tekâbül etmektedir. "Roma İmparatorluğu'nun çökmesinden beri, Avrupa tarihinde gerçekten ilk kez sermaye bu kadar ucuza arzedilmektedir ve bu gerçekte olağanüstü bir devrimdir". Geriye eğer mümkünse, diğer piyasaların durumlarını çözümlemek ve tıpkı bugünkü borsalarda da olduğu gibi, bu faiz hadlerinin, muhtemel olacağı üzere şuralarda ilerlemelere, buralarda gerilemelere yol açıp açmadıklarını görmek kalmaktadır. Her kül-ü kârda, rantlardaki bu artış, devletin çıkardığı değerli kâğıtların bu popülaritesi, hükûmetleri teşvik etmekte, işlerini kolaylaştırmaktadır.

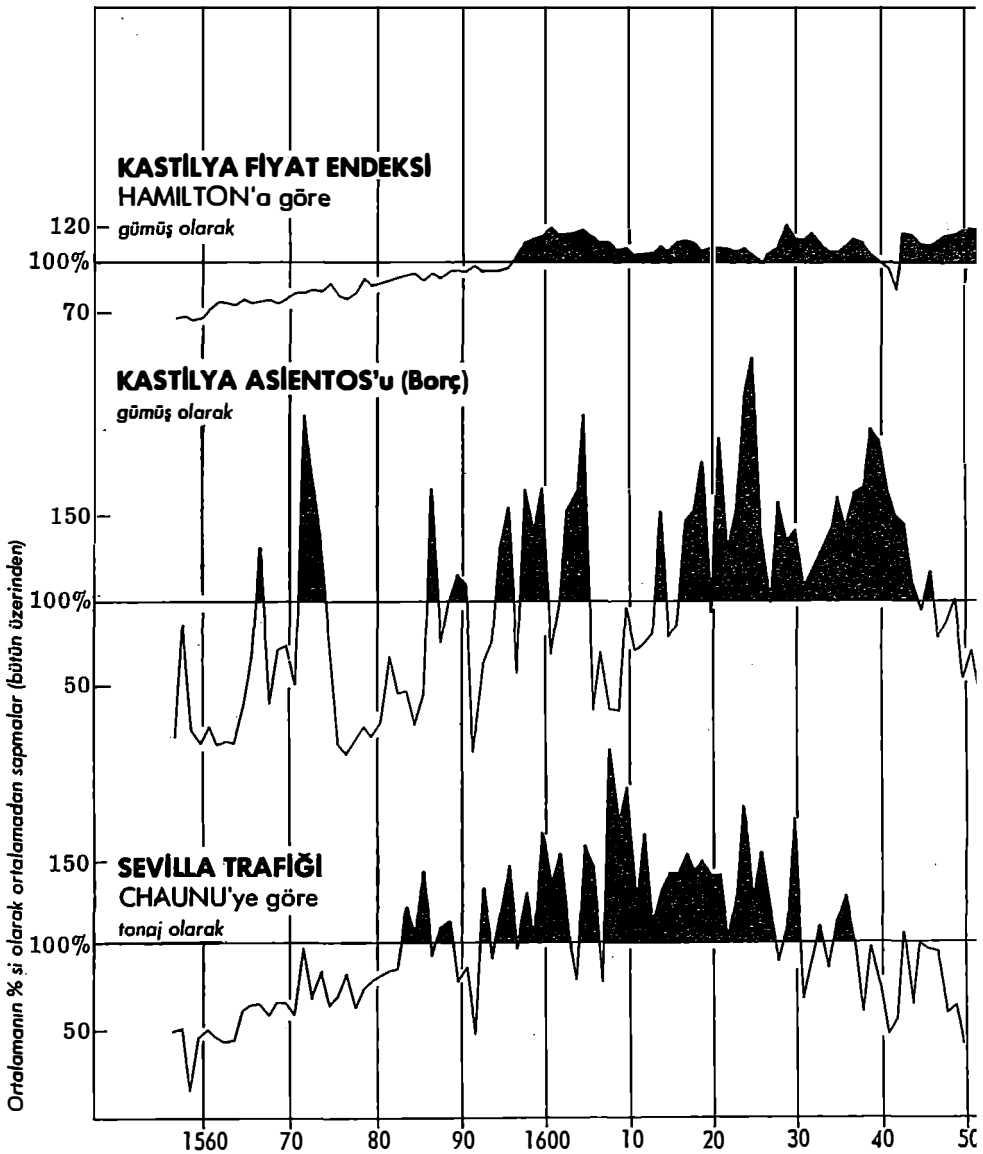
3. — İspanya örneği



58. Bütçeler konjünktürü izliyorlar

Gümüş cinsinden fiyatlar Earl J. Hamilton'dan ödünç alınmışlardır. Bütçeler muhasebe sikkesi olan ve dönem boyunca değeri değişmeyen Kastilya dükası (milyon olarak) cinsinden hesaplanmışlardır. Bütçe tahminleri Alvaro Castillo Pintado'nun yayınlanmamış bir çalışmasından alınmışlardır. Bu kez, gelir hesaplamalarındaki eksikliklere rağmen, fiyat konjonktürüyle kasaya girenler arasındaki rastlaşma bir öncekinden daha nettir. Bize göre, terimin uygunsuz olmasına rağmen gene de "bütçe" kelimesini kullanıyoruz. Harcamaları hiçbir zaman çok emin bir şekilde bilemiyoruz. Benim bildiğim kadarıyla, yalnızca Simancas arşivleri ve belki de İngiltere'dekiler gerçek bütçelerin kavranabilmesine olanak vereceklerdir. Bizim çizdiğimiz geçici grafiklerin benzerleri Sicilya, Napoli krallığı ve hatta Osmanlı İmparatorluğu için kolaylıkla hesaplanabilir. Osmanlı İmparatorluğunkiler konusunda Ömer Lütfü Barkan'ın grubu zaten çalışmaya başlamıştır.

Diğer devletlere ilişkin verileri akılda tutarak, Türk devletinin tımar ve görevleri sert bir şekilde geri almasının arkasında, Türkiye'de Batı'da olduğu gibi, devletin küçük ve büyük tasarruf sahiplerinin kredilerine başvurmasının olanaksız olmasıdan da kaynaklandığını düşünme hakkına sahibiz. Kuşkusuz Osmanlı ülkelerinde kredi kurumu vardır: kadı önündeki borç davalarından ([146]) ve Padişahın uyrukları arasında çekilen kambiyo senetlerinden söz etmiştik. Yeni yayınlar ([147]), Yahudi tüccarların kendi aralarında ve bazen de Batı'daki dindaşlarıyla kambiyo senetleri kullandıklarını göstermektedirler. Hatta yüzyılın ortasında bir söylenti çıkmış ve Jean Bodin ([148]) bunu eserine dahil etmiştir: Türk paşaları Lyon'daki *Grand Party* spekülasyonuna katılmışlardır. Bütün bunlar mümkündür. Fakat Türkiye'de kamu kredisi yoktur.



59. **"Asientos"** ve Kastilya'da ekonomik hayat, 1550-1650

Fiyat indeksinin değişimlerinin yanında, Earl J. Hamilton'a göre (bunun ılımlı açılımı görülmektedir), Sevi la ticaretinin önce büyük atılımı sonra da büyük gerilemesinin yanında, *asientos* eğrisi, yani devletin kısa vade toplam borç eğrisi bir sismograf aletinin titreşimlerine benzemekledir. Bu eğri gene de fiyat hareketleri eğrisiyl özellikle de Sevilla'nınkiyle bazı benzerlikler göstermektedir, bu oldukça doğaldır, çünkü *asientos* yatırımları mümkün kılan Amerika'dan gelen gümüşler olmaktadır. Kabaca, % 100 hattının aşılması savaşçı dönemleri, b hattın altı ise barışçı dönemleri ve oldukça büyük bir kesinlikle, Otuz Yıl Savaşları denilen dönemde (Portekiz'in fetl için hariç) savaşçı faaliyetlerin terkedilmesini işaret etmektedir. Otuz Yıl Savaşları denilen dönemdeki muazzam gayrete dikkat edeniz. **Asientos** eğrileri Alvaro Castillo Pintado tarafından oluşturulmuşlardır.

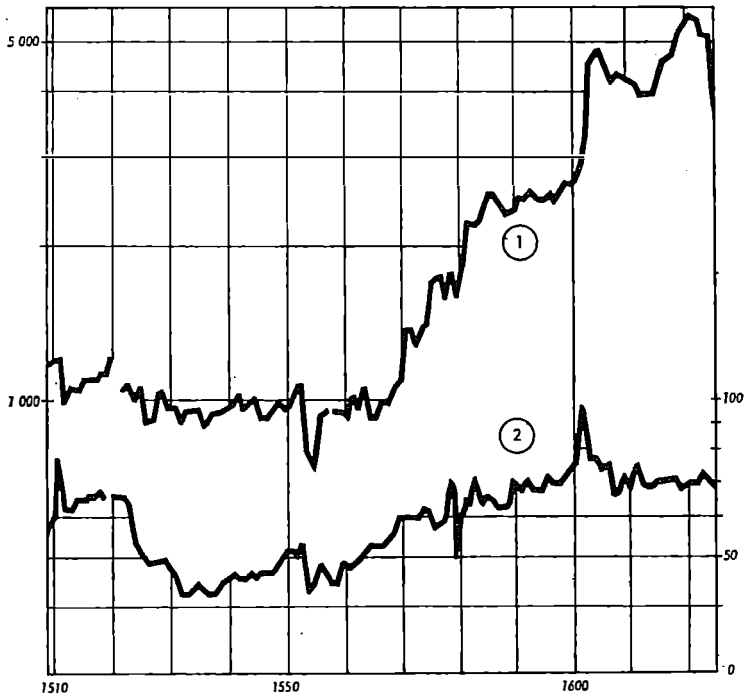
1600-1610: zaman orta büyüklükteki devletler için uygun mudur?

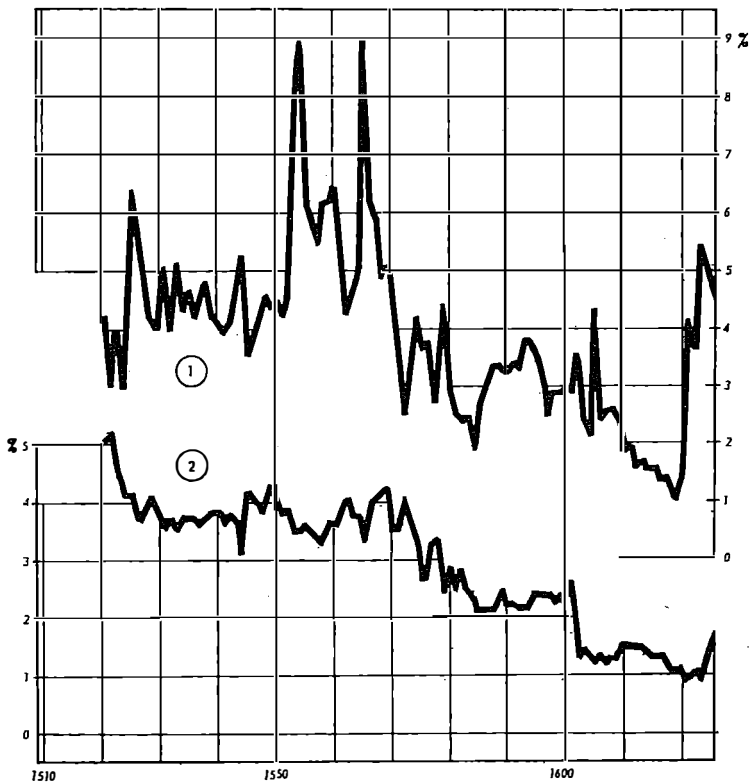
Acaba XVI. yüzyılın sonunda ve izleyen yüzyılın ilk yıllarında devletlerin bir hastalanması, veya en azından yorgunlukları meydana gelmiş midir? O çağın insanları bizim üzerimizde, ünlü hastaların başucunda telâşla hareket eden işgüzar tabipler izlenimini bırakmaktadırlar. Vu bunların hepsi kendi açıklamasını, teşhisini ve tabii ilaçlarını önermektedir. İspanya'da *arbitristas,* yerli veya yabancı akıl vericiler ([149]) hiçbir zaman eksik olmamışlardır: bunlar kendi başlarına toplumsal bir kategori meydana getirmektedirler. XVII. yüzyılın başında birkaç yılın geçmesiyle birlikte bunların sayısı artmış ve seslerinin tonu yükselmiştir. Tarihin iyi yürekli mahkemesinde sıkışık sıralar halinde yerlerini almaktadırlar. Portekiz'de de aynı tartışmalar ve aynı gelişmeler meydana gelmiştir.

Bütün bu söylevlerden sonra, nasıl olur da İspanyol monarşisinin gerilediğine inanmayız: Herkes bunu ilân etmektedir: olaylar ve tanıklar, 1612'de Tome Cano'nun karanlık tablosu ([150]), veya çok fazlasıyla ilginç olan şu derleme, şu *Historia tragico-maritima* ([151]), Brezilya ve Hindlere yönelik Portekiz denizciliğindeki kazaların özenli dökümü. Burada yalnızca mutsuzluklardan, gerilemeden, aşınmadan, düşmanın zaferlerinden, "deniz talihi'nden, Mozambik kıta sahanlığındaki başarısızlıklardan, Ümit Burnu'nu geçerken meydana gelen kayıplardan söz edilmektedir. Bir de üstüne üstlük Yarımadadaki yollar üzerinde haydutluğun arttığını ve vebanın halkı biçtiğini bilince, büyük İspanyol gövdesinde gerileme ve zayıflama olduğundan kuşku duyulabilir mi? Dışarıda İspanya tabii ki hâlâ büyük bir görüntüye sahiptir: kendi tehtid edilirken tehtidkâr olarak gözükmektedir. Ve en azından Madrid'de XVII. yüzyıl Avrupa'sının en parlak hayatı şenliklerini sürdürmektedir.

Fakat aynı dönemde İstanbul'daki sarayın lüksü duyulmamış boyutlardadır.

Ancak, burada da gölgeler aşikâr hale gelmişlerdir ve çok sayıda yorgunluk belirtisi vardır. Osmanlı İmparatorluğu tahtaları iyi tutturulmamış bir tekne gibi çatırdamaktadır. Bir dizi açık veya sinsi isyan, Cezayir'den İran sınırına, Tatar Ülkesi'nden Mısır'ın güneyine kadar onu kemirmektedir. Keyiflerine göre sonuca varmakta aceleci Avrupalı gözlemcilere göre Osmanlı mekanizması onarımı olanaksız bir şekilde kırılmıştır. Cizvitler ve Kapüsenler bu isteksiz toplumu manevi açıdan fethetmek üzere duyulmamış bir şekilde atılmışlardır. Bu imansızları Avrupa'dan kovmanın ve topraklarını paylaşmanın zamanı değil midir? Venedik nezdindeki İspanyol elçisi Inigo de Mendoza bunu tekrarlamaya hiç ara vermemiştir; bu aşırı iştiyakli kişinin diplomatik hayatı terkederek İsa Arkadaşlığına (Cizvitler) katılmaya hazırlandığı bir gerçektir. Zaten bu adam tarihin bitmez tükenmez yolu üzerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması düşüncesini oluşturanların ilki değildir. Diğer başkaları da bu ilklerin sıkışık nizamlı taburunun izinden gideceklerdir: 1600'de Peder Carlo Lucio; 1606'da bir Fransız, Jean Aimé Chavigny; 1609'da başka bir Fransız, Jacques Espinchard; Ekim 1609'da Giovanni Miotti; aynı yılın Aralığında adı bilinmeyen bir İtalyan; 1611'de bir Kapüsen, Francesco Antonia Betucci... Ve Sully'nin Büyük Amacı'nın veya Charles Gonzague, Nevers dükü ve peder Joseph'in hiç de daha az geniş olmayan tasarılarını (1613-1618) bir kenara bırakıyoruz. Saydığımız her ad başına birazıcık iyi niyetli araştırmacılar on tane daha başkasını bulabilirler; aslında bunların sayısını yüzle çarpmak gerekmektedir; dinsel tutkunun da yardımıyla, Avrupa XVII. yüzyılın başından itibaren "Hasta Adam"ın intikali üzerine hesaplar yapmaya başlamıştır. Fakat bu açgözlüler yanılmaktaydılar; hasta bu kadar çabuk ölmeyecektir. Eski gücünü asla bulamayacak, ama uzun süre yaşayacaktır. Türkiye 1590'da boş alanda İran'a karşı zafer kazanmıştır; 1606'da tüketici bir savaştan sonra Almanya, yani Batı ile kazancı olmayan bir barış antlaşması yapmakla yetinmiştir.


5 000
1 000
100
50
0
1
2
1510
1550
1600


%
9
8
7
6
5
4
3
2
1
0
1
2
1510
1550
1600

Nihayette tekerlek dönmüştür. Yüzyıl, başlangıcında büyük devletleri teşvik etmekteydi; iktisatçılar bunlar opitimal ölçekli siyasal işletmelerdir diyeceklerdir. Yüzyıl geçmekte ve istenen kesinlikte belirleyemediğimiz nedenlerden ötürü, bu büyük gövdeler yavaş yavaş koşulların ihanetine uğramaktadırlar. Geçici bir bunalım mı, bir yapı bunalımı mı? Zayıflık mı, çöküntü mü? Her hal-ü kârda XVII. yüzyılın başında yalnızca orta ölçekteki devletler sağlıklıya benzemektedirler. Şu ani ihtişam, IV. Henri'nin Fransa'sı; veya Elizabeth'in kavgacı ve parıltılı küçük İngiltere'si; veya Amsterdam'ın etrafında toplanmış Hollanda; veya ruhu ve bedeniyle çöküntüye uğrayacağı Otuz Yıl Savaşlarının belirtilerine kadar, 1555'ten itibaren maddi rahatlığın istilasına uğrayan Almanya böyledirler. Akdeniz'de bu, yeniden altından yana zengin olan Fas'ın, büyük bir devlet haline gelen bir kentin tarihi olan Cezayir dayılığının durumudur. Aynı zamanda; lüks güzellik ve akıl ile ışıldayan, parıldayan Venediğin de; veya büyük dük Ferdinand'ın Toskana'sının da durumudur. Herşey sanki yeni yüzyıl küçükçaplı, evlerinde asayişi etkin bir şekilde sağlayabilen devletlere yardım ediyormuş gibi cereyan etmektedir. Zamanından önce birçok küçük Colbert ([152]) bu mütevazi devletlerde başarıya ulaşmakta; ekonominin ciğerlerini dinlemekte, gümrük resimlerini toplamakta, mümkün olduğu kadar yakın gözetim altında tuttukları uyruklarının işletmelerini teşvik etmekte becerikli olarak ortaya çıkmaktadırlar. İmparatorlukların büyük karmaşık ve az açık tarihlerinden daha fazla bu uc uca getirilmiş olan tarihler, tarihin tekerleğinin çoktan döndüğünü işaret etmektedirler.

Başka bir ifadeyle, imparatorluklar 1559-1621 uzun gerileme döneminden, orta ölçekli devletlerden daha fazla çekmişlerdir; daha sonra bu geniş siyasal bütünler, rakipleri kadar hızlı bir şekilde, aslında oldukça düşük bir genişlikte ve kısa süreli olan-çünkü XVII. yüzyılın ortasından itibaren uzun bir bunalım ağırlaşmaya başlayacaktır- yükselen med yüzünden toparlanamamışlardır. Açıktır ki, XVIII. yüzyılda bu bunalımdan çıkabilen ve onun ekonomik yenileştirmesinden tam anlamıyla yararlanabilen devletler, XVI. yüzyılın İmparatorlukları olmayacaktır; ne Türkünki, ne İspanyolunki. Akdeniz'in gerilemesi mi? Hiç kuşkusuz. Fakat sadece bu değil. Çünkü İspanya güçlü bir şekilde Atlantiğe yönelmek üzere istediği kadar boş zamana sahipti. Acaba bunu neden yapmadı?

60. **Casa di San Giorgio**'nun "**luoghi**"leri, 1509-1625

Bu dört eğri Carlo M. Cipolla'nın önemli makalesini (bkz, yukarıda dn. 145) özetlemektedirler. **Luoghi**ler başlangıç değeri olarak 100 lireden (2000 **soldi**) satışa çıkartılan Cenova Cumhuriyeti'nin kamu borçlarıdır. Bunlar sürekli rant belgeleridir. Faiz değişkendir (Venedik'te tersine sabittirler): bu hadler Signoria'nın vergilerini toplayan ve bunları rehin olarak tutan **Casa di San Giorgio**'nun kârlarına göre değişmektedir. **Luoghi** sayısı 1509'dan (193.1985) 1544'e (477.112) çok miktarda artmıştır, buna bağlı olarak kurlar düşmüştür; bu rakam sonra sabitleşmiştir (1597'de 437.708, 1681'de 476.706). İlk eğri piyasada işlem gören **luoghi**leri vermektedir (sol basamak 1000'den 5000 **soldi**'ye). İkinci eğri faizi, **luoghi**lerin **reddito**'sunu vermektedir (sağ basamak 40'tan 100 **soldi**'ye). XVI. yüzyılın ikinci yarısında net bir yükseliş vardır, sonra izleyen yüzyılda bir gerileme ortaya çıkmıştır. Oysa **luoghi** faizleri hiçbir zaman vadesinde ödenmemekte, yarısı dört yıl sonra, diğer yarısı da bir yıllık yeni bir gecikmeden sonra ödenmektedir. Eğer belge sahibi kendine hemen ödeme yapılmasını isterse kuponunun iskonto ettirmek zorundadır, böylece **sentio** piyasada ikinci grafiğin birinci eğrisine göre değişmektedir. Bu gecikme ve **sentio** hesaba katıldığında, bunun devamında **luoghi**'nin gerçek değerini hesaplamak mümkündür: 1570'den sonra açık bir şekilde düşüşte olan ve bu düşüşün 1600'den itibaren hızlanmasını gösteren ikinci eğri bu durumu yansıtmaktadır. Yazarımız, "böylece şu veya bu nedenle XVII. yüzyılın başında Cenova'da % 1.2'den borç verilmiş sermayeler bulunmaktaydı" diye sonuca varmaktadır. Geriye bu anormal durumun finans piyasasının sağlığının iyi olduğunu gösterip göstermediğini anlamak kalmaktadır.

5

TOPLUMLAR

Akdeniz'in geniş mekânında, toplumların evrimi XVI. yüzyılda oldukça basit olarak gözükmektedir. Tabii ki bütünü ele almak; ayrıntıları, yerel durumları, sapmaları, kaçan fırsatları (bunlar çok miktarda olmuşlardır) ve derin olduklarından daha çok dramatik olan alt-üst oluşları -bunlar önce belirmekte, sonra silinmektedirler- ihmal etmek koşuluyla.

Açıktır ki, bu alt-üst oluşlar önemli olmuşlardır. Fakat kırsal tabanlı olan o zamanın toplumları, yavaşlık içinde evrilmekte ve siyaset ile ekonomiye nazaran hep geride kalmaktadırlar. Ve toplumsal konjonktürler, tıpkı bütün konjonktürler gibi bir bu yönde, bir ters yöndedirler; sonunda sıklıkla birbirlerini tamamlamakta ve uzun dönemde gerçek evrim az hassas olmaktadır. Böylece Fransa'da güçlü gel-gitlerin rol oynamış olmaları muhtemeldir: birinci XVI. yüzyılın tamamı toplumsal hareketliliğin damgasını taşımaktadır, fakirler bir noktadan diğerine, bir ülkeden başkasına, macera esnasında can vermeksizin yer değiştirmektedirler ([1]); aynı anda toplumsal basamaklar boyunca dikine olarak, bazı zenginler bu konumlarını kaybederlerken yeni zenginler onların yerlerine geçmektedirler; daha sonra 1550-1560 yılları civarında bir yavaşlama belirginleşmekte, sonra hareket yeniden başlayarak, belki ([2]) 1587'de Burgonya'da, veya 1595'e doğru ([3]), dünyanın asıl eğiliminin geri dönmesiyle kilitlenmektedir. Böylece sırasıyla hızlanma, gecikme, yeniden hareket, duraganlık meydana gelmekte, bunların hepsi aristokrasilerin gözle görülür bir zaferine -ama anlık olarak- ve toplumların yüzyılın iyice sonunda yarı yarıya kilitlenmesine ulaşmaktadır. Fakat bu gerçek, izleyen med dalgasıyla silinebilecek veya telâfi edilebilecek konjonktürel bir sonuçtur.

Kısacası, XVI. yüzyıl tereddütlerine rağmen, veya onlardan ötürü, toplumun gerçek temellerini sorgulayamamıştır. Kabaca onları kabul etmekte ve geçmiş dönemlerin tüm olgularına maruz kalmaktadır; XVII. yüzyıl da kendi hesabına bunları kabul edecektir. Antonio Dominguez Ortiz'in yakınlarda çıkan güzel kitabı, *La Sociedad espanola en el siglo XVII* ([4]), önceden bildiğimiz gerçekleri göstermektedir: başı sürekli para sorunlarıyla belâda, ama onları gene de aşabilen bir soyluluk; görevini yapmayı beceremeyen ve kendini bir toplumsal devrim olarak tamamlamayı başaramayan bir Modern Devlet (uzlaşmalarla yetinmekte, birlikte varolma oyununu oynamaktadır); ihanet etmeye devam eden, ama kendini pek de toplumsal vatanında hissetmeyen bir burjuazi; nihayet, endişeli, memnuniyetsiz, kıpır kıpır, ama gerçek bir devrimci bilince sahip olmayan bir halk.

1. Bir senyörlük tepkisi

İslam aleminde olduğu gibi, Hristiyan aleminde de soyluluklar ilk sıraları işgal etmektedirler ve buraları bırakmayacaklardır. İk bakışta Fransa'da, İspanya'da, başka yerlerde sadece onlar görülmektedir. Heryerde toplumsal gösterişi tekellerine almışlardır: öncelikler, lüks kıyafetler, altın veya gümüş işlemeli ipek, saten ve kadife, Flandre halıları, değerli atlar, muhteşem konutlar, çok sayıda hizmetkâr, yüzyılın sonunda atlı arabalar.. Gerçekte bunların hepsi de birer iflas nedenidir. Söylendiğine göre, Fransız soyluluğu II. Henri döneminde, İtalya'dan yılda 4 milyon *livre*'lik elbise ithal etmekdeydi ([5]). Fakat görüntüler gücü ve bizatihi zenginliğin gerçeklerini dışlamamakta, onları çağırmaktadırlar. Muazzam mekânlar üzerinde bu soyluluklar güçlü feodal kökler ve özsuyunun sayesinde yaşamaktadırlar. Eski bir düzen bu ayrıcalıklılara ulaşmıştır ve onları hâlâ desteklemektedir. İstisnalar yalnızca, eski hiyerarşileri bozan büyük kentlerin çerçevesinde ve içinde, ticari merkezlerde (burada da), Alçak Ülkeler ve özellikle İtalya gibi erkenden zenginleşmiş bölgelerde -ama önceden de bildiğimiz gibi İtalya'nın tümü değil- bulunmaktadır.

Bu istisnalar? Bunlar birçok minik noktalar, dar alanlar meydana getirmektedirler. Akdeniz ve Avrupa ölçeğinde, gerçekten azınlıkta kalan bir tarih. Bu geniş bütün hakkında, Lucien Romier'nin Catherine de Medicis'nin Fransa'sı için yaptığı açıklamayı söyleyelim: Fransa'da herşey "ona doğal çerçevesi, yani geniş bir yarı-feodal çerçeve iade edildiğinde" ([6]) açık hale gelmektedir. Heryerde devlet, toplumsal devrim (ama daha henüz taslak halinde) kadar siyaset de bu "fief sahiplerine; köylerin, yolların, tarlaların efendilerine; muazzam kırsal halkın gardiyanlarına" ([7]) karşı mücadele etmek zorundadır. Mücadele etmek onlarla birlikte oluşturmak, onları bölmek ve aynı zamanda onları muhafaza etmek demektir, çünkü bir toplumu egemen bir sınıfın suç ortaklığı olmaksızın elde tutmak olanaksızdır. Modern devlet bu aleti ele almıştır, eğer onu kırarsa herşeye yeniden başlamak gerekecektir. Ve yeniden bir toplumsal düzen yaratmak küçük bir iş değildir, üstelik XVI. yüzyılda kimse bunu ciddi bir şekilde düşünmemektedir.

Soyluluklar ve feodaliteler de böylece alışkanlıkların ağırlığının uzun zamandan beri korunan konumlarının gücünün kendilerinden yana çalıştığına tanık olmaktadırlar; tabii devletlerin nisbi zayıflıklarının veya yüzyılın devrimci hayalinin güçsüzlüğünün de aynı yönde etki ettiğinden söz etmeksizin.

Senyörler ve köylüler

Sık sık yorumlanan bu kadar çok tanıklığa inanılacak olursa, XVI. yüzyıl senyörleri sefalete sürüklemiş olmalıdır. Tanıklık çoğu zaman doğrudur. Fakat soyluların tümü bu başlık altına girmemekte, ne de savaşın veya kralın, ne de barışın veya bunun yol açtığı terhisin ([8]), ne de ölçüsüz bir lüksün kurbanı olmaktadırlar. Şu tarihçi gibi "feodal rejim Amerika'da keşfedilen değerli madenlerden kaynaklanan para değerindeki düşüşün sonucunda ölmektedir" ([9]) demek, aceleyle konuşmak ve kapitalizmin de ([10]) kendiliğinden, kendi "asitleriyle" bütün toplumsal kadroları erittiğini veya en azından derinlemesine bozduğunu iddia ederkenki gibi akıl yürütmek olmaktadır -veya Kastilya feodalitesinin Katolik Ferdinando'nun büyük tarikatlara egemen olduğu gün sona erdiğini; veya Korsika feodalitesinin tam da 1511'de ([11]) Giovanni Paolo de Lecca'nın bozgunu ve ailesinin pusu kurması sonucu düşen Remuccio della Rocca'nın ölümüyle darbe yediğini iddia etmek gibi ([12])-. Kesin bir açıklama ile kronoloji yanılsaması ve hepsinin de kesin olması istenilen kelimeler, oysa feodalitenin bizzat kendisi tuzaklarla doludur. Fiili olarak, aslında ne doğru çizgi halinde, ne de tek bir biçimde gerçekleşen değişimleri için zamanın işbirliği gerekmiştir.

Her hal-ü kârda, senyörler ile köylüler arasındaki başat diyalogda, köylüler 1450-1500 arasında ([13]) Languedoc'ta veya belki XV. yüzyılda (en azından hali vakti yerinde köylüler) Katalonya'da olduğu gibi kazanmış olabilirler, fakat istisna kuralı teyid eder ([14]). Son sözü az veya çok uzun bir dönem için olağan olarak senyör söylemektedir ve Aragon ile Sicilya'da bile son söz her zaman ona ait olmuştur. Fiyat devrimi, çok fazla sıklıkla ileri sürüldüğü gibi, mucizevi bir şekilde inatla demokratik olmamıştır. Bu devrim nakit cinsinden ödenen ve Amerika'nın keşfinden önce saptanmış köylü ödenti ve yükümlülüklerini hafifletmiştir. Aslında köylü işletmelerindeki feodal haklar çoğu zaman hafif, bazen de hiç mertebesindedirler. Ama her zaman böyle değildir. Ve senyör özellikle, piyasa kurlarını izleyen ayni ödentiler de almaktadır. Kardinal Lerma dükünün Mart 1622'ye ait gelirlerinin dökümü, kümes hayvanlarından, buğdayından, şarabından, "buğday sabit hadden, şarap dört riyalden", *el pan a la tasa, el vino a quatro reales,* söz etmektedir ([15]). Üstelik Avrupa'da olduğu gibi, Akdeniz'de de toprak paylaşımı asla süreklilik arzedecek bir şekilde yapılmamıştır. Köylü kurnazlığının karşısına senyör kurnazlığı ve gerektiğinde şiddeti çıkmaktadır. Senyör adaleti yerine getirmekte, köylü toprakları ile onları ayıran veya çevreleyen topraklar üzerinde üst haklara sahip olmaktadır. XV. yüzyılın sonları, XVI. yüzyılın tümü, inşa edilen, veya yeniden inşa edilen ve hep bir senyörlük çerçevesinde yer alan köylerin görüntüsünü sunmaktadırlar. Bu, Poitou'daki Gâtine'de ([16]), "anbarlar"ların kurulduğu Jura'da ([17]), bir senyörlük ailesinin o zamana kadar sadece çalı çırpıyla kaplı geniş toprakları, buraya yerleşen köylülere kiralayarak durumunu kurtardığı Yukarı-Poitou'da ([18]) gerçek böyledir. İspanya'da köyler ayrıcalık belgeleriyle, *cartas pueblas* ([19]) ile kurulmakta ve eskiden beri köylü tasarrufunda bulunan topraklar kendiliğinden senyörün eline geçmektedir. Provence'da 1450'den itibaren bağışıklık ve toprak işgali belgeleri artmaya başlamıştır: çoğu zaman söz konusu olan, tahrip olmuş veya terkedilmiş köylerin eski yerleşim yerlerinde ihyaları olmakta, yeni köy yapımları nadir olmaktadır (Vallauris 1501, Mouans-Sartoux 1504, Valbonne 1519). Girişim her seferinde, "terkedilmiş toprakların yeniden iskânı ile işlenmesini isteyen" ([20]) o yerin senyöründen gelmekte ve bu durumda "civardan veya Ligurya, Cenova sahilleri, Piemonte gibi çok uzaklardan, yerleşmek isteyen çiftçileri... toprakları için devşirmektedir" ([21]). Senyör onlara avantajlı koşullar tanımakta, fakat kendi de bundan kâr sağlamaktadır ([22]).

Bu "kolonileştirmeler" ekonomik gelişmelerin ve sürekli fazla nüfusun aşikâr sonuçlarıdır. Böylece her senyörlük devletçiliğin (bazıları, özellikle Abruzzeler, Albi ve Tagliacozzo kontluğundakiler olmak üzere çok geniştir) belli miktarda kırsal ve kentsel cemaatlere sahip oldukları ve bunların kendi ayrıcalıklarına sahip oldukları ve bundan ötürü de istendiğince sömürülmelerinin olanaksız olduğu Napoli Krallığı'nda, senyörler "yeni" kentler kurarak buralara göçmenler davet etme alışkanlığını edinmişlerdir. Napoli'deki İspanyol yöneticiler bu hareketi engellemek için boşuna gayret etmişlerdir; bu konuda önce 1559'da bir ilk yasa, sonra bir yüzyıl sonra 1653'te bir ikincisini çıkartarak, hükûmetin izni olmaksızın kurulan yeni kentlerin, ayrıca herhangi bir yargılama gerekmeksizin kralın kişisel topraklarına katılacağını hüküm altına almışlardır. Kuşkusuz bu katı kurallardan kurtulmak veya önceden gerekli izinleri almak mümkündür, çünkü krallığın köy ve kentlerinin sayısı sürekli olarak artmaktadır: V. Carlos döneminde 1.563 olan bu sayı 1579'da 1.619'a; sonra 1586'da 1.973'e çıkmıştır. Öte yandan Kilise ve senyörlere ait olan kent ve köyler (payın büyüğü) (1579'da 1.556; 1586'da 1.904), aynı zaman aralığında 53'ten 69'a (bu rakamlar Bianchini'nin eski kitabından alınmışlardır) yükselen kralın kişisel topraklarının küçük payındaki artış hızına eşit bir ritmde artmışlardır. Kısacası, İspanya'nın tereddütlü siyaseti ne Sicilya'da, ne de Napoli'de senyörlük ilerlemesine karşı hiçbir şey yapamamaktadır. Bu siyaset aynı zamanda tutarsızdır, çünkü kral mülkiyetine geçen veya ona geri dönen kent, köy ve

topraklar sürekli olarak yeni alıcılara önerilmektedirler ([23]).

Demek ki, meslekte eski veya yeni bir senyör, haklarına, ödentilerine, değirmenlerine, av alanlarına, onu köylüyle karşı karşıya getiren şu çoklu oyuna karşı dikkatli bir mal sahibi olacaktır; köylü de buğdayın, yapağının, canlı hayvanının ticarileşmesi karşısında dikkatli olacaktır. II. Felipe'nin Paris'teki elçisi olan Bernardino de Mendoza -ve bu ünvanı yüzünden başı para sorunlarıyla belâdadır- bu kadar uzaktan, geçen hasattan elde ettiği buğdayını nasıl satacağını düşünmektedir ([24]). Bunun anlamı onun tahıl üreticisi, hatta stokçusu olduğudur. Başka bir gösterge: büyükbaş hayvan yetiştiriciliği Roma Campagna'sında ve başka yerlerde çoğu zaman büyük maliklerin işi olmuştur ([25]). Julius Klein *Mesta* koyun yetiştiriciliğinde bazı senyör ve büyük senyörlerin rollerini göstermiştir ([26]). Andaluçya'da XVII. yüzyılda soylular ve Kilise muazzam yüzeyleri ellerine geçirecekler ve ekstensif tarımları aracılığıyla alçak bölgenin nüfusunu kaybetmesine yol açacaklardır ([27]). Zaten bol miktarda *domaine* işletmesi arşivi tarihçilerin kullanımlarına amadedir ve değerli incelemeler daha şimdiden bunların zenginliğini işaret etmektedirler ([28]). Napoli'deki *Sommaria*'nın harika belgeleri tek başlarına bu büyük mülk sahipleri ve üreticilerin, bu buğday, yapağı, zeytinyağ, kereste satıcılarının faaliyet ve spekülasyonlarını işaret etmektedirler ([29]). Bu toprakları işlemek ve ürünlerini satmak, sahip olunan mertebeye uygun olmayan birşey olmayıp, tamamen tersiydi.

Aristokratik sınıfların bu hayatında, feodal nitelikli eski gelirler, azalmış olmakla birlikte belli bir ağırlığı korumaktadırlar ([30]). Bunları artırmak, artırmaya çalışmak mümkündür. Bu durum kavgalarla, davalara, halk ayaklanmalarına yol açmaktadır; bu cins ayaklanmaları bilmemize rağmen, ne yazık ki nedenlerini çok iyi kavramanın uzağında kalıyoruz. Bu ayaklanmalara son veren veya onları engelleyen yeni sözleşmelere büyülteçle bakmak gerekmektedir. 1599'da Piemonte'deki Villafocchiardo komünü senyörleriyle feodal haklar konusunda bir anlaşma imzalanmıştır ([31]). Bu anlaşmanın uzun dönemde ne hale geldiğini, kimin için yararlı olduğunu görmek gerekmektedir. Diğer yüzlercesi gibi -çünkü ayarlamaların çok sayıda oldukları kesindir- bu örneğin de akıbetini araştırmak gerekmektedir. İtirazlar, davalar sayısız izler bırakmışlardır. Sicilya'da, Napoli'de, Kastilya'da, Aragon'da... bağımlı unsurlar genellikle krallık topraklarına bağlanmalarını talep etmekteydiler... Bunun nedeni muhtemelen monarşik devletin daha az dikkatli, ekonomik değişmelerden kaynaklanan geçerli veya geçersiz bahanelerle eski sözleşmeleri gözden geçirme konusunda daha az aceleci olmasıydı.

Fiyatların artışı, senyörler ile köylüler arasındaki tartışmaların yönünü önceden işaret etmektedir. 1558 yazı boyunca, Cenova yakınlarındaki Final markiliğinin uyrukları, senyörleri Alphonso de Carreto'nun aşırı isteklerine karşı ayaklanmışlardır. Hangi aşırı istekler? Acaba bunlar bizzat Carreto'nun söylediği gibi, bağımlıların mallarının yeniden değerlendirilmesinden ve buna bağlı olarak ödentilerinin artırılmasından mı kaynaklanmaktadır: Final sorunu çabucak markinin denetiminden çıkmıştır (Cenova ve İspanya bu belirleyici toprakla fazlasıyla ilgili olduklarından fırsatı kaçırmamışlardır) ([32]), bu durumda olağan olarak sorunun pratik başlangıcı unutulmaktadır.

Nihayet, çok sayıda soylu da toprak ve toprağın gelirleriyle doğrudan temaslarını muhafaza etmişler, böylece hiç zararsız değilse bile, ([33]) gene de fiyat devriminin fırtınalarını atlatabilmişlerdir. Oysa bu savunmalar ve bu çözümler ellerinin altında bulunan yegâne çareler değillerdir.

Kastilya'da: Büyükler ve ünvanlılar (titulos) krala karşı

Haklı olarak modern devletin soylulukların ve feodalitelerin düşmanı olduğu söylenmiştir. Fakat bundan şunu anlamak gerekmektedir: onların hem düşmanı, hem de

koruyucusu ve ortağı olmuştur. Zeten ilk görevleri olan onları itaate zorlamak hiçbir zaman başarılamamıştır; ikinci görev ise daha sonra onları yönetim aracı olarak kullanmak olmuştur. Burgonya'da denildiği gibi, onların ötesinde ve onlarla "adi halkı" elde tutmak ([34]). Kamu düzeni ve sükûneti, topraklarının ve şatolarının bulunduğu bölgelerin savunulması ve İspanya'da önemini korumakta olan feodal askeri yükümlülüklerin yerine getirilmesi konularında onlara güvenmek: 1542'de Perpignan kuşatması için; 1569'da Granda savaşı için; 1580'de Portekiz'in istilası için. Bunlardan da sık olmak üzere, kral tehlikenin vahim hale geldiği durumlarda vassallerini uyarmakla yetinmektedir: 1562 ([35]) veya 1567'de ([36]) böyle olmuştur. 1580'de, Portekiz sınırındaki senyörler kendi hesaplarına olmak üzere, 30.000 kişilik bir ordu seferber etmişlerdir ([37]), ama bu ordudan yararlanılamamıştır. Her seferinde sınır seferberlikleri olmaktadır, ama bunlar derin ve masraflı seferberliklerdir.

Bunun dışında, kral önemli senyörleri sürekli olarak niyetlerinden,emirleriden, belirleyici kararlarından haberdar etmektedir; onların fikirlerini almakta, onları kendine büyük miktarlarda borç vermeye zorlamaktadır. Fakat bunların karşılığında krallığın tanıdığı avantajlar ihmal edilebilir nitelikte değillerdir. Tabii ki devleti söz konusu etmek, herşeyden önce bütün büyük ve çok büyük muhatapları,*Grandes*ve*Titulas*'u görmek demektir ([38]), yani krallığın zaman zaman bunlar aracılığıyla yönettiği şu ayrıcalıklıların küçük azınlığını; yönetimde bunlara yaslanmak gerekmektedir,çünkü muazzam bölgesel sürtüşmelerin denetiminden kaçmasını engellemek gerekmektedir, zira bütün bu büyük senyörlerin arkasında tıpkı Fransa'da Guise'lerin veya Montmorcency'lerin arkasında olduğu gibi, geniş birer yanaşma kitlesi bulunmaktadır. Bir krallık yargıcı (bu iş 1664'te olmaktadır) Jerez *corregidor*'unu tutuklamaya hazırlanır, olaya müdahale eden Arcos dükü yargıcı görme zahmetine bile katlanmaz ([39]). Sekreterine şöyle der; "ona Jerez *corregidor*'unun benim evimden olduğunu söyle, bu ona yetecektir". Zamanın lâf ebeliğine göre soyluluk tıpkı yıldızlar gibi krallığın güneşi karşısında soluklaşmıştır. Fakat yıldızlar hiç de ihmal edilebilir gibi değillerdir.

Bu, Kastilya'nın ayrıcalıklı örneğinin gösterdiği durumdur. Aşikâr mücadele burada on farklı biçim almıştır. Bunlardan en az etkin olanı krallık adaletinin temsilcilerini, senyör adaletinin iddialarının, hatta bizzat senyörlerin kişilerinin karşısına çıkartan şu sürekli husumet değildir. Böylece senyörleri kendi aralarında miraslar veya mülkiyet uyuşmazlıkları nedeniyle birbirlerine düşürmekten daha kolay birşey yoktur. Bu her seferinde onlara karşı kazanılan bir zafer demektir. 1572'de Ruy Gomez, Medina Sidonia dükünün başrahip Don Antonio'nun yeğenlerinden biri olan Alba kontuna karşı olan davasını kazandığını duyduğunda sevinçten havalara uçmuştur, Toskana elçisinin söylediğine göre dava konusu ([40]) yılda 60.000 dükadan fazla rantı olan Nieblo kontluğu hakkındadır. Dava kazanıldıktan sonra -bu bir raslantı mıdır?- Medina Sidonia dükü Ruy Gomez' in kızıyle evlenmiştir. Nihayet, nadiren de olsa krallık adaletinin vassalleri senyörlere karşı tuttuğu da olmaktadır. 1568 Temmuzunda Infantado dükü kral sarayına gelmiştir. Uzun süre Kastilya düklerinin en zengini olan (1560'ta hala öyleydi) ([41]) bu adam, birinciliği Medina Sidonia düküne kaptırmıştır ve belki de bunun nedeni önceliğinden ötürü tüm saldırılara maruz kalması ve bilgece aşındırılmasıdır. Her hal-ü kârda, 1568'de saraya, Santillana markiliğindeki uyruklarının ona karşı, krallık topraklarına dahil oldukları iddiasıyla açtıkları dava nedeniyle gelmişti. Ayrıntıları borçlu olduğumuz Fourquevaux ([42]) şunu eklemektedir: "aynı yargı mertebesinde olan ve çoğu daha önceleri güzel senyörlükleri kaybetmiş olan bu krallığın başka büyükleri vardır ve diğerlerinin de başına aynı şeyler gelecektir".

Bu feodallerin elinde olan adalet bile yukarıdan sıkı bir şekilde gözetim altında tutulmakta, ipler elden asla kaçırılmamaktadır. Bir Venedikli 1558'de, bu mahkemeler-

den çıkan ilâmların İmparatorluk Kançılaryasına teslim edildiğini yazmaktadır ([43]). Paolo Tiepolo aynı şeyi 1563'te tekrarlamaktadır. "Kastilya soyluları geniş ülkelere ve oldukça güzel topraklara sahiptirler, fakat yargılama yetkileri ve güçleri son derece sınırlıdır; nihai olarak adalet sağlayamamaktadırlar; halklarından hiçbir vergi alamamaktadırlar ve ne kaleleri, ne askerleri, ne de çok sayıda silahları vardır... Bu durum, daha küçük toprakları olmasına rağmen daha büyük otorite kullanabilen Aragon senyörlerinin durumlarının tersi olmaktadır " ([44]).

Krallığın bu küçük zaferleri -veya kral tarafından *diezmos de la mar*'ın, buraları ırsi imtiyaz olarak elinde tutan Almirante de Castilla'nın 1559'da ölümüyle, Cantabria kıyıları boyunca uzanan gümrüklerin geri alınması gibi büyük başarılar ([45])- hayal kurmamıza yol açmamalıdırlar. Senyörlük iktidarının gücü pek fazla azalmamıştır. 1538'de V. Carlos tüm gücüne rağmen ([46]) *Cortes*'teki soylu temsilcilerinin direnmeleri karşısında genel bir tüketim vergisi koyamamıştır. Daha sonra Michel Suriano ([47]) "V. Carlos onların ayrıcalıklarını kırmak istediğinde, bütün kodamanlarını ve hepsinden fazla da, kralı çok sevmesine rağmen Kastilya Büyük Ahırlar Nazırını karşısında buldu" diye anlatacaktır. 1548'de V. Carlos yokken, 1555'te II. Felipe yokken, İspanyol kodamanları aralarında birleşerek haklarını geri almayı denemişlerdir; 1558-59'da ([48]) prenses Joanna, II. Felipe'nin adına *Iugares*'in, kentlere ait köylerin devrine girişmiştir. Kentler kendilerini savunmuşlar, bazıları kazanmış, bazıları da kaybetmiştir. Öte yandan, bildiğimiz bütün alıcılar önemli soylulardır ve bunlar zikredilmektedirler, çünkü bunlar krallığın devre dışı bıraktığı veya bırakmaya çalıştığı çok güçlüler tamımındandırlar. Örneğin devlet Kastilya Almirante'sinin Tordesillas'ı satın almasını; Las Navas markisinin Segovia topraklarının büyücek bir parçasını kendi mal varlığına katmasını ([49]); Alcala dükünün, 150.000 dükaya satın alınan Sevillalı 1500 bağımlının ([50]) (yani bağımlı ve ailesi başına 100 düka) tasarrufunu elde etmemesini istemektedir. Fakat devre dışı bırakılan bir kişi başına on tane diğeri amaçlarına ulaşmaktadır ve kentlerin bağımlıları olmadığı durumda, krallık tarafından açık artırmaya çıkartılmış olan -onlar da- Kilise bağımlılarını satın alacaklardır. Arşivlerin izlerini sakladıkları üzere, İspanyol büyük soyluluğu toprak, rant fief hatta kentsel evler alımına inatla sarılmıştır.

Ancak yıllar geçtikçe krallık otoritesi daha etkin hale gelmekte, ama aynı zamanda belirtilerinin eksik olmadığı üzere, kuşkusuz daha ağır olmaktadır: Kral Hernan Cortes' in oğlu del Valle markisini, Yeni İspanya'da bağımsız olmak istemesiyle itham ederek tutuklatmış ([51]); vaya 1572'de Valencia'da ve Enkizisyon aracılığıyla Montesa büyük üstadını sapkınlık ve fücurdan ötürü -bu konuda halk arasında dolaşan rivayetler kesinlik kazanmamıştır- tutuklatmış ([52]); 1579'da bizzat Alba dükünü kendi topraklarına sürgüne göndermiş; veya 1580'de ([53]) Ruy Gomez'in dulu ve Ebeli prensesi olan şu çok büyük hanıma fazla tereddüt etmeksizin vurmuş, hem de çok kuvvetli vurmuş; veya 1582 Nisanında ([54]) babasının evinde Kastilya Almirante'si Modica kontunu aşktaki rakibini öldürdüğü için tutuklatmış (bir Venedik mektuplaşmasında "bu infaz bütün soyluları ve özellikle İspanya'da büyükler denilenleri çok hüzünlendirdi, çünkü artık ancak ölümlülerin sıradan olanları kadar saygı gördüklerini düşündüler" diye kaydetmektedir); gene Temkinli Kral Eylül 1586'da Madrid'de şımarık bir gençliği hizaya getirmiştir ([55])... III. Felipe, sonra da IV. Felipe dönemlerinde bu otorite eylemleri tekrarlanmaktadır ve bunların listesi uzun olacaktır. 1608 Aralığında Maqueda dükü ve erkek kardeşi Don Jaime, Krallık meclisi *alcada*'sı olan bir noteri vurdukları için ölüme mahkûm edilmişlerdir. Olay zamanla yatışacaktır, fakat meydana geldiği andaki heyecan güçlü olmuştur ([56]), tıpkı Nisan 1621'de, Fransız elçisini bile şaşırtan, Ossuna, Lerme ve Uceda düklerinin ani olarak gözden düşmelerinde olduğu gibi.

Soyluluk gerçekten itaate getirilmiştir ve bu çoğu zaman bizzat kendi rızalarıyla olmuştur. Gerçekten de bu büyük soyluluk, II. Felipe'nin saltanatından itibaren sarayda

yaşamaya başlamıştır, bu soyluluk başlangıçta belli bir temkinlilik ve iğrenmeyle Madrid'e yerleşmeye başlamıştır. Bu kentte, Kardinal Borghese'nin 1597'de ([57]) kaydettiği üzere, *che sono infelici rispetto a quelle d'Italia* evlerde kamp kurmaktadırlar. Halıların ve gümüş takımların lüksü bunların buralarda *porcamente senza una minima pollitia, che entrare nelle case loro per proprio d'entrare in tante stalle* yaşamlarını engellemektedir. Onları bu İtalyan yargılarına karşı savunmanın gereği yoktur: gerçekten de, aslında oldukları köylüler gibi, parlak istisnalara rağmen, çoğu zaman şedid ve kabalığını kaybetmemiş bir şekilde yaşamaktadırlar. Ve sonra bu Madrid evleri handan, şöyle bir uğranılan yerlerden başka şeyler değillerdir. Önemli şenlik ve törenleri hâlâ topraklarında yapmaktadırlar ([58]). Çok zengin Infantado dükleri Guadalajara'da muhteşem bir saraya sahiptirler; Navagero 1525'te ([59]) bunun İspanya'dakilerin en güzeli olduğunu ilân etmektedir ve II. Felipe ile Fransa prensesi Elisabeth'in düğünleri burada yapılacaktır. Senyörlük saraylarının çoğu bizzat kırın ortasında yer almaktadırlar. Frias dükleri, kalın duvarlar içine açılmış Rönesans pencereleri, geniş avlusu, geniş merdivenleri, işlenmiş tavanları, çıkıntılı pervazları ve devasa bacaları olan şatolarını, daha dün "köylü kadınların... ayakkabı biçiminde çorapları ve işlemelerle kaplı ağır eteklikleriyle eski kıyafetlerini korudukları" ([60]) Oropesa'nın uzağında olmayan Lagartera adlı Siera de Gredos köyünde kurmuşlardı ([61]).

Senyörler yavaş yavaş kentlerin cazibesine yenik düşmüşlerdir. Infantado dükü daha şimdiden Guadalajara'dadır. Sevilla'da XVI. yüzyılda kentsel saraylar çoğalmaktadır. Burgos'ta bu evlerden bazıları bezemeli Rönesans kapı, pencere ve figürler tarafından taşınan büyük armalarıyla hâlâ varolmaya devam etmektedirler ([62]). 1545'ten itibaren Pedro de Medina Valladolid'deki soylu evlerinin sayı ve zenginliğine karşı hayranlık duymaya başlamıştır ([63]).

II. Felipe'nin saltanatı sona ererken, senyörler önce Madrid'e, sonra bir an için İspanya'nın başkenti olan Valladolid'e; *Corte* gösteriminin yaşamına, şenliklere, Plaza Mayor'daki boğa güreşlerine doğru akmaktadırlar. Bu soyluluk onları giderek halklarından ayıracak perde olan hükümdarın etrafında kalabalıklaşmaktadır ([64]). III. Felipe'nin bu görevde zayıflık göstermesi üzerine, soyluluk kendine bağlı adamları, yandaşları ve ihtiraslarıyla yönetimin esas görevlerini ele geçirmiştir. Bu, gözdelerin, *valido*ların, benim adamlarımın dönemidir. Artık soyluluk Madrid'in lüksünden, adetlerinden, uzun sokak yürüyüşlerinden, gece hayatından -tiyatrolar, mültefit dullar, bu soylu arkadaşlarının sayesinde ipekler giyinmeye başlayan ve erdemli insanların hışımlarını üstlerine çeken hayat kızları- zevk almaya başlamışlardır. Hatta bu yaşam değişikliğinden biraz da sarhoş olan soyluluk serserilikten belli bir zevk almakta, büyük kentin yumurtasından çıkardığı karmakarışık kalabalığa karışmaktadır. Gelenek, Yenilmez Armada'nın talihsiz kahramanı Medina Sidonia dükünün Madrid'de Yedi Şeytan gece klubünü kurduğunu iddia etmektedir ([65]). Madrid her hal-ü kârda kralın, oyuncuların, kaka çocukların olduğu kadar soyluların da kente, onların boşgezerliklerinin, lükslerinin, kavgalarının -kendilerinin veya adamlarının sokak köşelerinde hallettikleri kavgalarının- mekânıdır: tanıklara inanmak gerekirse, kentte günde birden fazla cinayet işlenmektedir ([66]).

Ama soyluluk Madrid'de iktidarı gözetim altında tutmak ve ondan yarar sağlamak için acele etmektedir. Evcilleştirilmiş olan soyuluk, bu sefer kendi hesabına evcilleştirmekte ve nihayetsiz bir saltanat sırasında Temkinli Kral tarafından devre dışı bırakılmış olmanın acısını çıkartmaktadır. Küçük insanlar kalem işlerini işgal etmeye ve şeref basamaklarında ilerlemeye devam etmektedirler. Büyükler, ünvanlılar lütuf, zengin ihsanlar, kârlı atamalar, *ayudas de costa,* çeşitli tarikatlardan *encomiendas* tavizlerinin

peşindeydiler. Bunları kendileri ve adamları için talep etmektedirler. İtalya veya Amerika'da bir kral naipliğinin başına atanmak, garantili bir servet demektir. Miras ve varlıkların oldukça düzenli bir şekilde yoğunlaşmasından ötürü büyük soyluluğun gelirleri zaten nominal olarak sürekli artmaktadır. Bunlar konjonktürle birlikte düzenli olarak yükselmektedirler. Venediklilerin söylediklerine göre ([67]) 1525'te Büyükler ve ünvanlı senyörler 1.100.000 düka elde etmişlerdir, sadece Medina Sidonia dükünün yıllık payı 50.000 düka olmuştur. 1558'de ([68]) dükün gelirleri 80.000'e ulaşmıştır; 1581'de 22 dük, 47 kont ve 36 markinin yıllık gelirleri 3 milyon dükadır ve Medina Sidonia dükü tek başına 150.000 düka elde etmiştir ([69]).

Görüntüler, dedikodular böyledir. Fakat bu parlak konumların hepsi borç batağındadır; daha bizzat II. Felipe'nin döneminde felâketli borçlanmalar kural haline gelmişlerdir ve bizzat kralınkiler de dahil olmak üzere, soylu gelirleri borçların ödenmesi için rehnedilmişlerdir. Böylece Floransalı Martellilerin ([70]) Francesco Lotti ve Carlo Martelli adına kurdukları ve 1590'a kadar büyük senyörlere (kötü borç ödeyiciler) ve her zaman çok dikkatli bir titizlik içinde olan küçük insanlara tefeci borçlar vermede uzmanlaşan şirket bilinmektedir. Kötü borç ödeyicilerinin listesi muhteşemdir: "Alonso Osorio, Astorga markisinin oğlu; D. Miguel de Valasco, D. Juan de Saavedra, D. Gabrielo de Zapata, D. Diego Hurtado de Mendoza, D. Luis de la Cerda, D. Francisco de Velasco, D. Juan de Acuna, D. Luis de Toledo, Napoli kral naibinin oğlu; D. Bernandino de Mendoza, D. Ruy Gomez de Silva, D. Bernardino Manrique de Lara, D. Garcilas de la Vega, Palma kontunun babası; Las Navas markisi, Niebla kontu..." Güzel bir ilân panosu. Bu borçlar çoğu zaman, çeşitli elçilikler gibi, kralın hizmetindeki harcamalardan ötürü yapıldığından, kralın gerektiğinde müdahale ederek alacaklıları uzlaşmak zorunda bırakması anlaşılır hale gelmektedir ([71]). Şu prenslerin sefil hazinelerini daha iyi bildiğimiz izleyen yüzyılda, aynı zorluklar devam etmektedir. Bir kral lütfu, bir miras, zengin bir drahoma, kral tarafından izin verilen bir borçlanma, sallantılı durumda olan nakit varlığını düzeltmektedir ([72]). Sonra gene gergin ip üzerinde yürünmeye başlanmaktadır. İşte sonuç olarak kralın işini kolaylaştıran durum. Faal ekonomik hayattan soyutlanmış olan soyluluk kârsız işler yapmaya mahkûmdur: o da kendini bunlardan mahrum etmemektedir.

Ve kral başka bir baskı aracına daha sahiptir. 1520'lere doğru oldukça kapalı bir yüksek soyluluk, Büyükler ve *Titulos*'nki ayırımı belirginleşmiştir: 20 Büyük, 35 *Titulos*. Bunlar 1525'te altmış kadardırlar; II. Felipe'nin saltanatının sonlarında doksan dokuz olmuşlardır (18 dük, 38 marki, 43 kont); III. Felipe 67 marki ve 25 kont yaratmıştır ([73]). Buna bağlı olarak zincirleme terfiler meydana gelmiştir. Örneğin yakın tarihlerde soylu olan Navas ve Olivares'in 1533 ve 1539'daki terfileri böyledir. Daha sonra yüksek soyluluğun üç sınıf halinde bölünmesi gelecektir. Kral bu sayede yönetmekte, dünyasını elinde tutmaktadır.

Kastilya hidalgo ve regidore'leri

II. Felipe'nin saltanatının sonlarında yüksek soyluluk 100 kişi, karıları ve çocuklarıyla da 400, en fazla 500 kişidir. Kastilya'daki toplam soylu nüfusunun hesaplanması dikkatli olunması gereken bir konudur, belki bunlar 130.000 kadardırlar ([74]), yani altı veya yedi milyonluk bir nüfus içinde yarım milyon kadar insan, bizzat hacminden ötürü zorunlu olarak fakir ve sefil kişileri de kapsayan bir kitle. Bazıları harap durumda olan, çoğu zaman da "taş üstüne yontulmuş devasa armaları" bulunan ([75]) binlerce evde, onur kırıcı işlerde çalışmaktan kaçınan, kral ve Kilise hizmetinde olmak isteyen, bu ülkü uğruna herşeyi, hatta bazen hayatını feda ederek "soyluca" yaşamaya önem veren bir

halk oturmaktadır. Eğer bir soylu çılgınlığı varsa bu, yol açtığı sefaletlere ve halk arasındaki tekerlemelerde bol bulunan alaylara rağmen ([76]), Kastilya'da vahimleşmeye devam etmektedir: "sana bir *hidalgo*'nun borçlu olduğu şeyin peşine tazını sal"; "*hidalgo*'nun sofrasında çok örtü az tabak"; "Tanrı seni fakir *hidalgo*'dan ve zengin köylüden korusun"...

Bu alay kendiliğinden oluşmaktadır: herşeyi meşru kılan şu para yokluğundan ötürü hem soylu olarak yaşama, hem de bunu yapamama arasında çelişki bulunmaktadır. Bazı kentler, ortak mali yüklerdeki paylarını üstlenmeyen bu *hidalgo*ların kente girmelerini reddetme noktasına kadar varmaktadırlar. Söylendiğine göre, Cuenca eyaletinde bir köy olan Gascuena *Ayuntamiento*'suna altın harflerle *No consienten nuestros leyes hidalgos, frailes, ni bueyes* ([77]) diye yazmıştır. Öküzler (şişkolar?) kelimesi burada yalnızca kafiye tutturmak için bulunmaktadır: "yasalarımız ne *hidalgo*ları, ne papazları, ne de öküzleri kabul etmektedir". Çok fazla sayıda olan diğer birçok kent de *hidalgos* ile *pecheros*, küçük soylu ile halktan insan arasındaki ayırımı reddetmektedir. Ancak çoğu zaman iki "halk" görevleri ve beledi hizmetleri yarı yarıya paylaşmaktaydılar ([78]), bu da azınlıkta olanın lehine olmaktaydı. Ve önemli kentlerin çoğunda, örneğin Sevilla gibi esaslı bir merkezde ([79]), soyluluk bütün komuta noktalarını eline geçirmişti. Yerinde bulunan ve krallık tarafından satılan, sonra da ünvan sahipleri tarafından tekrar satılan *regidores* görevlerinin efendileri olan aileler için kârlı bir görev satış türünden daha önce söz etmiştik. Tabii ki burada söz konusu olan asla basit bir görev satışı olmayıp, çoğu zaman kirli, her zaman talepçi çıkarlar olmuştur. Büyükler gibi Kastilya'nın tamamını yağmalayamayan yerel soyluluk, elinin uzanabileceği yerdeki kentsel ve kırsal gelirleri talan etmekte ve bunlardan beslenmektedir. Kavgalar, gerginlikler, sınıf mücadeleleri bu çalkantılı küçük evrenlerde hiçbir zaman eksik değillerdir; olaylar burada bazen önemsiz, bazen trajiktir ama, hep aynı yöndedirler.

Bütün bu kemirilecek kemikler büyük soyluluk tarafından bırakılmıştır. Aynı şekilde, sarayda küçük görevler ve ahım şahım olmayan ünvanlar, daha II. Felipe'nin ölümünü izleyen toplumsal dönüşten önce de *hidalgo*ların ulaşabilecekleri mevkilerdir. II.Felipe söylendiği gibi halktan olanları ve burjuaları yeğlememiştir ve bunların sayıları *Consejo de Hacienda*'da bile sınırlıdır (Kilise mensupları müstesna tutulacak olursa); o sadece orta soyluluğu yüksek soyluluğa tercih etmiştir. Sondajların kapı aralığından görmemize izin verdikleri bu farkına varış, bütünsel açıklamaları değiştirmektedir ([80]). Böylece XVI. yüzyılan kendisiyle birlikte bir senyör tepkisi başlamaktadır, ama tabii ki soyluluğun tümü hemen buna katılmamıştır: parasız birçok soylu büyük senyörlerin hizmetkârları, *criados*'u arasında hizmet etmekten ve tabii Santiago veya Calatrava kızıl haçlarını fırsat çıktığında taşımaktan mutluluk duymaktadır ([81]).

Bu derin ve genel hareketin karşısındaki tepkiler nadir, varla yok arasındadırlar. Ancak bunlardan bilebildiğimiz bazı örnekler anlamlıya benzemektedirler. Örneğin eski tüccar kent Medina del Campo, 1598'de aleyhine verilen bir karara rağmen *oficios*'unun yarısını *hidalgo*lara terketmeyi reddetmiş ve uyuşmazlığın yeniden görülmesini sağlamış, en sonunda 1635'te 25.000 dükalık bir hizmet karşılığında davayı kazanmıştır ([82]). Medina de Rio Seco aynı koşullarda kendini savunacak ve 1632'de zafer kazanacaktır, ama muazzam bir peşkeş sunarak ([83]). Şu ayrıntıyı kaydedelim ki, kral hâlâ soyluluğa karşı mücadele etmektedir.

Başka tanıklıklar

Kastilya'daki tablo *mutatis mutandis* başka yerlerde de ortaya çıkmaktadır. Fransa'da ([84]). Hatta Katalonya ([85]) ve Valencia'da: bu iki ayrı İspanya'da kralın otoritesi

zayıftır ve soylular bu durumdan öylesine yararlanmaktadırlar ki, yabancı gözlemciler onların gerçekte sahip olduklarından daha yıkıcı fikirlere sahip olduklarını sanmaktadırlar. 1575 Ağustosunda Escovedo ile birlikte Flandre'a ya Gandia dükünü (ama o hastadır), ya da Aytona kontunu yollamak söz konusu olduğunda, Cenevizli Sauli, "bunlardan biri Valencialı, diğeri de Barselonalı olduklarından ötürü, her ikisi de cumhuriyet uyruğu olduklarını iddia edebilirler" demektedir ([86]). *Huomo di Repubblica"*, güzel bir program! Daha anlamlı bir ayrıntı, Nisan 1616'da Valencia'da kral naibi Feria dükü, şu kötü şakalardan birinden ötürü bir soyluyu cezalandırmış ve onu katır sırtında kentte dolaştırmıştır. Bunun üzerine soylular hemen evlerini kapatmışlar ve matem elbiselerini giymişlerdir ve hatta bazıları protesto için Madrid'e kralın huzuruna gitmişlerdir ([87]).

VIII. Charles ve XII. Louis'nin çok şiddetli savaşları Napoli'de zincirleme soylu felâketlerine yol açmıştır. Örneğin Salerno veya Tarento prensleri gibi veya Bari dükü gibi çok büyük kodamanların ortadan silindikleri görülmüştür. Bunların "devletleri" bölünmüştür. Fakat bu oyun esnasında orta senyörler büyümüş ve oldukça geniş devletler, örneğin Albi ve Togliacozzo, Matera, Cellano kontlukları gibileri ayakta kalmışlardır. 1558 tarihli bir Venedik muhtırası ([88]) krallıkta 24 dük, 25 marki, 90 kont, yaklaşık 800 baron saymaktadır ve bunların içinden 13 senyör 16 ilâ 45 bin ekülük ranta sahip olmaktadırlar. Bu rakamlar sonradan büyümüşlerdir. 1580'de 11 prens, 25 dük, 37 marki ([89]); 1597'de 213 *"titolati"* yani 25 prens, 41 dük, 75 marki, 72 kont ve ayrıca 600'den fazla baron ([90]). Artık bu küçük artçıları sayma zahmetine girilmemektedir. 1594'de senyörler 50 ilâ 100 bin dükalık rantlara sahiptirler ([91]). *Sommaria* aracılığıyla ünvan satıcısı olan devlet nasıl olur da bu müşterilerine karşı mücadele sürdürebilir?.

Ancak devlet gene de bu mücadeleye girmiştir, ama bu hiçbir zaman tam bir şekilde olmamıştır. 1538'de ve sonrasında V. Carlos Napoli'deki fief sahiplerine, bu hak ayrıcalıkları arasında açıkça yer alıyor olmakla veya yasal bir düzenleme ile ortaya çıkmış olmakla birlikte, *mero* ve *misto impero* ([92]) uygulamalarına izin vermeyeceğini duyurmuştur; aksi halde fief sahibi yasamaya aykırı davranmakla suçlanacaktır. İmparator öte yandan, cemaatlere ait malları kurtarmayı ve bağımlıları senyörlerin keyiflerinden azad etmeyi de denemiştir: "hizmet" sayısını örfün sınırladığı kadarıyla saptamaya teşebbüs etmiştir. Boşuna, Baronlar için herşey zevkli bir oyundur: ormanlar, ortak otlaklar, tabilerinin angaryaları (onların üzerinde her türlü hakka sahip olduklarını düşünmektedirler: Bianchini insan derisiyle kaplı koltuklardan söz edecek kadar ileri gitmektedir) ([93]), hükümdarın hakları, hatta bazen krala ödenmesi gereken vergiler. Kralın çoğu zaman mali haklarını satarak, sıkışınca bir daha satarak, bunlardan vazgeçtiği doğrudur. Bunun sonucu olarak fief sahiplerinin çoğu adalet ve yükümlülükler konusunda adeta egemenlik haklarına sahiptirler; bunların kendilerine ait adamları vardır, hiçbir yönetim onların sırtını yere getirememektedir. Belki de onların tek eksiği para basma yetkisidir. Sadece olağanüstü olduklarına dair inançları, Napoli'de kral naibinin yanında ve büyük kent atmosferinde yaşama alışkanlıkları, gururları, Türke ve "halk"a karşı mücadele edebilmek için İspanya'ya yaslanmak zorunda olmaları onları ölçüsüz bir şekilde hareket etmekten alıkoymaktadır. Ve belki de aralarında yabancıların da bulunması bu yönde etki etmektedir. İspanyollar ve Cenevizliler fief satışı yoluyla onların arasına karışmışlardır.

Her hal-ü kârda baronluk blok halinde ele alındığında büyümekten başka birşey yapmamaktadır. Yüzyılın son yılları o kadar kötü olmuşlardır ki, kuşkusuz özellikle kentte olmak üzere, birçok senyörün başını belâya sokmuşlardır. Çığlıkları ayyuka çıkan borçlar satışlara, *Sommaria* tarafından rehinlere yol açmaktadır. Bunlar Napoli'de ve başka yerlerde bizzat soyluluk konumundan kaynaklanan riskler olarak, soyluların

hayatının sıradan olaylarıdır. Bunlardan kurtulamamaktadır. Herhangi bir soylu iflas edebilir ve herşeyini kaybedebilir, ama soyluluk büyümekten geri kalmamaktadır. Eğer bir sıçrayışla XVII. yüzyılın dramatik ortasına ulaşabilseydik, resim gibi imgelerin ve bireysel rollerin ötesinde, Napoli'de Masaniello dönemindeki ihtilal sırasında (1647), inkâr edilemez bir toplumsal devrimin tamamlanışını, son sözün senyörlere, onların gerici sınıfına kaldığını görürdük ([94]).

Soyluluk oyunu kazanmıştır ve bu uzun süre böyle devam edecektir, üstelik sadece Napoli'de değil. Soyluluk oyunu Milano'da ([95]), Toskana'da ([96]), Cenova'da ([97]) olduğu kadar Venedik ([98]) veya Roma'da da ([99]) kazanmıştır. İçinden tercih yapılacak ne kadar da çok dosya vardır. Ama aynı şeyleri tekrarlamanın gereği var mıdır?

Türkiye'nin birbirini izleyen aristokrasileri

Arkasındakilere fark atacak kadar ilginç olan dosya Türk İmparatorluğu'na ilişkin olanıdır. İslamiyet hakkında doğrudan hiçbir şey bilmemekle birlikte, Anadolu'daki toplumsal durumu şöyle böyle, Balkanlar'dakini ise oldukça iyi farkedebilmekteyiz. Ve bu gerçeklik, çoğu zaman tekrarlananın tersine ([100]), Batı'nın kaderinin zıddında yer almamaktadır. Benzerlikler ve ayrılıklar hemen göze çarpmaktadırlar. Yapılarına ilişkin olarak herşeye rağmen binlerce mümkün çözüm sunamayan bir toplumsal düzen söz konusu olmadığında ve açıkça toprağa bağlı, parlaklıklarına rağmen henüz ilkel ve bu nedenden ötürü birbirlerine oldukça benzeyen devletlerden bahsedildiği ölçüde, aynı nedenler aynı sonuçları doğurur denilebilir.

Son beş yılda yapılan incelemeler, herşeyi aydınlatmadılarsa bile, bütünlerin ortaya çıkmalarına izin vermişlerdir ve esas olan dönemleri özenle farklılaştırmak olduğundan, daha şimdiden geçerli "modeller" ortaya koymuşlardır. Aslında çok sayıda tarihçi, Türkiye'ye ilişkin olarak sürüp giden yüzyıllar boyunca akan manzaraları birbirlerine karıştırmaktadır; oysa toplumlar nadiren dev adımlarıyla ilerlerse de, uzun dönemde bu kadar geniş mesafeler içinde de dönüşüme uğrarlar. Üç, hatta dört tane Türk soyluluğundan söz etmek gerekmektedir ve bunlardan sonuncusu, eğer öyle söylemek istenirse haklarını en kötüye kullananı, XVI. yüzyılın sonunda cüretkâr bir şekilde yerine yerleşmektedir: bu soyluluk Osmanlıların totaliter devletini istila etmekte ve eğer onun kesin çöküntüsüne tek başına yol açmıyorsa, onu zayıflatmaktadır. Çünkü eğer nihayette aynı nedenler ve aynı sonuçlar heryerde göze görülür nitelikteyseler, genel konjonktürlerin bunda sorumluluk payları vardır; önce onların. Ve onlar heryerde görev başındadırlar.

Birinci Türk soyluluğunu, XIV. yüzyılın gecesinin sonuna kadar olan zaman boyutu içinde ilerlerken kavramak gerekmektedir; bu soyluluk Osmanlıların ilk zaferlerinin (1326 Bursa'nın fethi, 1360 Edirne'nin fethi) arefesinde veya ertesinde Anadolu'ya yerleşmiştir. Eğer tarihçilerin bu konuda ısrarla söyledikleri kabul edilecek olursa ([101]), bu *haute societé* serttir, endişe verici bir cephe oluşturmaktadır, aynı anda köleci, feodal ve senyöriyaldir ve buna karşılık Sultana karşı serbest, çok serbesttir (Sultan eşitleri arasında birinciden başka birşey değildir). Özellikle topraklar sürekli olarak ve devletin her türlü denetiminin dışında satılmakta ve alınmaktadırlar. Nihayet toprak üzerinde Batı terimleriyle allodial diyebileceğimiz (mülk) topraklar ile aile toprakları (vakıf) bulunmaktadır, bu sonuncular kelime anlamı olarak dinsel amaçlı toprak tahsisleri olmakla birlikte, kurucusu ve ardılları bunların yönetim ve nemasını muhafaza etmektedirler, o kadar ki, bunlar bir açıdan Batı'da ünvanla birlikte ailenin büyük oğluna intikal eden topraklar gibi *(majorat)* sabit kalelerdir.

İkinci Türk soyluluğu XV. yüzyılda yalnızca Avrupa'da belirmiş değildir, fakat biz onu en iyi burada, köklerini saldığı ve sonra da hızla büyümeye başladığı zaman görebiliyoruz.

Balkanların Türkler tarafından hızlı fethi esnasında fiilen herşey şiddetli köylü devrimlerinin darbeleri altında çok uzaklara, çok ilerilere ulaşacak bir şekilde çökmüştür. Böylece ileriye doğru sonuncu sıçramadan, 1521'de Belgrad alınarak Macaristan'a girilmeden (Mohaç 1526) önce, Macar köylüleri ayaklanmışlardır, hristiyan soyluluk bunları bastıracaktır, ama ölümcül bir çaba pahasına ([102]). Toplama bakıldığında, bir dizi eski feodal rejim, karışık unsurlardan oluşan (Yunan, Slav, hatta Batılı) uzaklardan gelen rejimlerin hepsi adeta kendiliklerinden çökmüşlerdir. Felâketlerin arefesinde, Balkanlar zenginliğinden ve senyörlerin topraklarının civarındaki kentlere yerleşme biçimlerinden (bu İtalya'daki gibi bir *inurbamento*'dur) ötürü Batı'yla bile toplumsal olarak kıyaslanabilir durumdadır. Arnavut senyörleri Musachiler Durazzo'da, Bologna ve Floransa'dakilerin aynı olan tahkim edilmiş saraylara yerleşmişlerdir. Ve iç bölgelerde birçok kent senyör konutlarından meydana gelen caddeye sahip olmuştur. Tırnova'nın *bojarska mahala*'sı, Vidin'in *bojarska ulica*'sı ([103]) vardır, bütün bu lüks, *latifundium*lara, ağır bir şekilde sömürülen köylülüklere bağımlıdır. İşte Türkün önünde sahte bir tiyatro dekoru gibi yıkılan, bu sistemdir.

Türk istilasıyla nüfusun hüsnü kabul göstermeyen dağlara kaçması, ama aynı zamanda köylülerin nisbi bir serbestleşmeleri de meydana gelmiştir. Bu köylüler cemaatleri içinde gruplanmış olarak, topraklarının efendisi durumunda kalacaklardır, kuşkusuz özgür değillerdir, hiçkimseyi unutmak istemeyen devlet vergisine bağlanmışlardır ve eskilerinin üzerine kurulan senyörlüklere tabi olmuşlardır, fethedilen halk ve topraklar, bu fiefler veya daha doğrusu *beneficuum*lar arasında paylaştırılmışlardır. Köylüler nakdi ve ayni ödentiler yapacaklar, birinciler ikincilerden daha önemsiz olacaktır, ama geleneksel ağır angaryalardan kurtulacaklardır. Türk, fethin sürdüğü bu ilk yıllar esnasında uyuşmaya daha yatkındır, çünkü karşısında onu destekleyen köylü karışıklıkları vardır ve Sultan daha şimdiden, Avrupa'daki tımar paylaşımlarıyla zenginleşmiş olan eski Anadolu soyluluğundan ve bunlardan biri olan büyük Çandarlı ailesinin ([104]) işlerin yönetimini ele geçirmeye çalışmasından çekinmektedir. Merkezi yönetimin feodallere karşı duyduğu bu endişe zaten hiçbir zaman yok olmayacaktır ve bunun sonucunda çok sayıda önlem, siyaset, yönetimli temkinlilik ortaya çıkacaktır. İşin başlangıcında geniş ölçekte tımar verilen Balkanların hristiyan soyluğuna gösterilen iltifatın başka herhangi bir derin nedeni yoktur ([105]).

Bu tımarlar, Batı'nın senyörlükleriyle olan benzerliklerine rağmen, olağan fiefler değillerdir: bu tımarlar da senyörlükler gibi köyler, topraklar, işlenmeyen alanlar, akar sular, geçiş resimleri, hatta bazen örneğin küçük Bulgar kenti Kostar'da olduğu gibi komşu kentin pazarında bazı hakları temsil etmektedir ([106]). Fakat bu senyörlükler asker, süvari, sipahi beslenmesine yaramaktadırlar, o kadar ki, tımarlar çoğu zaman sipahilik adını taşımaktadırlar. Kısacası bunlar koşullu fiefler, karşılığında tımarın büyüklüğüyle orantılı sayıda sipahi ile, sefere çağrıldığı her seferinde sancak beyinin komutasında hizmet edilen bir cins ücrettir. Çağrıya cevap verilmemesi tımarın kaybedilmesi demektir. Ömür boyu geçerli olmak üzere verilen bu geri alınabilir nitelikteki senyörlükler fieften çok, Karolenj anlamındaki *beneficium*'lardır. Fakat tımarlar çok erkenden babadan oğula geçmeye başlamışlardır, *beneficium*'un irsiliğine doğru, fiefe doğru bir kayma vardır. 1375'den itibaren yasal bir düzenleme ile tımarlı çocuklarına babalarının yerine geçme hakkı tanınmıştır ([107]).

Olağan olarak 20.000 akçenin altındaki zayıf gelirler söz konusudur ve ilk kategorinin tavanına nadiren ulaşılmaktadır. Vidin ve Berkovitza bölgelerine ilişkin 1454-1479 yıllarına ait dökümler, 21 tımar için 1.416 akçeden 10.587 akçeye kadar olan gelirler -yani 20 ilâ 180 düka- işaret etmekte ve bunların büyük kısmı 2.500 akçe ile 8.000 akçe arasında yer almaktadır. Ancak bu geçimlik düzeydeki pay, sistemin altın çağına tekâbül etmekte-

dir. Fiili durumda, yerel otoriteler tarafından çok dikkatli bir gözetim altında tutulan tımarlı, köylülerinin gelirlerinden fazla birşey alacak durumda değildir ve eğer zenginleşmek istiyorsa çözüm, Osmanlılar tarafından XVI. yüzyılın ortasına kadar sürdürülen verimli savaşlardan elde edeceği ganimet ve ödentiler olacaktır ([108]).

Tımarlıların gelirlerinin bu kadar mütevazi olmasını, sayılarına bakarak önceden tahmin etmek mümkündür: yüzyılın sonuna doğru belki 200.000 kişi ([109]), yani 16 veya 20 milyonluk bir nüfusun içinde, bir milyon insan. Bu soyluluk zengin olamayacak kadar kalabalıktır. Fakat bunların arasında ayrıcalıklılar bulunmaktadır: bir büyük soyluluk çok erkenden oluşmuştur. Fiili olarak üç tımar kategorisi bulunmaktadır ([110]), sıradan olanlar 20.000 akçeye kadar, orta olanlar veya ziametler 100.000 akçeye kadar ve haslar da bunun üzerinde gelir elde etmektedirler. 1530'da vezir-i azam İbrahim Paşa Rumeli'de 116.732 akçe gelirli bir hassa; Ayas Paşa 407.309 akçelik bir başkasına; Kasım Paşa da 432.990 akçelik bir diğerine sahiptiler. Burada söz konusu olanlar büyük malikânelerdir ve bunun üstüne vakıf ve mülklere de (bu sonunculara reaya çiftliklerinin zıddına olmak üzere hassa veya hassa çiftlik denilmektedir) sahiptirler. Bunların senyör rezervleri olduklarını mı söyleyeceğiz? XV. yüzyılın ikinci yarısında bu rezervlerin bazıları, Yunanistan'da zeytinlikler, bağlar, meyva bahçeleri, değirmenler içermektedirler ([111]). Böylece bir özel mülkiyet çok erkenden yerine yerleşmiştir ve az veya çok önemli olarak, olağandan büyük tımarlıların çıkarına oluşturularak, kamu hizmetinin egemen damgası altında ve *herşeyin* yalnızca sultanın mülkiyetinde olduğuna dair Türk devlet doktrinine dayalı olarak gelişen geniş bir toprak aristokrasisinin temellerini sarsmaya yönelmektedir.

Sultan aşırı zengin ve daha şimdiden fazla serbest büyük soyluluğu tehtidkâr bulmuş olmalıdır, işte II. Mehmed'inki gibi erken, Kanuni Süleyman'inki gibi geç tepkileri açıklayan budur; bu tepkiler, ayrılıkçılıkların ve muhtemel özerkliklerin tehtidi altındaki sistemin, belirleyici bir merkezileşmesine yöneliktir. İstanbul fatihinin yapmak istediği vakıf ve mülkleri ilga ederek, bunları sipahilik haline çevirmek olmuştur ([112]). I. Süleyman'ın 1530 tarihli büyük kanunnamesi ([113]), "Kanuni" dönemini belirleyen genel bir düzen sağlamıştır. Askeri fiefler artık ve hemen hemen tamamiyle İstanbul'dan verileceklerdir (beylerbeyler ancak küçük tımarlar verme hakkını muhafaza etmektedirler). Sipahizadelere verilecek olanlar saptanmıştır: bunlar babanın savaş alanında veya yatağında ölmesine göre, mirasçıya daha önceden tımar verilip verilmediğine göre değişecektir. Fakat bu önlemler, toplumsal alandaki tüm otoriter önlemler gibi kuşkulu sonuçlara sahiptirler, ancak İstanbul'u merkez alan sistem artık saraya ve onun erdemlerinden çok entrikalarına bağımlı olacaktır. Her hal-ü kârda yerine yerleşmiş olan büyük mülkiyet gerilemektedir. Bu, nüfus artışı sonucunda Balkanların iç iskânı, Batıya doğru olan hammadde ihracatının artmasıyla teşvik görmektedir. 1560-1570 arasında buğday ticareti büyük malikâne sahiplerini zenginleştirmiştir: vezir-i azam Rüstem Paşa buğday ticareti yapmaktadır ([114]).

Türk soyluluklarının üçüncü çağı, yaklaşık tarihler olan 1550-1570'lerin ötesidir ve iddia edildiği kadar yeni değildir. Onu niteleyen büyük mülkiyetin gelişimidir, fakat bu da XVI. yüzyılın ortasından önceye ait bir oluşumudur. Asıl yenilik, verimli Türk fetihlerinin daha Kanuni Süleyman'ın ölümünden (1566) önce durmasıdır, bu durumda her türden ve büyüklükten senyörler köylü dünyasına yönelerek onu düşüncesizce ve ölçüsüzce sömürme ihtiyacını duymuşlardır, çünkü akçenin tekrarlanan devalüasyonları karşısında nakdi ödentilerin hiçbir anlamı kalmamıştır ([115]). Böylece Osmanlı devleti zor bir duruma düşmüştür: XVI. yüzyılın sonunda Osmanlı vakanüvisi Mustafa Selaniki "hazine gelirleri harcamaları artık karşılayamamaktadır" diye kaydetmektedir ([116]). Mali önlemler, gelir devirleri artmaktadır, bu eşyanın mantıksal eğimine uygundur.

Fiyat yükselmesi eski düzenin bozulmasını tamamına erdirmiştir. O dönemde yaşayanlar bu durumdan ötürü yönetimin kötü alışkanlıklarını, saray aristokrasisine ve bunların hizmetkâr ile yanaşmalarına lütufları itham edeceklerdir. Sarayın tımar dağıtıcısı haline geldiği ve bu tımarların yalnızca hükümdar ile vezirlerini çevreleyen çavuş, kâtip, müteferrika, uşak ([117]) gibi saray halkı ile vezirler ve valide sultan gibi kimselere tahsis edildikleri doğrudur. Bu fief dağıtımı Batının bu alanda görebileceği ve icad edebileceği herşeyi aşmıştır. Fransa'daki soyluluk belgeleri, bir kere değil de iki kere verilen ve ecnebilere ([118]) varana kadar (egemen Osmanlı sınıfına dahil olmayanlar) birçok kimseyi düşüncesizce ayrıcalıklı hale getiren fermanların yanında hiçbir şeydir. Bir Osmanlı vakanüvisi ([119]) bizim Batı'da yeni soylular adını verebildiklerimizi "serseriler, haydutlar", çingeneler, Yahudiler, Lazlar, Ruslar, şehir uşakları" diye saymaktadır. "Utanmazlık" dönemi ([120]) gelmiştir ve bu, geleneksel kuralların kulaklarını kızartma pahasına sürecektir. Parasal ekonomi herşeyi önünde sürüklerken, kimsenin başa çıkamadığı zehirli bitkiler olan büyük malikâneler boy atmaktadırlar. Sahte adlar altında bir tımarlı 20, 30 senyörlük elde edebilmektedir ([121]). Küçük boyutlu tımarlar büyükleri tarafından yutulmaktadır ve yerlerinden kopartılan veya böyle olması yakın olan senyörler, kısa bir süre sonra doğru yerde, yani yüzyılın sonunda ve izleyen yüzyılda köylü isyanlarının içinde yer alacaklardır.

Sonradan görme büyük senyörlerin devri olduğu kadar bu üçüncü çağ tefecilerin, hem devleti, hem de soyluluğu ve köylülüğü sömüren "finansçı"ların dönemini açmıştır. Gerçekten de, 1550'den itibaren Osmanlı devleti hazine gelirlerinin satışına yönelik eski usule, daha önce Selçuklu Türkleri ve Bizans tarafından da uygulanan mukataa ve iltizam usulüne (kesime vermek) başvurmuştur ([122]). Aslında usul sıradandır, Napoli ve Venedik'te olduğu kadar Paris veya İspanya'da da karşımıza çıkmaktadır. Napoli'de maliyeye ait gelirler satılmakta, Venedik'te şu veya bu vergi, gümrüğün şu veya bu kesimi iki, üç yıllık süreler için kesime verilmektedir. Türk devleti de aynı usulü uygulayacak ve mültezimlerden toplanacak gelirlere tekâbül eden paranın hemen ödenmesini isteyecektir. Mültezim müfettişlerin gözetimi altında olmasına rağmen, önceden ödediğini fazlasıyla çıkartmaktadır. Geçiş resmi olarak iki koyun başına bir akçe ödenmek zorundadır; hayvan başına sekiz akçeye kadar tahsil eden mültezimler olacaktır. Bundan da fazlası, pazarlığı bitirmeden önce mültezim koşullarını dayatacak, taleplerini artıracaktır. Öte yandan, çok büyük bir sıklıkla büyük senyörler de tımarlarını iltizama verceklerdir ve buna bağlı olarak Yahudi ve Rum tefecilerin, hiçbir yerinde kopuğu olmayan ağları gelişmeye başlayacaktır ([123]). Bunlar kısa bir süre bütün Türkiye'yi ellerine geçirmişlerdir. Parasal ekonomi, fiyat artışları onları yönetim kademelerine yükseltmiştir. Bu koşullarda eski askeri sipahi sistemi işlememektedir. Zaten bunun tersi şaşırtıcı olurdu. Askeri hizmetten kaçılmaya başlanmış ve merkezi yönetimin emrettiği denetimler komedi haline dönüşmüştür.

Bu konuda Sultan Ahmed'in Defter-i Hakani emini Ayni Ali Efendinin tanıklığı kesindir ([124]): "Günümüzde tımarlıların çoğu hizmetlerinden kaçmaktadır, öylesine ki, sefer sırasında askeri hizmet söz sonusu olduğunda on tımar başına tek bir adam gelmektedir". Kurumun sağlamlığını meydana getirmiş olan şövalyelik ruhu artık kaybolmuştur. Arnavutluğun güneyindeki Koritza'dan olan Koçi Bey bu duruma 1630'da yayınlanan ([125]) yazılarında tanıklık etmektedir. Ama ondan önce, daha 1596'da ([126]) kökeni karanlık bir Boşnak olan Molla Hasan Elhacı aynı alarm çığlığını basmıştır. Gerileme yabancılar için bile gözle görülür niteliktedir ([127]). XVII. yüzyılda sipahiler kırlardaki konutlarını terkederek kentlere yerleşeceklerdir. Bu, Arnavut ailesi Toptani'nin Kruya şatosunu terkederek, açık ve bahçelerle çevrili Tirana kentine yerleştiği dönemdir ([128]). Bu kentlere doğru göç, diğerleri arasında güçlü yerel kökleri olan, yarınından emin bir aristokrasinin oluştuğunun işaretidir.

Çiftlikler

XVII. yüzyılla birlikte, eğer Richard Busch-Zantner'in incelemelerine ([129]) inanılacak olursa, hiç de daha az önemli olmayan bir başka değişme daha açığa çıkmıştır. Bilginler ([130]) fikir yüklü bu kitaba dikkatli bir kabul göstermişlerdir. Acaba bilginler haklı mıdır? Richard Busch-Zantner'in I. Dünya Savaşı'ndan sonraki toprak reformlarının örneğinden ve bu konudaki yazın tarafından, Yugoslav yazarları Franges ve Iusic'in eserleri tarafından cezbedildiği doğrudur, ama bunda ne kötülük vardır? Aynı zamanda terminolojisinin belirsizliğinden ötürü de eleştirilmiştir, ama bu bana kaçınılmaz olarak gözükmektedir. Batılı bir tarihçi bu dünyaları ele almaya kalkıştığında elinin altındaki tüm kelimeler ikirciklidir ve dünün tanımları (örneğin Ch. Bechers'in Türk fiefi ile Batı fiefi arasında oluşturduğu kategorik zıtlık) veya genel açıklamalar (J. Cvijic'inkiler gibi) kötü destek noktalarıdır. Zaten Türk kaynaklarının artan kullanımı, sorunları kaydırmakta ve derinlemesine gözden geçirmeleri zorunlu hale getirmektedir.

Çiftliğin bir yeniliği ve önemli bir gerçekliği işaret ediyor olması muhtemeldir. Kelime başlangıçta, bir saban tarafından bir gün süresince işlenen bir alanı ifade etmiştir ([131]); (bu Bizans *Zevgarion*'u, Alman *morgen* veya *joch*'u, bazı Fransız kırlarının *jour* veya *journal*'idir). Daha sonra köylülerin (reaya çiftliği) veya büyük senyörlerin (hassa çiftlik) özel mülkiyetini, nihayet bir cins koloni plantasyonunu veya *Gutsherrschaft* olan modern büyük mülkiyeti ifade etmiş olması muhtemeldir. Bu evrimi kötü açıklamaktayız, fakat 1609-1610'dan itibaren kelime bu anlamı kazanmıştır ([132]).

Sert bir şekilde yönetilen, ama üretken olan bu modern mülkiyetlerin varlığı bizi Türk soyluluğunun evriminde, eğer gerekirse yalnızca toplumsal veya siyasal unsurları ele almakla yetinmemeye zorlamaktadır. Herşey vakanüvislerin yakınma ve açıklamalarındaki gibi tahribat ve bozulma yönünde de gelişmemiştir. Bu malikâneler verimli koloni plantasyonlarını veya güzel *Ostelbein* ([133]) veyahut Polonya malikânelerini hatırlatmaktadırlar. Merkezde, Güney Arnavutluk'taki Koritza'da olduğu gibi taştan yapılmış efendinin evi bulunmaktadır, bu ev bizzat *kula* tipinden olmak üzere kule benzeri çıkıntılarıyla katlı bir kaledir ([134]). Bu ev köylülerin derme çatma sefil evlerine egemen olmaktadır. Olağan olarak çiftlikler ovaların dip kesimlerini değerlendirmektedirler; Larissa ve Volo arasındaki bataklıklar, Jezero Gölü boyunca uzanan çamurlu kıyılar ([135]) veya nehir ve ırmakların nemli vadileri gibi. Ve buğday Türkiye'de olduğu kadar, Tuna eyaletleri veya Polonya'da da geniş ihracat şebekesine bağlanır bağlanmaz, başlangıç olarak bir "ikinci serflik" ([136]) koşullarının aynını ortaya çıkartmaktadır ki, bu durum Türkiye'de aşikârdır. Bu büyük mülkler heryerde köylünün durumunu aşağı çekmektedir ve bu alçalmadan yarar sağlamaktadırlar. Bunlar aynı zamanda önce buğday, sonra pirinç, kısa bir süre sonra mısır, daha sonra pamuk için ekonomik açıdan etkindirler ve daha başlangıçlarından itibaren bilgince bir sulama ve öküz koşumlarının artırılması bu etkinliğe yardımcı olmuştur ([137]). Balkanların alçak kırlarında meydana gelenler Batı'daki süreçleri, örneğin Venezia'dakileri fazlasıyla akla getirmektedirler. Bunlar yadsınamaz bir şekilde geniş ve güçlü toprak ıslahatı çalışmalarıdır. Batı'da olduğu gibi büyük mülkiyet, ilk senyörlük çağlarının çok iyi kavrayamamış olduğu insandan yoksun alanları devreye sokmuştur. Bir gelişme olmuştur, ama tıpkı başka yerlerde de olduğu gibi,toplumsal zorlamalar pahasına. Sadece fakirler bundan hiçbir şey kazanamamışlardır, bunlar hiçbir şey kazanamazlardı.

2. Burjuazinin ihaneti

XVI. yüzyılda mala ve kralın hizmetine bağlı olan burjuazi, hep kaybedebileceği bir noktadadır. Sadece iflas tehlikesiyle karşı karşıya değildir. Çok zenginleşirse veya ticaret

hayatının raslantılarından bıkacak olursa; görev, rant, ünvan veya fief satın alarak, soylu yaşamın prestijinin ve sakin tembelliklerinin çağrısına uyacaktır. Kral hizmeti çabucak soylulaştırmaktadır; diğerlerini de dışlamayan bu yol yüzünden burjuazi kendini kaybetmektedir. XVI. yüzyılda para, zengin ve fakiri farklılaştırarak daha o sıralar bir soyluluk belirtisi olarak görülmeye başlandığından, burjua soylu saflarına daha bir kolaylıkla katılarak sınıfına ihanet etmektedir ([138]). Ve sonra XVI. ile XVII. yüzyıllar arasındaki dönemeçte iş hayatı tökezlediğinden, bilge olanlar toprağa ve onun emin değerlerine yönelmektedirler. Oysa toprak doğası gereği aristokratiktir.

Tarihçi Galuzzi ([139]) "Ajrapa piyasalarına dağılmış başlıca Floranslı tüccarların içinden çoğu (XVI. yüzyılın sonunda) paralarını Toskona'ya getirerek tarımda kullandılar. Londra'dan dönen Corsiniler ve Germiler, Nuremberg'i terkeden Torriganiler ve Portekizli tüccarlar olup Floransalı haline gelen Ximenesler böyle yapmışlardır". Büyük tüccarların bu toprağa dönüşü, Muhteşem Lorenzo'dan beri daha ancak bir yüzyıl geçmişken, ne kadar da konuşkan bir imge meydana getirmektedir. Sahifeleri çevirelim; 1637'de bir saltanat değişikliği vesilesiyle karşımıza yeni, tumturaklı, soylu,saraylı bir Toskana çıkmaktadır ([140]). Uzun zamandan beri öngürülebilir nitelikte olan, ama gene de Rönesansın özgün kalbinin çarptığı bu kentte şaşırtıcı olan Stendhal'in İtalya'sı. Koskaca bir eski dekor çökmüştür.

XVII. yüzyılda oldukça ilerilere taşınmak koşuluyla, burjuazinin iflasından söz etmek aşırı olmayacaktır. Bu sınıf kentlere bağlıydı; oysa kentler çok erkenden bir dizi siyasal bunalıma sahne olmuşlardır: 1521'deki *comuneros* isyanı gibi; 1530'da Floransa'nın zaptı gibi. Bu olaylar esnasında kentlerin özgürlükleri çok zarara uğramıştır. Sonra ekonomik bunalımlar gelmiştir; önce anlık olan bu bunalımlar daha sonra XVII. yüzyılla birlikte ısrarlı hale gelerek, kentlerin refahını derinlemesine etkilemişlerdir. Herşey değişmektedir. Değişmek zorundadır.

Akdeniz burjuazileri

İspanya'da o tarihlerde yok olmakta olan bu sınıf, zaten ancak varolmaktaydı. Gustav Schmürer ([141]) İspanya'nın, en azından Kastilya'nın *Communeros* isyanı sırasında burjuazisini kaybettiğini iddia etmektedir; bu hedefe hızla ilerleyen bir iddiadır, ama bu arada pek de fazla yanılmamaktadır. Yetersiz bir şekilde kentleşmiş olan Yarımada, ticari gerekler için, ülkenin gerçek çıkarlarına yabancı olan, ama bu alanda gene de gerekli bir rol oynayan -tıpkı bugünün veya daha doğrusu dünün (1939) Güney Amerika'sındaki şu veya bu ülke gibi- yabancı aracılardan başka kimseye sahip değildir. Orta Çağda bu rol, tüccar, tefeci ve vergi toplayıcıları çıkartan Yahudi cemaatleri tarafından oynanmaktaydı. Bunların ülkeden çıkartılmalarından sonra (1492), boşluklar şöyle böyle dolmuştur. XVI. yüzyılda kentlerde ve köylerde perakende ticaretle *Moriscolar*; kamu güvenliğine karşı komplo kurmakla, herşeyi ele geçirmek için silah ticareti yapmakla suçlanan Yeni Hristiyanlar meşgul olmaktadırlar. Özellikle Burgos'ta olmak üzere, yüksek ticarette çok sayıda din değiştirmiş Yahudi yer almaktadır ([142]).

Diğer kanıtların yokluğunda bu yakınmalar, bu ihtiraslar, bu güvensizlikler, Sevilla'da, Burgos'ta, Barselona'da (yüzyılın sonu bu kenti uzun uykusundan kaldıracaktır), şurada burada İspanyol burjuazilerinin sürmekte olduklarını söyleyeceklerdir. Burgoslu Malvendalar, veya Medina del Campolu Simón Ruiz gibi zengin İspanyol tüccarları vardır.

Fakat kralın hizmetindeki kalabalık memurlar, adlarına eklemekten hoşlandıkları Don ünvanına sahip şu *letrados* ([143]) asla burjua olmayıp, küçük soylu veya soylu adayıdırlar. Şu ilginç ülke İspanya'da kilise mensuplarının piçlerinin de *hidalgo* ünvanını

elde etmeleri ilginçtir. Ancak eğer İspanya'da el işine ve ticarete karşı duyulan aşağılama duygusu düşünülecek olursa, küçük soyluluğun kötü korunan sınırlarından sayısız miktarlardaki gizli geçişleri düşünülecek olursa bu ilginç olmaktan çıkmaktadır: Portekiz'e yakın küçük bir kentin 700 *hidalgo*'sundan belki de 300 tanesi gerçektir, demektedir 1651 tarihli bir şikâyetname ([144]), tabii bunlara *hidalgos de gotera* (oluk) veya soylu olmadıkları halde mali bağışıklıklardan yararlandıkları için halkın kaba bir şeklide *hidalgos de braguetta* ([145]) adını verdiği şu 12 çocuk babaları dahil değildir. İspanya'da burjuazi bu yayılmacı soyluluk tarafından çembere alınmış ve herbir yanından kemirilmiştir.

Türkiye'de kentsel burjuaziler -esas olarak ticari- İslama yabancıdırlar; bunlar Raguzalı, Ermeni, Yahudi, Rum, Batılıdırlar. Galata ve adalarda *"latinité"ler* (latin kültürü) hâlâ sürmektedirler. Öte yandan, imparatorluğun büyük tüccarları denilebilecek olan Venedikliler, Cenevizliler ve Raguzalıların gerilemesini görmek semptomatik olmaktadır. Sultanın yakınında iki büyük iş adamı farkedilmektedir: bunlardan biri Mihal Kantakuzenes ([146]) Rumdur, diğeri Josef Nasi (Micas) Yahudidir ([147]). XV. yüzyılın sonunda göç etmiş olan İberya (İspanya veya Portekiz) Yahudileri Kahire, İskenderiye, Helep, Trablusşam, Selanik, İstanbul'da yavaş yavaş toptan ticaretin üst noktalarını işgal etmektedirler (özellikle Portekizliler). İmparatorluğun mültezimleri arasında büyük bir paya sahiptirler (hatta bürokratlar arasında). Venedikliler, Venedik mallarını ikinci elden satan Yahudilerin kötü niyetliliğinden defalarca yakınmışlardır. Kısa bir süre sonra bu Yahudiler, bu yeniden dağıtıcılık mesleğiyle yetinmemişler ve Raguzalılar ile Venediklilerle doğrudan rekabete girişmişlerdir. XVI. yüzyıldan itibaren Messina, Raguza, Ancona, Venedik yönlerine büyük deniz ticaretine girişmişlerdir. Hristiyan korsanlığının Doğu Akdeniz'deki kârlı sektörlerinden biri de Venedik, Raguza veya Marsilya teknelerindeki Yahudi mallarını avlamak olmuştur, İspanyolların verdikleri adla bu *ropa de judios,* onlar tarafından kaçakçılığa dahil edilmiştir, keyfi el koymalara karşı bu uygun bir mazeret olmaktadır ([148]). Öte yandan, Yahudiler de kısa bir süre sonra Ermenilerin rekabetiyle karşılaşmışlardır; bunlar XVII. yüzyılda Batı'ya yönelik tekneler kiralayacak, buralara bizzat gidecek ve Şah Abbas'ın ticaret genişlemesinin simsarları haline geleceklerdir ([149]). Doğu Akdeniz'de, bir dönem Akdeniz'in tümünün efendisi olmuş olan İtalyan ticari burjuazisinin ardılları bunlardır.

İtalya'nın bizzat kendinde de durum karmaşıktır. Çünkü bir kez daha sorunun merkezidir, esaslı kentler ve burjuaziler burada varolmuşlardır. Floransa'nın Muhteşem Lorenzo dönemindeki ihtişamı, bolluk içinde kültürlü bir burjuazininkiyle çakışmaktadır. Bu Hermann Hefele'nin Rönesans hakkındaki tezinin teyidir ([150]), entellektüel ve sanatsal patlama ile bu güçlü toplumsal evrim arasındaki çakışma Floransa'yı işlemiş ve genişletmiştir. Rönesans burada bir burjua düzeninin tamamlanmasına tekâbül etmektedir: bu düzen, uzun zaman iktidarın yollarına egemen olan ve ticaret, endüstri veya bankacılık alanındaki hiçbir işten kaçınmayan; lüks, akıl ve sanatın inceliklerine kendini adamış olan *Arti Maggiori*'ye aittir ([151]). Bu düzen bizim gözlerimizin önünde, Floransa'nın bugüne kadar koruduğu bir dizi portrede, dostları ressamların özenleriyle, zirvedeki bir burjuaziyi tek başına işaret ederek yaşamlarını sürdürmektedirler ([152]). *Uffizi*'de eğer birkaç adım atılacak olursa, ziyaretçi Bronzino'nun tablosunun önüne gelecektir: tepeden tırnağa silahlı Cosimo de Medici; daha şimdiden prensleri ve saraylı soyluluğuyla yeni bir çağ. Ancak, Floransa'ya yerleşmiş bir İspanyol tüccarı Mart 1572'de şöyle yazmaktadır: "bu kentteki çok eski olan bir örfe göre iş adamlarına çok büyük saygı gösterilmektedir" ([153]). Tabii ki söz konusu olanlar büyük tüccarlar, *hombres de negoices*'dir ve bunların çoğu da soyludur; herşeyin düzene girmesi için ticari işlerle uğraşmaları ve gelirleri ile topraklarının sayesinde yaşamaya başlamaları yeterlidir.

Başka yerlerde de dekor değişmektedir. 1528'de Cenova'da, 1575-76 karışıklıklarına kadar sürecek olan aristokratik yönetim kurulmuştur. Venedik'te ticari soyluluk yüzyılın sonunda gerçekten ticaretten vazgeçmiştir. İtalya'nın ortası ve güneyinde evrim benzeri şekildedir. Roma'da burjuazinin hizaya getirilmesi 1527'de tamamlanmıştır. Napoli'de ona, hukuk alanı dışında yer yoktur... Onu yalnızca davalar beslemektedir ([154]). Heryerde rolü kısıtlanmıştır. Sicilya'da Lentini'de kent yöneticileri XVI. yüzyılda sadece soyluluk arasından çıkmaktadır ([155]). Örneğin 1517'de kentin kral topraklarına katılmasını sağlayan kent temsilcileri Francesco Grimaldi ve Antonio Scammacca, veya 1537'de *giurato e sindico* olarak kentin büyük fief sahiplerine devrini önleyen ve kentin yöneticiliğinin eski örf uyarınca kent soylularına tahsisini sağlayan bir karar için V. Carlos'a 20.000 altın ekü ödeyen Sebastiano Falcone böyledirler. Demek ki Sicilya'da senyörler ile bizzat krala bağlı kentler arasında amansız bir mücadele olduğuna inanmayalım. Hatta kentler henüz kendi burjualarının ellerindeyken bile, ancak soylular ve onların yanaşmalarıyla anlaşmaya pek fazla eğilimli olmayan nadir birkaç tanesindekiler hariç, böyle bir mücadele olmamıştır. Artık esnaf *consoli* ve *sindici*'lerinin kentlerin yönetimi için soylularla mücadele ettikleri zaman değildir. Bundan da iyisi; Napoli kralığının kuzeyindeki Aquila'da *sindaco dell' Arte della Lana,* 1550'den itibaren kendiliğinden, tamamen soylulara ait bir ayrıcalık haline gelmiştir ([156]).

Bu kronolojik kilometre taşlarını teker teker ele alalım: hiçbir kuşku yoktur ki, evrim çok erkenden başlamaktadır.

Burjuazinin ihaneti

Eğer toplumsal düzen değişiyora benziyorsa, bu hem görüntü, hem de gerçektir. Burjuazi her zaman devre dışı bırakılmamış, her zaman kabalıkla oyun dışına atılmamıştır. O kendi kendine ihanet etmiştir.

Bu bilinçsiz bir ihanettir, çünkü kendini gerçekten bir sınıf olarak hisseden bir burjua sınıfı yoktur. Belki bunun nedeni, sayısının çok kısıtlı olmasıdır. Venedik'te bile *Cittadini,* yüzyılın sonunda kent nüfusunun en fazla % 5 veya 6'sını meydana getirmektedir ([157]). Nihayet heryerde, her kökenden zengin burjualar soyluluk tarafından cezbedilmektedirler: bu onların güneşidir. Simon Ruiz ve Baltasar Suarez'in mektuplarına, soylu bir şekilde yaşayan ve fırsat çıktığında bu bilge, paraları konusunda endişeli tüccarların kendilerini kemirenlere karşı sahip oldukları ilginç komplekslere bakınız ([158]). Bu sahte burjualarin tutkusu aristokrasi saflarına katılmak, onların içinde erimek veya en azından zengin drahomalı kızlarını bunların arasına katmaktır.

XVI. yüzyılın başından itibaren Milano'da *mesalliance*'ler (kendinden daha alt konumda biriyle evlenme, eşitsiz evlilik) skandallere yol açmakta, ama bir türlü de azalmamaktadır. Ve rehberimiz Bandello aslında liberal olmakla birlikte, bu olaya öfkelenmektedir. Soylu bir kadın, önemli ataları olmayan bir tüccarla evlenmiştir; dul kalınca oğlunu kocasının işlerinden çekmiştir ve onu ticaretin dışına çıkartarak soylu saflarına yeniden sokmağa uğraşmaktadır ([159]). Bu gibi davranışlar komik bulunmamaktadır, bunlar devrin modasını izlemektedirler. Buna karşılık bir dizi eşitsiz evlilikle, bir sürü ünlü armaya yüklenen utanılacak işlerle -ama bu armalar bu sayede yeniden altınla kaplanmaktadırlar- istekle ve kaba bir şekilde alay etmektedirler. Azzo Vesconte'nin akrabalarından biri, 12.000 dükalık drahoma karşılığında bir kasabın kızıyla evlenmiştir. Öykücü böylesine bir düğüne gitmeyi istememiştir: "kayınpederi gördüm, üzerinde bizim kasapların adeti olduğu üzere beyaz bir önlük vardı ve dirseğine kadar dana kanıyla kıpkırmızıydı" diye ilâve etmektedir... "Eğer ben böyle bir kadınla evlenseydim, her zaman burnumun dibinde kasap dükkânının kokusunun olduğunu sanırdım. Öyle sanıyorum ki, bu durumda başımı kaldırmaya hiç cesaret edemezdim" ([160]). Heyhat, bu

olay tekil olarak kalmamıştır: işte bir bahçıvanın kızını karı olarak alan bir Marescotto (ama onun aşık olmak gibi bir mazereti vardır); işte imparatorluğun büyük fief sahiplerinden, Borromeo kontlarından biri olan Lodovico bir fırıncının kızıyla evlenmiştir ve Saluzzo Markisi basit bir köylü kızını almıştır. Aşk evet ama, bu eşitsiz evlilikleri para da artırmaktadır. Öykü anlatıcımız "Kont Andrea Mandello di Corsi'ye bir kadının 4.000 dükadan fazla drahoması varsa, Milano katedralinin arkasında vücudunu satanlardan biri olsa bile onunla tereddütsüz evlenebileceğini söylediğini birçok kereler duydum. İnanın bana parası olan ve oldukça fazla parası olan soyludur; fakir olan ise değildir" diye devam etmektedir ([161]).

Yüzyılın bu başında liberal geçinen Milano'da bile eşitsiz evlilikler komedi konusu olabilmektedirler, fakat ton rahatlıkla yükselmekte ve trajedi aniden ortaya çıkabilmektedir, tıpkı 1566'da Ancona'da olduğu gibi. Basit bir terzinin oğlu olan bir tabip ([162]) genç bir soylu dul kadının (yedi çocuğu ve 5.000 eküsü vardır) kızını tedavi etmiştir. Kadın tabip Mastro Hercule ile evlenmek isteyince, işte dram zincirinden boşanmıştır: tutuklanan tabip zindandan ucu ucuna kurtulur, hayatı karşılığında 200 düka ceza öder ve bu da ancak güçlü bir koruyucunun belirleyici müdahalesi ile olur, koruyucu Ravenna'dan birkaç süvari ile gelmiştir. Ancak, dulun ailesi *un consorto di bassa conditione e figlio di persone infime* ile evlenmesine hâlâ karşıdır. Ve tabibin serbest kaldıktan sonra sevgilisini kaçıracağından korkulduğundan, kadının oğullarından biri onu güpegündüz katleder.

İspanya'da şeref ve şerefsizliğin trajik düzlemi üzerinde dram her zaman mümkündür. Ve fakat, Maurice Barrès'in Toledo İspanya'sı üzerinde hayal kurmak için durakladığı *Tizón de la Nobleza espanola*'yı okuyun([163]). Bu kitapçık hatalı bir şekilde Mendoza kardinaline atfedilmiştir. Söylediklerini geçer akçe saymaksızın -vaya başka *libros verdes*'in ([164]) söylediklerini- ama herşeyi de bir kenara atmaksızın, ne de toplumun yücelerine kadar uzanan bu dramların, bu *limpieza de la sangre* ([165]) karşısındaki cinayetlerin tümüne inanmaksızın okunması gerekmektedir. Zengin marranoların kızlarıyla evlilikler, eşitsiz evliliklerin sıradan dramı, herşeye itiraz etmekten hoşlanan İspanya'da trajik bir hâl almaktadırlar. İspanya'da trajedi hiç eksik değildir.

Satılık soyluluk

Aristokrasiye girmeye kararlı biri için, bu amaca ulaşmanın hızlı çareleri vardır ve yüzyıl ilerledikçe bunlar artmaktadır. Soyluluk ünvanları ve fiefleri edinmek mümkündür: örneğin bu malların çok az birşey getirmelerine rağmen Savabya'da; veya örneğin Napoli'de bunlar çoğu zaman birer yük olmaktadırlar ve alıcı bunları nasıl yürüteceğini bilmiyorsa, çarpıcı iflaslara yol açmaktadırlar. Fakat öne çıkma duygusu bu cins alış verişlerde, her seferinde ve gecikmeksizin kazançlı olmaktadır: Thomas Platter'in 3 Ağustos 1598'de ([166]) geçtiği Lunel yakınındaki Boisseron'da bir şato ve bir köy vardır, bunların ikisi de "basit bir Uzès hemşehrisi olan M. Carsan'a aittir, o bunları oğluna vermiştir ve oğlu da bu olayla Boisseron baronu olmuştur, çünkü burası ünvanlı bir topraktır". Bunun benzeri binlerce örnek bilinmektedir. Provence'da XV. yüzyıldan itibaren "toptan ticaret, deniz taşımacılığı, yargıçlık ve çok çeşitli görevlerde" zenginleşen bir burjuazi tarafından toprak alımı "hem avantajlı ve emin bir yatırım, hem bir başarının kanıtı olarak bir aile mal varlığının oluşturulması ve nihayet hem de çoğu zaman çabuk elde edilen bir soylulaştırma" sağlamaktadır. Lyon'a yerleşmiş İtalyan tüccarları Guadagniler 1560'larda "Burgonya, Lyonnais, Forez, Dauphiné ve Languedoc'ta yirmi kadar senyörlüğe" sahiptirler ([167]). Aynı yılın Ekiminde avukat François Grimaudet Angers Tiers Etats toplantısında ([168]) "sahte soylular sonsuz sayıdadırlar, bunların babaları ve öncelleri tahılcı, şarapçı, kumaşçı dükkânlarında, senyörlerin değirmen ve çiftliklerinde silah kullanmışlar ve şövalyelik yapmışlardır" diyordu. Bir başka çağdaş

tanık "soylular arasına çok sayıda insan karışmıştır, bunlar eski soyluluk alametlerini taklid etmek için dört nala onların arkasından koşmaktadırlar" diye yazmaktadır ([169]).

Kabahat kimdedir? XVI. yüzyılda hiçbir devlet, hiçbir hükümdar yoktur ki, nakit para karşılığında soyluluk ünvanları satmasın. Sicilya'da 1600'lerden itibaren markilikler, kontluklar, prenslikler ucuza gitmektedir ve o tarihe kadar yalnızca bazı ünvanlar ayrıcalıklar satılmışken, bunlar kim önüne çıkarsa ona satılmaktadırlar ([170]). Sahte para dönemi aynı zamanda sahte ünvanlar dönemidir de. Napoli'de 1600'lere doğru yazılmış uzun bir İspanyol raporu ([171]) ünvanlıların, *titolati*'nin sayısının aşırı arttığını işaret etmektedir. Öte yandan, arzı bollaşan tüm mallarda olduğu gibi, ünvanlar da değer kaybetmişlerdir, kontlarınki değilse bile en azından markilerinki böyle olmuştur. Hatta "kaçınılsaydı daha iyi olacak birkaç düklük ve prenslik de yaratılmıştır". Böylece heryerde soyluluk panayırda satılmaktadır: Roma'da, Milano'da, İmparatorlukta, Franche-Comté'de ([172]), Fransa'da, Polonya'da ([173]) "kâğıt soylularının" kaynadığı Transilvanya'da ([174]). Portekiz'de ([175]) tavizler XV. yüzyıldan itibaren İngilizlerin taklid edilmesiyle başlamıştır. İlk dükler 1415'te, ilk marki 1451'de, ilk baron 1475'te ortaya çıkmıştır. Büyük sayısını erkenden artırmış olan İspanya bile, tabandaki ünvanlar konusunda pek titizlik gösterememiştir. Devletin para ihtiyacı bir türlü bitmediğinden, *hidalguias*'ı, tarikat giysilerini, bunları alabilecek parası olan herkese, Hindlerde zenginleşmiş *indianos* veya *peruleros*'a veya daha da kötüsü, tefecilikten zenginleşenlere satmaktadır ([176]). Buna burun kıvırmak mümkün müdür? Orgaz kontu 16 Nisan 1586'da Sevilla'dan gönderdiği bir mektupta sekreter Matheo Vasquez'e, eğer para elde edilmek isteniyorsa *hidalguias* satışı yapılmasını, hatta bunların bir daha satışa çıkartılmayacağına dair verdikleri söze rağmen satış yapılmasını tavsiye etmektedir ([177]). Tabii ki *Cortès* Kastilya'da bu durumdan yakınmaktadır ([178]), fakat onu kim dinler ki? Satışlar öyle bir boyutta sürmektedirler ki, II. Felipe yönetimi 1573'ten ibtibaren *feudos nuevos* hakkında emirnameler çıkartmak zorunda kalmıştır ([179]).

Çılgınlığa dönüşen bu ünvan modasının İspanya'dan çıktığı; vücuda oturan erkek elbiseleri, *bigotes,* kokulu eldivenler veya komedilerinin temaları gibi bunun da onun ihraç maddelerinden biri olduğu söylenmiştir. Ancak yeni moda yalnızca bir gösteriş düşkünlüğü değildir. Burjuazi yaptığı alımlardan avantaj sağlamasını bilmektedir, bu işte hesap-kitabın da payı vardır. Öte yandan, burjuazi emin bir değer olarak toprağa dönmüştür ve bu durum senyörlük tabanına dayalı bir toplumsal düzeni güçlendirmektedir. Kısacası insanlar tıpkı öncelik kavgası yapan devletler gibidirler ve toprağa kesin ve iyice belirli nedenlerle gelmektedirler. Fakat ilk bakışta onlardan başka hiçbir şey görülmemektedir. 1560'ta Lizbon'da çok Hristiyanın elçisi olan Nicot ([180]) Portekizli senyörler hakkında şunları kaydetmekdeydi: "bu insanların gereksiz *criados* (hizmetkâr) kullanmadaki aşırılıkları o kadar fazladır ki, armacı dük gibi, dük de kral gibi yaşamak istemektedir; bu da onların çabucak iflasına yol açmaktadır". Limoges piskoposu da 1561 İspanya'sı için aynı farkına varışları sıralamaktadır ([181]). O sıralar "beşyüz zengin ve geçici savaşçı"yı, her yıl üç ay süreyle İspanyol sınırlarında kendilerini donatıp, hizmet etmeleri koşuluyla soylulaştırmak söz konusudur. Ve piskopos "bu ülkenin insanları arasında varolan ve soylu sayılmalarıyla soyluluğa ait kıyafeti taşıyarak bu görüntüden kaynaklanan kasılmadan beslenen gösteriş merakı" karşısında şaşırmaktadır.

Fakat 1615'de görüntü Fransa'da da aynıdır. Montchrestien ([182]) ülkesi hakkında "şimdilerde dış görünüşe bakarak ayırım yapmak mümkün değildir. Dükkâncı soylu gibi giyinmektedir. Acaba kim bu süs birliğinin eski disiplinimizin yozlaşmasına yol açtığını farketmez ki? Kentlerde saygısızlık, tarlalarda tiranlık artacaktır. Erkekler bu kadar lezzetten ötürü kadınlaşacaklar ve kadınlar da gösteriş yapma tutkusuyla, beden ve ruh saflıklarıyla birlikte, evlerini yönetme konusundaki özeni de kaybedeceklerdir".

Bir vaize layık bir söylev, fakat dönemi hakkında bir tanıklık olarak, en azından Fransa'da toplumsal düzene karşı hoşnutsuzluk.

Yeni soylulara karşı

Birkaç atıf bu durumu daha önce işaret etmişlerdi: kimse yeni soyluların talihine alkış tutmamaktadır. Onların aşağılanmasından kim zevk duymazdı ki? 1559'da Languedoc Tiers Etats'ında baronlara yalnızca *"des gentilshommes de race et de robe courte"* (kökten soylu ve kılıç taşımaya hakkı olan) kimseler tarafından temsil edilmeleri emri verilmişti ([183]). Gerektiğinde herkes intikamını almakta, kinini kusmaktadır. Fransa'da tüm *Ancien Régime* döneminde ve hatta ondan sonra da böyle olmuştur. XVII. yüzyılda durum heryerde böyledir, çünkü "aşama"nın aşılması bir türlü sona ermemektedir: süreç her zaman hükmünü sürmekte ve toplumsal intikam canlı bir şekilde yerinde kalmaktadır. Farklı bir olay nedeniyle bu durumu Napoli'de farketmekteyiz ([184]): mütevazi bir kökenden olan kentin zengin maliyecilerinden Bartolomeo d'Aquino 1640'ta bizzat kral naibinin de desteklemesiyle, Conversano dükünün kızkardeşi Anna Acquaviva ile evlenmeyi arzulamıştır. Nişanlı kız, güç kullanılarak *a mano di vile nomo la gentil giovina pervenisse* olmasını engellemek isteyen, soyluluğa mensup silahlı süvariler tarafından kaçırılmıştır. Benevento'da bir rahibe manastırına götürülerek çifte güvence altına alınmıştır, çünkü Benevento Papalık devletine aittir. Böylesine olaylar kroniklerin içinde bol miktarda bulunmaktadır ama, gelişme de daha az genel değildir. Kendini evinde üç kilit altında tutan Venedik soyluluğu hariç, bütün soyluluklar açıktırlar ve yeni kanları kabul etmektedirler. Roma'da Kilisenin kalbinde (açıkçası Batı toplumlarının en liberali) Roma soyluluğu sürekli olarak soyluluğa, hatta yüksek soyluluğa doğru tırmanmaların sürekliliğinden ötürü diğerlerinden daha hızlı bir evrim göstermiştir (örneğin, zorunlu olarak yüksek bir aileden gelmeyen papaların akrabaları yüksek soyluluğa katılmaktadırlar) ([185]). Bütün soyluluklar evrilmekte, işe yaramaz ağırlıklarının bir kısmından kurtulmakta ve şu yeni zenginleri aralarına kabul ederek, onların getirdikleri yapı taşlarıyla toplumsal binalarını sağlamlaştırmaktadırlar bu büyük bir avantajdır: soyluluk üçüncü sınıfa karşı mücadele etmekten kurtulmaktadır. O soyluluğun ayağına gelmekte ve onun çıkarına olmak üzere kendini zayıflatmaktadır.

Tabii ki bu sürekli hareket hızlanabilir. Örneğin Roma'da Papalık bu yenilenmeyi körüklemektedir. İngiltere'de 1569'da başarısızlıkla sonuçlanan kuzey baronlarının isyanından sonra, büyük aristokrasi İngiltere'yi günümüze kadar yönetmeye davet edilen çok taze bir aristokrasi tarafından, Russell'ların, Cavendish'lerin Cecil'lerin aristokrasisi tarafından ortadan silinmiştir ([186]). Fransa'da, birincileri ancak Cateau-Cambrésis barışıyla (1-3 Nisan 1559), ikincileri de Vervins barışıyla (2 Mayıs 1598) sona erebilen iki dizi savaş soyluluğun iflasını hızlandırmış ve sonradan görmelere toplumsal iktidar yolunu açmıştır ([187]). İşte bakın, 1598'de II. Felipe'nin bir danışmanı Fransız soyluluğunun durumunu nasıl görmektedir?: "Senyörlerin çok büyük çoğunluğu rantlarından ve gelirlerinden mahrum olduklarından (bunları devretmişlerdir) durumlarını koruma olanağına sahip değillerdir ve çok büyük ölçüde borçludurlar, soyluluğun hemen tamamı aynı durumdadır, o kadar ki, bir yandan onlara büyük tavizler veya ücretler vermeden onlardan yararlanmak olanaksızdır, bu da mümkün olamayacak bir şeydir ve öte yandan eğer savaşın belâ ve yıkımlarından ötürü bir miktar rahatlatılmazlarsa, kıpırdanmayı düşünmeye zorlanacaklarından endişe edilebilir... ([188]).

3. Sefalet ve haydutluk

Tarih fakirler hakkında ancak nadiren ışık vermektedir, fakat bunların da devrin güçlülerinin dikkatini çekme biçimleri vardır ve böylece dolaylı olarak bizim de dikkati-

mizi çekmektedirler. Karışıklık, ayaklanma, isyan, "serseri ve haydutların" korkutucu artışları, tekrarlanan eşkiya saldırıları, çoğu zaman kulakları sağır edici nitelikte olan bütün bu gürültüler XVI. yüzyıl biterken artan ve gelecek yüzyılla birlikte büyümeye devam edecek olan sefaletteki şaşırtıcı artışı anlatmaktadırlar.

Bu toplumsal bıkkınlığın en alt noktası muhtemelen 1650'ler civarına rastgelmektedir. Birçok atıflar yaptığımız G. Baldinucci'nin yayınlanmamış hatıra defterine inanalım ([189]): Nisan 1650'de Floransa'da fakirlik öyle bir boyuta ulaşmıştır ki, artık *messiah*'yı sükûnet içinde dinlemek mümkün olmaktan çıkmıştır, çünkü ayin esnasında "çıplak ve hastalık izleriyle kaplı" *ignudi et pieni di scabbia* sefiller tarafından kuşatmaya alınılmaktadır. Kentte herşey dehşet verici bir pahalılıktadır "ve tezgâhlar çalışmamaktadır"; Karnavalın Pazartesi günü, belâyı tamamlamak üzere bir fırtına zeytin, dut ve diğer meyva ağaçlarını tahrib etmiştir.

Tamamlanmamış devrimler

Fakirleşme ile zenginlerin sertleşmesi kol kola ilerlemektedir. Sonuç konusunda hiçbir kuşku yoktur. Ve aşırı nüfus artışıyla ekonomik gerileme arasındaki bu bağlantı, esas nedeni hemen ifade etmektedir: sürekli olarak artan bu çifte ağırlık herşeye hükmetmektedir. Eski bir makalede (1935) Americo Castro ([190]) İspanya'nın ilke olarak asla devrime tanık olmadığını ortaya koyuyordu; genel iddialar açısından temkinli olmayan bu cümle, eğer XVI. yüzyıl İspanya'sıyla kısıtlı olarak kalınacak olursa yanlış değildir. Bu yüzyılın İspanya'sı gerçek devrimlerden çok, toplumsal devrim niyetlerine tanık olmuştur. Sadece *Comuneros* saman alevi istisna kabul edilmeye layıktır. Bu tartışılmaktadır ([191]). Tartışılabilir ([192]).

Gerçekte, Din Savaşları adı verilen savaşların bir dizi zincirleme toplumsal devrimi kapsadığı Kuzey Avrupa'nın tersine, aslında sıcak kanlı olan Akdeniz kendi devrim fırsatlarını kaçırmıştır. Bu durumun suçu, devrimlerin tezgâha konulması, kaldırılıp yeniden konulmasına ait değildir. Fakat Akdeniz bir cins basiret bağlanmasının kurbanı olmuşa benzemektedir. Acaba bunun nedeni, güçlü devletin kaçınılmaz jandarma görevine saplanarak kentleri erkenden korunaksız bırakması mıdır? Her hal-ü kârda sonuç nettir: içinde karışıklık, ayaklanma, cinayet, asayiş önlemleri, isyanların birbirlerini izledikleri ve sürekli ve çoklu bir toplumsal gerilimi anlatan koskoca bir kitap hayâl edilebilir. Fakat sonuçta hiçbir şey infilâk etmemektedir. Akdeniz'deki isyanlar kitabı muazzamdır, fakat bölümler biraraya toplanmamışlardır ve bizzat kitabın varlığı herşeye rağmen sorguya çekilebilir ([193]). Acaba bu kitap başlığını haketmekte midir?

Çünkü bu düzensizlikler her yıl, hergün; tıpkı kimsenin dikkat etmediği trafik kazaları gibi ne olaya karışanların, ne kurbanların, ne tanıkların, ne de bizzat devletin dikkatini çekmeden ortaya çıkmaktadırlar. Herkes bu sürekli kazalardan payını almışa benzemektedir; Katalan eşkiyalığından, Calabria veya Abruzzeler haydutluğuna varıncaya kadar Oysa bu olaylardan bir tanesini biliyorsak, on tanesi, yüz tanesi elimizden kaçmaktadır ve bazılarını da hiçbir zaman bilemeyeceğiz. Bunların en önemlileri o kadar çeşitli, o kadar kötü aydınlatılmış, yorumlanmaları o kadar zordur ki. Sicilya'da 1516' daki Terranova isyanı aslında acaba nedir ([194]) ? 1561-62'de Napoli'de Calabria dağlarının Katar sapkın topluluklarına karşı bir cezalandırma harekâtına girişilmesine yol açan, adına sözüm ona Protestan isyanı denilen olaya nasıl bir yer vermeli? Bu harekât esnasında birkaç yüz insan hayvanlar gibi boğazlanmıştır ([195]). Veya tüm boyutlarıyla bizzat Korsika Savaşı (1564-1569), ve sonucu itibariyle Granada Savaşı. Bunların her ikisi de belirsiz bölümler halinde parçalanmaktadır, bu savaşlar sefalet savaşı oldukları kadar, yabancılar veya din savaşları mıdır? Öte yandan 1560 Palermo karışıklıkları ([196]), 1569 Montava "Protestan" darbeleri ([197]) hakkında ne biliyoruz? 1571'de Urbino dükü-

nün uyrukları, efendileri Francesco Maria'nın aşırı isteklerine karşı ayaklanmışlardır, fakat iyice bilemediğimiz bu olayı açıklamaya çalışmak güç olmaya devam etmektedir; Urbino dükalığı bir paralı askerler ülkesidir; öyleyse ipler kimin elindedir ([198])? Cenova'nın 1575-76'daki iç bunalımı ise birazıcık daha açıktır. 1579'da Provence'da isyan eden köylülerin -Razalar-*jajquerie*'si, Villeneuve şatosunu işgalleri, bölgenin senyörü Claude de Villeneuve'ün ([199]) katledilmesi, herşey din savaşlarının karmaşıklığı içinde kaybolmaktadır; tıpkı 1580'deki Dauphiné'de protestan ama aynı zamanda demokratik olan ve ilhamını İsviçre kantonlarının örneğinden alarak soyluluğa karşı dikilen şu *jacquerie*'de (köylü isyanı) olduğu gibi, birçok toplumsal karışıklık da böylece kaybolup gitmişlerdir; bu olay birkaç yıl önce, Monluc döneminde Gaskonya'da veya oldukça sonraları uzaktaki Cotentin'de (1587) meydana gelenlerle ([200]) yakınlık göstermektedir. 1590'da Ribargoza kontuluğundaki Aragon köylülerinin, sonunda krallık toprağına bağlanmalarıyla sonuçlanan isyanları da böyledir. Piombino dükünün uyrukları bir yıl önce Toskana kıyısında aynı şekilde ayaklanmışlardır ([201]). 1599'da Campanella'nın tutuklanmasına neden olan Calabria ayaklanması bu olaylardan yalnızca biridir ([202]). 1590-1600 arasında Türk İmparatorluğu'ndaki isyanlar da çok sayıdadır; Arapların ve Kuzey Afrika göçebelerinin kronik isyanları ile Mısır'dakileri bu sayıya katmaksızın, Küçük Asya'da ayaklanan ve hristiyanların anlamsız bir umutla izledikler Karayazıcı'nın güçlü isyanı; 1594'te Banat'da Sırp köylülerinin isyanı, 1595'te Bosna ve Hersek'teki isyanlar ve 1597'de tekrar Hersek'teki ayaklanma ([203]) sayılabilir. Eğer bu çok eksik listeye aniden, eşkiyalığa ilişkin muazzam olaylar kitlesi eklenecek olursa bir kitabımız değil, ama koskoca bir anlatı derlememiz olacaktır.

Evet, ama acaba bütün bunlar, bu olaylar, bu kazalar, çeşitli olayların meydana getirdiği toz, geçerli bir toplumsal tarihin izleri midir ve başka bir ifade olanağı olmadığından şu karışık, beceriksiz, belki de hatalı dili mi konuşacaktır: Tutarlı derinliği olan bir tanıklık mıdır? Sorun buradadır. Bizimle birlikte evet diye cevap vermek ilk bakışta tutarsızlık, anarşi, aşikâr saçmalığın olduğu yerde; ilişkilerin, düzensizliklerin, bütünsel hareketlerin varlığını kabul etmek demektir. Örneğin bu, "gecenin ilk saatiyle birlikte hırsızlığın başladığı ve kılıçların çekildiği (hergün)" Napoli'nin nihayetsiz bir toplumsal savaşa sahne olduğunu ve saf suçun payın tamamına sahip olmadığını, olamayacağını kabul etmek demektir. Bu aynı zamanda, daha şimdiden siyasal, ama toplumsal olarak da fanatikleşmiş 1588 ilkbaharının Paris'i içinde aynı şeylerin geçerli olduğunu kabul etmek demektir. Venedik elçisi "Guise dükü kente sadece on adamıyla girdi, prensin tamamen parasız olduğu çok büyük ölçekte borçlandığı ve açık alanda büyük güçler arasında meydana gelecek bir savaşı destekleyemeyeceğinden ötürü (tabii ki askerlere para ödemek gerekir) bu tepeden tırnağa sarsalanan kentte önüne çıkacak fırsatı beklemenin daha emin olacağı yargısına vardığı, yavaş yavaş keşfedilmektedir" ([204]) diye açıklamaktadır. Toplumsal savaş, yani ihtiraslar ve derin zıtlıklar üzerine yaslanan acımasız ve ucuz savaş.

Sözünü ettiğimiz bütün bu olaylar, bir yandan olduğu gibi, diğerinden de büyük gaddarlıklar kaydetmektedirler. Yüzyılla birlikte Venedik civarında başlayan kırsal cinayetler acımasızdır, onları izleyen bastırma hareketlerinin ise geri kalır yanları yoktur. Vakanüvisler veya bu olayları kamu sicillerine kaydedenler zorunlu olarak bu karışıklık çıkartıcılara karşıdırlar ve onları görüntülerini karartarak yansıtmaktadırlar. Crema bölgesinde 1506-1507 kışında bir çete, Catherina de Revoglara adlı bir kadının evine girmiştir, Senato kâtibi ve *per vim ingressi, fractis foribus, ipsam invitam violoverunt et cumea rem contranaturam habuere* diye anlatmaktadır ([205]). Bütün raporlarda, iyice belirlenmemiş bu hasımların hepsi, dinlenilmeden önce suçlu sayılmaktadırlar. Bunlar "kötülükleri ve adaletsizlikleri sürekli artan" *ladri*lerdir, bunlar haytalardır ve bunlar özellikle 1507 kışının birgünü *patricius* Leonardo Mauroceno'yu kır evinde ellerinden

kaçırdıkları için, meyva ağaçlarından intikamlarını alan şu köylülerdir ([206]). Yıllar geçecek ama belgelerin tonu hiçbir şekilde değişmeyecektir. 1562 ilkbaharında ([207]) Portogruaro civarında malikânelere saldırıp, ağaçları ve bağları kesenler Allahın belâlarıdır. Acaba artık Allah korkusu kalmamış mıdır? Veya merhamet duygusu: Eylül sonuna ait bir *avviso* gözünü kırpmadan, "bu yıl Roma'da pazardaki kavunlardan daha fazla, Sant' Angelo köprüsü üzerinde (haydutların kesik başları) kelle görüldü" diye açıklamaktadır ([208]). İşte daha ilk adımlarını atan bir gazetecilik tonu. 5 Ocak 1591'de ([209]) prestijli eşkiya reislerinden biri olan Sienalı Alfonso Piecolomini ihanet sonucu Toskana büyük dükünün adamları tarafından yakalanmış, sonra da 16 Martta *al faro solito del palagio del Podestà* ([210]) asılmıştır, haydutun *si lasció vilmante far prigione* ([211]), hiçbir direnme göstermeksizin yakalandığını kafalara sokarak, bu sefil sonu alçaltmak için fırsat çok iyidir. Bu yazma tutkunları, yapılan işlerdeki ve bunların bastırılmasındaki gaddarlıkları, bu işaretler bu olayları gerçek hale getirmekte, XVI. yüzyılın tümünü, sonra da XVII. yüzyılın tümünü damgalayan bu nihayetsiz, rüşeym halindeki devrimin ortasında onlara bir anlam vermektedir.

Sınıf savaşı mı?

Bir *sınıf savaşı*'nın söz konusu olduğunu mu söyleyeceğiz? XVII. yüzyıl Fransa'sının halk ayaklanmalarını inceleyen hayranlık verici tarihçi B. Porchnev'in ([212]) bu ifade karşısında tereddüt etmeyeceğini düşünüyorum, nihayette biz tarihçiler kendi imal ettiğimiz birçok kelimeyi, yüzyıllara göre farklı gerçekleri kapsadıklarını her zaman tam anlamıyla kaale almaksızın kullanmaktayız: *feodalite, burjuazi, kapitalizm.* Kelime sorunu. Eğer *sınıf savaşı*'ndan sadece şu kardeşler arası kan davalarını, şu yalanları, şu sahte adaletleri anlıyorsak, o zaman yaşasın bu terim. Bu ifade sosyologların bize önerdikleri toplumsal gerilimleri anlatmaktadır. Ama eğer terim benim düşündüğüm gibi belli bir bilinçlenmeyi kapsıyorsa, sınıf savaşı tarihçi için açık olabilir, fakat bu, çoktan yokolmuş geçmişi XX. yüzyılın gözleri ile görür, bu terim aşikâr bir şekilde, bu noktada daha az berrak olan XVI. yüzyıl insanlığı için bu netliğe sahip olmamıştır.

Bir tarihçinin sadece kendi çalışmasına indirgenmiş olan fiş kutusu zorunlu olarak yetersiz bir sondaj niteliğinde olmaktadır; bir bilinçlenmeye dair birkaç parıltıyı ancak XVI. yüzyılın ilk yarısı esnasında bulabiliyorum. Örneğin 1509'da kuşatma altındaki Padua önünde şu şaşırtıcı söz ([213]); veya 1525 Ekiminde Alman köylülerinin isyanından etkilenen Friuli'de silahlı *nobeli*'nin *contra li villani* olduğundan söz eden şu rapor ([214]); veya 1528 Aralığında Abruzzelerde Aquila civarında açlık ve kuduzdan ölürlerken "hainlere" ve "tiranlara" karşı *viva la povertà* sloganıyla isyan etmeye çabalayan şu köylüler, ama kronikçinin kuşkulu anlatısına göre, cezalandırılması gereken hainlerin kimler olduğunu bilmeksizin ([215]); veya 1531-32'de Lucca'da straccioni'lerin (paçavralara içindekiler) isyanı denilen ve bir *battaglia di popolo contro la nobilità* olarak tasvir edilen şu ayaklanma ([216]). Daha sonra hiçbir şey, en azından benim bildiğim kadarıyla hiçbir şey yoktur. Öyleyse eğer bu çok yetersiz sondaj kesinse, XVI. yüzyılın birinci yarısından ikinci yarısına geçerken kafa berraklığında, eğer devrimci bilinç terimini kullanmaya cesaret edersek, bu bilinçte bir düşme olduğu sonucu çıkartılabilir ve bunlar olmaksızın başarı şansı olan güçlü bir devrim mümkün olamaz.

Gerçekten de yüzyılın bu ilk kısmı, çiçeklenmeyi durduran sert 1540-1560 yıllarından önceki bu ilkbahar özellikle hareketli olmuştur; 1521'de *Comuneros,* 1525-26'da Valencialı *Germanias,* 1528'de Floransa isyanları, Cenova bunalımı, 1548'de Guyenne köylülerinin ayaklanması. Oldukça sonraları, XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ayaklanmaları, Porchnev tarafından incelenen Fransız karışıklıkları, Katalonya ve Portekiz iç savaşları, 1647'deki büyük Napoli isyanı, 1674'de Messina ayaklanması meydana

gelecektir ([217]). Bu güçlü kıpırdanma dizileri arasında 1550-1600 arasındaki (hatta 1620 veya daha iyisi 1630'a kadar) uzun yarım yüzyıl, hiç de infilâk etmeyen ve tıpkı yeraltında su arayan büyücü gibi aranması gereken devrimleriyle fakir bir manzara sunmaktadır. Bu durum fiili olarak çözümlemeyi karmaşıklaştırmaktadır, çünkü bu isyan ve devrimler yalnızca ayrıcalıklı tabakalara karşı değil, ama aynı zamanda büyüklerin ve acımasız vergi toplayıcılarının dostu olan ve gerçekte bizzat kendi de bir toplumsal inşa olan devlete karşı da yönelmektedirler. Ve hatta halkın bir kısmının yöneldikleri içinde devletin önceliği bulunmaktadır. Bu durumda, II.Felipe dönemindeki devletlerin sağlamlığı bu halk sessizliğini, sır vermezliğini açıklıyor olabilir ve bu bizi Hans Delbrük'ün([218]) eski ve genel farkına varışlarına ve siyasi tarihçilerin bilgeliğine götürecektir. Çoğu zaman kötek yemesine, alaylara maruz kalmasına, etkisiz olmasına ve bundan da fazla suç ortağı olmasına rağmen, jandarma darbeye dayanmıştır.

Berduşlara ve serserilere karşı

Marsilya belediyesi başkan ve üyelerinin 2 Ocak 1566 ([219]) tarihli toplantısında, kentin mahallelerini dolaşarak buralardaki bütün gereksizleri kovma kararını alırlarken, bunlar için sarfettikleri terimle "berduşlar ve serseriler" o tarihlerde sefaletin sessiz ve ısrarlı biçimi olarak artmaktaydılar. O çağın zihniyetine göre bu kararda gayri insani bir yan bulunmamaktadır. Kentler kendi asayişlerini kendileri sağlamak ve sağlık endişesiyle de, fakirlerden devrevi olarak kurtulmak zorundaydılar: dilenciler, deliler, sahte veya gerçek topallar; meydanları, meyhaneleri, bedava çorba dağıtılan manastır kapılarını dolduran işsiz güçsüzler. Bunlar kovulmakta, geri gelmekte veya onların yerine başkaları gelmektedir. Öfke uyandırıcı hareketler olan kent dışına atmalar, temkinli kentlerin bu aralıksız istila karşısındaki güçsüzlüklerinin ölçüsü olmaktadır.

İspanya'da serseriler yolları doldurmakta, bunlar her kentte mola vermektedirler: büyüyen *picardia* dünyasına karışmak için gözetmelerinden kaçan sürgündeki öğrenciler, her türden maceracılar, dilenciler ve kapkaççılar. Ve bunların tercih ettikleri kentler vardır ve müstahkem mevkileri buralarda bulunmaktadır: Sevilla yakınında San Lucar de Barrameda; Madrid'de la Puerta del Sol. *Mendigos* bir lonca, *ferias*'ı ile bir devlet meydana getirmekte ve bazen inanılmaz sayıda olmak üzere toplanmaktadırlar ([220]). Madrid'e ulaşan yollar fakirlere ([221]), işsiz memurlara, birliksiz kalmış yüzbaşılara, bütün yüklerden azade, küçük bir eşeğin peşine takılmış olarak iş arayan küçük insanlara rehberlik etmektedir, bunların hepsi açlıktan ölmekte ve başkentte durumlarına çare bulunmasını beklemektedirler. Sevilla'ya yönelenler Amerika'ya göç edecek olan aç kalabalıklar, armalarını yeniden parlatmak isteyen sefil soylular, macera peşinde askerler, iyi bir iş yapmak isteyen varlıksız gençler ([222]) ve ayrıca İspanya'nın bütün köpüğü, dağlanmış hırsızlar, haydutlar, burada gelir getirici bir iş bulma arzusundaki serseriler, alacaklılarından kaçan borçlular, kavgacı karılarından kurtulmak isteyen kocalardır... ([223]). Bunların hepsi için Hindler rüya, "sığınak ve İspanya'nın tüm *desperados*'u için korumadır, burası asilerin kilisesi, cinayetlerin unutulduğu yerdir", Cervantes en sevimli öykülerinden birinin başlangıcında böyle konuşmaktadır, *El Celoso Extrameno* adını taşıyan bu öykü, şu Hindlerden zengin olarak dönen, parasını yatıran, bir ev alan, hayatını burjuaca örgütleyen ve heyhat evlenen birinin hikâyesidir ([224]).

Gene yollara alışkın olan eski veya yeni tertip askerler, macera romanları kahramanları gibi yollarda dolaşmakta ve karşılaşmaların raslantısı içinde *casas de carne*'lerde kaybolmakta ve bazen arkalarından bazı boynu bükük kızları sürüklemektedirler. Birgün askere alıcının trampetine kulak kabartmakta ve Malaga'dan veya bunun gibi başka bir limandan; deneysiz çocuklar, eski askerler, kaçaklar, katiller, rahipler, orospuları birbirine karıştıran bir insan nehriyle birlikte, emirlere göre güzel İtalyan bölgelerine

veya Afrika *presidio*'larının zindanlarına gitmek üzere teknelere binmektedirler. Bu sürgünler arasında, daha gençken bir efendiden öbürüne İspanya'nın tümünü, Oviedo' dan Carthagena'ya kat'eden, 1575'te bu kentten gemiye binerek Oran'a giden şu Diego Suarez gibi namuslu kişiler de vardır; Diego burada bir yüzyılın üçte biri kadar kalacaktır ve bu da Afrika zindanlarına girmenin çıkmaktan daha kolay olduğunun kanıtıdır ([225]).

Evrensel tehlikeli olan serserilik İspanya'da kırları ve kentleri tehtid etmektedir. Yarımadanın kuzeyinde, Biscaye'da serseriler sürekli olarak *senorio*'ya gitmektedirler. Otoriteler 1579'dan itibaren ([226]), hacılar arasına karışanlara karşı tedbir almaya çalışmışlardır: "eğer yaşlı veya hasta veya meşru bir sakat değillerse hapsi boylamaktadırlar... Ve tabipler ve cerrahlar onları muayene etmektedir". Fakat böylesine kararlar herzamanki gibi etkisiz kalmaktadır: belâ her yıl ağırlaştıkça önlemler giderek, ama boşuna olmak üzere, daha katı hale gelmektedirler. Valencia'da 21 Mart 1586'da -ve bu önlem bu kent ile krallığın tüm kent ve köyleri için geçerlidir- kral naibi işsizlere karşı geniş önlemler almıştır ([227]). Kendilerine bir efendi bulmaları için onlara üç günlük bir süre tanınmıştır, yoksa kentten atılacaklardır ([228]); bu tedbirin kapsamına özellikle çalışma günlerinde meydanlarda oynayan ve iş bulamadıkları bahanesiyle her cins çalışmayı reddeden şu *brivons* ve *vagamundos* girmektedir. Kral naibi aynı zamanda sabit ikâmetgâhları olmayan *jornales*'i de, eğer oyun oynamaya kalkarlarsa, onlara karşı harekete geçeceği konusunda uyarmıştır ([229]). Aynı uyarıyı sözümona dilencilere, yabancılara ve hiçbir şey yapmadan yaşamanın peşinde olan herkese yapmıştır. İnanılmayacak şey ama, Valencia'nın bu öfkesi işe yaramıştır. Gerçekten de, 24 Temmuz 1586 tarihli bir Venedik mektubu, Saragossa civarında "korkunç bir sıcak altında ve kırlarda çok sayıda olan katillerin meydana getirdikleri tehlikenin içinde yolculuk yapılmaktadır. Bütün bunların nedeni Valencia'nın krallıktaki tüm serserileri en ağır cezalarla tehtid ederek krallık dışına kovmuş olmasıdır; bu durumda onların da bir kısmı Aragon'a, bir kısmı da Katalonya'ya gitmişlerdir. İşte gündüz ve iyice korunmuş olarak yolculuk yapmak için bir neden daha!" ([230]).

Sağlama böylece yapılmıştır, fakat serseri ve haydutların sefaletin kardeşleri olduklarını ve birbirlerine koşul yarattıklarını kanıtlamak için böylesine bir sağlama zorunlu değildir. Öte yandan, bu fakirlerden ancak onları başkasının başına belâ ederek kurtulabileceğinin de sağlaması yapılmıştır. Ama bunun Sevilla'da Ekim 1581'de uygulananı gibi istisnaları da olmaktadır: bir polis arama-taraması sırasında tutuklanan serseriler Magellan boğazına giden Sotomayor'un gemilerine zorla bindirilmişlerdir. Onların kaderi artık toprak kazmak olacaktır -*guastatori*-, fakat dört gemi batacak ve aralarından bin tanesi boğulacaktır ([231]).

Tabii ki bütün bu dramlar kentsel yeraltı sorununu, o dönemin hiçbir kentinde eksik olmayan *Cours des Miracles*'i gündeme getirmektedirler. Aslında hiç de öyle olmayan şu "örnek alınacak öykü" *Rinconete y Cortadillo*'dan ([232]) itibaren, yorumlardaki bilginliğin de yardımıyla Sevilla yeraltı dünyası belli bir netlikte görünmeye başlamaktadır: kötü hayat yaşayan kızlar, zevk veren dul kadınlar, ikili veya üçlü oynayan *alguazil*ler, gerçek profesyonel dilenciler, edebiyata geçmeye layık *picaros*, komedilerin aptalı *peruleros*, tabloda hiçbir şey eksik değildir. Ve bu tablo diğer yerlerde, Madrid'de olduğu gibi Paris'te de aynıdır. İtalya da kötü çocuklar, serseriler, dilenciler, edebiyatın kendilerine bağlanacağı tüm kişilerle doludur ([233]). Bunlar heryerde kovulmakta, heryerde geri dönmektedirler. Sadece sorumlu otoriteler, her zaman aynı olan bu resmi önlemlerin etkinliğine inanmaktadırlar.

Şubat 1590'da Palermo'da "serseriler, sarhoşlar ve bu krallığın casuslarına" ([234]) karşı sert tedbirler alınmıştır. Satın alınmaları mümkün olmayan ve yıllık ücretleri 200'er

ekü olan iki ahlûk muhafızı kenti aralarında paylaşacaklardır. Bu tembel, boşta gezer, günlerini oyun oynamak, "mallarını ve ruhlarını tahrib ederek" bütün kötülüklere bulaşan bu insanları izleme görevi onlara ait olacaktır. Oynamak, ama kim oynamaz ki? Herşey oyun için bahanedir ve bu sadece iskambil oyunları için geçerli değildir: Palermo' da buğday fiyatı, doğacak çocukların cinsiyeti ve diğer heryerde olduğu gibi, Kutsal Babanın ihdas edeceği kardinallik sayısı üzerine bahse girilmektedir. Venedik'te bir ticari mektuplaşma madeni içinde, burada tesadüfen kalmış bir piyango bileti buldum. Oyun, şarap ve kötülüğün koalisyonuna karşı mücadele etmek için Palermo yönetimi hanlar, ticari depolar, meyhaneler, mobilyalı olarak kiralanan evlerde arama yapmakta ve buraları ziyaret eden kimseler hakkında soruşturma yapmaktadır. Bunların nereden geldikleri, hangi ulusa mensup oldukları, gelir kaynaklarının ne olduğu açığa çıkartılacaktır.

Bu hırsız-polis oyununun, bu uslu kentle serseri arasındaki kovalamacanın ne başı, ne de sonu vardır. Bu sürekli bir seyir, bir "yapı"dır. Bir arama-taramadan sonra herşey sakinleşmekte, sonra çalma-çırpma, geçenlere saldırı, cinayetler artmaktadır. Venedik'te Nisan 1585'te ([235]) müdahale etmekle tehtid eden, bu sefer Onlar Meclisidir. Temmuz 1606'da Napoli'de kötülük sayısı yeniden artınca han ve lokantalara gece baskınları yapılmış, 400 kişi tutuklanmıştır, bunların çoğu *avvantaggiati,* "yani aşırı ücret alan" ([236]) Flandre askerleridir. Mart 1590'da sekiz gün içinde *li vagabondi, zingari, sgherri e bravazzi,* serseriler, çingeneler ve sokak kavgacıları Roma'dan kovulmuşlardır ([237]).

Bütün bu kent dışına atmaların derlemesini yapmak, bunların tıpkı ticari fuarlar gibi aralarında bağlantılı olup olmadıklarını görmek ilginç olurdu, çünkü bu tedavüle yeniden sokulan serseriler acaba nereden gelmişlerdi? nereye gidiyorlardı? Venedik'te bunlar çok uzaktan, hatta Piemonte'den bile gelmektedirler. Mart 1545'te kentte *di molte natione"* 6.000 kişiden fazlaydılar. Bazıları köylerine dönmüşler, diğerleri de *lo resto per esser furfanti, giotti, sari, piemontesi et de altre terre et loci alieni sono stati mandati fuora della città* atılmışlardır; geriye kalanlar kovulmuşlardır, çünkü Piemonte ve diğer yabancı kentler ile yerlerden gelen maceracılar, pis adamlar söz konusudur ([238]). 5 yıl önce, kıtlık yılı olan 1540'ta bunun tersine, bir sürü mutsuz aile babası, *assaissimi poveri capi di caxa,* kayıklarında karıları ve çocukları olduğu halde gelmişler ve kanalların üzerindeki köprüler ve rıhtımlarda yaşamaya başlamışlardı ([239]).

Kısa bir süre sonra fakirler sorunu artık asık suratlı kentlerin dar çerçevesini aşacaktır. Artık sorun devletler ve Avrupa ölçeğindedir. XVII. yüzyılın başıyla birlikte, Montchrestien gibi insanlar bunların kaynaşmaları karşısında çılgına döneceklerdir; eğer Fransa'da o ve onunla birlikte başkaları "sömürgeci" oldularsa, bunun nedeni bu sessiz ve ürkütücü proleter ordusundan kurtulma isteğidir. ([240]) Kaynaklarına oranla aşırı nüfuslu Avrupa'nın hiçbir yerinde telâfi edici bir ekonomik atılım ortaya çıkmamakta ve Türkiye'de bile gündelik ekmek peşinde koşuşturmaktan yorgun düşen önemli sayıda insanların meydana getirdiği kitle, fakirleşmeyi hazırlamaktadır. Bu, Otuz Yıl Savaşları'nın korkunç çatışmalarına, acımasız tanık Callot'nun ve çok kesin kronikçi Grimmelhausen'in resmedecekleri çatışmalara sürüklenen insanlıktır ([241]).

Heryerde hazır ve nazır haydutluk

Kent yaşamından alınan asayişe ilişkin bu tanıklıklar, Akdeniz eşkiyalığının, herşeye rağmen çok fazlasıyla benzediği korsanlığın kardeşi olan kara haydutluğunun kanı gürül gürül akan tarihinin yanında , çok soluk kalmaktadır. Haydutluk tıpkı korsanlık gibi ve onun kadar, Akdeniz adetlerinin eski bir çizgisidir. Kökeni itibariyle zamanın karanlıkları içinde kaybolmaktadır. Deniz tutarlı toplumlar barındırmaya başladığı andan itibaren haydutluk bir daha kaybolmamak üzere ortaya çıkmıştır. Bugün ile bu olgu canlıdır

([242]). Demek ki, "kendi' yüzyıllarından, yani incelediklerinden dışarı çıkmak istemeyen tarihçilerin başına geldiği gibi, eşkiyalığın XV. yüzyılda Korsika'da veya XVI. yüzyılda Napoli'de ortaya çıktığını söylemeyelim. Ve XVI. yüzyılda çok güçlü bir şekilde heryerden birden fışkırdığını gördüğümüz, yeni veya yenilenmiş şeyin yeniliğine hemen inanmayalım. 1 Ağustos 1343'te Napoli kraliçesi Joanna'nın yüzbaşı d'Aquila'ya ([243]) *procedere rigorosmamente contro i malandrini* için verdiği nasihatlerin XVI. yüzyıla ait oldukları ve Alcala düküne veya kardinal Granvelle'e ait oldukları düşünülebilir. Eşkiyalık dönemlere göre ad veya biçim değiştirebilir, fakat *malandrini, maguadieri, ladri, fuorisciti, banditi* (*masuadieri* başlangıçta askerdiler, *fuorisciti* ve *banditi* ise biryerden kovulanlardır) her seferinde haydutu ifade etmektedirler -bizim gözümüzde toplumsal asiler, uyum sağlayamayanlar-.

Akdeniz'in hiçbir bölgesi belâdan yakasını kurtaramamıştır. Demek ki, bu ünvanlarıyla ünlü ne Katalonya, ne Calabria, ne de Arnavutluk eşkiyalığın tekeline sahiptirler. O siyasal, toplumsal, ekonomik binbir suratıyla heryerdedir. İskenderiye, Şam veya Halep kapılarında olduğu kadar, eşkiyalara karşı gözetleme kulelerinin dikildiği Napoli kırlarında ([244]), fazlasıyla iyi sığınaklar bulmuş çeteleri açığa çıkartmak için bazı makileri yakmaya karar vermenin gerekli olduğu Roma Campagna'sında ve hatta görünüşte kolluk kuvvetleri çok güçlü olan Venedik gibi bir devlette de ortaya çıkmaktadırlar ([245]). Ve padişahın ordusu 1566'da İstanbul yolundan Edirne'ye, sonra da Niş, Belgrad üzerinden Macaristan'a giderken, yolda barınaklarından çıkardığı sonsuz sayıda eşkiyayı durmaksızın asmıştır ([246]). Açıktır ki, haydut vardır, haydutçuk vardır. Güvenliği sıksık övülerek söz konusu edilen Türk İmparatorluğu'nun ana caddesi üzerinde bunların varlığı, o çağın kamu barışı hakkında çok şey söylemektedir.

Akdeniz'in öteki ucunda, İspanya'da gösteri aynıdır. Aragon ve Katalonya yollarının meydana getirdiği yarayı sık sık zikrettim. 1567'de bir Floransalı, Berselona'dan Saragossa'ya posta arabasıyla gitmeye kalkışmanın yararsız olduğunu yazmaktadır. Kendine gelince, o bir silahlı senyörler kervanına katılmıştır ([247]). Cervantes öykülerinden birinde kahramanlarının meydana getirdiği küçük grubun Barselona yakınlarında *bandoleros* tarafından gafil avlandığını kurgulamaktadır. Bu sıradan bir gerçektir. Oysa Barselona'dan İmparatorluk İspanya'sının çok büyük yollarından biri geçmektedir: İspanya bu yol aracılığıyla Akdeniz ve Avrupa'yla temas kurmaktadır. Ve resmi postacıların soyulmaları sıklıkla meydana gelmekte, hatta bazen bu yoldan hiç geçememektedirler. Örneğin Haziran 1565'te ([248]), İspanya'yı Avrupa ve Okyanus'a ulaştıran diğer kol olan Madrid-Burgos yolunun veba nedeniyle kapandığı yıl, böyle olmuştur ([249]). İşte aşırı geniş İsyanyol İmparatorluğu'nun binlerce zayıflığından birini açığa çıkartan bir durum. Fakat Katalonya tarafında ne kadar *bandoleros* varsa, Languedoc tarafında da o kadar *bandouliers* vardır. Aşağı-Rhône bölgesinin bütün çiftlikleri ([250]), daha önce sözünü ettiğimiz Katalonya köylü kalelerine benzeyen müstahkem evlerdir. Portekiz'de ([251]), Valencia'da, hatta Venedik'te, İtalya'nın tümünde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün alanlarında minik ve hareketli -bu onların gücünü meydana getirmektedir- eşkiya devletleri, sessizce Katalonya Pirenelerinden Granada'ya, veya Granada'dan Katalonya'ya geçmeye, veya Verona civarında Calabria'ya kadar Alpler üzerinde göçebe bir şekilde yaşamaya, veya aynı işi Arnavutluk'tan Karadeniz'e uzanan bölgede yapmaya muktedirlerdir: bu sonsuz derecede küçük devletler oturmuş devletleri örselemekte ve uzun dönemde onları yıpratmaktadırlar. Bunlar yakın tarihlerdeki savaşların partizanlarına benzemektedirler. Halk her zaman onların yanındadır.

1550-1600 arasında Akdeniz kendini böylece bu çevik, gaddar ve gündelik savaşın içinde tüketmektedir. Bu öylesine bir savaştır ki, büyük tarih ona kulak asmamakta ve onu ikincil bir olaymış gibi denemeci ve romancılara bırakmaktadır. Stendhal bu konuda, İtalya çerçevesinde geçerli şeyler söylemiştir.

Eşkiyalık ve devletler

Eşkiyalık herşeyden önce, siyasal düzenin ve hatta toplumsal düzenin koruyucusu olan yerleşik devletlere karşı bir intikamdır. "Beglioniler, Malatestiler, Bentivogliolar, Mediciler tarafından sıkıntıya sokulan halk doğal olarak... onların düşmanlarını seviyor ve sayıyordu, örneğin Venedik, hatta Paris'e kaçan cumhuriyetçileri katlettiren ilk (Toskana) büyük dük Cosimo'nun gaddarlıkları ([252]) bu eşkiyaya yeni katılımlar olmasına yol açmıştır" ([253]). "Bu eşkiyalar, Orta Çağın cumhuriyetlerinin yerine geçen korkunç devletlere muhalefet etmişlerdir" ([254]). Stendhal böyle ifade etmektedir. Bu arada, gözünün önünde cerayan eden gösteriye bakarak, kendi zamanının İtalya'sında eşkiyalığın hep serpildiği yargısına ulaşmıştır. "Günümüzde bile herkes tabii ki haydutlarla karşılaşmaktan çekinmektedir, ama cezalandırılır cezalandırılmaz onlara yakınmaya koşmaktadırlar. Bunun anlamı bu çok ince, bu çok alaycı, bu efendilerinin sansürü altında yayınlanmış her yazıya gülen halkın; olağan olarak en ünlü haydutların hayatlarının sıcaklığını anlatan küçük şiirleri okuduğudur. Bu halkın bu hikâyelerde kahramanca bulduğu şeyler, her zaman kitlenin içinde yaşayan duygulu sanatçıyı büyülemektedir... Halkın kalbi onlardan yanadır ve köy kızları hayatında bir kez *andar alla macchia*'yı denemiş olanı diğer bütün delikanlılara tercih etmektedirler" ([255]) diye yazmaktadır. Sicilya'da eşkiyaların maceraları, gezginci kör şarkıcılar olan, seslerini "tozlu bir küçük keman gibi kullanan" ([256]) *urvi* tarafından söylenmektedir ve kalabalık bunları gezinti yerlerinin ağaçları altında aç bir şekilde çevrelemektedir... Theophile Gautier'nin kaydettiğine göre ([257]), İspanya, özellikle de Andaluçya "bu noktada Arap olarak kalmıştır ve haydutlar burada kolaylıkla kahraman sayılmaktadırlar". Bütün Yugoslav ve Romen folkloru aynı şekilde *hayduk* ve yasa dışı insanların öyküleriyle doludur... Efendiye karşı, onun aksak adaletine karşı intikam olan eşkiyalık hemen heryerde ve her dönemde bir haksızlık düzelticisi olmuştur. Daha dün "kendini ağır ceza mahkemesinde bir haksızlık düzelticisi ve fakirlerin savunucusu olarak savunan" şu Calabrialı haydut "adak olarak bırakılanları hergün soyuyor ve köy papazı onu kutsuyordu. Kendine göre şu toplumsal adaleti sağlamak için, daha otuz yaşında otuz kadar insan öldürmüştür" ([258]).

İktidara karşı dikilen eşkiyalık olağan olarak devletlerin zayıf oldukları bölgelerde yuvalanmaktadır. Birliklerin güçlü bir şekilde hareket edemeyeceği ve devletin haklarını kaybettiği dağlarda. Çoğu zaman sınır bölgelerinde: Venedik ile Türkiye arasındaki yüksek Dalmaçya ülkesinde; XVI. yüzyılda eşkiyalığın başlıca alanlarından biri olan Macaristan'ın geniş sınır bölgesinde ([259]); Katalonya'da Fransa'ya komşu Pirenelerde; Messina'nın özgür bir kent ve sığınak olmasından ötürü bir sınır olan bu kentte; Napoli krallığında Papalık devletine ait bir cep olan Benevento'da, çünkü bir yargı bölgesinden diğerine geçerek takipçiler atlatılmaktadır; Papalık devleti ile Toskana devleti arasında; Milano ile Venedik arasında; Venedik ile arşidüklerin irsi devletleri arasında... Bütün bu bitişme noktaları harika konaklama yerleri sunmaktadırlar. Daha sonra, hiç de kanlı olmayan nedenlerle Voltaire Ferney'yi başka türlü kullanmayacaktır. Kuşkusuz devletler sonunda anlaşma sağlamaktadırlar, fakat anlaşma olağan olarak kısa sürmektedir. 1561'de Fransa kralı, II. Felipe'ye ([260]) Pirene *bandoulier*lerine karşı ortaklaşa bir harekât önermiştir: bu anlık bilgelik etkisiz olacaktır. Benevento'ya ilişkin olarak Napoli ve Roma arasında varılan anlaşmalar daha yararlı olmamışlardır. 1570'de Venedik Napoli ile biçimsel olarak anlaşmış ([261]) ve 1572'de Milano ile 1580'de yenilenecek olan bir anlaşma ([262]) imzalamıştır, bu anlaşmanın imzalandığı sıralar haydutların saldığı dehşet Venedik devletinde genel bir güvensizlik yaratmaktaydı. ([263]) Her iki hükûmet de bu anlaşma ile suçluları karşı tarafın sınırının içinde altı mile kadar izlemeye yetkili kılınmışlardı. 1578'de Mondejar markisi Calabrialı *fuorisciti*'lere darbe indirmeyi denediğinde,

Malta ve Lipari adaları da dahil tüm komşularını uyarmıştır ([264]). 1585'te Sixtus Quintus Papalık devletindeki eşkiyaya karşı girişeceği harekâtın arefesinde aynı şekilde davranmıştır ([265]).

Fakat devletlerin egemenlik haklarını gündeme getiren bu pazarlıklar aslında çoğu zaman kötü niyetle sürdürülmektedirler: hangi İtalyan hükümdarı komşusunun zorlukları karşısında, kalbinin derinliklerinde memnuniyet duymaz ki? Sınır dışı etmeler - karşılıklı değiştirmeler hariç- nadirdir. Sicilya kral naibi Marcantonio Colonna, Cosimo'dan büyük bir haydut olan Rizzo di Saponara'nın iadesini sağladığında, bu haydut yirmi beş yıldan beri Napoli ve Sicilya'da cirit atıyor, baronların korunması sayesinde cezalandırılamıyordu; kral naibi bu adamın iadesini, büyük düke karşı suikast girişiminde bulunmakla suçlanan, Martellilere mensup bir soylunun geri verilmesi sayesinde sağlayabilmiştir. Haydut Palermo'ya iki kadırga refakatinde getirilirken zehirlenerek yok edilmiştir. Olağan olarak her devlet kendi asayişini tek başına sağlayacaktır. Ve bu hiç de küçük bir iş değildir. Eşkiyalığın büyük vatanlarında bu işe hep yeni baştan başlamak gerekmektedir. Napoli kral naibi Mondejar dükü 1578'de Calabria *fuorusciti*lerine karşı bir harekât düzenlemeye karar vermiştir. Buraya varır varmaz onların suçları hakkında kendine bilgi verilmiştir: yağmalanan topraklar, kesilen yollar, katledilen yolcular, soyulan kiliseler, yangınlar, kaçırılan ve kurtarmalık alınan insanlar ve "birçok diğer muazzam ve korkunç kötülükleri saymaksızın". Kardinal Granvelle tarafından alınan tedbirler uygalanamamışlardır ve kral naibinin yazdığına göre hatta *"fuorusciti* sayısı artmış, bunların suçları çoğalmış ve iktidarlarıyla utanmazlıkları o kadar artmıştır ki, bu krallığın çoğu bölgesinde büyük risk ve tehlikelere katlanmaksızın yolculuk yapmak olanaksız hale gelmiştir". Bu durumda onlara Calabria'dan daha iyi, şu Calabria *citra e ultra* eyaletlerinden daha iyi nerede darbe vurulabilir? (On yıl sonra, bu sefer Abruzzelerden yakınılacaktır).

Eğer bilgilerimiz doğruysa ([266]), koşullar ve toprağın yapısından teşvik gören kanun dışı insanlar Calabria'da kaynamaktadırlar. Bunların buradaki cinayetleri başka yerlerdekinden daha fazla ve feci, cüretleri sınırsızdır, o kadar ki, "bir gün öğlen vakti Reggio kentine girdiler, rahibi aldılar, bir evi yıktılar, içindekileri zorladılar ve öldürdüler, bunları yaparlarken halkın itaat etmeyi ve ona yardıma gelmeyi reddetmesi üzerine valinin herhangi bir direnciyle de karşılaşmadılar". Fakat Calabria'ya karşı harekât düzenlemek küçük bir iş değildir. Mondejar bunun deneyini acı bir şekilde yapacaktır. Kesin tarihini bilemediğim Reggio olayından sonra, kentin valisinin giriştiği takibat, bir yargıç-komiserin katkılarına rağmen eşkiyanın faaliyetlerini ve gücünü artırmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Aynı şekilde, iki Calabria eyaletinin geçici yönetimine atanan kont Briatico'nun gayretleri de başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Bastırma önlemleri sadece eşkiyayı öfkelendirme sonucunu doğurmuştur. Bunlar şatoları zorlamakta, güpegündüz büyük kentlere girmekte, "düşmanlarını kilise içinde öldürmeye, esir almaya ve onların karşılığında kurtarmalık almaya cüret etmektedirler". Gaddarlıkları terörü yaygınlaştırmaktadır; "toprakları çiğnemekte, kendilerine direnenlerin sürülerini veya kendilerini valilerin emriyle izleyenleri öldürmektedirler, zaten kimse kendiliğinden onları izlemeye cüret edememektedir". Kısacası adalete karşı duyulması gereken saygı, korku ve itaati tamamen kaybetmişlerdir". Bu alıntıları yaptığımız raporun sonucunda, kral naibi onlara karşı bir askeri harekât düzenlediğini ve yönetimi şu anda krallık topçusu komutanı olan oğlu D. Pedro de Mendoza'ya verdiğini bildirmektedir. Savaşçıların, ne kadar disiplinli olurlarsa olsunlar, eyaletlere verecekleri zararları önlemek için bu harekâtı elinden geldiğince ertelemiştir. Ama daha fazla geciktirmek, bir dahaki sonbahara işi sonucu bağlamak üzere koskoca bir orduya gerek duyurmayacak mıdır? Oysa şimdi küçük bir birlik yeterli olabilir ([267]).

Bu birliğe 9 İspanyol taburu (*fuorusciti*'lere yardım ettiklerinden kuşkulanılan kentlere yerleşmek üzere) ve üç hafif süvari taburu katılmıştır: ([268]) üç tane firkateyn sahillerde hareket edecek, böylece kuşkulu eyaletler önceden ablukaya alınmış olacaklardır. Her zaman olduğu gibi haydutların başına ödül konulmuştur, sıradan olanlarına 30, reislere 200 düka. Don Pedro 8 Ocak'ta Napoli'yi terketmiştir ve 9 Nisan'da kral naibi harekâtın başarıyla bitirildiğini ilân etmiştir ([269]). Şubatta 17 haydut başı Napoli'ye gönderilmiş ve halkın sözüm ona daha fazla memnun olması için, bunlar kent kapılarına çivilenmişlerdir ([270]). Ayrıca esir de alınmıştır ve Don Pero Napoli'ye geri dönünce bunları adalete teslim etmiştir.

Acaba bu, kral naibinin resmi ve babaca sözlerinin ilân ettiği kadar büyük bir başarı mıdır? Gerçekte aşırı nüfuslu, mutsuz, ipek olduğu kadar haydut üreticisi de olan Calabria değişmeyen -veya hemen hemen değişmeyen- hayatını sürdürmüştür. Küçük sayıda askeri olan birliklerle kışın üç ayı boyunca sürdürülen harekât etkin olamazdı. 1580'de bir Venedikli ajan ([271]) krallığın tümünün eşkiya ile dolu olduğunu, yol kesenlerin Apulia'da ve özellikle de Calabria'da efendi halinde olduklarını bildirmektedir. Zorluk, bu tehlikeli yollardan kaçınmak isterken, o tarihlerde Adriyatik'teki Roma kıyılarına kadar uzanan tüm sahilleri dolduran korsanların kucağına düşme tehlikesiyle karşı karşıya olunmasıydı.

Yirmi yıl kadar sonra ([272]) durum artık daha da kötüleşmiştir. Haydutlar saldırılarını Napoli kapılarına kadar ilerletmişlerdir ve yöneticiler mücadele yerine anlaşma veya kurnazlığa başvurmayı tercih etme noktasına gelmişlerdir. Böylece Terra di Lavaro'ya dehşet saçan büyük Angelo Ferro çetesi İspanyol bayrağı altında dövüşmek üzere Flandre'a gönderilmiştir. Çeteler bazen birbirlerine düşürülmektedir: bunlardan biri Sessa'da komşu çeteyi yok etmiştir. Hemcinslerine karşı mücadele etmeye razı olan *fuorusciti*'ler orduya kabul edilmektedirler. Nihayet karakol yönetimine başvurulmaktadır. Haydutlar her zaman akrabalarının ve iaşe merkezlerinin bulunduğu şu veya bu köyle bağlantı halindedirler, bu akrabalara "ilacı bulmaları" yani haydutlarını teslim etmeleri önerilmektedir. Red mi ettiler, bir İspanyol birliği gizlice köye yerleşmekte ve tercihan akrabaların veya o civarın zenginlerinin evlerini seçmektedir. Bu durumda askerlerden kurtulmak için "ilacı" bulmak onların sorunu olmaktadır. Zengin ve nüfuzlu olduklarından ya suçlu koşulsuz teslim edilmekte, ya da krallıktan dışarı çıkartılması konusunda anlaşma yapılmaktadır. Bu durumda sürgünün yaptığı kötülükler ve diğer masraflar için bir tazminat talep edilmektedir; birlik çekilmekte, sonra herşey yoluna girmektedir. En azından, bu yöntemleri Napoli'deki yönetim sanatının bir örneği olarak sunan iyimser raporun bize söyledikleri bunlardır.

Gerçekte burada yeni olan hiçbir şey yoktur. Bunlar eski, bildik yöntemlerdir. Bir Venedik belgesi bunların Girit'te varlığını işaret etmektedir; 1552'de ([273]) burada kendinden daha fazla cinayet işlemiş arkadaşını öldürecek tüm haydutlara af çıkarılmıştır (söylendiğine göre o tarihlerde adada iki yüz tane haydut vardır). Sixtus Quintus da 1585'te Romalı haydutlara karşı giriştiği harekâtta aynı yola başvurmuştur. Bu, çeteleri içten çözmenin bir yoludur. Gonzagueların Roma'daki ajanlarından biri aflar ve ödüller *fanno il loro frutto* diye kaydetmektedir ([274]). Ancak Cenova Korsika'da (bazı özellikle dehşetli katiller hariç) orduya katılacak herkese af çıkartmıştır. Bu çözüm endişeli Korsika Adası'nı belâlı unsurlardan kurtarmıştır; aflılar rehin vererek bir an için Cenova'nın düşmanı olmaktan çıkıp, ona hizmet vermişlerdir ([275]). Türkler de Anadolu'da farklı bir şekilde davranmamaktadırlar ([276]).

Ancak, bir beceriden çok bir zayıflığı belirleyen bu yöntemlerin kapsamını fazla abartmayalım. Fiili olarak ne güç kullanımı, ne polis hileleri, ne para, ne onlara karşı mücadelesinde bir köylü inadı gösteren bir Sixtus Quintus'un tutkulu isteği, güçlü

desteklere sahip bu yakalanması mümkün olmayan düşmanın hakkından gelmeye yetmiştir.

Eşkiyalık ve senyörler

Korsanlığın arkasında kentler, kentsel devletler yer almaktadır. Kara korsanlığı olan bu eşkiyalığın arkasında ise, macera tutkusuyla, senyörlerin tekrarlanan yardımları vardır. Haydutları uzaktan veya yakından yönetenler ve yönlendirenler arasında çoğu zaman gerçek bir senyör bulunmaktadır. Venedik'ten yapılan bir Fransız mektuplaşmasının bildirdiği, 1583 Haziranında Venediklilere karşı harekât yürüten kont Ottavio Avogadro böyledir ([277]). "Sire, kont Ottavio Sanguene senyörlerini hep rahatsız ediyor, Majestelerine yazdığımdan beri buraya iki kere geri döndü ve Verona bölgesindeki bazı evleri yaktı". Venedikliler onu takip etmişler ve olağan olarak sığındığı Ferrare ve Mantova'nın ona bu olanağı reddetmesini sağlamışlardır ([278]). Ama bunlara rağmen onu yakalamayı gene de başaramamışlardır;iki yıl sonra Tirollü Ferdinand'ın sarayındadır ([279]). İtalya'nın kuzeyiyle güneyinin hırsız ve katillerinin buluşma yeri olan Papalık devletini mahveden çetelerden bir örnek, bunların arasında yerli çeteleri saymıyoruz, XIII. Gregorius'un döneminde bunlardan en azgın olanlarından biri, daha önce rastladığımız Montemarciano dükü Alfonso Piccolomini'dir ([280]). Toskana büyük dükü onu *in extremis* kurtarmıştır, çünkü uzun süreden beri bu garip ipler onun elindedir. Alfonso son anda kurtarılınca Fransa'ya geçmiş -ve partizanların savaşına zıt olarak gerçek savaş- bu savaş bu *masuadieri* adamının pek hoşuna gitmemiş, kısa bir süre sonra seslere, davetlere kulak kabartmış ve işte yeniden İtalya'ya dönmüştür; bu kez acımasız ve tedbirsiz bir şekilde büyük düke karşı dikilmiş olarak Toskana'dadır. Kalelerden ve garnizonlardan uzak Pistoia dağına (gene o) yerleşmiştir, *sollevare i popoli*'yi *della scorrerie* yapmak için hareket etmektedir, çünkü buğdayın çok kıt olduğu bu 1590 yılında *la misera potea piu facilmente indurre gli nomini a tentare di variar condizione.* Şaşırtıcı derecede uzgörüşlü sözler ([281]). Bu insan yönlendiricisinin Toskana ülkesinin kalbine gelmesiyle herşeyden endişe duymak gerekmektedir; bir de üstelik İspanyol *presidio*ları ve *Casa Medici*'nin bütün düşmanlarıyla ilişki halindedir. Siena veya Maremme üzerine ilerlerse güzel bir karışıklık olacaktır. Ancak çeteleri bilgili bir şekilde savaşmasını bilmediklerinden ötürü, kilit yerleri ele geçiremeyerek Toskona veya Roma jandarmalarının önünde geri çekilmişlerdir ve son söz prenste kalmıştır. 16 Mart 1591'de Piccolomini Floransa'da idam edilmiştir ([282]). Böylece dışarıdan özenle izlenen ilginç bir iç savaş sona ermiş olmaktadır, çükü bu maceraların ipleri yabancı ellerdedir ve bunlar bazen Escurial'e, bazen de Dauphiné'deki Lesdiguières'e kadar ulaşmaktadırlar ([283]).

Bunlar büyük siyasete dokunan büyük örneklerdir. Daha basit örnekler işimizi daha iyi göreceklerdir. Fakat bunlar yakalanması en güç olanlardır. Ancak Katalan soyluluğuyla Pireneler eşkiyalığı, Napoli veya Sicilya soyluluğuyla ([284]) Güney İtalya'daki haydutluk, Papalık devletinin *signori* ve *signoratti*'si ile Roma eşkiyalığı arasındaki ilişki reddedilemez niteliktedir. Soyluluk heryerde siyasal veya toplumsal olarak rolünü oynamaktadır. Para herşeyi özetlediğinden, soyluluk ekonomik olarak hastadır. Fakir soylular, bazıları iflas etmiş, diğerleri de talihsiz ailelerin küçük çocukları olarak bu rüşeym halinde, sürekli olarak yeniden doğan, bu "Hidra kafasına benzeyen" ([285]) toplumsal savaşın kadrolarını çok büyük sıklıkla oluşturmaktadırlar. Talan ve soygunla geçinmek (sahnenin aynı olduğu şu Fransa'da La Noue'nun dediği gibi) *"à la désespérade"* ([286]) umutsuz işlere doğru koşmak zorundadırlar. Bu toplumsal mekanizma, çok daha sonraları bile işlemeye devam edecektir. XVIII. yüzyılda hepsinin birden iyi pay alamayacağı kadar fazla sayıda olan senyörler Türkiye'yi karıştırmışlardır, bunlar Bulgaristan'daki Kırcalilerdir ([287]). Brezilya'da XIX. yüzyılın başında haydutlar, yeni zamanlardan az

veya çok zarar gören ve kendilerini savunmak zorunda kalan büyük toprak maliklerinin adamları, *cabras*'larıdırlar ([288]).

Fakat ölçüsüz bir şekilde basitleştirmeyelim: çoğalmış ve çok biçimli olan eşkiyalık bazı soyluların hizmetinde olduğu kadar, diğer bazılarına karşı da dikilmektedir. Lombardiya ülkesinde "ünlü haydut ve Castellon markisine karşı isyan eden" Alexio Bertholoti'nin maceraları buna örnektir. 17 Ağustos 1597'de 200 kişiden fazla adamıyla Solferino şatosunun duvarlarını aşmış, markinin annesi ve 13 yaşındaki oğlunu ele geçirmiştir. Esirleri Castellon'a götürmüş, bizzat markiyi ele geçirme umuduyla şatonun kapılarını esiri yaşlı markiz aracılığıyla açtırtmayı denemiştir. Markiz bunu reddedince onu vahşice yaralamış ve çocuğu öldürtmüştür, daha sonra yağmaya ve Milano valisinin raporuna göre "barbar vahşetine" girişmiştir ([289]).

Bunun bir anlamı da eşkiyalığın yalnızca belli bir soyluluğun bunalımına bağlı olmadığıdır, eşkiyalık köylüdür, halktan kaynaklanmaktadır. Toplumsal med ve bir XVIII. yüzyıl tarihçisinin dediği gibi "su baskını" ([290]) olan bu hareket çok farklı cinsten suları yükseltmektedir. Siyasal ve toplumsal talep olarak (dinsel değildir) ([291]) hem aristokratiktir, hem de halk hareketidir (dağ kralları, Roma Campagna'sındakiler veya Napoli kırlarındakiler genelde köylüler ve küçük insanlar değiller midir?). Bu durum için için süren bir köylü isyanıdır, sefalet ve aşırı nüfusun çocuğudur; eski geleneklerin canlanmasıdır, saf eşkiyalık insanın insana karşı kıyıcı macerasıdır. Haydutluğu bu son çizgisine indirgememek, ne de zenginlerin ve güçlülerin malları, mevkileri, hayatları için tiril tiril titrediklerine fazla inanmamak gerekmektedir.

Ancak, abartma payını çıktıktan sonra, bu kadar fazla gaddarlık, kıyıcılık nasıl unutulabilir? İnsan hayatının XVI. yüzyılda fazla değerli olmadığı doğrudur: kendininin anlattığına göre, Alonso de Contreras'nın hayatı bilinen en güzel macera romanı olmaktadır, çünkü bu yaşanmış öykü on kadar cinayeti de kapsamaktadır; Benvenuto Cellini' nin hayatı ise onu zindan ve darağacına kadar sürüklemiştir. Bu modellere bakarak, bir öldürme mesleğini sürdürenlerin vicdan azabını düşünmeye çalışalım. Veya Metz'in kuşatılması sırasında, kuşatma altındakilerin tabibi olan Ambroise Paré'nin V. Carlos'a söyledikleri hakkında ne demeli: "imparator kimlerin öldüğünü, bunların soylu ve muteber kişiler olup olmadıklarını sormaktadır; ona bunların hepsinin fakir askerler oldukları cevabı verilmiştir. O zaman onları tomurcukları ve toprağın diğer ürünlerini yiyen kurtçuk, çekirge ve Mayıs böceklerine benzeterek, bunların ölmesinde bir tehlike olmadığını, eğer bunlar mülk sahibi insanlar olsalardı ayda aldı *livre* için askere gelmeyeceklerini söyledi" ([292]).

Eşkiyalığın artışı

Ne olursa olsun, XVI. yüzyılın sonunda eşkiyalık ağırlaşmaktadır. Devletler mozayiği olan İtalya boyunca haydutluk cennetini bulmuştur; şuradan kovulunca buraya sığınmakta, daha uzakta yeniden ortaya çıkmakta; eğer sonsuz kinler nedeniyle zayıflamışsa, çoklu kırsal bağlantılar nedeniyle yeniden güçlenmektedir. XVIII. yüzyılın şu iyi tarihçisi Mecatti bize İtalya'nın 1590'lı yıllara doru, çoğu zaman kendi kavgaları için Guelfler ve Gibelinler maskesi takan ([293]) bu eşkiya çeteleri tarafından nasıl istila edildiğini anlatmaktadır. Bütün bunlar ebedi açlık sorununa bağlanmaktadır. Dağlardan aşağı inişler, tıpkı daha dün Fas'ta boyun eğdirilememiş dağlardan aşağının buğday ve hayvandan yana zengin topraklarının üstüne atılanlar gibi, *rezzous*'tan başka birşey değillerdir. İşte İtalya'ya yüzyılın sonunda ilginç bir iklim veren budur. Açlık burada bazı bölgelerin tümünü etkilemektedir ([294]), eşkiyalık burada Sicilya'dan Alplere, Tiren denizinden Adriyatiğe, heryerde birden, uzun hırsızlık, yangın, cinayet, korsanlığınkilerle eşdeğer kıyıcılık dizileri halinde fışkırmaktadır. Herkes bundan nasibini almaktadır.

Napolili iktisatçı Antonio Serra, 1613'te Napoli'nin İtalya'nın herhangi bir başka bölgesinden daha fazla cinayet, hırsızlık ve suça sahne olduğunu kabul etmektedir ([295]). Fetret dönemlerinde eşkiyaların mantar biter gibi türedikleri ([296]) Sicilya ve Papalık devleti, Napoli ve Romagna uçları onlara ayrıcalıklı eylem alanları sunmaktadır ([297]). Karmaşık saflar halinde maceraya atılınmaktadır: profesyonel katiller, köylüler, soylular, amirlerinden kopmuş rahipler, Papalığa artık boyun egmek istemeyen papazlar. Bunları, Papalık devletinin Gian Andrea Doria'ya teslim ettiği ve bazen listelerine de sahip olunan kadırga forsalarının sıralarına göre hayal etmek mümkündür. Sardinya ve Korsika'da eşkiya sayısı büyüktür. Toskana'nın Francesco dönemindeki (1574-1587) karışıklıkları onların eseridir ([298]). 1592-1593'te İtalya genel bir afla bu can sıkıcı kişilerden kurtulmayı düşünecektir, tabii af Venedik hizmetinde Dalmaçya'ya gitmeleri koşuluyla olacaktır ([299]).

Fakat İtalya afetle mücadelede tek başına değildir. Yol kesmelerin hiç eksik olmadığı Kuzey Afrika'da, temkinli yolcular (örneğin Constantine tüccarları) gruplar halinde seyahat etmektedirler; en beceriklileri, Heado'nun söylediğine göre Marabutların refakatinde ilerlemektedirler ([300]). Türkiye'de hırsız ve eşkiya kaynamaktadır. XVII. yüzyılda Tavernier'ye göre ([301]) "Türkiye'nin tamamı büyük çeteler halinde olan ve tücarları yolların üstünde bekleyen hırsızlarla doludur". Daha XVI. yüzyılda Boğdan ve Eflâk'te gezginci tüccarlar kendilerini korumak için uzun araba kafileleri oluşturuyor, grup halinde konaklıyor ve büyük işaret ateşleri yakıyorlardı ([302]). Böylece tüccar mallarını taşıdığı hurçların gerisinde, denizde olduğu kadar karada da tehlikelerle karşı karşıyadır.

Yüzyılın bu son yıllarında ve XVII. yüzyılın ilk yıllarında hiçbir ülke, yaşlı kralın Escorial'de ölmesi üzerine ve şenlik artışına tanık olacak olan, altın yüzyılı meydana getiren sanat ve akıl gelişimine sahne olan İspanya kadar eşkiyalığın artışının iyi bir resmini sunamamaktadır; bu İspanya'da şu Velasquez ve Lope de Vega'ların yeni kenti Madrid'de; bu zengini çok zengin, fakiri çok fakir olan çift te kentte, meydan köşelerinde uyuya kalmış dilenciler, senyörlerin saraylarına girebilmek için üzerlerinden atladıkları pelerinlere sarınmış gövdeler, zenginlerin kapılarında sabahlayan *serenos;* işsizlerin, kaptanların, aç uşakların, kir pas içindeki kâğıt oyuncularının, avlarını yolmakta mahir kızların, üniversiteye geri dönmeyi unutan gitarcı öğrencilerin endişe verici dünyası; İspanya'nın tümünün beslediği ve sabahleyin civar kırların köylülerinin ekmek satmak üzere gelerek istila ettikleri karmaşık şehir bu manzaraya katkıda bulunmaktadır. Temkinli kralın saltanatının büyük kısmında, Granada'nın büyük alarmı ve limanlara yapılan İngiliz saldırısı dışında, ülkenin büyük bölümü barışı, yabancıların çoğu zaman kıskandıkları sükûneti tatmıştı. Eşkiyaya gelince, bunlar yalnızca Doğu Pireneler'de ve Katalan soyluluğu ile yakındaki Fransa ile dirsek teması içinde olarak çok sayıda olabilmişlerdi. Oysa, saltanatın son yıllarıyla birlikte eşkiyalık Yarımadının tümünde ortaya çıkmaktadır. Haydutlar 1580 Portekiz seferiyle bağlantılı olarak, Badajoz yolu üzerindedirler ([303]). Valencia'da şiddetli kavgalar, büyük senyörlük ailelerini cinayete varan çatışmalara sürüklemektedir. Tehlike 1577'de o kadar aşikaârdır ki, yeni bir *real pragmatica*'ya konu olmuştur ([304]).

Başka yerlerde olduğu gibi, burada da ilaçlar ne işe yararlar? Etkin olmayan bu ilaçları yeniden uygulamak gerekmektedir. 1599, 1603, 1605'te ([305]) *bandoleros de les viles* (krallığın) *que van divagant per le present regne amb armes prohibides pertubant la quietud de aquell* karşı yeni pragmatikler çıkartılmıştır. "Kötülük yapanlar" ([306]) sorunu gündemdedir, hatta bu sorun *Morisco*'ların 1609-1614 yıllarında geniş ölçekli sınır dışı edilmelerinin arefesinde bile gündemden düşmemiştir, çünkü bu durum haydutlara geniş eylem olanakları sunmaktadır ([307]). Küçük memurların yozlaşması buna karışmakta ve bunlar saldırganlarla el ele olmaktadırlar ([308]).

Köleler

Sonuncu bir çizgi daha bu Akdeniz toplumlarının özgünlüğünü belirleyecektir: modernliklerine rağmen, bu toplumlar Doğu'da olduğu kadar Batı'da da köleci olarak kalmaya devam etmektedirler. Burada geçmişe karşı garip bir sadakat, belki de bir cins lüks anlayışı söz konusudur, çünkü köle pahalıdır, ihtiyaçları vardır ve İstanbul'da bile fakir ve sefillerle rekabet halindedir. Yeni Dünya'nın antik tarzdaki köleciliğini, bu geniş ölçekli ve derin geri dönüşü mümkün kılan emek-gücünün kıtlığı, maden ocakları ve şeker kamışı palnatasyonlarının verimliliğidir. Her hal-ü kârda uygulamada Kuzey Avrupa ve Fransa'da ortadan kalkmış olan kölecilik Batı Akdeniz'de ([309]) İtalya'da, İspanya'da oldukça canlı bir ev köleliği biçiminde sürmektedir. 1572 tarihli Burgos konsüllüğünün emirnameleri, Yeni Dünya'ya götürülen siyahi kölelerin tabi tutulmaları gereken koşulları saptamaktadır, ama bu emirnamenin kapsamına Portekiz'e ve *a estos Reynos,* yani İspanya'ya götürülenleri de girmektedir ([310]). Kahramanlık öykülerinin kişilerinden olan Guzman, kocası Hindlerde olan soylu bir kadının hizmetindeyken, bu hanımın beyaz bir kadın kölesine karşı geçici ve şiddetli bir tutkuya kapılarak, tüm kötülüklere ve şerefsizliklere razı olmuştur, *una esclava blanca que yo, mucho tiempo, creiser libre* ([311]). 1555'te henüz Kastilya'nın başkenti olmaya devam eden Valladolid'de köleler büyük evlerde ikâmet etmektedirler; "mutfak artıklarıyla iyi beslenmiş olan" bu köleler efendilerinin vasiyatnemesiyle çoğu zaman azad edilmektedirler ([312]). 1539'da Roussillon'da efendisi olmayan, bir de üstelik hırsızlık yapan bir Türk yakalanmış ve bir notere köle olarak satılmıştır ([313]). İtalya'da bir dizi sözleşme ev köleliğinin özellikle güneyde olmak üzere, diğer yerlerde de yaşamaya devam ettiğini işaret etmektedir. Napoli'de noter belgeleri ([314]) köle satışlarını haber vermektedirler (XVI. yüzyılın İtalyası'nda sıradan "parçalar" tanesi 35 dükadan); Venedik'teki noter sicillerinde aynı kayıtlar vardır ([315]); herhalde sarayı eğlendirmek üzere zenci çocuk alıcısı olan Gonzague'ın mektuplaşmalarında da benzeri kayıtlar vardır ([316]). Livorno'da *portate* kayıtları zaman zaman teknelerle gelen birkaç zenci köleyi bildirmektedirler ([317]).

Bütün bu kesintisiz ticaretin gün ışığına çıkabilmesi için istisnai olayların meydana gelmesi gerekmektedir; örneğin Trablus'un 1510'da fethi ([318]) Sicilya piyasasına o kadar fazla köle dökmüştür ki, bunlar su fiyatına satılmışlardır; fiyatların parça başına 3-25 dükaya kadar düşmesi karşısında Batı Akdeniz kadırgaları forsalarını yenilemişlerdir. 1549'da hiç de tek olmayan bir örnek olarak, Toskana büyük dükü Segna'ya Türk veya *morlachi* köleler satın alması için bir temsilci göndermiştir ([319]). Kölecilik, yüzyılın sonunda artacak olan dinsel merhamet ve acıma konusundaki büyük harekete rağmen, fakirlere karşı sert olan bu Akdeniz toplumunun bir gerçeğidir. Her hal-ü kârda kölecilik Atlantik ve Yeni Dünya'nın tekelinde değildir.

Ne sonuca varmalı?

Yavaş ve derinlemesine bir işleyiş Akdeniz toplumlarını 1550-1600 arasında uzun bir oluşumun sonucu olarak yavaş yavaş bükmüş ve dönüştürmüştür. Genel ve büyüyen rahatsızlığın ifadesi gün ortasındaki isyanlar değildir; bu bütün toplumsal manzarayı değiştirmemiştir. Ve bu yadsınamaz bir şekilde toplumsal karakterli bir dramdır. Jean Delumeau'nun XVI. yüzyıldaki Roma ve Roma Campagna'sına ilişkin "gazetecilerin" binlerce küçük *avvisi*'sini Ebedi Kent'in *fogliottanti*'lerini işe sokma avantajına sahip incelemesinden sonra, eğer hâlâ varsa, son kuşkular ortadan kalkacaktır. Bu dosyayı tekrar ele almak, farkına varışlarımızı tekrarlamak olacaktır. Hiçbir kuşku yoktur ki, herşey zengin, güçlü aileler halinde kurulmuş, geniş mülkler üzerine yaslanan bir soylulukla; giderek kalabalıklaşan ve sefilleşen "kurtçuklar veya hamam böcekleri" gibi, heyhat çok bol miktarda olan insani böceklerden oluşan bir fakirler kitlesi arasında

kutuplaşmaktadır. Bir *cracking* eski toplumları ikiye ayırmakta, onların içinde büyük çukurlar kazmaktadır. Artık hiçbir şey bu çukuru dolduramayacaktır. Hatta tekrarlayalım, yüzyılın sonundaki şaşırtıcı katolik merhamet hareketi bile İngiltere'de, Fransa'da, İtalya'da, İspanya'da, İslam dünyasında, herşey XVII. yüzyılın iyileşmez yaraların ortalığa sereceği bu dram tarafından mayınlanmıştır. Hastalık zamanla heryere sirayet etmiş, devletlere, toplumlara ve uygarlıklara ulaşmıştır. Bu bunalım insanların hayatına renklerini katmaktadır. Eğer zenginler serseriliğe özenerek küçümsedikleri kalabalıkların arasına katılıyorlarsa bunun anlamı hayatın birbirine yakın iki kıyısı olduğudur; bir yanda hizmetçilerle aşırı dolu soylu evleri, öte yanda karaborsanın, hırsızlığın, işsizliğin, maceranın ve özellikle de sefaletin dünyası *picardia*. En safından dinsel iman gibi, en tutkulular en şaşırtıcı aşağılık ve vahşetle komşuluk yapmaktadırlar. "Barok"un şaşırtıcı, muhteşem çelişkileri diye haykıranlar olmuştur. Barok'un değil ama, onu destekleyen ve iyi bir şekilde örtemeyen toplumun çelişkileri. Bu toplumların ortasında yaşamak ne büyük bir umutsuzluk kaynağıdır.

Bütün bunların nedeni acaba bir kere daha, denizin mal, hizmet, zenginlik, hatta yaşama sevinci dağıtıcılığı görevlerinde başarısızlığa uğramış olması mıdır? Mümkün olacağı üzere eski bir şan ve refah sona ermekte, deniz halkları nihai rezervlerini tüketmekte midir? Veyahut, araştırmalarımızın hep aynı ve monoton soruları olarak, acaba dünyanın o sıralar bütünün, Akdeniz de dahil, bir süre sonra bazı yerler için biraz erken, başkaları için biraz geç, XVII. yüzyıl olacak olan şu şaşırtıcı, hayatın med hareketine doğru mu koşuşturmaktadır? Acaba François Simiand ([320]) belki de haklı mıydı?

6

UYGARLIKLAR

Uygarlıklar Akdeniz'in en karmaşık, en çelişkili kişileridir. Onlarda bir nitelik keşfedilir keşfedilmez, bunun zıddındaki nitelik de onlar tarafından kazanılmış olmaktadır. Uygarlıklar hem kardeşçe ve liberaldirler, hem de kendine özgü ve asık suratlıdırlar; diğerlerinin ziyaretlerini kabul etmekte ve bu ziyaretlere karşılık vermektedirler; barışçıdırlar ama aynı zamanda savaşçıdırlar da; şaşırtıcı bir sabitliğe sahip olan uygarlıklar aynı zamanda hareketli, serseri, akım ve hortumlarla harekete geçen, hayatlarının ayrıntısında saçma *"brown"* hareketlerine av olan unsurlardır. Tıpkı rüzgârın oluşturduğu kumullar gibi, toprağın gizli engebelerine tırnaklarını iyice geçirmişlerdir: bunların kum taneleri gitmekte, gelmekte, uçuşmakta, rüzgârın keyfine göre birikmekte, ama kumul sayılamayacak kadar çok hareketin toplamı olarak yerinde kalmaktadır.

Marcel Mauss'un taslaklarının liyakati ([1]), hiç tartışmasız uygarlıklara hareket niteliklerini canlı bir ışık altında teslim etmiş olmasıdır. Belki bunların sürekliliklerini bize göre yeteri kadar vurgulamamıştır Uygarlıkların hayatında değişen, hareket eden acaba bu hayatın en iyisi mi, tamamı mıdır? Kuşkusuz hayır. Burada yapı ve konjonktür, an ve süreç, hatta çok uzun süreç yeniden karşımıza çıkmaktadırlar. Ne yaptığının bilincinde olan veya olmayan kaba güçle; ne kendini tarihin raslantılarına, lütuflarına terkeden kaygısız güçle; ne en geniş ölçekte paylaştırılan, en oburca yutulan eğitimle bir uygarlık başka bir tenesinin alanını hissedilir bir şekilde aşındıramaz. Esas olarak pey sürmeler her zaman önceden yapılmışlardır. Kuzey Afrika Batı'ya 1962 Martında ([2]) değil de, VIII. yüzyılın ortasından itibaren ([3]), belki de İsa'nın doğumundan önce, Doğu'nun kızı Kartaca'nın kurulmasıyla ihanet etmiştir.

1. Uygarlıkların hareketliliği ve hareketsizliği

Hareket ve hareketsizlik birbirlerine refakat ederler, biri diğerini açıklar. Bir uygarlığa yolların birinden veya diğerinden ve görünüşte en saçma olan, her canlı uygarlığın öncelikle kendini belli ettiği şu olaylar ve önemsiz olaylar bulutundan yaklaşmakta hiçbir tehlike yoktur.

Küçük olayların dersi

Bu çeşitli küçük olaylar Akdeniz insanlarının hayatını, dünyanın her tarafına macera rüzgârlarıyla savrulan bu insanları, uzun söylevlerden çok daha iyi ortaya koymaktadır-

lar ([4]). 1598'de bir Raguzalı gemi sahibi bir *nave*'yle Akdeniz'in herhangi bir yerinde, Potosi'de zengin bir şekilde ölmeden, onu Mezzo'daki, şu Raguza açıklarında bulunan ve bu kentin denizci ve uzun mesafe kaptanlarının beşiği olan şu adadaki mirasçılarını bulmakla görevlendiren Raguzalının mutemet adamı, Santa Margherita'dan olan bir Cenevizli yolcunun itiraflarını dinlemiştir. Ve olanaksız gerçekleşmiştir; soruşturma açılmış, mirasçılar birbirlerini bulmuşlardır ([5]). O da Peru'ya yerleşmiş olan, Venediğin ilgilendiği, çünkü 1611 yılının sonunda ([6]), Signoria'nın misilleme olarak el koyduğu *Santa Maria del Rosario e quatr, occhi* adlı *nave*'nin yarısına sahip olan şu diğer Raguzalı Blas Francisco Conich hakkında daha az şey biliyoruz. Başka bir küçük olay: Gene Raguza'da bir ölüm tespiti davası açılmıştır. Ölü, bir *nave* kaptanı, 1596'da II. Felipe'nin İngiltere'ye karşı saldırıya geçirdiği armada ile birlikte kaybolmuştur. Mahkeme dosyasında kayıp kaptanın büyük yolculuktan önce karısına yazdığı bir mektup bulunmaktadır. Bu mektup 15 Ekimde Lizbon'dan yazılmış gerçek bir vasiyetnamedir: "Bugün İrlanda'ya doğru yola çıkıyoruz. Kimin geri döneceğini Allah bilir...". Ve kaptan geri dönmeyecektir ([7]). Başka bir olay, ama bu sefer Cenova'da: 8 Haziran 1601'de kaptan *Pompeus Vassalus quondam Jacobi,* mahkeme usulüne göre Latinceleştirilmiş adıyla muhteşem *Magistrato del Riscatto dei Schiavi*'nin önünde Portofinolu Matteo Forte'nin muhtemel ölümü hakkında tanıklık yapmaktadır. "Geçen yıl Mayıstan 11 Eylüle kadar Mısır'da olduğumdan, orada çeşitli kimselere İskenderiye beyinin kadırgalarının eski forsası olan Matteo Forte'nin hayatta olup olmadığını sordum..., çünkü adı geçen Matteo'nun evi benimkinin yanındadır ve onu satın almak istiyordum" demiştir. Oysa, "onu tanıyanların hepsi, onun birçok ay önce öldüğünü bana söylediler ve burada onu tanıyan Rappalolu köleler vardı" ([8]).

Bagliascolu bir Ceneviz uyruğu olan ve Cezayir'de esir olan Gieronimo Campodimeglio'nun macerası da sıradan bir olaydır. 1598'de 50 yaşlarındadır ve ne esir edildiği tarih, ne de ölürken ona dükkkânını miras bırakan eski sahibi zikredilmektedir. Bu zaman aralığında sokaklarda *restito de Turcho* dolaştığı görülmüştür; söylendiğine göre Müslüman bir kadınla evlenmiştir. "Sanıyorum ki din değiştirmiştir ve artık geri dönme endişesi yoktur" ([9]): sanıldığından daha sık olan bir öyükünün sonucu. Gerçekten de, hatta o çağdaki bir tanığın ifadesine göre de ([10]), hristiyanlar binlerle ifade edilen sayılarla Türk ve Müslüman olmaktadırlar. Büyük uygarlıklar -veya güçlü yönetimler- buna hayır demekte, mücadele etmekte, kayıp çocuklarını geri almaktadırlar; oysa bireyler olağan olarak daha kolay uyum sağlamaktadırlar. Yavaş yavaş ve ileriki tarihlerde, onlara karşı bir statü geliştirilecektir. XVI. yüzyılda bunlar henüz ilk ülkelerindeki medeni haklarını bile kaybetmemektedirler. Örneğin Tunus'ta yaşayan bir dönmenin Siraküza'daki kardeşi lehine toprak devri yapabildiği görülmektedir ([11]). Hatta 1568'de bir Fray Luis de Sandoval'in ([12]) Akdeniz'in Hristiyan hükümdarları nezdinde bir kurtarma harekâtı başlatma girişiminde bulunduğu görülmektedir: bu kayıp unsurlar affedilecek ve Hristiyan aleminde neden oldukları sayısız başağrısına son verilmiş olacaktır. Bu arada her dönme tehlikesizce evine dönebilecektir, örneğin Kıbrıs fatihleri tarafından 1572'de esir alınan ve köle haline getirilen şu Venedikli Gabriel Zucato'nun 35 yıl sonra, 1607'de ülkesine dönmesi gibi; ve bu adam *sanctissime fede* bir simsarlık *(sansaro)* görevi talep etmiş ve bu talep *Cinque Savii* tarafından, içinde bulunduğu sefalet ve "hatta yazmasını bile bildiği" Rumca, Arapça ve Türkçe bilgisi gözönüne alınarak kabul edilmiştir; ancak *şi feci turco,* Türk olmuştur, dönmüştür ([13]).

İki hasım ve komşu uygarlık her hal-ü kârda koşulların ve raslantıların sunduğu durumlara göre kardeşleşmekten geri kalmamaktadırlar. Cezayirlilerin 1540'ta Cebelitarığa karşı başarısız saldırıları sırasında 80 hristiyan korsanların eline geçmiştir. Alarm durumu geçtikten sonra, bu olaydan sanki kuralmış gibi söz edilmektedir. Bir cins silah bırakışması kararına varıldıktan sonra müzakereler başlamıştır. Bu durumda Cezayirli-

ler limana girmişler, denizciler karaya çıkmışlar, kentte dolaşmışlar, eski tanıdıklarını, eski esirlerini veya kendileri esirkenki sahiplerini görmüşler, daha sonra salaş meyhanelerde, *bodegones*'de yemek yemişlerdir. Bu arada sivil halk onların filolarının ihtiyacı için tatlı su taşınmasına yardımcı olmaktadır ([14]). İyi niyetli mübadeleler, tanışıklık ve bütün bunlar siperlerdeki askerlerin "kardeşlikleri"yle kıyaslanabilirler. İsteyen iki düşman arasında sağlam bir engel olduğunu düşünsün. İnsanlar devletlerin sınırlarına veya inançlara karşı kayıtsız bir şekilde gitmekte ve gelmektedirler. Seyrü sefer ve ticaret zorunlukları, korsanlık ve savaşın raslantıları, suç ortaklıkları vardır. Bunların sonucu olarak birçok macera ortaya çıkmaktadır, örneğin İslamiyete geçmiş olan şu Raguzalı Melek Yaşa XVI. yüzyılın başında Diu'yu Portekizlilere karşı savunma görevini üstlenmiş olarak (bu görevi yıllarca koruyacaktır) Hindlerde görülmektedir ([15]). Veya 1591'de Hazar Denizi üzerindeki Derbent'te Astrakan'dan gelen ve iki veya üç yılda bir *Moscovie Companie*'nin donattığı küçük İngiliz teknesini karşılayan üç İspanyol. Kuşkusuz dönme olan bu İspanyollar Türk ordusundan kaçmışlardır ve yedi yıl önce de La Goulette'de Türklere esir düşmüşlerdir ([16]). Kim bunların maceralarını düşlemez ki? Veya tamamen simetrik olan şu macerayı; 1586'da İngiliz gemisi *Hercules* Türkiye'ye, Drake'in Doğu Hindlerde serbest bıraktığı yirmi Türkü getirmiştir; bu ayrıntı bu yelkenliyle Doğu Akdeniz'de yolculuk yapanlardan öğrenilen bir ayrıntıdır, ama konu hakkında daha fazlası bilinmemektedir ([17]).

XVII. yüzyılın başında da aynı maceralar yaşanmaktadır: 1608'de Lizbon'daki S. Juliao de Barro şatosunda hâlâ hapis olan Francisco Julia adında biri bulunmaktadır; bu adam yakalandığında Melinde açıklarındaki Türk kadırgalarına komuta etmekdeydi ([18]) ve sonradan vaftiz edilmiştir. Bu arada 1611'de İranlılar, vezir-i azam Murad Paşanın ordusunun safları arasında, Allah bilir buraya nasıl gelmiş olan, ama mutlaka İstanbul üzerinden geçmiş olan üç Fransız ve bir Alman ile Kıbrıs asıllı bir Rum'u ele geçirmişlerdir; bunların hepsi İranlılar tarafından serbest bırakılmış, sonra da İsfahan Kapüsenleri tarafından sahiplenilmişlerdir ([19]).

Sonuncu örnek XVII. yüzyıl biterken, Kefalonya asıllı olan ve bir Venedikli soylunun oğlu olduğunu iddia eden şu Konstantin Phaulkon adlı Rum'un talihidir; Siam kralının gözdesi olmuştur ve "herşey ellerinden geçmektedir..." ([20]).

Kültürel mallar nasıl yolculuk yaparlar

İnsanların yolculukları; ama en kullanışlılarından en beklenmeyenlerine kadar kültürel malların da yolculukları. Bunlar sürekli olarak yolcularla birlikte yer değiştirmektedirler. Şuraya, şu yılda birileri tarafından getirilen bu mallar, ertesi yıl veya bir yüzyıl sonra başkaları tarafından alınmakta, kesintisiz olarak taşınmakta, terkedilmekte ve çoğu zaman cahil eller tarafından yeniden kavranmaktadır. Tuna ülkelerinde Ortodoks imanına ilişkin kitaplar basmaya yönelik ilk matbaa makineleri, buraya XVI. yüzyılın başında Venedik veya Venediğe bağlı topraklarda çerçilik yapan Karadağlılar tarafından getirilmiştir ([21]). 1492'de İspanya'dan kovulan Yahudiler Selanik ve İstanbul'da, buralarda eksik olan herşeyin ticaretini örgütlemişlerdir: böylece madeni eşya dükkânları açmışlar ([22]); Latin, Grek ve İbani hurufatı olan ilk matbaaları kurmuşlar (Arap harfli ilk matbaaları görmek için XVIII. yüzyılı beklemek gerekecektir) ([23]); yünlü ve brokar dokumacılığını kalkındırmışlar ([24]) ve söylendiğine göre, ilk hareketli top arabalarını yaparak ([25]), Kanuni Sultan Süleyman'ın sahra topçusunu bunlarla donatmışlar, bu da padişahın başarı nedenlerinden birini meydana getirmiştir. Ve bu top arabalarının modeli VIII. Charles'ın İtalya ordusundakiler (1494) olmuştur ([26])

Fakat kültürel aktarımların çoğu, taşıyıcıların kimler olduğu bilinmeksizin gerçekleşmektedir. Bunlar çok sayıdadır, bazıları çok hızlı, diğerleri çok yavaş olmak üzere o

kadar fazla yöne doğru hareket etmektedirler ki, kimse hiçbir şeyin yerinde durmadığı bu muazzam mal yükleme istasyonunda kimseyi tanıyamamaktadır. Yüklerden birini tanısak bile, binlercesi elimizden kaçmaktadır; adresler ve etiketler yoktur ve bazen de ne yükün içereğini, ne de ambalajını bilebilmekteyiz. Sanat eserleri söz konusu olduğunda, Bayeux Katedralinin kiriş süslemeleri ([27]), Sina'da bulunan bir Katalan resmi ([28]), Mısır'da belirlenen Barselona sanatına ait bir demir işçiliği veya XVI. yüzyılda Athos Tepesi'nde İtalyan veya Alman ilhamıyla yapılan ilginç resimler söz konusu olduğunda herşeyi düzene sokmak mümkündür. Veya şu ele gelen mallar-olan kelimeler, dil hazinesine veya coğrafyaya ilişkin kelimeler söz konusu olduğunda, denetim kesin olmasa bile mümkündür. Fakat fikirler, duygular, teknikler söz konusu olduğunda tüm hatalar mümkündür. Acaba XVI. yüzyıl İspanyol mistisizmini varsayımsal aktarım kanalları aracılığıyla Müslüman sufiliğinden ve Raymond Lull'ün karışık düşüncelerinden türemiş olarak mı düşüneceğiz ([29])? Veya Batı'da kafiyenin İspanya'daki Müslüman şairlerden geldiğini mi söyleyeceğiz ([30])? Kahramanlık şarkılarının (bu muhtemeldir) İslamiyete borçları olduğunu mu düşüneceğiz? Yükleri çok iyi tanıyanlardan (örneğin *troubadour*ların Arap kökenli bagajları) ([31]) veya Akdeniz'de herşeyin, insanların, düşüncelerin, yaşama sanatlarının, inançların, sevme biçimlerinin mübadelesi yapılırken, tepkisel olarak uygarlıktan uygarlığa verilen ve alınan borçları blok halinde inkâr edenlerden kaçınalım.

Lucien Febvre ([32]), Herodotos'un devri alemini yaparken, bize bildik gelen Akdeniz bitki örtüsü karşısındaki şaşkınlıklarını yeniden kurgulayarak eğlenmiştir: Araplar tarafından Uzak Doğu'dan ithal edilen portakal, limon, mandalina ağaçları; Amerika'dan gelen kaktüsler; Avustralya asıllı ökaliptüs (bunlar Portekiz ile Suriye arasındaki bütün alanı fethetmişlerdir ve bugün uçak pilotları Girit'i ökaliptüs ormanlarından tanıdıklarını söylemektedirler); bir İran ağacı olan selvi; belki Perulu olan domates; şu Güyanalı kırmızı biber, şu Meksikalı mısır; "şu Arapların lütfu" olan pirinç; şu "İranlı haline gelen Çin dağlısı şeftali veya fasulye, veya patates veya Barbarya inciri veya tütün. Liste ne tamdır, ne de kapanmıştır. Mısır'ın yerlisi olan ve sonunda denizler üzerinde yolculuk yapmak için oradan ayrılan ([33]) pamuğa koskoca bir bölüm tahsis edilebilir. XVI. yüzyılda şu Amerikalı mısırın gelişini gösteren bir inceleme de sevinçle karşılanacaktır; XVIII. yüzyılda Ignacio de Asso hatalı olarak bu bitkinin çifte kökenli olduğunu düşünüyordu; bitki kuşkusuz Amerikan asıllı olmakla birlikte, XVI. yüzyıldan itibaren Arapların sayesinde Doğu Hind Adalarından da getirilmiştir ([34]). Kahve ağacı 1550' lerden itibaren Mısır'a ulaşmıştır; kahvenin kendisi de Doğu'ya XV. yüzyılın ortalarında gelmiştir: bazı Afrika kabileleri bunun kavrulmuş tanelerini yiyorlardı. Gene bu dönemden itibaren Mısır ve Suriye'de içecek olarak da tanınmıştır. 1556'da Arabistan'da, Mekke'de dervişlerin içeceği haline gelmiş olan kahve yasaklanmıştır. 1550'lere doğru kahve İstanbul'a ulaşmıştır. İtalyanlar onu 1580'lerde İtalya'ya ithal edeceklerdir. 1640-1660 arasında İngiltere'ye ulaşacak; ve Fransa'da önce Marsilya'da 1646'da,sonra da 1670'e doğru sarayda ortaya çıkacaktır ([35]). Tütüne gelince, Santa Domingo'dan İspanya'ya gelmiş ve "lezzetli *nicotiane* otu" Portekiz üzerinden 1559'da, belki de Thevet ile 1556'da Fransa'ya ulaşmıştır ([36]). 1561'de Nicot Catherine de Medicis'ye Lizbon'dan, migrenine iyi gelir diye tütün tozu yollamıştır ([37]). Değerli bitki Akdeniz mekânını kat etmekte gecikmemiştir; 1605 civarında Hind'e varmıştır ([38]); Müslüman ülkeler tarafından oldukça sıklıkla yasaklanmıştır, fakat Tavernier 1664'de bizzat bir sofuyu çubuk tüttürürken görmüştür ([39]).

Bu küçük eğlenceli olayların listesi uzatılabilir: Küçük Asya çınarı İtalya'da XVI. yüzyılda ortaya çıkmıştır ([40]); pirinç yetiştiriciliği aynı şekilde XVI. yüzyılda Nice ve Provence kıyılarına yerleşmiştir ([41]) ve Fransa'da "Romalı" denilen marul, Rebalais adlı bir yolcu tarafından getirilmiştir; ve mektuplarını sık sık zikrettiğimiz Busbec Edirne'den

ilk leylakları getirmiş ve rüzgârın da yardımıyla bunlar Viyana'da bütün kırları kaplamışlardır. Fakat bütün bu tanımlamalar zaten varolana ne katacaklardır. Ve önemli olan Akdeniz'deki harmanın genişliği ve azametidir. Üstelik, bu karışma alanındaki uygarlık grupları yol açtıkları zengin sonuçlarla birlikte, baştan itibaren çok sayıdadırlar. Bu uygarlıklar bir yerde az veya çok aralıklı mübadelelerle birlikte, birbirlerinden ayrı olmaya devam etmektedirler. Aynı uygarlıklar başka bir yerde, romantiklerimizin tasvir ettikleri biçimleriyle Doğu limanlarının akla getirdikleri olağanüstü karmaşık bir kalabalık içinde birbirlerine karışmaktadırlar: buralar bütün ırkların, bütün dinlerin; Akdeniz'in sahip olduğu tüm saç biçimleri, modalar, mutfaklar ve adetleriyle bütün insan tiplerinin buluşma yerleridir.

Théophile Gautier, *Voyage à Constantinople* adlı kitabında, her iskelede bu maskeli baloyu özenle tasvir etmektedir. Onun eğlencesi paylaşılmakta, sonra kaçınılmaz tasvirin atlanmış olması karşısında şaşkınlığa düşülmektedir; ama bunun nedeni heryerde aynı olmasıdır. Heryerde aynı Rumlar, aynı Ermeniler, aynı Arnavut, Lövanten, Yahudi, Türk ve İtalyanlar. Bu seyrin aynısı, daha az resim öğeleri taşımakla birlikte Cenova, Cezayir, Marsilya, Barselona ve İskenderiye'nin liman mahallelerinde karşımıza çıkmaktadır; bu durumda uygarlıkların aşikâr bir kararsızlığı olduğu izlenimi elde edilmektedir. Fakat bu arap saçını çözmeye kalktığımızda, yanılmaktan daha kolay hiçbir şey yoktur. Tarihçi sarabandın İspanyol danslarına ait eski bir gerçeklik olduğunu sanarken, bunun Cervantes döneminde ortaya çıktığını farketmiştir ([42]). Tarihçi tonbalığı avcılığının Cenevizli, Napolili, Marsilyalı veya Korsika Burnundan olan balıkçılara has bir faaliyet olduğunu sanıyordu; oysa gerçekte Araplar bu işi daha önce yapmışlar ve X. yüzyılda Batıya aktarmışlardır ([43]). Kısacası Gabriel Audisio'yu ([44]) izleyerek gerçek Akdeniz ırkının şu karışık ve kozmopolit limanları dolduran insanlar olduğunu düşünmeye hemen hemen hazırız: Venedik, Cezayir, Livorno, Marsilya, Selanik, İskenderiye, Barselona, İstanbul -sadece büyüklerini sayarsak-. Onların hepsini bir tek haline getiren ırk. Fakat bu saçmalık değil midir? Karışım unsurlarının çeşitliliğini varsayar. Karışıklık herşeyin tek bir kitlenin içinde erimediğini kanıtlamaktadır; bu unsurların keyiflerine göre birbirlerine dolandıkları büyük merkezlerden uzaklaşıldıkça ayrı, soyutlanmış ve teşhis edilebilir unsurlar ortaya çıkmaktadır.

Yayılmalar ve kültür alış-verişinin reddi

Ancak mallarını uzaklara yayabilen, ışıyabilen uygarlıklar canlıdırlar. İnsan, düşünme veya yaşama biçimi ihraç etmeyen bir uygarlık hayal edilemez. Bir Arap uygarlığı olmuştu: önemi, sonra da çöküşü bilinmektedir. Bir Yunan uygarlığı olmuş, bu en azından özünü korumuştur. XVI. yüzyılda bir Latin uygarlığı vardır (bunu Hristiyan uygarlığı olarak adlandırmada tereddütlerim vardır), bu uygarlık denizle bağlantısı olan bütün uygarlıkların en dirençlisidir: ışınlarını etrafa saçarak Akdeniz mekânında ilerlemekte ve onun ötesinde Avrupa'nın derinliklerine Atlantiğe ve İberya *ultramar*'ına nüfuz etmektedir. Bu birkaç yüzyıl yaşındaki ışıma, aynı zamanda bu sanat alanının ustaları olan İtalyanların tekne inşa usullerini Portekiz'e ve Baltığa kadar giderek öğretmelerindeki; İtalyanların önce saklayıcı, sonra da göstericisi oldukları ipekçilikteki; Venediklilerin, Cenevizlilerin, Floransalıların, bu her zamanın tüccarlarının Kuzeylilerden çok önce uygalamaya soktukları muhasebedeki ışımadırda. Bu ışıma aynı zamanda İtalya'nın ve Akdeniz'in kızı olan, Avrupa çapındaki merhalelerinin izlenebildiği Rönesansın muazzam yansımasıdır da.

Bir uygarlık için yaşamak, hem vermeye, hem almaya, hem de ödünç almaya yatkın olmak demektir. Ödünç almak zor iştir; benimsenen aletin ustası kadar onu kullanmaya ehil olmayan, ödünç almaya da ehil olamaz. Akdeniz uygarlığının borç aldığı en büyük

şeylerden biri kuşkusuz, Alman ustaların İtalya, İspanya, Portekiz ve Goa'ya kadar olan alanlarda kurdukları matbaadır.

Fakat aynı zamanda bir uygarlığın büyüklüğü, neyi ödünç almayı reddettiğine, hangi saflara katılmaya karşı çıktığına, satıcıların ona önerdikleri ve eğer yeteri kadar gücü veya daha basit olarak, zevk ve istek uyumsuzlukları olduğunda dayatacakları şeyler arasında yaptığı tercihlere bakarak da anlaşılabilir. Dinleri birbirleriyle kaynaştırmayı sadece ütopyacılar (bunların içinde, örneğin XVI. yüzyılda Guillaume Postel gibi, hayranlık uyandıranları da vardır) düşleyebilirler: aslında en kişisel olan; her uygarlığın aslında olduğu bu mallar, güçler ve sistemler karmaşası içinde en dirençli olanı dinlerdir. Bunları kısmen karıştırmak, birinden öbürüne şu veya bu fikri, bazen şu veya bu doğmayı, şu ayini taşımak mümkündür; ama buradan ibtibaren onları kaynaştırmak için kat, edilmesi gerecek yol muazzamdır.

Ödünç almayı reddetmek? XVI. yüzyıl bu konudaki en çarpıcı örneklerden birini sağlamaktadır. Yüz Yıl Savaşlarının ertesinde, Katoliklik yükselen suların saldırısına uğramıştır. Bu suların ağırlığı altında, kabuğu çatlayan bir ağaç gibi kırılmıştır. Kuzeyde Reformasyon hareketi Almanya, Polonya, Macaristan, İskandinav ülkeleri, İngiltere, İskoçya boyunca yayılmaktadır. Güneyde ise Katolik karşı-Reformu çiçek açmaktadır -bu terimi, geleneksel olanı kullanmak amacıyla muhafaza ediyoruz- ve kısa bir süre sonra Barok adıyla bilinen uygarlık da bunun arkasından tomurcuklanacaktır.

Kuşkusuz her zaman bir Kuzey ve bir de Akdeniz olmuştur. Birbirlerine sağlam bir şekilde bağlanmış, fakat gökleri, tamamen kendilerine ait duyguları ve dinsel açıdan konuşursak ruhlarıyla iki ayrı dünya. Çünkü Akdeniz'de, dinsel duygu bugün bile Kuzeyliyi çarpan bir şekilde ifade edilmektedir; bu dün Montaigne'i ([45]) İtalya'da ve elçi Saint-Gouard'ı İspanya'da çarpmıştır ([46]), tıpkı bu duygu Cizvitler ve şu fakirlerin Cizvitleri olan Kapüsenler tarafından taşındığında, Batı Avrupa'nın tümünü çarptığı gibi. Franche-Comté gibi derinlemesine Katolik bir ülkede tövbekârların resmi geçitleri, yeni iman gösterimleri ve Fransız gustosu açısından güney imanının duyumsal, dramatik ve aşırı olan gösterimleri dengeli, düşünceli ve mantıklı insanların çoğunda skandal duygusu uyandırmaktaydı ([47]).

Ancak Protestanlık Avusturya Alpleri ([48]), Massif Central, Fransız Alpleri, Béarn Pirenelerine kadar bazı güçlü çıkıntılar halinde ilerlemiştir. Ama, Akdeniz sınırlarının heryerinde sonuçta başarısızlığa uğrayacaktır. Reddini daha karakteristik hale getiren tereddütler ve atılımlardan sonra Latinlik "dağların ötesinin" Reformasyonuna hayır cevabını vermiştir. Eğer bazı Lutherci, daha sonra da Calvinci fikirler İspanya ve İtalya'da çömezler edinebildilerse, bunlar yalnızca soyutlanmış veya kısıtlı grupların ilgisini çekebilmişlerdir. Ve hemen her seferinde ya yabancı ülkelerde uzun süre yaşamış kilise mensubu, üniversite öğrencisi, kitapçı, zenaatkâr, mal hurçları arasında yasak kitapları getiren tüccar gibi kimseler; ya da (Marcel Bataillon bunu *Erasme et l'Espagne* adlı kitabında göstermiştir) imanlarının kökünü tamamen kendilerine ait topraklara daldıran, kimseden herhangi birşey ödünç almayan insanlar söz konusudur; bu dikilen kökler İspanya'da Erasmusçuların, İtalya'da Valdocuların izini sürdükleri şeylerdir.

Reformasyonun Pirenelerin ve Alplerin güneyindeki başarısızlığı, acaba sıklıkla söylendiği gibi bir hükûmet işi, iyi örgütlenmiş bir baskının sonucu mudur? Hiçkimse, uzun süre sürdürülen sistematik baskıların etkilerini küçümsemeyecektir. Alba dükünün ve izleyicilerinin sertlikleriyle çok geniş ölçekte yeniden katolikleştirilen Alçak Ülkeler örneği bizi böylesine bir hataya düşmekten koruyacaktır. Fakat İspanyol ve İtalyan "sapkınlıkları"nın boyutlarını da küçümsemeyelim: gerçekte bunları Kuzeyin güçlü hareketleriyle kıyaslamak mümkün değildir. Sadece bu farklılık üzerinde durulacak

olursa, Protestanlık Akdeniz'de kitlelere hiç ulaşamamıştır. Burada bir seçkin hareketi olmuştur ve İspanya'da bu Reform çoğu zaman Kilise'nin içinden yapılmıştır. Ne İspanya'nın Erasmusçuları, ne Napoli'nin küçük Valdocular grubu kopmayı düşünmüşlerdir; tıpkı Fransa'da Marguerite de Navarre'ın küçük grubunun olduğu gibi.

Emmanuel Rodocanachi'nin dediği gibi eğer İtalyan Reformu "gerçek bir dinsel isyan olmadıysa; eğer "mütevazi, düşünceli, Papalığa karşı asla saldırgan" olmadan kaldıysa; eğer şiddete düşmansa ([49]), bunun nedeni bir "Reform" olmaktan çok bir Hristiyan yenileşmesi olmasındandır. Reform kelimesi uygun düşmemektedir. Sadece Piemonte'de Vaudoislar nedeniyle ([50]) (ama Piemonte İtalya mıdır?): Ferrare'de Renée de France'ın sarayında; ipekli imalatçısı çok zengin aristokrasinin 1525'ten itibaren ([51]) Reforma kucak açtığı Lucca'da; aynı dönemde birkaç toplantının düzenlendiği Cremone'de ([52]); Kuzeylilere kabul gösteren ve 1529'da Fransisken ve Ogüsten rahiplerinin, içlerinde zenaatkârların oldukça kalabalık oldukları küçük gruplar kurdukları Venedik'te ([53]) tehlike veya tehlikeye benzeyen birşeyler ortaya çıkmıştır? İtalya'nın diğer heryerinde Reform kişilerin olayı olmuş; tarihi ise skandallerin tarihi olmuştur; tıpkı eskiden İtalya'da büyük ve natıkası kuvvetli katolik vaizi olan *"senoys"* Ochino gibi; de Selve'in kaydettiğine göre 1574'te ([54]) İngiltere'den "Alınanların yeni kanaatlerine katılmış olarak" döndüğü görülmektedir. Zaten çoğunlukla söz konusu olanlar gezginci protestan vaizlerdir ([55]), sadece geçmekte ve geçerken de tohumu serpmektedirler; fakat çıkan bitkiler cılız olmaktadırlar. Söz konusu olanlar, kaderleri tasnif dışı, soyutlanmış ve derin düşüncelere sahip olan kimselerdir. Tıpkı şu Umbrialı Bartolomeo Bartaccio gibi karanlık kişiler söz konusu olmaktadır ([56]). Bu adam Cenevre'ye tüccar olarak yerleşmiş, Cenova'ya yaptığı yolculuklarının birinde tutuklanmış, Roma Enkizisyonuna teslim edilmiş ve 25 Mayıs 1569'da yakılmıştır. Veya Giordano Bruno ([57]) gibi, 1600'de Campo dei Fiori'de yakılan ([58]) ünlü bir kurban söz konusu olmaktadır.

Nihayet İtalya'daki Protestan tehlikesini, onu büyütmekte aceleci olan katolik, Papalık veya İspanyol endişelerine bakarak yargılamayalım. Bu endişe o kadar canlı olmuştur ki, 1568 yazı boyunca, Yarımadayı içten içe işlenmiş bulacakları söylenen Fransız *Huguenot*'larının (protestan) İtalya'ya ineceklerinden korkulmuştur ([59]). İspanya'daki protestanlık tehlikelerini ve Enkizisyonunun başarı veya cinayetlerini Gonzales de Ilescas, Paramo, Llorente, Castro veya J. Mac Crie'nin eserleri boyunca bu açıdan değerlendirmek gerekmektedir ([60]).

Öte yandan İspanya'da Reform, eğer "Reform" olduysa, iki noktada yerelleşmiştir: Sevilla, Valladolid. 1557-1558 tahribatından sonra artık soyutlanmış olaylar söz konusu olacaktır. Bazen de basit deliller söz konusudur: örneğin Sierra Morena çobanlarının kendine Sevilla protestanlarından söz ettikleri şu Hernandez Diaz gibi; bu anlatılanlardan, 1563'te Toledo Enkizisyonu tarafından tutuklanmasına yetecek kadarını aklında tutmuştur ([61]), ama bu deli, hapiste evinde olduğundan daha fazla et yiyebileceğini farkettiğinden ötürü durumundan memnundur. Bazı gerçek İspanyol protestanları Avrupa'da sığınaktan sığınağa koşmuşlardır; örneğin ünlü Michel Servet veya 1578'de Cenevre'de "mezhebi inceleyen" ve İspanya'ya propaganda yapmaya gitmek veya Hindlere propaganda kitapları göndermek üzere hazırlandıkları iddiasıyla elçi Juan de Vargas Mexia'ya ihbar edilen şu 12 sürgün bunlardandır ([62]).

Gerçekte İspanya bu kayıp çocuklarına suikast düzenlemekte ve onların üzerine dehşet salmaktadır. Enkizisyon bu ülkede bu çocuklara karşı sürdürdüğü mücadeleden ötürü halk arasında tutulmaktadır. Enkizisyonun Michel Servet'nin gıyabında yürüttüğü yargılaması tutkulu bir dikkatle sürdürülmüştür: ulusal şeref söz konusudur ([63])! Aynı duygu Alonzo Diaz'ı 1546'da, ailesinin ve bütün İspanya'nın utancı olan kardeşi Juan'ı bir uşağa katlettirdiği, Tuna üzerindeki Neuburg kentine kadar sürüklemiştir ([64]). Bu

durumda nasıl olur da İspanyol Reformundan söz edilebilir? Bu aşağı yukarı Saint-Blaise'in kentinin şu sapkın Francisco Zacco'ya ilişkin olarak Raguza Reformundan (oranlar aynıdır) söz etmek gibi birşeydir. Zacco 1540'ta ne cennete, ne de cehenneme inanmaktadır ve Raguza tarihçisi Razzi'nin eserini devam ettirenin söylediğine göre bu adamın protestan eğilimleri 1570'de ortaya çıkmıştır ([65]). Bu cins protestanlık hareketleri gerçek birer tedaviden çok, bir aşı etkisi yapmışlardır.

Bir tarihçi, Delio Cantimori ([66]), bugüne kadar biyografik ayrıntılar içinde incelenmiş olan İtalyan Reform tarihinin birgün Fransa ve Almanya'da yapılanlara benzer bir şekilde, onu yeşerten toplumsal ortama taşınarak aydınlatılıp aytınlatılmayacağını kendine sormaktadır. Kuşkusuz uzun zaman önce Edgar Quinet ([67]) aynı şeyleri düşünmüştür. Fakat sorun kültürel düzlemde daha iyi aydınlanmaktadır. İtalya'nın, İspanya'nınkiyle aynı olan, Reformu reddi, etnografik anlamda bir ödünç almanın reddi, uygarlığın başat bir çizgisi değil midir? Bu reddin nedeni çok sayıda yüzeysel gözlemcinin keşfettiklerini sandıkları üzere İtalya'nın "putatapar" olması değil de, İtalya'da ve Akdeniz'in Hristiyan kıyılarında Katolikliğin yaşlı ağacında dolaşıp, çiçek ve meyva üreten özsuyun İtalya'ya ait olmasıdır. Yani Almanya kaynaklı bir özsuyu değil. Bu işte, Karşı-Reform denilen şey veya öyle söylemek istenirse *onun* Reformudur. Güney ülkelerinin Kuzeydekilere nazaran Eski Ahid'e daha az ilgi gösterdikleri farkedilmiştir ([68]) ve gene Güney ülkeleri Almanya'dan taşarak XVI. yüzyılın sonlarında Alplere ve İspanya'nın kuzeyine kadar ulaşan büyücülüğün şu büyük dalgasının suları altında kalmamışlardır ([69]). Akdeniz Hristiyanlığı belki gizli bir şekilde içerdiği eski bir çok tanrıcılık nedeniyle, batıl itikatlarında bile azizlere karşı duyduğu inanca bağlı olmaya devam etmiştir. Acaba dış saldırı güçlü hale geldiğinde bu Güney ülkelerinde azizlere ve Bakire Meryem'e karşı olan imanın ateşinin iki katına çıkması bir raslantı mıdır? Bu olayda Roma'nın veya Cizvitlerin bazı manevralarını görmeye çalışmak boşuna bir çabadır. İspanya'da St. Joseph tapınısını yayanlar Karmelitlerdir; halk arasında tutulan Rosaire ortaklıkları, heryerde İsa'nın annesi konusundaki tutkulu tapınıyı yaratmaktadırlar. Bunun tanıklarından olan şu Napolili sapkın Giovanni Miero, 1564'te azizler ve kutsal emenatler gibi binlerce şeyi attığını, fakat Bakire'ye inanmaya devam ettiğini açıklamaktadır ([70]). Bu tam da İspanya'nın St. Georges ve St. Jacques gibi ([71]) parlak ve kavgacı azizler imal etme işini sona erdirdiği andır. Ve bunları diğerleri izlemektedir: St. Emilien, St. Sebastian ve Katalonya'ya kadar olan bölgeleri fetheden köylü aziz Isidro ([72]).

Demek ki red, iradi ve kesin olmuştur. Reform hakkında, onun "tıpkı barbar Germenlerin Yunanlı-Romalı uygarlığın içine girdikleri gibi Orta Çağın Eflatuncu ve Aristotelesçi dinbilimi içinde ortaya çıktığı" ([73]) söylenmiştir. Ancak ne olursa olsun, Roma İmparatorluğu'ndan Latin Denizi'nin kıyılarında ne kaldıysa, bu XVI. yüzyılda, V. yüzyılda olduğundan çok daha iyi direnmiştir.

Ya Yunan uygarlığı?

Yunan uygarlığı da bu dönemde ölmemişti. Kanıt mı? O da, hiç de daha az kesin ve dramatik olmayan "red"leri yapma ehliyetine sahiptir. XV. yüzyılda can çekişirken veya daha doğrusu ölüm tehtidiyle karşı karşıyayken, Latin Kilisesiyle birleşmeyi reddetmiştir. XVI. yüzyılda sorun yeniden ortaya çıkmıştır: red hiç de daha az güçlü olmamıştır. Ne yazık ki bu dönemin Ortodoks ülkelerini Türkiye'den çok daha iyi tanımıyoruz. Ancak bir dizi ilginç metin (Lanasky tarafından Venedik'te bulunmuş ve birçok şeyle dopdolu bir derlemede yayınlanmıştır), ne kadar da çok yıldan sonra, anlamlarını açığa çıkartacak birkaç tarihçiyi hâlâ beklemektedir. Bu metin dizisi Rumların XVI. yüzyılda Roma Katolikliği karşısındaki konumlarını aydınlatmaktadır ([74]).

1570'de Girit ve Mora kökenli bir Rum soylusu Venedik'te birçok uzun rapor vermiştir. Bu adam hizmetlerini sunarken, Rum ülkeleri için Türklere karşı isyan zamanının geldiğini ileri sürmektedir. Bu isyan Venedik başta olmak üzere ancak Hristiyan ülkelerine yaslanabilir. Fakat Hristiyanlığın daha başlangıçta bunu anlaması gerekmektedir. Oysa hiçbir zaman anlamamıştır. Rum piskoposları ne kadar da aptalca aşağılamalarla karşı karşıya kalmışlardır! Venedik topraklarında Katolik kilise mensupları onlara karşı her zaman küçümseyici bir tavır benimsemiş; ve çoğu zaman şiddet kullanarak, şu veya bu ayini yasaklayarak veya dayatarak, Rumcayı kiliselerde yasaklayacağını iddia ederek onları "hatalarından" kurtarmaya çalışmaktan başka birşey yapmamıştır. Oysa Rumlar Katolik imanına tabi olmaktansa, Türklere teslim olmayı tercih edeceklerdir. Zaten yaptıkları da budur. Rumlar Venediklilere ve Batı Akdenizli korsanlara karşı hemen her zaman Türklerin yanında yer almışlardır. Niçin? Çünkü, Türkler olağan olarak hoşgörülüdürler, hiçbir zaman dinsel katılık göstermemişlerdir, Ortodoks imanının uygulanmasını hiçbir zaman rahatsız etmemişlerdir. Bu durumda Yunan Kilisesi Venediğin ve genel olarak Batılıların en inatçı hasımlarının safında düzenli bir şekilde yer almıştır. Ve bu kilisenin mensupları İstanbul'un efendisine karşı bir isyanın hazırlandığı her seferinde zihinleri sükûnete davet etmişler ve Rum halkının hayatının devamının bu sükûnete bağımlı olduğunu açıklamışlardır.

Eğer bugün isyan bayrağı açılmaya hazırsa diye devam etmektedir, bizim rapor yazarı, bunun nedeni 1570'ler civarından beri bir hoşgörüsüzlük dalgasının Türk ülkelerini istila etmeye başlamasıdır. Kiliseler yağmalanmış, manastırlar yakılmış, rahipler şiddete maruz kalmışlardır ([75]). Venedik için harekete geçme zamanı gelmiştir, ama tek bir başarı şansı bulunmaktadır: metropolitlerle anlaşmak, Katolik Kilisesi'nin Yunan Kilisesi'nin geleceği konusunda hiçbir endişe uyandırmayacağına dair emir aldığı konusunda güvence vermek. Zaten Venedik'teki rapor yazarı bu çalışmaları yapmak üzere kendini önermekte, fakat Venediğin vaadlerini tutmaya gerçekten hazır olup olmadığını bilme konusunda ısrar etmektedir. Eğer böyle olursa, ona göre başarı kesindir.

Oysa, gene Lamansky'nin derlemesi içinde yer alan Girit veya Kıbrıs'ta bulunmuş olan ve işgüzar Venedikli papazların yol açtıkları çok sayıdaki olaylara ilişkin belgeleri okumak, Yunan Kilisesi'nin yakınmalarının doğruluğuna inanmak için yeterli olacaktır. Giritlilere ve Arşipel'in diğer Rumlarına yöneltilen düşmanla gizli anlaşmalar yapma, "ihanet" suçlamaları açıklanmaktadır. Tabii ki başka açıklamalar da vardır: bir Türk gemisinden inen Rum denizci, ailesini görmeye gidince, onlardan kısa bir süre önce buradan geçen Venedik filosu veya daha dün iskeleye yanaşan Batı Akdenizli korsan hakkındaki tüm mümkün ayrıntıları öğrenecektir; hatta bu Türk gemisi bir korsan teknesi ve iskele Venediğe ait olsa bile (çoğu zaman durum böyledir). Fakat esas neden Latin uygarlığını Ortodoksunkinden ayıran husumettir.

Süreklilikler ve kültürel husumetler

Gerçekte, uygarlıkları bozan veya alt-üst eden değişikliklerin ötesine şaşırtıcı sürekliliker kendilerini ortaya koymaktadırlar. İnsanlar, bireyler ihanet edebilirler; uygarlıklar hemen hemen bozulması mümkün olmayan bazı sabit noktalara tırnaklarını geçirmiş olarak kendi hayatlarını yaşamaya devam etmektedirler.

J. Cvijic, meydana getirdiği engeli düşünürek, dağın "etnik sızmalardan çok insani faaliyetlerin sonucu olarak ortaya çıkan hareketlere ve uygarlık akımlarına karşı direndiğini" ilân etmektedir ([76]). Bu fikir yorumlandığında ve belki de değiştirildiğinde doğru olarak gözükmektedir. İnsan için bütün engelleri aşmak, bütün aktarımları yapmak mümkündür. Tek başına olduğunda ve kendi adına faaliyet gösterdiğinde hiçbir şey ne onu, ne de taşıdığı maddi veya manevi mallarını durduramaz. Bir grup, bir

toplumsal kitle söz konusu olduğunda yer değiştirme zorlaşmaktadır. Bir uygarlık yüklerinin tümüyle birlikte yer değiştirmez. Birey sınırı geçerken ülkesine yabancılaşır. Uygarlığına "ihanet" eder, onu arkasında bırakır.

Bunun nedeni, uygarlığın belirli bir mekâna tırnaklarını geçirmiş olması ve bu durumun onun gerçekliğinin mutlaka gerekli oluşturucularından biri olmasıdır. Bir uygarlık, sanat tezahürlerindeki şu birlik haline gelmeden önce Nietzsche burada uygarlığın başat gerçekliğini görmekteydi (belki de onun dönemiyle birlikte uygarlık kelimesinin kalitenin eşanlamlısı haline gelmesindendir)- temelde insanlar ve tarih tarafından işlenen ve örgütlenen bir mekândır. İşte bu nedenden ötürü kültürel sınırlar vardır, olağanüstü bir devamlılık gösteren kültürel mekânlar: dünyanın bütün karışmaları bunlara karşı birşey yapamazlar.

Demek ki Akdeniz kültürel sınırlar tarafından kesintiye uğratılmıştır; ana ve ikincil sınırlar, hepsi iyileşemeyen ve rollerini oynayan yaralardır. J. Cvijic Balkan kitlesinde üç kültürel bölge ayırmaktadır ([77]) İspanya'da kim, Yarımadanın gerçek ve karışık kalbinin bulunduğu Toledo'dan geçen paralelin her iki yanındaki canlı zıtlıklar karşısında şaşırmaz ki? Kuzey yarı-bağımsız küçük köylülerin ve taşra şehirlerine sıkı sıkıya kapanmış soylularıyla sert İspanya'dır ve güneye doğru inildikçe sömürü kolonisi, yani olağan olarak görülmek istenilen tek İspanya ortaya çıkmaktadır, burası Hristiyan'ın bilgince bir tarımla birlikte, örgütlü geniş malikâneler ve çalışkan fellahlar gibi binlerce miras bulduğu ve bunları yok etmediği İspanya'dır.

Fakat Akdeniz'in sınırlarında ve kalbinde daha büyük gösteriler vardır. Akdeniz dünyasının esaslı kesişme noktalarından biri Ren ile Tuna arasındaki eski Roma sınırının bulunduğu yerde devam etmektedir; XVI. yüzyılda Katolik ilerlemesi burada güçlü hattını bulacaktır: burada Cizvitler güçlü *collegium*'ları ve kemerli kiliselerinin kubbeleriyle yeniden işgâl edecekleri yeni *limes,* Roma ile Reformasyon arasındaki kopuş, işte tam da bu eski yara izi boyunca meydana gelmiştir. Ren sınırına "ulu" niteliğini veren devletlerarası kavgalardan çok bu kopuş olmuştur ([78]). Roma'mn bu ileri çıkmış hattı ile Protestan ilerlemesinin en uç noktası olan Pireneler arasında kalan XVI. yüzyıl Fransa'sı, iki parti arasında bölünmüş Fransa, bir kez daha coğrafi konumunun kaderine maruz kalmaktadır.

Fakat Akdeniz ülkelerinin en şaşırtıcı yarası Doğu ve Batı arasında, daha önce sözünü ettiğimiz deniz engellerinin ötesinde yer alan Zagreb ve Belgrad arasından başlayarak Adriyatiğe, Drina'nın ağzı Alessio'da (Ljes) inen ve Dalmaçya ile Arnavutluk kıyılarıyla ([79]) Naissus, Remesiana ve Ratiara gibi eski kentler aracılığıyla Tuna'ya ulaşan kara engelidir ([80]). İmparatorluğun Batı parçası tarafından ele geçirilen ve yüksek bölgelerin geniş vadilerinin mahreci olan Panonya ovalarından ([81]) İtalya'ya yüzünü dönmüş olan kıyı şeridi ve adalara varıncaya kadar olan Dinar blokunun tümü Latinleştirilmiştir. "Veglia adasında (gene adalar!) Latincenin bir lehçesini konuşan sonuncu aile" XX. yüzyılın ilk onyılı esnasında sönmüştür ([82]). Hırvatistan'da bugün bile, birçok diğer mirasa karışmış olarak, İtalyan modası içinde kalmaya devam eden bir yaşama sanatı sürmektedir ([83]). Kuşkusuz çok eski bir İtalya'nın modası.

İkincil bir sınır örneği: İfrikiya

Kültürel bir alt bölümlenmeye ait olan daha az ünlü bir örnek ilgimizi haketmektedir. Çünkü unutmayalım ki, üç büyük Akdeniz uygarlığı olan Latinlik, İslamiyet ve Yunan dünyası aslında alt uygarlıkların birer gruplanması, ortak bir kaderle birbirlerine bağlanmış özerk evlerin çakışmasıdır. Kuzey Afrika'da eski Afrika'nın kentsel ülkesi kadar sınırları belli bir ev daha yoktur; burası Arapların İfrikiya'sı, bugünün Tunus'udur.

Doğa yerleşim yerini hazırlamıştır. Kuzeyde ve Doğu'da Tunus'un alçak kesimleri deniz tarafından sınırlanmıştır; güneye doğru Sahra üzerine oldukça geniş bir şekilde açılan bu bölge halfa ve misk otlarının manzarasını ilerilere doğru uzatmakta ve aynı zamanda, kentlerin yapabildikleri ölçüde evcilleştirmeye çalıştıkları göçebe, çoban ve düzensiz halklara hüsnü kabul göstermektedir. Bölgenin batıdaki çerçevesi karakteristiktir: Tunus'un kuru ve sıcak ovalarının üstünde hasım ve asık suratlı engebe ortaya çıkıvermektedir ([84]); tepeler, yüksek yaylalar, sıradağların başlangıcı ve nihayet dağlar eskinin Nümidya'sına; anıların raslantısına göre Sicilya'nın merkezi kesimini, veya dağlık Andaluçya'yı veyahut da iç Sardinya'yı akla getiren soğuk Constantine bölgesine ulaşmaktadırlar ([85]).

Tunus ile Orta Magrip arasındaki dağ engeli *grosso modo* Takuş Burunu'ndan itibaren başlayıp Ced el-Kebir, Ced Şerif, Ayn Beyda, Cebel Tafrent ve Guentia'dan geçen bir hat boyunca yer almaktadır. Charles Monchicourt bu geniş eklemin iki tarafındaki değişmeleri göstermiştir: burada batıya doğru leylaklar, dişbudaklar, karaağaçlar, dağın sertliğini yansıtan bir gökyüzünün altında büyük boz kiremitli damlar; öteki tarafta doğuya doğru teras biçiminde damlar, beyaz kubbeler Tunus kentlerinin Kahire veya Beyrut gibi diğer doğu kentleriyle olan kardeşliğini ilân etmektedirler. "Kayruan Costantine'in antitezi olarak... geniş bir beyaz kübten başka birşey değildir", bu sonuncu kent de birçok açıdan, kırsal ve somurtuk evleriyle büyük bir *chaouia* köyünden ibarettir ([86]). Tarihin gösterdiği eskinin ve dünün İfrikaya'sının her zaman burada sona erdiği; batı sınırını, bazen durduran, bazen de sızmalara izin veren, ama mutlu ve cazip ovaların emperyalizmlerini her zaman rahatsız eden engellerin bazen biraz gerisinde, bazen biraz ilerisinde bulmuştur ([87]).

Bu kalın ve köylü ülke, batıya doğru Tunus'un ince uygarlığına karşı bir perde germektedir. XVI. yüzyılda Tunus'a inen Constantineli tüccar ([88]), teraslı beyaz evler ve güneş altındaki kentlerle birlikte zengin, Doğuyla sıkı bağlantıları olan, İskenderiye ve İstanbul'la düzenli bir ticaret sürdürmekte olan bir ülke bulmaktaydı; nisbi olarak kentleşmiş ve kentler ile kırlarda Arapçanın egemen olduğu bir ülke.

Aynı dönemde merkezi Magrip, Tlemsen'e varıncaya kadar (hem Faslı, hem de Sahralı bir kent) şaşırtıcı bir şekilde tarım dışı kalmıştır. Cezayir uygarlığın hiçbir mayasının bulunmadığı; deveciler, koyun ve keçi çobanlarından başka kimsenin bulunmadığı yeni bir ülkede büyüyecektir. Bunun tersine, doğu eski geleneklere sahiptir. Hafsilerin sonuncularından biri olan ve oğlu tarafından tahttan indirilip körleştirilen Tunus Sultanı Mulay Hasan 1540'ta Sicilya ve Napoli'ye sığınırken, bir zamanlar onun çevresinde yer almış herkese farklı özelliklerle dopdolu, güzel şeyleri seven, kokular ve felsefeden hoşladan bir hükümdarın anısını bırakmıştır; çağdaşı Bandello ([89]) onun için bir "İbn Rüşdçü" demektedir. Filozof bir hükümdar mı? Bir de böylesine bir hükümdarı merkezi Magrip'te hatta sonradan görmelerin ve kaba insanların kenti Cezayir'de bulmaya çalışalım. Açıktır ki Tunus'un 1534 sonra 1569'da geçici olarak, 1574'den sonra da nihai olarak evine yerleşen Türklere karşı gösterdiği tepki, eski, mümin ve uygarlaşmış bir kentin duygularıdır.

Eğer bir uygarlığın ilk gerçeğinin coğrafi beşiğinin ona dayattığı mekân ve bazen de sınırlar olduğu sonucuna varmayacaksak, hangi sonuca varabiliriz? Uygarlıklar mekânlardır, bölgelerdir ve bunlar sadece etnologların iki taraflı balta veya tüylü oktan söz ettikleri anlamdaki bölgeler değillerdir; buraları insanları zorlayan ve sürekli olarak onlar tarafından işlenen bölgelerdir. Gerçekte "Tunus" örneği acaba bir ova bütünü ile ters işaretli bir dağ bütünü arasındaki zıtlıktan başka birşey midir?

Mübadale ve aktarımların yavaşlığı

Toprağa bağlanmış uygarlıkların direnme gücü, bazı hareketlerin olağanüstü yavaşlığını açıklamaktadır. Bunlar uzun aralıklar, görünüşteki kırılmalara rağmen hassas olmayan ilerlemeler sonunda dönüşebilmektedirler. Işıklar onlara uzak yıldızlardan gelmekte ve bu geliş inanılmaz aralıklar ve duraklamalarla olmaktadır. Örneğin Çin'den Akdeniz'e ve Akdeniz'den Çin'e veya Hind'den veya İran'dan İç Denize gelen ışıklar gibi.

Arap rakamı denilen Hind rakamlarının anavatanlarından hareketle Suriye ve Kuzey Afrika veye İspanya'daki [90] Arap duraklarından geçerek Batı Akdeniz'e ulaşmasının ne kadar zaman aldığını kim söyleyebilir? Sonra bunların, hata yapmanın daha güç olduğuna inanılan Roma rakamlarına karşı zafer kazanmaları için ne kadar zaman gerekmiştir? 1299'da *l'arte di Calimala* Arap rakamlarını Floransa'da yasaklamaktaydı; 1520'de bile "yeni rakamlar" Friburg'da yasaklanıyorlardı; bu rakamlar Anvers'de kullanıma ancak XVI. yüzyılın sonunda girebilmişlerdir [91]. Hind'den veya İran'dan çıkan, La Fontaine'in ilhamını sağladığı -ve bugün Atlantik Moritanya'sında eşi görülmemiş bir ilkbahar yaşayan- Yunan ve Roma hayvan hikâyeleri, tarafından tekrarlanan, ahlâki hayvan öykülerinin yolculuğunu bize kim anlatabilir? Çinli olan çanın VII. yüzyılda Hristiyan olması ve kiliselerin tepesine yerleşmesi için geçen zamanı, zorunlu yüzyılları bize kim söyleyebilir [92]? Bazılarına inanmak gerekirse bunun için bizzat çan ustalarının Küçük Asya'dan Batı'ya geçmeleri gerekmiştir. Kâğıdın yolculuğu da daha kısa sürmemiştir. Bitkisel bir kâğıt biçiminde M.Ö. 105 yılında Çin'de icat edilen bu ürünün [93] imalat sırları 751'de Semerkant'taki esir Çinliler tarafından açık edilmiştir. Bundan sonra Araplar bitki yerine bez kullanmışlar ve bu kökenden olan kâğıtlar 794 yılında kariyerlerine Bağdat'ta başlamışlardır [94]. Kâğıt bu kentten hareketle İslam dünyasının geri kalan kısımlarına yavaş yavaş yayılmıştır. XV. yüzyılda Arabistan'da [95] ve İspanya'daki varlığı bildirilmektedir, fakat Xativa'daki (bugün Valencia'daki San Felipe) ilk kâğıt imalathanesi XII. yüzyılın ortasından önce kurulmuş değildir [96]. Kâğıt XI. yüzyılda Yunanistan'da [97] bilinmektedir ve 1350'lere doğru Batı'da parşömenin yerine geçmektedir [98].

G.I. Bratianu'ye [99] dayanarak daha önce bildirdiğim üzere, Fransa'da 1340'lardaki ani değişiklik; Haçlıların bol entarilerinin yerine gövdeye, boyundan bele kadar yapışan elbisenin geçmesi, bu kıyafetin baldırlara yapışan uzun çoraplar ve ucu kıvrık ayakkabılarla tamamlanması; *Trecento* İspanyol modasına uygun çene sakalı ve bıyıkla beraber Katalonya'dan gelen tüm bu yenilikler aslında çok daha uzaklarda ortaya çıkmışlardır: bunlar Katalanların ziyaret ettikleri Doğu ülkelerinden, Bulgarlardan, hatta Sibiryalılardan kaynaklanmaktadır; ancak başta boynuz biçimindeki başlık olmak üzere birçok kadın kıyafeti Batıya Kıbrıs Lusignan sarayından aktarılmış olmakla birlikte, bunlar oraya zaman ve mekân içinde Tangların Çin'inden gelmiştir.

Zaman: böylesine yolculukların tamamına erebilmesi ve sonra da yeniliklerin toprakta kendilerine bir yer bularak köklerini ve fidanlarını salabilmeleri için bu nesneden muazzam miktarlarda gerekmiştir. Buna karşılık eski tabakalar şaşırtıcı bir sağlamlıkta ve dirençte kalmaya devam etmektedirler. E.-F. Gautier uzmanlara karşı [100], Müslümanların Kuzey Afrika'da ve İspanya'da Kartacalılara ait eski temelleri keşfettiklerini ve bu ilk uygarlığın Müslüman ilerlemesi için zemin hazırladığını iddia ederken, bana göre hipotezin izin verilmiş sınırları içinde kalmaktadır. Akdeniz'de ve Akdeniz'in çevresinde heryerde eskinin kalıntıları, eski kültürlerin canlanması söz konusu değil midir? Hristiyanlığın ilk dönemlerindeki eski dinsel ışıma merkezleri olan İskenderiye ve Antakya, XVI. yüzyılda hâlâ Habeş Hristiyanları ile Nasturiler üzerine ışık saçmaya devam

etmektedirler. İdrisi'ye göre Kuzey Afrika'da Gafsa'da Afrika Latincesi XII. yüzyılda hâlâ konuşulmaktaydı. Kuzey Afrika'nın sonuncu yerli Hristiyanları, ancak 1159'da Abdülmümin'in geriştiği harekât sonucu yok olmuşlardır ([101]). 1159'da, yani İslam fethinden dört veya beş yüzyıl geçikmeyle. Fakat gene bu aynı Kuzey Afrika'da İbn Haldun XIV. yüzyılda "putataparların" varlığını bildirmekteydi. ([102]). Ve Jean Servier tarafından Kabili'de Summan Vadisi ve başka yerlerde yürütülen etnografik araştırma (1962) "buraya Okba'nın savaşçı süvarileri tarafından değil de, iki yüzyıl kadar sonra, IX. yüzyılda Bougie'ye yerleşmiş olan Şii Fatımiler tarafından, İran tarafından manevileştirilmiş, cemaate kabul törenlerinin akımları tarafından zenginleştirilmiş ve zorunlu olarak halk geleneklerinin mistik simgeciliğiyle buluşmuş bir İslamiyet olan" ([103]) bin yıl kadar gecikmiş olarak gelen İslamiyeti hemen tartışma konusu haline getirmektedir. Güçlü bir somut gerçekliğe sahip bu *aktüel* kitap, bundan da fazlası bu halk geleneklerinin, bu yüzyıllardan beri yerinde olan ve hep canlı kalan taban dininin muazzam perspektifi üzerine açılmaktadır. Bu taban dininde rahipler yoktur: her aile reisi, "her ev hanımı" "sorumluluğunu yüklendikleri insan grubunu toprak üzerinde sağlamlaştıran... ayinleri yapma görevine" sahiptir ([104]) Bu herşeyden önce bir ölüler, koruyucu pirler dinidir; "Aziz Augustinus 'Afrika'mız şehit azizlerle dopdolu değil midir?' diye haykırırken, tepelerin ve dağların hareketsiz koruyucuları olan ve daha sonra Magrip İslamiyeti' nin ünlü evliyası haline geleceklerin beyaz mezarlarının daha o tarihlerdeki varlığını bildirmiş olmaktaydı" ([105]).

Böylece uygarlıklar rasathanesinden bakışlar, tarihin gecesinin ucuna, hatta daha ötesine kadar uzağa, çok uzağa uzanmaktadır, uzanmalıdır. XVI. yüzyılı inceleyen bir tarihçinin, yeni kurulan ön tarih dergisi *Chtonia*'nın ([106]), diğer ödevler arasında Akdeniz'in Alpli ve Kuzeyli eski tabakalarını incelemesi ve ölülere tapınmada eski kalıntıları işaret etmesi karşısında, bunların kendi dönemini ilgilendirdiğini itiraf etmesi gerekir mi? Uygarlık aynı zamanda yaşamakta ve kendini kabul ettirmekte inad eden ve insanların konutları ve tarımsal uygulamaları konusunda, o yerin toprağının engebeleri, su kaynakları veya iklimi kadar önemli olan uzak, çok uzak bir geçmiştir. Bu, Provence hakkında yazan bir coğrafyacının hayranlık verici kitabının ortaya koyduğu durumdur. Tarihin öncelikli yere sahip olduğu "bir coğrafi genetik" tutkunu olan Robert Livet için Provence'ın çok karakteristik olan, yükseklerde tüneyen konutları -büyük açıklamalar ve özellikle de korunmaya yönelik yerleşim yeri teorisi bu durumu önem vermeksizin açıklamaktadırlar- kuşkusuz bir *kaya uygarlığına* (onlara bu adı vermektedir) bağlanmaktadır ve bu uygarlığın temelleri ve gelenekleri "Roma yerleşiminden öncelere uzanan Akdeniz'in eski uygarlıklarına dayanmaktadır". Bu uygarlık Roma döneminde uykuya yatmıştır, daha sonra uyanacaktır ve çok sayıda kıpırtının Provence iskânını etkilediği XVI. yüzyılın şafağında canlanacaktır ([107]). İşte XVI. yüzyıldan uzaktayız, ama onun gerçeğinin dışında değiliz.

Sonuca nasıl varılabilir? Kuşkusuz olumsuz yönden; çok söylenmiş olmasına rağmen "uygarlıklar ölümlüdür" sözünü sarfetmeyi kendimize yasaklayarak. Uygarlıklar çiçeklerinde, en karmaşık olanından anlık olanına kadar yaratılarında, ekonomik zaferlerinde, kısa dönemli toplumsal sınamalarında ölümlüdürler. Fakat temeller yerli yerlerindedir. Bunların tahribi mümkün değildir; bunlar sanıldıklarından en azından bin kere daha sağlamdırlar. Bunlar varsayılan bir ölüme direnmişlerdir. Bunlar kitlelerini yüzyılların monoton geçişinin altında hareketsiz olarak tutmaktadırlar.

3. Uygarlıkların üstünün örtülmesi

Nisbeten kısa, hızlı ve bu arada önemli, insanın ölçülerine daha uygun bir tarihe geri dönülmek istenirse, komşu uygarlıkların şiddetli çatışmalarından, zafer kazananın (veya

öyle olduğunu sananın) boynu eğdirileniyle (bundan kurtulmayı düşleyenin) buluşmasından daha iyi örnek olamaz. Bu cinsten buluşmalar XVI. yüzyıl Akdeniz'inde eksik olmamışlardır: İslamiyet, bayraktarı olan Türklerin şahsında, Balkan Hristiyanlıklarına el koymuştur. Batı'da Katolik Kralların İspanya'sı Granada ile İberya İslamiyeti'nin sonuncu adacığını ele geçirmiştir. Bu fatihlerin her ikisi de fetihleriyle ne yapacaklardır?

Doğu'da Türkler, tıpkı İngilizlerin dün Hindistan'da yaptıkları gibi, Balkanları çoğu zaman birkaç adamlarıyla tutacaklardır. Batı'da İspanyollar Müslüman uyruklarını acımasızca ezeceklerdir. Bu durumda bu fatihlerin her ikisi de, uygarlıklarının emirlerine göründüğünden daha fazla uymaktadırlar: Hristiyan olanı çok kalabalıktır; Türk olanı ise yeteri kadar insana sahip değildir.

Türkler Doğu Balkan ovalarında

Türk İslamiyeti Balkanlar'da Bizans uygarlığı tarafından doğrudan veya dolaylı olarak işgâl edilmiş tüm alanın üstünü örtmüştür. Türk uygarlığı kuzeyde Tuna'ya egemen olmuş, batıda bir yandan Raguza ve Dalmaçya'da veya Hırvatistan'da Zagreb çevresinde Latin sınırlarına ulaşmış; öte yandan J. Civjic'in terimlerinden birini benimsersek, babaerkil uygarlıklara sahip geniş dağ kantonlarına yayılmıştır. Bin yılın yarısı kadar sürmeye aday bir şekilde, mekân içinde geniş ölçekte yayılan bu uygarlıktan daha geniş, daha zengin bir *kolonyal* deney düşünülebilir mi?

Ne yazık ki Türk geçmişi henüz yeteri kadar bilinmiyor olarak kalmaya devam etmektedir. Balkan tarihçi ve coğrafyacıları bu tarihi yargılarlarken, kendilerine her seferinde bilimsel kaygıları rehber edinmemektedirler. Hatta bir J. Cvijic bile. Ve Hammer ile Zinkeisen'in genel tarihlerinin modası geçtiyse, Iorga'nınki de karışıktır. Öte yandan, tıpkı dün İspanya'da Müslüman egemenliği dönemi için olduğu gibi, Türk yüzyıllarının üzerine asılsız bir itibarsızlık damgası vurulmuştur. İşte bize gurbette olduğumuzu hissettiren bir dünyada (çünkü burası bir dünyadır) ortalığı net olarak görmemize hiç de yardımcı olmayan bir durum.

Ancak Türk deneyinin gücünü küçümsemek, Balkan dünyasına getirdiklerini bilmezden gelmek ve her kökenden malları buraya kattığını hesaba katmamak mümkün değildir ([108]). Balkanların tümü boyunca şu Asya tarzı davranışlar, şu renkler, Türklere borçlu olunan şeylerdir. Türkler de uzaklarındaki Doğu'dan aldıklarını yaymaktaydılar. Kentler ve kırlar onlar tarafından derinlemesine bir şekilde doğululaştırılmışlardır. Bir Katolik ada olan Raguza'da (ve bunların ne kadar da koyu katolik oldukları bilinmektedir) XVI. yüzyılda kadınların hâlâ peçe taktıkları ve kafes arkasında tutuldukları, nişanlıların birbirlerini ancak nikâhtan sonra görebildikleri hiç de önemsiz bir olgu değildir ([109]). Dar ve yüksek bu burunda karaya inen Batılı seyyahlar bunu hemen hissetmekteydiler: burada başka bir dünya başlamaktaydı. Fakat Balkanlara ayak basan Türk de aynı izlenimi edinmekte değil miydi?

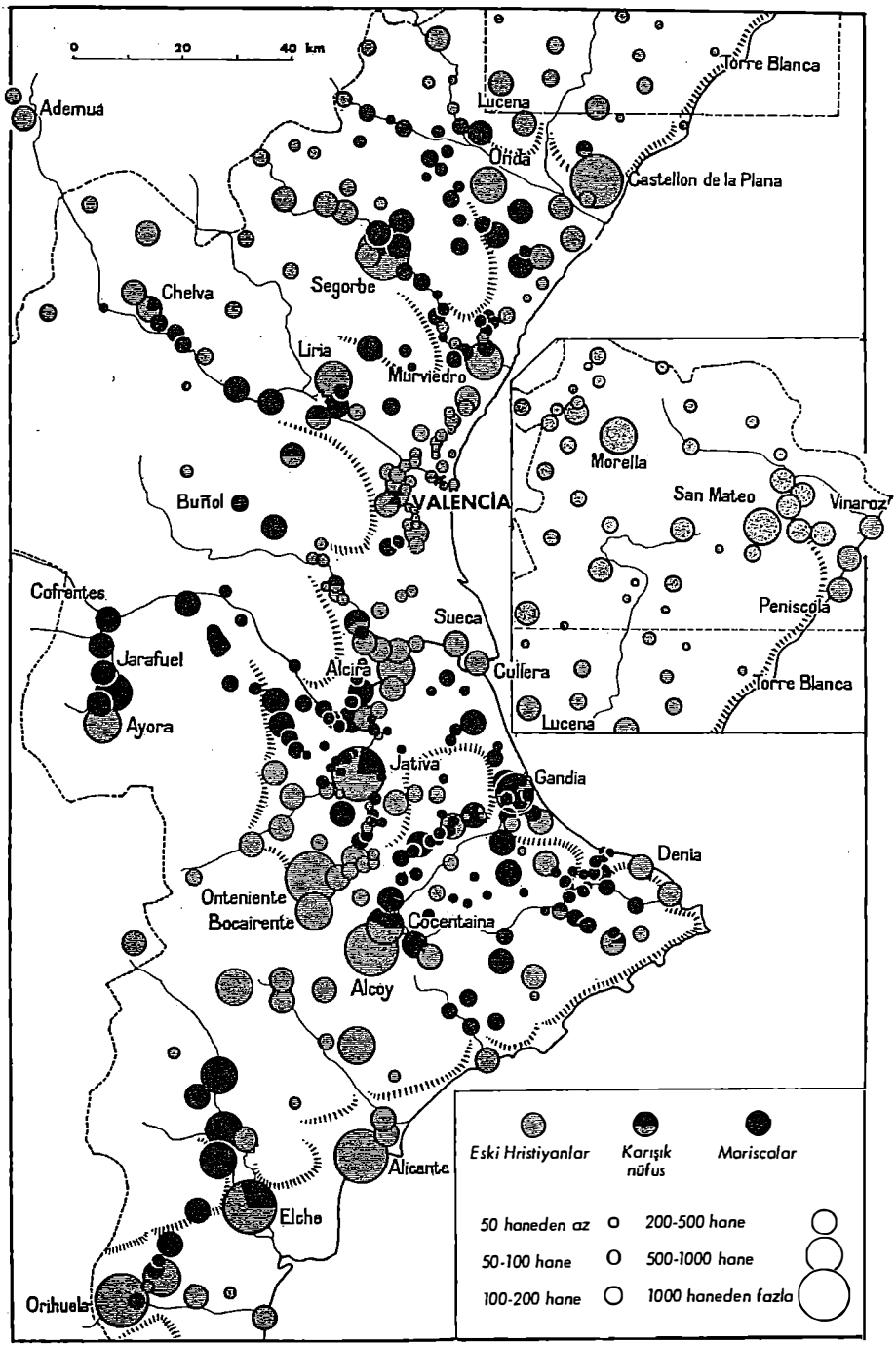
Fiili durumda, Türklerin eylemini incelerken, Balkanlarda iki bölgeyi birbirinden ayırmak gerekmektedir. Bunlardan birincisi dağlarla engellenmiş bir Slav Batısı, ikincisi de aynı şekilde dağlık bir Rum Güneyidir; bunların fiili iskânı dağınık olarak kalmaktadır. Dinar ülkelerindeki Müslümanların Türk kanından Türkler olmayıp. Müslümanlaşmış Slavlar oldukları savunulmuştur (ve bu olgusal olarak yanlışa benzememektedir) ([110]). Kısacası Balkanların bu Batı bloku İslam uygarlığı tarafından güçlü bir şekilde elden geçirilmişe benzememektedir. Bunda şaşılacak birşey yoktur, çünkü nereden gelirse gelsin, "medenileştirici" saldırılara karşı korunaklı dağlık bir blok söz konusudur. Bu bölgenin dinsel İslamileşmesine gelince, bazı dağsal "din değiştirmeler" hakkında ne düşüneceğimizi biliyoruz ([111]).

Bunun tersine Doğuda; Trakya, Rumeli ve Bulgaristan'ın geniş ovalarında Türkler çok sayıda insan iskân etmişler ve kendi uygarlıklarını kalın tabakalar halinde yaymışlardır. Bu Tuna'dan Ege'ye kadar olan alanın ülkeleri, hem kuzeyden, hem de güneyden açık olan, istilacıların içeri girmelerine güçlük çıkartmayan bölgelerdir. Eğer Türk çabaları yargılanacaksa -başarı veya başarısızlık olarak- bu iş mümkün olduğunca, tamamen kendine ait hale getirdiği bu topraklarda yapılmalıdır.

Türkler burada farklı etnik kökenlerden, gruplardan imal edilmiş olmakla birlikte, homojen hale gelmiş bir kitle bulmuşlardır. Sonuncu istilacılar, kuzeyden gelen Bulgarlar, Peçenekler ve Kumanlar burada daha önceden yerleşmiş olan Traklar, Slavlar, Rumlar, Aromaniler ve Ermenilerle birleşmişlerdir. Fakat yeni gelenlerce Ortodoks dininin kabulü özümlenmenin belirleyici aşaması olduğundan, bütün bu unsurlar oldukça iyi kaynaşmışlardır: Bizans'ın da bu bölgede çok güçlü bir şekilde işımış olmasından, bu nedenden ötürü şaşkınlık duyulmamalıdır. Bu mekânın tümü büyük ovalara tabi kılınmış büyük düzlüklerden başka birşey değildir. Yalnızca Rodop kitlesi ve Balkan sıradağları, özellikle de Szedejna Gora bu mekânın içinde bağımsız dağlı yaşam adacıklarını muhafaza edebilmişlerdir; tıpkı bugün bile Bulgaristan'ın en özgür göçebe ve yolcu halkı olan Balkancılarınki gibi ([112]).

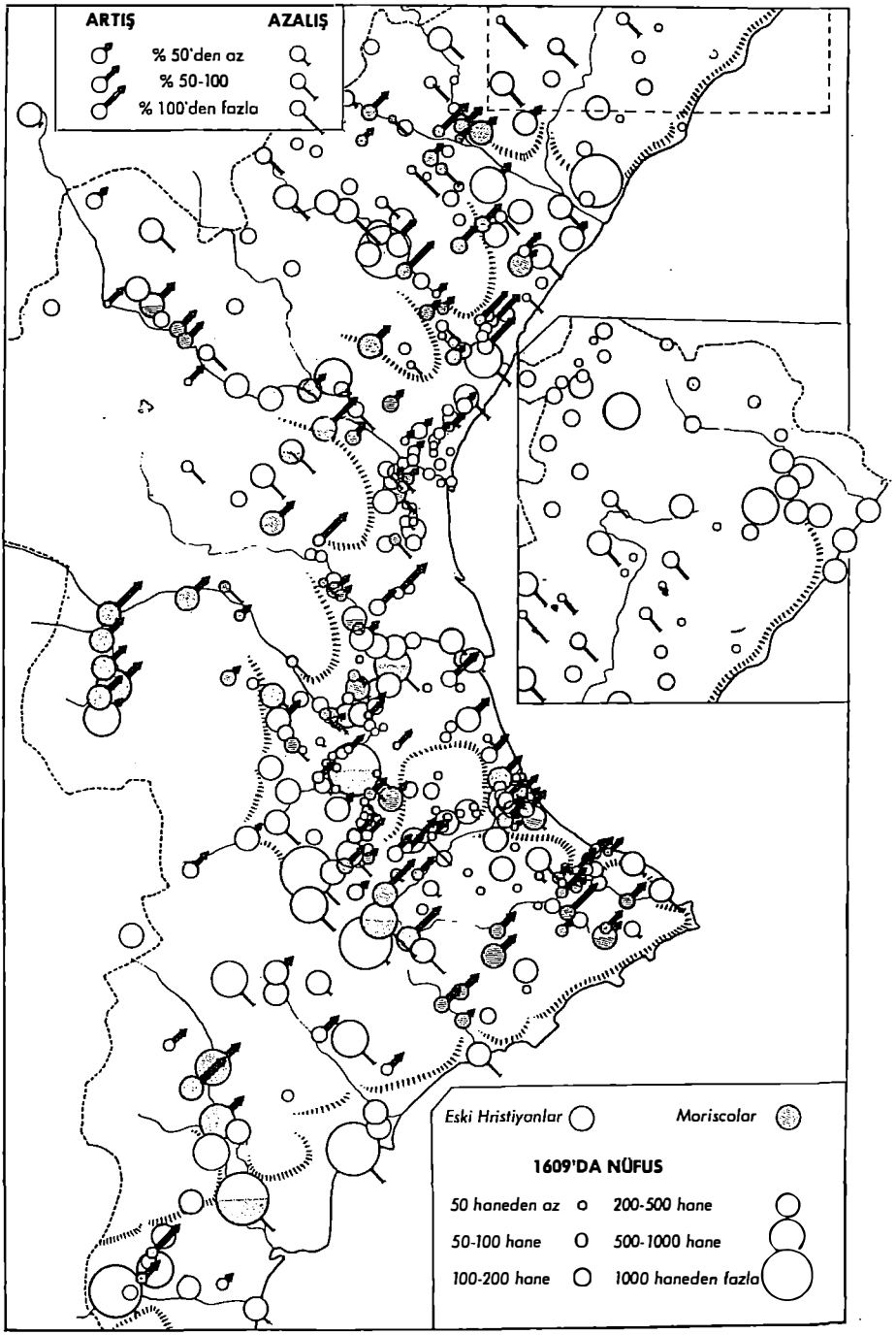
Bu engebelerin arkasında, Köstendil ve Kratova ülkelerinde korunakta olan bazı Bulgar senyörleri, ovalardaki benzerlerinin kaderine maruz kalmamak üzere Türk fethi sırasında kaçmışlardır, ama ovalardakiler sonunda haraç ödeme karşılığında eski ayrıcalıklarını muhafaza etmişlerdir ([113]). Genel kurala minik bir istisna: çünkü Türk fethi alçak bölgeleri tabi kılmakta, bir Bulgar cemaatini devam ettirebilecek herşeyi tahrib etmekte ve bunu yapmak için de soyluları öldürtmekte veya Asya'ya sürmekte, kiliseleri yakmakta, adeta hemen, bir köylü toplumun bağrına Sipahilik ve erkenden toprak aristokrasisi haline dönüşen kendi hizmet aristokrasisi sistemlerini sokmuştur. Bu sistem bu sabırlı ve çalışkan, herşeyi taşımaya yatkın hayvan olan Bulgar köylüsünün sırtında rahat içinde yaşamıştır. Bu köylü Bulgar Jacques Bonhomme'u olan Baja Ganje'nin (Türkçeye Bay Ganû Balkanski olarak aktarılmıştır MAK) şahsında tam bir ova insanı, büyüklerin kölesi, disiplinli, aptalca çalışkan, yiyecek sağlamakla meşgul biri olarak bizzat Bulgarlar tarafından tasvir edilmiştir. Aleko Konstantinov onun kaba ve "iliklerine kadar sert" olduğunu söylemektedir. Anlattığına göre "Bulgarlar aç kurt gibi yemekte ve yuttuklarının ne olduğuyla ilgilenmemektedirler. Yanlarında 300 köpek birbirlerini öldürse, hiç umursamazlar. Alınlarındaki boncuk boncuk terler tabaklarına düştüm düşecektir" ([114]). 1917'de bir savaş muhabiri onların hakkında hiç de daha iltifat yüklü olmayan bir tablo çizmiştir: "Bunlar mükemmel, disiplinli, cesur ama atılganlığı olmayan askerlerdir, inatçıdırlar fakat şevkleri yoktur. Yolda giderken şarkı söylemesini bilmeyen yegâne ordudur. Adamlar inatçı, suskun, cefaya dayanıklı, kayıtsız, şiddete başvurmayan gaddarlar, sevinç duymayan galipler olarak ilerlemektedirler; bunlar şarkı söylememektedirler. Genel yapılarında, davranış biçimlerinde, ne bileyim bir cins kalın, donuk yontulmamış birşeyler hemen farkedilmektedir. Bunlar kemale ermemiş insanlardır. Sanki bireysel olarak değil de, kabaca taburlar halinde yapılmış gibi bir halleri vardır. Anlaması kıt olan bu insanlar çalışkan, çaba sarfederken sabırlı, kazanç düşkünü ve çok tutumludurlar..." ([115]).

Bu maksatlı sözlere ilişkin alıntıları çoğaltmak ve bu haksız krokilere, Batı'daki dağ halklarının ova köylüleri hakkındaki sözlerini ilâve etmek mümkündür. Çünkü Batı'da o, vurun abalıya'dır: kaba abalara bürünmüş, ayakları toprağında iyice kök salmış ve omuz omuza yaşamaya alışmış bu kaba köylüden, bu özgür ve savaşçı insandan hoşlanılmamaktadır. Küçümsenilen bu insan her zaman bireyselliğin, fantezinin, özgür yaşama zevkinin kendine reddedildiği bir kimsedir. Kuzeyde Romen ovaları da, eğer onları



61-I. 1609'da Valencia'dan Moriscolar ve Hristiyanlar
Kaynak: T. Halperin Donghi, "Les Morisques du Royaume de Valence," **Annales E.S.C.**, Nisan-Haziran 1596

Küçük harita Valencia ülkesinin kuzeye doğru devamını tasvir etmektedir. Bu istisnai haritanın en büyük yararı iki halkın olağanüstü karışımını göstermesidir. İzleyen haritanın 1565-1609 arasına ilişkin nüfus artışını göstermesinde olduğu gibi, bütün bu durum hemen hemen genel bir nüfus artışı ortamında meydana gelmektedir.



62. II. Valencia'da 1565-1609 arasında nüfusun gelişmesi

Türklerden koruyacak uzaklıkları ve onları devamlı uyanık tutacak Tatar akınları; ve özellikle de geniş Karpat ve Transilvanya dağlarının mayası olmasaydı, aynı duruma düşerdi.

Bulgar ülkesinde Türk fethinin önceden zaten serfleştirilmiş bu köylülere, itaat etmeye zaten hazır olan bu insanlara boyun eğdirtmediği kesindir. Ve çalışmalarına devam eden bu insanlara. Çünkü bunlar gerçekten de işlerine güçlerine devam etmişlerdir. XVI. ve XVII. yüzyıl seyyahları Bulgar ülkesini zengin bir bölge olarak tasvir etmektedirler ([116]). Paolo Giorgiu 1595'te buranın Türkiye'nin buğday ambarı olduğunu ileri sürmektedir ([117]). Ancak, burada heryerdekinden daha gaddar olan eşkiyanın ortalığı kasıp kavurması senyörlerin ve devletin aşırı talepleri, köylünün kuşkusuz tembelliği değil de, fakirliği, aletlerinin ilkelliği (küçük bir tahta saban olan *rolo* ile sürüm yapmaktadır), ekim alanlarının arasında geniş çöllerin kalmasına yol açmaktadır. Büyük pulluklar ancak büyük çiftliklerde kullanılabilmektedirler. Bu gibi topraklar üzerinde, durumuna göre ekstensif bir hayvancılık veyahut yumuşak veya sert buğday tarımı yapılmaktadır. XV. yüzyılda Türklerle birlikte gelen pirinç Filibe ve Tatar Pazarcık ekim alanlarında başarılı sonuçlar elde etmiş, Caribrod dolaylarında ise daha mütevazi sonuçlara ulaşılmıştır. XVI. yüzyılda Bulgaristan'ın pirinç üretiminin 3.000 ton kadar olduğu tahmin edilmiştir. Meriç Ovası'na getirilen susam ve Köstendil ve Makedonya'da Serez civarında uygulanan pamuk üretimi XVI. yüzyılda Türklerin getirdiği yeniliklerdir ([118]). Bu ürün çeşitliğine bir miktar kötü şarap, kentlerin çevresinde yetiştirilen sebzeler ([119]), kenevir, gül, Üsküb civarındaki meyvalar eklenmektedir. Nihayet iki yeni bitki kültürü daha: tütün ve mısır ortaya çıkmak üzeredirler -bunların kesin belirme tarihleri bilinmemektedir-.

Bu kültürlerin çoğu büyük işletmelerin çerçevesi içinde yer almaktadırlar. Türk tarzına göre örgütlenen (Balkan kırsal biçimleri içinde insana karşı en sert olanı, çiftlikler) bu büyük işletmeler, Türk büyük mülkiyet sisteminin biçim değiştirmesine bağlı olarak ortaya çıkmışlardır. Bunun sonucunda kırsal halkın değişmesi ovaların diplerine göre yer değiştirmesi ortaya çıkmıştır, bu yer değiştirme XIV. yüzyılda büyük mülkiyetin duruma egemen olmaktan çıkmasıyla ortadan kalkacaktır ([120]). Yukarıda andığımız değişmenin asıl sonucu ise, başkentin yakında olmasından ötürü daha kararlı olan bir yönetime dayanan Türklerin, mutlak egemenliği olmuştur.

Bu kök salmış, güçlü bir şekilde tutunan kırsal toplumların yanı sıra, ekilmeyen topraklar üzerinde yarı-göçebe bir çobanlık-tarımcılık yaşamı sürdüren, derme çatma evlerden oluşan ve Slavların sabit köylerinden çok farklı olan ([121]) geçici köylerde yaşayan-aralarında Ulah ve "Arbanassi"lerin de yer aldığı- bazı gruplar bulunmuşa benzemektedir -bu gruplar belli bir bağımsızlıktan yararlanmaktadırlar- Fakat Asya çoğu zaman, onlara karışan veya hemen onların yanı başında olan göçebelik biçimi altında onlara katılmaktadır. En açık örnek, Boğazları geçerek Rodopların geniş ve güçlü otlaklarını devrevi olarak işgal eden Yörüklerinkidir; bunlar İslamlaşmış fakir Bulgarlar olan şu garip Pomakları Asya göçebeliğinin büyük akımının içine katmışlardır.

Asya böylece, Bulgar ülkesinde hemen hiçbir şeyi kendi denetiminin dışında bırakmamışa; adamlarının, develerinin ağır ayaklarını heryere dayatmışa, diğer hepsinden daha kötü savunulan bir ülkeyi tam anlamıyla ele geçirmişe (bazı işbirlikçilerin, özellikle kötü bir üne sahip olan ve bazen de ihbarcılık yapan *corbazi* denilen şu tefecilerin yardımlarıyla) benzemektedir.

Bugün bile Bulgaristan'da güçlü kokuları olan Asyalı bir uygarlığın izleri gözle görülebilir niteliktedir. Bugün bile Bulgar kentleri bu etkilenmenin niteliği konusunda

konuşkandırlar: bunlar kör duvarlarla çevrelenmiş uzun sokaklar, tahta kepenkli dar dükkânlarıyla kaçınılmaz pazarları olan Doğu kentleridir; tüccar kepenklerinin önünde, şu Kuzey ve Doğu'dan kar getiren rüzgârlar karşısında mutlaka gerekli olan mangalının önünde çömelmiş olarak müşteri beklemektedir. XVI. yüzyılda bu dükkânlarda bir küçük zenaatkâr topluluğu kervanlar için çalışmaktaydı: demirciler, marangozlar, semerciler, eyerciler. Kapıların biraz ötesinde, kavakların altındaki çeşmelerin başında, panayır günlerinde develer ve atlar, kıyafetlerin, malların ve insanların karmaşası içinde mola vermekteydiler: bir süre için topraklarına gelmiş Türk çiftlik sahipleri, Tuna ülkelerine doğru giden Fenerli Rumlar, Aramur baharatçı veya kervancıları, kimsenin güven duymadığı Çingene at cambazları.

Bulgarlar için yaşamak, bu istilalara boyun eğmek demekti. Ancak Bulgarlar esas olanı da muhafaza etmişlerdir, çünkü kendi olarak kalmaya devam etmişlerdir. Bu uzun biraradalık esnasında diğer uygarlıktan aldıkları ne olursa olsun, Türk kitlesi içinde erimemiş ve bu özlümlenmeden onu koruyan şeyleri de muhafaza etmiştir: geleceğinin sigortası olan dilini ve dinini. Toprağına tırnaklarını geçirmiş olarak, kara toprakların en iyi kısmında yer tutmuş olarak bu iki şeyi muhafaza etmede inatçı olmuştur. Küçük Asya' dan gelen Türk köylüsü oralara yerleşmeye gelince ormanlık bayırlar veya Bulgar reayanın işlemeden bıraktığı yegâne topraklar olan bataklık alanlarla yetinmek zorunda kalmıştır ([122]). Türkler ülkeden çekildikten sonra, Bulgar beş yüzyıl öncekiyle aynı dili konuşan, aynı kiliselerde ibadet eden, aynı toprakları aynı göğün altında işleyen aynı Bulgar köylüsünü bulmuştur.

Morisco İslamiyeti

Akdeniz'in öteki ucunda İspanyollar da özümlenmesi mümkün olmayan ve işi trajik cephesinden alan bir halkla uğraşmaktadırlar. Derinliği itibariyle, çok az sorun Yarımadayı bunun kadar işleyebilmiştir.

Adının da işaret ettiği gibi, Morisco sorunu bir dinsel çatışmadır, başka bir şekilde ifade etmek gerekirse; sürmeye aday, çözümü güç bir uygarlık çatışmasıdır. Morisco sözünden, 1501'de Kastilya'da, 1526'da Aragon tacına bağlı ülkelerde Hristiyanlığa geçmiş İspanyol Müslümanları anlaşılmaktadır. Zaman zaman kötü muamele gören, beyinleri yıkanan, teşvik edilen, her zaman kuşku duyulan bu insanlar nihayet 1609-1614 büyük tehciri sırasında sınır dışı edileceklerdir.

Akdeniz'in öteki ucunda İsponyollar da özümlenmesi mümkün olmayan ve işi trajik cephesinden alan bir halkla uğraşmaktadırlar. Derinliği itibariyle, çok az sorun Yarımadayı bunun kadar işleyebilmiştir.

Adının da işaret ettiği gibi, Morisco sorunu bir dinsel çatışmadır, başka bir şekilde ifade etmek gerekirse; sürmeye aday, çözümü güç bir uygarlık çatışmasıdır. Morisco sözünden, 1501'de Kastilya'da, 1526'da Aragon tacına bağlı ülkelerde Hristiyanlığa geçmiş İspanyol Müslümanları anlaşılmaktadır. Zaman zaman kötü muamele gören, beyinleri yıkanan, teşvik edilen, her zaman kuşku duyulan bu insanlar nihayet 1609-1614 büyük tehciri sırasında sınır dışı edileceklerdir.

Sorunu incelemek, Granada'nın 1492'de alınmasından sonralara uzanan, İberya Müslümanlığının uzun süren can çekişmesini veya daha doğrusu yavaş boğulmasını açığa çıkartmak anlamına gelmektedir. Bu boğulmadan çok şey su yüzünde kalacak, hatta bunlar kader yılı olan 1609'un ötesinde de devam edeceklerdir ([123]).

Morisco sorunlarına dair

Tek bir tane değil, birçok Morisco sorunu vardır, çünkü toplumlar ve uygarlıklar yok olurlarken hepsi aynı aşınma ve gerileme sürelerine sahip olamazlar: Yeniden fethin ve Hristiyanlığa geçişin kronolojisi bu durumu önceden açıklamaktadır.

İspanya Müslümanlığı en geniş sınırlarına sahip olduğu zamanda bile Yarımadanın ancak bir kısmında egemen olabilmişti: Akdeniz kıyıları, Tage Vadisi, Ebro Vadisi ve Portekiz'in güneyiyle merkezi. Müslümanlar Eski Kastilya'nın fakir bölgelerini ihmal etmişler ve ne Pireneler, ne de bunların Batıdaki Cantabria uzantılarına, en azından sürekli bir ilgi göstermişlerdir. Yeniden Fetih hareketi uzun bir süre Eski Kastilya'nın yarı çöl bölgelerinde gelişecektir; Hristiyanlar hareketli ve savaşçı kentlerini buralarda kurabilmek için herşeyi getirmek ve herşeyi inşa etmek zorunda kalmışlardır. Hristiyanlar ancak XI. yüzyıldan itibaren zafer kazanmaya başlayıp, İslam İberya'sının canlı kesimini kemirmeye girişeceklerdir: Toledo'nun fethi (1085), onlara bu ihtirasla arzu ettikleri dünyayı açmıştır. Üstelik Toledo İslamiyet açısından Yarımadanın katısal merkezinde yer alan bir ileri karakoldan ibarettir.

Hristiyan krallıkları Aragon, Valencia, Murcia, Andaluçya (Endülüs)'nın kalabalık vadilerini yavaş bir şekilde ele geçirmişlerdir. Saragossa 1118'de, Cordoba 1236'da, Valencia 1238'de, Sevilla 1248'de, Granada ise ancak 1492'de alınabilmişlerdir. Yeniden fethin birbirini izleyen aşamaları arasında yüzyıllar bulunmaktadır.

Demek ki 1085'ten önce boşluğa Hristiyan bir nüfus yerleştirmiş olan bu yeniden fetih güçleri, bu tarihten sonra Müslüman ve Hristiyan fellahlar ve az veya çok İslamlaşmış kentlilerle dolu toprakları kendi ülkelerine katmışlardır. Bu durumda bir iskân kolonizasyonundan, bir sömürge kolonizasyonuna geçilmiş ve ortaya hemen yenenlerle yenilenler arasındaki karmaşık ilişkilerin binlerce değişkeniyle birlikte ve bunların ötesinde de zıt uygarlıklar arasındaki sorunlar ortaya çıkmıştır.

Tartışma, Hristiyanlar tarafından geri alınan bu Müslüman İspanya'nın bütün kesimlerinde aynı anda başlamadığından, XVI. yüzlılda bu ülkedeki sorunlar ne tek, ne de aynı mecradadırlar. Demek ki İspanya farklı bir olaylar dizisi sunmaktadır. Ancak bu olaylar birbirlerinden ayrılabilir nitelikte değillerdir ve birbirlerine yaklaştırıldıkça aydınlanmaktadırlar.

Farklılıkları aynı zamanda açıklayıcıdırlar. Böylece Granada Müslümanları 1499'da yönetimin emriyle Hristiyanlaştırılmışlardır. Kardinal Cisneros bu olayda, yerel otoritelerin tersini tavsiye etmelerine rağmen, 1492'de kentin teslim olması sırasında Katolik Kralların dinsel serbesti konusunda verdikleri sözü ihlal ederek, bunun böyle olmasına karar vermiştir. Olay birkaç mühtedinin suç ortaklığıyla hazırlanmış, birçok Kuran ve Arapça elyazmalarının meydanlarda yakılması da dahil, çok sayıda gösteri tarafından izlenmiş ve onların refakatiyle yürütülmüştür. Bu davranışların sonucu, Granada'nın Müslüman kesimini meydana getiren Albaicin'in ayaklanması olmuş, bunun arkasından da, Sierra Vermaja'da, üstesinden gelinmesi için uzun zaman harcanması gerekecek bir isyan çıkmıştır. 1502'de bu isyan zorlukla bastırılınca, Müslümanlar din değiştirmek veya sürgüne gitmek zorunda kalmışlardır. Olaylar karşısında şaşırmış olduklarını söyleyen Katolik kralların savunularına ve resmi öykülere, bunların Toledo piskoposuyla aynı kanıda olmadıklarını ilân etmelerine rağmen, tersi konusunda hiçbir kuşku yoktur: onun sorumluluğu, onların sorumluğudur ([124]).

Zorla din değiştirtme İspanya'da başlamaktadır. Granada'da başvurulan tedbirler Kastilya'nın tümünde uygulanmıştır. Fakat, farkına varılması gereken nokta, bu tedbirlerin fethedilen Granadalılara uygulanma biçimiyle, Kastilya'daki birkaç Müslümana,

uzun zamandan beri Hristiyanların arasında yaşayan ve o zamana kadar dinlerini serbestçe sürdürmüş olan *Mudejares*'e uygulanma biçimi hiç de aynı yönde olmamıştır.

Aragon ülkelerinde (Aragon, Katalonya ve Valencia) daha da başka birşey olmuştur. Buradaki din değiştirtme daha geç ve aynı acelecilikte olmuştur, fakat devletin emri sonucu oluşmamıştır. 1525-26'da *Germanias* bunalımı esnasında Müslümanların, aralarında dağınık olarak yaşadıkları Eski Hristiyanlar, İslam vatandaşlarına zorla ve kitleler halinde din değiştirtmişlerdir. Bu zorlama, vaftizler acaba geçerli miydiler yoksa geçersiz miydiler? Bu ta Roma'ya kadar tartışılmıştır ve hemen kaydedelim, uyuşma çözümleri burada çoğu zaman İspanya'dakinden daha fazla taraftar bulmuştur ([125]). 1526'da V. Carlos fikrini bildirmeye davet edilince, din değiştirtme lehine karar vermiştir, bu hem Granada örneğini sürdürmek, hem de Pavia'daki zaferinden ötürü Tanrı'ya şükranlarını sunmak içindir ([126]). Fakat bu konudaki rolü küçük olmuştur. İspanya'nın iki kanadı olan Granada ve Valencia'nın (biri Aragonlu, öbürü Kastilyalı) "Hristiyan" olmalarının (ve daha sonra söyleneceği üzere "Moriscos" olmalarının) aynı koşullarda meydana gelmediği kesindir. Ve en azından bu, Moriscos sorunu konusunda iki bölgeyi birbirinden ayırmaktadır.

Moriscos İspanya'sının bir coğrafyası

Biraz daha yakından bakıldığında, Moriscoların az veya çok kalabalık olmalarına, az veya çok çevrelenmiş olmalarına ve galiplerin uygarlığına az veya çok uzun zamandan beri katılmış olmalarına göre, başka ayırımlar, başka bölgeler bulunmaktadır. Biscaye'da, Navarra'da, Asturias'larda Morisco bilinmeyen bir kişi değildir: buralarda zenaatkâr veya seyyar satıcı, hatta çakmaklı tüfek için barut perakendecisidir ([127]), Ebro'nun Navarra'daki vadileri *Moros* çocuklarıyla bir istisna meydana getiriyor olmakla birlikte, bu unsur buralarda çok sayıda değildir. Kastilya'da bunlar daha kalabalıktırlar ve sayıları güneye gittikçe artıyora benzemektedir. Her kent kendi Moriscolarına sahiptir ([128]). XV. yüzyılın sonunda bir seyyah, Dr. Hieronymus Münzer Madrid bölgesinde "Biberach'tan büyük olmayan bir kentte" iki tane *Morerias,* iki Müslüman gettosu olduğunu kaydetmektedir ([129]). Oran Toledo'da ve Toledo'nun ötesinde köylü veya büyük kentlerin hizmetindeki proleter Morisco kaynayan Andaluçya'da daha da büyüktür. Asıl Aragon'da bunlar kentsel yerleşim yerlerinde ikâmet eden zenaatkârlardır (Saragossa'da deri işlemekte, silah ve barut imal etmektedirler) ([130]), ve Ebro ile Pireneler arasındaki yüksek bölgede daha da kalabalıktırlar ([131]), buralarda faal tarımcı ve hayvancı cemaatleri meydana getirmektedirler ([132]). Birkaç büyük senyör *lugares de moriscos*'ları içinde, toprak işlemeye devam eden Müslümanların çoğunu ellerinde tutmaktadırlar: Morisco Aragon'unun en dalgalı bölgelerinden biri olan Exca'daki Fuentes dükü veya Almonezil'de Aranda kontu veya Torellas'ta Aranda dükü böyledirler ([133]).

Bunun tersine Katalonya'da ya çok Moriscos vardır, ya da hiç yoktur, hatta burada Müslüman İberya'sının hiçbir izi bulunmamaktadır. Yaşlı Katalonya, topraklarına ancak güneyden Tarragone tepelerinden ve Ebro'dan temas eden İslamiyetin kıyısında yaşamıştır. Ve 1516'da Tortosa'da bulunan Moriscoları sınır dışı etmiştir ([134]). Eğer Barselona enkizisyonu bunlardan birini yargılamaya davet edilirse, bu bir mucize olmaktadır ([135]).

Daha da güneye doğru Valencia toprağı XIII. yüzyılda Aragonlu senyörler ve Katalan tüccarlar tarafından ele alınmış olan ve o tarihten itibaren binlerce hareket ve birbirlerini izleyen binlere göç tarafından işlenmiş olan tipik bir koloni bölgesidir. Henri Lapeyre ([136]) Valencia'nın durumunu 1962 Martından önceki Cezayir örneğine benzetmektedir. Oranlar aynı değildir, fakat iki halk Tulio Halperin Denghi'nin ([137]) belirleyici

haritalarının gösterdikleri üzere, birbirlerinin içine geçmişlerdir. Dağılımın genel çizgileri, kabaca oldukça açıktırlar: kentler esas olarak Hristiyandırlar, Moriscolar bunların dış mahallerinde seyrek bir şekilde yerleşmişlerdir; *regadio,* sulanan bölgeler çoğunlukla Hristiyandırlar, sadece Jativa ve Gandia civarında bunun istisnaları bulunmaktadır; tersine, *secano* bölgeleri, birkaç dağ kitlesi hariç, Morisco alanları olarak ortaya çıkmaktadırlar. Yüksek ülkelerin kötü toprakları onlara bırakılmıştır. "Bu durumda iki başlıca isyanın dağlık ülkelerde, 1526'da Sierra de Espedan ve 1609'da Mucla de Cortes bölgesinde Jucar'ın sağ kıyısıyla Gandia'nın güneyinde Laguar boğazında meydana gelmesinde şaşacak birşey yoktur" ([138]).

Moriscolar 1609'da toplam Valencia nüfusunun aşağı yukarı üçte birini meydana getirmektedirler, 65.016 "eski" Hristiyan hanesine karşılık 31.715 hane ([139]), fakat Hristiyanlar egemen konumlara sahiptirler ve Valencia ile verimli *huerta*'sını tamamen ellerinde tutmaktadırlar.

Tabii ki bütün bunlar gemiş yüzyılların, uzun bir evrimin sonucudurlar. Her zaman canlı, ama küçük bir paya irdirgenmiş olan yenik toplum burada eskimiş, çoğu zaman da yırtık bir kumaş görünümündedir. Fiili durumda mağlupların proleter kitlesi üzerinde yükselen bir Müslüman aristokrasisi, bir seçkinler grubu yoktur; ve bilgince örgütlenen bir direnme de yoktur. Fellahların savunucuları bizzat senyörlerdir ([140]). Bunlar Moriscolarını, tıpkı daha sonra güneyli plantasyon sahiplerinin A.B.D.'de siyahi kölelerini destekledikleri gibi desteklemektedirler. Fakat onların yanında, yüzyıllardır süren Hristiyan zaferinin ürünü olarak bir Eski Hristiyan proletaryası yer almaktadır; bu grup fanatik ve katı, kentli olduğu kadar köylüdür ve eğer karşılaştırmaya devam edilmek istenirse, Birleşik Amerika'nın güneyinin fakir beyazlarını hatırlatmaktadır.

XIII. yüzyılda Valencia'da olmuş olanları XVI. yüzyıldaki Granada hatırlatmaktadır. Aşikâr iç karışıklıklarından çok topçusunun olmamasından ötürü ihanete uğramış zengin bir ülkenin zararına olarak çok yakın tarihlerde zafer kazanılan Granada ([141]). Buradaki Müslüman toplumu değişime uğramadan kalmamıştır -fethin hemen tahribata yol açmamasına şaşılmalıdır- fakat insan tarafından egemen olunan ve disipline sokulan, en yüksek taraçalarına kadar işlenen, şaşırtıcı bir verimlilikte olan, daha şimdiden yarı-Afrikalı toprakların ortasındaki tpopikal vahalar olan *vegas*'tan yana zengin bir ülkede, hâlâ tanınabilir niteliktedir. 1568'de Moriscoları savunan ve mülkleri Granada düzlüklerinde bulunan bir Juan Enriquez ([142]) gibi Hristiyan senyörler zengin topraklara yerleşmişlerdir. Heryere memurlar ve kilise mensupları yerleştirilmekte, bunlar az veya çok dürüst, çoğu zaman görevlerini ihmal eden kimseler olmakta ve üstünlüklerinden kaygısızca yararlanmaktadırlar. "Kolonyalizm" hakkında herhangi bir ülke için, herhangi bir döneme ilişkin söylenebilecek herşey yeniden fethedilen Granada Krallığı için garip bir şekilde doğrudur. Bu konuda bizzat resmi belgeler açık bir dille konuşmaktadırlar. Örneğin 1561'de Alpujarra'da soruşturma yapan üniversite mezunu Hurtado ([143]), eyalette 10 yıldır hiçbir gerçek adeletin olmamasına, buna karşılık zimmete para geçirmelerin, zarar vermelerin, kötülüklerin, hırsızlıkların onların aleyhine olmak üzere gırla gitmelerine rağmen, çok sakin duran *gente morisca*'ya bir miktar liyakat tanımaktadır. Boğazlarından yakalanmaları gereken asıl suçlular eğer durmaksızın Moriscoların tehlikeli olduklarını tekrarlıyorlarsa, onların birgün ayaklanma niyetiyle yiyecek, un, buğday, silah yığdıklarını söylüyorlarsa bunun nedeni bağışlanmaz davranışlarını bağışlatmak isteğidir diye devam etmektedir soruşturmacı.

Acaba aldanmış mıydı? 1568 Noelinde Granada ayaklandığında, II. Felipe'nin Fransa nezdindeki elçisi Francés de Alava, sanki vicdanını yükten kurtarmak istermişçesine, aynı cinsten açıklamalar yapma ihtiyacını hissetmiştir. 1569 Ekiminde sekreter Çayas'a uzun uzadıya yazmış ([144]) ve ilk satırlarından itibaren, son 12 yıl süresince 7 veya

8 kere Granada'da olduğunu ve buranın sivil, askeri ve dinsel yöneticilerini tanıdığını belirtmiştir. Öyleyse ona niçin inanmayalım? O sıralar çok uzaklarında olduğu zavallıların yardımına koşmak için ne gibi nedenleri olabilirdi -eğer gerçeği anlatmak değilse, bunlar ne gibi nedenler olabilirdi-?

Elçi, Moriscoslar isyan halindedirler, ama onları umutsuzluğa iten saldırganlıkları, çalıp çırpmaları, kadınlarını hiçbir endişe duymaksızın kaçırmalarıyla Eski Hristiyanlardır. Rahipler bile başka türlü davranmamaktadırlar ve işte kesin bir olay: bir Morisco köyünün tümü başpiskoposluğa papazlarını şikâyet ettiğinde, yakınma nedeni hakkında araştırma yapılmıştır. Yönetilenler bu papaz buradan alınsın diye haykırmaktadırlar... Ya da "evlendirilsin, çünkü bütün çocuklarımız onunkilerle aynı mavi gözlerle doğmaktadırlar". Elçi, tamamen gerçek olarak aktardığı bu iyi öyküyle yetinmemektedir ve zaten bu öykü hiç de iyi değildir. Bu durumda üzülen, öfkelenen elçi bizzat soruşturma yapmıştır. Bu esnada küçük memurların, hatta Morisco kökenlilerin bile, yönettikleri kimselerden birşeyler çalıp çırptıklarını saptamıştır. İmana karşı gösterilen saygıyı ve bu imanın saygınlığını koruma yönünde sahip olunan kaygıyı bizzat gözlemek üzere, bayram günlerinde kiliselere girmiştir. Ayin esnasında bir rahibin geriye dönerek bütün yerli cemaatinin kadınlı erkekli diz çökmüş olup olmadığını gözlediğini ve onlara ağza alınmayacak lâflar söylediğini görmüştür; Don Francés "bu Tanrıya yapılan hizmete o kadar aykırıdır ki" *que me temblevan las carnes* "bütün vücudum titredi" diye kaydetmektedir.

Zorla el koyma, haksızlık, cinayet, haksızca kitlesel mahkûmiyetler, bütün bunlar rahatlıkla Hristiyan İspanya'nın yargılanmasına yetecek olaylardır. Ama acaba Hristiyan İspanya, herkesin kazanç, kâr, toprak, iş peşinde olarak geldiği bu fazlasıyla zengin güneyde onun adına veya sözüm ona onun adına, çoğu zaman karanlıkta işlenen bu suçların bilincinde midir? 1572'de ([145]) Granada'da bir enkizisyon belgesinin işaret ettiğine göre Fransızlar ve Flamanlar bile bu topraklara gelip zenaatkâr olarak yerleşmekte tereddüt etmemektedirler. Müslüman kentinin yanında ([146]), ondan 1498'den beri ayrılmış olan ([147]) bir resmi ve Hristiyan kenti, genel Kaptan'ın ikâmet ettiği Elhamra'da büyümektedir; bu kent 1537'de kurulan üniversitesi, 1505'te ihdas edilen kançılaryasıyla daha 1540'larda bile çok güçlü ve saldırgan hale gelmiştir ([148]). Yargılamak için değil ama, anlayabilmek için unutmayalım ki, İspanyol burada kendini sömürgeci bir girişimin ortasında tıpkı dün Cezayir'deki Fransız, Batavya'daki Hollandalı veya Kalküta'daki İngiliz gibi kızgın sularının karışmayı reddettikleri zıt uygarlıkların bir *maelstrom*'ünün içinde bulmaktadır.

Her zaman becerikli olmayan bu İspanyol sömürgeciliğinin karşısında; Albaicin zenginlerinden, ipek elbiseli, temkinli, gizemli ve ipek böceği yetiştiricisi bahçe tarımcıları, verimlilik getiren su olukları kazma sanatında veya taraça halindeki ekim alanlarının duvarcıklarını muhafaza etmekte usta köylülere egemen olan; aynı zamanda kuzeyden gelen zenaatkârlarla herbirinin ayrı yöntem ve ilkeleri olduğundan, çoğu zaman rekabet halinde olan bir katırcılar, küçük satıcılar, dokumacılar, boyacılar, eskiciler, duvarcılar, muslukçular halkına da egemen olan muteberler kitlesinden meydana gelen yönetici sınıfıyla henüz tutarlı bir yerli toplumu dikilmektedir (bu artık Valencia'da olmayan birşeydir). Bütün bu fakirler, bütün bu mütevazi insanlar pamuklu elbiselere bürünmüşlerdir. Albaicin soylularının her türlü deneye hazırlıklı bir cesarete sahip olmadıklarını gelecek çarpıcı bir şekilde kanıtlayacaktır. *Carmenes*"lerini, kırsal villalarını tehlikeye sokmaktan, kaybetmekten korkmaktadırlar. Öte yandan, Granada aristokrasisinin bir kısmı veya en azından onun en ünlü temsilcileri, Granada'nın düşmesinden kısa bir süre sonra İspanya'yı terketmişlerdir. Ancak bu yönetici sınıf kadrolarını, geleneklerini, soy ve büyük ailelere karşı olan büyük tutkusunu muhafaza etmiştir ve

1568 isyanı Granada'nın düşmesini hızlandırmışa benzeyen aşiret kavgalarının yeniden doğumuna tanık olacaktır.

Bu yaşamını sürdürmekte olan aristokrasinin yanında ve üstünde, yeni ithal edilmiş, zengin bir şekilde donatılmış (Valencia'daki kadar olmasa bile) azla yetindikleri kadar, sömürülmeleri kolay olan Morisco köylülerini arsızca kullanan bir Hristiyan aristokrasinin bittiğine tanık olmuştur. Bir Morisconun bir Hristiyanın yarısı kadar tükettiği tahmin edilmektedir. Ve atasözleri bu konuda hiçbir kuşku bırakmamaktadırlar: *quien tiene Moro, tiene oro; a más Moros, más ganancias, a más Moros, más despajos,* Morisco efendilerine altın, kazanç, kendi derisini bırakmaktadır ([149]).

Hristiyan senyörler Morisco köylülerin koruyucusudurlar, hatta komşu topraklarda suç işleyenlere, uzunca bir dönem kendi topraklarında sığınma hakkı tanımışlardır. Daha sonra düzen getirmek isteyen devlet bu hakkı iptal etmiş ve kiliselere olan sığınmaları da birkaç günle sınırlandırmıştır. Zaten 1540'tan beri çarpıcı bir şekilde olmak üzere, ama bu tarihten önce de, Granada *Audencia*'sının *letrados*'u büyük soyluluğun, Audencia'nın başı krallığın genel kaptanının yani büyük Mendoza ailesinin haklarını kemirmeyi denemektedir. O sıralarda büyük Hristiyan kentlerine ve Granada'ya göç etmiş olan halka dayanan sivil bir yönetim, Mendozaların askeri ve senyörlüğe dayalı yönetilmelerine karşı olmak üzere yavaş yavaş belirmektedir. Bu siyasal ve toplumsal bunalım tek başına savaş dramına yol açmamakta, fakat gerilim ve karışıklıkları ağırlaştırmaktadır. Aynı anda II. Felipe'nin yönetimi, mali kaynakların peşinde olarak, en azından 1559'dan itibaren mülkiyetleri tartışmalı hale getirmiştir. Nihayet, Valencia'da olduğu gibi Granada'da nüfus artmaktadır; ekonomik zorlukların da yardımıyla eşkiyalık sahneye çıkmaktadır; artık senyörlere veya kiliselere sağınamayan haydutlar - *monfiés*- dağların tepelerine çıkmakta ve kentlerin kötü çocukları *gandules* veyahut Berber veya Türk korsanlarla anlaşma halinde, yağma yapmak üzere buradan inmektedirler ([150]). 1569'da isyanın başlamasından birkaç ay sonra, Mondejar markisinin Alpujarra'ya karşı giriştiği cezalandırma herekâtının ertesinde, herşey bir kere daha, soyluların aracılığıyla düzeltilebilir durumdadır. Julio Caro Baroja bunu güzel kitabında açıkça söylemektedir ve haklıdır ([151]). Fakat acaba böyle olsaydı sorun çözülmüş olur muydu? Ve sonra uygarlıklar toplumlardan daha başka türlü talepçidirler: gaddar ve acımasız olan öfkeleri daha uzun sürmektedir. Öte yandan, farketmeye uğraşılması gerekenler, ileride yeniden konuşma fırsatımızın olacağı bir savaşın ([152]) değişmeleri üzerinde fazla zaman kaybetmeksizin, kin, gaddarlık ve anlayışsızlığın bu korkunç çehreleri olmalıdır.

Granada'nın dramı

Bütün "sömürge" savaşları uygarlıkların sürtüşmesini; şiddetli, görüntüleri sonradan ortaya çıkan, kör ihtirasların işe karışmalarını içermektedir. Belki de İspanyol siyasetinin 1502'den itibaren Granada'da, 1526'dan itibaren Valencia'da ve Aragon'da hep teşvik görmüş olmasından ötürü, bütün akılcı hesaplamalar yok olmuşlardır. İspanyol siyaseti küçücük bir zahmete bile katlanmaksızın düşmanlarını bölmüş, kıpırdanmaların bir bölgeden komşu diğer bir bölgeye sirayet etmesini önlemiştir. Karşısında aynı anda birden fazla Morisco sorununu hçbir zaman bulmamıştır: Granada'nınki 1449-1502, Valencia'nınki 1525-1526 ve 1563'ün bir anı ([153]), Aragon'unki 1575 ([154]) (fakat bu konudaki alarm ciddi değildir), Kastilya'nınki 1580 ([155]), gene Granada'nınki (1584) ([156]), gene Valencia'nınki (1609) ([157]), Kastilya'nınki 1610, Aragon'unki 1614 tarihlidirler. İspanyol yönetimi dış sınırları da sıkı bir gözetim altında tutmakta, bunları Pireneler veya Akdeniz yönüne kaçan Moriscolara kapalı tutmaya gayret göstermektedir. Bu gayret kaçışları önleyememekte, fakat onları tıpkı 1550'lerden sonra Valencia

kıyıları boyunca olduğu gibi ([158]), daha güç hale getirmektedir. Bunlar siyasal bilgeliğin ve deneyin işaretini taşıyan akılcı hareket ve uygulamalardır. Aynı şekilde bilgelik, onları istekle kubul eden Savaş Meclisinde olduğu kadar ([159]), Devlet Meclisinde de, Morisco köylülerin senyörlerini dinlemeyi gerektirmektedir. İspanya başka yerlerde olduğu gibi, Morisco topraklarında da yüksek soyluluk aracılığıyla tutunmuş değil midir?

Ancak bu iyi yönetim kuralları tehlike anında bir kenara bırakılmaktadırlar. 1568'de, sonra da 1569'da Mondejar markisinin tavsiyelerin değil de, kardinal Espinosa'nın ve Granada *Audencia*'sının fanatik başkanı Don Pedro de Deza'nın ihtiraslarına kulak kabartılacaktır; bunların her ikisi de *letrados*'un, eğer fırsat verirlerse kendi yasalarını yavaş yavaş İspanya'nın tümüne dayatacak olan şu *bonetes*'in temsilcileridir. Bir kronikçinin dediğine göre ([160]) inatçı kardinal, *resoluta en lo que no era de su profesion,* kendi mesleği olmayan bir konuda-tabii ki silahlar alanında- karar vermiştir, Gerçekte patlamanın meydana gelmesi için ve önceden hiç inanılmadığı halde, bunun ilk önce Madrid' de gerçekleşmesi için herşey yapılmış değil midir? 1526'daki *Germanias* olayından beri 40 yıldan fazla bir süredir Moriscolar sakindirler. Baruta ateş verecek olan pragmatik 17 Kasım 1566'da karara bağlanmış, 1 Ocak 1567'de yayınlanmıştır ve iki yıldan fazla bir süre boyunca, Moriscolara ve savunucularına bir uzlaşmanın mümkün olduğu ve önemli bir peşkeş karşılığında bir ertelemenin sağlanabileceği izlenimini uyandırır bir şekilde, bu pragmatik hakkında tartışılmıştır. Oysa II. Felipe ile Danışmanlarının kâğıt üzerinde kararlaştırdıkları, koskoca bir uygarlığın, koskoca bir yaşama sanatının mahkûm edilmesidir: Morisco kadın ve erkek kıyafetleri (kadınlar sokakta peçe takamayacaklardır), gizli İslami ibadetlerin sığınağı olarak evlerin kapatılması, hamamların kullanılması ve nihayet Arapça yasaklanmıştır. Kısacası, Granada İslamiyetinden ayakta kaldığından kuşkulanılan herşey yok edilmeye çalışılmaktadır. Veya söz konusu olan onu korkutmak, onu tehtid etmektir ve pazarlıklar ile tartışmalar sürdüğünden ötürü, şahinlere darbe vurmak, eylemlerini hazırlamak üzere zaman bırakılmış olmalıdır. Tıpkı Moriscoların Granada 'da muhafaza ettikleri *Hospitalier* ve *Cofradia de la Resurreción* toplantıları görüntüsü altında yaptıkları gibi ([161]).

Nihayet 1568 Noel gecesi *monfies* Albaicine'e girerek burayı ayaklandırmaya uğraşmışlardır. Karşıdaki Elhamra'nın 50 tane bile muhafızı yoktur, oysa Elhamra'ya saldırılmamıştır ve Morisco kenti ayaklanmamıştır. Savaşın başlaması için halk ihtirasları ve gaddarlıklarının birbirlerine karışmaları, Hristiyanların ve rahiplerinin Alpujarra'da giriştikleri katliâmların ortaya çıkmaları, ovaya doğru akınların ve sonra her iki tarafın da girişecekleri adam kaçırmaların meydana çıkmaları gerekmiştir. Hareketleri itibariyle kararsız; muazzam, vahşi ve yolları olmayan bir mekân içinde kaybolmuş geniş boyutlu bir öldürme faaliyeti başlamıştır. Kral sonunda Eski Hristiyanlara istedikleri gibi yağma yapma hakkını verip, onlara *campo franco*'yu bırakınca ([162]) savaşı harekete geçirmiş ve onu aşırı uçlarına itmiş olmaktadır. Sürülerin, ipek balyalarının, saklı hazinelerin, mücevherlerin yağmalanması, köle avı, işte savaşın gerçekleri askerler ve ordu iaşecilerinin çalıp çırpmalarıyla birlikte budur. Almeria yakınlarındaki Saldas'ta Moriscolar Hristiyan esirlerini Barbaroslara satmaktadırlar: "dolma bir tüfek karşılığında bir kişi" ([163]); ancak Granada'da ucuza satılan Morisco esirlerin ne yapılacağı bilinmemektedir ve Hristiyan halk Müslüman kentinin üzerine aniden atılıp onu bir seferinde sonuna kadar yağmalamayı düşlemektedir ([164]). İhtiraslar, büyük korkular, panikler, kuşkular herşey birbirine karışmaktadır. Muzaffer fakat huzura kavuşamamış olan Hristiyan İspanya bir Türk müdahalesinin korkusu içinde yaşamaktadır ve zaten böyle bir tasarı İstanbul'da söz konusu edilmiştir ([165]). Hristiyan İspanya her zaman, 1568'den çok önceleri ve ondan çok sonraları, İslamiyetin tehtidini olduğundan fazla görmüştür.

Granada Krallığı'nı ihya etme denemelerinde asiler ancak bir hayaleti hortlatabilmişlerdir. Ancak bu girişim, isyanın ilk kralının taç giyme töreni, Alpujarra'da bir cami inşa edilmesi, kiliselerin dinsel faaliyet dışı bırakılması gibi olaylar meşgul olduğumuz açıdan önemlidirler. Söz konusu olan yeniden doğmaya çabalayan, sonra da yere düşen bir uygarlıktır.

Avusturyalı Don Juan'ın (13 Nisan 1569'da İspanyol birliklerinin komutanlığında, Mondejar markisinin yerine getirilmiştir) ([166]) çok pahalıya satın alınan zaferleriyle birlikte köktenci önlemler uygalamaya sokulmuşlardır. Uygulamada savaş bitmiş, isyan içinden çürümüştü. Oysa bir yıl öncesinden 1569 Haziranından itibaren sürgünler başlamıştı; 3.500 Granada Moriscosu (10 ilâ 60 yaşları arasında) başkentten komşu Mancha' ya gönderilmişlerdi. 28 Ekim 1570'te bütün Moriscoların sürgün edilmesi emri verilmiştir; 1 Kasımda talihsiz insanlar zincirlerle birbirlerine bağlanmış olarak uzun kafileler halinde Kastilya'ya sürgün edilmişlerdir ([167]). Bu arada, isyana ilişkin olarak geriye ne kaldıysa mahkûm edilmiştir ve görünüşte sakin olan, ama asilere iaşe sağladıklarından kuşku duyulan bu halka hiç acınmamıştır ([168]). Artık yüksek bölgelerdeki isyan birkaç yüz *salteadores*'i kapsamaktadır, bunlar bir Cenevizli mektuplaşmasında söylendiği üzere *a guisa di ladroni* ([169]) küçük bir savaş sürdürmektedirler. Herşey artık ebebiyete kadar sona ermişe benzemektedir. Sıkışık gruplar halindeki göçmen kitleleri, *gallegos, asturianas* veya Kastilyalılar, aşağı yukarı 12.000 köylü ailesi Granada'nın terkedilmiş köylerine gelmişlerdir. Bu arada yeniklerin kalıntıları senyörlere, manastırlara ve kiliselere satılmıştır; söylendiğine göre kral bu işten muazzam miktarlar kazanmıştır. Aslında hiçbir şey çözülmüş değildir ve köylü iskânı çabucak bir fiyasko ile sonuçlanacaktır ([170]), çünkü bütün Moriscolar talihsiz krallığı terketmemiş, bazıları geri dönmüş ve 1584'te ([171]) yeni sürgünlere başvurmak, 1610'da bu işi bir kez daha yapmak gerekmiştir ([172]).

Granada savaşından sonra Granada

Granada Morisco sorununun kurtarılmıştır, fakat bu Kastilya, özellikle de Yeni Kastilya'ya atlamıştır. Bir dosya kapanmakta, bir başkası açılmaktadır. Herbiri yerleştiği yerde aşı görevi yapan Granada göçmenleri çoğalmakta ([173]) ve zenginleşmekte gecikmemişlerdir. Bunlar yeniden endişe verici olmaya başlamışlardır. Bunlar, değerli maden baskınına uğramış ve çalışmayı alçalmak sayan çok sayıda *hidalgo*'su olan bir ülkede, bizzat endüstrileri yüzünden zenginleşmeye mahkûm değiller miydi? 1580-1590 yılları civarında, yani 20 yıldan daha kısa bir sürede Granada sorunu, ilginç bir şekilde bir Kastilya ve Andaluçya sorunu haline gelmiştir: tehlike İspanya'nın merkezine yaklaşmakla kalmıştır. Tabii ki Moriscoların kaldığı Granada için olduğu kadar, artık Sevilla veya Toledo veya Avila için de endişeler vardı ve yeniden kökten çözümler aranmaktaydı. 1580 yazı boyunca Sevilla'da, Fas'la bağlantısı olan bir fesat ortaya çıkartılmıştır. O sıralar İspanya'ya yaslanmakta olan Fas sultanının elçileri komployu ele vermiş olmalıdırlar ([174]). 1588'de bu kez Aragon'da karışıklıklar başlamıştır ([175]). Bu durum Temmuzda Devlet Meclisinin ([176]) konuyu görüşmesine yol açmıştır, müzakereler esnasında, sayıları artmakta olan iç düşmanın İspanya için meydana getirdiği tehlike üzerinde durulmuştur. Majestelerinin 1568'de Granada'daki hataya tekrar düşmemesi ve hemen saldırması gerekmektedir. Oysa bütün bu alarm durumuna yol açan olay, Eski Hristiyanlarla olan kavgalar sonucunda birkaç yüz Morisconun ayaklanmasıdır ([177]). Bu olay çabucak yatışacaktır ve Napoli kral naibi kendi hesabına bu söylentilere o kadar az inanmaktadır ki, Mayısta bunların İngiliz propagandası tarafından yayılan rivayetler olduğunu ilân etmekte tereddüt etmeyecektir ([178]).

Bu belki de, belli bir sinirliliğin işareti olmanın ötesinde, bir bahaneydi. Çünkü aynı yılın Kasımından itibaren İspanya Kilisesi birkez daha müdahale etmiştir. Bu Kilisenin

yorumcusu olan Toledo kardinali Devlet Meclisine üyedir ve Toledo enkizisyonunun komiseri Juan de Cavillo'nun raporlarına dayanmaktadır ([179]). Eski Morisco *Mudejares* kolonisinin 1570'den itibaren Granada'dan sürülen ve hâlâ aralarında Arapça konuşan bir Morisco grubu tarafından güçlendirildiği bu kentte, bu eski koloni kamu kâtipleri, İspanyol dili üstatlarına sahip olarak yüksek görevlere sızmaya ağraşmaktdır. Eski ve yeni Toledo Moriscoları içinde ticaretten zenginleşen çok kimse bulunmaktadır. Ve hepsi de kâfirler olarak Pazar ayinine asla gitmemekte, sokaktaki İsa alaylarına hiç katılmamakta, ceza korkusuyla hiç günah çıkartmamaktadırlar. Aralarında evlenmekte, vaftiz ettirmemek için çocuklarını saklamakta ve vaftiz ettirdiklerinde de sağdıç olarak kiliseye ilk gelen kimseyi seçmektedirler. Yağla oğma ancak bu işin uygulanmasının mümkün olmadığı, ölmekte olan kimseler için talep edilmektedir. Ve bu kâfir düşünceleri gözetim altında tutmakla görevli olan insanlar onları yeteri kadar gözetim altında tutmadıklarından ve eğitmediklerinden, onlar da keyiflerince serserilik yapmaktadırlar. Bu durumu ortadan kaldırmak üzere müzakere etmek Devlet Meclisinin acil görevidir.

Delillerini geliştiren kardinalin önerisi üzerine 29 Kasım 1588 Salı günü bu toplantı yapılmıştır ([180]). Moriscoların Kastilya'da ve özellikle de Alkazarları ve kaleleri" olan Toledo'da sayıları artarken, "milisler" tarafından alınan Eski Hristiyanların sayılarının azalması, ve kötü silahlanmış olduklarından birgün gafil avlanabilmeleri tehlikesi karşısında kayıtsız mı kalınmaktadır? En azından- Meclis bu konuda oy birliğiyle mutabıktır- bu konuda soruşturma yapmaları ve Moriscoları saymaları için enkizitörlere emir vermek gerekmektedir.

Endişe böylece İspanya'nın iyice içine girmiştir, kötü danışman olan endişe İzleyen yılda, 1589'da İngiliz akınlarının başlamasıyle, Sevilla'da kalabalık olan Moriscoların saldırgana yardım etmesinden kuşkulanılmıştır ([181]). 1596'da Valencia'da aynı bağlantıların varlığından kuşku duyulacaktır ([182]). Evin içinde düşmanın varlığı İspanyol siyasetini meşgul etmektedir ve onun yönünü değiştirecektir: Fransızca söylenseydi kalbin içine yerleşmişlerdi denilecek şeye İspanyol dili, İspanya'nın "böbreğine" yerleşmişlerdi demektidir ([183]). 1589'da Devlet Meclisi hâlâ yalnızca sayımdan konuşmaktadır. Fakat olaylar hızla gelişmektedir; ertesi yıl kral zorlama önerilmesine yatkın hale gelmiştir: Moriscolar kadırgalarda belli bir süre ücret karşılığında hizmet etmekle yükümlü kılınmalıdırlar; bu en azından onların sayılarının artışını durduracaktır; çocuklar ailelerinden alınarak senyörlere, rahiplere ve zenaatkârlara verilmelidir, bunlar onları eğiteceklerdir; Moriscoların en tehlikelileri idam edilmelidir; Kastilya'ya yerleşmiş Granadalılar eski mahallelerine gönderilmelidir, böylece onların *rinon*'u yok olacaktır; aynı zamanda onları kentlerden köylere sürmek gerekmektedir ([184]). 5 Mayıstan itibaren düpedüz sürgünden söz edilmeye başlanmıştır: Katolik Krallar eskiden Yahudiler konusunda bunu yaparken iyi etmişler ve kutsal ünlerini kazanmışlardı ([185]). İstenmeyen Moriscolar Meclisin üyelerinin istisnasız hepsinin zihninde mahkûm edilmişlerdi. Fakat bu mahkûmlar oldukça uzun bir tecilden yararlanacaklardır.

Çünkü Alçak Ülkeler'e bulaşmış, Fransa'yla savaşan, İngiltere'yle zıtlaşma halindeki İspanya'nın kuşkusuz bu iç hesaplaşmadan daha başka işleri bulunmaktaydı. Moriscoları, idamlığı tutan ip gibi kurtaran, İspanya'nın hoşgörüsü değil de, emperyalist siyasetinin ilginç sonucu olan güçsüzlüğü olmuştur. Moriscolara yönelik kin, öfke artmaya devam etmektedir. Şubat 1596'da krala verilen bir rapor ([186]) hükûmet siyasetinin bu insanlara karşı yumuşak olmasını eleştirmekte ve onların muazzam zenginliklerini bildirmektedir: bunlar Andaluçya'da ve Toledo'da 20.000 kişiden fazla olup, 20.000 dükadan fazla gelirlere sahiptirler. Bu hoşgörülebilir mi? Ve Toledolu bir Morisco olup, Madrid'e yerleşmiş bulunan, bu kentin en zengin demir tüccarı olan ve uğraşı alanı nedeniyle Biscaye ve Vitoria ile ticaret yaparken, durumdan yararlanarak silah ve çakmaklı

tüfek kaçakçılığı yapan Francisco Toledano adlı biri de ihbar edilmektedir. Lütfen bu adamın boğazına sarılınsın ve müşterileriyle suç ortaklarının kimler olduğu öğrenilsin!

1599'da nihayetsiz tartışmalar yeniden Devlet Meclisinin gündemindedir. Bütün önerilerin vardıkları sonuç kralın karar vermesi ve bu kararı gecikmeden vermesidir. İmza atanlar arasında gene Toledo kardinali vardır, ama onunla birlikte D.J. de Borja, D.J. de Idiàqquez, Chinchón kontu, Pedro de Guevara da görülmektedir ([187]). Bu müzakerelere ilişkin olan Simancas'daki kâğıt yığınları arasında Moriscoları koruyan bir tanesi bile yoktur ([188]).

Öykünün sonu 1609-1614 sürgünü olacaktır. Bunun hitama erdirilebilmesi için koşulların uyum halinde olmaları, barışın geri dönmesi (1594-1604, 1609) ve operasyonun güvenliği ve taşımaları sağlayabilecek olan tüm kalyon ve kadırgalarıyla İspanyol savaş donanmasının sessizce seferber edilmesi gerekmiştir ([189]). J.C. Baroja Merakeş Sultanının 1609 ilkbaharında Fas "kralına" karşı kazandığı zaferin kökten tedbirleri harekete geçirdiğini düşünmektedir ve bu olgu doğruya benzemektedir ([190]).

Böylece İberya Müslümanlığının özümlenmesi konusundaki uzun girişim bir başarısızlıkla sonuçlanmış olmaktaydı; bu başarısızlık o anda da açıkça görülmüştür. Valencia başpiskoposu, çok katı bir taraftar olmasına rağmen, sürgün esnasında "ayakkabılarımızı kim yapacak?" diye feryat etmekteydi. Topraklarımızı kim işleyecek? diye düşünüyorlardı *lugares de Moriscos* senyörleri. Sürgünün ağır yaralara yol açacağı önceden bilinmekteydi. Zaten Aragon *Diputados del Reino*'su bu eyleme karşı çıkmışlardı. 1613-1614'te, haritasını çıkartmak üzere bu krallıkta dolaşan Juan Bantista Lobana, birçok kereler terkedilmiş köylerin perişanlığını kaydetmiştir: Longares'te 1000 kişiden 16'sı kalmıştır; Mendas'ta 700'den 80'i; Alfamen'de 120'den 3'ü; Clanda'da 300'den 100'ü ([191])... Tarihçiler bütün yaraların sonunda kapandığını söylemişler ve tekrarlamışlardır. Ve bu doğrudur ([192]). Henri Lapeyre kısa bir süre önce sürgünün, belki 8 milyon kişilik bir nüfus içinde 300.000 kişiyi kapsamına aldığını göstermiştir ([193]). Fakat, daha dün ileri sürülen muazzam rakamlara nazaran bizi şaşırtmasına rağmen bu da zamanın ve İspanya'nın ölçeğinde hiç de az değildir. Henri Lapeyre ([194]) aynı zamanda yaraların ilk anda çok ağır olduklarını, çünkü XVII. yüzyılın nüfus gerilemesinin iyileşmeyi geciktirdiğini düşünmektedir.

Her hal-ü kârda çözülmesi zor olan sorun, İspanya'nın sürgünün ve yol açtığı şiddet siyasetinin bedelini ağır olarak ödeyip ödemediği veya böyle yapmakta haklı olup olmadığını bilmek değildir. Bu olayı çağdaş duygularımızın ışığında yeniden ele almak söz konusu değildir: tabii ki bütün tarihçiler Moriscolardan yanadırlar. İspanya'nın çalışkan ve hızlı artan Morisco nüfusundan kendini mahrum bırakmasının iyi veya kötü olmasının önemi yoktur! Acaba bu işi neden yapmıştır?

Herşeyden önce, çünkü Moriscolar özümlenemez olarak kalmışlardır. İspanya bir ırk kiniyle değil de (bu mücadelede bu duygu hemen hemen hiç olmamışa benzemektedir), uygarlık ve din kiniyle davranmıştır. Ve kinin infilâki olan sürgün, güçsüzlüğünün itirafıdır. Bunun kanıtı, Morisconun duruma göre bir, iki, üç yüzyıldan sonra hâlâ eskinin Müslümanı olarak kalmış olmasıdır: din, dil, yüksek duvarlı evler, hamamlar -herşeyini muhafaza etmiştir. Morisco Batı uygarlığına ait herşeyi reddetmiştir; ve kavganın esası budur. Dinsel düzlemdeki birkaç parlak istisna -veya kentlerdeki Moriscoların galiplerin kıyafetlerini giderek kabul etmeleri inkâr edilemez olgusu- ([195]) bu esasta herhangi bir değişiklik yapmamaktadır. Morisco, İspanya'da bilindiği üzere ([196]) uzaktaki İran'a kadar aynı evler, benzer adetler, aynı inançlarla yayılan muazzam bir dünyaya bütun kalbiyle bağlı olarak kalmıştır. Morisco-karşıtı tüm sert eleştiriler, Toledo kardinalinin beyannamesinde özetlenmektedir: bunlar "tıpkı Cezayir'dekiler gibi gerçek Müs-

lümanlardır " ([197]) ve bu noktada kardinalin haksızlığı değil de, hoşgörüsüzlüğü eleştirilebilir. Zaten Meclis üyelerinin önerdikleri çözümler de bunu kanıtlamaktadır. Söz konusu olan hiç de nefret edilen bir ırkın yok edilmesi değildir; fakat İspanya'nın göbeğinde yok edilmesi mümkün olmayan bir İslami çekirdeği muhafaza etmek mümkün değile benzemektedir. Öyleyse? Ya bu çekirdek bütün uygarlık desteği yok edilerek tek bir darbede kopartılacaktır -yani insan malzemesi- ki, bu nihayette benimsenen çözümdür. Ya da, zorlama vaftizin sağlayamadığı özümleme herşeye rağmen elde edilecektir. Birisi, işlenebilir malzeme olan çocukların muhafazasını ve yetişkinlerin, gürültüsüzce olması koşuluyla Berberistan'a gitmelerini, 15-60 yaş arasındaki erkeklerin hayat boyu kadırga forsası olmalarını ve kadınlarla ihtiyarların Berberistan'a gitmelerini düşünmektedir. Bir başkası Moriscoların 50 Eski Hristiyan hanesi başına bir hane olmak üzere köylere dağıtılmalarını ve her tür ikâmetgâh değiştirme ile tarım dışında her tür mesleğin onlara yasaklanmasını -endüstri, ulaşım veya ticaret onların yer değiştirmelerine ve dışarıyla ilişkide bulunmalarına olanak tanıyıcağından sakıncalıdırlar- yeterli olacağını düşünmektedir ([198]).

Bütün bu mümkün çözümler içinden İspanya en kökten olanını seçmiştir: sürgün, bitkiyi kendi toprağından kopartmak.

Ancak acaba tüm Morisco nüfusu İspanya'dan silinmiş midir? Kuşkusuz hayır. Önce, bazı durumlarda Morisco olanlarla olmayanları ayırmak kolay değildir. Karma evlilikler sürgün kararnamesinin dikkate alacağı kadar çoktu ([199]). Sonra bazı çıkarlar devreye giriyorlardı ve bunlar herhalde kapsanması gereken birçok kimseyi kurtarmışlardı. Kent Moriscolarının hemen tamamı sürgün edilmişlerdir; *realengos,* krallık topraklarında oturanlar daha düşük bir oranda sürülmüşler ve senyörlük toprakları Moriscoları, dağlılar ile soyutlanmış köylüler arasında daha geniş istisnalar meydana gelmiştir ([200]).

Çünkü, nihâyetde Morisco kitlenin içinde boğulmuştur, fakat burada inkârı mümkün olmayan damgasını da bırakmıştır ([201]). Hristiyan halk, hatta aristokrasi daha önceden bu Müslüman kanıyla damgalanmış değil midir? Amerika tarihçileri de, Moriscoların Amerika'nın iskânında paylarının olduğunu ifade etmektedirler ve bunu çok çeşitli tonlarda yapmaktadırlar ([202]). Birşey kesindir, Moriscoların koruduğu ve İspanya'nın yüzyıllar boyunca İslamiyetten özümlediği tortulara dayanan Müslüman uygarlığı, 1609-1614 cerrahi müdahalesinden sonra bile Yarımadanın karmaşık uygarlığı içindeki rolünü oynamanın dışında kalmamıştır.

İberya toprağında kök salmış herşey yerinden atılamamıştır: ne Andaluçyalıların kara gözleri, ne binlerce Arapça yer adı, ne de yeni galipler haline gelen eski yeniklerin kelime haznesine girmiş binlerce kelime. Bazıları, ölü bir miras diyebilirler ve yemek tarifeleri ([203]), meslekler, komuta görevlerinin İspanya ve komşusu Portekiz'de hâlâ İslam damgası taşımalarının ne önemi var diyebilirler. Ancak, XVII. yüzyılın göbeğinde Fransız önceliği döneminde, Yarımadada canlı bir sanat, mermer çamuru, seramikler ve *azulejos*'larının tatlılığıyla gerçek bir *mudejar* sanata hâlâ tutunmaktadır ([204]).

Batının üstünlüğü

Fakat Morisco sorunu daha büyük çaplı bir çatışmanın bir kesiminden ibarettir. Akdeniz'de büyük oyun, ebedi bir "Doğu Sorunu" içinde Doğu ile Batı arasında oynanmıştır; bu oyun esas itibariyle bir uygarlıklar çatışması olup, oyunun, sırasıyla birinin veya öbürünün üstünlüklerinin ortaya çıkma durumuna göre defalarca oynanması söz konusu olmuştur. İyi kâğıtlar elden ele geçmekte ve birinin veya öbürünün öne geçmesine göre, başat kültürel akımlar daha zenginden daha fakire yönelik olmak üzere oluşmaktadırlar, yani Batıdan Doğuya veya Doğudan Batıya ([205]).

Batının lehine ilk alt-üst oluş Makedonyalı İskender'in olayıdır. Helenizm Yakın-Doğu'nun ve Mısır'ın ilk "Avrupalılaşması"nı temsil etmekte ve Bizans yüzyıllarına kadar sürmeye aday olmaktadır ([206]). Roma İmparatorluğu'nun sonu ve V. yüzyıldaki büyük istilalarla birlikte Batı ve Antik miras çökmüştür, bunun zenginliklerini koruyan veya toplayan Bizans ve İslam Doğu'sudur ve bunlar yüzyıllar boyunca bu zenginlikleri barbar Batı'ya yansıtmışlardır. Batı Orta Çağı'nın tümü Haçlı Seferleri öncesinde, sırasında, sonrasında Doğu tarafından doyurulmuş ve aydınlatılmıştır. "Uygarlıklar orduları aracılığıyla birbirlerine karışmışlardı; bu uzak dünyalardan söz eden çok sayıda anlatı ve öykü tedavüle girmekteydi; Altın Efsane bu öykülerle doludur; Saint-Eustache'ın, St. Christophe'un, Thais'in, Efes'in Yedi Uyuyanlarının, Barlaam ve Josophat'nın öyküleri aslında Doğu masallarıdır. Saint Graal Efsanesi Arithmealı Joseph'in öyküsünün üzerine yazılmıştır; Huon de Bordeaux romansı Tan ve Şafak cini olan Oberon'un öyküsü üzerine yazılmış parlak bir fantasmagoridir; Saint Brandan'ın deniz yolculuğu denizci Sinbad'ın maceralarının bir İrlanda versiyonundan başka birşey değildir" ([207]). Ve bu ödünç almalar mübadelelerin kalın ve özlü kitlesinin yalnızca bir kısmını temsil etmektedirler. Renan "Fas ve Kahire'de meydana getirilen bir eser Paris veya Kolonya'da, günümüzde Almanya'da yaratılan önemli bir eserin Ren'i aşmak için sarfettiği zamandan daha kısa bir sürede tanınmaktaydı. Orta Çağ tarihi ancak XIII. ve XIV. yüzyıl bilginlerinin okudukları Arap eserlerinin dökümü yapıldıktan sonra tamam hale gelecektir" diye yazmaktadır ([208]). *Divina Comedia*'nın İslami kaynaklarının bulunması; Arapların Dante'nin gözünde taklid edilecek büyük modeller olması ([209]) veya San Juan de la Cruz'un, içlerinden birinin İbn Abbad olduğu ve ondan çok önceleri bu Rendalı şairin "Karanlık Gece" ([210]) temasını geliştirdiği dikkat çekici Müslüman öncellerinin olması karşısında şaşkınlığa düşülecek midir?

Haçlı Seferleri döneminden itibaren bir tersine dönme hareketi tamamlanma yoluna girmiştir. Hristiyan, denizi ele geçirmiştir. Artık yolların ve trafiklerin denetiminin işaret ettiği zenginlikler ve üstünlükler ona aittir. Alfred Hattner bu el değiştirmeleri iyi görmüştür, ama XVI., XVII., ve XVIII. yüzyıllarda Batı ile Doğu arasındaki temasların azaldığını iddia ederken açıkça hataya düşmektedir. ([211]). Tamamen tersine "XVII. yüzyılın ortasından XVIII. yüzyılın sonuna kadar tüm Avrupa dillerindeki yolculuk tutunakları artmıştır". Bunun nedeni Doğu'da ikâmetin "daimi elçiliklere, konsolosluklara, tüccar kolonilerine, ekonomik araştırma heyetlerine, Katolik misyonlarına... Padişahın emrine giren maceracılara açılmış ([212]) olmasıdır. Bu durumda Doğu'nun Batı tarafından istilası meydana gelmiştir: bu istila kendiyle birlikte, bir egemenliğin unsurlarını da taşımaktadır.

Biz XVI. yüzyıldaki Batı'ya geri dönelim: bu dönemde Batı Doğu'yu geride bırakmıştır ve o da arkadan koşmaktadır. Fernand Grenard'ın giriştiği savunma çabalarına rağmen, bu konuda hiçbir kuşku yoktur. Bunu farketmek, söz konusu uygarlıklar hakkında bir değer yargısının ileri sürülmesi anlamına hiç de gelmemektedir; fakat XVI. yüzyılda el değiştirmenin, uygarlığı daha güçlü olan ve İslamiyetinkini kendininkine bağımlı hale getiren Batı'nın lehine olduğunu görmek anlamına gelmektedir.

Tek başına insanların hareketi bunun böyle olduğunu işaret edebilir. İnsanlar büyük gruplar halinde Hristiyanlıktan İslama geçmektedirler. İslamiyet onları macera ve kazanç olanakları nedeniyle cezbetmektedir; onları cezbetmekte ve karşılığını ödemektedir. Padişahın dokumacılara, zenaatkârlara, gemi inşa uzmanlarına, top dökümcülerine, madeni eşya işçilerine ihtiyacı vardır ve bunlar bir devletin başlıca gücünü meydana getirmektedirler: Montchrestien, "Türkler ve birçok başka ulus bunu çok iyi bilmekte ve bu gibi kimseleri yakalayabildiklerinde, ellerinde tutmaktadırlar" ([213]) diye yazmaktadır. İstanbullu bir Yahudi tüccarın Trablus'taki Murat Ağa ile olan ilginç mektuplaşması, bu

Yahudinin kadife ve damalı kumaş dokumasını bilen Hristiyan köleler aradığını göstermektedir ([214]). Çünkü, esirler emek-gücü arzında da rol oynamaktadırlar.

Acaba Hristiyan alemi aşırı kalabalık olduğundan, Okyanus-ötesi maceralara henüz tam açılamadığından mı Doğu'ya doğru insan sevkiyatını azaltmamaktadır? İslam ülkeleriyle temasta olan Hristiyan, çoğu zaman din değiştirmenin baş döndürmesine kapılmaktadır. Afrika'da, *presidio*'larda, İspanyol garnizonları askerden kaçma salgınlarıyla erimektedirler. 1560'ta Cerbe'de, kale Türklere teslim olmadan önce, çok sayıda İspanyol "imanlarını ve arkadaşlarını bırakarak" düşmana katılmışlardır ([215]). Kısa bir süre sonra La Goulette'de burayı Türklere teslim etmeye yönelik bir komplo ortaya çıkartılmıştır ([216]). Sicilya'da sık sık kalkan kayıklar din değiştirme adaylarından meydana gelen yükler taşımaktadırlar ([217]). Goa'da aynı olay Portekizlilerin arasında görülmektedir ([218]). Çağrı o kadar güçlüdür ki, kilise mensupları bile bunun dışında kalamamaktadırlar. Çok Hristiyan Kralın bir elçisine Fransa'da refakat eden ve İspanyol otoritelerine geçerken yakalanması tavsiye edilen şu "Türk", eski bir Macar rahibidir ([219]). Bu örnek çok ender olmamış olmalıdır: 1630'de Père Joseph'den "Türk olacaklar korkusuyla" ([220]), Doğu Akdeniz'de kayıp olan Kapüsenleri geri çağırması istenecektir. Korsika'dan, Sardinya'dan, Sicilya'dan, Calabria'dan, Cenova'dan, Venedik'ten, İspanya'dan, Akdeniz dünyasının bütün köşelerinden dönmeler İslamiyete geçmişlerdir. Diğer yönde buna benzer hiçbir şey yoktur.

Türk belki de bilinçsizce olarak kapılarını açmakta, Hristiyan da kendininkileri kapatmaktadır. Çokluğun çocuğu olan Hristiyan hoşgörüsüzlüğü insanları davet etmemekte, onları itmektedir. Ve kendi alanından dışarıya attığı herkes -1492 Yahudileri, XVI. yüzyıl ve 1609-1614 Moriscoları- gönüllüler grubuna katılmaktadırlar. Herkes yer ve kârın bulunduğu İslamiyete gitmektedir. Bunun en iyi işareti, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında olmak üzere, İtalya veya Alçak Ülkeler'den Doğu Akdeniz yönüne doğru ortaya çıkan Yahudi göç akınıdır. Bu Venedik'teki İspanyol ajanlarının gözünden kaçmayacak kadar güçlü bir akım olmuştur, çünkü bu ilginç göçler bu kentten hareketle olmaktadır ([221]).

XVI. yüzyıl Türkiye'si bütün bu adamların sayesinde Batılı eğitimini tamamlamaktadır. Philippe de Canaye 1573'te "Türkler dönmeler sayesinde tüm Hristiyan üstünlüklerini elde etmişlerdir" diye yazmaktaydı ([222]). Hepsi mi? Abartıyor. Çünkü, Türk bunlardan birini elde eder etmez, kendinde eksik olan bir başkasını farketmektedir.

Garip bir yarış veyahut küçük veya büyük araçlarla yürütülen garip bir savaş. Bir gün bir tabip ele geçirilecektir; bir başka seferinde bilgili topçu okullarından yetişme bir topçu ustası; bir başka gün ise bir haritacı veya bir ressam ([223]). Veya değerli ürünler: barut, yay yapımı için Karadeniz'de bulunan (çünkü eskiden Venedik İngiltere'ye satmak için buraya bunlardan almaya gidiyordu) ([224]), ama XVI. yüzyılda Türk ordusunun ihtiyacına yetmediği için Güney Almanya'dan ithal edilen porsuk ağacı kerestesi ([225]). 1570'de Raguza -ve bu iş Venedik'te olacaktır, ne komiklik!- Türklere barut, kürek ve üstüne üstlük bir de Yahudi cerrah vermekle suçlanacaktır ([226]) -aynı Raguza sıklıkla kendi için İtalyan tabiplerin peşine düşmüş olarak görülmektedir- ([227]). Yüzyılın sonunda İngilizlerin Doğu'daki en büyük ticaret kalemleri kurşun, kalay ve bakırdır.

Nuremberg'de dökülmüş top parçaları belki Türke verilmiştir. İstanbul bu sınır bölgelerinden, aynı zamanda Raguza veya Transilvanya'daki Sakson kentleri aracılığıyla da beslenmektedir ve bunlar silah, insan veya bir Eflâk prensinin Kronstadtlılara yolladığı bir mektubun işaret ettiği üzere tabip ve ecza ürünleri olmaktadırlar ([228]). Kuzey Afrika devletleri, fakirliklerine ve gerçek "barbarlıkları"na rağmen, ona aynı hizmeti sağlamaktadırlar, çünkü bunlar Batı'ya, Batı'nın kaydettiği gelişmelere yakındırlar;

çünkü Batı Akdeniz'deki konumlarından ötürü, bir süre sonra Hollandalılarla girişecekleri ilişkiden ötürü, bunlar teknik yeniliklerden ilk haberdar olan Müslümanlar olmaktadırlar. Bunların işçileri vardır: her yaz Cezayir korsanları tarafından gerçekleştirilen esir hasatı ve becerikli zenaatkârlar olan, alay bozan tüfeği imal etmeye bazılarının, kullanmaya hepsinin yatkın olduğu Andaluçyalılar bu işçileri meydana getirmektedirler ([229]). Acaba 1571'den sonra Türk donanmasının Batı tarzına uygun olarak yeniden oluşturulmasının (ok yerine çakmaklı tüfek, kadırgalardaki top gücünün önemli ölçüde artırılması) Napolili bir dönme olan ve Cezayir korsanlarının okulundan geçen Uluç Ali'nin eseri olması bir raslantı mıdır?

Ancak ödünç almalar her zaman tekrarlanmayan aşılardır. 1548'de Türkler İran'a karşı giriştikleri sefer esnasında sipahilerin silahlarını değiştirmeyi ve onları tabancalarla donatmayı denemişlerdir (Busbec *minore scloptes quorum ex equis usus* diye belirtmektedir) ([230]); girişim komedi haline dönüşerek sonuçlanmış ve sipahiler İnebahtı'da ve daha sonraları da hâlâ ok ve yayla silahlanmış olarak kalmışlardır ([231]). Bu sıradan örnek tek başına, Türklerin rakiplerini izlemedeki güçlüklerini göstermektedir. Eğer bu rakiplerin bölünmüşlükleri, kavgaları, ihanetleri olmasaydı, Türkler disiplinlerine, inatlarına ve süvarilerinin veya levendlerinin mükemmelliğine rağmen Batı'ya karşı tutunamazlardı.

Ve bütün bu dışarıdan gelenler ([232]) Türk dünyasını ayakta tutmaya yetmemiştir; bu dünya XVI. yüzyıl biterken kararma tehlikesiyle karşılaşmaya başlamıştır. Savaş ona bu tarihe kadar gerekli malları, insanları, teknikleri veya bu tekniğin ürünlerini edinme; denizde, karada veya Rus-Leh-Macar sınırı boyunca besleyici Hristiyanlığın parçalarını ele geirme işinde güçlü bir şekilde yardım etmiştir. Gassot İstanbul Tophanesinde, muzaffer savaşların ürünü olarak getirilen top parçaları yığınlarının, becerikli alımlar veya yerinde yapılan imalattan daha büyük olduğunu görmüştür ([233]). Uygarlıkları dengeye getiren savaş: bu savunulacak bir tez olabilir. Oysa bu savaş Akdeniz'de 1574'ten itibaren bir çıkmaza ulaşmış ve 1606'da Macaristan savaş alanlarında, artık o tarihten sonra aşılması olanaksız bir denge konumuna gelmiştir. İşte bu noktadan itibaren vahimleşmesi gecikmeyecek olan bir gerilik ortaya çıkmaya başlamıştır.

Birçok Hristiyanın XVII. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı geleceği konusunda yanıldıkları ve burayı yeni Haçlı tasarılarının verimli alanı olarak gördüğü doğrudur ([234]). Fakat acaba Osmanlı gücü konusunda yanılgıya düşülmesine yol açan, onun geniş imparatorluğunu kurtaran Avrupa'nın bölünmüşlüğü ve Otuz Yıl Savaşları'nın başlaması mıdır?

3. Bütün diğer hepsine karşı bir uygarlık: Yahudilerin kaderi ([235])

Buraya kadar incelediğimiz çatışmalar, her seferinde iki uygarlığın diyaloguyla sınırlanmaktadır. Yahudilerin karşısında ise her uygarlık taraftır ve her seferinde ezici bir üstünlüğe sahiptir. Bu uygarlıklar güç, çokluktur. Yahudiler ise hemen her zaman minik hasımlardır.

Fakat bu hasımların garip olanakları vardır: bir hükümdar onları takip etmekte, bir diğeri korumaktadır; bir ekonomi onlara ihanet etmekte, bir başkası ihya etmektedir; bir büyük uygarlık onları kovmakta, bir diğeri kucağını açmaktadır. İspanya onları 1492'de atmakta, Türkiye, belki de Yahudileri Rumlara karşı oynayacağından, mutlu olarak, onları kabul etmektedir. Öte yandan baskı yapma dolaylı eylem yapma olanakları bulunmaktadır. Portekiz Yahudileri bunu yüzlerce kere göstereceklerdir ([236]). Bunlar paranın sağladığı suç ortaklıklarını kendi yanlarına çekebilmektedirler ve Roma'da davalarına gönül vermiş olağan bir elçiye sahiptirler. Böylece Lizbon yönetimi tarafından onlara karşı alınan tedbirleri düzenli olarak geri çektirerek veya etkisiz hale

getirerek uykuya yatırmaktan daha basit birşey olmamaktadır. Luis Sarmiento ([237]) bu durumu 1535 Aralığında V. Carlos'a açıklamıştır: Hristiyanlığa geçmiş olan Yahudiler, *conversos,* Papalıktan eski hatalarını affeden bir belge almışlardır; işte bu *conversos*'un bir de korkunç derecede borçlu Portekiz kralına para avansında bulunduklarını düşünecek olursak, hükûmet davranışlarını sıkıntıya sokacak bir durum: verilen borç 500.000 dükadır ve "kambiyoda muamele gören" Flandre'dakini hesaba katmaksızın. Ancak halk, fakir insanların besin kaynağı olan bu *peixe saco,* kurutulmuş balık tüccarlarına karşı sürekli olarak homurdanmaktadır -oldukça geç bir tarihe, Ekim 1604'e ait bir Venedikli mektubu, yani Portekiz Enkizisyonunun kurulmasından yarım yüzyıldan daha fazla bir zaman sonra yazılan bir mektup, halkın çok acı bir şekilde, *fieramento* homurdandığını söyleyecektir- ([238]).

Ayrıca, en zayıflara has olan silahlar da bulunmaktadır: boyun eğme, Talmud *distinguo*'ları, kurnazlık, inat, cesaret, hatta kahramanlık. Bir de durumlarını sanki daha da karmaşık hale getirmek istermişçesine, Yahudiler nerede olurlarsa olsunlar, tarihçiye bulundukları çevreye uyum sağlamakta çok yetenekli olarak gözükmektedirler. Yahudiler onlarla ilgilenmeye başlayan veya basitçe onlarla karşılaşan bütün kültürlendirme faaliyetlerinin iyi öğrencileridir. Yahudi sanatçıları veya yazarları, duruma göre gerçek Kastilyalı, Aragonlu veya başka bir yerli sanatçı veya yazarlar değiller midir? Öte yandan, bunlar ister en mütevazileri, ister en parlakları olsun, kendilerine sunulan veya dayatılan toplumsal durumlara da aynı hızla uyum sağlamaktadırlar. İşte bu durumda çabucak bir kültürel boğulmanın, çok sayıda örneğini bildiğimiz bir kendini terk etmenin kıyısına gelmektedirler. Fakat olağan olarak, sosyolog ve antropologların "temel kişilik" dedikleri şeyi korumaktadırlar. İmanlarının ortasında ve kimsenin onları oradan çıkartamadığı bir evrenin merkezinde kalmaktadırlar. Bu inatlar, bu umutsuz redler onların kaderlerinin kalın çizgisidir. Hristiyanlar zengin *Marrano*ların (bu ima yüklü terim, Yahudilikten Hristiyanlığa geçenleri ifade etmektedir) ([239]) gizliden gizliye Yahudilek adetlerini sürdürmelerinin altını çizmekte haklıdırlar. Aslında ondaki bu gerçek uygarlık karakterinin her zaman kabul edilmemesine rağmen, bal gibi çok özel bir Yahudi uygarlığı bulunmaktadır. Ve kabul edilmemesine rağmen bu uygarlık ışımakta, aktarmakta, direnmekte kabul etmekte, reddetmektedir; bu da uygarlıklar hakkında işaret ettiğimiz tüm özelliklere sahiptir. Ama bu uygarlığın kök salamadığı veya daha doğrusu kötü bir biçimde kök saldığı, bir devamlılık arzeden kararlı coğrafi belirleyicilerin dışında kaldığı doğrudur. Bu onun en güçlü, ama yegâne olmayan özgünlüğüdür.

Mutlaka bir uygarlık

Bu uygarlığın gövdesi, tıpkı ince zeytinyağ damlacıkları gibi, diğer uygarlıkların derin suları üzerinde dağılmış, yayılmıştır, ama asla onlarla karışmamıştır, fakat hep onlara bağımlı olarak kalmıştır. Bu durumda onların hareketi olağanüstü hassaslıktaki "gösterge"lerin izinde, öbürlerinin de hareketi olmaktadır. Emile-Felix Gautier, Yahudi *diaspora*sına eşdeğerli birşey ararken, bizatihi mütevazi bir örnek olan, ama tıpkı Yahudiler gibi çok ince koloniler halinde dağılmış olan Kuzey Afrika Mozabilerini önermekteydi ([240]). Aynı şekilde, dağlı köylüler olan ve Avrupa'nın Rönesans çağında Filipinler'den Amsterdam'a kadar olan bir alan içinde uluslararası tüccarlar haline gelen Ermeniler, veya hatta Hinddeki Parsiler veya Asya'nın Nasturi Hristiyanları da düşünülebilir. Esas olan nedir? Esas olan, yabancı suların bağrında sonsuz sayıda kaybolmuş adalar halinde, uygarlık *diaspora*larının bulunduğunu ve bunların ilk bakışta sanılandan daha fazla olduklarını kabul etmektir. Örneğin VIII. yüzyıldaki Müslüman fethinden, XII. yüzyılda onların varlığına aşağı yukarı tamamen son veren El Muhadilerin tahribatına kadar, Kuzey Afrika Hristiyan cemaatleri böyle olmuşlardır. Dün üçüncü dünya ülkelerinde yer alan Avrupalı koloniler bu ülkelerin bağımsızlıklarından önce de, bugün

de aynen böyledirler. Hatta, ayrıntılarını sunduğumuz üzere İspanya'nın, soğuk bir öfke eylemiyle kaba bir şekilde kurtulduğu, Müslüman uygarlığının mirasçıları *Moriscolar*'da böyledirler.

Bu adacıklar birbirlerine temas ederlerse onlar için herşey değişmektedir. Örneğin Orta Çağ İspanya'sında, XIV. ve XV. yüzyılın vahşetlerine kadar, Yahudi cemaatleri hemen hemen sürekli bir doku, bir cins imana dayalı bir ulus ([241]), Türklerin dediği gibi bir "millet", Kuzey Afrika terminolojisiyle bir mellah oluşturmaya çalışmışlardır. Portekiz'in özgünlüğü, 1492'de İspanya'dan kaçanların gelmeleriyle, belirleyici bir ek Yahudi yükünü kabul etmiş olmasıdır. Doğu Akdeniz'in özgünlüğü de aynı doğrultudadır ve aynı nedenlere dayanmaktadır. XV. yüzyıldan itibaren ilk modernleşme hareketi içinde serpilen Polonya'da da, kalabalığın çocuğu olarak artan bir Yahudi girişimi söz konusudur ve adeta bir Yahudi ulusu ve devleti haline gelen bu unsur XVII. yüzyılan ekonomik güçlükleri ve acımasız tahribatıyla, yani 1648 yıllarının *Büyük Tufanı* ile ([242]) süpürülecektir. Doğmakta olan ve az nüfuslu Brezilya'da da benzeri bir durum söz konusu olmuştur ve Yahudiler XVI. yüzyılın sonuna kadar bu ülkede, başka heryerden daha az tehtid altında olmuşlardır ([243]). Her seferinde Yahudi nüfusunun nisbi yoğunluğu rolünü oynamıştır.

Fakat sayı Yahudi varlığını teşvik etmediğinde, yoğunlaştırmadığında bile, bu asal unsurlar kendi aralarında eğitim, inanç, aralıksız yolculuklar -tüccarların, hahamların ve dilencilerin (bunlar birlik halindedirler)-, ticari mektupların kesintisizliği, dostluk veya aile, nihayet kitaplar aracılığıyla bağlanmaktadırlar ([244]). Matbaa Yahudi birliğinden daha fazla, kavgalara hizmet etmiştir. Kolaylıkla çoğaltılabilen bu belirleyici kitapların hepsini birden kim yakabilir veya toplatabilirdi ki? Bazı örnek serseri hayatlar bu canlı, birleştirici hareketleri resmetmektedirler. Jacob Saspartas XVII. yüzyılın başlarına doğru, o sıralar İspanyolların elinde olan Oran'da doğmuştur; Tlemsen'de, sonra Merakeş ve Fas'ta haham olmuştur; hapsedimiş, buradan kaçarak Amsterdam'a gitmiş, bu kentte Pinto Akademisi'nde hoca olmuştur; sonra Afrika'ya geri dönmüş; 1655'te Benasse ben İsrael'e İngiltere'deki elçiliği sırasında refakat etmiştir; 1666-1673 arasında özellikle Hamburg'da olmak üzere hahamlığa devam etmiştir; bu tarihte Amsterdam'a dönmüş, Livorno'ya çağrılmış, tekrar Amsterdam'a dönerek burada ölmüştür ([245]). Bu çoklu bağlantılar Yahudi kaderinin tutarlığını güçlendirmekte, açıklamaktadırlar. Johann Gottfried von Herder *İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler* (1785-1792) adlı kitabında, daha o sıralar "Yahudilerin Avrupa'da, dünya üzerinde bizim payımıza yabancı, kendilerine uzak bir göryüzünün altında verilmiş olan Antik yasanın çözülmez bir şekilde mahkûmu olan Asyalı bir halk olmaya devam ettiklerini" söylemekteydi ([246]).

Ancak Yahudiler bir ırk değillerdir ([247]), bütün bilimsel araştırmalar bunu kanıtlamaktadırlar. Bunların kolonileri, yüzyıllar boyunca yaşadıkları ülkelere ve aralarında bulundukları halklara bağımlıdırlar. Almanya Yahudileri veya Askenaziler, İspanya Yahudileri veya Sefardimler, biyolojik olarak yarı Almanlar, yarı İspanyollardır çünkü kan karışımları oldukça sıktır ve Yahudi cemaatleri çoğu zaman o yerin insanlarının Museviliğe katılmalarıyla doğmaktadır; Yahudiler hiçbir zaman kendilerini çevreleyen dünyaya karşı kapalı olarak yaşamamakta ve bu dünyaya çok kereler kapılarını ardına kadar açmaktadırlar. Zaten bazen şaşırtıcı kalın tabakalar oluşturan birikimli zaman, nasıl olur da kendi karışıklık ve karmaşıklıklarını getirmez? 1492'de Sicilya'yı edebiyen terkeden şu Yahudiler 1500 yıldan fazla bir süreden beri oradaydılar ([248]).

Üstelik Yahudiler her zaman bir kenarda ayrı olarak yaşamamışlar, özel elbiseler giymemişler veyahut sarı serpuş veya 1496 tarihli bir Venedik belgesinin sözünü ettiği şu *segno de tela zala in mezo el pecto,* şu *rotella,* şu sarı plakayı taşımamışlardır ([249]). Her zaman özel bir mahallede, bir *ghetto*'da (Venedik'te eskiden eritilen topların demirinin

kalıplara döküldüğü, *atıldığı,* sonradan onlara tahsis edilen mahallenin adından) ([250]) oturmamışlardır. Örneğin 1540 Ağustosunda, bir yıl sonra haklarından gelecek olan inatçı bir husumete maruz kalan Napoli Yahudileri, onları "birarada oturmaya ve özel bir işaret taşımaya" zorlayan *habitar juntos y traer senal* emirlere henüz itiraz etmektedirler, bu durum onlara göre, kendilerine tanınan ayrıcalıklara aykırıdır ([251]). Zaten ayırım kuralının işletilmeye başladığı yerlerde ne kadar da çok hâl ve gidiş bozulması ve itaatsizlik ortaya çıkmaktadır! Venedik'te Mart 1556 tarihli bir Senato müzakere tutanağının bildirdiğine göre, kentten geçen ve diğer Yahudiler kısa bir süreden beri "kentin bütün topraklarına yayılmakta, Hristiyan evlerine yerleşmekte, gece veya gündüz canlarının istediği yere gitmektedirler". Skandal sona erdirilmeli, *ghetto*'da oturmaya zorlanmalı "ve burası hariç kentin hiçbir yerinde han işletememelidirler" ([252]). Aynı dönemde Türkiye'den gelen Yahudiler, Türklerin ayrıcalığı olan beyaz sarık taşımaktadırlar, oysa sarı sarık giymeleri gerekmektedir. Belon du Mans bunun Yahudilerin bir hilesi olduğunu ifade etmektedir ([253]); Batı'da Yahudilerinkinden daha yüksek olan Türklerin itibarından yararlanmak istemektedirler. 1566'da, hiç de ilk işaret olmayan bir şekilde, Milano Yahudileri sarı şapka giymek zorunda bırakılmışlardır ([254]).

Ayırım çoğu zaman gecikmekte ve yetersiz bir şekilde yerleşmektedir. 1599'da Verona'da (konu hakkında en azından 1593'ten beri konuşulmaktadır) "biri orada, biri burada dağınık olarak yaşayan" Yahudiler "ikâmetgâhlarını kentin büyük meydanının yakınlarında, şarap satılan" ([255]) yerde, S. Sebastiano kilisesine kadar uzanan cadde boyunca saptayacaklardır, zaten bu cadde sonradan halk arasında *via delli Hebrei* adını alacaktır ([256]). Padova'da ise benzeri bir önlem ancak 1602'de alınabilmiştir; bu kentteki Yahudiler bu tarihe varıncaya kadar "kentin dört bir yanına dağılmış olarak yaşamaktaydılar" ([257]). 1602 Ağustosunda Mantova'da, Yahudilerin diğer herkes gibi siyah serpuşlarla dolaşmaları üzerine olaylar çıkmıştır ([258]).

İspanya ve Portekiz'de, birlikte yaşama yüzyıllar boyunca kural olmuştur. Portekiz'de en sık görülen, halka yönelik bildirilerden biri Papaların Yahudileri, 1481 *Cortès*inin söylediği üzere Musevilerin alışık oldukları Hristiyan kadınlarının baştan çıkartmalarını önlemek için, elbiselerinin üzerinde belirleyici işaretler taşımalarına yönelik zorlama -Yahudiler buna uymamaktadırlar- olmaktadır. Yahudi terzi ve eskiciler çalışmaya gittikleri çiftçi evlerindeki kadın ve kızları baştan çıkartmaktadırlar ([259])... Aslında Portekiz'de Yahudiler halktan çok aristokrasiye karışmışlardır. Türkiye'de Yahudiler Hristiyan kölelere sapihtirler ve "onlara bir Yahudi kadından daha fazla zorluk çıkartmayan Hristiyan ceriyeler kullanmaktadırlar" ([260]). Yasaklamalar ne olursa olsun, Yahudi cemaatlerini birarada tutan sahte bir güç olan kan birliği değil de, diğerlerinin onlara ve onların da diğerlerine karşı husumeti olmaktadır. Bütün bunlar bir din sorunu olmakta ve bu din sorunu da yoğun bir inanç, adet, çeşitli miraslar, hatta mutfak alışkanlıkları demetinin ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Katolik kralların tarihçisi Bernaldez, ihtida etmiş Yahudilerden söz ederken "Musevi usulü yemek yeme adetlerini hiçbir zaman kaybetmediler" demektedir ([261]); "bunlar et yemeklerini soğan ve sarımsakla hazırlamakta ve kuyrukyağı yerine zeytinyağ kullanmaktadırlar". Adeta günümüze ait bir İspanyol yemek tarifi okunmaktadır. Fakat yemek yaparken kuyrukyağı kullanmak Eski Hristiyanların adetidir ve Salvador de Madariaga'nın dediği gibi, daha sonra zeytinyağın zaferi bir Yahudi mirası, bir kültürel aktarımdır ([262]). Mühtedi, *marrano,* Cumartesi günü aklını kullanıp evinde ateş yakmayı unuttuğunda kendi kendine ihanet etmekten geri kalmamaktaydı. Bir enkizitör birgün Sevilla valisine "Signor eğer *conversos*'un kutsal Cumartesiyi *(sabbat)* nasıl kutladıklarını görmek istiyorsan benimle birlikte bir kuleye çık" demiştir. Ve oraya vardıklarında: "Kafanı kaldır ve *conversos*'un oturduğu şu evlere bak; ne kadar soğuk olursa olsun, Cumartesi günü hiçbirinin bacasından duman çıktığını göremezsin" ([263]). İbn Verga tarafından (1500 civarı) aktarılan bu

öyküde bir gerçek vurgusu vardır ve Sevilla'da kışın meydana gelen soğuk dalgaları fazlasıyla gerçektir. Açıklayıcı küçük işaretler: Doğu Akdeniz'de Yahudiler "bir Türkün, Rumun veya Frenkin kestiği eti asla yemeyeceklerdir ve ne Türklerden, ne de Hristiyanlardan yağ almamakta ve Türklerin veya Hristiyanların sattıkları şarapları içmemektedirler" ([264]).

Fakat tabii ki bütün Yahudi cemaatleri, özellikle etraflarındaki uygarlık manzarası tamamen değiştiğinde, bazen dramatik olun koşullar altında diyaloğa mahkûmdurlar. Müslümanlar İspanya'da Hristiyanların yerine geçmiş, sonra bunlar yeniden fethin geç zaferleriyle geri dönmüşlerdir. Bu durumda Arapça konuşmakta olan Yahudiler İspanyolca konuşmaya başlamışlardır. Aynı trajedi, 1593-1606 arasında İmparatorluğun harekete geçmesiyle, Almanlar ile Türklerin arasında, iki endişe kaynağı arasında kalan Buda Yahudileri tarafından yaşanmıştır ([265]). Bütün bu koşullar onları o andaki uygarlıkların gayriiradi mirasçıları haline getirmekte ve onlar da bu uygarlıkların ürünlerini bu yöne veya diğerine doğru yaymaktadırlar. Batı karşısında, isteklisi olmadıkları halde XIII. yüzyıla kadar, hatta daha sonralarına kadar, Arap biliminin filozof, matematikçi, tabip, kozmografyacılarının düşüncelerinin aracıları olmuşlardır. XV. yüzyılda onları matbaa karşısında heyecan duyarken görmekteyiz: Portekiz'de basılan ilk kitap, 1475'te Samuel Gacon'un gayretleriyle üretilen *Pantateuque*'dür. Portekiz'de Alman matbaacıları ancak bir on yıl sonra ortaya çıkabileceklerdir ([266]). Eğer İspanya'ya Almanlar tarafından matbaanın getirilme tarihinin 1475'ten önce olmadığı hatırlancak olursa, Yahudilerin kutsal metinleri basmadaki aceleleri ölçülebilir. Öte yandan, 1492'de İspanya'dan kovulan Yahudiler matbaayı Türkiye'ye taşıyacaklardır. 1550'lerde "her cins kitabı kendi İbrani dillerine çevirmişlerdir" ([267]). Matbaa kurmak bir hayır işidir, tıpkı Joseph Nasi'nin dul karısının İstanbul Karaköy'de kurduğu gibi ([268]).

Venedik 14 Aralık 1571'de aldığı karara uygun olarak ([269]) Yahudilerini sınır dışı etmeye girişmiştir. Fakat İnebahtı savaşından beri talih çarkı dönmüştür ve İstanbul'da balyoz olan Soranzo bu olaylar üzerine Venediğe geri dönmüştür. Bir Yahudi vakanüvisin ona atfettiği, Onlar Meclisi önünde verilen söyleve kulak veriniz ([270]): "Yahudileri kovarak ne kadar yanlış ve tehlikeli bir iş yaptınız! Bunun daha sonra size neye mal olacağını biliyor musunuz? Türkleri kim bu kadar güçlü kıldı ve eğer İspanya kralının kovduğu Yahudiler olmasaydı Türkler diğer halklarla boy ölçüşmelerine olanak veren top, yay, gülle, kılıç ve küçük ve büyük koçbaşları yapan becerikli zenaatkârları nereden bulabilirlerdi"? 1550'lerde Fransızlar tarafından yapılan bir İstanbul tasviri ([271]) bunu daha o zaman söylemekteydi: "bunlar *(Marranolar)* Türklere bizim olağan olarak uyguladığımız ticaret ve iş yapma usullerini öğretmişlerdir".

Başka bir ayrıcalık: Yahudiler Doğu'da hertürden konuşmanın doğuştan tercümanlarıdır ve onlar olmaksızın hiçbir şey mümkün veya kolay olmayacaktır. Belon du Mans ([272]) bunu açıklamaktadır: "İspanya, Almanya, Macaristan ve Bohemya'dan gelenler (bu ülkelerin) dillerini çocuklarına öğretmişlerdir; ve bunların çocukları konuşmak durumunda oldukları Rumca, Türkçe, Slavca, Arapça, Ermenice ve İtalyanca dillerini öğrenmişlerdir"... "Türkiye Yahudileri olağan olarak 4 veya 5 cins dil bilmektedirler; ve 10 veya 12 tanesini bilen birçok Yahudi bulunmaktadır". Bu gözlemini Mısır'daki Reşidiye'de (la Rosette) hatırlamaktadır, Yahudiler "Türklerin egemen oldukları ülkelerde o kadar çoğalmışlardır ki, yerleşmedikleri ve sayılarının artmadığı hiçbir kent veya köy yoktur. Ayrıca bütün dilleri konuşmaktadırlar, bu yalnızca bize tercümanlık yapma alanında değil, aynı zamanda bu ülkelerde olup bitenleri bize anlatmalarında da işimize yaramaktadır" ([273]).

Dilsel alanda, XIV., XV., ve XVI. yüzyıllarda Almanya'dan kovulan ve Polonya'da servet yapan Yahudilerin kendi dillerini, özel bir Almanca olan Yidiş'i bu ülkeye sokma-

ları ilginçtir ([274]); aynı şekilde, 1492'den sonra İstanbul ve özellikle de Selanik'te güçlü koloniler oluşturucak olan İspanyol Yahudileri buralara kendi dilleri olan *Latino*'yu, Rönesans İspanyolcasını getirecekler ve tezahürlerinin bol olduğu üzere İspanya'ya karşı büyük bir sevgiyi muhafaza edeceklerdir ([275]) (bazen insanın vatanını ayakkabısının sayasında taşıdığının kanıtı). Muazzam gerçeklerin yanında küçük ayrıntılar: bir İspanyol kültürü araştırıcısı, bugün Orta Çağ İspanyol romanlarının hava ve sözlerini Fas Yahudilerinde bulmaktadır ([276]); bir tarihçi Hamburg Sefardimlerinin Alman diline uyum sağlamalarındaki yavaşlığı (ve bozukluğu) bize öğretmektedir ([277]). Selanik'te kendilerine *Messina, Sicilia, Puglia, Calabria* adlarını veren Yahudi cemaatlerinin sadakati de vardır ([278]).

Bu sadakatler sakıncalar doğurmaktadır: bunlar kategoriler yaratmaktadırlar. Böylece Yahudi ulusları bölünmekte ve fırsat çıktığında kavga etmektedirler. Böylece Venedik 1516-1633 arasında birbirinin yanında üç *ghetto* kurmuştur; *vecchio, nuovo* ve *nuovissimo* adlarını taşıyan bu gettolar çok yüksek binalarla (7 kata kadar) birbirlerine bitişmiş adacıklardır, çünkü burada mekân sınırlıdır ve buralardaki iskân kentin en yoğun olanıdır. *Levantini* Yahudilere ait olan *vecchio,* 1541'den beri *Cinque Savii alla Mercanzia*'nın denetimi altındadır; *Cattaveri* denetiminde olan *nuovo* Alman Yahudileri *Todeschi*'yi barındırmaktadır, ama bunların hepsi buraya sığmadıklarından, bir kısmı eski gettoya geçmektedir. Cambrai ligası esnasında kabul edilen bu *Todeschi* eskicilik ve rehincilikle uğraşan fakir Yahudilerdir, Venedik *monte*'si yanı *li banchi delle povertà* bunlara emanet edilecektir. Ancak büyük ticarette uzmanlaşmış Portekizli ve Doğu Akdenizli Yahudiler, Signoria tarafından bir köteklenip, bir şımartılarak, herhalde 1581'den sonra ayrı bir statü elde etmişlerdir ([279]). Fakat 1633'te, *ponentini* de dahil tüm Yahudiler aynı gettolarda biraraya getirilmişlerdir. Bunun sonucunda bu toplama kampı benzeri sahte küçük dünyada toplumsal, dinsel, kültürel kavgalar ortaya çıkmıştır.

Bu gibi durumlar kuşkusuz hareketsiz ve Arnold Toynbee'nin ([280]) iddia ettiğinin tersine "fosil" olmayan bir Yahudi uygarlığının canlı ve kıpırtılı yönleriyle varolmasını engellemektedir. Dikkatli, saldırgan bu uygarlık; bazen de bunun tersine, bu ilk moderleşme çağında bazılarına göre Spinoza'dan çok önce, kuşkuculuk ve tanrıtanımazlığa yönelen bir rasyonalizm ile kitlelerin batıl itikatlara ve gereksiz heyecanlara sürüklenmeleri arasında parçalanan garip mesihçiliklere av olmaktadır. Her tahribat, mesihçi hareketlerin şoklar halinde geri dönmelerine yol açmaktadır, tıpkı V. Carlos döneminde 1525-1531 arasında şu düzmece mesihler David Rubeni ve Diego Pires'in Portekizli Yahudileri ayaklandırmalarında olduğu gibi ([281]); XVII. yüzyılda Doğu'da, Polonya'da ve hatta daha ötelerde Sabatay Sevi'nin ([282]) mesihçi propagandasını harekete geçirecek muazzam yükselmede olduğu gibi.

Fakat bu sivri bunalımlar bir yana bırakılsa bile, Yahudi tavrının olağan olarak sakin ve hoşgörülü olduğunu düşünmek hata olacaktır. Bu tavır kendini faal, başkalarını kendi dinine kazanmaya ve kavgaya hazır olarak ortaya koymuştur. Getto yalnızca Yahudilerin içine kapatıldıkları bir zindan simgesi olmakla kalmayıp, aynı zamanda bizzat kendilerinin imanlarını savunmak ve Talmud'un sürekliliğini sağlamak için çekildikleri bir kale olmaktadır. Yahudilere karşı çok sevecen olan büyük Lucio de Azevedo gibi bir tarihçi bile, XVI. yüzyılın eşiğinde Yahudi hoşgörüsüzlüğünün "kesinlikle Hristiyanlarınkinden daha büyük" olduğunu savunabilmiştir ([283]), ancak bu kuşkusuz aşırıya kaçmak olmaktadır. Fakat sonuçta bu hoşgörüsüzlük aşikârdır. Hatta Yahudilerin V. Carlos'u Montava'dan geçişi esnasında Musevi imanına geçirmeye uğraştıkları söylentisi dolaşmıştır -bizatihi saçma olmakla beraber bu söylenti 1532'de tedavül etmiştir- ([284]).

Yahudi cemaatlerinin heryerde hazır ve nazır olmaları

Yahudiler isteyerek veya istemeyerek mübadelelerin büyük zenaatkârları olmaya mahkûm edilmişlerdir. Heryerdedirler veya olmuşlardır; kovulduktan sonra yasaklanan yerleri mutlaka terketmemekte, oraya geri dönmektedirler. 1260 ile Cromwell tarafından sözüm ona yeniden kabul edildikleri tarih olan 1655 arasında İngiltere'de resmen yokturlar; fiili durumda Londra XVII. yüzyılın başından, belki de daha önceden itibaren Yahudi tüccarlarına sahip olmuştur. Aynı şekilde 1394'te Fransa bütün Yahudilerinden kurtulmuştur, fakat bunlar yeniden (aslında bunlar *Marrano* ve görünüşte Hristiyandırlar) Rouen, Nantes, Bordeaux, Bayonne'da ortaya çıkmışlardır; buraları Amsterdam'a giden Portekiz *Marrano*larının alışılmış menzilleridir. "Fransa Kralı" II. Henri "Mantovalı Yahudi tüccarlara ülkesine gelme, ülkede ticaret yapma izni vermiştir. Aynı zamanda onları vergilerden muaf kılmış ve bu yıl ona saygılarını ve şükranlarını sunmaya gittiklerinde, onlara karşı lütufkâr davranmıştır" ([285]), bu herhalde 1547'de olmuştur. Daha önemli değilse bile daha ilginç olanı, 1579 baharında Paris'te ve İspanyol haberalma örgütünün konudan haberdar olduğu Nantes'da Frasa kralının "Çok Hristiyan kral Aziz Louis'nin kovduğu Yahudileri geri getirmeyi ([286]) düşündüğü söylentisi çıkmıştır. Söylenti dört yıl sonra 1601'de tekrarlanmıştır. "Önde gelen (Portekizli) bir Yahudi IV. Henri'ye, elçi Philippe Canaye bana eğer Majesteleri ulusa Fransa'da oturma izni verecek olurlarsa, bundan rahatlık sağlayacağını ve krallığının nüfusunun bilgili ve çalışkan 50.000 aile ile artırmış olacağını söyledi diye açıklamaktadır" ([287]). 1610'a doğru, olağan olarak transit geçmek üzere Fransa'ya giren Moriscolar arasında, Yahudiler ve özellikle de Portekiz Marranoları sürgünlere karışmış olarak bulunmaktadırlar ve "bunlar Hristiyan maskesi altında Fransa'ya, özellikle de Auvergne'e yerleşmişlerdir" ([288]).

Fransa'nın güneyinde az sayıda Yahudi varolmuştu. 1568-1570'de Provence kentlerinden kovulmuşlar ve dostane bir tarzda Savua'ya sığınmışlardır ([289]). Kent siyasetinin değişken olduğu Marsilya'da XVII. yüzyılın başında sadece bir kaç tanedirler ([290]). 1492'de İspanya'dan kovulan Yahudilerden bazıları Languedoc'a yerleşmişler, orada kalmışlar ve "(Fransızları) Berberistan'la ticaret yapmaya alıştırmışlardır" ([291]). Yeni Hristiyan maskesi altında Montpellier'de eczacılık ve tabiplik yapmaktadır; Felix Platter bunlardan birinin evinde kalmıştır. Yüzyılın sonunda Papa tarafından barındırıldıkları Avignon'da 500 kişidirler, ama kentin içinde veya dışında "ne ev, ne bahçe, ne tarla, ne de çayır alma hakkına sahiplerdir ve yalnızca eskicilik veya terzilik alanlarında çalışmaktadırlar ([292]).

Tabii ki Almanya ve İtalya bunların hepsini, heryerden ve aynı anda kovamayacak kadar çeşitlidirler, ama gene de Allah bilir kaç kere kovulmuşlardır. Bir kent onlara kapısını kapadığında bir başkası kendininkini açmaktadır. Milano 1597'de, oldukça uzun tereddütlerden sonra zaten az sayıda olan "İbraniler"inden kurtulduğunda, bunlar haklarında bilgi edinebildiğimiz ölçüde Vercelli, Mantova, Modena, Verona, Padua "ve çevrelerindeki yerleşim yerlerine" gitmişlerdir ([293]). Bunlar çoğu zaman kapıdan kıpıya komşuculuk komedileridir (hatta kötüye doğru gittiklerinde bile). 1516'da resmen kovuldukları Cenova'ya 1517'de tekrar dönmeleri komedidir ([294]). Venedik'te, Raguza'da komedi vardır, çürük herşey düzelmektedir: Mayıs 1515'te bir Fransisken rahibi tarafından alevlendirilen küçük kent Yahudileri kovmuştur; bunlar da hemen Apulia ve Mora'da Saint Blaise Cumhuriyeti'ne karşı bir tahıl ablukasına girişmişlerdir (bu durum onların bu iaşe kaynağına egemen olduklarının kanıtıdır) ve Raguza da onları yeniden kabul etmek zorunda kalmıştır; 1545'te daha onları kovmayı düşünürlerken, Padişah Raguzalıları hizaya getirmiştir ([295]). 1550'de bu sefer Yahudilerini kovmak isteyen Venedik'tir, ama bunların ticaretini denetim altında tuttuklarını ve çevrelediklerini

farketmiştir. -yün, ipek, şeker, baharat- ve Venedikliler çoğu zaman onların mallarını perakende satmakla yetinmektedirler, *guadagnando le nostre solite proviziont,* ve bu işten sadece alışılmış komisyon ücretlerini kazanmaktadırlar ([296]). İtalya; Fransa, İspanya ve Portekiz'deki arka arkaya gelen tehcirlerden sonra, özellikle tercihli sığınma yerleri olan Papalık devletinde olmak üzere, fiilen Yahudilerle dolmuştur. Ancona'da onlar için şaşırtıcı bir talih başlamıştır: 1555 ve 1556'da IV. Paul'ün girişeceği şiddetli takibattan önce, gayrimenkulleri, evleri, bağları istedikleri gibi satın alan, "onları Hristiyanlardan ayıracak hiçbir işaret taşımayan" 1.770 aile reisidirler ([297]). 1492'deki Sicilya Yahudi tehciri, söylendiğine göre çoğunun gitmelerinin adanın kolay telâfi edemeyeceği mütevazi zenaatkârlar olduğu 40.000 kişiyi kapsamıştır ([298]). Bunun tersine, ancak on yıl sonra Katolik Kralın denetimine geçecek olan Napoli'de az sayıdaki Yahudiler, az sayıdadırlar ama zengin ve faaldirler, tıpkı 1541'e kadar yerlerinde tutunabilecek olan Abravaneller gibi ([299]).

Kovulan Yahudilerle uyanık haydut çetelerini karşılaştırmak uygunsuz olacaktır, ama nihayette İbraniler ile kanun kaçakları Almanya'da olduğu kadar İtalya'da da karmaşık bir siyasal haritanın kolaylıklarından yararlanmaktadırlar. Zaten Almanya'nın yakınında, gerektiğinde kaçakların hurçlarıyla içine yığıldıkları arabaların gittikleri Polonya'nın sağladığı kolaylıklar bulunmaktadır; ve İtalya'nın yakınında denizin ve Doğu Akdeniz'in kolaylıkları vardır. Venedikliler 1571'de Yahudi tehcirinden söz etmektedirler ve emir iptal edildiğinde, bunlardan bazıları kalkacak gemilere çoktan binmişlerdir bile ([300]). Bu deniz yoluyla gidişler tabii ki tehlikesiz olmamaktadır: yüklere el koymak, insanları satmak, bunlar gemi reisini cezbeden büyük eğilimlerdir. 1540'ta bir Raguza teknesinin kaptanı, Napoli'den kaçan Yahudilerden meydana gelen yolcularını yağmalamış ve onları Marsilya'da terketmiştir; Fransa Kralı I. François onlara acımış ve kendi gemileriyle Doğu Akdeniz'e yollamıştır ([301]). 1558'de Pesaro'dan kaçan Yahudiler ([302]) Raguza'ya ulaşmışlar, sonra bir yelkenli gemiyle Doğu Akdeniz'e doğru açılmışlardır; belki Raguzalı olan mürettebat onları ele geçirip Apulia'da köle olarak satmıştır. 1583'te, bu kez Rum tayfalar 53 tane olan Yahudi yolcularından 52 tenesini katletmişlerdir ([303]).

Her zaman "ayaklarının dinlenebileceği" kentlerin peşinde olan ([304]) Yahudiler nihayette ve zorunlu olarak heryerdedirler. İşte 1514'te, rektörlerin bu Yahudilerin sarı serpuş yerine siyah serpuş giymemeleri emrini verdikleri Kıbrıs'tadırlar ([305]). İşte İstanbul'da kötü durumda 12 Giritli Yahudi, bu aynı zamanda onların adalarında "500'den fazla olduklarını" öğrenme fırsatını sağlamaktadır ([306]). Başka bir Venedik adası olan Korfu'da 1588'de *sparsi per la città con le lor case conggionte con quelle di Christiani,* kente dağılmış ve evleri Hristiyanlarınkine karışmış 400 kişidirler: belgemiz, herkesin memnun olması için onları Hristiyanlardan ayırmak gerekir demektedir ([307]). Fiili durumda Korfulu Yahudiler Venedikli otoriteler nezdinde aşikâr avantajlardan yararlanmaktadırlar ([308]).

Eğer Yahudi dağılmısını En Büyük Akdeniz ve dünya ölçeğinde belirlemek isteseydik, onları kolaylıkla Goa'da, Aden'de, İran'da, "bastonlarının gölgesi altında sefil hayatlarını sürdürdükleri tüm Doğu Akdeniz'de "görürdük, ama bu sonuncu işaret 1660'a aittir ([309]), çark dönmüştür ve daha da dönecektir. Gerçekten de 1693'te bir Fransız belgesi bize 40 yıldan beri" Doğu Akdeniz'e yerleşmiş ve İzmir'deki Fransız konsoloslarının koruması altında olan Portekiz ve İtalyan Yahudilerini göstermektedir. Bunlar aynı şekilde Marsilya'ya da sızmışlardır ve burada "belli etmeden Doğu Akdeniz ticaretinin büyük bir kısmını ele geçirmişlerdir bu da müteveffa M. de Seignelay'nin onları bir kral emirnamesiyle Marsilya'dan kovmasına yol açmıştır" ([310]). Fakat onlar bu işi Akdeniz'in diğer ucunda doğrudan doğruya Doğu'da yeniden ele almışlardır. Yahudi-

ler Madera'dadırlar ve Sao Tome adasında o kadar kalabalıklardır ki (bunlar herhalde Yeni Hristiyanlardır) "açıkça" Yahudi dinini uygulamaktadırlar ([311]); 1515'ten itibaren Amerika'da Küba'da ilk gelenler ve İspanyol enkizisyonunun ilk kurbanlarıdır ([312]) ve bu enkizisyon burada durmayacaktır; 1543'te İspanya krallıkları naibi olan Felipe onları-tamamen teorik bir Jest-Kastilya Hindlerinden kovmuştur ([313])... Yahudiler Kuzey Afrika'da Sahra'ya kadar olan bölgelerde de kalabalıktırlar.

Yahudilik ve Kapitalizm

Ermeni gibi eskiden köylü olan Yahudi, yüzyıllar ve yüzyıllar boyunca toprak işlemekten uzaklaşmıştır. Heryerde maliyeci, mühimmat sağlayıcısı; tüccar, tefeci, rehinci, tabip, zenaatkâr, terzi, dokumacı, hatta demircidir... Bazen çok fakirdir; fırsat çıktığında rehincilik yapmaktadır. Şu bohçacı kadınlar, Türkiye pazarlarında mendil, peçete, yatak örtüsü satan Yahudi kadınlar ([314]) ve hahamlık kararlarının bize kavgalarını ve çoğunlukla mütevazi olan işlerini aktardığı Balkanların her tarafına dağılmış olan şu Yahudiler açıkça çok fakirdirler ([315]). Rehincilerin en mütevazileri bile, çoğu zaman açlık çeken bu kolonilerin içinde adeta bir burjuazi meydana getirmektedirler. İtalya'da bu cins borç vericilerin sayısı yüksektir ve hizmetleri, onları harekete geçiren küçük kent ve köylerde etkili olmaktadır. 1573 Eylülünde, Capodistria *podecstà*'sı ([316]) Yahudi bir bankacının kente davet edilmesini istemiştir; aksi taktirde sürekli pahalılığın pençesindeki halk, daha önce de yapıldığı üzere, % 30-40'tan borç veren Triesteli tefecilere gidecektir; bölgede Yahudi bir kreditör bulunursa böyle bir durum olmayacaktır; ertesi yıl, 1574'te *la povara communità di* Castelfranco Venedik Signoria'sından 6 Nisanda ona *Josef ebreo*'yu göndermeye razı olmasını istemiştir... *di tener banco nella cittadino col divieto però di poter prestare salvo che sopra beni nobili,* ancak menkul mallar rehni karşılığında borç verecektir ([317]). 1575'te *la communità di* Pordenone kendi hesabına "çok sayıda fakirin çıkarı için" bir *ebreo a taner banca* iznini kopartabilmek için ricada bulunmaktaydı ([318]); ancak bunun anlamı, sonradan Yahudi kreditör ile Hristiyan borçlular arasında herşeyin iyi gideceği değildir. 1573'te *la communi tà di Cividale del Friul* ([319]) "nihayetsiz bir şekilde kemiren ve bu kentin fakirlerini tüketen Yahudi kan içiciliğinden" kurtulmak istemiştir. Temmuz 1607'de bir *monte di hebrei* Conegliano'da yol kesici haydutlar tarafından, *fuorustici* tarafından soyulmuştur. Signoria *capelletti*'si (bugün *carabinieri* derdik) haydut avına çıkmışlar, ganimeti geri almışlar (mücevherler ve diğer rehinler arasında 5.000 düka), dört haydutu öldürerek kellelerini Trevise'ye iki canlı esirle birlikte götürmüşlerdir ([320]).

Fakat bu kısa vadeli borç vericilerin ve tefecilerin yanı sıra; sıklıkla kovulan, sonra geri çağrılan, her zaman hizmetlerine ihtiyaç duyulan büyük Yahudi tüccarlar bulunmaktadır. Bunlar Lizbon'da Yeni Hristiyan veya zenginlerse, mükemmel Hristiyan maskelerine rağmen farkedilmektedirler: Ximinesler, Caldeiralar, Evoralar... Bunların yenileştirici faaliyetleri görülmektedir, örneğin Michel Rodriguez veya daha doğrusu Rodriga adlı Doğu Akdeniz kökenli Yahudi Venedik'te Splato iskelesinin mucidi olmuştur ([321]); güçlerini tahmin etmek mümkündür, örneğin yollar boyunca Napoli Yahudilerinin kaderini ellerinde tutan, krala borç veren ve Madera şeker ticareti ve Lanciano fuarlarında tahıl trafiğiyle ilgilenen Samuel Abravanel ve zengin ailesi gibi ([322]); Portekizli Mendes ailesi ve yeğenleri Juan Minguez -Jean Miques diye çağrılırdı- veya Doğu Akdeniz'deki İspanyol *avisos*'unun Juan Micas'ının kariyerlerinden devasa bir başarı tahmin edilmektedir ([323]). Juan Micas *Marrano* iken İstanbul'da Museviliğe geri dönmüş, burada bir cins Fugger olmuş, ölünceye kadar (1579) tamamen güçlü kalmış, bir "Yahudiler kralı" olmayı ve Kutsal Topraklarda bir devlet kurmayı düşlemiştir (Teberiye harabelerini ortaya çıkartmıştır), sonra "Kıbrıs kralı" olmayı kurmuş, ve sonra Padişah tarafından, daha iyisi olmadığından Naksos dükü olarak atanmakla yetinmiştir ve

tarihçiler ile onunla meşgul olan gönüllü biyografya yazarları onu bu ünvan altında tanımışlardır.

Fakat bu çarpıcı başarı bile bir bütünsel duruma bağımlıdır. XVI. yüzyıl Türkiye'siyle meşgul olan tarihçiler burada (belki de çok geç olarak) Yahudi tüccarların zaferini haber vermektedirler ([324]). Kısa bir süre sonra, Rum tüccarlarla birlikte hazine gelirleri ve hatta zengin toprak sahiplerinin gelirlerini iltizamla alacak olanlar onlardır ve işlerinin ağı imparatorluğun tümüne yayılmaktadır. Onları 1550'lerde gözlemlemiş olan Belon du Mans daha o tarihlerde onların hakkında şöyle konuşmaktadır: "Türkiye'nin mal hareketine öylesine bulaşmışlardır ki, Türkün zenginlik ve geliri onların eline geçmiştir: çünkü eyalet vergi iltizamlarına, tuz mukataalarına ve gemilerde taşınan şarap vergileri toplama hakkına ve diğer şeylere en yüksek fiyatı vermektedirler" ve şu sonuca varmaktadır "çok kereler Yahudileri kullanmak ve onlarla ilişkide bulunmak zorunda kalmadan ötürü, onların bilinen en akıllı ve en kurnaz ulus olduğunu kolayca anladım" ([325]). Bu ortaklaşa servetler olmaksızın Naksos dükününkü gibi hayatlar asla mümkün olamazdı. Aynı şekilde, Alman Yahudi finansçılarının şu *Hofjuden*'in, şu "saray Yahudileri"nin ([326]) Otuz Yıl Savaşları'ndan sonraki talihlerinin ancak Augsburg Barışını (1555) izleyen ve Alman Yahudilerini gelecekteki rövanşlara hazırlayan huzurlu yıllardaki para birikimi olmasıydı, düşünülemez olduğunu sanıyorum. Aynı şekilde, XVI. yüzyılın sonunda, şeker ve baharata egemen olan, büyük sermaye sahibi Portekizli Yahudilerin bağlantıları Amsterdam'ın başarısına yardım etmiştir. Aynı şekilde Amerika'nın tamamı bunların iş ağının içine girmiştir.

Bunun anlamı bütün Yahudi tüccarların zengin veya endişesiz oldukları değildir. Ne de, spekülatif yeteneğinden veya ahlâkından ötürü Yahudiliğin kapitalizminden sorumlu olduğu demek değildir; tabii "İsrail'in güneş gibi Avrupa'nın üstünde gitmesi ve parladığı heryerde yeni bir hayat parıldarken, terkettiği heryerde çiçeklerini açmış herşeyin solması" ([327]) da değildir. Bunun anlamı daha çok Yahudilerin coğrafyaya olduğu kadar iş dünyasının değişken konjonktürüne de uyum sağlayabilmiş olmasıdır. Eğer Yahudiler bir "güneş"seler, emin olunuz ki, bu, dünyadan komuta edilen bir güneştir. Yahudi tüccarlar gelişmekte olan bölgelere gitmekte, buralara katkıda bulundukları kadar kâr da etmektedirler. Sağlanan hizmetlerin karşılıklılığı söz konusudur. Kapitalizm aynı anda binlerce şey ve aynı zamanda bir hesap sistemi, bir teknik kullanımı, yani para ve kredi tekniklerinin kullanımı demektir: oysa Kudüs'ün Haçlılar tarafından 1099'da alınmasından önce Yahudiler Müslüman dünyasında cari olarak kullanılan *suftaya* (kambiyo senedi) ve *sakh*'ı (çek) ([328]) bilmekteydiler. Bu kazanımlar Yahudi cemaatlerinin taşınmalarına rağmen korunabilmişlerdir.

Üstelik her kapitalizm bir ağ, bir güven dizisi, dünya satranç tahtası üzerinde gerekli yerlere oturmuş bir dizi suç ortaklığı gerektirmektedir. Nantes kararnamesinin iptali (1685), XVI. yüzyılda belirmiş olan Protestan bankasının başarısına tek başına yol açmamıştır, ama onun büyük döneminin yolunu temizlemiştir, çünkü Protestanlar Fransa, Cenevre, Alçak Ülkeler ve İngiltere arasında zaten bir dikkat ve işbirliği ağına sahiptirler. Yahudi tüccarları için durum yüzyıllar boyunca böyle olmuştur. Bunlar dünyanın ilk tüccar ağını kurmuşlardır, çünkü heryerdedirler: zenaatkâr dükkâncı veya rehinci rolünü oynadıkları ölü veya azgelişmiş bölgelerde ve gelişmelerle işlerin iyi gitmesinden paylarını aldıkları başlıca kentlerdedirler. Bazen sayıları çok az olmaktadır: Venedik'te 1586'da 1.424 kişidirler ([329]); XVII. yüzyılın başında Hamburg'ta ([330]) ancak birkaç yüz kişileri vardır; 1570'de Amsterdam'a en fazla 2.000 kişi, Anvers'de 400 kişi ile temsil edilmektedirler ([331]). Giovanni Lotero ([332]), XVI. yüzyılın sonunda İstanbul ve Selanik'te ([333]) 160.000 kadar Yahudi'nin varlığından söz etmektedir, bu sonuncu kent sürgünlerin başlıca sığınma merkezidir, ama Avlona'da onlara ait 160 aile, Saint-Maure'

da bir o kadar, Rodos'ta 500 aile bulunmaktadır; Kahire, İskenderiye, Trablusşam, Halep ve Ankara arasındaki bölgede ise 2.500 Yahudi vardır. Bunlar az veya çok güvenilir kesinlemelerdir. Ancak, nüfusun yoğun olduğu yerlerde, örneğin İstanbul ve Selanik'te, güç kaderlerin varlığı ve sürgünler için, az gelir getirenler de dahil, tüm mesleklerin yapılma zorunluğunu öngörmek mümkündür. Selaniğin ve İstanbul'un ve başka yerlerin yünlü dokumacıları, boyacıları ve köylü panayırlarından pösteki ve deri alan seyyar tüccarlar bir düşünülsün. Bunun tersine, küçük koloniler çoğu zaman, zengin ticaret kanallarından ötürü teşvik gören ve bizzat bu trafikler tarafından cezbedilen ve sonuç olarak yeni gelmiş, bolluk içinde tüccarlara ait gruplar olmaktadır.

XIII. yüzyılda Champagne fuarları Batı'nın ticari ekonomisinin merkezi idiler. Herşey oraya akar, herşey oradan yola çıkardı. Yahudiler Champagne kent ve köylerinde buluşmaktaydılar ([334]), bunlardan bir kısmı ülkenin tarımsal ve bundan da fazlası zenaat hayatına karışmış olarak çayır, bağ, gayrimenkul ve evlere sahiplerdi, bunları alıp satıyorlardı; ama Yahudiler daha o tarihlerde ve herkesten önce tüccar ve tefecidirler, "borç ticaretten daha fazla öne çıkıyora benzemektedir"; borçlar senyörlere, özellikle Champagne kontlarına ve manastırlara verilmekteydi. Champagne fuarları ve bundan kaynaklanan refah olanakları tarafından cezbedilen Yahudiler burada ne doğrudan, ne de öncelikli bir rol oynamışlardır (istisnalar kuralı teyid eder). Ancak bazı yolları onlar tutmuşlardır.

XVI. yüzyılın içine çekilmesiyle, Batı'da ekonomik olarak güvenlik içinde olan yegâne bölge İtalya'dır: Yahudi tüccarlar burada keyiflerine göre çoğalmaktadırlar; yakın tarihlerde yapılan bir inceleme ([335]) onları tefeciliğin alt düzeylerini ele geçirirken, ticari hayatın bu ilk basamaklarındaki rakiplerini yok ederken göstermektedir.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Akdeniz'deki büyük ticareretler Kuzey Afrika ile Doğu Akdeniz'dekilerdir. Oysa 1509'da İspanyolların müdahalesi Tlemsen'de Hristiyan tüccarların büyük gruplar halinde katline yol açınca, Yahudiler de onların kaderini paylaşmışlardır ([336]). Yahudiler Bougie'de, İspanyol'un 1510'da yerleştiği Trablus'tadırlar da ([337]). Bu aynı Tlemsen'de 1541'de, İspanyol birliklerinin kente girmeleriyle "orada çok sayıda olan Yahudiler esir edilmişler ve galip tarafından köle olarak satılmışlardır... Bunlardan bir kısmı Oran ve Fas'ta bedel ödenerek kurtarılmış, diğerleri İspanya'ya götürülerek Ebedi İsrail Tanrısı'nı reddetmeye zorlanmışlardır " ([338]). Birkaç yıl önce, 1535'te Tunus'un V. Carlos tarafından zaptı sırasındaki sahne bunun aynısıdır. Joseph Ha Cohen'in ([339]) anlattığına göre Yahudiler "kadınlı erkekli çok çeşitli ülkelerde satılmışlardır, fakat Napoli ve Cenova'daki İtalyan kolonileri onlardan büyük bir kısmını bedel ödeyerek kurtarmıştır. Allah onlardan razı olsun"!

Kuzey Afrika'daki Yahudi cemaatleri XVI. yüzyılın başında henüz canlı, kavgacı, Afrikalı Leon'un tanıklığına göre direnme yeteneğine sahiptirler ve böylece 1668'e kadar ([340]) Oran İspanyol *presidio*'sunun katı kalbinde, bütün trafiklere karışarak yaşamlarını sürdürebilmişlerdir. Oran *presidio*'sunda 1626'da yürütülen bir soruşturma ([341]), Sahra' dan gelen deve kervanlarını işaret etmektedir; Tafilalet ve Figuig'ten gelen bunlardan birinde "savaş Yahudileri" bulunmaktadır, aslında bunlar basit tüccarlardır, çünkü İslam ülkesinde de oludğu gibi İspanya'da kalenin yakınında yaşayan *Moros de Paz* ile boyun eğmemiş *Moros de Guerra* birbirlerinden ayrılmaktadır; hatta *de paz* ve *de guerra* Yahudileri bulunmaktadır. Fakat bu eski ticaret ekseni üzerinde Yahudilerin varlığı dikkate değerdir.

Doğu Akdeniz'de, tanıklarımız Yahudi tüccarların muazzam katılımları üzerinde ısrarlıdırlar: bunlar Halep'te ve bundan da fazlası Kahire'de duruma egemendirler (Portekiz Yahudileri), buralarda Hristiyanların başvurdukları kreditörler olarak iş görmekte ve kervan faaliyeti onların elinde olmaktadır.

Başka ne söylenebilir? Venedik'teki Yahudi varlığı gerilimlere, anlaşma veya uzlaşmaların izlediği kavgalara rağmen sürmüştür. Kuşkusuz bir sınır dışı etme eylemi meydana gelmiştir; Venediğin sayesinde beslendiği Sicilya buğdayı üzerinde spekülasyon yapan zengin Marranolar 1497'de kovulmuşlardır ([342]), fakat söz konusu olan küçük bir kesir ve yeni gelenlerdir (herşey onların geri döndüklerini düşündürmektedir, çünkü 1550'de ([343]) onları sınır dışı etmek birkez daha söz konusudur ve XVI. yüzyılın sonuna hatta daha ötelerine kadar onların adlarına Venedik'te rastlamaktayız). Aynı şekilde Milano ve Milano civarında 1597'ye kadar olan Yahudi varlığını işaret etmiştim. Roma' da yeteri kadar gelişkin olmayan bir hayat sürdürmekte, ama kent canlı kaldığı sürece Ancona'da zafere ulaşmaktadırlar, yani XVII. yüzyılın ilk yıllarına kadar olan süre boyunca; Livorno'da, daha ilk başlangıçlarından itibaren, yani 1593'ten beri, Medicis başarısının işçileri olmuşlardır ([344]).

Fakat, özellikle dünya zenginliğinin başkenti olan Cenova'da olmak üzere, işlerini nasıl çevirdiklerini görmek ilginç olacaktır, fakat bu konuda iyi bilgilerden yoksunuz. Tek birşeyden eminiz, bu da onlara karşı orada bir husumetin varlığıdır. Cenova'da zenaatkârların ve tabiplerin Yahudi rekabetinden duydukları kıskançlık, cemaatin 2 Nisan 1550'de sınır dışı edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bir tanığın dediğine göre "kararname babam Rabbi Yehoşua Ha-Cohen'in zamanında yapıldığı gibi, trampet sesleriyle birlikte ilân edilmiştir", yıl 1516'dır. Bu aynı tanık, tabip Joseph Ha-Cohen, çok uzakta olmayan, *Dominante*'ye ait bir toprak olan Voltaggio'ya yerleşmiş ve mesleğini icra etmeye devam etmiştir ([345]), 1559'da Cenevizlilerin Yahudilere karşı husumeti yeniden kabarmıştır -veya en azından, önemli bir Cenevizli olan Negron de Negri'ninki, bu "ahlâksız adam Yahudilerin bağrına batmış bir iğne gibiydi" ([346])-; Negron de Negri onları Piemonte'den atmak için uğraşacaktır. 1567 Haziranında Cenevizliler, sadece Cenova kentindekilerin kovulmasıyla yetindikleri sürgünden sonra yerleşmelerine izin verdikleri *Dominio*'larındaki Yahudileri kovmuşlardır. Tabip Joseph Ha Cohen bu durumda Voltaggio'yu terketmiş ve "herkesin beni sevinçle karşıladığı Monferrat ülkesindeki Castello'ya" yerleşmeye gitmiştir ([347]). Daha sağlam bilgiler işimize daha çok yararlardı. Acaba büyük Yahudi tüccarları Piacenza fuarlarına girme hakkına sahipler miydi -ben sahip olduklarını sanıyorum-?

Hatırlatılması gereken sonuncu özellik: Akdeniz boyunca olan bu *Marrano* yayılması Hollandalıların buraya gelişlerini hazırlamıştır ve genel tarihin saatinde Amsterdam yüzyıllarının başlangıcını haber vermektedir. 1627'de kont dük Olivares *asiento*ların belirleyici sahnesine Portekiz Marrano'larını çıkartmıştır; zaten bu tarihten çok önceleri başlamış olan başka bir finans çağı kendini kanıtlamaktadır ([348]). Bu çağ daha önceden birçok işaretiyle kendini belli etmekteydi. Daha 1605'te 10.000 Yahudiye İspanya'ya yerleşme izni vererek, bunların Katolik Kralların maliyesini Hristiyan *asentistas*'ın yaptıklarından daha iyi örgütlemelerini sağlamaları söz konusuydu ([349]). Dökümlerimize devam edebilir ve XVII. yüzyılda Marsilya, Livorno, İzmir gibi Akdeniz'in üç canlı kentinde; henüz ana piyasalar olan Sevilla, Madrid, Lizbon'da, nihayet Amsterdam'da ve daha şimdiden zengin tüccar Antonio Fernandez Carvajal'ın, *the great Jew*'un 1630-1635 arasında yerleştiği Londra'da Yahudi varlığını işaret edebiliriz ([350]). Sanıyorum ki gösterimimiz bizatihi yeterlidir.

Yahudiler ve konjonktür

Yahudi tarihinin şehadetleri olan takibatlar, katliamlar, sınır dışı edilmeler ve zorla din değiştirmeler kronolojik bir tablo biçimine sokulacak olursa; konjonktür hareketleriyle bu vahşi önlemler arasında bir korelasyon belirmektedir. Yahudiler her zaman ekonomideki hava bozulmalarına bağımlıdırlar, onlara refakat etmektedirler. Batı

Yahudilerinin İngiltere'de (1290), Almanya'da (1348-1375), İspanya'da (1391 Sevilla pogromu ve zoraki din değiştirme), Fransa'daki (1394'te Paris Yahudilerinin kesin kovulmaları) kolaylık ve ihtişamlarına yalnızca, rollerini inkâr etmek niyetinde olmadığımız insanlar, hükümdarlar veya "ahlâksızlar" son vermemişlerdir. Asıl suçlu Batı dünyasının tümünün ekonomik gerilemesidir. Bu noktada bana hiçbir tartışma mümkün değilmiş gibi gözükmektedir. Aynı şekilde, yalnızca İspanyol Yahudilerinin tehciri (1492) örneğini ele alacak olursak, bu dünya çapındaki olay Werner Sombart'ın dediğine göre ([351]) uzun bir gerileme döneminin içinde gecikmiş olarak yer almaktadır; bu gerileme dönemi Katolik kralların saltanatıyla başlamakta, en azından 1509'a, belki de 1520'ye kadar sürmektedir.

1350-1450 yüzyıllık gerilemisinin Yahudi tüccarları İtalya ve onun korunaklı ekonomisine yolladığı gibi ([352]), 1600-1650 bunalımı da onları başka bir korunaklı sektör olan Kuzey Denizi'nde bulmuştur. Protestan dünyası onları o tarihlerde kurtarmış ve ayrıcalıklı hale getirmiştir; bunun karşılığında onlar da Protestan dünyasını kurtarmışlar ve ayrıcalıklı hale getirmişlerdir. Herşeyden sonra, Werner Sombart'ın farkettiği üzere Cenova, Amerika, Hindler veya Çin'e ulaşan deniz yollarına nazaran Hamburg veya Amsterdam kadar iyi bir konumdaydı ([353]).

Fakat konjonktür ile Yahudi halkının değişimleri arasındaki bu ayarlamalar yalnızca büyük olaylar ve uzun devreler için değil, aynı zamanda, adeta yıl ve gün ölçeğindeki ayrıntı bunalımları için de geçerlidir. Raguza'nın 1545'te Yahudilerini sınır dışı etmeyi düşünmesine dair şu minik örneği yeniden ele alırsak, Cumhuriyetin o sıralar içinde bulunduğu ekonomik güçlükler nedeniyle bu mantıksal olmaktadır. Aynı şekilde, Venediğin kendi Yahudilerine ve Terra Ferma'dakilere karşı uzun 1559-1575 gerilemesi sırasında büyük bir istekle aldığı şu tedbirler, Türklere karşı 1570-1573 yıllarında girişiklerı savaş sırasında hızlanmıştır ([354]); Doğu Akdenizli Yahudiler tutuklanmış, Yahudi malları müsadere edilmiş, Venedik'te Yahudi tehciri tasarıları yapılmıştır; Adriyatik'te yakalanan genç Yahudiler "savaşın sonuna kadar" küreğe oturtulmuşlardır. Bu dönem "Jacob" için bir endişe dönemi olmuştur ([355]). Bütün bunlar adeta aşikâr bir şekilde konjonktüre bağlı olmaktadırlar. Aynı şekilde Ferrare Yahudilerine karşı 1581'de uygulanan şiddetli tedbirler, 1580-1584 devrevi bunalımının daha şimdiden kabarık dosyasına eklenmelidir ([356]).

Fakat *uzun* konjonktürün 1575-1595 arasında yatışıp, iyiye dönmeye başlaması, denizin tümünün ve özellikle de buraya yerleşmiş Yahudi kolonilerinin ekonomik hayatını kolaylaştırmıştır (Roma'da Sixtus Quintus (1585-1590) onları korumaktadır) ([357]). Eğer yanılınmıyorsa, deniz ticaretindeki Yahudi payı o sıralar sürekli artmaktadır. Bu kapitalizm Ancona'da efendidir ([358]), ama Venedik'te değilse bile Ferrare'de aynı durum söz konusudur ([359]). Bütün bu "Portekizli" veya "Levantin" başarıları, Fas Sus'u ve şeker makineleriyle bağlantı ([360]), Spalato'nun yaratılması ([361]) veya 1587 Martında ([362]) büyük bir adam olan Daniel Rodrigo'nun İstanbul'da balyozun emrinde olmak üzere 20.000 dükalık bir depo kurulması ve bunun karşılığında Venedik gümrüğünde aynı miktarda bir avansın tesis edilmesi önerisi veya 1589'da Ferrare Yahudilerini kabul etme niyeti ([363]); tasarılar ve eylemlerdeki bu serbesti bir iklim değişikliğini işaret etmektedir. *Levantini* ve *ponentini* Yahudilere 1589'da tanınan rejim gerçek bir serbestiyet içermektedir; onlara 10 yıl geçerli bir serbest dolaşım belgesi verilmiştir ve bu sürenin bitiminde, ters yönde bir işaret olmazsa *ipso facto* devam edecektir; 1589'dan on yıl sonra da koşullar aynıdır. Küçük bir dostluk nişanesi: "Yolculukta siyah serpuş ve alışılmış silahları taşıyabilirler, Venedik'te hayır" ([364]). Venedik o tarihlerde, Ferrare'nin zararına olmak üzere, fiilen Marranoların İtalya'daki en büyük birikme merkezi, Almanya ve Doğu Akdeniz Yahudileriyle temas kurdukları nokta haline gelmiştir. Yanıltmayan bir

işaret: Venedik bir entellüktüel başkent rolünü oynamakta, bir Marrano, Portekizli ve İspanyol edebiyatı Amsterdam ve Hamburg matbaacılarının menziline ulaşmadan önce Venedik matbaalarında basılmaktadır ([365]).

Böylece Amsterdam'da, Lizbon'da, Venedik'te, İstanbul'da Yahudi kolonilerinin bir zaferi, en azından daha iyi koşullara ulaşmışlıkları söz konusudur. Akdeniz'de teknelerdeki Yahudi mallarının avı ne verimsiz bir av, ne de değersiz bir işarettir, ama çok sayıda hasım yaratan belli bir refahın göstergesi olmaktadırlar. Zaten bu av uzun zamandan beri başlamış bulunmaktadır. 1552'den ([366]) ve daha da fazlası, 1565'ten ([367]) beri Yahudi şikâyetleri Maltalı "çok hain papazların" teknelerini, "ganimetin Yahudilerin zararına devşirildiği şu ağ ve tuzağı" işaret etmektedirler ([368]). Yüzyılın sonunda Toskanalılar, Sicilyalılar, Napolililer, adalı Rumlar korsan kadırgalarına katılmışlardır ([369]); bunun nedeni belki de genimetin büyümüş olmasıdır. Yahudilerin işlerinin iyiye gittiğinin başka işaretleri de bulunmaktadır, örneğin onların yararına, Napoli ile bir ticaretin yeniden açılması gibi. 1541'de kovulmalarından sonra, öyle gözüküyor ki, onlara yalnızca Lanciano ve Lucera fuarlarına katılma izni verilmişti. Fakat 1590'dan itibaren, ticari ilişkilerin yeniden başlatılması düşünülmekteydi ([370]); Eylül 1613'te bu durum kesinleşmiştir ([371]).

Terimleri zorlayalım: bir Fuggerler "yüzyılı"ndan, bir Cenevizliler "yüzyılı"ndan söz etmenin adet olduğu gibi, araştırmalarımızın bugünkü durumunda, 1590-1600 yıllarından itibaren ve 1621, hatta 1650'ye kadar süren bir büyük Yahudi tüccarları "yüzyılı" ndan söz etmek turfanda olmayacaktır. Ve "bu yüzyıl" canlı entellektüel renklere sahiptir.

İspanya'yı anlamak

Yahudi kaderi dünya tarihi bağlamının, kapitalizm tarihinin (çok çabuk bir şekilde Yahudilerin kapitalizmin mucitleri olmadıkları söylenmiştir, bu belki doğrudur, ama acaba bir mucit var mıdır? Her hül-ü kârda ona bütünüyle katılmışlardır) dışında tartılamaz. Belki de tartışma, onu sona erdirmek amacıyla yalnızca güçlü İspanya örneğine indirgediğimizde, daha açık hale gelecektir. Yahudi kaderinin imgesi İspanyol tarihinin çoklu aynasının içindedir ve o da kendi karşısındaki aynaya kendini yansıtmaktadır.

Başlıca güçlük; bu ihtiraslı tartışmanın içine bugünün duyarlık, kelime haznesi ve polemiklerini sızdırmamak, ahlâkçıların iyiler ile kötüler, iyilik ile kötülük arasında dar bir bölüşme hattı çekerken kullandıkları basitleştirici dile inanmamaktır. İspanya'yı İsrail'in katlinden sorumlu görmeyi reddediyorum. Geçmişte acaba bir tane uygarlık var mıdır ki, bir kere olsa bile bir başkasını kendine tercih etmiş olsun? Ne İsrail, ne İslam, ne de diğerleri bunu yapmışlardır. Bunu herhangi özel bir tutkuya kapılmaksızın, kendi devrinin insanı olarak ve ne olursa olsun özgürlükleri, bedenleri, malları ve kanaatleri uğruna acı çeken insanlardan yana olan biri olarak söylüyorum. Demek ki burada, İspanya çerçevesinde ben Yahudilerden, *conversos*'tan, Protestanlardan, *Alumbrados*' tan, Moriscolardan yanayım. Ancak kaçınamadığım bu duyguların gerçek sorunla hiçbir ilişkileri yoktur. XVI. yüzyıl İspanya'sı hakkında şu "totaliter ülke", hatta ırkçı ülke sözlerini etmek mantıksızlık olur. Tabii ki bu olaylar hüzünlüdür, fakat aynı zamanda Fransa'dakiler veya Almanya'dakiler veya İngiltere'dekiler veya Venedik' tekiler de (onun adli sicillerine bakarak) hüzünlüdürler.

Tekrarlayalım: Türkiye'de veya Yeni Dünya'da olduğu gibi İspanya'da da kör bir güç olan ve evrensel bir hayata doğan konjonktürün de sorumlulukta payı vardır. 1492'de Yahudileri kovmak için, herzaman kötü bir danışman olan Granada'nın fethinin ertesinde Katolik Krallar tek başlarına değillerdir: aynı zamanda ekonomik açıdan asık

suratlı şu devir, zor iyileşen şu yaralar da vardır. Nihayet, uygarlıkların da uzun konjonktürleri vardır; bunlar tıpkı tarihin yerçekimleri onları gizli eğimlere sürüklüyormuşçasına, tam da kimsenin bilinçli veya sorumlu olmaksızın kayacağı kadar eğik olan bayırlara sürüklüyormuşçasına olan kitlesel hareketlere av olmaktadırlar. Ve uygarlıkların kaderi kendiliklerinden "paylaşılmak" ([372]), kendinin kendi üstündeki işlemesi gibi ağır bir işe maruz kalması, miras ve yüklerinin bir kısmını arkalarında bırakmaktır. Her uygarlık nihayetsiz bir şekilde kendinin mirasçısı olmakta ve babaların çocuklarına bıraktıkları arasında tercih yapmaktadır. Bazı yükler yol kenarına bırakılmıştır. Oysa hiçbir uygarlık kendi kendini işlemek, kendi kendini "paylaşmak", tıpkı Katolik Krallardan IV. Felipe'ye kadar olan dönemde İber uygarlığının ihtişamının göbeğinde, kendini yutmaya zorlanmamıştır. Bilinçli bir şekilde *İber uygarlığı* diyorum. Bu, Batı uygarlığının özel bir çeşidi, onun bir ileri kolu, bir ucudur ve eskiden tamamen yabancı sularla kaplı olarak kalmıştır. "Uzun" XVI. yüzyıl boyunca Yarımada yeniden Avrupa olabilmek için Hristiyanlığını militan hale getirmiştir; Yarımada İslam ve Musevi olan iki gereksiz din tarafından paylaşılmıştır. İberya Afrika veya Doğu olmayı, bazı açılardan, bugünkü sömürge olmaktan kurtulma süreçlerine benzeyen bir süreçle reddetmiştir. Herkes onun için bir başka kader düşleyebilir. Coğrafi kaderine ve yüzyıllar boyu süren tarihsel evrimine uygun olarak Avrupa ile Afrika arasında bir köprü olarak kalabilirdi. Yapabilirdi... Fakat bir köprü ikili bir hareket anlamına gelmektedir. Avrupa Yarımadaya Pirenelerden, Atlantik yollarından ve İç Deniz üzerinden ulaşmaktadır ve bu sınır hattı üzerinde aynı zamanda ona da ait olan Yeniden fethin başarılarıyla birlikte İslama üst gelmektedir. Yarımada tarihçileri, Claudio Sanchez Albernoz ve Americo Castro kadar, savaşı "dağların ötesindekiler"in kazandığını bilmektedirler, İspanya'nın Avrupa tarafından yeniden fethine, tamamen İspanyol olan, Müslüman mekânlarının yeniden fethi eklenmektedir. Büyük keşifler daha sonra geri kalanı yapacaklardır: bu keşifler Yarımadayı Modern dünyanın, yani dünyanın Avrupa tarafından fethinin merkezine yerleştireceklerdir.

İspanya'nın bir Avrupa olmaması gerektiğini söylemek bir tez ileri sürmektir ve bu savunulmuştur ([373]). Fakat acaba Avrupa olmamak elinde miydi? İspanyol Enkizisyonunun 1478'de ve Portekiz Enkizisyonunun 1536'da yaptıkları gibi, tehcirleri yalnızca siyaset istememiş, aynı zamanda halk, heyecanlı kalabalıklar da bunu talep etmişlerdir. Bizim gözümüzde enkizisyon, sayıları nisbeten düşük olan kurbanlarından çok ([374]), yöntemlerinden ötürü ilginçtir. Ana sorumluluğu; Katolik kralların, İspanya ve Portekiz yöneticilerinin sorumlulukları, bir kalabalığın derin arzusuyla yürütülen bir kavgada başat güçler midir?

XIX. yüzyılın tavında dövdüğü milliyetçiliklerden önce, halklar gerçekte kendilerini yalnızca dinsel aidiyet duygularıyla bağlanmış olarak hissetmekteydiler. XV. yüzyıl İspanya'sının kitlesel bağlantısı, birbaşka uygarlığın karşısında zayıf, sönük, daha az akıllı, daha az zengin olan ve aniden serbest kalan bir halkın birbirine bağlanmasıdır. En güçlü haline gelen bu halk henüz ne mahrem bir güvenlik duygusunu, ne de refleksleri edinebilmiştir. Savaşmaya devam etmektedir. Eğer korkunç Enkizisyonun kurbanları az sayıda oldularsa, bunun nedeni, kavgasının biraz da boşlukta cereyan etmiş olmasındandır. İspanya bu tarihlerde heterodoksluğun kolayca sızamayacağı kadar karanlık bir şüphecilik içindedir ve fazlasıyla militandır. Burada ne Erasmusçuluğa, ne şüpheli vicdana sahip *converso*'ya, ne de Protestana yer vardır.

Bu uygarlıklar çatışması bakış açısı içinde Leon Poliakov'un ateşli ve cezbedeci savunusu beni tatmin etmenin uzağında kalmaktadır. Bunun iki aynasından yalnızca birini, İsrail'in yansımalarını görmüş; hiç de hayali, sahte veya şeytani olmayan İspanya'nınkileri görmemiştir. Hristiyan bir İspanya tamamlanma yolundadır. İlerleyen buzul

rastladığı ağaçları ve evleri kırıp dökmektedir. Ve tartışmaya ahlâki biryan yükleyerek onu saptırmak üzere, İsnapya'nın 1492 tehcirinden, *conversos*'un çoğunu kapsamına alan takibattan, 1609-1614 arasında Moriscolarına karşı gösterdiği öfkeden, yani kötülüklerinden ötürü büyük ölçede cezalandırıldığını söylemeyelim. Bazılarına göre bu kötülükler, bu ihtiraslar onun ihtişamına mal olmuşlardır. Oysa bu ihtişam tam da 1492'de başlamakta ve Rocroi'dan (1643), hatta daha iyisi XVII. yüzyılın ortasından önce sona ermemektedir. Ceza, seçilen tarihlere göre, bir yüzyıldan vaya 40 yıldan fazla gecikmiştir. Yahudi tehcirinin İspanya'yı güçlü bir burjuaziden mahrum ettiği görüşünü de kabul edecek değiliz. Aslında bir iş burjuazisi İspanya'da oluşmamıştır; Cenevizli bankacılar ve yardakçılarına ait zararlı bir uluslararası kapitalizmin yerleşmesine ilişkin olarak Felipe Ruiz Martin bunu kanıtlamıştır. Bir başka delil olarak, *limpieza de sangre,* kan saflığı İspanya'nın baş ağrısı, cezası olmuştur. Hiçkimse bu baş ağrısını, onun meydana getirdiği koltuk değneklerini, korkunç sıçramalarını inkâr edecek değildir, fakat XVII. yüzyılla birlikte tüm Batı toplumları kendilerini barikatlarla çevrelemekte, İspanya'daki kadar nedene sahip olmamakla birlikte, toplumsal ayrıcalıklarına kutsallık atfetmektedirler.

Gelin her uygarlığın isteyerek veye istemeyerek kendi kaderine doğru yol aldığını kabul edelim. İstasyonda içinde olduğum tren hareket edince, yandaki trende bulunan bir kimse çoğu zaman ters yönde hareket ettiği duygusuna kapılır. Ve uygarlıkların kaderleri kesişmektedir. Birbirlerini anlamakta mıdırlar? Bundan çok fazla emin değilim. İspanya, XVI. yüzyılda ancak dinsel bir birlik olarak kavrayabildiği siyasal birliğe doğru yol almaktadır. Bu arada İsrail *diaspora*'sının kaderini izlemektedir. Bu da birleştirici bir kaderdir, ama dünya ölçeğindedir, okyanusları ve denizleri, doğmakta olan ulusları, eski uygarlıkları kucaklamaktadır. Onları inkâr etmekte, onlara saygısızca meydan okumaktadır. Ateşlemede çok fazla avansı olan bir modernliktir. Francisco de Quevedo gibi çok berrak bir zihin bile onu şeytani çizgiler altında görmektedir. Şeytan her zaman başkası, öteki uygarlıktır. *Monopantes Adası* (1639), belki de bizzat Quevedo tarafından yazılmış olan, kont dük Olivares ve etrafındaki Marrano bankacılara yönelik bir taşlamadır. *Monopantes Adası* Yahudileri Rouen'da "biz Fransa'nın İspanya'ya karşı kesesiyiz, aynı zamanda İspanya'nın da Fransa'ya karşı kesesiyiz; ve İspanya'da sünnetli olduğumuzu gizleyen bir kıyafet içinde, ölümcül düşmanlarının ülkesinde, Amsterdam' da sahip olduğumuz zenginlik sayeside hükümdarın (yani IV. Felipe'nin) yardımına koşuyoruz... Aynı şeyi Almanya'da, İtalya'da, İstanbul'da da yapıyoruz. Bütün bu kör entrikayı biz yaratıyoruz ve bu savaş kaynaklarını herkes en büyük düşmanının cebinden sağlamaktadır, çünkü bir oynayıp kaybedene, daha fazla kaybetsin diye yüksek faizle borç veren bankacılar olarak yardıma koşuyoruz..." ([375]). Sonuç olarak bu, kapitalizmin yargılanmasıdır.

Bir uygarlıktan ötekine herkes kendi gerçeğini söylemektedir. Eğer formül komşuya aitse, hiçbir uygarlık asla iyi olmamaktadır. Kesin olan tek şey, İsrail'in kaderinin, gücünün, dayanıklılığının, fırtınalarının, özümlenmeyi reddeden sert bir çekirdek olmasına bağlıdır, yani kendine sadık bir uygarlık olarak kalmasına. Ve bütün uygarlıklar insanların hem cenneti, hem de cehennemidirler ([376]).

4. Dışa doğru ışımalar

Işımak, vermek, egemen olmaktır. Bağış teorisi bireyler ve toplumlar için olduğu kadar, uygarlıklar için de geçerlidir. Bu bağışın uzun dönemde fakirleşmeye yol açması mümkündür. Fakat devam ettiği sürece bir üstünlüğü işaret etmektedir ve bu farkına varış bu kitabın bütünsel tezini tamamlamaktadır: Akdeniz Christopher Colombus ve

Vasco de Gama'dan sonra bir yüzyıl boyunca dünyanın merkezi, parlak ve güçlü bir evren olarak kalmıştır. Kanıt? Akdeniz diğerlerini eğitmekte ve onlara yaşama sanatını öğretmektedir. O tarihlerde Müslüman kadar Hristiyanın da dahil olduğu *tüm* Akdeniz ışıklarını kıyılarının ötelerine göndermektedir. Fakir bir kardeş olarak sayılabilecek Kuzey Afrika İslamiyeti bile güneye, Sahra'nın sınırlarına doğru ve buradan da Bled es Sudan'a kadar tüm çöl boyunca ışımaktadır. Türk İslamiyetine gelince, yarı yarıya ona ait olan Balkanlar, Afrika ve Arab Asya'sına doğru, Asya içlerine ve Hind Okyanusuna kadar uzanan koskoca bir kültürel alanı aydınlatmaktadır. Şaheserinin İstanbul'daki Süleymaniye olduğu bir Türk İmparatorluk sanatı uzaklara kadar ışımakta, üstünlüğünü ifade etmektedir ve mimari büyük bir yayılmanın yalnızca bir unsurundan ibarettir.

Gözümüzün önüne daha da karakteristik bir şekilde serileni Batı Akdeniz'in yoğun ışımasıdır. Sonuç olarak tarihin akış yönünün tersinde ışımakta, dünya gücünün merkezinin kısa bir süre sonra yerleşeceği Kuzey Avrupa'yı aydınlatmaktadır: Protestan Avrupa'sının karşısındaki Akdeniz Latinliği, Roma karşısındaki Yunanistan gibidir. Aynı şekilde bu ışıma tıpkı XVII. yüzyılda da olacağı gibi, XVI. yüzyılda tek bir hamlede Atlantiği aşmaktadır ve Akdeniz'in ışıkları bu Okyanus coğrafyası üstünden o dönemin en parlak Amerika'sı olan İspanyol-Portekiz Amerika'sına ulaşmakta ve ışıma tamamlanmaktadır. Kolaylık olsun diye Jacob Burckhardt tarafından ileri sürülen Barok terimi Hristiyan Akdeniz uygarlığını ifade etmektedir: Barok'un görülür olduğu heryerde, İç Deniz, onun adına talep edebileceğimiz haklara sahiptir. Rönesans'ın ışıması -her türlü değer yargısı bir yana- ne ağırlık, ne de miktar olarak Barok'un muazzam infilâkiyle kiyaslanamaz. Rönesans İtalyan kentlerinin kızıydı. Barok ise aynı anda hem Roma manevi İmparatorluğu'nun muazzam gücüne ve hem de İspanyol İmparatorluğu'nun muazzam dünyevi gücüne yaslanmaktadır. Söz konusu olan tabii ki tamamen yeni bir ışıktır: 1527 ve 1530'dan beri, büyük besleyici kentler olan Floransa ve Roma'nın trajik sonlarından beri renk değiştirmiştir. Tıpkı projektörlerin ışığının aniden beyazdan yeşile veya kırmızıya veya maviye geçtiği tiyatrolarda olduğu gibi...

Bu söylendikten sonra okuyucu ne söylemek istediğimizi anlayabilecektir. Akdeniz'in kitabını yazarken bu muazzam oluşum hakkındaki herşeyi söylemek olanaksızdır, aksi taktirde dünyanın bütün kitaplarını yazmak gerekecektir. Bana bir gösterim, Akdeniz'in şanı ve bu kitabın dengesi için yeterli olacaktır gibi geldi. Üzülerek İslamiyeti ve gene üzülerek İspanyol-Portekiz Amerika'sını ve Brezilya'nın madencilik merkezinde Ouro Preto'nun gecikmiş ama ender ihtişamlarını bir yana bırakacağız. Barok, can sıkıcı Barok sadece ona ait olan muazzam Batı sektöründe bizim için yeterli olacaktır.

Barok'un aşamaları

Jacob Burckhardt'tan sonra Barok kelimesine ün sağlayanlar Alman tarihçileri olmuşlardır; H. Wölfflin, A. Riegl, E.-E. Brinckmann, W. Weisbach... ([377]). Bunlar daha birçok diğerlerinin üzerinde yolculuk edeceği tekneyi denize indirmişlerdir. Girişimleri, ilkesi itibariyle yararlı bir tasnif çalışması; eğer benzetme mümkünse jeolojik bir tabakanmki gibi, bir sanat tabakasının tanınmasıdır. Roman, Gotik, Rönesans devrelerine Barok adını taşıyan bir dördüncüsünün eklenmesi önerilmektedir ([378]), bu tam da, Fransız ilhamlı Klasisizmden önceye yerleşecektir. Bu terim çok açık veya basit bir kavramı kapsamamaktadır, çünkü Barok, eğer dört değilse üst üste üç katı olan bir bina olarak tasvir edilmiştir.

Kökenlere Michel Angelo'nun San Pietro Katedrali için 1497-1499'da yonttuğu şu *Pietà* ile Rafaello'nun *Stanze*'si, *Bergo Yangını*'nın kıpırtılı hareketleri ve Emile Mâle'e inanmak gerekirse, daha o tarihte Yeni Zamanların dehasından birşeyler taşıyan Bologna'daki Santa Cecilia'nın *Mabetten Kovulan Heliodorus* freskleri yerleştirilmiştir

([379]). Ve "Barok'un jestlere dayalı dilini" ekleyelim ([380]). Barok'un kökenlerini büyük *Anghiari Savaşı* tablosunda veya (bu kez İtalya dışında) Dürer'in bazı gravürlerinde bulmak mümkündür. Bütün bunlar gerçekte garip bir toplantı meydana getirmektedirler. Barok'un inkârı mümkün olmayan babalarından birinin Correggio, Parma'daki *Bakirenin Nazil Oluşu* tablosunun Correggio'su olduğu belirtilmektedir ([381]). Bunun daha tam bir barok olması için yeryüzü sevinçlerine ve Çıplak'ın güzelliğine karşı daha fazla küçümseme ve uzak durma ifadesi taşıması gerekirdi. Michel Angelo'nun kendi cephesinden, tercihan kendini ifade aracı olarak kullandığı şu Çıplak: fakat buna karşılık, ihtişam duygusu, patetik'i, *terribilità*'sı Rafaello'nun *grazia*'sı ve Correggio'nun ışık hareket ve oyunlarıyla birlikte, Barok'un beşiği üzerine iyilik perileri tarafından konulan ilk armağanlardır. Böylece donatılan çocuk çabuk büyümüştür. Correggio 1534'te ölürken adeta yetişkindir ve Michel Angelo yedi yıllık tüketici bir çalışmadan sonra, "Orta Çağ dehşetini" yeniden canlandırdığı *Son Yargı*sını 1451'de bitirdiğinde ise kesinlikle erişkin hale gelmiştir ([382]).

Demek ki, 1527'de Roma'nın yağmalanmasından ve 1530'da Floransa'nın alınmasından sonra Rönesansın ihtişamının üstüne aniden bir örtü örtülmüştür. "Dehşetengiz Roma yağması" ([383]) çağdaşları tarafından Tanrının bir cezası olarak görülmüştür. Bu olay kenti aniden Hristiyanlık görevine davet etmiştir. VII. Clementius Sant'Angelo kalesinde direnirken, kent aylarca başıbozuk askerlere ve yağmacı köylülere av olmuştur. Hiçbir şey kurtarılamamıştır. Rafaello'nun öğrencileri uzaklara dağılmışlardır: Penni Napoli'ye, Pierino de Vaga Cenova'ya, Giulio Romano artık geri dönmek istemeyeceği Montava'ya gitmişlerdir. Stendhal aceleyle "böylece Rafaello'nun öğrencilerinin öğrencileri olmadı" diye sonuca varmaktadır ([384]). Bu durum birkez daha her türden sanatsal hayatın, her cins zihni hayatın narinliğini ortaya koymuş olmaktadır. G. Parenti'nin ekonomik hayat üzerindeki şiddetli yansımasını gösterdiği ikinci "Tanrı cezası, Floransa'nın kuşatılması ve alınması 1530'da, 1527 felâketinin tekrarı olmuştur. Böylece "birşey ölmüş ve çabuk ölmüştür "tür ([385]). Giuliano de Medici'nin Atinalıdan daha fazla İspartalı olacağını öngördüğü yeni bir kuşak ortaya çıkmaktadır ([386]), yeni modalar zafer kazanmaktadır. Ölen Rönesans'tır, belki de İtalya'nın bizzat kendidir. Zafer kazanan *maniera*, taklid, abartmacılık, gösteriştir: bunlar halen çalışmakta olan Rafaello'nun öğrencilerinin eserini şişirmektedir ve bunların akademizmi ekol olacaktır ([387]).

Rüzgârın bu dönüşü ilk kez resimde hissedilmiştir. Manierizm başlamaktadır ve Lodovico Dolce 1557'de *maniera* için düzenlediği bir savunuda onun program ve tanımını sergileyecektir: İtalya'nın tümü 1530-1540'lardan itibaen onun tarafından damgalanmıştır ([388]); birkaç *manieristi*'nin ama aynı zamanda boyun eğdirilmesi olanaksız Tiziano'nun da bulunduğu Venedik hariç.

XX. yüzyılın yeniden ön-Barok adıyla vaftiz ettiği bu manierizm Tinteretto tarafından aydınlatılan ve onunla birlikte 1590'da ölen uzun bir dönemdir ([389]). Manierizmin sonuncu şaheseri 1589-90 arasında Venedik Büyük Meclis Salonunda yapılan *Cennet* tablosudur. Ve adeta aynı anda I. Barok sahneye girmektedir; G. Schürer'e göre bu ilk dönemin başlatıcısı Urbinolu Federico Baroccio olup ünlü *Madonna del Popolo*'su *Uffizi*'de bulunmaktadır ([390]). 1630'a kadar bu bir okul olacaktır. Bu bir son mudur? Hayır, çünkü bu İtalyan "Baroku"ndan hemen İsviçre, Yukarı Almanya, Avusturya ve Bohemya'da XVIII. ve XIX. yüzyıllara kadar yaşayacak olan ve oldukça sert bir halk ilhamına dayalı güçlü bir sanat türeyecektir: bu halk ilhamı ona, İtalya'daki ihtişamı esnasında hiçbir zaman sahip olmadığı özsuyunu sağlayacaktır. Zaten Barok terimi de (kökeni ne olursa olsun) bu Orta Avrupa topraklarında, XVIII. yüzyılda bitmekte olan sanatı ifade için ortaya çıkacaktır. Buna dayanan Alman bilginleri Barok= Alman denklemini ilân etmektedirler. Eğer kaynaklarına bakılacak olursa bu denklem yanlıştır.

Tartışmak gerekir mi?

Bu knonoloji ve ortaya çıkardığı niyetler üzerinde sonsuza kadar tartışılabilir: kuşkusuz Barok'u değerli kılmakta ve anlamını genişletmektedir. Barok'un ne olup ne olmadığı konusunda da sonsuza kadar tartışılabilir; Gustav Schünerer'in hatta bir uygarlık, Avrupa'ya önerilen ve dayatılan sonuncu evrensel uygarlık olarak gördüğü şu Barok hakkında. Sonuncu mu? Burada da eşinmek mümkündür ve ben bu kitabın ilk yayınında kendimi bu zevke kaptırmıştım. Fakat bu sorunlar, bizi meşgul edeninden oldukça farklıdırlar; ancak bilinmelidir ki, bu uygarlığın asıl rengi ne olursa olsun, Akdeniz'den hareketle ışımaktadır. İç Denizin bağışı, aktarımı, üstünlüğü vardır. Dersleri, yaşama sanatı, gustosu kıyılarından çok uzaklarda yasa hükmündedir. İşte bizi meşgul eden bu sağlık kanıtı ve araçları, hatta nedenleridir.

Büyük bir Akdeniz ışıma merkezi: Roma ([391])

Roma bu ışımanın büyük merkezlerinden biri olmuştur, tek başına değildir, ama en önemlisidir. XVI. yüzyılın başında henüz sefil bir durumdadır. 1532'deki ilk yolculuğu esnasında Rabelais onu böyle görmüştür; Marliani'nin *Topografi*'sinde ve birçok başka rehberde böyle tasvir edilmiştir. Dar, çobanlık yaşamı tarafından çevrelenmiş bir kent; ekilmiş, çoğu zaman yarı harabe, korkunç bir şekilde bozulmuş ve daha da sık olmak üzere toprağa gömülmüş eski anıtlarla çevrelenmiş bir kent. Yaşayan kent tuğla evlere, karanlık sokaklara ve geniş boş alanlara sahiptir.

XVI. yüzyılda bu kent dönüşmekte, hayatla dolmakta, saraylar ve kiliseler inşa etmektedir; nüfus artmaktadır; XVII. yüzyılda Akdeniz kentlerine karşı müşfik olmayan bir dönemde bile bunlar devam edecektir. Roma böylece muazzam bir şantiye haline gelmiştir. Bütün sanatçılar burada iş bulmaktadırlar. Öncelikle bir duvarcı-mimar ordusu: Sienalı Balthasar Peruzzi (öl. 1536), Veronalı Bammicheli (öl. 1549), Floransalı Sansovino (öl. 1570), Yarımadanın kuzeyinden Vignola (öl. 1573) (İtalya'nın hemen bütün büyük mimarları buralıdır), Napolili Ligorio (öl. 1580), Vicenzeli Andrea Palladio, Bolognalı Pellegrini (öl. 1592). İstisna olarak, Oliveri Romalıdır. Bu mimar ve taş yontucu zenaatkârlarının ardından, bezeme resminin zaferini gören bir sanat için gerekli olan bir ressam ordusu hızla ilerlemektedir. Kubbeler, tavanlar ressamlara bazen sıkı sıkıya belirlenmiş konuları dayatırken, sınırsız alanlar sunmaktadırlar. "Barok"un kutsal resmi herşeyden önce kendi mimarisinin kızıdır.

Bu tarihlerde San Pietro Bazilikası bitmekteydi ve Gesù kilisesi, 1573'de eserini tamamlayamadan ölen Giacoma Vignola'nın doğrultusunda 1568-1575 arasında inşa edilmişti. İlk Cizvit kilisesi doğmuş olmaktaydı ve bu her zaman değil, ama çoğu zaman, bütün Hristiyan alemi için model olacaktı. Her tarikat Roma'da ve Roma dışında kendine ait, özel bezemeleri olan ve kendi imanının özel resimlerine sahip olmayı talep etmeye başlayacaktır. Böylece Ebedi Kent'te, sonra da Hristiyan aleminde şu kemerli ve kubbeli, azla yetinen geometrilere sahip ilk kiliseler doğmaktadır ve Fransa'daki Val-de-Grâce geç tarihli olmakla birlikte, bunların iyi bir imgesidir.

Roma'nın bu göz kamaştırıcı gelişimi muazzam harcamalar gerektirmiştir. Stendhal "otoriteleriyle etrafı titretmekten uzak olan ülkeler, Modern Çağların en büyük resim, heykel ve mimari çalışmalarını gerçekleştirdiler" diye kaydederken sorunu tahmin etmiştir ([392]). İşte bu durum bizi, Clemens Bauer'in dikkat çekici bir makalede temellerini yenilediği ([393]) papalık maliyesinin tarihine götürmektedir; olgusal bir gerçek olarak papalar devletlerinden büyük kaynaklar sağlamayı bilebilmişler ve yararlı bir şekilde kamu kredisine başvurmuşlardır. Hristiyan alemindeki dinsel siyasetleri ve kısacası siyasetleri kendi keselerinden olduğundan daha fazla, ulusal kiliselerin keselerinden

yürütülmüştür: Fransa ve İspanya kiliseleri Katolik Kral ile Çok Hristiyan'ın aşırı taleplerine ve ihtiyaçlarına terkedilmişlerdir. Bizi meşgul eden elli yıl boyunca papalık devleti ancak nadiren büyük savaş harcamaları yapmıştır (1557'de ve Kutsal Liga'nın üç yılı boyunca). Demek ki papalık büyük bir güzel sanatlar bütçesine sahip olabilirdi. Akdeniz'in Amerikan gümüşü tarafından istila edilmesi bu lüks siyasetini kolaylaştırmıştır. 1560-1570'li yıllardan sonra X. Leon ve II. Julius'un düşledikleri herşey inşa edilmiştir. Öte yandan, Katolik imanı tarafından çoğaltılan tarikatlar çabalarını papalığınkilere eklemişlerdir. Roma aynı zamanda bu devlet içinde küçük devletler olan Cizvitler, Dominikenler, Karmelitler, Fransiskenlerin de başkentleri, kendilerini sergiledikleri başkentleri olduğu için, onlar da mali çabalara katkıda bulunmuşlar, sanatsal rekabete katılmışlar ve Roma'nın dışında başkentin derslerini taklid etmişlerdir. Eğer Barok dönemde sanatsal ve dinsel yayılma olduysa, bunun nedeni özellikle Azizs Ignacio'nunki olmak üzere, bu tarikatlardır. Ve Cizvit sıfatı bize bu konudaki tüm çekincelere rağmen Barok'tan daha fazla bir yayılma dönemini ifade etmeye layık olarak görülmektedir.

Burada bu güçlü ve çoklu manastırcılık hareketinin ilerlemesinin incelemisini yeniden ele almanın, nasıl başladığını göstermenin ve uzaklarda, Trento Ruhani Meclisi'nde yeni kuşakların bu ilk zaferini ortaya koymanın gereği yoktur. 1517'den itibaren Roma'ya, bir yüzyıl önce Cenova'da Bernandino de Feltre tarafından kurulmuş olan Tanrısal Aşk Duahanesi yerleşmekteydi. Bu aynı 1517 yılında X. Leon Fransiskenleri Tekke Kurallarına Uyulması'ndan ayırmaya razı olmuştur. Bu ıslahattan geçmiş Fransisken saflarından, diğerlerinin arasında, 1578'de Kapüsenler çıkacaktır. Fakat ancak Cizvitler Tarikatı'nın kuruluş yılı olan 1540'tan itibaren hareket sağlamlaşacaktır ve bu tarih hareketin asıl atılım yılı sayılmalıdır.

Üç yıl önce, 1537'de III. Paulus tarafından toplanmış olan Kardinaller Komisyonu kötümserdi: hatta yozlaşmış dinsel toplulukları kendi hallerinde bırakarak söndürmeyi, sonra da bunları yeni rahiplerle canlandırmayı bile düşünmüştü. Sonra 1540'lı yıllarda herşey aydınlandı: ilk parti oynanılmış ve kazanılmıştı: tarikat ıslahatı ve kurulması sürmekte ve manastır yerleşmesi hareketi büyümektedir. Hareket Trento Ruhani Meclisi'nden sonra hızlanmıştır; Aziz Filippo de Neri Duahanesi 1564'; Aziz Carlo Borromeo Oblati'si 1578; Cenevizli Gian Adorno ve Francisco Caraciolo'nun küçük rütbeli Biraderleri 1588 (bunların Napoli'de ilk kuruluşları 1589'dadır) tarihlidir ve üç yıl sonra, 1592'de Avignon'a Hristiyan Doktrininin Babaları yerleşmiştir.

Mücadelenin ortak hayatın zorlamalarının ve manastır yaşamına özen göstermenin ihtiyaçları nedeniyle çoğu zaman cepleri boşalmış olan bu tarikatlar, bu *"vrais clers reguliers"* gerçekte papalığa ne gibi bir katkıda bulunmuşlardı? Onların sayesinde Kilise kendini kurtarmıştır. Kilise Roma'dan, tarihin tanıdığı en şaşırtıcı tepeden devrimlerden birini sürdürebilmiştir. Onun tarafından yürütülen savaş, önceden düşünülmüştür. Yaydığı uygarlık -adı önemli değil- bir kavga uygarlığıdır; ve sanatı bir araçtır, bir araç daha.

Öte yandan bu sanat çoğu zaman propaganda alanında yer almaktadır. Yani başka bir şekilde söylemek istenirse, iyi ve kötü yanlarıyla, yönetilen bir sanattır. Uyanık din adamları, teologlar, Rubens'ten olduğu kadar Carrachiolo'dan, Domenichino'dan olduğu kadar Ribera'dan, Zurbaran'dan veya Murillo'dan da, zihinlerinde meydana getirdikleri tabloların yapılmasını istemişlerdir: eğer sonuç olumsuz gözüküyorsa, reddetmek onlara kalmış birşeydir. İhtişamlı mabetlerin ve resimlerin düşmanı olan Protestanlığa karşı Kilise, Tanrının yeryüzündeki evleri olmasını istediği, gökyüzünün parçası olan cennetler inşa etmek istemiştir. Sanat, eğitmenin ve mücadele etmenin güçlü bir aracıdır. Resmin gücü aracılığıyla, Tanrının Annesinin lekesiz kutsallığını, azizlerin

etkin değerini, ve İsa'nın kutsalığının güçlü gerçekliğini, Sanctus Petrus'un önceliğinin ifade etmenin bir aracı, azizlerin gördükleri sırlardan ve vahiylerden bir delil çıkartmanın bir yolu sağlanmaktadır. Böylece sabırla sayılan, öğretilen dinsel resim konuları Avrupa'nın tümünü dolaşmaktadırlar. Eğer "Barok" vurguyu artırdıysa; ölüme, ızdıraba, zayıf olmayan bir gerçekçilikle şehitlere karşı eğilimliyse; eğer kendini kütümserliğe, XVII. yüzyıl İspanyol *desengano*'suna terketmişe benziyorsa, bunun nedeni kendini çarpan ve yansıyan dramatik ayrıntıyı aramaya adadığıdır. İkna edilmek ve belli bir yolda yürütülmek istenilen, eylem yoluyla bir cins gerçekçilik aktarılmak istenilen, tartışılan çok sayıda kavrama ilişkin, Tanrısal Yargı, Bakirenin gebe kalması gibi konulara kesinlemeler getirilmek istenilen müminlerin kullanımına sunulmuştur. Bu sanat tiyatrovaridir, bilinçli olarak tiyatrovaridir: tiyatro Cizvitlere, özellikle Almanya'nın fethinde bir silah olarak hizmet etmiş değil midir? Ve ekleyelim ki, bu fetih tiyatronun heryerde haklara, gezginci topluluklara ve kısa bir süre sonra sabit sahnelere sahip olduğu bir dönemde olmuştur.

Evet, bir yaşama sanatı, bir inanma biçimi Akdeniz kıyılarından Kuzeye, Tuna ve Ren yollarına, Fransa'nın kalbine doğru yol almaktadır; Paris'te XVII. yüzyılın ilk yıllarıyla birlikte çok sayıda kilise ve tekke yükselmeye başlamıştır. Tamamen Akdenizli olan bir yaşama ve inanma sanatı: Jacob Burckhardt'ın II. Pius'u Viterbo'da "etrafında Sonuncu Yemek, St. Michel ile Şeytan'ın boğuşması, İsa'nın Hayata Dönmesi, Gökyüzünde Melekler tarafından gizlenen Bakire'nin zaferi tablolarının canlı taklidleriyle çevrelenmiş olarak" dolaşırken anlatmasına bakınız ([394]). Bunlar insana İsa'nın ızdıraplarındaki kişilerin yer aldığı *tratos*'larla gezen İspanyolları hatırlatmaktadır. İtalya'da bunların benzerleri *autos sacramentales* olmaktadır ([395]). Sonuç olarak Kuzey insanları için şaşırtıcı olan dramatik bir Hristiyanlık. Flandre'daki İspanyolların iman ve İsa'nın kamçılanması törenleri şaşırtıyor ve skandal duygusu uyandırıyordu ([396]). Barok sanatı bu güneyli dinsellikten beslenerek ona ait birşeyleri taşımıştır. Avrupa ölçeğinde bu ithal malı imanları, bu konuda Akdeniz'in payının ne olduğunu anlatmak üzere koskoca bir kitap yazılabilir. Bunlar düşünüldüğünde, artık bir Akdeniz gerilemesinden söz etmek mümkün olmaktan çıkmaktadır. Ancak yol açtığı gerileme ve çözülmelere etkin bir ışıma gücü atfetmeksizin.

Başka bir ışıma merkezi: İspanya

Eğer Vienne'den Lyon'a sonra da Toulouse veya Bayonne'a Batı kadranına geçecek olursak başka bir ışımanın, İspanya'nınkinin kendini kanıtladığını görürüz. Viyana'da, Münih'te Roma ve İtalya (bütün İtalya'lar) zafer kazanmaktadırlar. Fransa boyunca Roma ve İtalya insanları, modaları, dersleri aracılığıyla faaldir, fakat İspanya etkisini şiddetli bir şekilde hissettirmektedir.

Pirenelerin dramlarından biri, kapılarını aynı anda iki yöne birden kapatamamasıdır. Ya Fransa hocadır ve herşey kuzeyden güneye yolculuk yapmaktadır: XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar olan budur. Ya da meşale İspanya'ya geçmekte ve herşey güneyden kuzeye yönelmektedir: bu XVI. ve XVII. yüzyıllardaki durumdur. Fransa ile İspanya'nın eski diyalogu demek ki aniden yön değiştirmiştir; XVIII. yüzyılda bu yön bir kez daha tersine dönecektir. Cervantes'in döneminde Fransa komşu ülkenin; alay edilen, ayıplanan, ama aynı zamanda korkulan ve hayranlık duyulan ülkenin modalarının ve derslerinin peşindedir. Tersine, İspanya temasları kesmekte, sınırlarını gözetim altında tutmakta, Alçak Ülkeler'diki uyruklarına Fransa'ya okumaya gitmelerini yasaklamakta, Montpellier'deki tabip çıraklarını geri çekmektedir ([397]).

Garip diyalog, bir kez daha şefkatsizdir. Eğer Alçak Ülkeler'de değilse, İspanyollarla Fransa'da olduğundan daha fazla nerede alay edilmektedir? 1608 tarihli Fransızca

çevirisinden Simon Mollard'ın *Emblèmes sur les actions, perfections et moeurs du Segnor espagnol* adlı, Middelburg'da yayınlanan alaycı fantezisi bilinmektedir ([398]). Zavallı *segnor!* İşte bütün hayvanlara benzetilmiştir, evde şeytan, sofrada kurt, yatak odasında domuz, sokakta tavus kuşu, kadınlarla beraberken tilki... ve geçiyorum. Risale demek ki *segnor*'dan heryerde kaçınmamız gerekli" diye sonuca varmaktadır. Fakat bu alay edilen *Segnor*'a haset edilmekte o taklid edilmektedir. İspanya'nın ışıması güçlü bir halkın, "üzerinde güneş batmayan" muazzam bir imparatorluğun, Fransa'nınkinden daha incelmiş bir uygarlığın ışımasıdır. Fransa'daki her bilgili kişi İspanyolca bilmek zorundadır ve bilmektedir: bu durum *murciano* Ambrosio de Salazar gibi bazı Yarımadalıların Fransa'da Marie de Medicis çağında iyi bir hocalık ve gramercilik kariyeri yapmalarına fırsat yaratmıştır. Kastilya lehçesinin kelime haznesi Fransızcayı sömürgeleştirmektedir ve Brântome Fransa'daki İspanyolca muhiplerinin prensidir ([399]). O tartışmaz, *blasonne* eder; *boules, busque, fortune, hable;* bir taş atmaz, onu *çeker,* binmek yerine *trepe* der, kendine bir *care* veya *garbe* (hava) verir, *garip bir şekilde soldade* yürür ([400]). Bu konuşmasını İspanyolca kelimelerle süslemenin bir yoludur ([401]); bu kelimeler o dönemde İtalyanca olanları kadar boldur ve bu moda eğitim, çok sayıda hoca ve kitap ithalatı gerektirmiştir. Montaigne'in babası *Epistolas familiaras (Epitres familières, Libro Aureo de Marco Aurelio (Le livre d'or de Marc Aurèle), Relox des Principes (l'Horloge des princes), Aviso de Privados y doctrina de cortesanos (Réveil-Matin des courtisans)* adlı kitapları okumuştur, bunların hepsi ünlü Mondonedo piskopusu Antonio de Guevara'nın eserleridir ([402]). Ortalıkta çok sayıda çeviri bulunmaktadır. "Pariste Kastilyacadan çeviri yapanların gerçek bir bürosu bulunmaktadır" ([403]). Cervanhtes modadır. 1617'de büyük kitabı *Los Trobajos de Persiles y Sigismunde* Paris'te Kastilyaca basılmış, sonra da Fransızcaya çevrilmiştir *(Les Aventures de Persiles et de Sigismonde)* ([404]). Bundan daha fazlası kahramanlık romanları ve yılmaz okuyucularıdır. Daha sonra İspanyol komedilerinin Fransız sahnesine uyarlanmasına sıra gelecektir... İngiltere'de de İtalyan ve İspanyol kitapları çevrilmekte ve ülkenin entellüktüel özüne katılmaktadır.

Edebi etkilerin yanı sıra, geriye binlerce diğer ödünç alınan şeyi değerlendirmek kalmaktadır. Fransız olduğu kadar İspanyol olan XIII. Louis'nin sarayı tonu veriyordu. İspanyol olan herşeyin modası vardı. Kadınlar yüzlerine "İspanya beyazı" ve "İspanya alı" sürüyorlardı ve bunlar aslında o kadar da uzaktan gelmiyorlardı. Kadınlar -erkekler de- bazılarının Nice veya Provence'tan, ama en değerlilerinin ve *"manans"*a yasaklananlarının İtalya ve İspanya'dan geldiği kokuları sürünmekteydiler ([405]). Eğer Brântome'a inanılacak olursa, bu iki ülkedeki kadınlar "Fransa'nın yüce kadınlarından daha fazla koku meraklısı" olmuşlardır ([406]). Bilgince hazırlanmış esans sırları ve güzellik reçetelerini insanlar birbirlerinden kapmaktaydılar ve bu reçeteler Molière'in bazı kahramanlarının ellerinde olanları kadar karmaşık olmaktaydılar. Züppe biri karısına "İspanyol derisi"nden eldiven yaptırmaya söz veriyordu ve bu, Fransa'da iyi ürünler yapılmaya ve Fransız *élégance*'ının moda yaratmaya başladığı bir dönemde oluyordu, ama yumuşak ve ince deriden İspanyol eldivenleri, Kordoba suyu, *gudameciles,* tıpkı halı gibi kullanılan şu yaldızlı deriler tıpkı bugünün "Paris malı"nın sahip olduğu prestije sahiptiler. İspanyolların bu malları da, tıpkı bugünün Paris'inkilerinin olduğu gibi çok pahalıydılar. Simon Ruiz'in karısı "iş yapmayı" kafasına koyup da, İspanya'dan Floransa'ya İtalyan mallarıyla mübadele etmek üzere "kokulu eldivenler" gönderdiğinde, kocasının acentesi Baltasar Suarez, bu ciddi burjua kentinde kimsenin bu çok lüks malı (çifti üç ekü) talep etmediğini iddia etmiştir. Fakat bu 1584'tedir ([407]). Floransalıların birkaç yıl sonra ne düşündüklerini bilmek eğlenceli olacaktır.

En iyi bilinen edebi ithalatla sınırlanmış olarak, İspanyol etkisi ancak XIII. Louis'nin saltanatının bitmesinden sonra gerilemeye başlayacaktır ([408]), bu da bizi bir kez daha, 1630-1640'lı yıllar civarında, mali ve ekonomik tarihin bir dönemecine, dünya zenginliği-

nin büyük bir tarihine kadar götürmektedir. İspanyol ışımasının en iyi dönemi, kalın hatlarıyla, XVII. yüzyılın bu ilk yarısı olmuştur. XVI. yüzyılda binlerce temas Fransa'yı yakalamış, o da kendini İspanyol İmparatorluğu'nun kitlesi içinde bulmuştur. Fakat ancak yüzyılın sonunda barışa doğru olan büyük geri dönüşle ve XVII. yüzyılın ilk onyıllarıyla birlikte ekilen tohumlar yeşermiş ve çiçek açmışlardır. Avrupa ölçeğinde Barok'un "zaferleri"ne götüren, barışın geri gelmesi olmuştur.

Bir kez daha: Akdeniz'in gerilemesi

Eğer uzun zamandır Akdeniz'in bizzat Rönesans'ın ertesinde tükendiğine inanılıyor olmasaydı. XVI. yüzyıl sonuyla XVII. yüzyılın başındaki etkisi daha önce ve daha geniş ölçekte incelenmiş olurdu. Ben bu etkinin değerini, süresini veya etkinliğini ortaya koymaya uğraşmadım. Ve fakat, Barok tarafından uzaklara sürüklenen bu örtü belki de bizzat Rönesans'ınkinden daha yoğun ve kalın, daha devamlı olmuştur. Barok kitlesel imparatorluk uygarlıklarının, Roma'nın veya İspanya'nınkinin olgusudur. Fakat onu nasıl bir yere yerleştirmek ve yayılmasını, gürültülü dış hayatını, elimizde olmayan mutlaka gerekli haritalar olmaksızın izlemek nasıl mümkün olacaktır? Tarihsel atlaslara değil de, müze kataloglarına sahibiz. Sanat ve edebiyat tarihleri vardır, ama uygarlık tarihleri yoktur.

Her hal-ü kârda ve bir kez daha, Akdeniz'in kaderi kıpırtılı merkezinden çok, marjinal bölgelerinde kendini haber vermekte veya deşifre etmektedir. Bu taşkın Akdeniz etkileri, dünya hayatının büyük kısmını oluşturan mübadele ve rakebetlerde onun varlığını ve gücünü ortaya koymaktadırlar. Bu etkiler, XVII. yüzyılın bu başında eski uygarlıkların eski beşiğinin, damgasını büyük ölçekte vurduğu Modern dünyanın oluşumundaki öncelikli yerinin altını çizmektedirler.

7

SAVAŞ BİÇİMLERİ

Savaş basit olarak uygarlık-karşıtı değildir.

Biz tarihçiler onun doğa*sını* veya doğa*larını* bilmeden veya bilmeye uğraşmadan onu sürekli olarak gündeme getirmekteyiz. Onu gündeme getiriyoruz, ama bu gereklidir, çünkü savaş insanların hayatını işlemeye ara vermemektedir. Vakanüvisler onu anlatılarının ön cephesine yerleştirmektedirler: çağdaşların onun hakkında sonuç yazmaktan, onun sorumluluklarını ve sonuçlarını açığa çıkartmaktan daha büyük kaygıları yoktur.

Savaş-tarihin önemini şişirmemeye kararlıysak da, güçlü savaşın, insanların sürekli çalkantısının muhteşem tarihini bir kenara bırakmayı düşünmüyoruz. Bizi meşgul eden yarım yüzyıl boyunca savaş, ritmleri ve mevsimleri belirlemekte, zamanın kapılarını açıp kapamaktadır.

Fakat bu dramlara ilişkin olarak, savaşın "doğası" hakkında felsefi sonuçlar çıkartmak niyetinde değilim. *Polemoloji* (savaş bilimi), bir bilim olmasına rağmen, henüz çocukluğunu yaşayan bir bilimdir. Onun için olayları aşarak uzun ritmleri, düzenlilikleri, bağlantıları yakalamak gerekmektedir, henüz bu noktada değiliz.

1. Birlikler savaşı ve tahkim edilmiş sınırlar

Akdeniz'deki büyük savaşlardan söz edilir edilmez, kadırgaların ince ve güçlü siluetleri, kışın uykuda geçen hayatları, yazın sahiller boyunca koşuşturmaları akla gelmektedir. Belgeler bunların yer değiştirmeleri, bakımları, masraflı lüksleri hakkındaki ayrıntılarla kaynamaktadırlar. Uzmanlara ait yüzlerce söylev bunların ne kadar özen, yiyecek, insan, para harcamasına yol açtıklarını söylemekte, söylemeye çalışmaktadırlar. Ve deney hemen bunların bütünsel hareketler için olduğu kadar, büyük birlikler halinde biraraya getirilmelerinin güçlüğünü göstermektedir; kadırgalar hacimli iaşe ve mühimmatı taşımak için kendilerine yuvarlak teknelerin refakat etmesi zorunluğuyla karşı karşıyadırlar.

Bu yavaş hazırlıklardan sonra yola aniden çıkılmaktadır ve yolculuklar genelde hızlı olmaktadır. Kıyıların bütün noktalarına ulaşılabilir. Ancak kadırga filolarının darbelerinin boyutunu abartmayalım. Gerektiğinde karaya çıkartılan birlikler, sahillerden hiç de uzaklaşamamaktadırlar. 1535'de V. Carlos Tunus'u zaptetmiş ve daha ileri gidememiştir; 1541'de Cezayir'i almayı denemiş, başarılı olamamıştır: seferi esnasında Matifon Burnu'ndan kente egemen olan tepelere kadar gidebilmiştir. 1565'te Türk donanması aynı şekilde Malta kuşatmasına girişmiş ve burada çakılıp kalmıştır. 1572'de yaşlı Garcia

de Toledo Avusturyalı Don Juan'a İnebahtı savaşının ertesinde, anakara yerine bir adaya saldırmasını tavsiye etmektedir.

Savaştan söz etmek aynı anda, XVI. yüzyılda mevcutlarındaki şişmeyle bizi çarpan kalabalık orduları düşünmek demektir. Bunları biryerden biryere götürmek koskoca sorunlar çıkartmaktadır. Fransa kralının birgün "dağların üstünden habersizce atlaması" için Lyon'da paralı askerlerini ve toplarını toplaması için aylar gerekmiştir (1). 1567'de Alba dükü birliklerini Cenova'dan Brüksel'e götürme büyük başarısını gerçekleştirmiştir, fakat burada söz konusu olan barışçı bir geçiştir, bir dizi savaş yoktur. Aynı şekilde, Padişahın ordularını İstanbul'dan Tuna'ya veya İstanbul'dan İran sınırına götürebilmek için muazzam Türk potansiyeli ve savaşı bu kadar uzaklarda sürdürebilmek için menziller gereklidir. Bunlar tasnif dışı, pahalı kahramanlıklardır. Ve düşmana karşı koymak gerektiğinde, biraz uzunca tüm hareketler olağan olanakların üstüne çıkmaktadırlar.

Hatırlatılması gereken sonuncu imge, daha XVI. yüzyılda belirleyici hale gelen ve XVII. yüzyılın tümünde veya hemen hemen tümünde böyle olacak olan müstahkem mevkilere ait olanıdır. Hristiyan alemi Türklerin ve korsanların karşısında, mühendisin sanatı ile duvarcının emeği arkasında sığınak bulan korunaklarla kaplanmıştır. Bu geniş tahkimat bir dünyanın zihniyeti hakkında tanıklık yapmaktadır; *limes,* Çin Seddi, bunlar her zaman bir zihin halinin işaretleri olmuşlardır. Hristiyan aleminin müstahkem mevkilerle sarmalanması (ve İslamiyetin sarmalanmaması) ihmal edilebilecek bir olgu değildir. Tekrar döneceğimiz başlıca sağlama noktalarından biridir.

Fakat bu alışılmış, esaslı imgeler Akdeniz savaşının tüm sorununu ortaya koyamamaktadırlar. Büyük savaşa ilişkin olanını evet. Oysa bu askıya alınır alınmaz, ikincil biçimler onu ikâme etmektedirler -korsanlık ve eşkiyalık-; tabii ki bunlar önceden de vardırlar, fakat büyük savaşın askı döneminde artmakta, boşalan alanı işgal etmektedirler, tıpkı yüksek ağaçlı ormanın bir kez tahrip olmasıyla yerini küçük ağaçlara ve makiye bırakması gibi. Demek ki farklı "dereceler"de savaşlar vardır ve biz tarihçi ile sosyologlar bunların zıtlaşmalarından hareketle, açıklamalara ulaşmaya çalışacağız. Bu diyalektik esas olanıdır.

Savaşlar ve teknikler

Savaş her zaman silahlar ve teknikler demektir. Bunlar değişmekte ve oyunu alt-üst etmektedirler. Top böylece, Akdeniz'de olduğu gibi, heryerde aniden savaşın koşullarını dönüştürmüştür. Ortaya çıkması, yayılması, gelişmesi -çünkü topçuluk sürekli değişmekdedir- bir dizi teknik devrimin sonucudurlar. Geriye bunları tarihlendirmek kalmaktadır. Top ne zaman, hangi biçimde kadırgaların dar güvertelerini zaptetmiştir, ne zaman büyük kadırgaların *(galeasse)* muazzam atış güçleriyle korkutucu talihini, sonra da kalyonların ve yüksek bordalı teknelerin talihini sağlamıştır; ne zaman burçlara ve kale korunaklarına yerleşmiştir; nihayet, orduları nasıl izlemektedir? Kuşkusuz VIII. Charles'ın Eylül 1494 saldırısıyla ve Kanuni Sultan Süleyman'ın fetihlerinden önce sahra topçusunun talihi aniden ve geniş ölçüde yükselmiştir. Topçuluğun birbirini izleyen çağları tahmin edilebilmektedir -tunç, top, demir top, güçlendirilmiş top- ve top üreten endüstrilerin kuruluş yerlerine göre *coğrafî* çağları da izlemek mümkündür. Katolik Fernando'nun siyaseti Malaga ve Medina del Campo dökümhanelerine dayanmıştır, birincisi 1495'te, diğeri 1499'da kurulmuştur ve her ikisi de çabucak gerileme sürecine girmiştir: imal ettikleri İtalya'da aşınacak, Afrika ve sınırlarda Fransa karşısında hareketsiz kalacaktır (2). Milano ve Ferrara dökümhanelerinin saltanatı daha uzun süreli olacaktır (3). Sonra, üstünlük çok erkenden Alman, Fransız ve İspanya ile Portekiz'in ihtiyaçları açısından daha da önde olmak üzere, Flandre dökümhanelerine geçecektir. XVI. yüzyı-

lın ilk onyıllarından itibaren kuzey topçusunun ve belki de barutun önceliği kendini hissettirmeye başlamıştır ([4]). Bunların hepsi önemli sorunlardır. 1566'da 100 kadar top Flandre'dan Malaga'ya gelmiştir ([5]), olay hemen diplomatik mektuplarda kaydedilmektedir. Aynı şekilde Malaga'dan, Messina'ya 40 parça top gönderildiği haberi, Toskana elçisine Cezayir veya Trablusgarp'a karşı girişilecek bir seferin belirtisi olarak görülmektedir ([6]). 1567'de Fourquevaux Cezayir'i zorlamak için 15.000 güllenin yeterli olacağını bildirmektedir ([7]). Eğer -sorunun yol açtığı acı zıtlaşma bir yana bırakılırsa- Malta 1565'te Floransa dükünün önceki yıl gönderdiği 200 varil barut sayesinde kurdulduysa, bu rakam aşırı olarak görülmektedir. Bu en azından bir İspanyol kaynağının kanısıdır ([8]). Bu olay Toskana'nın barut, gülle ve çakmaklı tüfek fitili imalatındaki önemini görmek için bir fırsattır.

Fakat bu dönüşümleri ve yansımalarını kesin olarak tarihlendirme konusundaki zorluk yerli yerinde durmaktadır. Bütün farkedebildiğimiz birkaç satır, birkaç perspektiften ibarettir. Venedik donanmasında topla donatılmış ürkütücü kalyelerin ortaya çıkma tarihini 1550 olarak ([9]) belirleyebiliyorsak da (herhalde bunlar İnebahtı zaferinde baş rolü oynamışlardır), yüzyılın sonunda bizzat Türkler tarafından İstanbul-Kahire hattında kullanılan silahlı kalyonların ani ortaya çıkışlarını ancak yetersiz bir şekilde izleyebiliyoruz ([10]). Çünkü Hristiyanlar net bir önceliğe sahiplerse de, teknikler Denizin bir kıyısından ötekine geçmekte, malzemeler aynılaşmaya yönelmekte ve sonradan bu yeniliklerin siyasal uzantılarını sınırlandırmaktadırlar. Top Hristiyanların Granada ve Kuzey Afrika'daki ilerlemelerine olduğu kadar, Türklerin Balkanlarda belirleyici Mohaç Savaşı'ndaki ([11]) veya İran'daki ([12]) veyahut da bizzat Kuzey Afrika'daki zaferlerine de hizmet etmiştir.

Savaş ve devletler

Savaş bir harcama, bir israftır. Rabelais daha o tarihlerde, tabii ki kendi icat etmediği şu sözleri söylüyordu: "Savaşların sinirleri paradır".

Savaşı vaya barışı keyfine göre seçmek; ne birine, ne de diğerine maruz kalmamak güçlülerin ayrıcalığıdır: fakat bunlar için de beklenmedik durumlar olabilir. Her hükümdarın yakınında ve bizzat sarayında, güç paylaşımı her zaman muallaktadır. Çoğu zaman savaş partisi ile barış partisi halindeki ebedi zıtların arasında kalmaktadır. II. Felipe'nin İspanya'sı 1580'e kadar bunun klasik örneğini vermiştir. Yıllarca sorun ortada kalmıştır: Temkinli Kralın nezdinde kim zafer kazancaktır, barışçı Ruy Gomez'in dostları mı (onun ölümünden sonra bile birarada kalacaklardır), yoksa erdemlerini her zaman güçlü bir şekilde sergilemeye hazır, savaş yanlısı Alba dükünün taraftarları mı? Fakat acaba hangi hükümdar, hangi siyaset efendisi karşısında insan grupları tarafından sergilenen bu iki eğilimle her zaman karşı karşıya olmamıştır ki? Dramatik 1629 yılının sonunda, bizzat Richelieu'nün karşısında Mühürler Nazırı barışçı Marillac olmayacak mıdır ([13])? Olaylar, iki partiden hangisinin tercih edileceğini çoğunlukla belirlemekte ve "koşulların adamı"nı ön plana çıkartmaktadırlar.

Savaş harcamaları devletleri bunaltmaktadır ve bedeli ödenemeyen savaşlar sayılamayacak kadar çoktur. Sefil, masraflı İrlanda savaşının, şanlı saltanatının sonlarında Elizabeth'in hazinesini iflas ettirdiği, ve diğer bütün nedenlerden daha fazla, 1604 barışını önceden hazırladığı görülmektedir. Akdeniz'de savaş o kadar pahalıdır ki, İspanya'da olduğu kadar Türkiye'de de iflaslar birbirlerini izlemektedir. II. Felipe'nin harcamaları muazzamdır. 1571'de Madrid'de müttefik bir donanmanın (Venedik, Papa ve İspanya'nınki), 200 kadırga, 100 yuvarlak gemi ve 50.000 askerden meydana gelen donanmanın beslenmesinin yılda 4 milyon dükadan fazlaya malolacağı hesaplanmıştır

([14]).Gerçek yüzen kentler olan bu filolar kredileri ve iaşeleri yutmaktadırlar. Bir kadırganın yıllık masrafı inşa maliyeti kadar, yani 1560'larda 6.000 düka kadar ([15]) olmaktadır ve bu rakam daha sonraki tarihlerde büyümeye devam edecektir. 1534-1573 arasında deniz donanımları en azından üç kat pahalılanmışlardır. İnebahtı Savaşı yıllarında Akdeniz'de Hristiyan ve Müslümanlara ait 500-600 kadar kadırga bulunmaktadır (dipnotta verilen hesaplamalara bakılabilir) ([16]), yani kürekçi, denizci ve asker olarak, hepsi de seyrüsefe-rin veya Garcia de Toledo gibi konuşursak unsurların -su, ateş, toprak, hava- raslantılarına tabii kılınmış 150-200 bin adam, çünkü bütün unsurlar denizdeki insanların narin yaşamlarını tehtid etmektedirler. 1573'te Sicilya muhasebesinden , donanma ihtiyaçlarına yönelik (peksimet, şarap tuzlu et, pirinç, zeytinyağ, tuz, arpa) harcamalara ilişkin döküm 50.000 dükaya yükselmektedir ([17]).

Birlikler savaşı büyük miktarlarda para ve insanın seferber edilmesi demektir: İspanya'da toplanan üstü başı dökülen askerler yolda giydirileceklerdir; bunlar İtalya'ya Bolzano üzerinden yaya olarak ulaşmakta ve kadırgaları beklemek üzere Spezia'da yığılmaktadırlar; maceracı İtalyanlar ile salgınların ve asker kaçaklarının açtıkları çukurları doldurmak üzere hüsnü kabul görmektedirler. Ve özellikle de, hiçbir zaman kadırgaların kırmızı küreklerini çekmeye yeter sayıda olmayan, limanlara doğru yol almakta olan kadırga kürekçilerinin uzun zincirleri... Bunlara bağlı olarak sefillere şiddetli davranmak ([18]), köle edinmek, gönüllü kürekçi toplamak, zorunluğu ortaya çıkmaktadır; Venedik bunları Bohemya kadar uzaklarda bile bulmaktadır. Türkiye'de, Mısır'da muazzam insan yağmaları nüfus kaynaklarını tüketmektedir. Gönüllü veya değil, önemli büyüklükte bir kitle denizin kıyılarına sürüklenmektedir.

Eğer buna bir de kara ordusunun bizatihi masraflı olduğu eklenecek olursa -bir İspanyol *tercio*'su (yaklaşık 5.000 savaşçı) bir sefer sırasında maaş, iaşe ve taşıma masrafları olarak, yüzyılın sonuna ait bir hesaplamaya göre. 1.200.000 dükaya malolmaktaydı- ([19]), bu durumda göz kamaştırıcı bir harcama olan savaş ile hükümdarın gelirleri arasında nasıl bir bağlantı olduğu anlaşılacaktır. Bu gelirlerin aracılığıyla savaş nihayette, insanın tüm faaliyetlerine bağlanmaktadır. Ancak modernliği, canlı evrimi bağları kopartmasına ve birgün bizzat kendini hareketsizliğe mahkûm etmesine yol açmaktadır. Barış bu kronik zayıflıkların, maaşların ödenmesindeki gecikmelerin, yetersiz donanımların, yani hükûmetleri kaygılandıran ve tıpkı kötü havaya veya fırtınaya olduğu gibi razı olmak zorunda kalınan arızaların ürünü olarak ortaya çıkmaktadır.

Savaş ve uygarlıklar

Herkes bu şiddetlere katılmaktadır. Fakat savaş vardır, savaşçık vardır. Eğer geniş ölçekli kişiler olan uygarlıklar gündeme getirilecek olursa, şu veya bu uygarlığın "iç" savaşlarıyla, şu hasım evrenler arasındaki "dış" savaşları birbirinden ayırmak gerekecektir. Uygulamada bu Haçlı Seferlerini, Cihatları bir kenara, Hristiyanlığın ve İslamiyetin iç savaşlarını öteki yana koymak olacaktır, çünkü uygarlıklar kardeşlerarası bitmez tükenmez iç savaşlarda, Protestanı Katoliğe, Sünniyi Şiiye karşı çıkartan kavgalarda kendilerini tüketmektedirler.

Bu ayırımlar çok büyük öneme sahiptirler: bunlar herşeyden önce bize düzenli bir coğrafi yerleştirme olanağı sunmaktadırlar, çünkü Hristiyanlık ve İslamiyet, karasal veya sıvı, bilinen sınırlara sahip verili mekânlardır. Bu kendiliğinden anlaşılacak birşeydir. Bunlar aynı zamanda bize, daha da ilginç olarak, bir kronoloji sunmaktadırlar. Yılların akışı içinde bir "dış" savaş döneminin arkasından bir "iç" savaş dönemi gelmekte ve bu sıra oldukça düzenli bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Söz konusu olan ne mükemmel bir orkestra, ne de ayrıntılarına varıncaya kadar ayarlanmış bir baledir. Ama gene de savaş türlerinin birbirlerini izledikleri açıktır: bu durum karışık olan ve birden-

bire aydınlanan bir tarihin ortasında bazı prespertifler sunmaktadır, ama buna bakarak hayâl kurmanın da gereği yoktur. Zıt yöndeki ideolojik konjonktürlerin önce kendilerini kanıtladıkları sonra da birbirlerinin yerine geçtikleri kanısından kaçınmak mümkün değildir. Belgelerin daha zengin olduğu Hristiyanlık cephesinde, Haçlı Seferleri, yani dış savaş iklimini 1570-1575'e kadar dayatmıştır. Az veya çok ateşli bir şekilde talep edilmiş ve daha o sıralar kaçamaklar, beceriksizlikler, soğukluklar, redler belirmiştir -bir yandan vergi mükelleflerinin, öte yandan da kuşkucuların reddi-. Fakat her zaman Haçlı Seferleri'nin ateşli taraftarları ve bozguncuları olmamış mıdır? Çatlak seslerin varlığı bir dinsel duygunun egemen olması gerçeğine hiçbir etki yapmamaktadır. İspanya'da bu durum kendiliğinden anlaşılır niteliktedir. Fakat krallık siyasetinin kurnazlıklarına ve tereddütlerine rağmen Fransa'da da. Ronsard'da, Helenizm boyasına batmış olan bu Haçlı duygusu kolayca teşhis edilebilir. "Meskûn dünyanın gözü" Yunanistan'ı kurtarmak ve İsa yolunda eylem yapmak. Duygu, Protestanlığa geçmiş veya geçmek üzere olan Kuzey ülkelerinde bile sürmektedir. Almanya'nın tümünde, uzak güney-doğudaki savaş alanlarından gelme *Türkenlieden* şarkıları söylenmektedir. Ulrich von Hutten Almanya'nın Roma sömürüsünden kurtarılmasını isterken, aynı zamanda da böylece Almanya'da kalacak olan bu paralarla *Reich*'ın tahkim edilmesini ve onun Türkün aleyhine genişletilmesini talep etmektedir. Aynı şekilde, Luther her zaman İstanbul'un efendilerine karşı yapılacak bir savaşın militanı olmuştur; Anvers'de İslamiyete karşı bir savaşın sözü sık sık edilmiştir; bundan da fazlası, Akdeniz'deki Katolik başarılarından her zaman endişe duyulan İngiltere'de dahi Türklerin uğradıkları bozgunlardan memnuniyet duyulmaktadır. İnebahtı İngilizlerin kalplerine hem endişe, hem de sevinç duyguları doldurmuştur ([20]).

Fakat İnebahtı bir sonuçtur. Haçlı duygusunun kararması uzun süreden beri kendini haber vermekteydi. 1571 zaferinin parlaklığı yanılma yaratmıştır: gecikmiş Haçlı Avusturyalı Don Juan'ın ve daha sonra da yeğeni, Alkazar Kebir kahramanı Don Sebastian'ın tek başlarına kaldıklarını kim söyleyebilir? Bunların düşleri zamanlarına göre gecikmiştir. Bunun nedeni kısmen, en azından 1550'lerden itibaren Reformasyona karşı Katolik tepkisinin yükselmesi, ideolojik cephedeki bir kaymadır. Akdeniz Hristiyanlığı bir başkasına başlamak üzere bir savaştan vazgeçmektedir, dinsel ihtirasının yönü değişmiştir.

Roma'da ters dönüş XIII. Gregorius'un papalığının (1572-1585) başlangıcıyla birlikte kendini belli etmiştir, gerçekten de bu dönem Protestan Almanya'ya yönelik ani bir husumetle başlamıştır. Papanın Nisan 1573'te miras aldığı can çekişen ve Venediklilerin ihanetiyle parçalanan Kutsal Liga değil de, Papanın büyük görevi artık budur. Bütün Roma siyaseti Kuzeye yönelmektedir ve İspanyol-Türk barış müzakereleri nedeniyle durum da buna çok uygundur. O tarihlerde bir kez daha II. Felipe'nin çevresinde, Padişah ile 1578-1581 arasında varılan bu yıllık barışlar konusunda endişe duyulmaktadır. Fakat Papalık sessiz kalmıştır. Onun amacı artık Protestan Kuzeyle mücadele etmektir ve demek ki Katolik Kralı İrlanda işlerine ve İrlanda'nın ötesinde İngiltere'ye karşı sürüklemek istemektedir: bu bizim için, Temkinli Kralı karşı-Reformun birliklerinin önceli olarak değil de, onları izleyen biri olarak görmek için bir fırsattır.

XVI. yüzyılın sonuncu üçte birlik bölümünde rüzgârın bu ani yön değişikliği ile, İslamiyete karşı Haçlı Seferi gücünü kaybetmiştir, bundan da daha doğal birşey olamaz. 1581'de İspanya kilisesi Türklere karşı olan savaşın terkedilmesine karşı değil de, artık nesnesi kalmamış olan vergi ödemelerine karşı itiraz edecektir.

Ancak 1600'lerden sonra, Protestan savaşlarının yavaşlaması ve Hristiyan Avrupa'nın yavaş yavaş barışa geri dönmesiyle, Haçlı fikri yeniden güç kazanmıştır ve 1593 Türk-Alman savaşı vesilesiyle Fransa'da olduğu gibi, bizzat Akdeniz kıyılarında taraftar

bulmuştur, Bir tarihçi ([21]) "kamu oyunu işlemiş olan Türk korkusu 1610'dan sonra gerçek bir mania halinde yozlaştı" diye kaydetmektedir. Bu tarihlerde koskoca bir tasarı ve umut demeti kestane fişekleri gibi savrulmaktadır; Protestan savaşı, "iç" savaş, 1618'de bunlara bir kez daha son verecektir.

Bu bütünsel açıklamalar, ihtirasların izlediklerini mi, yoksa önceliklerini mi görmemize izin veren ince bir kronolojiye sahip olmamıza rağmen, hemen hemen reddedilmez niteliktedirler; ben bu ihtirasların bu tavırlardaki dönüşlerini hem önceliklerini, hem de izlediklerini düşünüyorum, böylece onları tahrik etmekte, beslemekte ve sonra da girişilen eylemde onları yakmaktadırlar. Fakat savaşan taraflardan birini ele alan bir açıklama, tümüyle yetersiz olmak konusunda bütün şanslara sahiptir. Bizim Batılı tarzında akıl yürütmemiz oldukça komik kalmaktadır. Gerçekten de Akdeniz'in öteki yarısı tarihini yapmakta, yaşamaktadır. Öte yandan, kısa olmasına karşılık, örnek alınacak nitelikte yeni bir çalışma ([22]) Türk cephesinde de benzeri fazların, eşzamanlı *konjonktürlerin* olduğunu ilham etmektedir. Hristiyan kavgadan bıkmakta, Akdeniz'e surat asmaktadır, ama Türk de aynı şeyi yapmaktadır, hem de aynı anda; Türk Macar sınırıyla veya İç Deniz'deki deniz savaşıyla ilgilenmekte, ama Kızıldeniz, Hind ve Volga'yı da gözardı etmemektedir. Türkün ağırlık merkezi ve eyleminin güç hatları, dönemlere göre bir "dünya" savaşının dönüşümleriyle bağlantılı olarak yer değiştirmektedir. Bu düşünce Frederick C. Lane'le olan konuşmalarımızda sık sık dile getirilmiştir. Herşey Cebelitarık Boğazı'ndan veya Hollanda kanallarından Suriye veya Türkistan'a kadar uzanan bir savaş tarihine bağlı olmaktadır. Ve bu tarihin tek bir ritmi vardır, değişimleri elektrik olarak aynıdırlar. Hristiyanlar ve Müslümanlar gereken zamanda Haçlı Seferi ve Cihad içinde karşı karşıya gelmektedirler, sonra kendi iç çatışmalarına yönelmek üzere birbirlerine arkalarını dönmektedirler. Fakat bu taşkın ihtirasların cebiri, bu ikinci kitabın sonucunda söylemeyi deneyeceğim üzere ([23]), XVI. yüzyılda tekilliğini belirlemiş olan dünyanın tümü için aynı olan maddi konjonktürün yavaş nabız atışlarının bir sonucudur da.

Balkanlara karşı savunma savaşı

Hristiyan Akdeniz Türklerin karşısında kalelerle kaplanmıştır. Bu savaşın sabit biçimlerinden biridir. Savaşırken aynı zamanda köşe ve savunma hatlarını genişletmekte, bedenini zırhla kaplamaktadır. Bu siyasal içgüdü tek yanlıdır: gerçekten de, Türk kendi cephesini az ve kötü tahkim etmektedir. Cezayirliler veya Şerif için de durum aynıdır. Acaba burada söz konusu olan bir teknik farklılığı mı, yoksa tavır farklılığı mıdır? Türk cephesinde Yeniçerilerin, sipahilerin ve kadırgaların canlı gücüne güven duyulmaktadır; Hristiyan tarafında ise bunun tersine bir güvenlik ihtiyacı, hatta büyük çatışmalar esnasında güçlerde ve kaynaklarda belli bir tasarruf kaygısı hissedilmektedir. Aynı şekilde, eğer Hristiyan devletler Doğu Akdeniz'de önemli miktarda casus bulunduruyorlarsa, bu sadece endişeden değil, aynı zamanda tehtid eden tehlikeyi ölçerek, savanmu çabasını ona oranlama kaygısından kaynaklanmaktadır. Türk gelmeyecek mi; öyleyse mümkün olduğu kadar terhise gidilmekte, teslim edilmemiş siparişler iptal edilmektedir. Bandello, Türkün ve Sufi'nin ne yapacağı veya ne yapmayacağı konusunda kafa patlatmak komik bir oyundur demektedir ([24]) ve haklıdır, çünkü bu sözü söylerken aklına gelen iyi tartışmacılar bu güçlü kişilerin tasarıları ve sırları hakkında hiçbir şey bilmemekle birlikte, gırtlakları patlayıncaya kadar tartışmaktadırlar. Hükümdarlar için durum değişiktir: bu oyun çoğu zaman devreye sokulacak savunma araçlarının büyüklüğünü belirlemektedir.

Demek ki Akdeniz Hristiyanlığı İslamiyete karşı bir dizi müstahkem "perde'ye, "cephe"ye sahip olmuştur; bunlar Hristiyan teknik üstünlüğünden emin olarak kendisinin gerisinde daha iyi korunuyor hissettiği uzun savunma hatlarıdır. Bu hatlar

Macaristan'dan Akrdeniz sınırlarına kadar, iki uygarlığı birbirinden ayıran bir dizi tahkim edilmiş alan halinde uzanmaktadırlar.

Venedik "limes"i

Batı denizinin ucunda Venedik eskiden beri dikkatlidir. Signoria Türklerin karşısında *presidio*larını, sahil gözleme noktalarını Istria, Dalmaçya ve Arnavutluk kıyılarından İyonya adalarına ve daha ötelerde Girit ve Kıbrıs'ı da kapsaycak şekilde yaymaktadır: Signoria tarafından 1479'da ele geçirilen bu sonuncu dayanak 1571'e kadar onun elinde kalacaktır. Fakat bu uzun ve dar deniz imparatorluğu, bu asalak bitki Türklerin sürekli ilerlemelerinden muzdariptir. Daha gerilere gitmeksizin örnek olsun diye söylersek, 12 Ekim 1540 barış antlaşması ([25]) ondan Dalmaçya kıyısındaki değerli Nadino ve Laurana iskeleleri ile Arişpel'deki bazı adaları, "feodal" adalar olan Sakız, Patmos ve Casina'yu kopartmıştır. Pisanilerin fiefi Nio, Quirinilerin fiefi Stampalia, Venierlerin mülkü Paros da kaybedilmişlerdir. Venedik aynı zamanda Yunanistan'daki Malvoisie ve Romania (Latinlerin elindeki Yunan toprakları MAK) Napoli'si (Ahbolu) gibi önemli noktaları da kaybetmiştir. Otuz üç yıl sonra, Nisan 1573 barış antlaşmasıyla ve 1575'teki zor sözleşmelerin tamamlayıcı hükümleriyle ([26]) gene Dalmaçya'daki bazı iskeleleri bırakmış, bir savaş tazminatı ödemiş ve fiilen 1471'de kaybedilmiş olan Kıbrıs'tan vazgeçmiştir. Venedik çoğu zaman Britanya İmpartorluğu'na benzetilmiştir; oysa XVI. yüzyılın Venediği Hindistan'a varamayan bir Britanya İmparatorluğu gibidir. Fakat bu kıyaslama bizi yolumuzdan saptırmamalıdır: Venediğin bu sınır toprakları minik unsurlardan, çoğu zaman köhne müstahkem mevkilerden meydana gelmiştir. Bu alandaki kentler ve adalar ancak nadiren bir kaç bin nüfusa sahip olmaktadırlar. 1476'da Zara'nın nüfusu 7.000'den biraz fazladır ([27]), Spalato 4.000'den biraz az ([28]), Cattaro ise 1572 salgını nedeniyle ancak bin kişiye sahiptir. Kefalonya ancak 20.000 ([29]), Zanta 15.000 ([30]), Korfu 17.517 ([31]) nüfusludurlar. Sadece Girit 200.000'lik nüfusuyla bir miktar ağırlığa sahiptir ve yeni zincirin esas halkasını meydana getirmektedir. Fakat Yunan adası güvenilir değildir, bu 1571'de görülmüştür ve 1669'da gene görülecektir. Toplam olarak bu imparatorluk olduğu haliyle, Venedik ve onun İtalyan karasındaki topraklarına nazaran nüfus açısından herhangi bir ağırlığa sahip değildir, çünkü asıl Venedik karası aynı dönemde 1,5 milyonluk bir nüfusa sahiptir ([32]).

Demek ki Türk kıyılarının açıklarındaki bu seddin tutunması mucizedir. 1539'da İspanyolların Balkan sahillerindeki Castelnuovo köprü başında tutunamadıklarını hatırlatalım ([33]). Venediğin olağan olmayan sağlamlığı uyum gösterme yeteneğinin bir zaferi, tekrarlanan hesaplamaların sonucudur: görev noktalarının özenli bir şekilde bakımı, şu güçlü fabrika olan Tersanenin dikkati, *nave* ve kadırgaların kesintisiz resmi geçidi. Bunlara sınır halklarının hazırlıklı ve sadık olmalarını, buralarda Signoria adına komuta edenlerin değerini, cezalarını burada çeken sürgünlerin cesaretini ekleyelim. Tabii ki tabloda uygulamalı topçu okullarının etkinliği ve bu kıpırtılı uçlardaki Arnavutlar, Dalmaçyalılar ve Rumlardan asker sağlamanın kolaylığı yer almamaktadır.

Ancak Venedik bu zincirin iki ucunda güçlüklerle karşı karşıyadır. Doğuda Kıbrıs yolun sonundadır, savunması güç ve halkı güvenilir değildir. Ada, tıpkı Rodos gibi Anadolu'ya çok yakındır ve böylece Türklerin insafına kalmıştır. 1571 bozgunu Venedik savunmasının ağırlık merkezinin 1572'de ucu ucuna kurtarılan Girit'e aktarılmasına yol açmıştır ve artık Signoria kendini sürekli olarak galibinin tehditlerine maruz hissetmektedir. Zincirin diğer ucunda, Kuzeyde, Istria ve Friuli sınırında Venedik Habsburg topraklarına temas etmekte ve Türk topraklarına da adete değmektedir. Bunun sonucu olarak ikili bir tehlikeyle karşılaşmakta ve üstelik doğrudan anakarası söz konusu

olduğundan, tehtid daha da büyük olmakta, Venediğin bizzat kendi varlığına yönelmektedir. Daha 1463-1479'da Türk akınları Piare'ye ulaşmıştır ([34]) ve Habsburg topraklarının karşısında 1518'de dengelenmiş olan sınırlar ([35]), tartışma dışına çıkamamışlar, yani hukuk konusu haline gelememişlerdi. Bütün bu tehlikelere karşı Venedik yüzyılın sonunda, pahalı ve sağlam Palma müstahkem mevkiini inşa edecektir.

Bir ipten, bir dizi ileri karakoldan ibaret olan Venedik İmparatorluğu muazzam Türk devletini kuşatamamakta, ama onu rahatsız etmektedir. Venedik'te bu konumların aşırı narinliği bilinmektedir. Signoria elçileri ve balyozları, antlaşmalar ve vicdanların satın alınması yoluyla bu konumu bir saldırı olasılığına karşı korumak üzere, İstanbul'da nihayetsiz bir çabanın içindedirler. Bu çabalar siyasal ve ticari nedenlerden ötürü nihayetsiz olmaktadırlar; komşuluktan kaynaklanan olaylar, izinsiz tahıl yükleyen bir tekne, fazlasıyla keyfince davranan bir korsan, asayişi biraz sertçe sağlayan bir Venedik kadırgası yüzünden olaylar çıkmakta ve büyümektedir. 1582'de Sinan Paşa Venedik'le kavga çıkartmanın yolunu bilgince aramaktadır ve onlara ait adaların "Padişahın devletinin gövdesinin ayakları olduklarını" ilân ederek, onlara yüklenmek için iyi bir fırsat yakalamıştır ([36]).

Fakat belki de Venedik hattı bizzat zayıflığından ötürü, hatta Türkün onun üzerinde, Batıya ulaşabileceği geniş delikler, pencereler ve kapılar açmış olmasının sayesinde tutunabilmiştir: iyi kötü tahkim edilmiş olan Modon 1572 dramatik kuşatması sırasında direnecektir ve daha 1550'de burası Belon du Mans tarafından "Türkiye'nin anahtarı" sayılmaktadır; daha kuzeyde 1573'ten itibaren tahkim edilecek olan Navarin ([37]) ve nihayet, ne yazık ki Hristiyanlığa ve açığa doğru mükemmel bir üs olmasına rağmen sürekli olarak karışıklık içindeki bir ülke ile çevrelenmiş, Arnavutluk'taki Avlonya. Venedik *limes*'indeki bu yırtıkların onu daha az can sıkıcı hale getirerek, daha uzun zaman ayakta kalmasına olanak verdikleri söylenebilir mi?

Tuna üzerinde

Türk İmparatorluğu Balkanların kuzeyinde ([38]) önemli ama narin sınır olan Tuna'ya ulaşmış ve onu aşmıştır. Tuna eyaletlerini yarı yarıya ele geçirmiş, ormanlık ve tepelik Transilvanya'nın mutlak değilse bile, en azından rakipsiz efendisi olmuştur. Batı'da Hırvatistan'ın enlemesine vadileri boyunca ilerlemiş ve Zagreb'in ötesinde Kulpa stratejik kesintisine, yukarı Sava ve Drava bölgelerinde fakir, dağlık, zor ulaşılan, yarı yarıya boş, Dinar blokunun Alplerin güçlü kitlesine kavuştuğu alana kadar ulaşmıştır. Böylece Balkanların kuzeyindeki Türk sınırı, Doğuda olduğu gibi en uç Batıda da çabucak sabitleşmiştir ve iki yandan da engebelerin husumeti tarafından rahatsız edilmiştir. Tabii ki insanlar buna kendilerininkileri katmışlardır: Doğudaki Boğdan ve Eflâk'e doğru zaptedilmesi veya yönlendirilmesi güç, tahripkâr Tatar akınları oluşmaktadır. Batıda bir Alman sınırı örgütlenmiştir, en azından Orta Sava ile Orta Drava arasında, Laybach *Generalkapitan*'ının komutası altında Windischland'da. Bu sınırı düzenleyen imparatorluk emirnamesi 1538'de Linz'de hazırlanmıştır. Windischland, sonra da Hırvatistan için V. Carlos ve Ferdinando dönemlerinde askeri sınır kurumları kendiliklerinden oluşmuşlardır. 1542 tarihli bir düzünleme bölgenin tümünün örgütlenmesini saptamıştır. Nicolay Zriny'nin 1555'te yazacağı üzere burası Styria'nın surları, *Vormauer*'idir ve buradan hareketle tüm ırsi Avusturya devletinin can damarı olmaktadır. Zaten bu ortaklaşa, gerekli ve kendi masraflarını kendi karşılayan savunma oldukça gerçek bir birim halinde güçlenecek, bu Avusturya *Erbland*'ı o tarihe kadar küçük devletler ve çeşitli vatanlar halinde bölünmüş alanı biraraya getirecek değil midir ([39])? 1578'de Kulpa üzerinde sağlam Karlstadt Kalesi yükselmiştir; aynı dönemde Hans Lenkovitch Hırvat

ve Sloven sınırı üzerinde otorite sahibidir ve buranın örgütü *Brucker Libell* (1578) tarafından tanımlanmıştır. Buranın en özgün çizgisi, Türklerin otorite ve topraklarından kaçan çok sayıda Sırp köylüsünün sınır boyunca kök salacak biçimde yerleştirilmeleridir. Bu köylülere toprak ve ayrıcalıklar verilmekteydi. Bunlar gerçek ataerkil ve demokratik büyük aileler halinde gruplanmışlardı ki, ata askeri ve ekonomik ödevleri dağıtan kimse olmaktaydı.

Yılların geçmesiyle birlikte bu askeri uçların örgütü demek ki güçlendirilmiştir; belki de Busbec'in bir kaydına dayanarak ([40]), böylesine bir sınır sabitleşebildiyse, bunun nedeninin en azından 1566'ya kadar sakin kalmış olması olduğunu düşünebiliriz. Sükûnet, kısmi hareketsizlik. Çünkü eğer kanatlarda direnme mümkündüyse, de sınırın merkezinde, açık Macar ülkesi boyunca daha raslantısaldı. Bu talihsiz ülkenin başına gelen felâketlerden, 1526'dan sonraki paylaşılmasının yol açtığı korkunç karışıklıktan, kardeşi kardeşe düşüren kavgalardan ve bölünmelerinden, 1541'de adeta tamamen Türke boyun eğmesinden defalarca söz ettiğimiz için tekrar üzerinde durmuyoruz. Türk dünyasına dahil edilen Macaristan, Hristiyanların eline ancak dar bir sınır şeridi bırakmıştır. Ovaları ve suyolları, başlıcası Tuna olmak üzere, istilalara açıktır. Türklerin 1529'da Viyana üzerine ilerlemelerinden sonra, Alman dünyasının surları haline gelmiş olan alanı savunabilmek için, karayolları ve nehirler boyunca yapay engelleri artırmak, bir Tuna filosu kurmak ve idame ettirmek gerekmiştir: daha 1532'de Viyana tersanesi *Generaloberst*'i Zaralı Jeronimo yüz kadar tekne olduğunu tahmin etmektedir. Bu tekneleri ve ayrıca tuz taşımasında kullanılan kayıkları inşa etme emrini *Gmünden Salzmat*'ı almıştır. Bu tuz kayıklarına *Nassarnschiffe* adı verilmektedir. XVI. yüzyıl Fransızcasında *nassade* denilmektedir, ama sonunda galip gelecek olan Türkçedeki kayık kelimesinden türeyen *tscheiken* olacaktır. Böylece XIX. yüzyıla kadar Tuna üzerinde *tscheiken*'ler dolaşmış ve bunların bordalarında *Tscheikisten*'ler olmuştur. 1930'da eskiyi canlandıran bir şenlik sırasında Klosterneuburg'da, Prens Eugen dönemindeki *tscheiken*'ler sergilenmiştir.

XVI. yüzyılın sonunda uzun Macar sınırı sabitleşmiştir. Burası hiçbir zaman sakinleşmemiştir. Nihayetsiz talanları, köle veya haraç avlarıyla küçük savaş, sınır çizgisine yer değiştirtememiştir. Gözetleme kuleliri, kaleler, şatolar, hisarlardan meydana gelin bir alan bir süre sonra burada, halkaları az veya çok bitişik bir tahkimat ağı oluşturmuştur; bu ağın aralıklarından küçük akıncı grupları geçebilmekte, fakat asıl onlara karşı ağın gerildiği büyük ordular buraya takılmaktadırlar. Tıpkı Hırvatistan ve Slovenya gibi yerlerde de olduğu gibi, burada da barış örgütleyici olmuştur; özellikle 1568'den sonra ve 1574-76 ile 1584'den sonra yenilenin Edirne barışından itibaren. Bu nisbi barış ancak 1593'te bozulmuştur, fakat 25 yıllık sükûnet uzun süre dayanıklı kalacak olan sınırın toprağa kök salması için yeterli olmuştur. Öyle gözükmektedir ki, bu sınır 1567'de hâlâ narindir: Chantonnay Viyana'dan ([41]) "Kuşkusuz Hristiyanlık bu tarafa kötü korunmaktadır" diye yazmaktadır; Fourquevaux da Macaristan'daki Alman askerlerinin işe yaramaz olduklarını ilâve etmektedir. Türkler bunları "kadın yerine koymakta ve ellerine geçtiği her seferinde köteklemektedirler" ([42]). Bu 1567'nin gerçeğidir -ve daha sonralarının da- fakat kuşkusuz Türklerle savaşın yeniden başladığı 1593'ünki değildir. Bu sınır bölgesini Raab'dan Meutra'ya kadar 1585 ilkbaharında dolaşan Fransız Jacques Bourgars ([43]), *Günlük*'üne Hristiyan savunmasının çoklu tedbirlerini kaydetmiştir: sadece Saab bölgesinde 12 kale yükselmektedir -ve barış zamanındayız-, ayrıca 5.000 piyade ve 300 süvari garnizon tutmaktadır. Comorn'da ilâve bir tedbir olarak bir atelye bizzat orada gülle ve barut imal etmektedir. Bütün *limes* boyunca iki tarafın askerleri arasındaki küçük çatışmalar gündelik olaylardandır ([44]).

Denizin merkezinde: Napoli ve Sicilya kıyılarında

Napoli ve Sicilya kıyılarına, Magribe doğru bağlantı sağlayan Malta eklendiğinde, iyice farklı bir sektör karşımıza çıkmaktadır. Denizin orta bölgesindeki konumu ona stratejik bir değer vermektedir. "Burası Türk tehlikesine karşı İtalya denizinin cephesidir" ([45]), yani Türklerin Arnavutluk ve Yunanistan'da sahip oldukları gözetleme noktalarına karşı. Buranın görevi hem İspanyol filolarına bir üs sunmak, hem de Türk donanmasına direnmek, kendi topraklarını korsan saldırısına karşı korumaktadır.

Birindisi, Tarento, Augusta, Messina, Palermo, Napoli Hristiyan kadırgalarının iaşe merkezleri olarak hizmet verebilirler. Brindisi ve Tarento belki fazla doğudadırlar, Palermo ve Augusta Doğu Akdeniz'e olduğundan çok, Afrika'ya doğru çıkıntı yapmaktadırlar, Napoli iç bölgelerden çok uzaktadır. Bu durumda Messina'nın konumu en iyisidir. Bu kent tehlikele anlarında Batının esas deniz üssü olmuştur. Su koridoru boyunca pusu kurmaya elverişli konumu, Sicilya ve yabancı buğdayın iaşesindeki kolaylıkları, Napoli'ye yakınlığı yıldızının parlamasına yol açmıştır. Nopoli'den ona insanlar, yelkenler, peksimet, şarap, sirke, "ince" barut, kürekler, fitil, çakmaklı tüfek "kınları", demir gülleler... gelmektedir. Kentin konumuna gelince, onu bugünkü fikirlerimizle fazla yargılamayalım. Türklerin üstünlüğü döneminde, İslam donanmaları için boğaz yolunu zorlamak her zaman mümkündü ve bu macera, riziko ve tehlikelerine rağmen, tek tek kadırgalar veya korsan filoları tarafından başarılı bir şekilde sonuçlandırılabilmekteydi. Bunun nedeni dar su yolunun o dönemin topçusunun atış menziline nisbeten muazzam olması ve gözlenmesinin güç olmasıydı.

XVI. yüzyılın başından itibaren, Napoli ve Sicilya, iç kesimlerinde olduğu gibi, sahilleri boyunca da çoğu zaman kullanılmayan ve duvarları harabeye dönmüş kale ve tahkimatlarla doluydular. Topçuyu nadiren önemsemekte; atış yerleri ile süvari desteği sağlamakta ve düşmanınkilerden korunmak için surları, setleri güçlendirmenin önemini görmektedirler. Bu modası geçmiş kalelerin yıkılması ve hale yola koyulması, yeni unsurların inşa edilmesi, birçok kuşağın emeğini temsil etmiştir: Catania 1541'den itibaren ([46]) Orta Çağ sur bedenlerine, atışları birbirleriyle kesişen burçlar ilaâve etmeye başlamıştır. Bu girişim üç çeyrek yüzyıllık çaba ve harcamalardan sonra, ancak 1617'de tamamlanabilecektir.

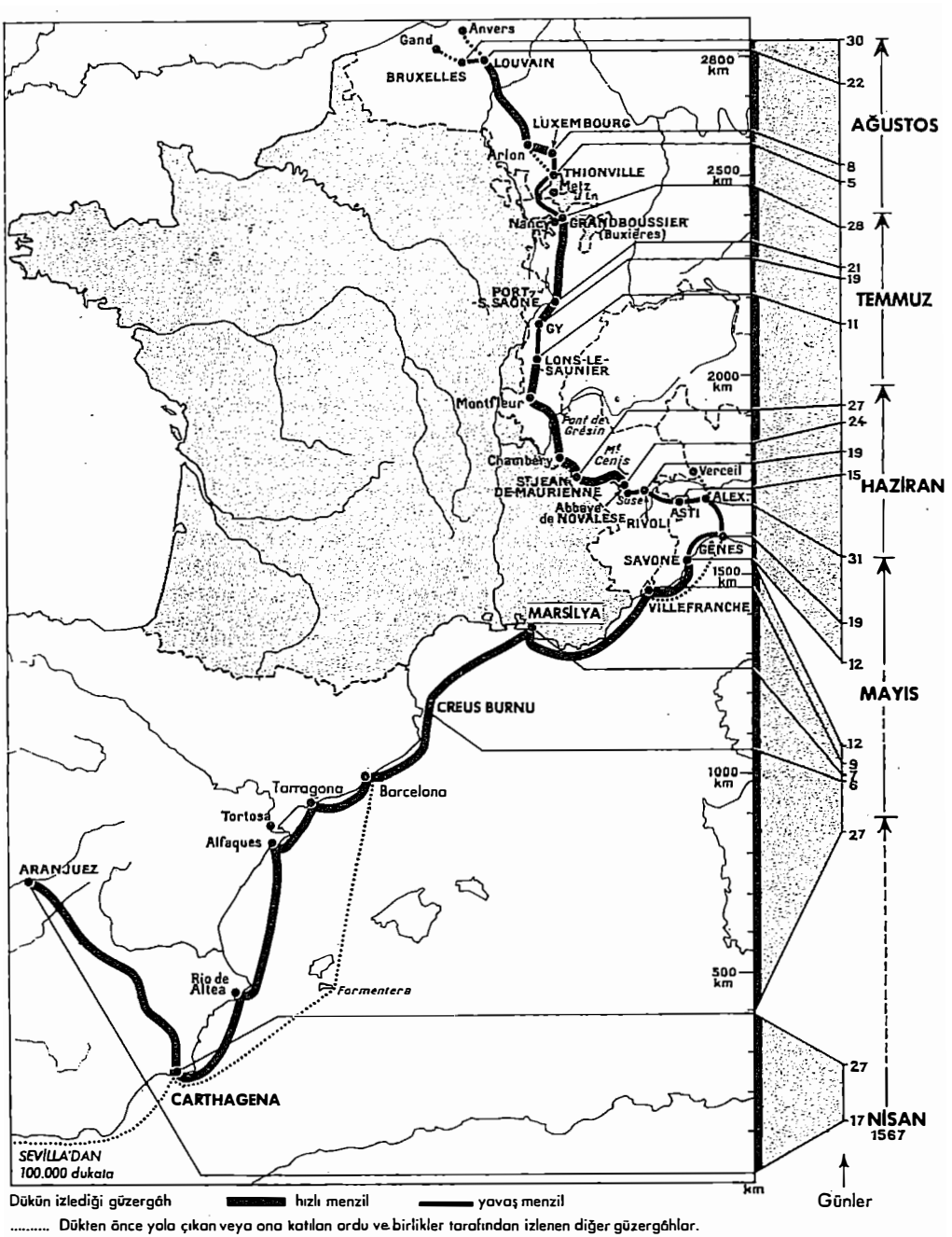
Bu büyük çalışma Mezzogiorno'nun tümünde 1538 civarında, Napoli'de Pietro di Toledo'nun, Sicilya'da Ferrante Gonzaga'nın baskılarıyla başlamıştır. Bunun nedeni 1538'in Preveze'nin yılı olması ve artık Türk filolarının giderek güçlü darbelerini indirmeye başlamaları ve denizde de, donatmanın mümkün olmadığı Napoli ve Sicilya kıyılarını vurmalarıdır. Yazarı belli olmayan *Vita di Pietro di Toledo* ([47]), kral naibinin o tarihlerde Reggio, Castro, Otranto, Leuca, Gallipoli, Brindisi, Monopoli, Trani, Barletta, Manfredonia, Vieste tahkimatlarının inşaına giriştiğini ve Napoli'yi de tahkim etmek için çaba sarfettiğini bildirmektedir. Bu tarihten sonra Napoli kıyılarında gözetleme kuleleri inşa edilmişe benzemektedir. 1567'de bu kulelerden bütün krallıkta 313 tane daha yapılmıştır ([48]). Pietro di Toledo'nun Napoli'de yaptıklarını Ferrante Gonzaga 1535-43 arasında Sicilya'da gerçekleştirmiştir ([49]). Doğu ve güney sahillerinde 137 kule yaptırtmıştır ([50]), güney kısım doğa tarafından bir miktar korunmakla birlikte, doğu Türklerin darbelerine açıktır ve kısa bir süre sonra "Osmanlı İmparatorluğu'nun karşısında basit bir askeri sınır"dan ibaret hale gelecektir ([51]). Bu nevraljik hat boyunca 1532'den itibaren, Siraküza'da tahkimat çalışmaları başlatılmıştır ([52]). Bizzat Ferrante Gonzaga'nın krala verdiği bir raporda söyleyeceği üzere ([53]), adanın tehlikelere açık olan tek kıyısı burasıdır. Kuzey kıyısı dağlıktır; güney kıyısı, *"la più cattiva e più fluttuosa spiaggia di quei mari"* ([54]) düşman filonun barınabileceği hiçbir yer sunmamaktadır.

Alçak, verimli, ulaşılması kolay kıyılarıyla doğu için durum aynı değildir. Bu durumda Siraküza'dan başka, Catania ve Messina'yı tahkim etme zorunluğu vardır, öylesine ki, adaya 1535'te geldiğinde *"abandonate etsenza alcuno pensamento di defenderle"* bulmuştur ([55]). Fakat, o adayı terkettiğinde, buraları henüz tahkim edilmiş değillerdir.

Demek ki bir geceden ertesi sabaha, hatta ne de bir kral naibinin geçici hükümdarlığı esnasında herşey değiştirilebilmiş değildir. Sicilya'da tahkimat çalışmaları Ferrante'nin ardılları tarafından sürdürülecektir; tıpkı Napoli'de Pietro di Toledo'nun ardıllarının yaptıkları gibi. Görev her zaman gündemdedir ([56]); sıklıkla yeniden başlanılmakta, emirler ve karşı-emirlerle kesintiye uğratılarak hiçbir zaman tamamlanamamaktadır. Napoli'de krallığın 20 kalesindeki şantiyeleri ele alan (1594'te tam olarak 19 tane) her kral naibi öncelinin yaptıklarını bozuyor denilmekteydi ([57]); bu biraz abartmak ve gerçekleri bilmemek olacaktır. Sorumlular ödenek yokluğundan ötürü sıkıntıya düşmekte, bir başka yerdeki çalışmayı başlatabilmek için veya dökülmekte olanı onartmak için, buradakini durdurmak (1533'te tamamlanan Sicilya gözetleme kulelerini 1583-1594 arasında yeniden inşa etmek gerekmiştir), bütün kalcleri yeniden ele almak ve modernize etmek zorunda kalmaktadırlar. Nihayet, şantiyeleri batıya doğru daha uzaklara yaymak gerekmektedir; bu da önüne set çekilmek istenilen tehlikenin batıya doğru ilerlediğinin kanıtıdır. Cezayirlilerin korsanlığı ve 1558 öncesi büyük Türk yolculukları Sicilya ve Napoli'deki pozisyonların arkasına dolanmıştır: o kadar ki, artak Tiren Denizi tarafı cephe olmuştur ve Palermo ([58]), Marsala ([59]), Trapani ([60]), Serranto ([61]), Napoli ([62]), Gaeta... ile ilgilenmek zorunluğu ortaya çıkmıştır.

Fakat tehlikenin büyüğü doğu kesiminde kalmaya devam etmektedir ve savunma sistemi özellikle bu yönde iş görmektedir. İşte 1560'ta Napoli'deyiz. Pescara ([63]), Brindisi adası ve büyük Tarento kasabasını ([64]) tahkim etme konusundaki çalışmalar bir yıldan beri sürmektedir. Tartışmalardan sonra Alba dükü tarafından önce verilen sonra geri çekilen (o sırada, 1557'de Napoli kral naibidir) Otronto burnundan Bari'ye kadar bir dizi küçük kasabanın surlarını yıkma konusundaki emri nihai olarak lağvedilmiştir: bu kasabalar; Nolseta, Sovenazo, Vigella, Galignano, Nola'dır; ancak emir iptal edilirken bu kasabaların kendi tahkimatlarını kendilerinin yapmaları ve kendi kendilerini korumaları koşulu getirilmiştir; bütün bunlar çalışmaların zorluğunu ve savunma hattının yetersizliğini gösteren ayrıntılardır. O kadar ki, yaza girileceği zaman bu tahkimatlar yeniden tahkim edilmektedirler. Napoli milisi 8-10 bin adam sağlamaktadır ve 20 bin kişi sağlama olanağına da sahiptir. Milis, krallığı aşmak ve orada barınmak zorunda olduğundan askerlerin yabancılar değil de, ülkenin çocukları olmasından memnunluk duyulmaktadır ([65]). Böylece Mayıs 1560'ta Manfredonia'ya, 500, Barletta'ya 700, Trani'ye 600, Bisceglie'ye 400, Monopoli'ye 300, Brindisi'ye 1.000 piyade yerleştirilmiş, buna ek olarak kaleye 3 İspanyol taburu, Tarento'ya 500, Otranto'ya 800, Cotron'a 800 milis konulmuştur. Bunun dışında bin kadar silahlı adam ve 200 at Apulia'ya yerleştirilmiştir ve saldırı durumunda yararlanılmak üzere 6.000 İtalyan askere alınmıştır ([66]). Sahiller işgal altında tutularak ve müstahkem mevkiler güçlendirilerek, *lugares abiertos*'un kıyıdaki açık kent ve kasabaların boşaltılmasına dikkat edilmektedir. Sicilya'da 1573'te savunma perdesi adanın tümüne yayılamadığından ([67]), Messina, Augusta, Siraküza, Trapani ve Milazzo' yu savunmakla yetinilmiş ve çok zayıf bulundukları için Taormina, Catania, Terranova, Licata, Girgenti, Sciacca, Mazzara, Marsala, Castellammare, Termini, Cefalù ve Patti geçici olarak terkedilmişlerdir.

1580'lere, hatta daha ötelerine kadar Napoli ve Sicilya kral naiplerinin yaz meşguliyetleri böyledir (kış gelirken bütün sistem uykuya yatmaktadır). Bu dönemde Türk tehtidi daha düşük düzeyde olduğu için, bu askeri harcamaların yükü daha da ağır gelmektedir; özellikle tepelik adanın esas muhafızı olan süvarinin hemen hemen tüm



63. Alba dükü Flandre'a gidiyor, Nisan-Ağustos 1567

Aslında barışçı olan Alba dükünün yolculuğu, birlikleriyle beraber kat'ettiği 3.000 km'den fazla bir yol üzerinde gerçek bir macera olmuştur. Denizdeki ilerlemelerin ve Alp geçitlerinden geçişlerin hızlılığı...; Fransa'nın hasım mekânının etrafından dolaşma zorunluğu kayda değerdir. Hesaplamalar ve sağlamalar J.J. Hémardinquer tarafından yapılmıştır.

gelirleri yuttuğu Sicilya'da. Eğer bu bilgince savunma sistemi bir an için bir kez daha, kullandığı insan kitlesi, posta atlılarının karmaşık sistemi, bu savunmanın gerektirdiği optik işaretler toplam olarak ele alınmak istenirse, bu esnek savunma karşısında Türklerin yarattıkları sürprizler karşısında şaşkınlığa düşülmeyecektir. Eğer kabaca 1538 bu eğri büğrü savunma sistemimin başlangıcını belirliyorsa, 1558'den sonra ise tamamlanmışa benzemektedir ([68]). Venedikliler bu sistemin etkinliğini işaret etmişlerdir. 1583'te donanma müfettişi Niccolò Suriano şöyle demektedir: "kısa bir süre önce Cap Santa Maria'dan Trento'ya kadar Apulia kıyıları çok az savunma kulesine sahiptiler. Bu durumda Türk filoları bu sahillere aralıksız olarak gelmekte, seyrüsefere ve bu topraklara büyük zarar vermekdeydiler ve bu fırsatların bolluğundan ötürü körfezin içlerine girmemekteydiler. Şimdi bu kulelerin sayesinde, karadaki insanlar korunmakta... ve küçük tekneler günboyu daha büyük güvenlik içinde seyretmektedirler. Eğer bir düşman gemisi belirirse, güvenlikte olacakları kulelerin altına saklanabilirler, çünkü bu kuleler iyice donanmış oldukları toplarla kahramanca savunulmaktadır. Bu durumda filolar fazla tehlikeye atılmaksızın iyi avlar bulacakları Ancona tepesinin öteki tarafına dolaşmaktadırlar". Ve buralarda avlanılanlar İspanyol tekneleri değil de, Venedik tekneleri olduğundan bu söylevin ve sonuçlarının anlamı anlaşılmaktadır; bu sonuçlara göre Papa, Ferrara ve Urbino dükaları Napoli krallığındakilere benzer gözetleme kuleleri yaptırmalıdırlar ([69]). Acaba İspanyol kral naiplerinin çalışmaları o kadar da çekinilecek şeyler midir?

İtalya ve İspanya kıyılarının savunması

Güçlü Malta menziliyle La Goulette *presidio*'sunun 1574'e kadar sağlam bir nokta olarak kalacağı Berberistan kıyılarına kadar uzatılan Napoli ve Sicilya hattı, genel olarak Türk donanmaları tarafından aşılmamaktadır. Bunun nedeni bu hattın onları durdurma yeteneğine sahip olması değildir. Fakat Türkler ganimetlerini topladıktan sonra, daha uzaklara gitmeyi nadiren istemektedirler. Ancak bunu istemelerini engelleyen herhangi birşey yoktur ve istediklerinde de, Türkiye ile Berberistan arasında teknelerin hareketlerini engelleyecek birşey bulunmamaktadır. Öte yandan Cezayir korsanlığı faaldir. Demek ki Hristiyanlık çok uzaklarda sahillerini korumak, onları kule ve kalelerle donatmak, derinlemesine örgütlemek zorundadır.

Sicilya savunma çalışmalarında olduğu gibi, bu set bir günde yükselmemektedir: yükseltilmekte, yeri değiştirilmekte, modernize edilmektedir. Ne zaman, nasıl? Bunları belirlemek güçtür. 1563'te ([70]) Valencia'nın eski kulelerinin içine top yerleştirilecek yenilerinin yapılması tavsiye edilmektedir. Barselona'da sorun harcamaları kimin karşılayacağıdır: Kral, kent, *Lonja* ([71])? 1536 Ağustosunda Majorka'da ([72]) gözcüler *atalyas* açıklarında düşman yelkenlileri olduğunu bildirmişlerdir. Adada bu tarihlerde üç kule bulunmaktadır. Acaba bunlar ne zaman yapılmışlardır? 1543'te Aleudiat'ta tahkimat çalışmaları başlamıştır, ama hangi tahkimat? Aynı şekilde, Korsika'da köylerdeki kare biçimli tahkimat kulelerinden ([73]) ayrılması gereken yuvarlak gözetleme kuleleri ne zaman inşa edilmişlerdir? Acaba Valencia'da bir sahil koruma, "canavarlar"ı ve alarm servisleriyle San Hermandad modeline göre ([74]) 1519-1520'den mi itibaren örgütlenmektedir? Bu arada çok az şey yapılmıştır, çünkü 1559'da II. Felipe Brüksel'de, Alicante kalesinde yalnızca altı adam bulunması karşısında şaşkınlığa düşmüştür ([75]). 1576'da henüz Carthagena tahkimatı konusunda proje yapma aşamasında bulunulmaktadır ([76]). Buna karşılık 1579'da Granada'da bir sahil koruma örgütü vardır ve bunun yönetimi *Capitan general de la costa* ([77]) Sancho Davila'dadır. Bunun nedeni belki de bu sahil kesiminin özel endişeler uyandırmasıdır. Aynı şekilde, savunmasını düşünmek zorunda olan Sardinya (adanın 1574'e doğru olan ayrıntılı tahkimat projesine sahibiz) ([78]), kral

naibi Don Moncada'nın yönetimi altında 1578'de kuleler inşa etmektedir ([79]). Adanın balıkçıları mercan kayalıklarından başka, bu kulelerin altına sığınmakta ve topçu desteğinden yararlanmaktaydılar ([80]).

Tabii ki bu çalışmalar hiçbir zaman bitmemiştir. Her zaman *poveri naviganti*'nin ve kıyı halkının ([81]) seyrüseferini güven altına almak üzere, tamamlanacak birşeyler olmuştur. Ve bütünü itibariyle bunlar yukarıda konuştuklarımıza nazaran çok daha küçük ölçekli çalışmalar olmaktadır. İspanya sahilleri çoğu zaman Barbaroslularınki olmak üzere, sık sık korsanların ziyaretine sahne olmaktadır, ama İstanbul'un filolarından fazla çekinmesi için bir neden yoktur. Ve herşeye rağmen bu çok farklı bir durumdur.

Kuzey Afrika kıyılarında

Savunma sorunu Kuzey Afrika'da, diğer yerlerde olduğundan daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır ([82]). En basit olan değildir, ama en iyi bilinenidir. Ne kadar dar olursa olsun, *presidio*lar zinciri sınırın çizdiği bölgelerin tarihine karışmaktadır; o bir buluşma noktasıdır. Bu noktada onun ayrıntılarını ve bütününü aytınlatan çoklu ışıklar meydana gelmektedir. Özellikle 1509-1511 arasında olmak üzere Katolik Ferdinando döneminde kurulan *fronteros,* o sıralar köhne, tutarsız ve kendini koruyamayacak durumda olan bir ülkenin kıyısına kurulmuşlardır. Belki de yalnızca, İtalya'nın zenginlikleriyle fazlasıyla cezbolmuş olan Aragonlunun meşguliyetleri, İspanya'nın Magrip ülkesinin içlerini ele geçirmesini engellemiştir. Fakat kaybedilen fırsat bir daha ele geçirilememiştir. 1561'den itibaren Barbaroslar Cezayir'e yerleşmişler; 1518'de Padişahın koruması altına girmişlerdir; 1529'da kentleri, İspanyoların 1510'dan beri sahip oldukları can sıkıcı küçük Penon kalesinden kurtulmuştur. Daha bu tarihten önce Cezayir göçmenlerini yollayarak, garnizonlarını yerleştirerek, bu geniş ara bölgenin trafiklerini ona yönelterek şu yaşlı ülke olan Orta Magribin her tarafına ışımıştı. Bundan sonra içinden tutulan bu ülke İspanyollara karşı çıkmakta ve onları tehtid etmektedir. V. Carlos'un 1535'te Tunus'a, 1558'de Mostaganem'e karşı düzenlediği büyük seferler bu durumda herhangi bir değişiklik meydana getirememişlerdir. Zaten Fas'la birleşme konusundaki büyük tasarıların terkine yol açan Mostaganem yenilgisinden sonra, daha o sıralar bir başka çağ, *presidio*ların üçüncü çağı başlamaktaydı.

II. Felipe tarafından başlatılan bu çağ artık maceranın değil de, temkinlilik ve hesaplılığın izlerini taşımaktadır. Kuşkusuz Afrika seferlerine dair büyük tasarılar çiçeklerini açmaya devam etmektedirler. Fakat çok tartışılmakta, az davranılmaktadır veya zaten bilinen vayahut en azından özellikle zayıf olduğuna inanılan noktalar üzerinde davranılmaktadır. Bu, 1550'de Cerbe'de bir felâketle sonuçlanan Trablus seferindeki durumdur. Üstelik bu sefer hükümdardan çok, Sicilya kral naibi, Medina Celi ve Malta Üstad-ı Azam'ının işidir. 1564'te 100 kadırgayla Penon de Velez'e karşı girişilen büyük sefer, dağın fare doğurmasıyla sonuçlanmıştır. 1573'te Tunus Avusturyalı Don Juan tarafından geri alınmış ve onun fethini kardeşi ve danışmanlarına karşı koruma konusundaki inadı, onların bölgenin boşaltılması ve tahkimatın yıkılması konusundaki tavsiyelerine kulak asmamasına yol açmıştır; bu megalomaninin ani bir ilerlemesi, Temkinli Kral'ın tarihinde birkaç tane daha olacağı üzere, V. Carlos döneminin kısa bir hortlamasıdır.

Gerçekte 1560-1570 yılları arasında parlak olmayan, ama etkin bir sürekli siyaset ile, sabırla bizatihi *presidio*ların kitlesi güçlendirilmiş ve geliştirilmiştir. Harç, kireç, tuğla, kalas, taş taraçalar için toprak sepetleri, kürek, kazma, işte *presidio*lardan gelen mektuplarda sözü edilenler bunlardır. Oraların kaptanlarının otoritesinin yanı sıra *veedor*'un, şu

maaş ödeyen hazinedarın rol ve otoritesi büyümektedir. Ve mühendisinki, şu sivilinki, ve bu da tabii çoğu zaman çatışmalara yol açmaktadır. Giovanni Battista Antonelli'ye mühendis olarak Mers el Kebir'deki çalışmaların sorumluluğu verilmiştir ([83]), ve başka bir İtalyan" Il Frattino (II. Felipe onu Navarra'da da istihdam edecektir) eski Melilla *presidio*'sunun yerini değiştirerek lagünün yanına taşımıştır. Simancas'da korunan ona ait iki taslak, yeni kasabanın perspektifini yeni yerleşim yerinde, muazzam, dik kıyının karşısında bir kilisenin etrafında minik bir ev yığını olarak vermektedir. Il Frattino La Goulette'de de çalışmıştır ([84]), bu onun vali Alonso Pimentel ile fırtınalı ilişkiler içinde olmasına yol açmıştır. Bu bir yerde sıkışıp kalmış insanların tipik kavgası olup, cinayete varacak kadar sertleşmiş ve karşılıklı ihbarlarla sürmüştür ([85])...! Bu arada *presidio* büyümeye devam etmektedir: 1573 ve 1574 de yapılan gravürler surlarla çevrili kare biçimli ilkel "eski Goulette"in etrafında 1573 yazında tamamlanmış olan yepyeni tahkimatın kulelerini göstermektedir ([86]). Bunlara bir yel değirmeni, depolar, sarnıçlar, üzerlerine güçlü bir tunç top yerleştirilen süvarileri ilâve edelim. Çünkü top Afrika kalelerinin gücü, varlık nedenidir.

II. Felipe döneminde *presidio*lar büyümekte, yeni tahkimatlarla donanmaktadır, çoğu zaman çok uzaklardan getirilen inşaat malzemelerini de yutmaktadırlar (Mers el Kebir'de bir tekne, Napoli'den getirdiği kireci boşaltmaktadır), aralıksız olarak yeni "öncüler", *gastadores* talep etmektedirler. Oran'da ve Mers el Kebir bağlantısında -1580'den sonra türünün bir şaheseri- yorulmak bilmeyen karıncaların faaliyeti söz konusudur. Yüzyılın sonunda, artık bir kale değil, büyük harcamalar ve tüketici çalışmalar pahasına örgütlenen müstahkem bir alan söz konusudur. Asker de burada sıradan *gastador* gibi kazma ve kürek sallamaktadır. Gençliğinde Escorial sarayının inşaatında çalışmış olan şu Oran'daki vakanüvis asker Diego Suarez, ortaya çıkartılan işi övecek kelime bulamamaktadır. En sonunda buranın, Escorial kadar güzel olduğunu söyleyerek durumu özetlemektedir. Fakat bu istisnai şaheser ancak II. Felipe'nin saltanatının son yıllarında inşa edilmiştir ve 1574'te özel bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır. İspanyol hükûmeti o sıralar II. Felipe saltanatının ikinci iflasının, 1575'tekinin kıyısındadır. Tunus'u ele geçiren Avusturyalı Don Juan kendi tavsiyelerinin tersine olarak ([87]) burada tutunmaya uğraşıyordu ve inatçılığı 1574 Ağustos-Eylül felâketine yol açıyordu, bu sayede Türkler hem La Goulette'i, hem de Tunus'u ele geçirmişlerdir. Bu çifte yenilgi, bu iki kalenin metropolün iaşesini paylaşarak, sonunda birbirlerine zarar verdiklerini göstermiştir. Böylece Oran ve Mers el Kebir çifte *presidio*sunun bir fersahlık kötü bir karayolu üzerinde olması ve bu yolun topçu tarafından kullanılmaz nitelikte olmasının da bir hata olduğu düşünülmeye başlanmıştır, Türkler bir adım ötededirler. Prens Vespasiano Gonzaga'nın 1574 Aralığında bölgede bitirilen araştırması ([88]), Oran'ın terkedilip, tamamen yıkılıp, toprağın dümdüz edilerek, *presidio*nun tüm gücünün daha iyi konumda olan ve iyi bir limana sahip olan Mers el Kebir'de yoğunlaştırılması gerektiği sonucuna varıyordu. Araştırmayı yürüten "La Goulette, Tunus'un bize geçtiği gün kaybetti" diye yazıyordu. Oran'ı tahkim etmek? Dünyanın tüm mühendisleri, eğer muazzam bir kent yapılmayacak olursa, bunu beceremezlerdi. Oysa, alarm durumu kalkar kalkmaz İspanyolların kaya içine sabırla oydukları bu "muazzam" kentte ([89]) güvenlik çerçevesinin hazır olması nedeniyle, daha sonra *"Corte Chica"*, XVIII. yüzyılda biraz da abartmayla söyleneceği üzere küçük Oran Madrid'i çiçeklerini açacaktır.

1574'te Tunus'taki destek noktalarının düşmesi endişelenilmesi gereken sonuçları doğurmamıştır. Sicilya ve Napoli için hiçbir felâket, bu durumun izinde meydana gelmemiştir. Buraların onlara kalan silahları ve kadırgaları kullandıkları doğrudur ([90]). 1576' da Santa, Cruz markisi Napoli ve Malta kadırgalarıyla Tunus Sahel'ine bir cezalandırma seferi düzenlemiş, Kerkenna adalarını yağmalamış, buralardan yerliler ve bol miktarda hayvan almış, evleri yakmış, gerisinde 20.000 dükalıktan fazla zarar bırakmıştır. Bu

darbe üzerine Sahel kıyıları insandan yana boşalmış ve güçlendirilmiş bir kalyota İstanbul'a alarm vermeye gitmiştir ([91]). Hareketli birlikler iyi iş becermişlerdir. Öyle gözükmektedir ki, İspanyollar bunu şimdi görmüşler ve tehtid altındaki kıyıların en iyi savunmasının, kadırgalarını 1570'de olduğu gibi Messina'da Türk saldırısını beklemek üzere temkinli bir şekilde birarada tutmak yerine, denize çıkartmak olduğunu görmüşlerdir. Tunus'un düşmesinden sonra birçok yeniden fetihin tasarısı ileri sürülmüştür. Bunlardan biri ilkeleri ortaya koymaktadır: herşeyden önce denizde güçlü olmak ([92]). Bu sonuçta işe başından başlamaktır.

Bu yeni savunma tarzı -saldırarak- Magrib'in ekonomik kalkınması nedeniyle eskisinden daha da kârlıydı. 1581 tarihli bir İspanyol muhtırası ([93]) Bone'u kalabalık, güzel fayanslar yapan; tereyağ, yün, bal ve balmumu ihraç eden kent; Bougie veya Cherehell'i kendi hinterlandlarından muazzam Cezayir ticari piyasasından arta kalan tarımsal ürünleri ihraç eden limanlar olarak işaret etmektedir, bu sonuncu durumun kanıtı, reislerin kentinin yakınlarında, Ued el Haraiş nehir ağzında ve Matifon Burnu'nun ucunda kayıkların yün, buğday ve kümes hayvanları olarak bunları Fransa, Valencia ve Barselona'ya götürmeleridir. Bu kesinlemeler, Haedo'nun bu aynı 1580'li yıllar için Cezayir limanının faaliyetlerine ilişkin olarak söylediklerivle örtüşmektedir. Demek ki sert ve konuk sevmeyen Magrip kıyıları boyunca, eskinin tersine alarak çok sayıda ve para ödeyen av bulunmaktadır. Üstüne üstlük, bu yöntem *presidio*larınkine nazaran daha ekonomik değil midir? 1564-1568 yılları arasında bir tarihe ait olan ([94]) bir mali rapor, 1564'te geri alınmış olan batıdaki Penon de Velez'den La Goulette'e kadar olan (Trablus 1551'de kaybedilmiş ve Bougie 1555'te Cezayirliler tarafından ele geçirilmiş olduğundan, raporda yer almamaktadırlar) *presidio*ların masraflarının bilançosunu çıkartmaktadır. Garnizonların maaşları şöyledir: Penon 12.000, Melilla 19.000, Oran ve Mers el Kebir 90.000, La Goulette 88.000 düka. Yani 209.000 dükalık bir toplam ([95]). La Goulette'in nisbeten yüksek harcaması kayda değer niteliktedir: garnizonda normal mevcut olan 1.100 askerin yanı sıra 1.000 kişilik olağanüstü mevcudun bulunması, çifte Oran *presidio*su kadar pahalıya malolmaktadır ki, orada 2.700 asker ve 90 hafif at bulunmaktadır. Bunun nedeni Oran'daki piyadeye ödenen ücretin (ayda 1.000 *maravadis*) *por ser la tierra muy barato,* hayatın daha ucuz olmasından ötürü daha düşük olduğudur ([96]). Batıda sadece Penon'da İtalya'daki kadar yüksek ücret ödenmektedir ([97]).

Bu 200.000 dükalık rakam sadece personel giderlerini kapsamaktadır, buna bir sürü diğer harcamayı eklemek gerekmektedir. Tahkimatların inşa ve bakım giderleri vardır: örneğin II. Felipe Yeni Goulette'in inşaı için 1566'da 50.000 düka ve iki yıl sonra bir 50.000 düka daha göndermiştir, üstelik bu iki göndermeyle de yetinilmemiştir. Bunun dışında mühimmat sevkiyatı vardır ki, bu çok pahalıya malolmaktadır. Örneğin 1565"te yalnızca La Goulette'e yönelik bir sevkiyat ([98]) 200 kental kurşun, 150 kental çakmaklı tüfek ipi, 100 kental ince barut (kentali 200 dükaya), 1.000 toprak sepeti, saplarıyla birlikte 1.000 kürekten meydana gelmekte ve toplam tutarı, taşıma masrafı hesaba katılmaksızın 4665 düka olmaktadır. Öte yandan, 1560'da aynı ölçekte bir sevkiyat için 8 kadırga kullanmak gerekmiştir. İnşaatlar için her *presidio*nun kendi hesabı bulunmaktadır ve gerektiğinde, sonradan ödenmek üzere buradan para almaktadır. Bu bütçeleri kesin bir şekilde incelemek çabaya değecektir. Örneğin 1564'te filo masrafları hariç 50.000 dükaya malolan Penon'un alınması gibi, fethin dayattığı ilk fonların tahsis edilmesinden bağımsız olarak; sürekli olarak yenilenmesi, sabitleştirilmesi veya genişletilmesi, iaşe edilmesi, beslenmesi gereken bu minik evrenlerin ağır bilançosunu çıkartmak mümkündür.

Karşılaştırmak üzere, aynı dönemde Balearların (üstelik buraları da tehtid altındadır) savunmasının yalnızca 36.000 dükaya ve Carthagena ile Cadiz arasındaki kıyının korun-

masının da bir o kadara mal olduğunu kaydedelim. Bir kadırganın idame masrafına gelince, bu o tarihlerde 7.000 dükadır. *Presidio*ların muhafazası 1564-68 arasında olağan garnizon olarak hemen hemen 2.500 kişinin (2.850) ve olağanüstü olarak da (yani ilkbaharda getirilen, kış başında geri çekilen, en azından ilke olarak, çünkü varışlarda ve bundan da fazlası geri çekmelerde gecikmeler sıktır) 2.700 kişinin hareketsizleşmesine yol açmaktadır, yani Katolik Kralın tüm Napoli krallığında bulundurduğu askerlerden daha fazla sayıda olmak üzere 5.000 kişi ([99]). Hesaplamalara ve bir Cenevizli ajanın sözünü ettiği şu *speculativi*'ye layık irdelemelere girişmeksizin, Afrika *presidio*larının yerine 30 kadırga bulundurmanın daha iyi olacağı söylenebilir mi? Bu rakamların her hal-ü kârda yararı, hiçbir kuşku kırıntısı olmaksızın, İspanya'nın Berberistan kıyılarına karşı harcadığı çabanın büyüklüğünü göstermektedir.

Presidiolar, "kötünün iyisi"

Robert Ricard ([100]) bir "kötünün iyisi" olan bu çözümün mevsim dışına da taşırılıp taşırılmadığını kendine sormaktadır. Cortes Meksika'da karaya çıktıktan sonra gemilerini yakmıştı. Onun için zafer kazanmak veya ölmek söz konusuydu. Kuzey Afrika'da su, balık kumaş veya *garbanzos* getiren gemilere her zaman güvenilebilirdi. İşi üstlenmiş olan yönetim bunu garanti etmekteydi. Hristiyanın teknik üstünlüğü, onun *presidio* kurmasına ve idame ettirmesine izin vermekteydi; buralarda "topla savunulmaktaydı", acaba daha doğrudan ve daha kârlı bir çaba olabilir miydi? bir ölçüde evet. Ama ülkenin kendi de tüm muazzamlığı ve kuraklığı içinde korunmaktadır. Burada Amerika fatihleri gibi önlerinde sığır ve domuz sürüleri olduğu halde yaşamak olanaksızdır. Buraya insan yerleştirmek düşünülmüştür: daha Katolik Ferdinando döneminden itibaren kentleri Kastilya Moriscolarıyla iskân etmek söz konusu olmuştur; 1543'te ise Bon Burnu'nu iskân etmenin lâfı edilmiştir ([101]). Fakat buraya aşılanan insanlar nasıl yaşatılacaktır? Ve Amerika ile İtalya'nın güzel hanlarının cezbettiği şu maceracı İspanya'nın neresinde adam bulunacaktır? Bu müstahkem kentleri ekonomik olarak canlandırmak, sayelerinde yaşayacakları geniş hinterlandı onlara iyi kötü bağlamak da düşünülmüştür. Katolik Ferdinando, sonra da V. Carlos dönemlerinde Kuzey Afrika iskelelerinin geliştirilmesi konusunda ilginç bir ekonomi politikası varolmuştur ([102]), bu politikanın içinde Katalan tekneleri için büyük bir liman ile, Venedik kalyelerini buraya uğramaya zorlama tasarıları da bulunmaktadır. Ama bunlar boşuna gayretler olarak kalmışlardır. 1516'da ([103]) Yarımadanın Akdeniz limanlarındaki gümrük resimlerinin iki katına çıkartılması, Venedik teknelerini, Afrika ticaretlerini Oran'da yoğunlaştırmaya zorlayamamıştır. Magrip' in ticari akımları da kendiliklerinden İspanyol *presidio*larından uzaklaşarak, çıkış noktası olarak Tafcura, Misurata, Cezayir ve Bon gibi Hristiyanların denetimi dışında kalan limanları tercih etmekteydiler. Bu serbest limanların trafiği kendi cephesinden, İspanyol *fronteras*'ının başarısızlığını vurgulamaktadır; tıpkı XVI. yüzyılın sonunda Fas'ta Laraş, Sale, Gue Burnu gibi limanların talihinin, uzun zaman başarılı olan Portekiz dayanak noktalarının çöküşünün altını çizmesi gibi. Öte yandan İspanya ile Kuzey Afrika arasındaki ticaret ([104]) -eğer yanılınmıyorsa, Akdeniz Berberistan'ından çok Atlantik Fas'ına yönelik- 1580'lerden sonra tekrar canlanabilir, Afrika kıyılarına kadar kumaşlar (yünlü, ipekli, kadife, tafta, köylü abaları), kırmız böcekleri, tuz, kokular, lake, mercan, safran, binlerce düzine Kordoba veya Toledo başlığı -basit veya dublegetirebilir; Berber ülkelerinden şeker, balmumu, iç yağı, sığır ve keçi derisi, hatta altın getirebilirler; bütün bu mübadeleler (Ceuta ve Tanca'dan birkaç geçit hariç) *presidio*ların dışında yapılmaktadır. Bunlar hemen hemen tamamiyle ticari akımın dışındadırlar. Bu koşullarda sadece çerçiler ile kantincilerin ticaretine mahkûm olan *presidio*lar ne uzamışlar, ne de kısalmışlardır. Aşılar yapıldığı andan itibaren ölmemeye uğraşmakla yetinmişlerdir.

*Presidio*daki hayat ancak sefil bir düzeyde olabilirdi. Yiyecekler suyun yanında çürümekte, insanlar ateşli hastalıklardan ölmekteydiler ([105]). Asker yıllar boyunca açlıktan ölmekteydi. İaşe uzun süre deniz yoluyla sağlanmıştır. Sonra, fakat yalnızca Oran'da, çevredeki ülkeden et ve buğday sağlanacaktır, ama bu iş ancak yüzyılın iyice sonunda düzenli hale gelebilmiştir ([106]). Garnizonlar tıpkı gemi tayfaları gibi yaşamaktadırlar, onların maruz kaldıkları raslantılarla birlikte.

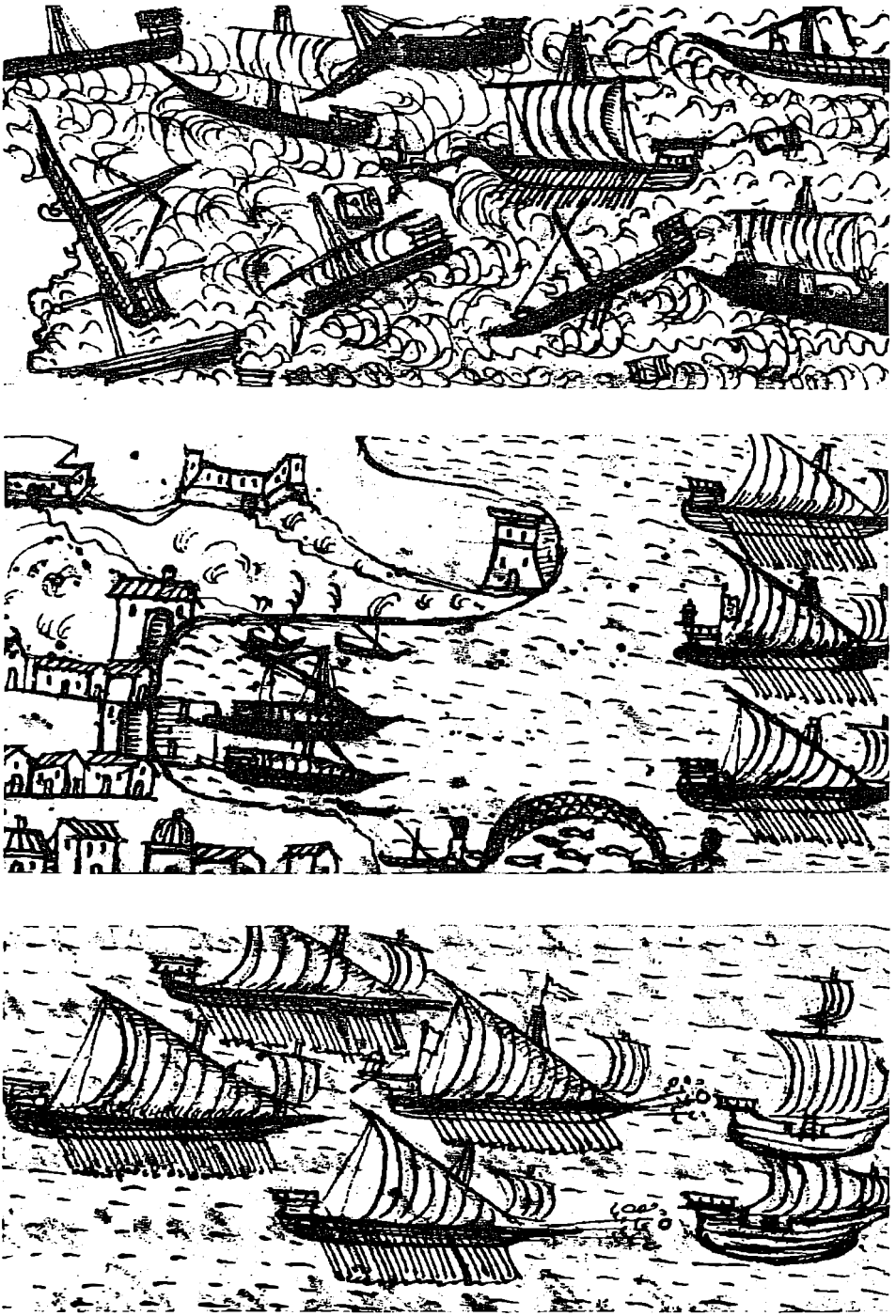
Düzenleyici Malaga durağı, *proveedores*'i ([107]) ile ve bazen de Carthagena'daki servislerin yardımlarıyla Batı sektörünün; Oran, Mers el Kebir ve Melilla'nın iaşesini sağlamaktadır. Servis hataları ve yolsuzluklar vardır, zaten tersi şaşırtıcı olurdu. Bu önemsiz kabahatleri büyütmeyelim. Malaga trafiği büyüktür. Herşey onun çabaları sayesinde Kuzey Afrika'ya yönelmektedir: mühimmat, yiyecek inşaat malzemesi, asker, forsa, taraça yapımcıları, orospular ([108]). İaşe ve taşıma ortaya büyük sorunlar çıkartmaktadırlar. Örneğin buğday için durum böyledir: onu satın almak, iç kesimlerden getirtmek, çok pahalı olan eşek konvoylarıyla taşıtmak gerekmektedir ([109]). Liman yönetimine ait depolardan limana, sonra da limanlardan *presidio*lara yapılacak taşıma yeni görevler, yeni süreler demektir. deniz korsan kaynamaktadır. Demek ki korsanların işsiz kaldıkları kış aylarında Oran'a bir *carchapini*, iki veya üç kayık, bir *tartane*, hatta bir Marsilya veya Venedik kalyonu gönderme macerasına girilebilir ([110]). Söz konusu edilen Venedik teknesine ambargo konulmuştur ve yiyecek ile mühimmat taşıma zorunda bırakılmıştır. Çok kereler kayıklar Tetuan veya Cezayir kalyotaları tarafından yakalanmakta ve korsanların genelde soluk almak için durakladıkları Falcon burnunda bunlar bedel ödenerek geri alınabilirlerse, bu çok büyük bir mutluluk olmaktadır. Batı *presidio*larındaki tekrarlanan açlıktan korsanlar kadar ihmalkâr görevliler de sorumludur.

Aslında Napoli ve Sicilya'nın ekmek, şarap, peynir, bakliyat depolarına yakın olma gibi bir talihe sahip olan La Goulette'in kaderi de farklı değildir. Dar Sicilya kanalını isteyen istediği zaman geçememektedir. Pimentel 1569'da La Goulette'in komutasını devraldığında, sadece peynir stoku bulunmaktadır, ne ekmek, ne de de şarap vardır. Tabii ki İtalya'daki görevlilerin bu durumda sorumluluk payları vardır. Acaba onlara gönderilen, iyi kalite İspanyol derisinden 2.000 çift ayakkabı İtalya'dan mı, yoksa İspanya'dan mı gelmiştir, tabii bu ayakkabıların küçük kızların ayak ölçülerine göre olduğunu söylemeyi unutmaksızın ([111])?

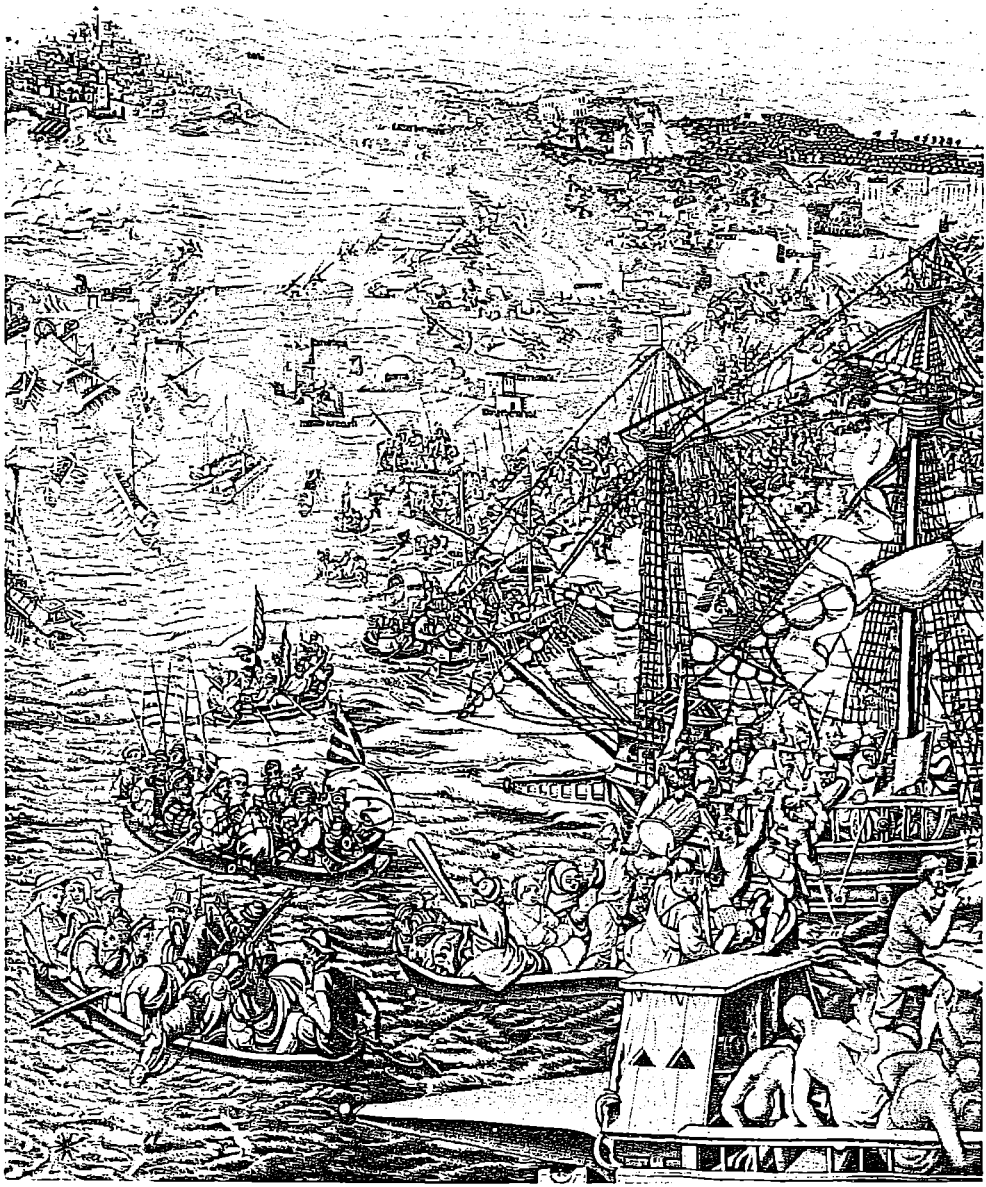
Bunun dışında, iç örgütlenme *presidio*ların iyi işlemesine uygun değildir. 1564 tarihli Mers el Kebir tüzüğü bunu kapı aralığından farketmemize izin vermektedir ([112]). Askerlere yiyecek dağıtımı depocular tarafından, mal sevkiyatı bordrolarında saptanmış fiyatlar üzerinden ve çoğu zaman veresiye olarak yapılmaktadır ([113]): bu, maaşlar üzerinden avans verilmesine dayalı tehlikeli bir sistemdir; yolları buraya düşen tüccarlardan her zaman veresiye alan askerlerin muazzam bir şekilde borçlanmalarına neden olmaktadır. Bazen yerel yöneticilerin güçlükleri veya suç ortaklıklarıyla fiyatlar ölçüsüzce artmaktadır. Askerler korkunç borçlarını ödememek için kaçmakta ve İslamiyete geçmektedirler. Herşeyi vahimleştiren asker ücretlerinin Kuzey Afrika'da, İtalya'dakilerden daha düşük olmasıdır. İşte, Kuzey Afrika'ya götürülmek üzere gemilere bindirilen askerlere, bu nedenle gittikleri yer söylenmemekte ve oraya vardıklarında da değiştirilmemektedirler. Böylece Diego Suarez kadırgalara kaçak binerek defalarca kaçmayı denemesine rağmen, Oran'da 27 yıl geçirmiştir. Eğer olabilirse, yalnızca hastalar kötü sahilden Sicilya veya İspanya hastanelerine ulaşabilmektedirler. Üstelik *presidio*lar sürgün yeridir. Zenginler ve soylular buraya cezalarını çekmeye gelmektedirler. Colombus'un torunu Luis üç karıyla evli olma suçundan Valladolid'de yakalanmış ve on yıl sürgüne mahkûm edilmiş olarak 1563'te Oran'a gelmiştir; 3 Şubat 1573'te burada ölecektir ([114]).



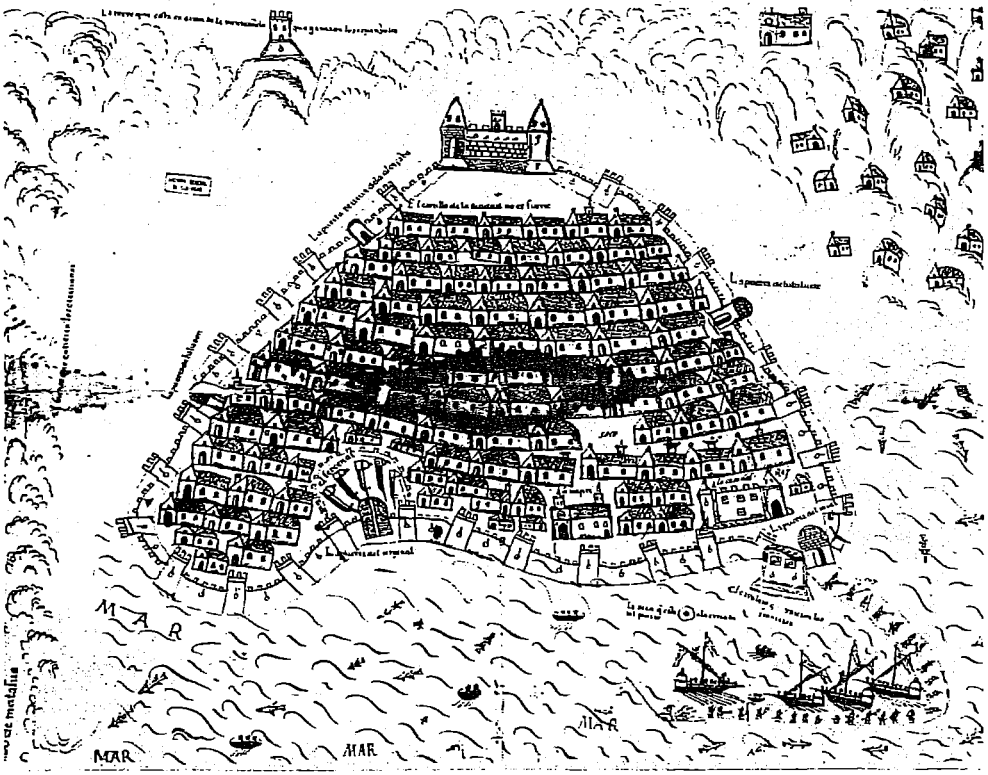
25. AFRİKA'DA BİR KALENİN KUTAŞILMASI, Resim Vicente Carducho'ya aittir. Burası belki de PEnon de Velez'dir (1584). Tekne tiplerinin güzelliği. Madrid, Academia di S. Fernando



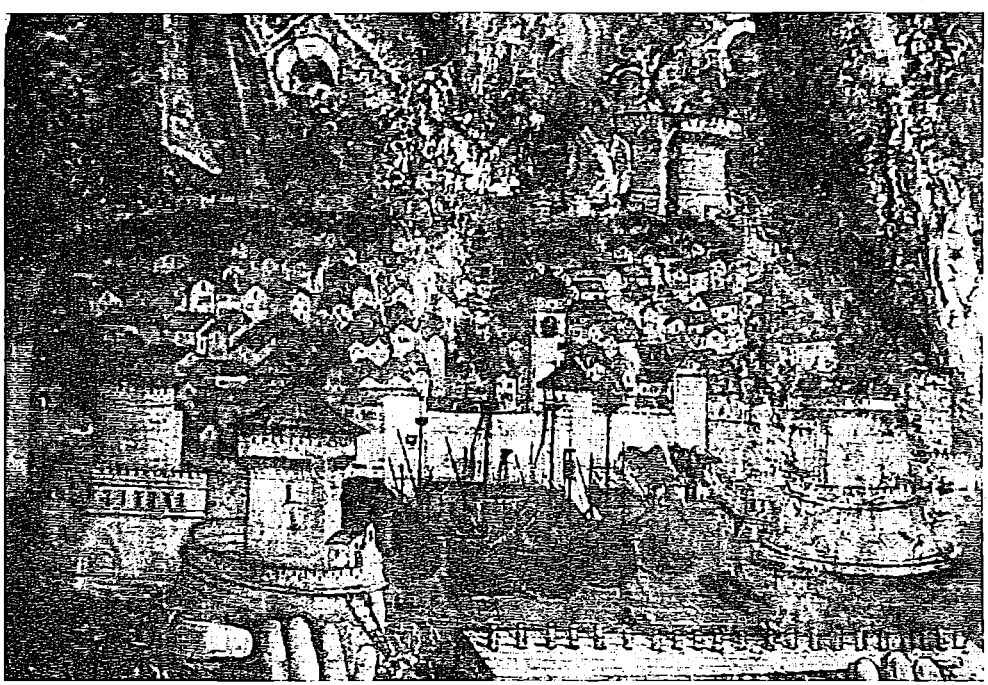
26, 27, 28. FIRTINADA, LİMANDA, SAVAŞTA KADIRGALAR. Toskanalı bir forsanın çizimlerine göre, 1560 civarı. Venedik Marciana Kütüphanesi, elyazması.



29. TUNUS GÖRÜNÜRKEN (1535). Vermeyen'den hareketle yapılan halı. Uzakta La Goulette vekanalı, Tunus gölü ve kent. Ön cephede kadırgalar.



30. CEZAYİR 1563. Naif ama çoğunluğu itibariyle doğru bir çizim: mendirek, liman girişindeki kayalık, Fransızlar tarafından inşa edilmiş olan top yuvaları, Tersane, liman camii, Zoko meydanı (suk, pazar), Kasbah, surlar. A. General de Simancas Eº 487, mapas, planos y dibujos, VII-131.



31. RAGUZA 1499-1501, Nicolas Bozidarevitch'in tablosundan. Ön cephede elleri görülen Saint-Blaise, kentin planını sunmaktadır. Zinciri, yanaşma yerleri, surlarıyla liman. Dubrovnik'teki Dominikenler Tekkesi.

Talanların yanında veya karşısında

Bu garnizonların atmosferini hayâl edelim. Herbiri genel kaptanın fiefidir. Melilla uzun zaman Medina Sidonia'nın; Oran uzun süre Alcandetta ailesinin fiefi olmuşlardır, Trablus 1513'te hayatı boyunca kalmak üzere Hugo de Moncada'ya verilmiştir ([115]). Vali, ailesi ve çevresinde yaşayan senyörlerle birlikte hükmetmektedir. Öte yandan, efendilerin oyunu talandır; yani hem spor, hem de endüstri olan ve kabul edelim ki kesin bir zorunluk da olan, iyi hesaplanmış huruç hareketleri: kalenin çevresinde asayişi sağlamak, bazılarını dağıtmak, bazılarını korumak, rehineler almak, bilgi edinmek, yiyeceklere el koymak gerekmektedir. Zorunluk bir kenara bırakılırsa, küçük savaş oyunları oynamanın cazibesi büyük olmakta, Tunus civarındaki bahçelerde talan yapmak, buraya bahçelerinin meyvalarını toplamaya veya bir arpa tarlasını biçmeye gelmiş olan sakin toprak sahiplerini yakalamak. Veyahut Oran'da, bu kez önce tuzdan pırıl pırıl veya sonradan suyla kaplanan *sebka*'nın ötesinde rehine kaptırmış olan casusların haber verdikleri bir Duar'ı yakalamaya gitmek insanları çekmektedir. Bu vahşi havyan avından daha zevkli, daha tehlikeli, daha kârlı bir iş olmaktadır. Ganimette herkesin payı vardır ve Genel Kaptan söz konusu olan ister buğday, ister hayvan, ister insan olsun, bazen krala ait bir ayrıcalık olan *"quint"* (beşte bir) pay almaktadır ([116]). Bazen olağandan bıkan askerlerin kendiliklerinden maceraya atıldıkları olmaktadır; buna iten kazanç hırsı, taze yiyecek vaya içki elde etmek arzusu olmaktadır. Bu talan hareketleri çoğunlukla kale ile hinterland arasındaki mutlaka zorunlu barışçı ilişkileri engellemektedir ve belki de istenilen bu olduğundan, İspanyol adının dehşetini uzaklara yaymaktadır. Bu konuda rivayet muhteliftir. Diego Suarez, vurmak ve aynı zamanda da, kale civarında oturan boyun eğmiş ve bu arada kaleyi de koruyan *Moros de paz* sayısını artırmak gerekir demektir. Vakanüvis asker "... *Cuantes mas moros, mas ganancia"* derken, ne kadar fazla Moros olursa o kadar kazanç olur diyen basit atasözünü zimmetine geçirmiş olmaktadır; yani kazanç demek buğday, "küçük yiyecekler", hayvan demektir ([117]). Fakat acaba vurmaktan, dehşet salmaktan, buna bağlı olarak değerli iaşecilerden kopmaktan; *presidio*lar için geleneksel bir hayat ve savunma sistemi olan bir etki ve koruma alanını barış veya zor yoluyla kurtarmaktan vazgeçmeksizin kaçınmak mümkün müdür? Tıpkı Fas'taki Portekiz *presidio*larında da olduğu gibi. Eğer bu etki alanı olmasaydı *presidio* nefes alamazdı.

Böylesine bir sistem can sıkıcı olaylar ve vahim hatalar olmadan işleyemezdi. 1564'te İspanya'dan, yağmaları Ağustos ve Eylül'de askıya almaları konusunda yüce makamdan emir gelmişti: durumdan haberdar edilen yerliler Oran'a buğday ve yiyecek getirmekte yarışmışlardır. Bu arada Oranlı Andrés Ponze bir talana girişmiş ve onbir esirle geri dönmüştür. Cari fiyatlara göre bu bin dükalık bir kazanç demektir. Ama, o sıralar Mers el Kebir komutanı olan Francisco de Valencia bu işe katılmayı reddetmiştir. Bu Francisco'nun Oran'dakileri pek sevdiği anlaşılmaktadır. Reddetmiş ve raporunu yazmıştır. Üstlerin emirlerine karşı bu itaatsizlik Oran'ı buğday ve arpa iaşesinden mahrum bırakmıştır -gerçekten de yerliler *presidio*ya gelmekten vazgeçmişlerdir-, bu iyi birşey midir? Daha da genel olarak "Majestelerine diyorum ki, şimdiye kadar yapılan yağmalar benim kanaatime göre, Türkleri Tlemsen krallığına çekmiştir" ([118]).

Bu biraz abartmak olmaktadır. Eğer yağmalara neden aranıyorsa, bunların arasında *presidio*ların zor ve kendi içine kapalı hayatlarına yer vermek gerekir, bunlar İspanya'nın Afrika topraklarındaki nihai bozgununu hiç de açıklamamaktadırlar. Ne de paçavralar içindeki askerlerin açlığı vaya onların manevi gıdalarıyla ilgilenen şu garip rahipler-tıpkı Melilla'da belki de hiç de yetkili olmadığı halde kendini papaz ilân eden ve zaten o kadar içkiye rağmen mucizevi bir şekilde yaşayan şu Fransız gibi- ([119]); bir İspanyol kaptanına göre "dünyanın en büyük yalancıları", bir İtalyan'a göre "dünyanın en az güvenilir

insanları" olan yerliler bu durumdan sorumludurlar. Bir çağdaşın hemen gördüğü bu nedenler, tarihin önünde önemsizleşmektedirler. İspanya'nın Afrika *presidio*larını kötü kullanması Habsburg siyasetinin, veya daha iyisi Katolik siyasetinin görüntülerinden yalnızca biridir.

Savunmanın psikolojisi

Bir dünyanın, İslamiyetin karşısında kendini savunma noktalarıyla çevrelemiş Hristiyanlığın seyri büyük bir işaret, önemli bir tanıklıktır. Süvari birlikleriyle ilerletilen saldırı savaşlarının uzmanı olan İslamiyet bu cinsten tedbirler almamaktadır. Guillaume de Vair'in ([120]) Türk hakkında söylediği gibi İslamiyet, düşmanlarının üzerine çökmek üzere "her zaman havada asılıdır". Sonuç olarak iki ayrı tavır. Bunları açıklamak mümkün müdür? Emile Bourgeois ([121]) uzun zaman önce, Hristiyanlığın Atlantik ötesindeki yayılmasıyla tamamen meşgul olarak, İslamiyete özellikle Balkanlar ve İstanbul olmak üzere, bu kadar çok mekânı terketmesindeki rahatlığı kaydetmiştir. Kendini İslamiyet karşısında topları ve bilgince düzenlenmiş kaleleriyle savunmaya çalışırken, bundan daha mantıklı birşey olabilir miydi? Bu ona sırtını dönmek demekti.

Eğer İslamiyet temas arıyorsa ve gerektiğinde de, umutsuz bir temas olan kavgaya başvuruyorsa, bunun anlamı onun Hristiyanlığın tersine karşılıklı konuşmayı sürdürmek veya dayatmak istediği, rakibinin teknik üstünlüklerine katılmak ihtiyacında olduğudur. Bunlar olmaksızın Asya karşısında, Hristiyanlığın onun karşısında oynadığı oyunu oynaması mümkün olmayacaktır. Bu bakış açısından Türklerin Carmiola sınırında deneyini yaptıktan sonra, İranlılara karşı sipahilere tehlikeli tabancaları kullandırtmaya girişmeleri -üstelik boşuna bir gayret olarak- ne kadar da aydınlatıcı olmaktadır ([122]). Karar verme konusunda daha da belirleyici olanı Türklerle Hristiyanların denizcilik kelime haznelerindeki yakınlaşma olmaktadır: kadırga *(galere),* kalyota *(galiote),* kalyon *(galion)* ([123]). Sadece kelime değil, nesne de doğulu öğrenciler tarafından ödünç alınmıştır. Türkleri yüzyılın sonunda Batı *galeasse*'larının modeline göre Karadeniz için mavnalar inşa ederken ve Hristiyan kalyonlarını taklid ederken görüyoruz ([124]). Türkler 1.500 *botte* yük kapasitesine sahip bu büyük kargolardan 20 kadarına sahiptirler ve bu tekneler yüzyılın son çeyreğinde Mısır-İstanbul bağlantısını sağlarken hacı, şeker ve pirinç taşımaktadırlar ([125]). Buna bir de, karadan da taşınan -sahiden-altını ilâve edelim.

Buna karşılık Türkler İran'a karşı bir *limes* inşa etmişlerdir. Her zaman kendinden daha fakire nazaran zengin olarak davranılmaktadır.

2. Korsanlık, büyük savaşın yardımcısı

1574'ten sonra donanmalar ve sefer güçleri arasındaki savaş ile büyük kuşatmalar devri kapanmıştır. 1593'ten sonra geriye dönmeye çalışacaktır, ama ancak Akdeniz'in dışında, Macaristan sınırında etkin olacaktır. Büyük savaşın devre dışı kalmasıyla acaba barış mı gelmiştir? Hiç de değil, çünkü başka savaş biçimleri belirmiş ve gelişmiştir. Kural herhalde geneldir.

Fransa'da Cateau-Cambrésis barışını izleyen büyük terhisler, Din savaşlarının tezgâhlanmasına, yani uzun dönemde büyük savaşlardan çok daha vahim olan karışıklıkların ortaya çıkmasına güçlü bir katkıda bulunmuşlardır. Buna karşılık Almanya 1555-1618 arasında sakindir, çünkü maceracı fazlalıklarını dışarıya, Macaristan'a, İtalya'ya, bundan da fazlası Alçak Ülkeler'e ve Fransa'ya taşımaktadır. XVII. yüzyılın başında dış savaşların sona ermesi, onun için ölümcül olacaktır. Giovanni Botero, kendi zamanı için Fransız savaşını İspanyol barışının zıddına koyarak, bu gerçekleri

ilginç bir şekilde hissetmiştir; Fransa dışardaki eylemsizliğinin bedelini öderken, İspanya dünyanın tüm savaşlarına aynı anda katılmış olmaktan üstünlük sağlamaktadır ([126]). Karışıklığı başkasına taşıma koşuluyla, kendi evinde barış.

1574'ten sonra Akdeniz'de büyük savaşın askıya alınması, kuşkusuz zincirleme siyasal ve toplumsal karışıklıklar ile eşkiyalığın nedenlerinden biri olmuştur. Büyük devletler arasındaki savaşın sona ermesi her hal-ü kârda deniz tarihinin ön sırasına, şu küçük savaş olan korsanlığı çıkartmıştır ([127]). Korsanlık daha 1550-1574 arasında geniş bir yere sahiptir, resmi savaşların boşluğunda serpilmekte, yayılmaktadır. 1574-1580' lerin ötesinde hiçbir zaman olmadığı kadar genişlemiş ve artık kendi ölçeğine göre bir Akdeniz tarihine egemen olmuştur. Savaşın yeni başkentleri İstanbul değil Cezayir'dir; Madrid veya Messina olmayıp, Malta, Livorno veya Piza'dır. Sonradan görmeler eskinin güçlülerinin yerine geçerken karışık bir tarih, büyük tarihin menzillerini tutmaktadır ([128]).

Korsanlık, eski ve genelleşmiş endüstri

Akdeniz'de korsanlık tarih kadar eskidir. Boccaccio'da ([129]) yer almaktadır, Cervantes onu anlatacaktır ([130]) ve Homeros çok eskiden ondan söz etmiştir. Bizzat bu eskiliğinden ötürü, başka yerlerde olduğundan daha doğal (daha insani mi demeliydik?) bir tavır kazanmıştır. Orası da alt-üst olmuş Okyanusta XVI. yüzyılda kuşkusuz İç Denizdekilerden daha gaddar korsanlar hüküm sürmektedir. Zaten Akdeniz'de en azından XVII. yüzyılın başından önce *piraterie* ve *pirate* kelimeleri yaygın kullanıma konu olmamaktadır; aslında derindeki sorunları değiştirmemekle birlikte *course* ve *corsaire* (söylenilen nedenle Türkçede sadece bu kelimeden türeme korsan kelimesi bulunmaktadır MAK) kelimeleri söz konusudur ve hukuki açıdan net olan bu ayırım büyük bir öneme sahiptir. Korsanlık, ya biçimsel bir savaş ilanıyla veya mühürlü mektuplarla([131]), pasaport, görev veya talimatlarla böyle kılınan meşru savaştır. Bu farkına varışlar bize ne kadar garip görünürse görünsün, korsanlığın "yasaları, kuralları, canlı adet ve gelenekleri" vardır ([132]). Drake'in Yeni Dünya'ya herhangi bir emir almaksızın gitmesi, vatandaşlarının çoğuna gayrimeşru bir eylem olarak görünecektir ([133]). Gerçekten de, daha XVI. yüzyılda adetleri ve belli bir yaptırım gücüyle bir uluslararası hukukun olmadığına inanmak hata olacaktır. İslamiyet ve Hristiyanlık birbirlerine elçiler göndermekte, antlaşmalar imzalamakta ve bunların hükümlerine çoğunlukla uymaktadırlar. Akdeniz'in bütünü itibariyle, sınır bir evrende kardeş kavgası halindeki bir çatışmanın sürekli alanı haline gelmesiyle, savaş sürekli bir gerçek olarak ortaya çıkmakta, deniz haydutluğunu mazur göstermekte, meşrulaştırmaktadır; oysa bunu meşrulaştırmak onu kendi ölçeğinde soylu olan korsanlığa yakın bir kategorinin içine yerleştirmek demektir. İspanyollar XVI. yüzyılda iki dile sahip olacaklardır: Akdeniz'de Barbaroslu korsanlığından, Atlantik'te de Fransız, İngiliz veya Hollandalı deniz haydutluğundan söz etmektedirler ([134]). Eğer deniz haydutluğu kelimesi XVII. yüzyılda Akdeniz'deki faaliyetlere de yaygınlaştırıldıysa, bunun nedeni İspanya'nın İç Denizdeki olayları lanetlemesi ve eskinin korsanlığının yozlaştığı, artık yalnızca Hristiyan güçlerin onun ticaretine, yüceliğine ve zenginliğine karşı yürüttükleri gizli ve gayrimeşru bir savaş haline geldiğini farketmiş olmasıdır. Bir tarihçinin söylediklerine bakılırsa ([135]) deniz haydutluğu terimi Cezayir korsanları için ancak Marmora'nın İspanyollar tarafından alınması (1614), üslerinden kovulan korsanların Cezayir'e kaçmalarından sonra kullanılmış olmaladır. Kelime Atlantik tekneleriyle birlikte, Cebelitarık'tan Akdeniz'e geçmiştir. Fakat bu ayrıntı kesin değildir.

Okuyucu ise korsanlık ile deniz haydutluğunun çoğu zaman aynı şey olduğunu düşünecektir: benzeri gaddarlıklar, dayatılan zorlamalar, harekâtların yönetilmesinde,

köle veya çalınan malların satılmasında aynı tekdüze yöntemler. Tabii ama, bir fark varolmaya devam etmektedir: korsanlık eski bir deniz haydutluğu olup; adetleri, alışkanlıkları, tekrarlanan diyalogları ile bulunduğu yerde yaşlanmıştır. Hırsızlar ve kurbanlar mükemmel bir *Commedia dell'Arte*'de olduğu gibi önceden uyum içinde değillerdir, ama her zaman tartışmaya, sonra da anlaşmaya hazırdırlar. Bunun sonucu olarak çok sayıda gizli anlaşma ve suç ortaklığı (Livorno'nun suç ortaklığı ve açık limanı olmasaydı, çalınan mallar Berber limanlarında çürürdü) ağı oluşmuştur. Bunun sonucunda çok saf tarihçi için çok sayıda sahte sorun ve tehlikeli basitleştirme olanakları ortaya çıkmıştır. Korsanlık tek bir sahile, tek bir gruba, tek bir sorumluya, tek bir suçluya ait değildir. Bir salgındır. Bütün sefiller ([136]) ve güçlüler, zenginler ve fakirler, kentler, senyörler ve devletler denizin tümüne yayılan bir ağın halkaları arasında yer almaktadırlar. Batılı tarihçiler bize dün, bu işte sadece Müslümanları ve tercihan Barbarosluları görmeyi öğretmişlerdir. Cezayir'in yükselişi manzaranın geri kalanını gizlemektedir. Fakat bu talih tek değildir; Malta, Livorno Hristiyan Cezayirleridir, bunlar forsa zindanlarına, insan satılan pazarlara, karanlık pazarlıklara sahiptirler. Üstelik bu Cezayir'in talihi öyküsü karşısında da çok dikkatli olmak gerekmektedir. Özellikle XVII. yüzyılda, artmakta olan bu faaliyetlerin gerisinde kim saklanmakta, kim hareket etmektedir? Godfrey Fisher güzel kitabı *Barbary Legend*'da bizi bu konudaki efsanelerden arındırırken, binlerce kere haklıdır. İnsan Akdeniz'in her yanında avlanmakta, kapatılmakta, satılmakta, işkence görmekte, "toplama kampı benzeri evrenlerin" bütün sefalet, dehşet ve azizliklerini tanımaktadır.

Zaten maceranın çoğu zaman ne vatanı, ne de dini bulunmaktadır; o bir meslek, bir yaşamını sürdürme aracıdır. Korsanlar susuz veya Cezayir aç kaldığında ([137]). Bu durumda korsanlık ne insanlara, ne uluslara, ne de inançlara aldırmaktadır. Saf haydutluk haline dönmektedir; Segna ve Fiume Uskokları Türkleri ve Hristiyanları yağmalamaktadırlar; *ponentini* -Doğu denizlerinde Batılılara böyle denilmektedir- korsanların kadırga ve kalyonları aynı şeyi yapmaktadırlar ([138]); ulaşabildikleri herşeye el koymaktadırlar ve bunlara, bordalarındaki Yahudi veya Türk mallarını müsadere bahanesiyle yanaştıkları Marsilya ve Venedik tekneleri de dahildir. Signoria ve Ancona'nın koruyucusu Papa boşuna itiraz etmekte ve bayrağın malı korumasını boşuna talep etmektedirler. Hristiyan korsanları haklı veya haksız olarak ziyaretlerine devam etmektedirler. Aynı şekilde, Türk kadırgaları da teknelerdeki Sicilya veya Napoli mallarına el koymak üzere bu hakkı kullanmaktadırlar. Bu her iki tarafta da sadece bir bahaneden ibarettir. Zaman zaman Venedik kadırgalarının her cinsten korsanlara vuracağı sert darbelere rağmen bu alışkanlık sürdürülecektir.

Acaba Ağustos 1536'da İbiza'yı yağmalayan şu tekneler ([139]) Fransız mıdır, yoksa Türk müdür? Doğrusunu nasıl bilebiliriz? Kuşkusuz Fransızdır, çünkü domuz yağına da el koymuşlardır. Hristiyanlar veya Müslümanlar, kendi aralarında bile birbirlerini yutmaktadırlar. 1588 yazı süresince Montmorency'nin askerleri Agde'da (en azından kendi söylediklerine göre maaş ödenmemiş durumda) bir *brigantin* ile korsanlığa girişmişler ve körfezden gelen herşeye el koymuşlardır ([140]). 1590'da Cassisli korsanlar iki Provence kayığını yağmalamışlardır ([141]). 1593'te *Jehan Baptiste* adlı bir Fransız teknesi (muhtemelen Brötanya'dan geliyordu) Mercoeur dükü ve Nantes'daki İspanyol temsilcisi D. Juan de Aguila'dan gerekli bütün belgeleri almış olmasına rağmen, Prens Doria tarafından müsadere edilmiş, malları satılmış ve mürettebat zincire vurulmuştur ([142]). 1596'da özellikle Provence'a ait olanlar olmak üzere Fransız *tartane*'ları Napoli ve Sicilya kıyılarını vurmuşlardır ([143]). Yirmi yıl kadar önceleri, 1527 yazı sırasında ([144]), bir Marsilya gemisi *Sainte Marie et Saint Jean,* reisi Antoine Banduf olduğu halde zengin bir yükle İskenderiye'den dönmekteydi. Fırtınanın patlaması onu diğer Marsilya gemilerinin

meydana getirdiği filodan ayırmış ve karşısına Girit'ten gelip Sicilya'dan buğday alıp, Valencia'ya götürmek üzere yolda olan bir Raguza ticari gemisiyle karşılaşmıştı. Büyük yük gemisi Marsilya kayığını ele geçirmiş, onu "batırmış, daha önce mallarını yağmalamış olan reis, zabitan ve tayfalarını suyun dibine göndermiştir. Deniz dünyasında işler çoğu zaman böyle yürümektedir. 1566'da bir Fransız gemisinin kaptanı Alicante'de zor bir duruma düşmüştür ve Allah biliyor ya, eğer Fransız denizcilerinin sayılamayacak kadar çok yakınmalarına bakılacak olursa, İspanyol istediği zaman harika zorluklar yaratabilmektedir! Fakat kaptan cesurdur, tekneye çıkan adamları yakalatmış ve üstelik kent surlarının arasından zorla geçmiştir ([145]). Başarılı olunması koşuluyla herşey serbesttir. 1575'te bir Fransız çektirisi Trablusgarptan, İskenderiye'ye giden Morisco ve Yahudi yolcular almıştır, bunlar "her yaştan ve iki cinsten insanlar"dır. Çektirinin kaptanı yolcuları ve yüklerini Napoli'ye götürmüş, burada herşeyi satmakta tereddüt etmemiştir ([146]). Bunlar kuşkusuz küçük olaylardır, ama tekrarlanmaktadırlar: örneğin 1592'de Mısır'a götürmek üzere Rodos'tan bazı Türk yolcular alan Couture de Martigues diye biri, onları Messina'ya götürmüştür ([147]). Tamamen eşkiyalık: 1597 yazında haydutlar birkaç *leuti* donatmışlar ve karşılaşmaların raslantısı içinde korsanlık yapmaktadırlar ([148]). Acaba bize tarihi nasıl anlattılar ki, her ulustan denizciler için alışılmış olan bu eylemler bize herşeye rağmen şaşırtıcı gelmektedir?

Kentlere bağlı korsanlık

Bay Jourdain'in nesir konuştuğu gibi, kendilerine korsan, hatta deniz haydudu denildiğinden şaşkınlık duyacak kimbilir kaç tane denizci *more piratico* seyretmektedirler: Sanacho de Leyva 1563'te birkaç Sicilya kadırgasıyla Berber kıyılarına gidip oradan küreğe çakılacak esirlerle geri dönmeyi *para ver si puede haver algunos sclavos* teklif etmiyor muydu ([149])? Bu yöntemi nasıl nitelemeli? Filolar çoğu zaman bilgi almak ve eğer ortaya av çıkarsa korsanlık yapmak üzere, birkaç kadırgayı görevlendirmektedirler. Çünkü korsanlık yapmak, savaşmak, insanlara, yüklere, kentlere, köylere, sürülere karşı mutlaka gerekli olan bir savaş yapmak demektir; bu başkalarının malını yemek, güçlü olmak için onlardan beslenmek demektir. 1576'da Santa Cruz markisi Tunus kıyılarında bir asayiş turnesine çıkmıştır. Başkaları onun daha basit bir nedenle, fakir Kerkenna adalarını yağlamaya gittiğini söylemektedirler ([150]). Mal yağmalama konusunda herkes beceriklidir: İngiliz tüccar tekneleri 1580'lerden sonra bu işten kendilerini hiç de mahrum etmemişlerdir; hatta acımasız ve arsız olma ününe sahiptirler (bu ünü onlara Akdeniz sağlamaktadır). Fakat, deniz haydutluğu sınırlarındaki korsanlık adetler arasında olup, denizin örfü, *l'usuanza del mar* ([151]) içinde yer almaktadır. Devletlerin resmi donanmaları ona kucaklarını açmakta, onun sayesinde yaşamakta, bazen de ondan türemektedirler: Türk deniz gücü XV. yüzyıldan itibaren Küçük Asya kıyılarında korsanlıkla işe başlamıştır ([152]). Ve Türk donanmasının bizzat kendi, Batı'ya doğru büyük hareketleri esnasında, eğer büyük ölçekte "korsanlık" değilse, acaba ne yapmaktadır?

Korsanlık -"gerçek" korsanlık mı demeliydik?- çoğu zaman, en azından büyük bir devletin kıyısında kendi hesabına hareket eden bir kentin olayıdır. XVI. yüzyılda gerçek olan bu durum, XVI. Louis'nin döneminde hâlâ gerçektir. Büyük Kral İngiltere ve müttefiklerine karşı artık birlik savaşını sürdüremez hale gelince, korsan savaşını uygulamaya başlamış veya onun uygulanmasına karışmamıştır. Saint-Malo ve Dunkerque Fransa'nın yerine geçmişlerdir.

Daha XVI. yüzyılda Dieppe ve ondan da fazla La Rochelle, korsanlık merkezleri haline gelmişlerdir ve sonuncusu bu işi gerçek bir beledi cumhuriyet çerçevesinde yapmaktadır. Akdeniz'deki korsanlık merkezlerini saymak, belli başlı belirleyici bazı kentleri saymakla aynı anlama gelmektedir. Hristiyan cephesinde La Valetta, Livorno, Piza,

Napoli, Messina, Palermo, Trapani, Malta, Palma de Majorca, Almeria, Valencia, Segna, Fiume; Müslüman cephesinde Avlona, Durazzo (Draç), Trablusgarp, Tunus-La Goulette, Bizerte, Cezayir, Tetuan, Larache, Sale ([153])... Bu tabloda üç yeni kent ön plana çıkmaktadır: Şövalyelerin 1566'dan itibaren inşa ettikleri La Valetta; bir bakıma Cosimo de Medici tarafından yeniden kurulan Livorno; nihayet ve özellikle, bunların hepsini birden şaşırtıcı talihi içinde özetleyen Cezayir.

Kuşkusuz burası artık yüzyılın başındaki Berber Cezayir'i değildir; burası dalgakıranı, deniz feneri, eski ama sağlam surlarıyla ve bunların ötesinde, korumasını tamamlayan büyük sanat yapılarıyla "Amerikan tarzında" mantar gibi büyüyen yeni bir kenttir. Korsanlık burada koruma ve iaşeden başka, kalafatçılar, dökümcüler, marangozlardan meydana gelen nitelikli bir işgücü, yelkenler, kürekler, talan ürünlerini sürdükleri faal bir piyasa, deniz maceralarına sürükleyebilecekleri insanlar, küreğe oturtmak için köleler, nihayet onlar olmaksızın korsanların şiddetli zıtlıklarla dolu hayatlarının bir işe yaramayacağı, mola verdikleri zaman kavuştukları zevkleri bulmaktadırlar. Alonso de Contreras korsanlık faaliyetinden döndükten sonra, sadece düello ve dua kenti olmayan La Valetta'da, altın sikkelerini küçük fahişilerle, *quiracas* ile harcamakta acele etmiştir. Cezayir'de reisler her sefer dönüşünde, kentteki konaklarında veya dünyanın en güzel bahçelerine sahip Sahel'deki villalarında herkese açık şölen sofralarında şenlik düzenlemektedirler.

Korsanlık zorunlu olarak bir mübadele akımına ihtiyaç göstermektedir. Cezayir faal bir ticari merkez olmasıyla birlikte büyük bir korsan limanı haline gelecektir. 1580'de Haedo ona dikkatli gözleriyle baktığında bu iş tamamlanmıştı. Donanmak, beslenmek, talan ürünlerini satmak için, kervanların ve yabancı teknelerin, tutsakları bedel ödeyerek geri alanların kayıklarının, Hristiyan aleminin teknelerinin, Marsilyalıların, Katalanların, Valencialıların, Korsikalıların, çeşitli İtalyanların, İngilizlerin, Hollandalıların teknelerinin kente kadar gelmelerine izin vermek gerekmektedir. Aynı şekilde hanların güzel kokularıyla Müslüman veya, hatta bazen kuzeyli olan yarı-Müslüman her ulustan reislerin kadırgaları veya ince korsan yelkenlileriyle cezbedilmeleri gerekmektedir.

Demek ki hareket özgürlüğüne sahip güçlü bir kent olan Cezayir korsanlar için en uygun alandır. XVI. yüzyılda her devlet, herşeye rağmen uluslararası hukuka sıkı sıkıya sarılmıştır ve ona saygı duyduğunu ilân etmektedir. Oysa korsan kentleri sırası geldiğinde uluslararası hukuklu alay etmektedirler. Onlar kıyıda dünyalar meydana getirmektedirler. 1580-1620 arasında refahının zirvesinde olan Cezayir, duruma göre Padişahın emirlerini dinlemekte veya dinlememektedir ve İstanbul Cezayir'e uzaktır. Malta da Hristiyan aleminin bir kavşağıdır ve kendi kendini yönetmek isteyen bir kavşaktır. Örneğin 1577-78'de ([154]) Türklerle yapılan müzakereler esnasında Saint-Etienne şövalyeleri üstadı olan Toskana büyük dükünün kendi davasını şövalyelerinkinden ayırmak için sarfetiği gayretten daha açıklayıcı birşey olamaz. Aslında oldukça gevşek olan kendi otoritesini reddeden garip bir prens.

Ancak kentin rolü herşey değildir. Kentsel korsanlığın, bu büyük korsanlığın altında, daha alt düzeyden, en sefilinden talancılığa yakın olan bir deniz haydutluğu bulunmaktadır. Minik vahşi hayvanlar denizlerde hayalet gibi dolaşmakta, Arşipel adaları arasında, Batı Yunan kıyıları boyunca, dişlerine göre bir av peşinde sürtmektedirler. Apulia kıyılarındaki gözetleme kulelerini görmeleri onların bu tekinsiz bölgeden kaçarak doğu adalarına varmalarına yetmektedir. Minik ihtirasları olan minik insanlar: bir balıkçıyı yakalamak, bir ambar yağmalamak, birkaç köylüyü kaçırmak, Marenta'daki Raguza ve Türk tuzlalarından tuz çalmak... Onları Arşipel'de iş başında görmüş olan Belon du Mans onları şöyle hatırlamaktadır: ([155]) "denize alışık üç veya dört adam, maceradan kaçmayan, birkaç küçük kayıkları veya fırkateynleri veya kötü donatılmış *brigantine*'leri

olan fakir kişiler, fakat denizde seyretmek üzere *bussolo* adı verilen bir kadran kutuları bulunmaktadır; ayrıca mümkün olduğunca uzaktan savaşmalarını sağlayacak bazı hafif silahlardan meydana gelen savaş araçları bulunmaktadır... Hayatlarını sürdürmek için bir çuval un, biraz peksimet, bir kırba zeytinyağ, bal, birkaç bağ sarımsak ve soğan ile biraz tuzları bulunmaktadır, bu onların bir aylık istihkakıdır. Bunları sağladıktan sonra maceraya açılmaktadırlar. Ve eğer rüzgâr onları limanda kalmak zorunda bırakırsa, kayıklarını karaya çekmekte, onu ağaç dallarıyla örtmekte ve baltalarıyla ağaç kesip, tüfekleriyle ateş yakmaktadırlar.... ve Romalı askerlerin savaş sırasında yaptıklarıyla aynı tarzda olmak üzere, unlarıyla bir pasta yapmaktadırlar". XVII. yüzyılda, Antil denizindeki maceracı korsanların başlangıcı da böyle olacaktır ([156]).

Bu arada, en çürük dişleri olanlar veya daha sonra en az talihli çıkacak olanlar bu küçük etoburlar değildir. Çünkü rüzgârın ani yön değişiklikleri ve kaprisleri vardır. Korsanlık "Amerikalı" bir dünyadır. Sürünün çobanı burada Cezayir dayısı olmaktadır veya olabilir. Piyango talihlilerinin hayat hikâyeleri bu harika başarılarla doludur. İspanyollar Cezayir dayısı olmuş olan ve bir süre sonra dünyayı şaşırtacak ve padişahın donanmasını ıslah edecek olan Calabrialı küçük balıkçı Uluç Ali'yi kendi taraflarına çekmek üzere 1569'da ona İspanya'da bir markilik sunmuşlardır... Böylesine bir armağanın ne idüğü belirsiz bir kişinin reddedemeyeceği birşey olduğunu sanmışlardır.

Korsanlık ve ganimetler

Ganimetsiz korsanlık olmaz. Bazen kârlar küçüktür: 1536'da Venedik Senatosunda, eğer Korfu'dan Arnavutluğa tuz götürüp, dönüşte de meşe palamudu getirmeseler, ada sürekli bir Arnavut korsanlığından çekmezdi diye açıklama yapılmaktadır ([157]). Yağmacılarla yağmalananlar arasında bir bağ oluşmuştur, bu bağ kurbanların kendilerini savunmalarına göre değişkendir. Top çok erkenden kadırga bordasına girmiş ve fazla rahat olmamasına rağmen oraya yerleşmiştir, sonra da ticari tekneleri fethetmiştir. İşlem yüzyılın ortasında fazlasıyla tamamlanmaştır ([158]). 1577'de Sevilla limanına bağlı en küçük gemilerin bile demir veya tunç topları vardır ve bunların sayısı, kabaca teknelerin ağırlığıyla bağlantılıdır ([159]). Sahiller de savunulmaktadır ve bu iş giderek daha etkin hale gelmektedir. Korsan, yılına göre tekne yiyicisi veya sahil yağmacısı olacaktır. Bu, basit bir geçinme ve fırsat sorunudur.

1560-65 yılları boyunca Barbaroslu korsanlığı tüm Batı denizinin canına okumuştur. Bu yıllarda Batı denizinin kapatılmasından söz etmek meşrudur. O tarihlerde Hristiyan aleminden yükselen şikayetler uc uca konulduklarından, bunu oldukça iyi (veya fazlasıyla iyi) bir şekilde belirtmekte ve aynı zamanda Barbaroslu korsanların o sıralar Languedoc ve Provence kıyılarına da saldırdıklarını ortaya koymaktadırlar ([160]). Bunun nedeni bizzat korsanlığın başarılarının ganimeti azaltması ve bunların dostlarını bile soymadan yaşamalarının mümkün olmamasıdır. Öyleyse Fransa kralının uyruklarına eyvah! Cezayir XVII. yüzyılın başında da gelişmesini sürdürmektedir, ama neden? Cezayir korsanlığı Doğu'da raslantılara doğru yelken açmakta (belki de iddia edildiğinden daha az) ([161]); Adriyatiğe üşüşmekte, Marsilya kayıklarını avlamakta, sonra Cebelitarık ötesinde, kuzeyli adamlarının yardımlarıyla girişimlerini Okpanus boyunca ilerleterek, 1631'den sonra İngiliz kıyılarına temas etmekte, ağır Portekiz karakalarına saldırmakta, İzlanda, Terre-Neuve, Baltık'ta belirmektedir... Belki de Akdeniz'in olağan ganimeti seyrelmektedir? Kısacası korsanlık, hareketleri ve değişimleriyle, kendi doğrudan ve hızlı tarzında, Akdeniz hayatının en büyük hareketlerine tercüman olmaktadır. Avcı avı izlemektedir. Bu "gösterge"nin -korsanlık- manipülasyonundaki zorluk, ciddi bir istatistiğe başvurma olanağımızın olmamasıdır. Tasvirler, beyanlar, dedikodular, sahte haberler hiçbir ciddi rakamlaştırma olanağı sunmamaktadırlar.

Korsanlığın kronolojisi

Bazı tarihler korsanlık tarihinin kilometre taşları olmakta, ona hükmetmektedirler: 1508, 1522, 1538, 1571, 1580, 1600. 1500'lerde Venediğin dışında heryerde esirler ve forsalar o zamana kadar kadırga sıralarında tek başlarına -veya hemen hemen- oturan gönüllü kürekçilerin yerine ikâme edilmişlerdir ([162]). 1522: Rodos'un düşmesiyle, onun Doğu'ya doğru büyük Müslüman korsanlığına karşı meydana getirdiği engel ortadan kalkmıştır ([163]). 1538: Preveze İslamiyete deniz egemenliğini sağlamış, Hristayanlar bunu 1571'de İnebahtı'da geri almışlardır. İşte Barbaroslu korsanlığı ilk büyük genişlemesini bu iki tarih arasında, özellikle de 1560 (Cerbe Seferi) ile 1570 arasında gerçekleştirmiştir; bu yıllarda Malta kuşatması hariç, donanmalar çok az eylem yapmışlardır. 1580' lerin ötesinde Hristiyan ve Müslüman korsanlığı, büyük donanmaların ataletlerinden ötürü, benzer bir atılım içine girmişlerdir. Nihayet, 1600'lerden sonra Cezayir karsanlığı, tekniklerini tamamen değiştirmiş olarak, Atlantiğe taşmaktadır.

Hristiyan Korsanlığı

Akdeniz'de, en karanlık günlerinde bile işsiz kalmayan bir Hristayan korsanlığı hep varolmuştur. Bu korsanlık tarih tarafından bazı psikolojik nedenlerden ötürü ve çok küçük teknelerin, bazen çok küçük fırkata, fırkateyn, *fregatillas*, kayık, *esquif* gibi teknelerin ürünü olmasından ötürü, yeteri kadar kavranamamıştır. Böylece bu tekneler Sicilya veya İspanya kıyılarından Afrika sahillerine kadar küçük bir mesafede iş görmekte ve buradaki ganimetin küçüklüğü, korsan teknelerinin küçüklüğünün nedeni olmaktadır. Türkler tarafından iyi korunan Magrip kıyısı aslında tepelik ve boştur. Eskiden ve XV. yüzyılda korsanlık burada hala kârlı olabilirdi. 1559 tarihli bir Venedik muhtırası ([164]) "*non si puó corseggiare la riviera di Barberia, come gia si soleva*" demektedir. 1560'larda bu kıyılar boyunca ne elde edilebilir? Birkaç yerli, bir kayık, şu kaba yünlüler olan *baracan* veya ham tereyağ yüklü bir fırkata. Bu zayıf ganimete zayıf bir korsanlık tekâbül etmektedir. Belgelerimiz bundan, raslantı dışında söz etmemektedirler. Haedo'nun 14 kürek oturağı olan, Majorca'ya kayıtlı bir fırkata reisi olan Valencialı inatçı bir Berber kıyıları avcısı olan, geceleri Cezayir limanına kadar sokularak, oradan kent surlarının dibinde uyuyan yerlileri toplayan Juan Canete'nin ([165]) yaptıkları ve maceralarına dair getirdiği ışıklar, bunlardan biridir. 1550 ilkbaharında ([166]) bu Valencialı, kötü korunan futa ve kalyonları yakma tasarısıyle, geceleyin limanın içlerine kadar sokulmuştu, bu girişim tam bir başarısızlık oldu. 9 yıl sonra zindanda gardiyanlar tarafından öldürülmüş olmalıdır. 1567'de başka bir Valencialı, fırkatasıyla Oran'ın iaşesinde görev alan ve fırsat çıktığında korsan olan Juan Gascon adlı biri, onun tasarısını yeniden ele almıştır ([167]). Öncekinden daha talihli çıkarak limana girmiş, birkaç tekneyi yakmış, ama sonra açık denizde reisler tarafından yakalanmıştır.

Bu küçük olaylar Güney İspanya kesimine dar ışık huzmeleri göndermektedirler. Ancak bu olayların 1580'lerde uyandıkları izlenimine sahibiz, çünkü bu dönemde çok daha canlı olarak, belgelerimizde daha geniş bir yer tutmaktadırlar. Kuşkusuz zaten hiçbir zaman uykuya yatmamışlardı. Onları daha iyi farketmeye başladığımızda, hâlâ aynı hafif, yüksek yelkenleri olan *esquif*leri kullanmakta, hâlâ eskisi kadar cüretkâr olmaktadırlar. Juan Phelipe Romano adında, Cezayir kaçaklarını "geçiren" birinin üçüncü yolculuğunun anlatısı buna tanıktır ([168]). 23 Mayıs 1595'te, herhalde geçen yıl ele geçirilmiş olan bir Barbaroslu fırkatasında Grao de Valencia'yı terketmiştir ([169]). 7 Temmuzda buluşma yeri olan Cezayir yakınlarındaki bir bahçenin yakınlarında demirlemiştir. Fakat ilk akşam onu orada kimse beklememektedir. Bunu görünce arkadaşına açılma emrini vererek ve geri gelmesi için işaretini beklemesini söyleyerek, karada kalmıştır. Ertesi gün, Romano'nun uzun zamandan beri anlaşma halinde olduğu bahçe

sahibi ile karısı gelmişlerdir. Bu adam 1558'de Mostaganem'de esir düşmüş olan (demek ki 40 yıl önce) Madrid'li Juan Amador adlı biridir. Bu arada din değiştirmiştir, fakat karısı ve 7 aylık torunuyla birlikte İspanya'ya dönmeyi istemektedir. O gece bindiği fırkataya, Mustafa kızı bir de "prenses", *Seldina,* 10 Hristiyan esir, ona ait iki zenci köle, 22 yaşında genç bir Morisco kadını, reis Memi'nin karılarından biri olan Minorcalı bir teğmenin kızı da binmiştir, bu kadının da refakatinde köleler, 4 erkek, bir de kadın Hristiyan bulunmaktadır; ayrıca Cezayir'de usta kilitçi olan bir Portekizli, karısı, iki çocuğu ve nihayet ve orada oldukları için fırsattan yararlanan Hristiyan köleler de gemiye binmişlerdir. Toplam olarak Romano Valencia'ya 32 yolcu götürecektir.

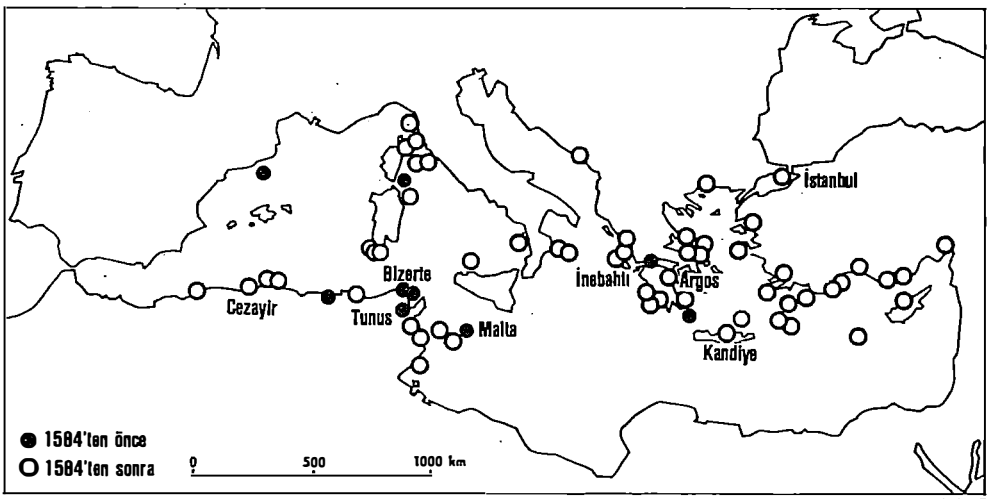
Evet güzel bir öykü. Fakat böylesine raslantılar istinnaidir. Bu esnaf işi korsanlık mütevazi kalmaktadır; tıpkı *liutelli*'leriyle Trapani balıkçılarının yaptıkları ([170]), veya 1614'te, belki de daha önceleri, özel kişilerin lehine olmak üzere Sardinya'daki İspanyol yönetimi tarafından örgütleneni gibi ([171]). Denizin batısındaki yegâne önemli av Cezayir korsan tekneleridir, fakat ancak filo halindeki kadırgalar bu kocaman ve özellikle ürkütücü avlara saldırabilmektedirler. Buna karşılık 1580'lere doğru, Cezayir çevresindeki balıkçı kayıkları, Hristiyan fırkateynlerinin korkusuyla sahilden yarım fersahtan fazla uzaklaşamıyorlardı ([172]).

Fakat Hristiyan korsanlığı verimli av alanını doğuda bulmaktadır. Buraya aralıksız olarak güçlendirilmiş kadırgalarını, fırkatalarını, kalyonlarını, fırkateynlerini ([173]), bitmekte olan kışın veya ilkbaharın örseleyici denizlerinde seyretmeye yatkın korsan yelkenlilerini yollamaktadır. Neden her zaman aynıdır: Doğu korsan için zengin avların alanıdır; Arşipel ve bundan da fazlası, hacıların baharatın, ipeğin, kerestenin, pirincin, buğdayın, şekerin... yolu olan Rodos-İskenderiye arası. Ancak bu avlar iyi korunmaktadırlar: her ilkbahar başında Türkler muhafız kadırgalarını denize indirmektedirler, bunlar kıyılardan çok denizleri savunmaya yöneliktir.

Yüzyılın ortasına doğru Doğu Akdeniz'de yalnızca Malta kadırgaları, birkaç Toskana kadırgası ve 1561'de devre dışı bırakılan Cenevizli Cigala'nın kalyonu ([174]) gibi korsan yelkenlileri; şurada veya burada, 1559'da bizzat kral naibi tarafından donatılan kalyon veya bir yıl önce kaptan Joseph Santa tarafından donatılan şu kalyota ([175]) gibi bazı Sicilya tekneleri iş görmektedirler. Sözü edilen kaptan Alessio'da 15.000 dükadan fazla eden bir Türk teknesini ele geçirdikten sonra, kötü hava yüzünden Venediklilere sığınmış, onlar da bu tekneye hemencecik el koymuşlardır. Saten bizi bu teknenin varlığından haberdar eden bu olaylardır. 1559'da *Lupa* adlı bir Toskana kadırgasıyla Andrea Doria'nın bir kalyotası maceraya açılmışlardır, ikinci tekne Rodos muhafızları tarafından müsadere edilmiş, birincisi de çeşitli olaylardan sonra, tükenmiş bir şekilde Kıbrıs'taki Venediklilerin ağına düşmüştür ([176]). Batılıların, Signoria'nın bu yarı-Türklerine karşı kızgınlıklarını hayal etmek mümkündür. Floransa dükü, Venediklilerin bir Hristiyan, eğer kendi limanlarına girmiyorsa, kâfirlere karşı gitmekten alıkoymaya hakkı var mıdır diye akıl yürütmektedir. "Deniz herkese ait değil midir" ([177])? Zavallı Venedikliler! Ayrı anda Türk de onları *ponentini*'ye karşı iyi muhafızlık yapmamakla suçlamakta değil midir ([178])? Ve çoğu zaman önceden haber verdiği, sıklıkla etkin olan misillemeleri Doğudaki tüm sakin Hristiyan yolcu ve tüccarları tehtid etmektedir ([179]).

Yüzyılın bu ortasında en cüretkâr Batılı korsanlar, 1554-55'te ([180]) La Valette, 1560'larda da Romegas tarafından yönetilen Malta Şövalyeleridir. 1561'de bu sonuncusu Nil ağzından 300 köle ve bir miktar iyi yük ele geçirmiştir ([181]); 1563'te iki kadırgayla yola çıkmış ([182]), Passano burnuna 500'den fazla siyah ve beyaz köle ile iki teknede (diğerleri batmıştır) elkoyduğu 8 teknenin yığılmış yükleriyle geri dönmüştür. ([183]) Mektuplar bu el koymaların "İskenderiye'den gelen çok zengin teknelerden başka birşey olmayacağını" ilâve etmektedirler. 1564'te Romegas Trablusgarp'a kürek, kıtık ve mühimmat götüren

üç *cochapini* ile Trablus'tan İstanbul'a giden ve 113 tane zenci taşıyan 1.300 *salme*'lik bir Türk çektirisini ele geçirmiştir. Çektiri Siraküza'ya, *corchapini* Napoli'ye götürülmüşlerdir ([184]).



64. Toskana korsanlığı
Kaynak, G.G. Guarnieri, *op.cit.*, s. 336-37. Saint-Etienne tarikatına mensup büyük Toskana kadırgalarının 1563-1688 arasındaki maceraları haritaya dökülmüştür. Bu döküme fazla bir değer atfetmeksizin, 1584 öncesi Toskana eylemlerinin ağırlığının denizin Doğu"sundan çok Batı"sında yer aldıkları; sonra da denizin tümü üzerinde genelleştikleri farkedilecektir.

Daha bu yıllarda, ikinci sıraya Toskanalılar yerleşmişlerdir ve kısa bir süre içinde bizzat Şövalyelerle ilk sırayı ele geçirmek için mücadele edeceklerdir. 1562'de Baccio Martelli ([185]) Rodos'a kadar ilerlemiş, Suriye ve Berberistan arasındaki sularda cirit atmış ve bir Türk ve bir de Habeşi Arapların teknesine el koymuştur, bu sonuncu tekne Padişaha sunulacak armağanlarla yüklüdür: değerli taşlar, bir altın haç, Hristiyanlardan ele geçirilmiş bayraklar ve ustaca kesilmiş bir Hristiyan burnu *filza*'sı... 1564'te ([186]) Saint-Etienne Şövalyeleri 4 kadırgayla *in forma di religione* ilk çıkışlarını yapıyor ve Doğu Akdeniz'de iki zengin Türk teknesini ele geçiriyorlardı.

Kuşkusuz bu el koymaların dökümü tam olmanın uzağındadır. Ancak bu dönemde Doğu Akdeniz henüz acımasızca yağmalanmamaktadır. 1564 ilkbahar başına ait bir Venedik raporu Arşipel'de 12 Batı Akdenizli kadırganın varlığını işaret etmekteydi ([187]). Kuşkusuz bu ihmal edilebilecek bir rakam değildir, ama aynı dönemde Müslüman korsanlığı Batı'nın zenginliğini 20-30 futa ve kalyotayla ağız dolusu ısırmaktaydı. Demek ki o sıralar iki tarafın birbirlerine verdikleri zararda eşitlik yoktur.

Doğu Akdeniz'de Hristiyanların yol açtıkları zararlar

Buna karşılık 1574'ten itibaren Doğu Akdeniz Batı Akdeniz korsanlığına geniş ölçekte açılmaya başlamıştır. Malta Şövalyeleri Doğu'daki tekelci harekâtları için yakınlarındaki Berber kıyılarını boşlamışlardır. Artış Toskona kadırgalarına ilişkin olarak da gözle görülür niteliktedir. Bunlar her zaman 4 veya 5 tane hızlı ve güçlü tekneden oluşan çeteler halinde korsanlık yapmaktadırlar. 1574'te ([188]) İtalya'dan Rodos ve Kıbrıs'a gidiş-dönüş onların yalnızca 29 günlerini almıştır (7 Ağustosta Mesina'dan yola çıkılmış,

5 Eylülde Catania'ya dönülmüştür). Bu onların Batıya doğru ani çıkış yapmalarına engel değildir. Büyük dükün kalyonlarından biri zaman zaman şansını denemektedir ([189]). Guarniri'nin resim gibi kitabı ([190]), bu vahşi maceralara ihtişamlı bir görüntü verirken, gerbe, paşakavalı, karamürsellerle dolu, kayıklar, fırkatalar, büyük Batı Akdeniz teknelerinin kaynadığı Türk Doğu'sunun her anıyla aydınlatıcı, canlı, hızlı şu talihi hakkında hiçbir şey söylememektedir. Floransa arşivlerindeki korsanlık raporları, büyük bir kesinliğe sahip belgeler, canlı ayrıntılarla doludurlar. Cerigo ile Cerigotta arasında bir muhafız köpeği gibi kadırgalarıyla nöbet tutan, bir kere daha Venediklidir; ve kızıl haçlı kadırgalar İtalya'ya vira etmekte ve koruyucu gecenin içinde kaybolmaktadırlar ([191]). Bu tarihi olmayan uzun duraksız yolculukların tek satırlık hikâyesidir. İyi rüzgârla yol alınmakta ve hedeflenen karaya bir kerede ulaşılmakta; bir burun, geceleri yakılan binlerce ışık veya yelkenler, yakındaki karanın işaretleri olmaktadır. Veya kıyılar boyunca bir kayadan diğerine, küçük koylarda veya kumsallarda verilen molalarla yavaş yolculuklar söz konusudur. El koymalar da en ufak bir duygusallık olmaksızın çabucak tasvir edilmişlerdir: bir karamürsel, küreklerini kırmak için atılan top sayısı, kendinde ölenlerin sayısı, karşı taraftan ölenlerin sayısı... Sonra teknede bulunanlar: Rumlar, Türkler, kurutulmuş balıklar, pirinç, baharat çuvalları, halılar... Ve bir sonrakine geçilmektedir. Klasik hileler tek kelimeyle açıklanmaktadır: eğer Arşipel'e *"alla turchesche costeggiando la terra firma"* ([192]) girmeye cüret edilirse, padişahın kadırgaları var sanılıp, alınabilecek herşey savaşsız olarak teknelere yüklenmektedir. Ve mesleğin alışılmış adetleri de öğretilmektedir: esas olanı aldıktan sonra yararsız tekneyi batırmak; bir Venedik teknesinin Cenevizli patronuna, ayağına ağırlık bağlayarak, teknede Türk veya Yahudi *"robbe"*si olduğunu itiraf edene kadar işkence yapmak; sonra bir bedel üzerinde anlaşmak ([193]), örneğin 250 librelik ipek balyaları halinde ödenebilecek olan 1.000 ekü ki, 1 libre 1 ekü sayılmaktadır; vayahut da eğer mümkünse, pirinç veya buğday dolu olarak ele geçirilen tekneyi silahlandırmak ve içine Rum mürettebat yerleştirdikten sonra onu Sicilya'ya yollamak ve bu arada Tanrı ve tüm azizlere geminin doğru limana gitmesi için dua etmek. Böylesine boşaltılmış bir Türk teknesine, daha önce batırılmış bir başka teknedeki Rumlar yerleştirilecektir; ve eğer çok fazla itirazcı olmayan bir Ortodoks papazına rastlanacak olursa, başka bir formalite olmaksızın Malta'ya götürülecektir ([194]).

Bu şiddetli yolculuklar hakkındaki herşeyi bilebilmek için, çarpışmaların, el koymaların değerlendirmelerini bulmak, bu özel cinsten ticari girişimlerin zimmet ve matluplarını hesaplamak, korsanlığın yarattığı hiç de daha az özel olmayan piyasayı, özellikle de Malta, Messina ve Livorno'nun spesiyaliteleri olan insan alış verişlerini incelemek gerekirdi. Kurtarmalık ödemeye karar veren esirlerin bir dökümü (doğum yerleri belirtilmiştir ve okuyucu Fas'tan İran'a ve Karadeniz'e kadar dolaşmaktadır) ([195]), yaşları ve kökenleriyle bir forsa listesi, Saint-Etienne korsanlarının ve onların uyanık üstatlarının kârlarını değerlendirmek için yeterli olmaktadır. Bu kârlar aynı zamanda, rakip şirketlerin, Cezayir ve Trablus'un büyük düke yolladıkları mektuplardan itibaren de tahmin edilebilmektedir ([196]): şu adamı istediği biri karşılığında kurtaracak mıdır? Arnavut Memi'nin karısının bizzat büyük düşese yaptığı tavsiyelere kulak verecek midir? Ancak her hal-ü kârda ona hediye olarak gönderilen atı kabul etmeye razı olsun...

Burada da çarkı felek dönmüştür. 1559'da kızıl haçlı 5 kadırga Sakız kalesini zaptederek bir süre ellerinde tutmuşlardır ([197]). Daha da iyisi, 1608'de Saint-Etienne filosu, Rodos yakınlarında, Mekke'ye hacı taşıyan bütün Türk teknelerini ele geçirmişlerdir ([198]). İstanbul'da kararlaştırılan misillemeler ise zayıfların başvurdukları cinstendir... 1609'da Divan-ı Hümâyun'da Toskanalıların yağmasına karşı Hristiyan dünyasında infial uyandırma umuduyla, Kudüs'e olan Hristiyan haccını yasaklamak tartışılmaktadır

([199]). Evet zaman çok değişmiştir. Ve Toskanalılar, Maltalılar, 1591 tarihli ([200]) bir belgenin onlara verdiği adla Arşipel istilacıları, bunu anlamakta tek başlarına değillerdir. Başka korsanlar da, Sicilyalılar, Napolililer, hatta Barbaroslular da Doğu Akdeniz girişlerini zorlamaktadırlar ([201]) ve tabii bunlara sefil Arşipel'de suyu sıkılabilicek olanı sıkmak üzere, çoğu zaman muhafızlarla anlaşma halinde olan minnacık, ama ürkütücü Doğu Akdenizlileri katmıyoruz. Napolililer (1575-1578 arası hariç) yüzyılın sonundan önce, eğer Venedik kaynaklı haberlere inanılacak olursa, hiç de kalabalığa benzememektedirler ([202]). O tarihlerde sadece kral naipleri, ya kendi hesaplarına, ya da özel kişilerin hesabına korsanlık amacıyla donanan teknelere izin vermektedirler. Bu korsanların arasında, adaların yağmalanmasına ilişkin anlatısının özellikle kaba olduğu Alonso de Contreras ile kendilerine Paris'ten karanlık projeler emanet edilen iki Provencelının bulunması karşısında şaşkınlığa düşülecek midir ([203])?

Buna karşılık, daha 1574'ten önce koskoca bir korsan obası Sicilya'dan hareketle Doğu Akdeniz'e ilerlemeye başlayacaktır. Bunların bazıları ünlüdür: Filipo Corona, Giovanni di Orta, Jacopo Calvo, Giulio Battista Corvaja ve Pietro Corvaja ki, bunlar diğer bazılarıyla birlikte İnebahtı'da da bulunmuşlardır ve bunların arasında Doğu Akdeniz'de çok tanıdığı olan şaşırtıcı Cesare Rizzo da bulunmaktadır: bu adam düşmandan alınan savaş ganimeti olarak Messina'daki S. Nicolo Kalsa'daki Santa Maria della Gracia Kapellasına, hafif *fregatina*'sı ile katıldığı büyük savaştan, Türklerin geçen yıl *havianu prisa a l'isola di Cipro* bir çanı getirecektir ([204]). Ve birçok başka ad daha vardır: örneğin Korfulu bir Rum olan, Venedik fırkateyn, kalyota, tekne ve uyruklarını avlayan ve 1576-77'de Bari ve Otranto valisinin hizmetinde çalışan şu Pedro Landa ([205]). Gene örneğin, 1588'de Sicilya kadırgalarının komutanı Pedro de Leyva'nın korsan kalyotalarından birine komuta eden ([206]) ve o da bir Venedik tekneleri yağmacısı olan ünlü korsan Felipe Canadas.

Çünkü XVI. yüzyılın sonunda korsan dünyasının tümü San Marco Cumhuriyetiyle hesaplaşmak istemekte ve onun zararına iş görmektedir. Serenissima'nın kadırgaları boşuna yırtınmaktadırlar. Signoria'dan kurtulmanın birçok yolu bulunmaktadır - Tarento'daki tüccarlarına vergi salmaktan ibaret olanları olsa bile-. Venediğin Floransa veya Madrid'deki diplomatik girişimlerine kimse kulak asmamaktadır. II. Felipe'den Napoli ve Sicilya'daki korsanlığın yasaklanmasına dair bir emirname elde etmişlerdir; Napoli'de buna çok az itaat edilmiştir; Sicilya'da ise kral naibi ve özel kişiler verimli trafiklerini sürdürmektedirler. Zaten II. Felipe'nin yasaklaması ([207]), Venediklilerinkinden çok, müzakerelerin devam ettiği Türk teknelerine yöneliktir. Venedikliler, teknelerindeki *ropas de judicios y de turcos*'un müsadere edilmesinin ticaretlerini ve buna bağlı olarak ilişkide bulundukları İspanyolların ticaretini yaraladığını ve böylece İspanya'dan atılmış olmakla birlikte kendilerini hâlâ Katolik kralın uyrukları sayan zavallı "devletsiz" Yahudilerle, mütevazi ve sakin Türk tüccarları rahatsız ettiğini istedikleri kadar söylesinler ([208]). Madrid'de, kötü niyetli olarak görülen ve özenle ve ne pahasına olursa olsun koruduğu bir barışın sayesinde, meşru olmayan bir şekilde zenginleşmiş sayılan Venediğin içine düştüğü güçlüklere acınmamaktadır. Doğu Akdeniz'de bizzat Türkler Venedik teknelerini yağmalamaktadırlar. O kadar ki, korsanlığın bu karmaşık yükselişi hem Venedik, hem de Raguza'da dikkatle izlenmektedir (Raguza tekneleri de bu ziyaretlerden kurtulamamaktadırlar). Zafer kazanmakta olan Batı Akdeniz korsanlığının, kısmen Raguza ve Venediğin, Adriyatiğin *"vasselli christiani"* tarafından "işlenen" ve "aç bırakılan" deniz ve adalardan uzakta yer alan güvenli sularına çekilmelerinin nedeni olup olmadığını araştırmak esaslı bir konudur ([209]). Venedik'teki sigorta hadleri her hal-ü kârda bu konuda konuşkandırlar: 1611'de Suriye yolculuğu için % 20 olan bu had, 1612'de % 25'e çıkmıştır ([210]).

Cezayir'in ilk ve göz kamaştırıcı yükselişi

Denizin öteki ucunda Müslüman korsanlığı hiç de daha az müreffeh değildir ve bu refah uzun zamandan beri vardır. Bu korsanlığın çok sayıda merkezi vardır, ama başarısı, Cezayir'in göz kamaştırıcı yükselişinde tamamiyle özetlenmektedir.

1560'tan 1570'e Batı Akdeniz başta Cezayirliler olmak üzere, Berber korsanlarla doludur; bunlardan bazıları Adriyatiğe veya Girit kıyılarına kadar ilerlemektedirler. Bu yılların belirleyici niteliği, belki de büyük çeteler, hatta gerçek filolar halinde yapılan düzenli saldırılardır. 1559 Temmuzunda işte 14 korsan teknesi Andaluçya'daki Niebla yakınlarındadır ([211]); iki yıl sonra gene 14 tekne (kadırga ve kalyota) bu kez Sevilla açıklarında, Santi Pietri yakınlarında gözükmüşlerdir ([212]). Ağustosta Jean Nicot, "17 Türk kadırgası"nın Portekiz Algarve'sinde olduğunu haber vermektedir ([213]). Aynı sıralar Turgut Reis Sicilya ve Napoli önlerinde iş başındadır ve tek bir ağ atışıyla 8 Sicilya kadırgasını ele geçirmiştir ([214]). Yazın ortasında 35 yelkenliyle Napoli'yi ablukaya almıştır ([215]). İki yıl sonra, 1563 Eylülünde (demek ki hasattan sonra) Sicilya çevresinde dolaşmakta ve Messina yakınlarında Fossa di San Giovanni'de iki kere 28 gemiyle görülmektedir ([216]). 1563 Mayısında 4 tanesi kadırga olmak üzere 12 teknenin Gaeta açıklarında oldugu haber verilmiştir ([217]). Ağustosta 9 Cezayir teknesi Cenova ve Savana arasında belirmişlerdir ([218]); Eylülde Sicilya kıyılarında bunlardan 13 tane vardır ([219]). Eylül başında Calabria kıyılarında 32 tanesi ortaya çıkmıştır ([220]); bunlar herhalde gece Napoli'ye gelip, Ponza adasında korunaklı bir konuma yerleşen ve 30 tane oldukları söylenenlerle aynı gemilerdir ([221]). Gene Eylülde Pozzuoli önünden 8 tekne geçerek Gaeta'ya yönelmiştir ([222]), ancak 25 yelkenli sopra *Santo Angelo in İschia* belirivermiştir ([223]). Mayıs 1564'te Elbe adasının önünde 42 gemilik bir filo ortaya çıkmıştır ([224]), hatta bir Fransızın mektubuna göre tekne sayısı 45'tir ([225]). Gene 40 tekne, ama bu kez Languedoc kıyıları boyunca, İtalya kadırgaları için pusuya yatmıştır, bunları Fourquevaux Nisan 1569'da haber vermektedir ([226]). Bir ay sonra, 25 korsan teknesi Sicilya kıyıları önünde resmi geçit yapmıştır, ama kayıkları ve gemileri kovalamakla fazlasıyla meşgul olduklarından karadakilere hiçbir zarar vermemişlerdir ([227]).

Bir keresinde korşanların bir seferinde 8 kadırgayı birden, bir başka keresinde de Malaga önlerinde (Haziran 1566) 28 Biscaye teknesini kaldırırlarkenki darbelerinin şiddeti açıklanmaktadır ([228]). Cebelitarık Boğazı'nda ve Andaluçya ile Algrave'nin okyanus kıyılarında bir mevsimde 50 tekne kaldırmışlardır ([229]), Granada içlerine doğru yaptıkları bir akında 4.000 esir elde etmişlerdir ([230]). Hristiyanlar o yıllarda, korsanların cüretinin sınır tanımadığını söylemektedirler ([231]). Eskiden gece çalışıyorlardı, şimdi işlerini güpegündüz görmektedirler.. Malaga'daki kaka çocukların mahallesi olan *Percheles*'e kadar sokulup, yağma yapmaktadırlar ([232]). Kastilya Cortes'i 1560'ta Yarımadanın kıyılarının boşluğunu, terkedilmişliğini anlatmaktadırlar ([233]). 1563'te II. Felipe Valencia'da iken, Saint Sulpice'in anlattığına göre, "Kuzey Afrikalılar zaman kaybetmeyip, kentin bir fersah yakınlarına kadar sokulup alabildikleri herşeyi alırlarken, kral yalnızca turnuva düzenlemekten, yüzük oyunu ve diğer benzeri faaliyetlerden söz etmektedir" ([234]).

Valencia tehtid edilsin, Napoli ablukaya alınsın (Temmuz 1561'de 500 adam korsanlar yüzünden Napoli'den Salerno'ya geçememişlerdir) ([235]), Sicilya veya Balearlar çembere alınsın, coğrafya bunları açıklamaktadır, bütün bu güney bölgeleri Kuzey Afrika'nın burnunun dibindedirler. Fakat korsanlar o zamana kadar daha sakin olan Languedoc, Provence, Liguria kıyılarına da ulaşmaktadırlar. Haziran 1560'ta Villefranche yakınlarında, bizzat Savua dükü onların elinden ucu ucuna kurtulmuştur ([236]). Aynı yılın aynı ayında Cenova'da ne buğday, ne de şarap vardır ve fiyatlar yükselmekte-

dir: Provence veya Korsika'dan şarap getiren kayıklar, buralarda kol gezen 23 korsan teknesinden çekindiklerinden, denize çıkmaya cesaret edememektedirler ([237]). Ve söz konusu olanlar kaza değildir. Her iyi mevsimde Ceneviz toprakları talan edilecektir. 1563 Ağustosunda batı sahillerindeki Celle ve Albissola'nın sırasıdır. Cumhuriyet İspanya'daki elçisi Sauli'ye "bütün bunlar denizlerde kadırga olmamasından kaynaklanmaktadır, buralarda hiçbir Hristiyan *esquif*'i seyretmemektedir" diye yazmaktadır ([238]). Sonuç: artık hiçkimse denizde seyretmeye cüret edememektedir. İzleyen yılın Mayısında, II. Felipe'nin bizzat şerhedeceği Marsilya kaynaklı bir rapor ([239]), otuzu Trablus'tan, onaltısı Bone'dan ve dördü de Velez'den (bu limanı kapatan Penon, İspanyollar tarafından ancak Eylül 1564'te kapatılacaktır) hareket eden elli Cezayir korsan teknesinden söz etmektedir. Eğer bu haber tam anlamıyla kabul edilecek olursa, denizde kadırga, kalyota veya futa cinsinden 100 teknenin iş yaptığı görülecektir. Aynı haber kaynağı "Cezayir'e fakir Hristiyan yağmaktadır" diye ilâve etmektedir.

Cezayir'in ikinci ve gene göz kamaştırıcı yükselişi

1580-1620 arasında, birincisi kadar parlak, kuşkusuz daha büyük ölçekte olan, Cezayir'in ikinci yükselişi resmolmaktadır. Cezayir'in lehine olmak üzere korsanlığın bir yoğunlaşması ile belirleyici bir teknik iyileşme meydana gelmiştir.

Yüzyılın ortasında korsanlar büyük filolara sahip olduklarından, güney adaları haftalar, hatta aylar boyu çembere alınabilmektedir. Sicilya kral naibi Marcantonio Colonna Haziran 1578'de "korsanlar bu adada, kulelerin olmadığı birçok kıyı bölgesinde büyük zararlara yol açmaktadırlar" diye yazmaktadır ([240]). 1579'da Capri açıklarında Cezayir futaları iki Sicilya refakat kadırgasını ele geçirmişlerdir, Napoli'deki kadırgalara verilen alrm ise bir işe yaramayacaktır. Çünkü bunlar bir kez daha silahları sökülmüş, askersiz, kürekçileri ticari teknelerin mallarını boşaltmakta veya onun kadar barışçı başka bir faaliyetle meşgul durumda, limanda demirlidirler ([241]). 1582'de Sicilya kral naibi çok kötümserdir: "deniz korsan kaynıyor" ([242]). Yıllar geçtikçe durum daha da ağırlaşmaktadır. Tek başına aydınlatıcı bir ayrıntı olarak, korsanlık kuzey sahillerinde ısrarlıdır. Özellikle uzaktaki Katalonya olmak üzere, ne Provence, ne de Marsilya ondan kurtulabilmektedirler. 11 Şubat 1584'te Mecliste ([243]) Marsilyalı esirlerin Cezayir'den bedel karşılığı geri alınmaları tartışılmıştır; 17 Mart 1585'te Meclis ([244]) "Berber korsanların Provence kıyılarında yol açtıkları zararlara son vermek üzere en acil çarelere başvurmak" kararını almıştır. Yıllar duruma çare bulmadan geçmiştir. 1590 kışı esnasında Marsilya, üyelerden birini esirlerin bedel karşılığında geri alınması için Cezayir dayısına göndermeye karar vermiştir ([245]). İlke olarak uzaklığından ötürü korunaklı olması gereken Venedik'te 3 Haziran 1588'de *procuratiori sopre i capitali,* özellikle Venedikli kölelerle ilgilenmekle görevlendirilen bir kurul seçilmiştir ([246]).

Bu dehşetli yıllar boyunca korsanlar heryerdedirler. Onlara karşı Cebelitarık Boğazı'nda; ve Katalonya sahili ([247]) ile Roma kıyılarında gündelik olarak mücadele etmek gerekmektedir; aynı anda hem Andaluçya, hem de Sardinya dalyanlarını yağmalamaktadırlar ([248]). Fakat daha 1579'da Haedo "Cezayir'de aynı anda altmış iki kilise mensubu birden, Berberistan'da böyle birşey hiç görülmemişti" diye yazmaktadır ([249])! Asıl onu daha sonra görmek gerekirdi.

Cezayir'in bu ikinci yükselişi konusundaki açıklamalar eksik değildir; bu herşeyden önce denizin genel refahından kaynaklanmaktadır. Tekrarlayalım ki, ticaret gemisi olmazsa korsan da olmaz. Bu Godfrey Fisher'in sabit farkına varışlarından biridir: refah, ekonomik hayatın belli bir seyirmesi, en azından 1648 sonlarına kadar Akdeniz'de herşeye rağmen sürdürülmüştür ([250]). Buna bağlı olarak; korsanlığın çok sayıda tanıklığın veya aşırı yakınmaların ifade ettikleri veya akla getirdikleri kadar felâketli sonuçlara

yol açmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır, çünkü bu hasmane faaliyetlerdeki artışa rağmen refah devam etmektedir. Aslında korsanlık ve ekonomik faaliyetler birbirlerine bağlıdırlar; ikincisi artarsa, birincisi de bundan yararlanarak gelişir. Çabucak söyleyelim: korsanlık tüm Akdeniz mekânında zorlama mübadele biçimlerinden biridir. Başka açıklama ([251]): Büyük devletlerin aşikâr ve artmakta olan güçsüzlükleri. Türk Doğu Akdeniz sularını, tıpkı İspanyolun Batı denizleri için yaptığı gibi, teslim etmektedir. Gian Andrea Doria'nın 1601'de ([252]) Cezayir'e karşı olan girişimi yalnızca bir jest olarak kalacaktır. Nihayet ve özellikle, Cezayir'in dinamizmi yeni ve hızlı gelişme gösteren bir kentinki olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kent Livorno, İzmir ve Marsilya ile birlikte denizin gençliğidir. Tabii ki korsanlığın hacmi ve başarıları bağımlıdır, hatta kentin en fakir eşekçisinin geçimi ([253]) veya çok sayıda kölenin üstlendiği sokakların temizliği ve daha da güçlü bir nedenle inşaat şantiyeleri, maliyeti yüksek camiler, zengin villaları, Andaluçya göçmenleri tarafından yapılmışa benzeyen su kemerleri buna bağımlıdırlar. Ancak hayat düzeyi çoğu zaman mütevazi kalmaktadır. Bütün yeniçeriler, sıklıkla katılmalarına rağmen, ticaretten servet kazanamamaktadırlar. Başlıca endüstri olan korsanlık kentin tutarlığını sağlamakta, savunmada olduğu kadar denizin veya hinterlandın vehayut köle kitlelerinin sömürülmesinde de birliği oluşturmaktadır. Burada düzen hüküm sürmekte, katı bir yargı duruma egemen olmaktadır, ama gerçekte bunları kentsel kışlalara yerleşmiş bir ordu garanti etmektedir. Haedo'nun hayatı boyunca, Cezayir sokaklarında dolaşan yeniçerilerin nalçalı kunduralarının seslerini kulaklarında muhafaza ettiğini hayal ediyorum. Öte yandan korsanlık faaliyetinin diğer sektörleri güdülediği, onları harekete geçirdiği, örgütlediği, Cezayir'e doğru bir yiyecek ve mal akımına yol açtığı da doğrudur. Beyaz kentin çok uzağında, ötelerdeki yayla ve dağlara kadar sükûnet kural haline gelmiştir. Bunun sonucunda kentin hızlı, anormal bir gelişimi ortaya çıkmış ve bu durum onun görüntülerini ve toplumsal gerçeklerini değiştirmiştir.

Cezayir 1516-1538'lerde bir Berber ve Endülüs kenti, ihtida etmiş Rumlar kenti ve bir Türk kentiydi ve bunların hepsi birbirlerine iyi kötü karışmışlardı. Bu Barbarosları yaratan dönemin Cezayir'idir. 1560-1587 arasında Uluç Ali'nin Cezayir'i giderek İtalyanlaşmıştır. 1580-1590'lardan sonra ve 1600'lerde işte Kuzeyliler, İngilizler ve Alçak Ülkeler çocukları, bir Simon Danser (İtalyan ve Fransız belgelerinin *Dansa*'sı) ([254]), yani *Tantzer,* dansçı, asıl adı ile Dordrecht doğumlu Simon Simonsen. Cezayir'deki İngiliz konsolosu onun 1609'da Lübeck'te yapılmış büyük tontajlı bir tekneyle *(of great force)* geldiğini görmüştür. Bu teknenin mürettebatı Türk, İngiliz ve Hollandalılardan meydana gelmiştir ve o yıl zimmetinde, el koyduğu 30 tekne yer almaktadır ([255]). Hayatını, karısının ve çocuklarının bulunduğu Marsilya'da Hristiyanlığa geri dönüşünü, daha sonra tüccar kentin hizmetine girişini, esir düşmesini, nihayet yıllarca sonra Tunus'ta, Şubat 1616'da dayının emriyle *muhtemel* idamını anlatmak, bu emin olmadığımız ayrıntıların ([256]) açıklanmalarını, tartışılmalarını, araştırılmalarını gerektirecektir. Bu gerekli midir? Fakat sarışın istilacılar yalnız gelmemişlerdir. Yelken, lata, reçine, barut, toplarla ve tabii yelkenlileriyle birlikte, yani Okyanusta dolaşan ve uzun süreden beri İberyalıların muazzam karaka ve kalyonlarını komik duruma düşüren şu yelkenlilerin aynılarıyla. Livorno aynı anda onlara kucağını açmıştır. Fakat Cezayir onları kullanmayı daha iyi bilecektir. Yelkenli orada, hafif ve ince uzun gövdeleri olan, top, yük ve safra ile değil de, kürekçilerle aşırı yüklü ince kadırgaları, geleneksel kalyotaları devre dışı bırakmıştır; bu kürekçiler çırpıntılı denizde ilerleyebilmek için küreklerinin başında ölmüşlerdir. Bu emsalsiz kürekçiler Cezayir reislerinin gücünü meydana getirmişlerdir. Fakat Cezayir hafif yelkenliyi, o da hız ve gafil avlamak için yapılmış olan yelkenliyi benimsemektedir.

1580'in Cezayir'i herhalde 35 kadırga, 25 firkateyn artı bir miktar fırkata ve kayık idi. 1618'de doğru herhalde, en küçüğü 18-20 top ağzına sahip 100 kadar yelkenliye sahipti.

1623'te (daha muhtemel bir rakam olup İstanbul'da İngiliz çıkarlarını gözetmekle görevli Sir Thomas Roe tarafından verilmişti), 75 yelkenli artı yüzlerce hafif teknedir. O sıralar Berberistan korsanlığı hemen tamamiyle Cezayir'de yoğunlaşmıştır; Trablus, ürkütücü Trablus (1580'lerde İtalya'da denize açılan herkese, Tanrı sizi Trablus kadırgalarından esirgesin! denilmekteydi). 1612'de yalnızca bir çift yelkenliye ve Tunus'da 1625'te 7 taneye sahiptir ([257]). 1610 ve sonra 1614'te İspanyolların tek kurşun bile atmadan Larache ve Marmora'yı aldıkları Batı'da du durum acaba aynı mıydı ([258])? Her hal-ü kârda Cezayir zenginlikten şişmekte, patlamaktadır. Portekizli bir esir ([259]) bize 1621-27 arasında Cezayir'de 20 bin kadar esir olduğunu, bunun yarısı kadarının "Hristiyan aleminin en iyilerinden" Portekizliler, Flamanlar, İskoçlar, İngilizler, Danimarkalılar, İrlandalılar, Macarlar, Esklavonyalılar, İspanyollar, Fransızlar, İtalyanlardan meydana geldiğini; diğer yarısının da, Suriyeliler, Mısırlılar ve hatta Japonlar Çinliler, Yeni İspanyalılar, Habeşler gibi sapkın ve putataparlardan meydana geldiğini bildirmektedir. Ve tabii her ulus dönmeler arasında kendi payına sahiptir. Tanıklıklardaki belirsizliklerin payını ortaya koyalım; ancak Cezayir'in kozmopolit kıyafetinin renkleri artmıştır. Bu arada Cezayir korsanları denizi doldurmaktadırlar, kentleri artık Akdeniz'in tümünün ölçeğindedir. 1624'te Cezayirliler İskenderun'u yağmalamışlar ve biri Fransız, diğeri Hollandalı iki tekneyi ele geçirmişlerdir ([260]). Bundan da fazlası Cebelitarığın ötesine üşüşmekte, 1617'de Madera'yı, 1627'de İzlanda'yı yağmalamakta, 1631'de İngiltere'ye temas etmekte (bunu söylemiştik) ([261]) ve artık Atlantik'te (özellikle 1630-1640 arasında) deniz haydutluğu yapmaktadırlar ([262]). Müslüman korsanlığı Okyanus korsanlığıyla birleşmiştir. Ve öteki adı Simon Reis olan Simon Danser, gene o, söylenildiğine göre herhalde 1601'den sonra, zor Cebelitarık Boğazı'ndan uygun bir şekilde geçmeyi Cezayirlilere öğretmiştir ([263]).

Bir sonuca varılabilir mi?

Cezayir korsanlığının bu kötü özetlenmiş dosyası kesin sonuçlar içermemektedir. Ben kendi hesabıma, bu Cezayir faaliyetini, Akdeniz için henüz bir felâket düzeyine ulaşmamış bir konjonktürün hesabına yazmaya eğilimliyim. Godefrey Fisher'in ufuk açıcı kitabı bunun aksini söylememekte, tamamen tersine bizim gibi düşünmektedir. Fakat hiç de haksız olmaksızın, sorunu karmaşıklaştırmaktadır. Ona göre, genelde Müslüman ve özelde Cezayir korsanlığının yeni ve Batılıların gözünde suçlu gibi olan rolü abartılmıştır İyi niyet çoğu zaman Hristiyanlığın hizmetkâr ve koruyucularının cephesinden çok, hasım cephede bulunmaktadır. Bu noktada hiçbir "yargıç" onu haksız bulmayacaktır. Fakat tarih yargıçları dışlar. Gene İngiliz meslekdaşımızla birlikte, Akdeniz'deki korsanlığın bütünsel faaliyetinin aşırı değerlendirildiğini farketmenin başka türlü bir önemi vardır. Hristiyan denizinin kıyılarından yükselen şikâyetlere ve delillere çok fazla kulak verdik ve tarihçiler sonuca çok fazla aceleyle ulaştılar.

Korsanlık denizin zenginliklerinin üzerine boşalan şu Tanrısal felâket değildir. G. Fisher sonuçlarını daha iyi oluşturabilmek için rakamlarımızı gözden geçirmek istemektedir: Cezayir'in yüz yelkenlisi ona fazla gözükmektedir. Gerçekte kesin rakamı ve özellikle de bunun yıllar itibariyle değişmesini bilemiyoruz. Fakat bu yelkenlilerin su taşımlarının küçük olduğu, bunların hız için, donanım ve silahlarının gücünden fedakârlık yaptıkları kesindir ([264]). Bunlar çoğu zaman teknelerden birkaç Terre-Neuve veya başka yer balık fıçısı çalan yiyecek talancılarından başka şey değillerdir. Örneğin 1631'de İngiltere kıyılarında belirdiklerinde, halkı şaşkına çeviren gerçek bir tehlike olmayıp, yenilik, *novelty* olmuştur ([265]). Başka yerlerde olduğu gibi, burada da söz konusu olan toplu iğne çizikleridir.

İkna olabilir miyiz? Hem evet, hem hayır. Evet, çünkü sorunu fazlasıyla hızlı ve tek taraflı biçimde çözmüştür; evet, çünkü Cezayir yalnızca İslami veya Kuzey Afrikalı değil, aynı zamanda dünya ölçeğinde, uluslararası bir olgudur. Herşeye rağmen hayır, çünkü G. Fisher'in kullandığı başka tanıklıklar farklı bir çan sesini duymamıza yol açmaktadırlar. Alberto Tenenti'ninki ([266]) gibi dikkatli incelemeler çoklu, ciddi darbeler indiren bir korsanlık konusunda tam da vaktinde bizi uyarmaktadırlar. Tenenti'nin 1592-1609 arasına ilişkin olarak sunduğu sondaj, Venediğe doğru yol alan veya bu kentin limanını terkeden tekneleri gündeme getirmekle birlikte, tüm Akdeniz ölçeğinde geçerli olamaz. Ancak Venedik bütün korsanlık faaliyetlerinin hedefi olma ayrıcalığına sahip olduğundan, test çok da fazla yerel olmaktan çıkmaktadır. Bu kısa zaman aralığında yağmalanan ve harita üzerinde yerleri belirlenebilir 250-300 kadar tekneden 90 tanesi için saldırganın kimliğini nisbi bir kesinlikle bilebilmekteyiz. Müslüman korsanların payı 44, Kuzeylilerin (İngiliz ve Hollandalı) 24, İspanyollarınki de 22'dir. Müslüman ve Hristiyan korsanlığı kabaca eşitlenmektedir. Bu 250-300 elkoymanın karşısında 360 batma olayı meydana gelmiştir. Demek ki insanlar hemen hemen unsurlar kadar zarar vermektedirler ([267]). Eğer bir an için, fazla da inanmaksızın, Venedik trafiğinin herşeyin eşit oranlarda olmasıyla birlikte, denizinkinin onda biri olduğunu kabul edersek - 1598-1609 arasındaki 18 yıl süresinde- 2500-3000 el koymayı korsanlığın zimmetine yazmak gerekir ki, bu yılda ortalama 138-166 teknenin korsanların eline geçmesi demektir (insanlar, mallar, kıyılardan kaldırılanları saymaksızın). Bunlar mütevazi rakamlardır. Ancak bu belirsiz rakamların küçüklüğüne pek de önem atfetmiyoruz ([268]). Aynı şekilde korsan aletlerinin, filosunun küçüklüğüne de. Bu, çok küçük teknelerin aşırı bol olduğu ve asayişin iyi sağlanamadığı bir denizin ortaya koyduğu dirence cevaptır. Zaten korsanlık toptan çok daha fazla, bordalamak, kılıç ve çakmaklı tüfek demektir. Eğer Uskoklar kayıklarındaki silahlara göre değerlendirilecek olsalardı, hiçbir tehlikelerinin olmadığı düşünülebilirdi. Oysa!

Tabii ki esas olan, korsanlık ile Akdeniz hayatı arasındaki pozitif korelasyon olarak kalmaya devam etmektedir, bilhassa pozitif diyorum: herşey birlikte yükselmekte, birlikte alçalmaktadır. Eğer korsanlık mübadelelerini barışçı hayatını ucundan şöyle bir ısırabiliyorsa, korsan maması yetersiz kalma tehlikesi taşımaktadır ve bu Akdeniz'deki bir gerilemeye tekâbül etmektedir. Bunu belirleyebilmek için hâlâ yoksun olduğumuz rakamlar gerekmektedir. Korsan teknelerinin toplam sayısı, gemi el koymalarının hacmi, esirlerin kitlesi hakkında hiçbir kesin fikre sahip değiliz. Bu kitle büyüyora *benzemektedir.*

Esirlerin bedel karşılığı geri alınması.

Hristiyan aleminin her yanında fakirlerin geri alınması için kurumlar ortaya çıkmıştır; bilindiği üzere zenginler kendiliğinden takas edilmektedirler. 1584'de papalık bu konuda örnek olmuştur: XIII. Gregorus *Opera Pia della Redenzione de'Schiavi*'yi kurmuş ve bunu Roma'daki eski ve faal *Arciconfraternita del Gonfalone*'ye bağlamıştır. İlk bedel karşılığı esir geri alınması 1583'te gerçekleşmiş, ilk kurtarma heyeti Cezayir'e Şubat 1585'te varmıştır ([269]). 1569'da Sicilya'da *Arcicofraternita della Redenzione dei Cattive* kurulmuştur, bunun merkezi Palermo'da Santa Maria Nuova Kilisesindedir. Bunlar aslında, daha XVI. yüzyılda iş görmüş olan eski kurumların yeniden ele alınmalarından ibarettirler ([270]). 29 Ekim 1597'de ([271]), Cenova'da faal *Magistrato del Riscatto degli Schiavi* kurulmaktadır; bu da aynı şekilde, 1403'e kadar geriye giden *Magistrato di Misericordia* adlı bir kuruluşun devamı olarak ortaya çıkmıştır. Bir bakıma tüm medeni haklarını kaybetmiş, geri döndüklerinde çözülmesi gereken inanılmaz sorunlar çıkartan bu esirler için yönetim birimleri, mahkemeler de gerekmektedir. Çok uzun zamandan

beri kayıp veya ihtida etmiş olarak, gerilerinde o kadar çok muallakta olay bırakmaktadırlar ki, aileleri müdahale etmek, kayıp kararı aldırtmak zorunda kalırken, "esirler bakanlığı" da kendi cephesinden bu kayıpların haklarını korumak üzere müdahale etmekteydi. Bu esaretlerin tarihini kesinlemek isteyenler için -onların kolay edebiyatlarını değil-, uzun Ceneviz kâğıt dizileri ne kadar da muhteşem bir belgesel kaynak oluşturmaktadırlar.

Esirleri kurtarmak iyi bir şeydi. Herşeyden önce onların ruhlarını kurtarmak gerekiyordu. Dinsel tarikatlar büyük bir tutkuyla bu işe sarılmışlardır. Bunu yapabilmek için esirlerin geri alınması bahanesiyle Berberistan'a sokulmak, yardım kuruluşlarıyla anlaşmak, geçiş hakkı elde etmek ve Roma'dan, İspanya'dan, Cenova'dan veya başka yerlerden meşrulaştırıcı sadakalar toplamak gerekmekteydi. Kapüsen rahibi Soncinolu Fra Ambrosio'nun Marsilya 7 Aralık 1600 tarihli ve Cenova'daki *Magistrato del Riscatto*'ya hitaben yazılmış mektubu okunurken, bu zor pazarlıklar hakkında bir fikir edinilecektir. Kapüsenler ve Karmelitler bu manevi görevi aralarında paylaşmışlar, birine Tetuan, diğerine Cezayir düşmüştür. Fakat bir yolculuk fırsatı yaratma ve "ruhların selameti için gerekli zaman, çünkü aranan budur, başka hiçbir şey değil" fırsatı yaratma konusundaki pazarlıklar bitmek tükenmek bilmemektedir ([272]).

Bu geri almalar, bu insan ve mal takaslarıyla pazarların ve trafiklerin yeni bir coğrafyası belirmektedir. Ruh kurtarıcılarının yolculukları artmakta, bunlar kayıklarında sağlam bir şekilde sigortalanmış nakit veya mal götürmektedirler ([273]). Tunus'ta 1574'ten, Cezayir'de de 1579'dan itibaren olmak üzere, herşey Fransız konsolosluklarında kaydedilmektedir. 1600'lere doğru Tabarka'da ([274]), Tunus ve Bizerte yönünde iş gören diğer bir faal geri alma merkezi işlemektedir. Kurtarılanların geri dönmesi üzerine büyük törenler yapılmakta, bunların içinde alaylar ve şükran gösterileri yer almaktadır. Daha 1559'da ([275]) Lizbon'da bir kurtarılmış esir kafilesi kentte dolaşmakta ve zindanda yatanların tek gıdası olan peksimeti bir sopa ucuna takılmış olarak gezdirmektedir. Bu esir almalar, bu yolculuklar, bu kurtarmaların temas ve bağlar yarattıklarını görmemek mümkün müdür? Korsanlığın karşılıklı olması nedeniyle, arap saçına dönmüş durumlarla karşılaşılmaktaydı. Tunus'taki Fransız konsolosluğunun bir belgesi ([276]), Arnavut Memi'nin karısına ait bir köle olan Sardinyalı bir rahipten söz etmektedir ki, Memi de Katolik Kralın kölesidir. Bu iç içe girmeler takasları hızlı değilse bile, mükün hale getirmektedirler.

Öte yandan zindanlardaki aşırı nüfus artışı yüzünden kaçışlar artmaktadır. Cezayir'den adam kaçıran Valencialı Felipe Romano'nun fırkateyniyle giriştiği maceraları görmüştük. Zindanda yatanlar kendi kaçışlarını kendileri örgütlemektedirler ve bunların grup halinde kaçışları geçerli bir yöntemdir ([277]). Birgün bir futa, başka bir seferinde bir kadırga ele geçirmekte ve maceraya doğru açılmaktadırlar! Bunlar bu mutsuz hayatların en az sevimli olan ayrıntıları değildir. Kaçışların kolaylığı, iki dünyanın sınırında yaşayan, eğer devletler belli bir kuralcılığı dayatmak için müdahale etmeseler daha da belirgin olacak bir kardeşlik içine giren yarı-Müslüman, yarı-Hristiyan ara insan sayısındaki artıştan büyük ölçüde kaynaklanmaktadır. İhtida kardeşlik ortamını hazırlamaktadır (en güzel yol değildir, ama kuşkusuz en genişidir); ticaret, geri alma ve mal trafiğindeki kardeşlik. İstanbul'da bu İtalyan mühtedilerin uzmanlığıdır; Cezayir'de ise reislere ve zindanlara alışık olan, fırsat çıktığında mercancı; balmumu, yün, pösteki taşıyıcısı Korsika burnu kökenli Korsikalıların; Tunus'ta da, istediklerini çıkartabilen ve para karşılığında herhangi bir esirin geri dönmemesini sağlamakla suçlanan Fransız konsolosluğunun adeta tekelindedir ([278]). Heryerde Yahudi aracılar birbirleriyle karşılaşmaktadırlar.

Bütün işlemler verimlidir. Cezayir'de ticaret yapmak, kendisine soru sorulan bir Cenevizli tüccara göre, % 30 kârın garanti olması demektir. Öte yandan, bir kez daha hatırlatmak gerekir ki, İspanya'da Cezayir'e yasak mallar götürmek ve yağmalanmış mallar ile korsan malları satın almak yasaklanmıştır ([279]). Fakat bunlar İtalya ve Livorno'da kolaylıkla alıcı bulmaktadırlar. XVII. yüzyılda bağlantı hâlâ sürmektedir. 1621'de bir Portekiz *nave*'sine el konulmasıyla, reislerin eline, anlatıcının dediğine göre "bütün İtalya'nın sayesinde zenginleştiği" bir elmas hazinesi geçmiştir ([280]). Türkler değerli taşlardan pek anlamadıklarından, bunları düşük fiyattan satmışlardır... Fakat bu gündelik olayları, en az gürültü çıkaranlarını şöylesine bir farkedebilmekteyiz. Tunus belki de Cezayir kadar, hatta daha büyük ölçekte olmak üzere bu yasadışı ticaretin buluşma yeridir. Sicilyalı bir tarihçi, zamanından önce bir Şanghay demektedir ([281]). Kesinlikle haklıdır.

Bir savaş diğerini kovar

Demek ki, 1574'te Akdeniz'de savaş durmuştur denildiğinde, söz konusu olanın hangi savaş olduğunu kesinlemek gerekmektedir. İyice düzenli, büyük devletlerin otoritesindeki artışla yükselen, büyük masraflarla sürdürülen büyük savaş, evet o ortadan silinmiştir. Fakat bu canlı güçler, domanmaların hayatına artık bağlanamayan, kârları ve ücretleri yetersiz hale gelmiş adamlar (bu olgu delici gözlemleri olan bir Venediklinin, Körfez Kaptanı Filoppo Pasqualigo'nun gözünden 1588'de kaçmamıştır), büyük savaşın iflas etmesiyle maceraya açık hale gelmektedirler. Kadırga tayfaları, bazen bizzat kadırgalar donanmalardan kaçmakta, askerler veya olağan olarak asker olması gerekenler, eylem alanları dar veya geniş maceracılar, bütün bu insanlar kara veya denizdeki küçük savaş cephesine intikal etmektedirler. Bir savaş diğerini kovmakta, onun yerine geçmektedir. Bilgili, çağdaş ve masraflı büyük savaş Avrupa'nın Kuzeyine ve Atlantiğe göç ederken, Akdeniz artık yalnızca ikincil ve gerilemiş savaşların alanı haline gelmektedir. Akdeniz toplumları, ekonomileri, uygarlıkları ellerinden geldiğince bu çete savaşları ile korsan savaşlarına uyum sağlayacaklardır. Gerçeği söylemek gerekirse burada güçlerini, pişmanlıklarını, kötü niyetlerini, intikamlarını, kinlerini tüketeceklerdir... Eşkiya savaşı da, patlamayan bir toplumsal savaşı önceden tüketmektedir; artık bunlardan hiçbiri, deliler ve azizler dışında kimseyi ilgilendirmemektedir.

Barışa kitlesel bir geri dönüşle birlikte (1598, 1604, 1609) büyük savaş aynı şekilde Kuzeyi ve Atlantiği de terketmekte ve bu durumda tehtidlerini, tasarılarını, hülyalarını Akdeniz'e yöneltmektedir. Geri gelecek midir? Hayır ve Ossuna dükü ile İspanya'nın Venediğe karşı ölü doğmuş savaş denemelerine (1618-1619) anlamını veren bu olmaktadır. Hayır ve belki de bu Akdeniz'in artık büyük savaşın yükünü taşıyamacağının, yani fiyatını ödeyemeyeceğinin kanıtıdır. Fakat ondan da tam kurtulmuş değildir.

Bu noktada sonucumuz kötümser olacaktır. Eğer Akdeniz'in XVI. yüzyılın savaşçı yaşamı içinde yalan veya hayal değilse; dönüşümleri, yükselmeleri, taklidleri, yeniden değerlendirmeleri ve gerilemeleri için de savaş onun uzun süren niteliği olmaktadır: kızgın hatların hepsi aynı anda soğumamaktadır. *Bellum omnium pater,* bu Antik ifade XVI. yüzyılın insanları için bildik birşeydir. Herşeyin babası, herşeyin oğlu, binlerce kaynağı olan nehir, kıyısı olmayan deniz. Herşeyin babası, ama o kadar düşlenen ve çok nadiren ulaşılan barışın kendisinin değil. Her dönem kendi savaşını, hatta savaş*larını* imal etmektedir. Inebahtı'dan sonra, Akdeniz için tamamen kendine ait olan büyük savaş dönemi sona ermiştir. Büyük savaş Kuzeye, Atlantiğin batısına -ve yüzyıllar boyunca-, olması gereken yere, dünyanın kalbinin attığı yere yerleşmiştir. Bu uzaklaşma, tek başına uzun bir söylevden çok daha iyi bir şekilde Akdeniz'in gerilemesini ilân etmekte, onun altını çizmektedir. 1618'de Otuz Yıl Savaşı'nın ilk kurşunlarıyla birlikte büyük savaş onun uzağında başlamıştır: İç Deniz artık dünyanın şiddetli kalbi değildir.



65. Hristiyan esirler İstanbul yolunda
S. Schweigger'in bir çiziminden, 1639.

8

SONUÇ YERİNE: KONJONKTÜR VE KONJONKTÜRLER

Akdeniz'in siyasal, kültürel ve savaşçı hayatına tahsis edilmiş bölümlerden sonra konjonktürden söz etmek, toparlayıcı bir bilanço düzenleyerek sonuca varmak değil de, yeni açıklamalar getirmek ve yeni bir yol açmak anlamına gelmektedir.

Gerçekten de, önceki sahifelerde hareket ile yarı-hareketsizlik arasındaki diyalog hiç kesilmemiştir. Fakat artık sahnenin tümü tek bir harekete kaldığından, herşey değişmektedir, değişmek zorundadır: üstelik bir boyutun silinmesiyle uzay geometrisinden düzlem geometresine geçilmiştir ve bu ötekinden daha basittir. Uygulamada; sıralanışları, evreleri, dönemleri, bunalımları, köşe yılları, koskoca bir patetizmi ve icabında bizzat uyduruk olan açıklamalarıyla bir anlatı kendini bize sunmaktadır. Çünkü en gürültülüsü, hepsinden daha iyi bilineni olan ekonomik konjonktür çabucak kendini ötekilere dayatmakta, onları dili ve kesinlemeleriyle ezmektedir. Bi yeni-materyalizm hizmet sunmaktadır. Bu meşru mudur, değil midir?

Başlangıç iddiaları

Bu andan itibaren açıklamak; insanların hayatındaki çok değişken diğer dalgalanmalarla maddi hayatın solunumları arasındaki bağıntıyı hayal etmek anlamına gelmektedir. Çünkü, *bir* değil *birçok* konjonktür, oluşmakta olan birçok tarih yelpazesi vardır. Bunların hepsini başat bir ritme indirgeyebilmek çok basit, çok güzel olacaktır. Ve bu arada, söz konusu olan hangi ritmdir? Emredici özellikleri ve mantıki sonuçlarıyla kabul edilmesinin yeterli olacağı tek bir basit ekonomik konjonktür yoktur. Bizzat François Simiand, kendi hareketlerinin üzerinde, dalgalara özgü hareketleri taşıyan medcezirlerden söz ederken, en azından iki konjonktürü birbirinden ayırmaktaydı. Oysa gerçek bu açık imgede olduğu kadar net değildir. Ekonominin tanıdığı bu titreşimli hareketler evreninde, hesaplama, dönemlerinin uzunluğuna ve isteğine tabi olarak onlarca hareketi soyutlamaktadır: yüzyıllık hareket *(trend),* "uzun hareketlerin en uzunu"; uzun konjonktürler (Kondratiyef'in elli yıllık devreleri, çifte devreler veya hiperdevreler, iç devreler)(1); kısa konjonktürler, on yıllık devreler, mevsimlik hareketler. Böylece ekonomik hayatın ham hareketinden birçok çelişkili dil türemekte ve bunlar biraz da yapay olmaktadırlar.

Demek ki eğer, akmış gitmiş olan zaman içindeki nedensellik bağlarını bilmek için ekonomiyi kullanmak istersek, on, yirmi mümkün dil ve bir o kadar da farklı bağ kendilerini sunmaktadırlar. Bu durumda tarih hemen çokluk, belirsizlik haline gelmekte

ve belki de bu titreşimlerin, yaşanmış zamanın sonuçta bir saatteki saniyeler, dakikalar, saatler, hatta günler gibi birbirine eklenmeleri gereken bütün bu dalgaların hepsinin izlenmesi nedeniyle, bütün elimizden kaçmaktadır.

Fakat somut bir dil, teorik bir tartışmadan daha iyi olacaktır. Böylece, yeniden inşa etmeye çalıştığımız şekliyle, XVI. yüzyıl boyuncaki Akdeniz'in tümünü gözönüne alalım. Çekincelerimizi ve temkinliklerimizi unutarak, bir an için, yüzyıllık *trend* ölçülerinde, sonra da uzun konjonktürlere göre ondan birçok ölçümler alalım. Kısa ve mevsimlik dalgalanmaları bir kenara bırakacağız.

Yüzyıllık trend

Ekonomik hayatın yüzyıllık bir yükselmesi herhalde 1470'lere doğru harekete geçmiş ve kuşkusuz, 1590-1600 yıllarının rekor pahalılığıyla kesilmiş veya en azından durgunlaşmıştır, hareket daha sonra kör topal 1650'lere kadar sürmüştür. Bu tarihler; 1470 (veya 1450), 1590, 1595 veya 1600, 1650 ancak çok yaklaşık kıstaslar olarak değere sahiptirler. Bu uzun yükselme sağlamasını tahıl fiyatlarındaki değişmelerde bulmaktadır. Bunun çok açık, belirleyici bir veri olmadığı konusunda hiçbir kuşku yoktur. Eğer ücret eğrilerinden hareket edilseydi, eğer üretim eğrilerinden yola çıkılabilseydi, ortaya başka kronolojiler çıkardı, ama bunları hemen buğdayın ororiter eğrileriyle karşılaştırmak, onlara indirgemek gerekirdi.

Her hal-ü kârda bu uzun XVI. yüzyıl süresince, derinlemesine bir yavaş yükselme maddi hayatın ve ondan beslenebilecek herşeyin gelişimini teşvik etmiştir; o ekonominin bir cins özel sağlığı olmuştur. Earl J. Hamilton birgün bana "XVI. yüzyılda bütün yaralar iyileşmektedir" demişti. Her seferinde ortaya telâfiler çıkmaktadır; örneğin endüstriyel alanda ani fırlamalar birbirleriyle bağlanmaktadırlar; örneğin ticari alanda bir kapitalizm duraklayınca, bir başkası bayrağı yukarı kaldırmaktadır.

Bu gizil güç, XVI. yüzyılın sonunda bir geceden ertesi sabaha kaybolmamaktadır; gerçekte yeniden yükseliş kendini kanıtlamakta gecikmektedir. Kısa, yapısal (yani çok derinlere nüfuz eden) 1619-1623 bunalımından önce bu olmayacaktır, bu Ruggiero Romano'nun ([2]) ve hemen hemen Carlo M. Cipolla'nın ([3]) kanaatleridir. Belki de Emmanuel Le Roy Ladurie ([4]), René Baehrel ([5]), Aldo de Maddalena ([6]) ve Felipe Ruiz Martin'in ([7]) ileri sürdükleri ve benim de yapabildiğim gözlemlerle sınırlı olmak üzere yukarıda düşündüğüm gibi 1650 yıllarından önce değil. Gerçekten de, gerileme yolunun üzerinde frenler, göze görünür toparlanmalar, hatta çok şaşırtıcı olsa dahi tarım alanında dahi toparlanmalar meydana gelmektedir. Felipe Ruiz Martin bana şöyle yazmaktadır ([8]): "1582 bunalımından sonraki İspanyol tarımının gerilemesi, söylenmesinin adet olduğu kadar baş döndürücü olmamıştır; büzülmesi esnasında 1610-1615 arasında devrevi bir toparlanma (yani kısa) ve 1630'da bir başkası daha olmuştur; felâket 1650'den önce meydana gelmiş değildir".

Zaten kendisi oldukça karmaşık olan, Avrupa'nın farklı kesimleri arasındaki mümkün konjonktürel kaymalar sorununu ortaya çıkartan bir tartışmayı tek bir cümleyle sonuca ulaştırmak mümkün değildir. Tabii ki bu sonuncu konuda da XVII. yüzyılın yüzyıllık büzülmesine ötekinden daha önce yakalanmış bir Akdeniz konjonktüründe, Kuzeyin konjonktürünün zıddına kaymanın çok fazla basit olduğunu düşünüyorum. Fakat tartışma sürmektedir. Biz Akdeniz tarihçileri için gerçekte söz konusu olan, bir kez daha rahatsız edici ve yanlış bir erken gerileme fikrinden kurtulmaktır. Ben bu kitabın ilk yayınlanışında bitişi 1600'lerin hatta 1610-1620'lerin ötesine koymuştum ([9]). Bunu memnuniyetle 30 yıl geri çekebilirim.

Bu söylendikten sonra, iktisatçıların uzun zaman önce yapılmış genel hesaplamalarının bu unsur gelişmesinin sonu için önceden XVII. yüzyılın ortay yıllarını vermeleri merak uyandırıcıdır, böylece yüzyılın ilk 50 yılı aşikâr bir gecikmiş gerileme dönemi olmaktadır.

Bunun tersine, başlangıç noktasının saptanması konusunda aralarında hiçbir anlaşma bulunmamaktadır. Benim de katıldığım Marie Kerkuel'in ([10]) (1470 veya daha iyisi 1450) ve Jenny Griziotti Kretschmann'ınki ([11]) (1510) arasında tercih yapabiliriz. Her iki hesaplama da kendini savunabilir. En erken bitiş olan 1470, normal fiyat eğrilerinden, en geç olanı ise gümüş fiyatlarından çıkartılmaktadır. Ben de René Baehrel gibi normal fiyatlardan yapılan hesaplamaları tercih ediyor, ama bu kavgaya girmek istemiyorum.

Kuşkusuz bu tartışmada, tarihçilerin yavaş yavaş aydınlatacakları başka bir düzenden veriler yardıma çağrılabilirler. Şeyleri daha yakından incelediğim Venedik'te, kendi hesabıma kentin 1450'den itibarenki inşaı ve güzelleştirilmesinden çarpıldım; bu faaliyetler ile kanallar üzerindeki ahşap köprüler taşa çevrilmiş ([12]), 1445'te ([13]) Santa Maria de Broloio Kilisesi yanında açılanı gibi büyük kuyular kazılmış, Mayıs 1459'da ([14]) *in loca Rivoalti* yeni bir *loggia* inşa edilmiş, bu nedenle *Doge*'ler Sarayının inşaatını sürdürebilmek için dokumacı dükkânları oradan kaldırılmıştır. 1494 tarihli bir metin "bu kent hergün güzelleşiyor" diye kaydetmektedir ([15]). "En azından insanlar bu güzelleştirmelere saygı duymasını bilseler!". Böylece Mart 1504'te ([16]) San Marco Meydanını (burası 1495'ten beri muhteşem bir saat kulesine sahiptir ([17]) taş yontucuların yaptıkları kulübelerden kurtarmak gerekmiştir, bunlar ağaçların ve asmaların yanına yerleşmişlerdir *"et quod prejus est: è facta una latrinache ogniuno licensiosamento va li a far spurtitie..."*. Bu deliller tabii ki ne Venedik'te (inşaatlar uygun bir konjonktüre göre veya ona *karşı* yapılmaktadır?), ne de Akdeniz ölçeğinde sorunu çözmemektedirler. Fakat beni, sıklıkla "uzun XVI. yüzyıl" adını verdiğim şu 1450-1650 arasındaki yılların hepsini aralarında bağlama konusunda cesaretlendirmekte ve buna bağlı olarak Jean Fourastié ([18]) ve öğrencilerinin ileri sürdükleri üzere onun bu ilk atılımını Amerikan değerli maden istilasından bağımsız olarak görmeme yol açmaktadır. Bir kentin -Venedik- "Gösterge" olarak alınıp, bu gündeme getirilişi kuşkusuz geçerlidir, belki de fiyat eğrilerinin işaret ettiklerinden daha gerçek bir konjonktürü açığa çıkartmaktadır. Bu Gilles Caster'in "enerji Toulouse'a 1460-1470'de geri dönmektedir" diye yazarken veya bu aynı Toulouse kentinin bir yüzyıllık (bize göre birinci XVI. yüzyıl) zenginleşme dönemi (1460-1560) tanıdığını ifade ederken düşündüğü şeydir ([19]). Fakat deneyin tekrarlanmış olması gerekirdi.

Birlik, bu 1450-1650 arasındaki iki yüz yılın birliği, açıkçası geniş açıklamalar gerektirmektedir. Neden veya sonuç olarak, büyük bir nüfus yükselmesi bu iki yüzyılı, bölgelere veya yıllara göre az veya çok güçlü olarak kat'etmektedir ve gözlemin mümkün olduğu hiçbir yerde görülmediği olmamaktadır. Ancak *trend*'in yükselmede olması, daha önce gösterdiğimiz üzere, hayat düzeyinin yükselmesi anlamına gelmemektedir. En azından XVIII. yüzyıla kadar ekonomik gelişmeler, şu veya bu anda, her zaman "toplumsal katliamlar" ([20]) aracılığıyla sayıları artmış olan insan kitlelerinin aleyhine tecelli etmektedir.

Bu yüzyıllık yükselmenin bu sabit ilerlemesi inkâr edilemez bir şekilde karasal devletlerin, sonra da imparatorlukların oluşumunu teşvik etmişe benzemektedir ([21]). Geri dönüş onlar için ciddi güçlüklere yol açacaktır. Bu yükselme aynı zamanda, karşı darbelere rağmen, nisbeten açık bir toplumu da teşvik etmiştir. Daha önce gördüğümüz üzere aristokrasi, kârlı işler yapmış bir burjuazinin istilasıyla kendini yeniden yapılandırmaktadır. Kârlı işler ekonominin atılımını varsaymaktadırlar. Daha sonra yüzyıllık geri

dönüşle birlikte toplumların kilitlenmesi meydana gelmiş olmalıdır, fakat bu noktada kabul edilebilir bir kronoloji oluşturabilmemiz için gereken incelemelerden mahrumuz.

Uzun dalgalanmalar

İktisat tarihçileri ([22]), biz dizi alçak noktanın: 1460, 1509, 1539, 1575, 1621; ve zirveler: 1483, 1529, 1595, 1650 arasında *uzun* dalgalanmalar konusunda hemfikirdirler. Bu tarihler bir veya iki yıl farkla geçerlidirler. Böylece herbirinin yükselmesi veya alçalması olan dört tane birbirini izleyen dalgaya sahibiz, birincisi 49, ikincisi 30, üçüncüsü 36, sonuncusu 46 yıl üzerine yayılmaktadır. Bu düzenlilik şemamızın üçüncü dalganın (1539-1575) yükselme ve alçalmasını net olarak belirlememiş olmasını gizlememektedir. Gerçek XVI. yüzyılın (1500-1600) ortası, etkileri İspanya'da 1550-1559/1562 arasında Sevilla'nın yıldızının parladığı dönemde ([23]), fakat Fransa, İngiltere, Alçak Ülkeler ve kuşkusuz başka yerlerde de daha uzun süre yansıyan bir sıkılma, bir duraklama ile vurgulanmıştır. Böylece farklı yürüyüş biçimleri vardır, bir birinci XVI. yüzyıl (bol altına ait olanı), bir ikinci XVI. yüzyılla (bol gümüşe ait olanı) ([24]) aralarında iyi uyum sağlayamamaktadırlar.

Acaba bu nedenden ötürü mü (diğerleri arasında, *lato sensu* XVI. yüzyılda birbirlerini izleyen (benzer veya farklı) kapitalizmler bazen oruç tutturan, bazen de bolluğa kavuşturan ücretler olmuştur? Pierre Chaunu Anvers'de iki tane kapitalist genişleme görmektedir. "1470-1490 yıllarının büyük orucu -işçilerin hayat düzeyinin düşüşü- tüccar sınıfına Anvers'in gücünün temellerini atma fırsatını vermiştir. Anvers'in zirveye ulaşması proletaryanın 1520-1550 arasında bir kez daha oruç tutmasına tekâbül etmektedir. Anvers'in 1566-1585 arasında ölüm döşeğine yatması, karışıklıklar kadar, fazla abartmaksızın Anvers proletaryasının ikinci bolluğu diyebileceğimiz şeyin de sonucudur" ([25]) diye yazmaktadır. Earl J. Hamilton'ın klasik tezlerinin doğrultusundaki bu farkına varışların belki Akdeniz'de karşılıkları vardır: ben burada kabaca üç kapitalist aşamanın birbirlerinin ardından geldiğini görüyor, ama bunları differansiyel kâr değişmelerine bağlayamıyorum: 1530'dan önce ağırlıklı olarak ticari bir kapitalizm, yüzyılın ortasına doğru endüstriyel bir kapitalizm (tüccar yönde), yüzyıl biterken finansçı tipten bir kapitalizm ([26]). Yüzyılın sonunda Venedik'te ücretlilerin "bolluk" içinde olmaları söz konusudur ([27]).

Bu yetersiz şema belli miktarda veriyi özetlemekte ve tabii tartışmaya açık olmaktadır. Özellikle sorun çıkartan, en fazla 1529-1575, belki 1539-1575 arasındaki ortay duraganlıktır, bu duraganlık her hal-ü kârda Kuzeyli teknelerin Akdeniz'e olan yolculuklarının kesilmesiyle çakışmıştır. Bu nokta bana göre kesine benzemektedir ([28]).

İspanyol iflasları ve konjonktürler

Uzun uzadıya sözünü ettiğimiz İspanyol iflasları ([29]) şemamızın üzerinde oldukça iyi bir yere oturmaktadırlar, böylece açıklamaları kendiliklerinden ortaya çıkmaktadır. Bu iflaslardan ilki (1557 ve 1560) üçüncü zirvenin civarında yer almaktadır; üçüncü iflas (1596) dördüncü zirvenin civarındadır; devreiçi bir yükselmenin durması, bir keze daha iflasa yol açmaktadır. Burada söz konusu olanlar, sonuç olarak dışarıdan dayatılan, eğer istenirse mantıksal, olağan denilebilecek iflaslardır. 1575, 1607 ve 1627'dekiler ise, hiç de eksik olmayan ekonomik rahatsızlıkların tek başlarına sorumlu oldukları değil de, aynı zamanda içeriden istenilen, hazırlanılan, en azından açıkça kabul edilen iflaslardır. 1575 belirleyici bunalımına ilişkin olarak bunu göstermiştik; o tarihlerde havanın iyiye gittiğini sanan ve ancak 50 yıl sonra 1627 iflası sırasında gerçekleştirilebilecek bir girişim olan, Cenevizlilerin devre dışı bırakılmasının mümkün olduğunu düşünen II. Felipe ve

danışmanları bu iflasları hazırlamışlardır. 1607 iflası İspanyol maliyesinde ve başlangıcında III. Felipe'nin, sonra da IV. Felipe'nin altın yüzyılı bulunan, hızlanan bir savurganlığın sonucu olarak ortaya çıkmıştır ([30])

Böylece iflaslardan kısmen istenilmiş olanlarla, kısmen maruz kalınmış olanları birbirlerinden ayırmak gerekmektedir. Demek ki -nasihat değerlidir-, kendilerini dışa vurdukları tekdüze görüntülerine rağmen, onların özdeş olduklarına inanmamak gerekmektedir.

İç ve dış savaşlar

Savaşlar bir sınıflandırma denemesi için daha uygun olmaktadırlar. Savaşları iç (Hristiyan aleminde olduğu kadar İslam aleminde de) veya dış olarak ve böylece iki hasım dünyanın arasında yer almasına göre, birbirlerinden ayırmıştık ([31]). *Cihad* ve *Haçlı Seferi*'nin ekonomik havanın kötüye gitmesinin inatçı teşvikine maruz kaldıkları söylenebilir. Hristiyanlar veya Müslümanlar arasındaki kardeş kavgaları ise bunun tersine yükselen "dalga"nın üzerinde yer almaktadırlar, her iniş bunları düzenli olarak kilitlemektedir. Böylece Hristiyan aleminde büyük diplomatik antlaşmalar -1529 "Hanımlar" barışı *(La Paix des Dames),* 1559 (Cateau-Cambrésis antlaşması), 1598 (Vervins Barışı)- ya grafiğimizin zirvelerinde, ya da hemen yakınlarında yer almaktadırlar; tersine büyük Türk-Hristiyan savaşları -1538 Preveze, 1571 İnebahtı- mantıksal yerlerinde, yani dalganın geri çekilmesi üzerindedirler. Korelasyonun tam olduğunu savunuyor değilim (ne de kaçınılmaz olduğunu). Türklerin Belgrad'ı alma tarihi 1521, Mohaç Savaşı 1526 yazındadır, gerçekte bunlar modelimize göre uygun zamanlar değillerdir. Bir başka uygunsuz zaman VIII. Charles'ın 1494 Eylülünde Alpleri geçmesidir, oysa bizim teşhisimize göre, İtalya savaşlarının Agnadel yılı olan 1509'da başlaması gerekirdi (bunu gülümseyerek söylüyoruz). Fakat takvim VIII. Charles'ın veya XII. Louis'ni Fransa'sı için tam anlamıyla geçerli değilse de, Katolik Kralların İspanya'sı için geniş ölçekte geçerlidir: 1483-1509 dönemi Granada'nın yeniden fethine, sonra da Kuzey Afrika'ya yönelik saldırılara tanık olmuştur; bu saldırılar 1509-1511'de hızlanmış, sonra da İtalya Savaşları denilen çatışmaların yeniden alevlenmesiyle kesilmişlerdir ([32]).

Ölçüsüz bir şekilde iddia etmeyi ve ters yöndeki tanıklıkları bir yana bırakmayı istemeksizin, İtalya Savaşları'nın 1494'te pek canlı olmadığını farkedelim, bu bir olgudur. Aynı şekilde, 1521 ve 1526 yılları Macaristan'ı Türklere açmıştır, ama tarihçiler Macaristan'ın daha sonra ele geçirildiğini, yavaş bir fetih sürecinin orada ancak 1541'e doğru tamamlandığını savunmaktadırlar.

Buna karşılık, XVI. yüzyılın sonuyla birlikte, 1595'ten sonra, yani uygun noktada anti-Türk tasarılar gürültü çıkartmaya başlamışlardır; aslında gerçekleşemeyecek olan bir Haçlı Seferi tasarlanmaktadır. Ancak bu duruma tekâbül eden bir korsan savaşı Akdeniz'in tümünü kaplamış, anormal bir şekilde yoğunlaşmıştır ve bunun nedeni yalnızca teknik, ekonomik veya sadece maceraya atfedilebilecek unsurlar değildir; ihtirasın da bunda payı vardır; İspanya'da 300.000 Morisconun kapı dışı edilmesi, 1609-1614 arasında korkunç bir savaş olarak ortaya çıkmıştır; nihayet, 1618'de Bohemya'da patlamış olan savaş kritik yıl olan 1621'de de sürecek ve Orta Avrupa'nın kalbini mahvedecektir. Bu da tam uygun yere yerleşmiş olan Otuz Yıl Savaşları'nın dramıdır.

Bu tesadüflerin değerleri vardır. Havalar güzel gittiğinde aile kavgaları; kötü gittiğinde de kâfirlerle savaş öne çıkmaktadır. Kural İslamiyet için de geçerlidir. İnebahtı'nın ertesinde, 1598 Alman Savaşı başlamak üzereyken, Asya'da meşgul olan Türkiye İran'a karşı umutsuz bir savaşa girmiştir... Bu farkına varışlardan hareketle büyük savaşların koskoca bir psikolojisi ortaya çıkartılabilir.

İlâve edelim ki, Hristiyan alemi çerçevesindeki bütün Yahudi-karşıtı hareketler, dışa karşı savaş konjonktürüne boyun eğmektedirler. Yahudi, dalganın geri çekildiği dönemde, Hristiyan aleminin neresinde olursa olsun, mahkûm edilmiştir.

Konjonktür ve genel tarih

Biraz önceki açıklamaların düzenliliğini garanti etmiyorum; genel tarihin kitlesinin içine, seçilen duruma göre gevşek veya ince olan konjonktür parmaklıklarının kaydırılması konusundaki hiçbir girişim hakkında da güvence vermiyorum ([33]). Bu farklı basamaklarda tekrar edilse bile, konjonktürel açıklamalar ne tam olabilir, ne de tartışma dışı kalabilir. Ama gene de gerekli açıklamalardan biri ve yararlı bir formülasyondur.

Bir yandan ekonomik, diğer yandan da ekonomik olmayan konjonktürleri sınıflandırma durumundayız. Ekonomik olmayan konjonktürlerin, yüzyıllık *trend*'e bağlanabilmeleri için ölçülmeleri, bizzat sürelerine göre konumlandırılmaları gerekmektedir: derinlemesine nüfus hareketleri, devletlerin ve imparatorlukların boyu (sonuçta coğrafî konjonktürleri) toplumsal hareketliliğe sahip veya olmayan toplum, endüstriyel ilerlemelerin gücü; uzun konjonktürler mertebesinde yer almaya layık endüstrileşmeler, devlet maliyeleri, savaşlar... Konjonktürel delillendirme bize tarihin binasını daha iyi inşa etmemiz konusunda yardım etmektedir. Fakat bu konuda daha birçok araştırmaya ve çok fazla temkinliliğe gerek vardır. Sınıflandırmalar zor olacaktır, bu konuda dikkatli olmak gerekecektir. Böylece çiçeklerini açmaları bizi şaşırtmakta, gafil avlamaktadır. 1480-1509 arasında Rönesans aşikâr bir *devrevi* gerileme döneminde yer almaktadır; Muhteşem Lorenzo'nun çağı, ekonomik açıdan asık suratlı bir dönemdir ([34]). İspanya'da altın yüzyıl ve Avrupa'da heryerde, hatta İstanbul'da XVII. yüzyılın bütün parlaklığı ilk yüzyıllık alt-üst oluşun etkisinde yer almaktadır. Bir açıklama ileri sürdüm, ama acaba değeri nedir? Her ekonomik yavaşlama zenginlerin elinde, istihdam edilemeyen bir para kitlesinin kalmasına yol açacaktır. Yatırılması mümkün olmayan bu sermayelerin çılgınca harcanma eğilimi önce altın yılları, sonra da yüzyılları yaratacaktır.

Bu cevap, çözmek yerine sorunu ortaya koymaktadır. Bu turfanda çiçeklenmeler -Rönesans ve Barok-de kendileriyle birlikte onları da ölüme sürükleyen ve onların adeta ölümcül ürünleri oldukları toplumların hakkındaki alışılmış imgelerimizden daha fazla olmamak üzere. Rönesans ile Kent-devletler sona ermişler; Barok ile ise Büyük İmparatorluklar pupa yelken gitmekten mahrum kalmışlardır. Uygarlıkların lüksü bu başarısızlıklara yol açmaktadır. Bütün bu sorunlar kısa veya uzun konjonkürün dar çerçevesini aşmaktadır. Fakat konjonkür bize bir kez daha bu sorunlara yararlı bir şekilde yanaşma olanağı sağlamaktadır.

Kısa bunalımlar

Tarihin hergün biraz daha fazla aydınlattığı onyıl içi kısa bunalımları bir kenara bırakalım. Bunlar tabii ki sirayet etmekte, egemen olmaktadırlar. R. Romano sıklıkla zikrettiğimiz makalesinde, 1619-1623 bunalımıyla ilgili olarak bunu göstermiştir. Acaba bu, benim varsaydığım gibi Türk mekânı ile Yeni Dünyaya yansımakta mıdır? Şimdiye değin hiçbir şey bunu kesin olarak belirleyememiştir. Öte yandan Filipe Ruiz Martin'in yakın tarihlerde yapılmış incelemelerinin izinde, 1580-84 kısa bunalımını yaygınlığı içinde tekrar ele almak mümkündür. Bu, benim ilk bakışta düşündüğüm gibi yalnızca, İspanya ile Portekiz'e yönelik kredileri harekete geçiren şu terazi hareketine değil de, o sıralar İber Yarımadası'nın tümünü kapsamına alan, bir kez daha yarımadaya bağlanmış olan şu "telafi edici düşmanlar" olan Kuzey ülkelerinin lehine olmak üzere onu kitlesel nakit ödemelerine zorlayan tahıl bunalımına bağlıdır. Bu muazzam sarsıntı İspanya, Venedik, Floransa, hatta Fransa'daki fiyat hareketlerinde ve trafiklerde kendini belli

etmektedir. Venedik'te Tiepolo Pisani Bankası iflas etmiştir. Bu kısa bunalımların, bu şiddetli dalgaların incelenmesi sırasında genişlikleri ve özellikle de değişen doğaları Akdeniz ekonomisinin evriminin kilometre taşlarını belirleyecektir. Bu derinliğine kadar sürdürülen olaysal araştırmanın değeri olacaktır. Fakat henüz yapılmayı beklemektedir. Zorluk buraya, sondajlara göre en azından XVI. yüzyıl konjonktürünün Batı'dakiyle aynıya benzediği Türk mekânını dahil edebilmektedir ([35]).

İKİNCİ BÖLÜM

OLAYLAR SİYASET VE İNSANLAR

Olayları anlatan bu üçüncü bölümü yayınlamakta çok tereddüt ettim: bu açıkça geleneksel bir tarihe bağlanmaktadır. Leopold von Ranke burada nasihatlerini, yazma ve düşünme biçimini tanıyabilirdi. Ancak bu arada, bütünsel bir tarihin yalnızca kararlı konjonktürlerin veya yavaş değişiklerin incelemenmesine indirgenemeyeceği de doğrudur. Bu sürekli çerçeveler, bu muhafazakâr toplumlar, bu olanaksızlığın esiri ekonomiler, bu yüzyılın denemesine tabi uygarlıklar, bir tarihi derinlemesine çevrelemenin bütün bu meşru biçimleri, bana göre insanların geçmişinin esaslı kısmı, en azından bugün, 1966'da esas olan olarak kabul etmenin hoşumuza gittiği kısımdır. Fakat bu esaslı kısım bütünsellik değildir

Ve bu biçimdeki bir yeniden inşa o çağın insanlarını düş kırıklığına uğratırdı. Akdeniz'de ve başka yerlerdeki XVI. yüzyıl seyircileri ve oyuncuları, kendilerini canlı bir dramın içinde yakalanmış olarak hissetmişler ve bunun öncelikle kendi başlarına geldiğini düşünmüşlerdir. Bu bir yanılsama olabilir, bu mümkün, hatta muhtemeldir. Fakat bu yanılsama, bütünsel bir gösteriye olan bu dikkat hayatlarına bir anlam vermektedir.

Olaylar tozdur: tarihi kısa ışık huzmeleri gibi kat'etmektedirler; doğar doğmaz karanlığa ve çoğu zaman da unutulmaya mahkûm olmaktadırlar. Bunlardan herbirinin ne kadar kısa olursa olsun, tanıklık ettiği, manzaranın bir köşesini, bazen de tarihin derin kitlelerini aydınlattığı bir gerçektir. Ve bu sadece siyasal tarih için geçerli değildir, çünkü her sektör -siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel, hatta coğrafi- bu olaysal işaretlerle, bu kesintili ışıklarla doludur. Önceki bölümlerimiz sahifeler boyunca, onlar olmasaydı aydınlık görmenin çoğu zaman mümkün olamayacağı bu nüfuz edici tanıklıkları kullanmışlardır. Ben olayın kanlı düşmanı değilim.

Fakat bu üçüncü bölümün eşiğindeki sorun çok farklıdır. Söz konusu olan, onu aşacak olan araştırmalar için olaysal tarihin ışıklarından yararlanmak değil de, bizzat en fazla düşünülmüş olan geleneksel tarihin yönü doğrultusunda, eğer bu ışıklar birleştirilirse, bu mesajlar uc uca getirilirse, geçerli bir tarihin resmolup olmayacağını sormaktır -İnsanların belli bir tarihi-. Kuşkusuz. Fakat bu tarihin, bizatihi olayların arasından bir tercih olduğu ve bunun en azından iki yönden meydana geldiği konusunda bilinçli olmak koşuluyla.

Herşeyden önce, böylece kavranan tarih yalnızca "önemli" olayları muhafaza etmekte ve kendini ancak sağlam veya böyle sunulan noktaların üzerine inşa etmektedir.

Bu önemlilik tabii ki tartışma konusudur. Açıklayıcı olay, Taine tarzına uygun küçük anlamlı olay önemlidir, fakat bu bizi sıklıkla söylevimizin dışına, bizzat olayın oldukça uzağına götürecektir. Henri Pirenne'in söylemekten zevk aldığı üzere, sonuçları olan, uzağa sıçrayan, yansıyan olay önemlidir. Bu noktada bir Alman tarihçinin (1) bir sözünü tekrarlarsak, 1453'te İstanbul'un alınması bir olay bile değildir ve Voltaire'nin de dalga geçtiği üzere, büyük Hristiyan zaferi İnebahtı'nın (1571) hiçbir devamı olmamıştır. Bu kanaatlerin her ikisinin de çok tartışmalı olduğunu söylemekte acele ediyorum. Ayırca, o dönem insanlarının öyle saydıkları, onu bir başvuru olarak kabul ettikleri, gerçek hacmi şişirilmiş olsa bile bir kopuş olarak gördükleri olaylar da önemlidir. Fransızlar için Saint-Barthélemy katliamı (24 Ağustos 1572) ülkelerinin tarihini ikiye bölmektedir ve Michelet bunu onların izinden giderek tutkulu bir şekilde söylemiştir Oysa kopukluk, eğer böyle birşey varsa, bize göre birkaç yıl sonra 1575'te, hatta belki de daha iyisi 1580'de ortaya çıkacaktır. Nihayet, öncellere bağlanmış ve davamları olan olaylar, bir zincirin içinde yer alan bütün olaylar önemlidirler. Fakat bu "dizgesel" tarih de bizatihi bir tercihin ürünüdür ve bu tercih bizzat tarihçi veya ana belgesel kaynaklar tarafından yapılmıştır.

Önümüze kabaca, oldukça sık halkaları olan iki zincir çıkmaktadır; bunlardan biri son 20 veya 30 yılın bilgin araştırmaları tarafından oluşturulmuştur -ekonomik olayların ve bunların kısa konjonktürlerinin zinciri-; uzun zamandan beri biriktirilmiş olan diğeri ise geniş anlamda siyasal olayların zinciridir: savaşlar, dpolomatik antlaşmalar, iç kararlar ve alt-üst oluşlar. O dönemde yaşayan insanların diğer bütün olay dizilerine tercih ettikleri budur. Vekayilerin bol olduğu, "gazetecilerin" belirmeye başladıkları (Roma ve Venedik'teki *avisi* redaktörleri olan *fogliottan* gibi) bu XVI. yüzyılda siyaset, oluşumuna tutkuyla katılan bütün bu seyircilerin bakış açısından oyunu yönetmektedir.

Bize göre tek bir tane değil de, iki tane zincir vardır. Öylesine ki, bu gelenemsel alanlarda bile, Leopold von Ranke'yi bugün izlemek zor olacaktır. Ancak bu iki zinciri yegâne mümkün olanlar olarak düşünmek ve böylece çocuksu bir tuzak olan, bir diziyi diğeriyle açıklamaya düşmek tehlikesi bulunmaktadır, oysa başka olay zincirleri de bulunmaktadır: toplumsal, kültürel, hatta ortaklaşa psikoloji alanına dahil olanı gibi.

Ekonomik ve toplumsal olanların kısa, veya çok kısa dönemde diğer toplumsal gerçekliklere nazaran daha iyi tasnif edilebiliyor olması, daha şimdiden, onları aşan bütünsel bir düzenin taslağını çizmek, içerdikleri olay payının ötesinde yapıları, kategorileri araştırmak demektir. André Piganiol bana bu kitabın ilk yayınlanışından sonra yazdığı bir mektupta seçilen düzeni tersine çevirebileceğimi yazmıştı: olaydan başlamak, sonra onun parlak ve çoğu zaman sahte görüntülerini aşmak, arkasından yapılara, sonra da sürekliliklere ulaşmak. Kum saati tabii ki tersine döndürülebilir. Ve bu imge bizi uzun bir söylevden kurtaracaktır.

1

1550-1559: BİR DÜNYA SAVAŞININ BAŞLAMASI VE BİTİŞİ

1550-1559 arasında asık suratlı yıllar hüküm sürmüşlerdir. Beş veya altı yıldan beri askıya alınmış olan savaş yeniden sahneye çıkmaktadır. Bu savaş Akdeniz'i tam olarak işgal etmemekle birlikte, ona ait mekânı birçok kereler şiddetli bir şekilde kat'edecektir. Fakat bu akıntıya karşı sürdürülen, isteksiz bir savaştır. Almanya, İtalya, Alçak Ülkeler Avrupa için daha cazip alanlardır. Türkiye için de o sıralar en büyük meşguliyet alanı İran'dır. Demek ki İç Deniz bu yıllar boyunca özerk bir tarihe sahip olmamaktadır. Kaderi, komşu ve uzak bölgelerinkine bağlanmıştır. Bu bağlantılar bize esaslı olarak gözükmektedirler. 1558-59'da, bu zor yılların bunalımıyla birlikte koptuklarında, Akdeniz kendi savaşlarını imal etmekte yalnız başına kalacak, bu işe büyük bir şevkle sarılacaktır.

1. Savaşın kökenlerinde 1545-1550: Akdeniz'de barış

1550'de deniz birçok yıldan beri barış içinde yaşamaktaydı. Savaşlar birbirlerinin ardından yatışmışlardı. 18 Eylül 1544'de ([1]) Crespy-en-Laonnais Barışı V. Carlos ile I. François arasında imzalanmıştı; aceleye getirilen, samimi olmayan bu sözleşme, hanedan entrikalarıyla çabucak çökecektir; fakat gene de sürekli bir barış kurabilmiştir. Bir yıl sonra, 10 Kasım 1545'te, nisbeten kolay geçen pazarlıklardan sonra Ferdinando Türklerle bir barışa ulaşmıştı ([2]). Padişah bunun rakibi için onur kırıcı olmasını istemiştir: bu nedenle sözleşmede Türkiye'ye haraç ödenmesi de yar almıştır. Fakat bu önlem diğer hepsinden daha fazla olmak üzere, Doğu'da olduğu kadar Batı'da da Akdeniz'i savaşlarından kurtarma yönünde çalışmıştır. 1545'ten itibaren Fransa Akdeniz'den 25 kadırga çekebilmiş ve bunlar Pauilin de Garde'ın komutasında, kuzeyde Wight Adası'na çıkartma denemesine katılmak üzere Cebelitarığı geçebilmişlerdir ([3]). Savaş konusundaki bu kaçamak arzular da kendi hesaplarına yatışmışlardır: Haziran 1546'da Ardres' da Fransa ile İngiltere bir anlaşmaya ulaşmışlardır ([4])

Mali zorunluklar bu sükûnete geri dönüşü emretmişlerdir. Ve aynı zamanda bazı güçlü raslantılar: yüzyılın ilk yarısının büyük kavgacıları birbiri ardına sahneden çekilmektedirler. Luther 10 Şubat 1546'da ölmüş, aynı yılın Temmuzunda, Cezayir "kralı" yken 1533'ten itibaren Padişahın bütün donanmalarının efendisi, Kapudan Paşa olmuş olan Barbaros'un roman gibi hayatı sona ermiştir ([5]). 27-28 Şubat 1547 gecesinde ([6]) İngiltere Kralı VIII. Henry'nin, 31 Mart'da ise I. François'nın sıraları gelmiştir ([7]). Yeni insanların ve personelin işbaşına gelmeleri yeni siyaset ve fikirler anlamına gelmektedir; buna bağlı olarak barışın kârlı çıktığı bir duraklama dönemi meydana gelmiştir.

Akdeniz'de bu geçici yatışma, İç Denizin yüzyıllardır benzerini görmediği bir dizi felâketin yerine geçmiştir. Gerçekten de, korsanların alışılmış yağmalarına ve kıtasal savaşlara rağmen uzun zamandan beri Akdeniz'de bir düzen, en azından belli bir düzen yerleşmiştir. En azından XII. yüzyıldan beri burası bir Hristiyan gölü olmuştur. Hristiyanlık Kuzey Afrika'da tüccar ve askerleri, Doğu Akdeniz'de adasal dayanak noktaları, heryerde de güçlü donanmaları aracılığıyla, trafiklerinin ve uygarlıklarının en büyük kârları sağlayabilmeleri için, karasal alanlarına itilen, zaptedilen bir İslamiyetin karşısında yasasını muhafaza edebilmiştir. Oysa bu düzen çökmektedir. Barajların yıkılmasıyla (Doğu Akdeniz'de 1522'de Rodos'un düşmesi, Küçük Afrika'da Cezayir'in 1529'da tam anlamıyla azad olması), denizin kapıları Türk donanmasına açılmıştır. Türkler bu tarihe kadar, 1480'deki Otranto yağması gibi maceralar hariç, bu denizde hiç tehlikeye girmemişlerdir. Fakat 1534-1540 ve 1545'e kadar olan dönemde dramatik bir mücadele durumu tersine çevirecektir: Kuzey Afrikalı korsanlarla birleşen, onların en ünlüsü olan Barbaros tarafından yönetilen Türkler, Akdeniz'in hemen tamamında üstünlüğü ellerine geçirmeyi başaracaklardır.

Bu muazzam bir olay olmuştur. İmparatorluğun Fransa'ya veya Almanya'ya karşı yürüttüğü mücadelelerin gürültüsü onu V. Carlos'un tarihinin gerisine atmıştır. Bu çok büyük hatadır, çünkü bu büyük deniz ilerlemesinin başlangıcı, I. François'nın Kanuni Süleyman'a yaklaşması (1535), sonra da Venediğin ilk liga esnasında (1538-1540) V. Carlos ile ister istemez ittifaka girmesiyle birlikte denizin tümünün kaderi oynanmış bulunmaktadır. Oyun Hristiyanlık için adeta tamamiyle kaybedilmiştir. Bunun kabahati iç bölünmelerde, San Marco Cumhuriyeti'nin doğuştan düşmanı olan ve kendine emanet edilen her türlü tezgâhı kurmaya yatkın Prens Doria'da; Venedik ile sadıkane bir ittifaka girmeyi ne istemiş, ne de becerebilmiş olmayan V. Carlos'un bizzat kendindedir. Bir kez daha küçük önlemlerin etkinliğine inanan Habsburg diplomasisi Barbaros'u ihanete ikna etmek üzere nihayetsiz pazarlıklara girişmiştir. Namuslu bir ödül karşılığında ihanet edecek midir, etmeyecek midir? Ve eğer ihanet ederse, fiyatı ne olacaktır. Tüm Afrika kıyılarını mı talep edecektir, yoksa sadece ona önerilen Bougie, Trablus ve Bone'la yetinecek midir ([8])? Nihayette bu kulis oyunları hiçbir şeye engel olamayacaklardır: 27 Eylül 1538'de ([9]) Doria Preveze savaş alanını Barbaros'un kadırga ve futalarına, savaşmaksızın terketmektedir.

1538 Hristiyan bozgunu 1571 Türk felâketiyle karşılaştırılamaz denilmiştir; birincisi bir geri çekilme, bir prestij kaybıdır. Bakalım. Sonuçları bir yüzyılın üçte birinden fazla sürmüştür. 1540'ta Venedik ligayı terketmekte, Fransız diplomasisinin yardımıyla sağlanan ayrı barışın bedelini ağır bir biçimde ödemeyi kabul etmekteydi. Oysa Venedik donanması olmaksızın Batı koalisyonunun, Katalan sularını ve Balearları yağmalamakta acelesi olan Fransız donanmasıyla kısa bir süre sonra güçlenen Türk donanmasına karşı koyması olanaksızdı. Akdeniz Hristiyanlığının ortaklaşa selameti böylece ciddi olarak tehlikededir, Türk ilerlemesini artık Malta ile Sicilya kapısında savaşmayacak, buraları aşacaktır. Hristiyanlık denizde pek etkin olmayan, fakat maliyetli bir savunmaya mahkûm olmuştur. Artık yalnızca korsan baskınları veya mevsim yaklaşırken, düşman hatlarının arkasında aceleci birkaç harekât yapabilmektedir. Bu yöndeki en büyük çaba olan V. Carlos'un Cezayir Seferi, 1541'de kentin ve koruyucu "azizleri"nin önünde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun gerçek veçhesi Türk donanmasının Nice'i zaptedip, 1543-44 kışını Toulon'da geçirmesiyle ortaya çıkmıştır ([10]). Bu, Çok Hristiyana karşı öfkelenmek için olduğu kadar, umutsuzluğa kapılmak için de bir nedendir.

Müslüman böylece birçok yüzyıldan sonra denizin bütün bahçelerini yeniden işgal etmektedir. Herakles sütunlarına, hatta daha ötelerine, Sevilla kapılarına ve zengin Amerikan yüklerine kadar; artık ondan çekinmeden Akdeniz'de dolaşmak mümkün



32. Barboros. Capriola, **Ritratti di cento capitani illustri,** Roma, 1596, f° 113, v°'dan



33. V. Carlos, Arras kolleksiyonundan.



34. 1555'te II. FELİPE. Yapanı belli olmayan bir çizim. B.N. Paris



35. II. FELİPE. El Greco'nun Orgaz kontunun gömülmesi adlı tablosundan **Gloria** ayrıntısı, Toledo, 1586.

değildir; eğer müttefikleri Marsilyalılar, uyrukları Raguzalılar, tarafsızlıkta inad eden işadamları Venedikliler gibi onun lütfuna mazhar olunmamışsa. Ve deniz maceracıları, en güçlüye kendilerini sunmaya hazır dönmeler kalabalığı Müslümanlara yönelmektedirler. Onlar en hızlı teknelere, en kalabalık ve en iyi yetişmiş kürekçilere, nihayet Akdeniz'in yeni kentlerinin en güçlüsüne sahiptirler: Kuzey Afrika korsan macerasının merkezi Cezayir.

Acaba bu söylenilenlerin anlamı, bu zaferin İstanbul tarafından istendiği, onun bu işi tartarak bilincine vardığı mıdır ([11])? 1545'teki Türk siyaseti daha çok bunun tersini düşündürtmektedir. İmparatorla varılan ateş-kes sonuç olarak Crespy Barışıyla açıklanabilir: Fransızların hedefi saptırmaları olmaksızın imparatorun güçlerinin üstesinden gelmek olanaksızdır. Demek ki Kanuni Süleyman'ın henüz fethedemediği Macaristan'ın küçük kısmından geçici olarak vazgeçmek gerekmektedir. Fakat denizde de tavizler verilmiştir ve daha şaşırtıcı olanı, Türklerin avantajlarından yararlanmamalarıdır. 1560'a kadar hiçbir büyük karşılaşma olmayacaktır. Acaba bunun nedeni Barbaros'un ölmüş olması mı, yoksa Türklerin İstanbul'dan binlerce fersah ötede, dağlık, boş, savaşın her kış kilitlendiği, ordunun iaşesi için muazzam kervanlara ihtiyaç duyulan bir bölgede İran'a karşı güç bir savaşa giriştiğinden mi? Kanuni'nin isyan eden şehzadesi Mustafa'ya karşı giriştiği bir hanedan kavgası ([12]) ve Kızıldeniz ile Hind Okyanusu'nda Portekizlilere karşı girişilen gerçek bir savaşla (Diu'nun ikinci kuşatması 1546'dadır) ([13]) 1545 İran Savaşı'nın daha da karmaşık hale gelmesi, güçlü Türk makinesini Akdeniz'e sırt çevirmek zorunda bırakmıştır.

Birilerinin felâketi diğerlerinin mutluluğu olmaktadır: Akdeniz kentleri soluk almaya başlamışlardır. Sicilya'da olduğu gibi temkinli davrandıklarında ([14]), bu aralıktan güçlenmek üzere yararlanmaktadırlar. Gemileri Akdeniz'de cirit atmaktadır. Ve hatta 1535'ten beri kaybolmuş olan Kuzey teknelerinin buraya yeniden gelmelerini tahrik bile etmektedirler ([15]). Bunlar İngiltere'den dönen, fırsat çıktığında Fas limanlarına kadar gitmekte tereddüt göstermeyen Floransa veya Venedik *nave*lerine katılmaktadırlar. Acaba bir kıyıdan diğerine denizin bir dininden diğerine kurulan bağlar barış mıdır?

Africa olayı

Evet ama, Akdeniz'de barış aynı zamanda hiç de eksik olmayan korsanlığın yeni bir atılımı demektir. Doğal olarak onu, rakamlarla desteklenmiş bir biçimde ölçmek söz konusu değildir. Fakat düzenli bir fiş kutusunda başvuru kaynaklarının yakınlaşması, küçük savaşın cezalandırılmaksızın Akdeniz'in merkezi bölgelerindeki gidiş gelişlerindeki artışı gösterebilir. O dönemin insanlarından biri olan Pedro de Salazarın 1570'te yayınlanmış olan kitabında ([16]), bu yaz yağmacılarından bazılarının deniz gezilerini izlemek mümkündür: Turgut Reisin etrafında gruplanmış filoya ait olan iki Türk futasıyla bir fırkatanın üsleri Tunus Sahel'inde ve Cerbe'nin güneyinde bulunmaktadır. 1550 Haziranında -Haziran korsan için iyi zamandır- bu üç gemi Napoli körfezinin girişinde Ischia yakınlarında dolaşmakta, Sicilya'ya doğru harekete geçen Don Garcia de Toledo komutasındaki İspanyol donanmasının artçılarını gözetlemektedirler. Önce bir iaşe gemisi tehlikesizce ele geçirilmiştir (kadırgaların arkasında her zaman, koruması zor yuvarlak teknelerden meydana gelen levazım tekneleri bulunmaktadır). Sonra bir Hristiyan fırkateyninin sırası gelmiştir. Daha sonra hâlâ Napoli açıklarında, Ventotene ile Ponza adalarının arasında, hacı dolu bir kayık ele geçirilmiştir. Yolculuk arkadaşlarından ayrılan fırkata Cerbe'ye dönmüştür. İki futa kuzeye doğru yollarına devam ederek Tiber ağzında gözükmüşler, sonra da Elbe Adası'na doğru dümen kırmışlardır. Fakat durumu iyi olmayan biri Bone'a, oradan da ganimetini satacağı Cezayir'e dönmüştür.

Diğeri ise yolculuğuna devem etmiştir. Piombino açıklarında, bir ara Turgut'un dört kalyotasıyla birlikte seyretmiş, ama sonra onları terkederek İspanya'ya yönelmiş ve ganimetin zayıf olduğu Korsika kıyılarına ulaşmıştır. Burada dönmeye karar vermiş, Sardinya ve Bone kıyılarını bordalayarak Bizerte'ye varmıştır. Cezayir'e Ağustos'ta gelmiştir. Bu yolculuğun öyküsünü onla, yirmiyle çarpalım, kendi cephelerinden iş yapan Hristiyan korsanlarını düşünelim ([17]), bu durumda bu 1550'li yıllarda korsanlığın deniz hayatının üzerindeki ağırlığı hakkında bir fikre sahip olabiliriz.

Kuşkusuz büyük armadalar tehtid ettiklerinde, buna benzer hiçbir şey olmamaktadır. Korsanlık küçük olanaklarla yetinmekte; kentlerin, tahkimatların, savaş filolarının iyice uzağında durmaktadır. Deyim yerindeyse, bazı kıyılarda asla macera aramamaktadır. Fakat diğer bazıları, örneğin Sicilya ve Napoli kıyıları onların "ayrıcalıklı" hedefleridir; buralarda gerçek bir insan avı sürdürülmektedir. Bu aynı zamanda, Afrika korsanları için hiç de daha az acil olmayan bir buğday avı, bizzat *caricatore*'lerin kendine olmadığı zaman, Sicilya'nın güneyinde *caricatore* teknelerine yönelik bir saldırı demektir.

Sicilya buğdayını yiyen bu korsanlardan en tehlikelisi Turgut'tur. Rum kökenli bu korsan 50 yaşlarındadır ve ardında, 4 yılı 1544'te Barbaros bizzat geri alma pazarlığını yaparken hâlâ kürek çekmekte olduğu, Ceneviz kadırgalarındaki esarette geçen uzun bir macera yaşamı bulunmaktadır. ([18]). 1550'de Cerbe'ye yerleşmiştir ([19]). Yolculuklarının arasında buraya gelmekte, reisleriyle birlikte burada kışlamakta, tayfalarını buradan sağlamaktadır. Fakat yalnızca Cerbelilerin tahamüllerine mazhar olarak, 1550'de tam anında, Tunus Sahel'indeki küçük Africa kentini ele geçirmek üzere, iç kavgalardan yararlanmıştır. Sfax'ın kuzeyinde, yaklaşık olarak Kayruan hizasında olan, ağaçsız ve bağsız çıplak bir burun olan Africa, eskiden Fatımiler döneminde ihtişamlı bir dönem tanımıştır. Çaptan düşmüş, kentten çok kasaba haline gelmiş olan burası Turgut açısından, sularının ve kötü surlarının sağladığı sığınakla, Sicilya yolu üzerinde yararlı bir iskele olmaktadır. Ve daha iyisini beklerken, kendine ait bir ev!

Bu mal sahibi değişikliği, Sicilya kapısının diğer kıyısındaki yöneticileri hemen alarm durumuna sokmuştur. Cenova tarafından haberdar edilen Napoli kral naibi, küçük limanın zaptı haberini hemen aktarmıştır, *luogo forse di maggior importanzia che Algieri* denilmektedir ([20]). Çabucak bunun abartma olduğunu söylemeyelim. Turgut'un ilerlemesini gündeme getiren, yalnızca Batının iaşesinde vazgeçilmez olan Sicilya kıyılarının güvenliği değildir. Aynı zamanda, Hafsilerin gerilemekte olan krallıkları "Tunus"tur da, koruyabildiği (La Goulette *presidio*'sunun sayesinde) ve gerektiğinde ve hizaya sokabildiği için İspanya'nın hoşgördüğü, efendileri tarafından kötü yönetilen bu ülkedir de. Oysa bu Tunus, henüz zengin ve Sicilyalılar tarafından kıskanılan bu İfrikiya, belki de daha tutarlı ve güçlü bir şekilde Türk tarzına göre örgütlenecektir. V. Carlos, bir yıl önce buraya yerleşmiş olan Barbaros'u buradan söküp atabilmek üzere, 1535'te Tunus'a bizzat gitmiştir ([21]). Türkiye'nin birgün doğrudan destek olabileceği Turgut'un komşu evi ele geçirmesine göz yumulacak mıdır? Cezayir'in hızlı gelişmesi hatırlardadır. Africa yalnızca bir başlangıçtan ibaret olabilirdi.

V. Carlos 12 Nisanda(demek ki çabucak haberdar edilmiştir) Brüksel'den yazdığı bir mektupta, Padişaha Turgut'un eylemlerini şikâyet etmektedir. Reis ateş-kesi bozmuş değil midir? O sıralar Ferdinando'yu temsilen İstanbul'a giden elçi Malvezzi, ayrıca V. Carlos'tan da talimat almıştır ([22]).

Ancak Nisandan itibaren, Turgut işe başlamaya hazırlanmaktadır. 500 Türkten meydana gelen bir garnizonu Africa'da bıraktıktan sonra, ayın 20'sinde Porto Farina'dadır. Sicilya kaynaklı bir haber, onun burada 35 yelkenlisiyle bulunduğunu bildirmek-

tedir ve teknelerini hazır hale getirip de, hava da uygun hale gelir gelmez korsanlığa çıkacağını ilâve etmektedir ([23]). Prens Doria'nın kadırgalarının beklendiği Napoli'de hemen büyük bir endişe belirmiştir. Doria Napoli'ye ancak büyük bir gecikmeyle, 7 Mayısta varabilmiştir ([24]). 10 gün kadar önce, 29 Nisanda Turgut'un Messina önlerinde tahıl teknelerine karşı pusuda ([25]) olduğu haber verilmiştir. Bundan sonra Turgut'un gemileri grup halinde veya üç tanesinin yolculuğunun yukarıda anlattığımız gibi, ayrı olarak Hristiyan kıyılarının açıklarında dolaşmaya devam etmişlerdir. Ve gözcüler onları zamanında haber vermeyi beceremektedirler. 7 Mayısta Napolide ([26]) korsan hakkında, Batıya yöneldiğinden, belki de İspanya yolunu tutmuş olduğundan başka birşey bilinmemektedir.

Demek ki bir karşılık vermek doğal hale gelmiştir. V. Carlos'un "Kaptan Paşa"sı yaşlı prens Doria, 7 Mayısta Napoli'ye kötü donatılmış (en azından 1000 kürekçileri eksiktir), ama bir asayiş görevini yürütmeye fazlasıyla ehil kadırgalarıyla gelmiştir. Teknelerde 2.000 piyade bulunmaktadır ([27]). Doria 11 Mayısta Napoli'yi terkettiğinde ([28]), niyeti Turgut'un yokluğundan yararlanarak Africa'yı ele geçirmektedir. Ancak işe Kuzey Afrika'daki küçük Manastır limanına saldırmakla başlamış, burada sandığından çok daha fazla güçlükle karşılaşmış -eğer daha uzman bir savunma olsaydı, İspanyol piyadesinin tümü yok olurdu- ([29]) ve bunu bir uyarı olarak kabul etmiştir. Africa'ya bir harekâta girişmeden önce, orada kendini topların ve çakmaklı tüfeklerin beklediğini bildiğinden, takviye olarak 1000 İspanyol askerini ve kuşatma için gerekli topları getirmeleri için 24 kadırgasını Napoli'ye göndermiştir. Bunun dışında seferi güçlere komuta etmek üzere bir general atanmasını istemiştir: deneyimli bir asker olan Sicilya kral naibi Juan de la Vega 3 Temmuzda bu göreve atanmıştır ([30]).

Bu önlemler Napoli'nin bütün Haziran boyunca hazırlık ve heyecan ateşiyle yanmasına yetmiştir. Fransisken rahipler konvoya *con grandi crucifissi e con grande animo di far paura e quei cani* katılmaktadırlar. Ve herkes "dövüşmeye veya ölmeye tamamen kararlı olarak" yola çıkmaktadır ([31]). Kısacası, bugün dediğimiz gibi moral mükemmeldir.

28 Haziranda kuşatma başlamıştır ([32]). Hemen hemen üç ay sürmüştür. Ancak 10 Eylülde ve sadece seyirci olan Doria ile denizcilerinin bakışları altında, İspanyollar, İtalyanlar ve Malta Şövalyeleri Africa'yı ele geçirebilmişlerdir ([33]). Bu iş kolay olmamıştır: bu kuşatma esnasında 500 şövalyelik yeni bir takviye istenmiştir ve Floransa dükünün *proveditore*'si tarafından Piza'ya gönderilen fatura, seferi güçlerin ne gülle, ne de barut tasarruf ettiklerini göstermektedir ([34]).

Ancak bu küçük bir başarıdır. Turgut devre dışı bırakılmıştır. Fakat Sicilyalılar bu kayıp durağı, güneyin göçebeleriyle bazı karanlık bağlar kurarak ancak birkaç yıl muhafaza edebilmişlerdir, bağları kurmak kolaydır ama boşunadır ([35]). Malta şövalyeleri buranın korumasını üstlenmeyi istemediklerinden, küçük yer yıkılmış ve garnizondaki askerlerin oldukça garip bir isyanından sonra surlar da lağım atılarak yok edilmiştir ([36]). 4 Haziran 1554'te ([37]) burayı işgal altında tutan birlikler Sicilya'ya çekilmişler ve herşey birbirine bağlı olduğundan, buradan da Siena Savaşı'na katılmaya gitmişlerdir ([38]).

1550'de Augsburg'da kafasında başka birçok sıkıntı bulunan imparatora olay, işte bu küçük ölçekte gözükmüştür. Bu dertler ona ailesi ile Almanya'daki siyasal ve dinsel durum tarafından çıkartılanlardan ibaret olsa bile... Ancak gene de 31 Ekimde Padişaha uzun bir mektup yazarak ([39]), Turgut'un eylemlerinden yeniden yakınarak, bunların ateş-kes kurallarıyla açıkça çeliştiğini bildirmiştir ve neden müdahale etmek zorunda kaldığını açıklamıştır. Sonuç olarak adeta bir özür dileme mektubu. Çünkü imparator hiçbir zaman Türklerle ne pahasına olursa olsun bir barış siyasetine sarılmamıştır, çünkü

bu siyaset olmaksızın iradesini Avrupa'ya ve Almanya'ya dikte ettirmesi mümkün değildir. Bir korsanı, bir yasa dışını hizaya getirmek, çağın kurallarına göre zorunlu olarak Padişaha yöneltilmiş bir hareket olmamaktadır. Ateş-kes hergün buna uyarlanmak zorundaydı ve uyarlanıyordu. Böylece V. Carlos Africa olayının önemine inanmadı. Bu kötü bir hesaptı, çünkü ertesi yıl Türkler güçlü bir cevap vereceklerdir. Fakat bu konuda Africa olayından çok daha vahim nedenler etki etmişlerdir. Africa bir bahaneydi, başka birşey değil.

Muhlberg'in yarını ve ertesi

Bu noktada net görebilmek için geriye, 1544, 1545, 1546 yıllarının aşikâr barışına, daha sonra tek bir darbede Almanya ile Avrupa'nın kaderini (böylesine hareketli bir kader ne kadar saptanabilirse) ve sonuç olarak da Akdeniz'in kaderini saptayan 20 Nisan 1547 tarihli büyük Muhlberg Savaşı'na geri dönmek gerekir. İmparator için bu, Pavia' dakinden bile büyük bir zaferdi. Almanya artık onun malı haline gelmişti, oysa geçmişte V. Carlos açısından eksik olan adeta hep Alman dünyasının düzenli desteği idi. Bu zafer aynı zamanda bir mucizeydi de: bütün güçlükler sanki uzun zamandan beri düşlenen planın gerçekleşmesine hizmet etmek isterlermişçesine törpülenmişlerdi. 18 Eylül 1544' de Fransa ile olan savaş bitmişti. Aralık 1545'te ([40]) Trento'da yeniden Ruhani Meclis toplanmış ve Kilise belirleyici bir noktayı aşmıştı. Kasımda Türklerle ateş-kes yapılmıştı. Haziran 1545'te ([41]) Papalık, nihayet imparatorlukla bir ittifak imzalamıştı, böylece zaten Almanya protestanlarına karşı varolan fiili bir anlaşmanın değerli teyidi ortaya çıkmıştı, fakat Roma bu ittifaka rağmen, V. Carlos'un güçlü Smalkade Ligasına karşı yürüttüğü erteleme siyasetinden, ne de imparatorluk kendine karşı bazen hasım, bazen de dost olan Roma'nın çok özel gücü karşısında temkinli davranmaktan vazgeçmişlerdi. Mart 1545'te Worms Dietinde ([42]) kardinal Farnese'nin müzakerelere başlamasıyla, bu kez herşey aydınlanmıştı. Öte yandan, Roma'nın desteği birlikler ve para -üç yüz bin dükadan fazla- anlamına gelmekteydi, tabii bunlara İspanya'daki Kilise gelirlerinin yarısını, Roma'da denildiği gibi *mezzi frutti*'yi katmaksızın. Mali bir zafer ([43]).

Ancak imparator ilk darbeleri indirme kararını gecikmiş olarak almıştı, herhalde kâğıtların içinde boğulan bir kançılarya ile silahlanmanın alışılmış yavaşlığından ötürü. Eylül 1545'te Roma'da ([44]) iyi mevsimin kaçmakta olduğunu gören, o sıralar imparatorluk elçisi olan Juan de la Vega sabırsızlanmaktadır. Fransa'nın tarafsızlığı, hatta yarı suç ortaklığıyla, Türkiye'nin tarafsızlık demeyelim, ama eylemsizliğiyle ne kadar da güzel bir müdahale fırsatı bulunmaktadır. Eylülde Juan de la Vega sekreteri Pedro de Marquina' ya, hükümdara okuması için uzun bir raporu götürmesi emrini vermiştir. Bu söylevde ne kadar da düş ve ütopya vardır! Zafer kazanılırsa, V. Carlos'un imparatorluğu irsi devlet haline getirmesi gerekmektedir, *y quittar aquella crimonia de election de manera que viniesse hereditario el imperio como los otros estados.* Sonra Papa, imparator ve Fransa kralı İngiltere'yi fethetmek ve Macaristan'ı da Türklerden geri almak üzere ittifak kurabileceklerdir. Fransa Milano'nun telâfisi için Boulogne'u geri alacaktır. Orléans düküne, Ferdinando'nun kızlarından biriyle çehiz olarak, yeniden fethedilmiş Macaristan gidecektir. Tasarılar, hülyalar, dumanlar ama o dönem imparatorluk ve Papalık çevrelerinde ilginç perspektiflere yol açmışlardır. Kendine karşı bölünmüş XVI. yüzyıl dünyasında, bazı zihinlerin tekrar birlik olma düşüncesi ile eski Haçlı rüyalarına ne derece saplandıkları bilinemez. V. Carlos'un bizzat kendisi bu akım olmaksızın anlaşılamaz.

Fakat bir dünyayı, Akdeniz dünyasını incelerken, bir başka dünyada, yüzyılın bu ortasında ne kadar belirleyici olursa olsun Almanya'nınkinde kaybolmak gibi bir niyetiniz bulunmamaktadır. Amacımız, Alman ve Alman-dışı koşullar tarafından ve öncelikle de bizzat Akdeniz'in savaş dışı bırakılmasıyla, uzun zamandan beri hazırlanan savaşın

Almanya'da nasıl patladığıdır. İmparatorun zaferini nasıl hazırladığını, ama aynı anda bizzat bu zaferin onun hasımlarının yakınlaşmalarına nasıl yol açtığını göstermektir: bunların birbirlerine bitiştirilen çabaları, ona karşı birkez daha Avrupa terazisini alt-üst edecektir. Bizi ilgilendiren Almanya'da başlayan savaşın, yavaş yavaş komşu Avrupa'ya ve Akdeniz'e yayılmasıdır. Bu, görünür olmasına rağmen hiçbir zaman açığa çıkartılamamış olan, 1547 Nisanındaki uzak Mühlberg olaylarıyla, üç yıl sonra Akdeniz'de savaşın yeniden belirmesi arasındaki bağdır.

24 Nisan 1547'de Elbe sisleri arasında elde edilen bu zafer imparatora tam olarak ne vermiştir? Herşeyden önce tartışılmaz bir başarının prestijini; bu o kadar beklenilmeyen birşeydi ki, ilk önce bizzat galibi şaşırttı. Zaferin kazanılmasının nedeni, savaşın çok iyi yürütülmesinden kaynaklanmıyordu; sırrı iyi saklanmamış, yavaş yavaş getirilen birliklerin birikmesi, büyük topların refakatsiz taşınmaları önlenebilirdi ([45]). Fakat bölünmüş olan Protestanlar, son anda Saksonyalı Maurice'in ihanetiyle delirerek, düşmanın ellerine şeflerini ve binlerce adamlarını bıraktılar. Geri çekilmeleri cehenneme döndü ([46]). Bu sayede V. Carlos "15 yıldan beri en büyük sıkıntısı" olan şeyden, Protestan Almanya'nın prensler örgütü olan, Roma'ya ve imparatorun iradesine isyan eden Smalkade Ligası' ndan kurtulmuş olmaktaydı ([47]).

V. Carlos bu yenik Almanya'yı siyasal ve dinsel düzlemde örgütlemeye karar vermiştir ve bu, büyük Augsburg Interim'i (1548) ile, ondan hiç de daha az büyük olmayan imparatorluğun intikali sorununu çıkartmıştır. Bu sonuncusu bizi birincisinden daha fazla ilgilendirmektedir. İmparator fiili olarak oğlu Felipe'nin Almanya'nın müstakbel yönetcisi olmasını garantiye almayı ve böylece Alman tahtını Burgonya ve İspanya hanedanına bağlamayı denemiştir. Tabii bu Alman halkının aşikâr olarak ters kanıda olmasına rağmen olmuştur. 1546'dan itibaren Protestan propagandası *Kein Walsch soll unsregieren dazu auch kein Spanial* demektedir ([48]). Protestan olmayan Almanların da kanaatleri farklı değildir. 1550 Eylülünde Trier elektörü açıkça *che non vuol che spagnuoli commandino alla Germania* demekteydi ([49]). Aynı yılın Kasımında, Augsburg piskoposu İspanyoların saygısızlıklarına karşı öfkesini belirtiyor ve Almanya'nın ancak Alman bir hükümdara tahammül edebileceğini ifade ediyordu ([50]). Venedikliler ise Şubat 1551'de "Felipe'yi seçmektense Türkle anlaşmayı yeğleyecek birçok prens bulunmaktadır " demekteydiler ([51]).

Bu düşünceleri yabana atmak deliliktir. Ama Muhlberg'in ertesindeki Almanya'da galibe herşey meşru değil midir? Yalnızca birkaç özgür kent hâlâ direnmekteydi, ama bu ne kadar sürecekti? Dışarıdan hiçbir destek beklemenin alemi yoktu: Türkler bile imparatorlukla olan barış anlaşmalarını beş yıl daha uzatmışlardı (19 Haziran 1547) ([52]). Fransızlar davranma konusunda biraz heyecan göstermişlerdi, ama I. François Muhlberg'den önce ölmüş ve yeni kral da, en azından niyet olarak Kuzeye angaje olmuştu; Fransız-İngiliz Savaşı -Boulogne için- 1548'de yeniden başlamıştı ([53]). Roma'da imparatorun karşısına vahim güçlükler çıkmıştı ve bunlar Papalığın konumu açısından özellikle açıklayıcıydılar. Fakat bu güçlükler aşılamaz değillerdi ve zaten III. Paulus 10 Kasım 1549'da ölecekti ([54]). Demek ki Habsburglar Almanya'da serbesttirler. Bu, onların burada kavgaya girmeleri için yeterli bir nedendir.

Habsburglar, eğer olmasaydı V. Carlos'un imparatorluğunu düşünmenin hemen hemen mümkün olamayacağı bir sadakat haresiyle, imparatoru çevrelemişlerdi. Fakat miras paylaşımı konusu ortaya çıkınca, en sıradan ailelerde olduğu gibi, bu hare çözülmüştür. İmparatorun yerine kimin geçeceği sorunu daha Muhlberg öncesinde, 1546'da ve kuşkusuz daha da erken ortaya konulmuştur. Diet Augsburg'da, henüz askerlerle dolu kentte 1547'de toplandığında, gene bundan konuşulmuştur. Konuyu

gündeme bizzat imparator getirmiş ve her an bunu konuşmuştur, çünkü birçok vasiyetnamesine ilham kaynağı olan *meditatio mortis* içindedir, yani kendi ölümü üzerinde düşünmektedir.

Bu 47 yaşındaki adam zaten bir yaşlı değil midir? Bu dönemde, kamplarda güç şartlarda yaşayan her asker ellisinde tükenmektedir. Anne de Montmorency'nin uzun yaşaması çağdaşlarını şaşırtacaktır. V. Carlos'un akranları VIII. Henry ve I. François tam da Muhlberg Savaşı'nın olduğu yılda ölmüşlerdir; birincisi 56 ikincisi 53 yaşındayken. Ayrıca imparator korkunç bir damla hastalığına yakalanmıştır, elçilerin zaman zaman ifade ettiklerine göre, bu hastalıktan ölmektedir. Ve herkes hesaplarını, "günler boyunca karanlık bir ruh hali içinde, bir eli felçli, bacağının biri altına çekilmiş olarak, kimseyle görüşmek istemeyen ve zamanının tamamını saatleri söküp takmakla geçiren" bu yaşlı adamın yakında yok olması üzerine yapmaktadır ([55]).

Ancak bu adam tutkulu bir istekle canlı kalmaktadır: mirasının tümünü oğlu Felipe'ye aktarmak onun tutkusudur. Siyasal ve müşfik bir hülya, çünkü bu düzenli, düşünceli, saygılı oğlunu; uzaktayken ve yakındayken şekillendirmekten zevk aldığı bu çocuğu sevmektedir. Almanya ve Avrupa'nın efendisi olur olmaz hemen onu yanına çağırmayı düşünmüştür. İspanya'yı 1542'den beri yöneten Felipe, 2 Ekim 1548'de Valladolid'den yola çıkmış ve yerine Ferdinando'nun oğlu olan yeğeni Maximilien'i bırakmıştır. Bu onun 21 yaşındayken ilk Avrupa turudur, resim gibi değilse bile dikkatli bir vakanüvis ([56]) bize onu tüm ihtişamı içinde anlatmaktadır. Felipe'yle birlikte İspanyol soyluluğunun kaymağı, babalı oğullu yolculuk yapmaktadır ([57]). Onları küçük Katalan limanı Rosas'tan Cenova'ya taşıyabilmek için yaşlı Doria'nın tüm donanması hizmet vermiştir; rengârenk kürekleri, göz kamaştırıcı altın yaldızları olan kadırgalarda müzik çalınmaktadır. Dünyanın varisi, karada 1 Nisan 1549'da babasına kavuştuğu Brüksel'e kadar zafer takları, şenlikler, söylevler, şölenler birbirlerini izlerken ilerlemektedir. Carlos burada onu Alçak Ülkeler'in mirasçısı olarak ilân etmiştir. Bu alışılmamış bir yöntemdir, çünkü bu ülkeler henüz Kutsal İmparatorluğun itibari otoritesine tabidirler. Ancak genç prens gene de Flandre kontu, Brabant dükü olarak "ilân edilmiştir". Prens Kuzey ve Güney kentlerine gösterilmekte, onlar da 1549 ilkbaharından sonbaharına kadar resmi şenlik yapmaya boyun eğmektedirler. Sonra Almanya yolculuğu yapılacak ve bu hiçbir zaman olmadığı kadar keskin veraset kavgalarına yol açacaktır.

Dietin toplantıya çağrıldığı Augsburg'da, Habsburglar Ağustos 1550'den itibaren gerçek bir aile meclisi halinde biraraya gelmişlerdir, resmi gülümseme ve nezaketlerin ortasında tartışmalar başlamış ve ancak birkaç kısa arayla kesilmiştir. Bu toplantı altı ay sürecek, V. Carlos kardeşinin veya daha doğrusu kardeşinin ailesinin, "Ferdinandoluların" ihtirasına çarpacaktır; bunların en ateşlesi, o sıralar Bohemya kralı olan ve imparatorun yeğeni-damadı olan, Ferdinando'nun büyük oğlu Maximillien'dir. Aslında Ferdinandoluların gücünü bizzat V. Carlos yaratmıştır. 1516'da İspanya tahtının intikali sırasında, mücadelenin mümkün olmasına rağmen, Ferdinando ağabeyinin önünde silinmiştir. Bunun ödülü gecikmemiştir: 1522 antlaşmasıyla Avusturya *Erbland*'ının bütününü elde etmiştir. Dokuz yıl sonra, Ocak 1531'de Romalılar kralı olmuş ve bu ünvanla ağabeyinin uzun yolculuklarında Almanya'yı yönetmiştir. "Arpalıklarla donatılan" hanedan, 1526'da Orta Avrupa'nın kalesi Bohemya ile Macaristan'ı veya İslamın ona buradan bıraktıklarını ilhak ederek, kendini büyütmeyi de bilebilmiştir. 1550'de uygun koşullarla karşı karşıyadır. Bizzat Almanya'nın ne itaate, ne de Katolik yasasına boyun eğmeye razı olmaması, yani her ikisini birden temsil eden İspanyol otoritesini reddetmesi, bu ülkenin Viyana'daki prenslere yönelmesine yol açmıştır. Ferdinando'nun yerine geçmesini istediği Maximilien'dir, Felipe değil.

Carlos'un bir müttefiki vardır: kız kardeşi Macaristan kraliçesi Marie, ailesine şefkatle bağlıdır ve 1531'den beri Alçak Ülkeler'i yönetmektedir. Belki de Felipe'nin babasının yerine geçmesi tasarısı onun eseridir ([58]). Her hal-ü kârda Ferdinando'yu ikna etmeye girişen odur. Zaten o Carlos'tan önce kendi bağımlısı değil midir? 1526'da, kocası Macar Kralı Louis'nin öleceği Mohaç Savaşı'ndan sonra, Ferdinando'nun bu mirasa konmasına yardım etmiştir. Eylülde Augsburg'a gitmiş, tersi düşüncede olanı ikna etmeye uğraşmış, ısrar etmiş, yeniden başlamıştır. Alçak Ülkeler'e geri döndüğünde gerisinde uzlaşma ve sükûnet bırakmıştır. Eğer susuluyorsa, bunun nedeni Maximilen'in beklenmesi olduğu doğrudur. Maximilen gelir gelmez tartışma alevlenmiş ve hemen vahim bir boyuta ulaşmıştır. Chartreuse de Dijon'un Burgonyalı atalarının anısına Fransızca olarak sürdürülen garip uzlaşma müzakerelerinde, tıpkı noter önünde tartışan sıradan mirasçılar gibi davranan Habsburglar, Almanya ve Avrupa'nın kaderini konuşmaktadırlar.

Maximilien'le toplantının tonu değişmiştir, o zamana kadar kapalı kapılar ardında sürdürülen bir tartışmanın yankıları, onun çenesini tutamaması yüzünden, kamusal meydanlara yansımıştır. Elçilerin günlükleri sansasyonel ayrıntılarla doludur. V. Carlos öfkelenmiş ve umutsuzluğa kapılmıştır: kızkardeşine Aralık 1550'de "eğer ölmezsem buna çok fazla dayanamayacağımı sizi temin ederim" diye yazmaktadır ([59]). Hiçbir şey onu kardeşi kralın tavrı kadar etkilememiştir; hatta ne "Fransa kralı öldü" haberi, ne da Ahırlar Nazırı Montmorency'nin şimdilerde çıkardığı "şamata". Bunun üzerine Marie Ocakta geri dönmüştür. Bu kez bütün uyuşturma girişimleri boşuna olmuştur; bu durumda V. Carlos iradesini 9 Mart 1551 ([60]) *Diktat*'ı ile dayatmak istemiştir. Bu metin oldukça esrarlı bir şekilde imparatorun yatak odasında Arras piskoposu tarafından kaleme alınmıştır. İmparatorluk makamı Felipe'ye ayrılmıştır, en azından gelecekte, çünkü altın tacı önce amcası miras alacak ve Felipe de Romalılar kralı ünvanını elde edecektir. Ferdinando'nun ölümüyle Felipe İmparator, Maximilien de Romalılar kralı olacaktır. Felipe bunun dışında, biraz sonra imparatorun İtalya'da sahip olduğu "feodal" otoriteye de sahip olma sözünü alacaktır, bunu İtalyan topraklarındaki imparator naibi ünvanı altında yapacaktır ([61]).

Fakat bu anlaşma ölü doğacaktır ([62]). Sert bir şekilde azarlanan, tehtid edilen Ferdinandolular daha iyi günlerin kendilerini beklediğini bilmekteydiler. Ferdinando Fransa kralıyla flört etmediği zamanlar, Luthercilerle ve Maurice de Saxe ile dost olmayı bilmiştir. Ludwig Pfandal, bizi fazla ikna etmeksizin ([63]), bizatihi bunun V. Carlos'un inadının nedeni olduğunu söylemektedir: İmparatorluğu fazla güvenilir olmayan bir adama, bir yarı-sapkına emanet etmeyi istememiştir. Ancak imparator tarafından bulunan çözümün de yaşama şansı yoktur. Augsburg müzakerelerinin bitmesinden itibaren mektuplar ve yazılar imparatoru uyarmaya başlamışlardır. Başarısızlıktan ötürü sıklıkla genç Felipe suçlanmıştır ve bu mesafeli, dikkatli ve bir çağdaşın dediğine göre Luther'in doktrininden çok içkiye düşkün bir ülkenin diline ve adetlerine yabancı bu çocuk ([64]), şahsen oynamaması gereken oyunu kaybetmiştir denilmektedir. Ama acaba bu oyunu kazanabilir miydi? Augsburg kararnamesi önceden Almanya, Avrupa tarafından mahkûm edilmiş değil miydi?

Öncelikle Almanya tarafından. Kendilerine karşı zaten şiddetli olan kinlerinin artmaya devam ettiği halka karşı saygısız davranan güneylilerle, İtalyan ve İspanyol birlikleriyle bir ülkeyi elde tutmayı iddia etmek mümkün müdür? Zaten bu birlikleri edebiyen tutmak da mümkün değildir: bir ordu pahalıya mal olur. Ağustos 1551'de ([65]) bunların Almanya'dan ayrılmaları, daha şimdiden Muhlberg zaferinin korkunç bir şekilde küçülmesi anlamına gelmekteydi. İmparatorun ülkede çok az müttefiki bulunmaktaydı. Güneyin Katolik kentleri bile onun yanında yer alırlarken, bazı çekincelerini

belli etmekteydiler. Bunlar barıştan çok kendi bağımsızlıklarına önem vermekteydiler. Prenslere gelince, onlara güvenmemek gerekiyordu. Üstelik bu farklılaşmış, yönetilmesi çok güç Alman dünyası kendini çevreleyen Avrupa için her an bir müdahale fırsatı oluşturmaktaydı. Oysa Avrupa da imparatorluğun zaferini istememekteydi.

Böylece Almanya'da ve Almanya'nın çevresinde yavaş yavaş savaş tehtidi artmıştır. Yavaş yavaş çünkü anlaşmaları bağlamak, birlikleri seferber etmek, gerekli mühimmat ve iaşeyi biriktirmek için zaman gerekmektedir. Diplomatlar bu hazırlıkların ağır ilerlemesini önceden haber verecek kadar genişlikte zamana sahip olmuşlardır.

Bu kez, Çok Hristiyan'ın nezdinde imparatorluk elçisi olan Simon Renard bu konuların en önemli raporlarını yazmaktadır, çünkü Fransa hazırlanmakta olan saldırıda başrolü oynamaktadır. Bu ülkenin, 24 Mart 1550 antlaşmasıyla ([66]) İngiliz Savaşı'ndan kurtulabildiği için elleri serbest kalmıştır ve daha bu tarihten önce Simon Renard haklı olarak Fransa'nın diplomatik girişimlerinden endişe duymaktadır. Fransa kkralı, Türkleri sürenin dolmasından önce ateş-kesi bozmaya ikna etmeyi denememiş midir (17 Ocak 1550 tarihli mektup) ([67]): Aynı anda Bremen'de girişimlerde bulunmakta, sarayında İspanyol sürgünlerini beslemektedir; hatta Fenterrabia tarafından saldırıya geçme niyetinde olduğu söylenmektedir (Felipe'nin Renard'a 27 Ocak tarihli mektubu) ([68]). Felipe *manas de Franceses* diye yazmaktadır ([69]). Fakat Fransız diplomatik mektuplaşması da bu söylentilerin doğruluğunu teyid etmektedir. Bu haberlerin gidiş-gelişinin ortasında Ahırlar Nazırı Montmorency'nin siyaseti ve homurdanan kişiliği, temkinlilikleri, ama aynı zamanda şiddeti ve kaba konuşması da yeniden belirmektedir. Kuşkusuz artık 1540'taki "işbirliği" söz konusu değildir ([70]).

İngiliz Savaşı'nın ipoteğinin kalktığı gün, Fransız karşı-oyunu güç ve etkinlik kazanmıştır. Simon Renard bunun darbe ve yankılarını kaydetmektedir: 2 Nisan, Türkiye ve Cezayir'e Fransız ajanları gönderilmesi; Boulogne kalesi önünden çekilen birliklerin Piemonte'ye intikali ([71]); ayın 25'inde Venediklilerin Fransız-İngiliz barışının açıklanması karşısında sevinçlerini gizlememeleri ([72]), bu durum onlara Fransa'nın Piemonte'yi iade etmesinin garantisi ve Kuzey ile İtalya'nın tümünde İspanyol egemenliğine karşı ağırlık oluşturmaya devam edeceğinin garantisi olarak gözükmektedir. Gene 25 Nisan' da bir Fransız ajanı Şerif'e gönderilmiştir; oysa bu adam Oran bölgesine yaptığı akınlar ve bizzat Yarımadada ona atfedilen tasarılardan ötürü İspanya'yı endişelendirmektedir ([73]). Söylendiğine göre, Fransız ajanı ona İngilizlerin karşısında işsiz kalan Fransız donanmasının yardımını sunacaktır. Hedeflenen nokta Granada Krallığı olacaktır.

Tabii ki Fransa'nın ne yapacağını bilmek mümkün değildir. Simon Renard gene aynı 25 Nisanda "Sire, buradaki işler ve müzakereler o kadar değişmeye tabi ki, eylemlerinin gerçek yönünü keşfetmek ve bildirmek çok zor olmaktadır". Herşeyin sonunda aşırı konuşmak -bu Fransız kusurudur- İspanyolların özenli bir şekilde kendilerini içine kapadıkları sükût kadar, oynayacağı oyunu saklamak değil midir? Ancak Renard birkaç ay sonra "Fransa kralının imparatora güveni yoktur ve onun amaçlarına engel olmak için Almanlar, İsviçreliler, Faslılar,Kâfirlerle müzakere yapmaktadır " ([74]) diye sonuca varmakta ve 1 Eylül'de de Napoli sürgünleri, *los foraxidos,* Albret düküyle ve Fas Şerifiyle temasta bulunduğunu eklemektedir ([75]). 6 Aralıkta gene Fuenterrabia gündemdedir, Fransa kralı Fuenterrabia'nın İspanya'nın anahtarı olduğunu bilerek" buraya gidecektir ([76]). Venedikliler şu Fransız-İspanyol Savaşı'nın patlaması kadar hiçbir şeyi temenni etmemektedirler ve Fransızlar bu konuda kararlıya benzemektedirler. "onları tahrik eden Almanya'daki casusları ve faaliyetleridir". İlk hasmane harekette Almanya isyan edecektir.Maurice de Saxe Diet'te bunun işaretini vermiş değil midir? Öte yandan "Majestlelerini Berberistan, Sicilya ve Napoli'den kovup, ele geçirdiklerini Fransızlara verebilecek kadar büyük bir donanma" ile yardıma koşmaya söz vermiş olan padişahın

cesaretlendirmeleri vardır. Simon Renard bu tasarıları çeşitli kaynaklardan edinmiş, gene birçok kaynaktan bunların teyidini almıştır, bunlardan biri de Paris'te oturan Rum tercüman Demetiko'dur (Arapça ve kuşkusuz Türkçe tercümanı). Cezayir "kralı"nın Fransa kralına yolladığı bir elçi tam da II. Henri'nin Blois'ya girdiği gün gelmiştir. Elçi, Kral ve Ahırlar Nazırı tarafından kabul edilmiştir. "Majestelerinin bu yıl Africa'da kazandıkları zafer"den söz edilmiştir. Son haberlere göre Türkler Macaristan'da yapılan ve eski anlaşmalara aykırı olan tahkimatı bahane ederek ateş-kesi bozacaklardır.

Ertesi yıl, Simon Renard'ın mektupları ([77]) hâlâ özenli bir şekilde Fuenterrabia, Alman kentleri, İtalya, Bir Malta Şövalyesinin Marsilya kaynaklı yelken ve kürek yollandığını söylediği Berberistan hakkında tamamen benzer şeyleri söylemektedir. Sonra işaretler çoğalmaktadır: 12 Nisanda Fransız elçisinin İstanbul'a dönmesi büyük olayların kesin habercisidir. 27 Mayısta Montluc İtalya'ya gitmiş ve kral Marsilya'da 40 kadırga donatmıştır. Savaş fiili olarak, Papa III. Julius'un Farneselere saldırdığı Parma' da çıkmıştır: Farneselerin arkasında Fransa Kralı, Papanın arkasında imparatorluk vardır. Bu dolaylı ve sessiz savaş, heryerde söylentisinin büyüdüğü husumetin ilk işaretidir ve sonunda savaş da patlamıştır: 15 Temmuzda Augsburg'da Türk donanmasının Napoli açıklarına geldiği öğrenilmiştir ([78]).

2. Akdeniz'de ve Akdeniz'in dışında savaş

Gerçekte ilk darbeyi Türkler vurmuşlardır. Hristiyanların, Malta Şövalyelerinin tuttukları Trablus'tan ([79]) Africa ve La Goulette'e kadar Afrika kıyılarına sağlam bir şekilde yerleşmelerine izin verebilirler miydi? Bu ana hat boyunca kim onlara Batı yolunu yasaklayabilir veya hiç değilse güçleştiribilirdi? Turgut, Andrea Doria'nın donanmalarına tek başına direnebilecek çapta değildir. 1551'de Cerbe'de onların elinden, umutsuz bir strateji olan, adanın güneyinde bir kanal açarak kurtulabilmiştir ([80]). Turgut Afrika kıyılarından sökülüp atılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Öte yandan Malta Şövalyeleri tepelik ve kısır adalarını terkederek Africa ve Trablus'a naklederek, buralara geniş bir şekilde yerleşmeyi düşünmektedirler. Onlara, tam da Berberistan girişinde alınması mümkün olmayan yeni bir Rodos kalesi yapmaları için zaman tanınacak mıdır ([81])?

Trablus'un zaptı: 14 Ağustos 1551

Ancak herşey o kadar yavaş gitmektedir ki, Türkler en iyi diplomasi kurallarına göre kendilerine bir kopuş lüksü sunabilirlerdi. Ateş-kes anlaşmasının açık hükümlerine rağmen imparator Macar sınırında tahkimat yapmıştır. Transilvanya'da entrikaya girişmiştir ([82]). Padişahın müttefiki Turgut'a saldırmıştır. Şubat 1551'de Türklerin bir temsilcisi, bir Raguzalı (İstanbul'dan Augsburg'a karayolundan gitmiştir) imparatorun yanına varmıştır. Temsilci Zoenok'u yıkmasını ve Africa'yı geri vermesini istemektedir, aksi taktirde savaş çıkacaktır ([83]). İlginç bir küçük ayrıntı. Sinan Paşa, tüm donanması Fossa di San Giovanni'de toplanmış olarak, Messina feneri önüne vardığında, Africa'nın geri verilmesi talebini, kral naibine gönderdiği bir mektupla tekrarlayacaktır ([84]). Tabii ki bu reddedilmiştir. Fakat herkes padişahın donanmasının ne yapacağını endişeyle sormaktadır. Malta, Africa yoksa Trablus üzerine mi gidecektir? Veya Batıya devam ederek Fransız kadırgalarıyla mı buluşacaktır? Ve bu durumda Fransızlar ne yapacaklardır, V. Carlos'u Augsburg'da endişelendiren işte budur ([85]).

Donanma sanki saldırıyormuş gibi yaptıktan sonra, 18 Temmuz'da Malta limanınına varmış ([86]), oraya çıkartma yapmayı denemiş, daha sonra 5 veya 6 bin esir alınan Gozzo Adası'na kadar ilerlemiştir ([87]). 30 Temmuz'da da Afrika kıyılarına doğru yelken açmıştır. Malta'da olduğu kadar Trablus'ta da, Ağustosun ilk günlerinde bunun yalnızca bir

gösteriş olması umudu taşınmıştır. Türkiye nezdindeki Fransız elçisi d'Aramon İstanbul'a giderken, 1 Ağustosta Napoli'ye varmıştır, onun üzerine elçinin buraya Osmanlı donanmasının kışlayacağı Batıya kadar ona refaket etmek üzere geldiği söylentileri çıkmıştır. Fakat seferi donanma kısa bir süre sonra Trablus'un batısında Zuara ve doğusunda Tacura'ya çıkartma yapmaya başlamıştır.

Temmuz 1510'da İspanyollar tarafından fethedilen Tunus, onlar tarafından 1530'da Malta Şövalyelerine bırakılmıştı. Burası vasat bir yerdir. Din hizmetindeki Arapların halkını meydana getirdiği küçük bir yerli kenti, çevresinde kötü bir sur, surların üzerinde onu güçlendirmek üzere yapılmış kaleler, ama bunlar esaş olarak topraktan yapılmışlardır. Limanın karşısında köşelerde dört kulesi ve kısmen taştan, çoğunlukla da topraktan surlarıyla eski tarzdan bir kale bulunmaktadır. Nihayet, toplarıyla limanın girişinde hükmeden (1.200 *salme*'lik gemiler için bile yeterli olan geniş ve derin bir liman), limanı batı yönünde kapatan adalara doğru uzanan bir kara dilinin üzerinde inşa edilmiş büyük bir kale, *castileggio,* Arapların verdikleri adla Borc-el Bandrik; ne taş, ne da tahtanın bulunduğu bu kuru ülkenin koşullarının ve söylendiğine göre Üstad-ı Azam Juan d'Olmades'in cimriliğinin daha iyi surların yapılmasını engellediği vasat bir kale. İçeride, Auvergneli mareşal ve iş başa düşünce çok fazla değerli olmadığını kanıtlayacak olan Fra Gaspar de Vallier'nin komutasında 30 şövalye ve Calabrialı ve Sicilyalı 1000 paralı asker bulunmaktadır, bu sonuncular son anda toplanmışlardır ve nitelikleri vasattır ([88]).

Türklerin kötü mevsime girmeden önce sınırlı zamana sahip olmalarına rağmen kuşatma olaysız geçmiştir. Saldırılarda bulunanlar çıkartma yapabilir ve kendilerini istedikleri gibi iaşe edebilir, siperlerini kazabilir, kaleye karşı onikişerlik üç top bataryası yerleştirebilirlerdi; bu durumlarda kuşatma altındaki askerler ayaklanmış ve komutanlarına teslim olmayı dayatmışlardır. Müzakereler hızla sonuçlandırılmıştır. Türkler kentin tahkimatının kendilerine bozulmaksızın teslimi konusunda ısrar etmişlerdir. Bunun karşılığında, Türk donanmasına ulaşan Fransız elçisinin müdahalesiyle, şövalyelere hayatları ve özgürlükleri bağışlanmıştır. Bunlar elçinin kadırgalarında Malta Limanı'na oldukça sefil bir şekilde girmişlerdir, ancak askerler disiplinsizliklerinin haklı bir cezası olarak düşmanın eline bırakılmışlardır ([89]).

En azından Bosio'nun, kaynaklarını ruh sükûneti içinde veren şu Maltalı "burjua" nın öyküsü budur: sorumlu önderlerin daha sonradan Malta'daki yargılanmalarının tutanakları. Burada olup da kendilerini savunabilecek durumda olmayan esir askerlere tüm suç yüklenmişe benzemektedir. Fakat bu olay o dönemde çeşitli söylentilere yol açmıştır. Elçi d'Aramon'un suçladığı kötülükler bir yana, acaba Fransız şövalye Gaspar de Vallier tarihçi Salomone Marino'nun iddia ettiği gibi ihanet etmiş midir? Veyahut felâketten bizzat Üstad-ı Azamı, en azından öteyi pek fazla göremeyen İspanyol d'Olmedes'i mi sorumlu tutmak gerekmektedir?

Bunlar çok önemli değildir! Asıl önemli olan, Türklerin eline Trablus'la birlikte önemli bir kavga aracı ve Berberistan'la önemli bir bağlantının geçmiş olmasıdır. Afrika içlerinin geleneksel mahreci olan kent, yeniden layık olduğu yere yükselecektir. Hristiyan işgali altında kaldığı sürece Sahra trafiği Tacura'ya yönelmiştir; sert bir adam olan ve 1551 zaferiyle Trablus Paşalığı'nın başına geçen Murad Ağanın elinde tuttuğu bu kent Trablus'a yakındır. Fetihten sonra altın tozları ve köleler "altından yana zengin" kentin yolunu yeniden tutmuşlardır.

Bu Türk akını aynı zamanda, Avrupa'nın hazırladığı genel savaşın zamanını da getirmiştir. Fransız siyaseti cüretini artırırken, imparatorluk önlemlerini almakta, Ağustos ayından itibaren Alçak Ülkeler'deki Fransız gemilerine el koymaktadır ([90]). II. Henri'den kötü muamele gören Papalık elçisi ve Ahırlar Nazırı, duymak isteyen herkese

savaşın çok yakın olduğunu ilân etmektedirler ([91]). Gaskonya'dan asker toplanmakta ([92]) ve Guise dükünün 30.000 adamı ile 7.000 atı Berrois ve Burgonya sınırlarını terketmektedirler. Renard'ın dediğine göre Parma ve Mirandole işlerinin Fransızlar için kötüye gittiği İtalya'ya, bunlar gene de çabucak varamaycaklardır ([93]). Fakat Marsilya kadırgaları Türk donanmasına katılma emri almışlardır ([94]).

Bu tehlikeler imparatorun siyaseti üzerinde baskı yapmaktadır. Ve tam da bu zor anda ortaya çıkan ve her cephede göğüslenmesi gereken mali güçlüklerin ağırlığı ise hiç de daha az değildir. İmparator Sicilya için endişe duyarak Ağustosta buraya Wurtemberg'deki İspanyol ve İtalyan birliklerinin nakledilmesini emretmiştir. Çok az eylem bu basit önlem kadar önemli olmuştur. V. Carlos Almanya'yı terkederken, kardeşine boşalttığı yerleri, masrafı ona ait olmak üzere ve istediği gibi işgâl etme hakkını vermiştir. Oysa Ferdinando o sıralar, savaşın aynı şekilde yaygınlık kazandığı Macar sınırında sıkıntılarla karşı karşıyadır ve bir an için Habsburg davasına katılmış olan Transilvanya tarafından desteklenmesine rağmen, Rumeli beylerbeyi Sokollu Mehmed' in derinlemesine akınlarına ancak direnebilmektedir ([95]).

Bu işgal birliklerini çekmekle V. Carlos 1552 Alman patlamasını doğrudan hazırlamış olmaktadır. Acaba Türk tehlikesini olduğundan fazla mı değerlendirmiştir? Eğer öyleyse, bunu yapmakta tek başına değildir. 15 Ağustosta kral naibi Tomas de Villanueva Valencia'dan, Felipe'yi bir çıkartma tehlikesi karşısında uyarıyordu ([96]). 24 Ağustosta Villegaignon Malta'dan Anne de Montmorency'ye şöyle yalvarıyordu: "Kral ve siz lütfen Büyük Senyörün nezdinde, bizi rahat bırakması için girişimde bulunur musunuz, bozguna uğrama tehlikesiyle karşı karşıyayız..." ([97]).

Malta'yı kurtarmak! Fransa kralının birçok başka derdi vardı. İlân edilmeden Parma civarında başlamış olan çatışmalar, yavaş yavaş Avrupa'ya yayılmaktaydı. Artık onlara yalnızca resmi bir ilân gerekmekteydi ki, Fransa kralı da bunu üstlendi. Parma dükünün müttefiki olarak, Tarento Ruhani Meclisinin yeniden toplandığı gün olan 1 Eylülde Papa ile ilişkilerini kesmekle işe başladı. 14 Eylülde İmparatorluk elçisi Simon Renard'ı ([98]) ülkesine yolluyor ve kendi elçilerini de geri çağırıyordu ([99]). İşte doğrudan hasmane hareketler başlamıştı bile, Brissac, Chieri ve Saint-Damien küçük kalelerini kolaylıkla ele geçirmiştir ([100]). Bundan daha önce, Fransa kadırgalarının generali Paulin de la Garde, İtalya kıyılarında 15 İspanyol kadırgasını ele geçirmiştir ([101]) ve saldırı aynı ayın içinde Barselona'da tekrarlanmış ve Fransız denizciler buradan 4 büyük gemi, yeni indirilen bir kadırga ve Prens Doria'ya ait bir fırkateyn getirmişlerdir ([102]). Bundan sonra savaş tedbirleri sürekli olarak birbirlerini izlemiştir: İtalya'ya doğru birliklerin hareketi, Brötanya'da gemi donatılması ([103]), imparatorluk uyruklarına ait gemilerin Fransa'da müsadere edilmeleri ([104]). Nihayet Ekimde, Fransa Kralı ile Protestan Alman Prensleri arasındaki nihai antlaşmanın temelleri atılmıştır ([105]).

Bu sadakatsizlik İmparatorluğu şaşırtmış mıdır? Alçak Ülkeler'de berrak bir zihinle durumdan endişelenen ve her zamanki gibi büyük tedbirler düşünen -İngiltere'nin hasmane tavrını kırmak, burada imparatorluk gemileri için vazgeçilmez olan bir liman edinmek- Macaristan Kraliçesi Marie'nin mektupları okunacak olursa (Fueter bu konuda ne derse desin) ([106]), hiç de böyle olmamışa benzemektedir. Kraliçe ([107]) "Adıgeçen krallığın (İngiltere) kolaylıkla fethedilebilir olduğu ve üstelik şimdi bölünmüş ve aşırı fakirlik içinde olduklarından, bunun daha da kolay olduğu söylenmektedir" diyerek akıl öğretmektedir. Her hal-ü kârda Ferdinando'nun oğullarına karşı güvence ve şefkate sahipmiş gibi davranmalı ve hiçbir zaman imparatorluk sorunundan söz edilmemelidir. Almanlar bir miktar memnun edilebilirler ve Majestelerine yardıma güdülendirilebirler. Eğer savaş kazanılırsa, imparatorluğun haklı ellere geçmesi kolaylaşacaktır. Fakat bu savaşı kazanmak gerekir. Kraliçe Marie adeta herşeyi önceden görmektedir; Protestan

İngiltere'ye yaslanan ve Almanya'yı "ayrılıkçılığa sürükleyen" Fransız oyununun olduğu kadar, bu Fransızların Saxe dükü "Mauris" ile olan antlaşmalarını da. Gene kraliçe düke, Türk cenahında bir iş çıkartılamaz mı diye sormaktadır ([108]), çünkü Macaristan'da yeniden Türk cephesi oluşmuştur. Böylece bu, onu uzaklaştırmak için veya eğer reddederse, oyununu açığa çıkartmak için bir fırsat olacaktır.

V. Carlos bu oyunu anlamamakta direnmiştir. Bu onun yegâne taktik hatasıdır. Geriye kalan konularda hiçbir yanılgıya düşmemiş ve ağır bir damla hastalığı çekiyor olmasına rağmen, yakındaki İtalya'yı gözetim altında tutabilmek için İnsbruck'a yerleşmiştir. Böylece bir kez daha Çok Hristiyanla savaşa hazırlanmaktadır ([109]).

1552 yılının yangınları

Patlayıcıların bu yavaş birikimi ertesi yıl, 1552'de geniş bir yangın halinde sonuca varmıştır: tek ve aynı yangın, ama kuzeyden güneye birbiri ardına o kadar çok farklı evi yakmıştır ki, bir tek olduğu çoğu zaman farkedilememiştir. bu 1552 yılında Avrupa'nın heryerinde veya hemen heryerinde bir dizi savaş zincirlerinden boşanmıştır.

Önce bir Alman iç savaşı; Ren ötesi tarihçilerin, yalnızca bir "prensler ihtilali" olmamasına rağmen, *Fürstenrevolution* adını verdikleri bu savaş aynı zamanda dinsel ([110]), hatta toplumsaldır. Bu savaş V. Carlos için felâketli bir şekilde sona ermiştir. İnnsbruck'taki yerinden çıkartılan imparator, 19 Nisanda Maurice'in birliklerinin önünde kaçmak zorunda kalmış ve Almanya'yı 1547'de kazanırkenki hızıyla kaybetmiştir. Eğer Bucer gibi konuşmak gerekirse, "tiranlığı" Şubat 1552'yle 1 Ağustos arasındaki birkaç ay içinde çökmüştür; 1 Ağustos Passau antlaşmasının tarihi olup, Alman özgürlüklerini oluşturmuş ve imparator ile Almanya arasında geçici bir anlaşma meydana gelmiştir.

Batıda iki zamanlı Alman dış savaşı yer almıştır. Birinci zaman; 15 Ocak 1552'de Chambord antlaşmasıyla teyid edilen, Alman Protestanlarıyla olan anlaşmasını uygulayan Fransa kralı "Ren yolculuğu" yapmaktadır: 10 Nisanda Toul ve Metz'in işgâli ([111]), Mayısta Ren'e varış, daha sonra Alman müttefiklerin imparatorla müzakerelere girişmelerinden ötürü, batıya doğru temkinli bir geri çekilme. Bu fırsattan yararlanılarak, dönüş yolu üzerindeki Verdun Haziranda işgâl edilmiştir ([112]). İkinci zaman, İmparator Almanlarla anlaşmaya vardığından, bu ülkeyi güneyden kuzeye kat'etmiş, Metz'i geri almak üzere güçlerini biraraya getirmiştir, kentin kuşatması 19 Ekimde başlamış, 1 Ocak 1553'te imparatorun bozgunu ve geri çekilmesiyle sona ermiştir ([113]). Bu sefer doğuda yer alan üçüncü bir Alman savaşı, Türklere karşı Macar sınırında sürmektedir. Özellikle sert olan bu savaş, Alman prenslerinden çok Ferdinando için kötüye gitmektedir; ilk sıralarında Maurice de Saxe'ın yer aldığı Alman prensleri ona yardıma ancak yılın sonunda geleceklerdir. 30 Temmuz 1552'de Temeşvar Türkler tarafından zaptedilmiştir ([114]).

Lüksemburg ve Alçak Ülkeler sınırlarında ise daha öncekilere nazaran çok önemsiz bir dizi çatışma meydana gelmektedir.

İtalya'da savaş bir gelip bir gitmektedir. Zaman zaman ateş-keslerle duraklayan darbeler, kuşatmalar, Piemonte'de dağ savaşları. Örneğin 29 Nisan anlaşması, Fransa kralı ile Papa III. Julius arasındaki savaşa son vermiştir ([115]), fakat hemen bunu telâfi etmek üzere, Siena 26 Temmuzda *Francia, Francia* diye bağırarak ayaklanmış ve imparatorluk askerlerini kovarak, bağımsızlığını ilân etmiştir. Bu oldukça vahim bir olaydır, çünkü İspanyol bağlantılarının büyük yollarını kesmektedir ve bu olay ancak 1555'te Siena'nın imparatorluk askerleri ve Cosimo de Medici'nin önünde düşmesiyle kapanacaktır ([116]).

Bu kara savaşlarına Akdeniz'deki deniz harekâtları eklenmektedir. Bunlar, eğer yalnızca birer ayrıntısı oldukları bu kavgalar bütününe eklenmeyecek olurlarsa iyi anlaşılamayacaklardır ve bunlar askeri açıdan da en önemli harekâtlar değillerdir. Deniz harekâtları 1552'de yalnızca Türk donanmasının ilerlemesiyle sınırlı hale gelmiştir; bu donanma alışılmış yolundan gelerek Messina'ya ulaşmış ve 5 Ağustosta Ponza Adası ile Terracien arasında Andrea Doria'nın donanmasını bozguna uğratmıştır ([117]) -bir de Paulin de la Garde'ın komutasında Türk donanmasına katılma emri almış olan Fransız kadırgalarının hareketleri vardır-.

Fakat Türk donanması bütün Fransız taleplerine rağmen, yoluna batıya doğru devam etmeyecektir. Valencia kral naibinin İspanya Kralı Felipe'ye 13 Ağustos 1552'de, Türk Armada'sının Majorca'ya girdiğini haber vermesine rağmen, bu da geçen yılki gibi korkunun doğurduğu bir balondan ibaretti ([118]). Belki de Sinan Paşa kişisel işlerinden ve İran Savaşı'ndan ötürü Doğuya dönmekte acele ediyordu. Her hal-ü kârda Fransız kadırgalarını beklememiştir ve onlar da geçen yıl Toulon'da olanın tersine, Sakız Adası'nda kışlamak zorunda kalmışlardır ([119]). Bir belge onları, Napoli sahillerindeki Regio yakınlarından geçerlerken işaret etmektedir; burada karaya adam çıkartmışlar ve inek ile domuzları öldürerek ve odun ihtiyacı için bahçelerden ağaç keserek, gerekenleri ucuza sağlamışlardır. Bir İtalyan, diğeri Niceli olan iki kaçak miço, kadırgaların Napoli ve Salerno'yu ele geçirmek için Türk donanmasını geri döndürmek üzere yolda olduklarını anlatmışlardır. Acaba bu olayı, tam da o sırada Fransız filosunda yer alan Salerno Prensi D. Ferrante Sanseverino'nun fesadıyla ilişkilendirmek gerekir mi? Venedik bu fesada yardım etmeyi daha önce reddetmişti ve fesad da filonun gecikmesiyle, başarısızlıkla sonuçlanmıştı ([120]). Birkez daha Fransız siyasetinin Napoli'yi elde etme hülyalarındaki inadı görmek mümkündür. Belki de Türklerden yüz çevirmekte acele etmeseydi daha verimli sonuçlar alabilirdi? Ne Cenova, ne de Napoli iki müttefikin ortak çabalarına direnebilirlerdi ve Andrea Doria'nın da, tehtid edilen noktaları iaşe etmeye ve güçlendirmeye zamanı olamazdı.

Fakat Türkler bu kadar uzağı görememişlerdir. Donanma için söz konusu olan basit yağma harekâtlarıdır. Kasalar doldurulmakta ve artık birşey alamayacak hale gelince, Doğu Akdeniz'in yolu tutulmaktadır. Belki de daha sonra inatçı ve denetlenemez bir şekilde söylentisinin yayıldığı üzere, bu geri dönüş İspanyol veya Cenevizlilerin büyük rüşvetleri sayesinde olmuştur?

Öte yandan, bu 1552 dramatik yılının büyük siyasal sorunları da Akdeniz'de yer almamaktadırlar. Bunlar ne Turgut'a, ne Sinan Paşa'ya, ne de çok yaşlı Andrea Doria'ya bağımlıdırlar. Anahtarları ellerinde tutanlar gene imparator veya II. Henri veya esrarengiz Maurice de Saxe'dır. Dinsel alanda kayıtsız, gerçekçi, bazılarına göre ahlâka aldırmayan Maurice de Saxe kadar karışık kişilik az bulunur. V. Carlos'a karşı olan oyunu sürükleyen ve Alplerden Brenner'in ötesindeki Villach'a kaçmaya zorlayarak ona Muhlberg'in fidyesini ödeten odur. Sonra başarısının tam ortasında durmuştur, söylendiğine göre İtalya'ya çekilmiş kambiyo senetlerine sahiptir. Neden durmuştur? Acaba askerlerinin onu izlemediklerinden ötürü mü? Yoksa Fransızların peşine takılmak istemediğinden mi? Alman Savaşı'na son vermeyi isteyen berrak bir siyaset az bulunur birşey olacaktır; belki de bu sıralar daha sıradan birşey olarak, çok parlak olan Fernandolularla anlaşmış ve Almanların Doğuda İslamiyet karşısındaki güçlüklerinin bilincine varmıştır? Bu soruların tümü sorulmuştur ve tellâfuzu güç olsa bile bu sorular cevapsız kalmışlardır, çünkü bu şaşırtıcı kişi en iyi cevabı beraberinde götürerek bu dünyadan aniden göçmüştür: en iyi cevap kendi hayatıdır ([121]).

Yaşlı imparatora gelince, acaba gerçekten Eouard Fueter'in dediği gibi, diplomatik servislerinin hatalarının kurbanı mı olmuştur; yoksa bizim düşündüğümüz gibi,

inadının kurbanı mı? Belki de bu işten savaşmadan sıyrılacağını düşünmüştür, bu işi sekiz yıl boyunca Fransa cephesinde becermiştir. Savaşmadan, yani elini cebine atmadan. Oysa nakdi sıkıntıları büyüktür, Habsburg İmparatorluğu ancak İnnsbruck kaçışından sonra büyük bir gayret göstermeye karar vermiştir. Belki de V. Carlos, Richard Ehrenberg'in riskli bir şekilde savunduğu üzere, ancak Haziran 1552'de Anton Fugger' in ona borç verdiği 400.000 düka sayesinde kurtulabilmiştir ([122])? Bu kredi onun Passau' da kararlı bir şekilde konuşmasına olanak sağlamıştır. Floransa'dan (200:000 dükalık bir borç olarak), Napoli'den (800.00 düka) ve özellikle de İspanya'dan gelen güçlü yardım imparatorluğun büyük gövdesini diriltmiştir ([123]). Ve 1552'den itibaren Yarımada dışına, Cenova ve özellikle de Anvers yönüne olan İspanyol para ihracı ilk defa önemli büyüklüklere ulaşmıştır ([124]). V. Carlos öngürü sahibi olmamakla suçlanmaktadır. Ama ona karşı son derece saygılı olan Fernandoluların yarı-ihanetini hesaplayabilir miydi? En büyük hatası gücünün merkezi, kalesi ve üstelik para piyasası olan Alçak Ülkeler'e taşınmak yerine (bunu yapacaktır, ama iş işten geçtikten sonra) Augsburg civarında kalmakta inad etmesidir ([125]). 1544'den beri bilmesi gerekirdi ki, Fransa ancak Alçak Ükeler'den vurulabilirdi.

II. Henri'nin siyaseti üzerinde de bunun kadar uzun uzadıya tartışılmıştır. Almanya yolculuğu Valois siyasetinin tersine dönmesi midir diye soran Henri Hauser, buna hemen olumsuz cevap vermektedir ([126]). II. Henri adeta hemen İtalya'daki meşguliyetlerine, şu seraba, şu zorunluğa geri dönmüştür. Papalık elçisi Santa Croce 1553'ün bışında "Çok Hristiyan kral tamamen İtalya işlerine döndü" diye yazacaktır ([127]). Demek ki bu Almanya yolculuğu bir kazadan ibarettir. Kral gerçekte hiç de tercih durumuyla karşı karşıya kalmamıştır. Onun için sorun muazzam Habsburg kitlesine direnmek, sonra da diğerleriyle birlikte, bu kitlenin en hassas yerine mümkün olabildiğince güçlü bir darbe indirebilmekti. O sıralar meydana gelen olaylar onu bir o yana, bir bu yana sürüklemekteydi. Bu 1552 yılında olayların onu doğuya sürüklediklerı olgusal bir durumdur ve bu sürüklenmeyle birlikte Akdeniz tarihçilerini de peşine takarak buralara götürmüştür, çünkü İspanyol iktidarı Almanya'ya yerleşmiş ve Alçak Ülkeler'den de olanaklarını sağlamakta ve böylece de belirleyici stratejik konumlarını burada bulmaktadır.

Korsika Fransızlara, İngiltere İspanyollara

Ertesi yıl, 1553'te Akdeniz ve karasal bağlantıları dünya siyasetinin merkezinde olmamayı sürdürmektedirler. Gerçekte burada kim vardır? Cebelitarığa kadar ulaşan bir Cezayir korsanları çıkışı; Türk donanmasının Korsika'ya karşı giriştiği ve Fransız kadırgalarıyla ortaklaşa yürüttüğü biraz gecikmiş bir sefer; nihayet, iyi mevsimin sonunda Korsika'nın Fransız birlikleri ve adanın *fuorusciti*'si tarafından işgali ([128]). Gözüktüğünden daha az önemli üç seyirlik harekât.

İskenderiye'de doğan ve Barbaros okulundan yetişen Salih Reis, ([129]) 1552'den beri Cezayir dayısıdır, yedinci dayı. Nisanda kentine varınca önce, vergi ödemeyi reddeden Tuggurt ve Uargla kabilelerinin önderlerini hizaya getirmiştir: bunlara karşı başlattığı verimli akınlardan altın ve "haraç" ödöneceği sözüyle yüklü olarak geri dönmüştür; yani Afrika'nın derinliklerinden gelen birkaç zenci kadın her yıl haraç olarak ödenecektir. Cezayir'de 1552-53 kışı donanmanın özenli bir şekilde donatılmasına hasredilmiştir ve Haziran başından itibaren Salih Reis, hepsi de iyi donanımlı olan 40 tekne çıkartmıştır -kadırga, kalyota, fırkata-. Ancak, mevsimin ilk girişimi olan Majorca Seferi acı bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır; ve sonra İspanya kıyıları boyunca girişilen harekât esnasında, sahil halkı zamanında uyarılmış olduğundan, korsanların elleri böğürlerinde kalmıştır. Ancak boğazda beş Portekiz karavelasını ele geçirme fırsatını yakalayabilmişlerdir; bunlar Şerifin tahtı üzerinde hak iddia eden ve taraftarlarıyla işini tezgâhlamaya

uğraştığı Yarımadadan geri dönen bir Velez valisini taşımaktadırlar. Herşey ele geçirilmiştir, karavelalar, Portekizliler ve Faslılar; ve bunlar Velez'e götürülmüş, Salih Reis de Haedo'nun dediğine göre, bunları dostluk ve iyi komşuluk nişanesi olarak ve Oran bölgesine düzenlediği akınlara son versin diye, Şerife armağan etmiştir. Ancak bu armağanlar üç ay sonra Tlemsen'de yeniden sınır olaylarının meydana gelmesini engellememiş ve Cezayir'in efendisi kışı, bu kez Fas'a yönelik bir seferin hızırlıklarıyla geçirmek zorunda kalmıştır. Salih Reis taht üzerinde hak iddia eden Ba Hassun'u Cezayir'e getirtme tedbirliliğini de göstermiştir.

Turgut Reisin komutası altındaki Türk donanmasının (yanında Paulin de la Garde ve Fransız kadırgaları olduğu halde) İtalyan kıyılarının önüne gelmesiyle, Salih Reis muhtemelen üssüne dönmüştür. Entrikalar, imparatorluk tarafından satın alınmış olan Rüstem Paşa'nın belki işbirlikçi davranışları ([130]), geçen yılkinden daha güçsüz olan ve Turgut Reisin Sinan Paşa'nın yerine geçmesiyle efendi değiştirmiş olan Türk donanmasının hareketini geciktirmiştir. Üstelik, hemen Toskana Maremme'si kıyılarına ulaşmak yerine, Türk tekneleri yağmalara girişerek zaman kaybetmişlerdir. Ağustosta Pantellaria Adası talan edilmiş, daha sonra da Sicilya kıyısındaki buğday limanı Licata'nın sırası gelmiştir. Turgut'un Tunuslularla müzakereleri de (Tunus sultanı La Goletta'daki İspanyollarla ilişkilerini kopartmıştır) donanmayı Sicilya ve Afrika arasında tutmuştur. Bu gecikmeler sayesinde Andrea Doria zaman kazanmıştır; filosunun büyük kısmını Cenova'da toplayarak kalelerini iaşe etmiş ve İtalyan kıyıları boyunca, düşmanın hareketini zamanında bildirecek yeteri kadar hızlı tekne edinme olanağı bulmuştur.

Türk donanması Tiren Denizi'ne ancak 3 Ağustosta gelebilmiştir([131]). Birkaç gün sonra tekneler Elbe Adası'na saldırmışlar; Capoliveri, Rio Marma, Marciana, Porto Longone'yi talan etmişlerdir. Ama esas kent Cosmopolis-diğer adı Porto Ferraio- onların saldırılarına direnmiştir. İşte ancak Piombino'ya saldırılmasının düşünülmesinden sonra donanma, Siena Maremme'sinden Korsika'ya Fransız birliklerinin taşınılmasında kullanılmaya başlamıştır.

Aslında Castiglione della Pescara'da ([132]) Fransız komutanları bir savaş meclisi toplamışlar ve Parma'daki Fransız birliklerinin komutanı olan Mareşal de Termes'in düşüncesi ağır basmıştır. Paulin de la Garde ve Korsikalı sürgünlerin (bunların en önünde Sampiero Corso bulunmaktadır) desteğiyle, Mareşal kralın kesin bir emri olmaksızın, büyük adanın istilasına karar vermiştir. Bu iş aşırı bir kolaylıkla yapılmıştır. Bastia 24 Ağustosta ele geçirilmiş, de la Garde Baronu Saint-Florent'a ayın 26'sında varmıştır. Sonra, tarlaların ortasına, Bastia'nın Cenevizli komiserlerinin kaçtıkları Corte'nin sırası gelmiştir. Nihayet, Eylül başında Bonifaca bir direnme denemesinden sonra teslim olmaştur ([133]): buranın Calvi ile birlikte adadaki Cenevizli kenti olduğu bilinmektedir. Bol ganimet ele geçiren ve bizzat Turgut'un Paulin de la Garde'dan para verileceğine dair söz almasından ötürü Türkler, adadaki son işgâl alanı olan Calvi'yi ablukaya almayı reddetmişler ve geri dönmüşlerdir. 1 Ekimde Türk donanması Messina Boğazı'nı aşmaktadır ([134]). Aralıkta da İstanbul'a varmıştır.

Avusturya hanedanını başaşağı etme konusundaki büyük bir fırsat kaçırılmıştır mı diyeceğiz? Türklerin bütün güçleriyle vurmadıkları bir gerçektir ([135]). Bazılarına göre bunlar yozlaşmış manevralardır. Fakat bu ölçülü hareketleri, ta yola çıkıldığı andan itibaren ölçülü olan hareketleri açıklayan başka nedenler de vardır, çünkü o yıl İstanbul' dan yalnızca altmış kadırga yola çıkmıştır. Bunun nedeni Doğuda İran Savaşı'nın devam etmekte olmasıdır. Haleb'e yerleşmiş bir İngiliz tüccarı olan Anthony Jenkins, bu 1553 yılında ([136]), Kanuni Sultan Süleyman ile muhteşem maiyetinin İran'a giderken kente girişlerini görmüştür: 6.000 hafif zırhlı at, 16.000 yeniçeri, 1.000 tane acemi oğlanı; hepsi de "altın işlemeli elbiseler giymiş olarak", altın işlemeli bir kaftan giymiş olan ve

keten ile ipekten muazzam bir sarık sarmış olarak beyaz bir ata binmiş olan padişaha refakat etmektedirler. Ordunun mevcudu 300.000'den fazladır ve taşımacalık için 200.000'den fazla deve bunları izlemektedir... Akdeniz'deki savaşa karşı ağırlık oluşturan, onu sınırlandıran ve küçülten bu tablo değil midir acaba?

Ancak, Fransızlar Türklerin sayesinde Korsika'ya ayak basmışlardır. Güzel mevsimin sonunda ada onların olmuştur. Çıkartma haberi Cenova'yı şaşkına çevirmiş, Cosimo de Medici ve imparatorluğu çılgına çevirmiştir. Fetih hızlı olmuştur, Sampiero Corso ve sürgünler adalıların ayrdımıyla, fetih işini adeta tek başlarına gerçekleştirmişlerdir. İstensin veya istenmesin ve bu haklı olsun veya olmasın, Korsika Cenevizlilerden nefret etmekteydi; onların şahsında efendilerden, kentlerdeki tefeci tüccarlardan, sanki sömürgeye gelirmişçesine kaybettikleri servetlerini yeniden kazanmaya gelen göçmenlerden nefret etmekteydi. "O" acaba bütün Korsika mı demektir? Aşikâr olarak, Ceneviz düzeninin hizaya soktuğu bütün büyük aileler ve kötü hasatlar ile eknomik bunalım nedeniyle vahşileşen, sömürgecilerin yeni tarımsal yöntemlerinden ötürü yaşama alışkanlıkları bakımından huzuru kaçan sıradan halk da, bütün bu insanlar için Ceneviz egemenliği bir *"assassinio perpatuo"*dur ([137]).

Ancak bunun böyle olması, kaynaklarına nazaran aşırı nüfuslu olan adada savaşın sefaletleri daha da artırması engellenememiştir. Fransızlar, Cenevizliler, Türkler, Cezayirliler, kaba Alman askerleri, *Dominante*'nin İtalyan veya İspanyol paralı askerleri ve bir de Sampiero'nun taraftarlarını eklersek, bütün bu asker kalabalığı yaşamak zorundadır. Bunlar yağmalamakta, hasadı mahvetmekte, köyleri yakmaktadırlar. Korsika'nın suçu bizzat sahip olduğundan daha büyük bir dış anlam taşıması ve Habsburglarla Valoislar arasındaki bu savaşta bir düğüm maydana getirmesidir. Korsika'daki Fransız işgali Parma'dakinden, hatta Siena'dakinden daha fazla bir ölçekte imparatorluğun ve müttefiklerinin iç haberleşmelerini bozmuştur. "Carthagena, Valencia, Barselona'dan (Malaga ve Alicante'den olanları da ekleyelim) Cenova, Livorno veya Napoli'ye giden her tekne adeta kader olarak Korsika sahillerinin yakınından geçer; ve bu durum, Barbaroslu korsanlarının Sardinya ile Afrika kıyıları arasındaki bölgeyi sürekli talan ettikleri XVI. yüzyılda daha da geçerlidir ve olağan yol Korsika Burnu'nu dolaşmakta veya Bonifacio ağzından ilerlemektedir. Üstelik teknelerin düşük tonajlı olmaları onların duraklamadan uzun yolculuklar yapmalarını egellemekte ve İspanya'dan İtalya'ya gitmekte olan gemiler doğal olarak Korsika limanlarına uğramaktadırlar" ([138]). O dönemde yaşayanlar, kimi memnuniyetle, kimi de endişeyle, Sampiero Corso'nun deyimiyle bu "İtalya'nın freni"nin fethinin öneminin bilincine hemen varmışlardır ([139]).

İmparatorluğun karşı saldırısı gecikmemiştir. Kötü hava Türklerin ve Fransızların yaz boyu süren işbirliğini engelleyip de, Batılı filolar arasındaki olağan orana geri dönülmesini sağlayınca, durum tersine dönmüştür. Cenova ve Toskana üslerinin adaya yakın olma avantajına sahiplerken, ada Marsilya'ya geri dönmüş olan Fransız kadırgalarının uzağında kalmıştır ([140]), ve üstelik hâlâ Calvi'ye tırnaklarını geçirmiş olarak duran Cenevizliler tarafından tehtid edilen Korsika yalnızca asilerin ve 5.000 eski askerin koruması altındadır. Zaten II. Henri Kasımda Cenevizlilerle dolaylı müzakerelere girmişe benzemektedir ([141]). Fakat Floransa dükü tarafından bu mecraya sürüklenen Cenevizliler daha o sıralar imparatora çağrıda bulunmuşlar ([142]), 800.000 dükayı bu işe tahsis etmişler, 15.000 kişiyi silah altına almışlardır. Doria tarafından gönderilen seferi güç ayın 9'unda kenti terketmiş, Cenova sahillerinde biraz oyalanmış ve 15'inde Korsika Burnu'na varmıştır. Ayın 16'sında Saint Florent Körfezi'ne girmiş, garnizon da 17'sinde teslim olmuştur ([143]). Zor bir savaş başlamaktadır.

Demek ki 1553 Akdeniz için hareketli bir yıl olmuştur. Fakat Avrupa'yı kaplayan büyük savaşa bakarak, acaba bu Akdeniz olayları Kuzeydekiler kadar önemli midirler?

Kuzey savaşının büyük bölümünü İngiltere tahtının dramatik intikali meydana getirmektedir. 3 Temmuz 1553'te ([144]) VI. Edward ölmüştür; onunla birlikte resmen Protestan bir İngiltere yok olmaktadır, bu İngiltere adeta Fransa'nın dostu ve Habsburgların hasmı idi; bu olayın devamında Tanrının lütfuyla Maurice de Saxe ortadan çekilmiş (11 Temmuzda ölmüştür) ve İngiltere tahtına Mary Tudor çıkmıştır ([145]). Ancak, sancılı bir ülkede bu tahta çıkış özellikle güç olmuştur ve oldukça basit bir sorun olmakla birlikte, kraliçenin evliliği konusunu hemen gündeme getirmiştir. Binlerce yoldan geçildikten, birazcık geçkin bir veliahtın, Portekiz veliahtı Don Luis'in adaylığıdevre dışı bırakıldıktan sonra, Mary'nin dayısı ([146]) genç Prens Felipe yarışı kazanmıştır. "Büyük kıskançlıklara neden olan" bu başarı ([147]) imparatorun, Granvelle'in ve bu tartışılmaz şaheseri hazırlayan elçi Simon Renard'ın sayelerinde elde edilmiştir. Evlilik sözleşmesi 12 Temmuzda imzalanmış, krallıkta iki gün sonra ilân edilmiştir ([148]).

Habsburg İmparatorluğu'nun bu kadar büyük darbeler yediği bu sırada, bu beklenmedik başarı ile talih ondan yana dönmüş olmaktaydı. Alçak Ülkeler'den, bölünmüş Almanya üzerine yaslanmaktan vazgeçen ve onu daha fazla bölünmesi için kendi haline bırakan imparator, şimdi İngiltere'ye bel bağlamaktadır. Hemen hemen tamamiyle kendine ait olan ve okyanustan oraya ulaşan yolları da denetim altında tuttuğu , şu Kuzey Akdeniz'i olan Kuzey Denizi'nde güçlerini yoğunlaştırmaya başlamıştır. Alçak Ülkeler'i ele geçirilmez kalesi haline getirmiştir ([149]). Demek ki çok Hristiyan kral için bu 1553-54 kışının perspektifleri oldukça karanlıktır. Acaba Venedik elçisinin umduğu gibi, İspanya prensinin yeni krallığına ulaşmasına engel olma gücüne sahip olabilecek midir (ve bu fırsat kendini Villegaignon'a sunacaktır, ama o bunu yakalayamayacaktır) ([150]) ve avantajı kullanabilecek midir? Almanya'da ise bu olayın darbesi daha az hissedilmiş değildir. V. Carlos nezdindeki Venedik elçisi 30 Aralık 1553'te ([151]) "Alman prensleri, İspanyol prensinin İngiltere'ye vardıktan sonra Almanya'ya yanaşarak, bu krallığın yeni yardımıyla ve Alman bölünmeleri sayesinde, imparatorluğun eskiden müzakereyle kazanmaya çalıştığı 'varisliğini' silahla elde edebileceğinden hâlâ çekinmektedirler" diye yazmaktadır.

Daha gerçekleşmeden önce, İngiliz evliliği, diplomasi terazilerinin kefelerinde ağır basmaya başlamıştır ([152]). İmparatorun düşmanlarının tek tesellileri, İngiliz Adası'nın korkunç karışıklıklarla sarsalanıyor olması, Fransızların Londra halkına yaptıkları çağryla bu karışıklıkları daha da vahimleştirmeye çalışıyor olmalarıdır ([153]), 1554 Şubatında kraliçeyi emin bir yere, Calais'ye nakletmek bile düşünülecektir ([154]). Demek ki V. Carlos'un kazandığı İngiltere'nin desteği değil de; tartışmalı bir efendiden ibaret olan, olanakları itibariyle henüz pek güvenilir olmayan ve Fransızların durdurabilecekleri İspanyol yardımlarına pek bel bağlayamayacak ([155]) bir kraliçenin, nihayet bizzat imparator ve oğlu kadar parasız bir karaliçenin iyi niyetidir.

V. Carlos'un tahttan çekilmeleri: 1554-1556

Öte yandan para yokluğu, savaşın bu safhasının üstüne bütün ağırlığıyla çökmektedir. İmparatorun cephesinden, Fuggerler, Schetzler ve diğer Augsburglu borç vericilerle zorluklar ardı arkası kesilmeksizin çıkmaktadır ([156]). Fransa cephesinde, Kral Lyon piyasasında borç bulabilmektedir: 1553 *"grand party"* yılı olacaktır. Fakat borç alınan bu parayı ödemek gerekmektedir ve bu nedenle de hep daha fazla vergi talep etmek gerekmektedir. Bunun sonucunda, ülkede çok eskilere dayanan garip bir bitkinlik meydana gelmektedir.

Daha 1547'de ([157]) Ahırlar Nazırı Guyenne'de *taille* (biçme) yüzünden ayaklanan köylüleri bastırmak zorunda kalmıştır. Nisan 1552'de ([158]) İspanya'ya aktarılan haberler Fransa'nın ne buğday ne de ekmekten yana sıkıntısı olmadığını, ama vergiye karşı

memnuyetsizliğin çok büyük olduğunu ve ne manastırların, ne de Saint-Antoine veya Saint-Lazare hastanelerinin bunun dışında kalmadığını işaret etmekteydi. Bu 1552' yılında yeniden başlayan savaş küçük insanların, tüccarların, soyluların talep edecekleri ödentilerden endişelenmekte çok haklı olan köylülerin iflası demektir. Aynı haber şöyle devam etmektedir, "her soylu heryerden kendine gerekeni almakta değil midir? Bütün bu insanlar, efendileri olmayan Moriscolar gibidirler". Gerçekte söz konusu olan, ihtiyatla yaklaşılması gereken bir İspanyol raporudur, ama Nisan 1554'te Fransa'dan Toskana'ya yönelik bir rapor ([159]) da insanların bıkkınlığını, orduların kötü durumunu, kralın parasızlık yüzünden İsviçreli paralı asker sağlayamamasını, vergilerin artışını -bir kez daha-, özel gümüş eşyaların sikke kesmek üzere eritildiklerini, soyluluk belgeleri satışını, kilise mensuplarından talep edilen katkıyı... bildirmektedir... Zaten bütün Hristiyan ülkelerinde, Fransa, İspanya, İtalya ve Almanya'da bıkkınlık aynıdır: Papa Ağustosta bir barış girişiminde bulunmak için bundan yararlanmayı deneyecektir ([160]).

Güçleri İran'da mücadele halinde olan Türk İmparatorluğu dadahaiyi bir konumda değildir. 1555'te Çok Hristiyan kralın elçisi Codignac'ın, Sufi'ye karşı sefer halinde olan ordunun ortasına kadar giderek, Padişahtan donanmayı yollaması için ricada bulunması gerekmiştir ([161]).

Böylece tarihçilerin entrika ve hesap olduğunu hayal ettikleri yerde, aslında sıklıkla mali olanaksızlıklar bulunmakta değil midir? Bu 1554-1555 yılları esnasında savaş heryerde gevşek bir şekilde yürütülmektedir: Alçak Ülkeler sınırında ve Brissac'ın ([162]) Haziran 1555'te Casal müstahkem kentini, muhafızları gafil avlayarak ele geçirdiği Piemonte uçlarında kale savaşları; Türk donanmasının kendini şöyle bir gösterdiği Akdeniz'de deniz savaşı: 1554'te Türk donanması ve Turgut Reisin komutasında nedensiz bir şekilde Durazzo'da vakit geçirmektedir; bu en azından bu arada Cezayir kalyotalarıyla ortaklaşa olarak Korsika'ya ve Toskona Maremme'sine müdahele etmeyi denemiş olan Fransızların düşüncesidir ([163]). Bu harekât karşısında hiçbir tepki olmamıştır, üstelik bazı İspanyol kadırgaları Felipe'ye İngiltere yolculuğunda refakat etmek üzere Atlantiğe gönderilmişlerdir. Fakat Turgut geç gelmiştir ve Napoli kıyılarındaki hızlı bir gezintiden sonra, adeta hemen Doğuya dönmüştür. Fransız temcilcileri ihanetten söz etmektedirler ([164]) ve bu andan itibaren Turgut'u donanma komutanlığından uzaklaştırmak için uğraşmaya başlamışlardır. Herşeye rağmen Turgut'un imparatorluktan rüşvet almış olması mümkündür. Fakat ertesi yıl donanmadaki mertebesi ikincil bir düzeye inmiştir ve genç ve tecrübesiz yeni Kapudan-ı Derya Piyale Paşanın emrine girmiştir. Oysa "güçlü ve seri" ([165]) bir savaş isteyen Fransa kralına rağmen, Türk donanması Calvi kuşatmasına katılmadan seyretmekle yetinmiş ve Cenova tarafından iyi iaşe edilen kent Fransızları bozguna uğratmıştır. Türk donanması Ağustosta, geçen yıl karşı tarafın eline geçmiş olan Bastia Harekâtı'na da aynı ilgisiz seyirci olarak katılmıştır. Nihayet, Toskana kıyısındaki adalara yönelik, başarısızlıkla sonuçlanan birkaç denemeden sonra, Türk donanması levazım yokluğu ([166]) ve kötü havayı bahane etmiş ve vira ederek geri dönmüştür. Acaba geçen yıl da olduğu gibi, temkinli olma emri aldığı düşünülemez mi?

Büyük devletlerin bu yoksulluğu küçüklerin kendilerini olduğundan daha etkin göstermelerine yol açmıştır. Cenova'nın Korsika'daki savaşını büyük bir enerjiyle yürüttüğü görülmüştür; 1554-55'te Fransızları adanın büyük bir kesiminden atmıştır ([167]). Cosimo de Medici'nin çabaları da daha az güçlü değildir: bir yandan temkinli, öte yandan tıpkı Cenevizli gibi Toskana genişlemesinden pek hoşlanmayan Andrea Doria' dan denizde fazla bir destek görmeyen Cosimo, gene de Siena'daki Fransızları 21 Nisan 1555'te teslim olmaya zorlayabilmiştir; birkaç ay sonra da Maremme kıyısındaki Orbitello'yu geri almıştır. Artık yalnızca, Apennin dağlarında Siena yurtseverleri ile

birkaç Fransızın sığınağı olan Montalcino "Cumhuriyeti" ayakta kalmıştır ([168]). Fakat 1555 yılının sonunda Cosimo işe Val di Chiano'yu temizlemekle başlayarak, buraya da saldırmıştır ([169]).

Cezayir devleti bu iki yıllık süre için tek başına, Osmanlı donanmasından daha fazla zikredilmeyi haketmektedir. 1554'de ([170]) Salih Reis ordusunu önce denizden "yeni" Melilla Limanı'na,sonra da karadan, galip olarak girdiği Taza ve Fez'e kadar götürmüş, Fas'a karşı şaşırtıcı hızlı bir akın düzenlemiştir. Fas süvarisi Türklerin çakmaklı tüfeklerine direnememiştir. Fakat bu muzaffer akının devamı gelmemiştir, çünkü Fez'e kendi adamlarını (geçen yıl esir edilen bu Ba Hassun, onların eski köleleridir) yerleştiren galipler gaminetle ve minnet duygularıyla dolu, korumaları altındaki hükümdarın bağışladığı büyük miktardaki altınlarıyla yükledikleri Fas katır ve atlarıyla geri döner dönmez, kente geri gelen eski Şerif Türklerin adamını öldürmüştür. Cezayirlilere bu seferden bütün kalan, küçük Penon de Velez kayalığı, ileride tekrar sözünü edeceğimiz adacıktır ([171]).

Ertesi yıl, 1555'te Türkler faaliyetlerini doğuya doğru Buugie tarafına, veya daha doğrusu Bougie İspanyol *presidio*'suna yöneltmişlerdir, çünkü artık gerçek bir kent değil de, eski yerli yerleşim yerinin sınırlarının ötesinde, her köşegeninde bir kalesi olan üçgen biçimli müstahkem bir alan söz konusudur; bu kaleler, La Goulette'teki ilk kaleye benzeyen üçgen biçimli imparator şatosu; sahile cephesini veren eski Berber yapıları olan büyük şato ile küçük deniz şatosudur ([172]). Bu surların içinde birkaç yüz adam ve birkaç düzine at bulunmaktadır. Her iki canlı türünü de doyurmak için işe teknelerine olduğu kadar, huruç hareketlerine de güvenmek gerekmektedir. Müstahkem mevkiin yaşlı komutanı saman talanı angaryasına çıktığı bir sırada, yaylım ateş altında ölmüş ve yerini oğlu Alonso'ya bırakmıştır ([173]). 1555 Haziranında Salih Reis aralarında *excopeteros* dönmelerin de olduğu birkaç bin askeriyle Cezayir'den ayrılmış ve bu arada ihtiyaç maddeleri ile topları taşımak üzere denizden küçük bir filo göndermiştir: iki kadırga, bir barça (kayık), Cezayir'de el konulmuş bir Fransız *saète*'i. Görüldüğü üzere az birşey, çünkü korsan teknelerinin çoğu Leone Strozzi'nin filosuna katılmaya gitmişlerdir. Fakat bunlar yeterli olmuşlardır: kale toplara direnememiş ve kaleyi koruyanlar savunmanın mümkün olmadığı komşu kente çekilmişlerdir. Alonso de Peralta, kendinin ve seçeceği kırk adamının can güvenlikleri ile Fransız *saète*'iyle İspanya'ya gitmelerine izin verilme sözü karşılığında teslim olmuştur. Bu olayın İspanya'daki yankısı muazzam olmuştur ([174]). Valencia, Katalonya, Kastilya'da bir intikam seferi düzenlemekten söz edilmiş ve Toledo başpiskopusu Siliceo ([175]) bu hareketin başını çekmiştir. Sonra, Luis Cabrera'nın kaydettiği gibi, bu cins şan ve şeref konularının çok para gerektirdiği her seferinde olduğu gibi, herşey yatışmıştır. İmparatorun krallıkta olmadığı bahanesiyle sefer askıya alınmıştır; fakat duygusallık o kadar canlıdır ki, Alonso de Peralta dönüşünde tutuklanmış, yargılanmış ve 4 Mayıs 1586'da Valladolid'de kafası kesilmiştir ([176]). Acaba o kadar da suçlu muydu? Bougie'ye saldırı olunca, tam zamanında imdat çağrısını İspanya'ya ulaştırmış, ama o sıralar Napoli kral naibi olan Alba düküne gerekli emirler yavaş bir şekilde iletilmiştir. Prens Doria dük tarafından uyarılıp da, Mart 1556'da Napoli'ye kadırgalarıyla birlikte gelince, kente onunla birlikte teslim haberi de ulaşmıştır ([177]).

Küçük ülkeler kendi özel işlerini çözüme kavuştururlarken, büyük devletler arasındaki oyun da diplomasi düzleminde sürmekteydi. 22 Mart 1555'de Papa III. Julius'un ölümü ([178]) V. Carlos'un inkârı mümkün olmayan bir desteğini kaybetmesine yol açmıştır.Fransa Kralı, III. Marcellus'un birkaç hafta süren saltanatından sonra ([179]), 23 Mayıs 1555'te IV. Paulus'un Papa seçilmesiyle ([180]), Carlos'un kaybettiği herşeye konmuştur, tam da yeni Papanın seçildiği gün Marche'ta Fransa-İmparatorluk barış görüşmeleri başlamıştır ([181]). Başlangıçta Papanın imparatora karşı olan şiddetli husumetini açığa

çıkartan birşey olmamıştır, fakat bu duygular tek başlarına, Kuzeyde gerçekleşmişe benzeyen barışı tehtid etmektedirler. Gerçekten de 13 Ekim 1555 tarihli gizli bir antlaşma (gizli olmasına rağmen Venedik ve Brüksel'de bu antlaşma duyulmuştur) barış umudunun kaybedilmesi halinde, Papaya Fransızların biçimsel desteklerini sağlamaktaydı ([182]).

Bizzat imparatorluğun içinde de, hiç de daha az önemli olmayan değişimler meydana gelmekteydi. Felipe 1554'de ([183]) olaysız bir şekilde İngiltere'ye varmıştı ve bu bütün diplomatik haberleşmenin en önemli konusu olmaktaydı. Kraliçe onu seviyor muydu, yoksa sevmiyor muydu? Çocukları olacak mıydı (1555'ten itibaren bu soruya hayır diye cevap veriliyordu)? Aynı anda V. Carlos'un İngiltere kralı olan oğluna Napoli ve Sicilya krallıklarıyla Milano dükalığını verdiği öğreniliyordu ([184]). Kuşkusuz bir jest yeni damadın değerini artırmaya yönelikti ve 1551'de oğlu Maximilien'i Bohemya kralı ilân eden Ferdinando'nunkine benzemekteydi; bunlar prestij ve protokol sorunlarıydılar. Ancak bu vazgeçmelerde -bu konuda ikna olmamız üzere V. Carlos'un bu 1554 yılında kaleme aldığı vasiyetnameye sahibiz- İmparatorun tahttan çekilme isteği daha şimdiden görülmekteydi. Veya tahttan çekilmeler, çünkü yalnızca Gand'da gözyaşlarıyla ıslanmış olarak 25 Ekim 1555'te Carlos'un Meclis önünde ilk kez bu dünyayı terketme niyetini açıkladığı Alçak Ülkeler'deki tahttan çekilme düşünülmektedir ([185]). Oysa bu tarihte Sicilya, Napoli ve Milanese'yi fiilen terketmişti bile; 1556 Ocağında ise uzaktan ve gürültüsüz bir şekilde İspanya'yı bırakacaktır ([186]). Ölümünden kısa bir süre önce, ancak 1558'de altın imparatorluk tacını terkedecektir; bu bizzat Ferdinando'nun girişimlerinden ötürü ([187]) geciktirilmiş nihai terktir, çünkü Carlos bir imparator seçiminin raslantılarından endişe duymuştur ve belki de Alçak Ülkeler ve İtalya'da bu koruyucu gölgeye ihtiyaç duyan Felipe'nin bu gecikmede rolü olmuştur.

Belki de Mignet ve Gachard'dan beri bu tahttan çekilmeleri tamamen kişisel bir iç çatışmaya indirgeme hatasına düşülmüştür. Bu 1554-56 yıllarının savaş iklimini de hesaba katmak gerekmektedir. V. Carlos belki de, ölümünden sonra bir düzensizliğe açılacak bir intikalin tehlikelerinden oğlunu korumak istemiştir. Eğer en sevdiği tasarılarından vazgeçtiyse, eğer Ferdinandolulara büyük Alman gemisini bıraktıysa, 1552 ve 1553'ten beri bunları yürütmenin olanaksızlığını ölçüp biçtiğindendir. 1555'te Ferdinando'ya Augsburg barışının sorumluluğunu ve yürütmesini bıraktığında ipin ucunu bizzat koyvermiştir; Carlos Almanya'ya yüzyılın geri kalan kısmı için aşikâr bir sükûnet verecek olan bu barışa karşı kalbinin derinliklerinde nefret duymaktadır. Zaten bu Almanya çok az güvenilir bir ülkedir ve Felipe'nin düğün armağını olan İngiltere onu güç dengesinde ikâme edebilir. Almanya'yı terketmek, belki de savaşı sona erdirmenin ve yol açtığı devasa harcamalardan kurtulmanın yegâne yoluydu.

Ne olursa olsun, Felipe'nin İmparatorluğunun Almanya'nın kitlesinden kopması Akdeniz için önemli birşeydir. Sonuncu bağ 1558'de, Felipe 1551 sözleşmesinin ona söz verdiği İtalya'daki imparator naipliğini talep etmesiyle kopacaktır ([188]). Ferdinando nezdindeki elçi 22 Temmuz 1558'de ondan oldukça güzel bir cevap almıştır: "Yüce İspanya ve İngiltere kralı, çok aziz ve sevgili yeğenimizin adına İtalya'da imparatorluk niyabeti konusunda benimle müzekeresini talep etttiğiniz konuyu inceledikten sonra..., tarafımızdan Alteslerine, bu sözü verdiğimizi hatırladığımız gibi, onu tutma arzusunda da olduğumuzu bildiririz". Fakat sorun çetrefildir. "...Altesleri mutlaka iyi hatırlarlar ki, efendim imparator ile benim ve Alteslerinin tanıdıkları diğerleri arasında, imparatorluğa birlikte niyabetimiz söz konusu olduğunda, ben ve oğlum kral Maximilien imparatora bunun, imparatorlukta yol açacağı bozulma, sakınca ve karışıklıkları sunduk; ve bu yolla başarıya ulaşmanın olanaksızlığını arzettik. Bütün bunlara rağmen, imparatora karşı saygıdan ve iradesine itaat etmek için, yapılmış olanı yapmak zorunda kaldık; ve kısa bir

süre sonra istediğimizden daha uzgörüşlü olduğum ortaya çıktı, çünkü kaderimizden haberdar olan dük Maurice ve prensler silaha sarıldılar..." ([189]).

Öyleyse bugün de niyabet konusunda aynı risklere girilecek, Habsburglara yönelik, imparatorluğu *hereditario* (ırsi) hale getirme ithamlarına güç katılacak mıdır? Almanya'nın büyük güçleriyle mücadele etmek "Alteslerini Fransa ve Türkiye cephelerinde; beni de Türkiye ve Macar asileri cephelerinde; dinsel sorunlar ve hiç de eksikliğini çekmediğimiz diğer sıkıntıları saymaksızın, bizi boğan görev ve zorunluklar", tabii Avusturya henadanının düşmanı Papanın çıkartacağı güçlükleri de hesaba katmaksızın, bu iş zamansız bir uğraş olacaktır. Ferdinando şöyle sürdürmektedir, "bütün bunlara başka bir sakınca daha eklenmektedir: Alteslerinin görevlerini yerine getirebilmeleri için zorunlu olarak İtalya'da ikâmetleri gereklidir; bizim onlara verdiğimiz söz bu açık koşula dayalıdır ve bu görevin Flandre, İngiltere veya İspanya'dan yürütülmesinin niyetlerimiz arasında olmadığı çok açıktır...". Kuşkusuz bize, Felipe'ye olduğundan daha fazla alaycı gelen bu yazıyı, sonuca varmak kastıyla kısaltalım: "bu koşullarda, Altesleri İtalya'ya ne zaman varırlarsa, onlara vergilerimizi istedikleri biçimde göndereceğimize hemen şimdi söz veririz...". Bu sözü rüzgâr önüne katıp götürecektir. II. Felipe kısa bir süre sonra artık yalnızca İspanya kralı olacaktır.

İmparatorun daha ilk taht terketmelerine içkin olan, Almanya'dan vazgeçmesi, belki herşeyden fazla Avrupa barışına katkıda bulunmuştur. Marche'ta başlayan ve genel kanının aksine kesintiye uğramayan müzakereler ([190]), 5 Haziran 1556'da İngiltere kraliçesinin müdahalesiyle ve tam da yaza girerken ilân edilen Vaucelles ateş-kesiyle sonuçlanmıştır ([191]).

Kuşkusuz bu ateş-kes hiçbir şeyi çözmüyor, *statu quo*'yu tanımakla yetiniyordu. Fakat çatışmalara, yani muazzam harcamalara son veriyordu;! ve herkesin arzu ettiği de buydu: kendi cephesinden Fransızların aracılığıyla Türklerle bir ateş-kese ulaşmayı umud eden Ferdinando "bu mevsimde herkes para sıkıntısı çekiyor" demekteydi ([192]), bu arada V. Carlos bu yatışmış havadan yararlanarak İspanya'ya gitmişti ([193]), nihayet Alçak Ülkeler'de Felipe'yi bırakarak dünyayı terketmeyi dünüşüyordu. Böylece imparatorluk, siyasal ve askeri başkent olarak Brüksel'in, para başkenti olarak da Anvers'in olduğu halde, aşağı yukarı aynı biçim altında devam edecekti. Güzel tasarılar. Gerçekten de, Brüksel'den Avrupa görülebilir ve yönetilebilirdi. Fakat acaba Avrupa yönetilmeye hazır mıydı?

3. Savaşa dönüş: Kararlar hâlâ Kuzeyden geliyor

Vaucelles ateş-kesinin bozulması

Vaucelles ateş-kesinin bozulmasını anlamak zor bir iştir. Hasım tarafların tükenmişlikleri hesaba katıldığında, bu ateş-kes herbir cepheyi uzun süre memnun edebilirdi: özellikle Savua ve Piemonte olmak üzere fetihlerini muhafaza eden Fransa; bir kez daha dünyanın efendileri olarak gözüken Habsburglar. Habsburglar Sicilya, Napoli, Siena, Piacenza ve Milano'yu ellerinde tutmaktadırlar; bu, Yarımadanın onlara ait olduğunu söylemekle aynı şeydir. Nihayet, Papalık açısından bu ateş-kesi genel bir barışa dönüştürme konusunda muhteşem bir fırsat vardı. Bu Papanın geleneksel rolüydü ([194]) ve IV. Paulus en azından görünüşü kurtarmak için bu görevi üstlenmek zorunda kalmıştı: bundan ötürü kendini resmen kutladı ([195]), imzacılar nezdine temsilci yolladı, Venedik elçisi Navagero'nun yanında bu anlaşmanın kendi eseri olduğunu söylemeye kadar vardı ([196]), ama hiçkimseyi, özellikle de Venedikliyi kandıramadı.

Gerçekte ateş-kes haberi Roma'da bir şimşek gibi patlamıştı ([197]). Hemen, anlaşmanın Papaya rağmen, onun tüm çabalarına rağmen, imzalandığı söylentisi çıktı ([198]). Her hal-ü kârda bu ateş-kes onun sayesinde bozulacaktır. Tek başına bir adam ve çok hızlı bir şekilde, zaten iyi de sönmemiş olan savaş ateşini yeniden canlandırabilecektir; işte tarihin hareketli oyunu içinde bireylerin rolünü hatırlatacak bir durum. Bu çok yaşlı (1477'de doğmuştu ve Papalık tahtına çıktığında 79 yaşındaydı), fakat şaşırtıcı derecede ateşli, taşkın bir canlılığa sahip, muhteşem bir imana sahip (Theatine tarikatının kurcusudur) adamda Kilise, hoşgörüsü olmayan ve V. Carlos'a karşı III. Paulus'un 1549'daki ölümünün kesintiye uğrattığı çatışmayı yeniden başlatan bir savunucu bulmuştur; bu Roma ile Kayzer, 1527 yağmasının arkasındaki, Almanya'da Protestanların zafer kazanmalarına izin veren ve Augsburg barışını kabul eden adam arasındaki ebedi çatışmadır.

Bu andıklarımız IV. Paulus'un V. Carlos'a karşı duyduğu antipatinin veçhelerinden biridir, Papanın antipatisini küçümsememek gerekir. Fakat başka biri daha vardır, Napolili Fransız yanlısı Caraffa ailesinin reisi, V. Carlos'un şahsında Napoli'nin efendisinden nefret etmektedir ve onu, kin ile istekten yana zengin ailesinin düşmanı olarak görmektedir. Özgür İtalya'yı bilecek kadar yaşlı olduğundan, bir de imparatorun şahsında yabancıdan, işgalciden, "şu sapkınlar, şu bölücüler, Tanrının belâları, Yahudi ve Morisco tohumları, dünyanın en adi insanları" İspanyolların temsilcilerinden nefret etmektedir ([199]). Onda İtalyan bağımsızlığı düşüncesinin güçlü olduğuna şu sözler (Papanın siyasetinin başarısızlığa uğramasından sonra Venedik elçisine söylenmişlerdir) tanıklık etmektedirler: "Azizim Venedikli Senyörler, siz ve bu vebadan kurtulma fırsatını görmezden gelen diğerleri çok pişman olacaksınız... Fransızlar ve İspanyollar barbardırlar ve evlerinde kalmaları daha iyi olacaktır" ([200]).

Öte yandan IV. Paulus zihninin ve kalbinin sesine uyarak davranan bir insandır. Vaiz ve din bilgini olan bu adam, onu çevreleyen dünyadan çok, düşüncelerinin ve hülyalarının içinde yaşamaktadır. Marillac "Devlet işlerinin yürütülmesini ancak kabaca, bir filozof gibi anlayan bir adamdır" diye kaydetmektedir ([201]).

Bu çizgileri birbirine yaklaştırınca, Papanın siyaseti ve 1556, 1557 yıllarındaki patlayan gücü açıklamaya kavuşmaktadır. Kısmen, çünkü Papa tek başına değildir; tek değil, birçok siyaseti vardır ve hepsinden birden sorumlu değildir. Yanı başında akrabaları ve danışmanları bulunmaktadır, bunlardan biri de korkulması gereken bir adam olan Carlo Caraffa'dır; Papa kadar muhteris olan bu garip kişi, onun muhteşem niteliklerine sahip değildir. Aç gözlü, tatmin edilemez, öfkeli, iradeleri zorlayan ve pek fazla ahlâklı olmayan bu adam, imparatorlukla olduğu gibi Fransızlarla da pazarlık yapmaktadır ve bu yolda ilerilere gitme yeteneğine sahiptir.

Haziran 1556'da Fransa sarayına *a latere* temsilci olarak gitmiş ve "barışçı" Montmorency'den müdahale konusunda biçimsel sözler alarak geri dönmüştür ([202]); Coligny bile bu tasarılara kapılmıştır ([203]). Aradan birkaç ay geçmiş ve Ekim ile Kasımda Papa ile Alba dükü arasında, 18 Kasımda 40 günlük bir ateş-kesle sonuçlanacak ([204]) müzakereler esnasında, kardinal Caraffa Ostia'ya kadar ilerlemiş olan Alba düküyle doğrudan temas etmiştir. Bu ateş-kesin sonucunda ortaya çıkan kombinezonlar oldukça beklenmedik nitelikte olmuşlardır: Caraffalar üstüne üstlük, İspanyollardan Fransızların Toskana ve Siena'da hâlâ sahip oldukları yerleri istemekte değiller midir? Dalla Casa'nın belgeleri arasında ilginç bir *Discorso al Card. Caraffa per impetrare dalla M. dell'Imperatore lo stato e dominio di Siena* ([205]) bulunmaktadır ve İspanyol arşivlerinde bulunan 22 Ocak 1557 tarihli bir muhtıra *las condiciones con que S.M. tendra bien de dar al conde de Montorio* -Kardinalin kardeşi- *el Estado de Sena para la eftuation del accordio que se tratar con S.S*'in ([206]) ayrıntılarını vermektedir. Ve Venedik'te Signoria'yı Habsburglara karşı muhtemel bir savaşa, onların İtaya'daki varlıklarının muhtemel bir paylaşı-

mına çekmeye çalışan da aynı Caraffa'dır. Venedikliler "ellerinin sineklerle dolu" olmasını istemediklerinden reddetmişlerdir, biz ellerinin boş kalmasını istemediklerinden derdik.

İşte IV. Paulus'un siyasetinin ve düşüncesinin sadık uygulayıcısı olduğu söylenen, inkâr edilen kişi budur; kanaatleri uyuşturmak mümkün değildir.

Kesin olan şey, IV. Paulus'un çok erkenden kuşkuya yer bırakmayacak bir açıklıkta Habsburglara karşı iyi düşüncelerinin olmadığını dışa vurmuş olmasıdır ([207]). Hatta imparatoru ünvanından mahrum bırakmak üzere bir Ruhani Meclis toplayacak kadar ileri gittiği öne sürülmüştür. Öte yandan, Habsburglar açısından en büyük sorun, Fransa kralının ne yapacağını bilebilmektir: ya tarafsız kalacak ve bu durumda Papa kolaylıkla hizaya getirilecektir; veya Çok Hristiyan kral, XVII. yüzyılda sıklıkla söylendiği gibi "örtülü" savaş durumunda kalsa bile, savaş yeniden başlayacaktır. Temmuzdan itibaren sabit bir duruma gelinmiştir, Ruy Gomez ile Ahırlar Nazırı arasındaki barış müzakereleri kısa sürmüştür, çünkü Ahırlar Nazırı esirler ve oğlu için artan fidye talebi konusundaki görüşmelerden memnun kalmamıştır. Brüksel'de hayâl kurulmayacaktır: "bir bahanenin gölgesi altında müzakereleri kesmek için, Alba dükünün Papaya birşey yapmasını bekliyorlar" ([208]).

Tekrarlayalım ki, Caraffaların siyasetinin bu kadar çabuk, bu kadar büyük sonuçlar vermesi şaşırtıcı olurdu. Fakat Fransızlar Roma'nın yanında yer almayarak hasımlarının büyümesine yol açmaktan endişe duyabilirlerdi. Zaten kıvırtmayı, Papayı ateş-kesi bozmadan desteklemenin çarelerini aramışlardır. Fiili durumda belki de Papalık müdahalesi hızı yüzünden etkin olmuştur. İhtiraslar henüz sönmemişlerdir; Fransızlar hâlâ Napoli ve Milanese'yi düşünmekte ve daha şimdiden dünyanın dışında görülmek istenen imparatorun bizzat kendi, IV. Paulus'a karşı ateşli bir öfke duymaktadır. Haberleri okumakta, Haziranda İspanya yolculuğunu ertelemeye karar vermekte ve Roma ile olan eski tutkulu mücadelelerin anılarının da kuşkusuz yardımlarıyla, Papanın hazırlıklarına karşılık vermesi için Alba düküne emir vermektedir. Papa Felipe'nin kanaatine rağmen, ne pahasına olursa olsun kopuşu önlemek istemektedir. Ufukta görülen çatışma bir ihtiraslar çatışması olup; eski düşünceler ve eski kavgaların akıntısı içinde bilenen yaşlı adamlar tarafından istenmektedir ve zaten bu adamlar eski kinleri büyütmekten başka bir iş de yapmamaktadırlar.

Saint-Quentin

Bu o kadar doğrudur ki, görünürdeki tüm mantığa rağmen, İtalya'da ve İtalya yüzünden yeniden doğan savaş, Yarımada ve çevresinde, yani Akdeniz'de eylem alanı bulamayacaktır. Bunun nedeni belki de, büyük Türk donanmasının sahnede yokluğudur, Fransa müttefikinin gücü olmadan güney denizinde belirleyici hiçbir işe giremektedir. Oysa, 1556'da Hasan Korso'nun korsanlarının refakatinde bir an için Oran'ı kuşatan birkaç Türk kadırgasından başka birşey yoktur ([209]). Ve 1557'de, savaşın belirleyici yılında, Türkler bu küçük harekâtın bir benzerine bile girişmemişlerdir.

1556 Aralığında François de Guise büyük bir orduyla Alpleri geçmiştir: 12.000 yaya, 400 silahlı, 800 hafif zırhlı at ([210]). Daha da fazla adama sahip olduğu söylentileri çıkmıştır ([211]). Bu ordu ve dağların ötesindeki yegâne müttefiki olan ve komutanlığa atanan Ferrare dükünün -tamamen teorik bir atama, çünkü bu işi fiilen damadı François de Guise'e aktarmıştır- seferber ettiği İtalya'daki Fransız askerlerini ([212]) ne yapmak gerekir? Milanese'ye saldırmak belki de bilgece olurdu. Fakat muhteris, fetih ve taçları düşleyen, belki de Napoli tacını kendi için isteyen François de Guise, IV. Paulus'un

çağrılarına kulak asmadan durumazdı ki, o da o sıralar İspanyollarla Kasımda imzalanan ve Aralık 1556'da uzatılan ateş-kesi iptal etmiş ve sözlerini tutmaktan vazgeçmişti. Simon Renard 12 Ocakta Papanın tüm "Papalığın"ı ve bütün kilise gelirlerini savaşı sürdürmek üzere kullanmaya karar verdiğini bildirmektedir ([213]). Tasarısı Bologna ve Peruggia'yı Fransızlara geri vermek ve Floransa kralına böylece daha fazla zarar verebilir hale gelmek olmalıdır. François de Guise'in ordusunu Roma'ya kadar neden ilerlettiği anlaşılmaktadır. Fakat burada, bir ay boyunca entrikaların içinde kaybolmuş ve Napoli krallığına ancak 5 Nisanda, fazla başarılı olamadan saldırmıştır. Mayısta ise savunma yapmak zorunda kalmıştır. Ağustosta da Fransaya dönme emrini almıştır.

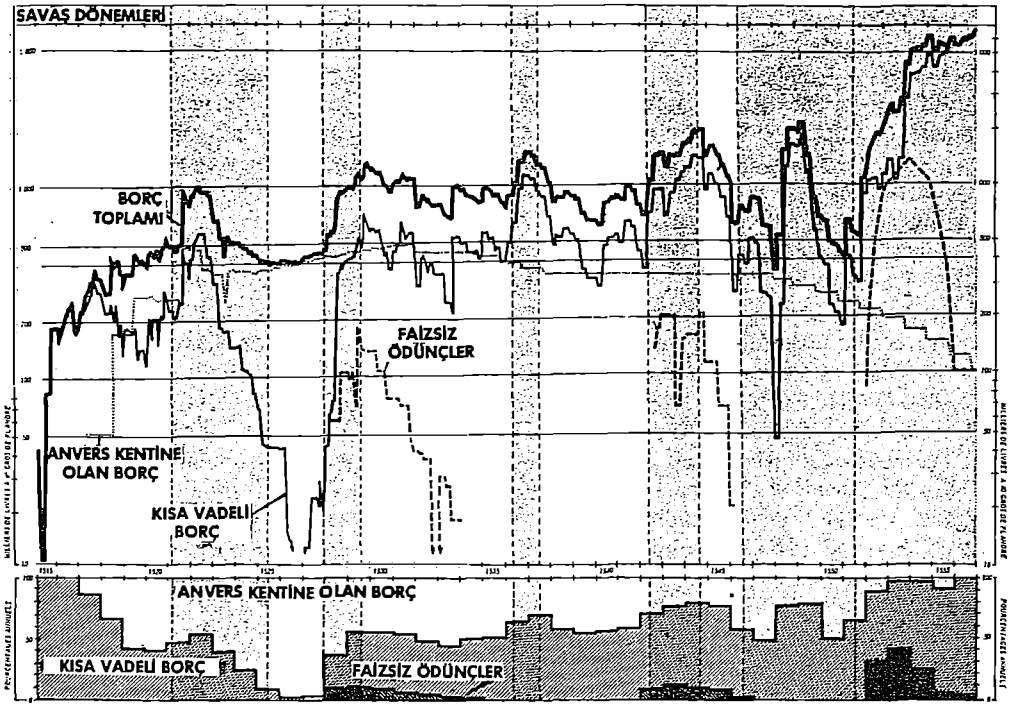
Böylece terkedilen Papa, müzakere masasına oturmak zorunda kalmıştır. Alba dükü tarafından büyük ölçüde yumuşatılan barış antlaşması 14 Eylülde yayınlanmıştır ([214]). Haber, iki tezahürünü ayıkladığımız, büyük sevinç gösterilerine yol açmıştır; bunlardan biri Eylülde *"si fierio li luminarii per la pace futta fra la Sanità del Papa Paolo quarto con la Maestà del Re Filippo Secundo, nostro Re"* ([215]) olduğu Palermo'da; diğeri de çan sesleri ve *Te Deum* duaları arasında 18 Kasımda Valladolid'dedir ([216]).

Bu Papalık-İspanya barışının önemini anlatmak boşunadır; bu barış Batı dünyası tarihinin bir dönemecidir; Roma'yı Habsburglara itaate zorlamış veya (çünkü IV. Paulus ile bu itaat hiçbir zaman tam olmamıştır: 1558'de yeni seçilen imparatoru tanımakta çıkardığı güçlük hatırlansın) İspanya ile Roma'nın birleşmesini sağlamıştır. Bu durum 1580-90'a kadar sürecek, Katoliklik ve kilisenin selametini ([217]), bu dünyevi ile ruhaninin birleşmesiyle garanti edilebilen karşı-Reformun zaferini sağlayacaktır.

Zaten Milanese'ye çekilmiş olan François de Guise ([218]), Saint-Quentin felâketinin haberi üzerine (10 Ağustos 1557) dağları ters yöne aşmak zorunda kalmıştır. Bilindiği üzere Coligny İspanyollar tarafından atanmasından birgün sonra buraya sızmıştır. Kent etrafındaki ablukayı kaldırmak üzere Ahırlar Nazırının buraya getirdiği ordu gafil avlanmış ve 10 Ağustosta düşman ordusunun kitlesi tarafından Somme Nehri boyunca dağıtılmıştır. Bunun arkasından bir katliam gelmiş ve Ahırlar Nazırı da dahil kitlesel halde esir düşülmüştür. Felipe birliklerinin arkasında zaferden saati saatine haber almaktadır. Babasına "saat onbirde savaş alanından bir haberci gelerek bize düşmanın bozgununu ve Ahırlar Nazırı'nın esir edildiğini bildirdi; saat birde başka bir haberci bozgunu teyit etti ama, Ahırlar Nazırını'nın durumunu doğrulamadı... Buraya (Beaurevoir), yarın savaş alanında olmak üzere, bugün geldim. Yeğenimin (Emmanuel Philibert) bir tanıdığı Ahırlar Nazırı ile Majestelerinin listesini göreceği esirleri farkettiğini söylemektedir" ([219]) diye yazmaktadır.

Saint-Quentin ele geçtikten, Fransa kralı silahsız kaldıktan sonra, krallığında ne yapılmazdı ki? Ancak II. Felipe "paranın eksik olmaması koşuluyla" diye dikkat çekmektedir, *si no falta el dinero* ([220]). Büyük söz telâffuz edilmiştir. Oysa hazinenin durumu perişandır. 1 Ocak 1557 kararnamesi İspanyol devletinin iflasını başlatmıştır. Tüm büyük tasarılar zorlukla gerçekleştirilebilir hale gelmişlerdir, en azından hepsini birden oynamaya kalkışılırsa, Emmanuel Philibert'in istediği gibi, tüm kurallara rağmen Paris'e ilerlenirse, V. Carlos'un büyük haberi aldıktan sonra umud etmeye başladığı gibi. Sonuç ne olmalıdır? Bilinmez. Fakat Ham, Le Catelet, Saint Quentin ve Noyon gibi (Saint-Quentin yardıma gelen ordunun bozguna uğramasından sonra da direnmiştir) küçük yerlerin kuşatmasıyla vakit kaybeden imparatorluk askerleri zaferlerinin kârını kaybetmişlerdir.

Fransa kralı karşı önlemler almaya, adam toplamaya, Guise'in dönüşünü beklemeye zaman bulmuştur. Ve ilginç nokta, yenik kralın kredisi para piyasalarında galibinkinden daha yüksek olmaya devam etmektedir. Kışın ortasında, 31 Aralıkta Guise Calais'ye



66. V. Carlos'un ve II. Felipe'nin Anvers piyasasından aldıkları borçlar, 1515-1556

Kaynak Fernand Braudel, "Les emprunts de Charles Quint sur la place d'anvers" **Charles Quint et son temps** (C.N.R.S.), 1959.

Üç cins borç vardır: Anvers kentine karşı; piyasadaki tüccarlara karşı (kısa vadeli borç); kodamanlardan alınan borç (faizsiz borç). Yüzdeler alttaki grafikte verilmiştir: kısa vadeli borçlar sonunda öne çıkmışlardır. Bu yüzen muazzam borcun dalgalanmaları, savaşın değişmelerini izlemektedir. Griye boyanmış alanlar savaş dönemlerini belirlemektedir. Bu savaşlardan herbiri hemen borçlanmanın yükselmesine yol açmaktadır. Almanya Protestanlarına karşı olan savaş burada birbirini izleyen iki zaman halinde kaydedilmiştir. Logaritmik ölçek nihayetteki 500.000 livre'den 5 milyona çıkışı yumuşatmaktadır: Bu artışla II. Felipe'nin saltanatı başlamaktadır. Bu tabloyu tamamlamak için, en azından Medino del Campo için aynı kayıtlara sahip olmak gerekmektedir.

saldırmış, 6 Ocakta almıştır. İngilizler aşırı güvenden, belki de gerektiğinde bir İspanyol destek gücünü kabul etmediklerinden, eski konumlarını kaybetmişlerdir. Ne olursa olsun durum düzeltilmiştir. Kuşkusuz 13 Temmuzda Mareşal de Termes Gravilenes'de yenilmiştir ve felâket İngiliz donanmasının müdahalesinden ötürü oldukça vahimdir; fakat Guise dükü ([221]) Haziran sonunda, Metz'i tehtid edebilecek olan Thionvelle'i ele geçirmiştir ve bir kez daha felâketin telâfisi sağlanmıştır.

Bu aynı 1558 yılında, Fransızların talebi üzerine Akdeniz'de, büyük ve güçlü bir donanma Doğudan gelmektedir ([222]). Haziranın ilk günlerinde Napoli kıyılarındadır; 7'sinde Calabria'nın küçük limanı Squillace'de ([223]) görülmüştür; 13'ünde *in le bocche di Napoli*'dir ([224]) ve hızla yoluna devam etmekte ([225]), alışılmış iskelelerine uğramamaktadır. Donanma Sorrento ve Massa'yı gafil avlayabilirdi, çünkü özel ulakla haberdar edilen buraların halkı, tehlikenin bu kadar yakın olduğuna inanmamışlardır. Donanma ayın 26'sında gene yağma yaparak Procida'ya ulaşmış ve buradan da Batı Akdeniz'e doğru yelken açmıştır ([226]). Cenova körfezinde Fransız kadırgalarını bulamayınca Balearlara ilerlemiş, Piyale Paşa burada Minorca'nın küçük kenti Ciudella'yı ele geçirmiş ([227])

ve Moriscoların ayaklanmasından endişe duyulan Valencia'nın alarm durumuna geçmesine yol açmıştır ([228]). Fransızlar donanmanın Toulon ve Nice'e doğru gelmesini sağlamışlar, fakat buraya varınca Piyale Paşa Bastia'ya karşı herhangi birşey yapmayı reddetmiştir. Bu reddin çeşitli nedenleri bulunmaktadır: Gravelines bozgununun haberi, kürekçileri öldüren ve kadırgaların yedeğe alınmasına yol açan hastalık, fakat özellikle -bu kesindir- Piyale'nin Cenevizliler tarafından ucuza satın alınması.

Piyale Paşa Fransızların boşuna itirazlarına rağmen, İspanyol kadırgalarının saygılı bir uzaklıktan izlemeleriyle birlikte geri dönmüştür. Hristiyanlığa pahalıya mal olan bu akının savaş dengelerinde büyük bir ağırlığı yoktur.

Öte yandan, Roma kavgasının çözüme kavuşturulduğu bir sırada -Eylül 1557- iki hasım barış müzakerelerine yeniden başlayabilirlerdi. Sonuç olarak 1556'daki konuma geri dönülmüş olunuyordu, ama iki yenilikle birlikte: 21 Eylül 1558'de V. Carlos Yuste' de ölüyor ve II. Felipe'nin İspanya'daki varlığı bundan ötürü eskisinden daha gerekli hale geliyordu (bu konuya döneceğiz); sonra 1 Eylülde ([229]) Mary Tudor da ölüyor ve böylece Fransa için tehlikeli olan bu İngiltere-İspanyol İmparatorluğu birliği çözülmüş oluyordu. İngiltere'de intikal sorunu, tüm tehlikeleri ve karmaşalarıyla birlikte ortaya çıkmaktadır. Kuzey bir kez daha diplomatların tüm dikkatlerini talep etmektedir.

Cateau-Cambrésis barışı

İngiltere sorunu Cateau-Cambresis barışıyla sonuçlanacak olan müzakerelerin üstünde -2 ve 3 Nisan 1559'dan itibaren- belki de tarihçilerin sandıklarından daha büyük bir ağırlık yapmıştır.

Mali güçlüklerin hasımları barışa zorlamış olmasında hiçbir kuşku yoktur. Üstelik, silahlar aracılığıyla bir noktaya varamayacaklarının sağlaması yapılmıştır. Fransız cephesinden iç durum da ağırlık yapmaktadır. Krallığın sınırından geçen haberleri üzerlerindeki anlamlarıyla alacak olanlar, Fransa'dan daha az memnun bir ülkeyi, daha fakir, daha sefil bir soyluluğu, daha fazla inleyen bir halkı güçlükle bulabileceklerdir. Bu resim aşırıysa da, yanlış değildir. Ülke kitlesi itibariyle Protestanlık tarafından da işlenmektedir ve Fransa kralı II. Henri'nin hükûmeti onlara karşı şiddetle davranmaya karar vermiştir; gerçekten de iki imzacıdan en "katolik" olanı, sapkınlığa vurmaya en kararlısı odur. Bu nedenle barış ona gereklidir. Nihayet, II. Henri'nin zayıf yönetimi esnasında çok güçlü olan siyasal klanların oyunlarını da hesaba katmak gerekmektedir. Guise'ler ile Montmorency'ler arasındaki siyasal kavgalar kısa bir süre sonra, aslında iktidar için basit mücadeleler olan, din savaşlarını besleyeceklerdir. Venedik mektupları "barışla Ahırlar Nazırı'nın Fransa'nın birinci adamı olduğunu ve savaşla birlikte her türlü haşmetten yoksun bir esir olduğunu" altını çizmektedirler ([230]) ki, bu fazlasıyla açıktır.

Bu olgular, bu gerçekler Alphonse de Ruble'ün ([231]) eski eserinde olduğu gibi, Lucien Romier'nin ([232]) parlak kitaplarında da ağırlık sahibi olmuşlardır. Fakat birçok aydınlatma mümkündür. Cateau-Cambrésis barışı Fransız tarihçiler tarafından ve o çağda yaşayanların bazıları tarafından (özellikle Fransız Piemonte'sinin örgütleyicisi Brissac'ı ([233]) düşünüyorum) bir felâket olarak ele alınmıştır. Ters yönde bir miktar savunu yapmak belki de haklı olacaktır. Fransa'nın barış antlaşmasıyla sağladığı avantajların esası iki evlilik idi: Emmanuel Philibert'in Marguerite'le ve II. Felipe'nin henüz bir çocuk olan ve İspanya'da "barış kraliçesi" olacak Elisabeth de France'la evlenmeleri. Bugün böylesine avantajları küçümseme eğilimindeyiz. Oysa XVI. yüzyılda siyasetin tümünün esas olarak bir aile siyaseti halinde kalmaya devam ettiği bir olgudur. Evlilikler önemli işlerdir, uzun hesaplamalar, sayısız dolaplar çevirme, bekleme ve pusu fırsatları yaratmaktadırlar. İspanyol evliliği, çarpıcı bir Fransız başarısıdır, yalnızca başka bir evlilik

olasılığını devre dışı bırakmış olsa bile. İngiltereli Elizabeth'in Felipe'nin karısı olması için istemesi yeterliydi; 1558 Ekiminde çok samimi bir şekilde ona evlenme teklif edilmiş, fakat Elizabeth bunu geri çevirmiştir ([234]). Fransız evliliği kendine özgü avantajlarının ötesinde, Ada ile İspanyol İmparatorluğu'nun yeniden birlik olmalarına karşı bir garantidir.

Antlaşmanın pasifinde Fransa'nın İtalya'yı terketmesi, krallığa adeta kaynamış ve kolaylıkla özümlenebilir Savua ve Piemonte'nin geri verilmeleri yer almaktaydı; Fransa böylece İtalya'ya herhangi bir müdahale olanağından mahrum hale gelmişti; ve nihayet biçimsel sözlere rağmen Korsika'yı terkederek Akdeniz'deki büyük stratejik konumlarından birini kaybetmekteydi. Fakat Fransa, adanın hiçbir zaman sahip olmadığı tamamını değil de, bir kısmını geri vermiştir. Ayrıca antlaşma ona Piemonte'de, içlerinde Torino'nun da olduğu 5 tane müstahkem mevkii bırakmaktadır. Bu hemen yakın geleceğin kurtarılması anlamına gelmektedir. Bu müstahkem mevkilerin 2 Kasım 1562'de ([235]) terkedilecekleri doğrudur. Fakat bu tarihten sonra bile dağların ötesinde bir Fransız köprübaşı kalacaktır. Bu nedenle, Eylül 1574'de III. Henri'nin Torino'dan geçerken "Monsieur de Savoie"ya, Fransa'ya 1562'de tazminat olarak geri verilen Pignerol (Pinerole) ve Savillan (Savigliano) adlı müstahkem mevkileri hediye ettiğini duyan Nevers dükünün öfkesi anlaşılır hale gelmektedir ([236]). Artık dağların ötesinde Henri'nin elinde yalnızca Saluzzo markiliğinin savunulması mümkün olmayan köy ve kentleri kalmıştı. Dük şöyle ilâve etmektedir: "Majestelerinin krallığına geri dönerek onun kolunun kopartılmasına göz yumduğunu ve buranın güzelliğini gördükten sonra artık oraya bir daha hiç (gitmemek) üzere kapılarını İtalya'ya adeta kapadığını yüreğim parçalanarak endişe içinde düşünüyorum". Zavallı İtalya'ya gelince "kurtarılma olanaklarını kaybettiğini gören talihsiz (ülke)... İspanyol egemenliğine boyun eğdirildiğini görerek sefaletine ağlayacak çok zamanı olacak". Eğer 1574'de Cateau-Cambrésis'den 15 yıl sonra İtalya "kapısını kendine kapatmak" mümkündüyse, belki de 1559 terki söylendiği kadar açık değildi.

Ne yazık ki vazgeçilen İtalya değil, yarı yarıya Fransız dünyasına katılmış olan, İsviçre kantonlarına bağlı, Nice ve Villefranche'taki pencerelerle denize temas eden ve dağların eteklerinin ötesinde büyük kuzey İtalya düzlüğüne kaynamış olan Savua ve Piemonte idi. Kuşkusuz burası İtalya'nın ayrılmaz bir parçası olmayıp, kuşku duyulmayacak bir tanık olan Bandello gibi İtalyanların gözünde bile ([237]) örf ve adetleri bakımından ayrı bir ülkeydi. II. Henri'nin barışa ulaşmakta acele eden Fransa'sı buradan oldukça bedava bir şekilde vazgeçmişe benzemekte, olanakları iyi değerlendirmiş gibi durmamakta ve affedilmez bir kabalıkla davranmışa benzemektedir. Fransa, Sienalıları Cosimo de Medici'ye ve Korsikalıları da Cenova'ya soğuk bir şekide terketmiştir. Siena *fuorusciti*'si II. Felipe'den özgürlüklerini altın pahasına satın almaya boşuna uğraşmışlardır.

Ancak 1559 antlaşması bir Fransız hesabını gizlemekteydi: Sınırların içindeki ve dışındaki sapkınlığa karşı bizzat II. Henri'nin işgüzârlığı, acaba İngiltere'ye karşı olan bir manevranın parçası değil midir? Kasımda Mary'nin ölümüyle birlikte başka bir Mary, Fransa veliahtıyla 24 Nisan 1558'de evlenen Mary Stuart ([238]) hanedan kuralları açısından İngiliz tahtı üzerinde aşikâr haklara sahip hale gelmiştir ve aynı anda Elizabeth, Protestanlığa doğru temkinli, ama görünür bir şekilde kaymaktadır. Roma'da bu durumdan endişe duyulmakta, II. Felipe de tersine, genç kraliçenin muhtemel afarozunu önlemeye çalışmaktadır, bu afaroz muhtemel olduğunun sır olmadığı bir Fransız istilasına yol açma tehlikesini taşımaktadır: sır değildi, çünkü şairler bile sözünü etmektedirler. Ronsard 1559 Nisanında II. Henri'ye yazdığı bir neşe şiirinde ve du Bellay bundan biraz önce, Mary Tudor'un ölümünün ertesinde mümkün olduğunca açık bir sonede bundan söz etmişlerdir ([239]).

Kuzeyin ve İngiltere sorununun önemini gösterme açısından, II. Felipe'ye Haziran 1559'da verilen ([240]) ve onu İspanya yolculuğundan vazgeçirtecek kadar alt-üst eden uzun bir muhtıradan daha iyi birşey olamaz. Felipe'nin yokluğunda İspanya krallıkları yöneticisi olarak yerine bıraktığı kız kardeşine ulaştırdığı bu imzasız muhtıra, herhalde hükümdarın İspanyol olmayan danışmanlarının eseriydi. Bu hükümdarın kuzey ülkesinin kalbi olan Flandre'da oturmasını gerektiren otuz dört noktayı sıralayan bir savunudur. Fransızlar İngiltere'yi istila etmeyi tasarlamaktadırlar. "Ve eğer İngiltere kaybedilirse Flandre ülkesinin kaybı kaçınılmazdır, bu tartışılabilir, fakat tersini kanıtlayacak iyi deliller yoktur. Oysa İngiltere'nin kaybı her çeşit neden açışından, kısa vadede kesine benzemektedir". Fransa veliahtının hakları vardır, İngiliz krallığının zayıflığı, bölünmüşlüğü, savunmasının kötü durumu, İngiliz katoliklerinin bir koruyucuya ihtiyaçları, Fransızların donanmalarının ve İskoçların yardımlarıyla sahip oldukları kolaylıklar söz konusudur ve Papanın şu anki kraliçeyi tacından mahrum edebileceğini hesaba katmaksızın.. Kral tabii ki ahlâki nedenlerle İngiltere'deki Kilise düşmanlarını destekleyemez; eğer bunu yaparsa "ada halkınının çoğunluğu"nu karşısına alacaktır (bu bize Alçak Ülkeler'de İngiliz halkının çoğunluğunun katolik olarak kabul edildiğini göstermektedir). Fransa kralının bu büyük girişimini olumlu bir şekilde sonuçlandırmasına izin verilecek midir? Hukuki olarak Fransa kralı kendi adına barışı ilân edecek ve bunu koruyacak ve harekâtın yönetimini veliahta bırakarak, barışa rağmen eylemde bulunmuş olacaktır. Fakat eğer II. Felipe Alçak Ülkeler'de kalacak olursa, Fransa kralı onun varlığı halinde saldırıya geçemeyecektir.

Genel kurmayın belgelerini asla üzerlerindeki anlamlarıyla ele almamak gerekmektedir, fakat bu tasarının balondan daha fazla birşey olduğuna dair kanıtlar vardı. Eğer II. Felipe İspanya'ya gitmek için Fransa'dan geçmeyi istemiyorsa, eğer ona hazırlanan okşamalardan kaçıyorsa, bunun nedeni maceraya sürüklenmeyi istemiyor olmasıdır. Alba dükü Paris Notre Dame Kilesesi'ndeki nikâh törenini Felipe'ye anlatmaktadır. "Fransızlar bütün konuşmalarında Majestelerine büyük bir dostluk göstermeye çalışmaktadırlar. Krala tüm yaklaşanların söyledikleri üç sözden ikisi, Çok Hristiyan kralın Majestelerine karşı sahip olduğu sevgi ile dostluğa ve girişimlerinde sağlayacağı katkıya dair olmaktadır. Aklın gerektirdiği üzere belki de gerçek budur. Belki de Majestelerinin girişimlerine, kendilerinkilerin engellenmemesi umuduyla katılacak olabilir:. " ([241]). Çok Hristiyan Kralın bir *Entente Cordiale*'in ilk sıcağı esnasında, en azından Fransız cephesinden Cezayir'e yönelik olarak hazırlandığı düşünülen, Felipe'nin bir seferine Fransız kadırgalarının işbirliğinin sunulmasına rağmen, kuşku gene de görülmektedir. Dükün bir başka mektubunda bu kuşku gene ortaya çıkmaktadır ([242]), dük bu mektupta birazcık küçümsemeyle Fransa sarayında en küçük seyise varana kadar herkesin Devlet Meclisi'nin gizli müzakerelerinden haberdar olduğunu, dinlemek isteyen herkese Fransa ile İspanya'nın tek başlarına yasalarını Hristiyan aleminin tümüne dikte ettirebileceklerini ve eğer "Majesteleri Çok Hristiyan'a İngiltere girişiminde yardım edecek olurlarsa, onun da Majestelerine İtalya'nın efendisi olmakta yardım edebileceğini" anlattıklarını ([243]) söylerken şaşırmaktadır. Öte yandan, Temmuzda Ruy Gomez'le birlikte imzaladığı başka bir mektupta, Fransızların İngiltere'ye yerleşmelerine izin verilmemesi gerektiğini, özü itibariyle söylemektedir. Eskiden "Napoli'de olanlar kaale alınacak olursa", onların girişimine ortak olmak tehlikeli ve raslantılara açık olacaktır. "Majestelerinin yapmaları gerekmiyor olsa bile, daha şimdiden ısrarlı bir şekilde... Senyörümüz prensin (Don Carlos) Alçak Ülkeler'e gelmesinden sonra Majestelerinin buradan ayrılacaklarını ilân etmeleri, böylece Fransızların ve İngilizlerin Majestelerinin bu konumlarını terketmeyeceklerini anlatmalarının iyi olacağını düşünüyoruz" ([244]).

Elizabeth de kendi cephesinden, Normandiya kıyılarındaki Fransız hazırlıklarından endişe duyuyor ve İskoçya ile Fransa cephelerinde harekete geçmeyi düşünüyordu.

1550'deki Amboise fesadı toplumsal ve dinsel bir dram olduğu kadar, yabancı tarafından yaratılan bir dram da olacaktır ([245]). Bu dönemde II. Henri Fransa'sının yerini çok daha az güçlü bir devlete bıraktığı bir gerçektir. Cateau-Cambresis barışının imzacısı 10 Temmuz 1559'da bir kaza sonucu sahneden silinmiştir ([246]) ve karışıklıklara gebe ölümü, en azından bir süre için, Fransa'nın büyük bir oyun oynama olanaklarını yok etmiştir.

Kötü raslantı! Fakat eğer 1559 anlaşmasının bilançosu çıkartılmak istenirse, tarihçiler tarafından fazlasıyla sık bir şekilde ortaya konulan eski gerçekler olan İtalya ve Korsika'nın kaybının karşısına, İngiltere umudunu koymak gerekir; bir an için çok yakın olan ve geleceğin yok ettiği şu umudu...

II. Felipe'nin İspanya'ya dönmesi

II. Felipe kuzey ülkelerini hiçbir zaman sevmemiştir. 1555'ten itibaren babasını Flandre'da bırakarak İspanya'ya geri dönmeyi düşünmüştür ([247]). Macaristan kraliçesi bu düşünce karşısında öfkeye kapılmıştır ([248]): kuzeyin "sisi" yaşlılar ve güneyin güneşi gençler için midir? 1558'de Felipe kanısını değiştirmemiştir ve Alçak Ülkeler'de yerine halasını bırakmayı düşünmektedir; bu hala imparatora 1556 sonbaharındaki İspanya yolculuğu esnasında refakat etmiştir. Fakat sonunda bu teklifi kabul eden Marie de Hongrie ([249]) 1558'de ölmüştür. Bu durumda Felipe ancak 1559'da, Cateau-Cambrésis' nin imzalanmasından dört ay sonra ve kayınpederi II. Henri'nin ölümünden bir ay sonra yolculuğa çıkabilmiştir.

Biyografya yazarları ve tarihçiler bu yolculukla hiç ilgilenmemişlerdir ([250]). Hatta Mariana'nın devamcısı bu olaydan hiç söz etmemiştir ([251]) ve metin hiçbir açıklama olmaksızın, Alçak Ülkeler sahnesinden İspanya sahnesine atlamaktadır. Oysa bu yolculukla birlikte, II. Felipe'nin kişisel imparatorluğu, yıllar boyunca sabit kalacak olan bu değer, V. Carlos'un mirasından ayrılmasını tamamlamış olmaktadır. Ve aynı zamanda yeni bir Avrupa düzeni yerleşmektedir. 1558'de yeni hükümdar için iki konum savaşmadan kaybedilmiştir: Mary Tudor'un ölümü ve babası imparatorun tahttan çekilmesi, II. Felipe'yi hem İngiltere, hem de İmparatorluktan mahrum bırakmıştır. Daha önce de gösterdiğimiz üzere, bu olaylardan biri eşyanın tabiatı gereğidir. Protestan Almanya, Ferdinando ve Maximilien'in birleşik husumetlerine karşı mücadele etmek olanaksızdır. Fakat Almanya'ın II. Felipe'ninkarşısında nihai olarak kapalı, yabancı bir dünya olarak oluştuğu sırada, tamamen kaza olan bir olay, Mary Tudor'un Kasımdaki ölümü İngiliz-İspanyol ittifakını bozuyor ve Kuzey Denizi'nin canlı merkezini meydana getireceği bir İngiliz-Flaman devleti rüyasına son veriyordu.

Bu olayların yansımalarını hesaplayabilmek için, II. Felipe'nin Germen dünyası ve İngiltere'nin efendisi haline gelmesiyle ne olduğunu düşünmek yeterlidir. Her türlü özünden sıyrılmış olsa bile, imparatorluk ünvanı can sıkıcı öncelik kavgasını devre dışı bırakmış olurdu; bu durum İtalya'daki İspanyol otoritesini güçlendirir, Türklere karşı Macar ovalarında ve Akdeniz'de sürdürülen savaşa tek ve aynı ritmi verirdi. Öte yandan, İngiltere'nin tarafsızlığının desteğiyle, Alçak Ülkeler'deki savaş aynı konumda olmaz, yüzyılın ikinci yarısının esası olması gereken Atlantik egemenliği konusundaki girişimler felâketle sonuçlanmazdı. Fakat acaba özellikle bu olayların gücüyle II. Felipe'nin imparatorluğunun kuzeyden güneye atıldığını kim göremez ki? Cateau-Cambrésis Barışı İtalya'daki İspanyol egemenliğini güçlendirirken, Katolik Kralın siyasetinin, belki de daha acil ve verimli çabaların aleyhine olmak üzere, Avrupa'nın güneyine yönelmesine katkıda da bulunuyordu.

II. Felipe'nin 1559 Ağustos-Eylülündeki İspanya'ya geri dönüş yolculuğu bu gelişmeyi noktalamıştır. Felipe artık Yarımadada oturacak ve adeta İspanya'nın esiri olacak-

tır. Kuşkusuz ve onu Escorial'e kapanmış olarak gösteren efsanenin tersine, bu tarihten sonra da birçok yolculuklar yapmıştır ([252]), ama hep Yarımadanın içinde.

Gounon Loubens ([253]), hâlâ yararlı eski bir eserinde, II. Felipe'yi Portekiz'in fethinden sonra, başkentini Madrid'den Lizbon'a taşımamakla, Atlantiğin önemini hissetmemekle suçlamaktadır. İlk bakışta, Brüksel'in 1559 ilkbaharındaki terki de aynı türden bir hataya benzemektedir. II. Felipe tüm saltanatı boyunca kendini Avrupa'nın marjına yerleştirmiştir. Siyasetine, mesafelere karşı olumsuz bir tavır koyan bir aritmetiği dayatmıştır: rakamlardan da destek alarak, çıkış noktaları ister Milano, Napoli veya Venedik olsun- Almanya, İngiltere ve Fransa'nın sözünü etmeksizin- haberlerin Brüksel'e Madrid'den daha çabuk ulaştıklarını göstermek mümkündür. İspanya Felipe'nin sahip olduğu devletlerin kalbi haline gelmiştir; siyasetinin hayati atışları yavaş veya enerjik olarak bu güçlü ve yegâne kalpten gelecektir. Burası artık kralın olayları görüp, değerlendireceği İspanya'dır; bu işleri siyasetinin yoğuracağı bir İspanyol manevi iklimi içinde yapacaktır; çevresi artık hep İspanyol çıkarlarını büyütecektir; ve etrafında İspanya insanları dolaşacaktır.

Çünkü kralın geri dönüşünün çevresinin bileşimi üzerinde yansıması olmuştur. Daha V. Carlos'un döneminde, imparatorun yolculukları geçici niteliklerine rağmen, şu veya bu bakanın sahip olduğu lütufları ve önemi değiştirmekteydi. 1546'da Perrenot'dan söz eden Venedik elçisi Bernardo Navagero bu durumu özel bir kastı olmaksızın kaydetmekteydi ([254]): "...İmparatorun İspanya'dan çıkıp Almanya ve Flandre'da kalmasından beri kredisi oldukça arttı". II. Felipe Alçak Ülkeler'i terkederken Flaman ve Franche-Comtéli danışmanlarından ayrılmıştır: bizzat Perronet'nin oğlu olan Granvelle örneğinin gösterdiği üzere, bu ayrılmaların anlamı vardır. Serseri hayatının V. Carlos İmparatorluğu'nun heryerine sürüklediği Arras piskoposu, Alçak Ülkeler'de gıpta edilecek bir konumda kalmıştır: Parma Düşesi Marguerite'in nezdinde II. Felipe'nin mutemet adamıdır. Fakat bu konumun, imparatorun ve Felipe'nin 1559'da ayrılacağı zamana kadar olan dönemde meclislerde sahip olduğu konumla karşılaştırılabilecek bir yanı yoktur. Böylece 20 yıl boyunca hükümdarın uzağında kalacaktır. Bu iki adamın gecikmiş buluşmalarının önemi bilinmektedir, Granvelle'in 1579'da İspanya'ya gelmesiyle ([255]), onun başlattığı İspanyol emperyalizmi atılım yapacaktır.

II. Felipe İspanya'ya dönerek, uzun bir süre için kendini İspanyol danışmanlarına terkediyordu. Bu ülkede, Yarımadadaki krallıkların, değerini takdir etmenin mümkün olmadığı şefkatlerini kazanmıştır. İmparatorun nihayetsiz yolculuklarından sonra, onun sürekli ikâmetini İspanya bir lütuf gibi değerlendirecek ve bunu "içinde" hissedecektir ([256]). Feria dükü 1595'te "Kralın devletleri ne kadar çok ve geniş olurlarsa olsunlar, başka yerlerde İspanya'nın kalbinde olduğu kadar mükümmel bir şekilde hüküm süreceğinden kuşku duyuyorum" diye yazmaktadır ([257]).

Gerçekte bu sürekli tasarlanan, sürekli değiştirilen yolculuk kadar, ani bir karara zıt birşey olamaz. II. Felipe'nin zevkelerine çok fazla pay tanınmıştır: o bu ülkeyi çok az sevmekte, o ülke de onu çok az sevmektedir, "bu ikâmetten bıkkın olarak", bir daha geri dönmemek üzere yola çıkmaya can atmaktadır ([258]). İşte çok kategorik bir yargı. Sadece acele ettiği kesindir. Fransız elçisi Sébastien de l'Aubespine efendisine 27 Temmuzda Gand'dan şöyle yazmaktadır ([259]): "bu prensin onu geciktirecek hiçbir engelin olmaması ve burada kalmaması için çok acele etmesi ve herşeyi zorlaması inanılır gibi değildir". Elizabeth'in elçisi, İspanyol çevrelerinde yayılan, kralın artık Alçak Ülkeler'e dönmeyeceği söylentisini aktarmakta ve Parma Düşesi Marguerite "Majestelerinin İspanya'ya ulaşma arzusu"ndan bahsetmektedir. Fakat bu arzu ciddi nedenlere dayanmaktadır. II. Felipe'nin Brüksel'deki İspanyol danışmanları bu arzuyu 1555'ten biri "Burgonyalı" partisine, yani Granvelle, Courteville, d'Egmont ve Orange prensine karşı

desteklemektedir. Onların kendi kişisel nedenleri vardır: evlerine, adetlerine, çıkarlarına kavuşmak; belki bazıları için ülkelerinde sürmekte olan büyük ölçekli hükümdar mülkü satışlarından yararlanmak. Ama aynı zamanda İspanya'yı da düşünmektedirler.

Hükümdarın uzun süren yokluğu bu ülkede yönetim aygıtında bir gevşemeye yol açmıştır. İspanyol devletlerinin üç başkenti, üç hükûmeti vardır: hükümdarın savaşı yönettiği ve diplomasisinin esas iplerini elinde tuttuğu Brüksel; V. Carlos'un ilk kararlarına rağmen erkenden yerleştiği ve yönetimini sürdürdüğü Yuste manastırı; nihayet Prenses Jeanne'ın Meclislerin oyunu derlediği ve yönetimin ağır kısmını üstlendiği Valladolid. Bu üç başkent arasındaki paylaşım kötü yapılmıştır; habercilerin çok sayıda olmasına rağmen bağlantı iyi değildir. Bütün mektuplar bu durumdan yakınmakta ve koordinasyon hatalarının hızlı sonuçları ortaya çıkmaktadır. İşler Valladolid'de müzakere edildikten sonra hükümdarın elinden geçmektedir· bu inanılmaz yan sokağın yol açtığı gecikme hesaplanmıştır. İspanya adeta hiç yönetilmemektedir. V. Carlos'un Yuste'de 1558 Eylülünde ölmesi, Prenses Jeanne'ın ortaya çıkacak durumla başedecek çapta olmamasından ötürü, zorluklar artmıştır.

II. Felipe Brüksel'i bir zafer atmosferinin memnuniyeti içinde terketmiştir. Bütün İtalya galibin etrafında arı gibi dönerek temsil edilmekte, para sunmakta ve dilekçe vermektedir; Cosimo de Medici Siena'yı sağlamak, Malta Ustad-ı Azamı Trablus'a karşı sefer açılması için gereken emirleri alabilmek, Cenova Cumhuriyeti Korsika'nın geri alınmasının ayrıntılarını düzene sokmak; Farneseler Lorraine düşesini devre dışı bırakmak ve Alçak Ülkeler'in yönetiminde Marguerite de Parme'ın kalmasını sağlamak... için. Resmi kabullerin *Te Deum* dualarının ortasında II. Felipe Flaman senyörlerine son lütuflarını dağıtmakta, yeni yönetimin iktidarını belirlemektedir. 11 Ağustosta Flessingue'e varmıştır. Burada iki hafta uygun rüzgârı beklemiş ve adadan adaya, şatodan şatoya vakit geçirerek, beklemeyi yarara dönüştürmüştür. Nihayet ayın 25'inde krallık filosu yelken açmıştır.

Dönüş yolculuğunun tam bir anlatısı, Jean de Vandenesse'in *Journal*'inde yer almaktadır ([260]) ve bu öykü Ardinghelli tarafından Parma düşesine yazılan birkaç mektupla tamamlanmaktadır ([261]). Ardinghelli annesinin Yarımadada eğitim görmesine izin verdiği, İspanyol siyasetinin rehinelerinden olan ve yolculuğunda krala refakat eden genç Alexandre Farnese'nin lalasıdır. Geçerken işaret edelim ki, Felipe'nin Laredo'daki romantik karaya çıkışına dair olan geleneksel öykü -Watson, Prescott veya Bratli'nin eserlerinde okunanı- baştan aşağı yanlıştır. Hükümdar hayatını tehlikeye atarak ve gerisinde bütün filo okyanusta batarken, tek başına bir kayıkla karaya çıkmamıştır -hazineleri, maiyetindeki bin senyör ve onların değerli bagajlarını geride bırakarak-. Aslında konvoyu izleyen ağır *hourque*'ları sarsalayan bir fırtına patlamıştır, fakat bizzat II. Felipe'nin 26 Eylül 1559'da yaztığı bir mektup, yoklamada yalnızca tek bir geminin eksik çıktığını aydınlatmaktadır ([262]). Krala gelince, o çoktan karaya çıkmıştır ve bu işi bir gün önceden yapmıştır. Senaryonun bütünü uydurmadır, belki de bu felâketi "daha sonra kralın başına geleceklerin gerçek bir öngörüsü" biçiminde uzun uzun anlatan Gregorio Leti'nin bir icadıdır ([263]).

4. Yüzyılın ortasında İspanya

Kral hangi İspanya'ya yanaşmaktaydı? Herhalde onu yeniden görmekten endişeli bir İspanya'ya.

Yıllardan beri orada herkes onun geri dönmesini talep etmekteydi: naibe ve meclisler 1555'ten beri ([264]); 1558'de toplanan Kastilya Cortès'i ([265]); onun vazgeçilmez olduğunu

düşünen V. Carlos'un bizzat kendi ve Yarımadanın tüm memurları. Francisco Osario' nun mektupları arasında ([266]), adeta her sahife, işler kötü gittiğinde herşeyi düzelteceğini ve iyi giderken de daha da iyileştireceğini söylediği bu dönüşe atıf vardır. Sonunda büyük haber İspanya'ya ulaştığında, "barışa ve Majestelerinin krallıklarına geri dönüşüne ilişkin sevinç ve memnuniyet o kadar büyük olmuştur ki, anlatacak kelime bulamıyorum" diye yazmaktadır 17 Mayıs 1559'da ([267]).

Kuşkusuz koşullar ağırdır. İspanya savaşın doğrudan darbelerinin dışında kalmıştır, fakat kesintisiz bir şekilde, insan, gemi, para, çok para sağlamıştır. Toplumsal, ekonomik, siyasal olarak alt-üst olmuştur ve dinsel bir bunalımın, açıkça endişe verici bir bunalımın daha da vahimleştirdiği derin bir bitkinliğe av olmaya devam etmektedir.

Protestan alarmı

1558'de ([268]) Sevilla'da, Valladolid'de ve birçok küçük yerde "protestan" cemaatler açığa çıkartılmıştır, fazla doğru olmamasına rağmen deyimden yararlanalım; herşeye rağmen bu cemaatler böyle oldukları kabul edilen cemaatlerdir. Haber V. Carlos'u ve oğlunu alt-üst etmiştir, öylesine ki bazen 1559 yolculuğu ile Protestan patlaması arasında bir bağ kurulmuştur. Valladolid Plaza Mayor'undaki ikinci yakma Laredo'da karaya çıkışın ertesinde gerçekleşecektir ([269]). İki olay arasında bir ay vardır. Danimarkalı tarihçi Bratli, II. Felipe'nin Sevilla ve Valladolid'deki kötü haberleri aldıktan sonra "İspanya'ya dönebilecek hale geldikten sonra nefes alabilirdi" ([270]) diye yazarken bir geleneği devam ettirmektedir.

Fiili olarak, Engizisyon tarafından örgütlenen büyük gösterilerle sürdürülen bastırma harekâtı gerçekten İspanya'da yaygınlaşan ve onu tehtid eden büyük bir hareketin varlığı anlamına gelmekte miydi? Marcel Bataillon'un yazdıkları dikkate alındığında bu izlenim alınmamaktadır. *Erasme et l' Espagne* ([271]) yazarı 1558'in sözümona "protestanlar"ının esas olarak, İspanya'daki köklerinin çok eski olduğu bir hareketin sürdürücüleri olup, Lutherciliğe bağlı olmadıklarını göstermiştir. Valladolid ve Sevilla' nın ruhani alevlerine yakından bakıldığında bunların, tıpkı on ayrı madenin tozu yanıyormuşçasına çok farklı renklerde oldukları görülmektedir; bunlardan bazıları değerli, çok nadirdirler. *Conversos*'un -bir Augustin Cazalla, bir Constantino- mistik Yahudi gelenekleriyle bu ocağa ne gibi katkıda bulunduklarını kim tam anlamıyla tartabilir; burada illüminizm, İspanya'nın ürettiği şu garip, saf maden yanmakta ve bu onun büyük mistik maddesini meydana getirmektedir; ve bu alaşım içinde, zihni olarak içe dönük bir din olan Erasmusçu düşüncelerin payının ne olduğunu kim söyleyebilir? 1520-1530'lu yıllar, o sıralar geniş dünyanın ruhani düşüncelerine açık olan Yarımadaya Erasmusçu, sonra da Waldocu düşünceleri getirmiştir... 20 yıl sonra bu düşünceler hâlâ yaşamaktadırlar, birbirlerine kaynamışlardır, ama hâlâ tanınabilir niteliktedirler; ve bunlara Lutherci düşünceden birşeyler karışmışsa da, İspanya'da Fransa'da olduğu gibi ayrı bir kilise halinde örgütlenmiş ayrılıkçı bir Protestan inancı yoktur. Sapkınlık katolik geleneğe karşı çıkıyorsa da, aslında ruhla beraber kiliseyi ve kurumlarını da, yani Ortodoksluğu kurtarmaya çalışmaktadır. Bunu yapmayı umud etmiştir.

Öyleyse eğer yeni dinsel zihni olanaklara yeni veya hemen hemen yeni hiçbir şey müdahale etmişe benzemiyorsa, bu 1559 bastırma harekâtı neden yapılmıştır? Marcel Bataillon'a göre ([272]) yeni olan bastırma yöntemidir: Katolik hoşgörüsüzlüğü kendi bilincine varmıştır, vurmak için vurmak, örnek olacak bir terör yaratmak istemektedir. İmparatorun barışçı siyaseti sona ermiş, hataları ve konumları birbirine karıştıran gergin bir durumun belirsizlikleri ortaya çıkmıştır. Protestan hoşgörüsüzlüğü şeyleri aydınlatmıştır. 1555'ten sonra, Almanya'da reformdan geçenlerin başarı kazanmalarından ve V. Carlos'un tahttan çekilmesinden sonra, muhalefetler katı bir şekilde resmolmaktadırlar;

hoşgörüsü olmayan bir bastırma hareketi İtalya'da, sonra da İspanya'da yerleşmektedir, ama bu iki olay birbirinden bağımsızdır; İspanyol Engizisyonu özerktir ve her ikisi de aynı hareketin içine sürüklenmiş olmakla birlikte, II. Felipe ile IV. Paulus'un ilişkileri çok dostane değildir. Hareket hızla gelişmiştir. II. Felipe'nin bulduğu İspanya çoktan karşı-Reforma, baskıcılığa geçmiştir; bu hareketler aslında kralın eseri olmamakla birlikte, II. Felipe'nin dönemi bunların Hristiyanlığın bir ucundan diğerine, Cenevre'den Roma'ya kadar geniş ruhani dalgaların yükselmesine tanık olmuş ve Felipe'yi yaratmadığı bu hareketlerin içine sürüklemiştir. Ancak kral 8 Ekimde *Plaza Mayor*'da bir raslantı sonucu bulunmamakta, "Luthercilerin" örnek alınacak cezalandırılmalarını varlığıyla yüceltmektedir.

II. Felipe'nin endişesini küçümsemeyelim: Almanya ve Fransa'nın destekleriyle eğitilmiş olarak 1558'de herşeyden endişe edilebilir. Fakat 1559'da geri dönmesinden önce tehlike ona küçük olarak görünmüştür; Prenses Jeanne'la olan mektuplaşmasında bu sorundan az endişelenmekte ve nadiren sözünü etmektedir. 26 Haziranda ([273]) Mayıstaki ilk yakma olayına dair uzun muhtırayı aldığını bildirirken, böylece "şaçtıkları çok büyük kötülüğe çare bulunabileceğini" umud ettiğini ilâve etmektedir. Ton sakindir. *Tan gran mal como estava sombrado* fakat ekinlerin olgunlaşmaya zamanları olmamıştır.

Bastırma hareketi İspanyol sapkınlığının son saatini çalmıştır. Belki bu kolay başarı (terör yöntemlerinin hiçbir zaman yok edemedikleri başka atılımlar da olmuştur) Erasmuşçuluğun ve Protestanlığın İspanya'da yabancı aşılar olmalarına dayanmaktadır: bunlar "tutan", tomurcuklanan, çiçek açan aşılardır, ama ne kadar süreyle? Toprak çok uygun değildir, aşı ağaçta çok iyi tutmamıştır. Bu "Protestanlık"tan, nihayette İspanyol mistisizmi yönünde devam edecek olan, St. Theresa ve St. Juan de la Croce yönünde bireysel sığınaklar bulacak olan şeydir.

Zaten hareket hiçbir zaman halka yayılmamış, tamamen tersi olmuştur. Toledo başpiskopusu Mayıs 1558'de halkın bu mikroba yakalanmadığını bildirmektedir ([274]). Tutukluları Valladolied'e gece nakletmek gerekmiştir, çünkü onlara karşı halkın öfkesinin çok büyük olmasından ötürü, parçalanmalarından korkulmuştur ([275]). Söz konusu olanlar küçük bir gruptur ve hümanist ile mistiklerin seçkinlerinden meydana gelmektedir. Ve aynı zamanda Büyük Enkizitörün 1558'de öncelinin tersine affetmeyeceği İspanyol senyörlerinden meydana gelen bir de toplumsal seçkinler söz konusudur.

Herhalde Venedikliler tarafından çıkartılan ve tamamiyle yanlışa benzeyen "din görüntüsü altında, büyük senyörlerle anlaşma halinde bazı kişileri yoketmek örgütlendi" söylentisinin açıklaması burada yatmaktadır ([276]). Dax piskoposunun Mart 1599'da Venedik'te yazdığı bir mektup daha açıklayıcıdır ([277]), bu mektup "birkaç günden beri San Marco'da çıkan ve çok doğru olduğu teyid edilen bir söylentiye göre, İspanya'da krallığın en büyüklerinden dört tane prens Lutherci sapkınlık yanlısı olduklarından ve bu konuda çok inat ettiklerinden ötürü tutuklanmıştır... bunlar vassallerini kendi partilerine katılmaya zorlamaktadırlar; eğer Kral Felipe buna çabucak bir çare bulamazsa, bunların karşısında zayıf kalma tehlikesiyle karşı karşıyadır" diye Venedik haberlerini aktarmaktadır. Fakat Venedik Roma'yla birlikte, en mükemmelinden bir sahte haber merkezidir: Rambouillet kardinali birgün IX. Charles'a "buradan (Roma) Venediğe ve Venedik'ten buraya yazılan haberler, Fransa'daki saray haberleri kadar itibar ve üne sahiptirler" diye yazmıştır. İspanyol "Protestanlığınının" siyasal bağlantıları olmuşa benzememektedir. Fakat karıştırmak mümkündür, çünkü dinsel isyanın yanı sıra İspanya'da, ayrıca endişe verici olan bir de siyasal bitkinlik vardır.

Siyasal bitkinlik

Sıklıkla, II. Felipe tarafından birleştirilen İspanya'dan söz edilir. Bu konuda anlaşmak gerekmektedir. Bu uzun otoriter saltanat döneminde merkezileşme kesinlikle artmıştır, fakat halk özgürlükleri 1559'a doğru ancak silinebilmekte, yasalar aynı kalmakta ve eski isyanların anıları tazeliklerini korumaktadırlar. Krallık otoritesi ne sınırsız, ne de karşı-ağırlıktan yoksundur. Bu otorite *fueros*'a, kilisenin masalsı zenginliğine, kalabalık bir soyluluğun bağımsızlığına, bazen aşikâr olan Morisco disiplinsizliğine, "memur" ların itaatsizliğine çarpmaktadır. Hatta 1556-59 yılları süresince devletin prestijinde ciddi bir azalma, bir cins itaat bunalımı farkedilmektedir.

Söz konusu olan açık bir isyan olmayıp, tarihçi Llorente'nin ([278]) derlediği cinsten ve aynı anda küçük olaylarda görünür hale gelen bir memnuniyetsizlik dalgasıdır. Böylece V. Carlos "yıllar, zafer taçları ve hastalıklarla yüklü olarak" 1556'da Laredo'da karaya çıktığında, onu birkaç soylu beklemekteydi, yaşlı imparator bu durum karşısında şaşırmış ve bundan acı duymuştur ([279]). Bir süre sonra V. Carlos'un kızkardeşleri Fransa Kraliçesi Elisabeth ile Macaristan Kraliçesi Marie Yarımadada yolculuk yapmaktadırlar; Jarandilla-Badajoz güzergâhı içinde onlara refakat etmek üzere çağrılan birkaç senyör davete icabet etmemişlerdir ve özür dilemeye bile gerek duymamışlardır ([280]). Bir süre önce, Guadalajara'ya yerleşmek isteyen kraliçeler, Infantado dükünden evlerini kendilerine terketmesini istemişlerdir -bu evler II. Felipe'nin 3. nikâh törenlerinin yapıldığı yerlerdir- ([281]). Dük iki kadının ve imparatorun büyük şaşkınlığına rağmen bunu reddetmiştir, ancak imparator ne olursa olsun ve kendine ne söylenirse söylensin, hizmetlerini gördüğü bu önemli kişiyi zorlamak istememiştir. Ocak 1558'de Plasencia *corrigedor*'u, imparatorun bir *alguazil*'inin bulunduğu Yuste'ün yakınındaki Cuacos köyünde piskoposun verdiği bazı emirleri uygulamaya karar verince, iki adam arasında çatışma çıkmıştır . *Corrigedor, alguazil*'i tutuklayıp hapse atarak bu tartışmaya son vermiştir ([282]).

Herkes hükûmetin, hukukçuların ve bakanların yetersizliğinden yararlanarak kendine ek bir takım ayrıcalıklar kopartmaya çalışmaktadır. 1559 Ekiminde ([283]), maliyenin açıklarıyla meşgul olan Felipe, iptal edilecek suistimal, yaratılacak tasarrufların peşindedir. Yaşlı bir danışman, Valladolid kançılaryası *alcade*'si *licenciado* Palomares, ona, büyük senyörlerin aşırı hukuki talepleri konusunda ilginç bir mektup yollamıştır. Ona 1548-1550 Almanya yolculuğu esnasında, Valladolid'deki San Pablo manastırında toplanan yedi veya sekiz büyük İspanyol soylusunun, ünvanlı bir şövalye için ancak kral tarafından yargılanmaları ayrıcalığını talep ettiklerini hatırlatmaktadır. Bu senyörler aynı zamanda senyörlük topraklarında işlenen suçların krallık mahkemelerinde yargılanmasıyla hükmedilen para cezalarının karşılığı nakitlerin senyöre verilmesini istemektedirler. Bu talep I. Juan zamanına ait sözümona bir Guadalajara kanununa dayanmaktadır ve bu yasa Palomares'e göre sahte veya çift anlamlı olmalıdır. 1556'da (semptomatik bir ayrıntı, kral 1554'de İngiltere'ye gittiği için gene yoktur) gene San Pablo manastırında aynı kişiler toplanmışlardır; aynı talepler ileri sürülmüş, Prenses Jeanne da reddetmiştir. Bu durumda senyörler dolambaçlı bir yol denemeye karar vermişlerdir. Özellikle 1559 tarihli olanında olmak üzere, krallık satış akitlerine, bunları kaleme alanlar devlet otoritesi açısından tehlikeli hükümler dahil etmişlerdir ve bunları da sözümona Guadalajara yasasına bağlamışlardır. Bu kuşku duyulması gereken sözleri, kendi çıkarına bir satış belgesinde olmak üzere, metinlere ilk sokan bir devlet memeru olan Juand de la Vargas'dır ve amacı satın aldığı topraktaki para cezalarını kendi hesabına koruyabilmektir. Bu örnek tabii ki izlenmiştir. Palomares "bazı devlet hizmetkâr ve danışmanlarınız bu cinsten satış belgeleri edinmişlerdir ki, Majestelerinin bunlar-

dan korunması gerekmektedir". Görüldüğü üzere en yüksek memurlar bile bu işin cazibesine kapılmışlardır.

Senyörlerin ve *lugares de vasallos* alıcılarının tavrı devletin yoksulluğunu, ayak sürümeleri teşvik eden ihtiyaç ve zayıflıklarını işaret etmektedir. Aynı anda, krallık otoritesinin alışılmış olarak karşılaştığı engellerin yeni bir görünüm kazandığı anlaşılmaktadır. Yargı haklarının ellerinden alınmasının denendiği kentler, sıkı bir savunma yapmakta, bizzat krala çıkmakta ve çoğu zaman davalarını kazanmaktadırlar. Aynı şekilde, Sevilla tüccarlarının hükûmet önlemlerinden kurtulmalarına çoğu zaman yardım edenler bizzat *Contrataciòn* memurları olmaktadırlar. 1557 ilkbaharında, hükûmet Hindler filosunun özel kişilere getirdiği gümüşlere el koymuştur: "gelen yedi veya sekiz milyon dükadan 5 milyonunu almayı başarmıştık, tüccarlar bundan geriye 500.000 kalması için ellerinden gelen gayreti gösterdiler", V. Carlos böyle söylenerek öfkeleniyordu ([284]). Ancak şiddetli öfkesi, yargı makinesinin suçlulara karşı işlemesini sağlayamamıştır. Aynı yılın sonbaharında ([285]) Hindler filosunu karşılamak üzere Alvaro de Bazan'ın filosunu yollamak daha temkinli görülmüştür. 7 Eylülde San Lucar'a varıldığında de Bazan paralara el koymuş ve Santander'e nakletmeştir, paralar buradan da Alçak Ülkeler'e gönderilmiştir. Krallık otoritesi artık böyle çareler peşinde koşar hale gelmiştir.

Artık bazen müdahaleye cesaret edemez hale de gelmiştir. Örneğin Aragon kral naibi Francavila dükü *fuero* haklarına karşı olan bir "gösterici"yi sıkı sıkıya bağlatınca, bu eylemi bir ayaklanmayı zincirlerinden boşaltmış, hükümdarın çağrısı olmadan Cortès kendiliğinden toplanmış, kral naibi Aljaferia'ya kaçmış, durumdan haberdar olan Valladolid hükûmeti ondan yana çıkmamıştır ([286]). Özellikle Fransa ile savaşıldığı bir dönemde Aragon'u küstürmenin alemi yoktur! Aynışekilde Valencia'da *Tagarinos,* yani bölge Moriscoları hakkında araştırma yapan enkizitörler -bu onların gündelik nafakasıdır- temkinli olma emri almışlardır. Engizisyon Meclisine gönderilen 4 Haziran 1557 tarihli bir mektup şu terimlerle konuşmaktadır ([287]) "... Geçen 7 Eylülde bize yazdınız ki, zaman çok tehlikeli olduğundan şimdilik *Tagarinos* takibatı işini askıya almak zorundayız".

Bu meclislerden işaret alan memurların, emirle bile harekete geçmekte tereddüt etmelerinin nedeni anlaşılmaktadır. Engizitör Arteaga 28 Şubat 1559'da ([288]) *Suprema*'ya yazarken Barselona Kutsal Kilise *alguazil*'inin Valencia mahkemesi kararlarını uygulamasını talep etmek üzere kendine geldiğini bildirmektedir. "Eğer tevkif müzekkeresinde yazılı kişileri tutuklamadımsa, bunun nedeni kentte meydana gelebilecek bir skandali ve büyük bir karışıklığı önlemek istememdir, çünkü kentin hali iyi değildir ve suçlanan kişilerin çoğu bu kentin önde gelen kişileridir". *Şimdiki zamana bakıldığında...* Zaman aşikâr bir şekilde vahimdir ve monarşi kendini bir sınavın içinde bulmaktadır.

Mali güçlükler

Hükümdarın elleri serbest değildir: yaptığı herşeyde, ona İspanya'ya dönmesiyle dayatılan kaygıların en büyüğü egemen olmaktadır: para kaygısı.

Miras aldığı imparatorluk maliyesinin pasifi öylesine bir durumdaydı ki, çatışmaların başlamasının gerekli kıldığı ilk harcamalarla birlikte kredisi erimişti. 1 Ocak 1557'de iflas resman ilân edildi ([289]). Ama acaba bu gerçek bir iflas mıydı? II. Felipe'nin ünlü kararnamelerinin ilki yalnızca yüzen borcun konsolide edilmesinden ibaretti. Krallık hazinesi borçlar veya avanslar sayesinde yaşamaktaydı, bunlar onun kârına olmak üzere, zaman ve mekân içinde uzak olan gelirleri (İspanyol İmparatorluğu'nun dağınıklığı ve hükümdarın Alçak Ülkeler'de olması hesaba katıldığında) seferber edebilecek olan tüccarlar -yalnızca onlar seferber edebilirlerdi- tarafından yüksek hadlerden ve ağır koşullarda

açılmaktaydı. Hazine bu tüccarlara büyük faizler ödüyor ve borçlarını fuarlarda kapatıyordu. Böylece devlet borçları çok çeşitli bir süre kâğıt tarafından temsil edilmekteydi. Kararname borçları iptal etmemiş, ama geri ödenmelerini *juros,* yani sürekli veya hayat boyu geçerli rantlar haline çevirmişti, buların faizleri ilke olarak % 5 idi. 10 Ocak 1557 bu düzenlemelerin başlangıcı olarak saptanmıştır.

Bankacılar itiraz etmişler, sonra Fuggerlerinki daha katı olmak üzere, bir direnmeden sonra boyun eğmişlerdir. Tabii ki kararname tüccarlara ağır bir zarar vermekteydi. Alacaklarının faizi düşürülmüştü, sermayeleri hareketsiz hale getiriliyordu. Onlara bu sürekli rantları satma olanağı kalıyordu -bundan yararlanma fırsatı kaçırılmadı-, fakat bunun sonucunda rayiçler hızla düşünce, satıcılar zararlı çıktılar. Böylece örneğin Fugerler pes ettiklerinde ([290]), *"juros"* nominal değerinin % 50-40'ına kadar inmişti. Bu kısa vadeli tahvillerin (% 12 veya 13 faizli) % 5'lik sürekli rantlarla zorunlu değişimi çok zarara yol açmakla birlikte, tamami bir iflas değildi.

Bu çözüm devlete Cateau-Cambrésis barışına kadar iyi kötü dayanma olanağı vermekle birlikte, güçlükleri yokedememiştir. Katolik krala avans vermeye hâlâ devam etmekte tek başlarına kalmış olan Cenevizli bankacılar geçmiştekinden daha talepçi hale gelmişlerdir. Kanıt olarak Valladolid'de 1558'de sonuca bağlanan iki "parti"yi vermekle yetiniyorum. Birincisiyle Cenevizli bankacı Niccolo Grimaldi ([291]) krala bir milyon altın borç vermiştir, "adı geçen Niccolo Grimaldi ekü başına 72 *grooten* (Flamanca *groots*) olmak üzere 800.000 eküyü Flandre'da aşağıdaki şekilde ödemeyi üstlenmiştir: İspanya gemilerinin ilk gelişinde 300.000, Kasım sonunda 250.000 ve kalan 250.000 bu 1558 yılının Aralığının sonunda. Diğer 200.000 eküyü de Milano'da, ekü başına 11 riyal olmak üzere, bu yılın Kasım ve Aralığında, yarısı öbür ayda ödemeyi üstlenmiştir". Bunun karşılığında kral güvenceler vermiştir: "Majesteleri bu milyonu ona İspanya'da ekü başına 400 *maravedis*'ten şu şekilde ödeyecektir: 300.000'i hemen Laredo'daki paradan, 300.000'i Peru'dan gelen ilk gemilerin getirecekleri altın ve gümüşle ve eğer bu miktar bu yılın Ekimi içinde ödenmezse, adı geçen Grimaldi Kasım ve Aralıkta Flandre ve Milano' daki ödemelerini yapmak zorunda değildir; Kastilya 1559 *servicios*'unun üzerinde olan 300.000 ekü ve kambiyo senetleri faizsiz olarak ona aktarılacaktır, % 10'luk rantlar halinde ödenecek 400.000 maravedinin tamamlanması için 166.666 ekü ödenecektir. Eski borçlardan 540.000 ekü ona şu şekilde ödenecektir: 110.000'i % 10'luk rant halinde, 135.000'i % 12'lik rant halinde, 170.000'i % 14'lük rant halinde ve 25.000'i de madenlerden. Bu tutarın faizi 1566 yılı sonuna kadar % 14'ten ve 1557 yılı için % 8'den hesaplanacaktır. Ayrıca ona İspanya'dan bir milyon altın ihraç izni verilmiştir"

Bu rakamlar olağanüstü bir katılığı işaret etmektedirler. Sahibi bilinmeyen bir Fransız yorumu "bu Cenevizli tüccar, göreceğimiz üzere kendine ait hiçbirşeyi borç vermemekte ve ancak kral Felipe'ye parayı burada kendine geri ödemeyle aynı koşullarla Anvers ve Milano piyasalarına aktarma zevkini verdiğinden, her ekü başına 50 *maravedis* kazanmaktadır ve böylece değeri 350 olmasına rağmen ona 400 ödemiş olmaktadır ki, bu % 15'e gelmektedir ve ayrıca Flandre'da da hemen hemen bu kadar kazanmaktadır, çünkü burada ekü 78 *grooten* ederken, o 72'den ödemektedir" diye farkına varışlarını anlatmaktadır. Ve yorumcu, İspanya kralının neden böyle bir sözleşme imzaladığını kendine sormaktadır. Eğer Laredo'da parası vardıysa, onu doğrudan getirtmesi daha basit olmaz mıydı? Yorumcu burada yalnızca iki avantaj görmektedir: denizin riskinin ortadan kaldırılması ve eski borçları temsil eden rantların hadlerinin azaltılması. Bütün bu mali pasif II. Felipe'nin borç siyasetinin üzerinde ağırlık yapmaktadır.

Gene aynı 1558 yılında, gene bir Cenevizli tüccar olan Constantino Gentile ([292]) tarafından açılan 600.000 ekülük borç da kötü bir iştir. Geri ödeme planı şöyledir: Sevilla'da hemen 125.000 ekü; gene Sevilla'da Temmuz 1558'de aynı miktar; nihayet

Kastilya *servicios*'undan 350.000 ekü. Bunlara birde 1.400.000 ekülük eski borcun konsolidasyonu ve kambiyosundan doğan göz kamaştırıcı kârı ekleyiniz; yorumcu işlemden kimin yararlandığını güzelce göstermektedir.

Burada verilen iki örnekte tüm ağırlık Kastilya'ya binmektedir (1 Ocak 1557'de Fuggerlerle imzalanan ilginç *asiento*'da olduğu gibi, bunun bir nüshası Napoli Farnese Arşivlerindedir) ([293]); buna şaşmamak gerekir. Bu zor yıllarda bağlanan bütün partiler böyledir ve Kastilya olağan veya olağanüstü *servicios*'u, Hind filolarının getirdiği değerli madenler buralara rehnedilmişlerdir. Nihai çözümlemede II. Felipe'nin kredisi İspanya'nın kredisine yaslanmaktadır. Oysa bu kredi aşırı bir şekilde zarar görmüştür.

Gerçekten de bu kredi hiçbir temkine yer verilmeksizin sömürülmüştür. IV. Paulus'a karşı olan savaş döneminde, parayı savaştan bıktıkları için veren kodamanlardan bu parayı tam anlamıyla çeke çeke almak gerekmiştir. Daha sonra, ihtiyacın yasaları olmadığından, mümkün olanın ölçüsü içinde, Hind filolarının getirdikleri paralara el konulmuştur. Bundan Sevilla tüccarlarına yönelik veya Hindlerden dönen yolcuların üzerlerindeki paraları anlamak gerekmektedir. 1556, 1557, 1558'de tekrarlanan bu müsadereler çok kötü anılar bırakmıştır. II. Felipe ancak 1559'da müsadere edilen sermayeleri ödemeye karar vermiştir, ama bunun üçte ikisi *juros* olarak ödenecektir. Ticari çevrelerde bu kararın sonrasında ortaya çıkan sevinç, bizatihi haksız olan bu önlemin, çoğu kimsenin gözünde ne denli umutsuz olduğunu göstermektedir ([294]).

Cateau-Cambrésis'nin ertesinde, II. Felipe bu işten pişmanlık duymuşa benzemektedir: "ne yolculuk yapan tüccarlardan (Hind filolarında), ne de özel kişilerden hiçbir şey almamak bize mantıklı görünmektedir, bunun tersine onlara gelen herşeyi serbestçe onlara vermek gerekmektedir" ([295]). Gecikmiş bilgelik! On yıl sonra, hükûmetin eski yöntemlerine geri döneceği söylentisi çıkınca, birçok kimse İspanya'ya varınca paralarının müsadere edilmesini riske sokmamak için Amerika'da kalmayı tercih etmiştir ([296]).

Olağan kaynaklara gelince, bunlar Kastilya *servicios*'u hariç, önceden birşeylere bağlanmışa benzemektedirler. Başkalarını bulmak gerekmiştir, bu durumda, Prenses Jeanne'ın krala yazdığı 26 Temmuz 1557 ([297]) tarihli mektubunda listesini çıkardığı çeşitli çarelere başvurulmuştur: *hidalgo* ünvanı satışı, kilise mensuplarının çocuklarının meşruiyetlerinin tanınması, beledi görevler ihdası, krallık toprakları ve yargılama haklarının satılması... Bu satışlar diğer hepsinden fazla olmak üzere, İspanyol krallıklarını karıştırmışlardır. Bu satışlar bütün işaretlerin belirttikleri üzere, büyük senyörlere yaramışlardır, ama bu konuda az şey bilinmektedir: bunlar özenle incelenmeyi beklemektedirler, tıpkı 1570'den sonraki kilise topraklarının satışlarının da bekledikleri gibi. Kentler bu işin ilk kurbanları olmuşlardır, krallık toprakları aslında çoğu zaman gerçekte beledi topraklar olduklarından, böylece kentlerden soylulara geçmişlerdir. Fakat birçok köy de kendilerini satın almak ve kentsel yargıdan azad olmak için fırsattan yararlanmışlardır. Simancas Valladolid'in denetiminden böyle kurtulmuştur.

Yeni beledi görevlerin yaratılması kentlerin katkıda bulunmalarını sağlamanın başka bir yoluydu, çünkü devlet görev satış bedellerini alıyor, kentler de sonradan maaşları ödüyorlardı ([298]). Kentlerin yakınmalarının nedeni böylece anlaşılmaktadır ([299]). Kuruşlarını savunurlarken Flandre'a kadar temsilci göndermekte tereddüt etmemişlerdir. II Felipe bunların bütün dilekçelerine karşı sağır kalmamıştır. Adeta sonuca bağlanmış pazarlıkları iptal etmiş ve sonunda, anlamsız satışları yasaklamıştır. Ama burada da bilgece çözümler gecikmişlerdir. Palomares'in daha önce zikrettiğimiz mektubunda ve denetleyemediğimiz Granada krallık toprakları satışlarındaki suistimalin söyledikleri gibi, birçok aşırılıklar meydana gelmiştir ([300]). 1559'da hazine bunalımı büyük boyutlardadır. II. Felipe Fransa'yla barış imzalamıştır, fakat bu noktaya varıncaya kadar orduyu

ayakta tutmak, sonra da terhis etmek gerekmiştir; bu da ancak ücretlerinin kalan kısmının ödenmesiyle olabilirdi. Para olmayınca terhis de gerçekleşememiş ve borçlar sürekli artmıştır: kısır döngü... II. Felipe Martta ([301]) İspanya'dan 1.700.000 ekü istemiş, fakat naibe ancak biri 800.000, diğeri de 300.000'lik iki parti bağlayabilmiştir ve bu sonuncu çaba İspanya'daki hazine ödemelerinden sorumlu olan görevli Francisco Lopez del Campo'nun kredisini tehlikeye sokmuştur. Bu krediyi kurtarmak için Villalón fuarının süresi uzatılmıştır. Prenses Jeanne kardeşine 15 Temmuz 1559'da ([302]) "Francisco López del Campo oraya gitmeye ve Majestelerinin kendilerine gönderilen muhtırada görecekleri *maravedis* miktarları üzerinden olan borçların elinden geldiğince kapatmaya hazırlanmaktadır. Bu konudaki başlıca kaynak Hind filosunun getirecekleri idi, bu filo geldi ve ne Majesteleri, ne de herhangi başka biri için hiçbir şey getirmedi". Sevilla Belediye görevlilerinin söylediklerine göre ([303]), korsan korkusuyla gemilere herhangi birşey yüklenmemesini Yeni İspanya kral naibi istemiştir.

Bu durumda, Haziranda vadesi dolan borçlara karşı yapılabilecek birşey yoktur. Prenses "Villalón fuarı ([304]) Saint-Jacques yortusuna kadar uzatılacaktır ve bu arada çare bulunmaya çalışılacaktır, çünkü Maliye Meclisi (Kastilya) *servicios*'undan borç almak gerekse bile 1561 yılı için fuar ödemelerini mutlaka aksatmamanın gerektiğine karar verdi. Maliyenin kredisini kaybetmektense, ne kadar büyük olursa olsun her türlü faiz ve zarara razı olmak gerekmektedir. Gerçekten de Majesteleri şimdiye kadar bu kredinin sayesinde gereken hizmetleri buldular ve eğer fuarda ödemeleri yapmazsak bu kredi kimbilir ne hale gelecektir. Üzerine yaslanılabilecek kaynaklar birkaç vassal satışıdır, ama Majesteleri, özellikle Sevilla'ya ilişkin olarak bunları kısıtladılar, oysa burada 1.500 vassal edinmek istiyen Alcala dükü hesabına 150.00 düka toplanmıştı...". Aynı zamanda naibe, Dr. Velasco gibi uzmanları, Felipe'ye gerçeği tam anlamıyla anlatsınlar diye göndermiştir ([305]). Kardeşinin hayal kurduğundan endişe etmektedir.

Oysa II. Felipe Alçak Ülkeler'de hiçbir çözüm bulamamaktadır. 24 Haziranda ([306]) "Burada kalmakla kendimi ve bu devletleri (Alçak Ülkeler) kaybetmekten başka bir kazancım olmayacak.. En iyisi hepimizin çare aramasıdır.. ve eğer çare burada değilse, onu bulmak için İspanya'ya gideceğim". İşte net bir durum. II. Felipe cömertlikleri, tutkuları, muhteris düşleriyle Prenses Jeanne'ın etkinliğine fazla inanmamaktadır; cömertlikleri kardeşini korumakta, söylendiğine göre ilk sırayı muhafaza etmek için valiaht Don Carlos'la evliliğin etrafında dönen düşler. Belki de kral, Ruy Gomez'in 1557'de Yarımadaya yaptığı yolculuğu hatırlamaktadır ([307])? Belki de kralın gözdesi başarı kazandığından, kral kendi talihini denememiştir. Selamet İspanya'da ve bizzat hükümdar tarafından aranmalıdır. Ters rüzgârlar, daha önce de sözünü ettiğimiz üzere, kralın Zelanda adalarında uzun bir süre beklemesine yol açtığında kral öfkelenmiştir, kuşkusuz kişisel rahatlığı açısından değil de, 24 Ağustosta Arras piskoposuna yazdığı gibi "İspanya'ya varışımla birlikte hem burası, hem de orası için çere arama zamanının gecikmesinden ötürü" ([308]).

Bu kesinlemeler, II. Felipe'nin gene aynı Granvelle'e, 27 Aralık 1559'da ([309]), İspanya'nın gerçek durumunun onun için artık hiçbir sırrının kalmadığı bir tarihte yazdığı dramatik mektubun anlaşılmasına yardımcı olmaktadırlar. Hükümdar "Alçak Ülkeler'i ona gerekli olan herşeyle beslemeyi çok arzu ettiğime inanınız... Fakat sizi temin ederim ki, burada oradakinden daha kötü bir durum buldum, buradaki ihtiyaçlar o kadar düşük düzeyde ki, eğer görebilseydiniz şaşırırdınız. Size itiraf ederim ki, oradayken böyle olabileceğini hiç düşünmemiştim ve kız kardeşime yazdığım mektupta da (Marguerite de Parme) görebileceğiniz gibi, drahoma parasından ([310]) başka çare bulamadım" diye yazmaktadır. Bu hayal kırıklığının samimiyeti sahte değildir. Artık İspanya'da hiçbir şey yoktur, çünkü çok fazla miktar çekilmiştir ve belki de imparatorlu-

ğun zenginlik kaynakları, bir süre boyunca aptalca kurutulmuşlardır. Bu nedenle II. Felipe yukarıda sözünü ettiğimiz gecikmiş bir itidale geri dönmüştür. Acaba kaynaklarını normal bir akışa kavuşturma zorunluğunu gördüğünden mi, geri kalan ömrü boyunca İspanya'da kalmaya karar vermiştir?

1570'de Cordoba'da Kastilya *Cortès*'i başlamış ve ertesi yıl Madrid'de sona ermiştir. Açılış oturumunda, Eraso kral adına söz almış ve 1566 yılındaki bir önceki toplantıdan beri geçen yılların bir tarihçesini yapmıştır: "Kral bu yıllar boyunca, bildiğiniz üzere diğer devletlerine gitmesi için acil ve ağır nedenlere sahip olmakla birlikte ve bu nedenler önceki *Cortés*'te *Reino*'ya bildirilmiş olmakla birlikte, İspanya'da kalmıştır. Fakat Majesteleri bu krallıklardaki ikâmetinin ne kadar gerekli olduğunu bilmektedir... yalnızca bu ülkelerin özel iyilik ve çıkarları için değil, aynı zamanda da... diğer devletlerinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, çünkü İspanya krallıkları diğerleri arasında ana mekânı, başı ve esaslı kısmı meydana getirmektedirler. Ve bütün bunlara size karşı olan büyük sevgileri eklendiğinde, Majesteleri acil ihtiyaçlara çare bularak yokluğunun önlenmesini sağlayacak emri verdi" ([311]).

Bu resmi söylevi türcüme edelim ve Felipe'nin olağanüstü tehlike durumu hariç, devletlerinin ve hazinesinin kalbi olan İspanya'dan ayrılamayacağın söyleyelim... Brüksel harika bir siyasal başkent idi, kabul, ama sadece siyaset yoktur. Valladolid İspanyol İmparatorluğu'nun iyi bir mali başkentiydi, "partiler" burada bağlanıyor ve hemen burnunun dibindeki Kastilya fuarlarının ritmi vadeleri belirliyorlardı. İmparatorluğun efendisinin, devletin ana harcamalarını kendi etrafında yoğunlaştırarak, Amerikan gümüşünün geldiği ülkenin bizzat kendinde oturması gerekiyordu. Kral bütün bunları tam anlamıyla, ancak İspanya'ya döndükten sonra anlayabilmiştir. O zamana kadar İspanya hükûmetine uzaktan gönderdiği emirler, hiç kuşkusuz bu konudaki cehaleti ortaya koymaktaydılar -II. Felipe'nin Granvelle'e yazdığı mektupta bizzat kabul ettiği cehalet- ve bu mektupları alanlar çok kereler buna gülmüş olmalıdırlar. İtiraf II. Felipe' ye aittir: Valladolid danışmanlarının bir toplantısından sonra herkesin onunkinin zıddında bir kanıda olduğunu ve ona para göndermenin olanaksız olduğunu düşündüklerini ve geri gelmesinin gerektiğini söylediklerini bildiren Prenses Jeanne'ın bir mektubunda not düşen kral, kenara (herhalde ona bunları bir hata bulucu söylemiştir) *se han harto reydo de mi* ([312]), benimle kabaca alay ettiler diye yazmıştır. Onlar? Danışmanlar, prenses, Yarımada gerçeklerini bilen herkes ve geri dönmesine taraftar olanlar.

Böylece II. Felipe İspanya'ya geri dönmüş ve durumun sandığından da vahim olduğunu görmüştür. Geriye bu tükenmiş ülkenin hangi yargı hatasıyla Akdeniz'deki savaşa son vermemekte direndiğini, söndürebileceği bir mücadeleyi geliştirmeye devam ettiğini ve ileride göreceğimiz gibi, bunu iyice körüklediğini anlamak kalmaktadır. Ama acaba bundan temkinli kral mı sorumludur?

TÜRK ÜSTÜNLÜĞÜNÜN SON ALTI YILI: 1559-1565

Nisan 1559'daki Cateau-Cambrésis antlaşmasından, Mayıs-Eylül 1565'teki Malta kuşatmasına kadar, Akdeniz tarihi tek başına tutarlı bir bütün meydana getirmektedir. Altı yıl boyunca artık Batı ve Kuzey Avrupa'nın büyük olaylarının dümen suyunda olmaktan kurtulmuştur: diğer bütün görevlerinden kurtulmuş olan, denizin iki yarısını ellerinde tutan devler-Türkler ve İspanyollar- düellolarına geri dönmektedirler. Ancak bu geri dönüş çok fazla istekli değildir. Acaba bunlar amansız bir savaş istemekte midirler? Kısa görüşlü, kesin tasarıların, onları arzuladıklarından daha uzağa götürecek olan tasarıların kurbanı değiller midir? Olayların dümen suyuna daha fazla kapılmış ve cesaretinden çok, bu nedenle savaşa katılan İspanya'nın belirsiz oyunu izlendiğinde, düşünülen bu olmaktadır. Kanuni Süleyman'ın büyük saltanatının son yıllarındaki Türk oyunu da bunun aynıdır. Batıdaki yegâne büyük olay, İspanya hizmetinde büyük bir deniz gücünün yaratılmış olmasıdır. Fakat sorun İspanya'nın bu gücü kullanıp kullanmayacağı ve bunun denize egemen olmak için yeterli olup olmadığını bilebilmektedir.

1. Türklere karşı savaş, bir İspanyol çılgınlığı mı?

Batı kurtulurken, savaş Akdeniz'de sürmektedir. Almanlar Augsburg iç barışıyla, İspanyol İmparatorluğu ve Papalık Eylül 1557 antlaşmasıyla, Fransa ve İspanya Cateau-Cambrésis antlaşmasıyla savaştan kurtulmuşlardır. Böylece heryerde barışa geri dönüş süreci işlemektedir: Akdeniz hariç heryerde. Savaş burada ani darbeler ve uzun molalarla kesintiye uğramakta ve nedenleri ile eylemlerini kavramak güç olmaktadır. 1559-1575 ekonomik gerilemesi bu durumun tüm sorumluluğuna sahip olamaz.

İspanyol-Türk müzakerelerinin kesilmesi

Büyük devletlere, İspanya ve Türkiye'ye ilişkin olarak, savaş kaçınılmaz değildi. 1558'de II. Felipe'nin çevresinde bu konu düşünülmekteydi. Türkiye cephesindeki birkaç yıllık bir ateş-kes, Batı yönündeki daha serbest bir çabanın koşulu oluyora benzemekteydi. 21 Mayıs 1558'de Felipe, del Aguila piskoposunu amcası Ferdinando'ya çok açık talimatlarla yollamıştı ([1]). İmparatorun 2 Ocak tarihli bir mektubu, ona Viyana'da Türklerle müzakereye oturulduğunu, yıllık haracın bakiyesinin (1547 anlaşması ile kararlaştırılmış, 1550'den beri de ödenmemiştir) ödenmesini, hatta miktarının artırılmasının karara bağlandığını bildirmiştir. Felipe bunu onaylamıştır: "bugün Hristiyan aleminde Türkünki gibi muazzam bir güce karşı çıkabilmek için gerekli güçleri biraraya

getirmenin az olanaklı olmasını bilerek, size bizzat Macar, Bohemyalı,, Avusturyalı uyruklarınızın verdikleri ve Elektörlerinizin de katıldıkları temkinli tavsiyenin dışına çıkmam müknün değildir...". Oysa "Türklerin sarayında casusları olan ve orayı bilen" bir aracı, birkaç gün önce, eğer kral istiyorsa, sultanı barışa yanaşmaya zor belâ ikna etmiştir. Kral" bazı özel nedenlerden ötürü, böylesine bir müzakerenin *benim tarafımdan teklif edilmesini* istemedim. Öte yandan köprüleri de tamamen atmayı istemedim, çünkü benim Akdeniz'deki güçlerimden ürken Türk, eğer Majesteleriyle olan barışa benim de ikna edilerek dahil edilebileceğimi anlarsa, belki koşulları yumuşatabilir ve azaltabilir". İşte *puntonor*'a saygı göstermeye özen gösteren, fakat gerektiğinde kıvırtmayı reddetmeyen gururlu İspanyol diplomasisi işte tam da budur. Türklere karşı ilk adımı kendi atmak istemeyen, II. Felipe Viyana aracı ve konağından yararlanabileceğini anlayınca, utancını bir kenara bırakmaktadır (2).

1559'un ilk yılları esnasında kral bu anlaşmaları terketmemiştir. Padişahla muhtemel bir on veya oniki yıllık ateş-kesin koşullarının yer aldığı 5 Mart tarihli bir döküm buldum (3). Venedik'teki elçisinin sekreteri Garci Herandez'e yazdığı 6 Mart tarihli bir mektupta kral "Padişah nezdine gitmesi ve Francisco de Franchis'yle birlikte, bildiğiniz üzere bu kişinin yoluna koyduğu ateş-kesi müzakere etmesi için Nicolo Secco'yu seçtiğini" bildirmektedir (4). Adı geçen Nicolo Secco İmparatorun sarayına gitmiştir, daha sonra talimat almak üzere Sessa dükünün yanına gidecektir. Gene Martin altısında, Lombardiya ordusu hazinedarı Nicolas Cid'e, Nicolo Secco'ya *para el gasto de cierto camino que ha de hazer a mi servicio* 2.000 ekü ve bu parayı kime vereceğini bilen Garci Hernandez'e 5.000 ekü ödemesi emri verilmiştir. Gene aynı gün, Nicolo Secco'ya verilen talimat (5) tamamlayıcı bilgiler içermektedir. Olayın mucidi, o sıralar Venedik'ten geçerek ikinci kere ve gene Cenova Cumhuriyeti hesabına İstanbul'a gitmekte olan Francisco de Franchis Tortorino'ya benzemektedir. Elçi Varga ile Rüstem Paşaya (o sırada vezi-iazamdır) etki etme olanakları ve ona vermenin uygun olacağı peşkeşler hakkında uzun uzun konuşmuştur.

Türkiye'ye daha önce de elçi olarak gitmiş olan Nicolo Secco Venedik'te Franchis'yle buluşacak ve onun refaketinde Raguza'ya kadar gidecektir. Buradan itibaren Franchis yoluna tek başına devam edecek ve Secco'yu ancak ateş-kes antlaşmasının imzalanacağının hemen hemen kesin hale gelmesi üzerine çağıracaktır. Böylece II. Felipe tıpkı 1558'de olduğu gibi, çok fazla ileri gitmeyi istememektedir. Secco Türklerle 10, 12, hatta 15 yıllık bir ateş-kes antlaşması imzalama yetkisine sahiptir. Ateş-kes sürdükçe Rüstem Paşaya her yıl 8 ila 10 bin ekü ödenecektir. Ve II. Felipe, eğer o yaz Türk donanmasının denize çıkmaması konusunda Rüstem'in müzahareti elde edilecek olursa "bu nedenle ona defaten ve eksiksiz, isteğine göre Venedik veya İstanbul'da ödenecek 15.000 ekü sunulacaktır" diye eklemektedir.

Bu ayrıntılara, yalnızca müzakerelerin gerçeğini iyice belirleyebilmek ve II. Felipe' nin Cateau-Cambrésis barışından önceki niyetlerini ortaya koyabilmek için girdik. Çünkü barış antlaşması yapıldıktan sonra herşey değişmiştir. 8 Nisan 1559'da (6) bunu uzun bir mektupla Sessa düküne açıklamaktadır: "Konuyla ilgili olarak... Türkle ateş-kese ilişkin olarak.. size yazdıklarımı ve Nicolo Secco'nun meşgul olması için gönderdiğim mektupları gördünüz. O tarihten beri imparator tarafından, kendisi ile Türk arasında elçileri aracılığıyla üç yıllık bir ateş-kes imzalandığından haberdar edildim, Türk bu antlaşmaya benim de dahil edilmemi hiçbir şekilde kabul etmemiş. İzlemekte olduğum temel amaç... bu usulle imparator ve işleri için belli bir yararın sağlanıp sağlanamayacağını görmek: bu amaca ulaşılmışa benziyor. Öte yandan, Fransa kralıyla barış antlaşması imzalandı, buna bağlı olarak yardımdan yoksun kalan, donanmasını kabul edecek (Batıda) hiçbir limanı olmayan Türk'ün donanmasını Hristiyanlığa karşı

gönderemeyeceği düşünülebilir. Üstelik bütün bunlara onun çok yaşlı olduğunu, söylendiğine göre dinlenme arzusunda olduğunu ve oğullarının birbirlerine karşı duydukları kötü niyet ile karşılıklı taleplerinin meydana getirdiği nifakı da eklemek gerekmektedir" (7). Sonuç: "Francisco de Franchis ile Nicolo Secco'nun yolculuklarını askıya almak gerekmektedir, çünkü bu konjonktürde bizim tarafımızdan otorite kaybına uğramaksızın hiçbir şey yapmak veya birşeye teşebbüs etmek mümkün değildir". Mektubun aslı bunu daha güçlü bir şekilde söylemektedir: *sin gran desautoritod nuestra.* Ve bu sonuncu sözdür: prestijini kaybetmemek için, Batı cephesinde serbest kalan II. Felipe, barış girişimlerini sürdürmemektedir. Bu tavır sonuçsuz kalmayacaktır.

Gerçekten de Haziran ayında II. Felipe Malta Şövalyelerinin ve Sicilya kral naibinin Trablus'a karşı olan tasarılarını onaylamıştır. Floransa düküne kadırgalarını istemek üzere yazarken, ona şöyle demektedir: "Efendimiz Yüce Tanrı nihayet Çok Hristiyan Fransa Kralı ile barış yapmamıza rıza gösterdiğinden, benim hesabıma İtalya'da bulunan kadırgaların yazın geri kalan kısmında boş durmayarak, korsanları yok etme ve seyrüseferin serbestliğini sağlama yönünde kullanılmalarının Tanrı hizmeti olacağı ve tüm Hristiyanlığa yarar getireceğini sanıyorum... bu durumda Trablus'a karşı sefer emrettim" (8). Trablus'a karşı demek, Turgut'a yani 1556'dan beri kentin beylerbeyi olan kişiye karşı sefer demektir. Ama acaba 1550'den beri Turgut'a karşı bir eyleme girişmenin, kesinlikle Türklerin karşılık vermelerini tahrik etmek olduğunu bilmekte değil midir?

Bu II. Felipe'nin başlangıç sorumluluklarını ve prestij siyasetini anlatmaktadır. Durumun bir anlaşmaya izin vermesinden daha büyük sorumluluklar: Sessa dükü 4 Aralık 1559'da "Türkün işleri oğulları arasındaki çatışmadan ötürü kötüye gidiyor" diye kaydetmekdeydi (9); ve Napoli kral naibi Alcala dükü kadar dengeli bir adam, 10 Ocak 1560'ta, tam da Trablus seferinin krallığını birliklerinin büyük bir bölümünden yoksun bıraktığı bir sırada II. Felipe'ye "Majestelerine hatırlatmak isterim ki, Türkün oğulları arasındaki kavgalar yüzünden olduğu kadar, Majestelerinin devletlerinin fazlasıyla ihtiyaç duymaları nedeniyle, Türkle ateş-kes müzakerelerine girişmenin tam zamanıdır. Burada herkes bunun gerekli olduğunu düşünmektedir" diye yazmaktadır (10).

Oysa II. Felipe yalnızca kendi hesabına bir ateş-kesin peşine düşmemekle kalmamış, aşağı yukarı sonuca bağlanmış olanını da bozmak üzere imparator nezdinde müdahale etmiştir. Eğer Venedik elçisi Giacomo Soranzo'ya inanılacak olursa (11), barış antlaşmasının hükümleri Ekim sonunda henüz Viyana'ya geri dönmemişlerdir ve bu arada kendine danışılan II. Felipe bunların kabulünü reddetmelerini önermiştir; hatta Padişahı Akdeniz'de rahatsız etme işini üstlenmekte, imparatora para ve asker önermekte ve Portekiz kralı aracılığıyla şehzade Bayezid ve Sufi'yi harekete geçirebileceğini bildirmektedir; kısacası hiçbir delili ihmal etmemektedir. Ferdinando açısından, Sultanla anlaşmaktansa Erdel'i ele geçirmek daha iyi değil midir? Bu nasihat sağır kulaklara fısıldanmışa benzemektedir (12).

Türklerin deniz gücü üstünlüğü

II. Felipe böyle davranmak için nedenlere ve mazeretlere sahiptir.

Nedenler, çünkü daha Cateau barışının imzalanmasıyla II. Henri Akdeniz'deki donanmasını terhis etmiştir. Artık yüzyılın sonuna, hatta ötelerine kadar güney Fransa limanlarında filo bulunmayacaktır, bu imzalanan antlaşmaya, Akdeniz'de olduğu gibi diğer yerlerde de ek bir garanti sağlamaktadır (13). İspanyollar Akdeniz'de manevra serbestisi kazanmış olmaktadırlar.

Mazeretler? II. Felipe henüz Türk gücünü ölçebilmiş değildir. Bu gücü denizde şöyle bir tartabilmiştir, çünkü Preveze o çağdakilerin gözünde büyük bir çarpışma değildir ve ona göre bu geçmiş bir öyküdür; karada ise İspanyollar Macar sınırlarındaki savaşa eğer katılırlarsa, bireysel olarak katılmaktadırlar. İspanyollar (1534'te V. Carlos'un Coron'a, sonra 1538'de Castelnuovo'ya yerleştirdiği bu İspanyollar, alarmaları ve huruç hareketleriyle buralarda *presidioların* olağan hayatını sürdürüyorlardı) yalnızca iki kere Barbaros'a karşı çarpışmak zorunda kalmışlar ve 1534'de, sonra da 1539'da buralardan atılmışlardı. Fakat uzakta ve eşitsiz çarpışmalardan ne gibi bir ders çıkartılabilir ki? Ancak 1560'ta Cerbe'de ve 1565'te Malta'da İspanyol piyadesi düşmanının gücünü ölçebilecektir.

Buna bir de, Türkiye'de şehzadeler arası savaş nedeniyle bütün başıbozuk güçlerin; eyalet ayrılıkçılarının, hatta toplumsal çatışmaların zincirlerinden boşandıklarını ekleyelim. Fransız elçisi de la Vigne Temmuz 1559'da Dax piskoposuna ([14]) kulların hepsinin şehzade Bayezid'den yana olduklarını yazmaktadır. Bayezid'in Padişahın gözdesi Selim'e yenilmesi olayları hiç de yatıştırmamış, çünkü Bayezid İran'a kaçmış ve iyice sönmemiş olan iç savaş, muhtemel bir dış savaşla birleşmiştir. De la Vigne'in Eylülde yazdığı gibi ([15]) Türkler "hiçbir zaman olmadığı kadar iç işleri nedeniyle engellenmişlerdir". Demek ki II. Felipe onlarla barış yapmak değil de, onları ezmenin zamanı olduğunu düşünebilir ([16]).

1559 yılı ona hak veriyora benzemektedir: Türk donanması bu yıl Arnavutluk kıyılarından öteye geçmemiş, ve düzeni bozuk bir şekilde, sonbaharda Hristiyanlığa karşı hiçbir şeye girişmeden oradan geri dönmüştür. II. Felipe herhalde Türk donanmasının, Fransızların işbirliği olmaksızın Batı'yı tehtid edemeyeceğine çok güvenmiştir. Bu işbirliği olmadığından, güzel mevsimlerde hızlı akınlarla yetinmek zorunda kalacaktır. İspanyol filosu sayısal azlığına rağmen bu durumda, ya iyi mevsimin sonunda kış buyunca, ya da rakibi ortaya çıkmadan önce yaz boyunca eyleme girişebilir. Eğer bir de denizin ortasında eylem yapılmak isteniyorsa, söz konusu olan gafil avlanmamaktır.

Gerçekte İspanya çifte bir tehlikeye göğüs germek durumundadır: bir yandan Trablus'tan Sale'ye kadar Berberler, öte yandan da Türkler. Bunların herbirinin özelliği vardır ve kış süresince birbirlerinden ayrılmaktadırlar; fakat yaz süresince birbirlerine eklenmekte ve daha da güçlü hale gelmektedirler. Kuzey Afrikalıların işi Batı Akdeniz'e yöneliktir ve bu kârlı bir iştir; Magrip'in merkezinde Cezayir büyümekte, İspanya için doğrudan tehlike oluşturan bir imparatorlukla birleşmektedir. Tabii ki bu "imparatorluk" bir siyasal disiplin modeli değildir; Kabili dağları gibi büyük bölünme lekeleriyle kesintiye uğramıştır; fakat büyük yollar tutulmuş durumdadır. 7. Cezayir dayısı Salih Reis'in 1552'de Uargla'ya, 1553'de de Fez'e kadar nasıl ilerlediğini anlatmıştık. Fez geri alınmış ve Şerif 1557'de bir an için Tlemsen'i ele geçirmiştir. Türkler tarafından izlenince başkentine kadar geri çekilmiş, fakat kente az bir mesafe kala, kalabalık süvarisinin ve Fas'a sığınmış olan ve çakmaklı tüfek kullanmakta usta şu Moriscolar olan "Elcher" sayesinde, Barbaros'un oğlu Hasan Paşa'nın birliklerini durdurmuştur. Cezayir-Fas sınırı nihayette, batıya doğru yerinin değiştirilmesinden çok, aşılması daha kolay olarak kendini ortaya koymuştur. Fakat doğuda, Cezayir devleti deniz cephesinde, 1555'te Bougie'deki İspanyol *presidio*sundan kurtulmayı başarmıştır. Nihayet 1558'de Oran'a karşı muazzam bir başarı kazanmıştır.

Yüzyılın başından beri, 1509'dan beri, İspanyollar Oran çevresinde yoğunlaşan bir oyun oynamışlar ve birçok kereler Tlemsen'i ilhak etmeyi başarmışlardır. Ancak Kont Martin de Alcaudete tarafından bilinçli bir şekilde sürdürülen bu prestij siyaseti, 1551'de bir Türk garnizonu Tlemsen'e yerleşince sona ermiştir. Bu artık *presidio* için sürekli bir endişe haline gelmiş ve bu endişeyi azaltmak ve garnizonun moralini yükseltmek üzere,

oğlundan ayırmak için *El Viejo* denilen Yaşlı Don Martin, kısmen Andaluçya'dan devşirilmiş birlikleriyle, Oran'ın 12 fersah doğusundaki Mostaganem'e bir sefer düzenlemiştir. Türkleri Mostaganem'den yoksun bırakmak, onların Tlemsen'le bağlantısını kesmek demektir; Türkler batıdaki harekâtları için gerekli levazımat ve topları bu limanda toplamaktadırlar ve sonra oradan taşımaktadırlar. Sefer iyi yürütülürse, tahkimatı kötü olan bu kaleye karşı oncak başarılı olunabilirdi. Fakat yeni tertip askerleri Oran'dan yapılan huruçlarla talim ettirmekle çok zaman kaybedilince, Kuzey Afrika'nın tümü alarm durumuna geçti. Daha sonra *ihtiyar* vuracağı darbeyi yavaşlık ve temkinlilik içinde yürüttü. 26 Ağustosta Cezayirliler tarafından gafil avlandı ve 12.000'den fazla İspanyol galibin eline geçti. Cezayir'de bütün evler bu yeni esirlerle doldu ve ertesi yıl bunların çoğu din değiştirerek Küçük Kabili'de Hasan Paşa'nın birlikleri içinde çarpışmaya gittiler ([17]).

Bu ayrıntılar, yeni Türk devletinin Magrip topraklarında kendi yerini nasıl bir güçle oluşturduğunu göstermektedirler. Doğu'da Sicilya kapısına, kuzeyde Sardinya ve batıda da Cebelitarığa kadar olan deniz parçasındaki artan gücü daha iyi bilinmektedir: Fransa kralının Lizbon'daki elçisi Nicot 4 Eylül 1559'da ([18]) "Türkler 14 veya 15 kadırga ile geç bir tarihte Algarves üzerine gittiler ve insanlara bir miktar zarar verdiler. Vardığımda geri çekilmişlerdi...". Türkler Kastilya'da daha fazla zarar vermişler ve "Cadiz'de ([19]) beyaz bir bayrak açıp bütün avlarını kurtarmalık karşılığı satışa çıkartmışlardır". Söz konusu olanların hangi "Türkler" olduğu görülmektedir.

Fakat Cezayir devleti Kuzey Afrika'nın en güçlü devleti olmasına karşılık, buranın tek devleti değildir. Magrip'in doğusunda, Trablus "krallığı", özellikle Turgut'un buranın yönetimini aldığı 1556'dan beri Cezayir örneğine göre gelişmekteydi. Ancak şu farkla ki, Trablus devletinin umutsuzca ve fakir ve boyun eğdirilmesi güç bir hinterlandan beslenmesi olanaksızdı, özellikle Sudan altın ve köle kervanlarının yolunu istekle kesen insanların bölgesi Darrine'de. Kara tarafından sınırlanmış olan Trablus, denize daha da çok yönelmekteydi; bütün zenginliği bu tarafta, çok yakında, elin uzanacağı kadar yakında olan Sicilya tarafındaydı. Öte yandan Turgut'un Sicilya'nın ötesinde tehlikeye soktuğu, Batı Akdeniz'in maddi hayatıydı, *hasta Cataluna y Valencia que morian de hambre;* Sicilya kral naibi ve Trablus'a karşı sefer düzenlenmesinin başlıca tahrikçilerinden olan Medina Celi dükü Haziran 1559'da bu tehlike alanının içine açlıktan ölen Katolanya ve Valencia'nın da girdiklerini yazmaktaydı ([20]).

Cerbe Seferi ([21])

Bu sefer başlangıçta kararlaştırılandan başka bir yön alacak ve Cerbe'ye dönecektir; çok kısaca anlatacağımız değişikliklerden sonra.

Eğer Brüksel'e yollanan emir ve talimatlara bakarak, sefer kararı tarihinin 15 Haziran 1559 olduğu kabul edilirse de ([22]), bu konudaki tasarılar çok öncelerine aittir ve işin sorumluluğu tek başına II. Felipe'ye ait değildir. Bütün tanıklar Sicilya kral naibi Medina sorumluluğu tek başına II. Felipe'ye ait değildir. Bütün tanıklar Sicilya kral naibi Medina Celi dükünün ve Malta üstad-ı azamı Jean de la Valette'in rolünü işaret etmektedirler. Sıkı bir dostlukla bağlı olan ([23]) bu ikisinin de Trabluslu korkunç korsanlarla davaları vardır ve eskiden Şövalyeler hesabına dikkat çekici bir Trablus valisi olmuş olan Jean de la Valette açısından ([24]), bir de eski bir "Afrikalı"nın pişmanlıklarını ve bir devlet başkanının ihtiraslarını hesaba katmak gerekmektedir. Trablus geri alınınca ancak onun tarikatına ait olabilirdi. Medina Celi dükü Juan de la Cerda açısından ise, bunların dışında Sicilya'nın dayattığı zorunluklar ve önceli Juan de Vega'nın 1550'de Africa'ya karşı başardığını tekrarlamak, ama daha parlak bir şekilde tekrarlamak söz konusuydu. Öte yandan, koşullar lehteye benzemekteydi. Trablus'un tahkimatı kötü idi

kaynaklı bir haberde anlatıldığına göre bu emirin birlikleri Turgut'unkileri yenmişlerdi ve manevi otoritesi büyüktü, *quasi come il Papa tra Christiani* diye iddia etmektedir Campana ([25]), bu da çok şey söylemektedir. Nihayet, Türkleri fazla sevmeyecek kadar onlardan çekmiş olan göçebe Berberler arasından yardım bulmaktan da her zaman emin olunabilir. Medina Celi dükünün onların arasında casusları vardır (hatta Cafer Catania adlı biri de Turgut'un çevresindedir). Fakat bu şeyhlerin mektupları ve duygularına rağmen, onlara fazla güvenilemeyeceğini bizzat kabul etmektedir ([26]).

Krala Trablus tasarısını sunmaya, Brüksel'e bir Malta şövalyesi, komandör Guimeran gitmiştir. Olay çabucak ilk incelemeler aşamasından geçmiştir. 8 Mayıs 1559'da II. Felipe kral naibinden bir rapor istemiştir. Fakat daha rapor Sicilya'dan yola çıkmamışken kral kararını vermiştir ([27]) ve bu kararını Medina Celi dükünü seferin komutanlığına atadığını bildiren 15 Haziran tarihli bir mektupla kendine bildirmiştir; bu mektupta kararının nedenlerini sergilemektedir: Fransa'yla barış; İtalya'yı böylesine tehlikeli bir komşudan kurtarmanın yararı; Darien dağlarındaki seferinden geri dönen Turgut'un onu adeta ablukaya almış olan hasım Berberlerin ortasındaki kötü durumu; nihayet korsanın sığınağında güçlenmesine fırsat vermeksizin, sefere yaz başında girişebilmenin kolaylığı. Aynı gün komandör Guimeran'a verdiği bir talimatta, hükümdar bu yıl lehte bir faktörün daha olduğunu ilâve etmektedir; Akdeniz'de önemli bir Türk donanması olmayacaktır, heryandan bunun haberi gelmektedir. Kral İtalya kadırgalarını Medina Celi'nin emrine veriyordu, İspanyol kadırgaları ise tersine, korsanlara karşı kıyıları savunmaları için anavatanlarına dönme emrini almışlardı. Daha sonra, bu İspanya kadırgalarının komutanı Juan de Mendoza sefere katılmayı reddedince ([28]) yalnızca bu emirlere uymuş olacaktı.

Demek ki sefer yalnızca Felipe'nin donanmasının İtalyan unsurları; Sicilya ve Napoli kadırgaları, Cenevizliler, Toskanalılar, Sicilyalılar, Monako dükünden kiralanan kadırgalar ve Papa ile St. Jean Şövalyelerinin müttefik donanmaları tarafından yürütülecekti. Fransa ile barış sayesinde serbest kalan bu tekneleri, alışılmış ve uygun Messina limanında toplamak zor değildir. Levazımat ve bundan da fazla olmak üzere, mutlaka gerekli askerleri de burada toplamak zor değildi. II. Felipe başlangıçta 5.000'i Milano ile Napoli garnizonlarından alınacak ve 2.000'i de Sicilya krallığından bulunacak olan 8.000 İspanyolu gemilere bindirmeyi öngörmüştü. Guimeran'ın Malta adına sunduğu 1.000 kişiyle birlikte, bu rakam yeterli olacak mıydı ([29])? Oysa, Medina Celi kralın kararını öğrenmeden önce, 20 Haziran tarihli muhtırasında, kalenin zayıflığı gözönüne alındığında iki topçu bataryası ona yeterli olarak gözüküyor olmakla birlikte, 20 bin kadar adam talep etmekteydi. Bu rakamlar, daha başlangıçtan itibaren, yazın gerçekleştirilecek hızlı bir sefer olan krallık tasarısıyla, kral naibinin gerçekleştirmeyi düşündüğü daha ağır harekât arasındaki zıtlığın altını çizmektedir. Böylece kral, Lombardiya'dan İspanyolları çekmenin zorluğu ortaya çıkınca (Piemonte kaleleri henüz hale yola girmemişlerdi), 14 Temmuzda ([30]), hemen bunların Alcala dükünün sefere yönelik kadırgalarla Napoli'den Messina'ya yeni gönderdiği 2.000 İtalyanla ikâme edilmeleri emrini verdi. Esas olan bunların Cenova'ya kadar çıkarak, orada birliklerin yüklenmesiyle vakit kaybetmemeleri ve II. Felipe'nin yazdığı gibi ([31]) "yazdan geriye kalan zamanda harekâtı tamamlamak"tı. Hızlı hareket etmek; kralın talimatı böyleydi.

Fakat Medina Celi birliklerin mevcudunun artırılmasını talep edince, II. Felipe 7 Ağustos'ta ([32]) Lombardiya'daki İspanyolların *con le mayor brevedad* Sicilya'ya gönderilmeleri emrini vermek zorunda kaldı. Evet ama, Sessa dükü tam da bu sırada II. Henri'nin ölümünün, adamlarını yollamamak konusunda bir neden olduğu kanısını taşımaktaydı ([33]). Bu birbirlerini izleyen emirlerin, her seferinde Gand, Napoli, Milano ve Messina arasındaki mektuplaşmaların dayattıkları zamanları hayâl etmek mümkündür. 10 Ağus-

tosta Gian Andrea Doria krala ([34]), Alvaro de Sande'ye bir kadırga emanet ettiğini yazmaktadır: bu adam Cenova'ya, oradan da Milano'ya gidecek ve Sessa dükünü İspanyolların dışında, Lombardiya'dan toplanacak 2.000 Alman ve 2.000 İtalyanı vermeye ikna edecektir. İşte, yiyecek taşıyan tekne konvoylarına refakat zorunluğunu hesaba katmaksızın, kadırgalar için yeni taşıma sorunları. Sessa dükü, Savua ve Mantova düklerine kararlaştırılan iadelerin yapılması üzerine 11 Ağustosta ([35]) Milano'da nihayet kararını vermiştir. Ancak İspanyol, Alman ve İtalyan piyadelerinin birbirleri ardından Cenova'ya gelebilmeleri bir ay sürmüştür ([36]). Bu kentteki İspanyol elçisi Figuerro onların 14 Eylülde birkaç *nave* ve 11 kadırgaya bindiklerini bildirmektedir. 'Hepsi de muhteşem ve iyi birlikler. Eğer hava engel çıkartmazsa, hiç zaman kaybetmeksizin hepsi buradan yola çıkacaklar". Fakat 14 Eylül olmuştur bile!

Napoli'deki gecikmeler ve zorluklar aynıdır. Gian Andria Doria 14 Eylülde ([37]) Malta kadırgalarının, Şövalye tarikatının oradan devşirdiği İtalyan piyadelerini getirmek üzere Napoli'ye gittiklerini bildirmiştir. Kendisine gelince, o da Napoli kral naibinin seferi güçlere verdiği 5 İtalyan taburunu almak üzere Tarento'ya kadırgalar yollamıştır ve bu kadırgalar barut ve gülle almak için Otranto'ya kadar gideceklerdir.

Ancak birkaç gün önce kral naibinden aldığı mektuplarda, ona bu piyadelerin artık verilmek istenilmediği bildirilmektedir, çünkü kral naibi "Türk filosunun 80 yelkenliyle güçlendirilmiş olarak Avlona'ya gelip, oradan 1.500 sipahi bindirdiğine dair kesin haber aldığını"nı söylemektedir ([38]). Bu durumda kadırgalar için kaygı duymaktadır. "İnşallah sağ ve salim gelirler...". Ancak zaman akmakta ve II. Felipe bundan korkmaktadır: 8 Ekimde ([39]) "mevsim fazlasıyla geçtiği için, seferin başarısından çok kaygılıyım" diye yazmaktadır. Sicilya kadırgalarına komuta eden Don Sancho de Leyva 30 Kasımda filonun taşınmış olduğu Siraküza'dan "Medina Celi düküne birçok kereler, bu seferin başarısının ilk unsurunun hızlılık olduğunu ve gecikmenin en büyük engel olduğunu söylemeyi ihmal etmedim... Oysa asker ve iaşe İtalya'nın tümünden arandı" ([40]).

Bu yavaş hazırlanmayı işaret etmek gerekmekteydi ([41]). Filo nihayet 1 Aralıkta havanın açtığı bir sırada Siraküza'dan ayrıldığında ([42]), 47 kadırga, 4 kalyota, 3 kalyondan (toplam olarak 54 savaş ve 36 yük gemisi) ([43]) meydana gelmekteydi, teknelerde 10-11 bin asker ([44]), yani 1550'de Africa'ya karşı seferber edileninden daha büyük bir güç bulunmaktaydı ve bu güç V. Carlos'un Tunus ve Cezayir'e karşı bizzat giriştiği seferlerdeki asker sayısından hiç de aşağı kalmıyordu. Bu gücün büyüklüğü, bizatihi biraraya getirilişindeki yavaşlığı açıklamaktadır, fakat Ağustosta Avlona'ya gelmiş olan Türk filosu bu işi daha da geciktirmiştir ([45]). Herrera 100 yelkenli kadar gemisi olan bu donanmanın batıya doğru daha fazla ilerlemediyse, bunun Messina'da toplanan kadırgalardan çekindiği için olduğunu iddia etmektedir ([46]). En azından iki filonun birbirlerinden uzak kalarak hareketsizleştikleri söylenebilir. Ancak Türkler Ekimde doğuya dümen kırdıklarında Napoli kral naibi sefer için gerekli olan ve Tarento bölgesinde tuttuğu sonuncu askerleri vermeye razı olacaktır ([47]). Bu durumda Hristiyan filosu Messina'dan Siraküza'ya geçmiştir.

Fakat artık gafil avlama söz konusu değildir. Avrupa'nın tümü gibi, Türklerin ve korsanların da olaydan haberleri vardır. Turgut kendini güçlendirmektedir. 25 Kasımda Marsilya'dan hareket eden bir Fransız *nave*'si en azından Milo adasına kadar, Messina'da toplanan donanmaya dair haberleri taşımıştır ([48]) ve Turgut sonbaharda, izci olarak yollanmış bir tekneyi ele geçirmiştir ([49]). Venedik mektuplaşmalarında az veya çok doğru binlerce söylenti tedavül etmektedir ([50]): o kadar iyi bir şekilde ki, Padişah İstanbul'da, söylendiğine göre 250 yelkenliden oluşan bir donanmayı aceleyle teçhiz etmeye başlamıştır. Viyana'daki Maximilien'in kanısı "sefer o kadar önceden ilân

edilmiştir ki, Türklere bu kadar büyük bir donanma hazırlamaları için neden ve zaman verildiği"dir ([51])

Acaba en azından bir sürpriz unsurunu kendi yanına almak için mi filo Aralık ayında hareket etmiştir? Böylesine bir mevsimin seçilmesinin delilik olduğunu bütün denizciler bilmekteydiler. Fakat dük bir askerdi, denizci değil; tüm tavsiyelere rağmen filo Messina' yı terketti. Adeta hemen aynı anda filo fırtınaya yakalandı. Yegâne kurtuluş: Malta'ya sığınmak. Denizciler tartışmanın galipleriydiler, çünkü kötü hava onları burada 10 Şubat 1560'a kadar olan on hafta boyunca tuttu. Bu uzun bekleyiş sırasında salgın hastalıklar seferi güçleri biçerek, daha savaşa girmeden önce 2.000 adamlarını kaybetmelerine yol açmıştır.

Ayrı ayrı yola çıkmış olan kadırgalarla *nave*'lerin Zuara'da buluşmaları kararlaştırılmıştı. *Nave*'ler buraya gecikmeyle vardılar; kadırgalar ise Kerkenna ve Cerbe'ye kadar uzanıp zeytinyağ, deve tüyü kumaş ve baharat taşıyan ([52]) iki tekneyi ele geçirip, içinde Uluç Ali'nin de olduğu iki kalyotayı kaçırdıktan -bunlar İstanbul'a kadar giderek alarm vermişlerdir- sonra 16 Şubatta buluşma yerine varmışlardır. Bu özellikle, o sırada Cerbe'de olan Turgut'un durumdan haberdar olup, Trablus'a gitmesine neden olmuştur. Tahmin edileceği üzere, Trablus'ta herkes çok kaygılıdır. Akdeniz'in öteki ucunda, İstanbul'daki Venedik balyozuna kulak verelim: İstanbul'a Turgut'un dört kadırgası gelmiştir: "bunların köle dışında Turgut'un büyük servetini getirdikleri söylenmektedir, bu da onun durumu umutsuz gördüğünün işaretidir. Acele yardım istemiş, sadece 1.500 Türk askerine sahip olduğunu söylemiştir; Trablus'ta 15 gemiyle kışlayan korsanların tümü İspanyolların geldiği haberi üzerine, izin beklemeden kaçmışlardır..." ([53]).

Eğer İspanyol donanması Trablus'a o sırada saldırsaydı, bir miktar kazanma şansı olabilirdi. Turgut'u Cerbe'deyken yakalayamamak daha şimdiden bir hataydı, korsan adada ablukaya alınınca, Trablus'ta garnizon tutan 400 Türk kolay bir zaferi önleyemezlerdi; Medina Celi dükü bunu sonradan kabul edecektir ([54]). Fakat Zuara yakınlarında Palo kumsallarında donanma kötü havadan ötürü, Şubatın ikinci yarısı boyunca bir kez daha hareketsiz kalmıştır; yeni gecikme, yeni salgınlar, yeniden adam kaybı. 2 Martta donanma yelken açmıştır, ama Cerbe üzerine, herhalde Turgut'un Trablus'a döndüğünü bildiğinden ötürü; kent olmazsa, palmiye, zeytin, koyun sürülerinden yana zengin yün ve zeytinyağ adası ele geçirilecektir. Çıkartma 7 Martta olaysız olarak gerçekleştirilmiştir. Nisan başında Ceneviz konsolosu Messina'dan (haber buraya ulaşmıştır) şöyle seslenebilmektedir: *l'armada nostra* -ifadenin değeri vardır- "Cerbe'yi aldı" ([55]).

Gerçekten de, Medina Celi bu tarihte İspanya kralının yeni ele geçen topraklar üzerindeki yönetimini resmen ve paternalizm içinde kurmuştur bile. Yönetimi kendi seçtiği bir şeyhe vermiştir! Cerbelilerin hırpalanmamalarına dikkat etmekte, askerleri ülkeden aldıklarının bedelini ödemeye zorlamaktadır. Zaten Tunus'tan Hafsi, Kayruan' dan Şabbia iaşe göndermektedirler. Ancak adanın kuzey cephesinde bir kale yapımına başlanmıştır, bu çok zor bir çalışmadır ve tahta taş, kireç yetersizdir. Yerliler deve kervanlarının dışında hiçbir etkin yardımda bulunmamaktadırlar. Bu durumda, ateşli hastalıklar tarafından dinamitlenmiş olmasına rağmen, ordu bu zor işte mevcutlarını tüketmeye devam etmektedir. Ancak en becerikli gemi kaptanları zeytinyağ, at, deve, deri, yün veya deve tüyü kumaş satın alabilmektedirler.

Napoli ve Sicilya, Berberistan'la aynı anda Doğu'dan haber almaktadırlar; ve bunlar kötü haberlerdir. Napoli kral naibi Nisan başında, Türk donanmasının her seferkinden daha erken denize açıldığı konusunda uyarılmıştır. Kraldan, özellikle İspanyanınkiler olmak üzere, kadırgalarını Messina'da toplamasını istemektedir. Bunlar Türk'e karşı çıkmaya yetmeyeceklerdi, ama asker ve toplarını kolayca çıkartmasını engelleyecekler-

dir. Kral naibi Medina Celi'ye de yazarak kendine kadırgalarla, ona ödünç verdiği Napoli piyadesini yollamasını ve bunları Tarento'ya yöneltmesini istemektetir ([56]). Ayın 21'inde endişelerini krala açmıştır: eğer bu piyade ona geri verilmeyecek olursa, yeni maliyetlerle İtalyanları askere almak gerekecektir. Bu durumda seferi güçlerin kısmen veya tamamen dönmelerini istemekte ve şöyle ilâve etmektedir?" (Medina Celi dükünü) Türk donanmasının gelmesini beklemenin ve Majestelerinin donanmasının da Cerbe'de yapılan kaleyle meşgul olmasının kötü olduğu konusunda uyardım". Birkaç gün sonra İstanbul'dan dönen bir yolcudan, Türk donanmasının Trablus'a yardım için yola çıktığını öğrenmiştir ([57]). 13 Mayısta ([58]) bu donanmanın Modon'dan çoktan ayrıldığı konusunda uyarılmıştır. Hemen karadan Sicilya'ya haber yollamış ve bir fırkateyn yollayarak Cerbe'deki işgalcileri uyarmıştır. Krala "Majestelerinin donanmasının küçük bir tehlikeyle karşı karşıya olduğunu sanmıyorum.." diye yazmıştır. Ayın 14'ünde gelen haber Türk donanmasının Zanta açıklarında, Berberistan'a doğru yelken açmış olarak görüldüğü bildirilmektedir ([59]). Fakat bu tarihte Cerbe'de herşey bitirilmişti.

Piyale Paşa'nın donanması gerçekten de haberler kadar hızlı ilerlemiştir. 8 Mayısta Malta ile Gozzo arasındadır. Hiçbir yere uğramadan büyük bir hızla ilerlemiştir. İstanbul Cerbe arasını 20 günde kat'edebilmesi bir rekordur. Donanmayı Haziranda bekleyen dük, onun 11 Mayısta geldiğini görmüştür. Birgün önce bir Malta fırkateyni onu uyarmaya gelmiştir. Cerbe'de hiçkimse savaşmayı göze alamamıştır. Daha sonra Cirini' nin söyleyeceği üzere, onlara "güzel bir kaçış, cesur bir savaştan daha iyi olarak" gözükmüştür ([60]). Acaba bu tavrı bir "aşağılık kompleksi"ne mi, yoksa şeflerin soğukkanlı olmamalarına mı, veyahut da çoğunun adadaki ikâmetleri sırasında teknelerdeki yüklerin arkalarına sığınma arzusuna mı bağlamak gerekmektedir? *Visitador* Quiroga'nın daha sonra felâketin başlangıcını oluşturmakla itham edeceği bu yükler, eğer yola çıkılmadan önce bu zenginlikleri gemilere yükleme kaygısı olmasaydı, Napoli kral naibinin tavsiyelerine uyulmuş ve Türk donanması Cerbe'ye geldiğinde buraları uzun zamandan beri boş olarak bulmuş olacaktı, demektedir([61]).

Fakat kaçışın kendisi de kolay olmamıştır. Henüz karada olan İtalyan ve Alman piyadesini terketmek istemeyen dük, 10-11 gecesinde çok değerli bir zaman kaybetmiştir. Ertesi gün Türk donanması saldırıya geçince panik hemen ve tam olmuştur ([62]). Kaçışı hızlandırmak için, yün balyaları, zeytinyağ kırbaları, atlar, develerden meydana gelen ünlü yüklerin de dahil olduğu herşey feda edilmiş; teknelere ağırlık yapabilecek herşey bordalardan denize atılmıştır. Doğu Akdeniz'de korsan hayatına alışmış olan Cigala, karşı çıkmaya cüret edebilen nadir birkaç kişiden biri olmuştur. Düşmanı uzakta tutabilmiş ve sonunda kaçmayı başarmıştır. Fakat çarpışma anında Hristiyan donanmasında varolan 48 kadırga ve kalyotadan 28'i kaybolmuş, bir bölümü de düşmanın eline geçmiştir. Böylesine bir bozgun ancak nadiren görülebilir.

Haber Sicilya'da, Napoli'de, Cenova'da, İspanya'da, Avrupa'nın tümünde büyük bir hızla yayılmıştır. 18 Mayısta sabahın ikisinde, felâketten kurtulan 5 kadırga Napoli'ye varmışlardır; bunların üç tanesi Antonio Doria'ya, biri Bandinelli Sauli ve biri de Stefano de' Mari'ye aitti. Kötü haberi bütün ayrıntılarıyla getirmişlerdir. Farkına varılması gereken bir nokta, bu ilk geleneklerin hiç de raslantısal olmayan bir şekilde kiralanmış olan kadırgalar veya o zaman denildiği gibi *asentistas* kadırgalar, yani İspanya kralıyla sözleşmeleri, *asiento*'ları olan ve bu nedenle de her durumda sermayelerini kurtarmayı düşünen özel kişilerin kadırgaları olmalarıdır. Hemen aynı anda fırkateynler veya daha mütevazi teknelerle diğer kaçaklar gelmiştir. Türklerin atılganlıklarından kurtulabilen bu talihli insanlar arasında 'Malta'ya ve Malta'dan Messina'ya mucizevi bir şekile ulaşabilen"donanma komutanı Gian Andrea Doria, kral naibinin bizzat kendisi ile bazı yakınları bulunmaktadır ([63]).

Ancak binlerce adam, söylendiğine göre bir yıl süreyle yetebilecek erzak ve levazımatla kalede kalmışlardır. Bunlar için ne yapılacaktır? Alonso de la Cueva La Goulette'den -onu durumdan çok geç, ancak 26 Mayısta ([64]) ve belki de Sicilya üzerinden haberdar etmişlerdir- krala ayın 30'unda mektup yazmaktadır. Napoli kral naibinin ondan istediklerine rağmen, Majestelerinin bağımlısı Tunus kralını Cerbe kalesine yardım için kullanmanın olanağı olmadığını düşünmektedir (bu konuda haklıdır, bu adam Türklerin çizmelerini yalamaya başlamıştır). Eğer kale eski şatonun yerine değil de, donanmanın çıkartma yaptığı Rochetta'ya inşa edilmiş olsaydı, kuşatma altındakiler derin suyu olan bir limana ve içme suyuna sahip olabileceklerdi; onlara bu durumda yardım edilebilirdi. Ama şimdiki durumda...

Belli bir süre Alcala dükü hareketli kalmaya devam etmiş, tedbir üzerine tedbir düşünmüştür. Daha sonra, Medina Celi dükünün kurtulduğu haberi üzerine sakinleşmiştir ([65]). Zaten Medina Celi ona Napoli'nin savunulması için felâketten kurtulan İtalyan piyadesinin bir kısmını getirmektedir, Cerbe'de yokolan İspanyol piyadesinin ikâmesi için İspanya'dan yeni asker sağlanana kadar bu birliklerle idare edecektir ([66]).

II. Felipe'ye gelince, haber ona 2 Haziran civarında Cenova üzerinden ulaşmıştır ([67]). Ona 30 kadırga ve 32 geminin kaybolduğu ([68]) ve limana yalnızca 17 kadırganın gelebildiği haberi verilmiştir. Bu rakamlar aşağı yukarı doğrudur. Kral haberi alır almaz, Alba dükü, Antonio de Toledo, Juan de Manrique, Gutierrie Lopez de Padilla ile müzakere ettikten sonra, henüz sağ olduğu bilinmeyen kral naibinin yerine geçmek üzere Messina'ya yetkili birinin gönderilmesi ve Sicilya'ya Calabria'dan devşirilecek 5.000 piyade ile Napoli ihtiyatlarından alınacak top ve mühimmat götürülmesi kararını almıştır ([69]). II. Felipe'nin Fransa kralından donanmasının desteğini isteyeceği söylentisi de çıkmıştır ([70]). 3 Haziranda, o sırada Katolanya kral naibi olan Don Garcia de Toledo'yu Sicilya'nın yönetimine atamıştır.

De Toledo o sıralar Medina Celi dükünün hâlâ mahsur kaldığının sanıldığı kaleyi kurtarma işini örgütlemeye başlamıştır. 8 Haziranda Sicilya hakkında gönüllere su serpen haberler almıştır; kaledeki insanlarla uğraşmak için bir neden daha diye heyecanla haykırmıştır ([71]): krala hizmet etmiş olanları kurtarmak bir ödevdir. Messina'da 64 tane kadar kadırga toplayabileceğini düşünmektedir ve iyi topları olan 30 büyük *nave*'ye ambargo konulmasını emretmiştir Yardım donanmasında yer almak üzere Yarımadadan devşirilen İtalyanlar ve Lombardiya İspanyollarının yerine geçecek 3.000 *alemanes altos,* yani Yukarı Almanya'dan 3.000 kişi ile, 14.000 piyade öngörülmektedir ve bunlar Don Garcia de Toledo'nun emrine verileceklerdir. Nihayet Cenova'ya, peksimet yapılması için oldukça bol miktarda buğday gönderilecektir.

Herşey hazırdı. Fakat 13 Haziranda ([72]), II. Felipe Don Garcia de Toledo'dan aldığı bir mektupla Sicilya kral naibinin kurtulmuş olduğunu öğrendi ([73]). Ayın 15'inde kral, haberlere göre kuşatma altındakilerin 8 aylık kaynakları olduğunu oysa Türk donanmasının ancak 2 ay yetecek kadar ihtiyatı olduğunu ve bu durumda kuşatmayı sürdüremeyeceğini bahane ederek verdiği tüm emirleri iptal etti ([74]). Bütün hazırlıklar durduruldu, siparişler iptal edildi. Ancak emirlerin yerlerine ulaşması için gene de bir zaman geçti ve bu zaman esnasında Cerbe olayının harekete geçirdiği heyecan sürdü. Bu sırada yaşlı prens Doria tavsiyelerini göndermiştir: ona göre yetersiz sayıda kadırga ile doğrudan saldırmak terbirsizlik olacaktır. Doğuya yönelik bir saptırma akını yapmak daha uygun olacaktır. Cenova Signoria'sı kaleye yardım edilmesi için dört kadırga sunmaktadır. Piombino senyörü İspanya kralının hizmetine bir tane kadırga vermektedir; eğer kabul edilmeyecek olursa onu *buscar su ventura* yollayacaktır ([75]). Savua dükü üç tane kadırgası olduğunu bildirmiştir; bir tanesinin herşeyi tamamdır, ikincisinin yalnızca kürekçileri vardır, üçüncüsünün ise hiçbir şeyi yoktur, fakat Fransa kralının ona vereceği dört

kadırgayı beklemektedir ([76]). Estafano de Mari kardinal Vitelli'den 2 kadırga satın almıştır;! bunları İspanya kralına kiralamaya hazırdır. Venediğe yerleşmiş ve eskiden imparatorun hizmetinde olan bir Venedikli, Domenico Cigala, Türkiye'ye ve İran'a giderek hizmet verme teklifinde bulunmaktadır ([77]). Sicilya'da Medina Celi dükü işini ihtirasla yapmaktadır. Temmuzda onun gayretleriyle, Palermo, Messina ve *Regia Corte* hesabına 7 kadırganın inşaına başlanmıştır ([78]). Nisanda 6 tanesi suya indirilerek Cerbe' de kaybedilenleri fazlasıyla ikâme etmişlerdir ([79]).

Nihayet olay bir kez daha Fransız-İspanyol ilişkilerinin tonunu ortaya koymuştur. Fransız kadırgalarının talep edilmesi II. Felipe adına açık bir şekilde formüle edilmemiştir. Michiel'in Venedik *doge*'sine 22 Haziran 1560'ta dediği gibi, İspanya kralı bu talebin kabulünü arzulamasından çok, reddedilmesinden korkmaktadır ([80]). Kuşku ve yakınmalar iki devleti ayırmaktadır. II. Felipe genç kraliçenin Fransız hizmetçilerine yeni yol vermiş bulunmaktadır. İngiltere olayındaki tavrında hiçbir değişiklik meydana gelmemiştir. Fransa'nın tereddütleri de daha az ilginç değildir; krallıkta harekete geçen kıpırdanmaların öneminin abartılması Guise'ler yönetimini İspanya ile işbirliğine itmektedir. İspanya'daki Fransız elçisinin Tiepolo'ya ve onun da 25 Haziranda *doge*'ye anlattığı üzere ([81]), elçi İspanyollara Marsilya kadırgaları ile asker sunmuş, fakat bu iş 25 Haziranda, yani II. Felipe'nin olumsuz yönde karar almasından 10 gün sonra olmuştur. Alba dükü Eylülde bunun altını çizmeyi sektirmemiştir: "Son olarak, Cerbe bozgunu sırasında Majestelerinin o sıralar öngördüğü yardım için (Fransızlardan) kadırgalarını istemeye cüret edemedik, çünkü birçok dolaylı girişimden sonra, onları Majestelerine böyle bir teklif yapmaya cüret edebileceğim bir durumda bulamadım. Olay geçtikten sonra... yardımlarının yararsız hale gelmesiyle, elçi bana gelerek eğer kadırgalar gerekiyorsa, bunların hale yola koyulacaklarını söyledi" ([82]). Fransa'nın tereddütlü siyaseti veya daha doğrusu geçmişin siyasal çizgilerine sadakat, her iki taraf için de çok eski tavırlardan sıyrılma güçlüğü. Fransa Kralı dostluğunu kaybetmek istemediği Padişahla ([83]) ve kendine temsilci gönderen, Marsilyalıların da silah gönderdikleri Cezayirlilerle ([84]) ilişkilerini sürdürmekte değil midir? Aynı anda, o sıralar Fransa yönetiminde olmadığı, hatta Guise'lerin takibatına maruz kaldığı halde, Navarre Kralı Henri veya İspanyolların dedikleri gibi, Monsieur de Vendôme Fas'ta Şerifle entrika çevirmektedir ([85]).

Cerbe'ye geri dönersek, bu küçük olayı çevreleyen çalkantıların nerelere kadar yayıldıkları görülmektedir; bu olayın dalgaları birkaç gün içinde Avrupa'nın tümünü kaplamışlardır. Kısa bir süre önce Türklerle anlaşmaya arzulu olan Viyana'da bile olay Ferdinando ile yakınlarını düşünmeye yöneltmekten uzak kalmamıştır ([86]). II. Felipe'nin bu olayda prestij kaybına uğradığının tersini düşünmenin zor olmasına rağmen, Katolik kralın Viyana'daki elçisinin mektupları, efendisi tarafından alınan karşı-tedbirlerin ona Trablus'taki zaferden daha fazla ün sağladığını iddia etmektedir!

Bu bakış açısından, İspanya kralı tarafından kararlaştırılan ani terk acaba iyi bir çözüm müydü? Cerbe'de denizciler görülmedik bir gevşeklikte davrandılarsa da, kara birlikleri, deneyimli asker Alvaro de Sande'nin komutası altında görevlerini şerefli bir şekilde yerine getirmişlerdi. Kuşatılmasına rağmen Alvaro dışarıyla temasını hiç de kaybetmemişti; 11 Temmuzda bile Sicilya kral naibine mektup yazıyordu ([87]). Belki de Türk donanmasının iaşe eksikliğinden ve kötü havanın yaklaşmasından ötürü kuşatmayı kaldıracağını düşünmekte bir miktar haklıydı. Napoli kral naibine, eğer herhangi bir yardım seferi düzenlenmeyecek olursa Türklerin kuşatmayı kaldıracakları bildirilmişti. Bu haberi 26 Haziranda (yani II. Felipe'nin seferden vazgeçtiğini henüz öğrenmeden) La Goulette valisine bildirmiş ve Türkleri yardım hazırlıklarının uzun süreceğine inandıracak tedbirlerin alınmasının iyi olacağını söylemiştir ([88]). O sıralar Türk komutanlarının fazla bir şevk göstermedikleri bir gerçektir. Zaman geçmekteydi; kayıpları ağırdı. Tem-

muzda Piyale Paşa'nın mutemet adamı Nasuf Ağa İstanbul'a varmış ve kalenin alınabileceğine inanmadığını saklamamıştır ([89]). Öte yandan, aynı sıralar İran'dan oldukça can sıkıcı haberler gelmektedir: Sufi ölmüştür ve söylendiğine göre ardılı Bayezid'i kardeşi gibi sevmektedir ([90]). Hatta 15 Temmuz'da Cenovaya kendini Bayezid'in elçisi olarak takdim eden biri gitmiştir (nereden, nasıl, ne zaman yola çıktığını yalnızca Allah bilir), Figuera bu elçiyi evinde ağırlamış ve bir fırkatayla Nice'e doğru yola çıkmadan önce onu iltifata boğmuştur ([91]). Bu elçinin düzmece olduğu ancak İspanya'da farkedilmiştir.

Bütün bu umutlar boşa çıkacaktır. Türkler bütün güçleriyle kaleye saldırmadılarsa da, yakınlardaki kuyuları ele geçirerek,kuşatma altındakileri Temmuz sıcağında çabuk tükenecek olan sarnıç sularına mahkûm etmişlerdir. Bu durumda Alvaro de Sande bir huruç hareketine girişmiş ve 29 Temmuzda esir düşmüştür. İki gün sonra da kale teslim olmuştur. En azından esir düşen komutanın 6 Ağustosta Medina Celi'ye ([92]) yazarken suçu askerlerinin üzerine atarak yaptığı açıklama budur: "eğer eskiden başka birliklerde komuta ettiğim askerler burada olsalardı, uzun zamandan beri görülmedik bir zafer kazanırdık". Becerilememiş bir huruç hareketi için bu çok fazla şey söylemek olmaktadır ve Busbec'in birkaç yıl sonra bu adamın Türkiye'de çizdiği portresine inanma eğilimi daha fazladır: ağır, tıknefes, oldukça korkak. Üstelik sadece Duro'da olsa bile ([93]), bu ikinci Cerbe bozgununun sorumluluğunu komutana yükleyen bir açıklama da bulunmaktadır. Fakat en uygun itham tabii ki Don Sancho de Leyva'nın, 1561'de zindandaki hücresinden krala yazdığı mektupta, seferin sorumlularına yönelttiğidir ([94]): bu çifte felâkat Tanrının bir cezasıdır. Eğer yeni bir sefer yapılacak olursa, küfür içinde olanlar lûtfen gözetim altında tutulsunlar; seferin yönetimi gerçek ve iyi bir katolik olan bir komutana verilsin... Hepsedilme nedenleri üzerinde birşeyler geveleyen birinin sözleri; ama aynı zamanda berrak ve akıllı bir adamın, bir XVI. yüzyıl katoliğinin sözleri, çünkü bu adamı serbest kaldıktan sonra Napoli kadırgaları üzerinde yeniden göreceğiz.

Kalenin teslim olmasından sonra Türk donanması serbest kalmıştır. Malta ile Afrika arasında La Goulette'e takviye götürmek üzere ilerleyen G.A. Dora, haberi duyduktan sonra, Trablus üzerindeki tasarılarını terkederek geri dönmüştür ([95]). Bu kentte mola veren muzaffer donanma olmuştur. Türk donanması daha sonra Gozzo'ya yönelmiş ([96]), buraya 13 Ağustosta varmış ([97]); buradan bir yağma harekâtı için ayrılarak Sicilya kıyılarını yalayarak Augusta'yı almış ([98]), Abruzze kıyılarındaki köy ve mezraları yağmalayıp yakmıştır ([99]). Fakat 4 Eylülde gelen bir haber donanmanın Preveze'de karina temizliği yaptığını bildirmektedir ([100]). Piyale Paşa burada İstanbul'a dönme emrini almış, sipahileri bırakmış (bunlar yurtlarına karadan döneceklerdir) ve 1 Eylülde Navarin'e doğru yelken açmıştır. Bir dizi mektup bu haberleri doğrulamaktadır, Napoli kral naibi henüz Cotron ve Otranto'da bulunan birliklere izin vermeye hazırlanmaktadır ([101]). 1 Ekimde Piyale Paşa yeşile boyanmış 15 tane parlak kırmızı kadırganın refakat ettiği kaptan-ı derya kadırgasıyla ve peşlerinde de donanmanın diğer tekneleri olduğu halde, top salvoları arasında İstanbul'a bir zafer girişimi yapmıştır. Halk bağırmakta, davul ve zurnalar sağır edici bir gürültü çıkarmaktadırlar. Busbec bu gelişin, mağluplaların uzun geçidinin ([102]), Hristiyanların bir süre kötü muamele gördükleri bayram yapan kentin uzun bir tasvirini yapmaktadır.

Olay bu heyecanı haklı çıkartmaktadır: İslamiyet Orta Akdeniz için girişilen savaşı kazanmıştır ([103]). Türk egemenliğinin çok fazla tehtid altında olduğu Trablus artık hiçbir zaman olmadığı kadar iyi tutulmaktadır. Hristiyanlık endişe içindedir: daha Türk donanması İtalya kıyılarını terkeder etmez, biryıl sonra geri dönüşünün yol açacağı felâketler düşünülmeye başlanmıştır. Manteleone dükü ile Napoli kral naibi Padişahın 1561'de La Goulette'e karşı girişeceği seferden söz etmektedirler ([104])! 28 Aralıkta

Viyana'da Türklerin 120 kadırga donattıkları öğrenilince ([105]), bu gene hayallerde La Goulette'e yönelik hale gelmiştir. Bu obsesyon İslamiyetin zaferinin korsanların cüretini artırmasıyla da beslenmektedir. Kışa rağmen Toskana'ya kadar çıkmaktadırlar ([106]). Bütün İspanyol ve İtalyan kıyıları alarm halindedir ([107]). İstanbul'da İspanyolların Cerbe'de aldıkları dersten çok korkmuş oldukları ve bu nedenle de Oran'ı terketme noktasına geldikleri söylenmektedir ([108]).

Henüz bu noktaya gelinmemiştir. Fakat Cerbe'deki çifte felâketin yararlı düşüncelere yol açtığı doğrudur. En küçük mertebedekine varıncaya kadar bütün görevliler düşüncelerini Madrid'e yollamaktadırlar ve bu düşünceler çok büyük sıklıkla, kralın Akdeniz devletlerinin kıyılarını ancak güçlü bir deniz ordusu sayesinde tutabileceği noktasında yoğunlaşmaktadırlar. Alba dükü ([109]), İtalya garnizonlarını da güçlendirmenin gerektiğini söylemektedir (bunlar kesinlikle zayıftırlar, buralardan birkaç adam çekmenin ne kadar güç olduğunu defalarca gördük), bunların küçük sayıda olmaları ve azalmaları, İtalyan entrika kazanının "kaynamasına" yol açmıştır; bu entrika sonbahardan itibaren çok canlıdır ([110]). Fakat esas olan denizde güçlü ve muktedir hale gelebilmektedir.

Bunu herkes görememektedir; Alcala dükü gibi, herhangi bir korunağının olmadığını bildiği Ibiza ve Minorca adalarını tahkim etmekle uğraşanlar gibi yalnızca karasal ve savunma tedbirleriyle yetinenler vardır ([111]). diğerlerinin zihinleri daha berraktır. Medina Celi 9 Temmuz 1560 tarihli biraz heyecanlı mektubunda şöyle yazmaktadır: "güçsüzlüğümüzden güç çıkartmak gerekmektedir ve Majestelerinin başta ben olmak üzere herkesi atıp,denizlerin efendisi haline gelmesi lazımdır. Böylece endişesiz ve huzur içinde olacaktır ve uyrukları da savunulacaktır, aksi taktirde herşey tepetaklak gidecektir" ([112]). *Senor del mar,* bu formül Sardinya kral naibi Alvaro de Madrigal'ın kalemine, bazen krala öyle olması için yalvarırken, bazen kendini bu niyetinden ötürü kutlamak için birçok kereler gelmektedir, "çünkü Hristiyanlığın korunması için gereken budur" ([113]). Gene aynı 1560 yılında ve gene aynı yönde, kral nezdinde doktor Juan de Sepulveda ([114]) ve İspanya'nın Raguza'daki, pek fazla tanınmayan ajanı, hafif deli doktor Buschia müdahalede bulunmaktadırlar. Bu Buschia hayatlarını ucuza kazanmak için meyhane dedikodularını anlatan şu muhbirlerden biridir ([115]).

Diplomatların hülyaları, onlar için daha doğal yollardan gitmektedirler, ama amaç aynıdır. Herkes Venediğe dönmektedir. Hristiyanlığın bu sefil halinde yalnızca Venedik -bu daha sonra daha iyi görülecektir- Batı'ya denizdeki üstünlüğünü iade edebilir. Bencil kenti tanıyan herkes bu öneri karşısında ancak gülümser. Ondan istenilen, dükkânı kapatması anlamına gelmektedir. Fakat bu zorluklarla ilgilenmeyen kalemler bildiklerini okumaktadırlar. 8 Ekimde Luna kontu Viyana'da şöyle düşünmektedir: "Majestelerinin Venediklilerin (eskiden) efendim imparator ile kurdukları birliğe geri dönmeleri çok iyi olacaktır " ([116]). Roma'da Türklere karşı Venediği içine alan bir cephe fikri yeni Papa IV. Pius ile o sıralar Roma'da kardeşi Kastilya komandörü ile birlikte II. Felipe'nin çıkarlarını temsil eden Juan de Zuniga'nın arasındaki konuşmalarda etkin bir şekilde ele alınmışa benzemektedir. II. Felipe iki kardeşe "Başka bir mektupta siz Don Juan de Zuniga bana yazdığınız mektuba cevap olarak papa ile konuşmamızda Türklere karşı Venediklilerle birlikte cephe oluşturma konusuna dair kanatlerimi bildirdim. Burada ayrıca her ikinize de Landiano kontunun aynı konuya ilişkin önerileri hakkında (Urbino dükü adına ve Ruy Gomez aracılığıyla) haberdar etmek istedim. Kont, eğer bu birliğe katılmak istersem müzakereleri yürütmeyi öneriyor. Bunun Tanrı hizmeti olduğu ve Hristiyanlığın yararına olduğu için benim çok mutlu olacağım söyleniyor. Bunlar olurken bu Cumhuriyetin *Doge*'si, şimdikinin önceli öldü (demek ki bu olay 17 Ağustos 1559'dan önce başlamış). Bu durumda müzakereleri birkaç gün askıya aldım. Fakat

Landriano kontu bana dükün işi yeniden ele alacağını bildirdi" ([117]).

Cerbe felâketi bir bakıma selâmete götürücü olmuştur. Bu olay II. Felipe'nin imparatorluğunu Akdeniz'deki ödevleriyle karşı karşıya bırakmıştır. Onu tepki göstermek zorunda bırakmıştır. Cerbe ve 1560 yılı Osmanlı gücünün en üst noktasını belirlemektedirler. Bunun anlamı, bu gücün 1560'tan sonra gerileyeceğidir. Bu gerileme onun hatasından değil de, bu yıldan itibaren başlayıp, Palermo ve Messina'dan itibaren tüm Batı İtalya kıyıları ile İspanya'nın tüm Akdeniz sahillerine yayılan geniş bir denizcilik donanımı çalışmasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

2. İspanyol toparlanması

Ancak bu toparlanma Türklerin hasımlarına bırakacakları açıklanamaz süre olmaksızın anlaşılamaz. Ne 1561'de, ne 1562'de, ne 1563'te, ne de 1564'te Türk donanması gücünü göstermek üzere çıkmıştır. Dört yıl süreyle korku içindeki Hristiyanlık bu donanmadan kurtulmuştur. Dört yıl süreyle aynı komedi tekrarlanmıştır: Türk silahlanmaktadır, çok erkenden güçlü bir orduyla çıkacak, La Goulette ve Sardinya'ya saldıracaktır, kış haberleri böyle konuşmaktadırlar. Daha sonra güzel mevsim gelince, en çılgın endişeler gün ışığına çıkmakta ve herşey dağılmaktadır. Bu durumda kış tasarılarının tümünü gerçekleştirmekten vazgeçmek, kredileri geri vermek, birlikleri terhis etmek, mühimmat ve malzemeyi sevketmemek mümkündür. Böylece Akdeniz'de İspanyol siyasetinin iki zamanlı bir nefes alması söz konusudur. Geriye kalan muazzam kâğıt yığınlarından bunun ritmini yakalamaktan daha kolay birşey olamaz.

1561-1564 yılları

Türk donanması 1561'de gelecek midir? Cerbe'nin tüketici ve canlı izlenimi altında şu asık suratlı, şurada buğdayın kıt ([118]), burada veba salgınının çıktığı ([119]) 1560-1561 kışı süresince herkes bundan emindi. İşte İstanbul'dan Raguzalı bir askerle dönen bir Fransız. Yolda konuşuyorlar ve Raguzalı yol arkadaşından duyduğuna göre, 1561 Ocağında Türk ordusunun İran'dan geri döndüğünü ve Türk donanmasının bu yıl *importantissima* olduğunu söylüyor ([120]). Elinden geçen haberleri özetleyen Napoli kral naibi 5 Ocakta donanmanın bu yıl çok erken çıkacağı konusunda garanti vermektedir. 20 veya 30 gün içinde denizcileri seferber etmek için önlem alacaktır. Ona söz verilmiş olan İspanyollar gönderilecek midir; La Goulette'le zamanında meşgul olabilecek midir ([121])? Bir ay sonra, Sicilya kral naibine göre Oran ve La Goulette Türk donanması tarafından tehdit edilmektedirler (11 Şubat) ([122]). Aslında fazlasıyla gerçek ve çok da tehtidkâr olan Cezayirlilerin denize açılmalarını hesaba katmıyoruz. Bunlar o kadar tehtidkâr olmuşlardır ki, II. Felipe 23 Şubatta Majorca kral naibine adadan çıkma iznini vermemiştir ([123]). 30 Mart tarihli Korfu kaynaklı bir haber (bu haber Napoli'ye 2 Mayısta ulaşacaktır) gene 100 kadırgalık bir Türk donanmasını haber vermektedir ([124]) ve Nisanda La Goulette'e giden Antonio Doria yolda, Türk donanmasını beklerken *presidio*'yu ablukaya almaya karar veren korsanlarla karşılaşmaktan korkmuştur ([125]). Yalnızca Doğu Akdeniz kıyılarını korumak üzere küçük bir donanmanın denize açılacağına dair, İstanbul kaynaklı ilk haber 9 Nisan 1561 tarihlidir ([126]). Daha da iyisi, daha sonra geniş ölçede teyid edilen bir haber ([127]), Napoli'ye Hazirandan önce ulaşamayacak ve bu tarihe kadar Hristiyan savunmasında hiçbir gevşeme olmayacaktır. La Goulette'in sarnıçları ve topçu konusundaki bir dizi ihtiyacı ([128]) Nisanla Haziran arasında giderilmiştir. Ve Mayısta Napoli kral naibi hâlâ papadan Marcantonio Colonna'nın Napoli'nin muhtemel savunmasına katılması için izin vermesini istemektedir ([129]). Fakat ağır ve tarihçilerin söylediklerinden daha düzgün işleyen bir siyasal ve askeri makinanın ayrıntılarının içine girmek gerekir mi?

Eğer olaylar Napoli'den izlenecek olursa, ancak Ağustos başında sükûnete ulaşılmış ve sahillerin savunması için silah altına alınan İtalyanlar terhis edilmiştir ([130]). İspanya'da alarm durumu Eylül başında sona ermiştir. "Şimdi mevsim ve Türk ordusunun endişesi geçti"; Limoges piskoposu Madrid'den 5 Eylülde böyle yazmaktadır ([131]). Haziranda İstanbul'dan 50 kadırgayla denize açılan Türk donanması İstanbul-Modon arasında hızlı bir gidiş-dönüşle yetinmiştir. Modon'u Temmuz başında terketmiş ve 19 Ağustosta da İstanbul'a dönmek üzere Zanta'dan ayrılmıştır ([132]). Neden bu sınırlı çaba? Neden bu hata?

Belgeler bizi izlenimlerle varsayımlar arasında tercih durumunda bırakmaktadırlar. Acaba Boistaillé'nin Venedik'ten 7 Haziran 1561'de Catherine de Médicis'ye yazdığı gibi, gene İran olaylarından ötürü mü ([133])? Daha 11 Mayıs tarihli mektubunda ([134]) bunu söylemektedir "kral Phelippes (Felipe)... G.S.'yi (Grand Signor, Padişah) bu krallıklarda dizginlenmekten başka emin bir yola sahip değildir. Ve başka bir şekilde G.S.'nin kendini rahat bırakmasından emin olamaz, bu yıl ancak 40 kadırgayı İstanbul'dan çıkartabildi". Geçerken kaydedelim ki, Venedik'te 9 Mayısta habere nazaran önde bulunulmaktadır: 8 Haziranda Sicilya kral naibi henüz Türk tehlikesinin olup olmayacağını bilmemektedir ([135]). Ancak Boistaillé, Türk donanmasının Temmuzda üssüne dönmedeki bu çok anormal acelesinin yalnızca İran olaylarıyla açıklanabileceğine inanmamaktadır ([136]). 11 Temmuzda, ona söylendiği gibi, Piyale Paşa'nın gerçekten ölmüş olup olmadığını sormaktadır. Piyale Paşa değil ama, Rüstem ölmüştür ve Ali Paşa da vezir-i azam olmuştur ([137]); belki de padişahın vezirleri arasındaki rekabetler bu olayda rol oynamışlardır ([138]). Kadırgaların Karadeniz'e müdahale etmelerinin gerektiğine varıncaya kadar her türlü söylenti dolaşmıştır ([139]).

Viyana'daki İspanyol elçisinin 14 Eylül tarihli raporu ([140]) daha da ayrıntılıdır: Türk Sufi ile anlaşmayı başaramamıştır; bundan büyük bir üzüntü duymuş ve İranlılara savaş ilân etmiştir. Gelecek seferi hazırlamak için kışı Halep'te geçireceği söylenmektedir. Ama daha dikkate değer görünen bir işaret olarak Luna kontu, "İstanbul'u terketmeye cesaret edemeyecektir, çünkü oğlu Selim'den emin değildir ve oğlu Bayezid'in bu bölgelerin halkı tarafından tutulması nedeniyle buralarda bir isyan patlamasından ve geri dönmesini engellemesinden çekinmektedir" demektedir. Bu belgenin şehzade Bayezid'e karşı sürdürülen savaşın arka cephesini gösterdiğini söyleyelim ki, bu olayın toplumsal veçhesi de ihmal edilemez. Türkiye bu olaydan merkezine kadar rahatsız, hatta felç edilmiştir. Hristiyan gözlemciler tarafından ileri sürülen bu açıklamalara bir hipotez ilâve etmeli miyiz? 1561 yılı Türk İmparatorluğu'nda zayıf bir hasat yılı olmuşa benzemektedir; Venediklilerle buğday kavgaları olmuş, salgın hastalıklar yaygınlaşmıştır. Bütün bunlar da rollerini oynamışlardır.

1562'de İstanbul'dan gelen haberler daha az endişe vericidir. Yalnızca Tunus sultanının Padişahın önünde elbiselerini yırtan elçisinin ([141]) biraz sansasyonel haberi veya Sampiero Corso'nun Cezayir üzerinden İstanbul'a yaptığı yolculuk esnasında aktardığı ([142]) (ama bunlar yalnızca Cenova'yı ilgilendirmektedirler) haberler biraz heyecan yaratmışlardır. En geç geçen yıl başlamış olan savunma hazırlıkları daha erken kesilmiştir. Türk donanması hiçbir akına teşebbüs etmemiş ve alarm durumunun kalkması Mayıs ayından itibaren ([143]) Napoli'de ve Haziranın ilk yarısında da Madrid'de ([144]) ilân edilmiştir. Çok garip olmasına rağmen, geçen yılın aşırılıkları ve dehşetinin yararsızlığı ile açıklanan bir durum olarak, olay bu yıl adeta doğal karşılanmış ve kimse nedenlerini aramak için kafa patlatmamıştır. Napoli kral naibi sadece Sultanın La Goulette'e donanma göndermeyeceğini yazmaktadır, "ya oğulları arasındaki kavgadan, ya donanmanın kendi kıyılarından uzaklaşmasını istemediğinden, ya da buranın iyi korunduğunu bildiğinden " ([145]).

Her hal-ü kârda iyi ve emredici nedenlerden ötürü, çünkü Padişah o yıl, 1558'den beri havada olan, imparatorlukla ateş-kes anlaşmasını imzalamıştır ([146]). Bunun şerefine Alvaro de Sande, Don Sancho de Leyva ve Don Berenguer de Roquesens kurtarmalık karşılığında serbest bırakılmışlardır ([147]). Kuşkusuz Padişah kararlı bir şekilde Doğuya yönelmek istemektedir, çünkü keyfine göre Hristiyanlığa denizde dayatabileceği *de facto* barış ona yetmemektedir, çünkü Batı sınırlarındaki kara ordularının da serbest kalmalarını istemiştir.

İzleyen kış esnasında, Hristiyanlık bu endişesizliğe alışmış, ama resmen önlemlerini de almıştır. Tabii ki La Goulette, Sardinya üzerindeki tehtidlerden gene söz edilmektedir. Fakat Ocak 1563'ten itibaren, Venediğin her zamanki gibi Arşipel'den almak istediği buğday konusundaki kavga, Türklerin ambarlarının tam dolu olmadığını işaret etmektedir ([148]). Gene erkenden Sampiero Corso'nun yolculuğunun kısa sürdüğü öğrenilmiştir. İlginç olan şey, Escorial'den alarm çanını temkinli olarak çalanın II. Felipe olmasıdır ([149]) ve La Goulette'i, şu doldurulması mümkün olmayan minik gayya kuyusunu işe etmiştir. Haziran başından itibaren Napoli'de Türk donanmasının gelmeyeceğinden emin olunmuştur. İstanbul'dan 29 Nisanda çıkan bir haberci, 5 Haziranda iyi haberlerle gelmiş ve kimse bunlardan kuşku duymamıştır ([150]). Bütün önceki haberler Padişahın bir miktar kadırgayı donatmadan suya indirmekte olduğunu ve Arşipel'in savunulması için vazgeçilmez olan birkaç tanesini de denize çıkarttığını teyid etmektedirler.

1564: gene çok az değişiklik olmuştur. Ocakta Türklerin silahlandığından söz edilmekte ve bizzat Venedikliler bundan endişelenmektedirler ([151]). Fakat 12 Şubattın itibaren İstanbul'dan gelen haberler donanmanın çıkmayacağını bildirmektedirler ([152]). Aynı sıralar Alcala dükü La Goulette'e bin kişi göndermeye hazırlanmaktadır, fakat söylendiğine göre, aldığı haberlerden ötürü değil de, onlara rağmen ([153]). Herşey sakindir. Sampiero Corso araya aracı sokarak Paris'teki İspanyol elçisi Francés del Alava ile görüşmüştür ([154]). Cenova yönetiminden yakınmış, Korsika'nın Aragon tacına bağlı olduğunu ve Korsikalıların Katolik Kralın uyrukları olduklarını hatırlatmıştır. Francés de Alava, kendisiyle görüşmeye gelen iki Korsikalılının Doğu Akdeniz olaylarını iyi bildikleri ve kralın hizmetinde yararlı olabilecekleri sonucuna varmıştır...

Kuşkusuz Mayıs başında bir alarm daha olacaktır, Ruy Gomez bu olaydan Fransız elçisine söz edecektir ([155]). Fakat daha ay sona ermeden endişeler yatışmıştır ([156]). 27 Mayıs ve 6 Haziranda İstanbul'dan gelen ayrıntılı haberler ([157]) harekete geçmeyi isteyen reislerin itirazlarına rağmen, donanmanın neden denize açılmasının mümkün olmadığını açıklamaktadırlar: kalafatlanan 60 kadırga suya indirilecektir, fakat kürekçi ve peksimet sağlamak için herhangi birşey yapılmamıştır; demek ki bunların 10 veya 15 Temmuzdan önce donatılmaları mümkün değildir. Daha sonra karinaları yağlamak, garnizonlardaki olağan sipahileri teknelere yüklemek Ağustosa kadar sürecektir. Demek ki aklı olanlar donanmanın çıkışını beklememelidirlir. Bu durumda II. Felipe Haziran ortasında, hiç de akılsızca olmayan bir şekilde donanmasını Kuzey Afrikalılara yöneltmeye karar vermiştir ([158]). Napoli'den itibaren olan askeri birlik hareketleri artık Messina ve La Goulette'e doğru değil de, Cenova ve İspanya'ya, daha da kesin olarak Malaga'ya yönelmişlerdir ([159]). Ağustosta hâlâ bir endişe gölgesi bulunmaktadır; ayın 2'sinde Sauli Cenova Signoria'sına ([160]), Madrid'de Türk donanmasının geldiğinin haber verildiğini, fakat söylentinin *per vanita* kabul edildiğini ve "bu konuda Korsika'daki ayaklanmadan daha az endişe duyulduğu"nu (çünkü Korsika Sampiero Corso'nun çağrısına uyarak ayaklanmış bulunmaktadır) aktarmaktadır. Akdeniz Hristiyanlığının Doğudan fazla endişe duymadığı ve özellikle denizin batısında cereyan eden olaylarla, yani bir yandan Korsika'da, öte yandan da Don Garcia de Toledo'nun Fas kıyısındaki minik Penon de Velez'e karşı başarıyla yürüteceği seferle meşgul olduğu bu 1564 yılında, Türk donanmasından son söz edilmesi budur.

Birkaç hafta, birkaç ay geçtikten sonra, varsayımlar oyunu kış boyunca yeniden canlanmıştır. 29 Aralık 1564'te Viyana'da Maximilen Venedik elçisi Leonardo Contarini ile çene çalmaktadır ([161]). Söylediğine göre büyük bir Türk donanması, havalar düzelince denize açılacaktır: "Siz Venedikliler ne yapacaksınız? Kıbrıs adası çok yakındır ve Türklerin gözüne fazla batmaktadır"; "Venedik tahkim edecektir" diye cevap vermiştir elçi. Fakat Cenevizlilere fazlasıyla iş çıkartan şu Korsika olayı? İşte Türk donanmasının denize çıkmasıyla bu olay vehamet kesbedecektir... "Kuşkusuz Sampiero Corso açık yardım görmektedir", "ama" diye eklemektedir hükümdar "bir hükümdarla gizli görüşme yapmaktadır, o kadar gizli ki, kimse kim olduğunu bilememektedir". Bunlar bir Avrupa haritasının önündeki kış lâflarıdır! Fakat gelecek onları teyid edecektir, çünkü savaş yılı 1565, öncekilere benzemeyecektir.

Korsanlara ve kışa karşı: 1561-1564

Demek ki Türkler İspanyol imparatorluğuna dört yıllık bir barış süresi tanımışlardır. Fakat bu yıllar lehte değerlendirilmiştir ve özellikle korsanlara karşı. Bunlar Türk donanmasıyla aynı anda kaybolmamışlar ve her yıl İspanyol donanması çok doğal olarak, Türk donanmasının meydana getirdiği tehlike nedeniyle biraraya getirilen ve bu donanmanın yokluğunun da yararlanılabilir hale getirdiği güçlerini bu korsanlara karşı kullanmıştır.

II. Felipe'nin yeni donanması bu usta, denizin enginliğinde ele geçirilmesi ve Afrika sığınaklarında korkutulması güç düşmanlara karşı, bu uzun mücadele esnasında ustalık kazanmıştır.

Aslında İspanyollar çok sert darbeler yemişlerdir. Örneğin 1561 Temmuzunda 7 kadırgadan oluşan Sicilya filosunun tümü, Turgut tarafından Lipari adaları yakınlarında kurulan pusuya düşmüştür ([162]). Bu filo kamandör Guimeran'ın komutası altındaydı; Katalan ve Malta şövalyesi olan bu Guimeran, Limoges piskoposunun efendisi Fransa kralına yazdığı gibi "Saint Quentin'de çok itibar görmekte"ydi. "Ancak karada denizde olduğundan daha iyi komuta etmiştir, çünkü Turgut denizde onun çıraklığını engellemiş ve bugün İtalya'dan da haberinin geldiği üzere, Sire hiç kuşkunuz olmasın ki, onunla birlikte birçok iyi adamı yok olmuştur" ([163]). Piskoposun eklediğine göre kayıplar arasında "Napoli'den Sicilya'ya geçerken ve içinde İtalya'dan yeni getirilmiş üç eski Flandre'lı teğmenin de bulunduğu bir başka geminin daha bulunduğu" bizden saklanmak istenilmektedir. Kral kadırgalarının İspanya kıyılarına çağrılmış olmasından yararlanan Turgut "otuz veya otuzbeş kadırgayla Napoli krallığını öyle bir duruma sokmuştur ki, Napoli kral naibi Tariffa markisinin postası 15 gün sonra bir ulak tarafından getirilmiştir", II. Felipe'ye "Malta, Sicilya ve bu Turgut tarafından öylesine sıkıştırılmış durumda olan ve birinden diğerine geçmenin mümkün olmadığı diğer komşu limanlara ait kadırgaları geri gönderme"sini rica etmektedir. Piskopos ne mutlu ki Türk donanması geri dönmedi diye eklemektedir, "gerçekte bu Tanrının büyük bir lütfu oldu, çünkü herkesin görebildiği üzere bir avuç korsan ve haydut bu hükümdarı Cebelitarık'tan Sicilya'ya kadar öylesine bir esaret altında tutuyorlar ki, onun topraklarında kale olmayan heryere girmektedirler".

Bu Cebelitarık'tan Sicilya'ya kadar yayılan öykü, Andaluçya, Balearlar ve Valencia'nın küçük arşiv depolarında bir dizi araştırmaya ihtiyaç göstermektedir; ve buralardaki Morisco kıpırdanmaları ile Cezayir korsanlarının hareketleri arasında bir ilişki varmışa benzemektedir. Haedo, korsanlık faaliyetinin merkezi olan, halkının adeta tamamı İspanya'dan kaçmış ve hâlâ İspanya kıyılarındaki dost ve akrabalarıyla ilişkilerini sürdüren Şersel'den söz ederken, birçok kereler bu görüşü ileri sürmüştür ([164]).

Korsanların bu 1561 yazı süresince iyi ganimet kaldırdıkları kesindir. Yazın bitimiyle birlikte Hristiyanların rövanş zamanı gelmiş ve yorumlar yön değiştirmiştir: Eylülde İspanyolların Manastır'ı alma düşüncesinde oldukları söylenmektedir ([165]). Bu dönemde korsanlar çalkantılı denizi terkederk birer birer evlerine dönmektedirler. İspanyol hükûmeti ise teknelerini güvenceye almakta dikkatsizdir; bunun anlamı en zayıf olanın o almasıdır. Andrea Doria'nın ölümüyle İspanyol kadırgalarının komutasına getirilmiş olan Melfi prensi, kışın Akdeniz yollarına bir kadırga çıkartmanın ne demek olduğunu bilmeyen bu kara insanlarının emirlerine itiraz etmektedir -bu insanlar fırtınaların dar kürekli teknelere ne kadar zarar ve aşınma getirebileceğini hiç anlamamaktadırlar ([166]).

Kuşkusuz. Fakat en zayıf olan eğer harekete geçmek ve mutlaka gerekli bağlantıları elde tutmak isterse, denize kötü havanın ortalığı boşalttığı ve hasım ortadan silindiği zaman açılacaktır. Sicilya kral naibi -hâlâ Medina Celi dükü- Melfi prensine kralın kadırgaların Messina'da toplanmalarını emrettiğini soğuk bir şekilde hatırlatmaktadır: emir emirdir ([167]). Yani öngörülen hareketler gerçekleştirilecektir. Ekimden itibaren La Goulette'e mühimmat sevkiyatı yapılmıştır ([168]) ve Kasım başında İspanyol filosu hâlâ Trapani'dedir. Artık Messina'da olmaması, Melfi prensinin hiç de çıkmak istemediği iç hatlarına çekildiğini göstermektedir. Zaten hava korkunçtur ([169]) ve herhalde bu sıralar (belge hiçbir kesin tarih vermemektedir) bir kadırga konvoyu La Goulette'e ulaşmaktan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Emirler kabarmış bir denize karşı ne yapabilirler? Sicilya kral naibi sonunda, olağanüstü bir şekilde şişmiş olan garnizonun ihtiyaçlarını sağlamak üzere iki bin *salme* buğday yüklü büyük bir *nave* göndermeye karar vermiştir ([170]). Ocakta, Juan de Romero'nun komutası altındaki çok kalabalık İspanyolları tekrar teknelere bindirmek düşünülmüştür ([171]), fakat bunların yeniden gemilere bindirilmeleri, iaşe edilmeleriyle aynı sorunları ortaya çıkartmaktadır. Melfi prensi eğer cüret edebilseydi, çok pahalı olmasına rağmen, İspanyol kadırgalarının burada tutulma siyasetinin bu kış büyük sonuçlar yaratmadığını gösterirdi.

İlkbahardan itibaren Kuzey Afrika korsanlığı bütün hızıyla başlamıştır. 1 Mart 1562'de ([172]), La Goulette'den gelen bir mektup, Turgut'un buğday sağlamaya çıktığını haber vermekteydi. Nisan ayında Cezayir yelkenlileri Tabarka'yı gafil avlamayı denemişlerdi ([173]). Juan de Mendoza kendi cephesinden, Mayıs ile Haziran arasında, 20 kadar kadırganın koruması altında bir yuvarlak tekne konvoyunu La Goulette'e kadar götürmeyi başarmış ([174]) ve yolda hiçbir düşman gemisine rastlamamış ve denizde hemen hiçbir olayla karşılaşamamıştı. Aynı Mayıs ayında Cezayir tekneleri Marsilya'daydılar ([175]). Bunlar yolda, İskenderiye'den gelen ve Floransalılara ait mal taşıyan bir Raguza teknesi ile, Malvoisie şarapları taşıyan bir Venedik *nave*'sine el koyduklarını söylüyorlardı. Aynı zamanda Porto Maurizio civarında ele geçirdikleri ve buradan 56 kişiyi esir aldıkları bir "kent"ten de söz ediyorlardı. "Marsilya'ya, peksimet ve diğer ihtiyaç maddelerini aldıktan sonra tekrar korsanlığa çıkmak için geldiler. Gece gizlice 36 varil barut ve güherçile yüklediler". Sonra korsanların izini kaybediyoruz. Herhalde denizin bu kuzey kesiminde kalmaya devam etmişlerdir, çünkü Juan de Mendoza 36 kadırgayla, papanın isteği üzerine, Tibro ağzına kadar olan kesimde Napoli hesabına asayiş devriyesine çıkmaktadır ([176]). Öte yandan Temmuzda Marsilya'ya Sampiero Corso ile birlikte, Cezayir korsanlarının yol açtıkları zararları telâfi etmekle görevli bir Fransa elçisi gelmiştir ([177]).

Eylülden itibaren İspanyollar cevap vermişlerdir. Barselona'dan haber verildiğine göre, 3 korsan kalyotası Ponza'da ele geçirilmiştir; teyid edilmeyen bir haber olarak da Tortosa'da birkaç futanın ele geçirildiği söylenmektedir ([178]). Doymak bilmeyen La Goulette'in Eylülde Gian Andrea Doria tarafından yeni bir iaşesini İspanyolların aktifine kaydedelim ([179]). Juan de Mendoza, Sicilya ve İspanya filosuyla artı bunlara refakat

eden birkaç özel kadırga olduğu halde, sahil asayişini sağlamak ve Oran'a iaşe ile yiyecek götürmek üzere İspanya kıyılarına geri dönmüştür ([180]). Fakat şiddetli bir doğu rüzgârı tarafından Malaga limanında gafil avlanan 28 kadırga Herradura koyuna sürüklenmişlerdir. *Instructions Nautiques* ([181]) açıktan esen rüzgâr durumunda, 20-30 m. derinlikte demir atmanın tehlikeli olduğunu işaret etmektedir. Oysa kadırgalar tam buraya sığınmışlardır ki, şiddetli güney rüzgârına yakalanmışlardır ([182]). Felâket hemen hemen tam olmuştur: 28 kadırgadan 25'i batmış ve 2.500 ilâ 5.000 kişi ölmüştür. Kalıntıların üzerinden yalnızca bir miktar silah kurtarılabilmiştir.

8 Kasım 1562'de haber Gaete'ye ulaşmıştır ([183]) ve buradan da Napoli'ye aktarılmıştır. Cerbe'den çok kısa bir süre sonra meydana gelen bu felâket büyük bir heyecana yol açmıştır ([184]). Fakat II. Felipe yönetimi zayıflığından güç çıkartmayı bilmiştir: 12 Aralık 1562'de ([185]), özel olarak toplanan *Cortes*'te, Afrika kıyılarının savunulması ve yeni kadırgaların donatılması için olağanüstü bir ödenek talep edilmiştir ([186]). Daha da zor hale gelen İspanyol denizciliğinin kalkındırılması, bu olaydan sonra daha büyük bir enerji ile yürütülmüştür. Gerçekten de, kaybedilen Yarımadanın ve Limoges piskoposunun dediğine göre, İspanya'nın Afrika'da sahip olduğu kalelerden, bu adı hakeden yegânesi olan Oran'ın deniz savunmasıydı. Ertesi yıl Oran'a karşı harekete geçen büyük Cezayir saldırısı kuşkusuz Herradura felâketiyle ilintiliydi.

Bu, 1566'da Hasan Corsa'nunkiyle hiçbir ilgisi olmayan büyük ölçekli bir saldırı olmuştur. Kuşatma Nisanın ilk günlerinden ([187]) 8 Haziran 1563'e kadar iki ay sürmüştür. İspanyol garnizonu önceden alarma geçirilmiştir ve bu sayede 20 Martta 4000 *tiraderes que son las que van delante del campo del rey de Argel*'i tanımıştır. Casuslar, eğer yağmurlar olmasaydı Cezayir dayısının da onlarla birlikte gelmiş olacağını ilâve etmektedirler. Onun 26 Martta iki karavela ve biri de Cezayir'de demirle barut, top güllesi, peksimetin de dahil olduğu *bestiones de madera* yüklemiş bir tüccar *naveta*'sının da dahil olduğu 40 tekneyle birlikte Mostaganem'e gireceği düşünülmekteydi. 4 kadırga ile toplar getirilmekteydi. Nihayet 10 büyük kadırga (acaba bunlar Cerbe'de Hristiyanlardan alınan ve Hasan Paşanın İstanbul'dan Cezayir'e döndüğü on tekne miydi ([188])? iki filotilla halinde, Yarımadadan yollanabilecek bir yardım olasılığı konusunda haber vermek üzere İspanya kıyılarına doğru gönderilmişlerdi ([189]).

Bu haberleri almış olan ve Oran bölgesinin iki *presidio*'suna komuta eden Alcaudete kontunun iki oğlu, büyüğü Martin ve Alonso, Cezayir'in kara ve denizden gelen çifte ordusu üstlerine çökmeden önce tehlike çanını çalabilirlerdi. Asıl Oran'ı, sonra da Merse-el Kebir'in ötesindeki bir yarımada üzerinde yer alan, teknelerin demirlemesine hükmeden küçük bir tahkimatı savunma durumundaydılar. Cezayirliler bir süre tereddüt ettikten sonra, çabalarını Mers-el Kebir'e egemen olan engebelerin kara tarafına inşa edilmiş olan San Salvador kaleciğine karşı yoğunlaştırmışlardır ve San Salvador 8 Mayısta 23 günlük bir kuşatmadan sonra ele geçince de, Mers-el Kebir'in kendine ve birkaç yüz askerden meydana gelen garnizonuna yönelmişlerdir; bu garnizon herşeye rağmen 8-22 Mayıs arasındaki uzun bombardımana rağmen, ayın 22'sindeki ilk saldırıyı püskürtmüş ve Cezayirlilere büyük kayıplar vermiştir. Bunun üzerine Cezayirliler kalenin başka bir kesimini top atışına tutmaya karar vermişler ve 22 Mayıs-2 Haziran arasında bunu yapmışlardı, daha sonra hem eski, hem de yeni bataryaların tarafından saldırıya geçerken teknelerin de pruva atışları yapmalarına karar vermişlerdir. Bu saldırı etkisiz olmuş ve Türklere, Cezayir'e 8 kalyotayla taşıdıkları çok sayıda yaralıya malolmuştur ([190]).

Demek ki Mers-el Kebir dayanmıştır. İspanya kıyılarının yakın olmasının iki kaleye de önemli yardımların gelmesini sağladığı doğrudur. Cezayir donanmasının ablukasının arasından güçlendirilmiş kadırgalar ve özellikle de rehberleri bir Gaspar Fernandez, bir

Alonso Fernandez olan ve kuşatma altındakilere yiyecek, mühimmat ve takviye birlikleri getirerek, onların gerçek kurtarıcıları olan küçük kayıklar sızmaktadırlar. 1 Mayısla 4 Haziran arasında 200'den fazla soylu bu yolla İspanya'dan Oran'a geçmişlerdir. Adı Müslüman ülkelerinde korku uyandıran marki de los Velez bunları Carthagena'da sofrasına o kadar cömertçe kabul etmekteydi ki, kent sakinleri artık pazarda ne et, ne de balık bulabiliyorlardı ([191]). Ancak Mers-el Kebir'de durum kötüydü; iyice tükenmiş olan garnizon *sino algunas çeçinas de jumentos y animales nunca usados,* eşek ve alışık olunmayan diğer hayvanların islenmiş etlerinden başka hemen hemen hiçbir şey yemiyordu. Yardım filosu 8 Haziranda tam zamanında ortaya çıkarak, Türkleri kaçırmıştır.

Bu filonun kuşatmanın başlamasından iki ay sonra buraya gelebilmesi, bu işi beceren kadırgaların hemen hepsinin İtalya'dan geldikleri bilinince, bir mucize olmaktadır. İspanya'daki yankısı büyük olan bu kuşatma konusunda (Cervantes ve Lope de Vega bu konuda birer oyun yazmışlardır), tarihin anlayacağı üzere ilginç olan, Don Martin ve adamlarının Mers-el Kebir'deki kahramanca tutumlarından çok, bu yardımın çabucak ulaştırılmış olmasıdır. İspanyol süratini bir kerelik işlerken görmek için mükemmel bir fırsat.

Daha kuşatma başlamadan, 3 Nisandan itibaren sözünü ettiğimiz casus raporlarının alınması üzerine II. Felipe Cenova'daki elçisi Figueroa'ya özel bir ulak yollayarak, ona ilk buluşma limanı olan Rosas'a Gian Andrea Doria, Marco Centurione, kardinal Borromeo, Savua ve Toskana düklerinin kadırgalarını göndermesi emrini vermiştir. Kral "saatleri kazanmaya" özen gösterilmesini tavsiye etmektedir, "çünkü onları burada görünceye kadar haklı bir endişe içinde olacağım" ([192]). 23 Nisandan itibaren ([193]) Messina'da kayda geçen bu emirler İspanya'nın Sicilya ve Malta'dakiler hariç, İtalya'nın tüm kadırgalarını çağırdığı anlamına gelmekteydi. II. Felipe 25 Nisanda Don Garcia de Toledo'ya *"Lo que mas importa es la venida de las galeras de Italia"* diye yazmaktaydı ([194]).

İtalya'da aynı kanı paylaşılmaktadır. Napoli kral naibi 25 Nisanda Figueroa'ya yazdığı bir mektupta ([195]) Oran kuşatmasından, 28 Marttan itibaren gönderilen mektuplar sayesinde haberdar olduğunu (yani kralın 3 Nisan tarihli emirlerinden önce) ve Türk donanmasının bu yıl çıkmayacağını öğrenince "Majestelerinin hizmetinde olan Gian Andrea Doria'nın getirebileceği 22 kadırga ile krallığın diğer 4 kadırgasından meydana gelen toplam 26 gemiye 2.000 İspanyol askeri yüklenmesinin ve bunları Sardinya, Minorca, Ibiza ve Carthagena yoluyla (yani Rosas'a uğramaksızın, doğrudan) yolculuk yapmalarının ve burada, Carthagena'da Majestelerinin emirlerini beklemelerinin" uygun olacağını düşündüğünü yazmıştır. Aynı gün ([196]) Doria krala yakında Carthagena'ya varacağını bildirmiştir. Bu mektubu Madrid'de 17 Mayısta alan ([197]) Felipe, aynı gün cevap vererek, kadırgalar vardığında hazır olsun diye, Carthagena'da peksimet yaptırdığını ve Barselona ile Malaga'dan da getirteceğini haber vermiştir. Kral her türden nedenden ötürü -İtalya filosunun belki gecikmesi, İspanyol sorunlarından ötürü ve aynı zamanda Oran'dan dönen yardım donanmasının ikiye ayrılarak birinin Doria'yla birlikte İtalya'ya korsan avlamaya dönecek olmasından ötürü-, yani bütün bu nedenlerden ötürü harekâtın komutanı olarak, İspanya kadırgalarının genel kaptanı Francisco de Mendoza'yı seçmiştir.

Böylece Haziran başında Carthagena'da 42 kadırga toplanmıştır ve bunun 4 tanesi İspanya'ya aittir. 8 tanesi limanda kalmış (4'ü Savua dükünün, 4'ü de Ceneviz'in). Geriye kalan 34 tanesi ayın 8'inde Oran'a varmıştır, fakat ancak 3 *redondes* (yuvarlak) tekne, bir düzine kadar kayık ve kurşun, mühimmat ve demir halkalarla yüklü bir Fransız *saète*'inden başka bir ganimet ele geçirememişlerdir. Bütün kürekli büyük tekneler kaçacak zamanı bulmuşlardır ([198]). Bunun nedeni belki, 3 Haziran tarihli Bône kaynaklı olup,

Marsilya'dan aktarılan bir habere göre, Cezayir filosunun zaten buradan ayrılmaya hazırlanıyor olmasıdır ([199]). Ancak başarının büyüklüğü bu nedenden ötürü sarsalanmamıştır. Kral bu durumu 17 Haziranda ([200]) Napoli kral naibine bildirmiş ve Diego Suarez de değerli Oran kroniklerinde, bunun methini yapmıştır. Kimse bunun tersini söyleyemez. Fakat methiye bölümüne II. Felipe'nin adını yazmak ve tebrikleri bu sefer belki de eski deneylerden ders alarak ve belki de İspanya'ya yakın olan küçük bir sektör olduğundan ötürü iyi eşgüdümlenen İspanyol sisteminin tümüne yaygınlaştırmak uygun olmaz mı ([201])?

Madrid'de bundan fazlası istenmiştir. Filo daha Carthagena'ya girmesiyle birlikte, kraldan Penon de Velez'i gafil avlayarak ele geçirmesi emrini almıştır. Hasta olan Francisco de Mendoza harekâtın komutasını Sancho de Leyva'ya terketmiş ve sefer vali Mellilla tarfından planlanmıştır. Fakat küçük adadaki Türk garnizonu kürek seslerinden uyanmış ve Velez önüne çıkartma yapan birlikler fırsatı kaçırmışlardır. Israr etmek, top atışına tutmak ve ileriye gitmek yerine komutanların çoğu tekrar gemilere binerek, harekâtı erteleme kararını almışlardır. Filo Ağustosun ilk günlerinde Malaga'ya doğru dönüş yolundadır ([202]). Bu başarısızlıktan haberdar olan korsanlar İspanya kıyılarına karşı olan saldırılarını iki katına çıkartmışlardır. Hatta o zamana kadar hiç yapmadıkları bir işi yaparak, Kanarya adalarına kadar gitmişlerdir. Ancak İspanyol kadırgaları Oran'ın iaşesini tamamlamışlar, garnizon maaşları için gereken 20.000 dükayı da getirmişlerdir. Birkaç gün sonra da, Cebelitarığı geçtikten sonra Sevilla'nın ileri limanı olan Puerto de Santa Maria'ya varmışlardır ([203]).

Sonuçta yılın bilançosu çok kötü değildir. Fakat izleyen yılda, 1566'da İspanya daha fazlasını yapmıştır: saldırıya geçebileceğine inanmıştır. Muhtemelen bunun nedeni Doğu'dan kaynaklanan bir tehlike olmaması ve genel siyasetteki sükûnettir. Belki de 10 Şubat 1564'te Garcia de Toledo'nun Genel Deniz Kaptanlığına atanmasından ötürü. Fakat özellikle, İspanya'nın kendini daha güçlü hissetmeye başlamasından ötürü. Bu daha D. Garcia'nın atanmasından önce bir zihniyet değişikliğinin işaretidir, çünkü Napoli kadırgalarının komutanı Sancho de Leyva Ocakta II. Felipe'den, kadırgaların 5 tanesiyle (biri Stefano di Mari'nin, dördü de özel Sicilya kadırgası), Berber kıyılarında korsan futa ve kalyotalarını avlamaya ve kadırga forsaları olmak üzere gerekli esirleri yakalamaya gitmesine izin vermesini ısrarla talep etmektedir ([204]). Bu ilkbahar La Goulette'in iaşesi, Oran'ın yeniden iaşesi gibi olağan ve ayinsel ödevlerin yanı sıra, yukarı kademelerde çok erkenden, Penon de Velez'e karşı başarısız harekâtın yeniden ele alınması gündeme gelmiştir. Bu konudaki resmi karar Nisanda alınmıştır ([205]).

Bu harekât metodik ve güvenilir örgütlenmenin bir şaheseri olmuş, arşivlerde yayınlanmamış kâğıt yığınları bırakmıştır ([206]). Herşey o kadar düzenli olmuştur ki, 12 Haziranda II. Felipe Fransa elçisine ([207]) deniz ordusunun Afrika'ya karşı kullanılacağını açıklamıştır. Hazırlık safhası tamamlanmıştır ve Don Garcia İspanya ve Afrika'ya geçirmek üzere İtalya kadırgalarını ve birlikleri toplamakla meşguldür ([208]). Ayın 14'ünde Napoli'ye ([209]) 33 kadırga ile ([210]) muzaffer bir giriş yapmıştır. II. Felipe bu seferinde de filonun bütün hareketleriyle özenle ilgilenmiştir; servislerine Don Garcia'nın bütün taleplerine karşı dikkatli olmaları ve "bütün bunları aceleyle yerine getirmeleri, çünkü şimdi varolan rüzgârlarla yakında geleceğini düşünüyorum. Daha fazla sayıda asker gerekip gerekmediği incelensin; Alcala dükü 1.200 asker verebileceğini ve bunların yüzbaşı Carillo de Quesada'nın emrinde geleceklerini bildiriyor" diye emirler vermektedir ([211]).

Don Garcia İspanya'ya, G.A. Doria'nın geçen yıl aldığı adaların kestirmesinden değil de, kuzey kıyıları boyunca büyük bir tur atarak Cenova üzerinden gitmiştir. Filonun ilk birikimi Katalonya kıyılarında Palamos'ta olmuş ve 6 Haziranda, o sıralar

parlak kariyerine başlayan Alvaro de Bazan'ın komutasındaki İspanyol kadırgaları ona katılmışlardır. G.A. Doria ayın 26'sında 22 kadırga ile aynı limanda demirlemiştir ([212]). Daha sonra, Alman askerlerini bindirmek üzere Sperzia'da kalmış olan Pagan Doria'nın kadırgaları ve gemileri gelmiştir. 13 Ağustosta donanma Malaga'dadır ([213]). Don Garcia bir an için donanmadan ayrılarak, sefer için söz verilen Portekiz kadırgalarını karşılamak üzere Cadiz açıklarına gitmiştir. Gözükmesi üzerine Estepone ve Marbella'dan Cebelitarığa kadar olan ve korsan saldırılarına alışık bütün bir kıyı, filosunu düşman tekneleri sanarak dehşete kapılmıştır. Sonra birikim belli bir yavaşlıkla, komşu Marabella ve Malaga limanlarında tamamlanmıştır. Ağustos sonunda filoda 90-100 kadırga ([214]) bir miktar karavela, kalyon ve fırkateyn vardır; toplam olarak 150 gemi ve 16.000 asker bulunmaktadır. Venedik'te biraz da kötü niyetle, gereksiz ve gösterişe yönelik bir güç gösterisi denilmektedir ([215]). Bu güç en azından korsanların kaybolmasına yol açmıştır: üç kadırga ve silahlı bir kalyon ele geçirilmiş ve 6-8 tane kadarı da avlanmaktan güç belâ kurtulmuştur.

31 Ağustosta, 3 günlük bir yolculuktan sonra filo Penon önüne gelmiştir. Tıpkı 1563'te olduğu gibi kent sakinlerince terkedilmiştir. Limanda, Velez'in çok atak korsanlarınca ele geçirilmiş olan üç Katalan teknesi yanmaktadır, zaten bu korsanlar kentlerinin Hristiyan donanmasının saldırısına uğrayacağına pek inanmadıklarından, Kara Mustafa ile birlikte korsanlığa çıkmışlardır. Buna rağmen Don Garcia gene de temkinli davranmış ve kaynaklarının israfı lüksüne katlanmıştır. Sağlam bir şekilde örgütlenen büyük bir köprü başı, kara tarafından, müstahkem küçük adaya karşı girişilen harekâtı korumuştur. Her türlü beklentinin tersine, garnizon birkaç günlük top atışından sonra 6 Eylülde kayalığı terketmiştir. Burası tahkim edilmiş, toplar, yiyecek, asker bırakıldıktan sonra, köprübaşı boşaltılmış ve Velez surları yerle bir edilmiştir. 11 Eylülde bu nedenle yerlilerle bazı ciddi çatışmalar çıkmıştır ([216]).

Sonuç olarak şunları söylenebilir: azıcık birşey için fazla gürültü ve harcama. Kuşkusuz papalığa, Kilise tarafından Kuzey Afrika Müslümanlarına karşı mücadele edilmesi amacıyla verilen kaynakların boşuna olmadıklarını kanıtlamak üzere parlak bir gösterim gerekiyordu. *El Papa esta a la mira,* II. Felipe böyle diyordu ([217]) . bütün çağdaşlar olayın bu seyirlik yanını işaret etmişlerdir. Aynı zamanda stratejik nedenler de vardır. Öte yandan İspanyol donanmasının yeni bir komutan tarafından ele alınması ve sonunda rahatsız etmesi kaçınılmaz olacak kadar İspanya kıyılarına ve Sevilla bağlantılarına yakın olan bu küçük Velez saldırgan korsanlık merkezini kör etmek endişesi de rollerini oynamışlardır. Bu harekâttan sonra (1508-1525 arasında olduğu gibi) küçük adayı bir İspanyol garnizonu koruyacaktır. Garcia de Toledo ancak herşeyi örgütledikten sonra buradan ayrılmıştır. Ama çabuk ayrılmıştır, çünkü ona başka bir yerde ihtiyaç vardır: Korsika'da, Sampiero Corso ayaklanmasının başında sıkışmış durumda olan Cenova Signoria'sı davul zurnayla yardım çağrısı yapmaktadır.

Korsika'nın ayaklanması

Korsika isyana uzun zamandan beri hazırlanmaktaydı. Cateau-Cambresis barışı adalılarda umutsuzluk yaratmıştı. Bampiero Corso 1559-1564 arasını, aslında hepsi de yararsız olan, tutkulu müzakerelerle heryerde geçirmişti. Fakat 12 Haziran 1574'te Valinco koyuna küçük bir birlikle çıkartma yapması yetti ve ada ateş aldı. Bunun anlamı, ilk kıvılcımla ateş almaya hazır olduğuydu. Sampiero hemen Corte üzerine yürüyerek burayı aldı. Adanın tanıdığı en düş kırıcı savaşlardan biri başlamaktaydı. Katledilen esirler, yakılan köyler, harab edilen hasatlar: Korsika herşeyi tanıyacaktır.

Cenova açısından bu tam bir süpriz değildir. Bu konuda ne derse desin, uzun zamandan beri adanın ne kadar kaygılı, ne kadar düşman olduğunu biliyordu. Ajanları

Sampiero'nun yolculuklarını ve Fransa, Cezayir, Toskana ve Türkiye'deki entrikalarını çok yakından ve tam olarak izlemişlerdi. Ceneviz haberalma servisi onun Marsilya'da olduğunu ve silahlı bir kadırgayı nasıl edindiğini biliyordu. Demek ki çıkartma yapacağı öngörülmüştü; fakat belki de hareketinin hızlı sonuçları, isyanın önderinin propagandasının adeta hemen ortaya çıkan sonuçları, onun peşinden koşacak insan sayısı öngörülememişti.

Başarıya ulaşmaya başlayınca, bu Sampiero'nun arkasında kim var diye sorulacaktır. Çıkartma yapması için ona kadırga veren Fransa Kralı mı? Türk korsanları mı ([218])? Floransa dükü mü ([219])?.. Bu mırıltılar bir süre sonra duyulmaya başlanacaktır. Ve herhalde Sampiero'nun arkasında bütün bu büyüklerin desteği aynı anda bulunmaktaydı; fakat dolaylı ve ölçülü bir tarzda. Asinin en iyi desteği, dağlık kesimlerin sefil Korsika'sı, *Dominante*'nin tefecileri ve vergi toplayıcılarına av olan adanın orta sınıfıydı. Cenova tabii ki işin bu yanını söylememektedir; II. Felipe'nin müdahalesini sağlayabilmek için büyük komşularının oyunlarını vurgulamakta her türlü çıkarı bulunmaktadır. Özellikle apaçık olan Fransız entrikasını açığa vurduğunda hiç de yanlış birşey söylemiş olmamaktadır. Figueroa 7 Temmuzda "Korsika olayının bazılarının başlangıçta sandığından çok daha derin temelleri vardır. Sampiero halkı ayağa kaldırmakta ve adanın büyük bir kısmı onun peşinden gitmektedir. A. de Carces'ın Provence'da ona göndermek üzere 7 piyade birliği devşirdiği haberi geldi, ama Fransızlar bunun kendi sahillerinin savunulması için olduğunu söylüyorlar". Lyon'daki Cenevizli tüccarlar ([220]) kendi cephelerinden, Signoria'ya Fransızların eylem ve tepkileri konusunda bilgi aktarmaktadırlar.

Haberdar edilen II. Felipe; Gian Andrea Doria ve Ibarra yiyecek ve Alman askerlerini yüklerlerken, 30 kadırga ile Korsika'yı zorlama niyetinde olan Don Garcia de Toledo'yu onaylamıştır. Don Garcia kralın 18 tarihli mektubuyla, nerede bulunursa bulunsun emir alır almaz adaya yönelme talimatı almıştır. Kral, daha şimdiden Istria'ya egemen olan ve Ajaccio'yu tehtid eden Sampiero'nun, adanın tümünü ele geçirmesine izin veremeyiz diye yazmaktadır, o bir Fransa *aficionado*'sudur ve Korsika'yı bir *"scala para los Turcos moros enemigas de nuestra santa fe catholica"* haline getirecektir ([221]). Kral Fransa'daki elçisine, Fransa kabul edilemez bir rol oynamaktadır diye yazmaktadır ([222]): "bu Corso'nun yaptığı işe kralın ve kraliçenin teşvikleriyle veya sadece bilgileri dahilinde giriştiğini sanmıyorum, çünkü kardeşliğimiz ve dostluğumuzla çok az uyuşan ve barışın gözetilmesine çok ters olan bir olay söz konusudur. Ancak gene de bu işin onların bilgisi dahilinde yapıldığına dair o kadar büyük ve aşikâr belirtiler bulunmaktadır ki".

II. Felipe ve ondan da fazlası Cenevizliler için en büyük felâket, kadırgalarını Korsika'ya yöneltmesine dair 18 Temmuz tarihli emrin Don Garcia'ya, onun Ispanya kıyılarına varıp, Velez seferi için hazırken ulaşmasıdır. Onu geldiği yere göndermek mi gerekir? Bu zaman kaybetmek, Penon seferini tehlikeye atmak olacaktır ve kral Figueroa'ya fikrini açıklarken "Papanın, kadırga donatılması için verdiği paraların gerçekten kâfirlere karşı kullanıldığını görmek için pusuda olduğu konusunda uyarıldığı"nı ilâve etmektedir ([223]). II. Felipe bütün bu nedenlerden ötürü Cebelitarık ve Fas'a yönelik yolculuklarla ilgilenmiştir. Korsika ancak sonbaharın sonunda düşünülecektir, daha önce değil.

Böylece Penon seferi Sampiero ve taraftarlarına uzun bir erteleme sağlamıştır. Bundan sonra Cenova tarafından yayılan haberler giderek daha korkutucu hale gelmiştir. Figueroa 5 Ağustos 1564 ([224]) tarihli mektubunda, artan Fransız müdahalesinden ada ile Provence arasında mekik dokuyan fırkateynlerden, Ceneviz'den kovulma Fieschiler ile Korsikalıların Thomas Corso'nun (bundan *Bastion de France*'ın kurucusu Thomas Lenche'i anlayınız) evindeki gizli toplantılardan söz etmektedir, "bu adam olağan olarak

Cezayirlilere kürek, barut, yelken ve diğer kaçak malları sağlamaktadır". Ancak Catherine de Médicis olayda herhangi bir sorumluluğunun olmadığını ilân etmiş, hatta arabuluculuk yapmayı önerecek kadar ileri gitmiştir. Kraliçe, eğer Marsilya kadırgaları hale yola konuluyorsa, bu kralın yakında buraya gidecek olmasındandır demektedir. Hatta kardinal Rambouillet aracılığıyla Frances de Alava, Don Garcia de Toledo'nun filosunun bu kadar çok sayıda kadırga ile Fransız limanlarının açıklarından, "serinletici" bile talep etmeden geçmesinin onda kuşku yarattığını bildirmektedir ([225])! Bütün bunlar Cenova'nın Fransa'yı itham etmesine ([226]) ve Elbeuf markisinin Marsilya'da hazır tuttuğu 10 kadırga konusunda endişelenmesine hiç de engel olmamaktadır.

Ancak, Penon'da hiç de bozulmamış olan İspanyol makinesi, Afrika'ya karşı başardığı hareketi Korsika'ya karşı yenileyebilir durumdadır. 31 Ağustos 1564'te Alba dükü, Figueroa'ya Don Garcia de Toledo'nun Velez'deki işi bittikten sonra, İspanya'da yalnızca 20 kadırga bırakarak hemen Korsika'ya gideceğini yazmıştır. Aynı sıralar II. Felipe Figueroa'ya, herkesin gözü önünde adeta resmen hazırlanan sefere karşı Fransa' dan herhangi bir muhalefet gelmeyeceği konusunda teminat vermektedir. Floransa dükünün elçisi 22 Eylül 1564'te bunu efendisine duyurmuştur ([227]) ve II. Felipe ertesi gün aynı şeyi yapmıştır. ([228]).

Ancak Cenevizliler memnun olmanın uzağındadırlar, hazırlıklar onlara çok yavaş olarak gözükmektedir. Ayın 24'ünde Sauli, Carthagena'da bulunması gereken donanma hakkında hiçbir şey bilmediğini iddia etmektedir ([229]). 9 Ekimde kötü ruh hali daha da belirginleşmiştir: "Eğer donanma gelmekte gecikirse, Ünlüler ünlüsü Signoriaları benim ihmalimi değil de, buradaki senyörlerin ağır kanlılıklarını ve yavaş tabiatlarını itham etsinler, çünkü gerçeği söylemek gerekirse Majesteleri ve bakanları nezdindeki ısrarlarıma hiç ara vermedim" ([230]). Bu kinaye haksız olarak kabul edilebilir. Ağustos ayında Cenova'daki İspanyol elçisinin oğlu Lorenzo Suarez de Figueroa, Korsika seferi için 1500 İtalyan devşirmek üzere Milano'ya gönderilmiştir. Ayın 26'sında bunlar adaya hareket etmek için havanın açmasından başka birşey beklemeyen üç yuvarlak tekneye bindirilmişlerdir. Lorenzo bu askerlerin albayıdır. Ancak Cenevizlilerin sabırsız olmakta bazı mazeretleri vardır. Sampiero, Estafano Doria'nın birliklerini bozmuştur ([231]) ve zaman geçmektedir, dezavantajlarını artıracak sonbahar olaylarından korkmaktadırlar. Bizzat II. Felipe bile Sampiero ile bir anlaşmanın, Korsika toprağının sertliği yüzünden uzaması mümkün bir savaşın maliyetlerinden kurtulmak üzere, arzuya şayan olduğunu söylemektedir ([232]). Bu konuda kendilerine soru sorulan Cenevizliler bu tavrı çok kötü bulduklarını söylemektedirler. Sonunda Garcia de Toledo 25 Ekimde Savona'ya gelmiştir ([233]). Fakat güzel mevsim sona ermiştir ve o da filosunu riske sokmayı istememektedir. Cenevizlilerin, tüm armadanın Porto Vecchio'ya karşı kitlesel bir gösteride bulunmasını istemelerine karşılık, o İspanya ve Piemonte'den devşirilen birliklere 20 kadırga önermektedir ([234]). Cenevizliler talep ettiklerini elde edemeyeceklerdir. Frances de Alava Arles'dan 20 Kasımda, Cenevizliler eğer kıştan önce işin üstesinden gelemezlerse, Fransız cephesinden onlara daha önce de önerildiği gibi, en iyisinin asilerle anlaşmak olacağını yazmaktadır ([235]). Fakat Ceneviz bunu anlamamakta ve Felipe de kendi cephesinden bir Fransız arabulucuğunu reddetmektedir ([236]).

Böylece kış gelmiştir ve savaş devam etmektedir. Dış yardımlar adaya gelmeye devam etmektedir; bunlar her zaman Fransa'dan (ama her zaman kralın veya kraliçenin isteğiyle değil) ([237]), ama mühimmat ve aynı zamanda para taşıyan teknelerin hareket ettikleri Livorno'dan da gelmektedirler ([238]). Sampiero papa ile bile temas halindedir ([239]). Bu durumda savaş Cenevizliler için kötüye gitmektedir ([240]). Gian Andrea Doria' nın Bastia'ya götürdüğü 20 kadırga ve İspanyollar ([241]) olayın akışını değiştirmeye yetecekler midir? Kötü hava yalnızca deniz harekâtlarını engellemekle kalma-

makta (Don Garcia 14 Aralıkta Cenova'dan 25 milden daha fazla açılamamıştır) ([242]), aynı zamanda kara harekâtlarını da engellemektedir. Bastia'dan yola çıkarak, kuşatma altındaki Corte'yi kurtarmaya giden seferi gücün, kötü hava ve askerleri biçen salgınlar yüzünden geri dönmek zorunda kaldığı 25 Kasımda öğrenilmiştir. Bu geri çekilme, Gian Andrea Doria'nın tek bir kurşun bile atmadan Aralık ortasında Porto Vecchio'yu ele geçirmesi veya Balagne gibi bir köyün zaptedilmesiyle telâfi edilebilir gibi değildir. Cenova kıyıda ve içlerde ancak birkaç noktayı elinde tutabilecek kadar kötülemişken, adanın geri kalanı yavaş yavaş ayrılıkçı kampa katılmaktadır. *Presidio*larda yığılan *Dominante* askerleri, düşmandan çok salgın ve kötü iaşenin elinden çekmektedirler.

Avrupa'nın sükûneti

Sampiero isyanı uzun zaman sürecektir, fakat adanın içine hapsolmuş olarak, Avrupa'nın genel yaşamı üzerinde fazla bir yansıması olmayacaktır. Bunun altını çizmek gerekmektedir, çünkü eğer İspanyol dünyası soluk alabildiyse, tehlikeli olan bir durumu düzeltebildiyse, bu Türklerle olan ateş-kesle birlikte, belki de V. Carlos'un tüketici savaşlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış olan, Avrupa'yla da barış halinde olmaktan yararlanmayı bilmesi sayesinde olabilmiştir. Bu savaşlar 1552-1559 arasında devletlerin tüm kaynaklarını, hatta daha da fazlasını yutmuşlardır. Bunları İspanya'da, Fransa'da ve yansıma yoluyla, tüm Avrupa'da büyük mali çöküntüler izlemiştir. Bunun sonucunda, yıllardan beri büyük savaşın en tercih ettiği yer olan bu dünyada, bu tür savaş felç olmuştur.

Daha sonra, V. Carlos'un imparatorluğundaki kopuş nisbi bir sükûnet getirmiştir. Almanya Ferdinandolularla özerkliğini yeniden kazanmış ve bu sayede Avrupa evrensel bir Habsburg monarşisi konusundaki endişelerini unutmuştur. Artık tehkidkâr bir İspanyol emperyalizmi yoktur; 1580'e kadar da olmayacaktır. Öte yandan, büyük savaşların yerine, işsiz kalan enerjilerden beslenen yerel kavgalar geçmiştir. Fransa'da krallığı yiyip bitiren iç çatışmalar, ordunun terhis edilmesi, yüzyılın başına nazaran daha da yoksul hale gelen ve krallığın artık İtalya'da istihdam edemediği bir küçük soyluluğun aylaklığı ile sıkı sıkıya bağlıdır.

Cateau-Cambrésis barışından sonra, tek bir ciddi çatışma hâlâ sürmektedir: bu, Valoislar Fransa'sıyla İngiltere arasındaki zıtlaşmadır. Fransız yötemininin dikkati, Akdeniz'in uzağına, Kuzeye doğru güçlü bir şekilde yer değiştirmiştir. Ancak her ikisi de siyasal ve dinsel karşıklıklar yüzünden sıkıntıda olan rakipler, birbirleriyle gerçekten savaşma yeteneğine sahip değillerdir ve bu nedenle Papa veya II. Felipe nezdinde birbirlerine hakaret etmekte veya kendi haklılıklarını üretmektedirler. II. Felipe de bu kuzey savaşını kendi sükûneti konusunda Tanrı'nın bir lütfu olarak görerek olayları sürüncemede bırakmakta ve taraf tutmamaktadır. Bu kötü niyetli ve tamamen *raison d'etat*'ya dayalı siyaseti izlemek, konumuzdan uzaklaşmak olacaktır ([243]); üstelik sonunda çok güdük bir siyasi yöneliş olduğunun ortaya çıkacak olmasına rağmen. Fransa bu durumdan kuşkusuz sağlayamamıştır, fakat İspanya böyle davranarak Elizabeth'in çok narin İngiltere'sini kurtarmış veya kurtulmasına katkıda bulunmuştur. Felipe İngiltere'nin bu kadar çabuk büyüyeceğini öngerebilir miydi?

Fransa'yı zaptetmek, ona İspanya'daki barışı korumak için esas görev olarak gözükmekteydi. Bu görev o sıralar basitti. 1560'ta Catherine de Medicis iktidarı eline geçirmiş ve karışıklıklar çabucak ortaya çıkmışlardı. Bu durum devletlerini Protestan savaşından korumak isteyen II. Felipe için, Fransa'ya birlik sunma olanağı vermiştir. Ve bu sunum ona komşu krallık üzerinde uzun bir egemenlik sağlamıştır. Hatta, Habsburgların ve yüzyıl boyunca tüm diplomasilerin iyi geleneği uyarınca, Fransa'nın işbirliğini satın almanın yararlı olacağını düşünmüştür. Böylece İspanyol siyaseti Antoine de Bourbon

ile uzun müzakerelere girişme noktasına sürüklenmiştir. Kim ötekini aldattı? Eğer bizi Akdeniz'e, önce Sardinya'ya, sonra da Tunus'a götürmeseydi, bu dosyayı açmazdık.

Müzakereler 1561'de ([244]), Antoine de Bourbon'un Krallık Genel Naibi ünvanını alarak, belki de gerçekte olduğundan çok, görünüşte öncelikli bir yere gelmesiyle başlamıştır. İspanya'nın "Monsieur de Vendôme" olarak adlandırdığı kimse, gerçekte II. Felipe'nin her türlü hakka ve hukuka rağmen işgâl ettiği şu Navarre'ın kralıdır. En azından oradan entrika çevirmek ([245]) ve Pirene duvarının ötesinden İspanya hayatına karışmak için bu dağlar ötesi toprakları geri almak, 1511'den beri -İspanyol fethinden beri- hiçbir Navarre kralının, hatta daha sonra geleceğin IV. Henri'sinin bile kendini alakoyamadığı bir eğilim olmuştur. Ancakbaşka bir siyaset daha mümkündü: İspanyol Navarre'ı olmazsa, bunun başka bir yerden telâfi edilmesi. Monsier de Vendôme bu yola cesur bir şekilde girmiştir. Sardinya krallığını talep etmiş ve Roma'ya varana kadar heryerde bunun sözünü etmiştir ([246]). İspanyol belgelerinde Bermejo veya Vermejo adı altında görülen (bu mektuplaşmanın gizliliği için müstear bir addır) ajanlarından biri 1562 Ocağında Madrid'de ([247]) Ruy Gomez ve Alba dükü tarafından kabul edilmiştir; bunların ikisi de Antoine de Bourbon'un sağladığı hizmetlerden ve sapkınlara karşı çok açık eğiliminden fazla memnun değillerdir. Bu "Vondôme"un ihtirası üzerinde akıl yürüten iki bakan, Vermejo'ya efendisi için Tunus krallığını önermişler ve buranın fethi için yardım sözü vermişlerdir. Fakat ajan, acaba bu krallık aslında nedir diye sormaktadır. Alba dükü "ben ona hiçkimsenin benden daha iyi bilgi veremeyeceğini söyledim, çünkü imparatorun bu krallık üzerinde niyetleri olmuştur... ve bu konuda benimle çok özel olarak konuşmuştur" diye açıklama yapmaktadır. Daha sonra Tunus krallığının şiirsel bir tasviri gelmektedir ve öylesine bir tavır alınmaktadır ki "kimse bunun cahili değildir", burası "Doğu Akdeniz'den Batı Akdeniz'e gelen her tür malın" geçtiği yerdir; verimli topraklar bol miktarda buğday, zeytinyağ, yapağı, hayvan üretmektedirler; birbirlerini izleyen harika ve savunulması kolay limanlar vardır... Fakir Sardinya krallığıyla kıyaslanabilir gibi değil ve zaten Sardinya'nın kendine özgü yasaları vardır ve kral burayı yalnızca kendi yetkisine dayanarak devredemez.

Navarre kralının bu iştah açıcı öneriyi nasıl karşıladığı bilinmemektedir. Buna karşılık Catherine de Médicis'nin Bourbon'un İspanya ile müzakerelerinden endişelendiği ve aynı zamanda, 1562 Eylülünde Cenova'da Sardinya'nın terkine dair bir söylentinin dolaştığı bilinmektedir ([248]); Figueroa ayın 9'unda "Don J. de Mendoza'nın Sardinya'nın tasarrufunu, emirleriniz üzerine Monsieur de Vendôme'a aktarmak üzere ele aldığı haberi bu kente geldi, burada buna inanılır gibi bakılmıyor" diye yazmaktadır. Müzakereler aniden kesilmiştir: Rouen surları önünde yaralanan Monsieur de Vendôme, sonradan bu yaralarından ötürü ölecektir. II. Felipe hemen "tabipler ve cerrahların sağlığı konusunda hiçbir umutları olmadığı"ndan haberdar edilmiş ([249]) ve tarih yerlerini boş bırakarak, taziyet mektuplarını önceden yazdırmıştır.

Küçük bir hikâye, fakat Fransa'nın canlı, sakinleştirici, biraz yavaş, masrafı az bir şekilde Makyavelci, kesinlikle gururlu ve protokole düşkün, sandığı kadar etkin olmasa da, her zaman işbaşında bir diplomasi tarafından sıkı bir gözetim altında tutulduğunu göstermektedir. Çünkü eğer Avrupa İspanya İmparatorluğu'nun üzerine hiç çökmüyorsa, bunun şerefi tamamen Ruy Gomez'e veya Alba dükünün ince oyunlarına mı aittir? Acaba bnun nedeni Limoges piskoposunun yazdığı gibi, arada sırada Fransızı "gagası suyun içinde" bırakmayı bildiğinden midir? Acaba (gene Limoges piskoposu *dixit*) Felipe"nin tahtların çocuklara veya moruklara ait bir Avrupa'da, yegâne yaşı uygun hükümdar olmasından mı? Bu olgu kesindir: sıkışmış; Akdeniz kıyılarından uzakta sabitleşmiş bir Türkiye'nin karşısında, hareket serbestine sahip ve en azından şimdilik Avrupa'nın rahatsız etmediği ve kaygılandırmadığı bir İspanya bulunmaktadır. İspanya bu anı kendi lehine değerlendirmeyi bilmiştir.

İspanyol denizciliğinin kalkınmasına ilişkin birkaç rakam

XVI. yüzyılın deniz donanımlarının gerçeğini rakamsal olarak belirlemek güçtür. Herşeyden önce hangi tekneler hesaplamaya dahil edilecektir? Kadırga, kalyota ve futların yanı sıra, iaşe tekneleri olan koskoca bir yuvarlak gemiler yardımcı filosunu hesaba katmak gerekir, çünkü bunlar toplarla donatılmış olduklarından, gerektiğinde savaş gemileri haline gelmektedirler. 1563 yılı sonu ile 1564 yılı başında İspanyol yönetimi Biscaye ve Cantabria bölgeleri balıkçılarına ait yüz kadar şalupa ve *zabre*'ye el koymuştur, bunlar 70 tonluk küçük tekneler olup, gönüllü kürekçiler ve toplara sahiptirler. Bu yardımcı filo Katalonya'da Alvaro de Bazan tarafından örgütlenmiştir. Geriye bunun koşul ve amaçlarını belirlemek kalmaktadır. Bu özellikle Okyanusa yönelik küçük tonajlı tekneler, Akdeniz kavgalarına sadece taşıyıcı olarak karışmışa benzemektedirler. İspanyol çevrelerinde bu küçük Okyanus yelkenlilerinin ne gibi bir değerinin olacağı -ve sonradan olduğu- anlaşılamamıştır.

Eğer sadece savaş gemileri ele alınacak olursa, şu güçlü tekneler olan kadırgaların yanı sıra, daha güçsüz kadırgalar olan futaları ve kalyonları da hesaba katmak gerekir. Bu küçük tekneleri özellikle Kuzey Afrika korsanlarının kullandıkları doğrudur. Nihayet, başlıca zorluk Felipe'nin donanmasının gerçekte çeşitli filoların bir birleşmesi, dört ayrı filotillanın koalisyonu olması olgusundan kaynaklanmaktadır: İspanya, Napoli, Sicilya filoları ve İspanya kullanımındaki Ceneviz kadırga grubu (özellikle G.A. Doria'nın kadırgaları). Buraya bazen Monako, Savua, Toskana ve Malta kadırgaları da eklenmektedir. İşte muhasebeyi hiç de basitleştirmeyen bir durum.

İspanyolların donanımını ölçebilmek için, 1560 ilâ 1564 arasındaki yılların herbiri için, ya Messina'da, ya da başka bir yerde, ama tercihan Messina'da toplanan kadırgaları saymaya uğraştık, bu zaten filen seferber edilen donanmanın sayımı demektir.

Cerbe yılı olan 1560'ta, Hristiyan donanmasında, 47'si kadırga ve 4'ü kalyota olmak üzere ([250]) 154 savaş gemisi bulunmaktadır, bu kadırgalarla diğer savaş gemileri arasında bire üç cinsinden bir oran vermektedir. Bu 47 kadırgaya, Yarımada kıyılarına çağrılmakla birlikte, sefere katılmayan İspanyol filotillası ile Malta, Toskana, Cenova ve Savua'ya ait 10 kadar kadırgayı ilâve etmek gerekmektedir. Cerbe kalesine yardıma gitme söz konusu olduğunda alınan önlemler, bu ihtiyat gücünü hesaplamaya izin vermektedirler. II. Felipe 8 Haziran 1560'ta ([251]), toplayacağı kadırgaların hesabını yaparken, bunların 64'e kadar çıkabileceklerini düşünmekteydi ([252]); bu hemen hemen doğru olarak kabul edilebilecek bir rakamdır; fakat bunun içinde tabii ki Cerbe'den kaçan 20 kadırga da yer almaktadır. Demek ki seferde yer alan 47 kadırgaya 44 tane daha eklemek -yani 91- ve böylece Cateau-Cambrésis'nin ertesinde İspanya'nın doğrudan veya dolaylı sahip olduğu deniz gücünü hesaplamak gerekmektedir. Bu önemli bir miktardır, fakat Cerbe felâketi bu sayıyı 64'e düşürmüştür. Bu önemli azalma, kaybolan gemilerin çoğunun düşmanın mevcudunu artırmış olmalarından ötürü, daha da vahim hale gelmektedir: 1562'de Cezayirli Hasan Paşanın getirdiği 10 büyük kadırga Cerbe ganimetine aittir.

İtalyan tersanelerinin tepkisi hızlı olmuştur. Sicilya'da gemi inşaı için yeni vergiler konulmuştur ([253]). Napoli'de 9 Ekimden itibaren ([254]) Cerbe'de kaybedilen 6 kadırga telâfi edilmeye başlanmıştır. Yalnızca kürekçi dışında ciddi bir sorun yoktur. Aynı anda Cosimo de Medici, tıpkı Savua dükü gibi, denizcilik konusundaki gayretlerini yoğunlaştırmaktadır. Figueroa'nın Temmuz 1560'taki mektupları, II. Felipe'nin Cenova limanında kiralık kadırga bulabileceğini işaret etmektedirler ([255]). Gian Andrea Doria da kendi cephesinden filosunu yeniden oluşturmakta ve Ocak 1561'de Santa Flor kardinalinden 2 kadırga satın almaktadır ([256]).

Silahlanma herşeyden önce para demektir. Bu da II. Felipe için ona tanınan *cruzado* dışında ([257]) Roma'dan "katkı" talep etmenin fırsatıdır. Bunu Ocak 1561'de 5 yıl süreyle yılda 300.000 altın düka cinsinden elde etmiştir ([258]). Felipe bu miktarı yetersiz bulmuştur. Nisan 1562'de uzun müzakerelerden sonra, IV. Pius'un cömertliği sayesinde, katkı 420.000 dükaya ve 5 yıl yerine 10 yıla çıkartılmıştır ve (İspanyol Kilise adamlarının itarazlarına rağmen) 1560'a kadar geriye teşmil edilmiştir ([259]). Paolo Tiepolo'nun yaptığı bir hesaba göre, *subsidio* ve *cruzado* Felipe'ye 1563'te 750.000 düka getirmiş olmalıdır; bunun içine Roma'nın izniyle İspanya içinde ve dışında elde edilen diğer gelirler dahil değildir: bu ek gelirler 1565 tarihli bir Roma muhtırasına göre yılda 1.970.000 dükaya yükselmektedir ([260]).

Para sorunu çözüldükten sonra, geriye teknik sorun kalmaktaydı. Oysa II. Felipe -Provence'takiler bir yana- Batının tüm tersanelerine ve işgücüne sahipti. Fakat en azından 1561 yılı esnasında bu işe gereken özeni gösteremedi. İspanya kilisesinin parası hemen kullanılabilir nitelikte değildi veya İspanyol bütçesinin muazzam deliklerini kapamada kullanıldı; ve özellikle de kral ve danışmanları İtalya "kodamanları" tarafından girişilen yeniden silahlanma hareketinin masraflarını üstlenmek istemediler. Silahlanılıyordu ve bu tabii ki Hristiyanlığın iyiliği ve savunması içindi. Artık "kodamanlar"ın da İspanya kadar çaba harcamaları ve kendilerinden birşeyler vermeleri doğruydu. Böylece Mart 1561'de ([261]) İspanyol hükûmeti Kuzey Afrika korsanlarına karşı Portekiz kadırgalarının yardımını talep etmiştir ve 1 Nisanda la Favara markisini bütün İtalyan bağımlı devletlerinin kadırgalarının toplanması konusunda müzakere için gönderdiğinde, kadırgaları *a sueldo* almak istemediğini belirtmeye özen göstermiştir. Piombino senyöründen, Cenova Cumhuriyetinden, Savua dükünden, Mantova dük ve düşesinden, Floransa dükünden, kendinde çok az kadırga kaldığı ve krallığında yapılanların henüz kullanılabilir durumda olmadıkları gerekçesiyle, cömertlik yapmalarını isteyecektir ([262]). İspanya'daki Ceneviz elçisinin bir mektubu *a sueldo* kadırga sunanlardan yalnızca Marca Centurione'nin 4 vaya 5 kadırgasının 1562 yılı için kiralandığını belirtmektedir ([263]). Ancak en büyük kadırga kiralayıcısı olan G.A. Doria, gemilerinin teçhizatını tamamlaması için ona borçlu olunan 130.000 kurondan 100.000'nin Ekim fuarında ödenmesi emrini almıştır ([264]). Eğer yeni kadırgaların suya indirilmesi ve teçhizatlarının tamamlanmasındaki yavaşlık ve sonra Haziranda 7 Sicilya kadırgasının Turgut'a kaptırıldığı ([265]) düşünülecek olursa, İspanyol donanmasının 1561'de, önceki yılın kayıplarını kapatamadığı sonucuna varılabilir. Melfi prensi sonbahar seferi için ancak 55 kadırga toplayabilmiştir ([266]).

İspanya'da büyük bir çaba ancak 1561'in sonunda harekete geçebilmiştir. Bu çaba Barselona tersanesinin faaliyete geçirilmesine kadar sürecektir. Zaten komşular da bu faaliyetlerden yeteri kadar endişelenmişlerdir;! Catherine de Médicis, Mr. Dozances'ı damadının nezdine, yalnızca mümkün yanlış anlamaları giderme göreviyle göndermiştir ([267]). Bu Aralıkta olmuştur. Bu aynı kış asnasında Joyeuse dükü, kralın özel emriyle İspanyol sınırına birlik kaydırmıştır. Ancak, bu sınırda tehlike olduğunu sanmıyorum, diye yazmaktadır. Doğru olan, "İspanya kralının iki aydan beri Barselona'da iki kadırga ile diğer deniz gemilerini bitirmek üzere insanları hızla çalıştırttığı ve büyük miktarda peksimet imal ettirdiğidir. Burada herkesin söylediği üzere, bu işler bu yaz Cezayir'e gitmek için yapılmaktadır ve Sire gerçek odur ki, İspanyolların hepsi İspanya kralının Cezayir'le savaşmasını çok istemektedirler. Cezayir bugün İspanyolları boyunduruk altında tutmakta ve denizde ancak en büyük tehlikelerle ticaret yapabilmektedirler" ([268]). Bir ay sonra, 17 Ocak 1562'de Limoges piskoposu da kadırgalar hakkında benzeri ayrıntıları vermektedir "bunlar heryerde hızla inşa edilmekte ve Katolanya ile komşu krallıklarda, bunların ihtiyacı için 4.000 ayak çam yeniden kesilmiş-

tir, Cenova'dan ve bizim Provence'tan birkaç usta ve işçilerin geldiği Napoli ve Sicilya'da yapılanlar hariç" ([269]).

Fakat inşaat yavaştır; kesilen ağaçlar ancak kuruduktan sonra kullanılabilmektedir, böylece bu faaliyetin sonuçları hemen ortaya çıkmamaktadır. Ve bu yıl da böyle olmuştur. II. Felipe Batı Akdeniz'in tüm donanmasını kendi hesabına seferber etmeyi istememiştir. 14 Haziran 1562 tarihli resmi bir belge, komutanlığın emrine verilebilecek 56 kadırgadan fazlasını öngermemektedir, bunlardan 32'si D. Juan de Mendoza'nın ve 24'ü de Doria'nın emrine gireceklerdir ([270]). Ancak dökümün ayrıntısı, konvoyun içinde ne Sicilya kadırgalarının, ne Papa, Toskana, Cenova'ninkilerinin, ne de Monako dükü veya Piombino senyörü gibi özel kişilerin kadırgalarının yer almadıklarını göstermektedir. Bu kullanılmayan kadırgaların sayısını kesin olarak belirlemek güçtür: daha önceki dökümleri gözönüne alarak, 20 ilâ 30 arasında bir rakam düşünülebilir. Demek ki İspanyoların Akdeniz'deki genel donanımları 80-90 kadar kadırgayı kapsamaktadır; Cerbe felâketi eğer öyleyse, ancak kapatılabilmiştir. Bunun üzerine Herradura felâketi meydana gelmiştir: 25 kadırga kaybedilince, İspanyol donanması uzun zamandan beri tanımadığı bir düzeye inmiş, bir yılın bütün çabaları bir anda harab olmuştur.

Büyük belâların büyük çareleri olur. 12 Aralık 1562'de II. Felipe Kastilya Cortès'ini Madrid'de toplamıştır. Cortès'in açılışında okunan "proposicion" -Cesareo F. Duno, bugün olsaydı Taht Nutku denirdi diye kaydediyor- büyük bir donanma inşa etmenin Akdeniz'e olduğu kadar, Okyanusa da ilişkin nedenlerini sıralamaktaydı ([271]): sonuç tahmin edileceği üzere yeni bir vergi talebi oldu.

Bu tedbirler geleceğe ilişkindiler. 1563'te deniz donatımı İspanyol donanmasının boşluklarını ancak kısmen doldurabildi. Güzel mevsim gelince Felipe bir kez daha İtalya'daki müttefikleri Savua dükü, Cenova Cumhuriyeti, Floransa düküne çağrıda bulundu. 8 Martta 70 kadırga toplayabileceğini ([272]) ve 1562'de olduğu gibi bunun yarısını İspanya'nın, yarısını da İtalya'nın sağlayacağını düşünmekteydi. Bütün planlar Oran kuşatmasıyla alt-üst olmuştur. Ve kuşatma altındakileri kurtarmak üzere zor belâ 34 kadırga gönderebilmiştir. Gerçekte dış bir harekât için seferber edilebilecek kadırga sayısıyla, filonun fiili mevcudu arasında her zaman oldukça büyük bir açıklık vardır, çünkü bir miktar tekne sahillerin muhafazası için ayrılmaktadır.

Kral çabalarının semerelerini ancak 1564'te alabilmiştir. Eylülde Don Garcia de Toledo, İspanya ile Afrika kıyıları arasında 90-102 kadırga toplamıştır (çağdaşlar tarafından verilen uç rakamlar olarak). İlk rakama bakarak bile sıçrama önemlidir. İspanyol donanmasının yeni komutanının, Türkler hakkında aldığı haberlere güvenerek, cesurane bir şekilde tüm kadırgaları tek bir noktada, denizin Batısında, arkasında ihtiyat veya sahil muhafaza bırakmaksızın toplamaya karar verdiği doğrudur. Acaba Sampiero Corso'nun bu Batıya doğru atılmış armadanın geride bıraktığı boşlukta çıkartma yapması bir raslantı mıdır? Kralın bedava veya değil, tüm katkılara da çağrıda bulunduğu aynı şekilde doğrudur: Velez filosu İspanya kralının filosu olmayıp, Fransa hariç bütün Batı Hristiyanlığının filosudur. Bu filonun içinde, diğerlerinin arasında Savua dükünün 10, Floransa dükünün 7, Portekiz kralının 8 kadırgası görülmektedir ([273]). Bunlara bir de kiralık tekneleri, yani II. Felipe'ninkilere refakat eden 30 kadar yelkenliyi eklemek gerekmektedir.

Ancak yeni tekneler tezgâhlardan indirilmiştir. Ocakta hizmette 4, denize indirilmiş ama teçhiz edilecek 2, tersanede bitirilmiş 2, inşa halinde 4 kadırgadan oluşan Napoli filotillası ([274]), Haziranda hizmette 11 ([275]), kürekçisi eksik bir ([276]), denize indirilmiş 4, ve inşa halinde 4 olmak üzere, 11'i hizmette 20 gemiden oluşmaktaydı. Yavaş hazırlıklardan sonraki gelişme hızlı olmuşa benzemektedir. 1564 yılının sonunda, İspanyol tersaneleri

tam istihdamdadır. Barselona'daki eski Katolanya kral naibi D. Garcia'nın çok özel ihtimamından yararlanmaktadır ve ilk sonuçları cesaret vericidir: kayıplara rağmen, 1559 mevcutlarına ulaşılmakla kalınmamış, bunlar aşılmıştır da.

Don Garcia de Toledo

Acaba bu selâmete ulaştıran tepki, bilinçli bir siyasetin ürünü müydü ve II. Felipe tarafından Akdeniz'deki çıkar ve ödevlerinin iyice görülmesiyle mi yürütülmüştü? Belki de yalnızca varolan tehlike, Cerbe ve bir dizi talihsiz raslantı II. Felipe'yi düşünmediği bir çabanın içine sürüklemiştir. 1561-1564 yıllarının küçük savaşlarına uyum sağlamaya daha çok yatkınmışa ve büyük tehlikelerle büyük harcamalara bulaşmamaya istekliymişe -ve uzunca bir süre için- benzemektedir. Onda gerçek bir Haçlı siyasetini besleyebilecek ne fikirler, ne de ihtiraslar vardır. Ufku, doğuya doğru Sicilya ve Napoli kıyılarından öteye geçememektedir. Hatta 1564'te, Maximilien imparator seçildikten sonra, İstanbul'la Ferdinando'nun ölümünden sonra gündeme gelen 1562 ateş-kesinin uzatılması için müzakerelere girişince, II. Felipe'nin 1558'de olduğu gibi müzakereler sızmayı denemiş olması da mümkündür. Hammer bu konuda, Viyana'da muhafaza edilen belgeler arasında İstanbul'daki imparatorluk ajanı -*internuncio*- Albert Wyss'in 22 Aralık 1564 tarihli bir raporunu zikretmektedir ([277]).

Demek ki Don Garcia de Toledo'nun arkasında kararlı bir siyaset, birkaç yıl içinde Avusturyalı Don Juan'ın zaferini yaratmasa bile, mümkün kılacak koşulların hiçbiri yoktur. Belki Don Juan'ın gençlik ve karakterinden kaynaklanan riske girebilme olgusu da onda bulunmamaktadır. 1564'te D. Garcia damla ve romatizmadan tükenmiş yaşlı bir adamdır. Fakat, İspanyol donanmasını belli bir noktaya getirmeyi o başarmış, bu donanmayı etkin ve güçlü bir araç haline o getirmiştir.

D. Pedro de Toledo'nun -krallığı sıkı bir şekilde yöneten ve başkentini güzelleştirmeye büyük ölçüde katkıda bulunan şu harika Napoli kral naibi- oğlu olan Don Garcia, babasından ihtişam ve devreye sokulacak araçların büyüklüğünü almıştır. Ağabeyinin 1539'da ölümü üzerine Villafranca markisi olarak, kendine ait iki kadırga ile Doria'nın komutası altında işe başlamıştır. 21 yaşındayken Napoli filotillası komutanlığına atanmıştır, bu babasına yönelik bir lütuftur, ama onun erkenden ağır yüklerin altına girmesine yol açmıştır. Tunus, Cezayir, Sfaks, Kelibya ve Mehediya, Yunanistan, Nice, Siena savaşı, Korsika'da onu işbaşında görüyoruz. Sağlık nedenleriyle -hiç değilse o bunu ileri sürüyordu- 25 Nisan 1558'de görevinden ayrılmış ve Katolanya ve Roussillon genel kaptanı ve kral naibi olarak atanmıştır. 1560 alarmından sonra o hâlâ buradayken, donanmayı ve Sicilya krallığını ona vermek düşünülmüş ve 10 Şubat 1564'te ([278]) *Capitan general de la mar* olarak atanmıştır. Aynı yılın 7 Ekiminde ([279]), yaptığı istek ve Penon zaferinin ödülü olarak Sicilya kral naibi olarak atanmıştır. Böylece komutası altındaki donanmaya, tersane ve mühimmat deposu haline çevirmek istediği adayı bağlamış olmaktaydı.

Bu çizgilerden, büyük görmeye yatkın bir adamın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Yaptığı hizmetlerin değerini biliyordu *(peleo por su servicio,* kral hizmetinde savaşıyorum diye yazıyordu) ([280]) ve bu iyi hizmet etme duygusu ona taleplerini belirleme ve yüksek sesle konuşma cesareti vermekteydi. 17 Ağustos 1564'te faal olarak komutanlığa başladığında, Malaga'dan Eraso'ya "donanmayı ne durumda bulduğumu ne anlatmak ne de hayal etmek mümkündü" diye yazmaktaydı. Gene aynı sıralar krala yazdığı bir mektupta "donanmanın şimdiki durumunda eğer görevimi iyi yapmam ve maliyesini iyi korumam isteniyorsa, Majestelerinin donanmasına karşı katı olmamın mutlaka zorunlu olduğunu bilmesi gerekir. Fazla sevilmemekle çok az şey kazandığımı biliyorum,

fakat yetkime giren konulardaki yolsuzluklara ve kötü yönetime göz yumamadığımı itiraf ediyorum" diye yazmaktaydı ([281]).

Dürüst ve talepçi ([282]), öngörülü, düzenli; mektuplarında Don Garcia böyle gözükmektedir. Fakat aynı zamanda berrak zihinli, ince bir gözlemci ve manevracı olarak da ortaya çıkmaktadır. II. Felipe'ye 14 Aralık 1564'te ([283]) Gaeta'dan yazdığı mektupta, İspanya ile Papalık ilişkileri sorununu akıllıca ortaya koymaktaydı. Sorunları karmaşık hale getiren IV. Pius, onun karşısında bir kez daha İspanyollardan II. Felipe'nin kendi nezdine yolladığı kişilerden, Luna ve Varga kontlarından, kralın Ruhani Meclise ilişkin tutumundan yakınmıştır. Papa, uzun zamandan beri yaptığı katkıların nihayet sonucunu görmekten mutlu olduğunu söyleyerek cevap vermiştir. D. Garcia bunun üzerine teknik düzleme geçmiştir: bir donanma bir günde kurulmaz, geçen yılların kesintisiz çalışmaları ile bu yılın büyük toplanmaları bunları gün ışığına çıkartabilmiştir. Fakat Papa ikna olmamıştır; Cezayir'e karşı bir seferden başka birşeyin sözünü etmemektedir; Penon de Velez Cezayir'le karşılaştırıldığında nedir ki? İşte II. Felipe'den zikrettiğimiz cümleye bu tavır anlam vermektedir: *El Papa esta a la mira,* papa bizi göz altında tutuyor. Papa İspanya'yı gözlemekte ve bakışında iyi niyetli bir yan bulunmamaktadır.

3. Malta, güç denemesi (18 Mayıs-8 Eylül 1564)

Kolay bir edebiyata kurban olmaksızın, Malta veya Türk donanmasının Mayıs 1565'te Malta'ya aniden gelişinin Avrupa'da bir fırtına etkisi yaptığını söylemek isteriz. Fakat bu kasırga -sonuçları itibariyle yüzyılın en büyük olaylarından biri- sorumlu yönetimleri ancak yarım bir şekilde şaşırtmıştır. Padişah, söylentisi Avrupa'ya ulaşmaksızın bu muazzam savaş makinesini nasıl donatabilmiştir? Türk olaylarından her zaman çok iyi haber alınan Viyana'da, 1564 sonlarında Maximilien Venedik elçisine, büyük bir donanmanın İstanbul'dan *a tempo nuova* çıkacağını söylemekteydi. Felipe silahlanıyordu, fakat Kıbrıs tarafında bir tehlike yok muydu ([284])? Tahmin oyunu başlamıştı bile.

Gafil avlanıldı mı?

Ocak başında, D. Garcia Napoli'den krala ([285]), Korsika olayının Nisandan önce, yani Türklerin gelişinden önce bitirilmesinin esas olduğunu yazıyordu. Doğu'da, erkenden çok ciddi olacağının anlaşıldığı bir saldırıya karşı direnebilmek için Batıda serbest olmak gerekiyordu. 20 Ocakta Petremol Catherine de Médicis'ye İstanbul'dan, Türk donanmasının kuşkusuz Malta'ya gideceğini, fakat bu konuda daha fazla şey bilmeden kendine söyleneni tekrarladığını yazıyordu ([286]). Bir Türk saldırısının düşünüldüğü her seferinde, akla doğal olarak Malta geliyordu. Ocak ayının sonunda D. Garcia de Toledo Malta'ya ve La Goulette'e gitmeyi düşünmekteydi, bu iki yer Sicilya ile birlikte ciddi bir tehtid altında kalacak kadar geniştiler, Türklerin zorunlu olarak hedefleyecekleri, Hristiyanlığın iki kalesini meydana getirmekteydiler.

Tüm kış boyunca ve sonra ilkbaharda korkutucu söylentiler birbirlerini izlemişlerdir. 10 Şubat tarihli haberlere göre ([287]) Türk tersanesinde *a furia* çalışılmaktadır; Nisan ortasında herhalde 140 kadırga, 10 mavna, 20 yuvarlak gemi ve 15 karamürsel bitirilmiş olacaktır... Bu alarmların karşısında, Alvaro de Bazan'ın İspanya kadırgalarıyla, ağzında gemi batırarak Rio de Tetuan'ı kapatmayı başarmış olması fazla bir önem taşımıyordu ([288]); veya korsanların Malaga'dan yola çıkan üç tekneyi ele geçirdikten sonra, adet olduğu üzere Falcon burnunda geri satmayı önermelerine önem verilmiyordu ([289]). Sansasyonel Bayonne görüşmesi bile dikkatleri dağıtmaya yeterli olamamıştı ([290]) ve donanımlar (Barselona'da suya indirilen 8 kadırga gövdesi ve Malaga'da üç kalyota) ([291]) insanlara güvenlik verememişti. Çünkü endişe verici olan yaşanan an, gelecek olan

donanmanın hergün teyid edilen gücünün kesin olmasıdır ve üstelik bu donanma Akdeniz'in Doğu ve Batı'sındaki korsan teknelerinin de katılmalarıyla, daha da güçlenmektedir. Haedo'nun dediği gibi, Cezayir'de Hasan Paşanın, 1564 kışından beri Malta harekâtından haberdar edilmiş olması mümkündür. Bütün dinleme merkezleri, İstanbul' dakiler gibi, daha yakın olan Korfu ve Raguza'dakiler uyum içindeydiler. 8 Nisan tarihli ve Raguza kaynaklı bir haber, Piyale Paşanın ilk 20 kadırgasının 20 Martta Boğazlardan çıktığını bildirmekte ([292]) ve halk arasındaki söylentinin harekâtın hedefinin Malta olduğunu belirttiğini, ama konu hakkında kesin herhangi birşey söylemenin mümkün olmadığını eklemekteydi ([293]).

İspanyol yönetimi kendi hesabına La Goulette'e yönelik bir saldırıdan korkmaktaydı ([294]) ve 22 Martta İspanya'dan, bir kısmı Korsika'ya, bir kısmı da kadırga piyadesine yönelik olmak üzere 4.000 piyade devşirmek için tedbirler almıştı. II. Felipe etrafını uyarılara boğmaktaydı: 7 Nisanda Sevilla Priorlar ve Konsüllerine ([295]) "Türkler bu yıl geçmiş yıllardakilerden daha fazla kadırgayla gelecekler" diye yazıyor ve Alvaro de Bazan'a verdiği emirlerden onları haberdar ediyordu: Korsika'ya yönelik İspanyol birliklerini yüklemek üzere Carthagena'ya gitmek, daha sonra Majorca'ya dönerek, korsanlara karşı sahil koruma görevine devam etmek. 8 Nisanda Napoli'de kral naibi, tehtid eden büyük tehlike karşısında, 10 veya 12 bin adam devşireceğini ve bunları Apulia'ya bizzat götüreceğini düşünmekteydi ([296]). Fakat Floransa dükünün yardımıyla Türklerin Piombino'ya karşı giriştikleri bir harekâta dair anlatılanlara ise inanmamaktaydı ([297]).

Alışılmış kaymalarla birlikte, Batıda Türk donanmasının menzilleri öğrenilmeye başlanmıştır. 17 Nisanda 40 kadırga Ağrıboz boğazındadır; Ayın 19'unda bunlara 30 tane daha katılmıştır; donanmanın geriye kalanı, yani 150 kadar tekne Sakız'da bulunmaktadır ([298]). Demek ki teknelere Arşipel'e ulaşmak için iki hafta gerekmiştir (bazı unsurlar için daha da fazla bir süre). Bu yol esnasında iaşelerini tamamlamışlar (özellikle peksimet) ve birlik bindirmişlerdir. Turgut donanmanın denize erken açılması konusunda ısrar etmiş ve II. Felipe'nin donanmasının birikmesini önlemek için 50 kadırga istemiştir. Korfu'da, donanmanın Malta'ya gittiği söylentisi dolaşmaktadır, fakat haber kaynağı ihtiyatı elden bırakmamaktadır: "hazırlıklara bakılacak olursa, La Goulette üzerine gittiğine kesin gözüyle bakılabilir" diye yazmaktadır ([299]). Mayısta donanma Navarin'e varmıştır ([300]); 18'inde ise Malta'dadır ([301]).

Türk donanması bir kez daha bütün hızıyla yol almış ve sürprizle hızın avantajını kendi hesabına geçirmiştir. 17'sinde Carlos de Aragona Siraküza'dan özel ulak ile Don Garcia de Toledo'ya aceleyle kısa bir haber yollamıştır: "sabahın birinde Casibile'deki nöbetçiler 30 atış yaptılar, eğer bir daha aynını yaparlarsa bu endişelendiğimiz gibi Türk donanması olacaktır" ([302]). Haber kısa bir süre sonra teyid edilmiştir: 17'sinde Türk donanması Passero burnu açıklarında "keşfedilmiştir" ve Napoli kral naibi 22'sinde, D. Garcia tarfından verilen ayrıtlı haberlere ekli olan bir mektupla kralı haberdar etmiştir ([303]). Kral ilk kesin haberleri 6 Haziranda alabilmiştir ([304]) .

Tehlike konusunda haberdar edilmiş olmalarına rağmen, savunma sorumlulurı, İspanyollar ve üstad-ı azam, olayın hızı karşısında şaşkınlığa düşmüşlerdir, özellikle de harcama yapmakta ve Malta adasında gerekli yıkımları gerçekleştirmekte tereddüt eden üstad-ı azam. Yiyeceklerin ve takviye güçlerinin sevkiyatında gecikmeler vardır ve limanda tutulan Malta Şövalye Tarikatına ait mükemmel durumda 5 kadırga, Hristiyan donanmasına hiçbir yardımda bulunmamışlardır ([305])

Şövalyelerin direnmesi

Fakat üstad-ı azam Jean de la Valette Parisot ve şövalyeleri kendilerini, hayranlık verici bir şeklide savunmuşlardır. Cesaret herşeyi kurtarmıştır.

18 Mayısta adanın önüne gelen Türk donanması hemen, Malta'nın Marsa Muset den-burası La Valette'e liman görevi yapacaktır- sonra en iyi ikinci demirleme alanı olan güneydoğu kıyısındaki geniş Marsa Sciraco koyunu kullanmaya başlamıştır. Donanma 18-19 gecesinde 3.000 asker çıkartmış, ertesi gün de 20.000 askeri karaya indirmiştir. Boğazına kadar dolan ada çok fazla bir zorluk olmadan işgâl edilmiştir. Şövalyelerin elinde yalnızca Marsa Muset (Marsamuscetto) girişine, Eski Kent'e -Borgo, geniş bir müstahkem mevki- ve St. Michel ile St. Angelo kalelerine hükmeden küçük St. Elmo kalesi kalmıştır. Denizcilikten kaynaklanan nedenlerden ötürü Türkler 24 Mayısta kuşatmaya, bu kalelerin en az güçlüsü olan St. Elmo'dan başlamışlardır, daha sonra kalenin girişine hükmettiği limanı ele geçirmeyi ummaktaydılar. 31 Mayısta top atışı başlamıştır. Ama kale ancak 23 Haziranda çok şiddetli bir bombardmandan sonra ele geçirilebilmiştir. Kaledekilerin hiçbiri kurtulamamıştır. Fakat bu inatçı savunma Malta' yı kurtarmıştır. Bu savunma ile saldırıyı püskürtmek ve Borgo ile St. Michel'de öngörülen inşaatları şövalyelerin mimarı M^0, Evangelista'nın tamamlaması fırsatı sağlanmıştır. Bu savunma aynı zamanda İspanyollara gecikmelerini telâfi etme olanağını da vermiştir. Sicilya kadırgaları komutanı Juan de Cordona'nın, St. Elmo'nun düşmesinden önce Malta'ya yardıma gidebilmesini yalnızca rastlantısal koşullar engelleyebilmiştir. Bu 600 kişilik birlik gene rastlantısal koşullarda, 30 Haziranda çıkartma yapmış ve Eski Kent'e (Cittâ Vecchia) ulaşabilmiştir; bu da ne denizin, ne karanın Türkler tarafından iyi korunmadığının kanıtıdır.

Türkler St. Elmo'yu alınca çabalarını karadan ve denizden önemli, ama kısmen kötü inşa edilmiş St. Michel kalesine yöneltmişlerdir. Top atışları, saldırılar, mayınlar, kayıklarla saldırılar, hiçbiri ihmal edilmemiş, fakat hiçbiri de savunmanın nihai olarak üstesinden gelememiştir. Adeta mucizevi olan kurtuluş 7 Ağustosta üstad-ı azamın bizzat müdahalesi ve Eski Kent süvarilerinin bir huruç hareketiyle gerçekleştirilmiştir. Türklerin arkasına geçen süvariler, saflar arasında paniğe yolaçmışlardır. Bir ay sonra, 7 Eylülde Türk ordusu hiçbir ilerleme kaydedememiştir. Saflarında bu tekrarlanan saldırılardan ötürü ve salgınlar, hatta açlığın da katkısıyla, seyrelmeler meydana gelmiştir. İstanbul'dan asker ve yiyecek takviyesi gelmemektedir. Aslında kuşatanlar da, kuşatılanlar da güçlerinin tükenmesi noktasına gelmişlerdir. İşte bu sırada Don Garcia de Toledo müdahale etmiştir.

Malta'nın kurtarılması

Tarihçiler D. Garcia'nın yavaşlığını eleştirmişlerdir. Davranmak zorunda olduğu koşulları mantıklı bir şekilde tartmışlar mıdır? Malta'yı kaybetmek Hristiyanlık için tam bir felâket olurdu ([306]). Fakat daha yeni kurulmuş olan İspanyol donanmasını kaybetmek, telâfisi mümkün olmayan bir tehlikenin karşısında çırılçıplak kalmak olurdu ([307]). Öte yandan Doğu Akdeniz'le Batı Akdeniz arasındaki bu savaşta, Doğu Batı'ya nazaran seyrüsefere daha uygundur; ve İspanyol donanmasının toplanması sırasında Lion körfezi, adalarla dolu Ege'den çok daha başka zorlukta bir engel çıkartmaktadır. Bir toplanmanın hızlı olmasının engelleri arasında yalnızca mekân yer almamakta, aynı zamanda hepsi birden korsan tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Batı Akdeniz'in tüm noktalarının iaşe, asayiş ve taşıma sorunları bulunmaktadır. Cenova'ya, Livorno'ya, Civitavecchia'ya, Napoli'ye yiyecek, para, asker taşımak gerekmektedir. Nihayet isyanın yakmaya ve alan kazanmaya devam ettiği Korsika vardır.

Alvaro de Bazan komutasındaki İspanya filotillasının yolculuğuna bakarak bu zorluklar hakkında hüküm verilsin ([308]). Mayıs başında bu filotilla Malaga'dadır; buradan Oran'a götürmek üzere top ve mühimmat yükler. Oran'dan Carthagena'ya geri döner,

19 kadırgası ve iki *nave*'sine 1.500 asker bindirir ve Mers-el Kebir'e götürür. Ancak ayın 27'sinde Barselona'ya ([309]); 6 Temmuzda Cenova'ya; 21'inde Napoli'ye varabilir ve bu limanların herbirindeki küçük ödevler onu alıkoyar. Binlerce aynı türden hareketi, birliklerin seferber edilmesini, forsa konvoylarını, *nave*lerin navlun taşımalarını, para göndermeleri hayal edelim. Bütün bunlar zaman istemektedir. Penon filosunu toplamak için 1564'de Ağustos-Eylül ayını beklemeyle geçirmek gerekmiştir. Bu sefer de gemilerin toplanması daha çabuk gerçekleşememiştir. 25 Haziran, St. Elmo'nun düşmesinden iki gün sonra, Don Garcia'nın elinde yalnızca 25 kadırga bulunmaktaydı. Ağustosun sonunda iyi ve kötüleri birarada 100 tane kadırga emri altındaydı. Bu koşullarda beklemekle iyi mi, yoksa kötü mü etmiştir? Gücünü küçük gruplar halinde riske sokmayarak iyi mi etmiştir?

Teknelerin hemen hepsi buraya vardıklarında, Ağustos başında Messina'da ([310]), onların nasıl kullanılmaları gerektiğini tartışmak üzere bir savaş meclisi toplanmıştır. Cüretliler güçlendirilmiş, 60 kadırga ile asker takviyesi gönderilmesini, temkinliler ve uzmanlar -bunlara "pratik denizciler" denilmektedir- Siraküza'ya giderek olayların beklenmesini önermektedirler... 10 gün sonra G.A. Doria'nın gelmesiyle D. Garcia nihayet tüm kadırgaları emri altında toplamış olmaktadır. Bu durumda kimsenin fikrini almadan aniden, güçlendirilmiş kadırgalarıyla adaya birlik çıkartmaya karar vermiştir. Ayın 26'sında yardım filosu Sicilya'dan ayrılmıştır. Kötü hava onun adanın batı ucunda Favignana'ya kadar yolundan sapmasına yol açmıştır. Buradan Trapani'ye ulaşmış, burada 1.000 kadar asker moladan, kaçmak için yararlanmışlardır. Daha sonra iyi bir rüzgârla Lampedusa'ya ve nihayet Malta'nın kuzeyindeki Gozzo'ya varılmıştır. Harekete geçerken donanmayı şaşırtmış olan rüzgâr Malta "kanal"ını teknelerden temizleyerek yardım etmiştir, fakat Hristiyan kadırgalarının Gozzo'ya istenilen zamanda ulaşmaları mümkün olmamıştır. Sonunda savaştan bıkan Don Garcia 5 Eylülde Sicilya'ya geri dönmüştür. Bu başarılamamış harekâtı ona eleştiri, küçümseme, ve alaylara, hatta tarihçilerin ileride yapacakları haksızlıklara malolmuştur. Fakat hemen ertesi gün, G.A. Doria'nın belirleyici müdahalesiyle filo tekrar denize açılmıştır; ayın 7'si gecesi Gozzo ile Malta arasındaki boğazdan geçmiş ve oldukça kötü bir havada Frioul koyunun karşısına gelmiştir. Bir gece çıkartmasının tehlikelerinden kaçınmak isteyen D. Garcia güneşin çıkmasını bekleme emrini vermiştir; çıkartma 1,5 saat içinde ve herhangi bir karışıklık olmadan Melicha Plajına yapılmış ve filo Sicilya'ya geri dönmüştür.

Alvaro de Sande ve Ascanio de la Corna'nın komutasındaki çıkartma birlikleri önce yükleriyle ağırlaşmış olarak -bu gerekiyordu, çünkü hayvan olmadığından bunlar insan sırtında taşınmıştır- yavaş ilerlenmiştir. Askeri birlik güçlükle Eski Kent civarına ulaşabilmiş ve burada surların dışındaki büyük depoya yerleştirilmiştir. Daha da ileri gitmek gerekiyor muydu? Üstad-ı Azam gerekmediğini düşünüyordu. Gerçekten de Türkler konumlarını terketmişler, St. Elmo kalesini boşaltmışlardı ve gemilerine geri biniyorlardı. Bu koşullarda seferi gücü ilerletmemek daha iyi olacaktı ve üstelik, zaten hastalıklar yayılırken bir de Türk siperlerine kadar ceset ve çöplerin arasından ilerlemek bir veba salgınına maruz kalma tehlikesini taşımaktaydı. Ancak, bir Morisco olan bir İspanyol asker kaçağından Hristayan çıkartma gücünün az sayıda (5.000) olduğunu öğrenen Türk komutanları, saldırıya geçmek üzere geri dönmeye niyetlenmişlerdir. Karaya birkaç bin asker çıkartarak Eski Kent'e kadar adanın içlerine girmişler ve burada kentin eğri büğrü sokaklarında kendilerini katlettirmişlerdir; kurtulanlar Piyale Paşanın kadırgalarına kaçmışlar, o da Doğu'nun yolunu tutmuş, donanmanın büyük bölümü Zanta'ya yönelmiştir. 12 Eylülde sonuncu Türk teknesi Malta ufkundan kaybolmuştur. Bu haber üzerine, 60 güçlendirilmiş kadırgasıyla Messina'da olan Garcia de Toledo yeni bir seferi güç yükleyerek, bunu Siraküza'da karaya çıkartmanın iyi olacağına karar vermiştir. Bu adamlar yiyeceği olmayan çiğnenmiş bir adada ne yapacaklardır ki? Ayın 14'ünde Don

Garcia Malta limanına İspanyol ve Sicilya piyadesini, gemilere bindirmek üzere girmiş ve çabucak Doğu Akdeniz yolunu tutmuştur, düşman artçılarından hiç değilse bir iki tekneyi ele geçirmeyi ummaktadır. Böylece ayın 23'ünde Cerigo'ya varmış ([311]), burada hemen hemen 8 gün pusuya yatmış, fakat kötü hava yüzünden amacını gerçekleştirememiştir. 7 Ekimde Messina'ya geri dönmektedir ([312]).

Zafer haberi hızla yayılmıştır. Napoli'de ayın 12'sinde ([313]), Roma'da 19'unda duyulmuştur ([314]). 6 Ekimde, belki de daha önce ([315]) haber Istanbul'u eleme garketmiştir. Hristiyanlar"kimi bir kardeşin, kimi bir oğlun, kimi bir kocanın, kimi bir dostun ölümüne ağlayan Türklerin attıkları taşlar yüzünden kent sokaklarından geçmemektedirler" ([316]). Ancak Batı daha fazlasından endişe ettiği için çok sevinçlidir. 22 Eylül 1565'te Madrid'de hâlâ çok az iyimser olunmaktadır ([317]). Malta'ya gitmek üzere gemilere binmek için birçok diğeriyle birlikte Messina'ya çok geç gelmiş olan Sieur de Bourdilles, takma adıyla Brantôme'un heyecanına bakınız: "Bu andan itibaren yüz bin yıl boyunca büyük İspanya Kralı Felipe şan ve şöhrete layık olacaktır ve eğer Tanrı ona henüz cennetteki yerini, Rodos'a benzemek üzere olan Malta'da bir sürü iyi insanı mükemmel bir şekilde kurtarmış olmasından ötürü henüz vermediyse, bütün Hiristiyanlığın ruhunun selâmeti için dua etmesine de layıktır" ([318]). Yazın Türk kadırgalarının geldiği haberi üzerine büyük endişelerin yaşanmış olduğu Roma'da, Şövalyelerin kahramanlığı kutlanmış, Tanrı'ya yardımlarından ötürü şükredilmiş, fakat bunun tamamen tersine İspanyollara hiçbir şükran borcu ödenmemiştir. Papa onların ne yavaşlıklarını, ne de tahta çıkmasından beri başına çıkardıkları güçlükleri affetmediğini belirten bir tondan konuşmaktadır. Kardinal Pacheco zafer haberini alınca, Papadan görüşme talep etmiş ve bu görüşme olabileceklerin en kötüsü olmuştur. Kardinal krala *quinquenia* tanımak için fırsatın iyi olduğunu söyleyince, yazdığına göre Papa "sanki ona çakmaklı tüfekle ateş etmişim gibi" olmuştur. Ona *quinquenia* göndermek mi diyebilmiştir sonunda, bunu benden istediğinde vermek daha iyi olacaktır. Bir an sonra halka hitab ederken Papa zaferden, ne İspanya kralının, ne genel kaptanın, ne de birliklerinin adlarını anmaksızın ve herşeyi Tanrı'ya ve Şövalyelere bağlayarak, söz etmeyi başarmıştır ([319]).

İspanya'nın ve II. Felipe'nin rolü

Fakat II. Felipe ve Don Garcia'nın hakları tartışma dışına benzemektedir. Malta'nın sürekli olarak Sıvastıpol'u hatırlattığı Jurien de la Gravière değerlendirmelerinde diğer tarihçilerden daha adildir. Vertot, "kuşatmam bitti"nin iyi başrahip Vertot'su; Don Garcia'nın temkinlilik ve yavaşlıklarını, bu yavaşlık sorununu aritmetik olarak ortaya koymaksızın, eleştirmektedir. Manfroni *Storia della Marina Italiana* adlı kitabında bütün şanı İtalyanlara ayırmaktadır; İspanyollar herşeyin altında kalmışlardır. Bunlar gereksiz ulusallık kavgaları, tarihçilerin yer verdikleri kronikçi öyküleridir.

Ancak Malta zaferinin İspanyol toparlanmasının, raslantı ürünü olmayan ve bu 1565 yılında faal olarak sürdürülen toparlanmanın yeni bir aşaması olduğu kesindir. Fourquevaux yılın sonunda Fransa kralının temsilcisi olarak Madrid'e gelmiştir ve 21 Kasında ([320]) Barselona'da 40, Napoli'de 20, Sicilya'da 12 kadırga inşa edildiğini yazmaktadır. Muhtemeldir ki (diye eklemektedir ve burada konuşan Narbonne valisidir), Barselona kadırgalarına koymak için, Fransa kralından Carcassonne yakınlarındaki Quillan ormanlarından bir miktar *"rames à galoche"* alınması için izin istenecektir. II. Felipe'nin sürdürdüğü muazzam çabalar başkalarına da yol açacaktır:? Floransa dükü yeni bir filo inşaına böylece girişmiştir.

Bunun nedeni, Malta çekilmesiyle birlikte Türk tehlikesinin kaybolduğu duygusunun ortaya çıkmamış olmasıdır. Hatta bu yılın sonunda Türkler hiçbir zaman olmadıkları kadar tehtidkâr olarak görülmektedirler. Padişah tekne inşalarını hızlandırmıştır ve 25 Eylülde İstanbul'da (daha henüz donanmanın başarısızlığı bilinmemektedir) daha şimdiden özellikle Apulia'ya karşı olmak üzere yeni büyük girişimlerden söz edilmektedir ([321]). Deniz ordusunun "bozgun" haberi, Fransız elçisinin yazdığına göre, bu tasarıları bir intikam duygusuyla beslemekten başka bir sonuç doğurmamıştır. Kereste sağlanmasındaki güçlüklere rağmen, tersanede 100 tekne inşaı söz konusudur ve hatta padişah 500 gemiden söz etmiştir. 19 Ekim tarihli bir haber "50.000 kürekçi ve 50.000 *assupir*'in Anadolu, Mısır ve Yunanistan'dan Mart ayının ortasında yola çıkacak şekilde hazır" olmalarının emredildiğini bildirmektedir. Malta, Sicilya veya Apulia bu donanmanın hedefi olacaklardır. 3 Kasımda Madrid'de, Fourquevaux'ya göre Türkün "eğer ordusunun Malta'da püskürtülmüş olmasından ötürü öfkeden ölmezse, gelecek yıl denizden ve karadan muhteşem bir çaba sarfedecek" olmasından endişe duyulmaktadır ([322]). 21 Kasımda Madrid'de ([323]), Viyana'dan gelen haberlere göre, Padişahın II. Felipe'ye karşı hassa muhafızları yeniçeriler de dahil olmak üzere, tüm güçlerini kullanacağı öğrenilmiştir. 12 Aralık tarihli haberler Sultan Süleyman'ın imparatora savaş açtığını ve ona karşı 200.000 askerin başında yürüyüşe geçeceğini bildirmektedirler ([324]). Fakat burada yalnızca Sultan Süleyman'ın çevresindekilerin kanılarına rağmen giriştiği bir hareket görülmektedir. Türk donanmasının 1565'tekilerin aynı olan önderlerinin yönetimi altında Malta'ya gönderileceğine kesin gözüyle bakılmaktadır, çünkü Sultan adanın tahkim edilmesine zaman bırakacak olursa, orayı asla ele geçiremeyecektir. Bunun sonucunda işlerin padişah ile imparator arasında ayarlanabileceğine inanılmaktaydı.

Bu söylentiler İspanyol yönetimi tarafından çok ciddiye alınmıştır. 5 Kasım 1565'te II. Felipe La Goulette'in tahkim edilmesini emretmiştir; Figueroa'ya yazdığına göre bu iş için gerekli olan 56.000 düka tahsis edilmiştir ([325]). Bu karar kesine benzemektedir, çünkü kral Adam Centurione'den bu tutarı *a cambio* almasını istemiştir. Emirleri yerine getirilirken eski kalenin çevresinde yeni bir Goulette *(Goleta la Vieja*'nın karşısında *Goleta la Nueva*) yükselmeye başlamıştır. Öte yandan kral, İspanya'ya çağırdığı Alvaro de Bazan'ın 12 kadırgası hariç, tüm donanmasını Sicilya'da tutmaktadır ([326]). Üstad-ı azam kendine yardım edilmezse, adayı terkedeceği tehtidini savurmuş değil midir? Aralık sonunda İspanya kralı ona 50.000 dükalık bir yardım yapmıştır (30.000 nakit, 20.000 yiyecek ve mühimmat olarak), ayrıca en azından Toskana ajanının ifade ettiğine göre, 6.000 piyade göndermiştir ([327]). Fourquevaux 6 Ocakta 1566'da herkesin Türkün ancak Malta veya La Goulette üstüne gelebileceğini düşündüğünü aktarmaktadır. Eğer Malta üzerine gelirse, Katolik Kral oraya 3.000 Alman, 5.000 İspanyol ve İtalyan gönderecek, bunlar St. Elmo tepesinde tahkimat yapacaklardır, çünkü Borgo'nun onarılması olanaksızdır Eğer Türk La Goulette üzerine gelecek olursa, kral oraya 12.000 adam gönderecek ve bunlar kale çevresinde kamp kuracaklardır.

Ancak bu tedbirler, bu çabalar ne kadar övgüye değer olsalar da, olayların akışını zorlayabilecek gerçek bir siyaset meydana getirmemektedirler. Aslında Madrid'de Türklere karşı bir hat oluşturulmasına dair belli belirsiz bir tasarı vardır; söylendiğine göre II Felipe Venedik'le ittifak yapmak istemektedir, ama acaba bu ciddi midir? Venedikliler St. Elmo'nun düşmesi karşısında sevinç duymamışlar mıydı ([328])? Venedikliler iyi ve namuslu tüccarlar olarak Malta Şövalyelerinin Doğu ticaretinde oyun bozanlar olduklarını düşünmekte ve Türkleri Batı'da olanlar hakkında haberdar etmeyi hiçbir zaman sektirmemektedirler. Böylece Fourquevaux, meslekdaşı Venedik elçisinden bilgi almak isteyince, Venedikli ona hemen Signoria'nın İspanya kralıyla bir ittifakı hiç düşünmediğini bildirmiştir.

Fransa ile İspanya'nın ortak bir siyaset yürütmeleri konusunda da aynı şey söz konusudur: havada lâflar ve başka birşey yok. Büyük Bayonne görüşmesi çağdaşların, sonra da tarihçilerin sanacakları gibi, tarihin bir dönemecini meydana getirmemiştir. Pirenelerin yukarı tarafında daha şimdiden aşikâr ihanetlerle, karışık, derinlemesine yaralar almış bir krallık bulunmaktaydı. Başında endişeli bir kadın ve çocuk bir kral bulunmaktaydı. Catherine oğlunu krallığa gösterme işine, tıpkı bir propaganda turnesine girişirmiş gibi -yararlı ama yavaş bir turne- başlamıştı. Yolcular güneye geldiklerinde, İspanyol hükümdarlarıyla muhtemel bir karşılaşmayı müzakere etme fırsatının bulunduğu düşünüldü. Bunu ilk önce kimin düşündüğü önemli değildir (belki yarı yarıya İspanyol ajanı olan Montluc). II. Felipe her hal-ü kârda bizzat ziyaret etmekten kaçındı ve karısının ısrarlarıyla Ocak 1565'te kraliçenin bir an için ailesiyle birlikte olmasına izin verdi. Fakat kendine yalvarılmasının iyi olduğunu düşünmesi veya bunu siyaset olarak yapması, görüşme karşısında kayıtsız kaldığı anlamına hiç de gelmemektedir ([329]).

Pirenelerin öte tarafında gerçekten de, geniş İspanyol dünyası henüz sükûnet içindeydi, ama imparatorluk sorumlulukları ve sıkıntılı bir devlet maliyesi onun üzerine giderek daha ağır bir biçimde çökmekteydi. Felipe tek başına bu imparatorluğun güçlerinin ve zayıflıklarının toplamıydı. Onun yanında karısı Elisabeth, İspanyolların verdiği adla Isabel, *Reina de la Paz,* bir rol oynayabilirdi. Daha henüz bir çocuk, daha çiçeği burnunda genç bir kadındı; ama bazen tasvir edilmekten zevk alındığı üzere mutsuz bir gelin değildi. Çabucak İspanyollaşmışa benzemekteydi ve Bayonne'de her hal-ü kârda kendine öğretilen rolü mükemmelen oynamıştı. Fransa kralı nezdindeki İspanya elçisi Francés de Alava 1 Temmuzda II. Felipe'ye genç kraliçeden söz ederken "Majestelerini olabilecek tüm samimiyetimle temin ederim ki, kraliçe özellikle din konularında, kardeşlik duygularına ilişkin olarak ve Majestelerinin Fransa Kralına karşı sahip olduğu ve olacağı büyük dostluğa ilişkin olarak konuştuğunda, bütün kalpleri fethetti" diye yazmaktaydı ([330]). Ve bunlar gerçek olmalıdır.

8 Nisanda yola çıkan ([331]) genç kraliçe 10 Haziranda ([332]), annesiyle buluştuğu St. Jean-de-Luz'e varmıştır. İki kadın ayın 14'ünde birlikte Bayonne'a ulaşmışlardır. Elisabeth 2 Temmuza kadar, hemen hemen iki ay burada kalmıştır, yani öngörülenden biraz daha fazla ([333]). Bu aile toplantısı, iki hükûmet için de teminatlar almak, evlilik tasarıları yapmak (yüzyılın hükümdar toplantılarının büyük işi), sonra da elleri boş olarak ayrılmanın fırsatı olmuştur; her ikisi de diğerinin içtenliğinden, hiçbir zaman olmadığı kadar kuşkulanmaktadır. Bu sahte bir büyük tarihtir. Tabii ki bizim gözümüzde; olayların aktörleri ile o çağ insanlarının gözlerinde değil.

Hatta II. Felipe'nin kraliçenin peşine gözlemci ve danışman olarak taktığı Alba dükü ve Don Juan Manrique'nin gözlerinde de değil. Alba dükü çağdaşların ve tarihçilerin tasvir ettikleri haliyle, görüşmeye egemen olmuştur. İspanya cephesinden talep edilen, Fransa'yı hareketsizleştirmek, onu iç ve dış kavgaların içine daha derinlemesine batırmaktır. Bu asla dostane, ne de şeytanca bir tavır değildir. Bu adeta İspanyol İmparatorluğu için bir zorunluktur, çünkü Fransa'nın etrafında yer alan bu imparatorluk, bu ülkenin bütün hareketlerinin yansımalarına, özellikle 1564 karışıklıklarından beri Alçak Ülkeler'de olmak üzere, otomatik olarak maruz kalmaktadır. Fakat bu, Fransa'dan, bir kez daha uygun bir maske olarak ileri sürülen dinin savunulması adına, çok fazla şey istemek olmaktadır. Üstelik karşılığında hiçbir şey sunulmamıştır. Ana kraliçe fazlasıyla aşikâr bir şekilde İspanya'ya ait bir oyun için hoşgörü siyasetine son vererek, Fransa krallığının bölünmesine ve küçülmesine razı olabilir miydi?

Gülümsemelere ve şenliklere rağmen, bu görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Hatta görüşmeden önce ve esnasında bazı uyarılar olmuştur. Örneğin 7 Şubatta, Catherine de

Médicis'nin Bayonne'a büyük ihtiyat biriktirilmesini ve İspanya kraliçesi ile maiyetindeki hanımlar için dairelerin *a la espanola* hazırlanması için önceden Toulouse'dan emir yollamasına rağmen, Frances de Alava'nın aktardığına göre, İspanyollar arasında, Fransız hükümdarlarının kendileriyle birlikte -ne rezalet- sapkın "Madame de Vendôme, Jeanne d'Albret'yi de getirecekleri söylentisi çıkmıştır. Raporun bu satırlarının altları II. Felipe tarafından çizilmiş ve kenara *si tal es, yo no dexare ir a la Reyna,* eğer böyleyse, kraliçenin oraya gitmesine izin vermeyeceğim ([334]) diye yazmıştır. Ve hemen ([335]) Fransa elçisini ([336]), görüşmede ne Navarre kraliçesini, ne de Condé prensini görmek istemediği konusunda uyarmıştır. Haziranda, İspanya kraliçesinin gelmesinden biraz önce, bir Türk elçisinin Marsilya'ya geldiğini öğrendiğinde, başka bir olay daha çıkmıştır, İspanyollara göre utanılacak birşey daha! Elçi tarafından azarlanan Catherine de Médicis, kendini elinden geldiğince savunmuştur. İspanya kraliçesinin annesiyle St. Jean-de-Luz' de buluşacağı gün olan 10 Haziran 1565'te Aranjuez'e varacak olan damadının nezdine M. De Lansac'ı aceleyle yollamıştır. Lansac'ın Damada götürdüğü özürün esası şudur: Fransa kral ve kraliçesi bu elçinin hangi amaçlarla geldiğini bilmemektedirler ve bunu anlamak üzere onu karşılamaya La Garde baronunu göndermişlerdir. Eğer elçinin görevi İspanya kralına karşı herhangi birşey içeriyorsa, tabii ki görüşme isteği kabul edilmeyecektir. II. Felipe Francés de Alava'ya "bu konuda ikna olduğumu yazdım, ama bu arada birçok kimse bu elçinin tam da Türkün donanmasını bana karşı göndermiş olduğu bir sırada gelmesi karşısında şaşırmaktan geri kalmayacaktır. Öte yandan, bu elçiye şahsım ile Fransa kralının şahsı arasında varolan dostluğu herkese anlatacak bir şekilde cevap verileceğine güveniyorum" diye yazmaktadır ([337]).

Kuşkusuz bu küçük bir olaydır, fakat İspanyol kuşkularını hiç de dağıtamamıştır. Türk elçisi 27 Haziranda ana kraliçeden çabucak izin almıştır. O sırada Bayonne görüşmesinin tam ortasında bulunulmaktadır ve kraliçe Alba düküne, Türk elçisiyle yalnızca Provence'ta meydana gelen zararlardan söz ettiğini ([338]) ve Türkün de buna, bir Fransız elçisinin Padişah nezdine gönderilmesi koşuluyla, bunların tazmin edileceği cevabını verdiğini anlatmakta acele etmiştir. Dük ise, Fransızların niyeti Türkiye'de bir elçilik açmaktır diye düşünmüştür. Kraliçeye, fakat maden ki Türk donanması buradadır "öyleyse İstanbul'a herhangi bir kimseyi göndermek söz konusu olamaz. Ve gelecek yıl, İspanya kralının donanması öyle bir durumda olacaktır ki, Padişahınki ancak çok az bir zarar verebilecektir" ([339]) demiştir.

Demek ki İspanyollar Bayonne'da Fransa'nın Türklerle geleneksel dostluğunu terkettiğine kesin gözüyle bakmakta ve onu sapkınlara, hatta Padişaha karşı bir cepheye sürüklemeye uğraşmaktadırlar. Bu konudaki açılış birkaç ay sonra açık bir şekilde yapılmıştır. Fourquevaux kraliçeye bu görüşmelerin "sizi çok büyük sonuçları olacak bir hatta çekmek istedikleri"ne benzediğini söylemektedir. İspanyollar Catherine'in Bayonne'da ifade ettiği isteğini kullanmaktadırlar. Kraliçe evliliklerden söz etmektedir, bu evlilikler bir ligaya ulaşacaktır. İspanyollar özellikle ligadan söz etmekte ve Fourquevaux'nun dediği gibi, böylece "kuyruktan" başlamaktadırlar ([340]). Oysa elçi böylesine bir liga için ne kadar da çok tehlike vardır, diye haykırmaktadır, tam da "Türkler Majesteleri ile barış halindeyken ve Fransızlar onların limanlarında iyi kabul görürlerken, adı geçen krallıkta böylesine bir durumla karşılaşmamaktadırlar ve Fransa öyle bir konumdadır ki, Türklerden korkması için bir neden yoktur. Eğer Türklerle barışı bozarsak uyruklarımızın bütün ticaret ve trafiğini engellemiş oluruz. Bu durumda Majesteleri (Felipe) istediğimiz herşeyi kabul etmek durumundadır" diye yazmaktadır. Oysa Catherine'in istediği çocukları için avantajlı evliliklerdir ve bunlar Fourquevaux'ya, başta Orléans dükünrün II. Felipe'nin razı olmuşa benzemeyen kızkardeşi Prenses Jeanne ile olan evliliği olmak üzere, gerçekleşmeleri az muhtemel olarak gözükmektedir. Marguerite ile Don Carlos'un evliliği için de aynı durum söz konusudur. İspanyol

diplomasisi yalnızca kozlarını oynamaktadır; bu Fransa hükûmetini elde tutma değilse bile, zaptetmenin bir biçimidir.

Bu da küçük bir oyundur. Madrid büyük bir katolik siyasetinden paravana olarak yararlanmaktadır. Fakat aslında söz konusu olan bir İspanyol siyasetidir (zaten büyük bir katolik siyaseti ancak, IV. Pius'un yeni ölmüş olduğu Roma'dan kaynaklanabilirdi). Üstelik İspanya'da henüz büyük bir Akdeniz siyaseti arzusu da yoktur. Bu siyaset bir atılımı, bir tutku, çıkarlar, para gücü, henüz Temkinli Kralın payına düşmeyen davranış serbestisi gerektirecektir. Kral kendini heryerde tehlikelerle çevrelenmiş olarak hissetmektedir. Akdeniz'de kuşkusuz tehlike vardır; ama Atlantik'te protestan korsanlar, Alçak Ülkeler sınırında Fransızlar tehlike yaratmaktadırlar ve Alçak Ülkeler'in bizzat kendisi, kendilerini haber veren karışıklıklardan ötürü bir tehlike merkezidir ve bu tehlike tüm İspanyol güçlerini tehtid ederek, onların büyük düzenleyici Anvers istasyonunda toplanmalarına yol açmaktadır. Daha 1565 Aralığında, II. Felipe'nin Flandre'a gideceği söylentisi çıkmış ve bu rivayet yayılarak yıllar boyu sürmüştür ([341]).

Fiili olarak herşey II. Felipe'nin şu veya bu büyük siyasal amacı izlemesini veya bunu bir andan fazla izlemesini yasaklamaktadır. Saltanatının ilk on yılı süresince ancak tehlikelerin en acillerine, en korkutucu olanlarına karşı hareket edebilmiştir. Ve bunların üzerine, geleceği tehlikeye atmamak için, mümkün en az maliyetle gitmiştir. Saltanatının sonlarında Temkinli kral olmanın çok uzağında olacak olan emperyalist çıkışların çok uzağındayız.

KUTSAL LİGANIN KÖKENLERİ: 1566-1570

1556-1570 arasında olaylar hızlanmıştır. Kuşkusuz bu, 1565 sonbaharında Malta tiyatrosunun aniden ve kötü bir şekilde sona erdirdiği, nisbeten sakin bir dönemin mantıki ürünüdür.

Ancak belirsizlik sürmektedir... Akdeniz İspanyol İmparatorluğu'nun artan güçlerini tasarılar ve güçlü girişimler biçiminde kendine çekecek midir, yoksa bu güçler II. Felipe'nin iktidarının diğer kutbu olan Alçak Ülkeler'e mi gideceklerdir? Bu tereddütlerin uzun zaman belirsiz olan bir siyasal meteorolojide sorumluluk payları vardır. Nihai olarak bu konuda kim karar verecektir? İnsanlar mı, koşullar mı? Bunlar bazen abes bir şekilde birbirlerine eklenmektedirler. Batı mı, yoksa her zaman "havada asılı duran" ve Hristiyanlığın üzerine çökmeye hazır olan Türk Doğu'su mu?

1. Alçak Ülkeler mi, yoksa Akdeniz mi?

V. Pius'un seçimi

7 Ocak 1566'da beklenmeyen bir oylamayla, çağdaşları tarafından Alessandria kardinali olarak bilinen kardinal Ghislieri papalık tahtına çıkmıştır. Seçilmesini sağlamış olan Charles Borromeo ve taraflarına şükran borcunu ödemek üzere, aslında onu hiç de sevmemiş olan öncelinin şerefine, V. Pius adını almıştır: iki adam arasında canlı bir zıtlık vardır. Milanolu zengin ve güçlü bir aileye mensup olan birincisi, bir siyaset okulu, bir hukukçu ve hepsinden fazlası bir Rönesans adamıdır. V. Pius ise çocukken çobanlık yapmıştır. O, karşı-Reform döneminde kilisenin en tutkulu hizmetkârlarını aralarından sağladığı sayılamayacak kadar çok fakir çocuklardan biridir. Zaten yüzyıl ilerledikçe onlar -fakirler- kilisenin tonunu giderek daha fazla vereceklerdir. Fakirler (veya 1566'da amcası Hippolite d'Este'i seçtirmek için boşuna uğraşacak olan Alphonse de Ferrare'nin gülümsemeden söylediği üzere) sonradan görmeler. V. Pius tam bu sonradan görmelerden biri olup, ne "prens" ailesinden, ne de çevresi ve dostu olan bir kişidir ve o olmasaydı "çevre"nin de olmayacağı uzlaşmalara hazır değildir. Fakirin sertliği, acılığı, hoşgörüsüzlüğüne sahiptir, gerektiğinde aşırı sert, affetmeyi reddeden biri olmaktadır. Kuşkusuz bir Rönesans papası değildir: devir değişmiştir. Bu konuda bir tarihçi ondan Orta Çağa ilişkin bazı şeyler bulmaktan zevk almıştır; biz başka bir tarihçiyle birlikte Kitab-ı Mukaddese ait bazı şeylere sahipti diyelim ([1]).

17 Ocak 1504'de ([2]) Alessandria yakınlarında Bosco'da doğmuştur ve okula gidebilmesini bir raslantıya borçludur. 14 yaşındayken Voghera'daki Dominiken manastırına girmiştir. 1521'de Vigarano manastırında tarikatın kuralları kendine tebliğ edilmiş, Bologna ve Cenova'da eğitim gördüğü 7 yıldan sonra papaz olmuştur. Bundan sonra inatçı bir şekilde yoksul, yolculuk ettiğinde ancak yayan ve heybesi sırtında dolaşan, dominikenlerin en mütevazisi Alessandriolu Fra Michele'nin hayatı kadar birlik içinde hiçbir şey yoktur. Şerefler ona gelmekte, fakat o her zaman reddetmektedir; ve zor görevler ona refakat etmektedir. Önce *prior*, sonra *providotore* olduktan sonra 1550'ye doğru Côme diyakozluğu engizitörü olmuştur, burası sınırın ve katolik savunmasının gergin sinirli bir noktasıdır. Burada inatla savaşmıştır. Ve tabii ki bu 1550 yılında sapkınlara ait kitap denklerini müsadere ettirmiştir ki, bu da inanılmaz güçlüklere malolmuştur. Bu arada Roma'ya da gitmiş ve başta Kardinal Caraffa olmak üzere, Engizisyon kardinalleriyle temas kurmuştur, Caraffa artık onunla ilgilenmeye başlamıştır. Bu destek onun III. Julius'un Engizisyon genel komiseri olarak atanmasını sağlamıştır. IV. Paulus'un 4 Eylül 1556'da Papa olmasıyla Sutri ve Nepi piskoposu olmuş, fakat Papa onu yanında istediğinden, Engizisyon sarayı başkanı yapmıştır. 15 Mart 1557'de ise kardinalliğe yükselmiştir. Geleceğin V. Pius'u gerçekten de IV. Paulus'un gönlüne göre biridir; hoşgörüsüz, tutkulu şiddete ve demir bir iradeye sahiptir... Kendinden önceki Papa IV. Pius ile doğal olarak iyi geçinememiştir: IV. Pius "Alessandria kardinali"yle anlaşmayacak kadar çok "dünyevi", uyuşmalara çok yatkın, insanları memnun etmeye çok istekli biriydi. 1556'daki yeni Papanın, V. Paulus adını alması gerekirdi.

Bu dönemde bu uzun beyaz sakallı, saçsız yaşlı adam, bir deri bir kemik kalmış bu çilekeş ([3]), aslında olağanüstü bir canlılık ve sınırsız bir faaliyet gücüne sahipti. Roma' daki dehşetli *sirocco* günlerinde bile, hiçbir şekilde dinlenmezdi. Azla yetinirdi; "öğlenleri içine ekmek doğranmış çorba, iki yumurta ve yarım bardak şarap; akşamları bir tabak sebze çorbası, bir salata, birkaç kabuklu deniz hayvanı ve közleme bir meyva. Sofrasında et haftada yalnızca iki kere görülmekteydi" ([4]). 1566 Kasımında savunma çalışmalarını görmek için gittiği sahilde, eskiden olduğu gibi tahtırevanın yanında yayan yürüdüğü görülmüştü ([5]). Onu papalığa seçtiren ne kendi, ne de bu sefer seçimlere yabancı kalan hükümdarların entrikaları olmayıp, erdemi olmuştur ([6]). 1565'te Roquesens II. Felipe'ye "bir din bilgini ve iyi bir insandır, örnek alınacak bir hayatı ve büyük bir dinsel heyecanı vardır. Benim kanıma göre şimdiki zamanda papa seçilmesi gereken kardinal odur"([7]) diye yazmaktaydı.

V. Pius Sanctus Petrus'un tahtına çıkınca geçmişini inkâr etmemiş ve daha hayattayken efsane olmuştur. Papalığının daha ilk yılından itibaren, Requesens gıptayla, üç yüzyıldan beri Kilisenin daha iyi bir öndere sahip olmadığını ve onun bir aziz olduğunu tekrarlıyordu. Bu aynı yargıya Granvelle'in yazdıklarında da rastlanmaktaydı. ([8]). Pius'a olağandışı karakterini hesaba katmaksızın yanaşmak mümkün değildi. Zeten ona ait en küçük metin bile, garip bir şiddet ve onun varlığını hissetme duygusu uyandırmaktadır. Pius dinsel şevkle yaralanmış olarak doğaüstünde yaşamaktadır, ve bu aşağılık dünyada siyasetin akli küçük hesapları içine hapsolmamış olması, V. Pius'u tarihin öngörülemez ve tehlikeli büyük güçlerinden biri haline getirmiştir. Bir imparatorluk danışmanı 1567'de "şimdiki papanın azizliği ne kadar büyük, ifade edilemez, ölçü dışı ve alışılmadık olsa da, ölmüş olmasını tercih ederdik" diye yazmaktaydı ([9]). Kesin gözüyle bakılması gereken, bu azizliğin bir sıkıntı kaynağı olduğuydu...

Hoşgörüsüz ve garip düşüncelere sahip olan V. Pius, Hristiyanlığın kâfirlere ve sapkınlara karşı çatışmalarının anlamını herkesten daha iyi anlamıştır. En büyük düşü bu kavgaları vermek ve Hristiyanlığı kendi içinde bölen çatışmaları mümkün olduğunca çabuk yatıştırmaktı. Çabucak, II. Pius'un Hristiyan hükümdarlar arasında Türke karşı

birlik kurmaya dair eski tasarısını yeniden ele aldı. İlk hareketlerinden biri, Felipe'den Roma'dan vazgeçmesini, IV. Pius'un papalığı sırasında Requesens'in geri çağrılmasına yol açmış olan, Fransa'yla öncelik savaşına son vermesini istemek olmuştur ([10]). Böylesine çatışmalar Çok Hristiyan Kralı Türklerle ittifaka sürüklemekten başka bir sonuç vermemişlerdir.

İlk hareketlerinden biride,„İspanya'nın deniz donanımına katkıda bulunmak olmuştur. Kilisenin İspanya'ya lütufta bulunmasının hangi pazarlıklar sayesinde olduğu bilinmektedir; papanın akraba ve gözdelerine sunulması gerekenler, ek harcamalar, bunların gerektirdiği zaman. Öte yandan IV. Pius tarafından 5 yıl için tanınmış olan kadırga *subsidio*'su, tam da V. Pius seçildiği sırada sona ermiş bulunmaktaydı, yeni papa bunu tartışmaksızın hemen yeniledi. 11 Ocak 1566'da, papalık tahtına çıkmasından 4 gün sonra, Requesens, Gonzalo Perez'e yazarken, bu *quinquenio*'nun krala tek bir maravedise bile malolmamasından ötürü sevinmekteydi. "Geçen sefer bu iş Napoli Krallığındaki vassaller üzerinden 15.000 dükalık rant ve papanın yeğenleri için İspanya'da 12.000 dükalık da maaş gelirine mal olmuştu, tabii müzakerelerle görevli olanların yollanması için harcanan muazzam tutarlar hariç" ([11]). Papa değişince adetler de değişmiştir. Kilise V. Pius ile kesinlikle enerjik ve yeni bir Haçlı Seferine kararlı bir efendiye sahip olmuştur. Öte yandan, 1566 yılının olayları Haçlı Seferi için uygun bir iklim yaratmaktan geri kalmamışlardır.

Türkler Macaristan ve Adriyatik'te

1565 Kasım ve Aralığında Doğu Akdeniz'den gelen haberler tehlike çanlarını çaldırmaktadırlar. Kardinaller Meclisi toplantısının olduğu gün, 30 Aralık 1565'te görüşme isteği kabul edilen Venedik elçisi, bu kötü haberler yüzünden, kardinallerden papayı çabuk seçmelerini istemiştir ([12]). Halk arasında geçen yıl Malta'da olduğundan daha güçlü bir donanmadan söz edilmektedir.

Bu Kasım ve Aralık haberleri, genel kurmayların devasa hazırlıklarını açıklamaktadır. II. Felipe 16 Ocakta Chantonnay'ye, 1565'tekinden daha kalabalık ve güçlü bir Türk donanmasının haber verilmesi üzerine, en fazla tehtid altındaki iki kalenin savunmasına katkıda bulunmaya karar verdiğini hatırlatmaktadır: Malta'ya Şövalyelerin kendi mevcutlarına ilâve olarak, eski birliklerden 1.000 İspanyol, 2.000. Alman ve 3.000 İtalyan göndereceğini; yeni kalenin henüz bitirilmediği La Goulette'e 5.000 eğitilmiş İspanyol, 4.000 İtalyan ve 3.000 Alman olmak üzere, yer olmadığından, su bakımından zengin civar "dağlara" yerleştirilecek 12.000 adam yollayacağını bildirmiştir. ([13]). Bu planlar birçok tedbirlere yol açmış ve II. Felipe'nin dikkatli bürokrasisi bunların altından mükemmel bir şekilde kalkmıştır. Bu kez hiç de sessiz olmayan, tamamen tersine reklama yönelik bu çalışmalar, Madrid'deki yabancı elçilerin tümü tarafından işaret edilmişlerdir ([14]). Emirler yüksek sesle ve anlaşılır bir şekilde verilmektedir; atamalar birbirini izlemektedir: Ascanio della Corna Malta'ya gönderilecek Almanların komutanlığına; Alba dükünün oğlu Don Hernando de Toledo La Goulette'e ve D. Alvaro de Sande Oran'a atanmışlardır. ([15]). Fourquevaux 26 Ocakta Napoli garnizonlarından devşirilerek Oran'a gönderilen 2.000 kişilik bir İspanyol kafilesinden söz etmektedir. Hatta, İspanyolların Türklerin Apulia ve Sicilya'ya saldırmalarını arzu ettiklerini yazacak kadar ileri gitmektedir, çünkü böylesine bir durumda "bütün Hristiyanlığın yardıma koşacağından" emindirler. Bir ay sonra aynı Fourquevaux İspanya kralının Venediklileri Türklere karşı bir ittfakın içine çekmek için, onlara İtalya da dört kent sunmaya hazır olduğunu naklet-mektedir ([16]).

Ancak, İspanyol silahlanması konusunda yapılan reklamlardan kuşkulanmaktadır. Alba dükünün kendine aktardığı rakamların abartılmış olup olmadıklarını kendine

sormaktadır. Haksız kuşkular; bu rakamların aynıları kralın emir ve talimatlarında da yer almaktadır ([17]). Geriye, İspanyolların adetlerinin tersine olarak, bu hazırlıklar konusunda neden bu kadar gürültü kopardıklarını anlamak kalmaktadır. Acaba başka şeyleri gizlemek için mi? Barselona ve Napoli'de sürdürdükleri ve bu sonuncu kentte en azından forsa yokluğu yüzünden sıkıntıda olan deniz donanımı konusunda ise çok sessizdirler ([18]).

Ancak İstanbul'dan, eğer doğruysalar, bu tedbirlerin önemlice bir bölümünü gereksiz hale getiren haberler gelmektedir. Gerçekten de, 10 Ocak tarihli bir rapor donanmanın çıkacağını, fakat Malta'ya gideninden daha zayıf olacağını, çünkü kürekçi ve mühimmat eksikliğinin bulunduğunu bildirmektedir. Büyük bir harekâta girişmeksizin, belki de İspanyol donanmasının toplanması işlemlerini rahatsız etmek üzere Cenova kıyılarına kadar bir akına katılacak, Piyale Paşanın komutasında yüz kadar kadırganın olacağı öngörülmekteydi. Öte yandan ve bu büyük haberdi: herşey yaşlı Sultan Süleyman'ın bizzat Macaristan'a gideceğini ve oradan da Viyana'ya ilerleyeceğini teyid ediyordu ([19]) Savaş 1565'te Balkan sınırları boyunca fiilen başlamıştı bile. Maximilen bu savaşa son vermek ve 1562 ateş-kesi çerçevesine geri dönebilmek için ajan ve mektupları boşuna göndermiştir; büyük askeri hazırlıklar yapan Sultanın zihninden ateş-kes mümkün olduğunca uzaklaşmıştı: 200.000 Türk ve 40.000 Tatarın sefere katılacaklarından söz edilmekteydi. Türk önderler daha şimdiden *carissimus* hale gelmiş olan at ve develerin alımında servetlerini tüketerek sefere hazırlanıyorlardı. Teşhise izin veren bir nokta da, Rodos'un yaşlı sancak beyi, Arşipel muhafızı Ali Portuk Beyin kadırgalarıyla birlikte, tekne ve nehrin üzerinden geçişi sağlayacak köprüleri yapmak göreviyle Tuna'ya hareket etmesidir ([20]).

Ancak Batı'ya karşı deniz tasarıları terkedilmiş değildir. 27 Şubatta İstanbul'a kürekçiler gelmiştir ([21]), bu kadırgaların hazır olduklarının işaretidir. Kadırgaların 1 Nisan civarında hareket edecekleri bildirilmektedir. Fakat bütün haberler sayılarının yüzü geçmediği konusunda uyum içindedirler ([22]). Ve Macaristan'da bir savaş olacağı kesinleştiğinden, Akdeniz'deki tehlikeye küçülmüş gözüyle bakılabilir ([23]). Belki de çok sayıdaki Cenevizli dönmenin varlığından ötürü, Doğu Akdeniz'de en iyi haber alma servisine sahip olan Cenova, 9 Şubat 1566 tarihli bir mektupla, Türk donanmasının Venedik körfezine girip, Fiume'ye saldırıp, önemli bir ganimat kaldırdıktan sonra, padişahın Macaristan'daki ordusuna yardım için yol açmaya çalışma niyetinde olduğu konusunda uyarılmıştır ([24]). Eğer İspanyol donanmasının toplanmadığını öğrenirse, daha ileri gitmeyecektir.

Artık herkes rahat etmeye başlamıştır. Requesens'in 18 Nisanda krala yazdığına göre, Maltalılar üstlerine çöken ağır ipotekten artık kurtulduklarını düşünmektedirler ([25]). II. Felipe Mayısta, kışın verilen kararların çoğundan vazgeçmek üzereye benzemektedir ([26]) ve tasarruf yapmak isteyen Napoli kral naibi Don Garcia de Toledo'ya ödünç verdiği ve Sicilya ile La Goulette'te olmaları gereken Napoli garnizonundan 1.500 İspanyol kendine geri verilince, 20 Nisanda Almanlara yol verme izni talep etmiştir ([27]).

Ancak Türk donanması 30 Martta İstanbul'dan ayrılmıştır; bazılarına göre 106, bazılarına göre de, İskenderiye'den gelen 10 tanesinin de dahil olduğu yalnızca 90 kadırga ile ([28]). Fakat donanma Arşipel'den çıkmakta acele etmemektedir. Burada zaten savaş da olmaksızın, Sakız Adası'ndaki Ceneviz egemenliğine son vermekle uğraşmış, başlangıçta *signori mahonesi*'yi kadın ve çocuklarıyla Kefe'ye sürgüne yollamakla yetinmiştir ([29]). 10 Mayıs'ta Korfu'da hâlâ bu donanmanın körfeze gireceğine inanılmaktadır ([30]), fakat ancak 10 Temmuzda adanın boğazında görülmüştür ([31]). Ayın 11'inde Valona'dadır ([32]), buradan kısa bir süre sonra Draç'a geçmiş, sonra Cattara ağzına ve muhtemelen ayın 23'ünde Castelnuovo'ya varmıştır ([33]).

Bu haberler üzerine Malta üstad-ı azamı ve Don Garcia de Toledo gereksiz askerlerini çekmeye karar vermişlerdir, çünkü mevsim Türk donanmasının adaya karşı bir harekâta girişmesine izin vermeyecek kadar ilerlemiştir ([34]). Bu durumda 18 kadırga Alman askerlerini geri çekmek üzere gelmiş ve birkaç ay önce Felipe tarafından adaya gönderilmiş olan birliklerin genel komutanlığına atanmış olan Pescara markisi, yapacak işi olmadığından görevinden ayrılmıştır. Türk donanmasının Adriyatiğe girmesi bir korku sıçraması yaratmanın tersine, İspanyolları sevindirmişe benzemektedir... Körfez, Venediklilerin işidir. Silahlanmak, pazarlık yapmak, tedbir almak onlara aittir. Macerada İspanyolların riski nedir? Napoli kıyıları alarma geçirilmiş, savunulmuş, halkı iç kesimlere aktarılmıştır.

Venediklilerin aldıkları haberlere göre, 21 Temmuzda Cattaro'ya gelen Türk donanmasında 120'si kadırga, kalyota ve futa olmak üzere 140 tekne bulunmaktadır. Ayın 22'sinde Piyale Paşa 3 kadırgayla Raguza'ya kadar giderek, St. Blaise Cumhuriyetinin haracını almıştır ([35]). Birkaç gün sonra donanma Abruzzelerin en verimli kıyıları boyunca güç gösterisine başlamıştır ([36]). 29 Temmuzda Francavilla yakınlarına 6-7 bin asker çıkartıp, halkı tarafından terkedilmiş kenti ele geçirmiş ve ateşe vermiştir. Bir kadırga ve iki kayık Francavilla'dan yola çıkarak Pescare sularını keşfe gitmişlerdir; fakat savunma halindeki kentten bir iki top atışı yapılınca tekneler vira etmişler, donanma da Ortona a Mare'ye yönelmiştir. Burada da kenti boşaltılmış olarak bulmuş ve kıyıdaki birkaç köyle birlikte onu da yakmıştır. Türkler 5 Ağustosta Capitanata eyaletinde Serra Capriola denilen bir mevkie kadar, karanın 8 mil kadar içine girmişlerdir. Sonunda güçlü ve beklenmedik bir savunmayla karşılaşmışlar ve düzensiz bir şekilde geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ayın 6'sı akşamı filo Vasto önünde 80 kadırga ile görünmüştür, fakat geceyle birlikte kaybolmuştur. Ayın 10'unda Napoli'de, Capitanata valisinin mektuplarından, kötü havanın dört Türk kadırgasının Fortor kayalıklarına vurduğu öğrenilmiştir ([37]). Mürettebat kurtulmuş, fakat topların ve araçların toplanması, sonra da belki Türklerin yüzdürmeyi başardıkları teknelerin yakılması emri verilmiştir. Rapor, düşman donanmasının krallığın kıyılarına tekrar gelmesi halinde, herşeyin düzen içinde olacağını ilâve etmektedir. Bu arada, bir önceki saldırının çok düşük bir etki yapmış olması karşısında sevinilmektedir. Donanmanın Sakız Adası'na hareket ettiğini öğrendikten sonra, kral naibinin kıyının savunulmayan bütün noktalarının iyice boşaltılmasını emretmesiyle, Türkler heryerde boşluk içinde kalmışlardır. Donanma krallığa geldiği her seferinde, arkasında Katolik Majestelerinin çok sayıda kadırgasının olduğu durumlarda bile, en azından 5-6 bin esir almıştı. Maddi zararlara gelince, bunlar başlangıçta endişe edildiğinden daha azdı ([38]).

Oysa daha şimdiden Türk donanması dönüş yolunu tutmuşa benzemekteydi. 13 Ağustosta Castelnuovo'da karina temizliği yapmış ve sonra kürekçileri bitkin ve hastalıktan kırılmış olarak İnebahtı'ya ulaşmıştır. Kısa bir süre sonra Preveze'ye gitmiş ve söylendiğine göre, buradan da İstanbul'a doğru yelken açmıştır ([39]). Bu durumda donanmanın Eylülde Arnavutluğa -o zaman denildiği gibi "Cimara"- geri dönmesi ([40]) şaşkınlık yaratmıştır. Türk donanması Valona'ya kadar çıkmıştır. Acaba bu sefer, yalnızca ayaklanan Arnavutluğu cezalandırmak için midir ([41])? Kral naibi fazla endişelenmeden bu soruyu sormuştur, çünkü İspanyolların Almanları geri çektikleri Napoli sahilleri alarm halinde tutulmaktadırlar. Yeni tehlike kış gelmeden önce, gürültüsüzce kendiliğinden ortadan kalkmıştır.

1566 deniz seferi böyle olmuştur: her iki taraftan da -Türk cephesinden Adriyatik cephesinde çok az şey yapılmış, İspanyol cephesinde de beklemekle yetinilmiştir- genişliği olmayan bir sefer. İspanyollar bir an için, sanki niyetleri olduğu düşüncesini uyandırmış olmalarına rağmen, Cezayir ve Tunus'a karşı bir hakekete girişmekten

kaçınmışlardır ([42]). Bu yılın sükûnetine ayak uydurmuşlardır, ama bu yıl başka darbe ve tehlikelere hazırlanmaktadır. Venedik başkaları için kaygılanma adetine pek sahip olmadığından, kimse ona acımamaktadır ve hedef odur. Türkler tüm anlaşmalara rağmen onun körfezine gelmektedirler. Venedik bunun endişeleriyle hemen tanışmış ve durumu göğüslemek zorunda kalmıştır. Temmuzda 100 kadar kadırgayı suya indirmiş ([43]) ve belki de bu kararlı tutum Türklerin kuzeye doğru daha fazla ilerlemelerini durdurmuştur. Ne olursa olsun, Venedik çok kaygılanmış ve bu kaygılar İtalya tarafından paylaşılmıştır, hatta Papa Venedik taleplerini desteklemeyi kabul etmiştir. Temmuz sonu, Ağustos başında Don Garcia de Toledo'a Brindisi'ye bütün filosuyla gelmesi için hem kardinal Alessandrino'ya yazdırtmış, hem de kendi yazmıştır, çünkü Venedikliler 100 kadırga donattıklarını ve eğer bunlar Don Garcia'nınkiler ile birleşecek olursa, Türklere saldırmanın mümkün olacağını söylemişlerdir([44]). Don Garcia 7 Ağustosta ([45]) Papaya, kilisenin ve İspanya'nın devletlerini savunacağına yemin ederek, ama cüretli tasarıyı kabul etmeksizin bir cevap yazmıştır. Kuşkusuz İspanyol ve Venedik güçlerinin arasında kalan Türk donanması kurtulamazdı. Fakat Venedik ancak kendini tehtid altında hissettiği bir an için savaşmayı arzulamıştır; ve bilge, temkinli, hastalıklı Don Garcia güney yönünde saldırgan olma emrini almamıştır. Herhalde Kanuni Süleyman'ın donanmasını yok etme konusunda mükemmel bir fırsatın olduğunu yalnızca papa düşünmüştür.

Etkilerinin de gösterdiği üzere çok sınırlı olan bu Adriyatik savaşı, aynı dönemde Avrupa'yı sarsalayan genel alt-üst oluştan ötürü, o sıralar dramatik olarak gözükmüştür. Fransa'da Brantôme'a bakınız; kıpırdanmalar, yolculuklar, gençlik kaygıları dönemidir... Biri genç Guise düküyle Macaristan'da çarpışmaya gidecektir; bir başkası Napoli'ye gidecek; Montluc'ün oğlu gibi bir diğeri de Atlantik'te macera peşinde koşacak ve Madera'nın alınması sırasında ölecektir ([46]). Artık kimse yerinde durmamaktadır. Bizzat II. Felipe yolculuktan söz etmektedir. Savaş heryerde çehresini göstermektedir. Ağustos ayında hemen tamamiyle ayaklanan Alçak Ülkeler'de ve Adriyatik'te, Karadeniz'e kadar öfkeli bir kıta savaşının kalın kızıl çizgisini yaymakta, Adriyatik filoları savaşını muazzam mesafeler üzerine uzatmaktadır.

Macaristan'da savaşın yeniden başlaması

İmparator Ferdinando'nun 25 Temmuz 1564'te ölümü, Türkler için haraçların ödenmemiş kısımlarını talep etmenin ve 1562 ateş-kesini tartışmalı hale getirmenin bahanesi olmuştur. Ödeme 4 Şubat 1565'te ([47]) yerine getirilmiş ve karşılığında ateş-kesin 8 yıllık bir süreyle teyidi sağlanmıştır. Fakat Erdel'e karşı olan tasarılarından vazgeçmeyen Maximilien önemli miktarda asker toplamış ve Tokay ile Serencs'i zaptetmiştir. Oysa Erdel'e değmek veya bu noktada Türklerin eylemine zıt davranmak, yavaşlamış olun uyuşmazlıkların ateşini canlandırmak, ve adet olduğu üzere, akınlar ve kuşatmalarla çüzülen "açık" bir savaşın başlatılması anlamına gelmektedir. Macar sınırı 1565'te her zamankinden daha kaygılıdır. Tıpkı bir an havasına girer gibi Erdel çatışmalarına bulaşan Maximilien, barışçı çabalara boşuna girmiştir ve bunlar zaten o kadar samimi girişimler değildir, çünkü barış istemekle birlikte, hiçbir şeyi terketmeye razı değildir. Üstelik karşısında vezir-i azam Sokollu Mehmed Paşa ile, Malta başarısızlığını bazı parlak zaferlerle silmek isteyen bizzat padişahın artan düşmanlıklarını bulmaktadır. Öte yandan Budin Paşası Arslan Bey de, Hristiyan Macaristan'ının korumasız yerlerine saldırarak, savaşı ilerletmekten geri kalmamaktadır. Örnek olmak üzere, 9 Haziran 1566'da bizzat küçük Palota kalesine saldırmıştır, fakat bu biraz erken olmuştur, çünkü imparatorluk askerleri, tam paşa kaleyi ele geçirecekken ona engel olmuşlar ve atılımlarından yararlanarak, bu sefer kendi hesaplarına Vessprim ve Tata'yı ele geçirmişler ve kentte

bulduklari herkesi, dost veya düşman, Türk veya Macar ayırım yapmaksızın katletmişlerdir ([48]).

Böylece Macaristan savaşı yeniden başlamış olmaktadır. Bunun bir sürpriz olduğu söylenemez. Viyana'da bir Türk tepkisinin beklenmesi gerektiğini herkes bilmekteydi. Alman Diet'i o yıl için 24 *Römermonate*'lik bir yardımı, artı gelecek üç yıl için de, her yıl buna üç tane daha eklenmesini kabul etmiştir ([49]). Londra'daki İspanyol elçisi 29 Nisan 1566'da bu yardıma ilişkin olarak, üç yıl süre için 20.000 piyade ve 4.000 attan söz etmekteydi ([50]). Öte yandan, Maximilien papalık devletinden ve II. Felipe'den para ve asker cinsinden yardımlar sağlamıştı; bunların miktarları konusunda belgelerimiz biraz farklılaşmaktadır, fakat önemli büyüklüklerde olmuşlardır. Madrid'deki Toskana temsilcisi 23 Mart 1566'da 6.000 İspanyol askeri va aylık 10.000 eküden (bunlar II. Felipe tarafından 1565'ten itibaren sağlanmıştır ([51]) söz etmektedir. Bu tutarlar Fuggerler ve Cenevizli bankerler aracılığıyla ödenecektir ([52]). Bir ay sonra, 6 Haziranda 300.000 ekülük bir ödemeyi hesaba katmaksızın, aylık 12.000 eküden söz edecektir ([53]).

Demek ki imparatorun hazırlanmak için zaman ve olanağı olmuştur. Yazın Viyana yakınlarında, oldukça karışık gruplardan meydana gelen 40.000 asker toplanmıştır ([54]), ama bunlar ona savunmadan başka bir işte umut vermemektedirler; fakat zaten başka bir niyeti de yoktur. İstanbul ile Budin arasındaki mesafe uzun olduğundan, muazzam Türk ordusunun fiilen hızla ilerleyemeceğini hesaplamaktadır; bu güzergâhın 90 *giornate* çektiği hesaplanmaktadır. Demek ki Türk ordusuna savaşmak üzere az bir zaman kalacaktır, çünkü Ekim ayından itibaren soğuk ve adeta boş bir ülkede iaşe sorunları ona zorluk çıkartacaktır. En azından imparatorun palavrayla karışık olarak Venedik elçisi Leonardo Contarini'ye ([55]) açıkladıkları bunlardır. Aynı elçi 20 Haziranda aşikâr bir şekilde abartılmış rakamlar olan İmparatorluk ordusunun 50.000 piyade, 20.000 süvari ve önemli bir Tuna filosundan meydana geldiğini aktarmakta değil midir ([56])?

Gerçekte Maximilien'in ordusu, Busbec'in 1562'de gördüğü ve çok sert bir şekilde yargıladığından daha değişik nitelikte değildir. Fourquevaux bu savaşın imparatorluğun aleyhine döneceğini düşünürken ve "Türklerin Büyük Senyörü Macaristan'daki seferinde inad etsin; çünkü aksi taktirde, olaylar bu tarafta yatışacak olursa Alman haşeratından çekinmek gerekecektir" diye temennide bulunurken haksız değildir ([57]). Din savaşları yüzünden mahvolan, Alman paralı süvarileri tarafından sıklıkla çiğnenen Fransa'nın talihsizliği olarak, Macaristan'da 1568'de barış olmuştur ve bu 1593'e kadar sürecektir.

Maximilien'in birliklerine karşı, farklı gruplara ayrılmış muazzam Türk ordusu Macaristan'a doğru ilerlemektedir. IX. Charles'a ulaşan haberlere göre bu ordunun mevcudu 300.000 kişidir ve kendi tarzlarına göre "korkulacak bir şey olarak, çok fazla sayıda top ve diğer mühimmat ile" donatılmışlardır ([58]). Padişah İstanbul'dan 1 Mayısta ([59]), önceki 12 seferinde olduğundan daha ezici bir güçle ayrılmıştır. Araba ile yolculuk yapmaktadır, çünkü sağlığı artık ata binmesine izin vermemektedir. Ordu İstanbul-Belgrad arasında, Edirne, Sofya ve Niş üzerinden büyük askeri ve ticari yoldan ilerlemiştir. Saltanat arabasının geçeceği zor yollar önceden iyi kötü tesviye edilmiştir; bu arada yolda orduya, daha da fazlası yiyecek kaynaklarına saldırması muhtemel olan sayılamayacak kadar çok hayduta karşı etkin bir av düzenlenmiştir. Her konak yerinde bu haydutlar için daraağaçları dikmek gerekmiştir. Belgrad'dan sonra büyük sorun, Erdel ile pazarlık yapmak değil de, Sava'yı Chabatz yakınlarında ([60]), Tuna'yı Vukovar'da ([61]), Arava'yı 18 ve 19 Temmuzda Essek'de ([62]) geçmek olmuştur. Her seferinde kabarmış suları olan nehirleri aşabilmek (özellikle Tuna) için ordu köprü kurmak zorunda kalmış ve bu iş hiç de kolay olmamıştır. Essek'ten sonra, bir imparatorluk yüzbaşısının akını orduyu Zigetvar (Szigeth) kalesine yöneltmiştir ve Kont Nicolas Zriny adındaki bu

yüzbaşının komuta ettiği birlik biraz ötede Peç'te bulunmaktadır. Padişah ve birlikleri 5 Ağustosta kentin önündeki bataklıklara ulaşmışlardır; 8 Eylülde de kent fethedilmiştir.

Fakat henüz başlamış olan Türk harekâtı mahkûm olmuştur: bu zaferden üç gün önce, 5-6 Eylül gecesi Kanuni Sultan Süleyman, Hammer'in dediğine göre "ya aşırı yaşlılıktan, ya dizenteriden, ya da damar tıkanmasından ötürü" ölmüştür ([63]). Neden öldüğü çok önemli değil! Fakat birçok tarihçi "Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi" ni bu tarihten itibaren başlatmaktadırlar ([64]). Birkez daha belli bir öneme sahip bir kesinleme karşısındayız, çünkü önderine çok fazla bağımlı olan bu imparatorluk, bu andan sonra Muhteşem'in, Kanuni'nin ellerinden; 'Yahudi kadının oğlu", seferlerden çok Kıbrıs şaraplarına meraklı, zayıf II. Selim'in ellerine geçmekteydi. Vezir-i azam Sokollu Mehmed Paşa padişahın ölümünü saklayarak, Selim'e Kütahya'dan İstanbul'a giderek tahtı iktisab etmesi için zaman kazandırmıştır. Ve savaş isteksiz bir şekilde, bazen bir tarafın, bazen de diğer tarafın başarı kazanmalarıyla kışa kadar sürmüştür. Veya daha doğrusu, iki taraf da zaman zaman başarı kazandıklarını ileri sürmüşlerdir. Böylece 1 Eylül 1566'da, Gorizzia'da harekâtların esas sahnesinin kıyısında ([65]), arşidük Karl, Hırvat komutanının muzaffer bir akın yaptığını ve Bosna'dan ele geçirdiği esirler ve hayvanlarla geri döndüğünü bildirmiştir. Haber hemen Cenova yoluyla İspanya'ya aktarılmıştır. Acaba bu, Paris'te arşidük Karl'ın Türklerle büyük bir çarpışmaya giriştiği ve bu çarpışmalar esnasında Ferrare dükünün öldüğüne dair söylenenlerle aynı şey midir ([66])?

Fiili durumda savaş hemen hemen sona ermiştir. Kış gelince Türkler geri çekilmiştir ve imparatorluk ordusu "ezilmesine" gerek kalmadan, kendiliğinden çözülmüştür. Aralık ayında Paris'te, Diet toplantısı sona ermeden önce Türklerle ateş-kes anlaşması imzalanacağı söylentisi çıkmıştır ([67]). Temkinliliği içindeki II. Felipe'ye gelince, Eylül ayından itibaren "eğer Türk çekilirse, imparatorun terhis edeceği herkesi" kendi hesabına tutmuştur ([68]). Bu açıklaması olan bir tedbirdir: II. Felipe bu aynı 1566 yılında, önünde yeni bir çukurun açıldığını görmektedir: Alçak Ülkeler çukuru.

1566'da Alçak Ülkeler ([69])

Alçak Ülkeler savaşının uzun ve karmaşık kökenlerini incelemek konumuz içinde değildir -siyasal, toplumsal, ekonomik (büyük 1565 kıtlığı ([70]) düşünülsün), dinsel ve kültürel kökenler-, ne de birkaç kişiyle birlikte bu çatışmanın kaçınılmaz olduğunu söylemek söz konusudur. Bizi sadece bu savaşın II. Felipe'nin siyaseti üzerine yansıması, onu dramatik Malta kuşatmasının ardından Akdeniz'den çekerek, şiddetli bir şekilde kuzeye savurması ilgilendirmektedir. Alçak Ülkeler ancak ismen "İspanyol" olarak kaldıkça (Fransa'ya karşı müstahkem bir mevki haline geldikleri ve bir yüzyıl kadar bu konumlarını sürdürecekleri tarih olan 1554'den veya daha iyisi, V. Carlos'un 1555'teki tahttan çekilmesine kadar diyelim), yani bu 1555 tarihine kadar Alçak Ülkeler kendi hallerine bırakılmış; kendi özgürlükleri, kavşak olma rolleri içinde bütün kapıları Almanya, Fransa ve İngiltere'ye açılmış olarak kalmıştır. Bağışıklıkları, siyasal güvenceleri ve parasal ayrıcalıklarıyla özgür bir ülke; çok fazla kentleşmiş, "Endüstrileşmiş" ikinci bir İtalya, dışa bağımlı ve bu nedenle ve diğer başka nedenlerle yönetilmesi güç bir ülke. Burası sanıldığından çok daha fazla toprağa bağlı kalmıştır ve bu nedenden ötürü de Orange, Montmorency (Fransa kolu küçük kardeş kanadıdır) veya Egmont kontununki gibi güçlü aristokrat ailelerine sahiptir. Ayrıcalıkları ve çıkarları konusunda kıskanç olan bu aristokrasi, yönetmek arzusu içinde, İspanya sarayındaki partilerin arasındaki çatışmalara, 1559'dan beri Ruy Gomez'inki olan barış partisine sıkı sıkıya bağlıdır. Eğer Alçak Ülkeler'deki karışıklıkların tam bir tarihi yazılmak istenirse, işte önemlerinin gösterilmesi gereken, açılmakta olan ufuklar.

Zorunlu olarak bu yalnızca kuzey ülkelerinin merkezindeki coğrafi konumlarından ötürü olsa bile, buradaki ülkeler reformasyonun çoklu akımlarının dışında kalamamışlardır. Bu düşünceler kara ve deniz yollarından ulaşmaktadırlar. Reformasyon Lutherci biçimiyle "Flaman" ülkelerine çabucak ulaşmıştır; yüzyılın ortasında buralarda kendi hoşgörü çözümünü önermektedir: bir dinsel barış, zamanından önce bir Nantes fermanı ([71]). Fakat kısa bir süre sonra, buğday ve şarap üreticisi güney, Fransa aracılığıyla bu sefer Calvincilik lehine olmak üzere, reformasyonun en büyük fetihlerine sahne olmuştur; bu "roman", militan ve saldırgan ([72]), ruhani meclisler toplayan ve Augsburg barışının hoşgörüyle karşılanmadığı ve öngörmediği faal hücreler kuran bu reformasyon, Alçak Ülkelerin güneyine yerleşmiştir. Önce Fransızca konuşan bölgelerden sızan bu reform hareketi, bu kadroyu çabucak aşmış ve Alçak Ülkeler kavşağının tümünde zafer kazanmıştır. Böylece bu ülkenin güneye daha fazla açılmasına katkıda bulunmuştur. Almanya'dan siyasal açıdan kurtulan Alçak Ülkeler, ondan ruhani açıdan da kurtularak, karmaşık Fransa'ya yönelmekteydiler. Bu ülkede Lutherci avı, avlanacak şeylerin azalması nedeniyle güçleşmiştir. Öte yandan İngiltere, Alçak Ülkeler'in bazı rekabetlere rağmen, etkisinden ve kararlı siyasetinden kurtulamayacağı kadar yakındır. Zaten İngiltere takip altındaki en mütevazi Flamanlara bile sığınak sunmaktadır - örneğin Norwich'e yerleşen işçiler gibi- ve bu yardım Kuzey Denizi'nin iki kıyısı arasında bağlar oluşturmaktadır.

Tabii ki Alçak Ülkeler'i çalkalayan akımlar arasında ayırım yapmak gerekmektedir. Bunların hepsi aynı kökenden değillerdir: özellikle dinsel, sıklıkla toplumsal bir halk hareketi ile bir aristokrat hareketi vardır; başlangıçta esas olarak siyasal olan bu ikincisi, 1564'te Granvelle'in çağrısıyla ve Nisan 1566'da Hôtel de Culembourg konfederasyonuyla kendini göstermiştir; bu hareket, Ağustosun ikinci yarısında ortaya çıkan ve tasvir kırıcı bir halk hareketi olan, kiliselerin yağması ve dinsel tasvirlerin kırılmasına varan ve ürkütücü bir hızla Tournai'dan Anvers'e kadar bütün Alçak Ülkeler'e yayılan halk ayaklanmasından dört ay önce kendini göstermiştir. Sonuçta farklı iki hareket. Marguerite'de Parme'ın becerisi bunları zıtlaştırmaya yönelmiştir. Parma düşesi soyluları -Almanya'ya giden Guillaume d'Orange ve Brederode hariç- halka ve kentlere karşı döndürmüştür. Ve böylece, otoritesini değilse bile en azından düzeni tekrar yerleştirmiş ve bu işi masrafsız, asker kullanmadan kesin bir beceriyle gerçekleştirmiştir.

Fakat bu siyasetin sınırları ve İspanya ile İspanya dışında karşıtları vardı: faal olmaktan geri durmayan Granvelle Roma'da ve arkasında bütün partisi olduğu halde Alba dükü İspanya'da. Ve zaten Avusturyalı Marguerite'in başarısı, bizzat II. Felipe'nin iktidarını ve Kotolikliği savunmasını tehlikeye sokmaktaydı: Marguerite Ağustos ayının karışıklıklarından, önce, reformdan geçmiş tapınınm zaten bulunduğu yerde, yarım ağızla olsa bile, uygulanmasını kabul etmiş değil miydi? Vahim taviz. Çünkü İspanya'da II. Felipe -1565'teki ünlü Segovia korusu mektupları bunu kanıtlamaktadırlar- her türden gerçek tavize karşıdır. Kuşkusuz, zaman kazanmak için ayrıntıda bazı hoşgörüler göstermektedir, "genel bir af" (belirtildiğine göre yalnızca siyasal suçlar için, dinsel suçlar dışarıda bırakılmıştır) çıkartmıştır, sonuç olarak tek amacı Marguerite'in kredisinin düşmesine engel olmak olan kırıntılar. Öte yandan binlerce kanıt Felipe'nin olaylara karşı dik durmak, kafa tutmak istediğini ortaya koymaktadır. İspanyol İmparatorluğu' nun Akdeniz alanındaki yeniden doğan gücü, Amerika filoları tarafından taşınan para; Felipe bütün bunları kuzeyde kullanmaya iyice kararlıdır. Hoşgörüsüzlük, anlayışsızlık: bunu gelecek cevaplandıracaktır. Çünkü, Avrupa'nın bu kavşağındaki trafiği düzenlemek doğaya karşı bir siyasettir; dünyanın tümüne dayanarak yaşarken, Avrupa hayatı için vazgeçilmez olan ve kapılara basınç yapan, gerektiğinde de onları zorlayacak olan "aşağıdaki ülke"yi kendi içine kapamak bir ahmaklıktır. Bu ülkeyi 1556-1561 arasında olduğu gibi müstahkem bir askeri kamp haline çevirmek; yeni piskoposluklar kurarak

onu özerk, ayrı bir dinsel yönetim alanı haline getirmek; öğrencilerin Paris'e gitmelerine engel olarak -yalnızca başvurulan yöntemlere örnek olsun diye- biryere varmak mümkün değildir. Fakat burayı bir İspanya haline getirmeye kalkışmak, daha da vahim bir hatadır. Ama 1566'da İspanya'nın tutuklusu Felipe'nin yapmayı düşündüğü budur.

Ağustosun ikinci yarısındaki halk hareketlerine daha tanık olmadan önce, Roma' daki elçisi Requesens'e "Kutsal Papaya, dine ve Tanrı hizmetine herhangi bir zarar vermemek için bütün devletlerimi kaybetmeye, yüz tane hayatım olsa hepsini feda etmeye hazır olduğum konusunda teminat verebilirsiniz, çünkü sapkınların efendisi olmayı ne düşünüyor, ne de istiyorum" ([73]) diye yazmaktadır. Roma'da da durum pek iyi anlaşılmamamaktadır V. Pius II. Felipe'ye şahsen ve enerjik olarak müdahale etmesini tavsiye etmiştir: 24 Şubat 1566'da ([74]) ona "sapkınlık vebası Fransa ve Burgonya'da öylesine çoğalmaktadır ki, bunun ilacının ancak Katolik Majestelerinin yolculuğunda olduğuna inanıyorum" diye yazmıştır. Fourquevaux bu yolculuktan 9 Nisandan itibaren söz etmeye başlamıştır ([75]); her vesileyle bu yolculuk gündeme gelmektedir -örneğin, savaş, ihtiyaç maddeleri ve mühimmat genel komiseri, taşımacılık uzmanı Francisco de Ibarra'nın İspanya'ya çağrılması vesilesiyle olduğu gibi; bu çağırmanın muhtemel sonuçları çok büyüktür, "çünkü İspanya'da böylesine işleri becerebilecek ondan başka biri yoktur" ([76]); veya Cezayir'e karşı olduğu söylenilen ama Alçak Ülkeler'e yönelik olabilecek sevkiyat vesilesiyle-. Cezayir'e karşı olan sefer fiilen kısa bir süre sonra buharlaşarak kaybolmuş ve Ağustos ayında çıkan ve zaman içinde sürekli olarak kesinleşme belirtisi gösteren söylenti, II. Felipe'nin Flandre'a gideceğine dairdir ([77]).

Fourquevaux 18 Ağustostan itibaren, İspanya'nın Akdeniz'de seferber ettiği büyük güçleri kuzeye nakletmeye hazırlandığını bilmektedir ([78]), yani Akdeniz cephe ve kalelerinin en iyi güçleri olan Napoli ve Sicilya'dan 5-6 bin İspanyol ile, 7-8 bin İtalyan geri çekilecektir. Alba dükünün büyük girişimi Napoli *tercio*'sunu Gand'a; Lombardiya *tercio*'sunu Liège'e ve Sicilya *tercio*'sunu Brüksel'e yerleştirmek olacaktır ([79]). Bu, Akdeniz'i dolaylı ve dolaysız olarak silahsız bırakmak anlamına gelmektedir. Eski ve en iyi birliklerin çekilmesiyle doğrudan; bu intikallerin gerektirdiği harcama ile de dolaylı olarak. Devlet Meclisinde II. Felipe'ye 3 milyon altınlık bir harcamadan söz edilmiş değil midir?

Üstüne üstlük bu siyaset, kuzey yönünde bir sürü tedbir ve girişime ihtiyaç göstermektedir: Protestanların dinsel kardeşlerini desteklemeye hazırlandıkları Fransa cephesinde ([80]); Orange prensi ve kardeşi Louis de Nassau'nun imparatorun yasaklayıcı bir fermanına rağmen asker devşirdikleri Almanya cephesinde ([81]); nihayet İngiltere cephesinde. Bütün buraları İspanya'nın hem bireylerden, hem partilerden, hem de hükümdarlardan çekindiği tehlikeli alanlardır ([82]). II. Felipe'nin, en iyi danışman ve hizmetkârlarının dikkatleri zorunlu olarak güneyden kuzeye yönelmek zorundadır.

Ağustos ayının karışıklıklarından sonra bu tedbirler doğal olarak daha da gerekli olarak görünmüşlerdir. Dostlar ve düşmanlar, hatta Alba dükü bile (bu konuda çok fazla samimi olmadan) İspanyoların cevap vermekteki yavaşlıklıkları karşısında şaşırıyorlardı ([83]). Gerçekten de Saint- Sulpice,, Alba dükünün hükümdarından önce Flandre' a gideceği haberini ancak 25 Eylülde alabildi ([84]). Ve aynı anda karışıklık çıkaranların en önde gelenleri -veya en azından İspanyol sertliklerine en az maruz kalmak isteyenler- aşağı ülkenin tehlikelerinden kaçmanın temkinlilik olacağını düşünmüşler ve hiç de daha az tehlikeli olmayan Fransa'ya kaçmışlardır. Böylece Gand ve Anvers'den gelen bir Flaman anabatist dalgası Dieppe'e yerleşmiştir ([85]).

Zaten bu dönem (belki de sadece Marguerite'in siyaseti sayesinde) Alçak Ülkeler'deki durumun Katolik kralın lehine düzelmesine tanık olmaktadır. Veya durum düzeliyora

benzemektedir. Kral 30 Kasım 1566'da ([86]) "Flandre olaylarının aşikâr bir şekilde yatıştığı"nı farketmektedir; ancak uygulanmakta olan tedbirlerin gevşetilmesine yol açacak bir noktaya henüz varılmadığını ilâve etmektedir.

Kralın bunu söylediği tarihin, ayaklanmalardan itibaren birçok ayın geçmesinden sonra, 30 Kasım olduğu bir gerçektir. Fakat her zaman mekân ve görevlerinin çokluğu ile mücadele halinde olan İspanyol hükûmeti daha hızlı davranabilir miydi? Acaba ilkbaharın başında *"Gueux"* veya o sıralar denildiği gibi *"remonstrants"* kıpırtıları karşısında gafil avlandıktan ve Ağustosta da bu kez tasvir kırıcı halk hareketi karşısında gafil avlandıktan sonra, hemen karşılık verebilir miydi? 1566 Aralık başında birgün Fourquevaux ile söyleşen Alba dükü herhalde en doğru sözü söylemiştir?: "Türklerin Hristiyanlığa saldırıları ve diğer bazı kaygılar" İspanya'nın "Alçak Ülkeler'deki uyruklarının taşkınlıklarını önlemesini" engellemiştir ([87]). Gerçekten de, Akdeniz'de Türklerden kaynaklanan alarm durumu ancak Ağustos sonunda ortadan kalkmıştır, bu tarihe kadar, Alba dükünün seferinde başrolü oynayacak olan eski İspanyal birlikleri nasıl olurdu da kuzeyde kullanılabilir hale getirilebilirdi?

Bunun tersine, Alçak Ülkeler olayları artık II. Felipe'nin Akdeniz'de terbirsizce hareket edebilmesine izin vermemektedirler. Bu çifte yük, bu çifte kaygı tablosu, İspanya kralının aşikâr bir şekilde tereddütlü siyasetini açıklamaktadır. Ona ısrarla kararlı bir siyaset öneren ve her iki alanda da etkin olmasını isteyen papanın telkinlerini neden terkettiğini açıklamaktadır. Papa bu telkinlerde bulunurken, II. Felipe'nin bu cephelerden herhangi birine derinlemesine girme lüksüne katlanamayacağını anlayamamaktadır.

V. Pius önce II. Felipe'yi Türklere karşı bir ligaya çekmeye uğraşmıştır; bu 1566 yazında Piyale Paşanın Adriyatik'teki İtalyan sularında giriştiği harekâttan sonra güç kazanan eski bir hülyadır. İspanya'daki papalık elçisi 23 Aralıkta kardinal Alessandrino'ya, Alba dükünün bazı sözlerini aktarmaktadır: "Majesteleri kutsal papanın aziz şevkini ve mükemmel arzusunu kutlamaktadır...; bir birlik ve liga düşüncesini de oldukça alkışlamaktadır", fakat şu an için bu birlik "yararsız olacaktır, çünkü böylesine girişimler, hükümdarlar sağlam, emin güçlere sahip olduklarında ve birbirlerine güven duyduklarıda denenmelidir; oysa şu anda hükümdarların güçleri bölünmüş, azalmış ve karşılıklı kuşkulardan ötürü şaşkına dönmüşlerdir". Öte yandan, İspanya kralı bu sıralar, Flandre'daki "kendi uyruklarına karşı acil ve gerekli bir harekâta girişmek zorundadır " ([88]). Uluslararası ufku böylesine resmedip, kara bulutlar ve tehtidleri vurgularken ve nihayette kendinden isteneni reddederken, Alba dükü alışılmış yöntemini uygulamış olmaktadır. Fakat bu bakış açısı aynı zamanda, Alçak Ülkeler ile Akdeniz arasında uzun zamandır tercih yapamayan II. Felipe tarafından da paylaşılıyora benzemektedir ([89]).

Zor bir seçim, çünkü İspanya Türklere karşı mücadele etmeyi reddedemezdi, kendini onlara karşı savunması gerekiyordu. Fakat onlara saldırmak çok uzaklarda bir hayaldi. Bu 1566 yılının sonunda İspanyol hükûmeti, Akdeniz'de kuşkusuz bir barış olmayıp, sık sık yükselen anları bulunan bir yarı-savaş durumunu körükleme konusunda pek istekli değildir. Kendine gerekli olan veya en azından yarar sağladığı şu sözümona Avrupa barışını da bozmayı istememektedir.

Demek ki, Protestan dünyasının belki de karşılık vermeden kabullenemeyeceği seyirlik bir ittifak ile, kendini Roma'ya bağlamaktan endişe duymaktadır: bu ittifak Alçak Ülkeler'de, büyük kavşağın tüm kapılarından hareketle güçlükler çıkartmak için iyi bir fırsat meydana getirecektir. Almanya'da, İngiltere'de, Fransa'da (amiral ve Conde'yi çevreleyen grupta) herkes saldırıya geçmeye hazırdır; bir tahrik veya bahane bunun için

yeterli olacaktır. Bu nedenle II. Felipe Alçak Ülkeler'de dinsel soruna ilişkin herhangi bir konuyu gündeme getirmekten kaygılıdır. V. Pius ona, sapkınlığa karşı açıkça saldırmasını boşuna önermektedir. Bu konuda aslında ne düşünürse düşünsün, II. Felipe bu durumda uyruklarını, sahip olduğu egemenlik haklarına dayanarak hizaya getiren bir hükümdar olarak gözükmek istememektedir. Alba dükünün 9 Aralıkta ([90]) Fourquevaux'ya açıkladığı üzere sadece "kötü uyrukları itaate mecbur bırakmak" söz konusudur. "Bu alanda din sorunu hiç değil de, yalnızca Majestelerinin yetki ve mercilerine itaatsizlik gösteren saygısız uyrukları söz konusudur: hüküm sürmek ve devletlerini sükûnet içinde tutmak isteyen hiçbir hükümdarın kabul edemeyeceği bir durum".

Açık, ama fazla ikna edici olmayan bir söylev. Alba dükünün "akli" olarak nitelediği, İspanya'nın muazzam hazırlıkları bütün Avrupa'ya büyük bir endişe yaymaktaydı. Acabu bu Flandre'a yönelik olma örtüsü altında, Fransa'yı hedefleyen bir harekât mıydı? Fourquevaux böyle düşünüyordu ([91]) ve yakınlarda Florida'da Fransız göçmenleri katletmiş olan İspanyollara karşı hırsın büyük olduğu (zaten bu Protestanlar tarafından da amaçlı bir şekilde körüklenmekteydi). Fransa'da herkes onu izlemeye hazırdı. Hiç de daha az olmayan Elizabeth'in endişesi aşırı bir kibarlığın arkasına gizlenmekteydi. Ekim ayında kraliçe, Türklere karşı kazanıldığı ilân edilen imparatorluk başarıları karşısında resmi bir sevinç göstermişti ([92]). Katolik kralın Londra'daki kuşkucu elçisi G. de Silva, bu sevinç için "bir de samimi olsaydı" demektedir. 10 Aralıkta II. Felipe'nin, İtalya üzerinden Flandre'a gideceğini öğrenen kraliçe, bundan duyduğu üzüntüyü oldukça gürültülü bir şekilde ilân etmişti: eğer kral Okyanus yolunu izleseydi, onu konuk etmek ne büyük bir zevk olurdu ([93])! Krala büyük bir ordu mu eşlik edecekti? Kraliçe bunu şiddetle arzulamaktadır ve böylesine kötü uyruklar buna müstahaktırlar ([94]). Kimseyi kandıramayan sözler ve bunlar kraliçenin daha sonra; imparator, papa ve katolik kral arasında Protestanlara karşı muhtemel bir ittifak kurmaları konusundaki endişelerini dile getirmesini engelleyemeyeceklerdir. Venedik bile İspanyol birliklerinin geçişinde bir kaygı konusu bulmuş ve Bergamo'yu savunma durumuna geçirmiştir ([95])! Almanya'ya gelince, onun da kaygılanması için binlerce siyasal ve dinsel neden bulunmaktadır ve Mayıs 1567'de, Alba dükünün gelmesinden önce ([96]) tedbirlerini almıştır: Saksonya elektörünün Wurtemberg dükünün, Brandenburg Magrafının, Hesse landgrafının elçileri, Calvinci isyana katılmamış olan Lutherciler için *(di lege Martinista)* koruma talep etmek üzere Alçak Ülkeler'e gelmişlerdir.

Fakat burası, bu 1566 yılında İspanyol siyasetindeki ani genişlemeyi incelemenin yeri değildir; onu gerektiği gibi inceleyebilmek için, bu siyasetin Avrupa çerçevesini, yüzyılın imana dayalı çatışmalarını ağırlaştıran dinsel ateş ve ihtiras yükselmesini incelemek gerekir; bu yükseliş herşeye komuta etmiştir ve II. Felipe'nin hoşgörüsüzlüğü veya beceriksizliğinden, sözümona tedbirsizlikleri ve gerçek anlayışsızlıklarından çok daha fazla bir ölçekte Alçak Ülkeler'deki karışıkların nedeni olmuştur.

1567-1568: Alçak Ülkeler başrolde

1567'de, 1568'de Akdeniz İspanyol faaliyetinin ikinci dereceden sahnesi haline gelmiştir, çünkü İspanyolların asıl faaliyeti başka yerde sabitleşmiştir ve gene İspanyollar Akdeniz'de adeta tam bir silahsızlanmanın işbirliğine tanık olmuşlardır. İspanya'ya ilişkin olarak açıklama kolaydır: canlı güçleri, parası, ilgi alanları İç Denizin dışındadırlar. Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin kesin açıklama karanlıkta kalmaktadır. Kuşkusuz imparatorluk İran cephesinde güçlüklerle karşı karşıyadır ([97]), fakat bunlar gerçekte, İstanbul'dan gönderilen haberlerde belirtilenlerden daha azdırlar. Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu Macaristan savaşının uzamasından rahatsızdır, fakat bu savaş 1567'de yaz esnasında sürdürülmüş ve pek de ateşli olmamıştır (tek hareketli olay, Türklerin değil

de, Tatarların Avusturya sınırına karşı düzenledikleri ve 90.000 Hristiyan esirle -ama acaba kesin mi?- geri döndükleri akındır ve geçen yıldan beri müzakere edildikten sonra 17 Şubat 1568'de imzalanan 8 yıllık yeni bir ateş-kesle sona ermiştir ([98]). Kuşkusuz Türklerin Arnavutluk'ta bazı sıkıntıları vardır ([99]), fakat bunlar ikincil önemde sürekli sıkıntılardır. Mısır ve Kızıldeniz'de karşılaştıkları güçlüklere gelince ([100]), bunlar herşeye rağmen en azından 1569'a kadar, imparatorluk esas hayatını etkilememişlerdir. Bu durumda acaba Türklerin eylemsizliklerini 1566'daki Macaristan seferindeki büyük kayıplarıyla mı, yoksa savaştan pek hoşlanmayan II. Selim'in tahta çıkmasıyla mı açıklamak gerekir? Çağdaşların ([101]), sonra da onları izleyerek tarihçilerin söyledikleri budur. G. Hartlaub'un ([102]) dediği gibi, Süleyman'ın ona "layık olmayan ardılı"nın veya L. Ranke'nin ([103]) dediği gibi "tembel sultanlar"ın ilkinin arkasında, Kanuni Süleyman çağına layık, şaşırtıcı faalikte bir vezir-i azam olan Sokullu Mehmed Paşanın olduğunu unutmamanın gerekmesine rağmen, belki de bu yargı doğrudur. Belki de bu vurgusuz iki yılın -1567, 1568-Venediğe vurma ve onu önceden soyutlama arzusunu gizlediğini düşünmek gerekmektedir. Gerçekten de, 1567 sonbaharına ilişkin haberler, Kıbrıs'ın karşısında, Karaman eyaletinde bir kale ve ülkenin içleriyle bağlantılı yollar inşa edildiğini aktarmaktaydılar. Daha şimdiden bu haberlerden, yakında adaya saldırılacağı sonucu çıkartılmaktaydı. Acaba Venediğe karşı serbestçe hareket edebilmek için mi, Selim ve danışmanları 1568'de imparatorla ateş-kese yanaşmışlardır?

Öte yandan Türkiye, birbirini izleyen kötü hasatların darbesini de yemiştir. Şubat 1566'da Venedik buğday almak için II. Felipe'ye başvurmuştur: tek başına bu ayrıntı bile Doğu Akdeniz'in ilk zorluklarını tarihlendirmeye yeterli olmaktadır ([104]). "inanılır" bir haber kaynağı, Nisan ayında Mısır ve Suriye'de insanların açlıktan öldüklerini bildirmiştir ([105]). Arap dünyasında aynı sıralar meydana gelen karışıklıklar bu ekonomik durumu açıklamakta değil midir? Öte yandan, 1566 yazından sonraki hasat Doğu Akdeniz havzasında, İstanbul'dan Arnavutluğa kadar olan bütün bölgelerde çok kötü olmuştur ([106]). 1567'nin de zor bir yıl olmasına şaşırmamak gerekir. Haedo Cezayir'de, ertesi yıl da devam eden büyük bir kıtlığı haber vermektedir ([107]), çünkü 1567 hasadı işlerin yoluna girmesine yetmemiştir. Kasımda Nopoli kral naibinin bir ajanı, İstanbul'da ekmeğin korkunç pahalı olduğunu bildirmektedir ([108]). Ve sefaletin adeta zorunlu refakatçisi olan veba da, kıtlıkla beraber sahneye çıkmıştır ([109]). Mart 1568 tarihli bir haber, imparator ile ateş–kes imzalandığını haber verirken, bu anlaşmanın "Araplar arasındaki kıpırdanmalara ve başta arpa olmak üzere yiyecek maddelerinin pahalılığı nedeniyle" imzalandığını bildirmektedir ([110]). Demek ki 1567 hasadının kötü olduğuna inanılabilir. Ancak 1568 hasadından sonra, nihayet bir mektupta şu iyimser sözler yer alabilecektir: "İstanbul'da arpa kıtlığına rağmen sağlık durumu iyi ve bolluk var" ([111]). Bu 1567-1568 yılları boyunca gıda durumu Batı Akdeniz'de de pek parlak olmamıştır ([112]).

Her ne olursa olsun, Türk ve İspanyol bu yılları, birbirlerini gözleyerek, harekete geçmemeye karar vermiş olarak ve mümkün olduğunca sahte söylentiler çıkartarak, birbirlerini korkutmayı başararak geçirmişlerdir; İspanyol, rakibinin donanmasının La Goulette, Malta, hatta Raguza ve Apulia, Kıbrıs, Korfu'ya saldıracağına ([113]) inanmış; Türk ise Trablus ([114]), Tunus veya Cezayir'e karşı ([115]) bir akından endişe duymuştur. Bunlar aslında kaçamak endişelerdir. Savaşan tarafların casusluk servisleri bu gölgeler savaşının -bu sinir savaşının- tarafları uzun süre aldatamayacağı kadar iyi örgütlenmişlerdir. Fakat bu tavırlar onları önlem almaya yöneltmekte, bu da ağırlığını tüm Akdeniz hayatı üzerinde duyurmaktadır.

Örneğin 1567'de bildik senaryo uygulanmaktadır. Napoli kral naibi Mayıs ayında bütün sahilleri alarma geçirmiş ve stratejik noktaları işgâl etmiştir. ([116]), Messina ve Sicilya ise yazın olağan hareketsizliğine sahne olmuşlardır ([117]). Türkler de kendi cephele-

rinden, 1568'de donanmalarını çıkartmışlardır. Bu tamamen savunma amaçlı bir tedbirdir, çünkü donanma Valona'ya ulaştıktan sonra geri dönmüştür ([118]); fakat bu 100 kadar kadırganın yaklaşması, İtalya'nın doğu kıyılarındaki güvenlik mekanizmasının harekete geçmesi için yeterli olmuştur.

II. Felipe, başka yerde güçlü ve silahlı olmasının gerektiği bir anda, bu pahalı tedbirlerin bir lüks olduğunu düşünmüş olabilir mi? Her hal-ü kârda İspanya'da Türklerle yeniden ateş-kese yanaşma eğilimi görülmekte ve silahlanma ateşinden ve askerlerin hükümranlığından sonra, diplomatik oyunlar yeniden başlamaktadır. İspanyol siyasetinin, en azından dört kere (1558-59;1563-64; 1567; 1575-81) ve kuşkusuz gözümüzden kaçan başka durumlardaki fırsatçılığının ve önyargısızlığının altını çizmek iyi olacaktır: tarihin ona atfetmekte inat ettiğinden çok farklı bir siyaset.

Bir kez daha, tehlikeli bir şekilde resmi pazarlıklar söz konusu değildir (II. Felipe aynı anda Roma'dan, Türklere karşı olan savaşını beslemek üzere değerli *subsidio*ları kabul etmektedir: demek ki esas olan bu görüşmelerde başarısız olunursa, açıkta kalmamaktır). Ocak 1567'da Tiziano Venedik'te, İspanyol ajanı Garci Hernandez ile kentten geçen Türk elçisinin buluşmalarına aracılık etmiştir ([119]). Bu Türk elçisi, İmparatorun Padişahtan talep ettiği ateş-kesi hiç kuşkusuz elde edeceğini ve Katolik kralın da buna rahatlıkla katılabileceğini iddia etmektedir. Elçi Alvaro de Sande'nin kurtarmalığı için ödenmemiş miktarlar konusunda oldukça garip ayrıntılara girmekte, Istanbul'da harekete geçmeyi önermekte, sorun hakkında İmparatora yazdığını, ama cevap alamadığını söylemektedir. Hatta 1556'da eğer Mihal Cernoviç beceriksizlik yapmamış olsaydı, bu işi çözmüş olacağını ileri sürmekte ve bu tarihte İspanya kralının ateş-kes tasarısına dahil olduğunu iddia etmektedir; Garci Hernandez "Majestelerinin bilecekleri üzere" diye yazmaktadır. Nihayet, Padişahın tercümanlarından olan Alban bey adındaki bir elçi, daha sonraki girişimler için kendini ileri sürmekte ve bu iş için Galata'da bir tüccar olan Domenego de Cayano'nun adresini vermektedir... Küçük ayrıntılar ve küçük aktörler, ama bunlara başkaları katılmaktadır. 1567 Mayısında, bu kez Paris'te ([120]), Francés de Alava da bir Türk temsilcisiyle temasa geçmiştir; bu temsilci Paris'e, Istanbul'da küçük ölçekli bir Fugger rolü oynayan, Naksos beyi ünvanını taşıyan çok güçlü bir kişi olan, II. Selim'in gözdesi Yahudi Mikas'ın taleplerini tartışmak kastıyla gelmiştir. Türk temsilcisi tamamen kendi adına ve kendi çıkarları için pazarlık yaparak, özellikle Katolik kral ile Padişah arasında bir ateş-kesin sağlanması konusunda ağırlığını koymayı önererek, İspanya'ya hizmet sunmuştur. Ruy Gomez, temsilci bu konuda birçok sırları biliyor olmalı diye ilâve etmektedir. İşte yararı olan bir nokta. Bütün haberler sonunda duyulduğundan (elden ele geçerken birçok bozulmayla birlikte), Fourquevaux aynı tarihte Madrid'de çok özel bir söylentiyi kaydetmiştir: Padişah Fransa kralına "Katolik kralla bir ateş-kes ayarlamasını" rica etmek üzere, baştercümanını yollamıştır ([121]).

Eğer birçok Türk böylece hizmetlerini İspanya Kralına sunuyorlarsa-bedava değil-, bunun nedeni kralın niyetlerini Fourquevaux'dan kuşkusuz daha iyi bilmeleridir. Çünkü II. Felipe zaten müzakerelere girişmiştir. Elçisi Chantonnay çok kesin talimatlar almış olarak Viyana'ya gitmiştir: bu talimat birkez daha, ateş-kesi telep etmeden istemektir. 23 Mayıs 1567'de elçi efendisine İmparatorun, eskiden Sultan Süleyman döneminde İmparator Ferdinando'nun elçiliğini yapmış olan Agria piskoposunu Istanbul'a müzakerelerde bulunmak üzere gönderdiğini yazmaktadır. Chantonnay ona, II. Felipe'nin kendine verdiği ve hükümdarının "Türkle bir anlaşmaya razı olabilmesinin" koşullarını içeren bir belgenin kopyasını vermiştir: tabii ki bu Felipe tarafından değil de, İmparator tarafından düşünülmüş bir tasarı olarak sunulacatır ([122]). Bir süre sonra Felipe elçisini, görevin çok iyi yerine getirdiğinden ötürü kutlamaktadır ([123]).

Bunların sonucu, aynı yılın Aralık ayında İmparatorluk elçilerinin kendilerine verilen talimatları yerine getirirlerken ve kendi işlerini, yani ateşkese ulaşma tasarılarını öne sürerlerken, daha da gizli olsun diye, konuyu Sokullu Mehmed'le Hırvatça görüşürlerken, Katolik kralın da bu ateş-kese dahil olmasını önermeleri olmuştur ([124]). Fakat vezir-i azam bu önerinin karşısında duygusuz kalmıştır: eğer II. Felipe bir ateş-kes istiyorsa niçin bir elçi göndermiştir? Fakat müzakereler hiç de burada kalmamış ve Josef Mikas'ın açgözlü elleri arasında kaybolmuştur ([125]). Chantonnay 1568 Haziranında bile, II. Felipe'ye, ateş-kes anlaşmasının ertesinde Viyana'ya gelen ve onu *a su posado* ziyaret etmek isteyen bir Türk elçisini kabul etmediğini yazabilmektedir ([126]). II. Felipe 18 Temmuzda ([127]) bu mektuba cevap verirken, elçisinin hareketini onaylamış ve müzakereleri saptanmış çizgi üzerinde tutmasını rica etmiştir. Demek ki müzakereler devam etmektedir, ama buna ilişkin tüm hareketleri kavramak bizim için olanaksızdır. Ne de bunların sonunda nasıl başarısız oluduklarını bilebiliyoruz.

Kuşkusuz II. Felipe bu ateş-kese, gereken fiyatı ödemeye razı olacak kadar fazla önem atfetmiyordu. Akdeniz'deki çatışmaların toptan olarak askıya alınması sürekli bir harcama ve kavga kaynağını kurutmuş olurdu. Fakat "çatışmalar" hiçbir şeyi gerçekten tehlikeye sokamayacak kadar düşük bir düzeydeydiler. Ve eğer bir tehlike doğarsa, artık İspanyol donanması her türden sürprize karşılık verecek hale gelmişti. II. Felipe İspanya'da 70 kadırgaya sahipti ve bunlara Barselona'da inşa edilmekte olanları dahil değildi; Fourquevaux toplam olarak 100 kadırgadan söz etmekteydi ([128]). Bunlara, İtalyan filolarının hiç de küçümsenmemesi gereken güçleri ilâve olmaktaydı. Bütün bunlar büyük bir bir Türk donanmasına doğrudan saldırmak için değil de, onun keyfince davranmasını önlemek içindi. Ayrıca bu deniz gücü korsan futa ve kalyotalarını başarısızlığa sürüklemeye de yarıyordu: İspanyol donanması 1567'de çok büyük bir rahatlık içinde boğazı tüm korsanlardan temizleyebilmiştir ([129]), özellikle de, 1566'da Sevilla önlerine kadar Andaluçya kıyılarına korku salmaktan çekinmemiş olan Cezayirlileri ([130]).

Denizlerinin rahatsız edilemeyen sahipleri haline gelen İspanyollar, Flandre'a yönelik güçlerinin birikimi için Akdeniz yollarını kullanabilmişlerdir ([131]). 1567'den çok önce başlamış olan bu hareketler, yılın başından itibaren bir dizi deniz yolculuğunun yapılmasına neden olmuşlardır. Napoli piyadesi Ocakta gemilere bindirilmiştir ([132]). Eski İspanyol birliklerinin Milano'da toplanmaları kısa bir süre sonra gerçekleştirilmiş ([133]), ama bu iş onları konuk edenlerin şiddete ve büyük sıkıntılara maruz kalmalarına yol açmıştır. Bu güçleri Avrupa boyunca nakletmek, hiçbir yerde endişe uyandırmak istemeyen ve heryerden, önceden kuralına uygun geçiş izinleri elde etmek isteyen İspanyol diplomasisine büyük sorunlar çıkartacaktır. Tabii ki bu isteklerin reddedilmesi hiç de eksik olmamıştır -başta Fransa Kralı- ([134]) ve bir kötü niyet adeta heryerde karşılarına çıkmıştır ([135]).

Bunlara iaşe ([136]) ile deniz taşımacılığının çıkardığı zorlukları ekleyelim ([137]): tekne bulmak gerekmektedir ve kötü mevsime rağmen girişilen yolculuklar olaysız geçmemektedir. Malaga'da mühimmat, yiyecek ve top yüklü 29 tekne, 9 Şubatta alabora olmuş ve batmışlardır ([138])... Uzun zaman bekleyen Alba düküne gelince -belki de, Fourquevaux'ya göre, Türkün ne yapacağını görmek için zaman öldürmektedir- ([139]), yardımcı güçlerle birlikte 27 Nisanda ([140]) Carthagena'dan gemiye binmiştir. Ağustos başında Cenova'dadır ([141]) ve burada sıcak bir şekilde karşılanmış, saygı gösterilerine, ama aynı zamanda özellikle de Sampiero Corso'nun 17 Ocak 1567'da katledilmesinin ([142]) barışı geri getirmediği ([143]) ve Fransız müdahalesinin devam ettiği Korsika konusunda ([144]) olmak üzere, yakınmalara da boğulmuştur.

Bazı tarihçiler bu askeri hazırlıkları çok yavaş bulmuşlardır. Bu, o dönemde gerçekleştirilen insan hareketlerinin (düzenli birliklere, uşakları, asker karılarını ve gerçek

taburlar halinde örgütlenen fahişeleri de katınız) ve bakla çuvalları veya pirinç ve vazgeçilmez peksimetlerle birlikte askerleri de taşıyabilen şu yuvarlak teknelerden birçoğunu seferber eden mal sevkiyatının önemini yanlış ölçmek demektir. Bu, o yüzyılın o zamana kadar tanık olduğu en büyük ve en güçlü birlik nakli işlemidir. Zincirin bir ucundaki Andaluçya'da asker toplayıcının trampeti çalmaya devam ederken, ilk İspanyol birlikleri uzun bir deniz yolculuğundan sonra, Yarımadanın fersahlarca uzaktaki Alçak Ülkeler topraklarına varmışlardır bile. Fakat İspanyol krallığının çıkar merkezini bu kadar uzağa yerleştirmek, üslerinden bu kadar uzakta savaşa girişmek, işte çılgınlık bu değil miydi?

İspanya'da belki 1567 Mayısında son bir tereddüt anı olmuştur. O sıralar, Alba dükü İtalya kıyılarına doğru yol almaktadır. Toskana ajanı Nobili'nin 15 Mayısta yazdığına göre, "Onun yola çıkmasından sonra, Meclisteki baylar Flandre olaylarının Majesteleri için mutlu bir şekilde geliştiğini gördükten sonra, dükün Flandre'a mı gitmesi yoksa Cezayir veya Trablus'a mı yönelmesi gerektiği konusunda çok sayıda görüşme yaptılar" diye yazmaktadır ([145]). Tartışmaların sonucu: sekiz oydan dördü Alba dükünün geri çağrılması, diğer dördü de yolculuğunun gerekli olduğu yönünde kullanılmıştır. Nobili şunu ilâve etmektedir: "bu sonuncu kanı üste çıkmışa benzemektedir". Zeten başka türlüsü de olamazdı. Ruy Gomez ve dostaları (ki bunlar belki de Alba dükünün uzaklaşması karşısında kızgınlık duymamışlardır) acaba bir kez harekete geçirilmiş olan ağır askeri mekanizmayı durdurabilirler miydi? Fakat bunlar bizim açımızdan, İspanyol yönetiminin merkezinde olayların meydana getirebileceği karışıklıkları görmek için iyi bir fırsat olmaktadırlar.

Öyle gözükmektedir ki, Alçak Ülkeler barışçı bir çözüm, hatta para karşılığında yarım bir vicdan özgürlüğü ([146]) umut ettiklerinde, Ruy Gomez üzerine etki yapmaya çalışmışlardır. Ocak 1567'da Madrid'de, Alba dükünün değil de, Ruy Gomez'in herşeyi silahsız olarak yatıştırmak üzere yola çıkacağı söylentisi dolaşmıştır, "çünkü bu ülkenin bütün devletleri bunu istemektedirler" ([147]). Bu durum, 1559'da Ruy Gomez, partisi ve Alçak Ülkeler senyörleri arasında varolduğu söylenen eski bağlantının, aradan altı yıl geçtikten sonra da sürdüğünü düşündürtmektedir. Alba dükü müdahale edilmesinden yanadır. Eğer Papanın temsilcisine inanılacak olursa ([148]), Ruy Gomez Türklere karşı liga kurulmasını istemektedir. İki rakip Martta resmen, hatta herkesin önünde uzlaşabilmişlerdir. Ruy Gomez Fourquevaux tarafından yönetilmeyi reddedebilmiştir (Fourquevaux ona Alba dükünü şikâyete gittiğinde, karşısında kibar ve yüzüne sahte bir sempati maskesi geçirilmiş bir adamla karşılaşmıştır) ([149]). Ancak iki taraftar grubu arasındaki kavga hararetini kaybetmiş değildir -büyüklerinde olduğu gibi küçük sorunlara da ilişkin olarak-.

Ancak, kral onların çatışmalarına, zıtlaşmalarına izin veriyorsa, bu onlara egemen olduğundandır. Mart 1567'de hiç kimseye danışmadan başkomutanlık ve *beneficium*'lara atamalar yapmış, "bunun üzerine [parti önderleri] çok utanmışlardır". İspanyol siyaseti, verilen kararlar açısından Temkinli kralın eseri olarak kalmaya devam etmektedir ([150]).

Ne olursa olsun; bu 1567 yılında İspanyol İmparatorluğu Flandre'a angaje olmuş ve bunu öylesine büyük bir güçle yapmıştır ki, komşuları aylar boyunca bu durumdan ötürü alt-üst olmuşlardır ([151]). Fransa'da, Meaux sürpriziyle birlikte, Eylülde iç savaş başlamıştır. Bu iç savaş 10 Kasımdaki Saint-Denis çarpışmasıyla zirvesine çıkmış ([152]), bundan kısa bir süre sonra da yatışmıştır. Longjumeau barışıyla (23 Mart 1568) Condé prensi belki de yalnızca Protestan soyluluğun çıkarları için, kendi partisinin çıkarlarını feda etmiş olmaktaydı ([153]); fakat II. Felipe'nin düşündüğü üzere, öyle yapmakla kendini Alçak Ülkeler'de eyleme geçebilmek üzere serbetliğe kavuşturmuş olmaktaydı ([154]). Zaten daha şimdiden Fransa'daki karışıklıklar İspanyol ulaşım ve iletişimini önemli

ölçüde etkilemişti, öylesine ki, ulaklar her ikisi de umutsuz bir şekilde yavaş olan ve San Sebastian'dan yola çıkan Okyanus yolu ile, Barselona'dan yola çıkan Akdeniz yolunu izlemek zorunda kalmışlardı ([155]). Almanya'da da Protestan dünyası endişeleniyor ve kıpırdanıyordu; bu durum Groningen ayaklanması vesilesiyle görülmüştür ([156]). İngiltere'de Elizabeth zaman kazanıyor, iltifatlarına devam ediyor, fakat yakınmasını da biliyordu. Haziran 1567'de, Cecil bu bağlantıda, Guzman de Silva'ya, Protestanlara karşı bir liga kurulacağı söylentisinin dolaştığını ve İskoçya kraliçesinin destekleneceğinin söylenmekte olduğunu aktarmıştır. Ve bu tezgâhların en iyi kanıtı, imparatorun bu ligaya katılmak için serbest kalmak üzere, Türklerle, kendisi için çok dezavantajlı bir ateş-kes imzalamış olmasıydı; *Privy Council* üyeleri bu anlaşmanın koşullarını rezalet olarak nitelemekteydiler ([157]). Nihayet, İngiltere kendi elinde yavaş yavaş güç kazanmakta olan silahı kullanmaktaydı: Atlantik'te Adalı korsanlar ile İspanyol tekneleri arasında gerçek bir savaş başlamıştı.

Uzakta, Kuzey Avrupa'da İspanyol karşıtı tepki ses çıkartmadan örgütlenmekte, II. Felipe'nin buraya yerleştirdiği gücünün etrafında temkinlilik ile dolanmaktadır ve belki de bu güç İspanyol diplomasisinin sandığı kadar muhteşem bir araç değildir. Uzaktan, çok uzaktan getirilmiş olan bu güç pahalıya malolmuştur. Askerden kaçmalar ordu saflarında gedikler yaratmaya başlayınca, boşlukları doldurmak üzere, Andaluçya ve diğer yerlerde trampetleri yeniden tıkırdatmak gerekmiştir ve bunlar daha da fazla masrafa ve korkunç yavaşlıklara yol açmışlardır. Sonra, bu gururlu ve muhteşem Flandre ordusu deniz desteğinden mahrum olduğundan, Biscaye *zabre*'lerinin yolu olan büyük Okyanus yoluna ulaşmalarına engel olabilecek her türlü saldırıya açıktır.

Ancak bir an için, büyük bir donanmanın oluşturulabileceğine inanılmıştır. Yola çıkacağını ilân eden ve Cenova yolundan gitmeyi reddeden II. Felipe, Cantabria kıyılarında ciddi, en azından ele gelir hazırlıklara girişmiştir. Menendez d'Avileés krallık filosunun komutasını almak üzere Florida'dan Santander'e zamanında gelmişe benzemektedir. Sonra birden herşeyden vazgeçilmiştir. Tarihçiler bu konuda her zaman bir "Kastilyalı" ince düşüncesinin mi olduğunu, Avrupa'yı aldatmaya yönelik uzun süreli bir şaşırtmanın mı olduğunu ve bunların Cortès'ten para çekmenin bir yöntemi olarak mı kullanıldıklarını veya bütün bu işlerin Alba dükünün görderilme nedenlerini mümkün olduğunca gizlemek için mi olduğunu ([158]), kendilerine soracaklardır. Her hal-ü kârda, kralın hesaplarındaki sırlara dair, bir kez daha birşey öğrenilememiştir, kesinlikle hiçbir şey. II. Felipe kuşkusuz sır veren biri değildir. Bu 1567 yılında, onun sarayında bile insanlar şaşkına dönmüşlerdir. Ve Fourquevaux bu konularda bu kadar az şey bildiğinden ötürü özür dilemek üzere birgün şöyle yazmıştır: Meclis üyeleri bile "Majesteleri niyetlerini mümkün olduğunca geç açıkladığından, nerede olduklarını bilememektedirler" ([159]). Demek ki II. Felipe'nin yolculuğunun bir şaşırtma olup olmadığını, muhtemelen asla bilemeyeceğiz. Her hal-ü kârda bu iş 1567 ve 1568'de en büyük siyasal spekülasyon konularından biri olmuştur. Fransa'da bu işe öylesine inanılmıştır ki, Catherine Boulogne'da bir görüşme yapmayı düşünmüştür ([160]). Fakat hiçbir şey biçimsel olarak, Felipe'nin samimi olmadığını göstermemektedir. Kuzeydeki varlığının -ve ona refakat eden bir donanmayla birlikte- olayların akışı üzerinde belirleyici olacağı aşikârdır. Fakat Alba dükünün Ağustosta Brüksel'e varmasından sonra ([161]), Alçak Ülkeler'in hizaya girmesinden sonra, kralın zaferinin çok büyük olarak gözüktüğü bir sırada, II. Felipe'nin başlamakta olan "kışın arefesinde" Kuzeye gitmesi o kadar da gerekli miydi? 1568'de bile, en azından ilkbahara kadar krala *Flandes esta quetissimo* denilmekten vazgeçilmiştir ([162]). 1568'de ek bir neden olarak, gerçekte olduğundan daha fazla fazla, efsanelerde duygulandırıcı ve sert olan Don Carlos'un trajedisi yaşanmaktaydı ([163]). Oğlu Ocakta kapatılan (24 Temmuzda ölecektir) baba yola çıkabilir miydi ([164])?

Zaten bu çok önemli değildir; çünkü İspanya'nın Alçak Ülkeler siyasetinin trajik yanı yapılamayan bu yolculuk veya II. Felipe'nin yapamadığı yolculuklar -L. Pfandl bunun krallığın çekim gücünden kaynaklandığını iddia etmektedir ([165])- değil de, Alba dükü tarafından tasarlanan, üzerinde düşünülen ve gerçekleştirilen yolculuktur.

2. Granada Savaşı dönemeci

1568 yılının sonunda -şaşırtıcı birşey olarak kışın ortasında- ve bundan da fazlası 1569'da, savaşlar yeniden alevlenmişlerdir; birbirlerinin ardı sıra çıkan bu savaşlar Akdeniz'in çevresinde, onun hem çok uzağında, hem de kıyılarının çok yakınlarında, az veya çok uzun süreli yangınlar halinde olmuşlar ve dönemin artan trajedisini belirlemişlerdir.

Savaşlardaki artış

Akdeniz'in uzağında Alçak Ülkeler savaşı başlamıştır; artık karışıklık değil de savaş vardır. İspanya bu savaşla ilgilidir ve onunla beraber tüm Akdeniz dünyası. Alba dükünün Ağustos 1567'de buraya gelmesi bir terör rejimini başlatmış ve bu tavrı bir an için herşeyi sessizliğe itmiştir. Fakat Nisan 1568'de mektuplar başlamıştır: Villier ve Louis de Nassau'nun ilk ve yararsız saldırılarını ([166]), Temmuzda gene yararsız olan Guillaume d'Orange'ın büyük akını izlemiştir; bu harekât Kasımda adeta komik bir şekilde, Pikardiya sınırlarında sona ermiştir ([167]).

Fakat kara savaşı Alba dükü tarafından, uzun sürecek bir şeklide (en azından Nisan 1572'deki Briello ayaklanmasına kadar) kazanıldıysa da, denizde aynı durum söz konusu olmamıştır. 1568 yılıyla birlikte, Atlantik'te İspanyollarla Protestanlar arasında bir savaş başlamıştır ([168]). Bu savaş, İngiliz adası ile İspanyollar arasında örtülü ve acımasız bir ekonomik savaş halinde yozlaşmıştır. Her iki taraf da darbe vurmaktadır. Böylece Ada, yünlerini işlemek için muhtaç olduğu İspanyol zeytinyağından mahrum bırakılmıştır ([169]). Bunun tersine, yol açacağı tüm sonuçlarıyla birlikte, İspanyol gümüşünün yolu kesilmiş, Biscaye *zabre*'lerine madeni yükleriyle birlikte el konulmuştur. Alba dükü işin sıcağı sürerken, Manş ve Atlantik egemenliği üzerine sürmekte olan savaşın sonuçlarını hissedememiştir. Geleceğin öncü işaretlerini görme yeteneğine sahip olmayan bu siyasete ilâve olarak; İspanyol Alçak Ülke'sine tehlikenin Almanya veya Fransa'dan değil de, İngiltere'den geldiğini görememiştir.

Başkaları bunu ondan daha iyi hissetmişler ve söylemişlerdir. İlk işaretini görür görmez sapkınlığa vurmaya hazır olan V. Pius (Elizabeth'i Şubat 1569'da afaroz etmiştir), 8 Temmuz 1568 ([170]) tarihli mektubunda ateşli bir şekilde, İngiltere'nin üstesinden gelme zamanının ya şimdi, ya da hiçbir zaman olduğunu ilân etmiştir. Adada Mary Stuart'ın entrikalarına ve Kuzeyli baronların komplosuna bulaşmış olan elçi Gueran de Spes, onları elinden geldiğince örgütlemekte, iyimserlikten ötürü hata yapma riskiyle ve İspanyol oyununun küçük bir kesimine hapsolduğundan ötürü, bütünü görecek kadar yükselememe tehlikesiyle karşı karşıyadır. Fakat belki de bu 1569 yılında, İngiltere'ye karşı belirleyici ve yeni bir oyunun, İskoçya ve hatta İrlanda kartlarıyla oynanabileceğini düşünürken yanılmamaktadır ([171]); Kuzeyin Katolik senyörlerinin ayaklanması patlamak üzeredir. II. Felipe bu riskli siyasete eğilim duymuş, Alba dükü ise karşı çıkarak, hükümdarının karşısında galip gelmiştir, çünkü kredi yoktur ve Avrupa'daki durum engel çıkartmaktadır. Dar kafalı ve sahte büyük adam, miyop bir siyaset izleyerek, ancak elinin yetiştiği yerlere vurmuştur. Genel affı ölçüsüzce geciktirmiş; İskoçya kraliçesinin İngiltere'ye kaçmasına ve İskoçya'nın Protestan olmasına izin vermiş; Kuzey baronlarının boşuna ayaklanmalarına olanak vermiştir ([172]); bu ayaklanma Elizabeth tarafından

çabucak ve zahmetsizce bastırılmıştır; nihayet Alba dükü endişeli İngiltere'ye doğrudan vurmak yerine, zaman kendi lehine çalışmadığı halde pazarlığa, entrikaya girişmiştir. 1569 yılının Temkinlisi kral değil de, odur ve uzaklık ile konjonktürden ötürü o sıralar efendi haline gelmiştir. Hüküm sürdüğünü sandığı, teröre boğulmuş dar alandan ötesini görmeyi beceremeyen Alba dükünün önünde, gelecek yılların savaşı gerçek çehresiyle resmolmaya başlamıştı bile.

Longjumeau barışının bir an sürdüğü Fransa'da, üçüncü din savaşı 1568 Ağustos ayında Coligny ile Condé prensinin Loire bölgesine kaçmalarıyla başlamıştı ([173]) ve bu kaçış inkâr edilemez bir şekilde, İspanyolların Flandre'da giriştikleri harekâtla bağlantılıydı. Fakat Huguenot (Fransız Protestanı) önderlerinin güneye çekilmeleri, savaşı ucundan Akdeniz'e yaklaştırmaktaydı -Temmuz ayında Longjumeau barışının işsiz bıraktığı Alman *"reistre"* (süvari)lerinin aşağıya ineceklerinden ve Protestanların da yardımlarıyla İtalya'ya gideceklerinden endişe duyulmuş olan şu Akdeniz- ([174]). Bu varsayım İspanya'da kuşkuyla karşılanmıştır ve Fransa'da çatışmaların başlamasıyla da hemen bir kenara atılmıştır. Çok şiddetli, çok vahşi olan üçüncü din savaşı, Akdeniz dünyasını 1570 ilkbaharından itibaren, Jarnac ve Montcontour savaşlarından sonra Amiral (Coligny MAK) "ileriye doğru ricat"i esnasında, Garonne vadisinden Akdeniz güneyine, sonra da Rhône vadisine ulaştığında, bir an için ilgilendirmiştir ([175]). 1569 yazında İspanya'da da, Amiralin Guyenne'e ulaşmasıyla ([176]) bir alarm durumu olmuş ve bu, Katoliklerin Flandre cephesinde olduğu gibi, Pireneler cephesinde de desteklenmelerini talep etmeleri için bir fırsat yaratmıştır ([177]). Güç dengesinin açıkça Katolikler lehine olmasından ötürü, böylesine bir yardım gerekli değildi. Fakat acaba, Francès de Alava ile birlikte, Protestanların ve özellikle de Amiralin hakkından kolayca gelebilmek için bunun saray tarafından istenmesinin yeterli olacağı düşünülebilir mi? İspanyol elçisi kralın danışmanları Montmorency, Marviliers, Limoges, Lansac, Vieilleville'i sorumlu tutmaktadır ([178]). Sanki cesaretin payı yokmuşçasına, sanki mekân varolmamışçasına, sanki Fransa'da kötü muamele görenler yabancı Protestanların güçlü yardımlarına yaslanmıyorlarmışçasına!...

Avrupa savaşları. Fakat Doğu'da da ve gene Akdeniz kıyılarından oldukça uzakta savaş, Türkiye'nin geniş sınırları boyunca, Karadeniz'e yakın noktalardan Kızıldeniz kıyılarına kadar olan bir alanda yeniden çıkmıştır. Bu geniş çevre savaşı, 1569'da diğer tüm nedenlerden daha fazla olmak üzere, II. Selim'in ve donanmasının Akdeniz'deki muhtemel hareket olanağını felcedecektir. Bu savaş da aslında Asya, özellikle Orta Asya, Hindistan ve Hind Okyanusu arasında bir dağıtım merkezi haline gelmiş olan düşman İran güçlerini dolaylı yoldan tehtid etmektedir.

Birinci çatışma alanı, bugünkü Rusya'nın güney bölgesidir. Kırım Tatarlarıyla anlaşma halinde olan Türkler, onlara ve siper kazma işinde kullandıkları, kitlesel olarak seferber ettikleri Romen köylülerine dayanarak Kazan ve Astrakan'ı, buraya 1551 ve 1556'da yerleşmiş olan Ruslardan geri almaya çalışmaktadırlar ([179]). Avrupalı haber kaynaklarının verdikleri rakamlara tam anlamıyla inanmaksızın, eylem alanının azametini hesaba katarak, bu savaşların büyük mevcutları, güçlü bir taşımacılığı, harekâtın üssü olan Azak Kalesi'ne yiyecek ve mühimmat yığılmasını gerektirdiği kabul edilebilir.

Bu seferin amacı sadece Moskof'a vurmak, Rusların haksız yere vurdukları bir bağımlıyı, Kırım hanını desteklemek üzere onu cezalandırmak (bir kez daha kendini haklı çıkartma kaygısında olan çok biçimci Türk diplomasisi böyle açıklamaktadır) mıdır? Türkler ve Ruslar fiili olarak, XVI. yüzyılda bu göçebelerin yağmalarından aynı derecede zarar görmektedirler ve bu tampon devlete karşı anlaşmanın çok uzağında değillerdir ([180]). Öte yandan, Türklerin kendilerine Orta Asya yollarını açmak üzere geniş bir tasarıları olduğuna dair bir izlenim alınmamaktadır. Geriye daha basit bir gerekçe,

İranlılara karşı uzun mesafeli bir askeri manevra gerekçesi kalmaktadır. Türkler Don ile Volga arasında bir kanal açarak, böylece Karadeniz'i Hazar Denizi'ne bağlamayı ve bu sayede kadırgalarını İran içlerindeki kıyılara ulaştırabilecek bir yol açmayı tasarlamışlardır. Bu aşikâr tehlikeyi İran şahı hissetmiştir ([181]); bunun sonucunda, bilemediğimiz koşullar içinde, Türklere karşı Kafkas hükümdarlarını ve halklarını ayaklandırmak üzere çalışmıştır. Bu büyük girişimin 1570'de çabucak sona ermesi, Rusların saldırganın malzeme ve toplarını ele geçirmeleri, girişimin ağırlığından hiçbir şey eksiltmemiştir ([182]).

Aynı anda, zaten iki yıldan beri, Mısır'dan Suriye'ye kadar olan Arap ülkelerinde başlamış olan ve sinir merkezinin güneyde, Yemen isyanında yer aldığı yeni bir savaş daha kendini kanıtlamaktadır ([183]). "Arap ülkeleri" demek, Doğu Akdeniz ticaretinin büyük geçiş alanı demektir. Bunların isyanı Türklere yılda, çağdaşların tahminlerine göre, hemen hemen 2 milyon altına mal olmakta ([184]) ve buna uzakta sürdürülen bir savaşın büyük maliyeti ile güçlükleri eklenmektedir.

Bu iki savaşın Türk ülkesinin içlerindeki yoğunluğuna inanılmasına yol açan olgu, padişahın Akdeniz cephesindeki eylemsizliği, Hristiyanın en azından Batı'da ve merkezde istediğini yapabildiği denizin adeta tamamen terkedilmiş olmasıdır ([185]). Ağustos ve Eylülde, Doria ve Juan de Cordona'nın kadırgaları, Sicilya çevresinde hiç rahatsız edilmeden, korsanlara karşı verimli bir av sürdürmüşlerdir ([186]). Fakat padişahın siyasetini tam anlamıyla yargılayabilmek için, Osmanlı tarihinin derin kısmını daha iyi tanımak gerekmektedir. Çünkü 1569 yılının sonunda İstanbul tersanesi aniden dört yıllık uyuşukluğundan çıkarak, Kıbrıs'a sefer için büyük hazırlıklara girişmiştir ([187]). Oysa bu sefer tasarısı muhtemelen yıllarca geriye, en azından 1567'de Karaman'daki tahkimata kadar geri gitmektedir. Belki de en azından kısmen bu nedenle, padişah imparatorla ateş-kese kolayca yanaşmıştır? Ve belki de gene bu nedenle, bu büyük girişime başlamadan önce, iç işlerini çözüme kavuşturmak istemiştir? Bu nedenle sözünü ettiğimiz savaşlarda, 1569 yılında büyük bir güç göstermiştir. Bu yıl, Sultan'ın daha önceden Kıbrıs'ı vereceğine dair söz verdiği Josef Mikas'ın, krallığın armalarını arma dolabında sergilemeye başlamış olduğu söylenmektedir. Aynı anda, 13 Eylül 1569'da tam da zamanında Venedik tersanesini kül eden yangının da Mikas'ın, yani onun beslediği ajanların eseri olduğu söylenmektedir ([188]).

Kesin olan, Venediğe karşı Türk saldırısının uzun zamandan beri muallâkta olduğudur. Ve kuşkusuz bu durum, temkinli Venediğin yaydığı ve yayılma merkezinin de Roma olduğu, İspanya ile Venedik arasında bir ittifak yapılacağı söylentisinin çıkmasının da nedenidir ([189]). Venedik kuşkusuz korkutucu bir donanma demektir. Fakat aynı zamanda, Türk kitlesiyle kıyaslanması mümkün olmayan ince ve narin bir gövde de demektir. Bu canavarın saldırısına uğrarsa -Allah bilir ya, bu felâketi önlemek için bütün tavizlerde bulunmuştur-, ancak Hristiyanlığa, İtalya ve İspanya'ya, yani her ikisini de elinde tutan II. Felipe'ye yaslanarak direnebilir.

Granada Savaşı'nın başlangıcı

Silahlanma ritminin hızlandığı bu gergin ilişkiler dünyasında, Granada Savaşı, gerçek önemiyle hiçbir ilgisi olmayan bir şekilde, ikinci, hatta üçüncü dereceden bir askeri harekâtla patlamıştır. Fakat bu "çan çalan" haberin dışarıda ne gibi hesaplara ve umutlara yol açtığını, ihtirasları nasıl körüklediğini ve İspanya'nın iklimini ne kadar değiştirdiğini söylemek mümkün değildir.

Olaylar bilinmektedir. Başlangıçta önemsiz bir olay yer almaktadır: 1568 Noelini izleyen gece bazı 'Moriscolar Granada'ya ulaşmış, kente sızmış ve yüksek sesle, Hz. Muhammed'in dinini savunmak isteyenlerin kendilerini izlemelerini istemişlerdir ([190]).

Kente 60 kişi kadar girmişler, 1000 kadar olarak çıkmışlardır ([191]). Papanın temsilcisi Madrid'den "belki söyleneceği kadar büyük bir olay olmadığı ortaya çıkmaktadır" ([192]) diye yazmaktadır. Büyük yerli kenti Albaisin fiili olarak kıpırdamamıştır. Ancak hiçbir şey, eğer kâr dağ geçitlerini tıkamasaydı, Granada'nın önemli miktarda bir miktarda bir güç tarafından işgal edilmeyeceğinin tersini de göstermemektedir ([193]). Bu yardım yapılsaydı çok başka etkileri olabilir ve tüm kenti tutuşturabilirdi. Böylesine birşeyin olmaması üzerine, asiler dağa kaçmak zorunda kalmışlardır; burada çoğu başkentin dışındaki bölgelere mensup olan başka Moriscolar kısa bir süre sonra onlara katılmışlardır ([194]). 4.000 kadar oldukları tahmin edilmektedir. Sauli Cenova Cumhuriyeti'ne "bazıları daha fazla, bazıları da daha az olduklarını söylüyorlar. Şimdiye kadar gerçeği öğrenemedim. Bunun bir saman alevi olacağı sanılmakta, çünkü ayaklanma kötü bir mevsimde patladı ve onlara karşı yapılan hazırlıklar sonsuz. Cordoba, Ubeda, Baeza ve diğer yerlerden çok büyük sayıda süvari ve piyade devşirildi" ([195]) diye yazmaktadır... Bazı söylentilere göre Moriscolar, Sessa düküne ait bir kent olan Orgiba'yı tahkim etmişlerdir, fakat top olmadan ne yapılabilir ki? Sauli "bunların arasında 300 Türk olduğu söylenmekte, fakat öte yandan söz konusu olanın bu kıyılara vurmuş olan bir kalyotadan kurtulan sekiz veya on kişi olduğu öğrenilmektedir" diye devam etmektedir. Oldukça iyimser bir rapor; olayın sadece ilk günlerinde bulunulmaktadır ve bu satırlar herşeye rağmen taraf olan birine aittirler: Sauli bütün Ceneviz (veya Toskana) ajanları gibi, İspanyollardan söz ederken "bizimkiler" demektedir; Fourquevaux ise tahmin edileceği üzere, hem daha objektif, hem de daha az iyimserdir.

Çünkü bu din savaşı, bu düşman uygarlıkların savaşı, kin ve sefalet tarafından önceden hazırlanmış bir alanda, kendiliğinden hızla yayılmıştır ([196]). Almeida Ocaktan itibaren isyancılar tarafından ablukaya alınmıştır ([197]). Şubatta Granada'da malikâneleri, köyleri, kentleri ve vassalleri olan Sessa dükü, 45'ini silah taşıyabilecek durumda olmak üzere, asilerin sayısını 150 bin olarak tahmin etmektedir ([198]). Martta isyan dağdan ovaya taşmıştır ([199]). Ve isyancıların Cezayir'le ilişkileri olduğu konusunda hiçkimse kuşku duymamaktadır ([200]).

Zaten isyan sorumlulara hemen vahim olarak gözükmüştür. Belki de İspanya'nın güneyinin Alba dükünün seferi nedeniyle adamlarının çoğundan mahrum kalmış olmasından ötürü. Bu bölgedeki askere alma heryerden daha fazla olmuştur. Ve ayrıca İspanya kendi evinde savaş alışkanlığını kaybetmiştir. Savaş havasında değildir. İlk tedbir hemen gerçekleştirebilecek askere almalar için para göndermek olmuştur; paralar Mondejar'daki Granada Genel Kaptanı ile Murcia Valisi Los Velez markisine gönderilmiştir. Aynı anda İspanyol kadırgaları, Afrika yönünden muhtemel yardımları engellemek üzere alarma geçirilmişlerdir ([201]).

İspanyol yönetimi isyanı gizli tutmak için çaba sarfetmiştir: II. Felipe Napoli kral naibine yönelik bir mektubun kenarına *sera bien de tener secreto lo de Granada* diye yazmıştır ([202]). Ona Napoli'den 19 Şubatta gelen cevapta ise ([203]), haber daha şimdiden Cenova ve Roma tarafından aktarılmış olarak tedavüle girmişken, bu nasıl yapılacaktır diye sorulmaktadır. Ve tabii ki haber, isyancıların da yardım çağrısında bulundukları İstanbul'un yolunu çabucak tutmuştur ([204]). İspanya'nın kalbinden Türkiye'ye kadar kesintisiz bir haber zinciri çalışmaktadır; tabii yorulmaz yürüyüşçüler, yolcular ve bağlantı ajanları olan kaçak veya gezgin Moriscoların taşıdıkları haberler de bu zincirin halkalarının dışındadırlar; Moriscoların Kuzey Afrika'da olduğu kadar İstanbul'da da kendi adamları ve avukatları bulunmaktadır. Üstelik, tıpkı Venedik tersane yangınında olduğu gibi, Morisco olayında da Türk yönetiminin işe karışıp karışmadığı belli değildir. 1568 Haziranında Don Juan Barselona'da, ona Mora'yı ayaklandırmayı öneren bir Rum kaptanla hararetli bir görüşme halindedir. 1565, 1566, 1567, veya 1568'de benzeri bir

görüşmeyi, bir Tagarin veya bir Mondejar'ın Türk donanmasının reislerinden biriyle gerçekleştirdikleri neden hayâl edilmesin ki?

Her hal-ü kârda, haber İç Deniz'in mekânını ve Avrupa'nın kitlesini aşar aşmaz, en azından iki farklı Morisco savaşı ortaya çıkmıştır: Sierra Nevada'nın yüksek kesimlerinde sürmekte olan, oldukça sınırlı ve umut kırıcı, sürprizlerle, güçlüklerle ve aynı zamanda korkunç vahşetlerle dolu gerçek olanı; ve bütün ihtirasları harekete geçirmeye yönelik, tüm çelişkili haberlerin uzaktan resmettikleri biçimle şu diğer "Granada Savaşı". Avrupa'nın ihtirasları. Ve, sıkı bir suç ortaklığı ile casusluk ağının, Doğu'dan Batı'ya doğru izlediğimizin tersi yönde çok büyük bir kolaylıkla işleyerek beslediği Doğu'nun da ihtirasları; Doğu'dan Batı'ya casusluk ağı Batı Avrupa'yı ilgilendirmektedir ve Batı Avrupa kâğıtlarını tasnif ettiği için onu izlememiz mümkün olmaktadır.

Olayın oranları ne olursa olsun, İspanya bu kendi evindeki savaş tarafından tüm kitlesi itibarıyla sarsılmıştır. 1569 Ocağında ayaklanma saraydaki bütün konuşmaların konusudur ([205]), Fourquevaux'nun dediği gibi "burada şimdiye kadar olan haberlerin en gürültü çıkartanı"dır ([206]). Elçi "alarm tüm krallıkta çok sıcak oldu" diye devam etmekte ve zamanın felsefe yapmak için uygun olduğunu düşünmektedir ([207]): uyrukların meşru hükümdarlarına karşı isyan etmeleri zamanın belirleyici ögelerinden biridir; dün Fransa' da IX, Charles'a, İskoçya'da Mary Stuart'a, Flandre'da Katolik krala karşı olduğu gibi, "bugün dünya ayaklanmaya ve uyruklar da çeşitli yerlerde isyan etmeye yatkındırlar". IX. Charles belki samimi, belki değil, bu asilerin ve "onlarla birlikte, onlar gibi kralların ve hükümdarlarının devletlerini karıştırmak üzere eline silah alan" herkesin cezalandırılacağını umduğunu yazmıştır ([208]). Ama acaba İspanya için can sıkıcı hale gelmiş olan durumdan kızgınlık duymakta mıdır?

Cevabi tedbirler, fiili olarak işler hale gelmek üzere zaman gerektirmişlerdir. Müfrezelerin açlıktan ölme tehlikesi geçirdikleri -ve bazen de öldükleri- bu zor, vahşi dağlarda nasıl eylem yapılacaktı? İnsan, mühimmat, silah (Hristiyan esirler ödeme aracı olarak kullanılmaktadır: bir tabanca için bir esir) ([209]), top ([210]) ve yiyecek, pirinç, buğday veya un getiren Cezayir veya Berberistan teknelerinin kolayca girdikleri sayılamayacak kadar çok koya sahib olan isyan halindeki ülkenin kıyıları nasıl ablukaya alınabilirdi: Senyörlerin -kralın değil- olağan efendiler oldukları, kaçakçılığın ve korsanlığın onların işi ve adeti olduğu bu kıyılar boyunca ([211]). Karada ve denizde başlangıçta hiçbir şey iyi gitmemiştir. Mondejar hayranlık verici bir önderdir, fakat onun arkasında geleceğin kardinal Deza'sı ona engel olmakta ve onu felç etmektedir. Beceriksiz biri olan Los Velez markisini öne koymaya katkıda bulunmaktadır. Bastırma harekâtının etkisizliği, zaten kendiliğinden gelişmekte olan korkunç savaşı yaygınlaştırmaktadır.

Bütün bunlar II. Felipe'nin keyfini kaçırmamaktadır; Fourxuevaux Granada karışıklığına ilişkin olarak "hiç kaale almışa benzememekte" diye kaydetmektedir ([212]). Türklerin başka kaygılarının olduğunu; kadırgaların koruması nedeniyle Cezayir yardımının olanaksız olduğunu; herşeyi düzene sokmak için sadece "Hristiyan cemaatlerin" yani Andaluçya milislerinin yeterli olacağını iddia etmektedir. Bu resmi iyimserlik yabancı ülkelerde paylaşılmamaktadır ve buralardaki İspanyol ajanları kötü niyetli abartmalarla boğuşmaktan yorgun düşmektedirler. Londra'da Gueran de Spes özellikle bu konuda yakınmaktadır. Mayısta "ağzını doldura doldura" İspanya'nın diğer krallıklarının da Majestelerine karşı ayaklandıklarını yayınlayacak kadar ileri gidilmiştir. "Buranın insanları İspanyolların sadakatini bilmiyorlar..." ([213]).

İspanyolların da bu artmakta olan söylentilere karşı, savaş alanının ölü ve yaralı sayısının da belirtildiği güzel zaferleri çıkartamadıkları doğrudur. Harekâtlar kopuktur, denetim dışındaki bu küçük vahşi savaşta mevcutlar azdır, her iki taraf da gerçek insan

avları düzenlemektedir ([214]). İspanya kıyılarına giderlerken, Kastilya Büyük Komandörü'nün kadırgalarını 8 Nisanda Marsilya açıklarında dağıtan ve sarsalayan kasırga, bu savaşta büyük olay olarak ortaya çıkmaktadır, ama aslında bu olay felâket tellallarının anlatmaktan tad aldıklarından çok daha küçük bir olaydır ([215]).

Her kademedeki hatalarla, kötü girişilmiş ve kötü yönetilen Granada Savaşı uzun sürmekte ve pahalıya malolmaktadır. Nisanda Avusturyalı Don Juan'ın genel komutanlığa atanması, başlangıçta hiçbir şeyi değiştirmemiştir. Deney, yalnızca milis güçlerinden yararlanmanın olanaksızlığını, İtalya'dan birlik getirtmenin (Napoli ([216]) ve Lombardiya ([217]) *tercio*larından devşirilen), Katalonya'dan asker kaldırmanın gerekli olduğunu göstermiştir ([218]). Bu takviye güçlerinin gelmesi için zaman tanımak gerekmiş ve durum ancak Ocak 1570'te, nihayet hareket serbestliğine kavuşan Don Juan'ın ilk büyük darbeleri indirmeye karar vermesiyle tersine dönmeye başlamıştır. Ocak 1570, yani isyanın başlangıcından bir yıl sonra.

Bu tarihe kadar ne yapılmıştı? Umut beslemenin -özellikle kıtlığın asileri yok edeceğine dair olanı- dışında hemen hiçbir şey ([219]). Ve Granada kentini yılın sonuna kadar tutmak, Don Juan burayı terketmeme konusunda özel emir almıştı ([220]). Bu davranışta II. Felipe'nin Don Juan'ı "denediği"düşünülmüştür; bu bir kez daha, kişilerin dışında da varlık nedeni olan bir siyasetin "kişiselleştirilmesidir". Bu aynı zamanda, Francés de Alava'nın feryadının özetlediği üzere, sorumluların endişelerini azaltmaktadır: "İnşallah Sultan Alpujarra asilerini silahlandırmadan önce (Padişahın deniz alanında hazırlıklar yaptığı öğrenilmiştir) bunlar cezalandırılabilir" ([221]). Ayaklanmanın krallığın dışına da yayıldığı ve Aragon Moriscolarının da "Granada'kilerin olduğu gibi kudurduklarından" endişe duyulmaktadır ([222]). Bu durumda, artık göğüslenmesi gereken 30.000 kişi (Ağustos başında asillerin tahmin sayısı) değil de, en azından 100.000 kişidir ([223]).

Hayır, söz konusu olan hiç de Don Juan'ı denemek değil de, ne yapılmasının uygun olacağını anlamaktı. Bir ulağın ([224]) getirdiği ve kesine benzeyen başarı haberinin, aslında Moriscoların İspanyol çakmaklı tüfeklerinin önünde "ceylan gibi" kaçabilmelerinden ([225]) ve kendilerine gelebilecek zararlardan kaçınabilmelerinden ötürü, hiçbir şey olduğunu farkedebilmesi için II. Felipe'ye zaman, çok zaman gerekmiştir. İşin ciddiye alınması gerektiğini anlayabilmek için, durumun sonbaharındaki gibi olması gerekmiştir: düz bölgeler ve kentler Hristiyanların, dağlar asilerin elindedir ([226]) ve bu durum edebiyen böyle kalma tehdidini taşımaktadır ve bu tehtid tehlikeli hale gelmektedir, çünkü Türklerin İstanbul'da gözle görülür bir şekilde giriştikleri hazırlıklar çok büyük boyutludur.

Bu kavrayış gecikmesi yargılanacaktır. Fakat bir kez daha, bizzat II. Felipe'nin endişeleri felcedici olmuşlardır. Türk donanmasının tehtidi, Granada işinin bitirilmesini gerektirmektedir, fakat bu tehtid İspanya kadar İtalya'yı da kapsamaktıdır ve Ekimde Juan de Zuniga kraldan, İtalya'daki İspanyol ordusunun takviye edilmesini istemiştir ([227]); Flandre yüzünden askerlerinin bir kısmını kaybetmiş ve Granada yüzünden de bir kısmını daha kaybedecek olan (bu iş Aralıkta yapılacaktır) şu İtalya. Para da gerekmektedir, gene para ve Flandre'daki muazzam harcamalar daha şimdiden bu parayı büyük ölçüde emmiştir. II. Felipe'nin gerekeni yapabilmesi için bir yandan dış bir müdahale tehlikesinin belirginleşmesi ve öte yandan da, savaşın kötü gitmeye başlaması gerekmiştir.

Papanın temsilcisine 26 Ekimde resmen, eğer savaş kışın da sürerse, eğer diğer Morisco bölgelerine sıçrarsa, ve nihayet eğer Türkler müdahale ederlerse, Müslümanların eline düşme tehlikesiyle karşı karşıya olanın İspanya olduğu söylenilmiştir. Papa temsilcisi bu itirafın Papadan tavizler ve özellikle de *Cruzado* tavizi kopartmaya yönelik

olduğunu düşünmüştür, ama aslında gerçek bir endişeye de tekâbül etmektedir ([228]). Madrid'de, Mariscoların Müslüman dünyasıyla ilişkileri mükemmel bir şekilde bilinmektedir. Sonbahar boyunca, birbiri ardına, İstanbul'dan dönen Morisco elçilerinin Cezayir'de kabul edilerek kendilerine binlerce çakmaklı tüfek için söz verildiği ([229]); sonra da Josef Mikas'ın (Yasef Nassi) işlerindeki çıkarları nedeniyle Fransa sarayına gitmiş olan üç zengin Yahudi tüccar Türk donanmasının 1570'de *a dar calor y ayuda a las mosos de Granada* geleceğini anlattıkları öğrenilmiştir. Morisco temsilcileri aracılığıyla ve Fas, Fez sultanları ve "Berberistan'daki diğer üç veya dört" sultan tarafından bu Türklerden talep edilmiş bulunmaktadır ([230]). Bu, hemen hemen aynı sıralar Madrid'e ulaşmış olan, Şerifin Fas'taki *presidio*lara karşı giriştiği hazırlık haberleriyle çakışmaktadır; bunlar Müslümanların İspanya'ya karşı ortak bir istilaya girişecekleri endişesini uyandırmaktadır ([231]).

Öte yandan, şimdi herkes Granada'da işlerin çok kötü gittiğini kabul etmektedir; papa temsilcisi ([232]), Toskana ajanı Nobili ([233]) ve bizzat II. Felipe Don Juan'la olan mektuplaşmasında ([234]). Zaten bu durumun işaretleri belirgindir. Aralıkta, aşırı ve umutsuz bir tedbir olarak tüm Granada Moriscolara sınır dışı edilmişlerdir ([235]), bu da Alçak Ülkeler'de yılın son günlerinde toplanan bilgilerin doğru olduklarını düşündürmektedir: yani, bazen çakmaklı tüfeklerle silahlanmış Moriscolar krallık içinde çok sayıda akın yapmakta ve Granada'da olduğu kadar, Sevilla'da da insanlar "burunlarını dışarı çıkartmaya" bile cüret edememektedirler ([236]). 26 Aralıkta II. Felipe harekât alanına daha da yaklaşmak üzere, Kastilya Cortes'ini Cordoba'da toplamaya karar vermiştir. ([237])

Granada olayının bir sonucu: Tunus'un Uluç Ali tarafından zabtı

II. Felipe'nin başındaki belâlar, tahtına ait bir "Berberistan" krallığının kaybına malolacaktır. Tunus'ta V. Carlos'un himayesindeki Mulay Hasan, İmparator tarafından ve Türklere rağmen tahta çıkartılmıştı; 1535'te ise, kendi oğlu Mulay Hamida tarafından tahttan indirildi. Bu adam İspanyollar, Türkler ve kendi "uyrukları", yani Tunus halkı ile güneyin yerleşik ve göçebe Arapları arasında kalarak, elinden geldiğince, daha çok kötü sayılabilecek bir yönetim göstermiştir. Belki, Haedo'nun farkettiği ve gösterdiği gibi ([238]), büyük senyörlere karşı küçük insanlara dayanarak, ve her hal-ü kârda herkese ihanet ederek ve hiçkimseyi memnun edemeyerek yönetimini sürdürmüştür. 20 yıllık bir hükümdarlıktan sonra iç düşmanları çoğalmış ve o zamana değin hiçbir Tunus hükümdarının olmadığı kadar narin bir iktidarın sahibi haline gelmiştir. Av yakalanmaya hazırdır ve Granada Savaşı bu avın Cezayirlilerin eline geçmesine yol açacaktır.

Çünkü eğer Cezayirliler 1569'da Moriscolara isyanlarında yardım ettilerse çıkar, kazanç ve aynı zamanda dinsel tutku nedeniyle- asilere sunulan çok sayıdaki silah Cezayir'deki bir camide toplanmaktaydı- de, Mart 1568'den beri Cezayir dayısı olan Uluç Ali'nin onlar için büyük risklere girmeye niyeti varmışa benzememektedir. Haedo' nun işaret ettiği üzere, Granada'dan çok daha fazla, kendi kentinin savunmasıyla meşgul olmaktadır. Bu belki İstanbul'dan gelen bir emrin sonucudur, fakat çok daha muhtemelen İspanyol ajanlarının taleplerinin ürünüdür: en azından 1569'da Cezayir'e gönderilen J.B. Gonzaga della Castelle adlı birine verilen talimatları biliyoruz ([239]). Zaten Moriscolara büyük ölçüde yardım etmek, İspanyol deniz barajını zorlamak anlamına gelirdi ki, bu işlem masraflı olabilirdi. Ve belki de Uluç Ali İspanyolların kendi bölgesinde uyguladıkları ekonomik ablukanın devamını arzulamıyordu ([240]).

Fakat asıl olarak, Granada Savaşı tüm Cezayir yöneticileri için özel bir yere sahip olan tasarıyı -Kuzey Afrika Yarımadası'nın tümünün fethi- uygulamaya koymak için

özellikle uygun bir fırsat sunarken, kendini başkası için neden harcasındı ki? Bu, 1534'te Barbaros'un ve eğer istenirse, tamamen ters yönde olmasına rağmen, Salih Reis'in 1554'te Fez yönüne giriştiği seferin yeniden ele alınmasıydı. İspanyol haberalma servisinin etkinliğinin ve Cezayir ile bağlantılarının kanıtı olarak, Uluç Ali'nin tüm tasarıları, İstanbul'dan gelen Morisco elçilerinin geri dönüşleri ([241]), "Dayı"nın Biskra'ya egemen olan Deli Hasan'la güçlükleri ([242]) ve nihayet Tunus'un fethi Madrid'de öğrenilmiştir. Gerçekten de, Cezayir'de esir olan bir İspanyol, kaptan Hieronimo de Mendoza 8 Ekimde, çok güvenilir bir kaynaktan, Uluç Ali'nin Mulay Hamida'ya karşı hazırlıklara giriştiğini öğrendiğini söylemektedir. 29 Ekim tarihli yeni bir mektup birincisini teyid ediyor ve II. Felipe'de hemen La Goulette Valisi D. Alonso de Pimentel'in uyarılması emrini veriyordu ([243]).

Ancak Uluç Ali Reis Ekim ayı içinde Cezayir'den ayrılmıştı bile ([244]) ve refakatinde hiçbir gemi olmaksızın (deniz yararlanılabilir olmaktan çıkmıştı) karadan Constantine ve Bône yolunu tutmuş olan 4 veya 5 bin yeniçeriyle yola koyulmuştu ([245]). Büyük ve Küçük Kabili'den geçerken çok sayıda gönüllü, ordusuna katılmıştı, bunların arasında yer alan binlerce süvariyle Uluç Ali, Tunus'tan yalnızca iki küçük gün uzaklıkta olan Beja Ovası'na ulaşmıştır. Mulay Hamida'nın askerleri daha savaşmadan dağılmışlar, yenilen sultan kente kaçmış, sonra da kendini güvenlikte hissetmediğinden, yanında birkaç sadık adamı olduğu halde İspanyolların La Goulette Kalesi'ne sığınmıştır ve hazinesini de geride bırakmıştır. Haedo bu işin Aralık sonunda olduğunu söylemektedir (fakat Cezayir kaynaklı bir haber 19 Ocak tarihini vermektedir ki, bu daha doğruya benzemektedir) ([246]). Uluç Ali Tunus'a savaşmadan girmiştir. Tunuslular tarafından iyi karşılanan Calabrialı ([247]) sarayı işgal etmiş, ve yüksek tonda konuşarak, tehtid ederek, düzelterek fethini örgütlemeye girişmiştir. Martta ([248]) Cezayir yolunu tutarken, Tunus'ta komutanlarından birini, bir Sardinyalı dönme olan Cayto Ramazan'ın yönetiminde ve Tunusluların sırtından yaşayan büyük bir garnizon bırakmıştır ([249]).

Fakat eğer Granada'dan ötürü alarm durumu olmasaydı, Messina'da üslenmiş Hristiyan donanmasının varlığına rağmen bu harekât çok riskli hale gelirdi. Ve zaten acaba İspanya durumu kabullenecek miydi ([250])?

Granada ve Kıbrıs Savaşı

Tunus'un 1570'de zabtı, Granada Savaşı'nın meydana getirdiği dengesizliklerin sonucu olmuştur. Bu dengesizlik, 1570 yılının büyük olayı Kıbrıs Savaşı ve Roma, Venedik ile İspanya arasında, Türk saldırısının doğrudan sonucu olarak Liga kurulmasında da rol oynamıştır.

Morisco Savaşı fiilen bütün 1570 yılı boyunca sürmüş, en azından 30 Kasıma kadar uzamıştır, bu tarihte Don Juan Granada'yı tamamen değilse bile, hiç değilse uygalamada pasifie etmiştir. Savaş zor ve masraflı olmaya son vermeksizin uzamıştır. Ancak yeni yılla birlikte yeni bir dönemece girilmiştir. Çok genç olan Avusturyalı Don Juan'ın -23 yaşındadır- daha şimdiden iyi bir önder olduğunda hiçbir kuşku yoktur ve bunu tavırları ve cesareti sayesinde sağlamıştır. Kral onun emrine büyük olanaklar vermiştir ve Ocak ayından itibaren Cordoba'daki varlığı, emirlerin ve raporların gidiş-gelişlerini kısaltarak, icracılara daha büyük bir şevk getirerek bazı avantajlar sağlamıştır, ama bunlar ordunun arkalarında bir sürü küçük barınma ve gıda sorunlarıyla boğuşan ne saray adamlarının, ne de diplomatik temsilcilerin takdirine mazhar olamamışlardır ([251])...

Durum bir anda tersine dönmemiştir. Yükseklere tünemiş ve topçunun kolaylıkla zarar veremediği (*"Nuyre"*) ([252]) küçük Morisco kenti Galera'nın kuşatılması vesilesiyle meydana gelen ilk büyücek çarpışma ve bizzat saldırgan, korkunç bir katliâmdan sonra kaleyi ele geçirebilmek için pek rastlanmadık bir gayret göstermek zorunda kalmıştır.

Düşen kent dağ yolunu açmıştır: muzaffer birlikler bu yola girmişlerdir. Fakat bu durumda Moriscolar Sierra de Seron tepelerinden onların üstlerine çökmüşler ve önlenemeyen bir panik dünün galiplerinin geri çekilmesine yol açmıştır ([253]). İşte bu adeta felaket sırasında, Don Juan'ın lalası Luis Quijada ölmüştür ([254]).

Bu pusu savaşının amacı askerin moralini bozmak, onu olayların akışı içinde gaddarlığa, hıyanete veya umutsuzluğa sürüklemektir. Martta bizzat Don Juan adamlarının moral bozukluğundan ([255]), disiplinsizliklerinden söz etmektedir ([256]). Birlikler biraraya getirilir getirilmez çözülmektedirler. Yağmanın cazibesi bireysel ve kendiliğinden bir savaşı zincirlerinden boşaltmakta ve bu savaş bir cüzzam gibi yayılarak, barışçı ülkelere bile sirayet etmektedir. Bütün İspanyol kentleri satılık Morisco kölelerle dolmuştur; bunlardan bir kısmı da gemilerle İtalya'ya gönderilmektedir. Ancak asiler dağlarda hâlâ 25 bin kadardırlar ve bunun 4 bini Türk veya Berberdir. Bunların elinde bol miktarda yiyecek kalmıştır (bir haber kaynağı, buralarda tahılın *staro*'sunun yalnızca 4 riyal ve buğdayınınkinin de sadece 10 riyal olduğunu kaydetmektedir) ([257]); kuru incir ve üzümleri de vardır ve Cezayir'den fırkata ve futalarla gelecek iaşeye de güvenebilirler ([258]). Özellikle Türk mühadalesi umudu onları ayakta tutmaktadır ([259]). Kuşkusuz onları rakiplerinin üstünlüğüne rağmen güvencede tutan, yalnızca dağ olmaktadır. Fakat bu muazzam kitleyi aşmak büyük bir sorun oluşturmaktadır. Biri bizzat Don Juan'ın, diğeri de Sessa dükünün komutasındaki İspanyol güçlerinin ayrılmış oldukları iki kol çok yavaş ilerlemektedir. 27 Martta son ilerlemeler hakkında bazı ayrıntılar veren Sauli, "çok iyi haberlerle" dolu mektubunu şu kelimelerle bitirmektedir: *e conquesto, li Mori restano del tutto esclusi della pianura,* Moriscolar ovadan tamamiyle atılmışlardır ([260])...

Harekâtın ayrıntılarını, Madrid'deki temsilciler gibi izlemeye kalkışmak umut kırıcı bir iştir. İyi ve kötü haberler, aşikâr bir tutarsızlıkla birbirlerini izlemekte, en iyi gözlemcileri bile yolundan saptırmakta ve Nobili'ye (yeni dile geniş bir yorumla çeviriyoruz) Morisco Savaşı'nın "bir sıcak, bir soğuk su akıtan bir duş olduğunu" söyletmektedir ([261]). Böylece 1870 Mayısında, Sevilla'nın çok yakınında Sidonia dükünün ve Arcas dükünün bağımlıları olan onbin kadar Morisco ayaklanmıştır: İşte kötü haber. Fakat, kısa bir süre sonra güzel bir sürpriz olarak, asilerin ayrılıkçı dağa ulaşamadıkları öğrenilmiştir: kral onlara senyörlerini yollayarak, onları sakinleştirmelerini ve içlerinden çoğunu evlerine dördürmelerini sağlamaları gibi mükemmel bir fikri uygulamıştır. Bunlar sadece savaş alanının yakın olmasından yararlanan İspanyolların onları sözümona ganimetmiş gibi satmak üzere kaçırmalarından ve mallarıyla kadınlarını çalmalarından ötürü ayaklanmışlardır ([262]). Bir Valencia köyünde, Mart ayında aynı macera yaşanmış, burada isyanın çıkmasıyla sönmesi bir olmuştur. Ancak bu iki örnek, savaşın kesin bir şekilde denetim altına alınmanın uzağında olduğunu göstermektedir. Fakat tehlikenin büyüğü Alpujurras olarak kalmaya; vahşi, evcilleştirilmesi adeta hiç mümkün olmayan şu dünya olarak kalmaya devam etmektedir ve ayrılıkçı hareket buraya sığınmıştır. Dağ savaşı hiçbir zaman, XX. yüzyılda bile kolay olmamıştır. Bu savaş 1570'de *consume et brusle L'Espagne à petit feu*" ([263]), İspanya'yı tüketmekte ve ağır ateşte yakmaktadır.

Silahların beceremediğini diplomasi -neden yerli işleri bürosu denilmesin ki?- başarmıştır. Asilerin ilk kralı katledilmiştir. İkincisi de aynı kadere maruz kalmıştır. İsyanın genel kaptanı Albaqui 20 Mayısta Don Juan'ın karargâhına gelmiş, prensin ellerini öperek ona tabi olmuştur. Bir barış anlaşması imzalanmaştır. Moriscolar affedilmişler ve ulusal kıyafetlerini taşıma iznini almışlardır, fakat on gün içinde teslim olmak ve silahlarını önceden belirtilmiş noktalara bırakmak zorundadırlar. Berberler rahartsız edilmeden Afrika'ya dönebileceklerdir ([264]). Bunlar "Majestelerinin doğal bağışlayacılığı"ndan ([265]) söz edilmesine olanak veren yumuşak koşullardır, fakat onun özellikle, ne pahasına olursa olsun, tehlikeli bir maceradan sıyrılma arzusunu belirlemektedirler. Acaba bu gerçek bir barış mıydı?

15 Haziranda 30.000 Morisco silahlarını teslim etmiş durumdadır: yuvarlak ve kürekli tekneler, Afrika'ya dönmeleri için Türklerin hizmetine verilmiştir ([266]) ve teslim olma süresi St. Jean günü son olmak üzere saptanmıştır ([267]). Oysa daha 17 Haziranda Engizisyonlar yakınmaya başlamışlardır: Granada'da pişman oldukları söylenen Moriscolar silahlarıyla dolaşmakta ve halkın içinde çok büyük bir rahatlıkla kahramanlıklarını anlatmakta, öldürdükleri Hristiyan sayısından ve "kutsal Katolik imanımıza saldırmak" için yaptıklarından gururlanmaktadırbar ([268]). Bir başka mektup, merhametimize teslim olanlar çok sayıdadır, ama bunlardan hiçbiri henüz kutsal makama günah çıkartmaya gelmemiştir, demektedir ([269]), Tesim olmaları basit bir taktik değil midir? Küçük Larache futaları hâlâ silah getirmeye devam etmektedirler, öyle bir sıklıkla ki, Sancho de Leyva' nın kadırgaları 5 veya 6 tane küçük tekne ele geçirmişlerdir ([270]). Öte yandan, Afrikalıların gemilere bindirilmeleri gecikirken ([271]), ücretleri ödenmeyen Hristiyan askerler, alışılmış sonuçlarıyla birlikte dağılmaktadırlar ([272]). Bütün bunlar, asilerin İspanyol gücüne karşı saygı veya selâmete ulaştırıcı bir endişe duymalarına yol açıcı şeyler değillerdir.

Gerçekten de, dağlarda sari bir savaş sürmeye devam etmekte ve soyutlanmış Hristiyanlara tehlikeli darbeler indirmektedir ([273]). Sauli ([274]) "İsyanlarında inad edenlerin hiç de eksik olmamasına rağmen, Granada Moriscoları yavaş yavaş hizaya getirilmekte, 400 Türk Berberistan'a geçti, ama Kuzey Afrikalı Morsicolar kaldılar" diye yazmaktadır. 2 veya 3 bin kadar Morisco, "kral"larıyla birlikte hâlâ dağdadırlar ve ancak Alpujurras'da kalmalarına izin verilmesi koşuluyla teslim olabileceklerini ilân etmektedirler ve krallık yönetimi de bu tavize yanaşmamaktadır. Sauli "onların üstesinden gelmek için en azından bir yıl sürecek bir seferin gerektiğini söyledim, çünkü bu Moriscolar çok tahıl topladılar ve çavdar ile tahıl ektiler. Bizimkiler böylesine bir iş için yeteri kadar orduya sahip olmadıklarından, onların bunları hasat etmelerine engel olamazlar" diye açıklamaktadır ([275]).

Bu koşullarda krallığın "barışa kavuşturulması" konusunda hangi hayallere sahip olunabilir ki? Don Juan bunu 14 Ağustos tarihli mektubunda tekrarlamaktaydı: ancak Moriscoların sınır dışı edilmeleriyle barış sağlanabilir ([276]). Evet ama, bir krallığı boşaltmak, geçen yıl Granada'da yapıldığı üzere, bir kenti boşaltmaktan başka birşeydir. Bu durumdaMadrid'de herşeyin bittiğini söylemek ve bunu tekrarlamak adet haline gelmiştir. Ve her elçi bunu hükümdarına yazmaktadır. ([277]), hatta Avusturyalı Don Juan'ın işin başında, Ronda Moriscolarını hizaya getirme ve Alpujarras'ya girme biçimi veya biçimleri üzerinde nutuk atarken bile ([278]). Eylülde hâlâ asilerin bağ ve bahçelerine zarar vermek ([279]), asker kaçaklarını izlemek -başka bir baş belâsı kategorisi- ve aynı zamanda yeni asker sağlamak söz konusudur. Çünkü savaş, söndürülmesi başarılamayan bir yangın gibi devam etmektedir ([280]). Asilerin küçük kralı artık kendini göstermemekte; kayadan kayaya kaçmakla yetinmektedir. Ve dağlarda inşa edilen bütün kaleler, onların içine doldurulan bütün garnizonlar, asilerin tüm gözetimlerden kurtulmalarına ve Hristiyanları bilgin bir şekilde gafil avlamalarına engel olamamaktadırlar ([281]).

İşte bu sıralar İspanyol yönetimi kitlesel tehcire karar vermiştir. Bunların belirleyici olduklarında hiçbir kuşku yoktur. Çayas, F. de Alava'ya 13 Ekimde şöyle yazmaktaydı:? "Granada olayı, senyörlerinin sona ermiş gibi sayacakları bir şekilde nihayetine yaklaşmaktadır, Majestelerinin hizmetine ve ününe de böylesi yakışır" ([282]). Ve bu kez söylenilen doğrudur. Don Juan Kasım başında Malaga bölgesi ve Benteniz ile Ronda *sierra*larına barış getirdiğini lân etmiştir ([283]). Bu arada tehcir icra edilmiştir. Bu uygulama 50 bin, belki de daha fazla kişiyi kapsamış, ovaları insansız bırakmıştır. Aslında tehcirden yana olan Don Juan'ın sıklıkla zikrettiğimiz tanıklığına bakarak bile, bu uygulama acınası birşey olmuştur. 5 Kasımda Ruy Gomez'e "dünyanın en hüzünlü şeyi,

çünkü yola çıkılırken o kadar yağmur, rüzgâr ve kar oldu ki, bu zavallı insanlar birbirlerine asılıyor ve ağlaşıyorlardı. Bir krallığın halkını kaybetmesine yardımcı olmanın, düşünülebilecek en büyük acıma duygusunu uyandırdığını inkâr etmek mümkün değildir. Nihayet bu iş yapıldı" ([284]) diye yazmaktaydı. Mektuplarını sıklıkla zikrettiğimiz Medicilerin Madrid'deki ajanı kavalye Nobili, bu insanlık dışı tedbirin kapsamını iyice ayıklayarak, büyük düke "Granada olayları artık bitti ve bunları tek bir cümleyle özetliyorum: boyun eğen ve aşağı ülkelerde oturan Miriscolar savaşı canlı tutuyorlardı, çünkü aşağıdakiler asilere gizlice yiyecek sağlıyorlardı" ([285]). Tehcir edilenler bunlar olmuşlardır.

Artık Granada krallığında, haydut gibi ([286]) ve onlar gibi çetelere bölünmüş olarak yaşayan birkaç bin Morisco'dan başka boyun eğmemiş kimse kalmamıştır. Fakat eğer daha fazla değilse bile, en azından bir o kadar da Katalonya Pirenelerinde yok mudur? Olağan asayiş güvensizliği marjıyla birlikte, mükemmel olmamasına karşılık gene de barış sağlanmıştır. Moriscolar Kastilya'ya yeniden yerleştirilirlerken, krallığa barışın gelmesi nedeniyle Eski Hristiyanlar Granada'nın iyi topraklarını kolonize etmeye gelmişlerdir: nihayette Hristiyanlık bu savaştan zararlı çıkmamıştır ([287]).

Don Juan 30 Kasımda, çıraklık alanı olan Granada'yı bir daha geri dönmemek üzere terketmiştir. 13 Aralıkta Madrid'dedir ([288]). Burada onu başka bir görev beklemektedir ve belki de bu görev, bizatihi bitmiş olan savaşın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü, eğer Türkler tam bu sırada Kıbrıs'a saldırmışlarsa (Türk genel kurmayının aziz ve oldukça eski tasarısı), bunun nedeni, diğerlerinin arasında, denizin öteki ucunda İspanya'nın bir iç savaş nedeniyle kilitlenmişe benzemesi değil midir?

Kıbrıs Savaşı'nın başlangıcı ([289])

Bu 1569-70 kışında Türk siyasetinin nasıl örgütlendiği , mükemmel bir netlikte değilse bile, en azından alışılmadık bir şekilde, oldukça iyi bir biçimde görülebilmektedir. Çünkü tarihsel olarak konuşulduğunda, XVI. yüzyıl Türkiye'si hemen hemen bilinmez bir dünyadır. Biz Batılı tarihçiler onu dışarıdan, Batılı ajan, memur ve temsilcilerin raporları aracılığıyla kavrıyoruz. Fakat 1569-70'de vezir-i azam Sokollu Mehmed Paşa Venedik balyozuna çok yakın bir şekilde bağlıdır ve siyaseti hükûmetininkinden farklıdır. Bu iki hat arasındaki açıklık, alışılmıştan daha uygun bir şekilde, Türk İmparatorluğu'nun kalbine kadar nüfuz etme olanağını sağlamaktadır. Bu, tarihçilerin söyledikleridir. Acaba doğru mudur?

Herkesin bildiği üzere yeni Padişah Selim, tahta çıkmasından itibaren savaşçı bir karakterde olmadığını göstermiştir. Fakat gelenek ondan, saltanatının başlangıcını parlak bir zaferle belirlemesini istemektedir ve bu zaferin kârları, yeni hükümdarın vazgeçilmez camileri yaptırmasına ve donatmasına izin vereceklerdir. 1567-1569 yıllarının yarı-eylemsizliğini, tam anlamıyla açıklamaksızın farketmiştim. 1569'da, Granada isyanının patladığı sırada, Rusya'da girişilecek bir seferin kaygısı ile Kızıldeniz'deki büyük ölçekli harekât, Batı'ya yönelik muhtemel tüm eylemleri felcetmektedir. Fakat Moriscolar sonbaharda henüz silahlarını bırakmadıklarından, onların desteklenmesi sorunu keskin bir şekilde kendini ortaya koymuştur. Türkler donanmalarını İpanya kıyılarına kadar yollayacaklar mıdır? Yarımadada bu olasılığın geçerliğine inanılmıştır. Fakat Türk donanmasına Kuzey Afrika veya Fransa kıyılarında bir destek gerekmektedir. Toulon Limanı'nın sığınak olarak talep edilmesi açıkça yapılmıştır, hatta o kadar açıkça ki, amacın limanı elde etmekten çok İspanya'yı endişelendirmek olduğu düşünülmüştür ve İspanya da durumu öğrenerek, beklendiği şekilde yorumlamıştır. Acaba gerçekte Türkler Moriscolara yardım etmeyi hiçbir zaman düşünmediler mi?

Ve ilk önce Granadalılara donanma ile yardım, böylesine bir mesafede, kadırgaların aşikâr bir şekilde kışlama zorunluğu karşısında teknik olarak mümkün müydü? Paul Herre ([290]), Kıbrıs Savaşı'na ilişkin bilgince eserinde, buna evet cevabını vermekteydi ve fakat bunun vezir-i azam tarafından arzulanan ve enerjik bir şekilde savunulan bir siyaset olduğunu söylemekteydi. Binlerce belgenin tanıklık ettiği bu siyaset, Kanuni'ye yakışan bir şahin politikasıdır. Fakat hangi belgeler? Vezir-i azamla sohbetlerini aktaran balyozun mektupları. Oysa vezir-i azamın muhatabına oyun oynamış olması hiç de olasılık dışı değildir. Ona duyduğunu gösterdiği güven, sırlarını açıklaması, ona ihsanlarda bulunması, Venedik'le olan kopuşun bile duraklatamadığı sohbetler, bütün bunlar çok Balkanlı, çok Doğulu değiller midir? Ve özellikle de padişahın genel siyasal çıkarlarına uygun değil midir? Venediği yaklaşan tehlikeden uzaklaştırmak, sonra onunla temasta kalmak (çünkü diplomasi hiçbir zaman yararsız değildir): eğer bir oyun oynandıysa, oyunun yönünün mutlaka böyle olduğunu söylüyor değilim; fakat birçok tarihçi gibi Türkiye'nin gerilemesini göstermekle, Sokollu'nun "şahin" siyasetini ayıran mesafeyi ölçerek bunu resmetmekle fazlasıyla meşgul olan Paul Herre'in sunduğu gibi de işin samimi olduğuna inanmıyorum: Venediğe dokunmamak, ama Moriscolara yardıma koşmak -Selim'in kısa görüşlü sıradan siyaseti-; Venediğe vurmak ve bu işi onun imparatorluğunun uç noktasındaki iyi koruyamadığı bilinen Kıbrıs'ta yapmak.

Bu, elimizde olan az birşeyle, kendi merkezinde çok çeşitli olan Türk siyasetini yeniden inşa etmektir. Örneğin 1563'ten itibaren Raguza doplomasisi, bizzat Kanuni Sultan Süleyman'ın Kıbrıs'ı alma konusundaki planlarını işaret etmekteydi. Köken itibariyle Boşnak olan, küçük yaşta Hristiyan olan ailesinden alınan, Osmanlı yönetim basamaklarını yavaş yavaş tırmanan Sokollu Mehmed, 1555'de divan veziri, on yıl sonra da vezir-i azam ve II. Selim'in damadı olmuştu; Sokollu Mehmed zor bir ortamda, korkulan bir efendinin yanında büyümüştür. Kendine egemen olma ve gerçek durumunu saklama konusunda müthiş bir çıraklıktan geçmiştir. Onun Venediğin dostu olduğu söylenmektedir; Venediğe namuslu ödüller karşılığında yararlar sağlamıştır. Venedik bu işler için padişahın sarayında bir temsilciye ihtiyac duymamıştır. Sokollu'nun barışçı ve barıştan yana olduğu iddia edilmektedir: bu çok fazla abartmak olmaktadır, çünkü onun istediği, zayıflar için ağır, Osmanlı yönetimi için şanlı bir *Pax Turcica*'dır. Ve sonra, eğer Sokollu Mehmed'in siyaseti gerçekten ona atfedilen gibi olsaydı, işlerin yönetimini koruyabilir, gemi başka bir yöne giderken dümeni tutmaya devam edebilir miydi? Siyasetinin ölçülü, kaçamak kelimelerle ifade edilen ve gerektiğinde yumuşatılıp, hatta bir kenara bırakılabilir nitelikte olduğu söylenmiştir. Ama bu esnekliğin kanıtları nerededir? Ve bu esnekliğin ona -efendisinin amaçlarına ihanet etme, veya en azından onlara karşı çalışma pahasına- rakiplerine, padişahın hocası Lala Mustafa Paşaya, şu entrikacı kaptan-ı derya Piyale Paşaya, nihayet büyük Yahudi Mikas'a (Osmanlı kaynaklarında Yasef Nassi, Josef Nassi, İspanyolca'da Miquez) direnme olanağı sağlamış olduğu, işte saraydaki kavga ve rekabetlerin sertliği ve acımasızlığı bilinince, bu oldukça zora benzemektedir. Parantez içinde olmak üzere, bu rakiplerin sonuncusu olan şu çok kuşkulu kişi, hilekâr maliyeci (bu en azından Fransa'dan olan talepleri konusunda kesindir), bugünkü fikirlerimizle, komedi haini değilse bile, doğuştan casus olarak adlandırabileceğimiz şu kişi hakkında ne düşünülmesi gerektiği sorulabilir. Onun hakkında Batı -heyhat sadece Batı!- mektuplar ve belgeler sunmaktadır: Mikas'ın Toskana büyük dükü, Cenova, İspanya, belki de Portekiz'le ilişkileri vardır... İhanet etmekte midir? Veyahut da, bu varsayım da geçerli olmak üzere, o da emir üzerine hareket ederek, kişisel çıkar sağlamayı ihmal etmeyerek, sanıldığından daha iyi bir ortaklıkla yürütülen bir siyasetin içinde hesaplı bir rol mü oynamaktadır? Paul Herre'e göre o, kin veya çıkar amacıyla davranan "temizden başka herşey olan" bir kişidir ([291]). Karısının mallarının bir kesimini müsadere etmiş olan Venediğe karşı kinle davranmaktadır, çıkarı da vardır çünkü, 1562'den beri

([292]) onun Kıbrıs kralı olmayı, oraya dindaşlarından bir koloni yerleştirmeyi arzu ettiği söylenmektedir. Bu belki doğrudur... Fakat diğer başka şeylerin arasında: kuşkusuz bu endişe uyandırıcı kişinin hayat öyküsü yazarı ve hayranı gibi ([293]), onu temize çıkartmayı düşünmeksizin; elimizden kaçtığını, onu iyice farkedemediğimiz ve daha da genel olarak Türk tarihinin büyük sahifelerinden birine, hayat öyküsü ve anlatı gibi kötü bir yoldan girmenin tehlikeli olduğunu kabul ediyoruz.

Herşeye rağmen varsayımlar inşa edilmek isteniyorsa, amaca-Kıbrıs- yönelik olarak dikkatle ve erkenden saptanmış bir Türk siyasetinin varlığına karşı çıkan birşey bulunmamaktadır; bu siyaset sonuçta eyleme geçmekte ve herkesin kendi rolünü oynamasına izin vermektedir: kişilerden biri Venediğe karşı kibar olma, bir diğeri İspanya veya Fransa ile pazarlık yapma rolünü oynamaktadır. Türk siyaseti şurada veya burada sis perdelerinin arkasında kalmaktadır. Moriscoları cesaretsizliğe sevketmemekte, fakat Kuzey Afrika ocaklarını yarı-destek durumlarından çıkmaya teşvik etmemektedir, onları Tunus macerasına giriştiklerinden ötürü, gerektiğinde azarlamaktadır ([294]), fakat kendi hesabına tamamen benzer bir siyaset uygulamaktadır. Çünkü, Türkler doğrudan veya İspanyol donanmasına saldırarak dolaylı yardım olasılığını yok etmemekte, Moriscoları beklemede tutmakta ve böylece Moriscoların onlara bilinçsiz bir şekilde sağladıkları yardımdan, kendi işlerini tehlikesizce çözmek için yararlanmaktadırlar.

Şansına ilişkin hiçbir şeyi ihmal etmemeye kararlı olan Türk siyaseti, bu yıl, 1567-68 Fransız-İspanyol yakınlaşmasıyla iyice soğumuş olan Fransız ittifakını yeniden sağlamaya çalışmaktadır. İşte 1569'da Toulon'un talep edilmesine anlam yükleyen budur; bu istek zemin yoklamak ve hiç de daha az tuhaf olmayan Claude Du Bourg'un tuhaf İstanbul yolculuğu için fırsat yaratmıştır. Doğu siyasetinin karmaşık ve olağandışı bir saatine rastgelmiş ve herşeyi "çılgınca hayalleri"yle daha da karmaşıklaştırmıştır ([295]), görevdeki Fransız elçisiyle kavga etmiş, Mikas'ı devirmeye ve vezir-i azam Sokullu Mehmed Paşanın lütuflarını kendi tarafına çevirmeye çalışmıştır; bu arada Cenevizliler için de çalışmaktadır, ama 1568-69'da Venedik üzerinden, beraberinde olağanüstü bir Türk elçisi olduğu halde geri dönerken, cebinde "kapitülasyonlar"ın yenilenme belgesi de bulunmaktadır. Bunun anlamı Osmanlı İmpaartorluğu'nun bu sıralar Batı'da, geleneğe ve çıkarlarına uygun bir Fransa'yı yeniden yaratma işiyle çok fazla meşgul olduğudur. Adet olduğu üzere -bilinçsiz Batı gururu- Fransa Türkleri kendine çekerken, onu amaçları doğrultusunda sömürürken görülmektedir. Fakat aynı zamanda, talepçi, Fransa'yı kendine çeken Türkiye de vardır. Böylece 1569 ve 1570 yıllarında Polonya tahtının Anjou düküne verilmesi ve Erdel prensinin de Marguerite de Volois ile evlendirilmesi gündemdedir ([296])...

Fakat üçüncü din savaşının paramparça ettiği bir Fransa ile Türk-Fransız ittifakı yeniden nasıl yaratılabilirdi? Katoliklerin cephesine angaje olmuş olan Fransa kralı bu kadar uzaklardan geri dönemezdi. Bunun en iyi kanıtı, Du Bourg'un ve beraberindeki Türk elçisinin Venedik'te tutuklanmalarına razı olmasıdır ([297]). Du Bourg mektup üzerine mektup yazarak, masalsı harikalar konusunda vaadlerde bulunmuştur. Söylenecek çok seyi vardır! Nihayet Venedik'ten ayrılmasına izin verilmiştir, ama onu Mirandole'de tutuklamak için... Fakat bu durum Fransa kralını, zavallı Du Bourg'u Türkler ile Signoria arasında arabulucuk yapmakla görevlendirmekten hiç de alıkoyamamıştır ([298])!

Ancak, Guiselerin ve hoşgörüsüz Katolik partisinin iktidardan düşmelerinden sonra, iç savaş bir an için mola verecektir. 14 Temmuz silah bırakışması, kısa bir süre sonra 8 Ağustos tarihli Saint-Germain barış fermanı tarafından izlenmiştir ([299]). Bu durumda Catherine Protestanlara yönebilmiştir, öylesine ki "cehennemi evlilikler"den (niteleme Francés de Alava'ya aittir) ([300]) söz edilir olmuştur, yani Anjou düküyle Elizabeth ve

Henri de Navarre ile Marguerite de Valois'nın evlilikleri. Artık diplomatik düzlemde Fransa büyük bir İspanyol-karşıtı siyasete katılmaktadır; İtalyan (İtalyan asıllı kraliçe Catherine de Médicis MAK) artık ne iki güçlü Fransız partisi, ne de onları şiddetle desteklemiş olan iki büyük güç arasında kalmayı istemektedir. Adeta daima küçük kişisel nedenlerle açıklama hatasına düşülen Fransız durumunun ani bir aydınlanması.

Bu arada Türkler ne yapmaktaydılar?

Belki de hiçbir kış, 1569-70'deki kadar, denizde daha sert, daha fırtınalı, haberlerin yayılmasına daha düşman olmamıştır ([301]). Bu kötü hava, mesafeleri herzamankinden daha uzun hale getirerek, Türklerin arkasında hareket ettikleri sessizlik engelini güçlendirmekteydi. Ancak birkaç aydan beri, herhalde büyük bir darbe vurmak için, çılgınca silahlandığı bilinmekteydi ([302]). Bu darbe Malta'ya mı, La Goulette'e mi, yoksa Kıbrıs'a mı inecekti: Tahmin oyunu Türklerin Venediğe yetişebildikleri heryerde vurduklarını söyleyerek devam etmekteydi. Gene kötü hava yüzünden, aslında alarm durumunda olan Venedik'te bile işin gerçeği belli bir zaman geçtikten sonra öğrenilebilmiştir.

Aşikâr duruma rağmen ve sonuna kadar, Venedik kendi felâketine inanmayı reddetmiştir. Bir felâket: çünkü temkinliliği alay konusu olan Venedik, Türkle yatan fahişe Venedik temkinli olmaktan başka birşey yapabilir miydi? Venedik zihninden çok bedeninin, karasal gerçeğinin, uzun bir deniz destek noktalarından ibaret olan imparatorluğunun, tıpkı XIX. yüzyıl İngiltere'si gibi onu dışarının sırtından geçinmek zorunda bırakan serbest mübadeleci davranışının kurbanı olmuştur. Onun siyaseti hiçbir şekilde büyük ve geniş İspanyol ve Türk imparatorluklarının (ki bir bakış açısından Venedik Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırından ibarettir) bu insan, gelir ve mekân bakımından zengin imparatorlukların siyaseti olamazdı. İşte bu nedenle, her an hesaplanan Venedik siyaseti ancak *raison d'état* nedeniyle aydınlanabilmektedir. XVI. yüzyılın bu ikinci yarısında, bu bilgece temkinlilik aslında yararsız hale gelmektedir, çünkü dünya evrimi esnasında Venediğe, siyasal formülüne veya daha iyisi, onun hayat formülüne karşıdır.

1570'de otuz yıllık bir barış dönemi geçirmiş bulunmaktadır, ancak bu verimli barış sanıldığından ve kendinin de sandığından daha fazla, siyasal yapısını etkilemiş ve savunmasını zayıflatmıştır. Özellikle, eskiden harika bir durumda olan tahkimatı, şimdi kullanılmaz durumdadır, askeri yönetimin örgütsel bozulması ordu ve özellikle donanma sorumluları tarafından hergün haber verilmekte ve onu net bir şekilde birkaç onyıl önce bulunduğu düzeyin gerisine düşürmektedir ([303]). Yıllardan beri hep tehtid altında olan, her zaman tüm umutlara rağmen Balkan dünyasının binlerce entrikası sayesinde kurtarılan bu barışa alışan Venedik, önderlerinin etkin olduklarına da inanmıştır. Artık Türk siyasetini veya pantomimini trajik bir açıdan ele almamaktadır.

Oysa Türk başlangıçta onu korkutmaya çalışmıştır. Venediğin kavgasız teslim olması için önce vurmanın, sonra da hemen müzakereye oturmanın yeterli olacağı umudunu beslemiştir. Böylece Ocakta Venedikli tüccarlar tutuklanarak, malları müsadere edilmiştir ([304]). Aynı tedbire Mora'da Şubat ortasına doğru başvurulmuşa benzemektedir. Tekneler de aynı kadere maruz kalmışlardır, İstanbul'da yüklenmiş durumda bulunan iki Venedik çektirisinin malları boşaltılmış ve bahriye tarafından müsadere edilmiştir. Ama, tarihçilerin muazzam bir ağ atılmasından söz eder gibi anlattıkları "Venedik teknelerinin müsaderesi"nin uzağındayız. Kışın, önlemden haberi olmadan yakalanan gemi sayısı çok fazla olamaz. Ayrıca, önlemin kendisinde olağanüstü endişe verici bir yan bulunmamaktadır. Çektiriler bir tazminat sözü almışlardır ve müsadere XVI. yüzyılda oldukça sıradan bir olaydır. Eğer Venedik endişeleniyorsa -ve doğal olarak endişelenmekte, bunun sonucu olarak da silahlanmaktadır-, bu, padişahın ordusuyla Anadolu'dan Karaman'a geçeceği ve Castelnuovo'ya 700 yeni yeniçeri yerleştirdiği

haberi üzerine olmuştur ([305]). Bu durum Cattaro'daki Venedik yönetiminin, Castelnuovo'dan geçen Mustafa Paşanın oğluna hediyeler göndermesini engellememiştir ([306]). Herhalde 1 Şubattan itibaren İstanbul'da, Türklerin Türkiye'nin adadaki tarihsel hakları nedeniyle Kıbrıs'ın kendine terkedilmesini talep edeceği kamuya malolmuştur. Fakat Grandchamp'ın 9 Şubat tarihli mektubunda kaydedilen haber ([307]) Venediğe ancak Martta ulaşabilecektir. Ve savaş oraya bu sıralar çoktan ulaşmıştır.

Kuşkusuz diplomatik girişimlerini belirgin bir tehtidle desteklemek isteyen Türkler, gerçekten de Venediğin elindeki topraklara saldırmışlardır. 27 Şubat Pazartesi günü kötü hava, ayın 26'sı Pazar günü Zara'dan yola çıkmış olan ve müthiş bir *temporal*'in Acnona tepesinin güneyinde yolundan saptırarak, görülmemiş bir hızla sürüklediği, Benino de Chioggia adlı bir Venediklinin kayığını Pescara yakınlarında Adriyatik kıyılarına atmıştır. Birçok tüccar tarafından namuslu olarak tanınan gemi sahibi, 25-30 bin kadar Türkün aniden Zara'ya saldırdıklarını ve bir rastlantıyla ve toplarının sayesinde iki kadırganın saldırganları uzaklaştırarak, alarm verebildiklerini anlatmıştır ([308]). Verdiği rakamları kesinleştirmek mümkün değildir, fakat kuşkusuz olan Dalmaçya karakollarının uzun ve esnek hattının saldırıya uğradığıdır, yani toplam olarak 60.000 kişinin yaşadığı bölgede (bunu bize 1576 tarihli bir muhtıra söylemektedir) Türkler çok fazla zarar vermişlerdir ([309]).

Nihayet Türk talepleri Venediğe resmen ulaşmıştır ([310]). Çavuş Ubat İstanbul'dan 1 Şubatta yola çıkmış ([311]), Raguza'dan Mart ortasında geçmiş ([312]) ve ayın 27'sinde Venedik senatosunda dinlenilmiştir. Fakat sahne önceden hazırlandığı için, delillerini geliştirmesine izin verilmemiş ve ona ağır sözler söylenmiştir. 220 oydan 199'unun lehte kullanılmasıyla Türk önerileri rerdedilmiştir ([313]). Venedik fiilen mücadele etmeye karar vermiştir. Mart ortasında II. Felipe'ye olağanüstü bir elçi göndermiş ([314]) ve Venedik tarafından uyarılan Papa V. Pius İspanyol hükümdarına, elçiliği belirleyici olacak olan Luis de Torres'i göndermiştir ([315]).

Venedik savaş isteğini ilân etmiştir. Destek filosunu suya indirmiştir, kadırgalarını donatmaktadır, Fausto kalyonuna hayranlık verici toplar yerleştirmiştir, asker devşirmekte, Terra Ferma kentlerinin kendine sunduklarını kabul etmektedir, Kıbrıs'a, Türklerin yakalayamadıkları bir seferi güç göndermiştir, Dalmaçya'ya binlerce asker göndermiş, Zara'ya bir mühendis yollamıştır ([316]). Bu silahlanma büyük bir gürültüyle ve ilkbahardan önce, ama kesin bir kullanma arzusu olmaksızın gerçekleştirilmiştir. Türkler ilk çıkartmalarını, ancak Temmuzda, Kıbrıs'ın güney burnuna yapacaklardır. O zamana kadar Venedik oyunu oynamakla yetinmiştir- herşeyden önce korkmuş gibi gözükmemek, tehtide tehtidle, şiddede şiddetle karşılık vermek. Uyruklarının mal ve kişilerine el konulması haberlerine misillemeyle cevap vermiştir ([317]). Fakat Türkler bu yoldan vazgeçince, onu taklid etmek için acele etmişlerdir ([318]) 5 Mayısta *doge* atanan Pietro Loredano'nun savaş partisini temsil ettiği doğrudur ([319]). Fakat barışçı parti de iktidarsızlığa mahkûm edilmenin uzağındadır. Barışçılara bile prestij siyasetinin uygun gözüktüğü 27 Marttaki ittifaktan bu yana ne kadar da çok kırılma, bölünme, ters dönmeler meydana gelmiştir. Eğer Osmanlı geri çekilseydi Venedik silahlanmasını, Hristiyanlığın çıkarlarını ve aziz kızkardeşi İspanya'yı hemen orada unuturdu.

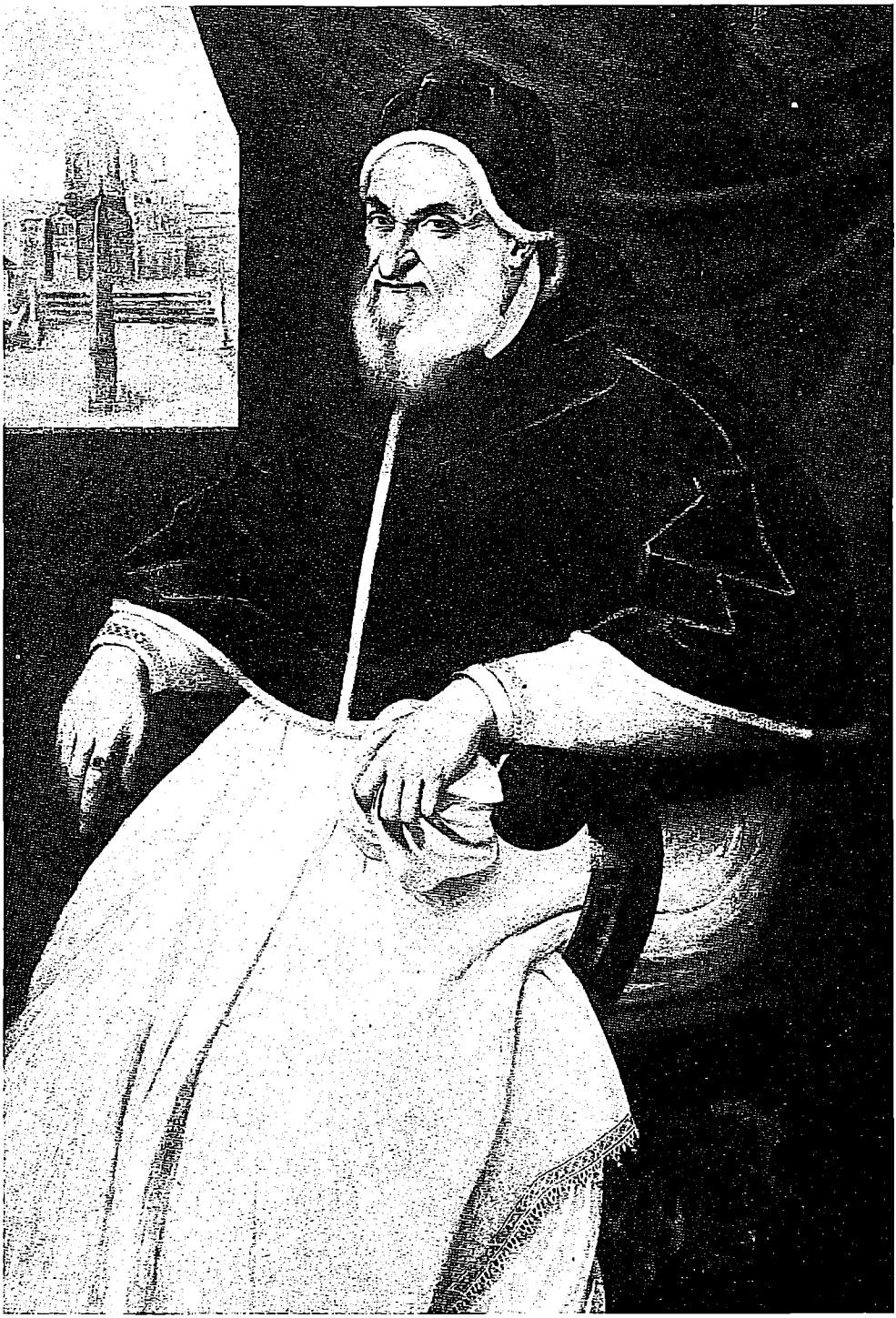
İspanya 1570 yılının başında endişeli ve rahatsızdır. Türklerin kitlesel silahlanmalarından endişeli, deniz ve kara güçlerinin büyük bölümünü meşgul eden Granada Savaşı' ndan ötürü de rahatsızdır. İktidarsız ve hatta tarafsız bir şekilde katıldığı Kuzey olaylarından ötürü de rahatsızdır, çünkü Alba dükü büyük askeri müdahalelere girişmeyi reddetmektedir: fakat bu tarafsızlık ürkütücü bir maliyet getirmektedir.

Granada kıyılarının gözetim altında tutulması nedeniyle tüm kadırgaların serbestçe tasarruf edemeyen ve İtalya'yı askerlerinden tehlikeli bir şekilde boşaltmış olan İspanyolların Doğu'dan gelen haberlere karşı tepkileri, bu durumda herşeyden önce, Malta Savaşı'ndan önceki alarm durumunun modeline göre olmuş ve Napoli, Sicilya ve Kuzey Afrika kaleleri savunma durumuna geçirilmiştir. Bu da masraflı bir savunma durumudur, ama bundan kaçınılması mümkün değildir: hiçbir şey, Türklerin İspanyolların ellerindeki yerlere saldırmayacaklarını garanti etmemektedir. Haberler bunu inatla tekrarlamaktadırlar, ama haberler... Ve zaten hepsi aynı tempodan çalmamaktadırlar. Haber nehri içine, istendiğinde bilinmeyen sular katmak mümkündür. Venediğin ünlü haberalma servisini bir silah gibi kullanarak, Hristiyanlığı alarm durumuna geçirmek, bu aleme Türk tehlikesi psikozunu yerleştirmek üzere sıklıkla davrandığı iddia edilmiştir. Her hal-ü kârda XVI. yüzyılda Venedik'ten kaynaklanan haberlere pek fazla güven duyulmadığı kesindir. Oysa Venedik açısından kendi kentinden olduğu kadar, İstabul' dan kaynaklanan haberleri de değiştirmek ve gerektiğinde bu yöntemi Katolik Majestelerine yönelik haberlere de uygulamak kolaydır. Ne olursa olsun, 12 Martta Napoli kral naibi şöyle yazmaktadır: "İstanbul'dan, oradaki en güvendiğim ajanlarımızdan birinden, 22 Ocak tarihli bir mektup aldım... Benim kanaatlerimin teyidini taşıyan haberlere rağmen, büyük bir donanmanın hazırlıkları Venediğe zarar vermeye yönelik değildir" ([320]).

İspanyollar kadırga namına ne buldularsa Güney İtalya'ya yığmışlar ve alışılmış İspanyol askerleri olmadığından, Milano ve Napoli için Almanları, Sicilya kadırgaları için de İtalyanları askere almışlardır. La Goulette'e asker, yiyecek ve mühimmat yığmışlardır. II. Felipe Chantonnay'ye 31 Martta ([321]) "biri Milano, diğeri de Napoli için iki Alman alayını seferber etmeye karar verdim", çünkü "şu anda İtalya'daki devletlerim askerden o kadar yoksunlar ki" Türkler oraya gelirlerse büyük zararlara yol açabilirler. Napoli'ye yollanacak olan alay Cenova'da Gian Andrea Doria'nın kadırgalarına bindirilmiş ve 3 Mayısta kente vardıktan sonra ([322]) hemen kıyılara gönderilmiştir. Zaten Haziran ayının sonunda Türk tehlikesi belirginleşmiş ve yeri belli olmuştur, Venediğin onların ücretlerini ödemeyi reddetmesinden sonra ([323]), bu askerler terhis edilmişlerdir ([324]).

Kadırgalara gelince, Gian Andrea Doria'nın Nisan'da Napoli'ye varmasından sonra, Güney İtalya'daki sayıları 60 kadar olmuştur. Yani İspanya'nın sahip olduğu 100 kadırgadan 60 tanesi ve Cenova, Sicilya ile Napoli filotillalarının toplamı; bu sonuncu filotillanın komutanı Santa Cruz markisidir. Eğer komutanların yakınmalarına inanılacak olursa, bu kadırgalar kötü donatılmışlardır ve yetersiz sayıda forsaları ([325]) ve ya çok az sayıda askeri vardır, ya da hiç askerleri bulunmamaktadır. Gian Andrea Doria Temmuzda Napoli'den, tekneleri için 2.000 İtalyan devşirme iznini almıştır. Bu arada filo iki kere La Goulette'e kadar gitmek zorunda kalmıştır ([326]).

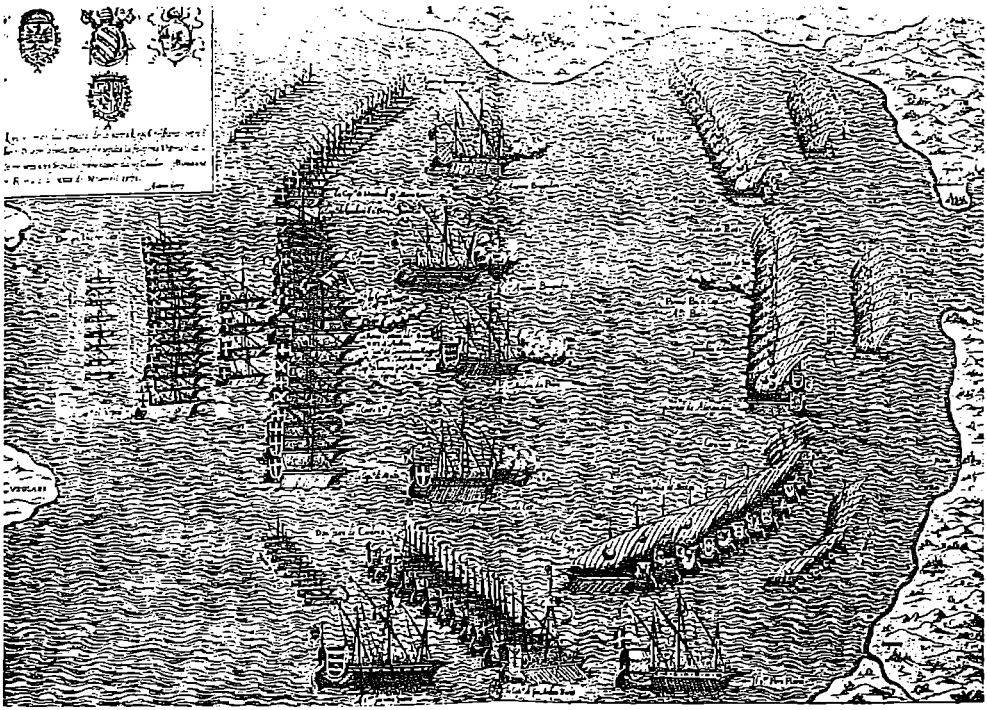
İkinci yolculuk, Bizerte'de 24 veya 25 kadırgayla demir atmış olduğu bilinen Uluç Ali'ye karşı yapılmıştır. Gian Andrea Doria onu 31 güçlendirilmiş kadırgayla yakalamayı düşünmüştür, fakat ara dönemde Bizerte sahilleri Calabrialı (Uluç Ali MAK) tarafından tahkim edilmiş olduğundan, av sığınaktadır. Hristiyan kadırgaları vira ederek La Goulette'e gelmişler, sonra da Napoli'ye gitmeden önce asker toplayacakları Sicilya'ya ulaşmışlardır ([327]). Kısa bir süre sonra onlara Sicilya'ya geçmeleri ve buradan da Doğu'ya yönelmeleri emri gelmiştir. II. Felipe, yeni Sicilya kral naibi Pescaro'nun Tunus'a saldırma denemesine girişilmesi konusundaki taleplerine rağmen ([328]), Papalık ve Venedik taleplerine boyun eğmiştir. Kıbrıs'ı kurtarmak denenecektir.



36. SIXTUS QUİNTUS, Venedik okulu, Vatikan Pinatek'i

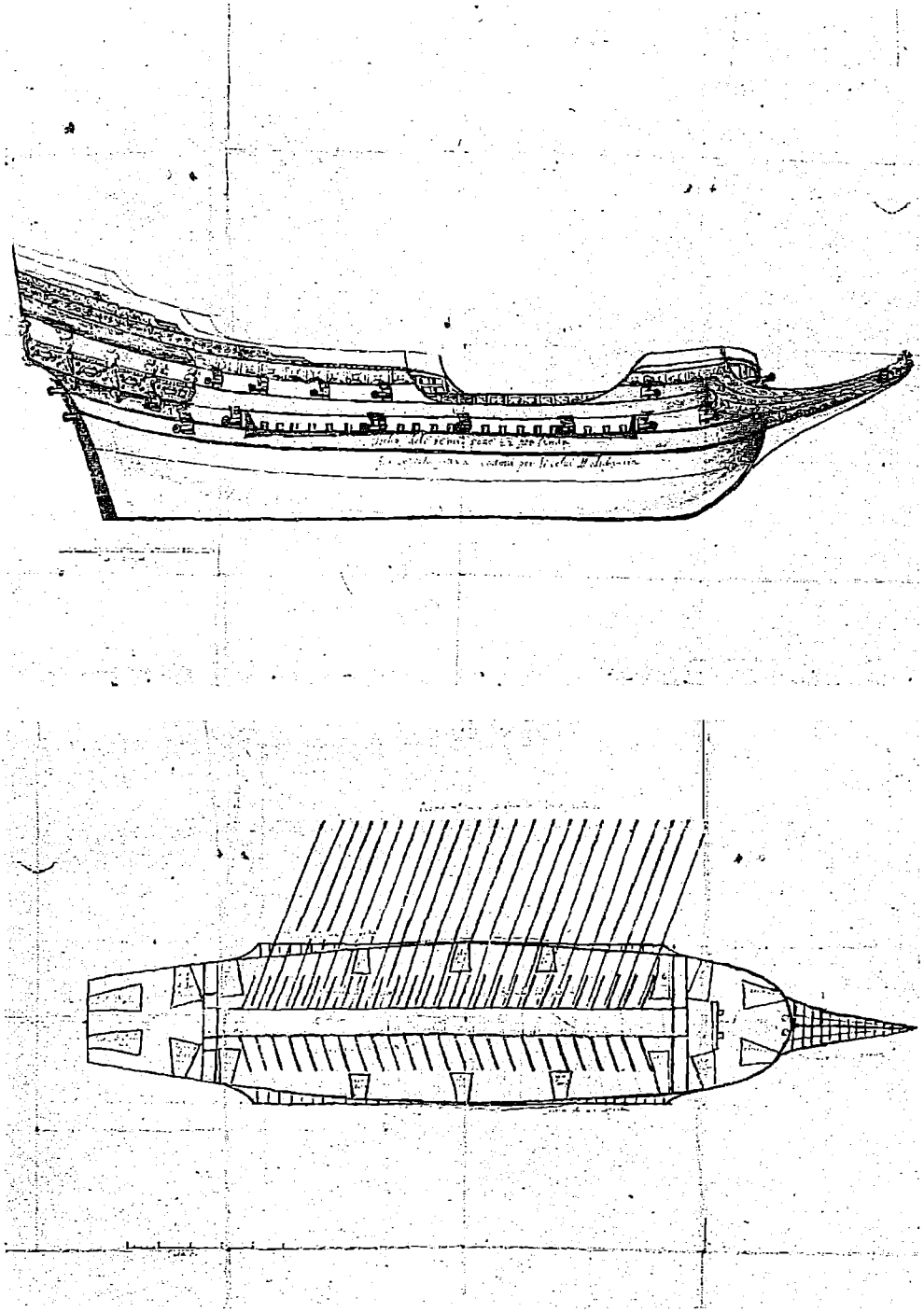


37. AVUSTURYALI DON JUAN. Ressamı bilinmeyen portre, Versailles Müzesi





38 ve 39. İNEBAHTI ÇARPIŞMASI. Yukarıda tam plan, B.N. Paris, c. 6669. Aşağıda fantezi görünüş. Santa Cruz Markiler sarayı (Ciudad Real) duvar resmi



40. BİR VENEDİK BAŞTARDESİ (XVI. YÜZYIL). Kişisel kolleksiyon. Topların yerleştirilme biçimine dikkat ediniz. Venedik baştardesinin ateş gücü İnebahtı zaferini belirlemiştir.

Kıbrıs'a yardım

Türkler adaya Temmuzda çıkmışlardır. 9 Eylülde başkent Lefkoşe fethedilmiştir. Yalnızca, daha iyi tahkim edilmiş olan Magosa, uzun zaman direnme olanağına sahip önemli bir güçle birlikte, Venediklilerin elinde kalmaya devam etmektedir. Haberlerin ulaşma süreleri de hesaba katıldığında, Kıbrıs sorunu tüm açıklığıyla oldukça geç, yazın ortasına doğru ortaya çıkmıştır: Venedik adanın yardımına gidecek midir? Türke karşı tek başına göğüs gerebilir mi, değerli şeker, tuz ve pamuk adasını kurtarabilir mi? Her hal-ü kârda onun çıkarı Batı'yı Türke karşı çıkartmak ve bu yerel savaşı genel bir savaşa bağlamaktı. Bu tehtid belki de rakibinin cesaretini kıracak, onu çekilmeye ve bir uzlaşmayı kabule zorlayacaktı. Venedik Akdeniz'in öteki devine bağlanmayı da istemiyordu; yani onda hâlâ canlı kötü bir anı bırakmış olan 1538 ligasına benzeyen bir ittifak anlaşması imzalamak istemiyordu ([329]). Venedik o sıralar Doria ile Barbaros arasında bir anlaşma olduğu duygusuna kapılmıştı; Paruta 1590'da bu ligada ihanet olduğunu savunacaktır. Fakat kendine doğrudan saldırıldığı bir sırada, iki taraf arasında nasıl bağımsız kalabilirdi ki?

İspanya'yı oyunun içine sürüklemek küçük bir iş değildi. İlk haberleri aldıktan sonra, Granvelle Venediğe yapılacak her türlü yardıma karşı olduğunu açıklamıştı. Roma üzerinden yapılan müzakere, güçlü bir görüşme biçiminde başladı, ama V. Pius'un şaşırtıcı ve büyüleyici kişiliği de burada yer almaktaydı. Kısa bir süre sonra, Katolik siyasetinin bir kavga siyaseti olması nedeniyle de, giderek artan bir şiddetle tek başına davranır hale geldi. Daha önce söylediğimiz üzere 1566'da hayal kırıklığına uğrayan papanın şevki, Akdeniz olaylarında bunun rövanşını bulmuştu. Kelimenin tam anlamıyla patlamış ve hareketè geçme, zorlukları aşma konusundaki hızlılığıyla, aslında ilke olarak bir aracıdan ibaret olmasına rağmen, her iki tarafın da kararlarını zorlamıştır.

Plantasyonlarını ve tuzlalarını kurtarmak için Venediğin kendini içine hapsettiği küçük hesaplarla fazla ilgilenmiyordu. Daha önceleri temsilcisi aracılığıyla 1570 Martında, Senatonun bir oturumu sırasında ona baskı yapmıştı ve Cumhuriyete silahlanma çabalarında yardımcı olmak üzere, Venedik kiliselerinden aldığı onda birleri hemen ona bırakmıştı. 1571'de esas kısmını Toskana kadırgalarının meydana getirdiği bir papalık donanması oluşturmayı hemen kabul etmişti. Kadırga inşaı için Ancona üzerinden tahta taşınmasını hemen kabul etmişti ([330]). II. Felipe'ye hemen, çevresindeki muhteris kilise mensuplarından biri olan sırdaşı ve yakını Luis de Torres'i göndermişti ([331]). Bu adam bilhassa seçilmişti, çünkü İspanyoldu ve bizzat II. Felipe'nin meclisinde kişisel dostları bulunmaktaydı; bu adam o kadar hızla yollanmıştı ki, talimatı 15 Mart tarihini taşımaktaydı ve Nisan'da Cordoba'da II. Felipe tarafından kabul edilmişti. Nisan'da, yani Granada Savaşı tüm hızıyla sürerken ([332]). Ve Cordoba'da, yani savaş alanından birkaç gün uzaklıkta. Demek ki, kabul, dinsel bir heyecan atmosferi içinde; hem kuzey sınırından (Reformasyon tarafından), hem de güney denizinin kıyılarından saldırıya uğradığı, Atlantiğin geniş husumetleriyle kısa bir süre sonra birbirine ekleyeceği şu iki savaş arasında sıkıştığı bir sırada. Hristiyanlığın kaderinin heyecana büründüğü bir anda ([333]). Ama bu heyecan patlaması V. Pius'un mektuplarında infilâk etmektedir -tersi şaşırtırdı-, ama temsilcisinin mektupları da onunkilerden aşağı kalmamaktadır. Bu mektuplara şöyle bir göz gezdirmek, Granada Savaşı'nın arka cephesinde bir Haçlı zihniyetinin yer aldığını görmek için yeterlidir.

Fakat müzakereler yavaş seyretmiştir. V. Pius'un istediği bir ligadır. Hiç de geçici bir yardım değil, usulüne tam uygun bir liga. Torres'in talimatı, krala tekrarlama emrini aldığı terimlerle, "Türkleri Venedik'le ilişkilerini kopartmaya sürükleyen başlıca nedenlerden birinin onu tek başına, umutsuz olarak kalmış sandıkları ve Majestelerinin de

Granada ile meşgul olduğundan ötürü sizinle birleşmesinin olanaksız olduğunu düşünmeleri olduğu açıktır..." demektedir. Fakat en iyi hesaplar bazen en yanlış olanları olabilmektedir. Eğer II. Felipe sonunda İslamiyete karşı bir ligayı kabul ettiyse, belki de bu 1570 yılının -Granada yılı- İspanya'yı eski ihtiraslarına götürmesindendi.

Tabii ki çıkar; ne siyasal, ne de mali çıkar unutulmuş değildir. Venedik Hıristiyanlığının sınırıdır. Eğer burası düşerse veya Fransız yönetiminin onun adına yapmaya talip olduğu şu anlaşmalardan birini imzalarsa, Hristiyan alemi daha mı güçlü olacaktır? Papa bu delillerden hiçbirini ihmal etmemektedir. Krala yazdığı bir mektupta "Venedik kaleleri Katolik Kralın müstahkem mevkilerinin *antemural*'leridir" demektedir; liga antlaşmasını imzalamak II. Felipe için "Venediğin devletlerini, askerlerini, silahlarını, donanmasını kendi hizmetine almak" anlamına gelecektir. Mali çıkara gelince, bu açıktır: 1566'dan beri İspanya kralı üyük gelirler, *subsidio* (İspanyol kilisesi tarafından ödenen yıllık 500.000 düka) tasarruf etmektedir, fakat *Cruzado* konusundaki papalık fermanı henüz yenilenmemiştir ki, bu da her yıl için 400.000 dükadan fazla bir kayıp anlamına gelmektedir ([334]); ve 1567'de tanınmış olan *excusado,* çok şiddetli protestolardan çekinildiği için henüz kaldırılmamıştır. Luis de Torres beraberinde Papanın adına, o zamana kadar vicdan azabından geciktirilmiş olan *Cruzado* tavizini getirmektedir. İspanyol bütçesine bu önemli katkı, kuşkusuz hükümdarın kararına etki etmiştir.

Çok fazla yavaş olduğu söylenen II. Felipe ilke olarak kabul ettiğini, Luis de Torres' in büyük açıklamalarından ([335]) sekiz gün sonra bildirmiştir; İspanya için olduğu kadar Venedik, Türkiye, Akdeniz'in tümü için de kesin olan şey, uzun zamandan beri en büyük maceranın yaşanmaya başladığıdır.

Kıbrıs'a yardım etme ([336]), liga antlaşmasının imzalanmasından bile önce denenmiştir. Bu deneme kötü koşullarda olmuştur, çünkü herşey birbirinden bağımsız, doğaçlamadan olmuştur. Doğaçlamadan, çünkü papalık donanması Çuniga'nın Roma'dan yaptığı uyarılara rağmen, aceleyle teçhiz edilmiştir. Herhalde papa filotillalar arasındaki kendi varlığıyla, İspanyolların 1538-40'ta olduğu gibi herşeyi keyiflerince yönetmelerini engellemek istiyordu. Daha da vahim olmak üzere, müttefik donanma komutanlığına yapılan atama da doğaçlamadan olmuştur. Romalı senyör, Napoli büyük ahırlar nazırı ve bu nedenle II. Felipe'nin bağımlısı ([337]), İspanya'dan gelecek lütuflara karşı dikkatli (başarısız Madrid yolculuklarıyla, daha önce iki kere bu lütfu elde etmeyi denemiştir) Marcantonio Colonna ([338]). O bir savaş adamıdır, bir denizci değil;! bir an için, o da gençken kendine ait kadırgalarla meşgul olmuştur. Fakat V. Pius onu seçtiği için, onu Hristiyan donanmasının başında tutmaya inad etmektedir. Bu bile yeteri kadar vahimdir, çünkü filotilla komutanı üzerinde doğaçlama yapılmaz.

Bir savaş filosu da doğaçlamadan oluşturulmaz, ancak Venedik bunu yapmak zorunda kalmıştır. Önemli büyüklükte bir donanmayı çabucak seferber etmiştir, ama bu iyi yapılmış bir iş değildir, çünkü Venedik savaş aygıtı fazlasıyla uzun barış döneminde gerilemiştir. Öte yandan Venediğin deniz güçleri özel filotillalar halinde dağılmışlardır ve tersanede kupkuru duran ihtiyat filosunun donatılması gerekmektedir. Venedik malzeme, tekne, kadırga ve baştarde, top bakımından zengin, hatta çok zenginse de, insan, malzeme ve boğazları doyuracak iaşe bakımından fakirdir. Oysa bu ordu aynı zamanda kürekçiler, tayfalar, kadırgalardaki askerler, yiyecek fıçı ve sandıkları da demektir. Signoria bunlardan yoksundur ve Venedik ne hızlı davranmasını, ne de insan açığını yeni bir taktikle kapatmasını bilmektedir. Ancak yuvarlak teknenin, her ikisi de topla donanmış olan kalyon veya süper-kadırganın geleceğinin parlaklığını kapı aralığından gösterebilmiştir. Şubat ayında Kıbrıs'a yuvarlak teknelerle gönderilen acil yardım, kışa rağmen yerine ulaşmış ve yol esnasında çektirilerin topları Türk kadırgalarını perişan etmiştir ([339]). Fakat ders henüz açık değildir. Ve tehlikenin acilliği hesaba katıldığında, yüzlerce

yıllık geleneklerden sıyrılmak, çekiş gücü ve savaş makinesi olarak insandan vazgeçmek için vakit çok geçtir.

Hieronima Zane'nin komutasında verilen 60 kadırga Venedik'ten 30 Martta yola çıkmış, Zara'ya ise, büyük bir zahmetle, ancak 13 Nisanda varabilmiştir ([340]). Burada 13 Hazirana kadar iki ay, hemen hemen atıl bir durumda kalmışlardır, bunun birkaç istisnası, Uskoklara ve Raguza topraklarına saldıran korsanlara karşı birkaç devriye çıkışıdır ([341]). Kadırgalar bu ataletleri esnasında, Zara gibi hinterlandı olmayan bir limanda iyi bir şekilde yenileyemedikleri ihtiyatlarının, tam bir kayıp olarak tüketmişler ve Türk kadırgalarının Arnavutluk kıyılarını yağmalamalarına bile engel olamamışlardır. Belki de bu ataletin geçerli nedenleri bulunmaktaydı: Venediği koruma arzusu, Adriyatik'te ani darbelere, hızlı gidiş-gelişlere izin verip, büyük filoların ilerlemesine olanak vermeyen kış havasından duyulan endişe; söylendiğine göre an azından, Kıbrıs'a doğru olan hareketin korunması için Yunanistan'a yaslanan Türk donanmasına çarpma endişesi de.

Yaz gelince Zane bir solukta Girit'e ulaşıp, kendi hesaplarına adaya gelecek olan tüm Venedik kadırgalarının burada toplama emrini almıştır. Amirale yolda her ne pahasına olursa olsun, duraklaması yasaklanmıştır; eğer duraklarsa bu Türk donanmasına Adriyatiğe ulaşma fikrini ve zamanını verecektir. Venedik filosu Korfu'ya ulaşırken, Papalık ve İspanyol filolarının yakında gelecekleri haberini almıştır. Donanma, kendine bildirildiği üzere bol miktarda insan ve yiyecek bulacağını umduğu Girit'e doğru yoluna devam etmiştir. Fakat Ağustosta buraya vardığında daha hiçbir şey yapılmamıştır. İhmalkârlık mı, öngörüsüzlük mü? Yoksa bazı Venedik raporları tarafından bol bol açıklanan gerçek zorluklar mı? Venedik hesabına Arşipel'den tayfa ve kürekçi toplaması giderek zorlaşmaktaydı. İspanyollar ve Papalık donanması 31 Ağustosta Suda limanına girmişlerdir. Papalık askerleri hiç de Venediklilerden daha iyi donatılmış değillerdir. İspanyol kadırgalarına gelince, Messina'da biraraya getirilmiş olan bu tekneler asker ve kürekçilerini buradan tamamlamışlardır ([342]).

Ne yapılacaktır? II. Felipe, Luis de Torres'le olan konuşmalarında, başlangıçta ondan istenilen şeyleri yapmak üzere söz vermiştir: Sicilya'yı kadırgalarıyla tutmak. Daha sonraki konuşmalarda bu ilk vaadden, Doğu'ya doğru hareket edilmesi sözünün alınmasına geçilince ([343]), Gian Andrea Doria'ya başka emirler yollamıştır. Amiral bu emirleri, Marcantonio Colonna'ya tabi olma tavsiyesiyle birlikte almıştır ([344]). Oysa ikinci olarak hizmet vermek Doria'nın pek hoşuna gitmemiştir, üstelik Doğu denizlerinde kendi filosunu ve özellikle de kendi kadırgalarını tesadüfe sürüklemesi ona pek uygun gelmemiştir, çünkü kadırgalarını kaybetmesi halinde, *asiento*'su bunların telâfi edilmesi koşulunu içermemektedir. Öte yandan, Ağustosta Kıbrıs'a kadar gitmek niyetiyle yola çıkmak, dönüşte zorunlu olarak kışın sert havasına maruz kalmak anlamına gelmektedir.

Demek ki emirler çok fazla şevkle yerine getirilmemişlerdir. Doria'nın 51 kadırgası 20 Ağustosta ([345]) küçük Papalık filosuyla Otranto'da buluşmuştur. Büyük toplanma ise, ancak 14 Eylülde Girit'in kuzeyinde gerçekleşebilmiştir ([346]).

Bu toplanma için seçilmiş olan Suda limanı uygundur, ama iaşe kaynakları yetersizdir. İlk genel teftişte Venediklilerin kötü hazırlanmış oldukları hemen açığa çıkmıştır. Ve çatışmalar su üstüne çıkmıştır. Venedikliler mevcutlar konusundaki hilelerin mümkün olmadığı denizde teftiş vermek yerine, teknelerin pupaları karaya dönük olduğu halde, mürettebatın teftiş esnasında bir kadırgadan diğerine geçmesinin mümkün olduğu bir düzende teftiş vermişlerdir ([347]). Aynı anda komutanlar arasında uyuşmazlıklar belirmiştir. Fakat ne pahasına olursa olsun, hatta gerektiğinde tek başına bile adaya yardım emrini

almış olan Venedik amiralinin karşısında müttefik donanma Doğu'ya doğru yola çıkmaya karar vermiştir. Ancak, Türklere çarpmadan doğrudan ulaşmanın mümkün olmadığı Kıbrıs'a doğru değil. Amiraller Anadolu veya Çanakkale Boğazı'na karşı bir harekâta girişerek, Türk donanmasını Kıbrıs'tan uzaklaştırmayı, sonra da hızlı bir şekilde ada ile onun arasına girerek, geri dönmesini engellemeyi düşünmüşlerdir.

Böylece filo Rodos'a doğru yelken açmıştır ([348]). Bu donanma muazzam bir gücü temsil etmektedir: 180 kadırga, 11 baştarde (daha küçük tekneler ile nakliye çiktirilerini saymaksızın), 1300 top, 16.000 asker, Papalık ve Venedik filotillalarının zayıflıklarına rağmen, komutanlar eğer bu kadar bölünmüş olmasalardı, eğer doğaçlamadan amiral Marcantono Colonna bir komutan olsaydı, eğer donanmanın temkinli ilerlemesi taktik önlemlerden bilinçli bir kuşku duyan Doria tarafından daha da ağırlaştırılmasaydı, etkin bir eylem mümkün olabilirdi.

Öte yandan, donanma Küçük Asya önlerindeyken, Lefkoşe'nin 9 Eylülde fethedildiği ([349]), hâlâ direnen Magosa hariç, adanın hemen hemen tamamının Türklerin eline geçtiği haberi onlara ulaşınca, komutanlar geri dönmeye karar vermişlerdir. Mevsim sonundaki kötü hava, Girit yolu üzerinde onları dehşetli rahatsız etmiştir, tıpkı İstanbul'a dönen muzaffer Türk donanmasını rahatsız ettiği gibi. Müttefikler yiyecek kaynakları çok kısıtlı olan Girit'te kışlamayı göze alamadıklarından, mecburen İtalya yolunu tutmuşlardır. Bu yol esnasında da muazzam seyrüsefer sorunlarıyla karşılaşmışlardır. Doria maceradan, tüm kadırgalarını Messina'ya geri getirerek sıyrılmış ([350]), fakat Venedikliler muazzam kayıplara uğramışlar (Girit'e dönerken 13 kadırga, hatta belki de 27) ([351]), ve Marcantonio ise ancak Kasımda kendine emanet edilen 12 kadırgadan üç tanesiyle geri dönebilmiştir ([352]).

Bu başarısız yolculuğun ne kadar nahoş bier izlenme, kuşku ve tartışmalara yol açtığını tahmin edebiliriz ([353]). Roma'da, Venedik'te tüm kabahat Doria'ya yüklenmiştir. Venedik'te barışçı parti yeniden önem kazanmıştır. Tabii ki İspanyollar cevap vermekte gecikmemişlerdir. Ve Granvelle kardeşi Chantonnay'ye şöyle yazmaktadır: "Colonna denizden benden fazla anlamıyor" ([354]). Ancak Signoria alışılmış sertliğiyle; kendi evinde kötü icracıları cezalandırmaktadır: birliklerin komutanı Pallavicino, filo komutanı Hieronimo Zane -hapsedildikten kısa bir süre sonra ölmüştür-, hatta ast rütbeliler: cezalar ve gözden düşmeler Venedik filosunun 1571'deki iyi hal ve gidişine güçlü bir şekilde katkıda bulunmuşlardır.

Bu 1570 kışı esnasında liganın kaderi iyice tehlikedeye benzemektedir. Daha hiçkimsenin imzalamadığı ve ilke anlaşmasına varılmış olan bu liga, daha doğmadan kendiliğinden ölmüşe benzemektedir.

İNEBAHTI

İnebahtı Savaşı XVI. yüzyılda Akdeniz'deki askeri olayların en çok gürültü koparanıdır. Fakat teknik ve cesaretin bu muazzam zaferi, tarihin olağan perspektifleri içine zorlukla yerleştirilebilmektedir.

Bu beklenmeyen zaferin çok az sonucunun olması -ve Voltaire bununla eğlenmiştir- çok şaşırtıcı olarak görülmüştür. İnebahtı Savaşı 7 Ekim 1571'de olmuştur ve müttefikler ertesi yıl Modon önlerinde yenilmişlerdir. 1573'te tükenen Venedik mücadeleyi terketmiştir. 1574'de Türkler La Goulette ve Tunus'ta zafer kazanmışlardır. Ve bütün Haçlı hülyaları ters rüzgârlarla dağılmıştır.

Ancak sadece olaylara, tarihin şu yüzeysel ve parlak tabakasına bağlı kalınmayacak olursa, binlerce yeni gerçek ortaya çıkmakta ve gürültüsüz, şamatasız bir şekilde, İnebahtı'nın ötelerine uzanmaktadır.

Türk gücünün büyüsü bozulmuştur.

Hristiyan kadırgalarında muazzam bir forsa ikmali sağlanmıştır. İşte onlar için yıllar boyu sürecek yeni bir çekici güç.

Heryerde faal bir Hristiyan korsanlığı yeniden ortaya çıkmakta, kendini kanıtlamaktadır.

Nihayet, 1574 zaferinden ve özellikle de 1580'li yıllardan sonra, muazzam Türk donanması kendiliğinden çözülmektedir. Denizde 1591'e kadar sürecek olan barış onun için felâketlerin en büyüğü olmuştur. Bu barış Türk donanmasının limanlarda çürümesine neden olacaktır.

İnebahtı'nın tek başına bu çoklu sonuçlara yol açtığını söylemek, fazlasıyla abartmak olacaktır. Fakat bunlara katkıda bulunmuştur. Ve tarihsel bir deney olarak yararı, belki de parlak bir örnekle birlikte, olaysal tarihin sınırlarını belirlemesindedir.

1. 7 Ekim 1571 çarpışması

Liga, yani ittifak, Türke karşı ortaklaşa mücadele, 20 Mayıs 1571'de imzalanmıştı. Yazın kavgalarından sonra, geleceğin müttefiklerinin karşılıklı kuşkuları, çıkar ortaklığının bozulması, uyumsuzlukları (husumet dememek için) hesaba katıldığında, birliğin kurulabilmiş olması olağanüstü bir durumdur.

Gecikmiş bir anlaşma

İspanyollar, Venediği çıkarının emretmesi halinde Türklerle anlaşmaya yanaşacağı iddiasıyla kınamaktaydılar; ve Papalık da tıpkı İspanyollar gibi esnek Signoria'dan kuşku duymaktaydı. Ezici zorluklarla karşı karşıya olan Venedikliler de kendi cephelerinden, 1538-40'taki anlaşmayı pek hayırla anmamaktadırlar. 1571 yıla boyunca bütün engeller aşıldıktan sonra bile, Venedikten geçen haber rüzgârlarının içinde hâlâ inanılmaz rivayetler yer almaktadır: denildiğine göre İspanyollar Cenova'ya, sonra da Toskana'ya ve bizzat Venediğe karşı harekete geçmeye hazırlanmaktaydılar. Tabii ki geriye bu söylentilerin nereden çıktığını, bunların hangi amaçla yapıldığını anlamak kalmaktadır. Bunların halk şüphelerinden kaynaklanarak, sadece kendiliklerinden yayılmış olmaları da mümkündür.

Liga antlaşmasını tamamlama erdirmeyi üstlenmiş görevlilerin işi ağırdı. İspanya'yı üç kardinal,Pacheco, Granvelle ve Juan de Çuniga temsil etmekteydiler, bunlar 7 Haziranda kraldan yeni görevlerine atanma emrini aldıklarında ([1]) (emrin tarihi 16 Mayıs), üçü de Roma'da bulunmaktaydılar. Venedik işi Roma'daki olağan elçisi Michel Soriano' ya havale etmişti ve Ekimde de yerine yeni bir elçi, Giovanni Soranzo atanmıştı. Papa kendi hesabına Morone, Cesi, Grasis, Aldobrandino, Alessandrino ve Rusticucci adlı kardinalleri atamıştı, bu son iki tanesi toplantılara resmi bir kimlikleri olmaksızın katılmaktaydılar. Müzakereler zor olmuştur. 2 Temmuz 1570'deki ilk oturumdan sonuncusuna kadar müzakereler üç kere kesintiye uğramıştır: Ağustos 1570'den Ekim 1570'e kadar, Ocak ve Şubat 1571'de, nihayet herşeyin çözüme ulaştığının sanıldığı Mart-Mayıs 1571'de. Bu son iki duraklama esnasında, Venedik inkâr etmesine rağmen Türklerle anlaşmaya çalışmıştır. Ocakta, sonbahar seferinin hayal kırıklığının ertesinde Senato sekreteri Jacopo Ragozzini'yi İstanbul'a yollamıştır. ([2]), zaten Sokullu Mehmed Paşa ile Venedik balyozu arasındaki görüşmeler hiç bir zaman kesilmiş değildir. Bu girişim liganın imzalanmasını geciktirmiştir Venedik ancak İstanbul'daki başarısızlığından kesin olarak emin olunca imzalamaya karar vermiştir.

Öte yandan, kardinal Alessandrino'nun salonlarında az çok sabit günlerde toplanan diplomatlar, ne kadar becerikli olurlarsa olsunlar, oyuna egemen değillerdir. Bunların rolleri komşularını gözlemek, uzun raporlar hazırlamak, sonra da aldıkları emirler doğrultusunda zorlukları aşmak veya zorluk çıkartmaktan ibarettir. Diplomatlar talimatlara tabi olmanın ötesinde, bütün büyük kararlar için kendi hükûmetlerine danışma zorunluğu içindedirler. Bu durum, mesafelere içkin olan yavaşlığı müzakerelere taşımaktadır.

Eğer diplomatlar karar vermede tek başlarına kalsalardı, bir anlaşmaya, özellikle de sonuca varma konusunda çok istekli olan papanın karşısında, çabucak varırlardı. Papa müzakerelerin birinci aşamasında bu tavrını ortaya koymuştur: daha oyuna girerken, papalık temsilcileri tartışma metni olarak, günün koşullarına uyarlanmış 1537 antlaşmasını getirerek, sahayı hazır hale getirmişlerdir. Eylülde liganın kurulduğu söylentisi dolaşmıştır ([3]). Gerçekten de bütün büyük sorunlar ele alınmış bulunmaktadır. Liganın en az 12 yıl için kurulması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Liga hem saldırı, hem de savunma için olacaktır; Türklere karşı olmakla birlikte, Osmanlı devletine bağlı Kuzey Afrika devletleri Trablus, Tunus, Cezayir'i de kapsayacaktır. Bu sonuncu hüküm, böylece kendi eylem alanlarında yer alanı, gelecekteki hareket serbestilerini güvenceye almak isteyen İspanyolların özellikle talep etmeleriyle anlaşmaya girmiştir ([4]). Kabul edilen diğer noktalar: donanmanın başkomutanlığı Avusturyalı Don Juan'a verilecektir, ortak giderler altıya bölünmüştür (1987'de olduğu gibi), üçü İspanya kralının, ikisi Venediğin, sonuncusu da papalığın yükümlülüğünde olacaktır. İhtiyaç maddeleri konu-

sunda, İspanya İtalya'daki pazarlarını Venediklilere açacaktır; uygun satış fiyatları uygulayacağına söz vermekte ve vergiler ile diğer ihraç resimlerini yükseltmemeyi üstlenmektedir. Apulia veya Sicilya buğdayına başvurmaksızın Türk buğdayından vazgeçmesi mümkün olmayan Venedik bu noktada çok ısrar etmiştir (5). Nihayet, liga taraflarının, diğer imzacıların onayı olmaksızın Türklerle ayrı olarak anlaşma yapmaları yasaklanmıştır.

Taslak, incelenmesi ve düzeltmelerin yapılması için hükûmetlere gönderilmiştir; bu da müzakerelerin Ağustos-Ekim arasındaki ilk askıya alınışını açıklamaktadır.

21 Ekimde müzakereler yeniden başlamıştır. Fakat bu arada yararsız Doğu seferi yapılmıştır. II. Felipe ancak uzun incelemelerden sonra, bazı çekincelere rağmen, anlaşmanın nihai kabulü için gereken yetkileri göndermeye karar vermiştir. Venedik ise bunun tersine hemen hemen anlaşmaya varılmış olanların üzerine kaba bir şekilde geri dönmüştür. Temsilcisini değiştirmiştir ve herşeyi, hiçbir zaman olmadığı kadar acı bir şekilde tartışmalı hale getirmekte ve bunu planlanmış özlü kavgalar ile yararsız tartışmalarla sürdürmektedir. Sonuçtan kaçınmasına yararı olabilecek her ayrıntının üzerinde yeniden durmaktadır: ihtiyaç maddelerinin fiyatları, başkomutanın yetkilerinin sınırları, eylemlerin tutanakları, müttefiklerin mali payları... İspanyollar ve hepsinden de fazla Granvelle'in keyfi, hergün daha da artan bir şekilde kaçmıştır. Ancak bundan daha doğal birşey olamazdı: önlerinde bütün bir kış vardı. Nihayet Aralıkta Don Juan'ın yardımcısının kim olacağı gibi (Papalık kadırgalarının komutanı mı, yoksa Kastilya büyük komandörü mü?) küçük bir sorundan ötürü müzakereler, papanın çok büyük memnuniyetsizliği içinde kesilmişlerdir.

Bu ikinci kesinti birçok hafta boyunca sürdü: Katolik kral sonunda Papanın Don Juan'ın yardımcısını, İspanya'nın önereceği üç aday arasından seçmesini kabul edince, temsilciler Şubatta yeniden çalışmaya başladılar. Mart başında yeni bir metin düzenlenmiştir. Fakat Ragozzini'nin Türkiye'deki elçiliğinin sonuçlarını bekleyen Venedik onayını çok çeşitli bahaneler çıkartarak Mayısa kadar geciktirmiştir. 20 Mayıs 1571'de liga Sanctus Petrus kilisesinde resmen ilân edilmiştir (6).

İlke olarak bir *foedus perpetuum,* bir *confederación perpetua* söz konusu idi. Bu açıklama yapıldıktan sonra, üç yıllık bir askeri anlaşma (1571-1573) öngörmekle yetinilmiştir; bu antlaşma ile müttefikler her yıl 200 kadırga ve 100 yuvarlak tekneden meydana gelen bir ve içinde de 50.000 asker ile 4.500 hafif süvari olan bir donanma yollamayı yükleniyorlardı. Doğu'ya yönelik olmakla birlikte Liga Cezayir, Tunus veya Trablus'a karşı sefer yapılmasını dışlamıyor, tersine öngörüyordu. Harcamaların karşılanması konusunda, Papalık payının ödenmemesi durumunda, İspanya ile Venediğin, toplam harcamaların sırasıyla 3/5 ve 2/5'ini ödeyecekleri hüküm altına alınmaktaydı (7). İhtiyaç maddeleri konusunda ise, uygun fiyatlar ile çıkış vergi ve diğer harçların artırılmaması söz konusuydu. Müttefikler ayrı barış yapmamak zorundaydılar.

İşte, uzaktan tahmin edileceği üzere, dikkat ve tutkuyla izlenen 1571 ligasının imzalanmasının uzun ve zor tarihi kısaca böyledir. Fransızların bu gelişmeyi diğer herkesten daha acı bir şekilde gözlemeleri, tek başına, Avusturya hanedanının yükselişine karşı yeniden bir Fransız siyasetinin biçimlenmeye başladığını göstermektedir. 5 Ağustos 1570 tarihinde (yani 14 Temmuz silah bırakışması ile 8 Ağustos barışı arasında) Francés de Alava şöyle yazmaktaydı: "Fransızlar işin sonuna varılamayacağını umud ediyorlar. Söylediklerine göre, eğer Venedikliler bu antlaşmayı imzalarlarsa, eğer büyük düşmanları olan Türklerle anlaşma özgürlüklerini korumazlarsa, kocaman ahmaklardır. Fransa'da herkes elinden geldiğince ligayı engellemeye ve Venedik'le padişahın anlaşmasını sağlamaya çalışmaktadır. Eğer aynı minval üzere devam ederlerse, gelecek yıl

Toulon'u Türklere vermeyi teklif etmelerinden şaşırmayacağım" ([8]). 28 Ağustosta Roma'da, anlaşmanın yakında imzalanacağı ve Hristiyan ittifakının kurulacağına dair iyimser söylentiler doşalırken, Rambouillet kardinali hâlâ aynı kanıda olduğunu savunmaktaydı, yani yazdığına göre "bunu yazılmış ve kâğıt üzerinde yer almış birşey olarak görmek güzel olacaktır, fakat... etkilerini hiçbir zaman göremeyeceğiz" ([9]). O sıralar Venedik'te de aynı şekilde düşünüldüğü doğrudur ([10]), imparator da, Venedik eğer imzalarsa, Signoria'nın imzasının arkasından yapacakları konusunda çok kuşkuludur ([11]).

Daha sonra, Doğu filosunun geri dönmesiyle, ciddi sorunlar ortaya çıkmaya başlayınca, herkes, veya hemen hemen herkes, Roma'daki bitmez tükenmez kokuşmalardan hiçbir şey çıkmayacağına inanmıştır. Aslında çok iyimser olan papa bile, Aralık sonunda, Fransız elçisi Rambouillet kardinaline cesaretinin kırıldığını saklamamaktadır ([12]). Madrid'deki papalık temsilcisi ise daha az bıkkın değildir. Aynı kentteki Toskana ajanı "samimi olarak", Liganın imzalanacağı konusunda çok az umudu olduğunu ilân etmektedir. İspanyollar ona, oyuna yalnızca *cruzado* ve *escusado*'yu sağlamak için girmiş gibi gözükmekteydiler; müzakereler belirginleşmeye başlar başlamaz terkediyorlar; papalık temsilcisi fazla "soğumuş"a benzemezken yeniden başlıyorlardı, fakat bu işi o kadar genel terimlerle yapıyorlardı ki, papalık temsilcisi "hiçbir şey anlamıyor"du ([13]). Bunlar yazıldığında Ocak sonuna gelinmiştir; Mart ayı içinde daha iyi haberler gelmiştir. Fakat Venediklilerin eklemekten yarar umdukları mehil bilinmektedir. Nisanda, Mayısta Madrid'de sabırsızlık artmıştır ve böylesine bir gecikmenin anlamının ne olabileceği sorulmaktadır. Ancak 6 Haziranda bir ulak büyük haberi getirebilmiştir ([14]).

Fransa diplomatik faktörü

İttifakın uzun bir sürede pişirilmesi, yeni Fransız siyasetine belirginleşmesi için zaman bırakmıştır. Yeni siyaset, çünkü en azından 1559'dan beri 10 yıllık gölgelenme ve kredi kaybı süresince Fransa askeri ve siyasal olarak Akdeniz'den yok olmuştur. Bu yokluk binlerce ayrıntıyla aşikâr bir durumdadır: Venediklilerin 1560'taki davranışları; 1568'de İskenderiye'de Fransız gemilerine el konulması emrini padişahtan sağlayan Yasef Nassi'nin tavrı; oyuna ilgi göstermiyora benzeyen Fransa'nın bizzat kendi tavrı. Ancak Fransa iç savaş nedeniyle harab olmuşsa da, III. Henri'nin saltanatının sonlarındaki şu surat asmanın da uzağında olarak gözükmekteydi. Eyleme yönelik ve yeniden ortaya çıkmaya hazır bir krallık siyasetinin unsurları hep canlı kalmışlardır.

Fransa Claude Du Bourg olayındaki temkinliliğine rağmen, Nisan 1570'de Venediğe arabuluculuk yapma önerisinde bulunmuştur. Şaşırtıcı bir hızlılık: daha Kıbrıs Savaşı yeni başlamıştır ve Fransız iç savaşı bitmemiştir bile. Daha şimdiden bir ulusal uzlaşma siyasetinin biçimlenmeye başladığı doğrudur. Protestanlar ve *"Politiques"*, istisnasız bundan yanadırlar, dışarıda kralı temsil eden bütün insanlar da böyle düşünmektedirler. 1570'de ve hatta 1571 başlarında, henüz pek belirgin olmamakla birlikte, yeni eğilimler ortaya çıkmakta ve barışa, Hristiyanlığın yüce çıkarına ilişkin genel ele alışların arkasına gizlenmektedirler. Fakat değişimi çok erkenden itibaren, yıllardan beri unutulmuş olan bir ton katılığına yeniden kavuşmakta olan krallık mektuplarından yakalamak mümkündür ([15]). IX. Charles Téligny ve amiralin fikirlerine katılmıştır. İspanya ile ipleri kopartarak, Alçak Ülkeler'de eyleme geçmeyi tutkulu bir şekilde düşünmektedir. Kuşkusuz niyetlerini henüz gizli tutmaktadır; ancak bu gizlilik yeteri kadar olamamaktadır, çünkü Toskanalılar değişmeyi kaydetmektedirler. Bu değişiklik, kamandör Petrucci'nin 19 Mayısta François de Médicis'ye yazdığı gibi *"l'umore è contro al re de Spagna"* olan ([16]) bütün ülkeleri etkilemektedir.

Toskanalıların bu olayda basit gözlemciler veya sırdaşlar olmayıp, suç ortakları ve suç tahrikçileri oldukları doğrudur. Toskana büyük dükü, papa V. Pius'un ona 1569'da

verdiği yepyeni büyük-düklük ünvanıyla kendini soyutlanmış, imparator ve Katolik kral tarafından dışta bırakılmış olarak hissetmektedir. Katolik kralın niyetlerinden özellikle endişelenerek, uzun süre, Protestan ülkeler de dahil olmak üzere, Avrupa'nın tümünde kendine sigortalar aramıştır ([17]). La Rochelle'de amiral ve Téligny'yle yaptığı görüşmelerin birinci hattı ele gelmektedir. Hatta Türkün nezdinde girişimlerde bulunmanın çarelerini aramıştır: çok kötü adamlar onun Yasef Nassi'nin arkasında ve buna bağlı olarak da, Kıbrıs Savaşı'nın arkasında olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Zaten İspanyollar onu yakın bir gözetim altında tutmaktadırlar, çünkü Toskana'daki *presidio*ları konusunda içleri hiç rahat değildir ([18]).

Ancak bu 1571 yılının başında herkes barış oyununu oynamaya devam etmektedir. II. Felipe ve IX. Charles karşılıklı elçiler göndermektedirler. Ocak sonunda Olivares kontu Enrique de Guzmàn Paris'e gönderilmiştir ([19]). 5 ay sonra, Haziranda Gondi II. Felipe'nin nezdine giderek onun Fransa ile ipleri kopartmak istemediğinden emin olmaya çalışmıştır ([20]). Bizzat Alba dükü, hiç değilse laf olarak, uyuşmadan yanadır([21]). Belki de olayları yalanlamaya çalışan fazlasıyla iyi sözler, tıpkı Roma'da Lorraine kardinalinin Fransa ile İspanya arasında yakında savaş olacağı söylentilerini yalanlamak üzere, kendini Venediklilere sürekli olarak tekrarlamak zorunda hissettiği şu söylevler gibi ([22]); bu söylentiler İtalya'da öylesine yayılmışlardır ki, Fransa kralı da kendi hesabına bunların sahte olduklarını ilân etmek zorunda kalmıştır. Acaba Mart 1571'de Navarre sınırının Vespasiano Gonzaga ve La Goulette ile Melilla kalelerinin mühendisi Il Fratino tarafından teftiş edilirken ([23]), Saluzza'daki Biragaların alarm çığlıklarına ve Saluzza ile Piemonte'deki Fransız garnizonlarının takviye edilmelerine cevap olarak ([24]) Milano Valisi Albuquerque dükünün 11 Nisanda Finale markiliğini işgal etmesi, yalnızca bir raslantı mıdır? Bu olayın haberi Paris'e 9 Mayısta varmıştır. Burada "Katolikler ve Katolik olmayanlar bundan müthiş bir şekilde etkilendiler" diye yazmaktadır Francés de Alava Milano Valisine ([25]). "Fakat anladığıma göre majestelerinin değil de, Savua dükü ve ekselanslarının nezdinde şikâyet etmeye niyetleri vardır" ([26]). İspanyolların bu hareketleriyle muhtemel bir Fransız inişine karşı çok sağlam bir çivi çaktıklarını iddia etmek aşırı olacaktır. Fakat bu bir uyarıdır. Bu tavır Fransa'da kamu oyunu öfkelendirmiştir.

Savaştan gerçekten söz edilmeye başlanılmıştır. Savua dükü II. Felipe'ye Alplerin ötesinde Piemonte'ye karşı birşeyler tezgâhlandığından yakınmaktadır ([27]). İspanya'da Fransız kadırgalarının Bordeaux'dan Marsilya'ya geri dönme emrini aldıkları ([28]), Alpler üzerinde birlik intikalleri olduğu ([29]) ve nihayet "en önde gelen protestanların" bazılarının "kralı Alçak Ülkeler'de harekete geçmeye ikna etmeye çalıştıkları" ([30]) haberleri alınmıştır, üstelik Fransız Huguenotlarının Alçak Ülkeler'e geçişi ciddi boyutlara ulaşmıştır.

Bu savaş mıdır? Hayır, çünkü savaşın çıkabilmesi için Avrupa'dan büyük bir destek gören bir Protestan birliği gerekmektedir. İngiltere kraliçesi ile Anjou dükünün evleneceklerine dair Avrupa'yı güldüren söylentiler, bunun için yeterli olamazdı([31]). Savaş için hareket halinde bir Almanya ([32]), mücadeleye kararlı bir Toskana gerekiyordu ve durum hiç de böyle değildi. Tebessümler içindeki Toskana ajanları, başka yerlerde olduğu gibi Madrid'de de, "sırdaşları" ([33]) aracılığıyla İspanyol yönetiminin kalbine kadar dehliz kazarak, müzakerelerini yürütmekteydiler. Fakat bu savaş değildiyse bile, tüm alarm unsurlarını daha şimdiden taşımaktaydı. Flandre'a dönerken Mayıs 1571'de Fransa'yı kat'eden Chiapin Vitelli gördüklerinden kötü etkilenmiştir ve Paris'e vardığında bu konuda Franscés'de Alava'yı uyarmanın gerekli olduğunu düşünmüştür ([34]). Öte yandan Alava da kendi cephesinden Fransa kralının Türkiye'ye Dax piskoposu gibi nitelikleri ve olanakları yüksek birini elçi olarak gönderdiğini öğrenmiştir. Bu yarı-sapkın, Protestan-

ların dostu eğer Türkiye'de İspanya ve Hristiyanlık aleyhine çalışmayacaksa, Erdel'deki kavgaları yatıştırmayacaksa (bütün imparatorluk müdahalelerinin fırsatı), imparator ile Türkler, Venedik ile padişah arasındaki çatışmaları ortadan kaldırmayacaksa, ne yapacaktır? Fransız diplomasisi yeniden uzak Türkiye yolunu kullanmaya başlamıştır.

Ancak yeni elçi hedefine varmakta acele etmemektedir. 26 Temmuzda Lyon'dadır ([35]); 9 Eylülde ([36]) IX. Charles'ın mektubunu Venedik *doge*'sine sunmaktadır. Kral bu mektupla, belgelerin Acqs piskoposu olarak adlandırmakta inad ettikleri kişi aracılığıyla "iyi bir barış veya arkasından bir barışın gelebileceği kadar uzun bir ateş-kesin sağlanması" konusunda kendini arabuluculuk yapmak üzere önermektedir. Bu acaba "çok güçlü, size bağlı ülkelere çok yakın bir düşmanla uğraşmaktan" daha iyi değil midir diye sürdürmektedir kral ve Signoria da liganın resmen imzalanmasından çok kısa bir süre sonra ve İnebahtı'dan da yaklaşık 30 gün önce, bu sözleri hiç de dinlemezlik etmemektedir ([37])... Böylece iki yıl öncesinden Venediğin bozulması şekillenmeye başlamaktadır, başkaları buna Venediğin ihaneti diyeceklerdir.

Ancak liga antlaşması nihayete erdirilmiştir Bunun önemi Fransızların heyecanına bakılarak ölçülebilir. O sıralar Fransa'da, bu işin mimarının papa olmasının ne kadar kötü olduğu söylenmektedir! Papalık tarafından İspanya'ya verilen tavizler bu ülkede ne kadar da haset uyandırmaktadır ([38])! Savaş söylentileri o kadar ısrarlıdırlar ki, Nantes ve Rouen'daki İspanyol tüccarlar II. Felipe'nin elçisinden, mallarını ve kişilerini güvenceye alabilmeleri için onları zamanında uyarmasını rica etmişlerdir. Francés de Alava "bana hiç rahat vermiyorlar ve hep bu konuda taleplerde bulunuyorlar" diye yazmaktadır ([39]). Sevilla'daki Fransız tüccarlar da aynı duygular içindedirler ([40]). Ve Flandre sınırında öylesine bir hareketlilik vardır ki, Alba dükü ([41]) "kırlardaki Fransa yanlısı insanlar kadar, bizim tarafımızdan olanlar da [mallarıyla] birlikte iyi [korunaklı] kentlere çekilmektedirler" diye yazmaktadır.

Bu Fransızlara tahammül etmek için ne kadar da sabırlı olmak gerekmektedir: "bize iki tane kaybettirmek için tek gözlerini kaybetmekten mutlu olacaklardır" diye haykırmaktadır aynı Alba dükü ([42]), çünkü Ludovic de Nassau ile Orange dükü arasındaki anlaşmaya öfkelenmiştir, bu arada Granvelle krala Don Juan'ın geçerken Provence'a birkaç sıkı darbe indirmesine izin vermesini önermektedir. V. Carlos'un eski dönemleri geri gelmişe benzemektedir, bütün bunlar imparatorun eski hizmetkârlarının ağızlarında, eskinin beddualarıyla birlikte doğal bir şekilde yeniden doğmaktadırlar. Zaten savaş, La Rochelle korsanlarının ve Deniz haydutlarının yönetimin suç ortaklığı ile davrandıkları Atlantik'te başlamıştır bile. Ağustos 1571'de İspanyollar Hindler filosunun güvenliğinden endişe duymak için binlerce nedene sahiptirler ([43]).

Don Juan ve filosu zamanında gelebilecekler mi?

Bu arada liganın imzalanması Akdeniz'de meyvalarını vermekteydi.

İspanyollar ve papalık ayrı bir antlaşmayla, Venediğe bütün güçlerini Mayıs sonundan önce Otranto'da birleştirme sözünü vermişlerdi ([44]). Bu basit bir iyi niyet gösterisiydi, çünkü on günde (liganın imzalanması 20 Mayıstadır), gerekli emirler nasıl aktarılacaktır: Liganın imzalandığı haberi İspanya'ya ancak 6 Haziranda ulaşmıştır! Öte yandan onu önceleyen açıklanamaz mehiller, İspanya kıyıları boyuncaki denizcilik alanındaki hazırlıkları olağandan daha fazla yavaşlatmıştır ve 1570'teki kötü hasat Barselona ve Andaluçya limanlarındaki işleyi etkilemekteydi ([45]).

Bu savaşın tek bir mutlu sonucu olmuştur, o da Granada'daki asilerin savaşını söndürmesidir. Fourquevaux 18 Şubatta "onların arasında açlık öylesine büyüktür ki, dağları terketmekte ve ekmek için Hristiyanların kölesi olmak üzere aşağı inmektedirler"

diye yazmaktadır. Martta küçük kralın öldüğü ve çok sayıda Morisco'nun teslim oldukları, dağ eşkiyalığı ve hayvan hırsızlığı gibi yeni mesleklere başladıkları bildirilmektedir. O çağın bir işareti olarak Carthagena'da Moriscoların Oran'a götürülmek üzere teknelere bindirildiklerini öğrenen İspanyol birlikleri hemen dağılıyorlardı. Kıtlık zamanında *presidio* hayatının ne demek olduğu bilinmekteydi! Ancak İtalya'da durum daha iyiydi: İaşe sağlamak üzere Venediklilerin geldikleri Napoli'de, her zaman Tunus ve Bizerte'ye karşı harekete geçilmesinden yana olan Pescaro'nun Mayısta, ay başına 7.000 kental olmak üzere 20.000 kental peksimet elde edebileceğini garanti ettiği Sicilya'da (46). Bu buğday olmaksızın, İtalyan arpası ve peyniri olmaksızın, Napoli şarapları olmaksızın acaba İnebahtı Savaşı düşünülebilir miydi bile? Çünkü İtalya'nın güney ucunda, dişleri ve miğdeleri çok gelişkin bir askerler ve denizciler kentini kurmak ve doyurmak gerekmiştir.

Eğer Avusturyalı Don Juan tek efendi olsaydı, kadırgalar İspanya kıyılarından çoktan ayrılırlardı. Don Juan'ın rolünü oynamakta acelesi vardır. Nisanda, cici annesi, Don Luis Quixada'nın karısını Valladolid'de ziyaret ettikten sonra İtalya'ya geçeceği söylentisi çıkmıştır (47). Barselona'ya 30 Nisanda Napoli kadırgalarıyla varan Santa Cruz markisi burada, Don Juan'ın Carhagena'da gemiye binmek üzere olduğu haberini almış ve yolda birkaç korsan teknesi ele geçirebilmek umuduyla, hemen ona katılmaya karar vermiştir (48). Fakat Carthagena'da Don Juan'ın izi bile yoktur (49). Çünkü liga hakkında kesin bilgiler beklemektedir: 17 Mayısta bile, Avusturyalı Don Juan Aranjuez'de, ne zaman yola çıkacağını kendi kendine sormaktadır (50). Ve birçok diğer güçlük donanmanın hareketini geciktirmektedir. Herşeyden önce, kadırgalara bindirilecek askerleri takviye etmek. Sonra 1564'ten beri İspanya'da oturan ve Viyana'ya dönecek olan Avusturyalı arşidüklerin Cenova'ya kadar Don Juan ile yolculuk yapmalarına karar verilmesi: II. Felipe bu durumu 7 Mayısta, Alcala dükünün ölümüyle geçici olarak Napoli kral naibi olmuş olan Granvelle'e açıklamaktadır (51). Kısacası öngörülen gecikmeler öyle bir boyuttadırlar ki, Cenova sahillerinde güneye nakledilmelerini bekleyen bin İtalyan ile sekiz bin Alman, gemilere yüklenmek için İspanya kadırgaları ile Santa Cruz'unkileri beklemenin daha iyi olacağına karar vermiştir ve Sicilya kadırgalarına bu askerlerle meşgul olmak üzere Cenova'ya çıkmaları emri verilmiştir (52).

Bu arada, liganın imzalanmasına ilişkin çok beklenen haber, son hazırlıkları hızlandırmıştır. Haberin alındığı gün Avusturyalı Don Juan Madrid'den ayrılarak, donanmanın komutasını almaya gitmiştir. G.A. Doria tek bir kadırgayla Barselona'dan Cenova'ya, kentini Don Juan'ı karşılamaya hazırlamak üzere gitmiştir (53), Don Juan ayın 16'sında Barselona'dadır ve ona orada birbiri ardına Santa Cruz markisinin, Alvaro de Bazan'ın ve Gil de Andrado'nun yönetimindeki kadırgalar ile birçok başka tekne ve ayrıca bu teknelerdeki, Miguel Moncado ile Lopez de Figueroa'nın komutasında (54), Andaluçya'dan çekilen iki İspanyol *tercio*'su katılmışlardır.

Ayın 26'snda nihayet Don Juan'ın talimatları Madrid'den gönderilmiştir, bu talimatlarla yetkilerine getirilen kısıtlama onu mutsuzluğa yakın bir öfkeye sürüklemiştir. İlk heyecan içinde kendi eliyle 8 Temmuzda yazdığı bir mektupta (55), Ruy Gomez'den "tıpkı bir babadan" olduğu gibi, açıkça gözden düşmüş olmasının nedenlerini sormaktadır. Üslûp tutkuludur, duygulandırıcıdır ve hem de endişe uyandırıcıdır. G. Hartlaub bu günlerin Don Juan'ın hayatında büyük bir kırılma meydana getirdiklerini düşünmekte haklıdır (56). Don Juan evlat edinilmiş olmasından ötürü çaresiz bir durumda olduğunu, kralın kendine fazla güven duymadığını düşünmekteydi. Eğer öyle olmasaydı törenler içinde İtalya'ya girerken Ona Altes değil de, Ekselans ünvanı verirler miydi? Komutanlığını beyhude bir ünvan haline getiren bir sürü kısıtlamayla çevreler miydi? 12 Temmuzda (57), yakınmalarını anlatmak üzere doğrudan krala yazmıştır.

Diğer bir kaygı nedeni de, filonun gecikmesidir ([58]). Malaga ve Majorca'da asker, ihtiyaç maddesi ve peksimet yükleyen kadırgaları beklemek gerekmiştir. Ve arşidükler Rudolf ile Ernest ancak 29 Mayısta gelmişlerdir ([59]). Ancak filonun büyük kısmı ayın 18'inde ([60]) kötü havaya rağmen yola çıkarak, 26'sında Cenova'ya varmıştır. Don Juan burada 5 Ağustosa kadar kalmıştır ([61]), bu, askerleri,yiyecekleri ve gereken malzemeyi yüklemek ve kendi onuruna düzenlenen muhteşem şenliklere katılmak için gereken zamandır. Ayın 9'unda ([62]) Napoli'ye varmıştır. Resm-i kabuller, yola çıkış hazırlıkları onu burada ayın 20'sine kadar tutmuştur ([63]). Ayın 24'ünde nihayet Messina'dadır ([64]).

Keşinlikle bir savunma harekâtıyla sınırlanmayı öneren Requesens ve G.A. Andrea Doria bu gelişin çok geç olduğunu düşünmektedirler. Yaşlı Don Garcia de Toledo da Piza'dan, Türk donanmasının sahip olduğunu sandığı üstünlükler konusunda kötümser haberler yollamaktadır. ([65]). Fakat Don Juan yalnızca eyleme geçmeyi öneren Venedikli komutanlar ile çevresindeki İspanyol önderlerine kulak vermiş ve kararını aldıktan sonra, karakterinin çok özel tutkululuğuyla görevinin üstüne düşmüştür.

İnebahtı'dan önce Türkler

İşe koyulmakta daha hızlı olan Türk kadırgaları iyi mevsimin başından beri çalışmaktadırlar.

Bunlar, alışıldığı üzere uzaktan işaret edilmişlerdir. İtalya'da Şubat ayında, İstanbul' da 250 kadırga ile 100 geminin donatıldıkları ([66]); Martta ise hâlâ kuşatma altında olan Magosa'ya bir Venedik yardımı gittiği ([67]); Nisanda kentin hâlâ direndiği, Türklerin karadan Arnavutluk ve Dalmaçya yönüne gitmek üzere hazırlık yaptıkları ve donanmanın büyük bölümünün kaptan-ı deryanın komutasında denize açıldığı ([68]) öğrenilmiştir. Ancak sadece 50 kadırganın Kıbrıs'a yöneldiği, mürettebat eksikliği yüzünden donanmanın 100 kadırgayı aşamadığı söylenmektedir ([69]). Fakat İstanbul'dan kaçan esirler, eğer liga kurulmasaydı Korfu'ya kadar ilerleyecek olan 200 kadırgadan söz etmektedirler. Liga imzalandığına göre Türkler Kıbrıs'ın fethini tamamlayarak, denizlerini korumakla yetineceklerdir ([70]). Arnavutluk veya Dalmaçya yönüne bir kara harekâtı hâlâ gündemdedir ve yola çıkmak üzere Sofya'da birlik toplanmaktadır ([71])...

Fiili durumda 196 Türk kadırgası denize açılmış ve büyük iaşe üssü Ağrıboz'da, biri Kıbrıs'a gitmek üzere, ikiye ayrılmışlardır. Batı'da harekât yapılacağının kesin göstergesi olarak Modon ve Preveze'ye kadar olan yerlerde peksimet imâl edilmektedir ([72]). Gerçekten de, Haziranda yapılacak fazla bir işin kalmadığı Kıbrıs'ı bir kenara bırakan ([73]) Türk donanmasının büyük kısmı Uluç Ali Reisin de tekneleriyle güçlenmiş olarak (200 kadırga ve 100 futa olmak üzere toplam 300 gemi) Girit Adası'na yönelmiştir. Ayın 15'inde Suda körfezine varmış, kıyıyı talan etmiştir. Fakat Hanya'ya yaptığı iki saldırı da sonuç getirmemiştir ([74]), burada kalelerin top desteği altında, Magosa'ya gidecek yardımlara refakat etmek üzere 68 Venedik kadırgası bulunmaktadır. Bunların kaybedildiğine dair söylenti çıkmıştır ([75]), fakat Uluç Ali ancak küçük Retimo iskelesini ele geçirebilmiştir. Yağmadan sonra Türk donanması batıya doğru yoluna devam etmiştir.

Türk donanmasının yaklaşmasıyla, Venediğin geri kalan deniz güçleriyle kendini körfeze hapsetmek istemeyen Veniero, Draç ve Avlona üzerine birkaç darbe indirmeyi başarmış olduğu Mora ve Arnavutluk kıyılarını terketmiştir. 6 baştarde, 3 gemi ve 50 ince kadırgayla 23 Temmuzda Messina'ya üslenmeye gitmiştir. Bu geri çekiliş manevra serbestliğini kurtarmış, ama Türklere Adriyatik'te serbest alan bırakmıştır ([76]). Onlar da keyiflerince davranarak Dalmaçya kıyı ve adalarını yağmalamışlar, Sapoto, Dulcigno, Antivari ve Lesina'yı ele geçirmişler ve halkının enerjik bir şekilde savunduğu Curzola'ya saldırmışlardır. Fakat karadan gelen Ahmet Paşanın askerleri alınacak herşeyi almışlardır.

Uluç Ali de kendi cephesinden Zara'ya bir akın düzenlemiş; bir diğer korsan, Kara Hoca bizzat Venedik körfezini yağmalamıştır ([77]).

Signoria, Granvelle'in izniyle aceleyle Apulia ve Calabria'dan asker devşirmeye başlamıştır ([78]). Fakat, herhalde Veniero gibi Adriyatiğin bir tuzak haline gelebileceğini düşünen Türk donanması, buraya tam anlamıyla girmemiş ve gücünün asıl kısmını Korfu'ya yöneltmiştir. Halkının boşalttığı ada yağmalanmıştır; sadece ada içinde ada olan kalenin muazzam şatosu saldırganlardan korunabilmiştir. Bu durumda Türk donanması Korfu'dan Modon'a çekilmiş ve müttefiklerin ne yapacağını beklemeye başlamıştır. Gerçekten de Haziran ayında, Liganın haberi Raguza üzerinden Türk topraklarına ulaşmıştır.

Filolarını erken denize çıkartmaları, bu sefer Türklerin hiç de lehine olmamıştır. Bu küçük savaş ayları boyunca askerlerini yormuşlar, iaşelerini tüketmişlerdir. Ve Adriyatik'teki köyleri yakıp yıkarak işin kolayına kaçarken, esas olanı, Girit'teki Venedik donanmasını ihmal etmişlerdir: Ağustos ayının sonunda Agostino Barbarigo ve Marco Quirini adlarındaki iki *providotore* ile bu 60 kadırga kazasız belâsız büyük müttefik donanmasına katılmıştır ([79]).

7 Ekim çarpışması ([80])

Don Juan Messina'ya vardığında müttefiklerin morali oldukça düşüktü, toplanan kadırgalar mükemmel durumda değillerdi. Fakat harika bir görünüşleri olan Don Juan'ın kadırgalarının gelişi büyük etki yaratmıştır. Bundan da fazlası, prens ile hemen yakın astları olan Veniero ve Colonna'nın temasları mükemmel olmuştur. Don Juan çekici biri olmasını bilmektedir. Büyücü tüm cazibesini ortaya koymuştur: onun tutkuyla bağlı olduğu harekâtın kaderi belki de bu ilk temasa bağlıydı. Harekete geçmeyi ve dağınık bir donanmadan homojen bir bütün çıkartmayı bilmiştir. Venedik kadırgalarının askerden yoksun olduklarını görünce, bunlara, hepsi de Katolik kralın hizmetinde olan 4.000 İtalyan ve İspanyol askeri bindirmiştir. Bu bile tek başına büyük bir başarıdır. Bu önlemin çok itirazcı Venedikliler tarafından kabulünü sağlamak için ne kadar uğraşmasının gerektiği tahmin edilmektedir. Böylece filodaki bütün kadırgalar eşdeğer; birbirleriyle değiştirilebilir hale gelmişlerdir; filotillalar tam anlamıyla karışmamakla birlikte, tekne değiştirebilir hale gelmişlerdir ve ilerleme düzeninin gösterdiği üzere, bunu da yapmışlardır.

Donanma ayrıca, liga meclisi toplandığında bir öndere sahip olduğunu görmüştür. Bütün bulutlar tek bir seferinde dağılmamış, ama anlaşmazlıklar yatışmıştır. Don Juan Venediklileri yabancılaştırmak istememektedir, Venedikliler Türklere karşı doğrudan bir sefer esnasında, ve II. Felipe'nin birçok İspanyolun ve bütün Sicilya'nın istediği gibi, bu saldırı yerine Tunus'a bir harekâta girişmeyi dayatmaması üzerine onu anlamışlardır. Hatta Don Juan deruni arzusu olarak Kıbrıs'a ve Arşipel üzerinden Çanakkale Boğazı'na kadar ilerlemeyi istemiştir. Daha bilgece olan nihai karar, düşman donanmasının aranması ve savaşılması olmuştur.

Donanma 16 Eylülde, ilk hedef Korfu olmak üzere Messina'dan ayrılmıştır, burada düşman donanmasının konumu hakkında kesin haberler almak umud edilmektedir. Gerçekten de, burada -ve izci gemiler teyid etmişlerdir- Türk donanmasının uzun İnebahtı Körfezi'nde olduğu öğrenilmiştir. Haberler de zaten Osmanlı güçlerini küçümsemektedirler. Fakat Türk cephesinde de aynı hataya düşülmüştür. Türk Amirali ve Divanı Korfu kıyıları boyunca Hristiyan teknelerinin üzerine atılmaya karar verirken; müttefik savaş meclisi oldukça dramatik bir oturumda, cesaretsizlerin ve temkinlilerin tavsiyele-

rine rağmen savaşmaya karar vermiştir. Tek başlarına savaşmakla tehtid eden Venediklilerin inadı, Papalık mensuplarının iradeleri, II. Felipe'nın ona verdiği dar talimatların dışına çıkmakta tereddüt etmeyen Don Juan'ın atılımı, çarpışmaya karar vermişlerdir.

Görünüşte Don Juan'ın kaderin işçisinden ibaret olduğundan hiç bir kuşku yoktur. Tüm dürüstlüğüyle savaşı ve şerefini kaybetmeden, Papalığı ve Venediği hayal kırıklığına uğratmamayı düşünmektedir. Saklanmak Hristiyanlığı teslim etmek olacaktır; savaşmak ve yok olmak, eğer Venediğin dostluğu korunacak olursa, geleceğin tümüyle kaybı anlamına gelmeyecektir, çünkü bu yardımla Hristiyan donanması yeniden inşa edilebilir. Daha sonra Don Juan girişimini açıklamak üzere böyle savunma yapacaktır ([81]); herhalde işin sıcağında da böyle düşünmüştür. Ertesi yıl Don Garcia de Toledo hâlâ, Don Juan'ın İtalya ve Hristiyanlığın yegâne savunmasını tek bir darbeyle tehlikeye sokmuş olması düşüncesiyle titremektedir. Belgeler zaferin hemen ertesinde, bir bozgun olasılığının ve Türk teknelerinin müttefikleri Napoli ve Civitavecchia'ya kadar izlediklerini düşünerek, buna çılgınlık ve atılganlık demektedirler.

Birbirlerini arayan iki donanma, 7 Ekim sabahı şafak sökerken, İnebahtı Körfezi'nde aniden birbirlerini bulmuşlardır, Hristiyan filosu hemen rakibini kuşatmayı başarmıştır (bu büyük bir taktik başarı olmuştur). Hristiyanlar ve Müslümanlar karşı karşıya gelince, karşılıklı şaşkınlık içinde, birbirlerinin güçünü hesaplayabilmişlerdir: Türk tarafında 230 savaş gemisi, Hristiyan tarafında 208 tane; toplarla iyice donatılmış 6 baştarde Don Juan'ın kadırgalarını takviye etmektedir, ve bu kadırgalar bütünü itibariyle top ve çakmaklı tüfekle, askerlerin çoğu zaman okla savaştıkları Türk kadırgalarından daha iyi donanmışlardır.

Çarpışmaya ilişkin çok sayıda anlatı -yardımcı amiral Jurien de la Gravière'inki de dahil- mükemmel bir tarihsel nesnelliğe sahip değillerdir. Parlak zaferin liyakatinin kime ait olduğunu bunlardan ayıklamak çok zordur: başkomutana, Don Juan'a mı? Çarpışmanın arefesinde kadırgaların mahmuzlarını aşağı indirme fikrini bulan ve böylece kadırgaların suya daha iyi gömülerek ateşli silahların daha az eğri bir atış yaparak Türk teknelerinin gövdelerini vurmalarını sağlayan Gian Andrea Doria mı? Hristiyan hatlarının önüne yerleşerek Türk donanmasını bölen ve şaşırtıcı atış güçleriyle onların saflarını bozan güçlü Venedik baştardeleri mi? Bunlar hareketsiz veya en azından çok fazla manevraya yatkın olmamakla birlikte, hat gemileri, yüzen kalelerdi. Aşağı yukarı karasal olan bu savaşta büyük bir rol oynayan İspanyol piyadelerinin, ne de bütün *ponentinas* arasında Türklerin en çok çekindikleri İspanyol kadırgalarının hayranlık verici düzenini unutmayalım ([82]), ne de Venedik kadırgalarının özellikle güçlü atışlarını. Türklerin de daha sonra vurgulayacakları ve galiplerin de kabul edecekleri üzere, Türk donanmasının yorgunluğunu da hesaba katalım: bu donanma formunun zirvesinde olarak gözükmemiştir ([83]).

Her ne olursa olsun, Hristiyan zaferi muazzam olmuştur. Yalnızca 30 Türk kadırgası kurtulabilmiş; bunlar Uluç Ali'nin komutası altında eşsiz bir hafiflik ve manevra ilmiyle Gian Andrea Doria'nın ürkütücü kadırgalarının etrafından dolaşarak sıyrılmışlardır. Belki de (bir an için kendimizi dedikodulara bırakalım) ([84]) Cenevizli bir kez daha "sermayesini" fazla tehlikeye sokmamak için çarpışmaya derinlemesine katılmamıştır. Diğer tüm Türk kadırgaları ele geçirilmiş ve galipler arasında paylaşılmış veya batmışlardır. Çarpışmada Türkler 30.000 den fazla ölü ve yaralı kayıp vermişler, 3.000 kişi esir olmuş; 15.000 forsa özgürlüğüne kavuşmuştur. Hristiyanlar da 10 kadırga kaybetmişlerdir, 8.000 ölü, 21.000 yaralı vermişlerdir. Başarılarını insani olarak pahalıya ödemişler, mevcutlarının yarısı fiilen savaş dışı kalmıştır. Savaş alanı savaşçılara çoğu zaman, insan kanıyla kızarmış olarak gözükmüştür.

Sonuçsuz bir zafer mi?

Bu zafer daha büyük umutlara yol açmaktaydı, fakat o an için stratejik sonuçlara sahip olamamıştır. Müttefik donanma bozguna uğrayan düşmanını, kayıpları ve belki de şaşkına dönmüş olan Türk İmparatorluğu'nun kurtarıcısı olan kötü hava yüzünden izlememiştir. Venedikliler Eylül ayında Doğu'ya doğru ilerlemek ve Kıbrıs'ı geri almayı denemek için çok geç olduğunu düşünmüşlerdir. Magosa'nın düştüğü haberi İnebahtı'nın arefesinde filo komutanlarına ulaşmışken sonbaharda bu işe girişmek düşünülebilir miydi? Venedik Magosa'nın düştüğünü ancak ayın 19'unda ([85]), zaferin haberini ona bu iş için Veniero tarafından yollanan *Angelo Gabrielle* kadırgasının ulaştırılmasının ertesinde öğrenebilmiştir ([86]).

Don Juan kendi hesabına, boğazı kilitleyebilecek, Çanakkale'ye yönelik doğrudan ve ani bir harekât fikrinin çekiciliğine kapılmıştır. Fakat erzağı ve adamı yetersizdir ve II. Felipe -Mora'da büyük bir limanın ele geçirilmesi durumu hariç- İtalya'da kışlanması emrini vermiştir. Ayrıca kuşatma malzemeleri yokken böylesine bir maceraya girişmek mümkün değildir. Adriyatik'teki ikincil önemde birkaç kentin surları altında duraklamak isteyen Papalık askerleri ve Venedikliler, bu işten ne şan, ne da kâr sağlayabilmişlerdir. Don Juan 1 Kasımda Messina'ya geri dönmüştür. Birkaç hafta sonra da Marcantonio Colonna Ancona'da, Veniero da Venediktedirler.

Bu konuda tarihçiler etkileyici bir birlik içinde sonuca varmışlardır: çok fazla gürültü ve eğer istenirse şan ama, hiçbir şey için ([87]). İsterse bu temayı Dax piskopusu efendisi için geliştirmiş olsun ve oldukça becerikli bir şekilde Venediklilerin nezdinde, onların "tek bir karış toprakla bile" telâfi edilemeyen kayıpları karşısında bol bol yakınsın, evet ama ([88]) Dax piskopusunun kör olmak, veya öyle olmayı istemek için nedenleri bulunmaktadır.

Fakat yalnızca İnebahtı Savaşı'nın sonrasına dikkat etmek yerine, onu önceleyen döneme bakılacak olursa, bu zafer bir sefaletin sonu, Hristiyanlığın gerçek bir aşağılık kompleksi ile, ondan hiç de daha az gerçek olmayan Türk üstünlüğünün sonu olarak ortaya çıkmaktadır. Hristiyan zaferi, çok karanlık olacağa benzeyen bir geleceğin yolunu tıkamıştır. Don Juan'ın donanması yok edilseydi, kim bilir belki Napoli ve Sicilya'ya saldırı olurdu? Ve belki de Cezayirliler Granada yangınını yeniden yakarlar ve onu Valencia'ya aktarmayı denerlerdi ([89]). Voltaire'in peşine takılarak İnebahtı ile alay etmeden önce, belki de o günün hemen oluşan ağırlığını ölçmek daha akılcı olacaktır. Bu ağırlık muazzam olmuştur.

Şaşırtıcı bir şenlikler dizisi -Hristiyanlık talihine inanamamıştır- ve hiç de daha az şaşırtıcı olmayan projeler İnabahtı Savaşı'nı izlemişlerdir. Bu projeler devasa perspektifleriyle denizin tümünü kapsamakta, İspanyol etkisinin alışılmış küresi olan Kuzey Afrika'yı; Türklerin çok fazla para kazandıkları uzak topraklar olan Mısır ve Suriye'yi (ve bunu, gerçekten öyleyse, soğukkanlı biri olan Granvelle önermiştir); Rodos, Kıbrıs ve nihayet hemen heryerdeki göçmenlerin, eğer kendilerine silah verilecek olursa ve eğer dinlenirlerse harikalar yaratacaklarını vaadettikleri Mora'yı istemektedirler. Bu tasarılar İtalya ve İspanya'da kolaylıkla hayal kurulmasına yol açmaktadırlar; buralarda bir Hristiyan çıkartmasıyla Balkan Hristiyanlarının ayaklanmakta geçikmeyeceklerine inanılmaktadır. İçlerinde en hayalcileri olan papa ve Avusturyalı Don Juan, Kutsal Toprakları kurtarmanın ve İstanbul'u almanın düşünü kurmaktadırlar. Tunus seferi için 1572 ilkbaharını, Doğu seferi için yazı ve Cezayir seferi için de gelecek kışı önerecek kadar ileri gidilmeyecek midir?

II. Felipe'ye hak vermek gerekir ki, o bu çılgınlıklara katılmamaktadır. Babasının, kardeşinin, yeğeni Portekiz kralı Dom Sebastian'ın tersine, Haçlı hülyaları onu etkilememiştir ([90]). Her zaman olduğu gibi hesaplamakta, tartmakta, işin başındaki insanlara kanaatlerini sormakta ve böylece Granvelle ve Requesens'in tasarılarını, noktası noktasına ve her önerinin karşısına gelmek üzere cevaplandırması için Don Juan'a vermektedir. Fiili durumda, gelecek seferin harekâtlarını karara bağlamak üzere Roma'da yeniden müzakereler başlamıştır. Zafer onları ne daha yakın, ne de birbirlerine daha güvenir hale getirmiştir.

Bu şamatalı tasarılara olduğu kadar, bu ağır görüşmeler karşısında da gülme eğilimi vardır. Sonuç bilindikten sonra, İnebahtı Savaşı'nın sonuncu en iyi tarihçisi P. Serrano gibi, bu zaferin hiçbir meyvasının olamayacağını ve hiçbir şeye yaramayacağını açıklamak çok kolaydır. Söylenebilecek tek şey, İnebahtı'nın yalnızca bir deniz zaferi olduğu ve bunun topraklarla çevrelenmiş ve yolu kesilmiş bu sıvı dünyada, aslında uzun kıtasal kökler olan Türk köklerini yok etmeye yeterli olamayacağıdır. Liga'nın kaderi yalnızca Roma'da değil, aynı zamanda Viyana'da yeni Polonya başkenti Varşova'da ve Moskova'da da karrarlaştırılmıştır. Türk İmparatorluğu'na bu kara sınırından da saldırılsaydı... Ama acaba bu yapılabilir miydi ([91])?

Nihayet, İspanya Akdeniz'e gerektiği kadar uzun ve tam bir şekilde angaje olamazdı. Ve her zamanki gibi esas olan budur. Eğer İspanya izlemeye niyetli olsaydı, herhalde İnebahtı'nın sonuçları olurdu.

Bizatihi İnebahtı zaferinin ancak İspanya'nın bir kere için sonuna kadar angaje olmuş olması sayesinde mümkün olduğu, her zaman farkedilememektedir. Koşulların mutlu bir raslantısı sonucu, bu ülkenin bütün güçlükleri hafiflemişti; bu hafifleme geçiciydi ama, bu 1570-1571 yıllarında hepsi için birden meydana gelmiştir. Alçak Ülkeler Alba dükü tarafından sağlam bir şekilde tutuluyora benzemekteydi; İngiltere iç güçlüklerle karşı karşıyaydı: herşeyden önce kuzeyli baronların 1569'daki ayaklanmaları, daha sonra da, eğer hepsi değilse bile iplerinin çoğunun İspanya'dan çekildiği Ridolfiler fesadı. Hatta II. Felipe o sıralar, direnme gücüne sahip değilmişe benzeyen Elizabeth'e karşı harekete geçmeyi bile düşünmüştür ([92]). Fransız siyaseti daha endişe vericidir, fakat henüz hazır değildir. Dax piskoposu Ekim 1571'de henüz Venediği aşamamıştır ve Toskana tereddütlüdür. Cosimo'nun bilgince yönettiği İspanyol-karşıtı siyaset bir duraklama dönemi geçirmektedir: büyük dük Alba düküne Alçak Ülkeler'deki harekâtı için gerekli olan parayı bile vermiştir ([93]). Siyasetin tersine dönmesi mi? İkili oyun mu? Her ne olursa olsun, İspanya dış yüklerinden aniden kurtulmuş olmaktaydı.

Bu durumdan Akdeniz'de harekete geçmek için yararlanmıştır. Bu sıralar tüm Avrupa kesiminde, her ulustan asker ve maceracıların koskoca birlikler halinde, çarpışmaların artacağı güneye doğru akın akın ilerledikleri görülmektedir. Bunların arasında Venedik hesabına çalışan Fransız askerleri de vardır, bir rapor Temmuz 1571'de Dulcigno'yu savunanlar herhalde Huguenotlardır demektedir, ama fazla ısrarlı olmaksızın ([94]). Gene Fransızlar, İspanyollara karışmış olarak, Alicante'den II. Felipe'nin teknelerine binmişlerdir ([95]). Ve 1572 ilkbaharında Venedik'te Signoria'nın hizmetinde 2.000 paralı Fransız askeri bulunmaktadır. Bunlar Akdeniz savaş alanının ani öneminin aşikâr işaretleridir.

Demek ki İspanya Batı'daki rakiplerinin ona tanıdığı ateş-kesten, Doğu'da vurmak için yararlanmıştır. Fakat bu yalnızca bir moladan ibarettir. Bir sağa, bir de sola vurmaktan daha iyisini asla yapamamış, güçlerinin tümünü asla tek bir noktada toplayamamıştır. Bu onun "sonuçsuz zaferleri"nin açıklamasıdır.

2. 1572, dramatik yıl

Saint Barthélemy (24 Ağustos 1572) katliamına kadar Fransız bunalımı

Kıbrıs Savaşı'nın başından beri, Fransızların İspanya'ya olan kinleri sürekli olarak artmıştır. Bu kin 1571'de daha da vurgulu hale gelmiş, Liganın imzalanmasından sonra kendini ortaya koymuş, İnebahtı'dan sonra da sınırsız bir saldırganlık halinde infilâk etmiştir.

1572 yılı her iki ülke için de savaşı haber verir bir şekilde başlamıştır. Bu savaş gölgelerini, önceden silahlar altındaki bir Akdeniz'e, karışık bir kuzeye yöneltmektedir. Sonunda Venedik'ten ayrılabilmiş olan Dax piskoposunun elçiliği (Raguza'ya Ocakta varmıştır) ([96]), İspanyolların kuzeyde büyüdüğünü hissettikleri tehtidin yanında az birşeydir. İspanyollar Ludovic de Nassau'nun 1571 ilkbalarında Fransa sarayında nasıl bir kabul gördüğünü öğrenmişlerdir. Kralın asilerle kader birliği ettiğini bilmektedirler. Koskoca bir İspanyol haberalma ve casusluk ağı Fransa'yı çevrelemekte ve içine nüfuz etmektedir ([97]). Tarihçinin bir çamur batağına saplandığı diplomatik görüşmelerin yalnızca uzun bir yalandan ibaret olduğu, iki taç arasındaki anlaşmaya bu ağ pek az katkıda bulunmaktadır. L. Serrano'nun yaptığı gibi ([98]) -bilinçsizce milliyetçi bir şekilde- herşeyi, bir tavırdan öbürüne geçmekte, silahlandığını yalanlamakta ve sonra bunları itaatsiz uyruklarına yüklemekte, nihayet bunları haklı cevaplar olarak sunmakta becerikli Catherine de Medicis'nin prestijli Floransalı iki taraflılığına bağlamak, fırçadaki kıllardan sadece birini göstermek olacaktır.

Öte yandan, İngiliz tehlikesi yeniden doğmaktadır. Alçak Ülkeler'e Okyanus yönünden dönmeye hazırlanan Medina Celi düküne, Alba dükü 1571 başında, mola vermek üzere İngiliz limanları yerine Fransız limanlarını tercih etmesini önermekteydi ([99]) 1572 başında İspanya'nın iki rakibi, İspanya'nın her zaman canlı tutmaya çalıştığı uyuşmazlıklarını unutarak yaklaşmaktaydılar. Ufukta bir ittifak görülmekteydi -bu Ocaktan itibaren bilinmekteydi- ([100]) ve Fransa kralının yatıştırıcı açıklamalarının hiçbiri ([101]) kimseyi aldatamıyordu.

Fransız-İngiliz "ligası"nın maddeleri 19 Nisanda Blois'da imzalanmıştır ([102]). Mart ayından itibaren bu antlaşmanın hükümleri, özellikle de İngilizlerin mallarının kıtadaki durağını Alçak Ülkeler'den Rouen ve Dieppe'e aktarmak istedikleri ve Fransızların da kendi hesaplarına adanın tuz, baharat ve ipek ihtiyacını karşılamayı üstlendikleri ([103]) öğrenilmiştir. Tabii ki bunlar ancak Fransız kıstağının yararına olacak ve Anvers'in iflası yönünde etki edeceklerdir ([104]). Hatta Venedik'te, Fransızların bu antlaşmayı yalnızca gerilemekte olan ticaretlerini canlandırmak üzere kabul ettikleri söylenmektedir ([105]). Sekreter Aguilon, Don Frances de Alava'nın ardılı Diego de Çuniga'yı beklerken ([106]), Fransa'ya İspanya'nın cari işlerini yollamakta ve hoşnutsuzluğunu saklamamaktadır ve sekreter Çayas'a yolladığı mektupta serbest bir ifade kullanarak, II. Felipe'nin *reputación* sorunları yüzünden İngiltere'yle anlaşamamış olmasından duyduğu üzüntüyü açıkça göstermektedir. Müzakerelere yeniden başlamak gerekir (Fransa ile anlaşma bu tarihte henüz imzalanmamıştır), yoksa Alçak Ülkeler'e kayıp gözüyle bakılabilir ([107]).

İngiliz elçisi olayları daha farklı olarak görmektedir. İmzanın ertesinde Lord Burghley'e şöyle yazmaktadır: "uzun etekli adamlar bu krallık ile İspanya arasında uyuşmazlık çıkmasından endişe duymaktadırlar ve kralın savaşa girmesi karşısında öfkeleneceklerdir, çünkü o zaman işlerin yönetimi başka ellere geçecektir " ([108]). Bu Fransız siyasetinin kararsızlıklarını nesnel, ihtirassız ve sağlıklı bir şekilde tartmak demektir. Fazla haber alan, çok fazla haber alan Madrid sarayı herşeyi kapkara görme eğilimindedir.

Fransa'nın Atlantik üzerindeki büyük hazırlıklarının özellikle şamata çıkartılarak yapıldığı doğrudur ([109]). Fourquevaux Şubatta Madrid'de bunlardan söz edildiğini duymuştur ([110]). Aguilón Paris'te bu konuda kendisi kadar endişeli olan Portekiz elçisiyle görüşmektedir. Alba dükü Brüksel'de konuyla meşgul olmaktadır ([111]). Ve heryerde yorumlar artmaktadır ([112]). Baron de la Garde'ın Batı kadırga filotillası Akdeniz'e geri getirilecek midir? Ve savaş gemisi halinde donatılan ve Philippe Strozzi'nin komutasına verildikleri bilinen şu yüksek bordalı tüccar tekneleri nereye gideceklerdir ([113])? Saint-Gouard, Okyanus korsanlarına karşı gideceklerini söylemektedir. Fakat II. Felipe polislerin kolaylıkla hırsız haline dönüşebileceklerini düşünmektedir ([114]). Bu filonun İspanyol topraklarına karşı saygılı olacağına dair resmi Fransız sözüne güvenmek ([115]), Diego de Çuniga'nın kahkahalar içinde, Catherine de Médicis'nin "Bordeaux filosu size ait şeylere ilişmeyecek? Kralınız bu gemilerden birindeymişçesine rahat olabilirsiniz" ([116]) dediğini aktarmasından sonra, zordur.

Ve yalnızca Bordeaux filosu yoktur. Alçak Ülkeler'in güney sınırındaki olaylar karşılıklı kuşku ve yakınma nedeni olmakta ve bunlar bu karışık bölgelerin halkının öfkesiyle körüklenmektedir ([117]). Alba dükü sınır boyunca yer alan kaleleri tahkim etmiş midir, etmemiş midir? Burçlara top yerleştirmiş midir, yerleştirmemiş midir? Yolları kapatmış mıdır, kapatmamış mıdır ([118])? Savaş zamanında olduğu gibi, ova halkını muhafızlık hizmetine almış mıdır, almamış mıdır? Antlaşmalara göre, mallarını serbestçe tasarruf hakkına sahip olan Alçak Ülkeler'deki Fransızlar, sürekli olarak alarm durumundadırlar; üstelik din sorunları antlaşmalarda hiç de örgürülmediğinden, bu alarm durumu daha da vahim hale gelmektedir ([119]). Ancak İspanyollar açısından, Fransızların yapabildikleri her seferinde İspanyol eyaletlerindeki isyanı körüklediklerine inanmamak mümkün değildir.

Öte yandan, Guillaume de la Marche'ın yönetimi altındaki Deniz Haydutları 1 Nisanda Meuse ağzındaki Voorn Adası'ndaki Brielle'i ele geçirmişlerdir ([120]). Ayaklanma Flessingue'i de kapsamına almış, kuzeye ve doğuya doğru, sular bölgesi Waterland'ın tümüne yayılmıştır. Alçak Ülkeler'in gerçek devrimi sefillerin kaynadığı, fanatikleşmiş bir ülkede başlamaktadır. Fransızlar ve tabii ki İngilizler zorunlu olarak buradaki isyana suç ortaklığı etmektedirler ([121]). Alba dükü Brüksel'de Fransa kralının temsilcisine, asilerin teknelerinin yeni donatılmış Fransız teknelerinin refaketinde ilerlediklerinden ve bu gemilerin Fransa'dan top, erzak ve mühimmat sağlayabilmelerinden yakınmaktadır ([122]). Aguilón, Strozzi'nin filosu adeta tamamen bir Huguenot filosudur ve İngiliz ile İskoç gemileri yanında yer almaktadır demektedir. Bu filo geçerken İspanyol kıyılarını yağmalayabilecek yeteneğe sahiptir ([123]).

Kuzeydeki Brielle saldırısının, kısa bir süre sonra güneydeki ikizinin meydana gelmesiyle, endişe nedenleri artmıştır. Huguenotlar la Noue'nun komutasında 23 Mayısta Valenciennes'e girmişler ve 24 Mayısta da Ludovic de Nassau Mons'u gün sökümünde gafil avlamıştır ([124]). Bu, Orange prensi ile Fransa'daki müttefiklerinin ortaklaşa hazırladıkları planın uygulanmasıdır ([125]). Bu durum, deniz cephesini ve Deniz Haydutlarının meydana getirdiği tehlikenin önemini hep küçümseme eğiliminde olan ve Fransızlar ile güney-batı kıta sınırının meydana getirdiği tehlikeden ipnotize olan Alba dükünü hiç de şaşırtmamıştır ([126]).

Fiili durumda bir Fransız-İspanyol savaşı kaçınılmaz olarak görülmektedir. Navarra kral naibi Vespasiano Gonzaga, Mayısta bölgedeki Fransız faaliyetleri hakkında endişe verici raporlar yazmaktadır ([127]). Akdeniz'den Atlantiğe bütün Pirene sınırı alarm durumundadır. Saint-Gouard'ın raporları, İspanyol elçisininkiler kadar endişe vericidir. 21

Mayıs 1572'de ([128]) "onları her türden ihtiyat biriktirirken görüyorum" diye yazmaktadır. "Geçen Medina del Campo fuarından 5 milyondan fazla çektiler". Ve İtalya'dan çok sayıda silah getirterek sınırda dağıttılar. Nihayet, Doğu'ya gitmeleri engellenen "birçok subay" elde tutulmaktadır. Vardığı sonuca göre, Liga için yapıldığı söylenen bu hazırlıkların, Languedoc veya Provence'a yönelik olmadıkları hiç de belli değildir. Fakat Fransa kralı da kendi cephesinden, 80 gemi ve "oldukça kalabalık Gaskon piyadesi" toplamıştır ([129]). Bu filo ne beklemektedir? Don Diego de Çuniga buna, ilk İspanyol çatırdamasının nerede meydana geleceğini, diye cevap vermektedir. Ve eğer Alçak Ülkeler'deki olaylar çözülecek olursa, bu donanma oraya gitmeyecektir ([130]).

Portekizliler de kullanılmaya hazır bir Fransız filosunun niyetlenebileceği girişimlerden endişe duymaktadırlar. Portekizliler, içinde 20.000'den fazla askerin yer alacağı büyük bir filo donatmışlardır. Bu haberi aktaran Sauli'nin söylediğine göre bunun anlamı, Fransızların Fas'ta Gué Burnu'nu zaptetmelerinden korktuklarıdır, çünkü bu işgal hem Doğu Hindlere, hem de "Batı Hindleri"ne doğru olan Portekiz seyrüseferini önemli ölçüde rahatsız edecektir. Belki de Fransızlar Fas'ta başka bir harekâta girişeceklerdir ([131]).

İspanyollar gaflet içinde değillerdir ve Brötanya'daki, La Rochelle'deki ve Bordeaux' daki ünlü Fransız gemilerine karşı ağırlığını koyan denizcilik önlemlerini almışlardır. Medina Celi dükü Mayısta Laredo'dan 50 gemiyle ayrılmıştır ([132]); Flandre'da da 30 gemi donatılması için emir verilmiştir. Ve "Biscaye ile Galisie"de, isteyen herkese gemi donatma izni verilmiştir ki, bu daha o zamana kadar hiç yapılmamıştır ve bunlara "Fransızların hareketlerini görmek" için Medina'nın filosuna katılma emri verilmiştir ([133]).

İtalya'ya gelince, sinirlerin en fazla ayağa kalktığı yer Piemonte ile Piemonte çevresindeki Savualının toprakları ile Kastilya büyük komandörünün yeni vali olarak atandığı büyük silah piyasası Milano'dur. Bu kentte, Almanya'dan gelen askerlerin birikimi sürekli olarak devam etmektedir. Saint-Gouard bu durumdan endişe duymaya cüret ettiyse de, ona tabii ki şöyle cevap verilmektedir: "bu askerler Avusturyalı Don Juan'ın yanına gideceklerdir" ([134]). Fakat aynı sıralar ([135]), Diego de Çuniga efendisine daha az heyecanlı bir tonda, Fransızların Piemonte'de İspanyol işgali altındaki kalelerden bazılarının kendilerine geri verilmesinin bir yolunu bulduklarını yazmaktadır. Bu haberleşme endişeleri Cenevizlilere de sirayet etmiştir. Cenova Signoria'sı, Marsilya'da silahlandırılmış ve 8 piyade taburuyla birlikte yola çıkmaya hazır olan 4 kadırganın, halk arasındaki söylentilere göre Korsika'ya yöneleceklerini yazmaktadır ([136]).

Kimse oyunu dürüstçe oynamamaktadır. Herkes hem endişeli, hem de tehtidkâr olup, öküz altında buzağı aramaktadır. 11 Mayısta Cezayirliler Fransa kralının korumasını istediklerinde -garip bir istek-, IX. Charles bu talebi kabul etmekte acele etmiştir ([137]). Türke haraç ödeyecek Anjou dükünün mükemmel bir Cezayir kralı olacağını düşünmektedir; bu zavallı dük umut dünyasında ne kadar da çok taç giymiştir! Bu belki de hoppaca bir davranış, padişah ile ittifakı tehlikeye sokmak, bu garip önerilere cevap veren Dax piskoposunun dediği gibi, "tahıl yerine saman almak" olacaktır ([138]). Fakat eğer kral Uluç Ali'nin samimi olmayan vaadleriyle (Uluç Ali aynı anda kendini II. Felipe'ye sunmaktaydı) ([139]) bu kadar kolay cezboluyorsa bunu, böylece oyunda onu İspanya kralının karşısına çıkartan piyonlardan birini, becerikli bir şekilde ileri sürdüğünü sandığından yapmaktaydı. Olayı L. Serrano ve onun izinden giden F. Hartlaub gibi, Strozzi filosunun sırrının Cezayir kıyılarında olduğunu düşünerek olayı abartmayalım ([140]), bu iki yazara göre, IX. Charles Cantabria kıyılarına endişe saçarak, II. Felipe' nin filosunu Cezayir'den uzaklaştırmak ve kentin zaptını sadece kendine ayırmak istemiştir.

Fransız siyaseti bu kadar açık olmanın uzağında kalmıştır. Bu siyaset dış desteklerinden emin değildir. Protestan Almanya Ağustosta kıpırdamaya karar vermemiştir. İngiltere Fransa'nın Alçak Ülkeler'e yerleşmesine iyi bir gözle bakmamaktadır ve onun için İspanya ile görüşmelere başlamak için iyi bir fırsat vardır. Nihayet, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi işlerinden ötürü başını kaşıyacak hali yoktur. Ve Fransa bizzat kendinden emin değildir. Fransa'nın siyaseti, düşüncesizce davranan IX. Charles ile tamamen düşler içinde olan Coligny'nin siyasetidir. Bu siyasetin karşısında, Walsingham'ın sözünü ettiği "uzun etekliler", silah erbabı danışmanlar ve blok halinde kilise mensuplarının tümü bulunmaktadır. Birçok nedenlerden, özellikle de savaşın masraf demek olmasından ötürü, doğal olarak kilise mallarının müsaderesi düşünülmektedir. Kilise mallarının laik yetkililere devrine dair bir taslak bile hazırlanmıştır: üstelik amiralin Gastines hacına ilişkin olarak "vatan, millet" tavırlarının tüy dikmesiyle, bu tasarı Paris'i ve kiliseyi ayaklandırmıştır ([141]). Öte yandan, II. Felipe'ye saldırmak küçük bir iş değildir ve Catherine de Médicis beklenmedik ters dönüşlere yol açabilecek bir savaşın düşüncesi karşısında titremeye başlamıştır. 26 Haziranda Mecliste Tavannes açıkça, çatışma halinde Protestanların gücünün o kadar büyüme tehlikesi taşımakta olduğunu söylemekteydi ki, "bu hareketi iyi niyetle yönetenlerin ölmeleri veya değiştirilmeleriyle... kral ve krallığına her zaman bir burnunu sokan olacaktır ve bu durumda işlere karışılmaması için, Flandre ve diğer fetihlere sahip olmamak daha iyi olacaktır" ([142]).

Böylece Fransız siyaseti kararsız, geri çekilmelere hazır ve her hal-ü kârda kopartmaya hazır olmayan bir durumdadır. Haziranın ilk yarısı esnasında Valenciennes ve Mons'un alındıkları haberi Madrid'e ulaştığında, Fransız elçisi II. Felipe'ye, kralın üzüntülerini ve adeta özürlerini sunmuştur. Herşey onun bilgisinin dışında cereyan etmiştir. Alba dükünün dostane olmayan eylemlerinden çok üzüntü duymakta ve II. Felipe buna, Flandre asilerinin arasında Fransa kralının çok sayıda uyruğu ile Fransa'da ikâmet etmiş kimselerin bulunduğunu söyleyerek cevap vermiştir. Fransız-İspanyol dostluğu konusunda tek bir koşul görmektedir: söylenilenin karşılığında iş yapılması gerekmektedir. Alba dükü her hal-ü kârda aldığı emirlere göre, eğer onlar ilk olarak bu işi yapmazlarsa, Fransızlarla ipleri kopartmayacaktır ([143])... Saint-Barthélemy'nin ilânına kadar, Saint-Gouard hükûmeti adına barışçıl itirazlarını artırmaya son vermeyecektir. Belki bunlara kendinden de birşeyler katmaktadır. 28 Haziranda II. Felipe'yle, efendisinin Flandre'da bizzat kendi vassallerine uygulanan cezadan duyduğu memnuniyet hakkında görüşürken, Coligny'nin de adı geçmiştir. Elçi onun kötü bir adam olduğunu, sarayda dışarıda olduğundan daha az zarar vermesine rağmen, kralın ona güvenmediğini açıklamakta tereddüt göstermemiştir. Sözlerini iyimser bir şekilde, kralın Pikardiya sınırındaki subaylarının Katolik olduklarını ve çatışmayı önlemeye çalıştıklarını söyleyerek bitirmiştir. II. Felipe de kendi cephesinden, Alba dükünün de aynı şeyi yapacağını belirtmiştir. Ve İspanyol kançılaryasının raporunun bildirdiğine göre, Saint-Gouard kralın huzurundan çok memnun bir şekilde ayrılmıştır ([144]). Ancak ona Fransız filosu konusunda biraz fazla baskı yapılmışsa da, Saint-Gouard sonunda "denizin Fransızların da talihlerini arayacakları, herkesin ortak malı olan muazzam bir orman gibi" olduğu cevabını vermiştir ([145]).

Fransız diplomasisinin barıştan söz etmekte özen göstermesi de daha az gerçek değildir. Ve bu işi yalnızca Madrid'de değil, Viyana ve Roma'da da yapmaktadır. Valenciennes'e yönelik girişimin başarısızlığı ve Genlis'nin bozgunundan sonra, herşey Fransız siyaseti tornistan yapıyormuşçasına gelişmektedir. IX. Charles 16 Haziranda Viyana'daki elçisine Mons asilerinin bozgununu haber vermiştir, "tam da efendilerine karşı ayaklananlara karşı bir takdir-i ilahi". Kral Deniz Haydutlarına karşı hiçbir destek vermediğini iddia etmektedir, "çünkü onların talihsiz amaçlarını lanetliyorum" ([146]).

Kral Temmuzda Roma'ya de Ferrals'e uzun bir mektup yollayarak, Nassau dükünün onu nasıl aldattığını açıklamakta ve barışçıl iradesini bir kez daha ileri sürmektedir ([147]).

Çok özel ve dalgalı bir siyaset! Birçok tarihçi gibi ahlâksız olduğunu söylemeyelim, çünkü XVI. yüzyılda herkes aynı oyunu oynamakta ve böyle davranmanın akıllıca olduğunu düşünmektedir. Fakat bu siyaset ne kadar da çok tereddütü açığa çıkartmaktadır! Ne ipleri kopartmaya, ne de İspanya sınırı boyunca sürmekte olan çatışmalara son vermeye karar verebilmektedir. Alba dükü 27 Haziranda Paris'ten, Fransızların Provence'ta üç hafif süvari taburu devşirdikleri, Marsilya'yı *a gran furia* tahkim ettikleri, birliklerinin Piemonte garnizonlarına doğru yola çıktıkları konusunda uyarılmıştır. 26 Haziranda İspanya ile iplerin kopartılıp kopartılmayacağı konusunda büyük bir meclis toplanmıştır. Hiçbir karar alınamamıştır, "fakat bu, eğer iyi bir fırsat çıkarsa kaçırmayacaklarının işareti değil midir? Demek ki elde kılıç olmadan onlara güvenmenin olanağı yoktur" ([148]). Dışarıdan bakan biri için oyun o kadar kabaca ikili görünmektedir ki, İspanyollar açısından herşey inanılır hale gelmektedir. Böylece Haziran sonunda Savualı bir ulak Madrid'e, söylentiler için yeni bir malzeme getirmiştir: papanın temsilcisi Fransa kralının Savua topraklarından serbest geçiş hakkı istediğini iddia etmektedir ([149]). Buna o kadar inanılmıştır ki, İtalya'dan İspanya'ya haber taşıyan İspanyol ulaklarının hemen tümü karayolundan vazgeçerek, denizyolunu kullanmaya başlamıştır ([150]).

Gerçekte II. Felipe, 12 Haziranda Mons'a yardıma giden ve ayın 17'sinde bozguna uğrayarak Alba dükünün elinde, üzerinde bizzat Fransa Kralı tarafından imzalanmış kâğıtlar olduğu halde ölen Genlis'nin akınları hakkında raporlar alınca, Fransızların dostane protestoları hakkında ne düşünebilirdi ki ([151])? Veya, ona aynı tarihte filonun tahmin edilen hareketleri ve Pikardiya'daki birliklerin gerçek hareketleri hakkında bilgiler aktarıldığında? Ona amiralin Metz'de, Allah bilir Almanya'da ne yapmak için 800.000 *livre* aradığı söylenmiştir. Montmorency ve o, Mons'a yardım etmek için anlaşmışlardır. Gene Çuniga "bu kralın İstanbul'daki ajanı Altucaria buraya geldi" ([152]), "sokaklarda beraberinde iki milyon altın getirdiği anlatılmakta. Fakat bu kesin değildir ve buna bir neden bulunmamaktadır. Onu tekrar [Türkiye'ye] geri göndermenin söz konusu olduğunu öğrendim ve Venediklilerin Türklerle çoktan bir ateş-kes imzalamış olduklarını yaymaktadırlar" diye yazmaktadır. Venedik elçisi bu iddiayı şiddetle reddetmektedir. Böylece her zaman özenle araştırılmayan, sahte, gerçek, bazen de ihanet kokan kesinlikte haberler ortalıkta dolaşmaktadır. Don Diego de Çuniga, Hieronimo Gondi tarafından kralın meclisinde tartışılanlar hakkında böyle haberdar edilmiştir: uzun ve kısa etekli danışmanlar savaş istememişlerdir. Catherine de Médicis'nin barış yanlısı siyaseti galip gelmişe benzemektedir ([153]). Meclisten atılan amiral, ayın 13'ünde İngiltere Kraliçesi ile komplo kurarken gösterilmektedir ([154]).

Demek ki Saint-Barthélemy olayı ateşli, güçlü ve ittifak halinde katılınan bir müdahale siyasetine son vermemiştir. Ne Roma, ne de Madrid memnun olmamakla beraber, Paris'teki katliamı hazırlamışlardır ([155]). Zaten eğer bu katliam, eğer Paris *novedad*'ı Fransız ve uluslararası siyaset üzerinde ani bir etkiye sahip olduysa, eğer bu Avrupa'ya İspanyol adının dehşetini yaymaya katkıda bulunduysa, eğer bir kez daha İspanya'nın güç siyasetinden çok daha temkinli bir siyaset uygulamasına zemin hazırladıysa da, Fransız siyasetinde *kalıcı* bir dönüşe yol açtığına inanmıyorum. Michelet ve birkaç diğer tarihçinin tersine, ben 24 Ağustos 1572'nin yüzyılın büyük dönemeci olduğuna inanmıyorum. *Novedad* ancak zaman içinde sınırlı bazı etkilere sahip olabilmiştir. 24 Ağustosun ötesinde, taleplerinden bir an için kopan, uzaklaşan Fransız siyaseti, ileride göreceğimiz üzere kendine oldukça sadık kalacaktır.

Avusturyalı Don Juan'a emir ve karşı-emir, Haziran-Temmuz 1572

1572 Ağustosundaki Saint Barthélemy katliamı da bir terk meydana getirmemiştir. Herşey sanki oyunculardan birinin, Fransa kralının kartlarını aniden atması gibi cereyan etmiştir. Her hal-ü kârda kaybetmeye mahkûm olduğunu söylemeye eğilimliyiz. Fakat acaba rakibi onun zayıflığını anlamış mıydı ve bu terkedişe güveniyor muydu? II. Felipe'nin Haziran ve Temmuz 1572'deki çok özel Akdeniz siyaseti bunun tersinè, Fransa'nın gücünü olduğundan fazla değerlendirdiğini düşündürtmektedir.

1572 Haziranına varıncaya kadar II. Felipe'nin Akdeniz'de ve Ligaya karşı siyasetinden daha basit birşey yoktur. Papa 1571 zaferiden kaynaklanan çok sayıdaki tasarıyı düzene sokmak kastıyla Roma'da yeni bir toplantı düzenlemiştir. İlk oturum 11 Aralıkta gerçekleştirilmiştir ([156]). Bu sefer bir anlaşmaya varmak için iki ay yetmiş ve bu antlaşma 10 Şubat 1572'de İspanyol temsilcileri Kastilya büyük komandörü, kardeşi Don Juan de Çuniga, bu olay vesilesiyle onlara katılan kardinal Pacheco ile Venedik temsilcileri Paolo Tiepolo ve Giovanni Soranzo tarafından imzalanmıştır ([157]). Tartışmalar bu kez Venediğin avantajına olmak üzere sonuçlanmıştır. Gerçekten de, antlaşma müttefiklerin Doğu'da eylem yapacaklarını hükme bağlamaktadır ([158]), bu ise İspanya'nın aziz Kuzey-Afrika tasarılarını devre dışı bırakmaktadır. Erzak 7 aylık olarak öngörülmüştür ve Mora'da ayaklanmak üzere oldukları sanılan Rumlara yardım etmek üzere büyük miktarda malzeme gemilere yüklenecektir. Otranto'ya, bir cins yedek ordu olan ve koşullara göre kullanılacak, 11.000 asker yerleştirilecektir. Donanmanın mevcudu 1571'dekine nazaran daha yüksektir: 200 kadırga, 9 baştarde, 40 gemi, 40.000 asker. Her zaman iyimser olan takvim, Papalık ve İspanyol donanmalarının Mart sonunda Messina'da birleşmelerini öngörmektedir; bu donanmalar burada zaman kaybetmeden, Korfu'ya Venedik donanmasıyla buluşmaya gideceklerdir.

Böylece İspanya Doğu Akdeniz'de Venediğin hayati çıkarlarını savunacak, 1570 ve 1571'de olduğu gibi kendini onun için kurban edecektir. Granvelle konuyu kendi açısından fazla dezavantajlı bulmadığını II. Felipe'ye yazmıştır. Liga kesinlikle sürmeyeceğine göre (Fransızların ve Doğu Akdeniz ticaretinden mahrum kalmaktan hoşlanmayan Venediklilerin sabırsızlığı yüzünden), Türk gücünü kırabilmek için ondan mümkün olduğunca çabuk yararlanmak gerekmektedir. Doğu Akdeniz'de girişilecek yalnızca tek bir sefer için Venediğin etkin işbirliğine güvenilebilir. Ve ayrıca bu Papayı fazlasıyla memnun etmek ve ona, İtalya'ya ve Hristiyanlığa karşı avantajları olan, çıkar gözetmeyen bir tavrı üstlenmek olacaktır ([159]). Kuşkusuz evet, fakat Granvelle'in tavrı biraz da teselli etmek isteyen veya kendini teselliye uğraşan birinin tavrıdır.

II. Felipe bu "avantajlı"karara istekle varmamıştır, çünkü Don Juan'a ilkbahar başında Bizerte, hatta Tunus'a karşı bir sefere girişmesi emrini vermiştir; bu sefer Doğu'ya yönelik olanın önceli olarak çok hızlı bir şekilde gerçekleştirilecektir. Don Juan bu seferi hazırlamak için Messina'dan 8 Şubatta vardığı Palermo'ya gitmiştir ([160]). Terranova dükünden para sağlamak söz konusudur ki, bu iş daha başından itibaren zora benzemektedir ([161]), ayrıca Güney kıyılarına, yiyecek kıyılarına, Afrika'ya doğru harekete geçilen kıyılara ulaşmak amaçlanmıştır. Parasız ve yiyeceksiz, bir sefer nasıl yapılabilir: Kadırgalara ve askerlere gelince, Don Juan bunları talep etmek üzere Napoli'deki Granvelle'e yazmaktadır ([162]). Fakat Granvelle II. Felipe'nin arzularına hiç de katılmamakta ve 21 Şubatta Don Juan'a açık bir şekilde "bu kadar önemli bir seferin parasız ve yeteri kadar asker olmadan nasıl yapılabileceğini bilmiyorum. Ekselanslarının bana hatırlattıkları üzere, kendilerine daha önce de yazdığım gibi, onun uygun bir ordusu olmaksızın Afrika'ya çıkmasını arzulamıyorum" diye açıklamaktadır ([163]). Don

Juan bu gerekçelere katılmamıştır. 2 Martta hâlâ Napoli kadırgalarının geleceği ve uzun Berber kıyıları sapağından sonra Korfu'ya ulaşacağı umudunu taşımaktadır ([164]). Fakat Mart ortasında kararını vermiştir. Genel kurmayına, Terranova kral naibine, Don Juan de Cordona'ya, Gabrie Serbollini'ye, genel *veedor* Pedro Velâsquez'e danıştıktan sonra ([165]), II. Felipe'ye "beni Messina'ya dönmek zorunda bırakan nedenler üzerinde... uzun uzadıya durmayacağım, çünkü onları buna ilişik olan ve başkaları tarafından yazılan mektuplarda ayrıntılı olarak göreceksiniz. Bu nedenler burada o kadar yeterli olarak gözükmüşlerdir ki, ben majestelerinin düşmanının sökülüp atılmasından duyacağı memnuniyetten ötürü bu Tunus seferine girişmekten daha fazla hiçbir şeyi istemiyor olmakla birlikte, kesinlikle başka türlü davranamadım..."([166]).

Fakat 1 Mayısta kutsal Papa V. Pius ölmüştür ([167]). Bu ölüm tek başına Liganın tümünü sorunlu hale getirmeye yetmiştir. Güçlü bir siyasal gerginlik döneminin tam ortasına ratladığından, İspanyol siyasetinin kökten bir ters dönüşünün başlangıcında yer almıştır, bu ters dönüş olaylar tarafından kısa bir süre sonra yok edilecektir, fakat bu iş artık hiçbir zaman tam olamayacaktır. Gerçekten de, II. Felipe 20 Mayısta kardeşine, ayın 17'sinde kaleme aldığı, kadırgaların Doğu'ya hareketini erteleyen, belirleyici bir emir göndermiştir. Don Juan eğer bu emri aldığında Messina'yı terketmiş bulunuyorsa, mümkün olduğunca çabuk geri dönecektir. 2 Haziran, sonra da 25 Hazirandaki mektupları, bu emri tekrarlamışlar, ama ancak 4 Temmuzda yerine ulaşmışlardır. Bunun sonucunda 6 haftalık bir bunalım meydan gelmiş ve İtalya'nın üzerinden bir hortum rüzgârı gibi geçmiştir. Etki daha yatışmadan Don Juan Korfu'da müttefiklerle buluşmuştur.

20 Mayıs-4 Temmuz: bu tarihler zaman içinde sorunu, P. Serrano'nun yeteri kadar dikkat etmediği bir kesinlik içinde ortaya koymaktadırlar. İspanyol dosyasındaki bütün belgeleri ilk okuyan kişi olarak, doğallıkla bunların geliştirdikleri savunuyu benimsemiştir. Çünkü II. Felipe Papalık ve Venedik nezdinde, hareketi üzerine şaşkınlığa düşen Avrupa sarayları nezdinde ve bizzat İtalya'daki kendi temsilcileri karşısında savunma yapmak zorunda kalmıştır. Fakat gerçek nedenleriyle, resmi nedenler arasında ayrım yapmak durumunda olan II. Felipe'nin bu kavga edebiyatını tam da üzerlerindeki anlamlarıyla almak gerekmez.

Resmi nedenler: II. Felipe Don Juan'ı Messina'da Fransızlarla bir kopuştan endişelendiği için tuttuğunu iddia etmiştir ([168]). II. Felipe'nin bu tehlikeye inandığı inkâr edilemez. Fakat 1572 Mayıs ayında buna pek fazla inanmamaktadır.

Açıklama tarihlerle uyuşmamaktadır. İspanyol-Fransız geriliminin tarihinin Madrid'den görüldüğü biçimiyle ne 17-20 Mayıs, ne de 4 Temmuz tepe tarihlerdir. Bu kısa dönem boyunca Strozzi'nin filosu veya ikincil harekât alanlarında belirleyici nitelikte hiçbir şey meydana gelmemiştir. O sıralarda büyük haberler ancak Alçak Ülkeler' den gelebilirdi. Oysa 20 Mayısa doğru Madrid'de yalnızca Brielle çıkartmasına ilişin olaylar bilinmekteydi. Valenciennes ve Mons'a yönelik saldırılar ancak 23-24 Mayısta meydana gelmişlerdir ([169]). Ters yönde, niçin 4 Temmuzda Fransız tehlikesi II. Felipe'ye daha hafif olarak gözükmüştür? Tersine bu tehlike artmıştır. Ve II. Felipe bu tarihte Don Juan'a gönderdiği karşı-emre ilişik gerekçelerde bunu kabul etmektedir. Saint-Barthélemy henüz uzaklardadır ve kimse onu öngörmemektedir ([170]).

Açıklama başka yerdedir ve eğer II. Felipe'nin Don Juan'la olan mektuplaşmasının yerine, Roma'ya Don Juan de Çuniga'ya gönderdiği mektuplar, özellikle de 2 ve 24 Haziran tarihlileri incelenecek olursa, daha açıktır.

II. Felipe davranışını açıklamak için başka bir nedene daha başvurmuştur: papanın ölümü. Mükemmel bir bahane, çünkü herkes yeni bir papanın seçiminin Avrupa siyasetini

ve bundan da fazlası, bizzat papalık devletinin siyasetini sorunlu hale getirdiğini bilmekteydi. Üstelik İspanyol savaş bütçesi ve tabii donanması Roma'ya bağımlıydı. Saint-Gouard'ın dediği gibi "Liganınkilerden çok kendine ve evine ait işlere çare bulmak" konusunda daha özenli biri olabilir ([171]). Ama bu da bir bahanedir. II. Felipe bunu bizzat itiraf edecektir. Papanın ölümü kralın bu yönde karar almasına fırsat sağlamış, onu yükümlülüklerinden kurtarmış veya kurtulmuş gibi davranmasına olanak sağlamıştır. Fakat belirleyici neden Doğu Akdeniz seferinin II. Felipe'nin aklına pek yatmamasıdır. Ve bunun tersine bir başkasına, Cezayir'e karşı olanına girişmeye önem vermektedir.

Don Juan'a yazdığı ilk mektuptan itibaren Cezayir gündemdedir. Ve Juan de Çuniga'ya 2 Haziran tarihli mektubunda şöyle yazmaktadır: "gönderdiğim emirlerden söz etmeksizin, papanın ölümünü bahane ederek kardeşime verdiğim emri ve donanmanın Messina'da tutulmasını tavsiye etmemin nedenlerini biliyorsunuz". Fakat yeni seçim çok hızlı bir şekilde gerçekleştirildiğinden, artık bu nedenlere yaslanamayız", çünkü seçim sonucu "kutlu ve iyidir". "Ancak Cezayir'e ilişkin olarak kanaatimi değiştirmeye karar verdim, bu seferi yapmanın genel olarak bütün Hristiyanlığa uygun düştüğüne ve özellikle de... benim devletlerimin iyiliğine olduğuna hep inanıyorum, onları Doğu seferi gibi belirsiz birşeye sürüklemektense, bu hattan ve bütün harçamalarından birşeyler sağlamalarının iyi olacağını sanıyorum". Papaya neden olarak Flandre isyanını, Fransa ve İngiltere'nin müdahele edeceklerinden kuşku duyulduğunu ve Fransız silahlanmasına dair alınan haberleri göstermek gerekmektedir. Ve özellikle de Cezayir'den sözedilmemelidir ([172])!...

Açıklama nettir. II. Felipe yığdığı güçlerden Türklere vurmak için yararlanmak istemektedir, ama darbenin İspanya'ya yarar sağlayacağı bir noktadan. Her zaman İspanyol taleplerinin çerçevesi içinde yar almış olan bu Kuzey Afrika'da; İslamiyetin esas karakolu, onun Batı menzili, insan, tekne ve korsanlık malzemesi sağladığı merkez, İspanyol devletleri için ürkütücü korsanların hareket noktası olan Cezayir'de darbe indirilecektir. II. Felipe'nin kararlarını yönlendiren, bu geleneksel siyaset olmuştur ([173]).

Öyleyse geriye, 4 Temmuzdaki karşı-emir, Liga taraflarının başlangıçtaki konumlarına geri dönmelerini açıklamak kalmaktadır. II. Felipe İtalya, Venedikliler, yeni Papa XIII. Gregorius ve bizzat İspanyol "bakanlar"ın şiddetli ve müttefik tepkileri karşısında çark etmişe benzemektedir; Felipe'ye tepki gösteren İspanyollar Milano'da Requesens, Roma'da kardeşi, Napoli'de Granvelle'dir, tabii Liganın başarısını kalben benimsemiş olan, ihtirasla itiraz eden Don Juan'dan söz etmenin gereği yoktur. Bu genel saldırı temkinli kralın hakkından gelmiştir. Bu oyunda kendini kenara çekerek Venediği hemen Türkle anlaşmaya ittiği, bunun sonucunda onun için bir prestij ve güç kaybının doğacağı ona anlatılmıştır. Cezayir'e karşı bir sefer tasarısı herkesin ağzına düştüğü bir sırada bile, İspanyol temsilciler İtalya'da bunun sözünü etmeye cesaret edememişlerdir. Ve ayrıca yeni papa elinde *escusado* ve *subsidio* lütuflarını tutmaktadır. Yeni papa Liganın lehinde ateşli risaleler yazmaktadır. Ne kadar esnek ve uygun olursa olsun, dünyadaki hiçbir özür onu ikna edemeyecektir. Fransız tehlikesi Roma'da ve başka yerlerde o kadar trajik birşey olarak görülmemiştir. Bizzat Granvelle, Çok Hristiyanı hizaya getirmek için kararlı ve yüksek sesle konuşmanın yeterli olacağını düşünmektedir. Ve Don Juan'a göre hâlâ yapılması gereken en iyi şey Doğu Akdeniz seferidir. Ona yeni bir İnebahtı'yla cevap vermek.

Messina'dan Palermo'ya geçen Don Juan, 12 Haziranda adalar üzerinden bir kadırgayı Barselona'ya yollamış, o da 6 günde hedefine varmıştır ([174]). Bu teknenin geliş haberi ve yolculuğunun hızlılığı üzerine, Messina'da bir felâketin meydana geldiğine inanılmıştır. Birkaç gün sonra kadırga tekrar yola çıkmış; 12 Temmuzda Don Juan'a 4 Temmuz tarihli değerli karşı-emri vermiştir ([175]). Ancak Don Juan tam anlamıyla serbest

bırakılmamıştır, çünkü kral Gian Andrea Doria'nın filotillasının İspanyol kadırgalarından ayrılarak Bizerte'ye veya Fransa kralının tavrı kötüleşirse, Toulon'a gitmesi emrini vermiştir ([176]).

Mora seferleri

Büyük savaş Akdeniz'de, Korent Körfezi'nden Matapan Burnu'na kadar olan uzun güzergâh yaz başı ile sonbahar başlangıcı arasındaki sürenin tümünü işgal etmiştir. Bu güzergâh konuk sevmeyen, tepelik, kayalıkların serpili olduğu, nadir tatlı su kaynaklarına sahip ve üstelik önünde İyon Denizi'nin büyük boşluğunun uzandığı şu Mora'nın batı kıyılarının üzerinden geçmektedir. Yaz sonundan itibaren bu bölgelerde büyük fırtınalar, sağanakların eşliğinde kıyılardaki ovaları sellerle doldurmakta ve denizi ince ve alçak kadırgalar için kullanılmaz hale getirmektedirler. Sığınacak yerler ancak kuzeye doğru, Korfu'da, bundan da iyisi, Dalmaçya kıyıları boyunca veya Matapan Burnu'nun Ege Denizi'ne bakan öteki kıyılarında bulunmaktadır. Ege veya Adriyatik gibi dar denizlerin bir ayrıcalığı vardır: sonbaharın kötü havası buraları öncelikle karıştırdıkları Akdeniz'in geniş mekânlarına nazaran, ancak bir gecikmeyle istila edebilmektedir.

Gerçekte burası garip bir savaş alanıdır ve müttefikler için uygun üs sayısı azdır. Venedik adalarından hiçbiri bu hayırsız kıyılara komşu değildir, ne ancak yanaşılabilen fazlasıyla dar Cerigo, ne tepelik ve boş Kefalonya; bu adaların hiçbiri güvenilir bir sığınak ve onun kadar gerekli olan yiyecek iaşesi kaynağı sunmaktadır. Ve bu adaların hepsi de bir filonun karşı kıyıya yönelik bir harekât esnasında tutunamayacağı kadar uzaktırlar. Yegâne destek ve sığınak noktaları Türklerin elindedir: Korent Körfezi'nin kuzeyinde Sainte-Maure; bizzat körfezde İnebahtı, ve güneyde Navarin'le Modon.

Müttefikler aslında birkaç sürgünün ifade ve vaadlerine göre, Mora halkının ayaklanacağına güveniyordu. Fakat bu konuda hiçbir şey örgütlenmemişti. Liga müzakereleri esnasında yalnızca asilere silah sevkedilmesi öngörülmüştü. Ve Don Juan özel olarak yalnızca Rodos Rumlarına yazmıştı. Oysa müttefikler bölgeye geldiklerinde bir isyanın, bir ayaklanma benzerinin bile olmadığını gördüler. Venedik XVII. yüzyılın sonunda Mora'yı ele geçirmeyi başardığı zaman, bunu kısmen Rumlara borçlu olacaktır ([177]). XVI. yüzyılda Rumlar kıpırdamamışlardır. Bunun Türklerin zamanında davranmış olduklarından mı, yoksa Rumların Latinleri (özellikle şu eski efendiler olan Venedikli-leri) uğrunda ölmeyecek kadar iyi tanıdıklarından mı olduğuna dair herhangi bir belirti yoktur. Zaten bir Rum ayaklanması varsayımı içinde, Mora bir kara savaşının alanı olarak iyi seçilmiş bir yer olacaktı. Fazlasıyla dağlık olan bu bölge, çok korkulan Türk süvarisinin kitlesel ilerlemesini engellemekteydi; burası Türklerin denetimi altındaki yollardan uzakta; kısacası bağımsızlığa hazırdı. Fakat müttefikler bilinçli bir seçim yapmışa benzememektedirler ve bir yerli isyani konusunda konusundaki hesapları kadar, tesadüf de onları Mora kıyılarına sürüklemiştir.

Don Juan 12 Temmuzda Koru'da müttefiklere katılma emri almıştır. Bu emri hemen, papanın ve Don Juan'ın kendine emanet ettiği Gil de Andrade komutasındaki kadırgalarla Korfu'ya varmış olan Marcantonio Colonna'ya yazmıştır. Venedikliler ise adaya daha önce gelmişlerdir. Don Juan'ın mektubunun gelmesinden sonra müttefikler Liga şefinin gelmesini beklemek zorundaydılar. Fakat yeni gecikmelerden çekinen, tek başlarına galip gelmek isteyen ve eğer sonradan gerekecek olursa, kendilerini haklı çıkartacak iyi bir mazerete sahip olan Colonna ve Foscarini 29 Temmuzda, kaygılandırıcı haberlerin geldiği güneye doğru yelken açmışlardır. Birkez daha erkenden denize açılan Türk donanması, söylendiğine göre Girit, Zanta ve Kefalonya kıyılarında dehşet saçmaktadır. Türklerin adaları yağmalamalarına ve değerli hasatları mahvetmelerine göz yummak,

acaba İnebahtı galiplerine yakışan bir hareket midir? Donanma Korfu'dan savaş düzeninde ayrılmıştır: yolda, *provvidotore* Quirini komutasındaki Girit kadırgalarının katılmasıyla güçlenmiştir. 31 Akşamı Zanta'dadır ([178]) ve burada üç gün kalmıştır. Üçüncü günün sonunda Türk donanmasının Malvoisie'de olduğunu öğrenerek, onunla karşılaşmak için yola çıkmıştır. Böylece iki donanmanın Ağustosta Cerigo (Çuka) açıklarında karşılaşacakları, Yunanistan'ın en güneyine sürüklenmiş olmaktadır.

Uluç Ali'nin donanması küçümsenebilir gibi değildir. Osmanlı İmparatorluğu donanmasını yeniden yaratmıştır; ama bu işi, ona olağan olarak atfedildiği gibi tükenmez bir kolaylıkla değil de, tehlike karşısında tüm güçlerini seferber ederek acı ve yorgunlukla gerçekleştirebilmiştir. Hristiyanlığın bütün kış boyunca kesin yankılar aldığı bu devasa çabanın sonucu en azından kadırga, kalyota ve filo cinsinden 220 teknedir. Herhalde bunların en azından yarısı çok yakınlarda inşa edilmiştir: bunlar 1571-72 kışı esnasında suya indirilmişlerdir. Bu teknelerin topları azdır. Fakat Uluç Ali donanımları modernleştirmiştir: top ve çakmaklı tüfek sağlandığı için, çok sayıda okçu ve sapancı kullanan Ali Paşanın donanmasına nazaran atış gücü daha yüksektir. Ayrıca Uluç Ali Cezayir teknelerinin modeline uygun olarak çok hareketli bir donanma oluşturmayı başarmıştır. Kadırgalar Hristiyanlarınkilere nazaran daha hafiftir, fakat iskeletleri sağlam bir şekilde çatılmıştır, top ve yük daha az olduğundan, yarışta onları umut kırıcı bir düzenlilikle yakalamaktadırlar.

Nihayet, Türk donanmasının iki veya üç tane büyük üstünlüğü bulunmaktaydı. Zararını çekerek baştardenin ürkütücü önemini öğrenmişti ve bunu artık hiç unutmuyordu. Donanma Uluç Ali Reis'in şahsında, astları arasındaki rekabetin bir an bile şaşırtamadığı harika bir komutana; seferin başındaki Marcantonio Colonna veya sonundaki Don Juan'dan daha fazla kullandığı alete egemen olan bir komutana sahipti. Öte yandan, bu donanma sırtını dost topraklara, yakınlardaki yiyecek depolarına, ihtiyat birliklerine ve kara bataryalarına dayamıştı, oysa Hristiyanlar Messina, Apulia ve Korfu' dan yüklenenlere, şu yüzen ağır ve büyük depolar olan ve kadırgalar ile başterdelerin yedeğe alıp çekmek zorunda oldukları yuvarlak teknelerdeki, iyi kötü korunan peskimetlere bağımlıydılar. İnce tekneler yedeklerindeki bu ağır gemileri çekerken harcadıkları insanüstü çabadan ötürü tükenmekteydiler. Ve gene onun liyakat hanesine yazılacak birşey olarak Uluç Ali yalnızca tek bir etkinlik siyasetini benimsemişti: Hristiyan donanmasının Türk gücünün kavşağı olan Arpipel'e ulaşmasını engellemek; ve bununla birlikte kış boyunca mucizevi bir şekilde yeniden oluşturulan donanmayı korumak. Eğer 77 Ağustosta Marcantonio Colonna'nın ona sunduğu çarpışmayı kabul ettiyse, bunu art niyetsiz yapmamıştır. Müttefiklerin tam olmadıklarını, inatçı İspanyol kadırgalarına, ne de *tercios* piyadelerine karşı savaşmayacağını bilinçli bir şekilde bilmektedir. Karşısında yalnızca veya hemen hemen yalnızca Venedikliler vardır ve onlar da onun kadar az piyadeye sahip ve ağır karinaları yüzünden handikaplı durumdadırlar. Hatta Uluç Ali onlara nazaran sayıca üstündür bile.

Çarpışma ayın 7'si günü oldukça geç saatlerde, Cerigo'dan çok uzakta olmayan Elafonisos (Geyik) ve Dragenoras adalarının yakınlarında başlamıştır. Müttefik donanma iyi bir kaderi haber vermeyen bir yavaşlıkla yayılmıştı. Türk kadırgalarını bordaladığında saat akşamın dördüdür. Rüzgâr ondan fazla yana olmadığından ancak kıpırdayabilmektedir. Bütün saldırılar veya daha doğrusu bütün şaşırtmacalar hafif Türk kadırgalarının aktifindedir. Müttefikler, İnebahtı'da da olduğu gibi büyük bir temkinlilikle hatlarının önüne baştardeleri ve yuvarlak tekneleri koymuşlardır. Bunların hepsi güçlü toplarla donatılmış ve ağzına kadar askerle doldurulmuştur. Bu güçlü korumanın arkasında tutunmaktadırlar. Uluç Ali yüzen büyük kalelerin arkasından dolaşarak, kadırga kadırgaya çarpışmak istemiştir. Bunu başaramayınca savaşı bırak-

mıştır. Donanmasının bir bölümü Malvoisie'ye geri dönerken, kadırgalarının en iyilerinden 9 tanesiyle safta kalmıştır. Daha iyi gizlenebilmek için topları kuru sıkı ateşlettirmiş ve muazzam bir duman perdesinin arkasında kaybolmuştur. Donanmasının geri kalanıyla zorluk olmadan buluşurken, kadırgalarından bazıları fenerlerini yakarak, Hristiyanların Uluç Ali'nin batı yolunu tuttuğunu sanmaları için Cerigo'ya yönelmişler ve aynı zamanda da onları Don Juan yönetiminde gelmekte olan kadırgalardan ayırmak istemişlerdir. Ayın 10'unda girişilen ikinci bir çarpışma birincisinin tekrarı olmuştur: "hat gemileri"nin arkasına sığınan Hristiyanlar ve bu düzeni bozamayarak, balerinler gibi savaş sahnesinden çekilen Türkler.

Seferin bu birinci kısmının teknik dramı, demek ki müttefik donanmasının ağırlığı, ataletidir. Ağır hat gemileri çekici kadırgalara bağlıdırlar ve onları yavaşlıklarına ortak etmektedirler. Müttefikler burada Akdeniz savaşlarının ritminin kurbanı olmuşlardır. Devrimci, yenileştirici eylem, büyük ve güçlü tekneleri rüzgâra terketmek olacaktır.

İkinci çarpışmanın sonucu, Uluç Ali'nin Matapan Burnu sığınağına çekilmesi olmuştur. Müttefikler de Zanta'ya yönelerek, Don Juan'la buluşmaya gitmişlerdir. Don Juan 10 Ağustosta Korfu'ya vardığında bütün adamlarının gitmiş olduklarını görmüştür. Ve ona ne donanma hakkında, ne de bulunduğu yer hakkında en ufak bir işaret bırakmamışlardır. Öfkeden morarmış, Sicilya'ya geri dönmekten söz etmiştir. Fakat ortalıkta dolaşan kötü haberlerden kaygılanarak, emir ve karşı-emir yağdırarak sonunda donanmanın 1 Eylülde Korfu'da toplanmasını sağlamıştır. Çok zaman kaybedilmiştir. Ancak P. Serrano ile birlikte, Marcantonio Colonna'nın seferinin hiçbir işe yaramadığını mı söylemek gerekir? Eğer daha fazlası değilse bile, müttefik donanmanın Girit ve Zanta'yı yağmalanmaktan kurtardığı tartışma dışıdır.

Toplanmayı izleyen genel teftişte 211 kadırga, 4 kalyota, 6 baştarde, 60 nakliye teknesi, 35-40 bin asker sayılmıştır. Ancak bu rakamlar kesin hatalar içermektedir: futaların, hatta *aventureras* veya İtalya'nın en iyi soyluluğu olan gönüllü maceracı kadırgaların kaydı nasıl tutulabilir?... Buna karşılık bu büyük donanmada 20 tane bile at yoktur, yiyecekler azdır ve para da bundan fazla değildir. Açıktır ki, bu donanmanın muazzam ihtiyaçları vardır; İtalyan ambarları ve II. Felipe'nin maliyesi için bu donanma bir dipsiz kuyudur.

Don Juan Korfu'dan hemen ayrılmamıştır. Tartışmalar olmuştur. Venedik kadırgalarının asker desteğine ihtiyaçları olduğundan ve Foscarini bunların İspanyollardan alınmasını reddettiğinden, ona papalık askerleri sağlama ve bunların yerine de, ücretlerini II. Felipe'nin ödediği başka askerler koymak gerekmiştir. Donanma nihayet, Temmuzdaki parolayla denize açılmıştır: Türk donanmasıyla karşılaşmak. Böylece Don Juan 12 Eylülde Kefalonya'ya, sonra Zanta'ya, nihayet Mora kıyılarına sürüklenmiştir. O sıralar gelen haberler Uluç Ali'nin Navarin'de olduğunu bildirmektedirler. Don Juan düşmanının Modon ile ilişkisini kesmek ve onu tahkimatı yetersiz Navarin Limanı'na hapsetmek üzere, gemilerini limanın güneyine doğru ilerletmeye niyetlenmiştir. Manevra hataları girişimin başarısızlığına yol açmıştır, oysa Hristiyan donanması rakibini gafil avlamak için gece seyretmişti. Gözcüler tarafından zamanında farkedilen Don Juan, 70 kadırgasıyla Navarin'de bulunan Uluç Ali'nin, buradan ayrılmasını ve Modon'a çekilmesini engelleyememiştir. Hristiyanlar onu izlemişlerdir: bir öncekinden daha dramatik, en az onun kadar düş kırıcı yeni bir Mora savaşı başlamaktadır.

15 Eylül günü Don Juan donanmasının çekilen düşmanla çarpışmaya girişmesine izin vermemiştir. Ayın 16'sında Uluç Ali onunla çarpışmaya girişmiş, sonra gün batarken, Modon toplarının himayesinde geri çekilmiştir. Eğer akşam Don Juan rakibinin, artçılarına saldırmasına olanak vererek -başarısız bir şekilde- Puertolongo demirleme

alanına geri çekilmeyip de, onun üstüne gitseydi, Modon'u zorlamak ve orada Türk donanmasını yok etmek şansına sahip olabilirdi. Çünkü abluka altındaki limandaki düzensizlik had safhadaydı. Cervantes daha sonra Türklerin kadırgalarını terketmeye tamamen hazır olduklarını söyleyecektir: *tenian à punto su ropa y passamaques, que son sus zapatos, para huirse luego sin esperar ser combatidos* "eşyalarını ve paşmaklarını -ayakkabı- kendilerine saldırılmasını beklemeden hemen kaçmak üzere hazırlamışlardı" ([179]).

Kaybedilen fırsat bir daha ele geçmemiştir. Uluç Ali hızla davranmıştır. Hristiyanlar onu atalet içinde sanarlarken, o hemen kadırgalarından bir kısmının silahlarını sökerek kentin çevresindeki dağlara böylece top yerleştirmiştir. Artık tahkim edilmiş hale gelen ve kısa bir süre sonra oradan geçen Philippe de Canaye'ın tasvir ettiğine göre, ancak 20 kadırga barındırabilecek kadar küçük bir liman olan kent artık alınamaz hale gelmiştir ([180]).

Fakat gemiler burada, limanın dışında bile güvenlik içindedirler. Buna karşılık Hristiyan teknelerinin açık denizde sonsuza kadar tutunmaları mümkün değildir. Yakın demirleme noktalarına çekilmeleri gerekmektedir. Kuşatma altında olan gerçekten Uluç Ali Reis midir? Kenti zorlamak için birçok tasarı vardır: herbiri diğerinden daha maceracı olan bu tasarılara temkinliler ve çoğu zaman da olayların isyankâr aşikârlığı karşı çıkmışlardır. Bu arada Uluç Ali kısa dönemde kötü sonbahar havasına güvenebilirdi. Ve bu müttefik, başlattığı savaşa kendi yönünü vermiş ve şansları eşitsiz hale getirerek, onu mutlu sonuca ulaştırmıştır. Bu zaman kazanma siyaseti Uluç Ali'nin düşmanları tarafından yavaş yavaş ve tabii çok geç farkedilmiştir. Hristiyanlar Uluç Ali Reis'i kuzeyden gelerek oradan geçen Modon iaşe yolu üzerindeki Navarin'i ele geçirerek sığınağından çıkartabileceklerini düşünmüşlerdir. Kent kötü tahkim edilmiştir, yardımına gelinmesi güçtür. Fakat kötü talih girişime damgasını vurmuştur. Bölgenin yeterince tanınmaması, genç Alexandre Farnese'nin yönetimindeki zor bir çıkartma, İspanyol piyadesinin çarptığı düzlükleri sel baskınına uğratan yağmurlar, kentin alarma geçmesi ve topçunun etkili atışı, uzaktan kente gelen uzun deve ve katır kervanları görülürken, süvarinin kente ulaşması ve nihayet yiyecek ve mühimmat iaşesindeki yetersizlik, ağaçsız, sağanağın süpürdüğü bir ovada barınmanın olanaksızlığı, bütün bunlar birliklerin -8.000 kişi- ilerlemesini güçleştirmiş ve tekrar teknelere binmelerini acil bir durum haline getirmiştir.

Küçük ordu 5-6 gecesi tekrar denize açılmıştır. Müttefik donanma izleyen gün içinde Modon önlerinde yeniden çarpışmaya girmek istemiş, ama İnebahtı'nın yıldönümündeki bu çabası beyhude olmuştur. Müttefik donanması, bir Hristiyan yük yelkenlisinin peşine düşen 20 kadar kadırganın çıkışından bile yararlanamamıştır, çünkü çok ağır olan Don Juan'ın kadırgaları Uluç Ali'nin hemen geri çağırdığı bu teknelerin hızla geri dönmelerine engel olamamıştır. Kuşatmaya son vermek mi gerekmektedir? Veya limanı son bir kere daha zorlamak mı? Don Juan iyi niyetinin işareti olarak, geride Doria ve Sessa düküyle birlikte kalan kadırgalara kendine yetişme emrini vermiştir (bunlar Korfu'ya Don Juan geri dönüş yolu üzerindeyken, ancak 16 Ekimde gelebilmişlerdir). Aslında Venedikliler ablukaya birkaç gün daha devam etmeyi istemektedirler, böylece Türk savunmasının çökeceğini ve Uluç Ali'nin her hal-ü kârda İstanbul'a dönerken kötü havaya yakalanacağını düşünmektedirler. Belki de haklıydılar. Gücünün son naktasına gelmiş olan Türk garnizonunun teslim olmak üzere olduğu ileri sürülmüştür ([181]). Fakat öte yandan, Foscarini özellikle kendisi için, dönüşte, 1570'de başarısız Kıbrıs seferinden ötürü Zane'yi affetmeyen korkunç Venedik adaletinden korktuğunu itiraf edecektir.

Her ne olursa olsun, 8 Ekimde müttefik donanması Modon girişiminden vazgeçerek, 9 Kasımda vardığı Zanta'ya çekilmiştir. Ayın 13'ünde Kefalonya'dadır. 18'inde ise Korfu açıklarına varmıştır. İki gün sonra filolar birbirlerinden ayrılmışlardır. Hepsi birden,

Doğu Akdeniz'de Korfu veya Cattaro'da kışlamakta ve Körfezdeki Türk noktalarına karşı herhangi bir harekete girişmekten vazgeçmişlerdir. Marcantonio Colonna Don Juan'ın fikrine katılarak, tartışmanın Venedikliler aleyhine sonuçlanmasına katkıda bulunmuştur. Sessa dükü ([182]) "gösterdikleri kadarından memnun kaldılar" diye yazmıştır. Fakat 24 Ekimde Foscarini Cumhuriyet'e "bu sefer sırasında az şey yapılmasının yegâne nedeni, Ligaya yardım etmek yerine Venediği harab etmenin ve zayıflatmanın peşinde koşan İspanyollardır. Don Juan'ın gecikmeleri, sefer esnasındaki kararsızlıkları, cumhuriyet güçlerini yavaş yavaş yoketme, Liga çıkarlarını ihmal ederek ve hatta onları ayıplayarak kralın Flandre'daki çıkarlarını sağlama planının bir parçası olmuşlardır. Venedik devletinin çıkarına olan konulardaki İspanyol kötü niyeti açıkça ortadadır" diye yazmaktaydı ([183]). Bundan daha fazla adaletsiz olunabilir mi? Fakat aslında herkes bu kışın bitmesinden önce, Liganın artık varolmadığı duygusuna sahipti. İspanyol filosu üç filotillaya ayrılmış olarak çabucak Messina'ya dönmüştür. Don Juan ayın 24'ünde kente törenle girmiştir ([184]).

1572 yılının büyük olayları hakında kendine soru yöneltilen o çağın bir insanı, muhtemelen yukarıdaki öyküyü anlatmazdı. 1572 yılı bu dünyanın büyüklerinden birkaçının yokoluşuna tanık olmuştur, adamımız herhalde onları düşünürdü. V. Pius'un 1 Mayısta öldüğünü söylemiştik. Haziranda Navarre kraliçesi ölmüş ve onunla birlikte Protestan partisi ruhunu kaybetmiştir. 24 Ağustosta katliam kurbanlarının arasında amiral da bulunmaktadır; ve Granvelle Napoli'de, Coligny'ye bağımlı olun" şu Huguenot" Dax Piskoposunun, artık koruyucusunun zamanındaki gibi bir rol oynamayacağını düşünmektedir ([185]). Bu dünyanın başka bir güçlüsü, kardinal Espinosa, devlet meclisi başkanı, büyük engizitör, gururdan şişinerek, şanlar ve şereflerle donanmış, masası henüz açılmamış devlet mektuplarıyla doluyken, 16 Eylülde damar tıkanmasından ölmüştür ([186]). Zaten yarı gözden düşmüş ve bu yüzden de yıldırımla vurulmuş gibiydi. Avrupa'nın öte yanında Erdel voyvodası yılın başında ölmüştür; ve 7 Temmuzda Polonya kralı bu dünyaya veda etmişti ([187]). Böylece, ertesi yıl Anjou dükünün seçilmesiyle sona erecek olan ilginç bunalım başlamaktadır ([188]).

Bu arada İnebahtı'da yaralanan Miguel de Cervantes adında biri, cerrahların beceriksizliğinin de yardımıyla sol elini kullanamaz hale gelmiştir. Ve Lizbon'da *"em casa de Antonio Goca Luez"* ([189]), ünsüz biri olan Camoens, bir deniz maceraları kitabı olan *Lusiades*'i yayınlayarak, ağına şu muazzam ve uzak Akdeniz olan, Portekiz kahramanlık öykülerinin Hind Okyanusu'nu çekmiştir.

3. Venediğin "ihaneti ve Tunus'un iki zabtı: 1573-1574

Ağustosta fazlasıyla belli hale gelen Venediğin "ihanet"i 7 Mart 1573'te meydana gelmiştir. Bu İtalya'da Nisan ayında, İspanya'da Mayısta öğrenilmiştir. "İhanet"ten çok terk denilmesi gerekir. Ticaretinin, endüstrilerinin, maliyesinin düzeni bozulmuş, diğerleri arasında masraflı deniz savaşlarından ötürü tükenmiş, yiyecek maddelerinin kıtlığı ve pahalılığı yüzünden gündelik hayatında işkence çeken Cumhuriyet'in durumu bir düşünülsün. Kuşkusuz en çok çekenler -fakirler- en az cesur olanları değildi. Don Juan'ın gondolcu şarkılarının adeta efsanevi kahramanı haline gelmiş olması nedensiz değildir. Fakat fakirler Cumhuriyet'in işlerini yönetmemektedirler. Venediklilerin firmaları da Türkiye ile dolaylı bir ticaretle yetinememektedirler.

Venedik için savunma

Öte yandan, Venedik savaşı kendi kapılarında, Istria ve Dalmaçya sınırlarında görmektedir. Mücadeleye devam ederek, şu esnek Dalmaçya sınırını muhafaza edemeye-

cek hale gelmeyecek midir? Tek bir örnekle yetinirsek, uzmanların söylediklerine göre Sebernico kaydilmeye mahkûmdur. Oysa daha şimdiden üç yıldır sürmekte olan bu savaş ona hiçbir dişe dokunur kazanç sağlamamıştır. Venedik 1571'de Kıbrıs'ı kaybetmiş ve buna ek olarak, Adriyatik'teki topraklarından bir dizi destek noktasını kaybetmiştir. 1571-72 arasındaki seferlerden, ödenecek muazzam faturalardan ve bilinen hayal kırıklıklarından başka birşey elde edememiştir. Ve İspanya'nın onu zayıflatmaya veya yıpratmaya çalıştığına dair adeta kesin düşüncesini tersine çıkartacak hiçbir şey olmamıştır, bu düşünceye her zaman kesin gözüyle bakılmaktadır, çünkü Venedik Toskana'dan veya yarı yarıya işgal altında olan bağımsız İtalya'nın kalesi ve İspanya piyadesi ile boyunduruğundan kurtulan Savua'dan daha fazla çevrelenmiştir ve gözetim altında tutulmaktadır. Venedik her zaman Milanoludan kaygılanmıştır. Ve 1573 ilkbaharında 'İhanet" ettiğinde, ilk eyleme Terra Ferma'nın batısını tahkim etmek olacaktır: korkulu rüya görmektense uyanık yatmak evladır.

Venediğin gerekçeleri bunlardır. Venediğin, hüküm altına alınmış olmasına rağmen müttefikleri haberdar etmemiş olması ayrıntıdan ibarettir. Ve çağın adetleri gereği önemsiz bir eleştiridir. II. Felipe Mayıs 1572'de sözünü tutmamakta tereddüt göstermiş miydi?

Daha ilk andan itibaren bu yönde çalışan ve sabırlı bir işçi olan Dax piskopusunun aracılığıyla Türkiye ile anlaşma sağlanmıştır. Dax piskopusunun Mayıs 1571'de Doğu'ya gidişini, Venediğe geç bir tarihte, Eylülde dönüşünü ve Lagünler kentindeki uzun ikâmetini daha önce anlatmıştık. Uygun olmayan bir zamanda, İnebahtı'nın yarattığı hayaller ve rüyalar döneminde gelmiş olmasına rağmen, Ocak 1572'de Raguza'ya gidene kadar görevinin amaçlarını sunmaktan ve yeniden sunmaktan vazgeçmemiştir. Dengeli Venedikliler açısından müzakerelerin çekici yanı, bizzat zafarin sayesinde iyi barış koşulları, hatta Kıbrıs'ın geri alınmasını sağlamaktır. Bu umut Venediğin doğrudan veya kendi adına yapılmasına izin verdiği bütün müzakerelerin arka planında yer almaktadır. Kıbrıs'ı geri almanın ne demek olduğunu iyi anlayalım: artık oranın sahibi olmak değil de, tahkimatları yıkarak ([190]), ada üzerinde Türkiye'nin bağımlısı haline gelmek. Aslında Kıbrıs'ı değil de, Kıbrıs ticaretini yeniden ele geçirmek... Ve geriye kalan için, tehlikeli bir yokuş üzerinde olmak üzere, Raguzalı olarak nitelendirilebilecek bir çözümü kabul etmek.

Bu umutlar muazzam Türk talepleri karşısında çabucak kırılmışlardır ([191]). Padişahın Venedik'le barışa karşı olması gibi yanlış veya doğru bir bahaneyle müzakereler sürüncemede kalmıştır. Bu koşullarda Dax piskopusunun müdahalesi belirleyici olmuştur: Türk koşullarının bir miktar yumutaşılmasını ve 7 Martta da padişahın bir barış antlaşmasına razı olmasını sağlamıştır. Türk koşulları 13 Martta Venediğe gönderilmişler ve buraya 2 Nisanda varmışlardır ([192]): koşullar, hemen heryerde söyleneceği üzere onur kırıcı değillerse bile, ağırdırlar. Venedik Kıbrıs'ı bırakıyor, Dalmaçya'da Türklerin fethettiği yerlerden vazgeçiyor; Arnavutluk'ta kendi ele geçirdiği yerleri geri veriyor, Türk esirleri kurtarmalık almaksızın serbest bırakıyor ve 300.000 sekine savaş tazminatı ödüyordu ve bu ödeme 1576'dan önce olacak ve eğer bu koşul yerine getirilmezse, antlaşma geçersiz ve yapılmamış sayılacaktı. Venedik donanmasını 60 kadırga ile sınırlayacak, Kefalonya ve Zanta için ödediği yıllık 2.500 sekine haraç devam edecekti. *Doge* Mocenigo tarafından toplanan Pregadi meclisi oldu-bittiyle karşılaşmıştır. Bunun karşılığında aslında bir barış, henüz uzun bir süre için belirsiz, narin bir barış ([193]) elde edilmektedir, ama bunun muazzam yararları, kârları, yaşam olanakları vardır...

1573 müzakereleri her hal-ü kârda Saint-Barthélemy'nin kaba sonuçlarıyla birlikte ne kadar şiddetli olursa olsun, IX. Charles'ın siyasetinin gerekli hattını yerinden oynatamadığını göstermektedir. Fransız hükûmeti İspanya'ya bağlanmayı, sözümona Katolik

bir koalisyon içinde onun denetimine girerek yok olmayı kabul etmemektedir. Catherine de Médicis ve oğulları için, fazlasıyla güçlü komşuya karşı mücadele sürmektedir, bu kısa bir süre sonra Anjou dükünün Polonya tahtına seçilmesi sırasında veya Fransızların Alman elektörleri, özellikle de şu *Pfaffenstrasse*'nin ilk Kalvinisti olan Palatinat elektörü nezdindeki müdahaleleri esnasında görülecektir. Bu mücadele İngiltere ve Alçak Ülkeler cephelerinde de görülecektir. 1573'ten itibaren de Cenova cephesinde ortaya çıkacaktır. Bu mücadele İspanyol casuslarının raporlarında, bazen de hayali olmak üzere, çok fazla yer almaktadır. Katolik kralın ve bakanlarının casusları, mevcut durumdan memnun olmayarak teşhislerde bulunmaktadırlar ve onların da rolü budur; Temmuz 1573 tarihli La Rochelle barışı, Saint-Barthélemy katliamından kaynaklanan karışıklıklara son verdiğinde ([194]), işte İspanyol casuslarına iş çıkmıştır Acaba Fransa kralı bu Huguenotların Alçak Ülkeler'deki asilerin yardımına gitmelerine engel olabilir mi? İspanyol İmparatorluğu'nun güçlü, ama kör makinesi tarafından toplanan bu yalan veya doğru söylentiler büyümekte, binlerce yan yoldan yayılmakta ve bu yolculukları esnasında sıklıkla biçim ve hayat kazanmaktadırlar... Gölgeler savaşı yeniden başlamıştır.

Tunus'un Avusturyalı Don Juan tarafından alınması, bir başka sonuçsuz zafer

İspanya'nın Venediğe karşı haklı yakınmalarının dosyasını, çağdaşlar ve tarihçiler tarafından kırk ambara döndürülmüş olan dosyayı açmadan önce, İspanya'nın liga için hiçbir zaman 1571-72 kışı boyunca olduğu kadar sadıkane ve güçlü bir biçimde çaba sarfetmediğini kabul edelim. O tarihte kadırgalarının sayısını, Napoli ve Messina'da ([195]), Cenova ve Barselona'da yeni inşa ettirdikleriyle arttırmıştır. Hatta Don Juan'ın sekreteri Juan de Soto'nun bir raporu muazzam mevcutlar ileri sürmektedir: 300, 350 kadırga ([196])... Tam bir çılgınlık mı? Hem evet, hem de hayır?. Çünkü Juan de Soto aynı zamanda oldukça akla yakın bir çözümden söz etmektedir: bu kadırgaları milislerle donatmak ve özellikle de Messina'da bir tersane inşa etmek veya daha doğrusu, inşa halinde olanı büyütmek ve üstünün yaklaşmakta olan kış nedeniyle kapatılarak, kadırgaları burada sağınağa almak. Sonuç olarak Venediği taklid etmek.

Demek ki İspanya'da bundan daha büyük bir çaba daha önce hiç sarfedilmemiştir. XIII. Gregorius'un Madrid'e papalık elçisi olarak gönderdiği Padua piskoposu Ormaneto, Mart ayından itibaren ada sahillerini yağmalamak üzere Arşipel'e yüz kadar kadırga gönderilmesine ilişkin isteğine direnilmesine rağmen, hüsnü kabul ve anlayışla karşılanmıştır. Bu sefer acaba Türk örneği mi hayalleri karıştıracaktır ([197])? Denize ilişkin konularda çok daha dikkatli olan II. Felipe ve danışmanları, kendilerine telkin edilen fikirleri kabul etmek istememişlerdir. Kral tercihini bir kez daha muhteşem olan için değil de, mümkün olan için kullanmıştır.

Aynı şekilde, kralın bütün bakanları Venediğin kusurunu sert ve ölçülü bir şekilde karşılamışlardır. Haberi aldığında, karakteri çok yumuşak ve sevecen olan papa, yeminini bozan Cumhuriyet'e karşı öfkeli bir krize girmiştir. Cumhuriyet'in elçisine çok kötü davranmış ve Venediğe verdiği küçük veya büyük lütufları hiç beklemeksizin hemen geri istemiştir. Sonra sakinleşmiş ve unutmuştur... Bunun tersine Don Juan, Granvelle, Don Juan de Çuniga soğukkanlılıklarını korumuşlardır. Kuşkusuz bunun böyle olacağını tahmin etmişlerdir. Bu arada, içlerinde en heyecanlıları olan Don Juan, kendine hayranlık verici bir şekilde egemen olmuştur.

Bu arada Türk donanması, öngörüldüğü üzere denize açılmıştır. Ancak bu açılma gecikmelidir. Bir tanık onun 11 Haziranda İstanbul'dan yola çıkışını görmüştür ([198]). Fakat Philippe de Canaye donanmanın Çanakkale'ye ancak ayın 15'inde geldiğini ([199])

ve boğazdan da 5 Temmuzda çıktığını ([200]) iddia etmektedir. Herhalde gerçeği söyleyen 15 Haziran tarihli Korfu haberidir, buna göre donanmanın çıkışı 2 kerede olmuş, ayın 3'ünde Kara Ali söylendiğine göre 200 kadırgalık ilk kafileyle Ağrıboz'a varmıştır; Piyale Paşa diğer 100 kadırgayla sonradan ona katılacaktır. Bu gecikme İtalya'daki belli bir iyimserliği açıklamaktadır; Don Juan de Çuniga 31 Temmuzda ([201]) "Türk bu yıl hiçbir girişimde bulunmayacaktır, yalnızca Don Juan'ın da kendi cephesinden aynı şeyi yapmasını engellemek için denize çıkmıştır" diye yazmaktadır. İlave ettiğine göre, zaten "donanması düzensizdir", bu ayrıntıyı izleyen tüm haberleri tekrarlayacaklardır. Donanma yoluna devam etmiş ve 28 Temmuz Preveze yakınlarında demir atmıştır. 3 Ağustosta Korfu'dan, Apulia kıyılarına mutlaka birkaç akın yapacağı, sonra da La Goulette'e yöneleceği bildirilmektedir; bunda çifte amacı vardır: İspanyolların Kuzey Afrika'ya sefer yapmalarını engellemek ve yeniden ayaklanan Arnavutları hizaya getirmek ([202]). Donanma 4 Ağustosta, P. de Canaye'a göre, Don Juan'ın gemilerine rastlamak gibi az çok samimi bir niyetle veya Palermo üzerine gitme arzusuyla, Abruzzelere doğru dümen kırmıştır ([203]). Gerçekten de Türk donanması tereddüt ediyora benzemektedir. Bir an için Messina'ya dümen kırmış ve böylece Napoli kıyılarından Capo delle Colonne'den 8 Ağustosta geçmiştir ([204]). Fakat 14 Ağustosta, tekneleri Sapienz Adası kıyılarında yağladıktan sonra, Perveze'ye dönüyora benzemektedir. Ama ayın 19'unda buradan gene ayrılmıştır ([205]).

Kitlesel olan bu ikinci denize açılmadan sonra İspanyol tarafı endişelenmeye başlamıştır. Batıya doğru yoluna devam etmekte olan Türk donanmasının bir Fransız limanında kışlayacağı söylentisi yayılmıştır. Don Juan, yaz boyunca Sardinya'da nöbette olan topların yerlerinden kaldırılmasını emretmiştir ([206]). Osmanlı donanmasının Fransa'da kışlayacağı söylentisi 25 Ağustosta Roma'da tedavüldedir ([207]), fakat Çuniga bunu inanılır bulmamaktadır. Tarih Çuniga'nın haklı mı, yoksa haksız mı olduğunu söyleyememektedir, çünkü Türk donanması yolda büyük bir fırtınaya yakalanmıştır. Kadırgaların bazıları kaybolmuş, bazıları da çok zarar görmüştür ([208]), o kadar ki, Preveze'ye kürek ve demir alması için başka kadırgalar göndermek gerekmiştir ([209]). Donanmanın geri dönmesinin nedeni bu mudur? Korfu kaynaklı 29 Ağustos tarihli bir haber donanmanın "Gumenizos"ta olduğunu bildirmektedir ([210]). Düzeni bozuk, çok kötü yönetilen donanma Eylül başında Hristiyan sahillerinde değil de, Avlona'dadır ([211]). Ancak 5 Eylülde Otranto Burnu'na giderek, küçük Castro Kalesi'ni ele geçirmiştir ([212]). Sonra ayın 22'sinde, hiçbir şey başaramadan- veya hemen hemen- 230 gemisiyle İstanbul'a dümen kırmıştır ([213]). Ayın sonunda İnebahtı'da erzak ikmali yapmaktadır ([214]).

Ancak Türk doanmasının bu zigzaglı yolculuğu, Avusturyalı Don Juan'ın hareketlerini uzaktan yönetmiştir. Gerçekten de, İspanyol çevrelerinde uzun zamandan beri Kuzey Afrika'ya karşı bir harekâta girişmek söz konusudur. Kış boyunca toplanan güçler, Türk donanmasının bütününe karşı koyarak nitelikte olmamakla birlikte hiç de önemsiz bir kitle değillerdir. Floransa ajanı del Caccia Madrid'den ([215]) "burada yapılan hazırlıklara, toplanan paraya ([216]), İspanya'daki yeni asker alımlarına ve Barselona'da bitirilerek suya indirilen kadırgalara bakarak, Türklere veya Cezayir'e karşı bir sefer olacağı düşünülmektedir. Gerçekten de böylesine bir çabanın yalnızca Türk donanmasına karşı savunma amacı taşıdığı düşünülemez" diye yazmıştır ([217]).

Fakat Türk donanması Napoli kıyılarındayken, bu seferi düşünmemek gerekir. Yeni bir Cerbe riskine girmek mümkün değildir. Seferin nereye yapılacağı konusuna gelince, hedefin Don Juan'ın hatta II. Felipe'nin ([218]) ve İspanyol kamu oyunun tercihleri olan Cezayir mi, yoksa üslerin yakınlığının da tavsiyesiyle Sicilya'nın ve Madrid'deki Meclisin istedikleri gibi Bizerte ve Tunus mu olacağı konusunda tereddüt edilmiştir. Tercih her hal-ü kârda yapılmıştır. Cezayir seferi az veya çok uzak bir geleceği ertelenmiştir ([219]). Tunus'a saldırılınacaktır.

Fakat daha Afrika kıyılarına varmadan sorun kendini ortaya koymuştur bile. Tunus'u almak iyiydi. Ama sonra burası ne olacaktı? Buraya V. Carlos'un 1535'te fazla hayâl kurmadan yaptığı gibi, liyakatsiz bir hükümdar mı atanacaktı? Don Juan 26 Haziranda II.Felipe'ye şöyle yazmaktaydı: "burada Tunus'un fethine girişilmesi, ama kentin Sultan Mulay Hamida'ya verilmemesi gerektiği kanısı vardır"([220]). II. Felipe, Gian Andrea Doria'nın bir mektubuna göre, son tahlilde karar verme yetkisini Don Juan'a bırakmıştır ([221]). Aynı mektup, mevsimin fazlasıyla ilerlemesi yüzünden, Cezayir tasarısının terkedildiğini işaret etmektedir. Ve eğer acele edilmezse aynı tehlike Tunus için de söz konusu olacaktır, diye devam etmektedir, "çünkü seyir süresi kısa olmakla birlikte, bilindiği üzere Trapani ile La Goulette arasında yol almak o kadar zordur ki, eğer Kuzey Afrika'da tesadüfen yağmur yağarsa, kadırgalar bu yolu aşamadan iki aydan fazla bir süre Trapani'de beklemek zorunda kalabilirler". Don Juan arşidük Ferdinand'ın topraklarından süvari getirtmekten söz etmiştir. İşte uzun bir iş! Elde olanlarla yetinilsin ve Lombardiya'da bulunan Almanlar getirtilsin. Bu yeterli olacaktır...

Türk donanmasının gelmesinden öne, 2 Temmuz toplantısında Meclis acele etmeyi önermiştir. Fakat Türk donanması ilerledikçe, onu izleyen alarmları hesaba katmak gerekmektedir. Diğer güçlükleri dışlamayan yeni bir gecikme nedeni; bu güçlükler tahıl iaşesi, kadırgaların düzene sokulmaları, birlik ve para gönderilmesidir -bu sonuncu sorun bir kez daha acı bir şekilde ortaya çıkmıştır ([222]). İşte bu nedenle Don Juan Messina'dan, daha büyük bir düzenleyici merkez olan Napoli'ye nakletmiştir. "Üç veya dört rahatsızlıktan bıkkın" bir şekilde hasta olmasına rağmen acele etmekten geri kalmamakta, çabucak Sicilya'ya ulaşmak istemektedir, adada sadece geçeceği Messina'ya değil de ([223]), Afrika'nın kapıları olan Palermo ve Trapani'ye gidecektir. O hazırlıklarla meşgulken, Don Juan'ın yardımcısı Sessa dükü, hiç de haksız olmaksızın Türk donanmasının Avlona'da kışlayacağı söylenilerinden endişe duymaktadır. II. Felipe'ye, Don Juan'a da önerdiği üzere "İspanyol ve Almanlardan meydana gelen 12.000 piyadeyi çok iyi teknelerle La Goulette'e göndermenin" uygun olup olmayacağını sormaktadır ([224]). II. Felipe de kendi cephesinden Türk tehlikesinin çok büyük olduğunu düşünmektedir, çünkü 12 Ağustosta Terranova'ya Tunus seferinin ancak Türk donanması fırsat verirse yapılacağını yazmıştır ([225]).

Don Juan'ın bu temkinli uyarılara ihtiyacı vardır, çünkü aynı sıralar, 15 Ağustosta, Türk donanmasının çekilmemesi halinde bile sefere girişmeye karar verdiğini yazmıştır ([226]). Acaba böylece heyecanlı doğasına mı, yoksa papanın vaadlerle desteklenen tahriklerine mi kapılmış olmaktaydı? papa önce kadırgalarını sunmuştur ([227]). Ve kutsal baba, hatta Don Juan'ın başına konulacak bir Tunus tacından bile söz etmektedir. Çağdaşlar ve tarihçiler tarafından muhteşem bir şekilde karmaşık hale getirilmiş olan bu küçük sorun hakkında, O de Törne'ün resmi görüşüne rağmen ([228]), Antonio Perez'in tüm tezviratının bir kenara bırakılabilecek nitelikte olduğunu sanmıyorum. Don Juan kuşkusuz bu hükümdarlık arzusu tarafından, ona hiç rahat vermeyen bir endişe tarafından işlenmiştir. Törne papalığın taçtan söz etmek için Tunus'un alınmasını beklediğini iddia etmektedir. Bu mümkündür. Ancak, yukarıda zikrettiğimiz Hazirandaki mektubuyla, Don Juan Mulay Hamida'nın tahta çıkartılması olasalığını dışarıda bırakmaktadır. Tunus'a yerli bir kral değil de, yerli bir vali atayacaktır. Bu acaba peşin hüküm olmaksızın mı yapılmaktadır? Papa da kendi cephesinden, 20 Ekimde (daha henüz Don Juan'ın zaferi bilinmemektedir) Roma'da "eğer Tunus kazanılırsa, en iyisi bu krallığı hiçbir Berber krala vermeden muhafaza etmek olacaktır" diye açıklama yapmıştır ([229]). Öte yandan V. Pius Don Juan'a daha önceden, kâfirlerden fethedilecek ilk devleti vaad etmiştir. Hangisi olursa olsun, bir devlet. İşte Don Juan'ı gerçek bir iktidardan çok bir ünvan tahrik etmektedir. Öncelik ve hiyerarşi konularında çılgın bir Avrupa'da, genç prensler taç rüyaları görmektedirler. Anjou dükü kendininkini Polonya'da elde etmiş

bulunmaktadır, ama bundan önce Cezayir'i düşünmüştür. Gayri meşru çocuk olmasından ötürü yaralı olan, Ekselans gibi aşağı bir mertebede tutulan Don Juan 1574'de, IX. Charles'ın ölümüyle boş kalmış olan Fransa tacının rüyasını görmüştür; ve Alçak Ülkeler'de son yılları esnasında İngiliz kralı olma düşüyle hastalanacaktır.

Demek ki kâfirlere karşı mücadeleye arzulu olan XIII. Gregorius'un, bu cinsten bir vaadle girişimin başarısını sağlamak istemiş olması mümkündür. Bu vaad Tunus zaferinden sonra değil de, ondan çok önce yapılmıştır. Çünkü Don Juan sefer için gerekenleri toparlayabilmek ve bunları adeta hiç para olmadan yapabilmek için mucizeler yaratmıştır ([230]). Besleyici krediler ona lokma lokma gönderilmiştir ([231]). Ve üstelik, aldığı iki kambiyo senedinden 100 bin ekülük olan birinin vadesi Aralık sonu, 80 bin dükalık olan ikincisininki ise 1 Ocağı izleyen 40 gün içindedir! Escovedo, Don Juan bunları borç almak için kullansın diye yazmaktadır.. Kötü niyet mi? Hayır, fakat İspanyol hazinesinin genel durumu felâket içindedir. Esvovedo'nun ona yazdığına göre, Medina del Campo piyasasından alınan borç tutarı ürkütücüdür. "Alçak Ülkeler bizi mahvediyor"...

Don Juan Eylül başında Messina'dan ayrılarak ayın 7'sinde Palermo'ya varmıştır ([232]). Yerine Sessa dükü ile Santa Cruz markisini bırakmıştır. Trapani'ye de J. de Cordona'yı yollamıştır. Türk donanmasının 2 Eylülde Sainte-Maure burnu açıklarında, Doğu Akdeniz'e geri dönerken görüldüğü haberi üzerine kararını vermiştir ([233]). Fakat İspanyol donanması hemen yola çıkmaya hazır değildir. Sicilya başkanı (Adanın Pescaro'dan beri kral naibi yoktur), aradan yararlanarak Kuzey Afrika'da yapılması tasarlananlar hakkında uzun bir rapor kaleme almıştır ([234]). Don Juan ayın 27'sinde Palermo'dan Trapani'ye gitmişti ([235]). Bu arada yaklaşan Türk donanması tekrar tehtidkâr hale gelmişe benzemektedir, o kadar ki, Granvelle Napoli krallığının savunması konusunda alışılmış önlemleri almıştır ([236]). Afrika seferi yeniden riskli hale gelmiştir.

Başka yerlerden esen rüzgârların şaşkına çevirdiği Don Juan gene de İnebahtı'nın yıldönümü olan 7 Ekimde Afrika'ya yönelmekten geri kalmamıştır ([237]). Marsala'dan yola çıkarak Favignana'ya varmış, buranın korunağından akşam saat dörtte ayrılmıştır. Ayın 8'inde günbatımında La Goulette önündedir. Ayın 9'unda, geceye kadar karaya 13.000 İtalyan, 9.000 İspanyol ve 5.000 Alman çıkartmıştır. Filosunda 107 kadırga, 31 gemi, Toskana büyük dükünün kalyonu ve yiyecek dolu kayık, fırkateyn ve özel kişilere ait diğer küçük tekneler bulunmaktadır ([238]). Halkının çarpışmadan kaçmış olduğu kente ayın 10'unda yaklaşmış ve ertesi gün burayı herhangi bir güçlükle karşılaşmadan işgâl etmiştir ([239]): kentte yalnızca yaşlı insanlar kalmıştır.

Don Juan fethini ne yapacaktır? Madrid'den kenti yıkması emri yollanmıştır, bu emir Don Juan'a ancak dönerken ulaşmıştır. Tunus'tayken kendine herhangi bir talimat verilmemiş durumda bir savaş meclisi toplamıştır (belki 11'inde, belki 12'sinde). Alışılmış danışmanlarının yanı sıra İspanyol, İtalyan ve Alman piyadelerinin albayları ile bazı kaptanlar ve yararlı önerilerde bulunacakları bilinen birkaç kişi daha toplantıya çağrılmıştır. Bu bir raslantı mıdır? Yoksa Don Juan resmi danışmanlarını büyük bir kalabalığın içinde boğmak mı istemiştir? Her hal-ü kârda bu meclis oy çokluğuyla kenti İspanya kralı hesabına korumaya karar vermiştir. ([240]). Ve Don Juan buna bağlı emirleri kaleme almıştır. Esas tedbir olarak, fethedilen Tunus'ta 4 bini İtalyan ve 4 bini İspanyol olan, Gabrio Serbollini adlı bir "topçu"nun komutasında 8 bin kişilik bir garnizon bırakmıştır ([241]). Bu tedbir başkalarına yol açmıştır, özellikle de yerli bir valinin atanmasına: Hafsi Velahdı, eski sultan Mulay Hamida'nın kardeşi Mulay Muhammed (bu bir bakıma bir manda rejiminin kurulmasıydı) ve kente egemen olan muazzam bir kalenin inşaına başlanmıştır ([242]).

Geriye Don Juan'ın Bizerte'yi aynı talihle Türklerden alıp alamayacağını bilmek kalmaktadır -ve Granvelle fırtınalı denizin sürekli kudurganlığı karşısında bundan

endişe duymaktadır-, söylendiğine göre Türkler korsanlığa uygun olduğu bilinen ve yarı tahkimatlı bir limana sağınmışlardır ([243]). Fakat Bizerte de kendini savunmadan teslim olmuştur ([244]). Don Juan yağmalanan Tunus'ta 8 günden fazla kalmamıştır. La Goulette' te dört günlük hazırlıktan sonra, ayın 24'ünde gemisine binerek aynı gün Porto Farina'yı almıştır. Ayın 25'inde Bizerte'dedir... 5 gün sonra buradan ayrılarak, güzel bir havada Favignana Adası'na ulaşmış ve 2 Kasımda Palermo'ya gitmiştir. Kent 13 gün öncesinden beri Tunus'un fethi onuruna ışıklar içindedir ([245]). Ayın 12'sinde Napoli'ye varmış ve Granvelle, Caesar'ın *"veni, vidi, vici"*sini onun hesabına söylemekten kendini alamamıştır ([246]).

Tunus seferi askeri açıdan kuşkusuz kolay bir gezinti olmuştur. Meyva bahçelerinde "incirlerin olgunlaştığı", bir sırada, güzel mevsimin sonlarındaki birkaç günlük açık hava işlerini kolaylaştırmıştır. Bu bir zafer miydi?

Tunus'un kaybı: 13 Eylül 1574

Yenmek yalnızca almak değil, Tunus'u elde tutabilmekti. Oysa muzaffer ordu Hafsi sultanlığının topraklarının ancak küçük bir kısmını işgâl etmişti. Bir an için bile, onun için ülke içlerine ilerlemek, geniş ülkenin tümüne egemen olmak söz konusu olmamıştı.

Bu koşullarda devasa kenti elde tutmak zor sorunlar çıkartmaktaydı. Bunların en büyüğü, kenti korumayı üstlenen 8.000 asker ile La Goulette *presidio*'sundaki 1.000 kadar insanın ihtiyaçlarını sağlamaktı. Sicilya ve Napoli iaşe eminliği açısından yük ağırdı; ne şarap, ne tuzlu et, ne de buğday parasız bulunmaktaydı; yiyecek ve mühimmat taşıyan kiralık tekneler için de durum aynıydı. Napoli ve Sicilya'nın mali olarak tükenmeleri bu basit sorunları adeta çözülmez hale getirmekteydi. Granvelle'in yakınmaları nihayetsiz ağlaşmalar olmayıp, haklı gözlemlerdi. Tunus krallığının gerçek sorunu, papa temsilcisi Ormanetto'nun II. Felipe'den Don Juan için Tunus krallığı ünvanını elde etme çabasından -bu görüşmeler çabucak sona ermiştir ve zaten küçük bir olaydan ibarettir- çok burada bulunmaktaydı.

Kuşkusuz Don Juan'ın başarısızlığı çeşitli biçimlerde açıklanabilir. II. Felipe ile üvey kardeşi arasında bir uçurum açılmaktadır: söylentiler, ona haber taşıyan insanların casusluğu, Antonio Perez'in muhtemel kötü niyeti (bu yıllar boyunca bunu araştırma yapmadan kabul etmemek gerekir), nihayet kralın doğal kuşkuculuğu işlerini görmüşlerdir. Fakat Don Juan'da kendi eylem kesiminde, İspanyol durumunun tümünü görmemektedir. II. Felipe onun sandığından çok daha kararlı olmak üzere, Venediğin Ligadan çekildiği gün, her ne yazmış olursa olsun vaya tersini göstermeye çalışmış olursa olsun, Akdeniz'de herhangi büyük bir siyasete girişmekten vazgeçmiştir. 1575'de ikinci iflasa ulaşacak olan ünlü mali bunalımın kıskacındadır. Anvers kredisinin kaynakları ve kolaylıkları olmaksızın Cenvizlilere ve Cenova piyasasına giderek daha bağımlı hale gelmektedir. Oysa 1573'te Cenova'da *eski* ve *yeni* soylular arasında, bankacılık alanında iş yapanlarla, endüstri ve ticaret alanında iş görenler arasında karışıklıklar çıkmıştır. Toplumsal bunalım. Ama yanı zamanda siyasal bunalım. Yeni soyluların arkasında Fransa kralı yok mudur? Ve aynı zamanda imparatorluk bunalımı, çünkü Cevnova hem birlik sevkiyatı, hem de para yatırım alanında da bir kavşaktır...

Kuzey Afrika sorununun kendini acı bir şekilde ortaya koyduğu sırada, II. Felipe'nin hesapları Cenova'ya, daha uzakta da Alçak Ülkeler'e doğru da uzanmaktadır. Fransa'ya karşı entrikaya girişmeye de yeniden başlanmıştır. Bu koşullarda Tunus'ta kalmak bilgece değildir. Bu yeni bir harcama kaleminin açılması, La Goulette'i zayıflatma olacaktır, çünkü artık çabaları Tunus ve yeni *presidio* arasında bölmek gerekecektir. Bu varsayımsal avantajlar uğruna, macera aramak olacaktır. Kral bunu papa temsilcisi

Ormanetto'ya tekrarlamakta, fakat o Madrid'deki para kıtlığının ton ve tasarı değişikliğine yol açtığını anlayamamaktadır. "Razı olmaktansa ölürüm... bu benim şan ve şerefime aykırı bir şeydir" diyen kralın dışında herkes kuzeyde bile barışı arzulamaktadır ([247]). Bunun anlamı, İspanya'da rüzgârın macera tarafından esmediğidir. Ancak Don Juan Tunus'u muhafaza ederek, kardeşini bir oldu-bitti karşısında bırakmıştır, kral rızasını göndermiştir, ama geçici bir rıza: sadece o yıl için geçerli olacaktır.

Don Juan'ın yarattığı ağır bir mekanizmadır. Henüz tek başına işleyebiliyorsa da, fetih işgâl ordusunu besleyebiliyorsa da... Taraftarlarının iddia ettikleri budur: Soto'nun Mayıs 1574'te Madrid'e giderek genç efendisinin adına söyleyeceği; Granvelle'in aynı yılın Ocağından itibaren sunacağı budur. Granvelle, eğer Don Juan'ın istediği gibi Bizerte ve Porto Farina tahkim edilecek olurlarsa, II. Felipe'nin Kuzey Afrika'nın Doğusu üzerindeki egemenliğinin garanti altına alınacağını, bunun da Türklerin deniz yoluyla Cezayir'le olan bağlantısını rahatsız edip, karadan olanını da tamamen kopartacağını düşünmektedir. Öte yandan, kalenin bitirilmesiyle Tunus hükümdarlarının cebine giden gelirlere kral adına el koymak mümkün hale gelecektir; bu gelirler yalnız adı geçen Tunus kalesini değil, aynı zamanda inşa ettirilecek olan diğerlerini de idame ettirmeye yeterli olacaktır. Üstelik, bölgedeki Hristiyan ticaretini teşvik ederek bu gelirleri artırmak da mümkündür. Bunu sağlamak için yerlilerin güvenini kazanmak ve onların yönetim biçimini İspanya kralına saygı duyacakları bir biçimde özenle düzenlemek yeterli olacaktır ([248]).

Fakat güçlük tam da buradadır. Tunus halkı Ekim sonundan itibaren kentine geri dönmüştür (ancak evleri askerler tarafından işgâl edimiş olan kodamanlar hariç), fakat hiçbir şey kentin ekonomik hayatının normale döndüğünü göstermemektedir. Ekonomi işlemeye kısmen başlamıştır, çünkü kısa bir süre sonra işgâl makamları ve yerli vali La Goulette gümrüğü hakkında tartışma halindedirler; vali esas olarak deri üzerinde olmak üzere, payının % 13 olmasını istemektedir ([249]). Bu durum, Don Juan'ı olaydan haberdar eden İspanyollar için himayeleri altındaki adamdan hayal kırıklığına uğradıklarını söylemenin bir fırsatı olmuştur. Öte yandan, hiçbir şey ülkenin bütününün hareketli veya yerleşik kitlesi itibariyle, Hristiyanların fethini kabul ettiğini söylemeye izin vermemektedir. İstanbul'da Türkler Tunus zaferini küçümsüyor gibi görünmekte ve "Arapların" -bundan göçebeleri anlayınız- bu fethi gerçek sınırlarına çekilmek zorunda bırakmaya yeteceklerini söylemektedirler, yani kış soğuğunun güneyde çok uzaklara ittiği, ama yaz gelince, tam da Türk donanması denize açıldığında, sahillere geri dönecek olan göçebeler.

Madrid böylesine karışık durumların üstesinden gelmeye hazırlıklı değildir. Birçok başka sıkıntı bulunmaktadır! Bu durumda Don Juan donanmasının hesaplarının hemen hemen açık hale gelmesiyle İspanya'ya gitmeyi düşünürken, 16 Nisanda Cenova ve Milano'ya gitme emrini almıştır; kral aynı zamanda onu İtalya'da bakanların üzerinde yetki sahibi olarak, kendi vekili atamıştır ([250]), Cenova'da onun varlığının siyasal çatışmaları gidereceğine inanılmaktadır, o da 29 Nisanla 6 Mayıs arasında bu kentte kalmıştır. Fakat görevinin esas hedefi Lombardiya'dır. Madrid'de onun buraya gitmesinin, Fransa'yı İspanya ile kavga etmekten vazgeçirtecek kadar endişelendireceği düşünülmektedir. Kralın kardeşinin Milano'da bulunması Flandre yönüne giden takviye geçişini canlandırmıştır, çünkü Flandre, *lo de Flandes* ana kaygı olmaya devam etmektedir.

II. Felipe'nin emirleri Don Juan'ın üzerinde gözden düştüğünü sanma etkisi yaratmıştır. Para yokluğu nedeniyle korkutucu bir hızla dağılmakta olan donanmanın içler acısı durumu hüzünlerine eklenmektedir. Don Juan Vigovano'da çok güzel bir şatoda Juan de Soto'nun dönüşünü sabırsızlıkla beklemektedir, onu krala geniş raporlar sunmak üzere yollamıştır. Yorgun, canı sıkkın, sağlığı konusunda endişeli bir durumda, her

ne iş olursa olsun yapmayı reddetmektedir; hatta Tunus, donanma, iaşe gibi işler dahi tamemen kralın bakanlarına verilmektedir. Granvelle'in dediği gibi, bu topun pas verilmesinden bakanlar aslında şikâyetçidirler. Bu arada Soto Mayısta Madrid'e varmıştır. Muhtıralar savaş meclisinde veya devlet meclisinde yavaş bir biçimde incelenmektedir. Don Juan'ın düşleri kançılaryanın güzel yazılı kâğıtlarına gömülmekte, danışmanların kanaatlerine sunulan soru formları biçiminde çözülmekteydi. Savaş meclisinin *consulta*'sı *"lo de Tunez"*e ilişkin olarak, mevsim o kadar ilerlemişe benzemektedir ki, bu işe girişip girişmemek gerektiğini anlamak için müzakerelere gerek yoktur. Çünkü bu yaz için bu seferin ertelenmesinin gerektiği kendiliğinden açıktır. Sadece Signor Don Juan ve bütün bakanlarının kaleye gerekenleri salmakla meşgul olmaları gerekmektedir" demektedir. II. Felipe kenara "uygun mütalâa, ama kardeşime La Goulette'in sanki Tunus kalesi yokmuş gibi iaşe edilmesine dikkat etmesi özellikle tembih edilsin" diye yazmıştır.

Herkes Tunus'ta İspanyol askerlerinin bulundurulması, yoksa herşeyin kaybedileceği konusunda hemfikirdeyse de ([251]), Don Juan'ın rolüne gelince kanılar farklılaşmaktaydı. Medina Celi dükü, prensin Lombardiya'ya Flandre ve Fransa nedeniyle gönderilmiş olmasına karşılık, büyük komandörün Alçak Ülkelere varmış olması ve Fransa'daki iç zorlukların sürekli artması nedeniyle artık onun buradaki varlığının gerekli olmadığını düşünmektedir... Bu durumda Don Juan gene denizcilik sorunlarıyla, Napoli ve Sicilya ile Kuzey Afrika kalelerinin savunmasıyla ilgilenmeli, donanmanın yönetimini yeniden üstlenmelidir. Francavilla dükü de aynı kanıdadır. Aguila markisi ise bunun tersine, "her iki taraftan da birçok şeyi hesaba katmak gerekir". Eğer ona gereken para ve asker verilmeyecek olursa, Don Juan'ı tekrar donanmanın başına getirmek ne işe yarayacaktır. Cuenca piskoposu aynı yönde konuşurken, donanmanın kötü durumuna da değinmiştir: söylendiğine göre, 120 kadırga vardır, fakat bu sayı Türklerin karşısında yeterli midir: Eşitsiz bir çarpışmada, İnebahtı galibinin yalnızca düşmanın artçılarına saldıracak kadar güç kaybetmiş olması, belki kaçması ve daha da vahim birşey olarak, gençlik ve ateşlilikten kellesini kaybetme riskine girmesi iyi birşey midir? Başkan her yönde biraz fikir ileri sürmüştür; ve II. Felipe şu temkinli notla sonuca varmıştır: "kardeşim Trablus ve Bougie işlerinin, donanmayı kışın maceraya sokacak kadar önemliye benzemedikleri konusunda uyarılsın". Fazlasıyla uzun bir belgeyi özetleyen bu bir iki satır, II. Felipe'nin siyasetini nasıl bir haber ve danışma lüksüne, nasıl bir özenli bürokratik çalışma üzerine dayadığını göstermektedir ([252]). Bir emrin icracıya ulaşması için bir ayın gerektiği bir ortamda, olayların sıcağında doğaçlamadan davranmaktansa, herşeyi tartmak ve öngörmek daha yararlıdır.

Fakat Tunus'a ilişkin hiçbir şey öngörüldüğü gibi cereyan etmemiş, Don Juan kendi bildiğince davranmak zorunda kalmıştır. Haberlerin gücünü, sonra da yola çıkışını ve çok yeni kadırgalar yüzünden yavaş olan yolculuğunu işaret ettikleri Türk donanması 11 Temmuz 1574'te Tunus Körfezi'ne gelmiştir. Donanmada 230 kadırga, birkaç düzine küçük tekne ([253]) bulunmakta, 40.000 asker taşımaktadır. Donanmaya Uluç Ali, orduya da 1573'te yıllardan beri süren Yemen isyanını bastıran Sinan Paşa (Cerbe galibiyle aynı kişi değil) komuta etmektedir. La Goulette bir ay kadar süren bir kuşatmadan sonra 25 Ağustosta genel bir şaşkınlık içinde zabtedilmiştir ([254]). Puerto Carrero kenti savunmamış, teslim etmiştir. Tunus Kalesi ise biraz daha uzun süre direnmiştir; Serbelloni 13 Eylülde teslim olmuştur.

Bu çifte felâkete nasıl bir açıklama getirilebilir? Tunus'un tahkim edilmesi bitirilememişti ve bu savunmadakiler için büyük bir handikap oldu. Birbirlerinden ayrı iki kale birbirlerine omuz veremediler. Sonra Türkler yerlilerin yardımını gördüler: göçebeler taşımalara, siper kazma işine katılan Sinan Paşaya bir öncü ordu sağladılar. Belki de

Hristiyan garnizonları düşük nitelikteydi. Granvelle, İspanya kralı tarafından sıklıkla devşirilen ve değiştirilen askerlerin eski birliklerin niteliğinde olmadıklarını ileri sürmektedir. Fakat Granvelle kendini savunmak için delil bulmak zorundadır. Felâketin sorumlularından biri de odur.

Teslimin çabukluğu Don Juan'ın işini kolaylaştırmamıştır. Elinden geleni yapmıştır. Türklerin Tunus Körfezi'ne çıkartma yaptıklarına dair belirgin haberlerin gelmesinden önce, 20 Temmuzda ataletinden çıkmıştır. Fakat Afrika'nın uzağındadır. Ve parası olmayan, bu nedenle de korkunç bir şekilde terkedilmiş olan bir donanmayı seferber etmek nasıl mümkün olacaktır? 3 Ağustosta Cenova'ya ona, kralın bir dizi emri ulaşmıştır. Böylece bunların arasından amaçlarına uygun olanları tercih olanağı doğmuştur. 17 Ağustosta 27 kadırgayla Napoli'ye gelmiştir ([255]). Ayın 31'inde Palermo'dadır, ama daha şimdiden vakit çok geçtir ([256]). Puerto Carrero'nun yardım taleplerine karşılık, şimdiye kadar, başarı halinde forsalarına azad edilme sözü verilen iki kadırga göndermekten başka birşey yapılmamıştır. Don Juan de Cordona 14 Ağustosta, "Tunus Körfezi'ne girmenin güçlüğü nedeniyle bunların varabileceklerinden çok kuşkuluyum" diye yazmıştır ([257]). Don Juan'ın danışmanı Don Don Garcia ona ayın 27'sinde, çözümün Tunus'tan La Goulette'e küçük gruplar halinde asker geçirmek olduğunu yazmıştı: fakat bu tarihte La Goulette teslim olalı iki gün olmuştu ([258])! Sanki bir cins alaymış gibi, Madrid Don Juan'ın ne kadar da beklediği Juan'de Soto'yu tam da bu tarihte efendisine geri göndermeye karar vermiştir. Gene başka bir alay olarak, Juan de Soto 23 Eylülde Napoli'ye, Don Juan'a getirdiği, filosunun başına geçmesi emriyle birlikte gelmiştir... Bu ayrıntıları borçlu olduğumuz Giuli del Caccia" yedi yüz bin ekülük bir ihtiyat oluşturdular (İspanyollar) ve şimdi tehlikenin büyüklüğünü keşfederek başka emirler verdiler. Tanrı bizi ondan korusun!" diye eklemektedir ([259]).

Felâketlerin tamamlanması için, Don Juan Eylülde kötü havayla karşılaşmıştır. Ama gene de elinden geldiğince mücadele etmiştir. 20 Eylülde Gian Andera Doria'yı 40 güçlendirilmiş kadırga ile Kuzey Afrika'ya gönderirken ([260]), Santa Cruz'u da Alman birliklerini bindirmesi için Napoli'ye yollamıştır ([261]). 3 Ekimde Trapani'de, Papanın kadırgaları hariç, donanmanın yarısını, yani 60 kadar kadırgayı biraraya getirmeyi başarmıştır. Afrika felâketi ile Juan de Soto'nun Napoli'ye geldiği haberleri ona ulaştığında, Don Garcia'nın tavsiyelerine rağmen La Goulette'e gitmek üzereydi. Don Juan acı bir şekilde "bu beş aylık yokluktan sonra bana ne de muhteşem haberler getirecek, olanlar hakkında beni uyaracak ve zaten meydana gelmiş felâketler hakkında bana çareler önerecek" diye feryad etmektedir ([262]). Don Juan bağlanmış olduğu sorumluluğunu bildiğinden ötürü daha da acılaşmıştır. Bu konuda Granvelle fazla yanılmamaktadır. Ateşli ve tutkulu, kendi hatalarının ve kralınkiler de dahil diğerlerininkini daha istekle ortaya koyduğu mektubu okunurken bu hissedilmektedir ([263]). 4 Ekimde kardeşine, bu kez pişmanlıklarından çok tereddütlerini, tasarladığı projeleri ve sonra da hiçbir şey yapmama kararını anlatmak üzere yeniden yazmıştır ([264]). Gerçekten de, kışın eşiğinde daha önce düşündüğü gibi, Cerbe'ye karşı bir akına girişmek temkinli bir hareket olmayacaktır. 200 millik bölümünde demirleme olanağının olmadığı ve mevsim değişikliklerinin yol açtığı uygun olmayan rüzgârların estiği 200 millik güzergâh üzerinde herşey yolunda giderse, bu Türklerin muazzam zaferine karşı küçük bir yerel başarıyla cevap vermek olacaktır. Orada bulunan 4 veya 5 bin Türkü çıkartmak üzere Tunus'a dönmek akıllıca olacak mıdır? Ve (eğer söylemediyse bile mutlaka düşünmüştür) en iyisinden, 1573 seferini tekrarlamak üzere, onunkilere çok benzeyen sonuçlara neden göğüs germeli? Sonuç olarak ancak kralın emirleri doğrultusunda davranacaktır... Don Juan ne kadar da temkinli olmuştur!

Kötü hava yüzünden Palermo'ya ancak 16 Ekimde geri dönebilmiştir. Sicilya başkentinde Juan de Soto'ya kavuşmuş, meclisini toplamış, muhtemel bir eylem için herkesin kanaatini almıştır; sonra da kış yaklaştığından ve Sicilya'da tükenmiş olduğundan kralın cevabını burada beklemenin yararsız olduğuna karar vermiştir. Gerçekte tek bir arzusu bulunmaktadır: İspanya'ya gitmek, kardeşini görmek, ona derdini anlatmak. Yürüyüşüne en uzun yoldan, sahillerden devam ederek ([265]), 29 Ekimde Napoli'ye varmıştır. 21 Kasımda İspanya'ya gitmek üzere buradan yola çıkmıştır ([266]).

Akdeniz'de nihayet barış

Bu arada Türk donanması hiç rahatsız edilmeden İstanbul yolunu tutmuş, 15 Kasımda kente bir Cenevizlinin dediğine göre, diğer tekneleri saymaksızın 247 kadırgayla girmiştir. Görünüşte çok mutlu olan sefer, aslında muazzam kayıplara malolmuştur. Aynı Cenevizli ajan tamamen yanlış olmamakla birlikte, mutlaka aşırı olan söylentileri aktarırken, "15.000'den fazla kürekçi ve asker hastalıktan ölmüş, 50.000'den fazlası da La Goulette ve Tunus'ta kaybedilmiştir" diye yazmaktadır ([267]). Fakat aslında muazzam Türk İmparatorluğu için birkaç onbin kişinin kaybının ne önemi vardır ki? Bu zaferle guruna tekrar kavuşmuştur. "Artık hiçbir Hristiyan kalesini önemsemiyorlar", İstanbul kaynaklı bir haber böyle söylemektedir ([268]). Acaba hangi gözlemci, o dönemde bunun Türk donanmasının İstanbul Limanı'na sonuncu muzaffer girişi olduğunu öngörebilirdi ki?

Tam bu sırada İspanyollar Madrid'de, İtalya'daki Türk tehlikesinin azameti karşısında umutsuzluğa kapılmaktadırlar; bu umutsuzluk Don Juan, Terranova dükü, Granvelle gibi savaş mevkilerindeki kimseleri olduğu kadar, ellerinden sayılamayacak kadar çok resmi kâğıt geçen danışmanları da sarmaktadır. Zaferiyle gururlanan Türk neler yapamaz ki? "Askeri emin" Pedro de Ibarra Milano'dan, "Allahın lütfuyla ve Efendimiz İsa'nın kanıyla Türkler Kartaca'ya yerleşemesinler ve burayı tahkim edemesinler" diye yazmaktadır ([269]). Granvelle kendi eliyle "aslında mümkün olmayan şeylerin her zaman mümkün olduğunu iddia eden kişilere" lütfen inanılmasın; "imparatorluğun uyruklarını aşırı bir umutsuzluğa sevkedecek şekilde onların kafası şişirilmesin. Heryerde içinde bulunduğumuz durumu gördükçe majestelerine yemin ederim ki, eğer hayatımı bir çare bulmakta harcayamazsam kendimi yaşar olarak görmek istemem" diye yazmaktadır. Fakat para olmadan ne yapılabilir? Donanma silahlandırmak herhalde bir çılgınlık olmuştur: "Türkler de üstün olmak için güçlerini o kadar artırdılar: oysa eskiden en büyük donanmaları 150 kadırgadan meydana gelmekte ve bunlarla büyük etki yaratabilecek yeterlikte asker taşıyamamaktaydılar (çünkü bütün güçleri sayıdır), bugün ise 300 kadırga ile Türklerin o kadar muazzam bir asker kitlesi taşıma olanakları var ki, onlara direnebilecek hiçbir kale bulunmamaktadır" ([270]).

Roma'da XIII. Gregorius heyacanının sıcağında, Venediği ligaya geri döndürmeye uğraşmaktadır. Tabii ki boyuna ([271]). Madrid'de kralın Türklere daha iyi göğüs gerebilmek için Barselona'ya, buradan da İtalya'ya gideceği söylentisi çıkmıştır ([272]). Aslında bu Roma tarafından sıklıkla önerilen bir konudur... Devlet Meclisi 16 Eylül 1574'de ([273]) Oran'ın terkedilip terkedilmeyeceğini tartışmış ve kral konuyu birinci inceleme için *Consejo de Guerra*'ya yollamış, ikinci okumayı Devlet Meclisinde saklamıştır. 23 Aralık 1574'de, Oran'da görevli olan Vespasiano Gonzaga, kalenin boşaltılması ve İspanyolların tek bir noktaya, Mers-el Kebir'e geri çekilmeleri sonucuna varan muhteşem bir rapor yollamıştır ([274]). Benzeri bir inceleme Melilla hakkında da yapılmışa benzemektedir ve Cenova elçisi, mühendis Il Fatino'nun Majorca'daki görev yolculuğundan söz etmektedir ([275]). İslamiyet karşısındaki bütün kaleler özenle gözden geçirilmiştir: korku dikkatli kılmaktadır. Aynı zamanda temkinli de kılmaktadır. İmparator Aralıkta üç yıllık yeni

bir barış imzalamıştır. Bu arada Uzak Batı'da, boğazdaki *presidio*'lara yaptığı bir teftiş gezisinden dönen genç Portekiz Kralı Dom Sebastian Şerife saldırmaktan vazgeçmiştir ([276]). İspanya, Doğu'daki rakibinin karşısında, hiçbir zaman olmadığı kadar yalnızdır ve Bizerte, Porto Farina, Cezayir'e karşı tasarılarından söz etmeye devam etmektedir. Fakat bu söylentilerden birini aktaran Saint-Gouard 26 Kasım 1574'de, "ancak gördüğümde inanırım" demektedir ([277])...

İşte İnebahtı'dan üç yıl sonra İspanya'nın geldiği yer burasıdır! Eğer zafer "yararsız" sa, bunun kabahati insanlardan çok İspanyol dengesine, İç Deniz'de kendine iyi bir merkez bulunmayan şu güçler sistemine aittir. Bu 1574 yılının sonunda İspanyol devlet adamlarının Akdeniz'le uğraşacak boş zamanları yoktur. Hatta Tunus felâketini onarmak için Bile Don Juan'a Lombardiya yolculuğundan sonra, Alçak Ülkeler'e gitmesini önermek düşünülmektedir. Madrid dedikodularına her zaman kulak kabartan Saint-Gouard 23 Ekimde şöyle kaydetmektedir ([278]): "burada duyduğuma göre eğer La Goulette kendini kurtarırsa ve Türkler de daha önemli bir işe girişmeyecek olurlarsa Don Juan'a 18 bin İtalyanla birlikte Flandre'a gitmesi önerilecektir. Fakat eğer Türkler La Goulette'i alırlarsa, bu onların amaçlarını alt-üst edecektir". La Goulette alınmıştır bile. Fakat Don Juan gene de Alçak Ülkeler'e gideektir.

İlginç şey: İnebahtı hiçbir işe yaramadıysa da, Türklerin Tunus zaferi da fazla belirleyici olmamıştır. O. de Törne Avusturyalı Don Juan hakkındaki çok belgeli kitabında, alışılmış kesinliği içinde 1574 felâketini anlatmakta ve sonra kısa bir an için olaysal tarihten uzaklaşmayı denemektedir. Gözlemini şöyle yapmaktadır; "Türklerin 1574'te Tunus'ta kazandıkları zafer, Osmanlı gücünün hızlı bir gerileme içine girmesinden önce kazandığı dikkate değer sonuncu başarıdır. Eğer Don Juan Afrika'ya karşı olan seferine birkaç yıl sonra girişseydi, Tunus İspanyollarda kalabilirdi ve krala bunun muhafaza edilmesini tavsiye edenlere karşı haklılık kazanabilirdi". Bakalım...

1574'ten sonra değilse bile, 1580'den sonra Türk *denizciliğinin* (denizcilik terimini dikkatle söylüyorum) gerilemesinin hızlanması bir olgudur. Ve bu sert bir şekilde olacaktır. Darbenin, kaynakları yalnızca tarihçilerin hayallerinde, Avrupa'nın endişelerinde ve Türklerin gevezeliklerinde tükenmez olduğu bir imparatorluk için korkunç olmasına rağmen, İnebahtı kuşkusuz bunun doğrudan nedeni olmamıştır. Osmanlı denizciliğini öldüren eylemsizlik, olayların akışını günü gününe izlerken, eşiğindeyken öngöremediğimiz, işte sonunda gelmiş olan Akdeniz barışıdır. Akdeniz'in iki siyasal canavarı, Habsburgların ve Osmanlıların imparatorlukları (bir an için Ranke gibi konuşmak üzere) aniden mücadeleden vazgeçmişlerdir. Bu acaba daha şimdiden Akdeniz'in yeterli bir ödül olmaktan çıkmasından mıdır? Akdeniz'in Barbaroslar döneminde olduğu gibi, şu altın çağında Türk donanmalarının ganimetlerle ağırlaşması döneminde olduğu gibi kârlı olmaktan çıkarak, savaşa karşı katılaşmasından mıdır? Her hal-ü kârda, Akdeniz'in dar alanı içinde başbaşa kalan iki impartorluğun artık kör bir şiddet içinde birbirlerine çarpmak istemedikleri bir olgudur. İnebahtı'nın tam olarak gerçekleştiremediğini, barış birkaç yıl içinde gerçekleştirecektir ve Türk donanmasını öldürecektir. Narin alet artık çalışmadığından, yenilenmediğinden ve bakımsızlıktan kendiliğinden yok olacaktır. Artık işbaşında iyi denizciler, sıralarda iyi kürekçiler yoktur. Kadırgaların gövdeleri tersanelerdeki kayıkhanelerde çürümektedir.

Fakat O. De Törne'ün düşündüğü gibi Don Juan'ın hayatının şansını kaçırdığı doğru değildir. Eğer İspanya Akdeniz'i boşlamasaydı, Türkler buradaki çabalarını sürdürürlerdi. Rakiplerin karşılıklı terki barışı, yüzyılın sonunun sahte-barışını getirmiştir. Eğer İspanya Kuzey Afrika'da bir fırsat kaybettiyse, bu benim kanımca ve tarihi yeniden yapmak söz konusu olduğunda bir kanıya sahip olunacağından, İnebahtı'dan sonra olmak yerine, yüzyılın başında meydana gelmiştir. Bunun nedeni belki de bu sıralar

Amerika'yı kazanması ve bu yüzden de üzerinde, dün "tarihsel" misyonu ve bugün de daha yeni bir formülle "coğrafi" misyonu denilen şeye ihanet ederek, Afrika toprağı üzerinde yeni bir Granada Savaşı sürdürmemiştir. Suçlu, eğer bir suçlu varsa, II. Felipe veya ondan daha büyük ölçüde Don Juan olmayıp, Katolik Ferdinando'dur. Fakat oldukça boşuna olan bu davalar henüz savunma aşamasındadırlar. Yarın konjonktür tarihçileri bunları yeniden alıp, belki bir anlam yükleyeceklerdir.

İSPANYOL-TÜRK ATEŞ-KESLERİ: 1577 - 1584

Edebiyat bize hep, sarsılmaz bir şekilde Katolik olan bir İspanya sunmuştur. Bir çağdaşın, Saint-Gouard'ın 1574'de, tam da İspanya Fransa kralı tarafından, Fransız Protestanları arasında entrika çevirmekle suçlandığı ve belki de bunu yapmaya hazırlandığı sıradaki kanısı böyledir (1). Bu "önce din" sloganı her zaman doğru olmama tehlikesini taşımaktadır. *Raison d'Etat*'nın hakları acaba Temkinli kralın meclislerinde olduğundan daha fazla nerede öncelik taşımaktadırlar? Herşey buna tanıklık etmektedir: Roma ile tartışmalar ve savaşlar; veya Alba dükünün Alçak Ülkeler'deki, bazı açılardan açıkca kilise-karşıtı tavrı; veyahut da, II. Felipe'nin en azından 1572'ye kadar Elizabeth İngiltere'sine karşı benimsediği siyaset. "İfade kulağa ne kadar ters gelirse gelsin, ona İngiliz reformunun gönüllü olmayan müttefiki denilmemiş midir" (2)? Ve 1580'den sonra Hind Okyanusu'nda ele geçirdiği Portekiz topraklarındaki dinsel siyaseti hoşgörü olmuştur.

Fakat İspanyol hükûmetinin tavırlarını, İslam devlet ve güçleriyle olan müzakereleri ve uzlaşmalarından daha iyi hiçbir şey belirlememektedir. İran Şahının yardımını aramak (bizzat V. Pius'un yapmaya çalıştığı gibi), II. Felipe'nin Portekizlilerin Alkazar Kebir felâketinden sadece birkaç birkaç yıl sonra yapacağı gibi Şerifle ittifaka girişmek, bir Haçlı zihniyetinden çok başka birşeydir. İmparator da kendi cephesinden padişahla sürekli müzakere halindedir. II. Felipe'nin diplomasisi İstanbul cephesine ilişkin olarak, imparatorluk diplomasininin yöntemlerini ve hatta dosyalarını miras almıştır; bu diplomasi aile ve aynı zamanda para nedenlerinden ötürü onun hizmetinde kalmıştır: savaş olduğunda, Macar savaşı kısmen İspanya'nın gönüllü katkılarıyla yapılmaktadır. Demek ki İspanya, imparatorun barış görüşmelerinden, İstanbul yolundaki elçilerin peşine İspanyol ajanları katmak için yararlanmaktadır. Ve yaşlı Hammer'in Viyana arşivlerine dayanarak zikrettiği bu ajanlardan birine karşılık, olayların büyük akıntısı içinde kaybolup, hemen hemen bulanamaz hale gelen on tanesi iş görmüştür.

Ancak, Akdeniz siyasetinin 1577-81 yılları esnasındaki büyük alt-üst oluşunu, en karanlık yollardan birinden hareketle kavrayabilmek için, herşeyden öne bunları bulmak isterdik.

Sonra, ama yalnızca sonra bu dönen yılların sorunlarını kitleleri itibariyle inceleyeceğiz. Eğer Türkiye 1579'dan itibaren fetihçi tutkularından ötürü Doğuya doğru İran üzerine atılmasaydı ve II. Felipe'nin İspanya'sı 1580'de Batıya, Portekiz'in ve dünyanın fethine atılmasaydı, tarih açısından (zaten o da bunu hemen hemen hiç bilmemektedir),

mümkün olduğunca yakından aydınlatmayı deneyeceğimiz Margliani'nin uzun ve roman gibi müzakereleri ne ifade ederdi?

1. Margliani'nin elçiliği, 1578-1581

Viyana ve Cenova'yla bağlantılı olarak Nicolo Secco ve Franchis'nin 1558-59'daki girişimlerini daha önce işaret etmiştik. Daha sonra da, her ikisi de, gene Viyana'dan yöneltilen 1564 ve 1567 tarihli girişimlerden söz etmiştik. Fakat olayların akışı içinde, 1569-1570'te Maltalı bir şövalye olan Juan Bareli'ye verilen elçilik görevinden söz etmeyi gerekli görmemiştik.

Geriye dönüş: II. Felipe'nin ilk barış girişimleri

Bu Juan veya Giovanni Bareli Aralık 1569'da Catania'ya, II. Felipe'nin 27 Ekim tarihli talimatlarıyla gelmişti. Üstad-ı azam nezdindeki hizmetleri onu karmaşık bir işe bulaştırmıştı, bu iş Mora'ya yerleşmiş olan Carnota bey adındaki biriyle bağlantı halinde, ülkeyi Türklere karşı ayaklandıracağını iddia eden Rodoslu bir Rum papaz olan Joan Acida'ya (İspanyol metinlerinin yazış biçimini alıyorum) ilişkindi. Papaz ayrıca, İstanbul tersanesinde yangın çıkartacağını da vaadetmekteydi. Haber aktarım süreleri hesaba katılcak olursa tarihler, fikrin Venedik'teki olay tarafından ilham edildiğini düşünmemize izin vermeyecek kadar yakındırlar (Venedik tersanesi 13 Eylül 1569'da patlamıştı). Zaten bu cins öneriler, İspanyolların *"deuxième bureau"*suna (Fransız gizli servisi, bir benzetme yapılıyor MAK) hem Cezayir'e, hem de İstanbul'a ilişkin olmak üzere, sıklıkla yapılmıştır. Juan Bareli'nin önerilerini incelemekte görevlendirilen Pescarro, şövalyenin ölmüş olan üstad-ı azamın büyük güvenine sahip olduğunu, Mora olayından haberder olduğunu, ama bu işin ayrıntılarına sahip olmadığını, ne de Türk donanmasının yakılması için gereken araçlar hakkında pek bilgisi olmadığını bilmektedir. Krala bu konudan aracı vasıtasıyla söz etmiş, ama konuya ilişkin başka bir açıklık getirmemiştir ve eğer biraz daha ilerlemiş olunursa, herhalde işi sona erdirmek konusunda Rum papaza güvendiğini söyleyecektir.

Oysa Pescarro Rodoslu Rumla bizzat temas kurarak onu Doğu'ya göndermiştir. Papaz burada, beraberce kararlaştırdıkları üzere, harekete geçmek için dindaşlarından birinin gönderilmesini beklemektedir. Fakat Venedik uyruğu olan din kadeşi, Türk donanmasını yakabilmek için gerekli olan malzemeyle dolu olan *El Cunado* çektirisini aramaktadır. Venedik'ten yola çıkması zorunlu hale gelmiştir ve bir geçiş belgesi istemektedir. İşlerinde çok şüpheci olan Signoria'dan böyle birşey talep etmeyi bile düşünmemek gerekir. Sonunda Juan Bareli'yi namuslu bir tüccar kılığına sokmak ve yüküyle bareber *El Cunado*'yu ona emanet etmek gerekmiştir, ayrıca ona patrik ve Yasef Nassi için (gene o) talimatlar verilmiştir... Ek tedbir olarak, kral naibi sanki kurtarmalık karşılığı esir geri alacakmış gibi, gemiyi kendi adına yola çıkartmıştır.

Gemi patlayıcıları ve 50.000 ekülük malıyla Messina'dan 24 Ocakta ayrılmıştır. Fakat Doğu'da herşey başarısızlığa uğrayacaktır. Perde kapanırken, Rum papaz şövalyeyi herşeyi bozmakla suçlamıştır. Fiili olarak tersane işi becerilememiştir: Mora'da kendine umut bağlanılan Carnota bey ölmüştür; ona yönelik hediyeleri Zanta'dan aldırtacak olan patrik hiçbir şey yapmamıştır... Marki Pescarro 1570 Haziranında gönderdiği, çok fazla açık olmayan raporunda, bu "vahim" olayın sorumluları hakkında konuşmayı her hal-ü kârda reddetmiştir ([3]).

Bütün bu anlatılanlarda okuyucu bir barış girişimi değil de, tersinin olduğunu düşünecektir. Fakat işte başka bir metin. Dokuz yıl sonra; bu kez İstanbul'da, İspanyol

diplomasininin oyunlarından öfkeli veya öyle görünen yaşlı Sokullu Mehmed Paşanın yanındayız. Onun karşısında da, kendinden uzun uzadıya söz edeceğimiz İspanyol temsilcisi Giovanni Margliani bulunmaktadır "Paşa bana dedi ki [İspanyollar] hangi art niyetle buraya ([4])... Losata'yı gönderdiler, hangi art niyetle, sonradan şövalye Bareli olduğunu öğrendiğimiz bir Malta şövalyesini yolladılar, Don Martin [d'Acuna] hangi art niyetle geldi, bana açıklayın" ([5]).

Demek ki ateş-kes konusunda bir Bareli elçilik heyeti olmuştur. Tabii ki, Haziran 1570' de değil. Bareli'nin birkez tersaneyi havaya uçurup, Mora'yı ayaklandırmaya kalkıştıktan sonra, ikinci bir kez, bu sefer elinde zeytin dalıyla geldiğini varsaymak gerekmektedir; veyahut da her iki görevini de aynı anda sonuca (kötü sonuca) ulaştırmıştır. Eğer bu İspanya'nın Doğu'daki diplomatik ihtiyaçları için, hepsi de dönmelerin yasa dışı dünyasıyla ilişkide olan casuslarından ve kiralık katillerinden yararlandığı anlamına gelmiyorsa, ne anlama gelmektedir? Bu bakış açısından, bizimkinden de mutlu araştırmalar için kilometre taşı olarak koyduğumuz Bareli olayı anlamlıdır.

Sokollu Mehmed Paşa'nın listesinde bir sonraki sırada yer alan ve daha iyi tanıdığımız Martin d'Acuna 1576'da İstanbul'dadır. Çok zengin olmayan, kentteki dönmelerin arasına dostça karışmış bir kişidir. Öte yandan, İtalya'ya döndüğünde 1576'daki belirleyici müzakerelerin başlatıcısı olmasına rağmen, Türk donanmasını yaktığından ötürü şan ve şerefe boğulmuş değil midir? Haberdar edilmesi gecikmeyen Sokollu Mehmet Paşa bu elçinin ilginç sözlerinden yakınmaktadır. Don Martin'i iyi tanıyan İspanyol devlet daireleri, gene de fiilen bir kalyon yaktığını kabul etmektedirler. Bu öykü, Bareli' nin 1569-1570'teki elçiliğinin bazı ayrıntılarına garip bir şekilde bağlanmaktadır. Bu da bizim on girişimden yalnızca birini kavrayabildiğimizi düşünmemize izin vermektedir. Affedilmek isteyen dönmeler, kendilerini Doğu işleri uzmanı olarak ortaya koyan eski esirler, yaptıklarının her zaman gözetim altında tutulması gereken Rumlar (bir İspanyol raporunun dediği gibi) ([6]), Malta şövalyeleri, Arnavutlar, imparatorluk temsilcileri; bunlara aracıları ekleyiniz: Doktor Salomon gibi Alman Yahudileri, Hürrem bey gibi tercümanlar; işte bu yasadışı ve işverenleri tarafından her zaman resmen desteklenmeyen kalabalıklar diplomatik müzakereleri yürütmektedir. Daha sonra XVII. yüzyılda Cizvit aracıların dönemi gelecektir ([7]).

Bu insanlar 1573'ten sonra, hiçbir zaman olmadığı kadar büyük bir meşguliyet içine girmişlerdir. O sıralar macera piyasasında ağırlık yapan bir İspanyol talebi vardır; Doğu hakkında birşey bilen veya öğrenebilecek durumda olan herkese sürekli bir prim konulmuştur. Acaba çılgın Claude Du Bourg bu nedenle mi, herkesin 1569'da harika bir şekilde çalıştığı İstanbul'da herşeyi ayarlamak üzere hizmetlerini, 1576'da temkinli krala sunmuştu? Sadece 100.000 düka istemektedir: aslında bizzat vezir-i azamın satın alınması için gerekenden fazla ([8])!

Don Juan'ın zamanında

1571'de Don Juan'da Türklerle mektuplaşmaktaydı. XVI. yüzyılın savaş usulü bunu gerektirmekteydi. II. Selim ona herhalde İnebahtı'dan sonra, hediyelerle birlikte bir mektup yollamıştı ([9]). Don Juan bunların hepsini Natolialı hadım Acomato aracılığıyla aldığını "senin emrin üzerine Hristiyanların aletlerini tanımak üzere gelen, öldürtebileceğim halde, sadece yaşatmakla kalmayıp ona seninle sürekli savaş yapma niyetlerimi ve tüm ihtiyatlarımı gösterdim" dediği bir Rum casusu da Selim'e geri göndermektedir. Belirsiz kökenlere sahip bu belgelerin ne tarihinden, ne de gerçekliğinden eminiz. Fakat çağdaşların da ifade ettikleri üzere bir mektuplaşma olmuştur; bu kâğıtlar bunun bir kanıtıdır. Kibarlık, romantik meydan okumalar: zaten bu 1571 yılında müzakereler hiç de ortada yoktur. Fakat iki yıl sonra gerçek müzakereler başlayacaktır.

Granvelle'in bir ajanı, Juan Curenzi 30 Haziran 1573'te İstanbul'dan dönmektedir. Haber almak için gittiği kesindir, acaba müzakere de yapmış mıdır? Bu pek belli değildir ([10]). Fakat Haziran ve Temmuzda, İspanyol ajanları yeniden İstanbul yolunu tutmuşlardır. Eğer bunlar bu yolculuğa çıkan ilk İspanyollar olsalardı, onların Venediğin Ligayı terketmesinin sonucu olarak gönderildiklerini düşünebilirdik. II. Felipe Venediklilerin Türklerle barış yaptıklarını 23 Nisan 1573'te, Don Juan 7 Nisan'da öğrenmişlerdir. Gerçekte bu heyet ancak bir dizinin içinde yer almaktadır. Fakat çok özel bir niteliktedir. Çünkü İspanyollar bu Haziran ayında aslında, ne eksik ne fazla, Venediklilerin yapmış olduğunu yapmaya hazırlanmaktadırlar.

Dax piskoposu 16 Temmuzda Raguza'daki ajanı aracılığıyla bu yolculuktan haberdar edilmiştir bile ([11]). 10 gün sonra ([12]), görevin bütün ayrıntılarını öğrenmiştir. Don Juan Ali Paşanın oğlunu esir almıştır, bu aynı zamanda padişahın kızlarından birinden doğma olduğundan ötürü, II. Selim'in torunudur da. Don Juan ona çok nazik davranmıştır. Don Juan hanım sultanın gönderdiği hediyeleri kabul etmeyerek, ona şahane hediyeler göndermiş, sultan da bunları Selim'e vermiştir. Bunları Venedik'teki Fransız elçisi Du Ferrier anlatmaktadır ([13]). Kibarlıklar ve nezaket gerçek görüşmeleri örtmektedir. Gerçekten de Ali Paşa'nın oğlu kurtarmalık olmaksızın serbest bırakılıp İstanbul'a döndüğünde, ona biri Don Juan'ın sekreterlerinden Antonio de Villau'nun (Vegliano) olduğu dört İspanyol ile, *cortegiano del duca di Sessa* Vergilio Puldiori adlı bir Floransalı refaket etmekteydi. Sokollu Mehmet Paşa piskoposa bunların düşmanlarının, özellikle de Yasef Nassi'nin tezgâhları olduğunu öğrendiğini söylemiştir. Fakat, eğer İspanya kralı barış istiyorsa, haraç ödemesi ve Sicilya'da birkaç "kale" vermesi gerekir diye ilâve etmiştir. Ve piskopos da İspanya kralının ön vaadlerde bulunmadan bu girişimde bulunması karşısında şaşırmıştır: "bütün bunlar bana bu işlerin arkasında İspanya kralının, daha kötü nitelikte olduğunu düşündüğü Flandre'daki işlerini sonuca bağlayabilmek için bu cephedeki barış için büyük bir arzu ve gerek duyduğunu; veya tezgâhın altında daha büyük bir iş bulunduğunu düşündürtmektedir" ([14]).

İspanyollar haberleri aldıktan sonra haraç fikrini bir kenara atmışa benzememektedirler: İmparatorluk elçisi bunu imparatorunkiyle birlikte ödeyecektir. Piyale Paşa ve Uluç Ali'yi beklemekte ve sonuca varmak için onların güçlü etkilerine güvenmektedirler. Mehmet Ali Paşa müzakerelerden dehşet duymaktadır, en azından söylediği budur. Fakat hiçbir şey için yemin etmeye gelmez. Padişah, bilindiği üzere çok cimridir. Deniz savaşının masraflarına bir son vermek istemekte, ayrıca İnebahtı'dan beri bu savaştan dehşet duymakdadır. Nihayet, Doğu'da yaşlı İran şahının ölümünü beklemektedir. Demek ki İspanyol entrikası *a priori* mahkûm edilmemiştir. Fransız elçileri geçmişte, V. Carlos ve bizzat II. Felipe dönemlerinde bu cinsten birçok girişimi önlemişlerdir. Fakat bu sefer İspanyollar büyük ticari projeler, özellikle de İtalya'nın tümünün Doğu Akdeniz ticaretine açılırken, Venedik ve Fransa'nın bundan dışlanmasına dair olanını ileri sürmektedirler. Bu durumdan kaynaklanacak olan trafik artışı padişahın alacağı vergileri artırmayacak mıdır? En azından padişahın gözü böylece boyanmaya çalişılmaktadır ([15]).

Bir kez daha içine bulaşmış olarak Yasef Nassi'yi gördüğümüz bu olaya, Toskanalılar (bütün unsurlarına sahip olduğumuz pazarlık), Cosimo de Medici'nin Livorno için ne yaptıysa, aynını Nice için yapmaya hevesli Savualıyı ileri süren Torino Yahudileri ([16]) ve daha sonra Luccalılar da karışmışlardır. Bu evrensel ticaret arzusu, acaba zamanın belirleyicilerinden biri midir? Venediğin devre dışı bırakılması (ikâme edilecek ne muhteşem bir yer), 1570-1573 arasında Venedik ticari rekabetin dışında bırakıldığında belirginleşmeye ve hatta başlangıç düzeyinde gerçekleşmeye vakit bulmuş olan birçok hasedi tahrik etmektedir. Bütün bu iştahlar İspanyol siyasetine refakat etmekte ve onu güçlendirmektedir. Bir ajan, elçi, hediye, vaad bulutu İstanbul'un üzerine çökmüştür. Piskopo-

sun daha sonra kaydedeceği üzere, bu kitlesel saldırı sonunda "İspanyolun sahneye çıkışını"nın yararına olmuştur ([17]). Ve eğer Fransız temsilcisiyseniz, fakat parasız birtemsilciyseniz, bundan ancak tatsız bir şekilde etkilenebilirsiniz. "Paşa ellerini bağlamak ve içine hiçbir şey koymamayı istememiz karşısında gülüyor" ([18]).

Ancak bu alanda daha net bir şekilde görebilmemiz için, müzakerelerin sürdüğü 1573 ve 1574 yılları arasındaki farklara dikkat etmek gerekmektedir. Dax piskoposu 1573 Eylülünde ([19]) henüz İspanya'nın muhtemel başarısına inanabilmekteydi. İspanya'nın gücü büyüktür; Türklerin ise Yemen'de güçlükleri vardır; bu güçlüklerin ayrıntısı bize çözülmez bir esrar olarak gözükmektedir ve zaten Sinan Paşa olayı aynı yıl çözecektir ([20]). Fakat Tunus'un Don Juan tarafından iyi mevsimin iyice sonunda zabtedilmesi, Dax piskoposunun gelişmelerini endişeyle izlediği görüşmeleri tehlikeye sokmuşa benzemektedir. Eğer bu görüşmeler, imparatorla olan paralelininki gibi sonuca varacak olursa, 7 Mart 1573'te kararlaştırılmasına rağmen Türklerin Cattaro ve Zara gibi armağanlardan vazgeçmeleri üzerine ancak Şubat 1574'te imzalanan kendi barış antlaşmalarının parafe edilmesinden önce meydana geleceğinden, Venediklileri şaşırtacaktır ([21]). Bütün bunlar bize Venediğin endişelerini ve temkinli silahlanmasını, diplomatlarının Dax piskoposunun peşinden ayrılmamalarını açıklamaktadır. Oynadığı, düşmanlarının istekle tehlikeye sokacakları hayatıdır. Yeteri kadar silahtan mahrum olan ve "halkının memnuniyetsiz olduğu... uzun zamandan beri boyun eğmekten kurtulmanın" çaresini arayan Girit kolay bir avdır ([22]).

Türk-İspanyol barış antlaşmasının imzalanması Fransa için benzersiz bir darbe olacaktır. Dax piskoposu bu nedenle Şubat 1574'te Zara ile Sebenico kalesinin sınırlarından ötürü Türklerle Venedikliler arasındaki iplerin kopmasını engelleyebildiğinden ötürü çok memnundur. Bu olayda Fransa, herkesin ona karşı pey sürdüğü Venediği bir kez daha kurtarmıştır. İspanyollar ve imparatorluk sonunda bu sıkışık koşunun mağlupları olmuşlardır. Fransız elçisi, Venedik barışının sonuca varmasından beri "İspanyollardan eskisi kadar endişelenmiyorum" diye yazmaktadır ([23]). Aynı elçi, Venediği kurtaran şeyin, Türklerin Kuzey Afrika'daki topraklara ulaşmalarına engel çıkartan, Tunus'un İspanyollarca işgâli olduğunu bilmektedir, ama Şubat 1574'te "eğer olaylar aynı minval üzere giderse, burayı ellerinde tutmaları zor olacaktır" diye yazmaktadır ([24]).

Bildiğimiz birkaç olay böyledir. Bu müzakerelerin dosyası kuşkusuz Simancas'daki belge yığınlarından birinin içinde bulunmaktadır. Fransız mektuplarına göre ortaya çıkan sorun, İspanya'nın ateş-kesi gerçekten arzulayıp arzulamadığı, yoksa Venediğe karşı oynamak mı istediğini (hatta aynı sıralar onun Türk saldırısına uğraması halinde yardım sözü verdiği anda bile) anlayabilmektedir. İspanya bu amaçlardan hiçbirine ulaşamamıştır.

Fakat müzakerelerin devam ettiği konusunda hiçbir kuşku yoktur. Ve bu görüşmeler, kesin talimat alamadıklarından ötürü biraz rahatsız durumda olan aynı görevlilerle ve Türklerin Eylül 1574'te Tunus'u geri almalarıyla sonuçlanacak olay akışı içinde cereyan etmektedir. Eylülün 18'inde Dax piskoposu Catherine de Médicis'ye şöyle yazmaktadır: "on beş aydan beri burada olan İspanyol ve Floransalı" yola çıkmak üzeredirler; pasaportları tamam olmakla birlikte, son anda elçi oldukları kadar, rehine olarak da tutulmuşlardır. Daha sonra Margliani" [bu ülkedeki] müzakereler her zaman tehlikelidir" diye yazacaktır. Özellikle de aşırı karmaşıktırlar. Venedik'teki İspanyol elçiliğinin bir raporu, 1574'te İstanbul'da müzakereler sürerken, bir çavuş, *secratario del Turco* ile Livio Celeni adlı birisi arasında Türk-İspanyol barışı hakkında görüşmeler yapıldığını bildirmektedir. Bu görüşmenin tarihini ne yazık ki saptayamıyoruz, ama Venedik barışının imzalanmasından sonra olmalıdır, aksi taktirde Venedik müzakerelerin kendi topraklarında yapılmasına izin vermezdi ([25]). Şubat 1575'te bile Granvelle, III.

Murad'ın cülûsu vesilesiyle, Türklerle barış yapmaktan söz etmekteydi ([26]). Fakat II. Selim'in ölümü fazla birşey değiştirmeyecektir, çünkü Sokollu Mehmed Paşa 1579'da bir fanatik tarafından öldürülünceye kadar, yeni padişahın da vezir-i azamı olmaya devam etmiştir. Lükse düşkün ve çocuksu bir hükümdar olan III. Murad'ın, ülkesini yabancılara babasından daha çok açacağı bir gerçektir ve özellikle de insanlardan çok devrin değişmesi, Türkiye'ye yeni yaşam koşulları dayatmaktadır.

Garip bir başarı sahibi: Martin de Acuna

İspanyol diplomasisinin İstanbul'daki büyük saldırısından sonra, acaba 1573'de görüşmelerin askıya alınması meydana gelmiş midir? Belki. Her hal-ü kârda Osmanlı başkentine Martin de Acuna adlı yeni bir elçinin gelmesine kadar bir yarı-duraklama ortaya çıkmıştır.

Don Martin hakkında, bu garip kişiliği canlandırmaya izin verecek belgeler bulamadım. Ancak bulabildiğim belgeler gene de, Charrière ve onu izleyenlerin (Zinkeisen veya Iorga) söylediklerinden, yani sadeci bir ad ve ona takılan Cugnaletta lâkabından daha fazla şey söylemektedirler. Don Martin tarih sahnesine 1577'de çıkmıştır. Kral naibinin ona 3.000 düka sağladığı Napoli'den yola çıkarak, eğer bir Venedik haberine güvenilecek olursa 6 Martta İstanbul'a varmıştır ([27]). Buradaki ikâmeti olağandışı bir şekilde kısa olmuştur, çünkü 23 Nisanda Venediğe geri dönmüştür. Guzman de Silva bir mektubunda, Don "Garcia" de Acuna'nın İstanbul'dan kurtarmalık karşılığı esir geri almak için yola çıktığını, ama oraya gidiş nedeninin aslında "zaten onun tarafından beş yıl süre için elde edilecek olan ateşkesi Türklerle görüşmek" olduğunu açıklamaktadır. Gerçekten de Simancas'da Don Martin'in Türk yetkililerle anlaşmayı başardığı ve 18 Mart tarihini taşıyan ([28]) bir antlaşma tasarısının kopyası bulunmaktadır; bu tasarının ilk satırlarının "iki hükümdarın kalplerine ilham veren ve onları aydınlatan rahim ve rahman Allah" olması, orijinal metnin Türkçe olduğunu akla getirmektedir. Ayrıca Paşanın II. Felipe'ye, Türk donanmasının 1577'de denize açılmayacağı sözünü içeren bir mektup da buna eklidir.

Çabuk çıkartılan bir iş. Ama acaba iyi mi yapılmıştır? İspanyolların tümü bu noktada hemfikir değildir. Nisanda İspanya'ya gitmek üzere yolda olan Don Martin Napoli'de durakladığında, kral naibi olarak Granvelle'in ardılı olan Mondejar markisi tarafından kabul edilmiştir. Ona o kadar kötü davranmıştır ki, sonradan bizzat kendi bundan ötürü özür dilemiştir. Fakat "İtalya'ya gelen İspanyolların ününü en fazla yitirmişlerinden biridir" diye açıklama yapmaktadır ([29]). Don Martin kesinlikle sır saklayamamaktadır; Mondejar'a görevine ilişkin olarak söylediklerinden hiçbirini açıklamaması için yemin ettirmesinin ertesi günü, herşey tüm Napoli halkının ağzına düşmüştür. Öfkesini gözümüzde canlandırabildiğimiz Mondejar, bu onun veya maiyetindekilerin suçudur diye ilâve etmektedir. Ancak ne elçinin maiyetini, ne de Mondejar'ın tarafgirliğini suçlamak gerekir, çünkü Don Martin İstanbul'da da bu oyunun tamamen aynını oynamıştır. Burada iyi insanlardan kaçmış,imparatorluk elçisini şaşırtan bir şekilde kentin en kötü dönmeleriyle ilişki kurmuştur. "Sokak çocuklarının hepsi onu ve sırrını biliyorlar " ([30]). Bunların yanı sıra müsrif, kumarbaz ve ayyaştır. İstabul'a giderken Mondejar'ın ona verdiği 3.000 ekünün yarısını ipek ile gümüş sikkeler halinde İspanya'ya göndermiştir. Sonra geri kalanıyla yolda, Lecce'de kumar oynamıştır. dönüşünde Mondejar ona, İspanya'ya geri dönebilmesi için yeniden para vermek zorunda kalmıştır, ama hem geçmişin, hem de geleceğin hesaplarını talep etmiştir ([31]).

Don Martin Haziranda İspanya'dadır ve Antonio Perez'e İstanbul'da yaptığı herşeyi sözlü olarak anlatmıştır ([32]). Çünkü görünüşe göre iyi iş çıkartmışa benzemektedir. Belki de uygun zamana denk geldiğinden? Her ne olursa olsun, paşadan Türk donanmasının Uluç Ali'nin taleplerine rağmen denize açılmayacağı sözünü almıştır ([33]). Özellikle de ateş-kes müzakerelerinde büyük yol alınmasını sağlamıştır. Herşeyin sonunda, çenesinin düşüklüğüne, kötü ilişkilerine, utanmazlığına rağmen gene de birşeyler başarmıştır. Kuşkusuz "kariyerden" değildir! Ve İspanyol gururuna hizmet etmek gibi bir kaygısı da yoktur. Acaba Madrid'de bu konuya çok mu önem verilmektedir? Her ne olursa olsun, Don Martin resmi belgelerin "sağlık nedenlerinden ötürü" dedikleri bir nedenden ötürü Doğu'ya geri dönmemiştir. Ve bu tek cümlede koskoca bir tarih yer almaktadır. 1578'de krala yazdığı bir mektupta, bir yandan onun yerine geçen kimsenin onun verdiği sözleri paşaya aktaramayacağını ve öte yandan da onun yaptığı herşeyi sahipleneceğini söylerken, aslında kırgınlığını ve sağlığının mükemmel olduğunu göstermektedir ([34]). Yaptığı işlerin değerini kuşkusuz abartmaktadır, çünkü Ağustos ayında başka bir kişi İstanbul' dan Otranto'ya ve sonra da Napoli'ye gelmiştir ve bu Aurelio de Santa Cruz adlı kişi de padişahın uygun önerilerini getirmektedir. Santa Cruz padişahın "ateşkesi çok arzuladığını, çünkü huzurlu ve barışsever, edebiyata düşkün ve savaşa... ve huzurunu bozacak herşeye düşman bir kişi" olduğunu açıklamaktadır. Padişahtan sonra en yüksek yetkili olan Sokollu Mehmed Paşaya gelince, o da 75 yaşını geçmiştir ve savaştan nefret etmektedir. Diğer vezirler arasında sadece Sinan Paşa saldırgan eğilimler göstermektedir, ama en az etkili olan vezirlerden biridir ([35]).

Martin de Acuna hakkında oldukça matemli son bir cümle: British Museum'daki bir belgeye göre 6 Kasım 1586'da kralın emriyle, Madrid yakınlarındaki Pinto şatosunun salonlarından birinde idam edilmiştir, yani söylediğimiz ayrıntılardan epeyi sonra. İdam nedenleri hakkında, Türkiye'de yaptığı kötü işlerden birine (bir İspanyol ajanının ihbarıyla) ilişkin olarak şöyle böyle ve ölümünün üzücü koşulları hakkında da uzun uzadıya bilgi sahibiyiz ([36]).

Giovanni Margliani

Kral 1579 yılının sonunda, İstanbul'a Alba dükünün tavsiyesi üzerine, Gabrio Sabolleni'nin akrabası olan Milano'lu bir şövalyeyi, Giovanni Margliani'yi göndermiştir. Bu şövalye 1574'te Tunus'ta çarpışmış, yaralanmış -bir gözünü kaybetmiştir-, esir düşmüş, sonra 1576'da Raguzalı bir tüccar olan Nicolo Prodanelli'nin aracılığıyla Türklerden kurtarmalık karşılığında geri alınmıştır ([37]). Kesin bir şekilde tarihlenmemiş bazı parçalarını bulduğumuz, kralın ona verdiği talimat 1577 yılına aittir. Bu talimatlar çok genel terimlerle kaleme alınmışlardır. Napoli'den geçecek ama, Mondejar markisine bilgi vermekten kaçınacaktır. Refakatinde, bilgi kaynaklarımızda bazen bir Arnavut, bazen imparatorluk sarayının "ileri gelenlerinden biri", hatta bazen de Venedik Signoriası'ndan gelir elde eden bir kişi olarak gösterdikleri Bruti adlı biri bulunmaktadır ([38]). Belki du bu adam bunların hepsi birdendir. Margliani'ye, sağlık nedenleriyle İspanya' da olan Martin ve Acuna'nın kaldığı yerden devam edeceği ve ateş-kes konusunda müzakere edeceği söylenmiştir. Bu ateş-kesin içine Malta ile İtalyan hükümdarlarını da dahil etmeye gayret sarfedecektir... Hepsi budur ve bunlar bu önemli müzakerelerin başlangıcını aydınlatma konusunda çok az bir malzeme sağlamaktadırlar.

Acaba Margliani gerçekten varolan niteliklerinden (becerikli, dürüst, esnek, tuttuğunu bırakmayan, yorulmaksızın yazan bir adam) ötürü mü seçilmiştir, yoksa müzakereyi Don Martin türü adamların ellerinden kurtararak, onu ciddi ve layık olduğu bir mertebeye mi yükseltmek istemişlerdir? Resmi talimat ve Margliani'nin mektuplarında sözü edilen, İspanya'nın İstanbul'a yolladığı yeni temsilcisine verdiği gizli talimat olmaksızın bunu belirlemek güçtür.

Napoli'den yola çıkan Margliani ve maiyeti 8 Kasımda Avlona'ya varmışlardır ([39]). Buradan ayın 13'ünde tekrar yola çıkarak, 25'inde Manastıra varmışlardır; 12 Aralıkta ise Tekirdağ'dadırlar ve Margliani buradan, zaten Don Martin döneminde müzakerelere karışmış olan tercüman Hürrem Bey'e geldiğini haber vermiştir. Tercümanın cevabı ayın 14'ünde Margliani'nin küçük grubu İstanbul yakınlarındaki Küçükkapı'ya ulaştığının akşamı, özel bir ulakla gelmiştir. Onlara yol gösteren çavuşun evinde konuk edilen heyet başkanı hemen Hürrem Bey'le buluşmuştur. Fakat ciddi şeyler ertesi güne bırakılarak, birkaç nezaket cümlesiyle yetinmişlerdir. Ancak ertesi günden itibaren herşey kötü gitmiştir. Margliani görevini anlatır anlatmaz, Hürrem Bey onun sözünü şu cümlelerle kesmiştir: "Eğer Hristiyan olsaydım, Don Martin'in hayal ettiği bu yalanların karşısında haç çıkartırdım. Paşa bir elçi beklemektedir: Majestelerine böyle yazılmıştır, Don Martin buradayken bunu bizzat vaad etmiştir ve nihayet Don Martin buraya kadar yolladığı bir adamla da bunu bildirmiştir. Paşanın fikir değiştirilmesine canı çok sıkılacak. İnşallah bunun sonucunda kişilerinize telâfisi mümkün olmayan bir zarar gelmez".

Gerçekten de, bu can sıkıntısı paşa tarafından şiddetle ortaya konulmuştur, tıpkı tercümanınki gibi, tıpkı hükûmet çevrelerinde her hal-ü kârda gülünç bir kişi olan ve bu nedenle de iyi bir ödeme yapılması gereken (bu, kelimenin bayağı anlamında, onun satın alındığı anlamına gelmemektedir) şu Alman Yahudisi Doktor Salomon gibi. Bu şiddetli kızgınlık acaba içten midir? Don Martin yalan söylemiş midir? Margliani'nin söyledikleri ve kişi hakkında bildiklerimiz evet dememize izin verecek niteliktedirler, fakat İstanbul dünyası karışık oyunlarıyla, tarihçilere olduğu kadar elçilere de veya daha düşük mertebeden diplolamatik temsilcilere temkinli olmayı emretmektedir. Burada her zaman komedilere yer vardır. Kesin olan, İspanyolların bu kez daha gizli bir şekilde iş görmek istedikleridir. Eğer Don Martin 1577'de fazlasıyla angaje olduysa, belki de İspanya'da tutulmasının nedeni budur. Bunun tersine Türkler, muhteşem bir elçilik heyetinin gelmesini temenni etmektedirler. Oysa onlara karanlık, eski bir mahkûmu, tek gözü kör, bu nedenle Uluç Ali'nin (ateş-kese karşıdır) olduğu kadar, Fransızların da alaylarına maruz kalan bir kişi gönderilmiştir. Maiyetindekiler küçük insanlardır; bunlardan biri olan Aurelio Bruti'nin medeni durumu belirsizdir; bir diğeri olan Aurelia de Santa Cruz ise basit bir tüccar, kurtarmalık karşılığı esir geri alma uzmanı, İspanyolların muhbiri, yarı-casus... olarak belirmektedir.

Üstüne üstlük, küçük grup mümkün olduğunca az gürültü çıkartmaktadır. Bir Fransız mektubunda "ne görülmek, ne de tanınmak istiyorlar" denilmektedir ([40]). Lisle başrahibi 22 Ocakta "... adı geçen Marrian, beklenen parlak ve hediyelerle dolu elçilerin yerine, adı geçen ateş-kes konusunda pazarlığa yetkili olarak görüşmelerini adeta saklanarak yaptı" diye kaydetmiştir ([41]). Hatta Margliani adamlarını bir yıl süreyle "köle elbiseleri giymiş olarak" dolaştırmıştır. Çoğu zaman yüzünü saklamaktadır. Bir gün paşa ile görüşmek için beklerken, uzaktan Venedik balyozunu farketmiş ve hemen saklanarak, o zamana kadar paşanın onu kabul ettiği odaya girmiştir; bu durum odada bulunan Türklerin şiddetli bir öfkesine neden olmuştur. Olayı bizzat kendi anlatmıştır ve bundan övünmesinin nedeni, gizliliğin bir hastalık olmayıp, bu konuda talimat almış olmasıdır. Margliani müzakereleri konusunda mükemmel bir kaynak olan *Tagebuch* yazarı Gerlach, bu durumu eserinin başında kaydetmektedir. İspanyollar barışı gerçekten istemektedirler, fakat aynı zamanda "olayın gizli kalmasını ve Türklerin karşısında küçüldüklerinin açığa çıkmamasını"da istemektedirler ([42]). Paşanın bu adamın palavraları, Papa hakkındaki alayları, Flandre'daki güçlükler hakkındaki imaları, Oran'ın geri verilmesi talebinden ötürü kızgınlığa kapılması kolayca anlaşılmaktadır.

Fakat barış İspanyol cephesinde olduğu kadar, Türk cephesinde de hareretle hissedilen bir zorluktur. Elçi gelmediğinden Margliani ile görüşülmüştür. Ve ilkbahardan önce

sonuçlanması gerektiğinden, görüşme üzerine görüşme yapılmıştır. 1 Şubattan sonra Margliani net bir yumuşama kaydetmiştir. Ayın 7'sinde bir yıl süreli bir ateş-kes imzalanmıştır ([43]), bu bir cins silah bırakışması, bir cins *gentlemen's agreement*'dır. Metnin başında, her ikisi de müzakerelerde belirleyici bir rol oynamış olan tercüman Hürrem bey ile Doktar Salamon Eşkenazi'nin, tercümenin tam olduğuna dair bir teyidleri yer almaktadır. paşa, mütekabiliyet koşulu altında, Türk donanmasının bu yıl denize açılmayacağına söz vermektedir. Ateş-kes, bir kısmı İspanya kralınca, diğerleri de padişah tarafından sayılan bir dizi devleti de kapsamına almaktadır. Örneğin Türk taraf Fransa kralı, imparator, Venedik ve Polonya kralı ile Fas sultanını saymaktadır, metin bu sonuncusu hakkında "gerekli olmamakla birlikte" diye ilâve etmektedir (burada büyük bir Türk iddiası ortaya çıkmaktadır) "çünkü padişahın sancağına bağlı olmakta ve ona itaat etmekte olduğundan gerekli olmamakla birlikte". II. Felipe cephesinden Papa, "Malta Adası ve bu adada ikâmet eden St. Jean Tarikatı", Cenova ve Lucca cumhuriyetleri, Savoia, Floransa, Ferrara, Montova, Parma ve Urbino dükleri ve nihayet Piombino senyörü sayılmıştır. Portekiz kralı için de, Türk donanmasının onun Cebelitarığın ötesindeki topraklarına "Akdeniz üzerinden" saldırmayacağı konusunda anlaşmaya varılmıştır. Kızıldeniz ve Hind Okyanusu konusundaki vaadler bu kadar açık değillerdir: bu cephede neler olacağını Allah bilir.

Sonuç olarak harika bir başarı. İspanyol diplomasisinin temenni ettiği gibi, daha işin başında, kesenin ağzını açmadan ve gürültüsüzce elde edilen bir başarı. Sonuca hızla ulaşılmıştır: müzakereler 12 Ocaktan 7 Şubata kadar sürmüş ve Martin de Acuna'nınkiler kadar hızla gönderilmişlerdir. Bunun nedeni belki de Türkler açısından esas olan, *gereken zamanda* donanmasını seferber edilmesinden ve buna yol açacağı masraflardan kurtulmaktı. Demek ki anlaşma ancak kış sonundan önce imzalanırsa işe yarayacaktı. Buna bağlı olarak, iki ateş-kesin tarihleri şöyle olmuştur: 18 Mart 1577; 7 Şubat 1578 ([44])...

Fakat Türkler kurallara uygun bir İspanyol elçilik heyetini talep etmeye devam etmektedirler; Avrupa'da yankıları olan parlak bir diplomatik başarı istemektedirler. Bunu ırsarla istemektedirler ve 7 Şubat anlaşmasının sonunda elçi teatisi hükmü yer almaktadır. İşte bu hüküm, koşulların da yardımıyla Margliani'nin Pera bağlarındaki ikâmetini üç yıl daha uzatacak ve mutsuzluğunun nedeni olacaktır.

Görevi tamamlandığına göre, 1578 ilkbaharında geri dönmesi gerekmez miydi? Antonio Perez'e yolladığı 30 Nisan tarihli mektubunun da gösterdiği üzere ([45]), herhalde yalnızca iki veya üç yıllık silah bırakışmasıyla yetinmek istememiştir. Böylesine kolay bir müzakerenin sıcağı ve hayalleri içinde bazı umutlara kapılmış olması mümkündür. Raguzalı dostu Prodenelli'den Don Juan'ın Gembloux'daki zaferini öğrenip, başka kaynaklardan bunun teyidini aldıktan sonra, Nisan sonunda *"dottore"*yi öne çıkartarak, hemen bu durumdan yarar sağlamaya niyetlenmiştir. Doktora "Hürrem beye ve senyörlerine her zaman, efendim kralın bir elçi yollamaktan yana olduğuna inanmaya yatkın olmadığını söyledim. Hürrem bey bana inacağına bu konuda Aurelio'ya (de Santa Croce) inanmayı yeğledi. Bundan ne çıkacağını Allah bilir. Bana gelince, ben aynı kanıyı koruyorum, çünkü Senyör Don Juan zafere koşuyor ve padişah tehlikelerle dolu, büyük çaba sarfedilmesi gerektiği bilinen bir İran Savaşı'na girişmiş durumdadır; bu Flandre Savaşı'nın karşı ağırlığını oluşturmaktadır. Bu durumda Mehmed Paşa'ya efendim kralın güçlerinden iki veya üç yıl için emin olabileceğini ve benim aracılığımla sonuçlanacak bir silah bırakışması formülüne katılmasının onun avantajına olacağını belirtiniz".

İşte vaktinden önce diye buna denilir. Paşanın cevabı çabuk ve en azından doktorun ona verdiği biçimiyle, sevimli bir şekilde gelmiştir. Ona anlatılan nedenlere hiç de karşı çıkmadığını söylemektedir. Fakat padişah gençtir ve zafer istemektedir. Margliani

Şubatta ilk izlenimleri olarak, onu Selim'den daha laf dinler biri olarak tasvir etmiştir. Fakat tam da o sırada, ona Uluç Ali'nin hergün ileri sürdüğü taleplerinin padişahın nezdinde etkisiz kalmadığı söylenmiştir. Kaptan-ı derya, sıradan bir donama ile, o sıralar başı iyice belâda olan İspanya'nın hakkından geleceğini söylemektedir. Öte yandan paşa doktora, "Don Martin hakkında çok açıkça taraf tuttuktan sonra, onun tarafından aldatıldığım için artık yeniden başlayamam" diye itiraf etmektedir. Bunu söyledikten sonra içini çekip, inlemiş ve "bu imparatorluğun şu anda ne başı, ne de ayağı var" demiştir. İyi ve güzel sözler, tabii paşanın İspanyol taleplerini dinledikten sonra "hakkın var hekim" demesini de ilâve etmeyi unutmaksızın.

Fakat paşa sonuç olarak elçi sorununa gelmiştir. Eğer II. Felipe bir elçi gönderecek olursa, onun isteklerini sonuca ulaştırmak için elinden geleni yapacaktır. Sokollu Mehmed, fakat eğer gönderilmeyecek olursa, "ben de kaptan-ı deryanın fikrine katılacağım" demektedir. Bundan sonra, ateş-kesin hükümlerine uyulması, örneğin donanmanın çıkışını önleme işinde çok büyük sıkıntılarla karşılaştığı konusunda padişahın başı üzerine yemin etmiştir. Böylece, paşanın sözlerinde kibarlık ve tehtid birbirine karışmaktadır. Türkler ve Hristiyanlar oyunu çok ince bir şekilde oynamaktadırlar. Margliani'nin sayısız mektupları tarafından sadıkane bir şekilde aktarılan bu görüşler, belli bir sıkıntıyı ortaya koymakta; karmaşık, çok kararsız değilse bile becerikli bir diplomasiyi açığa çıkartmaktadır ve her iki taraf da her türlü sahtekârlığa başvurabilmektedir.

Geçici ateş-kesin metnini İspanya'ya götürmekle görevli "Margliani'nin adamı" 12 Şubatta İstanbul'dan yola çıkmıştır. Devlet Meclisi getirdiği haberleri görüşmek üzere, Madrid'de birçok kereler toplanmıştır ([46]). "Majestelerinin işlerinin ve maliyesinin durumu hesaba katıldığında ve işleri düzene sokmak için krallıklarını güçlendirme zorunluğu olduğundan" anlaşmaya varılması konusunda kolayca itifak oluşmuştur. Hiçkimse tartışmanın köklerine inmek istemediğinden herkes Türklerle anlaşmanın gerekli olduğu konusunda uyuşmuştur. Buna karşılık danışmanlar "protokol ve prestij sorunları" üzerinde tereddüt etmektedirler; bir elçi yollanacak mıdır, yoksa yollanmayacak mıdır? Ve eğer olumlu bir karar verilirse, Margliani'ye itimatname göndermekle mi yetinecektir? Tartışma bu konuyla sınırlı hale gelmiştir. Eylülde bir elçinin gönderilmesi ilke olarak kararlaştırılmıştır ve oldukça silik bir kişi olan, bir mektubun 1576'da Napoli filotillasına mensup birkaç kadırgaya komuta ederken gösterdiği ([47]) Don Juan de Rocafull ([48]) bu konuda talimat almıştır. Kesin bir tarihi olmayan talimatı, müzakerelerin öncesini ayrıntılarıyla vermektedir. Buna 12 Eylül 1578 tarihli bir "ikinci talimat" eklenmiştir ([49]). Bu talimat, eğer Rocafull İstanbul'a "varmazsa", refakatindeki kaptan Echevarri'yi, ateş-kesin Margliani aracılığıyla sonuçlandırılması isteğini iletmek üzere göndermesini öngörmektedir. Demek ki padişaha bir elçi gönderme kararı çok kesin değildir; onu son anda göndermeme olanağı saklı tutulmaktadır.

Margliani'nin uzak ikâmetgâhında durumdan haberdar edilebilmesi için 3-4 ay daha gerekmiştir. Gerlach'ın *Tagebuch*'una göre Margliani'nin "adamı" İstanbul'a ancak 13 Ocak 1579'da dönebilmiştir ([50]). Yolculuğun uzun sürmesi belki kış yüzündendir; belki de önceki iki yıl süresince Türk donanmasının denize çıkmamasını sağlamak olan manevrayı 1579'da tekrarlamak isteyen İspanya'nın bir hesabına dayanmaktadır. Fransızlar bunu hemen düşünmüşler ve bu iyi haberlerin gelişi, elçi talep edilmesi Margliani'nin işini kolaylaştırmıştır. Ayrıca, İran'a giderek saplanan Türkler daha anlayışlı hale gelmektedirler. Juye 16 Ocak 1579'da III. Henri'ye şöyle yazmaktadır: Türkler "kabul ettiklerinden daha fazla sıkıntıyla karşı karşıya oldukları İran Savaşı'ndan ötürü barışa Katolik kral kadar ihtiyaç duymaktadırlar" ([51]). O sırada II. Felipe'nin Venedik'teki temsilcisi olan Juan de İdiaquez, 6 Şubatta Fransız elçisinden Margliani'nin artık İstanbul'da tutuklu olmadığını, kendinin ve adamlarının yeni elbiseler giydiklerini ve

Pera'da bir ev kiralamaktan söz ettiğini öğrenmiştir. "Burada (Venedik) bundan, Türklerin ateş-kesin sonuçlanması için bekledikleri majestelerinin temsilcisinin uzakta olmadığı sonucu çıkartılmaktadır" ([52]).

Ancak, Don Juan de Rocafull acele etmemektedir. 9 Şubatta hâlâ Napoli'dedir. 4 Martta Venedik'te, İstanbul'a yaklaştığı ve Margliani'nin onu karşılamak üzere iki adam yolladığı iddia edilmiştir ([53]). Fakat bu haber erken çıkmıştır. Rocafull "hasta"dır. İkinci talimatı ve İspanyolların ketumluğunu bilince, bu "hastalıktan" ve zavallı adamı perişan eden "nüksetmesinden" Türklerle beraber kuşku duyabiliriz. Margliani herşeye rağmen geçen yıllarınkine benzeyen bir ateş-kes anlaşması imzalayabilmiş midir? Okuduğumuz belgeler bunu zikretmemektedirler. Bir Fransız mektubu bunu tahmin etmemize olanak vermekte, ama yeteri kadar kesinlik getirmemektedir ([54]). Her hal-ü kârda Türk donanması veya en azından, kolayca seferber edilebilen bölümü. Nisanda, Uluç Ali Reis'in komutasında Karadeniz'e gönderilmiştir. Bu durumda, Napoli'de oldukça erkenden Türk donanmasının "açılmayacağından" emin olunmuştur. Acaba bu -sadece varsayım- Juan de Roccfull'un yolculuğunun duraklamasına neden olmamış mıdır?

Hasta veya değil, Rocafull Adriyatiğin ötesine geçmemiştir. Kaptan Echevarri 25 Ağustosta Raguza'ya varmıştır. Beraberinde Juan Estevan adlı biri olduğu halde padişah ile vezirlerine armağanlar ve Margliani'ye de ateş-kes anlaşmasının sonuca ulaştırılması için *todas los poderes et recaudos necessarios* getirmektedir ([55]) ki, bu Margliani'yi sıradan bir ajan rolünden, gerçek bir elçi rolüne yükseltmektedir. Aynı sırada İstanbul'a yeni bir Fransız elçisi gelmiştir ([56]). Ayın 16'sında yaşlı Sokullu Mehmed Paşa'dan İspanya ile ateş-kesin iyi yolda olduğunu öğrenmiştir ([57]) ve doğal olarak hemen işi bozmaya çalışmıştır. Herşeyden önce bir haber savaşıyla, Margliani, İstanbul'da haberi alınmış olan İspanyol silahlanmasının, daha kardinal kralın ölümünden önce tahtın intikalinin boş kaldığı Portekiz'e yönelik olduğunu açıklarken ([58]) Fransız İstanbul'da dolaşmakta olan bir söylentiden yararlanarak ([59]) bunun Cezayir'e yönelik olduğunu iddia etmektedir. Bunun dışında, Saluzze markiliğindeki olaylar nedeniyle, İtalya'da kaçınılması mümkün olmayan bir savaştan söz etmektedir. Boşuna çabalar! Daha sonra Germigny'nin, İspanyol siyasetinin yolunu tıkayamaması başına kakılmıştır. Fakat elçi, bu küçük söz savaşından başkasını yürütemezdi. Saint-Barthélemy sonrasında Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki prestijinde gerçek bir düşüş meydana gelmişti: iktidarsızlığının, Batı'daki yıpranmışlığının aşikâr bir şekilde ortaya çıkmış olması, İstanbul'daki olanaklarını zayıflatmaktaydı. Eller boşken pazarlık yapılmaz ve Fransız siyaseti, belki de Türkiye'yi yeniden Avrupa'ya yöneltebilecek yegâne adam olan Claude Du Bourg'u tutuklamıştı; Anjou dükünün adamı Şubat 1579'da Venedik'te yakalanmış ve Mirandol'e aktarılmıştı ([60]). Tasarısı, Anjou dükü Ketum Guillaume'dan tüm Avrupa Protestanları ve Margliani'nin İstanbul'daki varlıklarını işaret ettiği İngilizlerle ilişki halinde, Alçak Ülkeler'i fethine Türkleri de katmaktı. Fakat İran'a karşı tüketici bir savaşa derinlemesine angaje olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, aynı anda Batı'ya da yöneltecek gücü yoktu.

1580 yılı Margliani için, sonunda bir çalışma ve başarı yılı olmuştur. Don Juan de Çuniga'nın (yeğeninin ölümünden sonra Kastilya komandörü ve Mondejar'ın ölümünden sonra da Napoli kral naibi olmuştur) izinli yönetimi altında Napoli'ye bağlı olan Milanolunun görevi artık İspanya'ya yavaş gidiş gelişlerden kurtularak, eskisinden daha etkin hale gelmiştir. Mondejar döneminde, bunun tersine Napoli'ye bilgi vermesinin yasaklandığı bilinmektedir. Yeni durumda, Margliani'nin görevi kolaylaşmış değildir. Zamanının geri kalan kısmı konuşmalar, uzun gevezeliklerle geçip, bunların arkasından uzun raporlar yazarak, hatta Pera'nın en büyük kilisesinden Germigny'yle kimin daha iyi koltuğa oturacağı konusunda öncelik kavgalarıyla geçtiyse de, Margliani kritik

dönemlerden de geçmiştir ([61]).. Ciddiyetsizlik mi, yoksa Türklere, II. Felipe'nin yanaşmadığı bir taviz olan, İspanya'nın İstanbul'da bir elçi bulundurmayacağı gösterme isteği mi?

Margliani için bir başka zorluk da, Türk siyasal sahnesindeki büyük adamların değişmesidir. Sokollu Mehmed Paşa Ekim 1579'da katledilmiş ve yerine belki de İspanya'ya yatkın, oldukça zayıf biri olan Ahmed Paşa geçmiştir ([62]). Fakat o da 27 Nisan 1580'de ölünce, Mustafa Paşa vezir-i azam olmuştur. Bu değişikliklere, diğer personel arasındaki bir sürü değişmeler tekâbül etmektedir: hekim Salomon yerinde duruyorsa da, tercüman Hürrem Bey ortadan yok olmuştur; buna karşılık, eğer üçlü değilse bile en azından ikili casus olan garip Bruti yeniden ortaya çıkmıştır; Margliani gevezeliklerinin ve ihanetlerinin kendini tehlikeye soktuğu bu adamı ihbar ettiyse de, bir sonuç alamamıştır; bu adam Margliani'nin dışında, onun hizmetinde olan Sinan, Aydan, Inglés, Juan de Briones ([63])... gibi bir dizi ajanı da tehlikeye sokmaktadır. Ortaya iki yeni kişi çıkmıştır: Benavides ve Pedro Brea, bunlar Türk kançılaryasında çalışmaktadırlar; birincisi orada kaleme alınan belgelerden fazlasıyla haberdar bir Yahudidir (dini nedeniyle Cumartesi günleri kayıkla gidememektedir); ikincisi ise, belirlenmesi daha güç olan bir kişidir; fakat her ikisi de mutlaka iki taraflı casusturlar. Arada sırada Venedik balyozlarıyla, tekneleri Ekim 1980'de Napoli'de olması gereken Raguzalı tüccar Nicolo Prodanelli ve kardeşi Mari ile karşılaşmaktayız ([64]).

Margliani fiili olarak duruma egemendir, ama bunu bilmemektedir. Bunun sonucunda avantajlarını muhafaza etme konusunda güçlüklerle karşılaşmakta ve onu bizzat vezir-i azamın önünde azarlayan Uluç Ali Reis'in tehtidlerinden korkuya kapılmaktadır. Belki de Uluç Ali'nin bu davranışı, vezirle arasında önceden ayarlanmış basit bir tezgâhtır. Ama endişe vericidir, çünkü diğer kaygılara eklenmektedir. Uluç Ali Reis tersanede "barış görüşmeleri kesildiği için 200 kadırga ve 100 mavna donatma emrini aldığını" açıklamıştır. Fakat Margliani dayanıklı bir adamdır. Yetkin bir şekilde konuşmakta, riske girmekten kaçmamaktadır, ifade ettiğine göre "majestelerinin adına hiçbir şeyi müzakere etmemeye, ne de kapitülasyon sonuca erdirilmeden mektup veya armağan vermemeye" ([65]) kesin kararlıdır. Ve Türk donanmasının İlkbaharda denize açılmaması için büyük gayret sarfetmektedir. Uluç Ali'nin ona karşı şiddet ve ölçüsüzlük göstermesi ([66]) yalnızca kaptan paşanın ona karşı kızgınlığını ve onu sevmediğini kanıtlamaktadır; oyunu kazanan Uluç Ali değildir. 26 Şubat 1580 tarihli, İstanbul kaynaklı bir haber Margliani'nin Türklerle anlaşmasının ([67]) şerefi ve kralın hizmeti açısından olanaksız olduğunu bildirmektedir, oysa bu tarihten önce herşey yolundaydı. Ayın 18'i sabahı hekim Salomon, beraberinde bir anlaşma metni olduğu halde onu görmeye gelmiştir. Hükümdarlar arası bir kapitülasyon değil de, "paşa ile Margliani arasında" bir anlaşma söz konusu olduğundan, protokol güçlükleri bir el çabukluğuyla aşılmış olmaktadır ([68]). Fakat bu noktaya gelininceye kadar, Margliani ciddi bir şekilde sarsılmış ve 7 Martta yazdığına göre, "elli günden beri içinde bulunduğum tehlikenin" ([69]) bir kez daha onu boşlukta bıraktığını hissetmiştir. Bu tarihte de, zaten içi tam anlamıyla rahatlamamıştır. Aynı gün "bütün bu uygulamaların, keşke şu ateş-kes görüşmelerine hiç başlamasaydık dedirtecek bir şekilde patlamasından çok kaygı duyuyorum" diye yazmıştır.

Ancak antlaşma, koşullar tarafından, İran ve Portekiz savaşlarının zorunlukları, üstüne üstlük Doğu'yu perişan eden kıtlık tarafından dayatıldığından ötürü yakındır ([70]). O kadar ki, zavallı Margliani'nin herşeyin kaybedildiğini sandığı her seferinde, müzakereler yeniden başlamaktadır. Hekim Salomon veya başka bir aracı, yeniden gelmekte, paşa yeniden tartışmaya razı olmaktadır. Margliani de yeniden soluk almaya başlamaktadır ([71]). Ve sonra, Margliani'nin padişaha ait olduğunu kabul etmek istemediği, Fas sultanlığı hakkında yeniden bir uyuşmazlık ([72]), veya Portekiz hakkında yeni bir kavga

çıkmaktadır ([73]). Martta Venedik'te, Margliani'nin hapsedilme tehlikesiyle karşı karşıya olduğu ve Uluç Ali'nin onu, geriye kalan gözünü oydurtmakla tehtid ettiği söylentisi çıkmıştır ([74])... Fakat Margliani aynı ayın 21'inde, alışılmış biçimiyle Ocak 1581'e kadar on ay süreyle geçerli yeni bir ateş-kesi paşayla imzalamıştır. İtirazları engellemek amacıyla İtalyanca metin paşada, altın yaldızlı harflerle yazılan Türkçe metin de Margliani' de kalmıştır; o da bu metni Çuniga'ya yollamıştır ([75]).

Bundan sonra yakın gelecek sağlama alınmış olmaktadır. Müzakereler bir süre için uykuya yatmış, iki taraf da bir miktar boş zaman kazanmıştır. Juan Stefano haberi götürmek ve oradan emir almak üzere İspanya'ya gitmiştir. Bu kez Hristiyan alemi durumdan haberdardır. Mayıs başında Roma'da olay öğrenilmiştir ve yapılan işin İspanya'nın eski beyanlarının çerçevesinin içinde kalmadığı farkedilmiştir; örneğin elçi gerçekte müzakereleri kesintiye uğratmak için gönderilmiştir ([76]). Fakat Roma itiraz etmeyi hiç de düşünmemektedir; çünkü bu 1580 yılında o da Akdeniz'i ve İslamiyete karşı savaşı terkederek, İrlanda ve Protestanlara karşı yürütülen savaşla ilgilenmeye başlamıştır.

Milanolunun uygulamalarını yakından izlemiş olan Germigny, onun başarısının altın pahasına satın alındığını iddia etmektedir. Aslında Margliani işini daha çok vaadlerde bulunarak yürütmüştür ([77]). Ve başarısını özellikle koşullara borçludur. İmzadan önce Türkler üzerinde etkili olan son şey, Cezayir'de bir ayaklanma olduğuna dair ürkütücü haberdir. Eğer II. Felipe Akdeniz'de serbest kalırsa (ki donanması da Portekiz olayları yüzünden hazır durumdadır) herşey kaybedilebilirdi ([78]). Venedik bunu anlamıştır; o zamana kadar dışarıda ve hasmane bir tutum içindeyken, tavrını değiştirmiş ve hazırlanmakta olan barış içinde yer almak için çaba sarfetmiştir.

1580 ateş-kesinin, kuşkusuz Charrière'in eski derlemesi ve Zinkeisen'in 1855'te Gotha'da yayınlanmış olan, her zaman yararlı kitabı sayesinde, bilinçli tarih kitaplarının çoğunda kendine bir yer edinildiğini kaydedelim ([79]). Fakat garip bir şey olarak bu ateş-kes, soyut ve istisnai bir olay olarak sunulmuştur, oysa uzun bir zincirin bir halkasıdır. Ve bu zincir olmaksızın oldukça az anlaşılır birşeydir.

1581 anlaşması

Artık İstanbul'da barışın kısa bir süre içinde imzalanacağı konusunda kimsenin kuşkusu kalmamıştır. Fakat bu noktaya gelebilmek için tam bir yıl gerekmiştir. Yaz kesintili görüşmelerle geçmiştir. Kavgalar artık, bitmez tükenmez elkab veya öncelik uyuşmazlıkları üzerinde değil de, habercilerin getirdikleri olaylara ilişkin olmaktadır. 5 Nisanda, Raguza kanalıyla kardinal Enrique'in ölüm haberi alınmıştır. Margliani "bu haber buradaki insanların zihnini biraz karıştırdı. Fakat kan dökmeden ve uzun savaşlara katlanmadan bu krallıkların ilhakıyla, majestelerinin güçlerinin artık ondan korkulacak kadar büyüdüğünü düşünmektedirler. Öte yandan... [artık] majestelerinin, ateş-kese onların istediği biçimiyle zorlukla razı olacağına kani oldular" diye yazmaktadır ([80]). Margliani diğer yönde de, Uluç Ali'nin hareketlerinden korkmaktadır. Onun 60 kadırgayla, oradaki karışıklıkları yatıştırmak üzere Cezayir'e gideceği söylenmektedir. "Ancak başkaları onun buraya bu iş için gitmekle birlikte, aynı zamanda Fas sultanına zarar vermek için de gittiğini iddia etmektedirler. Yolculuğu kesinleşince... buna engel çıkartmaya hazırım" ([81]). Eğer isteği kabul edilmezse, ateş-kes hükümleri tehtid altında kalacaktır ([82]). Kastilya büyük komandörünün de kendi cephesinden düşündüğü ve ona yazdığı budur, herhalde bu konuda başka kanallardan ikaz edilmiştir ([83]). Cezayir seferi sonunda gerçekleşemeyecektir, fakat birçok tartışmanın konusu olacaktır. Tıpkı Ekimde gelen, Alba dükünün Don Antonio'ya karşı kazandığı zaferin haberinin olduğu gibi. Dükün askerlerine bu vesileyle 200.000 *doublon* dağıttığını öğrenen paşa hemen

Margliani'ye birini göndererek, bu dağıtımın nedenini ve bir *doublon*'un ne kadar ettiğini sormuştur. Margliani bir *doublon*'un iki ekü ettiğini açıklamakta acele etmiş ve sözlerinden kuşku duyulmaması için paşaya bu paralardan on tane kadar göndermiştir... Paşa, pekalâ, Juan de Estefano ne yapıyor diye sormuştur. Bu kadar gecikmenin nedeni nedir ([84])? Böylece iki taraf arasındaki hem kuşkulu hem de gayrı ciddi konuşma tarzı görülmektedir. Bu konuşmalar yazın olmaktadır, ancak kışın ciddi bir şekilde konuşulmaya başlanacaktır.

Aralıkta durum birdenbire yeniden gerginleşmiştir ([85]): Don Juan de Estefano gelmemiştir ve paşanın İspanya'nın barış yapma emrini gönderip göndermediğini öğrenmekte acele etmesi nedeniyle, Margliani'nin etekleri fena halde tutuşmuştur. Ne yazık ki, Margliani'nin elçiliğinin son aylarını izleyebilmek için bazı mektuplar eksiktir. 10 ilâ 20 Aralık arasında Türk istekleri daha kesinleşmişe benzemektedir. Ve daha da can sıkıcı olmuşlardır, çünkü Margliani tam bu sıralar o kadar beklediği emirleri almıştır (bu emirlerin Juan de Estefano ile birlikte mi, yoksa o olmadan mı geldiklerini belirtmemektedir), bu emirler kafasını bir miktar karıştırmıştır. Kral ona, "kabul edilebilir bir eşitlik" uygulamanın güçlüğü karşısında, kurallara uygun bir ateş-kesten vazgeçtiğini söyletmektedir. Gerçekte, imparatorluğun müzakerelerini mukim bir elçiyle yürüttüğü türden bir anlaşmayı reddetmektedir ([86]).

Ne yapması gerektiği nihayet saptanan Margliani, mümkün olduğunca çacuk davranmıştır. 28 Aralık tarihli bir mektubunda, Yeniçeri ağasıyla 3 kocaman saat boyunca konuşurken görülmektedir. Yeniçeri ağası 27 Aralıkta gün doğmadan önce, onu Galata' dan İstanbul'a götürmesi için kayığını göndermiştir. Nicolo Prodanelli görüşme esnasında tercümanlık yapmıştır. Margliani bundan memnun kalmıştır: "diğer herkesten daha akıllı ve yetenekli" diye yazmıştır. Onu seçmesinin nedeni, görevi konusunda sıkıntılı olması ve ağaya anlatacaklarını nasıl söyleyeceğini iyice bilmemesidir. Ağa onun söylediklerinden hiçbir şey anlamamıştır. Margliani'nin padişahın elini öpmeye gidip gitmeyeceğini sorunca, o da eğer kapitülasyon olursa evet, erteleme olursa hayır diye cevap vermiştir. Ağa gene anlamamıştır. Sonra daha basit ve daha kesin sorular sormuştur. Margliani kalacak mıdır? "Ona hayır cevabını verdim. Neden diye sordu. Ben de ona, alınan kararlar doğrultusunda ticaret olmayacağına göre, bu gerekli değil diye cevap verdim. Bu sözleri hafif bir tebessümle söyledim ve ona gerçeği söylemek istediğimi ilâve ettim: yani iki nedenden ötürü bu kararı aldığımı, bunlardan birincisinin, buradaki uygulamayı pek nazikâne bulmadığım, ikincisinin de Fransız elçilik sekreterinin Hristiyanlığın geçtiği heryerine (dönerken) öncelik ilânı konusunda yaydığı söylenti olduğunu anlattım" ve bunu Fransa'ya götürmüştür.

Ve İspanyol elçisi delillerinden fazla emin olmadığından, Valide Sultan'a 5.000 ekü pişkeş çekmiş, o da daha fazlasını isteyerek durumdan yararlanmıştır. Aynı anda, belgeyi Napoli'ye göre gönderdiği bahanesiyle, kralın kendine verdiği yetkiyi belli etmemeye çalışmaktadır ([87]). Oldukça becerikli bir şekilde kıvırtmaktadır, çünkü 10 Aralıkta ikaz edilmesine rağmen, rakiplerini yılın sonundan önce hemen hemen ikna etmiştir. 4 Şubatta İstanbul'dan gönderilen birçok mektup ve haber, çeşitli yönlere ateş-kesin üç yıl için imzalandığını ilân etmektedirler ([88]). Margliani aynı gün Don Juan de Çuniga'ya şöyle yazmaktadır ([89]): "27 Aralık St. Jean günü çavuş paşanın yanına giderek ona, bana majestelerine layıkmış gibi gelen kelimelerle görevimi anlattım, adı geçen paşayla birkaç kez daha karşılaştım ve sonuncusu olan ayın 25'indekinde beni hükümdarının kararını bildirmek ve bana ayrılmam ve majestelerine haber vermem için izin vermek üzere çağırttı. Benim, iyi bir anlaşma sağlanması için elimden geleni yapacağımı umut etmekteydi ve bu arada üç yıllık bir ateş-kes ilân edilecekti". Germigny'nin bu konuda bize söylediklerine göre, anlaşma eski ateş-keslerin hemen hemen tekrarıydı, yalnız şu farkla

ki, bu kez üç yıllık olarak öngörülmüştü ([90]). Haberi üç Martta alan Napoli kral naibi bunu II. Felipe'ye aktarmakta acele etmiş ve kendi kanısına göre Margliani'nin çok iyi pazarlık yaptığını, ama acaba papanın bu işten kesenin ağzını biraz sıkmak için yararlanıp yararlanmayacağını kendi kendine sorduğunu ilâve etmiştir ([91]).

Evet acaba papalık ne diyecektir? Don Juan de Çuniga Roma elçisi olduğundan, bu konuyu herkesten fazla düşünmektedir. Önceliği almanın temkinli olacağı sonucuna vararak, 4 Martta ([92]) Roma'nın dikkatine şu çok özel anlatıyı yazmıştır. Margliani'ye kendi zamanında, kralı mazur göstermek üzere en iyi nedenler seçerek, II. Felipe'nin ateş-kes istemediğini anlatmıştır. Fakat İstanbul'da hemen, Portekiz Savaşı bitene kadar zaman kazanmak üzere, padişaha yalan söylettiği nedeniyle Margliani'nin hapsedileceğinden söz edilmiştir. Türklerin böyle şeyleri yapabilecekleri bilinmektedir. Bu durumda zavallı şövalye, canını kurtarmak için bir yıllık bir ateş-kes için söz vermiştir. Türkler sürenin üç yıl olmasını istemişler ve şövalye de bu sayede Hristiyan alemine geri dönebilmiştir. Fakat eğer Türklere karşı herhangi bir işe girişilmek istenirse, bu bağlantıyı kopartmak basit olacaktır, çünkü bir yandan "zorla" kabul ettirilmiştir ve öte yandan korsanlar anlaşmayı bozmak için binlerce fırsat sağlayacaklardır. Geçerken, kötü olanın Türklere karşı bir girişimde bulunmanın bizim için olanaksız olduğu söylenmiştir, çünkü "elimizde çok iş vardır". Fakat ateş-kes tek başına hiçbir şey ifade etmemektedir...

Gene bu 1581 yılında Venedikli bir elçi kral naibinin söylevlerini tekrarlamıştır ([93]). Bunlara inanmakta mıdır? Bunlara Roma'da inanılmakta mıdır? Herhalde olaylar fazla değişilmemiştir. Herşeyden önce İrlanda'da İngiltere'ye karşı eyleme geçmek söz konusudur. Ve papanın görüşüne göre, acaba Adaya karşı İspanya'dan başka kim eylem yapabilir ki ([94])?

Bu durumda o dönemin insanları arasında hiçkimse, Venediğin ihanetinden olduğu gibi, İspanya'nın "ihaneti"nden söz etmemiştir. Kuralı doğrulayan yegâne istisna olarak, İspanyol kilisesi şiddet, enerji ve çok yüksek sesle itiraz etmiştir. Bunun nedeni, diğer herkesten fazla Haçlı idealine bağlı olması değil de, savaşın sona ermiş olmasından ötürü, bunun sonucunda o nedenle yaratılmış ve sürdürülmüş vergileri artık ödemek istememesidir. Ama bu talebi beyhude olacaktır.

İspanya'ya ihanetten ötürü dava açanlar tarihçiler olmuştur. Aslında Watjen ve R. Konetzke'nin birkaç satırını nitelemek üzere, dava kelimesi biraz fazla kaçmaktadır. Sonuncu tarihçi "Türklere karşı olan savaş böylece nihai olarak terkedilmişti. Bununla birlikte İspanya'nın yüzyıllık bir geleneği sona erdi. Yarımadanın manevi güçlerini mahmuzlamış ve biraraya toplamış olan, İslamiyete karşı manevi savaş varolmaktan çıkmıştı. Kuşkusuz *Reconquista* ve onu Kuzey Afrika'ya doğru uzatan fetih akınları, saf dinsel savaşlar değillerdi. Ancak bu girişimleri sürekli olarak canlandıran, genişleten ve bunları İspanya'da ortak ve büyük bir eser gibi hissettiren şey, dinsel zihniyet olmuştur. İspanyol ilerlemesinin en kuvvetli itici gücü felcolmuştur" diye yazmıştır ([95]).

Eğer bütünsel evrim ele alınacak olursa haklı, ancak birçok noktada haksız bir yargı. İspanya'nın fışkıran dinsel gücü, 1580'li yıllardan sonra yön değiştirmiştir. Sapkınlığa karşı savaş, aynı zamanda savaşın içerdiği alışılmış alaşımlarıyla birlikte, dinsel bir savaştır da. Zaten Kuzey Afrika yönünde ve Türkiye'ye karşı birkaç girişim daha olacaktır -1593'ün aslında önemsiz sahte savaşı-.

1580 yıllarının herşeye rağmen, İspanya'nın İslamiyet karşısındaki tarihinde, hatta bu tarih geçmişte söylendiğinden çok daha kesintili, parçalanmış ve beklemeli olsa bile, bir kopuş meydana getirdiği kesin bir olgudur. Margliani'nin elçiliğinden sonra fiili bir barış durumu yerleşmiştir. 1581 ateş-kesi 1584, hatta 1587'de tekrarlanmışa benzemektedir ([96]). Ve husumetler yeniden belirdiğinde, bunların geçmişin çok büyük savaşlarıyla

ortak hiçbir yanları olmamıştır. Ateş-kes, İspanya'nın belâdan becerikli sıyrılmalarından başka birşey olmuştur ([97]).

Bu nedenlerle İspanya'nın 1581'de ihanet ettiğini söyleyebilir miyiz? Eğer böyle birşey varsa, en kötüsü bizzat kendine, geleneğine, kendi varlığına ihanet etmiş olurdu. Fakat bir ülke söz konusu olduğunda, bu ihanetler çoğu zaman zihniyet durumlarından ibarettirler. İspanya her hal-ü kârda ne Akdeniz Hristiyanlığına ihanet etmiş, ne Venediği muhtemel bir intikama terketmiş, ne de güç olan savunmasının üstlendiği İtalya'yı kendi haline bırakmıştır. Türkiye ile anlaşma yapmış olmayı kim eleştirebilir? Türkiye'yi Avrupa ailesinin içine sokan İspanya değildir. Akdeniz'deki büyük savaş, bizzat büyük devletlerin bile olanaklarını aşmaktadır. Siyasal canavarlar, denizin kendilerine ait yarısını ellerinde tutmakta zorlanmaktadırlar. İhanet ile, mücadeleden çekilmek arasında fark vardır. Bu tartışılması güç ve karanlık yıllar süresince meydana gelen ve savaşı aniden Akdeniz dışına taşıyan terazi hareketi ikilidir: bir yandan İspanya'yı Portekiz'e ve Atlantiğe doğru, Akdeniz'in kapalı alanından çok daha büük bir denizcilik macerasına çekmekte; öte yandan da Türkiye'yi İran, Asya'nın derinlikleri, Kafkaslar, Hazar Denizi, Doğu Anadolu ve daha sonra da Hind Okyanusu'na doğru atmaktadır.

2. Savaş Akdeniz'in merkezinden uzaklaşıyor

Her zaman açıklayamamakla birlikte, Türk savaşının geniş salınımlarını bilmekteyiz. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının en kısa özeti bile bunları parlak bir şekilde işaret etmektedir ([98]). Türk gücü yıllar geçtikçe, Asya, Atlantik, Akdeniz, Kuzey Balearlar yönlerinde salınmıştır. Bu hareketlerin herbirine, karşı konulması mümkün olmayan ilerlemeler tekâbül etmektedir. Eğer bir ritmli tarih varsa, işte tam da budur. Ama tarihçilerin bireylere önem verdikleri ölçüde de karanlık bir tarihtir. Tarihçiler derin hareketlere (örneğin Türk İmparatorluğu'nun Bizans İmparatorluğu'ndan miras aldığı ve onu sürdürürken tahrip ettiği şeyler), Türk gücünün dış dünya üzerinde onun aracılığıyla ağırlık yaptığı büyük saldırı cepheleri arasındaki gerekli telâfileri sağlayan şu siyasal fiziğe karşı pek fazla bir ilgi duymamaktadırlar.

Türkiye İran'a karşı

1578-1590 arasındaki Türk tarihine bizim için içten ulaşmak mümkün değildir ve örneğin Hammer'in anlatısının dayandığı vekayinameler, büyük sorunları ancak olaysal terimlerle ortaya koymaktadırlar.

Sonra, tarihçiler olarak elimizden kaçan, aslında hemen hemen tutarlı ve anlaşılır olan Türkiye olmakla kalmamakta, onun ötesinde İslamiyetin şu diğer biçimi, cahili olduğumuz şu diğer uygarlık, İran mekânı da elimizden kaçmaktadır. İran, Türkiye ve Ortodoks Rusya arasındaki alanları da bilemiyoruz... Nihayet, şu diğer kavşak olan Türkistan'ın rolü nedir? Bu toprakların ötesinde güneye doğru, Portekiz'in iyice egemen olamadığı ve İspanya'nın da 1580'den itibaren aslında gerçekte olduğundan çok, teoride omuzlayacağı trafikleriyle muazzam Hind Okyanusu uzanmaktadır.

İşte 1577-1580 yıllarından itibaren Türkiye'nin Akdeniz'e sırtını dönmesine yol açan bu mekândır. Bu muazzam sırt dönme, İspanya'yı Atlantik'e doğru fırlatanı kadar güçlüdür. Okyanus Avrupa'nın yeni zenginliği idi. Acaba Türkiye'de Asya'ya yönelerek zenginliğe doğru mu dönmüştü? Hiçbir metin bize bunun böyle olduğunu söylememektedir ve bilgilerimiz o kadar süreksizlerdir ki, bu konuda ancak izlenmeler yardımıyla ilerleyebiliyoruz.

Vekayilerin kesin bir dille ifade ettiklerine göre, İran o sıralar müthiş siyasal güçlüklerle karşı karşıyadır. 1522'den beri İran'a hükmeden Şah Tahmasp, 1576 Mayısında katledilmiştir ([99]); bu cinayetin hemen arkasından yeni hükümdar Haydar Şah da katledilmiştir; tahtın boş kalmasıyla korkunç hapishanesinden çıkartılan Şah İsmail ise 24 Eylül 1577'ye kadar, yalnızca 16 ay süreyle hüküm sürecektir; nihayet tahta, geleceğin Büyük Abbas'ının babası olan yarı-kör biri olan Muhammed Hüdaberdi çıkacaktır; bu ve diğer birkaç olay (özellikle Gürcü, Çerkes, Türkmen ve Kürt kabilelerinin çözülmesi güç rolleri) İran'ın zayıflığını anlamamıza yardım etmektedirler; bunlar Türk sınırındaki önderlerin, özellikle de Hüsrev Paşa'nın girişimlerini ve yıllar boyunca denize kurban edilen bütün Türk kara "askerlerini", bir Sinan Paşa'nın, bir Mustafa Paşa'nın siyasetlerini açıklamaktadır... İran merkezinde parçalanmaktadır; bundan yararlanmak söz konusudur.

1578'de İstanbul'dan İran'ın kuzeyindeki hükümdarlara, yerinde oturan veya oturmayan, boyun eğmiş veya eğmemiş, güçlü veya güçsüz, Şirvan, Dağıstan, Gürcistan, Çerkezistan hükümdarlarına mektuplar gönderilmiştir. Bu mektuplardan bir düzine kadarı tarihçi Ali'nin yeni İran Savaşı'nın birinci seferinin vekayinamesi olan *Zafername*'sinde korunmuştur ([100]). Bunlar "eski Şirvan hükümdarının oğlu Şahruh Mirza, Kumuklar ve Kayatlar hükümdarı Şemka'ya; Dağıstan'da Hazar kıyılarındaki Tabazeran Valisi'ne; Erivan ile Şirvan arasındaki toprakların efendisi Levend oğlu İskender'e; Bakş Atşuk bölgesinin (Imhret) efendisi Ionarssab oğlu Yorgi'ye; Guryel'in efendisine; Mingrellia hükümdarı Dadyan"a hitap etmektedirler. Bu ad sağanağı Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki alanı gündeme getirmektedir; bu aynı mekân daha 1533-1536 ve 1548-1552 arasında, Kanuni Süleyman'ın İran'a karşı yürüttüğü savaşların arka planında yer almaktadır.

Bu aradaki ülkeler hakkında ne kadar az şey bilirsek bilelim. Van bölgesindeki Türk sınırı veya 1576-1578 yıllarının Kızılbaş İran'ını ne kadar az tanırsak tanıyalım, Türklerin emperyalizminin bu sıralar Hazar'a doğru yönelmiş olması muhtemeldir. Söz konusu olan hiç de denizi tutmak değildir, fakat oraya bir girişin sağlanması İran'ın Mazenderan kıyılarını doğrudan tehtid etmek için yeterli olacaktır -bu denizde kadırgalar pek bilinmediğinden, daha da etkili olacaklardır-. Batılı haber kaynakları bu stratejik amacı ve Don-Volga kanalının açılma tasarısını daha 1568 savaşından beri bildirmekteydiler. Fakat acaba Türklerde Türkistan'a, Rusların 1556'da Astrakan'ı işgâl ederek kestikleri Asya'nın iç yollarına ulaşma arzusu yok muydu? Türkistan, herşeye rağmen İpek Yolu demekti. İran yüzyılın sonunun ve Şah Abbas'ın büyük saltanatının ona sağladığı ekonomik yenileşmenin bir bölümünü bu iç Asya yollarına borçluydu. Bu iç yollar aynı zamanda, çok uzaklardan İngiliz tüccarlarını cezbetmeye ehil ve Ermeni tüccarlarını Hind Okyanusu'nun tüm ülkelerindeki, Asya'daki ve Avrupa'daki Türk topraklarındaki şaşırtıcı yayılmalarında -bunlardan bazıları 1572'de Danzig'e ulaşmışlardır- ([101]) ifadesini bulan kentlerin, görünür gelişmelerinin kökeninde de yer almışlardır. Dünya ölçeğindeki bu ticaretin önemli bir merhalesi olan Tebriz cazip bir avdır.

İran'ın zayıflığının yarattığı fırsat, rakiplerine karşı aşikâr bir teknik üstünlükleri olan Türkleri daha da fazla cezbetmektedir. İran cephesinde hiç top yoktur ve çakmaklı tüfek de çok azdır; Türkler de bunlardan yana pek zengin değillerdir, ama bunlara sahiptirler, bu yeterlidir. Ve önlerinde bu adı hakeden hiçbir müstahkem yer yoktur. Geniş Türk-İran sınırları boyunca yer alan yegâne korunaklar, bazıları doğal, bazıları da İran hükümdarlarının tedbirlilikleri sayesinde düzenlenmiş stratejik çöllerdir ([102]).

Türkler ile İranlılar arasındaki bütün savaşlarda kuşkusuz din de bir rol oynamaktadır: fetvalar "Şii köpeklerine" ([103]), şu sapkınlara, şu "kızılbaşlara" ([104]) karşı yürütülen savaşların mümince ve adeta kutsal yanını vurgulamışlardır. Üstelik "İran dinine"

mensup Şiiler Anadolu'nun içlerine varıncaya kadar, Asya'daki Türk topraklarının heryerinde vardırlar. Bunlar 1569'da ayaklanmışlardır ([105]). Fakat Batı'da olduğu gibi, Doğu'da da tamamen dinsel savaş yoktur. Türkler İran yollarına düştüklerinde, her türden ihtirasla hareket etmişlerdir; ve yukarıda saydıklarımıza insan, yol ve mali gelirler bakımından zengin Gürcistan'ın cazibesini de eklemek gerekir...

Bu, büyük, güçlü bir Türk siyasetinin varolduğu anlamına mı gelmektedir? Evet böyle bir siyaset vardır. Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümüyle başladığı söylenilen sözümona gerileme, yanlış bir ölçümdür. Türkiye hiç de vahşi olmayıp, tersine örgütlü, disiplinli, üzerinde iyice düşünülen muazzam bir güç olarak kalmaya devam etmektedir. Eğer Doğu'ya yönelmek için Akdeniz'in bilinen topraklarını aniden terkettiyse, bu onun "gerileme" halinde olduğunu ilân etmek için bir neden değildir. Türkiye kaderini izlemektedir.

İran'a karşı savaş

Savaş Türkler için de tüketici bir deney olmaktan geri kalmamıştır.

Kıbrıs fatihi serasker Mustafa Paşa'nın komutasındaki 1578'deki ilk sefer, daha işin başında, gelecekteki tüm büyük güçlükleri haber vermiştir. Türkler bu sefer esnasında, hepsi de çok pahalıya malolan (örneğin Gürcistan sınırındaki Şeytan Kalesi'nde 9 Ağustos 1578'deki gibi) ([106]) büyük zaferler kazanmışlardır. Tiflis'e giriş kolay olmuşsa da, ordunun Tiflis'ten Konak'a ve bu nehirden itibaren ormanlar ve bataklıklar boyuncaki uzun yörüyüşü, bunun tersine çok zor olmuştur. Yorgunluğa eklenen açlık orduyu biçmiştir, ayrıca İranlı Hanlar da onu hiç rahat bırakmamışlardır. Ancak Türkler Eylülde Konak Nehri kıyılarında bir kez daha muzaffer olmuşlardır. Gürcistan'ın büyük bölümü ellerine geçmiştir. Serasker Eylülde burayı 4 eyalete bölerek, başlarında beylerbeylerin olduğu birlik ve topçu bırakmıştır; beylerbeylerin yetkileri arasında, özellikle İranlıların Şirvan'dan ipek üzerinden aldıkları olmak üzere, bu zengin eyaletlerin vergilerini de toplamak yer almaktadır. Serasker aynı zamanda yerel hükümdarların arasını bulmuş ve bunlar Türk fethini oldukça olumlu karşılamışlardır. Sonbahar gelince serasker Mustafa Paşa "beş çarpışma ve hastalıklar" yüzünden biçilmiş ([107]) ordusuyla birlikte, kışlayacağı Erzurum'a kadar geri çekilmiştir.

Bu ilk sefer hangi güçlükleri ortaya çıkartmıştır? Herşeyden önce hasmın inatçılığını; sonra da geçitlerinde vahşi ve ani sürprizler yapmaya ehil yerli halkın tutarsızlığı; özellikle de mesafeler, menzillerin çokluğu, yol koşullarının sertliği, dağlar, ormanlar, bataklıklarla kesintiye uğrayan, her kış insanlık dışı bir iklimin boyunduruğuna giren, verimliliği eşitsiz dağılmış bir ülkede yaşamanın olanaksızlığı. 1569 "Rusya" seferinde olduğu gibi, Türke karşı çıkan mekân olmaktadır. İstanbul'dan -çünkü ordu İstanbul' dan yola çıkmıştır- Erzurum'a gitmek için altmış beş menzil; Erzurum'dan Aras'a da (ki sefer buradan öteye geçmemiştir) altmış dokuz menzil bulunmaktadır; tabii geri dönerken de bir o kadar daha menzil vardır. Bu uzun mesafe savaşları için, yükü az olan süvari en iyi silahtır. Batı tipinde ağır lojistik hizmetler, piyade ve topçu ile donanmış bir ordu buraya uygun düşmemektedir ([108]). İdeal alet, 1568 seferinde de hizmet vermiş olan Tatar süvarileridir. Ancak bu süvarilere destek sağlamak ve onları güçsüz kaldıkları dağlık kesimlerde değil de, Kafkasların kuzey ve güneyinde, özellikle de kuzeyinde kullanmak gerekmektedir (bunun geçerliği 1580'de Osman Paşa komutasındaki akın vesilesiyle teyid edilecektir). Fakat daha sonra bu harab olmuş ülkelerde nasıl yaşanacaktır ve buraların işgâli nasıl başarılacaktır?

İranlılar her hal-ü kârda kıştan yararlanmasını bilmişler ve 1578-79 kışı esnasında saldırıya da geçmişlerdir. İranlılar korkunç Asya soğuklarına, üslerinden uzak, kötü

barınaklarda yaşayan, üstelik Akdeniz iklimine alışık hasımlarından daha fazla dirençliydiler. Türk destek noktaları ilk sıkıntılara direnmişlerdir. İkincisinde ise bazıları çökmüşlerdir; böylece örneğin Şirvan boşaltılmış ve buradaki garnizon Derbent'e çekilmiştir. Kış müthiştir. Suriye'den gelen haberlerin ürkütücü olmasında şaşılacak bir yan yoktur ([109]). İstanbul'daki İspanyolları haberdar eden ajanlar bundan sevinç duymaktadırlar. Bunlardan biri ([110]) "Majestelerinin (Katolik krala) bir elçisinin geleceği... öğrenildi. Bu bana çok üzüntü veriyor, çünkü zamanı değil. Eğer gelmesi gerekiyorsa, bu işi büyük bir donanmayla birlikte yapması iyi olurdu" diye kaydetmektedir. Gözlemciler savaş sürecektir, diye sonuca varmaktaydılar ([111]) İran'ın büyük talepleri vardır ([112]). Venedik'teki İspanyol elçisi 8 Temmuz 1579'da "Mezopotamya'yı talep etmekle yetinmeyen İranlı, Türklerin kendi mezheplerini terketmelerini de istemektedir" diye yazmaktadır ([113]).

Bunun anlamı Türk talihinin tersine dönmesinin bir bozguna benzemeye başlamış olmasıdır. Tesadüfün İstanbul'a geri getirebildiği bu korkunç kış savaşının muharipleri, onları gören herkesi alt-üst etmişlerdir ([114]), çünkü insan sefaletinin birer imgesi haline gelmişlerdir. Ancak padişah tasarılarından vazgeçmeyi düşünmemektedir 1579 yılının tümü -en azır·dan yararlı mevsim- serasker tarafından güçlü Kars Kalesi'nin inşaı için harcanmıştır. Bu durumda Erzurum'da yeniden asker biriktirmek, erzak yığmak ([115]), Trabzon'a 40 kadırga yükü mühimmat, top ve kereste göndermek ([116]) ve aynı anda da Tatar hanı ve bazı Hind hükümdarlarıyla önemli pazarlıklar yapmak gerekmiştir. Fiili durumda Kasbin ve Şirvan civarında İran süvarisinin tehlikesinin büyüklüğü sürmektedir, üstelik söylendiğine göre, Gürcüler onlarla anlaşmışlar ve onlara rehine vermişlerdir ([117]).

Fakat güneyde Kars Kalesi emek gücünün artırılması pahasına yükselmektedir ([118]). Tanıklar İstanbul'a, artık Osmanlıların bir düşman saldırısına karşı korunaklı olduğunu anlatmaktadırlar; Margliani "bu haber Büyük Senyör tarafından çok takdir edilmiştir ve bunda çok haklıdır. Çünkü dedesi Sultan Süleyman'ın yapamadığını yapmış olmaktadır, ki o büyük bir komutandı. Geçen iki gece boyunca padişahın sarayından donanma fişeği atıldı ve şenlik yapıldı. Bu haberin onu gerekenden fazla gururlandıracağından korkarım" diye yazmıştır. Fakat birkaç gün sonra şöyle yazmaktadır-: "Servan'ın (Şirvan?) başına geleninin Kars'ın da başına geleceğini düşünerek teselli buluyorum, burası da Türkler tarafından aynı şekilde zaptedilmiş ve tahkim edilmiş, sonra da Türklerin büyük bir kaybı olarak İranlıların eline geçmişti" ([119]). Venedik'te -Venedik haberlerinin değeri bilinmektedir- kalenin Haleb'in yarısı kadar büyük olduğu ve çevresinin üç mil uzunluğunda olduğu anlatılmaktadır ([120])!

Öte yandan, İranlılar bu 1579 kışında maksatlı bir şekilde savunmada kalmışa benzemektedirler. Venedik'te bunun nedeninin Türk saflarında ortaya çıkan vebadan ötürü olduğu söylenmektedir ([121]). Biz ise, Türk güçleri ve topçusu korkusu ile, müttefikleri olan kışın gelişini beklemeleri nedeniyle olduğunu düşünüyoruz. Ancak İran tehtidi hep oradadır. Venedik'te, sınırda 250.000 İranlının bulunduğundan söz edilmektedir ([122]). Ama Venedik'te. Fakat bizzat İstanbul'da Kars'ta Türklerin sağlam bir engel oluşturmalarına karşılık, 1578 fethiyle ele geçirilen toprakların kalbi olan Tiflis'in düşman tarafından kuşatıldığı öğrenilmiştir ([123]). Venedik'te Eylülde -yoldan meydana gelen gecikmeleri hesaba katmak gerekir- seraskerin askerlerini Erzurum'dan Kars'a getirmedeki güçlüklerinden, hatta Yeniçeriler ile Sipahilerin ayaklanmalarından söz edilmektedir. Bunları, daha ileri gitmemek için bir bahane arayan seraskerin bizzat tahrik edip etmediği sorulmaktadır ([124]). Ekimde İstanbul'da resmi bir iyimserlik hüküm sürmektedir. istendiğinde İranlıyla barış yapılabilir Ancak buna rağmen Mustafa Paşa kışlama emri almıştır ve söylendiğine göre birliklerini Erzuruma'a değilde, çok daha batıya,

Amasya'ya kadar geri çekme emri de almıştır ([125]). Çok sıkıştırılmış bir durumda olan Tiflis gene de Sokollu Mehmed'in oğlu Hasan Paşa sayesinde kuşatmadan kurtulmuş ve onun gayretleriyle çok büyük ölçekte iaşe edilmiştir ([126]). Fakat kış gelmektedir. Ve kısa bir süre sonra Tatar birliklerinin büyük kısmı, iyi mevsim süresince çiğnedikleri Dağıstan'ı terkedecektir ([127]). Geçerken, söz konusu olanın küçük bir birlik olduğunu (Hummer'e göre 2.000 süvari) ve bunun bir ay kadar bir sürede, Kafkasların kuzeyinden itibaren Kırım'ı Hazar Denizi üzerinden Derbent'ten ayıran, adeta çöl olan muazzam mesafeyi aşmayı başardığını kaydedelim. Bu durum, Doğu Anadolu ile Güney Kafkasların insansız dağlık bölgelerinden daha uygun bir istila yolunun varlığını işaret etmektedir.

Sokollu Mehmet Paşa'nın ölümü ([128]), Ahmet Paşa'nın kısa vezir-i azamlığı, Sinan Paşa'nın Erzurum ordusu komutanlığına atanması ([129]), sonra da Gürcistan üzerine yürürken vezirlik mertebesine yükseltilmesi, savaş koşullarını hissedilir bir şekilde değiştirmemiştir. Yaz süresince Sinan Paşa ordusunu uzun hatlar halinde Erzurum'dan Tiflis'e kadar ilerletmiştir. Sinan Paşa Gürcistan'daki Osmanlı fethini yeniden örgütlemiş, sonra askerlerinin bir başasarısızlığının intikamını almak üzere, bir süvari harekâtına girişerek güçlü Tebriz kentine büyük bir darbe indirmeye karar vermiştir. Ancak, bunun devamını getirmekten çabucak vazgeçmek ve Erzurum'a geri çekilmek zorunda kalmıştır. Zaten barış müzakereleri de başlamıştır. Sinan Paşa İstanbul'a giderek bu görüşmelere katılma iznini elde etmiştir. Müzakereler kısa bir süre sonra bir cins silah bırakışmasıyla sonuçlanmıştır, bu 1582 yılı için geçerlidir. İran elçisi İbrahim 29 Mart 1582'de "maiyetinde yılın günleri kadar insan" olduğu halde İstanbul'a gelmiştir ([130]).

Fakat Gürcistan'daki zorluklar Türk ordusunu bazı faaliyetlerde bulunmaya zorlamıştır. 1582 yılı boyunca, gelecek kışı düşünerek, Tiflis'i Erzurum'dan iaşe etmek gerekmiştir ([131]). Oysa kervanlar Gürcüler ve İranlı savaşçılar tarafından pusuya düşürülmüşlerdir. Tiflis'in durumu dramatik hale gelmektedir. Aynı anda İran elçilik heyeti çabucak geri dönmüştür. Bu başarısızlıklar dizisi, savaşa karşı olduğu söylenilen Sinan Paşa'nın azline ve sürgüne gönderilmesine yol açmıştır. Yerine 5 Aralık 1582'de, daha önce Ocak 1581'de Margliani ile anlaşmanın son bölümlerini görüşürken gördüğümüz Çavuş Paşa atanmıştır.

Bu iç bunalıma rağmen savaş sürmüştür. Savaşın komutası, bu vesileyle vezir yapılan Rumeli beylerbeyi Ferhad Paşa'ya verilmiştir. Ferhad Paşa 1583 ve 1584 yıllarında savaşın sorumluluğunu taşımıştır. Meşguliyeti, bizzat Padişahın emirleri doğrultusunda, çatışma konusu olan sınırların tahkimatına yönelmiştir. Bunun sonucunda, 1583'te Erivan gibi büyük bir kale; 1584'te Lori ve Tomanis arasında bir dizi kale ve tahkimat yapılmıştır. Böylece çok ilginç birşey olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda kaleleri, garnizonları ve iaşe kafileleriyle, Batı tarzında bir sınır oluşmaktaydı. Bu bir temkinlilik siyasetidir, ama aynı zamanda parlak bir yanı olmayan ve askere zor gelen bir sabır siyasetidir de.

Ancak Kafkasların kuzeyinde (ateşkes burada fazla samimi olmamıştır) 1582'den itibaren ve 1583-84'de, Tatar steplerinden itibaren ve Dağıstan Valisi Osman Paşa'nın rızası dahilinde, çok daha canlı başka bir savaş başlamıştır. Bu savaş fazla bir çabayı gerektirmeden , Karadeniz'den Hazar Denizi'ne ilerlemiştir. Padişah'ın emriyle Kefe'ye büyük güçler yığılmıştır ([132]); buraya asker dışında malzeme ve yiyecek ile, seksen altı yük altın gönderilmiştir: insani açıdan zor ve tüketici olan İran savaşları, tabii ki büyük miktarda para da yutmaktadır. Kısa bir süre sonra cami varlıklarının kullanılmasından söz edilecektir. Ancak 1583 tarihli bir İngiliz raporu, asker maaşı ödemek üzere, İranlıların gümüş külçe ve sikkeler yüklediklerini tasvir etmekteydi ([133]). Türk altını, İran gümüşü, zıtlık yeniden karşımıza çıkmaktadır.

Kefe'de Cafer Paşa'nın komutası altında oluşturulan seferi güç, Don'u aşabilmek için iki hafta harcamıştır. Yolunu bulabilmesi için Kafkasların kuzeyinde bölgelerinden geçtiği kabilelere tazminat vermek ve yabani geyiklerin kaynadığı çöllerde uzun süren bir yolculuk yapmak gerekmiştir ([134]). Seksen günlük bir yürüyüşten sonra, ordu 14 Kasım 1582'de Derbent'e varmıştır, ve bitkin bir durumda olduğundan kışı burada geçirmiştir. İlkbaharda küçük birlik Osman Paşa'nın komutasında yeniden yola çıkmış İranlıları ezmiş ve Bakû'ya kadar ilerlemiştir. Sonra, Osman Paşa Cafer Paşa'yı Dağıstan'a yerleştirmiş ve askerlerinin geri kalanını Karadeniz'e doğru geri çekmiştir. Geri çekilmesi esnasında zorlukların en büyükleriyle karşılaşmıştır: Terek ve Kuban yakınlarında Ruslarla tekrarlanan çarpışmalardan sonra, Kefe'ye ulaştığında, fazla sadık müttefikler olmayan Tatarlar tarafından kuşatılmıştır; en azından sözlerini tutmakta pek duyarlı olmayan Tatarlar, Osman Paşa'nın isteğinin tersine, Hanlarını tahttan indirmeyi reddetmektedirler. Tatarları hizaya getirmek için Uluç Ali'nin komutasındaki bir Türk kadırga filotillası göndermek yeterli olmuştur. Eğer kaynaklarımızın verdikleri rakamlar doğruysa, Osman Paşa'nın yanında yalnızca 4.000 asker olduğunu kaydedelim: bu rakam, bu olağünüstü seferin ölçüsünü vermektedir. Osman Paşa İstabul'a varınca padişahın çok sıcak bir kabulüne mazhar oldu, Sultan dört saat boyuca onun uzun öykülerini dinledi. Bu kabulden üç hafta sonra da vezir-i azamlığa atanmıştır. Ve padişah ona Tebriz'i alma göreviyle birlikte, Erzurum ordusunun komutasını vermiştir.

Sonunda kendiliğinden gerçekleşen, Kırım'a barış getirilmesi işiyle tüm kış boyu uğraşan yeni Türk ordusu başkomutanı, yazın gelişiyle birlikte, Erzurum'dan sayısı bilinçli olarak düşük tutulmuş bir orduyla ayrılmıştır. Yaz sonunda (Eylül 1585) Tebriz üzerine çökmüş ve kenti ele geçirmiştir. Ekim alanları ve meyva ağaçları bakımından zengin bir ovanın merkezinde yer alan ticaret ve zenaat kenti Tebriz, aç ve yorgun Türk ordusu için bir sığınak olmuştur. Büyük bir yağmadan sonra kenti tahkim etmek gerekmiştir, çünkü kent civarındaki İranlılar mücadeleyi sürdürmektedirler. Osman Paşa bu parlak zaferi elde ettikten sonra, bu çarpışmalardan birinin akşamında (29 Ekim 1585) ölmüştür. Orduyu kışlasına götüren Cigalazede olmuştur. Fakat İranlılar mücadeleyi bırakmaya niyetli değillerdir. 1585-86 kışı boyunca, Tiflis'ten Tebriz'e Türk *limes*'inin bütün kalelerinin İran şahının uyrukları ve yerli işbirlikçiler tarafından kuşatıldıkları söylenebilir. *Limes* bir kez daha tutunmuştur ve ikinci defa Doğu ordusunun komutasını yüklenen serasker Ferhad Paşa, Tebriz kuşatmasını tam zamanında yarmıştır. Türkler üstünlüğü, yavaş ama güçlü bir şekilde ele geçirmişlerdir. Ancak, gelecek iki yıl içinde savaşın niteliği değişecektir. Gerçekten de, İranlılar aniden yeni bir düşmana, Horasanlı Özbeklere göğüs germek zorunda kalacaklardır. Böylece, süvari sağlamanın zorlaştığı bir sırada, savunmaları tersine dönmüş olmaktadır. Bu durumda Türkler Tebriz'i aşarak güneye doğru ilerlemeye başlamışlardır. Erzurum'u üs alan savaş, bir an için Bağdat'ı üs olarak alan bir savaş haline gelcektir. Ferhad Paşa'nın çabucak devşirilen Kürtlerle büyümüş olan ordusu 1587'de bu kent yakınlarında, Turna Ovası'nda İran ordusunu ezmiştir. Ertesi yıl ise, güçlerini Tebriz'in kuzeyindeki Karabağ'a yöneltmişlerdir. Bu bölgede Gence'yi ele geçirmişler ve gelecek seferleri düşünerek, hemen tahkim etmeye başlamışlardır.

Fakat bu arada genç Abbas, yarı ikna ederek, yarı zorla, babası hayattayken onun yönetimine ortak olmuştur (Haziran 1587). Krallığı tehtid eden Özbekler ve Osmanlılardan, batıdakine taviz vermenin daha iyi olduğunu anlama bilgeliğini göstermiştir. Yeniden muhteşem bir elçilik heyeti 1598'de, Haydar Mirza başkanlığında İstanbul'a gitmiştir. Sultan Murad'ın bir ihtişam dönemini başlatmış olduğu Türk başkentinde, resmi kabuller göz kamaştırıcı olmuştur. Müzakereler uzun sürmüş, ama nihayette bir sonuca varılmıştır. Barış antlaşması 21 Mart 1590'da imzalanarak on iki yıllık savaşı sona erdirmiştir. Türk inadı bu anlaşmada ödüllendirilmiştir: fethedilen yerler padişahın

elinde kalmaktadır; yani Gürcistan, Şirvan, Luristan, Şerzel, Tebriz ve ona bağlı olan "Azerbaycan kesimi" ([135]). Sonuç olarak tüm Güney Kafkaslar, Kafkasların bütün insani kesimi ve Hazar'a geniş olarak açılan bir pencere.

Bu küçük bir zafer değildir. Tamamen tersine, gerçekten de türünün tek örneği olan bir canlılığın çok özel bir işaretidir. Fakat Akdeniz tarihçisi için önemli olan, Türk gücünün Hazar Denizi yönünde sabitleşmiş olmasıdır, yani İç Deniz'den uzakta. Bu merkez-kaç hareket, en azından 1590'a kadar Türklerin Akdeniz alanındaki yokluklarını açıklamaktadır.

Türkler Hind Okyanusunda

Türkler İran Savaşı'nın yanında ve ötesinde, hakkında gene oldukça az şey bildiğimiz, Hind Okyanusu için de bir savaş sürdürmek zorunda kalmışlardır.

Hind Okyanusu, en azından Batı kesimi itibariyle, yüzyıllar boyunca bir İslam gölü olarak kalmıştır. Portekizliler İslamiyeti buradan sökmeyi başaramamışlardır. Hatta, en azından 1538'den itibaren, sürekli saldırılara maruz kalmışlardır ve Türkler bu saldırılarda en büyük paya sahip olmuşlardı. Fakat bu belki de son tahlilde olmuştur, çünkü Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'nın ağırlığını bu güneye iniş esnasında dengeleyememiştir. Bunun için iyi bir donanma gerekirdi. Kuşkusuz Türkiye iyi ve korkulacak bir donanmaya sahipti. Fakat Osmanlılar Hind Okyanusuyla ancak dar Kızıldeniz aracılığıyla temas kurmaktaydılar ve denizcilik tekniği Akdenizliydi. Bu durumda Türkiye Hind Okyanusu'ndaki rakipleriyle Akdenizli bir malzemeyle, önce sökülüp, sonra kervanlarla Süveyş'e taşınarak orada yeniden takılan ve suya indirilen kadırgalarla başa çıkmaya uğraşmıştır. Yaşlı Süleyman Paşa 1538'de Aden'i bu kadırgalarla almış ve aynı yılın Eylülünde Diu'ya kadar ilerlemişse de, ele geçirememiştir. Piri Reis ([136]) 1554'te kadırgalarla, Portekiz yelkenlilerine karşı talihini denemiş, fakat Okyanus için yapılan bu gemiler kürekli teknelerin hakkından gelmiştir. Bir başka dar deniz olan İran Körfezi'nin kapısındaki Basra'da üslenmiş olan kadırga filosu, 1556'da şair amiral Seydi Ali Reis'in komutasında Gucerat Yarımadası kıyılarına süreklenmiş ve burada komutan ile mürettebatı tarafından terkedilmiştir. Böylece Hind Okyanusu kadırga ile yelkenli arasındaki oldukça ilginç bir mücadeleye tanıklık etmiştir ([137]).

Bu yöndeki Türk ilerlemeleri genel kural olarak, Türk-İran ilişkilerindeki karmaşaya bağlıdır. Tıpkı bu savaşların devamında da olduğu gibi, oldukça düzenli bir şekilde; 1533-36'da İran'a karşı savaş, sonra Süleyman Paşa'nın seferi. Aden'in alınması ve Diu'nun ilk kuşatılması 1538'dedir. İran'a karşı 1548-1552'de (ama ancak ilk yılı itibariyle önemlidir) ve 1549'da savaş, Diu'nun ikinci kutaşılması 1554'de ve Seydi Ali Reis'in seferi de 1556'dadır. Aynı şekilde, 1585'e doğru İran Savaşı yavaşlayınca, Okyanus Savaşı Afrika'nın doğu kıyıları boyunca, Portekizlilerin *Contra Costa* adını verdikleri sahillerin uzuntısmca, yeniden başlamıştır ([138]).

Türk-İspanyol ateş-kesi sonuçta ancak Akdeniz'de geçerli olmuştur. II. Felipe Portekizli memurlara -zaten gecikmiş olarak- memnuniyetsizliğe düşen yerel hükümdarların Türkleri çağırmalarını önlemek için, serbestiyetçi ve hoşgörülü olmalarını boşuna tavsiye etmiştir ([139]). Türkler ise çağrılmayı bile beklememişlerdir. 1580'li yıllardan sonra, Portekiz toptan ticaretine karşı verimli korsanlıklarını sürdürmüşlerdir. Hatta 1585'te Mir Ali Bey komutasında bir filo ([140]) Afrika'nın altın kıyılarına bile ulaşmış, Mogadişu, Barava, Cumbo, Ampaza'yı kolaylıkla ele geçirmiştir. Mombussa hümümdarı padişahın tabii olduğunu ilân etmiştir. Ertesi yıl Mir Ali Bey Portekiz'e sadık kalan Melinde, Patta ve Kelife dışında, kıyıdaki bütün noktaları ele geçirmiştir. Acaba bu II. Felipe'nin düşündüğü gibi, Portekizlilerin yerlilere kötü muamelelerinin sonucu mudur ([141])?

Portekiz cevabı yavaş olmuştur. 1586'da filo Güney Arabistan kıyılarında kaybolmuştur ([142]). Bu Yenilmez Armada yılında, İberya makinesinin bu uzak mücadelelerden çok daha başka kaygıları vardır. Fakat oyundaki ödül de muazzamdır. Türklerin tahkim etmek istedikleri Mombassa'nın arkasında, söz konusu olan Sofala alanıdır; ve daha da geniş ölçekte, İran ve Portekiz donanmasının 1588'de Bab el-Mendeb yönünden kapatmaya boşuna uğraştıkları Hindistan söz konusudur. Portekizliler açısından bir talih olarak, mesafenin tükettiği Türkler de, güçlerinin son sınırındadırlar. 1589'da Mir Ali Bey yalnızca 5 tekne ile saldırabilmiştir. Thomé de Souza komutasındaki Portekiz filosu onları Mombassa Nehri'nde kuşatmayı başarmış, bu arada kıyı boyunca vahşi bir zenci isyanı patlayarak, sonunda hem yerli efendileri, hem de Türk istilacıları yok etmiştir. Yalnızca, aralarında bizzat Mir Ali Beyin'de bulunduğu, Portekiz gemilerine sağınabilen Türkler katliamdan kurtulabilmişlerdir. Böylece, Osmanlı girişimlerinin en ilginç ve en az bilinenlerinden biri 1539'da çökmüştür.

Portekiz Savaşı, yüzyılın dönemeci

Michelet Saint-Barthélemy yılında yüzyılın dönemecini görmekteydi. Eğer bir dönemeç olduysa bu daha çok, Portekiz Savaşı'yla birlikte Atlantik ve dünya egemenliği için savaşın başladığı 1578-1583 yıllarıyla çatışmaktadır. İspanyol siyasetinin terazisi Okyanusa ve Batı Avrupa'ya doğru kaymaktadır. 1575 iflasının ertesinde, II. Felipe'nin saltanatının birinci döneminin tasfiyesiyle aynı anda, değerli maden akını savaş hazenisinin olanaklarını aniden şişirmiştir. Bu "eşik-yıllar"ın ötesinde, bu durumda "altının krali devresi" denilen şey başlamıştır -1579'dan 1592'ye- ([143]). Alçak Ülkeler'de olduğu gibi diğer yerlerde de artık canlı ve tedbirsiz hale gelen II. Felipe'nin siyasetinin şişmesi söz konusudur.

Bu dramatik değişme tarihçilerin, özellikle de bunu herkesten daha iyi bilen, ama olaya dürbünün küçük tarafından bakan Portekizlilerin gözünden kaçmamıştır; kuşkusuz Portekizlilerin ulusal kaderi Okyanus tarihinin merkezinde bulunmakta, ama onu bütünüyle meydana getirmemektedir. Bu Okyanus hayatının birbirine tırmaklarını geçirmiş olayları, girişilen kavganın boyutlarını hemen göstermektedirler. Birkaç tarihçiyle birlikte, bunların "Modern Çağların" kapılarını açtıklarını söylemeyeceğiz. Bu uzun bir süre sonrası için falcılık yapmak olurdu ve bunlar fiili olarak Okyanus'un gelişimini frenlemişlerdir.

İspanya'ya ilişkin olarak, yön değişimi net olmuştur. 1579'da kardinal Granvelle Madrid'e gelmiştir. Burada ölümüne kadar (1586) yedi yıl süreyle kalmış ve bu yıllar esnasında önce fiilen, sonra da resmen başbakanlık görevini yürütmüştür. Bu hükûmet değişikliklerini, II. Felipe saltanatının savunmaya yönelik ve terbirli bir safhasından, saldırgan ve emperyalist bir safhaya geçişe bağlamanın cazibesi büyüktür (Martin Philippson bundan kaçamamıştır), 1580'e adar İspanyol siyaseti, Alba dükü ve "savaş partisi" taraftarlarınınkinden çok, "barış partisi"ninki -Ruy Gomez ve dostları- olmuştur. Tabii bunun bazı istisnaları vardır: Alba dükünün 1567'deki yolculuğunu veya İnebahtı'yı düşünelim. Zaten bu iki parti de örgütlenmiş değildi. Kralın onların dışında her zaman tutunduğu, ama onlardan yararlandığı, ona daha iyi bir haber alma olanağı, daha rahat bir gözetim, nihayet otoritesinin bütünlüğünü garanti eden bu alt düzeydeki kavgalardan memnun olduğu büyük çıkar grupları. II. Felipe bunları birbirinin karşısına çıkartarak, onlarda kuşku uyandırmayarak, hizmetinde çok adam kullanmıştır. Zaten görevinin ağır ödevleri de ona bu konuda yardımcı olmuşlardır. 1579'da saltanatın ilk safhasındaki partilerden sadece bir iki kişi kalmıştır. Ruy Gomez 1573'te ölmüş ve Antonio Perez'in çevresinde toplanan grubunun eski tutarlığı kalmamıştır. Aralık 1573'te Alçak Ülkeler'den ayrılan Alba dükü, İspanya'da eski öncelikli konumuna bir daha kavuşamamıştır. 1575'te ani bir gözden düşme, onu siyasal hayatın dışına atmıştır.

II. Felipe Mart 1579'da Granvelle'i yanına çağırmıştır. Ona "özellikle sizin kişinize ve yönetim işleriyle kaygılarında yardımınıza muhtacım... Ne kadar erken gelirseniz, o kadar memnun olacağım" diye yazmaktadır ([144]). Kardinal o sıralar Roma'da yaşamaktadır. Yaşına rağmen -62 yaşındadır- macerayı kabul etmiş, ama yola birçok gecikmeden sonra çıkabilmiştir. Roma'da beklemesi, Cenova'da beklemesi gerekmiştir. Ancak 2 Temmuzda, refakatinde Don Juan de İdiaquez olduğu halde İspanya kıyılarını farkedebilmiştir. Ayın 8'inde Barselona'da karaya çıkmışlardır. Kardinal hemen arabaları ve çekim hayvanlarıyla yola koyulmuş, sıcaktan kurtulmak için geceleri yolculuk yapmıştır. Escorial'e gelmiş olan kralın emri uyarınca Madrid'e uğramamış ve Ağustosun ilk günlerinde San Lorenzo'ya vararak, kral tarafından büyük bir kurtarıcı gibi karşılanmıştır ([145]).

Bu, duruma uygun düşen kelimedir. II. Felipe maskesini çıkartıp, Antonio Perez ve suç ortağı Eboli prensesine sert bir darbe indirmek için kardinalin Escorial'e gelmek üzere yola çıkmasını beklemiştir. 28-29 Temmuz gecesi bunların her ikisi de tutuklanmıştır. Bu tarihin önemi vardır. Çünkü Antonio Perez uzun zamandan beri efendisinin kuşkusunu çekmektedir, fakat kral ancak yeni hükûmet ekibinin hemen hemen yerleşmesiyle, hâlâ güçlü olan bir partiyle uğraşmaya karar vermiştir. Granvelle'in gelişiyle barış partisinin sonu gelmiştir. Bu, çoklu, dramatik ve korkunç şekilde karanlık kişisel nedenlere bağlıdır ([146]). Fakat aynı zamanda koşullara da bağlıdır. Alçak Ülkeler'de Requesens'in uzlaşma denemesi, yankıları Alba dükününkünden de büyük olan bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1578 kışından beri başlamış olan Portekiz olayında, barışçı yöntem raslantısala benzemektedir. Bu sonuncu olayda Antonio Perez'in ihanet ettiği savunulabilmiştir. Söz muhtemel karışıklıklara gebedir ve ileri sürülen kanıtlar fazla ikna edici değildir. Geriye, hükümdar tarafından endişe verici sayılan bir siyaset varsayımı kalmaktadır.

Demek ki büyük bir değişiklik. Granvelle'le birlikte, II. Felipe'nin imparatorluğunun bizatihi kalbine enerjik, akıllı, çok geniş görüşleri olan; gönüllü, dürüst, kendini krala ve İspanya'nın yüceliğine adamış bir adam yerleşmiştir. Aynı zamanda başka bir kuşaktan, düşüncelerini V. Carlos'un büyük dönemine aktarmaya alışık, örneklerini ve kıyas noktalarını buradan arayan, yaşadığı hüzünlü dönemleri kötü bir şekilde yargılamaya yatkın yaşlı bir adam. Granvelle kararlı ve fikirleri olan biridir; başlangıçta etkisi büyük olmuştur: 1580 zaferleri onun eseridir. Fakat bu başarıların sonrasında, II. Felipe Lizbon'dan döndükten sonra etkisi gerçek olmaktan çok, görünüşte olmuştur.

Öte yandan olayların ihtişamı ile, yani İspanyol gücünü Akdeniz'den Okyanus'a atan şu garip terazi hareketi ile, Granvelle'in işbaşına gelmesi arasında oransızlık vardır. Hayat hikâyesi yolu, tıpkı çok özenli bir araştırmacı olan Martin Philippson'un yolunu şaşırmasına neden olduğu gibi, bizi de yoldan çıkartabilir. Güçlerin bu yer değiştirmesini hiç anlamamıştır. Akdeniz Savaşı'nın İspanya tarafından boşlanmasına karşı ilgisiz kalabilmek için, kardinalin Türk-İspanyol ateş-kesine karşı olduğunu belirten bir açıklamasına rastlaması yeterli olmuştur. Oysa, görünüşte hiçbir şey bize kardinalin samimi olduğu konusunda güvence vermemektedir ([147]). Ateş-kesin olduğu ve bu ateş-kesin ardarda yenilendiği bir olgudur; bu durum birçok yıl boyunca ve bizzat Granvelle'in "başbakanlığı" sırasında da sürmüştür ve eğer Akdeniz terkedildiyse, bu ne onun yüzünden, ne de ona rağmen olmuştur.

Alkazar Kebir

Akdeniz Hristiyanlığının sonuncu Haçlı Seferi İnebahtı değil de, bundan 7 yıl sonra meydana gelen ve Tanca yakınlarında, Larache'da sona eren Rio Luco yakınlarındaki Alkaza Kebir (4 Ağustos 1578) felâketiyle sonuçlanan Portekiz seferidir ([148]). 25 yaşında

olmasına rağmen henüz bir çocuk olan kral Sebastian, heyecanlı ve yarı yarıya mahcur olan kral Haçlı Seferi'nden başka birşey düşünmemektedir. *Jornado de Africa*'dan önce görüştüğü II. Felipe onu savaşı Fas'a taşımaktan vazgeçirtmeye boşuna uğraşmıştır. Yavaş bir şekilde hazırlanan seferin, gafil avlama gibi bir avantajı bile olmamıştır. Silahlanma çabalarından ve donanmanın yola çıkmasından sonra Cadiz Limanı'nda duraklamasından haberdar olan şerif Abd ül-Malik karşı tedbirler almaya ve cihad ilân etmeye zaman bulmuştur. Tanca'ya çıkartma yapan küçük Portekiz ordusu daha sonra Arzila'ya nakletmiş (12 Temmuz) ve böylece kendini savunmaya kararlı bir ülkeyi istila etmiştir; üstelik bu ülke mükemmel bir süvariye, toplara ve çakmaklı tüfek kullanan askerlere (bunlar çoğunlukla Andaluçyalıdır) sahiptir. Portekizlilerin uzun araba kafilesi ülkenin içlerine doğru ilerlediğinden, çarpışma 4 Ağustos 1578'de Alkazar Kebir'de meydana gelmiştir. Komuta etmekten aciz kral, açlık ve sıcak altındaki uzun yürüyüşten tükenmiş ordunun zayıflığını artırmaktadır. Fas onun karşısında "genel seferberlik" ilân etmiştir ([149]). Hristiyanlar sayının büyüklüğü altında ezilmişlerdir. Civar bölgedeki dağlılar onların yüklerinin yağmasını tamamlamışlardır. Kral ölüler arasında yer almaktadır, ama şerif de, bazen söylendiği gibi, bu Üç Kral savaşının akşamında hastalıktan ölmüştür. On ilâ yirmi bin Portekizli Müslümanlara esir düşmüştür.

Bunun Portekizli tarihinin en büyük felâketlerinden biri olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmeksizin, sonuçlara gebe olan Alkazar Kebir çarpışmasının önemini de ihmal etmemek gerekir. Bu çarpışma Fas'ın gücünü vurgulamıştır, Hristiyanlardan alınan kurtarmalıklar yeni hükümdar el-Mansur'u -Abd ül-Malik'in kardeşi- öylesine zenginleştirmiştir ki, ona hem muzaffer (el-Mansur), hem de altına batmış (el-Dahabi) adları verilmiştir. Bundan da fazlası, Alkazar Kebir çarpışması, Sebestian'ın doğrudan mirasçı bırakmaması nedeniyle, Portekiz tahtının intikali sorununu ortaya çıkartmıştır. Amcası kardinal Enrique onun yerine tahta geçmiş, fakat bu sakat, veremli ihtiyarın saltanatı kısa bir dönemden ibaret kalmıştır.

Öte yandan, Portekiz bu kadar sert bir devreyi atlatacak güçte değildir. İmparatorluğu esas olarak bir dizi mal mübadele menziline, Atlantik'ten yola çıkarak ona baharat ve karabiber olarak geri dönen altın ve gümüş sevkiyatına dayanmaktadır. Fakat Afrika'daki mübadelelerin de bunda payları vardır. Alkazar Kebir çarpışması ile bu mekanizma aksamıştır. Üstelik ülke soyluluğunun büyük bir kısmı Müslümanların eline geçmiştir. Nakit olarak ödenemeyecek kadar muazzam olan kurtarmalıklar nedeniyle ülke nakit kaynaklarının tümünü boşaltacak, Fas ve Cezayir'e mücevher ve değerli taşlar gönderecektir. Bir de bunlara tüy dikmek üzere, çok sayıdaki esir küçük ülkeyi kadrolarından ve askeri zırhından mahrum edecektir. Böylece Portekiz'in hiçbir zaman olmadığı ölçüde, güçsüzlüğüne egemen olmaması için türü nedenler birbirlerine eklenmiş olmaktadır. Tarihçi için, Portekiz gerilemesi temesını geliştiren söylev bolluğunun ortasında, küçük krallığın gerçek felâketini ölçmek kolay değildir. Fakat Portekiz daha şimdiden bir gerilemeye, yavaş ve için için işleyen bir hastalığa yakalandıysa da, bu 1578 yazında ona darbe indiren ani bir felç olmuştur. Koşullar hastalığını çok özel bir şekilde artıracaklardır.

Portekiz açısından talihsizlik olarak, hasta beceriksiz bir tabibin eline düşmüştür. Talihli Emmanuel'in hayatta kalan sonuncu oğlu olan, damla hastalığı çeken, verem tarafından mahvedilmiş yaşlı kardinal -63 yaşındadır-, krallığın artan karışıklıklarına tereddütleriyle katkıda bulunacaktır. Kinleriyle de. Dom Sebastian'ın müstereddit ve kaprisli yönetiminden çok çekmiştir: tahta çıkınca bunu hatırlamış ve intikam almıştır. İlk kurbanlarından biri Fazenda'nın çok güçlü sekreteri Petro de Alcoçaba olmuş, onu tüm görevlerinden alarak sürgüne yollamış, fakat ne onu, ne de kalabalık yanaşmalarını siyaset dışı bırakabilecek güce sahip olabilmiştir.

Bu beceriksiz davranış, İspanyol entrikasının yolunu kolaylaştırmıştır. II. Felipe annesi aracılığıyla Portekiz tahtı üzerinde inkâr edilemez haklara sahiptir; onunla, ihtirasının bu nesnesi arasında Braganza düşesinin birçok rakip hakkı bulunmaktadır -ve bunlar hiç de daha az inkâr edilir şeyler değillerdir-. Fakat bu "feodal" hanedan Katolik kralla böy ölçüşecek çapta değildir. Ayrıca gene Talihli Emmanuel'in oğlu olan Piç Dom Luis vardır. Fakat Crato piskoposu, kökenini ona karşı kullanmaktadır. Fiili durumda II. Felipe ile Portekiz tacı arasında yalnızca Lizbon'daki yaşlı hükümdar bulunmaktadır. Yaşı, kötü sağlık durumu 1578 sonbaharından itibaren tahtın intikali sorununu ortaya çıkartmıştır. Felipe hemen Portekiz'e esnek bir diplomat olan Christoval de Moura'yı yollamıştır. Onun dağıttığı altınlar ve vaadler kadar, kardinalin hataları da İspanyol partisine ilk taraftarlarını kazandırmıştır. Gerçekten de Christoval de Moura, Pedro de Alcoçaba ile temasa geçmiştir.

Öte yandan, kardinalin samimi dindarlığı, onu tıpkı Portekiz'in tümü gibi, Cizvitlerin manevi egemenliği altına sokmuştur. Bunun yabancı bir güç olduğunu mu söyleyeceğiz? Martin Philippson'un bu konuda yayınladığı belgeler unutulmaktadır. II. Felipe tarafından o zamana kadar dışta tutulan Cizvitlerin, Portekiz'de onunla işbirliği yapmayı kabul ettikleri bir olgudur. Başlangıçta İspanya'daki yeğenine karşı, bunun karşısında yeğeni Catherine de Branganza'dan yana olan kardinal Enrique, zamanla II. Felipe lehine olan yarı resmi ifadelere katılmaya başlamıştır. Bu ters dönüş konusunda birçok açıklama vardır; fakat bunlar Cizvitlerin muhtemel faaliyetlerini dışlamamaktadırlar. II. Felipe'nin taleplerinin Tarikat başkanı E. Mercurino tarafından kabul edilmesinin tarihi Ocak 1579'dur ([150]). Bu adamlara (İspanyol raporlarının dediklerine göre, öncelikle Braganza düşesine taraftar olanlara) konumlarını değiştirmeleri ve Avrupa'da ve Avrupa dışında olanlara kuşkusuz herkesten fazla lütufta bulunacağını umdukları Felipe'nin lehine çalışmaları için bir zaman gerekmektedir.

Bu koşullarda Portekiz'in ulusal bağımsızlığını uzun süre koruması mümkün olmayacaktı. Onu koruyabilmek için silahlanmış olmak, ulusal bir çözüm konusunda karar vermiş olmak gerekirdi. Sonuç olarak Branganza hanedanını, en kötüsünden de Crato başrahibini tanımak gerekirdi. Oysa kardinal her tür savunmayı bir kenara bırakmıştır. Bunlar büyük harcamalara malolacaktır. Ve yaşlı kralın kabul ettiği yegâne harcamalar, Faslıların esiri olan *fidalgo*'ların kurtarmalıklarıdır. Eğer Alkazar Kebir esirlerine güvenmeseydi, ülkenin savunması için tek bir kuruş bile harcamazdı. Belki de uyrukları -en azından zenginler ve özellikle de tüccarlar- da böylesine bir yolun gerektireceği fedakârlıklara katlanmaya karar vermişlerdi.

Aynı zamanda, kardinalin tahtın intikali konusunda çabuk bir karar alması da gerekirdi. Oysa o, IX. Charles'ın dulu eski Fransa kraliçesiyle, ancak papanın rızasıyla gerçekleşebilecek kendi evliliğini müzakere ederek, değerli bir zamanı kaybetmiştir. Ve XIII. Gregorius bu rızayı göstermekte tereddüt ediyordu. Roma'daki İspanyol elçisinin müzakereleri bozmak için çok az şey yapması yetmiştir. Yaşlı hükümdar ister istemez kaderine razı olmuştur. Zaten onu bir XVIII. yüzyıl başrahibi gibi düşünmeyelim: evlilik fikri ona *Raison d'état* tarafından dayatılmaktaydı. Bu durum, benzeri hallerde sıklıkla görüldüğü üzere, kardinalin yakındaki ölümüne inanmayan yegâne kimsenin gene kendisi olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu başarısızlıktan sonra artık kendinden sonra tahta kimin çıkacağıyla ilgilenmemiştir. Kuşkusuz Cortés'i toplamış, taht üzerinde hak iddia eden herkesin ünvanlarını ileri süreceği bir hakemlik komisyonu kurmayı denemiştir. Fakat kendinde kalmış olan birazcık iradeyi, özellikle Crato başrahibine karşı harcamış, onu kudurgan bir kinle izlemiş, onu gayrimeşru olarak lekelemek istemiş, hatta onu krallığın dışına kovmuştur,

bu da Dom Antonio'yu bir an için İspanya'ya geçmeye, ve sonra oradan döndükten sonra da kendi ülkesinde saklanmak zorunda bırakmıştır.

II. Felipe her hal-ü karda haklarını savunmaya kararlıdır. 1579'da, bu arada biraz da fazla gürültü çıkartarak, silahlanmıştı. Avrupa'yı ve daha özel olarak Portekiz'i bundan haberdar etmeye önem vermekteydi. Aslında topladığı güçler büyük değildir, ama girişime yetecek kadardır. Ancak oldukça büyük miktarlarda para ve özellikle de, Toskana büyük dükünden borç alınan 400.000 ekü ([151]) ile, İtalya garnizonlarından asker çekilmesi gerekmiştir. Bu insan, yiyecek ve malzeme yığılması, 20.000 askerlik bir birliğin toplanmasıyla sonuçlanmış ve bu da heryerde alarma geçilmesine neden olmuştur. İstanbul'da bu çabaların Cezayir'e yönelik olduğu sanılmaktadır; kraliçe Elizabeth ve İngiltere, Felipe'ye adaların işgâl tasarısını atfetmektedirler. Bu sinir savaşı, hiçbir yerde Portekiz'de olduğu kadar canlı bir şekilde hissedilmemiştir.

Ülke kitlesi itibariyle, nefret edilen komşunun egemenliğini reddetmektedir. Kentlerdeki küçük mertebeden insanlar, kilise mensuplarının alt tabakası, zenginleri ve güçlüleri titreten bir şiddetle İspanyola karşıdır. Halk tepkisi bu güçlülerin açıkça ihanet etmelerini engellemektedir. Bunun sonucu olarak "ihanet"in tavrı, iki yüzlü davranışları, vatansever nutuk atmaları, temkinli girişimleri ortaya çıkartmaktadır. Halk böylece bu olanaklılar, zenginler ve aydınlar tarafından teslim edilmiş olmaktadır. Zenginler çoğunlukla yabancı, Flaman, Alman, İtalyan olduklarından ötürü hiç direnmeden yana olabilirler miydi; üstelik savaşın gerektireceği ve kurbanlarının kendilerinin olacağı bir vergi artışını isteyebilirler miydi? Kilisenin yüksek kademeleri de buna çok yakın bir zihniyete sahipti, tıpkı soyluluk, yani ordunun büyük bölümü gibi, Kuşkusuz Portekiz Doğu'ya karşı doğa tarafından korunmaktadır. Kastilya yaylasından Portekiz'in alçak kesimlerine giden yollar aşılması zor, sağlam kalelerle kesilmiş durumdadır. Fakat bu sınırın, ancak kendini savunmaya kararlı bir ülke tarafından tutulması halinde değeri vardır. Christoval de Moura tarafından dağıtılan paralar, çarpışma konusundaki tüm tereddütleri yok etmede yeterli olamamıştır. Aynı şekilde, sınırdaki İspanyol "feodaller" inin, ülkenin emniyetsiz olan şato, köy ve tahkimatların sahipleri olan Portekizli komşuların silahsızlandırma pazarlıkları da tam bir sonuca ulaşmamıştır. Fakat, insanların dışında -bir Christoval de Moura'nın, şu Portekizlinin veya bir ara Katolik kralın Lizbon'daki elçisi olan, yani ihanetin dışında Habsburgların en sevdiği yöntemi uygulayan bir Osuna dükünün- koşullar da tüm ağırlıklarını duyurmaktadırlar. Portekiz'in Amerikan gümüşüne ihtiyacı vardır ve donanmasının büyük bir bölümü daha şimdiden Okyanus'ta İspanya hizmetine girmiştir ([152]). Lizbonlu zeginlerin ve güçlülerin İspanya'ya bağlanmaları, bu muazzam okyanuslarda Protestanların korsanlığı ve nakit yokluğu nedeniyle sıkıntıda olan Portekiz İmparatorluğu'nun çok güçlü komşuyla savaşmasının değil de, ona yaslanmasının gerekli olmasının sonucudur. Bunun kanıtı belki de 1578-80 olaylarından çok, bu olayların devamında Portekiz'in uzun süreli bir tabiyete girmesi, sadece 1640 felâketlerinin kopartacağı veya daha doğrusu kopartılmalarına izin vereceği, İspanya ile birlikte yaşamasındadır. Ayrıca unutmayalım ki, İspanya'da artık hasım devletler halinde bölünmüş olmayıp (bu konuda hayali sıklıkla hatırlatılan Aljubarrota döneminde artık değiliz), birleşik bir durumdadır. Portekiz ona karşı bağımsızlığını Protestan güçlerle -La Rochelle, Hollandalılar, İngilizler- ittifak kurarak koruyamazdı. İspanyollar bu gerçeğin altını beceriyle çizmişlerdir, fakat Portekizliler de bunu kendi cephelerinden hissetmişlerdir. Eğer Crato başrahibi krallığına daha geç geri dönme tasarısında başarısızlığa uğradıysa, bunun nedeni ülkeye İngiliz tekneleriyle gelmesi, Roma'nın düşmanlarına bağlanması ve hatta 1590'lara doğru Türklerle pazarlık yapmasıdır...

1580'deki güç denemesi

Kardinal Enrique 1580'de ölmüştür. Vasiyetnamesinde öngörülen naiplerden iki veya üç tanesi II. Felipe tarafından kazanılmıştır ([153]). Acaba Felipe onların tahtın intikalini ayarlamalarına izin verecek midir? Yoksa, hakemliğini dayatmayı temenni eden papanın kararına mı başvuracaktır? Aslında Felipe kendini tanrısal haklara sahip olarak kabul ettiğinden, ne Naiplere, ne de Cortès'in kararına başvurmayı düşünmekteydi. Papanın hakemliğini de daha fazla arzuluyor değildi, çünkü onun dünyevi üstünlüğüne kulak asmıyordu. Zaten Akdeniz'deki barıştan emin olarak Alçak Ülkeler, Fransa ve İngiltere'de de kendine güvenerek, Avrupa'nın hareketli tehtidleri ortasında kendine bir soluk alma zamanı tanıyabilirdi. Portekiz hemen elinin dibindeydi, ama tek bir koşulla: çabuk davranmak. Bu olgu kardinal Granvelle'i daha Escorial'e varır varmaz harekete geçmeye yöneltmiştir. Olaylar kral kadar ve ondan daha fazla hızlandıran Granvelle olmuş, ordunun başına da gözden düşmüş, ama ünü başarı garantisi olmaya devam eden yaşlı Alba dükünü getiren de o olmuştur. Sırası geldiğinde antipatilerini bir kenara birakmak, Granvelle'in erdemlerinden biriydi. Ve belki de bir yabancı olduğu için, İspanyolları, korkulacak partilerini, onların kuşkuculuklarını yönetebilmek için bu gerekliydi. Antonio Perez ve Eboli prensesine karşı yarı-bağışlayıcı tedbirleri ilham eden o olmamış mıydı?

Basit bir askere gezinti olan Portekiz Savaşı öngörülen planlara göre seyretmiştir. Sınır engelleri kendiliklerinden düşmüş ve İspanyol ordusu 12 Haziranda Badajoz'dan Portekiz topraklarına girmiştir. Güçlü Elvas Kalesi, sonra da Olivenza Kalesi çarpışmadan teslim olmuşlardır: Lizbon yolu Zatas Vadisi'nden açılmış olmaktadır. Bu arada yelkenli ve kadırgalardan meydana gelen İspanyol donanması 8 Temmuzda Puerto de Santa Maria'dan ayrılarak, Portekiz Algrave'si üzerindeki Lagos'u ele geçirdikten kısa bir sonra, Tajo Nehri'nin ağzında belirmiştir. 19 Haziranda Santarem'de kral ilân edilmiş olan Crato Başrahibi Dom Antonio, Lizbon'a küçük halkın desteğiyle, duruma egemen olmak üzere girmiştir. Fakat kötü iaşe edilen, birkaç aydan beri veba tarafından biçilen ve İspanyol filosunun gelmesiyle dış dünyayla ilişkisi kesilen muazzam kenti ayakta tutabilmek için kamu selâmeti tedbirleri ve bundan da fazlası, zaman gerekmiştir. Özellikle mali düzlemde olmak üzere, kamu selâmeti tedbirleri eksik olmamıştır: kilise paralarının müsaderesi, paranın ayarının düşürülmesi, tüccarlardan zorunlu borç alınması. Fakat zaman gaddar bir şekilde yetersizdir. Aslında iddia edildiği gibi başrahibin beceriksizliği (özellikle biraz zaman kazanmak için Alba düküyle giriştiği müzakerelerde) değil de, İspanyolların çabukluğu, taht üzerinde hak iddia eden Dom Antonio'nun başarısızlığına yol açmıştır. Onun çevresinde terk ve ihanet kol gezmektedir. Karadan ve denizden saldırıya uğrayan Setubal, 18 Temmuzda savaşmadan teslim olmuştur, ama bu onu yağmalanmaktan kurtaramamıştır. Böylece istila ordusu Tajo'nun ağzına kadar gelmiş olmaktadır ki, nehir burada minyatür bir deniz kadar geniştir; bu büyük bir engeldir, ancak nehrin kuzey kıyısındaki Cascais'e kadar bazı İspanyol birliklerini taşıyan donanma sayesinde, bu bir engel olmaktan çıkmıştır. Harekât, başkente batıdan ve Tajo'nun batı kıyısından saldırılmasıyla sonucuna ermiştir. Dom Antonio birkaç askeriyle Alcantra Köprüsü üzerinden Lizbon'a girişi savunmaya çalışmıştır. Fakat daha o gece başkent şartsız teslim olmuştur. Galip kenti yağmalatmamış veya sadece kentin dış mahallelerinin talan edilmesine izin vermiştir.

Yaralanan başrahip kentten kaçmış, civardaki küçük Sacavem kentinde tedavi olmak üzere duraklamıştır. Yeniden taraftarlarını toplamış ve Coimbra'ya geçmiştir, sonra yeni güçleriyle Porto'ya girmiş ve burada bir aydan fazla kalmıştır. Burada da mücadeleyi örgütlemeye çalışmış, ama Lizbon'dakinin aynı küçük ve çoklu ihanetlere çarpmıştır.

Sancho Davila komutasındaki bir süvari akını onun bu sonuncu sağınağını 23 Ekimde terketmesine neden olmuş ve Kuzey Portekiz'de sığınak aramıştır ve bir İngiliz teknesinin kendini almak üzere gelmesine kadar burada saklanmıştır.

Demek ki Portekiz'in tamamen işgâl edilmesi için dört ay yeterli olmuştur. Granvelle II. Felipe'yle yaptığı görüşmelerinde ona Caesar'ın hareketlerini yavaşlatmamak için, fethedilen kentlerle ilgilenmeyip, rehine almakla yetindiğini hatırlatmaktadır. 1580'de istilacı yalnızca ileri gitmekle, ihanetin ona kapılarını açtığı heryerde ilerlemekle yetinmişe benzemektedir: bizzat Portekizlilerin arasında etkin muhafızlara sahiptir. Kitlesel takviyeler göndermek, kendilerine çağrı yapılmış olan sınır senyörlerinin yedek güçlerini kullanmak gerekmemiştir. Tekrarlayalım ki, Portekiz kendini terketmiştir, Portekiz teslim edilmiştir.

II. Felipe becerikli bir şekilde, daha 1580'den önce, Portekizlilerin eski ayrıcalıklarını teyid etmişti ve bunlara hem siyasal, hem de ekonomik nitelikte yenilerini eklemişti. Portekiz Kastilya tacına katılmamıştır. Kendi yönetimini, idare aygıtlarını, meclislerini muhafaza etmiştir. Sonuç olarak, II. Felipe'nin gerçekleştirdiği kişisel birleşmeye rağmen Aragon kadar, hatta Aragondan da daha fazla kendi olarak kalmıştır. Yalnızca "bir İspanyol dominyonu" olmuştur ([154]). Bu 1580 fethini hiç de mazur göstermemektedir -sorun bu değildir-, fakat tutunmasını, sürekli bir çözüm olabilmesini açıklamaktadır.

Haberi alınca, Portekiz Hindleri de kendi hesaplarına savaşmadan teslim olmuşlardır. Batıya doğru sınırları açısından bakıldığında, Brezilya için de birleşme daha çok bir talih olmuştur. Ciddi güçlükler yalnızca Azor adalarında çıkmıştır. Çünkü, II. Felipe'nin ani büyümesi (Portekiz *Ultramar*'ı İspanyollarınkine eklenince, yüzyılın en büyük iki koloni imparatorluğu onun olmuş olmaktaydı), bu ani büyüme Atlantik sorununu gündeme getirmekteydi. II. Felipe'nin karışık imparatorluğu bilinçli veya değil, artık varlığının vazgeçilmez bağı, daha onun sağlığında Evrensel Krallık iddiası olarak adlandırılacak şeyin üssü olan Okyanusa yaslanacaktır ([155]).

İspanya Akdeniz'i terkediyor

İşte bu bizi Akdeniz'den uzaklaştırmaktadır.

II. Felipe'nin Lizbon'a yerleştiği gün, karma imparatorluğunun merkezini gerçekten geniş Okyanusun kıyısına koymuş olmaktaydı. 1580-1583 arası ikâmet ettiği Lizbon, zaten harika bir kenttir ve İspanyol dünyasını daha iyi bir yerde olan ve daha iyi araçlara sahip olan bu kentten yönetmek, Kastilya toprağıyla çevrelenmiş Madrid'dekinden daha uygundur, özellik de Okyanus sularında yeni bir mücadele söz konusu olduğunda. Hükümdarın bizzat sarayından seyredebileceği ve kızlarına yazdığı çok güzel mektuplarda tasvir ettiği bir gösteri olan, gemilerin nihayetsiz hareketleri, imparatorluğu ayakta tutan ekonomik gerçekler konusunda hergün yenilenen bir ders değil midir? Madrid Akdeniz'de, İtalya'da veya Avrupa içlerinde neler olduğunu dinleme konusunda daha iyi bir konuma sahipse de, Lizbon Okyanus üzerinde harika bir rasathanedir. Eğer II. Felipe bunu tamamen anlasaydı, Yenilmez Armada'nın hazırlanması sırasında Madrid'e savaşın gerçeklerinden uzakta kalarak bağlanmasaydı, ne kadar da çok yavaşlık ve felâket önlenmiş olurdu.

İspanyol siyasetini batıya doğru kaydıran, onu güçlü Atlantik akıntılarına sürükleyen şeyler 1582-1583'te Arşipel'i kurtaran Azor olayı ve aynı anda Fransız Brezilya'sı hayalini yok eden Strozzi felâketi, 1579'dan yüzyılın sonuna kadar sabırla canlı tutulan İrlanda Savaşı, İngiltere ile savaş hazırlığı, sonra Yenilmez Armada'nın 1588'deki yolculuğu; II. Felipe'nin 1591-1597 arasında İngilize karşı seferleri; İspanyolların Fransız işlerine müdaheleleri ve Brötanya'nın kısmi işgâli; İngilizlerin ve Hollandalıların karşı

tedbirleri; Okyanus ölçeğinde zincirlerinden boşanan Protestan korsanlığı; bütün bu Akdeniz dışı olaylar ona ancak yarı yarıya yabancıdırlar. Akdeniz'de barış olmuşsa, bunun nedeni savaşın büyük komşu mekânlara yerleşmesidir: Batıda Atlantik, Doğu'da İran sınırları ve Hind Okyanusu. Türkiye'nin Doğu'ya doğru olan terazi hareketine, İspanya'nın Batı'ya doğru olanı cevap vermektedir. Olaysal tarihin bizatihi doğası gereği açıklayamadığı büyük titreşimler. Kuşkusuz bu kitabın önerdiklerinden başka açıklamalar da mümkündür. Fakat tartışılmaz olarak kalan sorun tüm netliğiyle belirmektedir: uzun zaman Akdeniz'de zıtlaşan Türk güçleri bloğuyla, İspanyol güçleri bloğu birbirlerinden kopmuşlar ve bu sayede İç Deniz 1550-1580 arasında esas çizgisini meydana getiren savaştan kurtulmuştur.

6

AKDENİZ BÜYÜK TARİHİN DIŞINDA

Geleneksel formüllere göre mükemmel olan ve II. Felipe'nin 1598'deki saltanatının sonunda biten, Roger B. Merriman'ın *İspanyol İmparatorluğu'nun Yükselişi*'ne (1) ilişkin kitabının sahifeleri çevrilebilir. Bu kitapta, 1580'den sonraki yıllar için Akdeniz'in zikredildiğine rastlamak mümkün değildir. Hemen hemen bütün diğer İspanyol tarihlerinde de yer alan bu sessizlik anlamlıdır. Roger B. Merriman ve anlatı-tarihe bağlı olanlar için, büyük savaş ile Margliani heyetinden sonra diplomatlar tarafından da terkedilen Akdeniz, aniden gece karanlığının içine dalmıştır. Bütün projektörler sönmüştür. Veya daha doğrusu, bunlar kesişen ışıklarıyla başka sahneleri aydınlatmaktadırlar.

Fakat Akdeniz bu arada yaşamasına hiç ara vermiş değildir. Nasıl? Bu İspanyolların hatta İtalyanların arşivlerinin alışılmış kaynaklarından fazla öğrenilebilecek birşey değildir. Bugün basın olarak adlandırılan şeyin de yaptığı gibi, çeşitli kançılaryalar - İtalyanlarınkiler de dahil- tarafından toplanan haberler, ancak büyük gürültü çıkartan olaylarla ilgilenmektedirler. Bunların aracılığıyla Akdeniz, tarihi, artık hemen hemen tanınamaz niteliktedir. Venedik'te, Floransa'da, Roma'da veya Barselona'da söylenilenler, yazılanlar Akdeniz-dışı durumlara ilişkin olmaktadır. Türk-İran barışının imzalanıp imzalanmayacağı, Fransa kra'lının uyruklarıyla anlaşıp anlaşamayacağı, Portekiz'in boyun eğip eğmediği, II. Felipe'nin Yenilmez Armada'nın yola çıkmasından önceki silahlanmasının Atlantiğe mi, yoksa Afrika'ya mı yönelik oldukları sorulmaktadır. Aslında, Akdeniz hakkında mektuplarda saptanan haberler ve fısıltılar zaman zaman ortaya çıkmaktadır. Fakat bunlar sanki rastlantıymışçasına, her zaman yalnızca, yol esnasında kaybolan düşler olmaktadırlar: örneğin Venedik, Roma, Toskana ve İspanya arasında, Türklere karşı kurulacağı yüzlerce kere tekrarlanan şu liga tasarıları. La Noue'nun 1587'deki Türk karşıtı tasarısının da fazla bir değeri yoktur. Büyük Paruta'nın 1592'de bunlara çok fazla önem atfetmesinden şaşkınlık duyulmaktadır (2).

Aynı şekilde, Roma'da düşünceler ve eylemler Okyanus'a yönelik olarak kalmışlardır ve uzun süre de böyle olmaya devam edeceklerdir. Papalık, İspanya'nın Kuzey sapkınlığına karşı olan mücadelesinde onunla omuz omuzadır. XIII. Gregorius, sonra da Sixtus Quintus, II. Felipe'ye Elizabeth ve müttefikleriyle mücadele edebilmesi için, tıpkı V. Pius'un İnebahtı arefesinde İslamiyete karşı mücadele etmesi için yaptığı gibi, önemli "lütuflar"da bulunmuştur. İtalya'nın tümü Katolikliğin bu kavgasına ortak olmuştur. Kısacası, Akdeniz'in bütün dikkati ve siyasal çabalarının en iyi kesimi, tıpkı Hazar'a

yönelen Türkler, 1591'de Timbuktu'yu ele geçiren Faslı paralı askerler ([3]) veya Atlantiğin efendisi olmaya veya oraya daha iyi egemen olmaya çalışan, bizzat II. Felipe'nin kendisi gibi, Akdeniz dünyasının kıyılarında kendilerini aşmaktadırlar.

Bunlar 1590'lı yıllar civarına kadar böyle olmuştur. Fakat III. Henri'nin ölümü (1 Ağustos 1589) ([4]), etkileri Akdeniz'de de hissedilen sert bir bunalımın zincirlerinden boşanmasına yol açmıştır. Özellikle, Avrupa dengesinin vazgeçilmez parçası ve buna bağlı olarak, çok fazla düşman tarafından çevrelenmiş Cumhuriyet'in özgürlüğünün bizzat güvencesi olan Fransa'nın muhtemel silinmesinden endişe duyulan Venedik'te. Venedikli bir tüccar ([5]) "artık neye inanılacağı, ne de ne yapılacağı biliniyor. Fransa'ya ilişkin bu söylentiler ticarete muazzam zarar veriyorlar" diye yazmaktadır. Signoria kendini o kadar tehtid altında hissetmektedir ki, Protestan Grisonlarla ittifaka girmekte, Ağustosta IV. Henri'nin ona yolladığı elçi M. De Maisse'i Ocak 1590'da konuk etmeyi kabul etmekte tereddüt etmemiştir ([6]). Sixtus Quintus bu acelenin nedenini kendi kendine sormaktadır. "Cumhuriyet Navarre yönünde birşeyden mi endişeleniyor? Eğer öyleyse hata etmiş olacaktır. Böyle bir durumda onu tüm gücümüzle savunmaya hazırız" ([7]). Hayır, Cumhuriyet sadece, çekilmez İspanyol üstünlüğünü taşımaktan başka birşeye yaramayacak olan Katolik blokuna karşı önceden taraf tutmaktadır.

II. Henri'den sonra, tahtın intikaliyle zincirinden boşalan bunalım, tüm etkinliğine yavaş yavaş 1590 yılının ötesinde ulaşacaktır. Bu aynı yılda padişah da İran'a karşı sürdürdüğü uzak savaşından kurtulmuştur .Tekrar bir Akdeniz siyasetine dönecek midir, yoksa bir de Balkan (Macaristan anlayınız) politikası mı benimseyecektir? Veyahut da (1593'ten itibaren yapacağı budur), Hristiyanlığa vurabileceği her iki yönde de, bunların ikisini birden yapmayı mı deneyecektir: Akdeniz olaylarına kabartısını yavaş yavaş yeniden sağlayan bu siyasetin ödülü olmuştur, ama olaylar hiçbir zaman 1550-1580 arasındaki gidişatlarına yeniden ulaşamamışlardır. 1593'ten itibaren geri gelenler, büyük savaşın ve büyük siyasetin taklidleridir. Bunlar birçok şamatayla geri gelmişlerdir: fakat lâflarla eylemler arasındaki açıklık muazzamdır. Savaş ağırlığından çok şey kaybetmiştir. Bu savaş nihayetsiz ateş-keslerle kesintiye uğramaktadır. Kaptan-ı Derya Cigalazade 1598'de Venedik Körfez generalini ziyaret ederek ([8]), Kıbrıs'ın belki de Venediğe geri verilebileceğini, diğer şeylerin arasında ima etmiştir.. Bir başka yıl ([9]), Sicilya kral naibinin izniyle (Cigalazade, çocukken ünlü bir Hristiyan korsanı olan babasının teknesinde ele geçen Sicilyalı bir dönmedir) teknesine annesi ve kalabalık akrabalarını bindirmiştir. Bu hoşgörülü davranışlar yirmi yıl kadar önceleri mümkün olamazlardı.

1. Türklerin sıkıntıları ve güçlükleri

1580-89 arasında vahşi bir savaş Okyanusu kana bularken, İç Deniz vakanüvislerinin söyleyecek az şeyleri olmuştur. Türklerin Kahire, Trablus veya Cezayir yönlerindeki cezalandırma harekâtları artık yalnızca ayayiş işlemleri olup, hatta kesinlikle denetlenmeleri olanaksızdır. Hristiyan Akdeniz'i tarafından yalnızca İspanyol (veya İspanya hizmetindeki) kadırgaların nihayetsiz yolculukları kaydedilmektedir. Bunlar Italya'dan İspanya'ya aralıksız olarak asker taşımaktadırlar: hemen yerinden devşirilen İtalyanlar, Alplerin ötesinden sağlanan Alman paralı süvarileri ki, bunlar Milano ve Cenova'ya inmektedirler ([10]), Sicilya ve Napoli'den çekilen ve yerlerine yeni askere alınanların konulduğu eski İspanyol askerleri ki, bu yeni askerler de birkaç yıl sonra "eğitim"lerini tamamladıklarında değiştirileceklerdir... Bu yıllarda Milano en mükemmel İspanyol askeri merkezidir: burası II. Felipe'nin askerlerini her yöne, nihayetsiz karayollarından Flandre kadar uzaklara dağıtmaktadır. II. Felipe dönemindeki İspanyol meşguliyetleri-

nin yönü ve bu ülkenin imparatorluk hayatının ritmini işaret etmek için, büyük Lombardiya kentinden geçen birliklerin hareketi, hemen hemen tek başına yeterli olabilir.

Kadırgalar İspanya'dan dönerlerken Cenova'ya "tertip"lerle birlikte bir gümüş akımını taşımaktadırlar. Bütün İtalya beyaz madenle zenginleşmiştir. Ve daha önce de söylediğimiz üzere, İtalya'nın ötesinde bütün Akdeniz. Bu o dönem Akdeniz'inin en büyük gerçeklerinden biridir ve eğer şu ikinci savaş olan, "büyük" tarih tarafından yetersiz bir şekilde kaydedilen, ama birincisinden hiç de daha az gaddar olmayan korsanlık olmasaydı, mutlu olarak adlandırılabilecek bir dönemdir. Ancak, bu korsanlık da dönüşümlere uğramaktadır ve bu konuda iki küçük olay dikkati çekmektedir. Bunlardan biri simgeseldir: Uluç Ali Reis Temmuz 1587'de 67 yaşında ölmüştür ([11]). Hiçkimse, onunkine benzeyen bir kariyere yeniden başlayamayacaktır. Barbaros ve Turgut'un sonuncu mirasçısı olan Uluç Ali'yle birlikte bir çağ yok olmaktadır. Diğer küçük olay geleceği haber vermektedir: 1586'da beş İngiliz tüccar gemisi Sicilya filotillasından kadırgaları güç duruma sokmuştur ([12])! Hat gemilerinin büyük kariyerinin farkedilmeyen başlangıcı ([13]).

1589'dan sonra Kuzey Afrika'da ve İslam dünyasında isyanlar

1589 yılı Akdeniz'in huzuruna son vermiştir, yeniden alarmlar vardır: Avrupa'da Fransız bunalımıyla birlikte ve İslam dünyasında da.

Kuzey Afrika'daki birçok olayın ardında, bilgiler ne kadar yetersiz olurlarsa olsunlar, Kuzey Afrika'nın doğusunda ve merkezinde, Türklerin 1574'de Tunus'u geri almalarından beri denetledikleri mekânda yayılan bir bunalıma tanık olunmaktadır ve çok daha uzaklarda, belki de bütün Akdeniz İslamiyetinde bir bunalım olduğu tahmin edilmektedir. Bu isyanlar ve bu karışıklıklar hiç de yeni şeyler değillerdir. Geçmiş yıllar esnasında Uluç Ali'nin kaptan-ı derya ve beylerbeyi görevlerini kendinde toplamasıyla, Cezayir'deki görevleri için kendi yerine atadığı vekillerle birçok kereler güçlükler çıkmıştır. Belki de 1587'de Uluç Ali'nin ölümü durumu daha vahimleştirmiştir? Türk yönetimi her hal-ü kârda, Uluç Ali'nin ölümünden sonra gerçek birer yerel "krallar" olan beylerbeyler yönetiminin yerine, üç yıl için atanan paşalarınkini ikâme etmenin daha iyi olacağını düşünmüştür ([14]).

Bunun nedeni, esas olarak Türk otoritesindeki bir bunalımın söz konusu olmasıdır. Korsanlar bu otoritenin karşısında özgürlüklerini kazanıyor veya kazanmanın çarelerini arıyorlardı. Öte yandan, Haedo'nun dediği gibi Türk ile "More" (Kuzey Afrikalı) birbirlerine hemen tamamiyle yabancı kalmışlardır, *More*'ler galip tarafından aşağı bir konumda tutuldukları için, Cezayir kentindeki durum bile böyleydi. Bazı metinler Marabutlar veya yerliler tarafından girişilen hareketlerden söz etmektedirler, bu yerine göre arızi niteliklere bürünen, ama her zaman istilacı Türk'e karşı olan dinsel bir tepki biçiminde ortaya çıkmaktadır. Trabluslu bir asi "Türkün ayağını bastığı yerde artık ot bitmemekte ve bu bir çöküntü olmaktadır" demekteydi ([15]). Bu kararsız ve bizim için çok açık olmayan heraketler, her hal-ü kârda başlangıçlarında, Magrip ile Türkiye arasındaki bağların gevşemesine bağlıdır ve bu bağların gevşemesi de, Türkiye'nin denizler üzerindeki egemenliğini kaybetmesiyle ilgilidir. Bu konuda belirleyici olan, Uluç Ali'nin 1587'de ölmesi değil de, 1582'de Cezayir'e ([16]) ve onun ötesinde de Fez'e karşı giriştiği harekâttaki başarısızlığı olmuştur. Tarihçiler, Osmanlı gerilemesi, diye sonuca varmaktadırlar. Aslında söz konusu olan, daha kesin olarak, Türk sistemine, parasına, maliyesine, otoritesine bağlanmış olan bütün İslam dünyasında, henüz geçici olmakla birlikte, bir sıkıntı ve genelleşmiş karışıklıklar değil midir?

Eğer bu, daha şimdiden Türk gücünün sonu değilse bile, en azından büyük ve pahalı Akdeniz siyasetinin işsiz bırakılmasıdır. 1589 başlarında Venedik haber kaynakları, kış süresince onu geçerken yakalayamayan "Hristiyan teknelerinin ayıbı "olarak, 5 kalyota ile Cezayir'den İstanbul'a gitmeyi başarmış olan eski Cezayir beylerbeyi Hasan Veneziono'ya hâlâ büyük tasarılar vehmetmektedirler ([17]). Hasan Reis Türk başkentine 10 Ocakta varmıştır. Kısa bir süre sonra, yeni kaptan paşanın 50-60 kadar kadırga donatarak Fez'e kadar ilerlemek niyetinde olduğu söylentisi çıkmıştır, böylece Uluç Ali'nin girişimini yeniden ele alacaktır. Napoli'ye ulaşan haberler Mora'da buğday ve peksimet yığınağı yapıldığından ve Trablus'a yönelecek 100 kadırgadan söz etmektedirler ([18]), bu yıllardan beri alışık olunmayan önemli bir miktardır ve aynı zamanda Venedik kaynaklı haberi tekrarlamaktadır ([19]). Haber İspanyolları oldukça meşgul etmiştir ve ilkbahar gelir gelmez, düşmanın hareketlerini öğrenmek üzere Doğu Akdeniz'e güçlendirilmiş kadırgalar göndermişlerdir ([20]). Fakat Nisanda, İstanbul tersanesinde pek fazla ateşli olmayan bir şekilde çalışıldığı ve eğer yolculuk olursa, Berberistan'a en fazla 50 kadırga gönderilebileceği öğrenilmiştir ([21]). Bir ay sonra, Venedik'te, denizlerde önemli bir Türk donanması olmayacağına dair garanti verilmektedir ([22]). Fakat Mayıs ve Haziran sonunda yeniden 30-60 kadar Türk kadırgasının geldiği haber verilmiştir; buna o kadar inanılmıştır ki, tıpkı eski zamanlarda olduğu gibi, krallık kadırgalarını Messina'da toplamaya karar verilmiştir ([23]).

Gerçekte Hasan Paşa 18 Haziranda yola çıkmıştır; ayın 22'sinde Ağrıboz'dadır ve ertesi gün Rodos, İskenderiye ve Kıbrıs "muhafızlar"ı ona katılmışlardır. Teknelerinin kürekçi sayısı, bir habere göre yetersizdir, aynı haber kadırga ve kalyota olarak 80 tekneden söz etmektedir ([24]) (rakam daha önceki haberlere göre abartılmışa benzemektedir). Hasan Paşa 28 Temmuzda Modon'da hâlâ 10 Koron kadırgasını beklemektedir, yoluna onlar geldikten sonra devam edecektir ([25]). Herhalde yola çıkış 1 Ağustosta, 30-44 kadırgayla gerçekleştirilmiştir, bunlar Venediklilerin verdiği rakamlardır ([26]); Palermo' da "kaptan hariç oldukça düzensiz" ([27]) 46 kadırga ile 4 kalyotadan söz edilmektedir ([28]). Donanma rotasını doğrudan Trablus'a doğru çizmiştir ve 8.000 asker götürmektedir. Sicilya kıyılarında görülmüş, fakat buralara karşı herhangi bir harekâta girişmemiştir ([29]).

Eğer donanmanın yola çıkmasının sayılamayacak kadar çok engele ve en başta da, ilkbahar başından beri İstanbul'u mahveden karışıklıklara rağmen gerçekleştirildiği bilinmeyecek olursa, bu Türk çabası eksik değerlendirilecektir ([30]). Sefalet ve askeri disiplinsizlikten kaynaklanan bu karışıklıklar Mayıs ayında o kadar endişe verici hale gelmişlerdir ki, artık paşalar kendilerini evlerinde güvence içinde hissetmiyorlardı. "Sanki bir düşman kampındaymışlar gibi etraflarında muhafızları bulunmaktaydı" ([31]). Türk gücünün bizzat merkezindeki bu bunalım, o sıralar İslam dünyasının tümünde meydana gelen karışıklıkların, gözüktüklerinden daha büyük bir ölçüde birbirlerine bağlı olduklarını düşündürtmektedir. Miranda kontu 8 Eylülde "Trablus üstüne giden Türk donanması hakkında şimdiye kadar, geçen ayın 12'sinde bu kente vardığından ve Hasan Ağanın burada ayaklanan Berberlere boyun eğdirmek için acele ettiğinden başka birşey öğrenilmemiştir. Bu arada, ayaklananların önderi olan Marabut, ters yönde elinden geleni ardına koymamaktadır. Arkasında çok sayıda askeri olduğu için, bir Hristiyan donanmasının yardımına gelmesini isteyebilir". Bu, 'bu *More*'lara biraz yardım etmek için gitmiş olan bir Malta kadırgası"ndan ([32]) öğrenilen durumdur. Bu olgu Malta şövalyeleri tarafından yazılan bir raporla da teyid edilmiştir ([33]).

Böylece ortaya çıkartabileceği endişelere rağmen, Hasan Paşa'nın seferi Hristiyanlığa yönelik değildir. Türkler İspanya ile bir savaşa girişmeye hiç ne niyetli değillerdir. Ne gidişte, ne de dönüşte Napoli ve Sicilya kıyılarına dokunmaşlardır. Zaten bu tarihlerde,

II. Felipe'nin İstanbul'da hâlâ yarı-resmi bir temsilcisi bulunmaktadır ve birbirlerini izleyen ateş-kesler uygulaması kesintiye uğramamıştır. II. Felipe Ağustos-Eylülde Gian Andrea Doria'ya 40 kadar kadırgayı İspanya'ya getirerek, buradan asker yüklemesi emrini vermiştir. Bu, ona fazla güven duyulmaksızın, gelecekteki güçlüklerin kaygısıyla yeniden Napoli ve Sicilya *tercios*'nun donatımının gerekli görüldüğünün kanıtıdır ([34]).

Birkaç ay sonra İstanbul kaynaklı bir haber, Hasan Paşa'nın "35 kadırgası öylesine bir düzensizlik içinde geri dönmektedirler ki, burada mukim bütün Hristiyanlar, böylesine güzel bir fırsatın kaçırılarak onların geri gelmelerine izin verilmesinden üzüntü duydular. Kürekçilerinin ve askerlerinin büyücek bir kısmının ölmelerinden sonra, burada fiilen bu filoya kaybedilmiş gözüyle bakılmaktaydı" diye bildirmektedir ([35]). Bu savaş yanlısı haberin tonu iyice manidardır. Eğer tersanede çalışılıyorsa, bu *espantar el mundo* içindir.

Bu mektubun yazarı, kendi cephesinden buna inanmayı reddetmektedir; Türk İmparatorluğu'nu istila eden güçlükleri bilmekte ve etrafında görmekte değil midir?Ve burada Hasan Veneziano'nun seferine fazla bir önem atfedilmemiştir (eski zamanlarla kıyaslandığında, Akdeniz'de meydana gelen muazzam değişmeyi ölçmesinin dışında), çünkü bu durum, kesin olarak bilinmemekle birlikte, tahmin edilebilen bu bunalımı yıllarındaki Türk manzarasının unsurlarından biri değildir.

İstanbul'da isyan, Trablus'ta isyan. İki kent arasındaki mesafe büyüktür. Fakat isyan, Mehmet Kapsi ([36]) adlı birinin daha Kasım 1589'da, yerlilerin Türklere karşı artan öfkelerini haber verdiği Tunus'a da yerleşmektedir. Soyutlanmış, maceracı veya hayalci, kişisel kavgalara bulaşmış ve birkaç barut varili veya daha da basitçesi, birkaç dükanın peşinde olan birinin çağrısı mı? Hayır, çünkü Tunus ülkesinin öfkesi 1590'da, birçok şeyi açığa çıkartan bir şiddetle patlamıştır. Bütün *Yıllıklar,* en azından Hoca'nın 959/1590 tarihli olanı, Tunus ayaklanmasının ve ordu ile halkın nefret ettikleri ve tüm yönetimi ellerinde tutan, bölükbaşıların hemen tümünün katledildiklerini işaret etmektedir ([37]). Bu arada Trablus'ta, yeni yılın girmesiyle birlikte isyan yeniden başlamıştır. İstanbul kaynaklı bir haber, Mart ayında Trablus paşasının ölümünü ve limana sığınmış olan Türklerin umutsuz durumunu işaret etmektedir. Bunların ancak Kahire süvarileri veya geçen yıl olduğu gibi, 50-60 kadırga yollanarak kurtarılabilecekleri düşünülmektedir ([38]). Fakat artık 50 kadırga donatmanın padişah için çocuk oyuncağı olduğu dönemler geride kalmıştır. 16 Mart 1590 tarihli bir İstanbul haberine göre, padişah masrafları sınırlamak için, Trablus valiliğini kendi hesabına 5 kadırga donatacak ve bunlarla birlikte sefere hizmet verecek herhangi bir kişiye vereceğini ilân etmiştir. Ama hiçkimse buna talip olmamıştır... 30 kadırga donatmak ve bunlara Arşipel muhafızlarının kadırgalarıyla, Yunanistan'da müsadere edilecek birkaç futayı ilâve etmekten söz edilmektedir ([39]).

İstanbul'da, Afrika'daki inatçı karışıklıklar karşısında aşikâr bir endişe duyulmaktadır. Fakat harekete geçmek kolay değildir. Tersane bugünden yarına yeni bir donanma yaratamaz. Ücretleri kötü ödenen askerler memnun değillerdir. Fakat bunlar Türklerin 300 kadırgadan söz etmelerini ve vezir-i azamın saldırganlığını artırarak İspanya'yı, Polonya'yı, imparatoru, Venediği, Malta'yı tehtid etmesini engellememektedir. Ve İran' la barışın yakın olarak gözükmesi nedeniyle, bu tehtidler bir miktar alarma neden olmaktadırlar. Venedik Girit'i savunma durumuna getirmekte ve tersanesindeki çalışmaları hızlandırmaktadır ([40]).

Bu arada Kuzey Afrika bunalımı yol almaktadır. Trablus'tan ayrılmayı başarmış olan iki Hristiyan esir, Nisan başında Alba dükûne bilgi vermektedirler: "Marabut faaliyetine devam etmektedir. Ve İtalya'nın bu yıl Türk donanmasının olmayacağını düşünmesine rağmen, bunun onlar için gerekli bir harekât olması nedeniyle, burada tersi

düşünülmektedir. Düşman Trablus'u onların elinden alarak, onları Cezayir'e kadar tüm Berberistan'ı kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Eğer bu Trablus Kalesi düşürse, herşeyin çökeceği kesindir" ([41]). Venedik'te, Türklerin Polonyalılarla fırtınalı müzakerelere giriştikleri bir sırada, isyanın kaydettiği gelişmeler ilgi ile izlenmektedir. Venedik'teki İspanyol elçisi "Berberistan asileri Morların Trablus'u aldıkları ve Tunus askerleri ile kent garnizonundakilerin, paşa da dahil kafalarını kestikleri" haberinin geldiğini yazmıştır. "Kale orada kuşatma altında kalan Türklerin elinde kalmıştır". Onlara Kahire'den, karayoluyla yardım edildiği sanılmaktadır ([42]). Fakat Miranda kontu aynı dönemde, bütün bunların bu civara başka bir Türk donanmasının gönderilmesiyle sona erebileceğine dikkat çekmektedir ([43]).

Her hal-ü kârda, İspanya için endişelenmeye mahal olmamıştır. Üstelik o sıralar Madrid'e Türk-İspanyol ateş-kesinin üç yıl için uzatıldığı haberi ulaşmıştır ([44]), Fransız ajanı "bu" Madrid'de "çok arzu edilmekteydi" diye kaydetmektedir. Alba kontu Sicilya sahillerini alarma geçirmekte inad etmekte, fakat Kuzey Afrika olayı, nekahatten henüz çıkmakta olan Türk donanmasının tüm güçlerini, hatta gerektiğinde yollanabilecek olan Mısır süvarisini tutmaya tek başına yetmektedir ([45]). İsyan fiilen genelleşme eğilimine girmiştir. Cenevizli mercancıların adası ve mükemmel bir dinleme istasyonu olan Tabarka'ya, Alba kontu Juan Sarmiento adlı bir ajan göndermiştir. Vali Spirolo ve postacısı de Magis (örtülü kelimelerle, çünkü eğer Türkler namuslu Cenevizlilerin Hristiyanlara haber taşıdıklarını öğrenecek olurlarsa, ölümlerden ölüm beğensinler!) "Berberistan'ın tümü Türke karşı ayaklanmıştır ve bu kötü bir biçimde olmuştur, özellikle paşanın askerlerine 6 aylık maaş borçlu olduğu ve hiçbir ödeme olanağının bulunmadığı Tunus'ta. Öte yandan, yardımcısı ve divanının üyeleri esirdirler. Berberistan'ın tümünde Türkler kaçmakta ve Cezayir'e gitmek için gemilere binmektedirler...' diye haber vermektedirler. Sarmiento "bana ayrıca ekselanslarına ve veliahta (İspanyolların ihtiyat olarak ellerinde tuttukları Hafsi veliahdı) 70 kadırga göndermelerini önermemi söylediler: bunların La Goulette Körfezi'nde yalnızca gözükmeleriyle Morlar Türkleri parçalayacaklardır, ama veliahdın majesteleriyle Morların mallarına zarar verilmemesi konusunda anlaşmaları koşuluyla" diye ilâve etmektedir ([46]). Zaten 'Hasan Ağanın Trablus'a gelerek, 3.000 Türkle karada, kamp kurup, kadırgalarını savunmasız bıraktığı sırada" Sicilya'dan "bunların hepsini ele geçirip, yakacak 20 kadırganın" gönderilmemesi karşısında şaşkınlık duyulmuştur ([47]).

Fakat acaba İspanyolların o sırada harekete geçmemeleri, olayın nedenlerini bilmeleri değil midir? Trablus'a veya Berberistan'ın herhangi başka bir yerine ilişkin olarak, Türk-İspanyol savaşını yeniden alevlendirme niyetinde değillerdir. Alba dükünün Nisan 1590 tarihli bir mektubu bunu açıkça söylemektedir ([48]). Floransa kadırgaları Palermo'ya varmış bulunmaktadırlar, "kürekçi ve topçuyla iyice güçlendirilmiş olarak... Onların Malta'da üstad-ı azamınkilerle birleşecekleri ve Trablus seferine giderek padişaha, majestelerini rahatsız etmek üzere donanmasını Batı Akdeniz'e gönderme fırsatını verecekleri söylenmektedir". Majestelerini rahatsız etmek için: daha açık olunamazdı. Alba daha sonra Floransa kadırgalarının, şövalyelerle birlikte korsanlığa çıkmaktan, Rodos ile İskenderiye arasında işleyen "kervan"ı gafil avlamaktan başka bir niyetlerinin olmadığını memnuniyetle öğrenecektir ([49]). Eğer mümkünse, İspanyollar eski mücadelelere yeniden girişme konusunda Türklerden daha az acelecidirler.

Bu tavır, Kuzey Afrika isyanlarını sınırlamaya katkıda bulunmuştur. Bu isyanlar çoğu zaman, yalnızca kötü silahlanmış, en iyisinden birkaç çakmaklı tüfekle donanmış yerlilerle müstahkem kentleri, tümü çakmaklı tüfeklerle donanmış, üstelik topçuya da sahip birlikleri karşı karşıya getirmektedir. Türk *presidio*larının görevi kolay değilse de, asilerin yalnızca kendi güçlerine yaslanmak zorunda kaldıkları sürece, umutsuz bir

şekilde güçlerini aşan nitelikte de değildir. Böylece 1590 yazı esnasında ihanet onları başarısızlığa sürükleyen Trablus Marabutunu Türklere teslim etmiştir. Mayıs başında Marabutun, bütün sahil kesimini Türklere bırakarak Kahur'a çekildiği bildirilmişti; bu, yeni bir Türk donanmasının gelmesinin muhtemel hale gelmesi karşısında normal bir tedbirdi ([50]). Kısa bir süre sonra, 21 Mayıs tarihli bir Napoli haberi, onun katledildiğini bildirmişti ([51]). 8 Haziranda İstanbul'dan kaynaklanan başka bir haberde "Trablus ve Berberistan'ın diğer yerlerini ayaklandıran Marabutun derisi, en kalabalık meydanlardan birinde zafer işareti ve Hristiyanların utancı olarak, çarmıha gerilmiş bir şekilde teşhir edilmekteydi. Daha sonra [Marabutun derisi] olağan darağacına asıl"dığı bildirilmekteydi ([52]). 2 Haziranda ise, Marabutun yerine başka birinin çoktan geçtiği ve bunun daha saldırgan olduğu bildirilmekteydi ([53]). Fakat Türkler artık Trablus'ta daha az endişelendiriliyora benzemektedirler. İstanbul ile Kuzey Afrika arasında gidip gelen küçük kadırga filotillaları -örneğin Tunus Valiliği'ne atanan Cafer Paşa'ya refakat eden 10 kadırga gibi- ([54]) dışında, o yıl Tunus'a karşı Türkler tarafından hiçbir büyük deniz harekâtına girişilmemiştir. Ve eğer kaynaklarımıza ilişkin denetim doğruysa, ne 1591'de, ne de 1592'de daha fazlası yapılmış değildir. Çünkü bu çaba mutlak olarak zorunlu değildi, ya da bu Türkiye'nin gerçek güçlerini aşmaktaydı? Ancak, Kuzey Afrika bunalımının nihayette Afrika Türklerinden, adeta özerk küçük Osmanlı kolonilerinden, garnizonlarından çok yerlilere daha az yarar sağladığı bir olgudur. Bu koloniler giderek kendilerine dayanarak yaşamak zorunda kalmış değiller midir? Bu evrimi yakalamanın mümkün olduğu Cezayir'de, reisler cumhuriyeti, tayfa duruma egemen olmuştur ve bunun sonucunda korsanlığın genişlemesi ortaya çıkmıştır. Korsanlığın yüzyılın sonundan önce atılım yaptığı Tunus'ta da aynı şey olmuştur. Daha şimdiden Kuzey Afrika ocaklarının fizyonomisi oluşmakta ve bunlar kendi kaderlerine yarıdan fazla egemen olmaktadırlar ([55])... Öte yöndan, İstanbul ile bağlantılar nadirleşmektedir; Kuzey Afrika'nın bitmekte olan yüzyılla birlikte, Hristiyan ticaret ve entrikasına geçmiştekinden daha fazla açık bir dünya, karşıdaki komşuların ihtiras ve girişimlerine daha açık bir dünya haline geldiğinde hiçbir kuşku yoktur. Bir Fransız tüccarının teslim etmeyi önerdiği bir kent, Bougie'dir ([56]); eğer Cezayir'e karşı yardım edebilecek olunursa, Kuko kralı limanları terkedecektir ([57]). 1607'de Toskana kadırgaları, zorlukla karşılaşmadan Bône'u yağmalacaklardır... Kuzey Afrika için bir devir kapanmıştır. Artık Doğu'nun ritmine göre yaşaması sona ermiştir.

Türk mali bunalımı

Geriye, 1590-1593 yıllarının bunalımının Türk tarihinin bütününe nasıl bağlandığını anlamak kalmaktadır. Yerel nedenlerin yanı sıra (Kuzey Afrika'ya ilişkin olanı gibi), bu bunalımın genel nedenleri de olmalıdır, çünkü şurada veya burada yatıştırıldıktan sonra, onun Türk dünyasının bütün eyaletlerinde belirdiği, kaybolduğu, yeniden belirdiği görülmektedir. Ve örneğin, en mükemmelinden isyan ve karışıklık toprağı olan Küçük Asya'da ve 1589 olaylarından sonra Sipahilerin 1593 Ocağında bir kez daha ayaklandıkları İstanbul'da da ([58]).

Belki de bütün bunları, 1584 yılı boyunca süren Türk mali bunalımlarıyla ilişkilendirmek gerekmektedir ([59]). Türk yönetimi, parasal manipülasyonlarına büyük ölçekte başlamıştır. Bu konuda, parasını bir tek defada % 50 devalüe etmiş olan İran örneğini izlemektedir. Her hal-ü kârda, Türklerin Kahire'ye bir sultani= 43 maidin temeli üzerinden gönderdikleri altın sikkeler (gene Afrika altını), askerlere maaş ödenmesi sırasında 85 maidinden hesaplanmaktadır ki, bu da % 50'ye eşdeğer bir devalüasyonu işaret etmektedir. Zaten, sultaniyle aynı değerde olan Venedik sekinesi de, aynı sırada 60 akçeden 120'ye çıkmıştır. Ayrıca, Türk ülkelerinin standart parası olan ve en mükemme-

Yeniden kesilen akçeler hem inceltilmekte, hem de giderek daha fazla bakır karıştırılmaktadır: "akçeler badem yaprakları kadar ince ve pembe şarap damlaları kadar değersiz" hale gelmişlerdir bu açıklamayı o dönemin bir Türk tarihçisi yapmaktadır ([60]). 1590 yılında sipahilerin çıkardıkları karışıklıklar, bu kalp para ihracına bir cevap değil midir? Bu aynı yıla ait bir Venedik haberalması ([61]), para manipülasyonunun Türk talerine (yani guruş) ilişkin olarak da sürdürüldüğünü göstermektedir ki, guruş yüzyılın başında 40 akçe etmekteydi. III. Mehmed'in saltanatı döneminde (1595-1603) paranın hızlı değer kaybı devam edecek, sekine 120'den 130'a sonra 220'ye çıkarken, maliye değişmeksizin eski kuru olan 110'dan almayı sürdürecektir. İspanyol elçisi Venedik'te ([62]) "İmparatorluk öylesine fakir, öylesine tükenmiş durumda ki, tedavülde yalnızca saf demir paralar bulunmakta" diye yazmaktadır. Bu aşikâr bir abartmadır, ama büyük tarihin pek kaale almadığı bu felâketi kendine göre açığa çıkartmaktadır.

1584'le 1603 arasında en azından iki parasal bunalım birbirini izlemiştir ve para ayarındaki değişmelerin ötesinde, ağır mali bunalımlar meydana gelmiştir. Zaman içinde bir kaymayla birlikte, Akdeniz'in doğu ucu, batının daha önceden tanıştığı zorlukların aynılarıyla karşılaşmaktadır. Fakat Akdeniz'in doğusu, bu zorluklarla başa çıkabilme konusunda, Okyanusa açık, Amerikan gümüşünün karşısında yer alan İspanyol Yarımadası'yla aynı kaynaklara hiç de sahip değildir. Demek ki kabaca, Türk iflası ve zayıflığının, 1590'lar civarında, asker maaşlarının ödenememesi ve merkez iktidarının zayıflaması olgusundan ötürü, hızla genelleşen bir bunalım doğurduğu düşünülebilir. Kırılan veya kırılmak üzere olan engel, şurada veya burada çok çeşitli tezahürleri açığa çıkartmaktadır: siyasal, dinsel, etnik, hatta toplumsal. Bir dizi ayaklanma ve karışıklık, koskoca imparatorluğun içinde paranın yuvarlanmasının izinden giderek, ortaya çıkmışlardır ([63]).

Fakat burada anlatılanlar yalnızca geçici açıklamalardan ibarettirler. Bunların tamamlanmaya, farklılaştırılmaya ve mutlaka düzeltilmeye ihtiyaçları vardır. Bütün bunlar ancak Türk arşivlerinde derinleştirilecek bir araştırmayla elde edilebilir.

1593-1606: Macaristan cephesinde büyük harekâtların yeniden başlaması

1568 ateş-kesinden beri savaş Türkiye'nin Adriyatik'ten Karadeniz'e kadar olan geniş kara sınırları üzerinde hiçbir zaman sona ermemişti. Savaş veya daha doğrusu, bir cins kara korsanlığı. Bu savaşın, onun sayesinde yaşayan, koskaca kalabalıklar halinde uzmanları vardır; geniş Macar sınırlarında akıncılar (daha lâfı çıkmadan başıbozuklar) ve Hayduklar; bir yandan Polonya ile Moskof devleti, öte yandan Tuna ile Karadeniz arasındaki geniş belirsiz alanda Tatarlar ve Kazaklar. Bu nihayetsiz gerilla savaşı, sekiz yıl için imzalanan ve 1579 ile 1583'te uzatılan 1568 ateş-kesiyle başlayan uzun perde arası esnasında gelişmiştir.

Üstelik, 1578'den itibaren Türk güçleri Asya'ya dönmüşlerdir: bu sayede sınırın Türk tarafı kendi haline terkedilmiş ve cinsleri itibariyle Kuzey Afrika'dakilere benzetilmeleri gereken, ama aynı zamanda yetersizliklerin ürünü olan karışıklıklar başlamıştır. Sinan Paşa Haziran 1590'da bu durumu, İngiltere kraliçesine Polonya sınırlarına ilişkin olarak açıklamaktadır: "Padişahın başka cephede savaşmak istemediği İran Savaşı sırasında hırsızlar, Polonya Kazakları ve diğer kişiler Türk uyruklarını rahatsız etmeye son vermediler" diye yazmıştır. İran Savaşı sona erdikten sonra, padişah bu akınları cezalandırmaya karar vermiştir. Ancak Polonya olayında uyuşmazlığı dostane bir şekilde çözmeyi kabul etmiştir (gerçekten de 1591'de bir anlaşma imzalanacaktır) ([64]), fakat

bunun nedeni yalnızca, Polonya ile ilgilendiğini, çünkü uyruklarının oradan buğday ve barut edindiklerini söyleyen kraliçenin açıklamalarıdır. Sinan Paşa Polonya elçilerinin getirdikleri hediyelerden ve Polonya kralının bunların yanı sıra, kendi Kazaklarını kendinin cezalandıracağına söz vermesinden bahsetmemektedir.

Sürekli sürü ve köy talanlarıyla çiğnenen Türk-Polonya uçları için geçerli olan, uzun sınırın tümü için de geçerlidir ve Batıda, Polonyalılardan ve Güneyde çoğu zaman boşluğa veya Türklerin doğrudan ellerinde tutmadıkları Romen ülkelerine açılan, Ruslardan daha tehlikeli komşular olan Habsburg İmparatorluğu'nun sınırlarındaki durum için de. Tabii ki Türkleri ebedi kurbanlar olarak düşünmememiz gerekmektedir; gerilla hareketi tek yönde olmamaktadır. Ve eğer İmparatorluk adamlarına inanılacak olursa, yegâne suçlular Türklerdir. Türk sınırında minnacık bir kaleye sahip olan hiçbir bey yoktur ki, bu için için süren savaşa katılmasın ve bu işi kendinin tek efendi olduğu bir alanda, kendi kişisel ordusu, tezgâhlamaları ve destek noktalarıyla yürütmesin. Sınırdaki şato muhafızı Hristiyanlar, Slovenya veya Hırvatistan "ban"ları, ne denilirse denilsin, düşman akınlarını savuşturmakla, kont Joseph von Thurn veya ban Thomas Eröddy'nin, Ekim 1584'te ve iki yıl sonra Aralık 1586'da Türk çetelerini Carinthia'da ezdikleri gibi onları durdurmakla veya geriyi "uyarmakla" yetinmemektedirler ([65]). Aslında herkes elinden geleni yapmaktadır ve yerel kavgalar çoğu zaman gerçek düzenli savaşlara yol açmakta ve bu çatışmalar esnasında yüzlerce, hatta binlerce kişi esir düşmektedir. Bu deneylerin ağırlığı altında, Müslüman ve Hristiyan Macaristan'ın tümü, tıpkı Carinthia, Styria uçları, Slovenya, Hırvatistan kale, müstahkem kent, engebe veya nehir bataklıkları dizisinin aşılmaz bir engel oluşturamadığı Carniole sınırlarının da olduğu gibi, müthiş bir şekilde çiğnenmiştir ([66]). Uygun mevsim sürdükçe ateş hiç sönmemektedir. Üstelik, kış ateşkesi de bozulmaz nitelikte değildir. Sonucu tahmin etmek mümkündür: bu uç ülkelerinde korkunç çöllerin yaratılması. Buralarda büyük ordularla savaşmak, ortaya çözülmez bir sorun çıkartmaktadır. Örneğin ileri bir karakol olan Gran Kalesi'ni iaşe etmek için, Buda'dan itibaren büyük öküz kervanları örgütlenmiştir. Fakat eğer macera arayan Hristiyanlar bu kervana el koyarlarsa, hayvanların ödünç alındığı Macar Ovası köylüleri artık sabanlarını çekecek birşeyleri kalmadığından, bunlara karılarını koşmaktadırlar. Bitmeyen, insanlık dışı bir savaş. Bu savaş XVI. yüzyılın son on yılında yeniden başladığında, Türkler için onun kadar sert, onun kadar masraflı ve nihayet onun kadar uzun (1593-1606), ikinci bir İran Savaşı olmuştur.

Bu tarihe kadar, gerilla savaşlarında son sözün çoğu zaman Hristiyanlarda kalmış olmasına rağmen, imparatorluk siyaseti 1568 ateş-kesinin hükümlerine bağlı kalmıştır. 1590'dan itibaren ateş-kesin sekiz yıl uzatılması için müzakerelere girişmiş ve karşılığında alışılmış yıllık 30.000 düka haraç ile, buna ek olarak gümüş takımlardan meydana gelen bir armağan vermeyi kabul etmiştir. Bu aşikâr zayıflık siyaseti bir miras, bir aşağılık kompleksidir ve özel açıklamalara ihtiyaç göstermemektedir.

Anlaşılması daha güç olan, Türklerin tavrıdır. İmparatorla barış yaptıktan sonra, Batıya doğru sahneye yeniden girecekleri bilinmekteydi. Şamatalar ve büyük sözler bunu haber vermekteydiler. Fakat acaba tehlikenin tümü Venediğin üzerinde mi patlayacaktı? Signoria donanmasını alarm durumuna geçiriyor, 1590 ilkbaharından itibaren ve 1591'de Girit'i tahkim etmek için acele ediyor, oraya bir tek kerede 2.000 piyade gönderiyordu ([67]). Fransa ve İngiltere elçileri padişahtan, donanmasını Akdeniz'e yollamasını rica ediyorlardı. 1589'dan itibaren ([68]), sonra da 1591'de, İstanbul'da 300 kadırganın hazırlanmakta olduğundan söz edilmekteydi ve bunlar, asilere bakılacak olursa, İspanya Moriscolarına yardıma gideceklerdi ([69]). Oysa fırtına kuzeye doğru yönelmiştir.

Belki de bunun nedeni, 1593'te Bosna Valisi Hasan Paşa'nın Hırvatistan'daki Sissek surları önünde bozguna uğramış olmasıdır. Önceki yıllarda bu Hasan Paşa Uskoklara

karşı büyük harekâtlara girişmişti ([70]); 1591'de Kreuz ile Suvnoviç arasındaki bölgeyi çiğnemiş ve 1592 ilkbaharında buraya aynı iş için geri gelmiştir ([71]). Belki de bunlar üzerinde ince ince düşünülmüş tahriklerdir. Oysa 1593 Haziranında İstanbul'da, bu bölgelerdeki alışılmış temizlik harekâtlarının, Kulpa kıyılarındaki kesin bir bozgunla sona erdiği öğrenilmiştir. Hasan Paşa burada ölmüş, onunla birlikte binlerce Türk askeri de hayatlarını kaybetmiştir; muazzam miktarda bir ganimet galiplerinin eline geçmiştir.

Bu haber, o zamana kadar kesin olarak belirlenmemiş olan, en önlerinde Hristiyanların ve imparatorluğun kararlı hasmı olan, Macaristan savaş alanlarının adamı olan ve bu nedenle de kendini vezir-i azam olarak dayatan Sinan Paşa'nın bulunduğu savaş yanlılarıyla, barışçılar arasındaki dengeyi bozmuştur. Yaşlı, inatçı, kıvrak, yorulmak bilmeksizin hazine yığan bu kararlı Arnavut vezirin rolünü küçümsemek mümkün değildir. İmparatorluk sorumluları belki de, 1591'de başlayan müzakerelerde onun değerini kavrayamayarak hata etmişlerdir. Ancak, Sinan Paşa'nın iktidara gelmesi ilişkilerin hemen kopmasına yol açmamıştır. İmparatorluk elçisi Von Krechwitz'le müzakerelere devam edilmiştir. Hatta Sinan Paşa'nın oğlu olan Rumeli beylerbeyi aracılık yapmıştır.

Acaba Sissek bozgununun haberi, patlamaya uzun zamandan beri hazırlanan ve belki de İstanbul açısından patlatılması gerekli olan bir fırtınayı tahrik etmekten başka birşey yapmamış mıdır? İran Savaşı'nın sona ermesi, padişahın hükûmetini bildik asker terhisi ve bunların yeniden istihdamı sorunuyla karşı karşıya getirmiştir. Yönetim, ücret alamayan askerlerin ayaklanmalarına göğüs germek zorundadır. 1590'da bu ayaklanmalar bir ihtilal havasına bürünmeye başlamışlardır. Öte yandan, III. Murad'ın değişken doğası nedeniyle, bu durum imparatorluğun kaderi üzerine etki etmekte ve vezir-i azamlar bir çağlayan gibi birbirlerini izlemektedirler. Başkenti askerlerden kurtarma ihtiyacı bu yeni kara savaşına yönelinmesine yol açmaktadır. Kaynakların çok yakınında olan, öykülerle dolu Hammer'in eski kitabında vezir-i azam Ferhad Paşa (1594'de bir an için vezir-i azam olmuştur) bize, maaşlarının ödenmemesi nedeniyle hoşnutsuzluk içindeki sipahiler tarafından, kent sokaklarında saldırıya uğramış olarak gösterilmektedir. Vezir-i azam onlara şöyle cevap vermiştir: "sınırlara gidiniz, maaşlarınız orada ödenecek" ([72]). Yeniçeriler 1598'de kendilerine verilen kalp paralar yüzünden bir kez daha ayaklanmışlardır ve 18 Nisan tarihli bir haber, bu kentte bu yeniçerilerin varlığı halinde yaşamanın olanaksız olduğunu bildirmektedir ([73]). Üç yıl sonra ayaklanma sırası sipahilere gelmiştir 20-25 Mart arasında aynı olaylar meydana gelmiştir ([74]) ve bu ayaklanmadan bir ay sonra, İstanbul'dan gönderilen mektuplar "savaş adamlarının serbestlikleri ve pervasızlıklarının" tüccarların çoğunu dükkânlarını kapatmak zorunda bıraktığını bildirmektedirler ([75]).

1593'teki Macaristan Savaşı, en azından İstanbul'daki aylak birliklere oyalanma olanağı bulma sonucunu doğurmuştur.

14 yıl süren bu savaş (1593-1606) bizce askeri ve diplomatik düzlemdeki çeşitli olaylarıyla bilinmektedir. ([76]). Savaşın vekayisi Hammer tarafından kaynaklara bağlanmıştır. Zinkeisen ve Iorga onu tekrarlarken umutsuzluğa son verememektedirler. Bu kitapta söz konusu olan yalnızca, ilgi çekebilecek ana hatları ele almak olmaktadır.

Ana hatları ayıklamak çok kolay değildir, çünkü bu savaş monotondur, harekât alanının doğasına tabidir, bu geniş alan her iki taraftan da kaleler ve müstahkem mevkilerle kaplanmış bir şekilde, Adriyatik'ten Karpatlara kadar uzanmaktadır. Hasımlar her yıl, az veya çok kalabalık bir ordu hazırlamaktadırlar. İki ordudan erken davrananı kolaylıkla birçok kale ve müstahkem kenti ele geçirebilmektedir: konumlandırılmış birlikler görevlerini iyi veya kötü yaptıklarından ötürü, kendilerini güç durumda hisseder etmez, pozizyonlarını boşaltmaları veya bir dizi müstahkem noktayı savaşma-

dan teslim etmeleri sıklıkla meydana gelmektedir. Bu işgâl edilen noktaların galibin elinde kalıp kalamayacağı, bir asker mevcudu ve ödenek sorunudur. Fakat kaleler bölgesinde açılan yarık asla -bu olgu önemlidir-, düşmanın evine derinlemesine girmek için bir fırsat oluşturmayacaktır. Bunun birçok nedeni vardır. Birincisi: bu çiğnenmiş, insana düşman topraklarda açlıktan ölmek tehlikesi vardır. Buralara iaşeyi de taşıyarak gitmek hiç düşünülmemesi gereken birşeydir. Öte yandan, kaleler nüfuz alanının her iki tarafında dokunulmadan bırakılma, garnizonlarına çekilerek galibi soyutlama tehlikesini de taşımaktadır. Özellikle bu konuda imparatorluk cephesinin Macar süvarilerinin yardımlarıyla önemli ilerlemeler kaydetmiş olmasına rağmen, kendi başına bir ordu olarak düşünülmüş bir süvari gücüne pek fazla sahip değildir. Türkler ise kendi cephelerinden, böyle süvariye sanıldığından daha az sahiptirler. Bu süvari gücünü müttefiklerinden istemek durumundadırlar. 1601'de ([77]), Türk kadırgaları, Macaristan'a götürmek üzere Tatar süvarilerini almaya gitmişlerdir. Oysa Türkler eskiden Balkanları güçlü süvari akınlarıyla fethetmişlerdir: süvari akınları ki, daha sonra Charles de Lorraine, sonra da Prens Eugen Hristiyan sınırını yeniden güney doğru iteceklerdir. 1593 orduları büyük harekâtlar için esas olan unsurlara sahip değillerdir.

Vekayi 1593 ile 1606 arasında mikroskopik ayrıntıların içinde kaybolmaktadır: bir dizi kuşatma; gafil avlanan, teslim olan, kurtarılan, kuşatılan, kuşatması kırılan kent. Bütün bunlardan hiçbir zaman büyük birşey çıkmamaktadır. Yalnızca iki veya üç tane büyük olay meydana gelmiştir. Gran ve Peç'in Hristiyanlar tarafından alınması, Türklerin de Erlau'yu almaları ve Gran'ı geri almaları (1605)... Ordular birbirleriyle nadiren karşılaşmaktadırlar. Böylece, yalnızca üç günlük tek bir çarpışma olacaktır; başlangıçta durum karışırken, bu çarpışma 23-26 Ekim 1595'te Kresztes Ovası'nda ordusuna refakat eden padişahın zaferiyle sonuçlanmıştır. Fakat bu çarpışma belirleyici olmamıştır: kışın zorunlu kıldığı ateş-kes padişahın birliklerini Budin ve Belgrad'a kadar geri çekmesine yol açmıştır.

Ancak, bu monoton harekâtların ortasında, oldukça net bir savaş alanı resmolmaktadır. Batıda Alplere, doğuda da Karpatlara yaslanan imparatorluk sınırı, dağlık ve ormanlık bir kitleden başka ağaçlı ve aynı şekilde engebeli bir kitleye uzanmaktadır. İşte savaş bu iki kitlenin arasında, Macaristan'da, büyük yolların Tuna ve Tisza olduğu, teknelerin buraları asker ve iaşe taşımak için kullandıkları şu açık ve geniş ovada yerleşmektedir. Savaş zaman zaman, sık köprülerin yapımıyla bu nehirleri aşmaktadır. Kuzeye doğru çıkan iki yoldan, herhalde en boş olanı, en açık olanı Tuna'dır. Tisza yolu kuşkusuz daha iyi bir yol sunmamaktadır, fakat burada daha rahat barınaklar ve daha uygun iaşe olanakları bulunmaktadır. Barış halindeki bir ülkenin ortasında yer alma gibi bir üstünlüğe sahiptir.

Blok halindeki savaşın verdiği ders, ilk başarılarının Avrupa'da çok, belki de fazlasıyla çok gürültü çıkardığı, imparatorluk güçlerinin inkâr edilemez yükselişidir ([78]), bu başarı 1595'de uzun uzun kutlanmıştır. Aslında savaş imparatorluğu gafil avlamamıştır. Tehlikenin geldiğini görmüşler ve Reich ile Erbland'ın yardımını talep edecek zamana sahip olmuşlardır. İtalya, Papalık ve Toskana'dan zamanında yardım alabilmişlerdir. Bunlar önemli yardımlardır, çünkü yüzyılın bu sonunda İtalya zengindir ve Türk iştahının nesnesinin ne olduğu bilinmektedir. Papa imparatora para ve asker yardımı yapmıştır. Toskana büyük dükü bir ordu sunmuştur ([79]). Ve Venediğe, imparatorun yanında yer alması için büyük bir baskı uygulanmıştır. Ama bunlar boşuna gayretler olmuşlardır. Signoria silahlı tarafsızlık siyasetini terketmeyi redderek, İspanya'nın büyük öfkesine rağmen bizzat kendi kapılarında bile Türkleri beslemeye devam etmiştir ([80]). Polonya ve Moskof devletinin de imparatorluğa yardıma gelmeleri konusunda da aynı derecede verimsiz girişimlerde bulunulmuştur. Daha da fazla vurgulanması gereken nokta,

Almanya'nın 1555'ten beri kendi kendiyle barış halinde olması, 1568'den beri Türkiye ile resmen barış halinde olması, 1558'den beri de Kuzeyin muhtemel karışıklıklarına karşı korunaklı olmasıdır; bu sayede bir sükûnet ve gelişme dönemi yaşamıştır. İtalyanların ve Fransızların da varlığıyla Hristiyanlığın orta bir sınırı niteliğine bürünmüş olan sınırda, imparatorluk gücü kendini duyurmaktadır.

Fakat başka sınırlar da hareketlenmektedirler. Başat çarpışmanın yanı sıra, ikincil harekât alanları ortaya çıkmaktadır: bir yandan Slovenya ve Hırvatistan'dakiler; öte yandan da, savaşın kaderi üzerine başka türlü bir ağırlık koyan, Doğu'daki Eflâk ve Boğdan ülkelerindekiler; bu buğday ambarlarının zenginliklerini ve hayvan rezervlerini İstanbul kendine doğru akıtmaktadır; aynı anda Macar, Romen ve Alman olan karmaşık Erdel dünyası da başka bir ikincil harekât alanı meydana getirmektedir; burası bir dizi müstahkem ve çalışkan Alman kentiyle, tarihsel rolü muazzam olan ilginç bir germanik aşı meydana getirmektedir. İşte bu üçlü -kabaca bugünkü Romanya- Macar Savaşı'nın kaderini tayin etmişe benzemektedir. Başlangıçta bunların imparatorluk lehine sert bir şekilde müdahale etmeleri, çok ağır olan 1594-96 bunalımına yol açmış ve Türk İmparatorluğu bu bunalımdan Tanrının yardımıyla kazanılan Keresztes zaferiyle ucu ucuna kurtulmuştur. Buna karşılık, Erdel'in 1605'te bu kez imparatoruğa karşı olan yegâne müdahalesini yapması, Türklerin tek kerede, kaybedilen toprakları geri almalarını ve pata kalınan Zitvatorok barışını (11 Kasım 1606) kolayca elde etmelerini sağlamıştır.

1594'te, Macaristan'daki durum henüz belirsizken, padişaha haraç ödeyen üç ülke Erdel, Eflâk ve Boğdan isyan ederek, imparator Rodolf ile anlaşmaya yanaşmışlardır ([81]). Eflâk'te Cesur Mihail ülkenin eski efendilerini katletmiştir. Bu üçlü isyan Türkiye-imparatorluk savaşının yönünü güçlü bir şekilde değiştirmiştir. Fakat Polonya, Rusya ve Tuna arasında yer alan bu Balkan bloğunun rolü hakkında geleneksel tarih bize bir kez daha, olayın kendinden çok, büyük oyuncular hakkında yorumlar aktarmaktan başka birşey yapmamaktadır. Büyük oyuncular, yani Erdel ülkesinin efendisi, hem de sert efendisi Sigismund Bathory, papa bu adama para yardımı yapmış, o da Tuna kıyılarında taslağı ortaya çıkan Haçlı Seferine komuta etmeyi hayal etmiştir ([82]); Boğdan voyvodası Aaron; ve nihayet yargılamaktan çok kavraması güç bir kişi olan, Eflâk ve çevresindeki geniş toprakların efendisi Cesur Mihail.

Bu isyanın III. Mehmed'in cülusuyla çakışması, kapsamını daha da ağır hale getirmiştir. Öte yandan, 1595 yazı esnasında Sinan Paşa birliklerini sert bir şekilde, Cesur Mihail'in üzerine yöneltmiştir. Sinan Paşa Ağustosta Tuna'yı aştıktan sonra Bükreş'i, sonra da Eflâk'in eski başkenti Tergovist'i almıştır. Fakat boyarların ve onlara bağlı süvarilerin saldırganlığı karşısında çekilmek zorunda kalarak, fetihlerini koruyamamıştır. Kış yaklaşırken, çabucak inşa edilmiş tahta surları yıkmak zorunda kalmış ve geri çekilmesi bir felâkete dönüşmüştür: yalnızca ordusunun kılıç artıkları onunla birlikte Tuna'yı aşabilmişlerdir. Bu arada galipler güney yönünde, karla kaplı yollardan ilerleyerek, İbrail ve İsmailiye'yi almışlardır; Türklerin yakınlarda kurmuş oldukları bu sonuncu kent, aşağı Tuna bölgesinin en güçlü müstahkem noktasıydı ([83]). Türkler Erdel'de de daha talihli olmamışlardır: seferi birliklerinden biri burada insanlar ve toplar da dahil tüm eşyalarıyla birlikte kaybolmuştur ([84]). İmparatorluk askerleri de kendi cephelerinden, Gran'daki kuşatmayı kaldırmaya çalışan küçük bir orduyu ezmişlerdir (4 Ağustos). Kent 2 Eylül 1595'te düşmüştür.

Bu tehlikeli durum bizzat padişah tarafından ele alınmış ve 23-26 Ekim 1596'daki Keresztes Ovası zaferiyle düzeltilmiştir. Demek ki, seferin başlangıç dönemi için, başka yerlerde inkâr edilmez nitelikte olan "Alman" toparlanmasını fazla büyütmekten kaçınalım. Özellikle de, temanın daha o sıralar Batılı çağdaşların ağzında belirmesine rağmen, birkez daha, tedavi edilemez Osmanlı gerilemesinden söz etmekten kaçınalım. Bir

İspanyol elçisi ([85]) imparatorluğun "halka halka çözülmeye" başladığından söz etmektedir, fakat bu tanıklık hiç de ona yüklenebilecek anlama sahip değildir. Zaten Türkler de temkinli davranmışlardır. Erdel ve "Tuna eyaletleri"nin karşısında zaman kazanmayı ve aynı zamanda da pazarlık yapmayı bilmişlerdir. Deneylerden derslerini almış olarak, Eflâk arı kovanına çok erkenden çomak sokmuşlardır. Türkler, ellerinden geçici olarak kaçan bu zegin ovalara, Polonyalıları sürmüşler ([86]) ve böylece buraları olabildiğince nötralize etmişlerdir. Türkler Cesur Mihail'in zaman zaman darbe vurmasını her seferinde engelleyememişlerdir ([87]), ama imparatora karşı en iyi koşullar altında yönelmek üzere serbest kalmışlardır.

Zaten savaşın sonuncu yılları çok daha dengeli güçleri karşı karşıya getirmekte ve bunlar bu tekdüze ve pahalı savaşta birbirlerini tüketmektedirler. Mali tükeniş ([88]), aynı zamanda askeridir de. Türk tarafında birlikler görevlerini ihmal etmektedirler ([89]), ama imparatorluk askerleri de aynını yapmaktadırlar ([90]). Uzmanlara göre, her iki tarafın da güçleri yetersizdir ([91]). Ve her iki tarafta da, savaşın başlangıcındaki heyecan kaybolmuştur ([92]). 1593'te imparatorun emriyle, hergün öğlen, büyük düşmana karşı savaşıldığını gündelik olarak hatırlatmak üzere *Türkenglocke,* Türk çanı çalınmıştır. Sultan Murad 1595'te peygamberin yeşil sancağını, korunduğu Şam'dan Macaristan'a büyük törenlerle getirtmiştir. Fakat 1599'da böylesine hareketleri kimsenin canı çekmemektedir ve vezir-i azam İbrahim Paşa ciddi barış müzakerelerine girişmiştir ([93]). Bu müzakereler, tekdüze savaşla birlikte sürmüşlerdir. Her iki tarafta da "arka", "cephe"den daha kötü bir şekilde tutunabilmektedir. Böylece 1600 civarında Yazıcı (Batılı haberlerin "Yazar" dedikleri) adlı biri ([94]) Anadolu'yu alt-üst eden karanlık bir isyanla trafiğin aksaması ve Ankara'nın gerçek bir kuşatılması noktasına ulaşmıştır ([95]). Yazıcı'nın başarıları öylesine olmuştur ki, Bursa bile tehtid altında kalmıştır ([96]). Yazıcı'nın 1601'de Hasan Paşa tarafından bozguna uğratılması İstabul'da büyük şenliklerle kutlanmıştır ([97]). Üstüne üstlük, 1603'te Asya'da İran Savaşı yeniden başlamaktadır. Bu savaş inanılmaz harcamalara yol açmakta, Anadolu'daki salgın isyanların tehtidinin imparatorluk üzerinde daha dramatik bir ağırlık yapmasına yol açmaktadır.

Fakat Türkler tam da bu genel zayıflık döneminde, kuzeydeki durumu düzeltmeyi başarmışlardır. Türklere o sırada, 1605'te ülkenin efendisi olan Bocskai'ye Macaristan tacını vaadederek, Erdel'in belirleyici yan değiştirmesini sağlamak yetmiştir ([98]). Vadedilen Türk Macaristan'ının tümüdür, ama imparatorun karşısındaki müstahkem mevkiler bunun dışında kalmaktadır. Dağların fakir hükümdarı kendine sunulan zengin ova ülkeler armağanından fazlasıyla tahrik olmuştur. Bu bir aldatmacadan ibarettir, ama Türklerin ihtiyaç duyduğu taraf değiştirmeyi harekete geçirmeye yetmiştir. Öte yandan, Türkler Batıda Hırvatistan ve Styria uçlarına doğru saldıkları Tatarların yardımıyla, Tuna yolu boyunca muzaffer bir şekilde ilerlemişlerdir. Gran 29 Ekim Eylül 1605'te geri alınmış, kısa bir süre sonra da Vissegrad ele geçirilmiştir. Daha sonra, eğer vezir-i azam Lala Mustafa Paşa'nın başarılarının en önemlilerini saymakla yetinecek olursak, Vesprin ve Palotta da düşmüştür.

Bu sayede müzakereler daha kolay sürdürülebilir hale gelmiştir, çünkü Türkler İran Savaşı yüzünden başarılarının semeresini toplamakta acele etmektedirler. Barış nihayet 11 Kasım 1606'da imzalanmıştır. *Statu quo*'ya dönülmüş ve ele geçirilen yerler ile esirler iade edilmiştir. Özel bir anlaşma ile imparatora yaklaşmış olan Erdel, Macar tacından vazgeçmiş, padişah imparatordan 200.000 dükalık bir armağan alınış, fakat bunun karşılığında haraç ödenmesinden vazgeçmiştir. 1606 barışı aslında taraflar arasında eşitlik esasına göre imzalanan ilk Türkiye-İmparatorluk antlaşmasıdır.

2. Fransız iç savaşlarından İspanya'ya karşı açılan savaşa: 1589-1598

Batı'da, gene Akdeniz'in dışında, ama zaman zaman ona temas eden başka bir savaş gelişmektedir: tamamen Batı ve Atlantik dünyası bunalımına bağlı olan Fransız savaşı. Burada da gene bizim için söz konusu olan herşeyi söylemek değil de, bu olaylarla, o sıralar sakinleşmiş olan Akdeniz tarihi arasındaki bağları kaydetmektir. Bu sınırlı ödev ağır olmaya devam etmektedir. Din Savaşları, Fransa'da toplumsal ve ekonomik arka planlardan söz etmeksizin, dinsel ve siyasal Avrupa dramının bir parçasıdır. Bu sorunlar karmaşası içinde, cezasız kalmayı umud ederek, kısıtlı ve belirgin merak alanları yontmak nasıl mümkün olacaktır?

1589'dan 1598'e Fransa iki bunalıma tanık olmuştur: 1589-1595 arasında, özellikle iç bir bunalım, bu, ülkenin karışıklıklarını başından beri yaşadığı en ağır bunalımdır; 1595-98 arasında, İspanya'ya açılan savaşla birlikte dış bir bunalım. Bu bunalımların her ikisi de ülkeyi çok sarsalamışlardır, ama konumuzu yalnızca marjinal olaylar olarak ilgilendirmektedirler.

Akdeniz Fransa'sında Din Savaşları

Fransa'nın Akdeniz bölgesi, herşeye rağmen Din Savaşlarında ikincil bir rol oynamıştır. Karışıklıkların nedeni ve bahanesi olan sapkınlık, Provence üzerinden denizin boşluğuna ulaşmaktan çok, Dauphiné ve onun ötesinde İtalya'ya, Languedoc'a ve onun da ötesinde İspanya'ya ulaşmakla daha çok meşgul olmuştur. Languedoc ile Dauphiné arasında, Provence mekânı resmen sakin kalmıştır. Bu durum birçok kıpırtının ona ulaşmasını ve 1562, 1568, 1579...'da büyük alarmların meydana gelmesini engelleyememiştir. Özellikle 1579'da gerçek köylü isyanları bölgeyi perişan etmiştir ([99]). O sıralar savaş katliâm ve yağmalarıyla, için için sürme durumuna geçmiştir. 1580'ler sonrasında Fransa'nın tümünde olduğu gibi, Provence'ta da herşey fermante olmakta ve çözülmektedir, burası henüz krallıkla tam bir bağlantı kuramayan ([100]) fakir, özgürlüğe tutkun, sert yerel rekabetlere, ayrıcalıklarını kıskançlıkla koruyan kentlere ve şamatacı bir soyluluğa sahip bir ülkedir. Fakat acaba bu tarih tozunu düzene sokmak, *carciste*'ler ve *raza*'lar, sonra da *ligueur*'ler ve *bigarrat*'lar arasındaki iğrenç yerel savaşın sorumluluğunu tam anlamıyla belirlemek mümkün müdür? III. Henri'nin saltanatının son yıllarıyla birlikte hızlanan şu çoklu dramlar, sonra da 1 Ağustos 1589'da ([101]) katledilmesini?

Kuşkusuz 1589'dan sonra ve an azından 1593'e kadar, Fransız dramının esas kısmı hep kuzeyde, Alçak Ülkeler'den Paris'e ve Paris'ten Normandiya ile Brötanya'ya kadar olan alanda yer almıştır. Fakat güneyde de durum vahimleşmektedir. Diğer yerlerde olduğu gibi, burada da IV. Henri saltanatının başlangıcı, ülkenin kentler, senyörlükler, özerk şeritler halinde parçalanmasına tanık olmuştur. Sonra oldukça hızlı bir yeniden inşa gelmiştir: bütün kum taneleri yeniden biraraya gelerek eski gövdenin sağlam taşlarını oluşturmuşlardır. Ritmi itibariyle basit olan bu tarih, ayrıntıları bakımından saçma noktasına varacak kadar karmaşıktır. Herbir kum tanesinin kendi vakanüvisi vardır; her önemli kişinin de yaşam öyküsü yazarı.

Akdeniz kesiminde, *lato sensu* altı veya yedi macera çakışmaktadır. Montmorency ve Joyeuse dükünün Languedoc'taki karşıtlarınınki; Epernon dükünün Provence'daki; Ahırlar Nazırı Lesdiguières'in ([102]) Dauphiné ve çevresindeki; Nemours dükünün Lyonnais'deki ([103]); Savualının Provence'tan Cenevre Gölü kıyılarına kadar olan bölgedeki; nihayet hepsinin üstünde, II. Felipe'nin karmaşık oyunu. Bütün bu kişilerden yalnızca üçü IV. Henri için çalışmışlardır: Montmorency, Lesdiguières ve d'Epernon.

Çalışmışlardır... Kelime biraz fazla basittir ve en azından biri için, d'Epernon için açıkçası yanlıştır. Bu adam o tarihlerdeki çok kimse gibi özellikle kendi için çalışmıştır ve 1594 Kasımında yabancının davasına katılacaktır ([104]).

Bütün bu maceraları izlemek zor bir iştir, çünkü birbirlerine çarpmakta ve birbirlerini kovalamaktadırlar. Fakat coğrafi olarak kabaca, hemen hemen açıkça farkedilebilir ve farklı amaçlara sahip iki savaş halinde kendilerini örgütlemektedirler: bunlardan birincisi Languedoc'tadır ve uygulamada 1592 sonuyla birlikte sona erecektir; Provence'ta yer alan ikincisi ise ancak 1596'da bitecektir ve bu, evdeki hesabın çarşıya uymadığını göstermektedir: kendine daha yakın olan Languedoc'ta, İspanya 1592'den sonra, kapısının dibinde olmasına rağmen savaşı sürdürememiş, buna karşılık oldukça uzaktaki Provence Savaşı'nı 1596'ya kadar devam ettirmiştir. Koşullar bu aşikâr paradoksu açıklamaktadırlar.

Languedoc'ta IV. Henri'nin karşıtlarının keyifleri yerindedir. Cerdagne ve Roussillon'a yerleşmiş, Pirenelerin kuzeyinde büyük ölçüde ilerlemiş, Akdeniz'de deniz üstünlüğü olarak adlandırılabilecek şeye sahip bir İspanya tarafından omuzlanmışlardır. Üstelik başka kozları da vardır: batıda *Ligueur*'lerin önemli güçlere sahip oldukları Guyenne; doğuda, kitlesel olarak sapkın krala karşı olduğunu ilân etmiş olan Provence.

Ancak, yeni krala sadakatle bağlı olan Montmorency, Montpellier'de ciddi güçlere sahiptir; üstelik Saint-Esprit Köprüsü üzerinden, Lesdiguières'in Dauphiné 'de müdahale etmeye hep hazır olan güçlerine ulaşma kolaylığına sahiptir. Rhône yolunun efendisi olan veya en azından, onu keyiflerince kesme olanağına sahip olan "kralcılar" Akdeniz bölgelerinin tümü üzerinde baskı yapma olanağına sahiptirler. Öte yandan, Languedoc özel bir Akdeniz'e temas etmektedir: kadırgalara düşman, her kış uzun süre kötü hava tarafından karıştırılan Lion Körfezi. Denizciler kendilerine çoğu zaman yerine getirilmeleri olanaksız güç görevler veren II. Felipe'ye bunu söylemişlerdir ([105]): birlik veya iaşe taşıması, Fransız korsanlarının avlanması, veya çok sıklıkla talep edilen Briscon Kalesi'nin şu olanaksız tahribi. Buna, 1588'den beri ([106]) Montmorency'nin *brigantin*'ler ve fırkateynlerden meydana gelen bir filosunun olduğunu ve bu küçük hızlı teknelerin Katalan teknelerini yağmalamaktan başka, 1589'da Narbonne Limanı'nın abluka edilmesinde yararlı bir şekilde kullanıldıklarını ekleyelim. Bu hızlı teknelere karşı İspanyolların ağır kadırgaları, Venedik kadırgalarının Uskok teknelerine karşı olduklarından daha fazla etkili olamamışlardır. Böylece, deniz üstünlüğüne sahip olmayan Montmorency, gene de deniz yolundan, Korsika'dan takviye ([107]) ve Livorno'dan kürek ([108]) edinebilmiştir.

Aslında *Ligueur*'ler göründüğünden daha zor bir oyun oynamak zorunda kalmışlardır ve onların hesabına üzücü bir şekilde, bu oyun mareşalin oğlu Joyeuse dükünün fazla becerikli olmayan ellerine teslim edilmiştir. Başlangıçta herşey iyi gitmiştir. Joyeuse hemen yakındaki İspanya'ya yönelmiştir. Oyuna girerken, 8 Mayıs 1590 tarihli ([109]) bir İspanyol haberine göre "kralcılar"ın gene de *"burgo"*yu ellerinde tutmayı başardıkları, önemli Carcassonne kentini ele geçirmiştir. Aynı anda, Montmorency, Narbonnais'ye saldırmak amacıyla birliklerini Pont-Saint-Esprit'de toplamaktadır. Endişelenen Joyeuse dükü II. Felipe'ye şöyle yazmaktadır: "Languedoc katoliklerinin işleri öyle bir durumda ki, eğer kısa bir süre içinde çare bulanmazsa ve bu iş Haziran ortasına kadar olmazsa, sapkın kralın herşeye egemen olacağından korkulur; öylesine ki, onun başlıca yönetcisi olan ve onun için adı geçen ülkede komuta eden Mr. de Montmorency büyük bir ordu toplamaktadır.." ([110]).

Belki karartılmış bir tablo, fakat amaç çok zengin İspanya'dan her zaman çok yavaş gelen şu gerekenleri ve yardımları elde edebilmektedir. Fakat bunun böyle olması,

durumun ciddi olmasını engellememektedir. 12 Haziranda Joyeuse daha hiçbir şey alamamıştır ve hasımlarının "...adı geçen bu katolikleri hasatta çalıştırmalarından ve onların kutsal inançlarında kalmalarını sağlayacak herşeyi onlardan çekip almaları" düşüncesiyle endişelenmektedir ([111]). 22 Haziranda yeni yakınmalar ve yeni bir çağrı ve başdiyakoz Villemartin adlı bir temsilcinin Katolik kral nezdine gönderilmesi ([112]), vaadedilen ve gelmeyen yardımlar hakkında 10 Temmuzda gene yakınmalar ([113]). Dük aynı gün II. Felipe'ye şöyle yazmaktadır: "ihtiyaçlarımızdan ötürü kendini çok sık olarak rahatsız etmeye cüret ettiğimden ötürü majestelerinden beni affetmelerini çok alçak gönüllü bir şekilde rica ediyorum, eğer Katolik dini konusundaki şevklerini ve bu eyaleti gözeteceğine dair beni temin ettiğini bilmeseydim bu işi yapmazdım" ([114]). Ağustosta, II.Felipe'nin yardımları nihayet gelmişler midir? Hayır veya en azından, hepsi değil... Bir mektup yakınlarda, İspanyol kadırgalarıyla Narbonne yakınlarına Alman askerlerinin gönderileceğini işaret etmektedir ([115]), bir başka mektup ise, vadedilen barutun ancak bir kısmının teslim edildiğini kanıtlamaktadır ([116]). Öte yandan aynı dönemde, ücretlerini alamayan Alman paralı süvarilerinin "düşman toprakları"na girmeyi, yani başka terimlerle, savaşmayı reddettiklerini biliyoruz ([117]). Küçük oyun, tekrarlanan talepler ve yavaş cevaplar, alışılmış hayal kırıklıklarının izlediği muhteşem vaadler ve bazen de bazı nadir başarılarla devam etmiştir.

Oyun iyi kötü iki yıl sürmüştür. Fakat 1592'de, Pirenelerin güneyinde büyük Aragon olayı meydana gelmiştir. Ülkenin bir kısmı Antonio Perez'i korumak üzere ayaklanmıştır. Kaçak dostları Béarn'da sığınak bulmuşlar, burada IV. Henri'nin kızkardeşi Catherine, Aragon ölçeğinde akınlar yapan çeteleri Pirenelerin öte tarafına yollayarak, fırsattan yararlanmıştır ([118]). Bu durumda II. Felipe birliklerini dağların güneyinde tutmuş ve Joyeuse ile Languedoc katoliklerini terketmiştir. Bunlar da umutsuzluğa kapılarak, ya herru ya merru diyerek, Eylülde Tarn üzerindeki Villemur'ü, daha sonra Queray ve La Guyenne'i ele geçirme umuduyla, yani bulundukları yeri terkederek ([119]), mücadeleyi başka bir yerde sürdürmek üzere zaptetmeyi denemişlerdir. Girişim bir felâketle sonuçlanmış, Katolikler 4 Kasım 1592 tarihli bir raporun tanıklığına göre, burada tüm piyade ve topçularını kaybetmişlerdir ([120]). Mağluplar için majesteleri Katolik kraldan "Hristiyanlar arasında Hristiyan ve Tanrı'dan sonra en fazla umudun bağlanmadığı Katoliklerin en Katoliği"nden başka sığınak kalmamıştır ([121]). Fakat sığınak etkisiz olmuştur.

İzleyen yüzyılın başında bir ateş-kese varılmış ve bunun haberi 1593 Şubat ortasına doğru Paris'e ulaşmıştır ([122]). Akdeniz Languedoc'undaki iç savaş kralcıların hiç de ummadıkları bir hız ve başarıyla sona ermektedir ([123]). Karasal Languedoc'ta, Toulouse çevresinde mücadele daha 1596'ya kadar sürecektir. Fakat doğudaki 1593 zaferinin önemi vardır: bu zafer, IV. Henri'nin saltanatının başlarında İtalya kıyılarından Atlas Okyanusu'na kadar olan alanda yayılmış olan bu isyan alanını ikiye bölmektedir. Ve kopuşun meydana geldiği yerde, "kralcılar" tıpkı Bearn'da da olduğu gibi, kendilerini bizzat İspanya sınırlarıyla temas halinde bulmuşlardır.

Provence'da daha III. Henri'nin ölümünden önce başlamış olan kavga, komşu Languedoc'takinden daha uzun sürecektir ve sonuncu komplikasyonlarıyla, Fransız İspanyol savaşının sonuna kadar, 1598'e kadar, (Berre'in küçük Savualı garnizonu tarafından tahliyesi tarihi) uzayacaktır.

Nisan 1589'dan itibaren, yani III. Henri'nin ölümünden önce Provence ayrılıkçılık yapmıştı; daha kesin olarak, Aix parlamentosu Katolik Birliğine katılmış ve Mayenne dükünü "krallık başkomutanı" olarak tanımıştı ([124]). Parlamentodaki zayıf bir "kralcı" azınlık, aynı yılın Temmuzunda Pertuis'ye çekilmişti ([125]). Aix, Arles ve (Provence'ın

dışında, ama Provence mekânında) Marsilya gibi büyük kentlere gelince, bunların hepsi birlikten yanaydılar. Bunun anlamı, ayrıcalıklarının arkasında iyice korunaklı olan, kentleri tarafından egemen olunan Provence bölgesinin, daha yeni kralın tahta çıkmasından önce safını belirlediğidir. Valiye gelince, 1587'de atanmış olan Epernon dükü görevini kardeşi Bernard de Nogaret de Lavalette'e bırakmıştır. Enerjik ve fail biri olan bu adam, yeni tehlike karşısında kendini koyvermemiştir. Krallık yönetimine sadık biri olarak, Lesdiguieres'in güçleriyle halk ve köylü unsurlarına dayanarak durumu göğüslemiş, hatta orta ve güney Provence'ı yeniden işgâl etmeyi başarabilmiştir. 1590 tarihli bir İspanyol haberi onu Toulon'u tahkim ederken göstermektedir ([126]), aslında bu çaba Savualıya karşı olduğu kadar, deniz cephesinden belirebilecek her türlü tehlikeye de karşıdır. Fakat Lavalette, kavganın son ve korkunç onyılı esnasında bunu şu veya bu yönde deneyenlerin hiçbirinden daha fazla kendini Provence'a tam anlamıyla dayatamamıştır. En azından 1596'ya kadar, sürekli olarak birbirine düşman iki Provence olmuş ve bunların arasındaki sınır yüzer-gezer olmanın ötesinde, çoğu zaman da belirsiz olmuştur: bu Provence'lardan biri Aix'e diğeri geçici kralcı başkent olan Portuis'ye bağlıdır.

Ülkenin en büyük kişisi olan Marsilya, ikinci kralcı konsül Lenche'in katlinden (Nisan 1588) beri ([127]). Birlik davasına katılmıştır ve bu bağlanma artık bir daha tersinin hiç söylenemeyeceği bir tutkuyla olmuştur. Öte yandan, Birlik'le anlaşmak, bugün veya yarın İspanya'nın davasına katılmıa anlamına gelmektedir.

Fakat 1590 yazı, Provence'ta yalnızca tek bir yabancı entrikasının gelişmesine, eylem yapmak için yeri iyi olduğundan ötürü, Provence'ı karıştırmak konusunda uzaktaki Katolik karaldan daha ehil olan küçük partöner Savualınınkine tanık olmuştur. Charles Emmanuel bu yılın Temmuzunda, entirikacı bir birlikçinin, Sault kontesi Christine Daguerre'in çağrısı üzerine Provence'ı istila etmiştir. 17 Kasım 1590'da Aix'e varmış, Parlamento onu karşılamış ve ona Provence'ın askeri yönetimini emanet etmiş, ancak ihtiraslarının nesnesi olan kontluk tacını vermekten kaçınmıştır ([128]).

Bu 1590 kışında, Provence dramının bütün unsurları yerlerindedir. Ve eğer eylem hemen hızlanmamışsa, bunun nedeni, gücünü Savualının yeteri kadar kuvvetli olmadığı etki alanına yöneltmek yerine, İspanya'nın -kendi de daha fazla kuvvetli değildir- iradesini tek başına dayatmak için, o sıralar gücünü 1592 Aragon bunalımına ve aynı yılın 10 Eylülündeki Villemur felâketine kadar, Languedoc tiyatrosuna taşımasındandır. Fakat 1592'de, Provence'taki ikincil tiyatro Akdeniz Fransa'sındaki tek mümkün eylem alanı olarak kaldığından, İspanyollar o zamana kadar hiç yapmadıkları bir şekilde buraya müdahale edeceklerdir. Ama bu işi çok hızlı ve aceleyle yapmayacaklar ve sahneden yerel aktörler olan Savualı, Lavalette, Lesdiguiéres...'i uzaklaştıramayacaklardır.

Savua dükünün zayıflığını kanıtlayan şey, 1592 kışı boyunca Lesdiguiéres'in, Lavalette'in yardımıyla, sonra da tek başına (Lavalette'in 11 Ocak 1592'de Roquebrune kuşatması sırasında ölümcül bir şekilde yaralanmasıyla) ([129]), Savua birliklerini Var'ın ötesine atabilmesi ve ilkbaharda dükü Niçois'daki kendi topraklarında gafil avlayabilmesidir. Provence'a dağılmış olan Savua garnizonları, kuşatılmasalar bile abluka edilmiş olarak, endişeden azade değillerdir ([130]); fakat yaz gelince Lesdiguières yeniden Alplere çıkmış, bu da Savualılara Provence boyunca yeni bir yaz gezintisi yapmak ve geçerken, Ağustosta Cannes ve Antibes'i alma olanağını sağlamıştır ([131]). Fakat bu başarılar, öncekileri gibi, kesin olamayacaklardır. Sefil bir ülkedeki savaş birkaç darbeye indirgenmekte ve galip boşlukta zafer kazanmaktadır. Kardeşinin ölümüyle valiliğe gelen Epernon dükü, buraya sanki işgâl altında bir ülkedeymişçesine, Gaskon maceracılar birliğiyle yerleşmiştir. Sonbahar yaklaşırken, bir dizi doğrudan darbe ve canlı harekât, vahşi gaddarlıklarla damgalanmış olarak ona Cannes ve Antibes'i Savualıdan geri alma

olanağını vermiştir. Herşey yeniden sorunlu hale mi gelmiştir? Provence'ın "krallık-karşıtı" mebusları, bu Eylül ayından itibaren Katolik krala dönmüşler ve ondan yardım ile imdat talep etmişlerdir ([132]). Birlikçiler adına, kayınpederi Mayenne'in onu 1592'den beri buraya atamasından itibaren Provence valisi olan Carcès kontu, 1593'te bu talebi yenilemiştir. Beyhude alarmlar: Savualıya iki kere reddedilmiş olan tam başarı, 1593 Haziran-Temmuzda Aix kentini almak için başarısız bir girişimde bulanan Epernon düküne de reddedilmiştir ([133]).

O sıralar, aslında kesin olarak Temmuz 1593'te Fransa'da kralın Protestanlıktan vazgeçmesi meydana geliyor ve herşeyi sorunlu hale getiriyordu. Bunun peşinden muazzam bir katılma hareketi meydana geliyor ve kralın kişisi ile barışa, tutkulu bir geri dönüş ortaya çıkıyordu. Aix parlamentosu 5 Ocak 1594'te krala sadakat yemini etmiştir. IV. Henri'yi tanıyan ilk Birlik kenti olarak ([134]), belirleyici olacağa benzeyen ama olmayan bir eylem ile 1594 yılını açmıştır. Kuşkusuz bu yıl Provence'da bir katılma ve eski ittifakların bozulması yılı olmuş, ama aynı zamanda son entrikaların ve isyanların, yanlış hesapların, şiddetli hareketlerin ve bir sürü pazarlıkların da yılı olmuştur...

Bir olay bunlardan sıyrılmaktadır, mevsimin adeta büyük siyasi olayı: IV. Henri'nin davasına katılan Birlikçi partiler birbirlerine yaklaşmışlar ve öfkelerini Epernon'a karşı yöneltmişlerdir. Epernon'un oyunu bu sayede açık hale gelmiştir. IV. Henri tarafından sevilmediğini bilmektedir (dük 1592'de Provence valiliğini IV. Henri'yi zorlayarak elde etmiştir), ülke soyluluğu tarafından ölümüne nefret edilen Epernon, oldukça önceden, ufukta bir nokta olan barışın kendi otoritesine ve herhalde hayalini kurduğu bağımsız bir prensliğin sonu olacağını anlamıştır. Demek ki dükün Aix'lilerle veya Provence soylulu-ğuyla birlikte hareket etmek istememesi ve IV. Henri'nin Provence'taki entrikaların ortasına yolladığı şu şaşırtıcı temsilcisi Jacques de Beauvais La Fin'in müzakerelerinden endişelenmesi nedensiz değildir. Ancak, Lesdiguières ve Montmorency'nin çifte müdahaleleriyle, kralın emri üzerine Aixlilerle anlaşmak zorunda kalmıştır. Fakat Lesdiguières' in kötü niyeti, Provence valiliğine Yüzü Yaralı'nın oğlu Guise dükünün atanmasıyla ortaya çıkınca, d'Epernon söylediğine göre, şerefini ve hayatını kurtarmak üzere ([135]) isyan etmeye karar vermiştir; isyan etmek, Savualı ve İspanyolla anlaşmak anlamına gelmektedir. 1594 Kasımında, mektuplarının ve İspanyol kaynaklarının belirttiklerine göre, bu konudaki adımı atmıştı ([136]). Fakat ihanet yazıya ancak, 1595 Kasımında yapılan bir antlaşma ile ([137]), yani bir yıl sonra dökülmüştür. Dük Gaskonlarıyla ve Provence'ta ve hatta Provence dışında da -varmışa benzeyen- hâlâ elinde tuttuğu birkaç kentle birlikte düşman safına geçmekteydi. İspanyol belgeleri içinde her hal-ü kârda Epernon dükünün Fransa'daki mal ve kentlerinin -en azından kendine ait olduklarını iddia ettiklerinin- ilginç bir listesi bulunmaktadır ([138]).

Fakat dükün bu ihaneti gecikmiştir. İspanya ile anlaşması Kasım 1595'te usulüne uygun bir şekilde ortaya çıktığında, Güney Fransa'nın kaderi belirlenmiştir bile. Ancak İspanya 1594'ta büyük bir çaba sarfetmeye karar vermiştir. Kastilya Ahırlar Nazırı, Milano Valisi Velasco, büyük bir ordu oluşturmuş ve Savua ile Jura'nın ötesinde, Dijon yönünde bir yarma harekâtına girişmeye hazırlanıyordu. Hatta mareşal de Rosne ([139]) ona, süvari birliklerinin bakımı için, karargâhını Bourbonnais'de "l'Ailly" ([140]) üzerinde Moulins'de kurmasını tavsiye etmekteydi. Bu 1595 yazında tam da Fransa'nın kalbi hedeflenmekteydi. 5 Haziran tarihli Fontaine-Française zaferi, istila hareketinin geri çekilmesini belirlemiştir. Bu zafer askeri açıdan önemsiz olmasına rağmen, büyük sonuçlar doğurmuştur. IV. Henri güneye doğru giderken kuzeyi olanaksız bıraktıysa da ([141]), buna karşılık hasmının dönen geniş hareketini tehlikeye sokabilecek olan pozisyonları, denize kadar tahkim etmiştir.

1596'da herşey düzene girmiştir, hem Epernon dükü, hem de Marsilya kenti. Guise dükü fazla bir zahmetle karşılaşmaksızın bu iki engeli ortadan kaldırmıştır. Şubatta "kralcılar", d'Epernon'un küçük birliğini Vidauban'da örselemişlerdir ([142]). Argens surlarının içinde bile çarpılmış ve burada çok adam boğulmuştur. İzleyen ayda (26 Mart) dük kral ile barış anlaşması yapmış ([143]) ve iki ay sonra da Provence'ı terketmiştir ([144]). Marsilya'ya gelince, 16'yı 17'ye bağlayan gece esnasında, bir ihanet kentin kapılarını Guise düküne açmıştır ([145]).

Böylece büyük kentin tarihinin hareketli bir dönemi kapanmaktadır ve bunun hakkında bazı şeylerin söylenilmesi gerekmektedir. Bu karışık yıllarda, Fransa'nın birçok diğer kenti gibi Marsilya da fiili bir özerklik yakalamıştı. Bağımsız, Katolik, Birlikçi olarak 1588 Nisanından itibaren kendini ihtiraslarına terketti. Fakat krallığın dar sınırı üzerinde nasıl yaşanabilir? Fiilen krallığın dışında, çünkü bu krallık kendi karışıklıkları yüzünden kopmuş, dağılmıştır. İspanya'dan yapılan buğday talepleri açıklayıcıdır ([146]). Öte yandan, kenti uzaktan ve yakından çevreleyen savaş, modern bir savaş değildir; bir malzeme çarpışmasından çok, insan çarpışmasıdır. Ancak gene de pahalıya malolmaktadırlar. Bu bedellere katlanabilmek için tutkulu bir siyaset gerekmektedir. Bu siyaset 5 yıl boyunca, en son tarihçisi olan Raoul Busquet'nin ne pahasına olursa olsun itibarını iade etmemekle birlikte, yeni bir ışıkla aydınlattığı ([147]) Charles de Casaulx'un kişisiyle birleşmiştir. Bu enerji insan çobanı, Kent Meclisi binasını Şubat 1591'de devrimci bir şekilde ele geçirmiştir. Fiilen, kentin başında dikkatli etkin bir yönetici olmuştur. Yalnızca kentinin çıkarlarına bağlanmış olarak, oynadığı oyun hemen, Marsilya aracılığıyla İspanya ile doğrudan bir bağlantıya sahip olmak isteyen Savualının tehtidkâr entrikalarından bağımsız olmuştur. Dük 1591 Martında kentte boşuna duraklamış: Saint Victor' un ihanetiyle kenti ele geçirmeye (16-17 Kasım 1591) boşuna uğraşmıştır ([148]). Casaulx, Provence soyluluğunun kavga ve entrikalarının da dışında kalmıştır, oysa Marsilya Sault kontesine bir an için sağınak sunmuştur, ama diktatör daha sonra bundan beceriyle kurtulmayı başarmıştır.

Eğer Casaulx'nun bizzat Marsilya'daki siyaseti, kamu yardımı denilebilecek alandaki eseri, onun yardımlarıyla kente matbaanın gelmesi, inşaatları, özellikle de halk nezdindeki itibari düşünülecek olursa, "tiran"lığı yeni bir veçhe kazanmaktadır. Kuşkusuz bu da tüm tiranlıklar gibi kuşkucu, polise dayalı, *bigarrat*'lara ilişkin olarak kinci olmuş ve onları hiç tereddüt etmeden hapsetmiş, sürmüş, mallarından mahrum etmiştir. Fakat bu tiranlık popülerdir, ilginç bir şekilde kitleden, fakir halktan yanadır. 1594'te bir İspanyol haberi bize, Marsilya'da zengin tüccarlar veya soylulara karşı bir savaşı göstermektedir. Bu haber "neden olduğu çok iyi bilinmemekte, fakat herhalde para edinmek için" demektedir ([149]). Kaderine egemen olan kent bu ağır yükün altında ezilmekte değil midir? 1594'te papa ve Toskana büyük dükü kente yardıma davet edilmiş olmalarına karşılık, tek bir *blanca* bile vermeye yanaşmamışlardı ([150]). İdeolojisi kadar, gerekirlik de Casaulx' u lütuflar, ianeler, yaşama olanakları sağlayabilmek için muktedir. İspanya'ya yönelmek zorunda bırakmıştır ([151]).

Koşulların da yardımıyla kent İspanyol oyunun içine girmiş, sonra da bu oyuna tamamen katılmıştır. Viguier ve Marsilya konsülleri 16 Kasımda 1595'te II. Felipe'ye, henüz temkinli olmakla birlikte, kategorik de olan çok değişik bir mektup yazmışlardır. Bu mektup, üzerinde bir süre durulmayı haketmektedir ([152]). Şöyle yazmaktadırlar: "davasının desteklenmesi ve Fransa'da Katolik dininin şu büyük ve tehlikeli boğulmasını önlemek üzere Tanrı şevkinin kutsal ateşini ruhlarımıza ilham ettiğinden, biz imanın düşmanının birçok sarsalamalarına karşı kararlı bir şekilde dikilmiş olarak ve bu durumu Tanrı katının özel bir lütfu ile istenmiş olarak, din ve kentimiz bugüne kadar, kendimizin ve bu kutsal karar çerçevesinde sürekli olarak birleşen kenttaşlarımızın hayatları

pahasına kendilerini vakfetme konusundaki sarsılmaz iradeleriyle bugüne kadar korunmuştur. Fakat Henri de Bourbon'un işlerinin iyiye gitmesinden ötürü fırtınanın artacağını ve kamusal olanakların tükeneceğini ve özel kişilerin bu büyük olduğu kadar, selâmete yönelik girişim için yeterli olmayacağını öngörerek, gözlemlerimizi tıpkı bütün katoliklerin sığınağı gibi olan... V.M.C'ye yükseltmeye ve ona doğal iyiliğinin ışınlarını birçok liyakate sahip bir kentin üzerine, eski dini ve sadakatimizin hatırına ulaştırması için ona başvurmaya cüret ettik...".

En azından bu belgeye göre, Marsilya kendini İspanya kralına vermemiştir. İhanet" in dereceleri vardır. Kent (veya daha doğrusu Casaulx), yalnızca haklı savaşa son vermeyeceğini ilân etmektedir. 1595-96 arasında basılmış, uzun bir yazarı belirsiz muhtıra olan bir propaganda broşürü de başka birşey söylememektedir. Bu *Response des Catholiques français de la ville de Marseille à l'advis de leurs voisins, hérétiques et politiques antichrestiens et athéistes* ([153]), Din Savaşları döneminin "basın"ının bilinen zıtlaşmalarına yeni herhangi birşey katmayan oldukça yaygın bir risaledir. Objektif olma gibi bir kaygısı pek yoktur ve kralcıları tanrı tanımazlarla ve Fransız protestanlarını bedeni zevk düşkünleriyle karıştırmaktadır. Kolay bir polemik: bunun şiddet ve samimiyetini meydana getiren herşey uzaktan yavan olarak gözükmektedir. Farkına varılması gereken yegâne nokta, kentin İspanya ile ilişkileri hakkında tek bir kelime bile edilmemiş olmasıdır.

Fakat bu anlaşma önlenemez birşeydi; ya muazzam İspanyol gücünün arkasına sağınmak, ya da Marsilya'ya yerleşmekte olan ve Casaulx ile silah arkadaşı Louis d'Aix'e çok şaşırtıcı vaadlerde bulunan krallık temsilcisi Etienne Bernard ile anlaşmak gerekiyordu. Fakat tam da bu fazlasıyla şaşırtıcı vaadler ([154]) bir tuzağı saklamakta değiller miydi? Marsilya'nın efendileri II. Felipe ile anlaşmayı tercih etmişlerdir. İçlerinden biri Casaulx'nun oğlu olan kent "mebus"larından üçü İspanya'ya gitmişler ve bu onlar için 1591-95 arası olaylarının ([155]) uzun bir tarihçesini çıkartma, "diktatörler" Louis d'Aix ve Casaulx'nun rollerini açığa çıkartma fırsatı olmuştur. Kentin eski ailelerine mensup olan bu kişiler, akrabalarına, dostlarına ve Marsilya'nın ayak takımına dayanarak kentte düzeni ve Katolik barışını sağlamayı bilmişlerdir. Ancak bu iş zahmetsiz olmamıştır: silahlanmak, paralı asker sağlamak, Notre Dame ve Saint Victor kaleleriyle Saint Jehan kulesini işgâl etmek, en fazla "savunulabilir" yerler olan büyük platform "La Porte Reale " ile Aix kapısını korumak, limanın çıkışına aslında hâlâ bitirilmemiş olan Chrestien Kalesi'ni inşa etmek, ekim alanlarının güvencesi ve Marsilya halkına "düşmanlar tarafından rahatsız edilmeksizin ürünlerini alabilmeleri için" at beslemek gerekmiştir ([156]). Şimdi Henri de Bourbon papa tarafından ibra edilmiş olduğundan, zafer kazandığından, Arles'ın efendisi haline geldiğinden (ve kentin buğday iaşesinin de); Marsilya mültecilerle dolmuştur ve diğerleri arasında "şu büyük ve alim kişi, Aix başpiskoposu Mgr. de Gembrard Henri de Bourbon tarafından mülksüzleştirilmiştir"- bu uç noktada, kent Bearnlının sunduklarına rağmen ancak Katolik kralın "kanatları altında" tutunabilecektir. Katolik kralın ona yardım etmesi, hem de para, mühimmat, asker ve kadırga cinsinden çabucak yardım etmesi gerekmektedir. Üstelik durum, krallık birliklerinin Marsilya kapılarına kadar dayanmış olmalarından ve kentin surlarının için de entrikalar döndüğünden ötürü de çok gergindir.

Aralık 1595'ten itibaren ([157]), Prens Doria'nın oğlunun kadırgaları ve iki İspanyol taburu biçiminde yardımlar Marsilya'ya ulaşmıştır; tam da zamanında, çünkü krallık birliklerinin kente girmesini önlemişlerdir. Fakat Marsilya'da durum karışık hale gelmektedir, çünkü kent halkı bizzat dostlarından kuşu duymaktadır. 21 Ocak 1596'da ([158]), Marsilya mebusları İspanya sarayından, partiyi kazanmış olarak ayrılmışlardır. Kent kendini, Katolik krala teslim olmaksızın teslim etmiştir: Katolik kralın kadırgaları kent

limanına serbestçe girebilecekler, kral bu gemilere asker bindirebilecektir, Marsilyalılar Henri de Bóarn ile anlaşma yapmamaya ve Fransa kralı olarak da, yalnızca İspanya'nın bir dostunu tanımaya söz vermişlerdir. Muhtıraları, Marsilyalıların "Henri de Bourbon' u tanımayacakları, böylece Katolik olarak kalacakları ve Tanrı Fransa'ya gerçekten çok Katolik ve Katolik majesteleriyle iyi dostluk, kardeşlik ve uyum içinde olan bir kral bahşedene kadar böyle kalacakları"nı söylemektedir. Marsilya mebusları 12 Şubat 1596'da hâlâ Barselona'dadırlar ve buradan Don Juan de İdiaquez"e yazarak, ondan Katalan buğdayı talep etmektedirler ([159]). Fakat 4 gün önce, ayın 7'sinde, kentte başarılı bir komplo yapılmıştır; Casaulx katledilmiş ve kent IV. Henri'ye teslim edilmiştir ([160]). Henri haberi duyunca "işte şimdi Fransa kralıyım" demiştir ([161]).

Kuşkusuz Fransa tarihinin bu kesiti üzerinde uzun uzadıya ısrar etmek, iyi yazarları takiben Provence'ta Fransız Din Savaşlarının son yıllarının bütün çizgilerini bulmak mümkündür: fiyat yükselişi, tarlaların ve kentin korkunç sefaleti, haydutluk cüzzamı, soyluluğun siyasal tutkusu; Epernon aracılığıyla Taşra Fransa'sının şu "krallarını", Dauphiné'deki bir Lesdiguières (adamın karakteri ne kadar farklı olursa olsun) kadar, Brötanya'daki bir Marcoeur'ü, Burgonya'daki bir Mayenne'i anlamak mümkündür. Bundan da cazip olanı, Marsilya örneğini takiben, Fransa'nın bu çözülmesinde, sonra da yeniden inşaında, kentlerin muazzam rolünü anlamaktır.

Birlik yalnızca heyecanlı katoliklerin bir ittifakı değildir. Bu yalnızca Guiselerin hizmetinde bir araç değildir. Birlik aynı zamanda, krallığın mücadele ettiği, sonra kısmen yok edilmiş olan bir geçmişin lehine olmak üzere büyük bir geriye dönüştür de. Ve özellikle de bağımsız kent hayatına, kent-devlete bir geri dönüştür. 1589 Kasımında boğulan ve asılan avukat le Breton ([162]), kuşkusuz biraz kaçık biriydi. Ancak onun tasarıları arasında kentsel özgürlüklere bir dönüşün bulunması anlamlıdır; bu düş ülkeyi kendi kaderlerine egemen küçük katolik cumhuriyetler halinde bölmeyi amaçlamaktaydı. Kentlerin ihaneti, en azından Guiselerin ihaneti kadar vahim olarak ortaya çıkmaktaydı; burjualarından zenaatkârların en mütevazisine kadar ihtiraslı olan şu kentlerin ihaneti. Paris bu kentlerin büyütülmüş bir imgesidir. 1595'te Feria dükü arşidük Albert'e III. Henri zamanında varolanını ilkelerinin aynını izleyen bir birliğin yeniden kurulması için uğraşmayı önermekteydi, "bu birlik Lorraine hanedanından prensler tarafından değil de, Paris'in ve başlangıçta yalnızca üç veya dört tane olan başka kentlerin burjuaları tarafından kurulmuştur..., bu koşullar altında Fransa'nın çoğunluğu ve en iyileri çoğu Hristiyan ve temkinli olmakla birlikte, onlara katıldılar" ([163]). Bu adamlardan bazıları hâlâ Brüksel'dedirler: önderlerin hata ve ihanetleri, kuşkusuz davanın tümünün kaybedilmesine yol açmamıştır.

İşte kentlerin rolünün altını, abartma noktasına kadar çizen bir durum. Fakat acaba asiler uzun zaman yaşayabilirler miydi? Yolların kesilmesi, tarfiklerin kesilmesi, yani onların intiharı anlamına gelmekteydi. Eğer bunlar 1593'ten sonra IV. Henri'nin yeniden fetih hareketine katıldılarsa, alışılmış olarak ileri sürülen birkaç iyi nedenin yanı sıra, yaşayabilmek için Fransız mekânına ihtiyaç duyduklarından değil midir? Eğer böylesine bir ihtiyaç vardıysa, yalnızca deniz sayesinde yaşama olanağına sahip olmayan, kıtanın yardımı olmaksızın yaşayamayan Marsilya, bize birkez daha Akdeniz mekânında kara ve deniz yollarının vazgeçilmez biraradalıklarını gösterecektir.

Her hal-ü kârda, eğer dar beledi hayat çerçevesi içine yerleştirilmeyecek olursa, Casaulx olayı asla anlaşılamayacaktır. Onun için esas olan sorun, kentine ihanet etmemekti. Eğer onu yalnızca bu ışık altında yargılayacaksak, tavrının yargılanacak yanı yoktur. Bu noktada ikna olmak için, İspanya'daki ajanlarının muhtıraları yeniden okunmalıdır. Burada "Marsilyalı baylar... kentlerinin kurulduğu uzun zamandan beri onun çoğu zaman kendi yasalarına tabi olarak ve cumhuriyet biçiminde yaşadığını ve

bunun 1257 yılında Provence Kontu Caharles d'Anjou ile anlaşma yaparak, onu egemen olarak tanıdığı zamana kadar sürdüğünü kabul etmişlerdir, bu anlaşmaya birçok çekince, anlaşma ve uyarlama konulmuştur, bunların arasında ilk sırada yer alanlardan birine göre hiçbir 'vauldois' (o sıralar orada hüküm süren mezhep) sapkını, imanı kuşkulu olan Marsilya'ya kabul edilmeyecektir..." diye okunmaktadır ([164]).

İspanyol-Fransız savaşı: 1595-1598

1595-1598 İspanyol-Fransız savaşının genel resminin taslağını çıkartmak için birkaç kelime yeterli olacaktır. Bu savaş 1589'dan itibaren ve hatta daha erkenden fiilen açık hale gelmiştir, çünkü yıl be yıl kat'etmiş olduğumuz yarım yüzyıl esnasında, Fransa ile İspanya arasındaki şu sürekli rekabette birçok duraklama meydana gelmemiş midir?

Bu kez savaş 17 Ocak 1595'te IV. Henri tarafından her hal-ü kârda ilân edilmiştir. Paris'te Fréderic Morel matbaasında basılan savaş ilanı metni İspanyol yetkililerine bile ulaşmıştır. Fransa kralı bu metinde, "iman bahanesiyle, Fransızların doğal hükümdarlarına ve dünyanın bütün ulusları arasında en beğenilen egemen senyörlerine karşı, bu asil tacı kendi veya adamları için haksız yere ve açıkça ele geçirmek isteyerek, suikaste teşvik" eden Felipe'ye karşı hışmını kalın çizgiler halinde özetlemektedir ([165]). Çatışmayı böylece bizatihi hükümdar hakkı alanına yerleştirmek, ne yararsızdır, ne de beceriksizce bir iştir. Fakat gerçekler düzleminde, bu olaylar açısından hemen hiçbir şeyi değiştirmemektedir. Feria dükü, Fransız-İspanyol savaşının, bu sefer de, tıpkı I. François ve II. Henri dönemlerinde olduğu gibi "çevresel" olacağını ve bir bıkkınlık barışıyla sona ereceğini çok önceden görmüştür ([166]).

Savaş fiilen, yalnızca krallığın sınırlarını etkilemiştir: Somme hattı, Burgonya, Provence, Toulouse ve Bordeaux bölgesi, nihayet Brötanya. Çevrelenmeden söz edilmiştir. Hem evet, hem de hayır. Çünkü İspanya şuradaki yakınlığına, buradaki donanmasına rağmen, Fransa çevresindeki konumlarını güçlü bir şekilde elinde tutmayı başaramamıştır. Toulouse 1596'da, Marsilya aynı yıl kaybedilmiştir; ve direnmekte sonuncu kalan Mercoeur dükü ([167]) 1598'de teslim olmuştur. Zaten iki yıldan beri yarıdan daha fazla gayrifaaldir. Her hal-ü kârda, savaşın krallığın kalbinin dışında kalmış olması önemlidir. Fransa bizzat kitlesi tarafından savunulmuştur. Katolik kral çengel atacak kentler, satın alacak vicdanlar, hatta kendilerini satmaya hazır protestanlar (Foix bölgesinden Montverant adında biri gibi) ([168]) bulduysa da, bunlar hep düşman krallığın kıyılarında olmuştur.

Aslında İtalya'daki İspanyol ordusunun Alpler ötesine doğru bir girişimi olmuştur. Fakat bu Comté'ye kadar bir gidiş-dönüş yolculuğundan ibaret kalmıştır. Daha önce söyledik: Fontaine-Française İspanyolların çekilmesine ve Mayenne'in belirleyici bir şekilde düşmesine neden olmuştur; yalnızca İsviçre Kantonlarının kararlı husumetleri Comté'nin istilasını önlemiştir.

Biraz ciddi olan savaş, bir kez daha Alçak Ülkeler tarafında cereyan etmiştir: İspanyollar burada büyük başarılar kazanmışlar, birçok yeri ele geçirmişlerdir, Courtrai, Doullens, Calais, sonra gafil avlanarak ele geçirilen Amiens (11 Mart 1597). İspanyolların sorunu fethettikleri yerlerde tutunabilmek, buralarda zorluk olmadan ve heyecansız bir şekilde, garnizonlar ve sivil halkı daha 1595'te Fuentes kontuna yönelik bir haberin açıkladığı gibi, yaşatabilmektedir ([169]).

Ancak, Amiens başarısı büyük bir gürültü kopartmıştır: kent geniş Somme Vadisi'nin ötesinde, bizzat Paris yoluna açılmaktadır. Bir cevap zorunludur. IV. Henri kenti geri almaya karar vermiştir. Bunun sonucunda ateşli bir mali olanak arama ve müttefiklere çağrı ortaya çıkmıştır; 1596'da İspanya'ya resmen savaş ilân etmiş olan İngiltere ([170]) ve

Birleşik Eyaletler. Böylece, Amiens'i geri alacak Fransız ordusunda, İspanyol haber almasının söylediklerine göre 2.000 İngiliz ve 2.000 Hollandalı yer almıştır ([171]). Ama Amiens ancak 15 Eylül 1597'de, altı aylık bir kuşatmadan ve İspanyolların tesliminden 9 gün önce kenti kurtarabilme girişimlerinin başarısızlığından sonra ele geçirilebilmiştir ([172]). Bu çok büyük bir zaferdir ve Hristiyan aleminde büyük bir gürültü kopartmıştır. Fakat galip, daha kente girdiği anda, hiçbir askere sahip değildir, ordunun tümü dağılmıştır. Ne mutlu ki, Fransa'nın sefaleti ve tükenmişliğinin karşısında İspanyol İmparatorluğu'nun tedavisi olanaksız yorgunluğu ve 1596 iflasının ertesinde mali tükenmişliği bulunmaktadır.

Herşey bundan ötürü felcolmuştur. İspanyol eyleminin merkezinde, şu esaslı menzil olan Milano'da 1597 ilkbaharından itibaren birlik nakli kötü bir şekilde gerçekleştirilebilmektedir ([173]). Söz konusu olan Napoli'den İtalyan askerleri devşirmek ve onları Cenova'ya, sonra da Flandre yönüne sevketmektir. Milona bölgesinde toplanan asker sevkiyatı da öngörülmüştür. Fakat acaba orada yeteri kadar para olacak mıdır? Başka bir kaygı: bu herşeyi tehlikeye sokan Charles Emmanuel'e, Savua düküne nasıl yardım edilecektir? Bu amaçla, İspanya'dan Cenova'ya doğru kadırgalarla yola çıkan İspanyol askerlerini kullanmak mümkün müdür? Kuşkusuz arşidükü Alçak Ülkeler'de rahatlatabilmek için, Fransız güçlerini bu cephede sabitleştirmenin yararı vardır ([174]). Herşey nihayet yerine oturmuştur ve birliklerin bir kısmı Flandre'a doğru yola çıkabilmek için hazırdır; ama yeni güçlükler ortaya çıkmıştır, Savua yolu geçiş için serbest olacak mıdır? Lesdiguières'in sefere çıkmasıyla, Chambéry ve Montmelian kaybedilme tehlikesi taşımaktadırlar. Üstelik, eğer para zamanında gelmezse, Savua, Piemonte ve Milano'nun tümü de aynı tehlikeyle karşı karşıyadırlar. Kastilya Ahırlar Nazırı bu durumu kendi eliyle yazmakta ve krala da yazdırmaktadır.

Demek ki kuzey cephesinde, Appenzell ile anlaşmanın pahalıya malolduğu İsviçre Kantonları cephesinde bir sürü sorun aynı anda ortaya çıkmaktadır. Üstelik, Amiens'in alınışının ertesinde, İtalya'da Fransız partisi başını yeniden kaldırmıştır ve tehlike Savua cephesinde de belirginleşmektedir. Bu arada Ferrare dükü ölmüştür: Papa VIII. Clementius hemen buranın tahtının papalığa ait olduğunu ilân etmiştir. Kastilya Ahırlar Nazırı 16 Kasımda 1597'de II. Felipe"ye "İtalya'da bu kadar büyük silahlı hareket görmek beni kalbimin derinliklerine kadar muzadarip ediyor. Majestelerinin emrini alıncaya kadar, sınırlarımızı takviye etmekten başka birşey yapmayarak, sakin duracağım. Zaten acaba zorunluğun beni sevkettiğinden farklı emirler alacak mıyım? Bu durumda majestelerine, papanın çok büyük bir ordu topladığı sırada bu devletin fakirliğini ve sefaletini gözönüne alması için yalvarıyorum. Papa doğal olarak Fransa'ya yatkındır; Béarnlıyı oğluymuş ve kendi yaratısıymış gibi sevmektedir. Birçok konuşma ve koşulda majestelerinin işlerine karşı çok az iyi niyete sahip olduğunu ve devletlerimizin yüceliği karşısında çok fazla memnuniyet duymadığını bir miktar açık etmiştir. O bir Floransalıdır... Venedikliler silahlanabilirler ve bizi sevmeyen diğer hükümdarlar, bütün bu insanlar Milano devletine cephe alabilirler...., bunun sonucu, İtalya'da genellikle İspanyoları kovmak arzulanmaktadır. Eğer çok sayıda asker, para ve sürat olmayacaksa, bu duruma karşı hiçbir çare yoktur, bunları majestelerine büyük bir ihtiyatla sunuyorum" ([175]).

Vervins Barışı

Öte yandan bu uzayan savaştan kim yarar sağlamaktadır? Sadece ve inkâr edilemez bir şekilde Protestan güçler, onların Okyanus mekânında zincirlerinden boşanmış olan bahriyeleri... Birleşik Eyaletler, bizzat, Katolik kalmış olan Güney Eyaletleri'nin safaletinden ötürü büyümektedir: Anvers'in iflasından beslenmektedir. Escaut Nehri'nin ağzının Etats Généraux tarafından istilası, Alexandre Farnese tarafından geri alınmasına

rağmen, Anvers'in iflasını tamamlamıştır. Bütün bu felâketler Amsterdam'ın büyümesi için gerekliydiler. Aynı sıralar Londra ve Bristol de atılım yapmışlardır. Çünkü koşullar genç Kuzey güçlerinden yanadırlar. İspanya, Avrupa ablukası niyetlerine rağmen, onlara açıktır; Akdeniz zorlanmaktadır; Atlantik ele geçirilmiş, fethedilmiştir; Hind Okyanusu'na, yüzyıl bitmeden, 1595'te ulaşılmıştır. Yüzyılın son olayları bunlardır ve bunların yanında İspanyol-Fransız savaşının çoklu olayları yalnızca ayrıntıdan ibaret olarak kalmaktadırlar. Fransızlar ve İspanyollar kentler, kaleler, toprak yığıntıları için çekişirlerken, İngilizler ve Hollandalılar dünyayı ele geçirmektedirler.

1595'ten itibaren papalık siyaseti bunun öyle olduğunu anlamaya başlamıştır. II. Felipe'ye arabulucuk önermiş ve bir Fransız-İspanyol barışı için çalışmıştır. VIII. Celementius'un bu işe kendini adamasının bir nedeni de, Roma, Kilise, Katolik Dünyasının Roma'ya sadık Hristiyanlar arasındaki savaştan endişe duymalarıdır. Papalık Sixtus Quintus'tan itibaren Katolik Fransa'nın kurtarılması için çalışmış, sonunda Fransız bağımsızlığı kartını oynamış ve bu kartı oynarken 1593 ihtidasından iki yıl sonra Roma tarafından ibra edilmiş olan Béarnlının davasına katılmıştır.

Roma'nın eylemini destekleyen özgür veya yarı-özgür İtalya ([176]), ihtirasının ve Fransız toprakları üzerindeki iştahının uzaklaştırıldığı Savualı hariç olmak üzere, aynı yönde hareket etmektedir. Oysa, İspanyol boyunduruğunu kırmaktan mutlu bu İtalya zengin ve faaldir. Oyuna ilk önce, 1590'dan itibaren Béarnlının elçisini kabul eden Venedik başlamıştır; Toskana büyük dükü, borçları çabucak güneşli ekü cinsinden büyük miktarlara ulaşan IV. Henri'nin siyasetini desteklemektedir ([177]). Zaten kredi veren rehinler almış, Marsilya yakınlarındaki If şatosunu ve Pomègues adalarını işgâl etmiştir. Birkaç yıl sonra, Marie de Médicis'nin evliliği birkaç başka nedenden ötürü, ama aynı zamanda, bu geçmişten ötürü de kararlaştırılmıştır.

Her hal-ü kârda, Eylül 1597'de, Amiens'in geri alınmasından sonra, IV. Henri galipmiş gibi gözükmektedir. Alçak Ülkeler'i ciddi bir şekilde tehtid etmekte midir? Hatta orada bir yarma meydana getirmeyi mi düşünmektedir? Bu başka bir sorundur. Fakat IV. Henri bu cüret siyasetini veya sonucun iyi olması için müttefiklerinin vazgeçilmez desteklerinin gerektiği, Bresse veya Savua düküne karşı bir harekâtı arzulamıştır. Oysa müttefikleri, ne Alçak Ülkeler'de, ne de İtalya yolu üzerinde onun belirleyici başarılar elde etmesini istememektedirler. Onların temenni ettikleri, İspanya'yı geniş kara harekâtlarında hareketsizleştiren ve böylece kendilerine uzak deniz harekâtları için olanak bırakan bir savaşın devamıdır. Emile Bourgeois'nın düşündüğü gibi ([178]), IV. Henri'nin bu belirleyici anda kendini müttefikleri tarafından terkedilmiş, en azından az desteklenmiş olarak hissetmiş olması çok mümkündür. Ve aynı anda, krallığın durumunu görerek, çok gerekli bu barışa daha fazla eğilim duymuştur.

Fakat bu barış İspanya için de aynı derecede gerekli değil miydi? Yeni 1596 iflası muazzam mekanizmayı hareketsizleştirmiştir. Sonunun yaklaştığını hisseden II. Felipe en sevdiği kızını, hayatının çok hüzünlü son yıllarındaki müşfik arkadaşı, kitap okuyucusu ve sekreteri, sırdaşı, gizli sevinci Claire Isabelle Eugénie'yi Alçak Ülkeler'e yerleştirmeyi daha fazla düşünmekteydi... Tasarısı onu, tam da 1595'te tehlikeli Alçak Ülkeler valiliğine atanmış olan arşidük Albert ile evlendirmekti. Kızını bir yere yerleştirmek konusunda, geleceğin III. Felipe'si olacak oğlunun etrafında yeni etkilerin su yüzüne çıkmasının artması ölçüsünde, kararı ivedilik kazanmaktaydı, çünkü bu etkiler onun gönlünde yatan çözümün tersi yöndeydiler. Tarihçi Mathieu Paris, arşidük "evlenme arzusuyla tutuşuyordu" diye yazmaktadır. Acaba bu durum, Vervins barışına götüren küçük veya büyük nedenler arasında yer almış mıdır? Bıkkınlık, mola verme ihti-

yacı. Ve belki de İspanya'nın hesabı, diplomasinin çok sıklıkla oyun olduğu kadar, ihtiyaçtan da kurban verdiği şu hesaplardan biri. II. Felipe'nin diplomasisi, diğer iki rakibi olan İngiltere ve Birleşik Eyaletler'e çabucak karşı çıkabilmek için, Fransa cephesinde barışı çabucak, hatta ağır bir bedel karşılığında elde etmenin peşine düşmüş değil midir? Her hal-ü kârda, Lord Cecil IV. Henri nezdinde, İspanya ile antlaşma imzalanmasını *in extremis* önlemeye çalışmıştır. Unutmayalım ki, o sıralar bir İspanyol donanması İngiliz Adası'na doğru vurmaktadır. Gene unutmayalım ki, arşidük Albert'in, Fransa ile barış sağlandıktan sonraki ilk işi, güçlerini hemen kuzeye yöneltmek olmuştur. Bu cinsten hesapların İspanyol kararına etki etmiş olması olasılık dışı değildir.

Fakat olayların birbirlerini izleyişini anlamak için, daha çok Roma'ya; Karşı Reform' un serpilmesinin, İtalya'nın parasal refahının, Batı'daki rakiplerinin tükenmelerinin yüzyılın sonunda çok büyüttüğü Roma'ya bakmak gerekmektedir. Bu ani güç gelişmesinin, Papa VIII. Celementius'un o sıralar, küçük ama zor Ferrare sorununu hızla kendi çıkarına çözmesi sayesinde bir kanıta sahibiz. İtalya'nın en büyük limanlarından biri olan bu hareketli kent, büyük bir ülkenin ortasında yer alan, İtalyan satranç tahtasının kilit konumlarından biriydi; papa, Fransa veya İspanya, hatta Venedik bile olaya karışmaya zaman bile bulamadan veya cüret edemeden orayı kendine aldı ([179]).

Roma'nın büyümekte olan önemi aynı zamanda, çözümünün, siyasetinin birkaç berrak kafanın hesaplarından çok, Katolikliğin koşulları ve ittifak halindeki istekleri tarafından dayatılmasıydı. Roma'da kendini dayatan, bu Katolikliğin bir iradesi ve bazen Protestan Kuzey bazen de Doğu'daki Türk engeline yönelen bir devrin hareketiydi. 1580'de Roma genel hareketi izlemiş ve Müslümanlara karşı olan savaşı, Protestan sapkınlığına karşı olanıyla ikâme etmeyi heyecanla kabul etmişti. Yüzyılın sonuyla birlikte, Protestan-karşıtı devre sona eriyordu; bunun eni iyi kanıtı, Roma'nın o sıralar Doğu yönünde, Türklere karşı kutsal savaşı yeniden örgütleme denemesine girişmiş olmasıdır.

Katolikliğe ilişkin olarak, XVI. yüzyılın bitip, VXII. yüzyılın başlaması, Haçlı seferi damgasını taşımaktadır. 1593'ten itibaren Türklere karşı savaş Doğu Avrupa'da, Macaristan'da ve Akdeniz'in dalgalarının üzerinde bir gerçek haline gelmiştir. Bu savaş asla genel bir çatışma haline dönüşmeksizin, 1606 barışına kadar olan onüç yıl boyunca sürekli bir tehtid olarak ağır basacaktır. 1598'de Fransa'nın en uç çıkıntısında, Mercoeur dükü Brötanya'sından, Macaristan Savaşı'na gitmek üzere ayrılmıştır. Macerasının, simge olarak değeri vardır: o sıralar binlerce Hristiyan mümin, çoğu kimsenin dağılmak üzere olduğunu düşündüğü Türk İmparatorluğu'nu parça parça kopartmayı düşlemekteydi. Alçak Ülkeler'deki papalık elçisi Frangipani, Eylül 1597'de Aldobrandini'ye şöyle yazmıştır ([180]): "Eğer Flandre'daki savaşçıların yalnızca çeyreği Türklere karşı gitseydi...". Bu birçok Katolik tarafından fürmüle edilmeye başlanan bir arzudur ve zaten Katolik-olmayan Hristiyanlar da buna katılmaktadırlar: ta 1587'ye kadar geri giden bir tasarı olan La Noue'nun Türk-karşıtı projesi bilinmektedir.

2 Mayısta imzalanan Vervins barışı Fransa kralı tarafından 5 Haziran 1598'de onaylanmıştır ([181]), bu antlaşma IV. Henri'ye, krallığı 1559 Cateau-Cambrésis barışının sınırladığı biçimiyle geri vermekte; buna bağlı olarak İspanyolların hemen bir dizi toprağı terketmelerine yol açıyordu. İspanyollar öncelikle Brötanya'daki konumlarını boşaltmak ve Calais de dahil, kuzey sınırındaki fetihlerinden vazgeçmek zorunda kalmışlardı ve Calais'nin belli bir öneme sahip olmadığını söylemek mümkün değildi. Kabacası, barış Fransa'nın lehihe benzemekteydi. İleride IV. Henri'nin şansölyesi olacak olan Bellièvre, abartarak şöyle söylemekteydi: "bu Fransa'nın beş yüz yıldan beri imzaladığı

en avantajlı barıştır". Resmi ama tam da doğru olmayan sözler, Vervins barışı hiçbir dış fethi temsil etmiyorsa da, krallığın bütünlüğünü kesin bir şekilde kurtarmaktaydı. Fransa'nın mutlaka ihtiyaç duyduğu barışı ona sağlamak gibi bir avantaj vardı; barış, yani yıllar boyunca yabancılara teslim edilmiş olan ve bizzat kendine karşı çok muhteris ve kör bir şekilde dikilmiş olan bu ülkenin yaralarını iyileştirmek için fırsat. Bu dönüşe, 1595'ten sonra azalmakta olan konjonktürün de yardımcı olduğunda hiçbir kuşku yoktur ([182]).

3. Denizde savaş olmayacak

Bu bölümün saymış olduğu, kimi Akdeniz'in batısında, kimi de doğusundaki yerel savaşlar birbirlerine bağlı değillerdir. Kuşkusuz bunlar birbirlerine bağlanmasızın, uzaktan birbirlerine karışmaktadırlar. Bu savaşları ayıran deniz, sadece kendini örgütleyebileceği ve taşıyabileceği bir savaşa hizmet etmeyi inatla reddederek, onları ayırmaktadır.

Ancak, 1589'dan yüzyılın sonuna, hatta daha sonrasına kadar denizde çarpışılmıştır. Fakat söz konusu olan "barış" zamanlarının bildik Akdeniz savaşıdır, yani şu anarşik ve bireysel savaş olan, çapı çok dar olan ve sahneye ancak çok mütevazi güçler çıkartan korsanlık. Ancak, 1591'den itibaren, özellikle de 1593, 1595 ve 1601'de üzerlerine ışık vurulması gereken büyük deniz savaşları denemelerinin olduğu kayda değerdir. Bunların zayıf kapsamlarını ve başarısızlıklarını vurgulamak, nihai olarak yeni bir devrin ölçüsünü almak demektir.

1591'de sahte alarm

1589'dan itibaren Türk-İran müzakerelerinin başlaması ve özellikle de 1590'da bu barışın imzalanmasından itibaren, Türkiye'nin dikkati geniş ölçekte Batı'ya yönelmiştir. Hasan Veneziano'nun 1590 yaz ve sonbaharı sırasında Trablus yönünde giriştiği küçük seferden söz etmiştik. Bu kısıtlı amaçlı sefer Türklerin Akdeniz'de yeni bir deniz faaliyetinin başlangıcını belirlemektedir.

Fakat uzun dinlenme, uzatmalı hareketsizlik Türk yapısının bizatihi yapılarını bozmuştur; bu yapılar ve temeller ise ancak uzun zamanda ve mükemmel olmayan bir şekilde yeniden inşa edilebilirlerdi. Nitelikli denizci bulunamıyordu; tersanede uzman işçi sayısı yetersizdi ve hatta vazgeçilmez deniz topçusu yetersiz hale gelmişti ([183]). Uluç Ali'nin son Cezayir seferinden beri, 1581'den beri herşeyi tahrip etmek için on yıl yetmişti. Para da bulunamadığından ve Hristiyan korsanlığı, Türk gücünün uzun zamandan beri beslendiği Arpişel denizini perişan ettiğinden, yeniden inşa çabası daha da güç hale gelmişti.

1590'da, tamamen cezalandırma amacıyla sıkı sıkıya sınırlandırılmış olan Trablus seferinin, Türk-İspanyol savaşını alevlendirmemiş olmasında şaşılacak bir yan yoktur. Ne İspanyollar, ne de Türkler ipleri kopartmak üzere bir bahane bulmayı istememektedirler. Hasan Paşanın kadırgaları Modon'dan ayrıldıktan sonra Afrika'ya yöneldiklerinde, her türlü geleneğin tersine, yol esnasında ne Napoli, ne de Sicilya kıyılarına temas etmişlerdir. Zaten bu yıllarda İstanbul'da, arşivlerin birçok mektubunu muhafaza ettiği, ancak ne yazık ki bu mektuplarını görevinin amacına ilişkin konulardan çok, kişisel yakınmalarla doldurran bir İspanyol temsilcisi olan Juan de Segni'nin varlığı, bizim ateş-kesin 1593'e kadar az veya çok biçimsel bir şekilde korunabildiğini düşünmemize izin vermektedir. Her hal-ü kârda, İngiliz ve Fransız temsilcilerinin ısrarlı talep ve çabaları ne olursa olsun ([184]), İspanyol-karşıtı Avrupa, denizde güçlü İspanya'ya karşı

Müslüman savaşını canlandırmaya beyhude yere uğramıştır. 1591'de kaptan-ı derya Hasan Paşa tarafından desteklenen İngiliz temsilcisi Padişaha, II. Felipe'nin İtalya sahillerinden alışılmış garnizonlarının büyük bölümünü çekerek, bunları Fransa'da çarpışan birliklerine takviye etmek üzere gönderidiğini açıklamıştır. İngiliz temsilci padişaha, bu koşullarda Türkiye'nin bu geniş toprakları ele geçirmesinin kolay olduğunu ifade etmiştir.

Yararsız girişimler, fakat bunlar yankı yapmışlardır, üstelik çok yüksek sesle ilân edilen Türk tasarıları, herhalde dışa yönelik olan söylevler, İngiliz ve Fransız temsilcilerinin gözlerinde, başarısızlıktan çok başarı habercisi olmaktaydılar. Birbirleriyle çok çelişik binlerce söylenti, herhalde kısmen de, geçmişin dayatıcı Türk donanmasının kafalarda bıraktığı muhteşem anılarla beslenerek, Akdeniz'de dolaşmaya başlamışlardır. İlkbaharda Apulia ve Roma kıyıları üzerine 300 kadırga gidecektir; sonra bunlar Toulon'da kışlayacak ve Moriscoların çoktan ayaklanmış olacakları (bu da diğerleri kadar yanlıştır) Granada'ya doğru ilerleyecektir. Belki de, kadırga sayısı daha mütevazi olursa, Venedik veya şövalyelerin Mekke'ye giden hacılarla dolu bir kalyonu ele geçirdikleri Malta ile yetineceklerdir ([185]). Bazı Venedikliler, Doğu Akdeniz'e gitmekte olan Hristiyan korsanların fazlasıyla yardım ve suç ortaklığı buldukları Girit'in topun ağzında olduğunu düşünmektedirler ([186]). Ekleyelim, Venedik yetkililerinin çabalarına rağmen...

Kuşkusuz daha iyi haber alan Juan de Segni İstanbul'dan, burada büyük tasarılardan söz edildiğini, ama bunların bu yıl için olmadıklarını yazmaktadır ([187]). Padişah Fransa kralına ve İngiltere kraliçesine yazılı vaadlerde bulunmuştur, fakat bunları ancak 1592 ilkbaharı için yüklenmektedir ([188]). Bütün hazırlıklar uzun vadeliye benzemektedirler. Böylece padişah bir dizi önlem hazırlamaktadır -yalnızca hazırlamaktadır-: Paşaların ve sancakların "gönüllü" katkıları, Batılıların bozmaları yüzünden ayrıntılarını belirlemenin güç olduğu Yahudilere vergi salınması ve başka vergiler ([189]).

Bu durumda Haziran ortasından itibaren, artık ilkbaharda denize çıkacak bir donanmadan söz edilmez olmuştur ([190]). Öngörülen küçük filo çıkacak mıdır ([191])? Bundan kuşku duyulmaktadır. Evet çıkacaktır, fakat yalnızca Mısır ve Berberistan'a, belki de Provence'a gidecektir ([192]). Üstelik bu donanma ancak 40-60 kadar kadırga toplayabilmiştir ve bunlar kötü durumdadır. Peroto adlı birinin Venedik'te Francisco de Vera'ya açıkladığı budur ([193]). Mayıs başında daha iyimser olunmuştur. Mevsimin ilerlemiş olmasına rağmen, Türklerin kadırgalarını donatmakta hiç de acele etmedikleri ve hatta gelecek yıla hazır olmak için de bir istek duymadıkları öğrenilmiştir ([194]). En fazla 20 kadar tekne Arşipel savunması için çıkacaktır, yani Türk deniz bağlantılarının güvenliği için ([195]).

Fakat, aynı haber 200 İngiliz teknesinin takviye etmeye hazır olduğu 300 Türk kadırgası hakkında söylentilerin dolaşmaya devam ettiğini bildirmektedir ([196]). Ve bu söylenti birkaç diğerine katılmaktadır. İstanbul tersanesi yeniden çalışmaya koyulmuş ve Arşipel'den *maestranza* getirtmiştir: bu iş Mart 1591 başında olmuştur ([197]). Nisanda padişah Erdel'e muazzam bir keten ve kenevir siparişi yapmıştır. Eğer bu gelecekteki donanmanın yelken ve halatları için değilse, ne içindi ([198])? Haziranda tersane bir kez daha hareketlenmiştir. Karadeniz'de kadırga inşaı başlamıştır. Eskileri de elden geçirilmektedir. İstanbul'a yelken gelmektedir ([199]). Şu an için kaygılanacak birşey yoktur. Fakat gelecek için? Türklerin 1591'de önemli hiçbir sefere çıkmamış olmalarına rağmen (birkaç muhafız kadırgası çıkmıştır ve 15 Haziranda, Berberistan'dan dönen tükenmiş durumda, *consumidas de hombres* 6 kadırganın İstanbul'a geldiği bildirilmiştir) ([200]), Hristiyan aleminde endişe büyümektedir. Mecatti ([201]), bu 1591 yılında Venedik'te Türk

korkusuyla yaşandığını anlatmaktadır. En azından Venediğin kadırga hazırlayıp, donattığı, Girit'e birlik gönderdiği doğrudur ([202]).

Bu alarmlar açıklanmaktadır. İranlılara karşı olan savaştan kurtulan Türkiye'nin müdahale olanaklarını hesaba katmak gerekmektedir. Üstelik, Hristiyanlığa karşı önlemler almaya ve muallakta kalmaya mecbur eden bir Türk blöf ve şantaj siyaseti, o sıralar varmışa benzemektedir. Belki de bu yeni bir ateş-kesi müzakere etmeye yetkili bir İspanyol temsilcisinin gelmesi ve paşalar için en azından bu, müzakerelere alışılmış olarak eşlik eden paraları getirmesini hızlandırmak için yapılmaktadır. 1591 bir vade bitimi ve İspanya ile ateş-kesin yenilenme tarihidir. Biraz önce İstanbul'da Minorcalı Juan de Segni'nin varlığını işaret etmiştik, bu adam hem haber toplayıcı, hem casus, hem de temsilcidir ([203]). Francisco de Vera'nın bir mektubu ([204]), Galeazzo Bernon (en azından bir İspanyol metni onu böyle adlandırmaktadır) adlı başka bir İspanyol ajanını işaret etmektedir. Oysa bu kişi *que avisa y sirve en Costantinopla,* söylendiği gibi, İspanyol elçisine, İranla savaş yeniden başlayacak olursa, "geleceği Türkiye'de bilinen" Juan ve Stefano de Ferrari'nin İstanbul'a gönderilmelerinin gereksiz olduğuna işaret etmektedir. Ve adeta kesin bir şekilde, ateş-kesin yenilenmesi için gönderilen temsilci değil midir? İspanya'nın başka bir ajanı olan, İtalyan Giovanni Casteline'nin mektubunda ([205]) bu karanlık soruna ilişkin olarak da birkaç kelime yer almaktadır ([206]). "Sinan (paşa) gelmeyen İspanyolun ne olduğunu sormaktadır. Parayla birlikte gelmesinin tam zamanıdır" diye açıklamaktadır ([207]). Demek ki, Türk-İspanyol ateş-kesi görüşmelere ve diplomatik temsilci gönderilmesine konu olmaya devam etmektedir. Fakat acaba bu ateş-kes, 1591'de alışılmış üç yıllık süre için imzalanmış mıdır, yoksa imzalanmamış mıdır; Bunu bilemiyoruz.

1592 ilkbaharı her hal-ü kârda sakin olmuştur. II. Felipe 28 Kasım 1591 tarihli bir mektupla, Napoli kral naibi Miranda kontuna, gerektiğinde Malta'nın imdadına yetişmeye hazır olması emrini vermiştir. Kral naibi de, bu gerekliliğin ortaya çıkmayacağı cevabını vermiştir ([208]). Gerçekten de, bu yıl esnasında birkaç Türk kadırgasının Cigalazade komutasında bir veya iki çıkışından başka birşey olmamıştır ([209]). Ekimde yeni kaptan-ı derya Avlona'dadır ([210]), fakat yılın ilerlemiş olması nedeniyle, buraya yalnızca alışılmış hediyeleri almak için gelmiştir. Miranda tedbir olarak gene de, Messina'da 16 kadırganın toplanması emrini vermiştir. Kesin bilgilerin yokluğunda bu rakam tek başına, Cigalazadenin güçlerinin az birşey olduğunu saptamaya yetmektedir. Zaten kötü hava, Hristiyan kadırgalarının Napoli'den hemen ayrılarak Sicilya'ya gitmelerini engellediğinden, bunlar Cigalazadenin İstanbul'a geri döndüğünü ve kendilerine verilen emrin iptal edildiğini öğrenecek zamanı bulmuşlardır ([211]). Bu önemsiz ayrıntılardan ne sonuç çıkartmalı? 1591'de resmi bir anlaşma olduğundan başka birşey çıkartmak mümkün değildir. II. Felipe Malta'ya ilişkin kesin emrinden vazgeçmiş ve Miranda kontu da Messina'ya kadırga gönderme kararını değiştirmiştir. Üstelik her ikisi de bir anlaşmadan söz etmemekte ve böylece durum havada kalmaktadır. Kesin olan, İstanbul'daki müzakerelerin kesilmediğidir. Francisco de Vera, bir İspanyol ajanı olan ve İstanbul'da 1591'de Venedikliler tarafından tutuklanan, dönerken de intihar etmeyi yeğleyen şu Lippomano'ya ([212]) ilişkin karanlık olayın birkaç ipini elinde tutmuşa benzemektedir. Bu olayın karanlıkları, Türkiye başkentindeki müzakerenin gerçeklerini daha iyi anlamak konusunda bize yardımcı olmamaktadır.

Bu görüşmelerin muhtemel bir başarısızlığının, 1593'te Calabria kıyılarının Türk donanması tarafından yağmalanmasının meydana getirdiği ihtarın başında yer aldığı düşünülebilir. Zamanında uyarılan Sicilya ve Napoli, gereken süre içinde geleneksel güvenlik tedbirlerini almışlardır. Fakat Sicilya üzerine saldırılıyormuş gibi yapıldıktan sonra, 100 kadar Türk teknesi aniden Messina önlerinde, Fossa San Giovanni'de ortaya

çıkarak, Reggio ve civarındaki 14 köyü yakıp yıkmışlar ([213]), sonra savunma mevzileriyle dolu kıyı boyunca başka bir zarar vermeden Avlona'ya dönmüşlerdir. Böylece Türk ve İspanyol donanmaları arasındaki gerçek savaşın bir cins yozlaşması olan, artık hiç veya hemen hemen hiç kesilmeyecek örtülü bir savaş kurumlaşmaktaydı. Kesinlikle saptayamadığımız bir tarihte, belki 1595'te ([214]), Sicilya ve Napoli kadırgaları Patras'ı yakıp yıkarak ve bundan da fazlası, Doğu Akdeniz'deki korsanlığa katılarak, parlak intikamlar almışlardır. Alonso de Contreras, Maqueda dükünün kadırgalarında bu verimli yağma harekâtlarına katılmıştır; birgün bunlardan birinden dönerken, basit bir asker olarak üç ekülük ücretinin dışında "kenarlarına kadar riyallerle dolu bir şapka" da payına düşmüştür ([215]). Çok çeşitli olayların kalabalığı içinde kolay ele geçmeyen, bazen Morisco göçmenleriyle ilişkide olan (Türk tarafında) ve bundan da fazlası, haberlerin şüpheli teknelerin gece fenerlerini yakmış ([216]) olarak kapılarından geçtiklerini gösterdikleri kaygılı Calabria ile ilişkide olan küçük savaş.

1594'te Cigalazadenin filosu bir çıkış yapmıştır ([217]): filo en geç Temmuzda İstanbul'dan ayrılmış; 22 Ağustosta Puerto Figueredo'ya varmıştır ([218]). Türklerin geldiği haberi üzerine, o sıralar korumasız olan Sicilya krallığında bir panik zincirlerinden boşanmıştır ([219]). Gerçekten de, 9 Eylülde Napoli'de hâlâ Prens Doria'nın kadırgalarının koruma için gelmeleri beklenmektedir ([220]). Eğer alarm büyüdüyse, bunun nedeni İspanyol savunmasının gafil avlanmış olmasıdır. Fakat Eylül ortasında muhafız milislerini Sicilya sahillerinden çekecek ve onları yalnızca *gente ordinario*'nun korumasıyla görevlendirecek kadar rahatlamıştır ([221]). 90, 100, hatta 120 kadar kadırgası olduğu söylenilen Türk donanması, erkenden İstanbul'a dönmüştür ([222]). 8 Ekimde, Lombardiya ordusu hesabına devşirilmiş olan ve bu tarihe kadar burada tutulmuş olan 2.500 Napolili Kuzey yolunu tutmuştur.

1595'te gene sahte alarmlar olmuştur. Türk donanması 31 Temmuzda Modon'dadır, burası onun gözetleme ve bekleme noktasıdır ([223]). İtalya hemen alarma geçmiştir. İspanyollar kadırgaları Messina'da toplamayı düşünmüşlerdir ([224]). Fakat sonradan teyid edilecek olan gizli haberler, Türkün *sus mares*'den çıkmayacağını bildirmektedirler ([225]); bu durumda İspanyol donanması rahatsız edilmeksizin, her zaman olduğu gibi, Batıya doğru taşımalarına devam ederken, Türk balesi yalnızca bir gölge oyunu olmaya devam etmektedir ([226]).

Gian Andrea Doria Türk donanmasıyla çarpışmak istemiyor: Ağustos-Eylül 1596

Bildiğimiz üzere 1596, sert Keresztes çarpışmasının yılı olarak, Macar savaş alanlarında büyük Türk bunalımının yılı olmuştur. Türkler bu yıl esnasında gene de, Yunan kıyılarındaki alışılmış savunma mevzilerini tutmuşlardır. Yalnızca Hristiyan Batıya karşı olmayıp, aynı zamanda kaynayan Arnavut ülkesine karşı da kendilerini savunmak durumundadırlar, belki de eskiden ona hiç rahat vermemiş olan bir yüzyıl esnasında olduğu gibi ([227]). Arnavutluk ayaklanmaya hazıra benzemektedir. Roma'da, Floransa'da oraya bir çıkartma denemesi yapılması düşünülmektedir. Fakat Venediğin sınırlarına yakın muhtemel çatışmada, fazlasıyla çıkarı söz konusu olacaktır; maceraya karışmak veya maceranın gelişmesine bulaşmak yerine, tarafsız kalmaya aşırı bir istek duymaktadır. Ancak İspanyollar, onların Türk donanmasıyla boy ölçüşmesini isteyen papalık tarafından sürekli kafalarının şişirildiğini görmektedirler ([228]). Eskiden 1572'de Roma, deniz savaşına Türklere karşı Macaristan'da bir kara savaşım eklemeyi başaramamıştı. Müdahele etmeye davet edilen Gian Andrea Doria, 1596 yazı boyunca, talimatlarının gerisine saklanmıştır. Baskı yapılınca, durumu II. Felipe'ye anlatmış, fakat bu esnada seçtiği terimler onun hükümdarının niyetlerini çoktan benimsediğini gösterir nitelikte

olmuşlardır: "Geçen ayın sonuncu günü majestelerine yazdım. Bugün, bu ayın 2'sinde Büyük Dükün ve Kutsal Babanınkilerin geldiklerini ilâve ediyorum. Birinciler Büyük Dükün bana getirdiği mektupların kopyalarından görülebilecek olan niyetlerle geldiler. Hemen haberdar ettiğim Sicilya krallığı başkanının ne karar vereceğini bilmiyorum. Kutsal papa düşman donanmayı aramak ve onunla çarpışmak zorunda olduğumu iddia ediyor, fakat Türklerin kadırga sayısı bakımından büyük bir üstünlükleri olması ve üstelik taşıdıkları askerlerin de fazla olması nedeniyle, kendi kıyıları boyunca istediği kadar silahlı adamı teknelere bindirebilir, bu konuda papaya itaat etmek bana uygunmuş gibi gözükmüyor. Öte yandan papa benim, bu bölgeden aldığı haberler nedeniyle, Arnavutluğa asker çıkartmak zorunda olduğumu iddia ediyor. Ona, bu konuda majestelerinden, onun kadırgalarıyla Hristiyanlığın kıyılarını korumaktan başka bir emir almadığım cevabını verdim..." ([229]).

Ve böylece Gian Andrea Doria, düşmanı şaşırtmak üzere Doğu Akdeniz'e birkaç kadırga yollamakla yetinmiştir. Sonra sakin bir şekilde, Messina'da olayları beklemiştir. 13 Ağustos'ta ([230]), II. Felipe'ye "eğer düşmana karşı çıkmak gerekli değilse" tüm donanmasıyla birlikte İspanya yolunu tutacağını bildirmektedir, bu iş biraz gecikmeyle, Eylülde yapılmıştır ([231]). Türk kadırgaları aynı ayın içinde Navarin'e gelmişlerdir. Fakat papanın bildirmiş olduğu gibi, kötü durumdadırlar. Bu iskeleden öteye geçmemişler ([232]) ve ilk kötü havayla birlikte geri dönmüşlerdir ([233]).

1597-1600

Hristiyan alemi 1597 başında, yakınlarda 35-40 kadar Türk kadırgasının denize açılacağı haberi üzerine yeni kaygılara düşmüştür ([234]). Bir defalık, haber aşağı yukarı doğru çıkmıştır, ama belki bu tam bir raslantıdır, çünkü başka haberler -iyimserler- donanmanın hiç çıkmayacağını haber vermişlerdi ([235]). Ağustos başında Venedik'te bir filonun İstanbul'dan çoktan ayrıldığı bilinmekteydi; Bu kısıtlı filo, İspanyol elçisinin Venedik'ten yazdığı üzere. Doğu'ya yaptıkları akınlarla "uyuyanı uyandırmış olan" ([236]) Malta kadırgalarına karşı hareket etmeye yönelikti. İspanyolların o sıralar Türklerin uykuda kalmasını tercih ettikleri aşikârdır. Bu donanma istediği kadar küçültülmüş olsun, hareketli ve korsan filotillaları tarzında etkin olabilir ve gerçek bir donanmadan daha fazla zarar verebilirdi. Kısa bir süre sonra bu donanmanın 30 kadırga ve 4 kalyondan oluştuğu, komutanının Memi Paşa olduğu ve İstanbul'dan 2 Temmuzda ayrıldığı öğrenilmiştir. Amacı, Batı Akdenizli korsanlarla mücadele etmek, ama fırsat çıktığında da, kendi hesabına korsanlık yapmaktır. Böylece büyük devletlerin savaşı basit korsanlığa dönmüş olmaktadır. Inigo de Mendoza, acaba Türkü silahlanmaya itenin İspanyol ataleti değilse, direnememe zihniyeti mi olduğunu kendine sormaktadır ([237]).

Ancak Memi Paşanın filosu kuşkusuz gerçek Cezayir korsan filolarının ayarında değildir ve yola çıkarken yeterince donatılmamıştır. Çünkü ilk niyetlere rağmen, bu filo çabucak limanına dönmüş ve üstelik dönüş yolculuğu esnasında biraz da kötü muamele görmüştür ([238]).

1598: Gene kayda değer birşey yoktur, herşeye rağmen bu şaşırtıcı bir durumdur, çünkü Türk donanması bir kez daha denize açılmıştır ([239]). 26 Temmuzda Cigalazade'nin komutasında İstanbul'dan ayrılmıştır ([240]). Yedi Kaleler'i geçtikten sonra yiyecek ve para sıkıntısıyla yavaşladıysa da, söylendiğine göre meydana gelen vebaya rağmen ([241]), yoluna devam etmiştir. Toplam olarak, geçen yılkinden daha iyi donatılmış 45 kadırgaya sahiptir, ancak bu nisbi bir daha iyiliktir. Cigalazade Eylülde Zanta'ya varmış ([242]), fakat Hristiyanlara karşı hiçbir harekâta girişmemiştir, herhalde kadırgaları birazcık

uzun sürebilecek bir girişimi riske sokamayacak kadar yorgundurlar ([143]). Demek ki 1598'de de Türk donanmasının hiçbir şey karşılığında denize açılması söz konusudur ve savaş ilân edilmeyi reddetmektedir. Ve İstanbul'da hep ateş-kes denemeleri yapılmakta ve bu kez müzakereleri İspanya adına, Türk başkentinin Yahudileri yürütmektedirler ([244]).

1599'da aynı sükûnet, 1600'de Cigalazade 19 kadırgayla denize açılmış, ama bunlar Yedi Kaleler'e gelinceye kadar 10 veya 9'a inmişlerdir. Donanımsız 9 kadırga diğerlerinin asker ve gereçlerini takviye etmeye yaramaktadır ([245]). Batı'da tam bir sükûnet vardır. Hatta İspanya'da, arşidük Ferdinand'ın taleplerine cevap vermek üzere Flandre'a kadırga gönderilmesi bile düşünülmektedir ([246]).

1601'de sahte alarm mı, yoksa kaçırılan fırsat mı?

Ertesi yıl İspanya'nın deniz hazırlıklarına giriştiğini görmek de, bu durumda şaşırtıcı olmaktadır. Acaba İspanya'nın dikkatini tekrar Akdeniz'e yöneltmesine IV. Henri'nin Savua'ya karşı Saluzzo nedeniyle giriştiği savaş mı ([247]), yoksa Toskana'nın hasmane tasarıları mı, veya Barselona-Cenova yolunu açık tutma zorunluğu mu; veyahut basitçesi, Fransız savaşından kurtulan Yarımadanın İç Deniz'e sarfedecek daha fazla gücünün olması mı neden olmuştur; Her hal-ü kârda, 1601'de Akdeniz'de, uzun zamandan beri kullanılmayan İspanyol güçlerinin toparlanmalarına tanık olunmaktadır. Madrid emrindeki İtalya'nın tümü savaş durumuna geçirilmiştir ([248]). Venedik bu durumdan ötürü daha da fazla endişelenmiştir; çünkü Alman askerler, birliklerin kaynadığı Milano'ya ulaşmak için onun topraklarından izinsiz geçmektedirler. Venedik de kendi hesabına silahlanmaktadır ki, bu doğaldır ([249]). Fuentes kontu Venediği yatıştırmaktadır, bu da daha az doğal değildir ve kesinlikle etkisizdir ([250]). Bu silahlanmalar, bu birlik ve tekne intikalleri, belki de fazla sinirli, huzurunu tehtid edebilecek herşeye karşı fazla dikkatli tüm İtalya ölçeğinde genel bir bunalımı zincirlerinden boşaltmıştır. İbrahim Paşa'nın temsilcisi, Marsilyalı dönme Bartolomé Coreysi ([251]), Fransa ve İngiltere'de, beraberinde büyük tasarılar olduğu halde yolculuk yapmakta değil midir ([252])? Bu adam Nisanda Venedik'ten geçerek Floransa ve Livorno'ya yönelmiştir.

IV. Henri kendi hesabına, bundan savaş çıkabileceğini düşünmemektedir: M. de Villiers'ye ([253]), Fuentes kontu eğer İtalya'yı karıştırırsa, "o olmaksızın adı geçen kralın gereklerini kolaylıkla sağlayamayacağı" papayı karşısında bulacağını yazmaktadır. Zaten III. Felipe'nin böyle bir karışıklığa ihtiyacı yoktur. Gene IV. Henri Villiers'ye 16 Mayıs 1601'de ([254]), "gerçekte İspanyolların, kendileri için oldukça ağır olan Alçak Ülkeler savaşından ve diğerlerinden daha fazla paraları olmadığından ötürü, ne İtalya'da, ne de başka bir yerde savaşmak isteyeceklerini düşünmedim" diye yazmıştır. Zaten bu tarihte İtalyanların kaygıları yatışmıştır. Venedik askerlerini terhis etmektedir ([255]). Ve III. Felipe 27 Mayısta Vervins barışına nihayet "yemin" ettiğinde, bunalım görünüşte sona ermiştir ([256]).

Fakat, herşeyden önce İtalya üzerinde merkezlenen bu bunalım, yazın aniden bizzat denize doğru yer değiştirecektir. İstanbul haberleri artık bizi Doğu hakkında değil de, Batı hakkında aydınlatmakta, Haziran ortasında güçlü bir İspanyol donanmasının hazırlandığını haber vermektedir; bu durum, tehlike karşısında ancak korsanların katılmalarıyla 30 veya 50 kadar kadırga toplayabilen Cigalazade'nin elinin ayağının dolaşmasına neden olmuştur ([257]). IV. Henri 25 Haziranda ([258]), "Cenova'da hazırlanan deniz ordusu Türkün İmparatorluğunu tehtid etmekte ve komşuları kıskançlığa sürüklemektedir, fakat bunun adı geçen Fuentes kontunun diğer eylemleri gibi, kötülükten daha fazla gürültü yapacağını umud ediyorum" diye yazmıştır. Türkler, Çanakkale ağzından, Tenedos Adası'na kadar 30 civarında kadırga çıkartarak, bazı tedbirler almışlardır ([259]).

Fransa kralı Türk donanmasının çıkışını ciddiye almamaktadır. 15 Temmuzda "gürültünün etkiden daha fazla olacağı kanısındayım" diye yazmıştır ([260]).

Hristiyan donanmasına gelince, daha da tehtidkâr olarak gözükmektedir, fakat Venediğin, Castelnuovo'yu ele geçirmek üzere Arnavutluğa gideceğini bildiğini iddia etmesine rağmen, herkes bu donanmanın darbelerini nereye indireceğini sormaktaydı ([261]). Prens Gian Andrea Doria 5 Ağustosta tekneleriyle birlikte Trapani'den ayrılmıştır ([262]). Tehlikenin abartıldığı İstanbul'da, durum ilginç bir şekilde, bir kerelik tersine dönmekteydi. 90 kadırga ve 40 kalyondan oluşan bir Hristiyan donanmasından söz edilmekteydi. ([263]). Ve Navarin'e giden Cigalazade, 40 kadırgasıyla limanın derinliklerine kendini kapatmıştı ([264]).

Ancak yeni bir İnebahtı söz konusu değildi. Doria'nın hareket noktası olan Trapani tek başına, İspanya'nın Doğu Akdeniz'le değil de, Kuzey Afrika ile meşgul olduğunu işaret etmektedir. Gerçekte İspanyol donanması Cezayir'e karşı donanmıştı. Büyük Berberistan limanını gafil avlamak hesaplanmaktaydı ([265]), ama hava bir kez daha umutlara ihanet edecektir. Komutanın cüret yoksunluğunun da yardımıyla, donanma geri dönmüştür. İspanya'daki Fransa elçisi 14 Eylülde ([266]), filonun başarısızlığını duyurmakta ve şöyle yazmaktaydı "buradan 4 fersah uzaklıkta donanmaya saldıran bir fırtınayla karşılaşıldığı yayınlandı ve bu fırtınanın kadırgalarını o kadar fazla sarsalayıp örselediği, bunun sonucunda amaçlarından vazgeçmek zorunda kaldıkları iddia edildi". Acaba bu, 1830'dan önce Hristiyan aleminin oldukça uzun olan Cezayir'e karşı kaçırılan fırsatlar listesine eklenmesi gereken kaçırılmış bir fırsat mıdır? En azından, Sessa dükünün Kutsal Pederin ona "adı geçen donanmanın başına gelen talihsizlikten ne kadar acı duyduğunu gösterdiği" Roma'da düşünülen budur ([267]). Kutsal Peder bilhassa, Kuzey Afrika'ya doğru yön değiştirmenin, Doğu Akdeniz'de verimli bir müdahale olanağını engellediğini düşünmekteydi... Böylece XVII. yüzyılın başında, Afrika'yla meşgul olan İspahyollar ile, dikatlerini doğu Akdeniz'e yöneltmiş olan İtalyanlararasındakişu ebedi tartışmalar ilginç bir şekilde yeniden ortaya çıkmaktadırlar.

Bu seferin -ve Akdeniz'in saati konusunda bu noktada açıklayıcıdır-, eğer başarıya ulaşsaydı, ancak yerel bir savaş olabileceğini farkedelim. İspanyol donanması Türk donanmasıyla karşılaşmayacaktı. Filotillalar, güçlendirilmiş kadırgalar ve kalyonların büyük savaşı denize yeniden sahip olmayı başaramamıştır. Koşulların, insanların, hesapların, tasarıların ötesinde, güçlü, hasım genel bir akım onların masraflı yeniden ortaya çıkışlarına muhalefet etmektedir. Büyük savaşın gerilemesi, kendi tarzında, kuşkusuz XVI. yüzyılın son yıllarıyla birlikte belirgin ve göze görünür hale gelen, Akdeniz'in kendi gerilemesinin öncü işareti gibidir.

II. Felipe'nin ölümü: 13 Eylül 1598 ([268])

Akdeniz tiyatrosundaki olayların anlatısı içinde, aslında heyacan verici bir olay olan ve deniz ile dünyayı dolaşan bir olayı kendi yeri ve ortamı içinde zikretmedik: 13 Eylül 1598'de Escorial'de, hasımlarına bitmezmiş gibi gözüken uzun bir saltanatın gecesinde meydana gelen II. Felipe'nin ölümü.

İhmal mi? Fakat acaba Temkinli kralın ölümü İspanyol siyasetinde büyük bir değişiklik anlamına gelmiş midir? İspanyol politikası Doğu karşısında (yaşlı Doria'nın 1601'de Cezayir'e karşı girişimi bu konuda hiçbir şeyi değiştirmeyecektir) aşırı temkinli, Türklere karış açık bir çatışmaya girmeye az istekli olmaya devam edecektir ([269]). İspanyol ajanları İstanbul'da entrikalarına devam edecek, orada olanaksız bir barışı müzakere etmeye ve sürtüşmeleri etkin bir şekilde önlemeye gayret sarfedeceklerdir... Savaştan söz edildiğinde, bu görüldüğü üzere sınırlı bir savaş olan, Berberistan'a karşı

olanı olmayacaktır. Bizzat İspanya'da belirleyici bir değişiklik meydana gelmemiştir. Yalnızca, uzun zamandan beri iş başında olan güçler eylem yapmaya devam etmektedirler. Bunu, özellikle yeni saltanatın senyöriyal tepkisi denilen şeye ilişkin olarak söylemiştik. Herşey devamlılıktır, hatta gerçekleşmedeki yavaşlığına rağmen, II. Felipe'nin saltanatının son yıllarının düzensiz, ama güçlü çabaları sonucunda kendini dayatan barışa geri dönüş bile, 1598 Vervins barışı müteveffa kralın eseridir, İngiliz barışı altı yıl gecikecektir (1604), Birleşik Eyaletler'le olanı ise, daha bir onbir yıl sonra ortaya çıkacaktır (1609). Fakat bunların her ikisi de önceki hareketler tarafından taşınmışlardır.

II. Felipe'nin esrarlı kimliği hakkında, sıklıkla anlatılan ve bu iş duygulandırıcı ayrıntıları yeniden ele almada tereddüte sevkeden bir şekilde yapılırken, hayranlık verici ölümü kadar açıklayıcı hiçbir şey yoktur. Açıkçası, Kilise'nin kefalet gücünün erdeminden çok özel bir şekilde emin olan bir Hristiyanın ve kralın ölümü.

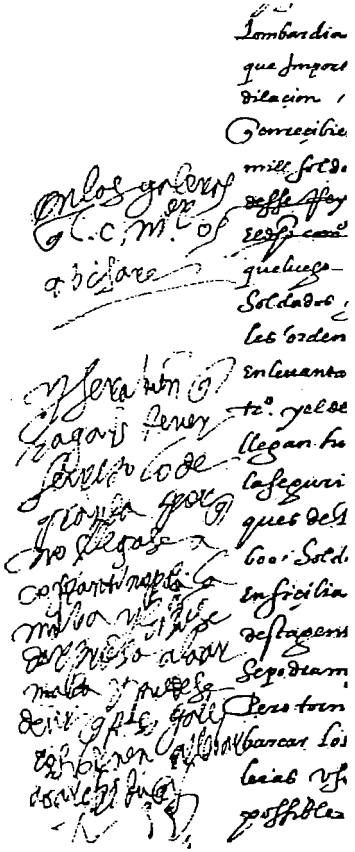
Haziranda hastalığın ilk ızdıraplı saldırılarında, tabiplerin tavsiyelerine rağmen, ölmek üzere kendini Escorial'e taşıtmıştır. Ancak, onu 53 gün süren hastalık ve acıdan sonra öte dünyaya götürecek olan kan çürümesine karşı mücadele etmiştir. Bu ölüm hiç de, reformdan geçmiş olan yüzyılın şu kutsallığı olan gururunun damgası altında değildir ([270]). Kral Escorial'e yalnız başına ölmek için gelmemiştir; yakınlarının, onu bekleyen ölülerin olduğu yere, yakında geleceğin III. Felipe'si olacak olan oğlu, Flandre'a gidecek veliaht kızı, Kilise büyükleri ve onu ızdırapları esnasında izleyecek olan bu dünyanın büyükleri olduğu halde gelmiştir. Bu aynı zamanda olabildiğince refakat edilen, kelimenin en iyi anlamıyla aynı zamanda toplumsal, törensel bir ölümdür de. Gurur, söylenildiği gibi Yalnızlık, ne de Hayal Gücü değil de, aile aygıtı, Azizler ordusu, dualaların bulutu onun son anlarında, kendinde bir sanat eseri olan düzenli bir geçit halinde onu çevrelemişlerdir. Hayatını dünyevi ile ruhani olanı birbirinden ayırmaya hasrettiği çok söylenmiş olan, düşmanlarının arsızca, en saçma iftiralarla karaladıkları, hayranlarının biraz çabuk olarak hareyle çevreledikleri bu adam, anlaşılması gereken bir tarzda, en safından dinsel hayatın doğru çizgisi üzerinde, hatta belki de Karmelit devrimi atmosferi içinde yer almıştır.

Fakat acaba hükümdarın adı tarihin gücünün bağı ve güvencesi olmuş mudur? Yalnız birey ve bunun meydana getirdiği esrar ne kadar da taşkındır! Biz tarihçiler bu noktayı iyi yakalayamıyoruz: tıpkı elçiler gibi, bizi de en ince nezaketle kabul etmekte, bizi dinlemekte, çoğu zaman anlaşılmaz bir şekilde alçak sesle konuşmakta ve bize asla kendinden söz etmemektedir. Ölümünün arefesinde, üç gün boyunca hayatının hatalarını itiraf etmiştir. Fakat kendi vicdanının mahkemesinde hükmü olan bu hatalar, değerlendirilmeleri bakımından az veya çok haklı, uzun bir hayatın labirentlerinde az veya çok kaybolmuş olarak, kim bunları tam anlamıyla hayal edebilir? Hayatının en büyük sorunlarından biri burada yer almaktadır, portresinin gerçeğine bırakılması gereken gölge yüzeyi. Veya daha doğrusu, portrelerine. Hangi insan hayatı süresince değişmez ki? Ve onunki uzun, hareketli olmuş, Tiziano'nun prensi 20 yaşındayken bize sunduğundan, eskiden olduğunun gölgesini bize aktaran Pantoja de la Cruz'un korkunç ve duygulandırıcı tablosuna kadar sürmüştür.

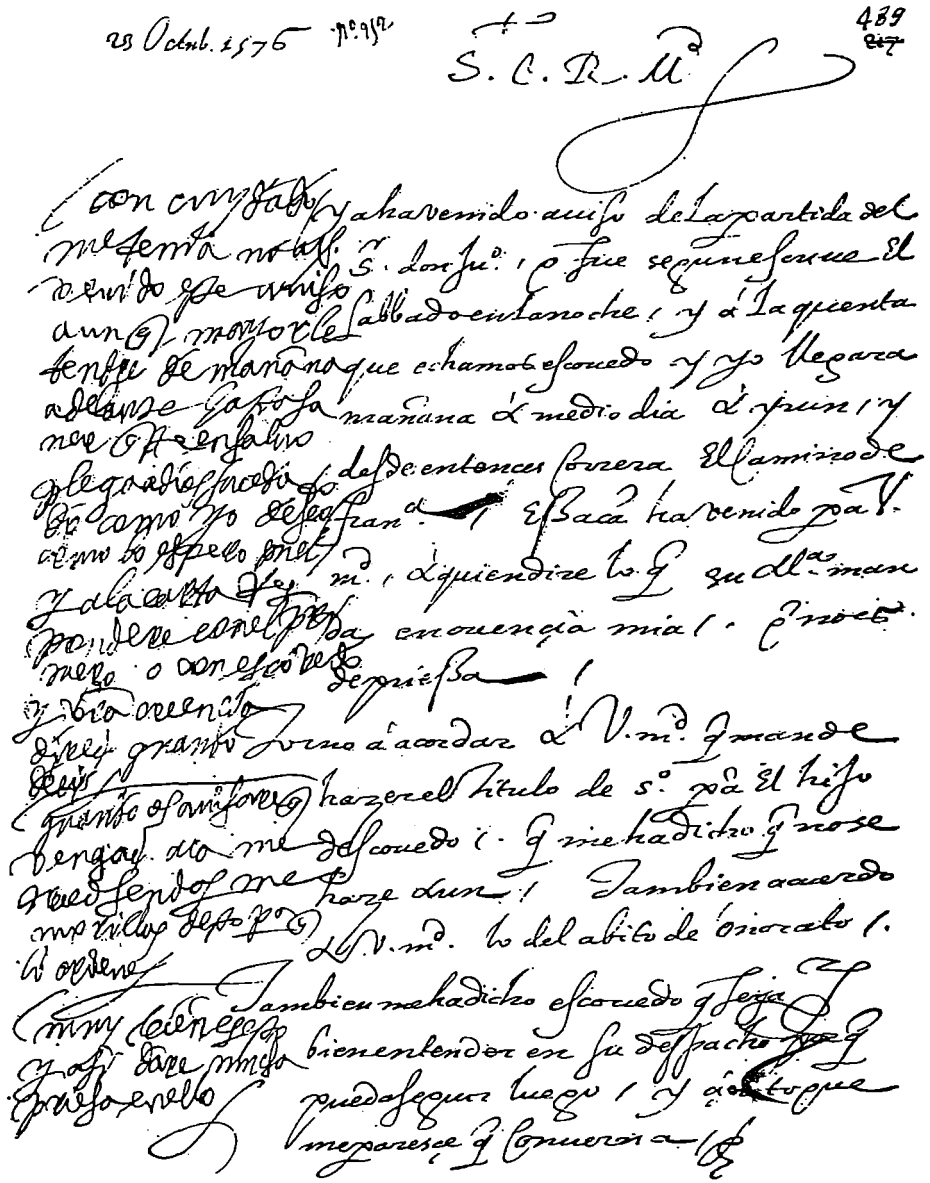
Kavrayabildiğimiz adam, önünde dokunan, ardı arkası kesilmeyen haberlerin kavşağında, birbirlerine bağlanan ve dolanan dünyanın ve imparatorluğunun ağının önünde krallık mesleğini icra eden egemen kişidir. O çalışma masasında, hızlı elyazısıyla raporları sevkeden, insanların dışında, mesafeli, düşünceli, dünyanın bütün ufuklarında hızlanan yaşayan tarihe haberler aracılığıyla bağlanan bir okuyucudur. Gerçeği söylemek gerekirse, impakatorluğun bütün zayıflıklarının ve güçlerinin toplamı, bilançoların adamıdır. Muavinleri, Alçak Ülkeler'de Alba dükü, daha sonra Farnese, Akdeniz'de

Don Juan, yalnızca bir kesimi, muazzam maceranın içinde kendi kişisel kesimlerini görebilmektedirler. Ve orkestra şefini icracılardan farklılık ayırmaktadır...

Büyük fikirleri olan biri değildir: gücünü nihayetsiz bir ayrıntılar silsilesi içinde görmektedir. Hiçbir notu yoktur ki, belirli küçük bir olay, bir emir, bir işaret, hatta bir yazım veya coğrafya hatasının düzeltilmesi olmasın. Kaleminin altında asla genel fikirler veya büyük planlar belirmemektedir. Akdeniz kelimesinin onun zihninde hiçbir zaman, bizim yüklediğimiz içerikle dalgalanmadığını, ne de bizim için alışılmış olan ışık ve mavi sular imgelerini ortaya çıkardığını sanmıyorum; ne de büyük sorunların veya açıkça davranmış bir siyasetin çerçevesinin belirli bir kesimini oluşturduğunu. Gerçek bir coğrafya hükümdarların eğitiminin bir parçasını oluşturmamaktaydı. Eylül 1598'de sona eren bu uzun can çekişmenin Akdeniz tarihinin büyük bir olayı olmaması için tüm yeterli nedenler vardır. Biyografik tarihi ile yapılanın tarihinin arasındaki ve bundan da fazlası, mekânların tarihi arasındaki mesafelerin yeniden vurgulanması için gereken tüm yeterli nedenler...



67. II. Felipe çalışırken, 20 Ocak 1569
Onun tarafından Napoli kral naibi Alcala dükûne yazılmış bir mektubun (Madrid, 20 Ocak 1569, Simancas Eº 1057, fº 105) iki işaret yeralmaktadır: 1. **en las galeras que el C [omendador] M [ay] or as avisare; 2. y sera bien que hagais tener secreto lo de Gran [a] daporq [ue] no llegassea Costantinopla la nueva y hiziesedar priesaal armada y puedese decir [q ue e] stas galeras vienen a llevar al archi dun [ue]**. İkinci notu şöyle çeviriyorum: "Haberin İstanbul'a ulaşmaması ve [Türk] donanmasının denize açılmasını hızlandırmaması için Granada olayını gizli tutmanız iyi olacaktır. Granada 1569 Noel'i akşamından itibaren ayaklanmıştır. Fakat kralın mektubu oraya ulaştığında, haber Napoli sokaklarında dolaşmaktadır bile.



68. II. Felipe çalışırken 23 Ekim 1576

Antonio Perez'in kendi eliyle II. Felipe'ye yazdığı bu 29 Ekim 1576 tarihli pusula krala Avusturyalı Don Juan'ın Alçak Ülkeler'e gittiğini bildirmekte, artı Escovedo çifte talebini içermektedir. Sonuncunun karşısına (Escovedo da Alçak Ülkeler'e gitmeyi istemektedir) II. Felipe "muy bien es esto y asi dare muche priesa en allo" yazmıştır, Simancas E° 487. Sahife klişemizde önemli ölçüde küçültülmüştür. Burada zikredilen Escovedo 31 Mart 1577'de katledilecektir. Bu metin fak-simile olarak J.M. Guardia tarafından Antonio Perez'in **Hukümet Etme Sanatı** adlı kitabının edisyonunda yayınlanmıştır, Paris, 1867, s. LIV'den sonra.

SONUÇ

İşte bu kitap, tedavüle çıktığı yirmi yıldan beri gündeme getirilmiş ve katkılarda bulunulmuş, eleştirilmiş (çok az), methedilmiştir (fazlasıyla sık olarak). Her hal-ü karda, on kerenin bir keresinde bu kitabın açıklamalarını tamamlama, bakış açılarını savunma, tavır alışları üzerinde düşünme, hatalarını düzeltme fırsatı buldum. Kitabı yenilemek için bunları ciddi şekilde yeniden okudum ve onu geniş ölçüde elden geçirdim. Fakat bir kitabın yazarının dışında varolduğu, kendi kişisel hayatının olduğu aşikârdır. Onu geliştirmek, notlar ve ayrıntılarla, haritalar ve resimlerle aşırı yüklemek mümkündür, ama kökten bir şekilde değiştirmek olanaksızdır. Venedik'te, kent dışından satın alınan bir tekne, burada özenle elden geçirilmekte, becerikli marangozlar tarafından tamamlanmaktaydı, fakat teknenin Dalmaçya veya Hollanda tersanelerinden çıktığı her zaman daha ilk bakışta anlaşılır olarak kalmaktaydı.

Düzelticinin uzatmalı emeğine rağmen, bu kitabı eski edisyonundan okumuş olanlar, onu zahmetsizce teşhis edeceklerdir. Sonucu, mesajı, anlamı dünkülerle aynı olarak kalmaktadır. Dünyanın modernliğinin başlangıçlarının şu ikircikli yıllarının üzerinde ve muazzam Akdeniz sahnesi boyunca, kendini, yeni belgelerin çok büyük bir miktarına işlerlik kazandırılması olarak sunmaktadır. Öte yandan, bu kitap, birbirlerini izleyen üç sicile veya üç "basamak"a göre, veyahut da daha fazla sevdiğim bir şekil olarak, üç farklı zamansallığa göre, bir cins bütünsel tarih denemesidir, bu denemede amaç geçmişin tüm çeşitli zamanlarını en geniş açılımları içinde kavramak, bunların biraradalıklarını, içiçeliklerini, çelişkilerini, farklı kalınlıklarını hatırlamaktır. Benim arzularıma göre, tarih kendini şarkı halinde ifade etmeli birçok ses tarafından söylenmiş olarak kendini duyurmalıdır, fakat bunun aşikâr sakıncası, seslerin çoğu zaman birbirlerini örtmeleridir. Hiçbir zaman bunların içinden solo olarak kendini dayatan ve eşlik edenleri uzaklaştıran bir tanesi bulunmamaktadır. Öyle olsaydı, bir tek onun senkronizmi içinde ve sanki saydamlık gibi, gerçeğin üst üste çakıştırdığı şu farklı tarihler nasıl farkedilebilirlerdi ki? Bu kitabın bir bölümünden diğerine, çoğu zaman bazı sözleri, bazı açıklamaları olduğu kadar, üç kısma da ortak olan temaları, alışılmış havaları yeniden ele alarak, bunun izlenimini vermeye çalıştım. Fakat zorluk, iki veya üç tane zamansallık değil de, herbirinin özel bir tarih gerektirdiği onlarcasının olmasıydı. Yalnızca, insan bilimleri demeti içinde (bu, bizim mesleğimizin geriye yönelik olarak hizmetindedir) biraraya getirilmiş olan toplamları, imgesini bütünlüğü içinde yeniden oluşturmanın güç olmaya devam ettiği bütünsel tarihi meydana getirmektedir.

I

Kimse bu tarih kitabına, başlangıcını meydana getiren, zaman dışında olarak kavranan ve imge ile gerçeklerinin ilk sahifeden son sahifeye kadar bu kalın eserin yüzeyini doldurmaya devam ettiği, çok geniş bir coğrafi denemenin eklenmesine itiraz etmemiştir. Akdeniz yaratıcı boşluğu, su yollarının şaşırtıcı özgürlüğü (Ernest Labrousse'un dediği gibi, otomatik serbest mübadelesi), çeşitli ve benzer toprakları, ırsi husumetleri ile insan tarafından sürekli olarak yeniden ele alınan, ama zorunlu bir plana göre ele alınan bir eserdir, Akdeniz'in çok az cömert olan doğası çoğu zaman vahşidir ve çok uzun süreli husumet ve zorlamalarını dayatmaktadır. Bütün uygarlıklar inşa, zorluk, gerilimdir. Akdeniz uygarlıkları çoğu zaman görülebilir olan binlerce engelle mücadele etmişler, bazen yıpranmış bir insan malzemesi kullanmışlar, İç Denizi sarmalayan muazzam kıta kitlelerine karşı nihayetsiz bir şekilde körlemesine mücadele etmişler, hatta Hind veya Atlantiğin okyanus azametlerine bile çarpmışlardır.

Bu durumda ben Akdeniz tarihinin yerleştirilmelerini, sürekliliklerini, hareketsizliklerini, tekrarlarını, "düzenliliklerini"ni coğrafi bir gözlemin çerçeve ve taramalarına göre araştırdım, insanların geçmiş hayatlarının *bütün* yapıları veya tekdüze düzenliliklerini değil de, bunlardan en önemli olanlarını ve gündelik varoluşa ilişkin olanlarını araştırdım. Bu düzenlilikler eserimizin atıf düzlemi, ayrıcalıklı unsurudur, en canlı imgeleridir ve bunun albümü kolaylıkla tamamlanabilir. Bunlar, sanki zamansızlarmışçasına şimdiki hayatta, bir yolculuğun veya Gabriel Audisio'nun, Jean Giono'nun Carlo Levi'nin, Lawrence Durell'in, André Chamson'un... bir kitabının raslantısı içinde yeniden ortaya çıkmaktadırlar. İç Deniz'le birgün veya bir başkasında karşılaşmış olan bütün Batılı yazarlara, o kendini bir tarih sorunu, daha da iyisi bir "uzun süreç" sorunu olarak önermiştir. Ben Audisio gibi, Durell gibi bizzat Antikite'nin bugünkü Akdeniz'in kıyılarında gene bulunduğunu düşünüyorum. Rodos'ta, Kıbrıs'ta "sigara dumanı içindeki *Dragon* tavernasında kâğıt oynayan balıkçıları gözleyiniz ve gerçek Ulises'in ne olmuş olduğu hakkında bir fikir edinebilirsiniz". Carlo Levi'ye birlikte de, güzel romanı *İsa Eboli'de Durdu*'nun gerçek konusu olan kaybolmuş ülkenin, zamanların gecesi içinde saplandığını düşünüyorum. Eboli (ki Ruy Gomez prenslik ünvanını buradan almıştır) sahilde, yolun doğrudan dağa uzanmak için denizden ayrıldığı Salerno yakınındadır. İsa (yani uygarlık, haklara saygı, yaşama tadı) Lucania'nın yüksek bölgelerine doğru, "beyaz kireç uçurumlarının üstündeki", otsuz, ağaçsız eteklerin çukurundaki Gagliano köyüne kadar yürüyüşüne devam edememiştir. Burada, fakir *cafoni* her zaman olduğu gibi, şimdiki zamanın ayrıcalıklılarının hükmü altındadırlar: eczacı, tabip, ilkokul öğretmeni, yani köylünün kaçındığı, endişelendiği, yaltaklandığı tüm kişiler... Kan davaları, ilkel ekonomiler ve aletler burada kendi evlerindedirler. Bir göçmen, Amerika'dan adeta terkedilmiş bir köye, beraberinde binlerce yabancı yenilikle, harika aletlerle dönebilir: kendinin üzerine duvar çekmiş bu köhne evrende hiçbir şeyi değiştiremeyecektir. Akdeniz'in bu derin çehresinin, coğrafyacı gözü (seyyahın veya romancının) olmaksızın gerçek çerçevesinin, baskıcı gerçeklerinin kavranabileceğinden kuşkuluyum.

II

İkinci girişimimiz -Akdeniz'in XVI. yüzyıldaki ortaklaşa kaderini, tam anlamıyla "toplumsal" tarihini açığa çıkartmak- işe başlarken ve sonuca varana kadar, maddi yaşamın bozulmasına dair tuzaklı ve çözümsüz soruna, Türkiye'nin, İslam aleminin, İtalya'nın zincirleme gerilemelerine, dünün tarihçilerinin ağzıyla konuşursak, İberya önceliğine -veya bugünün iktisatçılarının ağzıyla konuşursak, onun itici sektörlerinin

(kamu maliyesi, yatırımlar, endüstriler, denizcilik) kopuş ve kazalarına- ilişkin sorunlara çarpmak demektir. Alman düşüncesinden beslenen veya beslenmeyen tarihçiler - bunların zaman olarak sonuncusu herhalde, Othmar Spann ve evrenselci okulunun çömezi olan Eric Weber'dir- ([1]), bizatihi bir gerileme sürecinin olduğunu ve Roma dünyasının kaderinin bunun mükemmel örneğini çoktan vermiş olduğunu istekle savunmuşlardır. Eric Weber'e göre, diğer kuralların arasında her düşüş *(verfall),* başka bir yerdeki eşzamanlı yükseliş *(aufstieg)* tarafından, sanki halkların hayatında hiçbir şey kaybolmazmışçasına telâfi edilecektir. Toynbee veya Spengler'in hiç de daha az katı olmayan tezlerinden de söz edilebilir. Ben bu aşırı basit bakışlarla ve peşlerinden sürükledikleri büyük açıklamalarla mücadele ettim. Gerçekte, acaba Akdeniz'in kaderi örneği bu şemalardan hangisinin içine kolaylıkla yerleştirilebilir? Kuşkusuz bir gerileme modeli yoktur. Her özel durum için, temel yapılarından hareketle modeli yeniden inşa etmek gerekmektedir.

Şu belirsiz gerileme kelimesine yüklenen içerik ne olursa olsun, Akdeniz tersine döndürülemez ve özellikle de vaktinden önce gelen geniş bir geriye gidiş sürecinin kolay ve küskün avı olmamıştır. 1949'da gerilemenin bana 1620'den önce görünür gelmediğini söylüyordum. Bugün ise, *tamamen emin olmaksızın,* 1650'den önce olmadığını söylerim. Şu son on yıl esnasında Akdeniz topraklarının kaderi hakkında yayınlanan en güzel üç kitap, René Baehrel'in Provence hakkında, Emmanuel Le Roy Ladurie'nin Languedoc hakkında, Pierre Vilar'ın Katalonya hakkındaki kitapları her hal-ü kârda beni tekzip etmeyeceklerdir. Eğer önceliğinin sonunu belirleyen büyük kopuştan sonra Akdeniz'in yeni bütünsel panoraması inşa edilmek isteniyorsa, bana 1650, hatta 1680 gibi geç bir tarihi seçmek gerekiyormuş gibi gelmektedir.

Yerel araştırmaların daha kesin olmaya izin verecekleri ölçüde, giderek bu hesap denemelerinin, bu tahminlerin, bu çok yetersiz girişimlerin ortaya koyduklarından çok daha fazla, beni ulusal muhasebe ve gelişme sorunlarıyla ilgilenen iktisatçıların (Fransa' da Fronçois Perroux, Jean Fourastié, Jean Marczewski) düşüncelerine yaklaştıran bu büyüklük sıralaması araştırmalarını sürdürmek gerekmektedir. Onları izlemek kısa süre bir aşikârlığı yeniden bulmak demektir: yani XVI. yüzyıl Akdeniz'i öncelikle bir köylüler, yarıcılar, toprak malikleri evrenidir; hasatlar ve ürünler büyük iştir, geri kalanı bir üstyapı, bir birikimin meyvası, kentlere doğru gayrımeşru bir yön değiştirmedir. Önce köylü, önce buğday, yani insanların gıdası, insanların sayısı bu dönemdeki kaderin sessiz kuralıdır. Tarımsal hayat kısa dönemde de, uzun dönemde de hükmetmektedir. İnsanların artan sayısını, fazlasıyla göz kamaştırıcı olduğundan ötürü yalnız onların görüldüğü kentlerin lüksünü taşıyabilecek midir? Bu hergünün, her yüzyılın kiritik sorunudur. Geriye kalanı, kıyas yoluyla adeta önemsizdir.

Örneğin, XVI. yüzyıl biterken, İtalya'da kırlar lehine muazzam bir yatırım hareketi iş başındadır. Burada erken bir gerilemenin işaretini görmekte tereddüt ediyorum: bu daha çok, sağlıklı bir tepkidir; İtalya'da böylece değerli bir denge korunmuş olacaktır. Anlaşılacağı üzere maddi denge, çünkü toplumsal olarak, büyük, güçlü mülkiyet uzun vadede heryerde yıkımlarını ve sıkıntılarını dayatmaktadır. Kastilya'da da aynı şekilde ([2]). Tarihçiler bunu bize söylemektedirler, Kastilya'da maddi bir denge XVII. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. İşte eski gözlemlerimizi değiştiren birşey. Ben de eskiden 1580'li yılların kısa ve şiddetli bunalımının, İspanyol İmparatorluğu'nun basit olarak Portekiz ve Atlantiğe yönelmesinden kaynaklandığına inanmıştım. "Soylu" açıklama. Felipe Ruiz Martin ([3]), bunun yalnızca, herşeyden önce yüzyılın 80'li yıllarıyla birlikte, İberya ülkelerindeki büyük buğday bunalımıyla birlikte patlayan bir süreç olduğunu göstermiş bulunmaktadır. Demek ki, Ernest Labrousse'un şemasına göre, kabaca "bir eski rejim bunalımı".

Kısacası, bunalımların konjonktürel tarihi için bile sıklıkla şu söylenmelidir: önce yapı, yavaş tarih. Herşey kendini bu asıl su düzlemiyle kıyaslamalıdır, kentlerin başarıları (bu 1949'da benim gözlerimi fazlasıyla kamaştırmıştır: önce uygarlık!) olduğu kadar, sanki herşeyi bazen çok kısa olan hareketleri içinde kapırdatıyormuş gibi, sanki kendi de yönetiliyormuş gibi, herşeyi açıklamakta acûl konjünktür tarihi de. Fiili durumda, yeni bir iktisat tarihinin inşaının zorunluğu yaklaşmaktadır; bu inşa bu hareketlerden ve hayatın nihayetiz olarak göğüslediği bu hareketsizliklerinden itibaren olacaktır. En fazla gürültü yapanlar en önemli olanlar değildir, bunu herkes bilir.

Akdeniz yaşamının görkemli yanları, her hal-ü kârda 1590'lı yıllar esnasında, yüzyıllık eğilimin ters dönmesiyle veya 1619-1621 kısa bunalımının balta darbeleri altında sona ermemiştir. Daha fazla bilgi edininceye kadar, Avrupa'nın Kuzey ve Güney'i arasında "klasik" konjonktürler arasında felâket düzeyinde bir açıklık olduğuna ve eğer bu açıklık vardıysa, bunun Akdeniz refahının hem mezar kazıcısı, hem de Kuzey üstünlüğünün mimarı olduğuna da daha fazla inanıyor değilim. Çifte taraflı aceleci, çifte açıklama. Görmek istiyorum.

Yavaşlıklar ve hızlanmalar, yapı ve konjonktür arasındaki bu parçalanma, sonuca varmanın uzağında olan bir tartışmanın göbeğinde yer almaktadır. Önceden birilerinin diğerlerine hükmettiğine veya tersine inanmaksızın, bu hareketleri birbirlerine nazaran tasnif etmek gerekmektedir. Bunları belirlemek, sınıflandırmak, karşılaştırmak, ilk kaygılar, ilk işlerdir. Ne yazık ki henüz, XVI. ve XVII. yüzyıllardaki "ulusal gelirler"in bütünsel dalgalanmalarını izleyebilmek söz konusu değildir ve çok yazık olmaktadır. Fakat daha şimdiden, Gilles Caster (4), Carlo Cipolla ve Guiseppe Aleati'nin (5), birincisi Toulouse, ikincilerinin de Pavia'ya ilişkin olarak yaptıkları gibi, kentsel konjonktürleri gündeme getirmek mümkündür. Kentler çoklu hayatları esnasında, alışılmış fiyat ve ücret eğrilerinden daha gerçek, en azından onlar kadar gerçek bir konjonktür kaydetmektedirler.

Nihai sorun ise, çelişkili konjonktürler arasında uyum sağlamaktır. Böylece, iyi veya kötü ekonomik hava ile devletlerin, uygarlıkların, şu büyük kişilerin, onların taleplerinin, iradelerinin nasıl salındıkları ortaya çıkacaktır. Ben sorunu devletlere ilişkin olarak koydum: zor dönemler onların nisbi ilerlemelerini teşvik etmektedir. Uygarlıklar için de aynı şey söz konusu mudur? Bunların ihtişamları çoğu kere zamana karşı zuhur etmektedir. Sonuncu bir İtalyan Rönesansı kent-devletlerin sonbaharında, hatta kışları esnasında (Venedik'te ve Bologna'da) çiçeklerini açmıştır. Geniş deniz imparatorluklarının sonbaharında, İstanbul'unki, Roma'nınki, Madrid'inki, güçlü emperyal uygarlıkların sergileri olmuşlardır. XVI. yüzyılın sonuyla, XVII. yüzyılın başında bu parlak gölgeler, yüzyıl ortasının büyük siyasal gövdelerinin yaşamış oldukları yerde yüzmektedirler.

III

Bu sorunların ölçeğinde, olayların ve bireylerin rolü küçülmektedir. Bu bir perspektif sorunudur. Fakat acaba perspektifimiz doğru mudur? Olaylar için "birinci yeri verdiğimiz onların resmi geçidi, manzaraları çok az değiştirmekte ve insanın temel yapısını da hemen hiç değiştirmemektedir". Akdeniz'e tutkun bir günümüz romancısı, Lawrence Durell böyle düşünmektedir. Evet ama, tarihçilerin ve filozofların bana sordukları gibi: bu oyunda insan ne olmaktadır, insanların rolü, özgürlüğü ne olmaktadır? Ve zaten bir filozof, François Bastide, bütün tarih akış olduğuna göre, işlemeye başladıktan sonra, yüzyıllık bir eğilimin de "olay" olduğu söylenemez mi diyerek bana itiraz etmişti. Kuşkusuz, fakat Paul Lacombe ve François Simiand'ın izinden giderek, bu tarihsel yaşam okyanusunda "olaylar" adı altında ayrı bir yere koyduğum, *kısa* ve patetik

olaylar, gelenekşel tarihin "kayda değer olaylar"ı; özellikle onlardır.

Bu nedenle, bu parlak toz tabakasının değersiz olduğunu veya bütünsel tarihsel yeniden inşanın bu mikro tarihten hareketle yapılamayacağını savunmuyorum. Öyle sanıyorum ki, yanlış olarak akla getirdiği mikro sosyoloji, zaten çok kötü bir üne sahip değildir. Olayların mikro tarihinin özellik, istisna olmasına karşılık, onun tekrar olduğu doğrudur; gerçekte bir "sosyodram"lar resmi geçidi söz konusudur. Fakat Benedetto Croce, haklı nedenlerle, her olayda -örneğin 1610'da IV. Henri'nin katli veya dönemimizden daha kesin bir şekilde çıkmak için, Jules Ferry'nin 1883'te bakan olması- insanların tarihinin bütünlüğünün kavranabileceğini savunmuştur. O, bu özel notların, üzerinde çatladıkları müzik portesidir.

Bunu söyledikten sonra, filozof olmadığımdan ötürü, olayların kapsamı veya insanların özgürlüğüne dair karşıma çıkan ve bana hâlâ sorulabilecek olan bir sürü soruyu uzun uzadıya tartışma eğiliminde olmadığımı itiraf ediyorum. Birçok anlamla yüklü, yüzyıllar boyunca asla aynı olmamış olan bu özgürlük kelimesi üzerinde anlaşmak ve en azından grupların özgürlüğüyle, bireylerin özgürlüğünü birbirinden ayırmak gerekmektedir. 1966'da Fransa'da grup özgürlüğü nedir? 1571'de blok olarak ele alınmış İspanya'nın özgürlüğü tam olarak ne idi, yani mümkün oyun alanı ne idi, veya II. Felipe'nin özgürlüğü, veyahut denizin ortasında tekneleri, müttefikleri ve askerleriyle kaybolmuş olan Avusturyalı Don Juan'ın özgürlüğü ne idi? Bu özgürlüklerden herbiri bana dar bir ada, adeta bir hapishane gibi gelmektedir...

Bu sınırların darlığından farkına varmak, acaba tarihte bireyin rolünü inkâr etmek midir? Hiç de böyle olduğunu sanmıyorum. Böyle değildir, çünkü yalnızca iki veya üç durum arasında seçme olanağımız vardır, sorun kendini ortaya koymayı sürdürmektedir: onları taşıyabilecek misiniz, taşıyamayacak mısınız? Paradoksal olarak, büyük eylem adamlarının, olanaklarının darlığını tartan, orada tutunmayı tercih eden ve hatta kaçınılmaz olanın ağırlığından, onu kendi atılımına katmak üzere yararlanan kimse olduğu sonucuna varacağım. Tarihin derin anlamının -her zaman en aşikâr olanı değildir- akıntısına karşı olan her çaba önceden mahkûm edilmiştir.

Acaba böylece her zaman, bir insanın karşısında, onun arkasında ve önünde "uzun süreç"in sonsuz perspektiflerini resmeden bir manzara içinde, ancak şöyle ucundan oluşturabildiği bir kaderin içine hapsolduğunu mu düşünüyorum: Riskleri ve tehlikeleri bana ait olmak üzere, anladığım biçimiyle tarihsel açıklama, her zaman sonunda galebe çalan uzun zamandır. Bir olaylar kalabalığının, kendi akımı içinde sürüklemeyi başaramadığı herşeyin inkârcısı olarak, kuşkusuz insanların özgürlüğünü ve bizatihi tesadüfün payını sınırlamaktadır. Ben olay tarafından fazla cezbedilmeyen ve şu aynı işareti taşıyan olayların grubu olan konjonktür tarafından da ancak yarı yarıya cezbedilen, bir eğilim olarak "yapısalcı"yım. Fakat bir tarihçinin "yapısalcılığı", diğer insan bilimlerini aynı ad altında sıkıntıya sokan problematikle hiçbir ortak yana sahip değildir [6]. Bu yapısalcılık tarihçiyi, kendilerini fonksiyonlar halinde ifade eden matematik soyutlamaya yöneltmemektedir. Fakat onu bizzat hayatın kaynaklarına, en somut, en gündelik, en tahrip edilemez, en adsız olarak insani olana yöneltmektedir.

26 Haziran 1965

NOTLAR 4. KISIM

(1) Bkz. yukarıda, I. cilt.
(2) Bilinçli olarak ulusal devlet demekten kaçınıyorum.
(3) A. Siegfried, *op. cit.*, s. 184.
(4) H. Kretschmayr, *op. cit.*, II, s. 382.
(5) Enrico Perito, E. Carusi, Pietro Egidi'nin incelemelerine bkz. (Sanchez Alonso'nun bibliyografyasının 2635, 2630 ve 2626 numaraları).
(6) A.d.S., Modena, Venezia VIII, Aldobrandino Guidoni'den düke, Venedik 31 Temmuz 1495.
(7) M. Seidlmayer, *op. cit.*, s. 342.
(8) Bilindiği üzere, bunun babalığı kardinal Giovanni Della Casa'ya atfedilmektedir, *Orazione di Messer Giovanni della Casa, scritta a Carlo Quinto intorno alla restitutione della città di Piacenza,* aynı yazara ait *Galateo* içinde yayınlanmıştır, Floransa, 1561, s. 61. Bu geniş konu hk. bkz. F. Meinecke, *Die Idee der Staatsraison in der neuren Geschichte,* 1. bas., Münih, 1925.
(9) Pierre Mesnard, *L'essor de la philosophie politique au XVI*e siècle, 1. yay., 1936, s. 39-53, özellikles. 51-52.
(10) A. Renaudet, *Machiavel,* s. 236.
(11) G.M. Trevelyan, *op. cit.*, s. 293.
(12) Baudrillart (Mgr.), *Philippe V et la Cour de France,* 1889-1901, 4 cilt, Giriş, s. 1.
(13) Bkz. biraz aşağıda.
(14) Gaston Roupnel, *Histoire et destin,* s. 330.
(15) Türk ihtişamı konusunda, R. de Lusinge, *De la naissance, durée et chute des Etats,* 1588, 206 s. Ars 8° H 173347, zikr., J. Atkinson, *op. cit.*, s. 184-185 ve Türkiye hakkında yayınlanmamış bir muhtıra (1576). Simancas E° 1147.
(16) Fernand Grenard, *Décadence de l'Asie,* s. 48.
(17) Bkz. yukırada, I. cilt.
(18) *Annuaire du monde musulman,* 1923, s. 323.
(19) Terim Dubrovnik arşivcisi B. Truhelka'ya ait olup, bu muhteşem konu hakkında tekrarlanan tartışmalarımız sırasında söylenmiştir.
(20) Özellikle bkz.: Christo Peyreff, *Agrarverfassung und Agrarpolitik,* Berlin, 1297, s. 69; I. Sakazov, *op cit.*, s. 19; R. Busch-Zantner, *op. cit.*, s. 64 vd. Ancak eğer D. Anguclov'un makalesi *(Revue Historique* (Bulgar), IX, 4, s. 374-398) izlenecek olunursa, Bulgarların Türklere direnmelerinin benim söylediğimden daha canlı olduğuna inanmak gerekecektir.
(21) Jos Zontar, "Hauptprobleme der Jugoslavischen Sozial-und Wirtschaftgeschichte," *Vier. Soz. Wirt.*, 1934, s. 368.
(22) J.W. Zinkeisen, *op. cit.*, II, s. 143; R. Busch Zantner, *op. cit.*, s. 50.
(23) R. Busch Zantner, *op. cit.*, s. 65.
(24) *Ibid.*, s. 55.
(25) *Ibid.*, s. 65 ve K. Jirecek ile Suffflay'nin eserlerine atıflar.
(26) *Ibid.*, s. 23.
(27) W. Heyd, *op. cit.*, II, s. 258.
(28) *Ibid.*, s. 270.
(29) *Ann. du monde muselman,* 1923, s. 228.
(30) H. Hochholzer, *art. cit.*, s. 57.
(31) J. Zontar, *art. cit.*, s. 369.
(32) Zikr. G. Atkinson, s. 179.
(33) *Ibid.*, s. 211.

(34) *Ibid.*, s. 397. Aynı fikir, Jérôme Maurand, *İtinéraire de...* (1544) yay., Léon Durez, 1901, s. 69, Hristiyanların günahlarından ötürü Türk zaferleri.

(35) F. Babinger, *op. cit.*, s. 446-447.

(36) J.W. Zinkeisen, III, s. 19.

(37) Zikr. J.W. Zinkeisen, III, s. 20, dn. 1, Anton von Gevay, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhaltnisse zwischen Österreich, Ungarn und de Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert*, 1840-1842, s. 31.

(38) *Op. cit.*, s. 42.

(39) *Op. cit.*, VIII, s. 305.

(40) F. Grenard, s. 86.

(41) Emile Bourgeois, *Manuel historique de la politique étrangère*, C. I, 1892, Giriş, s. 2 vd.

(42) "... eine Episode, kein Ereignis", s. 22.

(43) V. Hassel, *op. cit.*, s. 22-23.

(44) F. Grenard, s. 79.

(45) Bkz. I. cilt.

(46) J. Dieulafoy, *Isabelle la Catholique, Reine de Castille*, 1920; Fernand Braudel, "Les Espagnols," *Revue Africaine*, 1928, s. 216, dn. 2.

(47) *Mémoires*, IV, s. 47.

(48) Brockelmann, *Gesch. der islamischen Völker*, 1939, s. 262.

(49) J. Mazzei, *op. cit.*, s. 41.

(50) *Annuaire du monde musulman*, s. 21.

(51) Bu ünvanı ancak XVIII. yy'da resmen almıştır, Stanford J. Shaw, "The Ottoman view of the Balkans," *The Balkans in transition*, ed., C. ve B. Jelavic, 1963, s. 63.

(52) J.W. Zinkeisen, III, s. 15.

(53) Brockelmann, s. 242.

(54) Stanford J. Shaw, *art. cit.*, s. 67'de yeni fethedilen arap eyaletlerinin fanatik ulemalarının rollerini ve Venedik ile Habsburglar tarafından Balkanlara gönderilen fransisken misyonerlere karşı Türk tepkisini işaret etmektedir.

(55) Bkz. I. cilt.

(56) Stanford J. Shaw, *ibid.*, s. 56-80.

(57) Angel Ganivet, *Idearium espanol*, ed. Espasa, 1948, s. 62 vd.

(58) Pierre Vilar, *La Catalogne...*, I, s. 509 vd.

(59) *İmperio Espanol*, s. 43.

(60) R. Konetzke, *op. cit.*, s. 245; Erich Hassinger, "Die weltgeschichtliche Stellung des XVI. Jahrhunderts," *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1951'de Jaeque Signot, *La division du monde...*, ilk basımı 1539'u işaret ediyor (bu basımı diğerleri izleyecektir, beşincisi 1599'da yapılmıştır) ve Amerika'dan söz etmiyor.

(61) Angel Ganivet, *Idearium Espanol*, ed. Espasa, 1948, s. 44-45'de iyi bir şekilde işaret edilmiştir.

(62) Napoli en azından 1532'den itibaren açık vermektedir, E. Albèri, *op. cit.*, I, 1, s. 37. V. Carlos döneminden itibaren ona ait devletlerin savaş olmaksızın olağan harcamaları, iki milyon altınlık geliri aşmaktaydı. Guillaume du Vair, *Actions oratoires et traités*, 1606, s. 80-88.

(63) Ch. Monchicourt, "La Tunisie et l'Europe. Quelques documents relatifs aux XVI^{e}, XVII^{e} et XVIII^{e} siècles," *Revue Tunisienne*, 1905, ayrı basım, s. 18.

(64) Gustav Turba, *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen habsburgischen Landern...*, 1903, s. 153 vd.

(65) Granvelle'den II. Felipe'ye, Brüksel 6 Ekim 1560, *Papiers...*, VI, s. 179.

(66) *Ibid.*

(67) Bkz. F. Braudel, "Les emprunts de Charles Quint sur la place d'Anvers," *Charles Quint et son temps*, Paris, 1959, s. 196'daki grafik.

(68) E. Albèri, II, *op. cit.*, III, s. 357 (1559).

(69) *Ibid.*

(70) Değerli tartışmalar için, R. Menedez Pidal, *Idea Imperial de Carlos V*, Madrid, 1949; sorunların geniş bir ele alınışı, Ricardo Delargo Ygaray, *La İdea de imperia en la politica y la literature espanolas*, Madrid, 1944.

(71) Zikr., E. Hering, *op. cit.*, s. 156.

(72) *Op. cit.*, VIII. bölümün tümü, s. 395 vd.

(73) R. Konetzke, *op. cit.*, s. 152'ye göre.

(74) Bkz. aşağıda.

(75) G. Micheli'den *Doge*'ye, 30 Ocak 1563; G. Turba, *op. cit.*, I, 3, s. 217.

(76) *Ibid.*, s. 217, dn. 3.

(77) 13 Ocak 1564, Saint-Sulpice, E. Cabié, *op.c it*, s. 217. eğer Cabié tarihte yanılmadıysa.

(78) H. de Maisse'den krala, Venedik 6 Haziran 1583, A.E. Venedik 81, f^{0} 28 v^{0}. II. Felipe İtalya'da imparator naipliğini talep etmeyi düşünecektir, 12 Şubat 1584, Longlée, *Dépêches diplomatiques...*, s. 19.

(79) Burada Jules Gounon Loubens'in fikirlerini hatırlıyorum, bkz. I. cilt.

(80) *History of economic analysis*, 1954, İtalyanca çev., *Storia dell'analizi economical*, 3 cilt, 1959, I, s. 175-181.

([81]) *Op. cit.*, I, s. 176, dn. 3 (İtalyancasından zikrediyorum).

([82]) *La Chine et l'Occident. Le Commerce á Canton anXVIII^e siècle (1719-1833)*, 4 cilt, 1964, c. I, s. 429 vd.

([83]) Bu söz aşikâr bir anakronizmadır: onu rahatlığından ötürü kullanıyorum. *Officier* mi demek gerekirdi? Ama bu sadece Fransa için geçerlidir. Veya *letrados?* ama bu da yalnızca İspanya için geçerlidir. Veya Julio Caro Baroja'nın kullanma riskine girdiği gibi "bürokrasi"mi?, *op. cit.*, s. 148 vd, fakat bu kelime de bir anakronizmadır.

([84]) *Geistliches und Weltliches aus dem grievhich-türkischen Orient*, s. 179, zikr., Brockelmann, *op. cit.*, s. 284.

([85]) F. Lot, *op. cit.*, II, s. 126.

([86]) *De la guerra de Granada comentarios por don Diego Hurtado de Mendoza*, yay. Manuel Gomez Moreno, Madrid, 1948, s. 12.

([87]) *Ibid.*

([88]) B.M. Add. 10.287.

([89]) Un colobörador de los Reyes Católicos: el doctor Palacios Rubios y sus obras, Madrid, 1927.

([90]) R. Konetzke, *op.cit.*, s. 173, Gregorio Maranon, *Antonio Perez*, 2 cılt, 2. yay., Madrid, 1948, I, s. 14 vd. Angel Gonzales Palencia, *Gonzalo Perez secretario de Felipe II*, g cilt, Madrid, 1946, soruna girmemektedir.

([91]) Cuenca, 13 Mayıs 1594, Kopya Palermo Bel. Küt., Qq G 24, f^0 250.

([92]) P. Achard, *op.cit.*, s. 183 vd.

([93]) Franz Babinger, *Suleiman der Prachtige (Meister der Politik)*, 1923, s. 461.

([94]) *Ibid.*

([95]) R. Mantran, *op. cit.*, s. 107, dn. 2.

([96]) Stanford J. Shaw'un hayranlık verici açıklamalarına bkz., *art. cit.*, s. 67 vd., "Decline of the Timar System and Triumph of the Devshirme Class".

([97]) Venedik hizmetindeki yurttaş, mühendis veya askerlere ait çok sayıda yaşam öyküsünden ödünç alınabilir veya benzeri yer değiştirmeleri bilinen Türk ajanlarınınkinden yararlanılabilir.

([98]) Simancas E^0 137'deki işaret verici fişi. Bu ilginç kişi, zikrettiğimşu uzun ve II. Felipe'ye yönelik raporun yazarıdır (Valladolid, Ekim 1559).

([99]) Mendo de Ledesma'dan II. Felipe'ye, Nantes 21 Aralık 1595, A.N., K 1597, B 83.

([100]) Pedro de Medina, *op. cit.*, s. 204-205 v^0.

([101]) *Recopilación de las leyes destos reynos hecha por mondado del Rey*, Alacla de Hénarès, 1581, 3 cilt f^0 1. B.N. Paris, Fr. 4153-4155.

([102]) Camara de Castilla, dizi VIII, Renuncias de oficios.

([103]) 9 Haziran 1558, A.H.N. Barselona Enkizisyonu, Libro I, f^0 337.

([104]) Manuel Danvilla, *El poder civil en Espana*, Madrid, 1885, V, s. 348-351.

([105]) *Recoplicaión*, I, f^0 77.

([106]) *Ibid.*, f^0 73 ve 73 v^0.

([107]) *Ibid.*, f^0 79 v^0 (Toledo yasası, 1480).

([108]) *Ibid.*, vazgeçme gününden itibaren otuz gün (Burgos yasası, 1515; La Coruna, 1518; Valladolid, 1542). (Granada Pragmatik'i, 14 Eylül 1501), ünvanları "en regimientos" sunmak için 60 gün, *ibid.* Fakat örnekler acaba aynı mıdır?

([109]) *Actas* I, s. 339.

([110]) *Ibid.*, s. 345-46.

([111]) Recopilación, I, f^0 79 (Guadalajara, 1436).

([112]) *Ibid.*, 73 v^0, Valladolid, 1523.

([113]) Görev ne zaman pazarlığa tabi bir mal haline gelmiştir? Bu soru Georges Pagès'i çok meşgul etmiştir. Buna cevap vermek zordur. Ancak, 1494 Madrid Pragmatik'inden itibaren (I, f^0 72 ve 72 v^0) (beledi) görevlerinden para karşılığında vazgeçenler söz konusudur "... los que renuncian por dineros".

([114]) Devlet ve özel kişiler için satışların ilginç bir kesişmesi vardır. Böylece Malaga'dan bir *alcada* görevi örneğinde, D. Bancho de Cordova'dan II. Felipe'ye, 18 Ocak 1559, Sim. E^0 137, f^0 70. 159 l'de Segovia'dan (Cock, *Jornado de Tarra zona*, s. 11) beledi görevler kral tarafından satılmakta veya verilmekteydiler "cuando no se resignan en tiempo para ello limitado".

([115]) R.B. Merriman, *op. cit.*, IV, s. 325.

([116]) *Actas*, I, s. 345-46 (1563).

([117]) *Op. cit.*, I, s. 453-454. Orta sınıftan insanlar...

([118]) Jacob van Klaveren, *op. cit.*, s. 47, 49 vd.

([119]) Bkz. yukarıda dn. 50.

([120]) J.W. Zinkeisen, *op. cit.*, III, s. 100, dn. 1.

([121]) Jean Sauvaget, *Alep, Essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origenes au milieu du XIX^e siècle*, 1941, s. 212-214.

([122]) Agnadel'in ertesinde, Venedik'te Büyük Meclisin görev satma kararı (10 Mart 1510). Harika metin. *Bilanci Generali*, 2. dizi, c. I, k. F, s. CCIV. Sonra savaşlar görev satışlarını teşvik etmişlerdir.

([123]) L. von Ranke, *Die Osmanen und die Spanische Monarchie...*, Leipzig, 1877, s. 74, Businello, *Relations*

historiques touchant la monarchie ottomane, bl. XI'e göre.

([124]) "Es schien ein Tag des Triumphes zu sein," 1 Mayıs 1612, zikr., H. Watjen, *op. cit.,* s. 61.

([125]) E. Albèri, I, III, s. 254.

([126]) Palermo, 10 Haziran 1577, Simancas E° 1147. *Matadores,* öldürücüler. Kentin bizzat kendi hakkında, sonraki tarihli olmakla birlikte Massimo Petrocchi, *La rivoluzione cittadina messinese del 1674,* Floransa, 1954 okunmalıdır.

([127]) B.N., Paris, Dupuy, 22, f° 122 vd.

([128]) Zikr., Jacob van Klaveren, *op. cit.,* s. 49, dn. 5. *Economy,*

([129]) Aynı yazarın *Viertel für soz-und Wirtsch.,* 1957, 1958, 1960, 1961'deki bir dizi makalesine bkz.

([130]) B.M. Add. 18.287, f° 23.

([131]) J.E. Hamilton, "The Foundation of the Bank of Spain," *Journal of Political Economy,* 1945, s. 97.

([132]) J.W. Zinkeisen, *op. cit.,* III,s. 368'e göre s. 61.

([133]) J.W. Zinkeisen, III, s. 366-68 tarafından zikredilen Gerlach'a göre.

([134]) Besançon'a geçişi Lucien Febvre'in bir notuna göre.

([135]) J. Reznik'in kolay okunmayan toparlama kitabı, *Le duc Joseph de Naxos,* 1936; Cecil Roth'un daha yeni olan kitabı, *The Duke of Naxos,* 1948 ve özellikle I.S. Revah'nın Abraham Galante'nin çalışmalarına ilişkin dikkat çekici makalesi, "Un historien des 'Sefardim'," *Bul. Hisp.* 1939.

([136]) Bernard Schnapper, *Les rentes au XVI^e siècle. Histoire d'un instrument de crédit,* 1957.

([137]) Bkz. I. cilt.

([138]) I, s. 29.

([139]) Gustav Fremerey, *Guicciardinis finanz politische Anschauungen,* Stuttgart, 1931.

([140]) R. Galuzzi, *op. cit.,* III, s. 506 vd.

([141]) Clemens Bauer, *art. cit.,* s. 482.

([142]) *Ibid.,* s. 476.

([143]) Roma *monte*lerinin tüm bu sorunları J. Delumeau, *art. cit.,* II, s. 783 vd.'da harika bir şekilde sergilenmiştir. Ben onun açıklamalarını özetledim.

([144]) *Ibid.,* s. 821.

([145]) "Note sulla storia del saggio d'interesse corso e sconto dei dividendi del banco di S. Giorgio nel secolo XVI," *Economia Internazionale,* 1952, s. 13-14.

([146]) Halil Sahillioğlu tarafından sağlanan bir bilgiye göre.

([147]) Aser Hananel ve Eli Eskenazi, *Fontes hebraici ad res economicas socialesque terrarum balkanicarum seculo XVI pertinentes,* I, Sofya, 1958 (dikkat çekici).

([148]) "... işgüderlerinin adı altında beşyüzbin eküden fazla", *Traité de la République,* 1577, s. 623, zikr., J. Atkinson, *op. cit.,* s. 342.

([149]) Doğal olarak Anthony Sherley'i düşünüyorum. Bkz. Xavier A. Flores, **"El peso politico de todo el mundo," d'Anthony Sherley ou un aventurier anglais au service de l'Espagne,** Paris, 1963.

([150]) *Op. cit.,* atıf C. I, bl. 2, dn. 6.

([151]) Atıf için, C. I, bl. f, dn. 182.

([152]) Ammintore Fanfani, *Storia del Lavoro...,* s. 32.

NOTLAR 5. KISIM

(1) Bu yatay hareketlilik de açık toplumların belirleyici bir işaretidir. Gaston Raupnel *La ville et la campagne au XVII^e siècle. Etude sur les populations du pays dijonnais,* 1955, 2. yay., s. 99: "XVI. yy'da dilenciyi [kentten] atmadan önce tedavi etmekte veya doyurmaktaydılar. XVII. yy'ın başında ise kafası kazıtılmaktadır. Daha sonra kamçılanmıştır ve yüzyılın sonunda, baskıcılığın son sözü onu forsa haline getirmiştir".

(2) Henri Drouot, *Mayenne et la Bourgogne,* 1937 I, özellikles. 48: "Bir yüzyıldan beri eski toplumsal düzeni alt üst etmiş olan bu adamlar daha 1587'de muhafazakâr bir grup meydana getiriyorlardı. Yükselmelerini teşvik eden rejimi ve geleceklerini garanti edebilecek olan ekmeği muhafaza etmek etmek istiyorlardı. Aynı zamanda, tıpkı fethedilmiş zirvedeki sınıf gibi kendilerini soyutlama eğilimindeydiler".

(3) Bkz. aşağıda

(4) Sadece I. cilt çıkmıştır, Madrid, 1963.

(5) Lucien Romier, *Le Royaume de Catherine de Médicis,* 1925, I, 3. yay., s. 177.

(6) *Ibid.,* s. 207-208.

(7) *Ibid.,* s. 207.

(8) *Ibid.,* s. 193-203; Henri Drouot, *op. cit.,* I, s. 40.

(9) François de Ramel, *Les Vallées des Papes d'Avignon,* 1954, s. 142.

(10) Josef A. Schumpeter, *op. cit.,* (İtal. çev.), I. s. 177.

(11) Carl J. von Hefele, *Le Cardinal Ximénés,* s. 364.

(12) R. Russo, *art. cit.,* s. 421.

(13) E. Le Roy Ladurie, *op. cit.* Dialog değil de konuşma olduğunu sanıyorum, çünkü zengin köylü hem senyörün, hem de küçük köylünün hasım muhatabıdır. Eğer E. Le RoyLadurie'ye inanmak gerekirse bu büyük köylü 1550-1600 arasında Languedoe'ta kazanacaktır.

(14) P. Vilar, *op. cit.,* I, s. 575 vol.

(15) Antonio Dominguez Ortiz, *op. cit.,* I. s. 364.

(16) Dr. L. Merle, *La métairie et l'évolution agraire de la Gâtine Poitevine de lafin du Moyen Age à la Révolution,* 1959.

(17) Lucien Febvre, *Philippe II et la Franche-Comté* 1912, s. 201 vd.

(18) Gabriel Debien, *En Haute-Poitou: défricheurs au travail (XV^e siècles),* "Cahiers des Annales", 1952.

(19) Manuel Torres-Lopez, "el origen del Senorio Solariego de Banameji y su cartapuebla de 1549," *Boletin de la Universitad de Granada,* 1932, no. 21; Marc Bloch'un değerlendirmesi, *Annales hist. écon. et sociale,* 1934, s. 615.

(20) Robert Livet, *op. cit.,* s. 147, 148.

(21) *Ibid.*

(22) R. Aubenas, *Chartes de Franchises et actes d'habitation,* Cannes, 1943.

(23) L. Bianchini, *op. cit., I, s. 260 vd.*

(24) 8 Ekim 1585, A.N., K 1563.

(25) Bkz. I. cilt.

(26) *Op. cit.,* s. 354.

(27) G. Niemeyer, *op. cit.,* s. 51.

(28) Aldo de Maddalena, "I bilanci dal 1600 al 1647 di una azienda jondiaria lombarda," *Rivista Internazionale di Seienze economiche et commerciali,* 1955.

(29) Yüzlercesi arasından örnek olarak: A.d.S., Napoli, Sommaria Partium 249, f^0 181, 219 v^0, 220, 247 (1544, 1545).

(30) A. de Madda Lena, *art. cit.,* s. 29, 1634'ten itibaren "şiddetli" düşüşleri.

(31) Fr. Saverio Provana di Collegno, "Notizie e documenti d'alcune certose del Piemonte," *Miscellanea di Storia Italiana,* 1901, c. 37, dizi 3, kitap 2, s. 393-395.
(32) Uyrukları 1566'da bir daha ayaklanmışlardır. (Sim E^0 1395, 7 Şubat 1566), isyan 1568'de hâlâ sürmektedir (*Ibid.,* 11 Ocak 1568).
(33) Carmelo Vinas y Mey, *el problema de la tierra en los siglos XVI-XVII,* Madrid, 1941, s. 30'da soylu gelirlerinin fiyatlar genel düzeyinden daha yavaş arttığını düşünmektedir.
(34) Henri Drouot, *op. cit.,* II, 477.
(35) *Correspondance de Saint-Sulpice,* yay. E. Cabié, s. 37.
(36) Dépêches de Fourquevaux, I, s. 365.
(37) R.B. Merriman, op. cit., IV. s. 365.
(38) L. Pfandi, *Philippe II,* s. 315; S. Minguijon, *Historia del derecho espanol,* Barselona, 1933, s. 370.
(39) A. Dominguez Ortiz, *op. cit.,* s. 222.
(40) Nobili et del Caccia'dan Prens'e Madrid 12 Mart 1572, A.d.S., Floransa, Mediceo 4903.
(41) *C.S.P., Venetian,* VII, s. 178.
(42) *Lettres de Fourquevaux,* I, s. 295.
(43) E. Albèri, *op. cit.,* I, III, s. 263.
(44) *Ibid.,* I, V, s. 19-20.
(45) Bkz. yukarıda, I. cilt.
(46) Richard Konetzke, *op. cit.,* s. 146.
(47) E. Albèri, I, III, s. 338-39.
(48) Universite mezunu Polomares'in raporuna göre.
(49) Simancas, E^0 137, f^0 213, 9 Haziran 1559.
(50) *Ibid.,* 13 Temmuz 1559.
(51) A.d.S., Floransa, Mediceo 4903, 29 Eylül 1571.
(52) *Ibid.,* 19 Haziran 1572.
(53) A.d.S., Floransa, Mediceo 4911, 15 Şubat 1580.
(54) A.d.S., Venedik, Senato Dispacci Spagna, Matteo Zane'den *Doge*'ye, Madrid 21 Nisan 1582
(55) A.d.S., Cenova, Spagna 15, Madrid, 27 Aralık 1608.
(56) Napoli, Storia Patria Küt., XXVIII, B 11, f^0 114 v^0, 30 Nisan 1621.
(57) A. Morel Fatio, *L'Espagne au XVI^e et au XVII^e siècle,* Heilbronn, 1878, s. 177.
(58) A.d.S., Floransa, Mediceo 4903, 22 Ocak 1571.
(59) A. Navagero, *op. cit.,* s. 6.
(60) R. Recouly, *Ombre et Soleil d'Espagne,* 1934, s. 97.
(61) Baltasar Porreno, *Dichos Y hechos del senor rey don Philipe segundo el prudente,* cuenca, 1621, s. 6.
(62) Théophile Gautier, *Voyage en Espagne,* 1899, s. 39.
(63) *Op.cit.* özellikle Benavente kontunun Pisuerga'daki evi, s. 229 v^0.
(64) L. Pfandi, 132.
(65) Victor Hugo, *William Shakespeare,* 1882, s. 25'te *El Puno en rostro* kabaresinden söz eder.
(66) A.d.S. Napoli, Farnesiane 48, Canobio'dan düke, Madrid 7 Eylül 1607: "de quatro mesi in qua passa cosa qua contra il solito et mai più è intervenuto che siano state amazate in Madrid più di trecenti huomini et non si sa come ne perche delli piùn.
(67) E. Albèri, I, I, 35-36, 16 Kasım 1525.
(68) *Ibid.,* I, III, s. 263.
(69) *Ibid.,* I, V, s. 288.
(70) Felipe Ruiz Martin, *Floransa mektuplarına giriş,* yayınlanacak.
(71) E. Bennassar, *op. cit.*
(72) Mükemmel III. Bl.'un tamamına bkz., *La posiciòn economica de la nobleza,* A. Dominguez Ortiz, *op. cit.,* s. 223 vd.
(73) Bkz. L. Pfandi, s. 313 ve A. Dominguez Ortiz, s. 215 vd.
(74) A. Dominguez Ortiz, 168.
(75) Théophile. Gautier, s. 27.
(76) Bu örnekleri A. Dominguez Ortiz, s. 224'den alıyorum.
(77) *Ibid.,* s. 255 vd.
(78) *Ibid.*
(79) *Ibid.*
(80) *Ibid.,* s. 270.
(81) *Ibid.,* s. 277.
(82) *Ibid.,* s. 263.
(83) *Ibid.,* s. 262-3.
(84) Lucien Romier, *op. cit.,* s. 160-239.
(85) Pierre Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne Moderne,* 1962, I, s. 573, kısa notlar; A. Dominguez Ortiz, *op. cit.,* s. 303 vd. Katalan soyluluğunun az sayıda olması.

([86]) A.d.S., Cenova, Spagna 6, 2415, Madrid, 4 Ağustos 1575.
([87]) A.d.S., Venedik, Senato Dispacci Spagna, P[0] Vico'dan *Doge*'ye, Madrid 27 Nisan 1616.
([88]) E. Albèri, *op. cit.*, I, V. s. 276.
([89]) *Ibid.*, II, V, s. 464.
([90]) *Ibid.*, s. 316.
([91]) *Arch. Storico italiana,* IX, s. 247.
([92]) L. Bianchini, II, s. 249, 252-3, 260, 299.
([93]) *Op. cit.*, s. 249.
([94]) Rosario Villari'nin mükemmel makalelerine bkz.: "Baronaggio e finanze a Napoli alla vigilia della rivoluzione del 1647-1648," *Studi Storici,* 1962; "Note sulla rifeudalizzazione del Regno di Napoli alla vigilia della rivoluzione di Masamiello," *Studi Storici,* 1963.
([95]) *Storia di Milano,* X, L'età dei Borromei, 1957, dolaylı olarak yaklaşılan toplumsal sorunlar, s. 353 vd.
([96]) Bkz. aşağıda.
([97]) Vito Vitale, *Breviario della storia di Genova,* 1955, I, s. 235 vd.
([98]) James C. Davis, *The decline of the Venetian Nobility as a Ruling Class,* Baltimore, 1962.
([99]) J. Delumeau, II, s. 433 vd.
([100]) P. Milioukov, Charles Seignobos ve Louis Eisenmann, *Histoire de Russie,* 1932, I, s. XIII; H. Pirenne, *Les villes du Moyen Age...,* s. 52; Henri Sée, *Esquisse d'une histoire du régime agraire aux XVIII[e] et XIX[e] siècles,* 1921, s. 189.
([101]) Ömer Lütfü Barkan, *Aperçu sur l'histoire agraire des pays Balkaniques,* ayrı basım, s. 141 vd.
([102]) Nicoara Beldiceanu, "La région de Timok-Morava dans les documents de Mehmed II et de Selim I[er]" *Revue des Etudes Romaines,* 1957, s. 116 ve 119 ve V. Papacostea'nın bir makalesine atıf.
([103]) R. Busch-Zantner, s. 60-61 ve atıflar.
([104]) Stanford J. Shaw, *The Balkans in Transition* içinde, 1963, s. 64.
([105]) *Ibid.* s. 64-65.
([106]) Bu ayrıntı ve izleyen birçok kesinleme şu makaleden alınmıştır: Bistra A. Cvetkova, "L'évolution du régime féodal ture de la in du XVI[e] siècle Jusqu'au millieu du XVIII[e] siècle, *Etudes historiques* (Bulgar Bilimler Akademisi), *XI. Uluslararası Tarih Bilimleri Kongresi münasebetiyle,* Stokholm, Ağustos 1960. Kostur a ilişkin ayrıntı, s. 176. Bu tarihçinin bibliyografyası için bkz., *Journal of economic and social history of the orient,* 1963, s. 320-321; önemli makalesine bkz., "Nouveaux documents sur la propriété foncière des Sipahis à la fin du XVI[e] siècle," S.S.C.B. *Bilimler Akademisi, Institutum Popularum Asiae, Fontes Orientales* 1964, Fransızca özet, s. 220-21.
([107]) J.W. Zinkeisen, *op. cit.,* III, s. 146-147.
([108]) Bistra A. Cvetkova, *art. cit.*, s. 173.
([109]) *Akdeniz...,* I. yay. s. 639: "nakit ücretli olmayan sipahilerin feodal ordusu 230.000 atlıdan meydana gelmektedir.
([110]) Bistra A. Cvetkova, *art. cit.*, s. 172.
([111]) *Ibid.*, s. 173-175.
([112]) Bistra A. Cvetleova, "Sur certaines réformes du régime foncier au temps de Méhemecl II,", *Juornal of economic and Social history of Orient,* 1963.
([113]) J.W. Zinkeisen, *op. cit.,* III, s. 154-158.
([114]) Bkz. I. cilt.
([115]) *Ibid.*
([116]) Bistra A. Cvetkova, "L'évolution dufrégime féodal...", s. 177.
([117]) *Ibid.*, s. 184.
([118]) *Ibid.*
([119]) *Ibid.*, s. 184 vd.
([120]) *Ibid.*
([121]) Ibid.
([122]) Bistra A. Cvetkova, "The system of Tax-farming (iltizam) in the Ottoman Empire during the 16th-18th centuries with reference to the Bulgarian lands," İngilizce özet, *Izvestia na institouta za pravni naouki,* Sofya, XI-2.
([123]) Bistra A. Cvetkova, "L'évolution du régime...", s. 184. Bütün bu farkına varışlar ve sonuçlar Ömer Lütfü Barkan'ın *dersleri* tarafından teyid edilmişlerdir (daktilo, Ecole des Hautes Etudes, VI. Kısun, Paris).
([124]) J.W. Zinkeisen, *op.cit.,* III, s. 153-154; J. von Hammer, *op. cit.*, I, s. 372.
([125]) Franz Babinger, *in Encyclopédie de L'Islam,* II, s. 1116.
([126]) Ludwig von Thalloczy, "Eine unbekannte Staatschrift eines bosnichen Mohammedaners," zikr. R. Buch-Zantner, *op.cit.*, s. 15.
([127]) Venedikli L. Bernardo'nun 1592'deki gözlemi böyledir, B.A. Cvetkova, *art. cit.*, s. 193, bkz. J.W. Zinkeisen, *op.cit,* III, s. 167, dn. 1.
([128]) R. Busch-Zantner, *op. cit.*, s. 60.
([129]) *Aus dem Grundherr wurde der Futsherr op-cit.*, s. 84.
([130]) Carl Brinckmann, *in: Viertel. fürm Soz.-und Wirtschafts.*, 1939, s. 173-174; Marc Bloch, *in: Mélanges*

d historie sociale, I, s. 120.

([131]) Traian Stoyanovitch, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy," *Journal of Economic History,* s. 338 ve 401.

([132]) *Ibid.,* s. 401.

([133]) R. Busch-Zantner, *op. cit.,* s. 86.

([134]) A. Boué, *op. cit.,* II, s. 273.

([135]) R. Busch-Zantner, s. 80-90.

([136]) G.I. Bratianu, *op.cit., s.* 244.

([137]) T. Stoyanovitch, "Land Tenure..." s. 403.

([138]) Antonio Dominguez Ortiz, *op. cit.,* s. 173, 174.

([139]) *Op. cit.,* III, s. 280-281.

([140]) *Ibid.,* s. 497.

([141]) *Op. cit.,* s. 168.

([142]) Julio Caro Barajo, *La sociedad criptojudia en la Corte de Felipe IV* (Academia de la Historia'ya kabul söylevi), 1963, s. 33 vd.

([143]) *Nobleza de letras'a* iltifat azdır, A. Dominguez Ortis, *op. cit.,* s. 194.

([144]) A. Dominguez Ortis, *ibid.,* s. 266, dn. 38.

([145]) *Ibid.,* s. 195.

([146]) Onun örneği hakkında atıflar, Traian Stoyanovitch, "Conquering Balkan Orthodoxe Merchant," *Journal of Economic History,* 1960, s. 240-41.

([147]) Bkz. aşağıda.

([148]) *Ibid.*

([149]) Bkz. yukarıda, I. cilt.

([150]) Hermann Hefele, *Geschichte und Gestalt. Sechs Essays,* 1940, "Zum Begriff der Renaissance," bölümü, s. 294 vd, *Hist Jahrbuch*'ta makale olarak yayınlanmıştır, c. 49, 1929.

([151]) Alfred von Martin, *Sociologie del Renacimiento,* 1946, s. 23.

([152]) Marcel Brion, *Laurent le Magnifique,* 1937, s. 29 vd.

([153]) Antonio de Montalvo'dan Simon Ruiz'e, Floransa 13 Eylül 1572, Ruiz Arş., Valladolid, 17, f° 239, zikr. F. Ruiz Martin, *Giriş...*

([154]) Benedetto Croce, *Storia del regno di Napoli,* 3. yay., Bari, 1944, s. 129-130.

([155]) Matteo Gaudioso, "Per la storia... di Lentini," s. 54.

([156]) Bkz. I. cilt.

([157]) D. Beltrami, *op. cit.,* s. 72: 5, 1, 586'da 100; 1624'de 7,4.

([158]) F. Ruiz Martin, *Giriş...*

([159]) Cilt II, öykü no. XX, s. 47 vd.

([160]) *Ibid.,* VIII. öykü no. LX, s. 278-79.

([161]) *Ibid.,* s. 280.

([162]) Marciana, Ital., 6085, f° 42 vd, 1556.

([163]) Mendoza y Bobadilla'ya atfedilmiştir, 1880 yay. *El Tizon de la Nobleza espanola.*

([164]) Bu büyük ailelerin eşitsiz evliliklerini sayan gizli elyazmalarına verilen addır, A. DominguezOrtiz, *op. cit.,* s. 163, dn. 11.

([165]) Albert A. Sicroff, *Les controverses des status de "pureté de sang" en Espagne du XV^e^* au XVII^e^ siècle, 1960.

([166]) *Op. cit., s. 379.*

([167]) Lucien Romier, I, s. 184.

([168]) *Ibid.,* s. 185-186.

([169]) *Ibid.,* s. 186, Noel du Fail'e göre.

([170]) L. Bianchini, *op. cit.,* I, s. 151.

([171]) B.N., Paris, Esp. 127.

([172]) Lucien Febvre, *Philippe II et la Franche-Comté,* 1911, s. 275.

([173]) XV. yy'dan itibaren, A. Tymienecki, "Les nobles bourgeois en Grande Pologne au XV^e^ siècle," *Miesiecznik Heraldyczny,* 1937.

([174]) *Revue d'Histoire comparée,* 1946, s. 245.

([175]) F. de Almeida, *op. cit,* III, s. 168 vd.

([176]) G. Schnürer, *op. cit.,* s. 148.

([177]) El conde de Orgaz'dan Matheo Vazquez'e, Sevilla 16 Nisan 1586, B.M., Add. 28368, f° 305.

([178]) *Actes* III, s. 368-369, karar XVI, 1571.

([179]) Simencas E° 156.

([180]) *Correspondance de Jean Nicot,* s. 117.

([181]) Limoges piskoposundan kraliçeye Madrid 28 Kasım 1561, B.N., Paris, fr. 16103, f° 104, kopya,

([182]) *Traité d'économie politique,* 1615, yay. Th. Funck-Brentano, 1889, s. 60, zikr. François Simiand, *Les fluctuations économiques à longue période et la erise mondiale,* 1932, s. 7.

([183]) Lucien Romier, *op. cit.*, I, s. 187.
([184]) Rosario Vilari, *art. cit., Studi Storici,* 1963, s. 644 vd.
([185]) Jean Delumeau, *op. cit.*, I, s. 458 vd.
([186]) Lytton Strachey, *Elisabeth and Essex,* 2. yay., 1941, s. 9.
([187]) Pierre Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 á 1730,* 1960, *passim,* ve s. 214 vd.
([188]) M. Aldigala'nın gerçekte Guarnix'in söylevi, Public Record Office, 30/25, no. 160, f° 133 vd.
([189]) Marciana G. Baldinucci, *Giornale di Ricordi,* 10 Nisan 1650.
([190]) "Intento de rebellióon social durante el siglo XVI," *La Nacion,* Ağustos 1935.
([191]) Gregorio Maranon, Antonio Perez, Madrid, 1957, 2. yay.
([192]) José Antonio Maravali, "Las communidades de Castilla, una primera revolución moderna," *Revista de Occidente,* 19 Ekim 1963.
([193]) Pierre Vilar'ın Katalan eşkiyalığı konusundaki tereddütlerine bkz, *op. cit.*, I, s. 579 vd.
([194]) Pino Branca, *op. cit.*, s. 243.
([195]) *Archivio storico italiano,* c. IX, s. 193-195.
([196]) Palmerini B. Communale Palermo, Qq. D. 84.
([197]) Luciano Serrano, *Correspondancia diplomatica entre Espana y la Santa Sede,* Madrid, III, 1914, s. 94, 29 Haziran 1569.
([198]) J. de Zuniga'dan Alcala düküne, 15 Mart 1571, Simancas E° 1059, f° 73. İsyan Şubat 1573'te hâlâ sürmektedir: Silva'dan II. Felipe'ye, Venedik 7 Şubat 1573, Simancas E° 1332, topa sahip altı bin asi, dük duruma hakim olduğunu ilân etmektedir, durumu *quieto*'dır, 10 Nisan 1573.
([199]) Jean Héritier, *Catherine de Médicis,* 1940, s. 565.
([200]) A.N., K 1566, 8 Ocak 1587.
([201]) Simancas E° 109, Piombino valisinden II. Felipe'ye, 6 Ekim 1598, R. Galluzzi, *op. cit.*, III, s. 28 vd.
([202]) Léon Blanchet, *Campanella,* 1920, s. 33 vd.
([203]) J. Cvijic, op. cit., s. 131.
([204]) B.N., Paris, ital., 1737, Giovanni Mocenigo'dan Venedik *Doge*'sine, Paris 11 Mayıs 1588, kopya.
([205]) A.d.S., Venedik, Senato Terra 16, f° 92, 29 Ocak 1506.
([206]) *Ibid.*, 15, f° 188, 16 Aralık 1507.
([207]) *Ibid.*, 37, Portogruaro, 9 Mart 1562.
([208]) J. Delumeau, *op. cit.*, II, s. 551.
([209]) *Diario fiorentino di Agostino Lapini dal 252 al 1596,* yay. G.O. Carazzini, 1900, s. 310: Floransa'ya 11 Ocak'ta gelmiştir.
([210]) *Ibid.*, s. 314.
([211]) *Ibid.*, s. 315, dn.
([212]) *Les soulèvements populaires en France de 1623 á 1648,* 1963.
([213]) *Le loyal Serviteur, op. cit* (1872 yay.), s. 179, Bayard İmparator Maximilien'in istediği gibi, Fransız Jandarmasının getirtilmesinden ve onların Alman paralı askerlerini güçlendirmek üzere kullanılmasından yana değildir: *"l'empereur pense-t-il que ce soit chose raisonnable de mettre tant de noblesse en péril et hasard avec des piétons dont l'un est cordonnier, l'autre maréchal, l'autre boulamger, et gens mécaniques qui n'ont leur honneur en si grosse recommandation que des gentishommes?...".* Bu pasaj Guiliano Procacci tarafından moda haline getirilmiştir, "Lotta di classe in Francia sotto l'Ancien Régime (1484-1559)," *Società,* Eylül 1951, s. 14-15.
([214]) M. Sanudo, *op. cit.*, XL, sütun 59, 9 Ekim 1525.
([215]) Bernardino Cirillo, *Annali della città dell'Aquila,* Roma, 1570, s. 124 v°.
([216]) *Orazioni politiche,* seçen ve yay. Pietro Dazzi, 1866, Giovani Guidiccioni'nin Lucca Cumhuriyetine söylevi, s. 73 vd. Bu söylev bana irad edilmemiş gibi gelmektedir.
([217]) Massimo Petrocchi, *La rivoluzione cittadina messinense del 1674,* 1954.
([218]) *Weltgeschichte,* III, s. 251.
([219]) Marsilya Bel. Arş. BB 41, f° 45.
([220]) Federico Rahola, *Economistas espanoles de los siglos XVI y XVII,* Barselona, 1885, s. 28-29, B.N., Paris, Oo 1017, in-16.
([221]) M. Aleman, *Guzman de Alfarache,* I, II, s. 254: *"tras un asnillo cargado de buena dicha"* Madrid'e gelen fakirler; servet yapılan kent Madrid, Petro de Medina, *op. cit.*, s. 204 vd.
([222]) Fernand Braudel, "Vers l'Amérique," *Annales E.S.C.,* 1959, s. 733.
([223]) Stefan Zweig, *Les heures étoilées de l'humanité,* Paris, 1939, s. 53.
([224]) *Novelas Ejemplares,* yay. Francisco Rodriguez Marin, 1943, II, s. 87 vd.
([225]) Bkz. aşağıda.
([226]) *Gobierno de Viscaya,* II, s. 64-65, 4 Ağustos 1579.
([227]) B.N., Paris, esp. 60, f° 55 (basılı)
([228]) *Ibid,* madde 60.
([229]) *Ibid.*, madde 61.
([230]) A.d.s., Venedik, Senato Dispacci Spagna, V° Gradenigo'dan *Doge*'ye, Saragossa 24 Temmuz 1586.
([231]) *Ibid.*, Zane'den *Doge*'ye, Madrid 30 Ekim 1581.
([232]) *Novelas Ejemplares, op. cit.*, I, s. 133 vd.

(233) İtalya'da Giacinto Nobili'nin (gerçek adı Rafaele Frianoro) *IL Vagabundo,* Venedik, 1627 adlı kitabının başarısı.
(234) Simancas E° 1157, Palermo, 24 Şubat 1590
(235) Marciana, Memorie politiche dall'anno 1578 al 1586, 23 Nisan 1585.
(236) *Archivio storico italiano,* c. IX, s. 264.
(237) A.d.S. Manhtova, Gonzaga Arş., dizi E 1522, Aurelio Pomponazzi'den Dük'e, Roma 17 Mart 1590.
(238) A.d.S. Venedik, Senato Terra I, 26 Mart 1545.
(239) *Ibid.,* Brera, 51, f° 313 v°, 1540.
(240) *Traité d'économie politique,* yay. Funck Brentano, 1889, s. 26.
(241) *Poor law*'un İngiltere'de sokaktaki fakirleri yok ettiği gibi, G.M. Trevlyan, *op. cit.,* s. 285.
(242) *Mercure de France,* 15 Temmuz 1939, "Sicilya faşizm öncesi dönemde Orta Çağa uygun köylü isyanlarına tanık olmuştur.".
(243) G. Buzzi, "Documenti angioni relativi al comune di Aquila dal 1343 al 1344," *Bolletino della Regia Deputazione abruzzese di storia patria,* 1912, s. 40.
(244) E. Albèri, *op. cit.,* II, v. s. 409.
(245) L. von Pastor, X, s. 59.
(246) Bkz. aşağıda.
(247) A.d.S., Floransa, Mediceo 4898, Scipione Alfonso d'Appiano'dan Prense, Barselona 24 Ocak 1567.
(248) *Ibid.,* Mediceo 4897, 1 Haziran 1565, f° 110 v° ve 119. Diğer kopuşlar, *Akdeniz,* ilk yay. s. 650, dn. 3.
(249) *Ibid.*
(250) P. George, s. 576.
(251) D. Peres, *Historia de Portugal,* V, s. 263.
(252) Metnin söylediği gibi Floransa'da değil. Devlete karşı mücadele, bir köylü "uygarlığı"nın kendini savunması, bu temalar hakkında Carlo Levi'nin hayranlık verici kitabına bkz., *Le Christ s'est arrête' à Eboli,* Paris, 1948.
(253) Stendhal, *Abbesse de Castro,* Garnier, 1931, s. 6.
(254) *Ibid.,* s. 7
(255) *Ibid.*
(256) Lanza del Vasto, *La baronne de Carins,* "le Génie d'oc," 1946, s. 196.
(257) *Op. cit.,* s. 320.
(258) Armando Zanetti, *L'ennemi,* 1939, Cenevre, s. 84.
(259) Baron de Busbec, *op. cit.,* I, s. 37.
(260) Limoges piskoposunun muhtırası, 21 Temmuz 1561, B.N. Paris, fr. 16.110, f° 12 v° ve 13.
(261) Simancas E° 1058, f° 107, Notas de los capitulos... (1570-1571).
(262) Simancas E° 1338.
(263) Salazar'dan II. Felipe'ye, Venedik 29 Mayıs 1580, Simancas E° 1337.
(264) Simancas E° 1077.
(265) L. von Pastor, X, s. 59 vd.
(266) Özellikle bkz., Dollinger, *op. cit.,* s. 75, Roma, 5 Haziran 1547.
(267) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, A.N., K, 3 Ocak 1578, Simancas E° 107.
(268) *Sumario de las provisiones que el Visorey de Napoles ha mandado hacer,* t.y., *ibid.*
(269) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, 9 Nisan 1578 (alınma tarihi 29 Mayıs), Simancas E° 1077.
(270) Aynı kişiler arasında, 17 Şubat 1578, *ibid.*
(271) E. Albèri, II, V, s. 469.
(272) B.N., Paris, esp., 127 f° 65 v°-67.
(273) 28 Mart 1555, V. Lamansky, s. 558.
(274) 22 Haziran 1585, L von Pastor, X, s. 59.
(275) A. Marcelli, "Intorno al cosidetto mal governo genovese," *art. cit.,* s. 147, Eylül 1578 ve Ekim 1586.
(276) Bkz. I. cilt.
(277) H. de Maisse'den Krala, Venedik 20 Haziran 1583, A.E., Venedik, 31, f° 51 ve 51 v°.
(278) *Ibid.,* f° 56 v° 11 Temmuz 1583.
(279) G. Schnürer, *op. cit.,* s. 102.
(280) R. Galluzzi, *op. cit.,* II, *passim* ve c. III, s. 44 vd.
(281) *Ibid.,* III, s. 44.
(282) *Ibid.,* III, s. 53.
(283) *Ibid.,* s. 443.
(284) L. Bianchini, I, 60.
(285) Marciana, 5837, Notizie del mondo, Napoli, 5 Mart 1587.
(286) Zikr., F. Fagniez, *L'économie sociale de la France Sous Henri IV,* 1897, s. 7.
(287) R. Busch-Zantner, s. 32.
(288) Gilberto Freyre, *Sobrados y mucambos,* s. 80 vd.
(289) Simancas E° 1283, Kastilya Ahıflar baş nazırından II. Felipe'ye, Milano 25 Ağustos 1597.

(290) R. Galluzzi, II, s. 441.

(291) *Diario fiorentino di Agostina Lapini..*, 1591, s. 317. Forli civarındaki haydutların Giacomo Galli adında birinin şahsında seçtikleri şu Papa'nın öyküsü; ona gerçek papaymış gibi itaat etmektedirler. Bu adam altın yaldızlı şapkasıyla birlikte asılacaktır... Bu öykü dinsel olduğu kadar siyasaldır da. Bu konuda işaret edilecek başka ayrıntı yoktur. Düzen yanlıları haydutların tanrısal ve dini yasaları ihlâl ettiklerini söylemektedirler, fakat bu öylesine bir konuşmadır.

(292) Ambroise Paré, *OEuvres Complètes,* 1598, s. 1208.

(293) G. Mecatti, *op. cit.*, II, s. 780. V. Pius zamanında Papalık devletinde parti mücadelesi, L. von Pastor, s. XV.

(294) *Ibid.*, s. 782.

(295) *Op. cit.*, s. 145.

(296) 28 Mart 1592, Simances E^0 1093, f^0 12; 6. Meccatti, II, s. 781 (1590).

(297) G. Mecatti, II, s. 784 (1591); Amadeo Pellegrini, *Relazioni inedite di ambasciatori lucchesi alla corte di Roma, sec XVI-XVII,* Roma, 1901; 1591'de Roma ile Napoli arasındaki sınırda eşkiyalığın artışı, etkin olmayan bastırma tedbirleri.

(298) H. Wätjen, s. 35.

(299) G. Mecatti, İI, s. 786-787.

(300) *Op. cit.*, s. 32.

(301) J.B. Tavernier, *op. cit., I, s. 2.*

(302) Angelescu, *op. cit.*, I, s. 331.

(303) 11 Ekim 1580, *CODOIN* XXXII, s. 136.

(304) B.N., Paris, esp. 60, f^0 112 v^0-123 v^0 (t.y.), 1577.

(305) *Ibid.*, f^0 350-359.

(306) Malhechores de Valencia, 1607-1609, Simancas E^0 2025.

(307) A.d.S., Venedik, Senato Dispacci Spagna, P^0 Priuli'den *Doge*'ye, Madrid 21 Ekim 1610.

(308) Jacob van Klaveren, s. 54, dn. 16.

(309) Georg Freiderici, *op. cit.*, I, s. 307. Sancho Pança siyahi bağımlılarla ne yapacaktır? Onları satacaktır. Ev köleliği hk., R. Livi, *La schiavitù domestica nei tempi di mezzo e nei moderni,* Padua, 1928. XV. yy'da biten Charles Verlinden'in, *L'esclavage dans l'Europe médiévale I, Péninsule ibérique, IFrance,* 1955, usta işi kitabı. Granada'da ev kölesi zenciler, Luis ve Cabrera, *op. cit.*, I, s. 279; Cebelitarık'ta, *Saco...*, s., 51, 77, 79. Kölecilik Fransa'da XIII. yy'dan itibaren kaybolmuştur, Pardessus, *op. cit.*, s. 260; Zeller, *Les institutions de la France,* 1948, s. 22; Sicilya'da mal gibi satıan köle, Pardessus, V, s. 437.

(310) E. Garcia de Quevedo, *Ordenanzas del Consulado de Burgos,* 1905, s. 206, dn.

(311) *Op. cit.*, II, III, VII, s. 450.

(312) Villalón, *Viaje de Turquia,* 1555, s. 78.

(313) Pyrénées Orientales departman arşivleri, B. 376 *"por esser latru e sens amo".*

(314) A.d.S., Napoli, Notai, Sezione Giustizia, 51, f^0 5 (siyahi bir köle 36 düka, 1520); f^0 244 (siyahi bir kadın köle 35 düka, 1521).

(315) Alberto Tenenti, "Gli schiavi di Venezia alla fine del Cinquecento," *Rivista storica Italiana,* 1955.

(316) A.d.S., Mantova, E. Venezia, 16 Haziran 1499.

(317) A.d.S., Floransa, Mediceo 2080.

(318) Sanuto, *op. cit.*, XI, kol. 468, Palermo 3 Eylül 1510.

(319) A.d.S., Floransa, Mediceo 2077, f^0 34, 9 Nisan 1549.

(320) François Simiand, 1873-1935, filozof, sosyolog, iktisatçı ve tarihçi olarak Fransız tarihçilerinin üstadı; Marcel Mauss'la birlikte ülkesinin büyük bir düşünce yönlendiricisi olmuştur. Başlıca çalışmaları: *Cours d'économie politique,* 3 cilt, 1928-30; *Le salaire, l'évolution sociale et la monnaie,* 3 cilt, 1923; *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XVI^e au XIX^e siècle,* 1932; *Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale,* 1932.

NOTLAR 6. KISIM

(1) "Civilisation, éléments et formes," *Première Semaine Internationale de Synthèse,* Paris, 1929, s. 81-108.

(2) "İhanet" kelimesi Lucien Febvre'in Buenos Aires Üniversitesi'nde Ekim 1937'de verdiği bir dersten alınmıştır.

(3) Charles-André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord,* 1931, s. 20.

(4) Bunlar bütün belgesel dizilerde ve özellikle Raguza'da *Diversa di Cancellaria* ve *Diversa de Foris*'de; Cenova'da *Magistrato del Riscatto dei Schiavi*'de; Venedik'te *Quarantia Criminale*'de bulunmaktadırlar.

(5) Raguza arş., *Diversa de Foris,* VII, f° 62-66, Ekim 1598.

(6) A.d.S., Venedik, Dispacci Senato Spagna, P. Priuli'den *Doge*'ye, Madrid, 3 Aralık 1611.

(7) Raguza arş., *Diversa de Foris,* V, f° 152 v° ve 153, Lizbon, 15 Ekim 1596.

(8) 8 Haziran 1601, A.d.S., Cenova, Atti 659.

(9) *Ibid.,* Atti 659.

(10) H. Porsius, *Brève histoire,* Tersane 8° H 17458, zikr: J. Atkinson, *op. cit.,* s. 244.

(11) 25 Eylül 1595, P. Grandchamp, *op. cit.,* I, s. 73. Guzman de Alfrache'ın babasının uydurma tarihine bkz., M. Aleman, *op. cit.,* I, I, 1, s. 8-9.

(12) A.d.S., Floransa, Mediceo 5037, f° 124, Fray Luis de Samdoval'den Toskana büyük düküne, Sevilla 1 Ağustos 1568.

(13) A.d.S., Venedik, *Cinque Savii,* Riposte, 142, f° 9 v° ve 10, 25 Mayıs 1607.

(14) *Saco, op. cit.,* s. 101.

(15) V.L. Mazuranic, *art. cit.,* özetleyen Zontar, *art. cit.,* s. 369. Bu dönmenin karmaşık öyküsüne de bkz., L. Serrano, *op. cit.,* IV, s. 514-515.

(16) R. Hakluyt, *op. cit.,* II, s. 282.

(17) *Ibid.,* II, s. 282-85.

(18) *Boletim de Filmoteca Ultramarina Portuguesa,* no. 16, s. 692, Madrid, 8 Mayıs 1608.

(19) B.M. Royal 14 A A XXIII, f° 14 v° vd.

(20) Abbé Prévost, *Histoire générale des voyages,* IX, s. 135-6, Tachard'ın yolculuğuna (1685) göre.

(21) N. I orga, *Ospiti Romeni...,* s. 24.

(22) Belon du Mans, *op. cit,* s. 182.

(23) *Annuaire statistique du monde musulman,* 1923, s. 21. Hayatlarını elyazmalarını kopya ederek kazanan müslüman din adamları, Belon du Mans, s. 194.

(24) Bkz. I. cilt.

(25) J.W. Zinkeisen, III, s. 226.

(26) *Ibid.,* dn. 2.

(27) Marcel Aubert'in Académie des Inscriptions et Belles Lettres'deki bildirisi, 1943.

(28) Conyat Barthoux, *Une peinture catalane del XV^e siècle trouvée au monastère du Sinai.*

(29) Veya başka yollardan. Ibn Abbad ile Saint Jean de la Croix arasındaki kıyaslamalara bkz. Asin Palacios, "Un précurseur hispono-musulman de San Juan de la Cruz," *Al Andalous,* 1933; J. Baruzi, *Problèmes d'histoire des religions,* s. III vd. Fakat tereddüt sürmektedir. akrabalık, paralellik, basit raslantı mı?... J. Berque, "Un mystique..." *art. cit.,* s. 759, dnl.

(30) Abbé Massieu, *Histoire de la poésie française avec une défense de la Poésie,* 1739, *Journal de Trévoux,* Şubat ve Mart 1740, s 277-314, 442-476. Viardot, *op. cit.,* II, s. 191-193. A. Gonzalez Palencia, "Precedentes islamicos de la heyenda de Garin," *Al Andalous,* I, 1933. Maxime Rodinson, "Dante et l'Islam d'après des travaux récents," *Revue de l'histoire des religions,* Ekim-Aralık, 1951.

(31) J. Sauvaget, *Introduction,* s. 186; ters yönde, R. Konetzke, *op. cit.,* s. 64.

(32) "Patate et pomme de terre," *Ann d'hist. soc.,* Ocak 1940, II, s. 29 vd; *Pour une Histoire à part entière,* Paris, 1962, s. 643-45'de yeniden yayınlanmıştır.

(33) A. Philippson, *op. cit.,* s. 110.

(34) *Ibid.*

(35) J. Kulischer, *op. cit.,* II, s. 26-27. Kahve hakkındaki yayın bolluğu sayım yapmayı engellemektedir. Kronoloji belirsiz olarak kalmaya devam etmektedir. A. Franklin, *Le café, le thé, lechocolat,* 1893; William H. Ukers, *All about Cofee,* New York, 1922; Jean Leclant, "Le café et les cafés de Paris," *Annales E.S.C.,* 1951, Günther Schiedlausky, *Tee, Kafee, Schokolade, ihr Eintritt in die europaische Gesselchaft,* 1961.

(36) Olivier de Serres, *Le Théatre d'agriculture,* Lyon, 11675, s. 557, 783, 839; Otto Mauli, *Geographie der Kultur landschaft,* Berlin, Leipzig, 1932, s. 23.

(37) Charenteli bir bilgin olan Robert Gaudin'in incelemelerine göre.

(38) Otto Mauli, bkz. dn. 36.

(39) *Op. cit.,* I, s. 451.

(40) Rabelais'den Jean du Bellay'e, Lyon 31 Ağustos 1534, *unicam platonum vidimus ad speculum Diance Africanae.*

(41) Quiqueran de Beaujeu, *op. cit.,* s. 329.

(42) El celoso extremeno, Novelas ejemplerosş II, s. 25.

(43) R. Lacoste, *La colonisation maritime en Algérie,* Paris, 1931, s. 113.

(44) *Jeunesse de la Méditerranée,* 1935, s. 10, 15, 20...; *Le sel de la mer,* s 118.

(45) *Voyage en Italie,* s. 127-128.

(46) *Sources inédites... du Maroc, France,* I, s. 322, Saint Gouard'dan IX. Charles'a, Madrid 14Nisan 1572.

(47) Lucien Febvre'in notu

(48) G. Turba, *op. cit,* I, 3, 12 Ocak 1562.

(49) *La réforme en Italie,* s. 3.

(50) 1561'de Emmanuel Philibert kendi ülkesindeki sapkınlarla bir ateş-kes imzalamıştır. Borromeo, "...e como dire uno interim" diye yazmaktadır, J. Susta, *op. cit.,* I, s. 97. Sapkınlar 1552'den itibaren Dauphiné ve Provence'taki Fransız reformcularıyla birlikte reformdan geçmiş Bâle kilisesine bağlanmışlardır. F. Hayward, *Histoire de la Maison de Savoie,* 1941, II, s. 34-35. Dük 1565'te sapkınlara yeni tavizlerde bulunmuştur, Noloili'den düke, Avignon 7 Kasım 1565, Mediceo 4897, f° 152. 1600'lere doğru, başta Fransızlar olmak üzere, yabancı sapkınlar katolikleri sıkıntıya sokmaktadırlar... Chartreux tarikatı mensupları 1600'lerde Montebenedetto'dan Banda'ya inmişlerdir... Fra Saverio Provana di Collegno, "Notizie e documenti d'alcune certose del Piemonte," *Miscellanea di Storia Italiana,* 1901, c. 37, dizi 3, kit. 2, *art. cit.,* 233.

(51) Arturo Pascal, "Da Lucca a Ginevra." çok dikkat çekici bir inceleme, *in, Riv. st. Ital.,* 1432-35, 1932, s. 150-52.

(52) Federico Chabod, *Per la storia religiosa della stato di Milano,* Bologna, 1438, endekste çok sayıda kaynak, s. 292.

(53) A. Renaudet, *Machiavel,* s. 194.

(54) 23 Kasım 1547, s. 258.

(55) *Archivio storico italiano,* IX, s. 27-29, 1535'e doğru; Alonso de la Cueva'dan III. Felipe'ye, Venedik, 17 Ekim 1609, A.N., K. 1679.

(56) M. Rosi, *Lariforma religiosa in Liguria e l'eritico umbro Bartolomeo Bartoccio, Atti della Soc. Ligure di storia patria,* 1892, değerlendirmesi, *Bol. della Soc. umbra di storia patria,* I, fas. II, 1895, s. 436-37.

(57) G. Bzno hk. bkz.: Virgilio Salvestrini, *Bibliografia di Giordano Bruno, 1581-1950,* 2. yay. Luigi Firpo, Floransa, 1958; başvurduğumuz sondajlara göre bu bibliyografya, işaret edilen döneme ilişkin olarak tüketici olmuşa benzemektedir. Günümüze kadar ilerletmek için, işte 1950'den sonraki birkaç yayın: Paul-Henri Michel, *Giordano Bruno, philosophe et poète,* 1952 (*Collège philosophiques Ordre, désordre, lumière,* içinde); A. Corsano, *Il pensiero di Giordano Bruno nel suo svolgimento storico,* Floransa, 1955; Nicola Badaloni, *La Filosofia di Giordano Bruno,* Floransa, 1955; Adam Raffy, *Wenn Giordano Bruno ein Tagebuch geführt hätte,* Budapeşte, 1956; John Nelson, *Renaissance Theory of Love, the Context of Giordano Bruno's "Eroici fuori",* New York, 1958; Auguste Guzzo, *Scritti di storia della filosofia, II, Giordano Bruno,* Torino, 1960; Paul Henri Michel, *La Cosmologie de Giardano Bruno,* Paris, 1962.

(58) Fransız koruması altında Saluces'e kaçan ve Papanın iadesini istediği şu sapkın Alonso Biaudrato örneğinde olduğu gibi, çoğu zaman basit adli işlemler söz konusudur. Kardinal ve Rambouillet'den Catherine de Medicis'ye, Roma 9 Aralık 1568, B.N., Fr. 17.989, f. 29 v°-30 v°, kopya.

(59) II. Felipe'den Floransa prensine, Aranjuez 2 Haziran 1568, Sim E° 1447; Kastilya büyük Amirinden II. Felipe'ye, Carthagena 10 Haziran 1568, Sim. E° 150, f° 18 ve 19; Avusturyalı D. Juan'dan II. Felipe'ye, Carthagena 10 Hizaran 1568, *ibid.,* f° 17.

(60) E. Schaffer, *op.c it.,* I, s. 134-136.

(61) *Ibid.,* I, s. 34-36.

(62) Relacion de cartas de J. de Vargas Mexia para S.M., 29 Aralık 1578, 21 Ocak 1579, A.N.K. 1552, B 48, no. 15.

(63) Marcel Bataillon, "Honneur et Inquisition, Michel Servet poursuivi par l'Inquistion espagnole," *Bulletin Hispanique,* 1925, s. 5-17.

(64) R. Konetzke, *op. cit.*, s. 146; Marcel Bataillon, *Erasme et l'Espagne*, s. 551.
(65) *Op. cit.*, s. 258.
(66) "Recenti studi intorno alla Riforma in Italia ed İ Riformatori italiani all'estero 1924-1934," *Rivista storico italiana*, 1936, s. 83-110.
(67) Edgar Quinet, *Les révolutions d'Italie*, Brüksel, 1853, s. 235 vd.
(68) Herbert Schoffler, *Abendland und Attes Testament*, 2. yay., Frankfurt, 1943.
(69) Bu konuda muazzam bir yazın ve özellikle 6. Schnürer, *op. cit.*, s. 266.
(70) E. Rodocanachi, *op. cit.*, I, s. 24.
(71) Gilberto Freyre, *Casa Grande*, s. 298.
(72) Bkz. I. cilt.
(73) Julius Schmidhauser, *Der Kampf um das geistige Reich*, 1933, zikr. Jean Edouard Spenlé, *La pensée allemende de Luther â Nietzche*, 1934, s. 13, dn. 1.
(74) Özellikle Gregoria Malaxa'nın uzun raporu, V. Lamansky, *op. cit.*, s. 083 vd.
(75) *Ibid.*, s. 087.
(76) La Péninsule balkanique, s, 27.
(77) *Ibid.*, Akdeniz bölgeleri, İtalyan, Rum veya Bizanslı olsunlar, ataerkildirler, R. Buch-Zantner'in ısrarlı olmayan eleştirilerine bkz, *op. cit.*, s. 38-39.
(78) Söz Mme de Stael'e aittir.
(79) A. Philippson, "Das Byzantinische Reich," s. 445.
(80) Konstantin Jirecek, *Die Romanen in den Statden Dalmatiens*, 1902, s. 9.
(81) A. Philippson, bkz. dn. 79.
(82) J. Cvijic, *op. cit.*, s. 89
(83) H. Hochholzer, "Bosnien u Herzegovira," s. 57.
(84) A.E. Mitard, "Considérations sur la subdivision morphohogique de l'Algérie orientale," 3e Congrès de la Fédération des Sociétés Savantes de l'Afrique du Nord, s. 561-570.
(85) Constantine bölgesi hk.: R. Brunschvig, *op. art.*, I, s. 290 vd.
(86) Kırsal çatılar ve ev taraçaları, bu zıtlık Güney İspanya'da Almeria ve Alpujarra'nın gerisinde de bulunmaktadır. Fakat bunu nasıl açıklamalı? Julio Caro Baroja, *Los Moriscos del Reino de Granada*, Madrid, 1957.
(87) *Revue africaine*, 1938, s. 56-57.
(88) Afrikalı Leon, 1840 yay., II, s. 11.
(89) M. Bandello, *op. cit.*, IX, s. 48.
(90) Lucien Febvre, *La religion de Rabelais*, 1942, 2. yay., s. 423.
(91) J. Kulischer, *op. cit.*, II, s. 297.
(92) Gn. Brémond, *op. cit.*, s. 339.
(93) Friedrich C.A.J. Hirth, *chinesische Studien*, Münih, c. I, 1890, s. 266.
(94) Farklı tarihler, G. Marçais, *Histoire Générale de Glotz Moyen Age*, c. III, 1944, s. 365.
(95) *Chimie et industrie*, Ağustos, 1940.
(96) Berthold Bretholz, *Latein. Paleographie*, Münih, 1912, 3. yay., 1926, s. 16.
(97) Bkz. dn. 95.
(98) *Ibid.*
(99) *Etudes Byzantines*, 1938, s. 269 vd.
(100) Ch. André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord*, 1. yay., s. 320-7.
(101) Robert Brunschwig, *op. cit.*, I, s. 105.
(102) Gn. Brémond, *op. cit.*, s. 372, dn. 1.
(103) Jean Servier, *op. cit.*, s. 17.
(104) *Op. cit.*, s. 21.
(105) *Op. cit.*, s. 20.
(106) İlk sayı, Temmuz 1963, Başyazı Herder, Barselona.
(107) *Op. cit.*, s. 221.
(108) R. Busch-Zantner, *op. cit., passim.*, s. 22; Otto Mauli, *Südeuropa*, s. 391.
(109) Davity, *op. cit.*, 1617, s. 637.
(110) J. Cvijic, *op. cit.*, s. 105; H. Hochholzer, *art. cit.*
(111) Bkz. I. cilt.
(112) J. Cvijic, 121.
(113) I. Sakazov, *Op. cit.*, s. 192.
(114) *Baba Ganje*, s. 42, zikr., J. Cvijic, s. 481.
(115) *Ibid*, s. 487.
(116) I. Sakazov, *op. cit.*, s. 197.
(117) Antoine Juchereau de Saint-Denis, *Histoire del'empire ottoman, depuis 1792 Jusqu'en 1844*, 4 cilt, 1844, I, s. 36.
(118) f. de Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, 1800, I, s. 54 vd.

([119]) XVI. yy. seyyahı Besolt'a göre, zikr. I. Sakazov, s. 202.

([120]) J. Cvijic, s. 172.

([121]) R. Busch-Zantner, *op. cit.*, s. 59; J. Burckhardt, "Die thrakische Niederung und ihre anthropogeographische Stellung zwischen Orient und Okzident," *Geogr. Anz.*, 1930, s. 241.

([122]) Herbert Wilhelmy, *Hochbulgarien*, Kiel, 1935; R. Busch-Zantner, s. 28; Wolfgang Stubenrauch, *Zur Kulturgeorg. des Deli Orman*, Berlin, 1933.

([123]) *Akdeniz*'in ilk yayınlanışından itibaren Morisco sorunu hakkında belirleyici incelemeler yayınlandı: Tulio Halpérin Donghi, *Un conflicto nacional: Moriscos y Christianos viejos en Valencia*, Buenos Aires, 1955; "Recouvrements de civilisations: les Morisques du Royaume de Valence au XVI[e] siècle," *Aunales E.S.C.*, 1956; Henri Lapeyre, *Géographie de L'Espange Morisque*, 1959, Morisco tehcirine dair zor istatistik sorununu çözmektedir; Julio Caro Barajo, *op. cit.* bir şahaser, bildiğim kültürel antropoloji ve tarih kitaplarının en güzellerinden biridir.

([124]) H. Hefele veya F. de Retena'nın söylediklerinin tersine... Geriye yönelik, ama bize göre kategorik bir tanıklık Diego Nurtado de Mendoza, *De la guerra de Granada*, yay. Manuel Gomez-Moreno, Madrid, 1948, s. 8 vd. J. Caro Baroja'nın tonuna hayran olunacak kitabı, *op. cit.*, s. 5 vd.

([125]) 1609'da bile, VII. Clementius Moriscoların tehcirine ve Valencia başpiskoposu Juan de Ribera'nın işgüzârlığına karşı çıkmıştır, G. Scnürer, *op. cit.*, s. 196.

([126]) R. Konetzke, s. 57.

([127]) *Gobierno de Vizcaya*, II, s. 357. 1582'de ona karşı ırkçı yasalar hatırlatılmaktadır (*ibid*, II, s. 223), 1585'te *fuero* tarafından ayrıcaklı öngörüler adına, *ibid.*, s. 309; 1572'de bu yasaklamalar Navarra yakınlarında da yürürlüğe konulmuştur, Antonio Chavier, *Fueros de Navarra*, 1686, s. 142.

([128]) Simancas, Patronato Real, 15 Ağustos 1543, Aravelo ve Medina del Campo için.

([129]) Zikr L. Pfandi, *Philippe II*, Madrid, s. 310-311, *"habet duas morerias cum Saracenis plenas"*.

([130]) I. de Asso, *op. cit*, s. 219-220.

([131]) Cabrera, zikr. R. Menendez Pidal, *op. cit.*, s. 122.

([132]) Toplam olarak Aragon nüfusunun % 20'si, H. Lapeyre, *op. cit.*, s. 96.

([133]) Apuntamientos del Virrey de Aragon sobre prevenciones de aquel reyno contra los Moriscos, Sim. E[0] 335, t.y. (Mart 1575 civarı).

([134]) *Geografia general de Catalunya*, s. 343.

([135]) Bkz. A.H.N. Barselona Engizisyonu, Libro I, f[0] 21, 20 Aralık 1543.

([136]) H. Lapeyre, *op. cit.*, s. 27.

([137]) s. 114 ve 115.

([138]) H. Lapeyre, s. 26.

([139]) *Ibid.*, s. 30.

([140]) Bu konuda sayılamayacak kadar kanıt, Alessandrino'daki Castagna'da olduğu gibi, Madrid, 15 Mart 1569 L. Serrano, *op. cit.*, III, s. 5, Moriscolar *"sono favoriti da tutti li signori di quel paese perché da loro cavano quasi tutta l'entrata che hanno..."*, *Valencia ve Maestre de Montesa hakkında.*

([141]) J.C. Baroja, S. 2 vd., *passim.*

([142]) *Ibid.*, s. 154.

([143]) Simancas E[0] 328, Hurtado'dan S.M.'ye, Alpujarras 29 Haziran 1561.

([144]) F. de Alava'dan Çayaş'a Tours 29 Ekim 1569, A.N. K 1512, B 24 no. 138 b. orijinal, no. 138 a.

([145]) A.H.N. Granada Enkizisyonu, 2602, 28 Mayıs, 17 Temmuz 1572, 7 Eylül 1573.

([146]) Granada'nın "kolonyal" görünüşü hk., Pedro de Medina, *op. cit.*, s. 159 v[0].

([147]) J.C. Baroja, *op. cit., s. 13.*

([148]) *Ibid.*, s. 142.

([149]) *Ibid., s. 23.*

([150]) *Ibid., s. 166.*

([151]) *Ibid., s. 193 vd.*

([152]) Aşağıda.

([153]) Manuel Danvila y Collado, "Desarme de los Moriscos en 1563," *Boletin de la Real Academia de laltistoria*, X, 1887, s. 275-306.

([154]) Simancas E[0] 335.

([155]) 6 Temmuz 1580, A.E. İspanya, f[0] 333, Kastilya Moriscolarına Portekiz'e girme yasağı.

([156]) H. Lapeyre, s. 127.

([157]) *Ibid.*, s. 162 vd.

([158]) *Ibid.*, s. 29.

([159]) J.C. Baroja, *op. cit.*, s. 154.

([160]) *Ibid*, s. 151, söz L. Cabrera de Cordoba'ya aittir.

([161]) *Ibid*, s. 169.

([162]) *Ibid*, s. 196.

([163]) *Ibid.*, s. 188.

([164]) *Ibid.*, s. 199.
([165]) *Ibid.*, s. 363.
([166]) *Ibid., s. 199.*
([167]) H. Lapeyre, s. 122.
([168]) A.d.S. Floransa, Mediceo 4903, Nobili'den Prense Madrid 22 Ocak 1571.
([169]) A.d.S. Cenova, Spagna..., Sauli'den Cenova Cumhuriyetine, Madrid 11 Ocak 1571; 2500'den fazla *"bandolieri"* vardır.
([170]) H. Lapeyre, s. 122 ve dn. 4.
([171]) *Ibid.*, s. 127.
([172]) *Ibid.*, s. 162 vd.
([173]) Toledo topraklarında bunlar 1570'te 1.500 kişidirler, ama Toledo kardinalinin iddiasına göre 1608'de 13.000'dirler, J.C. Varoja, s. 214.
([174]) A.d.S. Floransa, Mediceo 4911, Büyük dükün elçisi Bernardo Canigiani 27 Haziran 1580'de Madrid'de önce bir masala inanmış, sonra teyid Sevilla tüccarlarının mektuplarıyla gelmiştir.
([175]) Longlée'den Krala, Madrid 5 Mart 1588, *Correspondance,* s. 352.
([176]) Simancas E[0] 165, f[0] 347 Consulta del C[0] de Est[0], 5 Temmuz 1588.
([177]) Longlée'den Krala, 5 Haziran 1588, s. 380.
([178]) Sim. E[0] 1089, f[0] 268, Miranda'dan krala, Napoli 6 Mayıs 1588.
([179]) Sobre los Moriscos, Devlet Meclisi, 14 Kasım 1488, Simancas E[0] 165, f[0] 34.
([180]) Los muchos nuevos christiamos que ay por toda Castilla, Madrid, 30 Kasım 1588, Sim. E[0] 165, f[0] 348.
([181]) A.d.S., Floransa, Mediceo 4185, f[0]' 171-175, yazarı bilinmeyen rapor.
([182]) Denia markisinden II. Felipe'ye, Valencia 3 Ağustos 1596, Simancas E[0] 34, f[0] 42.
([183]) Madrid 22 Mayıs 1590, Simancas E[0] 165.
([184]) 22 Mayıs 1590, bkz. önceki dn.
([185]) 5 Mayıs 1590, Sim. E[0] 165.
([186]) Cezayir eski Genel Valiliği arş., Sicil 1686, f[0] 101.
([187]) Consulta del C[0] de E[0], 2 Şubat 1599, Sim. E[0] 165, f[0] 356. Ayrıca bkz. C[0] de E[0]'den krala, 10 Ağustos 1600, A.N. K 1603.
([188]) H. Lapeyre, s. 210'da bu yargıyı ayrıntılamaktadır: "Bu, Hıristiyan uygarlığını reddeden sertleşmiş Moriscolar için doğrudur, fakat bu noktada karşımıza "aklı başında" diyebileceğimiz birçok Morisco savunma noktası çıkmaktadır".
([189]) J. de Salazar, S. 16-17; Gn. Brémond, s. 304.
([190]) J. C. Baroja, s. 231.
([191]) I. de Asso, s. 338.
([192]) E.J. Hamilton, *American Treasure...,* s. 304-350.
([193]) H. Lapeyre, s. 204.
([194]) *Ibid.*, s. 71 ve 212.
([195]) J.C. Baroja, s. 127.
([196]) *Ibid.*, s. 107.
([197]) Sim. E[0] 165, 11 Ağustos 1590.
([198]) 2 Şubat, 1599. Atıf dn. 188'de.
([199]) Gn. Brémond, s. 170.
([200]) "Bu konuda belli bir tarihçi okulunun *İspanya Moriscolarının iğrenç ve barbarca tehciri* adını verdiği konudaki duygusal yakınmalarına son verme zamanı gelmiştir. Asıl şaşırılması gereken, büyük Ximénès'in tavsiyesine rağmen, yüz yıldan fazla bir süre, içte ve dışta fesat halinde olan bir milyon kadar Morisconun varlığına tahammül edilmiş olunmasıdır..." Henri Delmas de Grammont, *Relations entre la France et le Régence d'Alger au XVII[e] siècle,* Cezayir, 1879, 1. Bl, s. 2 ve 3'teki dn.
([201]) Bu konuda iyi gözlemci yolcuların pek azının yanıldığını görünüz. Le Play, 1833, "bütün bu insanlarda Arap kanı var'4, S. 123; Théophile Gautier, *Voyage en Espagne,* s. 219-220; Edgar Quinet, *Vacances en Espagne,* s. 196 ve birçok diğeri.
([202]) Örneğin C. Pereyra'nın İspanyol Amerika'sı için böyledir. Brezilya için, N.J. Dabane, *L'Influence arabe dans la formation historique et la civilisation du peuple brésilien,* Kahire, 1911.
([203]) Portekiz için, Domingos Rodriguez, *Arte de Cozinha,* 1652, zikr., Gilberto Freyre, *Case Grande e Senzalo,* I, s. 294, bu kitaptan aynı zamanda XVIII. yy'a ilişkin hızlı farkına varışlarımızı da ödünç alıyoruz. XVI. yy'a, hatta daha da sonralarına kadar Toledo'da bir "Morisco" mimarisi ve bezemesi devam etmiştir, Royall Tyler, *Spain a Study of her Life and Arts,* Londra, 1909, s. 505.
([204]) Morisco sorunu hakkında Simancas'da henüz yayınlanmamış muazzam bir belge yığını bulunmaktadır, örneğin E[0] 2025 (Moriscos que pasaban a Francia, 1607-1609). Bir grup Morisco muhacirin "sürüleriyle birlikte" bir Marsilya kayığıyla taşınmaları, B. du Rhone arş., Amirallik BIX, 14, 24 Mayıs 1610. Eugenio Labruga, *Memorias politias y economicas,* c. XVII, Madrid, 1792, s. 115-117 içinde yeralan harika bir metin. *Desterrados* Moriscolar Ispanya'ya karıları ve çocukları olmadığı halde geri dönmüşlerdir (1613). Sadece erkekler. Acaba bunlar Almaden cıva madenlerinde istihdam mı edileceklerdir? Hayır, kadırga kürekçileri arasında maden işlerinde uzman olanlar aranmış ve kadırgalarda onların yerine bu umarsız, "peus

han sido de apostasia y crimen loesae Majestatis" forsalardan daha suçlu insanlar konulmuştur.

Müslüman uygarlığının yaşaması hakkında, Julio Caro Baroja'nın sıcak, çoğu zaman da yeni savunusuna bakmak gerekir, s. 758 vd. Morisco tehciri ve bunun temsil ettiği muazzam taşıma hakkında Henri Lapeyre, *op. cit., passim.* Bu güzel kitap sorunun tek bir veçhesini (istatistik) saptamaktadır ve bu sorun İspanya'nın tüm siyasal, toplumsal, ekonomik ve uluslararası tarihinin içine yerleştirilmelidir. Burada bu ödev tamamlanmış olmanın uzağındadır: "...Morisco tehciri gerilemekte olan bir devletin işi gibiymiş gibi gözükmemektedir", *ibid.*, s. 213 vbd., bu mümkündür, ama kanıtlanmamıştır. Nüfus baskısı da rolünü oynamıştır, *İbid,* s. 29 vd, büyüyen bir zenaatkâr, tüccar sınıfına karşı duyulan kinin de payı vardır. Daha geniş çaplı bilgiler ortaya çıkana kadar ben eski açıklamaya (iki sahife önce) sadık kalıyorum: din kimin gideceğini belirlemiştir.

([205]) Alfred Hettner, *art., cit.*, s. 202, veya André Malraux, *La Lutte avec l'Ange,* 1945'teki göz kamaştırıcı farkına varışlar.

([206]) Bu büyük sorun hakkında E.F. Gautier'nin ışıklı kitabı, *Moeurs et coutumes des Musulmans* (yeni yay. 1955).

([207]) Louis Gillet, *Le Dante,* 1941, s. 80.

([208]) Zikr., Louis Gillet, *ibid.*, s. 94.

([209]) Fernand Grenard, *Grandeur et décadence de l'Asie,* s. 34.

([210]) Louis Gillet, *in, Revue des deux mondes,* 1942, s. 241.

([211]) *Ibid.*, s. 202.

([212]) J. Sauvaget, *Introduction,* s. 44-45.

([213]) *Op. cit.*, s. 51.

([214]) A.d.S., Floransa, Mediceo, 4279.

([215]) Paolo Tiepolo, 19 Ocak 1563; E. Albèri, *op. cit.*, I, V, s. 18.

([216]) *Ibid.*

([217]) 1596'da böyle olmuştur, Afrika hakkında rapor, Palermo, 15 Eylül 1596, Simancas E° 1158.

([218]) J. Atkinson, *op. cit.*, s. 244.

([219]) 4 Eylül 1569, Simancas E° 1057, f° 75.

([220]) E. de Vaumas, *op. cit.*, s. 121.

([221]) Francisco de Vera'dan II. Felipe'ye, Venedik 23 Kasım 1590, A.N., K 1674.

([222]) *Op. cit.*, s. 120.

([223]) XV. yy'dan itibaren, Pisanello.

([224]) B.N., Paris, Fr 5599.

([225]) Richard B. Hief, "Die Ebenholz-Monopole des 16. Jahrhunderts," *Viert für Soz.-und Wirtsch.*, XVIII, 1925, s. 183 vd.

([226]) L. Voinovitch, *Histoire de Dalmatie,* 1934, s. 30.

([227]) Rektörlerden Napoli'deki Raguza konsolosu Marino di Bona'ya, 8 Mart 1593, Raguza arş. L.P. VII, f° 17. Galata'da tabip bir "Lombard", N. Iorga, *Ospiti Romeni,* s. 39.

([288]) *Ospiti Romeni,* s. 37, 39, 43.

([229]) Olgu sıklıkla, hatta Bandello tarafından da işaret edilmiştir, *op. cit.,* IX, s. 50.

([230]) *Epist.* III, s. 199.

([231]) J.W. Zinkeisen, *op. cit,* III, s. 173-174.

([232]) Ve Katolik veya Protestan Avrupa'nın nüfusu; G. Tongas, *op. cit.*, s. 69; H. Watjen, *op. cit.*, s. 69; Kapüsenler ve Cizvitler arasında Venediğin rolü, E. de Avumas, *op. cit.*, s. 135; 1625'teki Kutsal Yerler olayı, *ibid.*, s. 199; Patrik Krilios Laskaris'in hareketli öyküsü, K. Bihlmeyer, *op. cit.*, III, s. 181; G. Tongas, s. 130... Kuzey Afrika bile bu savaşsız Haçlı Seferinden etkilenmiştir, R. Capot-Rey, "La Politique française et le Maghreb méditerranéen 1648-1685," *Revue Africaine,* 1934, s, 47-61.

([233]) Jacques Gassot, *Le discours du voyage de Venise à Constantinople,* 1550, 2. yay., 1606, s. 11. Galata dökümhanesinde (herhalde Tophane MAK) 40 veya 50 Alınan "...top parçaları yapmaktadırlar", 1544, *Itinéraire de J. Maurand d'Antibes à Constantinople,* yay. Léon Duriez, 1901, s. 204.

([234]) Bkz. yukarıda.

([235]) Atıflarımızın sunduğundan daha geniş bir kaynakça için: Attilio Milano, *Storia degli ebrei in Italia,* Torino, 1963 ve Julio Caro Baroja, *Los Judios en la Espana moderna y contemporanes,* Madrid, 3 cilt, 1961. Bu alandaki ana sorun, tarihçinin benimsediği bakış açısı olmaktadır: Julio Coro Boroja gibi ortaya çıkan dramdan dışında kalabilir mi, sadece bir seyirci olabilir mi? Michelet böyle davranmamıştır.

([236]) Léon Poliakov, *Histoire de l'antisémitisme,* II, *De Mahomet aux Marranes,* Paris, 1961, s. 235 vd.

([237]) Sim Guerra Antigua 7, f° 42, Luis Sarmiento'dan V. Carlos'a, Evora 5 Aralık 1535.

([238]) A.d.S. Venedik, Senato Dispacci Spagna, Contarini'den *Doge*'ye, Valladolid 4 Ekim 1604, Sim. E° Portugal 436 (1608-1614) *"Licenças a varios Judeus e critãos novos de Portugal para sairem do reino".* Bu dönemde henüz Portekiz yöneticileriyle uyuşma biçimlerinin olduğunun kanıtı. Yeni Hristiyanlara çıkış ayrıcalığı 1601 tarihlidir, ayrıcalık 1610'da geri alınmıştır, J. Lucio de Azevedo, *Historia dos christaos novos portugueses,* 1922, s. 498.

([239]) Kelime hakkında bkz. I. S. Revah, "Les Marranes," *Revue des Etudes Juives,* 2. dizi, c. I, 15959-1960, s. 29-77; Musevi dininin sürdürme inadı konusunda, J. Caro Baroja'nın bütün eseri tanıklıklar getirmektedir veya Francisque Michel'in eski kitabı, *Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne,* Paris, 1847, c: II, s. 33

vd'daki Majorka'nınmeydana getirdiği küçük örneğe ilişkin sahifeler.

([240]) *Moeurs et coutumes des Musulmans,* s. 212.

([241]) Léon Poliakov, *op. cit,* II, s. 127 vd. İspanya'daki Yahudi milleti. Bu dürüst ve akıllı kitaptan çok yararlandık.

([242]) *Ibid.,* I, *Du Christ aux Juifs de Cour,* 1955, s. 266 vd, özellikle s. 277 vd.

([243]) Plinio Barreto, "Note sur les Juifs au Brésil," *O Estado de Sao Paolo,* 31 Ekim 1936; Gilberto Freyre ve Lucio de Azevedo'nun klasik kitaplarından hareketle onların hk. zengin ve sağlam liberatür; en önemli belgesel derleme *Primeira Visitaçao de Santo Officio as Partes do Brasil,* pelo Licenciado Heito Furtado de Mendoça..., deputado dosto Officio'nun üç cildi olarak kalmaya devem etmektedir; I. *Confisoes do Bahia* 1591-92. İntroducçao de Capistrano de Abreu, Sao Pado, 1922; *Denunciaoes de Pernambuco,* 1593-95. Introducçao de Rodolpho Garcia, Sao Pado, 1929. Portekiz hk. Léon Poliakov, *op. cit.,* I, s. 235 vd.

([244]) Léon Poliakov, II, s. VI-XII; I, s. 139; Josep Ha Cohen, *Emek Habakha ou la Vallée des Pleurs; Chronique des souffrances d'Israel depuis sa dispersion,* 1575 ve devamı *Continuation de la Valléedes Pleurs,* 1602, yay. Julien Sée, Paris, 1881, s. 167. Daha sonra bu kitabı yalnızca Joseph Ha Cohen'in adıyla zikredeceğiz.

([245]) Hermann Kellenbenz, *Sephardim an der unteren Elbe, Ihre wirtschaftlische und politische Bedeutung vom Ende des 16. bis zum Beginn des 18. Jahrh, 1958, s. 45.*

([246]) Zikr. J. Lucio de Azevedo, *op. cit.,* s. 52.

([247]) Léon Poliakov, *op. cit.,* I, s. 307 vd.

([248]) A. Milano, s. 221.

([249]) A.d.S. Venedik, Senato Terra 12, f[0] 135 ve 135 v[0], 26 Mart 1496. Bkz. M. Sanudo, *op. cit.,* 1, kol. 81, 26 Mart 1496.

([250]) Giuseppe Tassini, *Curiosità veneziane,* Venedik, 1887, s. 319.

([251]) Simancas, E[0] Napoles 1031, f[0] 155, Napoli, 25 Ağustos 1540. Bu *legajo*'da Yahudilere ilişkin çok sayıda atıf.

([252]) A.d.S. Venedik, Senato Terra 31, 29 Mart 1556.

([253]) *Op. cit., s. 181.*

([254]) Eylül 1566, Joseph Ha Cohen, s. 158.

([255]) *Ibid.,* s. 207.

([256]) Lodovico Moscardo, *op. cit.,* s. 441, bu getto projesi 1593'e kadar geriye gitmektedir.

([257]) Joseph Ha Cohen, s. 215-216.

([258]) Museo Correr Cicogna 1993, f[0] 261, 16 Ağustos 1602.

([259]) J. Lucio de Azevedo, *op. cit.,* s. 10.

([260]) Belon du Mans, s. 180, 193 v[0].

([261]) Zikr. Léon Pdiakov, II, s. 180.

([262]) Ibid., S. de Madariaga, *Spain and the Jews,* 1946'ya göre.

([263]) *Ibid.,* s. 191. Ibn Verga, *Le fouet de Judo,* izkr., L. Poliakov, II, s. 64.

([264]) Belon du Mans, s. 181.

([265]) *Ibid.,* s. 209-210.

([266]) J. Lucio de Azevedo, s. 36.

([267]) Belon du Mans, s. 180 v[0].

([268]) J. Ha Cohen, s. 251, E. Carmdy, *Archives Israélites de France,* 1857'ye göre.

([269]) A. Milano, s. 180 vd.

([270]) J. Ha Cohen'i devam ettiren, *op. cit.,* s. 181.

([271]) B.N. Paris, Fr. 6121, (t.y). Ayrıca bkz. L. Poliakov, II, s. 247, G. Aramon ve Nicolas de Nicolay'ın yolculuklarına atıf.

([272]) *Op. cit.,* s. 180 v[0], s. 118.

([273]) *Ibid.,* s. 100 v[0].

([274]) L. Poliakov, I, s. 270-71.

([275]) *Ibid., s. 240 ve 250; Akdeniz,* 1. yay., s. 707-708.

([276]) Paul Benichou, *Romances Judeo-espanoles de Marruescos,* Buenos Aires, 1946.

([277]) H. Kellenbenz, *op. cit.,* s. 35 vd.

([278]) A. Milano, *op. cit.,* s. 235.

([279]) Cecil Roth, *in, Mélanges Luzzatto,* s. 237 vd; ve örnek olarak, A.d.S. Venedik Cinque Savii 7, f[0] 33-34, 15 Aralık 1609. Üç getto ve kelimenin tabiiki tartışılabilir olan kökeni hk. delil ve ayrıntılar için, G. Tassini, *op. cit.,* s. 319-320; Üç Yahudi cemaatinin üç getto arasındaki dağılımı hakkındaki herşey, A. Milano, *op. cit,* s. 281'in okunmasından sonra bile açık değildir.

([280]) Arnold J. Toynbee, *L'histoire, un essai d'interprétation,* Paris, 1951, S. 30-153, 398, 428.

([281]) J. Lucio de Azevedo, *op. cit.,* s. 68-73.

([282]) L. Poliakov, II, s. 262 vd.

([283]) *Op. cit.,* s. 39.

([284]) F. Amadei, *Cronaca, universale della città di Mantoa,* II, s. 548.

([285]) Joseph Ha Cohen, s. 127.

([286]) A.N.., K 1600, 4 Nisan 1597, Relacion de algunas nuebas generales que se entienden de Namtes de

Paris y otras partes desde 4 de Abril 97: *"quiere hazer benir los Judios que hecho el cristianissimo Rey St. Luis..."*.

(287) Zikr. L. Poliakov, II, s. 368, Messire Philippe Champagne'ın elçiliği ve mektupları, 1634, s. 62.

(288) Zikr. L. Poliakov, II, s. 367-8, Francisque Michel, *op. cit.*, s. 71 ve 94'e göre.

(289) J. Ha Cohen, s. 160.

(290) H. Kellenbenz, *op. cit*, s. 135.

(291) Jean Bodin, *Response...*, s. 14.

(292) Thomas ve Félix Platter, *op. cit.*, s. 252 ve 391.

(293) J. Ha Cohen, s. 200.

(294) *Ibid.*, s. 112-113.

(295) S. Razzi, *op. cit.*, s. 118-19 (1516); s. 159 (1545). Ayrıca Kanuni Süleyman'ın Ancona Yahudi ve Marranolarına karşı girişilen harekete müdahalesine bkz., A. Milano, *op. cit.*, s. 253; C. Roth, *The House of Nasi, Dona Gracia,* Philadelphia, 1947, s. 135-174.

(296) W. Sombart, *Die Juden und Wirtschaftsleben,* 1922, s. 20. David Kauffmann, "Die Vertreibung der Marranen aus Venedig im Jahre 1550," *The Jewish Quarterly review,* 1901'de yay. belgeye göre. Marranoların tehcirine dair bu emirname hakkında, Marciana 2991 C. VII, 4 f° 110 v° ve 111, Museo Correr, Donà delle Rose, 46, f° 155, 8 Temmuz 1550.

(297) Marciana 6085, f° 32 v° vd; 1555 ve 1556 takibatının anlatısı. Ayrıca bkz. A. Milano, *op. cit.*, s. 247-253.

(298) L. Bianchini, *op. cit.*, I, s. 41. Fakat 160.000 değil, A. Milano, s. 222.

(299) A. Milano, s. 233.

(300) J. Ha Cohen, s. 180.

(301) *Ibid.*, s. 121.

(302) *Ibid.*, s. 143.

(303) A. Hananel ve E. Eskanezi, *Fontes hebraici ad res economicas socialesque terrarum balcanicarum saeculo XVI pertinentes,* Sofya, 1958, I, s. 71.

(304) J. Ha Cohen'den alınan ifade adidir.

(305) Museo Correr, Donà delle Rose, 46, f° 55, 5 Haziran 1514.

(306) Museo Correr, Donà delle Rose 21, f° 1, İstanbul, 5 Mart 1561. Getto hk. Ayrıca bkz. Girit "zudeca"sı, A.d.S. Venedik, Capi del Cons° dei X, Lettere B^{a} 285, f° 74, Girit 7 Mayıs 1554.

(307) Museo Correr, Donà delle Rose, 21, 1588.

(308) A. Milano, *op. cit.*, s. 236, 281, 283...

(309) *Etat de la Perse en 1660, par P. Raphael du Mans,* yay. Ch. Schefer, Paris, 1890, s. 46.

(310) A.N., A.E., B III 235, 1693.

(311) Madera'da 1682'de bile, Abbé Prévost, *op. cit.*; III, s. 172: Lizbon 14 Şubat 1632: "Ada (Sao Tome) yeni Hristiyanlarla o kadar doldu ki, bunlar Musevi ayinlerini adeta açıkça yapılorlar", J. Cuvelier ve L. Jadin, *L'ancien Congo D'après les archives romaines, 1518, 1640,* 1954, s. 498.

(312) Fernando Ortiz "önsöz," Lewis Hanke, *Las Casas...*, s. XXXVI.

(313) J. van Klaveren, *op. cit.*, s. 143.

(314) Belon du Mans, s. 182 ve 182 v°.

(315) A. Hananel ve E. Eskenazi, *op. cit.*, I, 1958 (XVI. yy.), II, 1960 (XVII. yy.).

(316) A.d.S. Venedik, Senato Terra, 62, 20 Eylül 1573.

(317) *Ibid.*, 63, 6 Nisan 1574.

(318) *Ibid.*, 66, 1575.

(319) *Ibid.*, 60, 1573.

(320) A.d.S. Floransa, Mediceo 3087, f° 348, 14 Temmuz 1607.

(321) Bkz. I. cilt.

(322) *Abra vaneles Casa*'sı İspanyol kökenlidir, krala verdiği borçlar, Sim. E° Napoles 1015, f° 101, 6 Ekim 1533; *ibid.*, f° 33; 1018, f° 21, 15 Ocak 1534, tefecilik Yahudiler tarafından yapılmadıysa, Hristiyanlar tarafından üçe katlanan bir üzerinden yapılacaktır, "porque el fin de Ytalia como V.M. tiene major experimentado y conocido es ynteresen *ibid,* f° 58, 3 Ekim 1534, "Napoli'de 300-400 kadar Yahudi ailesi"; 1017, f° 39, 28 Mart 1534, Manfredonia'da "que debaxo de ser xpianos han bididoy biben como puros Judiosn Yeni Hristiyanların tutuklanması; 1018, f° 58, 3 Ekim 1534; Napoli kenti Yahudileri muhafaza etmek istemektedir, onlar olmasaydı geçen yıl bütün fakirler açlıktan ölürlerdi; 1031, f° 155, 25 Ağustos 1540, Yahudi-karşıtı tedbirler; 1033, f° 70, 19 Haziran 1541, tehcirlerine karar verilmesi... A.d.S. Napoli, Sommaria Partium, 242, f° 13 v°, 16 Nisan 1543, Samuel Abravanel, acentesi Gabriele Isaac aracılığıyla Termoli'den 120 *carri* tahıl çekiyor: *ibid.*, 120 f° 44, 8 Haziran 1526, "Napoli'de mukim Yahudi" Simone Alora vanel Madera'dan şeker ithal ediyor.

(323) L. Poliakov, II, s. 254 vd., bu tasnif dışı hayatın mükemmel özeti. Temel kitap, Cecil Roth, *The House of Nasi,* 2 cilt, 1947 ve *The Dube of Naxos,* 1948.

(324) Bkz. yukarıda.

(325) *Op. cit.*, s. 180 v° ve 181.

(326) Werner Sombart, op. cit, s. 53 vd; L. Poliakov, I, s. 249 vd.

(327) W. Sombart, s. 15.

(328) Tabii ki Kahire *Geniza*larını ve A. Gothein tarafından yakında yayınlanacak olmalarını düşünüyorum.

(329) Daniele Beltrami, *Storia della populazione di Veniza...*, s. 79.
(330) H. Kellenbenz, *Sephardim...*, s. 29.
(331) *Ibid.*, s. 139.
(332) Giovanni Botero, *op. cit.*, III, s. 111.
(333) Simancas, E° Napoles 1017, f° 42, Napoli kral naibinden S.M.'ye, Napoli 26 Nisan 1534, Selânik "donde ay la mayor Juderia de Turquian.
(334) Paul Benichou, "Les Juifs en Champagne médievale," *Evidences,* Kasım 1951.
(335) L. Poliakov, *Les banchieri Juifs et le Saint-Siège du XIII^e au XVII^e siècle. 1965.*
(336) H. Hefele, *op. cit.*, s. 321, Kuzey Afrika'daki Yahudi varlığının gücü, İspanyol egemenliğinde Oran Yahudiliğinin uzun süre ayakta kalmasını açıklamaktadır; Diego Suazez kentin tam ortasında, havra ve okulu olan mahallelerini tasvir etmektedir; 1667'de Getto'da 100'den fazla ve ve 500 kişi vardır: Yahudiler Oran'dan 31 Mart 1669'da II. Carlos'un emriyle atılmışlardır, J. Cazenave, *in, Bulletin de la Société de Géographie d'Alger, 1929,* s. 188'e göre.
(337) J. Ha Cohen, s. 110-11.
(338) *Ibid.*, s. 124.
(339) *Ibid.*, s. 120.
(340) J. Caro Baroja, *op. cit.*, I, s. 217.
(341) "Cargos y descargos del Marques de Velado" answers to the charge of maladministration brought against Don Antonio Sancho Davila y Toledo, marques de Velada during his government of Oran, 1626-28, f° 57 (P. de Gayangos, *Cat. Mss, in the Spanish language,* B.M., IV, 1893, s. 133).
(342) M. Sanudo, *op. cit.*, I. sütun 819, 13 Kasım 1497.
(343) Marciana 7991 CVII, 4 f° 110 v° ve 111, ve Museo Correr, Donà delle Rose 46, f° 155, 8 Temmuz 1550.
(344) F. Braudel ve R. Romano, *op. cit.*, s. 26-27.
(345) J. Cohen, s. 130-131.
(346) *Ibid.*, s. 152.
(347) *Ibid.*, s. 158.
(348) Bkz. I. cilt.
(349) Espejo y Paz, *Las antiguas ferias de Medina del Campo,* 1912, s. 137.
(350) W. Sombart, *Krieg und Kapitalismus,* 1913, s. 147.
(351) *Die Juden und Wirtschaftsleben,* s. 15.
(352) L. Poliakov, *Les banchieri Juifs...*
(353) *Die Juden...*, s. 14.
(354) Venedik'te Doğu Akdenizli Türk ve Yahudi tüccarların tutuklanması, 5 Mart 1570. Savina Kroniği, Marciana, f° 326 v°; İstanbul'da Yahudi tüccarların şikâyetleri, 16 Aralık 1570, A.d.S. Venedik, Annali di Venezia, Antica dizisi; Yahudilerin uymak zorunda oldukları kararnamenin 24 noktası, A.d.S. Venedik, Senato Terra 58, 18 Aralık 1571; Aynı konuda Museo Correr, Cicogna 1231, f° 16; Brescia'dan kovulan Yahudiler, 4 Eylül 1572, A.d.S. Venedik Senato Terra 60; Eylül 1573'e kadar tanınan süre, *ibid.* 61, 8 Mart 1573: Yahudilere izin verilen ve yasaklanan faaliyetleri kapsayan kararname, *ibid.*, 11 Temmuz 1573; iflası 1565'e kadar gerilere giden "Cervo hebreo" bankasına tanınan konkordato, *ibid.*, 20 Haziran 1573. O tarihlerde hava çok gergin olmaktan çıkmıştır. Urbino'dan kovulan ve küreğe çıkalan Yuhadiler hk., J. Ha Cohen, *op. cit.*, s. 161.
(355) *Ibid.*, s. 174.
(356) Cecil Roth, *art. cit.*, s. 239.
(357) A. Milano, s. 257, J. Delumeau, II, s. 854, 887-890.
(358) Kendiliğinden öyledir, ama Ancona'da Doğu Akdenizli Yahudilere tanınan muafiyetlerin Venedik üzerinde meydana getirdiği vahim tehtid kaydedilmelidir. Hayranlık verici belge, A.d.S. Venedik, Cinque Savii, Busta 3, 10 Ağustos 1597.
(359) J. Ha Cohen, s. 205, 1598.
(360) A.d.S. Venedik, Cinque Savii 22, f° 52, 20 Kasım 1598, f° 73, 16 Ağustos 1602, Rodrigo di Marchiana'nın ayrıcalığı ve bunun yenilenmesi; *ibid.*, 138, f° 191, 22 Şubat 1593, Portekizli Yahudiler Gué Burnuyla bir ticari trafik kurmayı önermektedirler, bunlarRodrigo di Marchiana ve erkek kardeşleridir.
(361) Bkz. I. cilt.
(362) A.d.S. Venedik, Cinque Savii 138, 18 Mart 1587.
(363) Cecil Roth, *art. cit.*, s. 239.
(364) A.d.S. Venedik, Cinque Savii, 7, f° 30, 5 Ekim 1598.
(365) Hermann Kellenbenz, s. 43; ayrıca bkz., C. Roth, *Gli ebri in Veniza,* 1932 ve "Les Marranes à Venise," *Revue des Etudes Juives,* 1931.
(366) J. Ha Cohen, s. 131.
(367) *Ibid.*, s. 172.
(368) *Ibid.*
(369) Aşağıda.
(370) A.d.S. Napoli, Sommaria Consultationum, 10, f° 91-93, 30 Mart 1590.
(371) *Ibid.*, 25, f° 152 v°-159, 8 Eylül 1613.

(372) Deyim Michel Foucault, *L.Histoire de la folie à l'âge classique,* 1961, s. 12'dendir.
(373) *Akdeniz..., 1. yay. s. 136, dn. 1.*
(374) Léon Poliakov, II, s. 204-217.
(375) Zikr. *İbid.,* s. 290.
(376) Benzeri bir çizgide, ama toplumsal yönden açıklama getiren, çığır açıcı kitap, Antonio José Saraiva, *L'Inquisition et la légende des Marranes*'a bkz.
(377) Kelime hk. bkz. Pierre Charpentrat, "De quelques acceptions du mot *Baroque," Critique,* Temmuz 1964.
(378) Kelimenin kökeni karanlıktır: L. Pfandi'ye göre, *Geschichte der spanischen Literatur,* s. 214, dn. l'de biçimsel mantık olarak (*barbaro, celarent, baraco* sekansının işaretlerinden biri olarak) veya mücevhercilik dilinde düzensiz bir inciyi ifade eden İspanyolca *baroco* kelimesinden, G. Schnürer, s. 68'e göre; veya Federigo Barroccio (Fransızca'da La Baroche)'nun adından (1526 veya 1528-1610), P. Lavedan, *Histoire de l'art,* Clio, s. 302'ye göre, Geriye, J. Burckhardt'ın moda olduğu konusunda güvence verdiği bu kelimenin tarih yazınında ne zaman tekrar ortaya çıktığını bulmak kalmaktadır.
(379) *L'art religieux après le Concile de Trente...,* s. 188.
(380) Deyim Marcel Brion'a aittir, *Michel Ange,* 1939, s. 149.
(381) G. Schnürer, s. 80.
(382) Pierre Lavedan, s. 293.
(383) Stendhal, *Promenades dans rome,* yay. Michel Lévy, 1858, II, s. 121.
(384) *Ibid.,* s. 121.
(385) Gonzague Truc, Léon X, s. 303.
(386) *Ibid.*
(387) *Ibid.*
(388) G. Bihlmeyer, *op. cit.,* III, s. 131.
(389) Erich von der Bercken, *Die Genalde des Jacopo Tintoretto,* Münih, 1942, 360 resim.
(390) G. Schnürer, s. 86-87.
(391) Jean Delumeau'nun harika eserine bkz., *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVI^e siècle,* 1957, s. 246 vd.
(392) Stendhal, II, s. 191.
(393) "Die Epochen der Papstfinang," *Hist. Zeits,* 1928.
(394) Zikr. G. True, Léonx, s. 123.
(395) M. La Torro y Badillo, *Representaciòn de los autos sacramentales en el periodo de su mayor florecimiento,* 1620-1681, Madrid, 1912; Ludwig Pfandi, *Geschichte der spanischen Literatur,* s. 124; Henri Merimée, *L'art dramatique à Valence depuis les origines Jusqu'an commencement du XVII^e siècle,* 1913.
(396) Georg Friedirici, *op. cit.,* I, s. 469.
(397) Bu sonuncu nokta hk., Francés de Alava'dan II. Felipe'ye Montpellier 18 Aralık 1564, A.N. K 1502, B 18, no. 67, D.
(398) A. Morel Ftio, *Ambrosio de Salazar,* 1900, s. 52 vd.
(399) A. Morel Fatio, "L' Espagne en France," *Etudes sur l'Espagne,* I, Paris, 1895, 2. yay., s. 30.
(400) *Ibid.,* s. 32.
(401) *Ibid.,* s. 40.
(402) *Ibid.,* s. 27; *Essais,* II, 1.
(403) *Ibid.,* s. 41.
(404) *Ibid.*
(405) Alfred Franklin, *La vie privée d'autrefois. Les magasins de nouveautés,* 1894-1898, II, s. 39. Ayrıca bkz., I, s. 183; II, s. 23-25, 75.
(406) IX, s. 253, zikr. Alfred Franklin, II, s. 39.
(407) F. Ruiz Martin, *Lettres de Florence...,* CXXI.
(408) A. Morel Fatio, *op. cit.,* I, s. 27. Garanti etmek mümkün olmamakla birlikte, Brémond, s. 310'daki kanaati işaret edelim; buna göre skandal yaratan vücuda oturan erkek elbiseleri Fransa'ya IV. Felipe'nin İspanya'sından gelmiş olmalıdır. İngiltere'de ve özellikle Shakespeare üzerinde İspanyol etkisi hk., L. Ffandi, s. 98 ve J. de Perrot, *art. cit.,* V, 1914, s. 364.

NOTLAR 7. KISIM

(1) A.d.S. Mediceo, Venezia, 15, 77, VI, 104, J. Tebaldiden Düke, Venedik 16 Ağustos 1522.

(2) Jose Arantegui y Sanz, *Apuntos históricos bosre la artilleria espanola en los siglos XIV y XV*. 1887, Jorge Vigon, *Historia de la artilleria espanola,* c. I, 1947. Malaga dökümhanelerinin gerilemesi? Bu arada bkz. Sim. E°499, Cobre entregado al mayordomo de la artilleria de Malaga, 1541-1543. Malaga ve tophanesi hk., Pedro de Medina, *op. cit.*, s. 156.

(3) İtalyan tarihçiler Milano dökümhanelerinin gerilemesini fazla istekle kaydetmekte değiller midir? Silah sevkiyatı bazen Cenova (özellikle çakmaklı tüfek ve beyaz silahlar, 30 Ağustos 1561, Simancas E°1126) veya Po ve Venedik üzerinden (Messina için top yüklemiş olan bir Portekiz *nave*'si, Venedik, 25 Nisan 1573, Simancas E°1332).

(4) Yayınlamayı düşündüğüm 1587 tarihli metne bkz., bu metin İngilizlerin Bahia'ya karşı harekât düzenleme girişimlerine dairdir. A.N.,K. Burası için İspanya'da kuzey silahları, 1558, E. Albêri, *op.cilt.*, VIII, s. 259.

(5) Nobili'den Prense, 6 Haziran 1566 Salı, A.d.S. Floransa, Mediceo 4897 *bis.* Tabii ki Flandre'dan başka silahlar, özellikle de çakmaklı tüfekler gelmektedir; Flandre'dan *presidio*lar için silah yüklü olarak gelen ve Cebelitarık Boğazı'nın bu tarafında Cezayir korsanlarının eline düşen tekne buna tanıktır, Limoges piskoposundan Kraliçeye, 24 Ağustos 1561, B.N., Paris, Fr. 16103. "... Tanrının inayetiyle Flandre'dan gelen iyi ve güçlü bir gemi, bütün Berberistan kalelerini donatacak şeylerle yüklüyken, boğazı geçtikten sonra saldırıya uğramış ve ele geçmiştir, böylece altı bin çakmaklı tüfek, hafif zırhlar, tabancalar ve diğer saldırı silahları kaybedilmiştir..."

(6) Bir önceki dn. Mediceo 4897 bis.

(7) *Op.cilt., I. s. 167,4 Ocak 1567*

(8) D. Francisco Sarmiento'dan Kastilya Büyük Amirine, Roma 28 Eylül 1565, CODOIN, CI, s.112-114. Aktarılan kanaat Malta Üstad-ı adamına aittir.

(9) F.C.Lane, *op. cit., s.31-32.*

(10) E. Albêri, III, V (Matteo Zame), s. 104 (1594)

(11) Türklerin buradaki zaferi, savaş hattında top yığılmasına bağlıdır.

(12) İranlılar Türk top ve çakmaklı tüfeklerinden çekinmektedirler, V. Gassot, *op. cit., s. 23. "....çünkü ateşli sopa asla kullanmamaktadırlar".*

(13) Georges Pagês, *Rev. d'hist. mod.*, 1932, s. 114.

(14) *Relatione fatta alla Maestà Cattolica in Madrid alli XV di luglio 1571*... B.N., Paris Ekim 1533, f° 109-124.

(15) II. Felipe'nin saltanatının başları için, Toskana kadırgaları için yarı-ücretli *asiento*ya bkz. (Sim. E° 1446, f° 107), bir kadırga ayda 240 düka almaktadır ve bir düka 11 riyal etmektedir. İnşaat maliyeti için, Relacion de lo que han de costar las XV galeras gue V.M. manda que se hagan en el reyno de Sicilia este ano, 1564, Sim. E° 1128; 15 kadırga için yuvarlak toplam 95,000 *escudo* rakamına ulaşılmaktadır, bunun içinde denizcilere dağıtılacak silahlar yer almamaktadır. Bu fiyat gündeme getirdiğimiz rapor tarafından çok avantajlı olarak sunulmaktadır. Kadırganın ham gövdesinin maliyetin yarısı kadarı olduğunu söyleyelim, diğer yarı yelkenler, kürekler, direkler, tahtalar, halatlar, zincirler, demirler, kaplar ve teknedeki diğer araçlar, variller, yelkenleri dikme için ipler, yağlamada kullanılan içyağına... gitmektedir. Böylece 95.000 dükalık toplam maliyet içinde, 15 kadırganın gövdeleri 37.500, halatlar 9.000, yelkenler hemen hemen 20.000, direkler 3000, kürekler 2.900, ateşli silahlar 22.500 dükayı temsil etmektedir. Bu hesaplarda forsa veya köle alımına harcanan para bir kenara bırakılmaktadır. Kaçınılmaz peksimet iaşesiyle birlikte büyük idame masrafı buradadır. 22 Sicilya kadırgasında, Mayıs 1576'da 1.102 forsa, 1.517 köle, 1.205 özgür kürekçi vardır; Mayıs 1577'de rakamlar düşerek sırasıyla 1.027, 1.440 ve 661 olmuşlardır (Simancas E° 1147), buna göre, ilk durumda kadırga

başına 173, ikinci durumda 143 kürekçi düşmektedir. Oysa güçlendirilmiş kadırgalar da vardır. Barbaros'un torunlarından birinin kadırgasında (7 Ekim 1572, Serrano, *op. cit,* II, s. 137) 220 köle vardır. Kürekçilere subaylar, tayfalar ve piyade eklenmektedir. Ağustos 1570'te 20 Napoli kadırgası için toplam 2.940 mevcut hesaplanmıştır, yani kadırga başına 150 kişi. demek ki her kadırga forsa, denizci ve asker olarak en az 300 kişi demektir. 1571-73 arasında İslama veya Hristiyana ait 500-600 kadırgada düzenli güç olarak 150-200 bin insan gezdirilmektedir. Bunlara karada, liman ve tersanelerde seferber edilenler dahil değildir. Maliyet incelemesi için, Archivo distato, Floransa'nın hayranlık verici kaynaklarını ve özellikle Nota di quel bisogna per armar una galera atta a navicare, Mediceo 2077, f° 128'i haber verelim. Ayrıca bkz. Mediceo 2077, 1° 60.

([16]) Önceki dn.

([17]) Simancas E°, 1141.

([18]) Suçları nedeniyle değilde, *por la necessidad que havia de gente por el remo...* kadırgalara getirilen İspanyol Çingenelerine yapılan muamele için, Avusturyalı Don Juan'dan II. Felipe'ye, Carthagena 17 Nisan 1575, Simancas E° 157, f° 11.

([19]) Morel Fatio, *L'Espagne aux XVII' siècles, op. cit.*, s. 218 vd.; Nicolas Sanchez-Albornoz, "Gastos y alimentación de un ejército en el siglo XVI segun un presupuesto de la época, " *Cuadernos de Historia Espana,* Buenos Aires, 1950.

([20]) Elizabeth'in Padişaha karşı olan siyasetinin mümkün ilginç yorumlarına bkz., kraliçe Hristiyanlığın düşmanlarıyla pek anlaşıyor gibi görünmek istememektedir, W.A.R. Wood, *op. cit., s. 27.*

([21]) L. Drapeyron, *art.cit., s. 137.*Bütün bu sorular hk., G. de Vaumas, *op. cit.,* s. 92 vd.

([22]) W.E.D. Allen, *Problems of Turkish Power in the XVI th Century,* Londra, 1963.

([23]) Bkz. aşağıda.

([24]) *Op.cit.*. IX, s. 138.

([25]) Giuseppe Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia,* VIII, s. 302 vd.

([26]) H. Kretschmayr, *op. cit., III, s.74.*

([27]) Andrea Giustinano'nun muhtırası, 1576, B.N., Paris, Ital., 1220, f° 81.

([28]) *Ibid.*, f° 69.

([29]) *Ibid.*, f° 34 v° ve 35.

([30]) *Ibid.*, f° 25 v°.

([31]) *Ibid.*, f° 39 vd.

([32]) B.N., Paris, Ital. 427, f° 274, 1569.

([33]) A. Morel Fatio, *in, Mémoires de l'Académice des Inscriptions et Belles Lettres,* c. XXXIX, 1911, s. 12 vd. ayrı basım: Mora'daki Coron'da 5 yıl sonra aynı derecede boşuna bir girişim.

([34]) Fernand Grenard, *Grandeur et décadence de l'Asie,* s. 77.

([35]) Carlo Schalk, *Rapporti commerciali tra Venezia e Vienna,* Venedik, 1912, s. 5.

([36]) X. de Salazar'dan S.M.'ye, V. 24 Mart 1582, Simancas E° 1339.

([37]) P. de Canaye, *op. cit.*, s. 181.

([38]) Bütün bu paragraf için, Macaristan'a ilişkin muazzam, ama ulaşılması her zaman mümkün olmayan edebiyat kendini bize sunmaktadır. A. Lefaivre, *Les Mdgyars pendant la domination ottoman en Hongrie, 1526-1722,* Paris, 2 cilt, 1902, Kısmen çağdaş kaygılarla yönlenmiş yeni Alman kitapları, Rupert von Schumacher, *Das Reiches Hofzaun, Gesch. der deutschen Militargrenze em Südosten,* Darmstadt, 1941; Roderich Gooss, *Die Siebenbürger Sachsen inder Planung deutscher Südostpolitik,* 1941 (Siyasi ve ayrıntılı); Friedrich von Cochenhausen, *Die Verteidigung Mitteleuropas* Jena, 1940, taraflı ve özet; G. Müller, *Die Türkenherschaft in Siebenbürgen,* 1923; Job. Loserth, "Steirmark und das Reich im letzten Viertel des 16. Jahrhunderts," *Zd. Hist. Ver. f. Steiermarck,* 1927, 1594'te Reich'tan Türklere karşı imdat istemeye giden Friedrich von Herberstein heyetine dair. Dinsel hayat ve Protestanlığın sızması hk. K. Bihlmeyer'in *Manuel*'inin III. cildinde özeti bulunabilecek olan (s. 69) bol bir edebiyat vardır; Mémoires de Guillaume du Bellay, *op. cit.,* II, s. 178. "kendilerine bazen *Hussirer* adı da verilen ve Almanlar tarafından yarı barbarlar olarak görülen" Macar hafif süvarileri, G. Zeller, *Le Siège de Metz,* Nancy, 1943, s. 15. Macar savaşının beslenmesi konusunda, Johannes Müller, *Zacharias Geizkoffer 1560-1617,* Viyana, 1938.

([39]) F. von Cochenhausen, *op. cit.*, s. 86-87.

([40]) *Op.cit.,* II, s. 82 vd.

([41]) *CODOIN,*CI, 7 Haziran 1567, s. 229.

([42]) Fourquevaux, op. cit., F, s. 239, 17 Temmuz 1567.

([43]) L. Anquez, *Henri IV et l'Allemagne,* s. XXI-XX".

([44]) *Ibid.*, s. XX".

([45]) A. Renaudet, *L'Italie...,* s. 12.

([46]) Rosario Pennisi, "Le Mura di Catania e le loro fortificazioni nel 1621," *Arch. st. per la Sicilia Orientale,* s. 110.

([47]) *Arch. st. it.*, c. IX, s. 34.

([48]) Simancas E° 1056, f° 30.

([49]) G. Capasso, "Il governo di D. Ferrante Gonzaga in Sicilia dal 1535 al 1543," *Arch. st. sic.,* XXX, XXXI.

([50]) G. La Mantia, "La Sicilia e il suo dominio nell'Africa settentrionale dal secolo XI al XVI," *Arch.st. sic., XLIV,* s. 205, dn.

(51) Hans Hochholzer, *art. cit.*,s. 287.
(52) L. Bianchini, *op. cit.*, I, s. 259-260.
(53) Milano, 31 Temmuz 1536, B.N., Paris, Ital. 772, f° 164 vd.
(54) *Ibid.*, f° 164 v°.
(55) *Ibid.*
(56) Simancas E° 1050, f° 136, 3 Aralık 1560, ve E° 1052, f° 10.
(57) *Arch. st. it.*, c. IX, s. 248, Simances E° 1051, f° 68.
(58) 2 Mayıs 1568, Simancas E° 1132; 1576, Sim. E° 1146, soru her zaman gündemdedir.
(59) G. La Mantia, *art. cit.*, s. 224 dn. 2.
(60) L. Bianchini, *op. cit.*, I, s. 55.
(61) 31 Ocak 1560'ta Türkler tarafından yağmalandıktan sonra, Sim. E° 1050, f° 91.
(63) Fourquevaux 29 Aralık 1965'te haber almıştır, Fourquevaux, 1, s. 36.
(64) G.C. Speziale, Storia militare di Taranto, Bari, 1930.
(65) 10 Ocak 1560, Simancas E° 1050, f° 9; *Ordenanzas de la milicia de Napoles* (1563),imp., Simancas E° 1050, f° 54.
(66) Simancas E° 1050, f° 43 (18 Mayıs 1560): 1561'de benzeri tedbirler, Simancas E° 1051, f° 52 (5 Nisan 1561).
(67) E. Albèri, *op. cit.*, II, v, s. 483.
(68) Ayrıca Mayıs 1567'de Napoli'deki kıyı garnizonlarının dökümüne bkz, Simancas E° 1056, f° 67; Sicilya'da 1583 veya 1585 için, Sim. E° 1154.
(69) V. Lamansky, s. 600-601.
(70) 31 Mart 1563, arşiv referansı kayıp.
(71) A.de Capmany, *op. cit.*, IV, ek, s. 84, 20 Temmuz 1556.
(72) 29 Ağustos 1536, A.N., K 1690.
(73) P.B, "Tours de guet et tours de défense. Constructeurs de tours," *Pelit Bastiais*, 19 Haziran-14 Temmuz 1937.
(74) K. Habler, *Gesch. Spaniens*, c. I, s. 267-27.
(75) 31 Mart 1559, Sim. E° 137.
(76) *CODOIN*, II, s. 183.
(77) CODOIN, XXXI, s. 162, 165, 169. J.O. Asin, *Boletin de la R. Academia Espanola, 1928, XV, s. 247-95 ve 496-542 ve Bulletin Hispanique*, XXXV, 1933, s. 450-53 ve XXXIX, 1937, s. 244.245'deki makaleleri Ayrıca bkz. Mariano Alcoger Martinez, *Castillos y fortalezas del antiguo reino de Granada*, Tanca, 1941; A. Gamir Sandoval, *Organizaciòn de la defensa de la costa del reino de Granada desde su reconquista hasta finales del siglo XVI*, Granada, 1947.
(78) Relacion de todas las costas del Reyno de Cardena (t.y.), Sim E° 327, 1574 öncesine ait çok büyük önemi olan bir belge.
(79) Francesco Corridore, *op. cit.*, s. 18.
(80) F. Podesta, *op. cit.*, s. 18.
(81) 20 Mart 1579, A.d.S. Cenova L.M. Spagna 82417.
(82) Fernand Braudel, *"Les Espagnols et l'Afrique du Nord," Revue Africaine*, 1928; "Les Espagnols en Algérie," *Histoire et Histoirens de l'Algérie*, 1930. Bu makaleden sonra, bütünsel bir katkı, Robert Ricard, "Le Problème de l'occupation restreinte dans l'Afrique du Nord (XV^e-XVIII^e siècle)," *Annales d'histoire économique et sociale*, 1937, s. 426-437.
(83) Juan Baptista Antonelli'den Eraso'ya, Mers-el Kebir 29 Mart 1565, Sim. E° 486. F. e Valencia ile uyuşmazlık halinde, F. de Valencia'dan krala, Mers-el Kebir, 8 Şubat 1566, Sim. E° 486.
(84) La Goulette tahkimatı konusunda, Alonso Pimentel'den krala, 29 Mayıs 1566, Simancas E° 486; 9 Haziran 1565, *ibid.*- Luis Scriva'dan krala, 7 Ağustos 1565, *ibid.*, tahkimat" va de tel arte que a bien menester remedio", Felipe'den Figueroa'ya, 5 Kasım 1565, Simancas E° 1394, la Goulette tahkim etmeye karar vermiş, Adam Centurione'den 50.000 ekü borç almıştır; Fourquevaux 24 Aralık 1565'te haberdar olmuş, Fratino ve marangozların hareket ettiklerini bildirmektedir, *op.cit.*, 1, s. 10, 19; *Lo que se ha hecho en la fortificacion de la Galeta; Instruction sopra il disegno della nova fabrica della Galeta*, 1566, Sim. E° 1130; II. Felipe'den D. Garcia de Toledo'ya, Madrid 16 Şubat 1567, hemen la Goulette yollaması için Figueroa'ya 50.000 ekü teslim edilmesi emri, Sim E° 1056, f° 88; Fourquevaux, 30 Eylül 1567, *op. cit.*, 1, s. 273.
(85) El Frantin'den krala, La Goulette 5 Ağustos 1566, Sim. E° 486.
(86) 20 Mayıs 1573, Sim. E° 1139.
(87) Bkz. aşağıda III. Bl. IV. kısım.
(88) Vespasiano Gonzaga'dan II. Felipe'ye Oran 23 Aralık 1574, Sim. E° 78, dönüşü hk. B.N., Paris, Esp. 34, f° 145 v°; Mediceo 4906, f° 98; Devlet Meclisine danışma, 23 Şubat 1575, E° 78 (ya Mers-el Mesir'e çekilme, ya da Arzteu'nün tahkimi).
(89) Oran ve Mers-el Kebir'deki inşaat hk., Diego Suarez, *op. cit.*, s. 27-28 (30 yıl içinde Oran tahkimatı 3 milyona malolmuştur), s. 148-149, 209, 262.
(90) Olay E. Pelissier de Raynaud "Expéditions et établisements des Espagnols Barbarie," *Exploration scient. de l'Algérie*, c. VI, 1844, s. 3-120'de iyi görülmüştür. Ayrıca bkz. B.N., Paris, Ital. 127, f° 72.

([91]) Relacion de lo que se hizo en la isla de los Querquenes, Simancas E⁰ 1146.

([92]) Relacion de toslos los puertos de Barberia que deben de ganarse y fortificarse, Sim. E⁰ 1339.

([93]) *Ibid.*

([94]) Relacion de lo que monta el sueldo de la gente de guerra que se entretiene en las fronteras de Africa, Sim. E⁰ 486.

([95]) B.N. Paris, Dupuy 22.

([96]) II. Felipe'den Peralte Arnalte'ye, Escorial 7 Kasım 1564, Simancas E⁰ 144, f⁰ 247.

([97]) 1525'te *presidio*ların toplam masrafı 77.000 düka olarak tahmin edilmektedir, E. Albèri, I, II, s. 43. 1559'da sadece idame çok ağır olarak tahmin edilmektedir, *ibid.*, I, III, s. 345.

([98]) Simancas, E⁰ 1054, f⁰ 170.

([99]) Burada rakamdeğişkendir. Nisan 1571, 2.826, Simancas E⁰ 1060, f⁰ 128; 11 Mayıs 1578, 3.297, Simancas E⁰ 1077.

([100]) *Art.cit., ve Bulletin Hispanique,* 1932, s. 347-49.

([101]) Memorial de Rodrigo Cerbantes, Contador de la Goleta (1540'lar), *Rev Africaine,* 1928, s. 424.

([102]) Katalan yelkenlilerine Kuzey Afrika'da verilen ayrıcalıklar; 18 Aralık 1511 pragmatik'i, Burgos'a verilmiş, 1512'de kraliçe Germaine tarafından yenilenmiştir; 1512'de Afrika subaylarına karşı Logrona'ya verilen *Real executoria;* Trablus'a bir Katalan konsolosun atanması; 1537'de Monzon Cortes'inde Afrika valilerine itirazlar..., A.de Capmany, *op. cit.,* 1, 2, S. 85-86, II, s. 320-322. Fakat Kuzey Afrika akımları Hristiyan veya Trablus merkezlerinden uzaklaşmaktadırlar, M. Sanudo, *Diarii,* XXVII, kol. 25 (Misurata veya Tacura'ya yönelme); Oran gerçeği, *CODOIN,* XXV, s. 425, Karl J. von Hefele, **op. cit., s. 321 (1509'da Tlemsen'de Hristiyan tüccarların katledilmeleri), 1518'de Bone'a giden kervanlar, La Primaudaie,** *art. cit.,* 25. Venediğin Kuzey Afrika ile İspanya arasındaki toptan ticareti hakkında, daha geniş haberlere ulaşana kadar, tam not H. Kretschmayr, *op. cit.,* II, s. 178'de verilmiştir. İspanya 1516'da bu ticareti Oran aracılığıyla Afrika ile İspanya arasına geçirmeyi denemiştir. Bunun sonucunda, Venedik ticaretini iflas ettirecek olan bir tedbir olarak, İspanyol limanlarındaki gümrük resimleri iki katına çıkırtılmıştır. 1518'de Venedik (C. Manfroni, *op. cilt.* I, s. 38) Oran limanını zorlamaya boşuna uğraşacaktır, olgu sorun hakkında farkettiğimize iyi bağlanamamaktadır. Daha sonra V. Corlos Tunus'u ele geçirerek (1535) açık kapı politikası uygulayacaktır. J. Dumont, *op. cit.,* IV, 2. ks., s. 128, Jacques Mazei, *Politica doganale differenziale,* 1930, s 249, dn., I. Bu ekonomik sorunlar, İspanyol "Haçlı Seferi"nin arkasında yer almaktadır ve bu alanda muazzam bir araştırma yapılmayı beklemektedir. Robert Ricard'ın değerli incelemesi "Contribution á l'étude du commerce génois au Maroc durant la période portugaise (1415-1550)," Ann. de L'İnst. d'et. Orientales, c. III, 1947'ye bkz.

([103]) G. Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia,* VIII, s. 26-27.

([104]) Haedo, *op. cit.,* s. 19'un dışında, B.N. Paris, EsP. 60, f⁰ 112-113; 18 Haziran 1570, Simancas E⁰ 334, *CODOIN,* XV, s. 504, Riba y Garcia, *op. cit.,* s. 283; Berberistan'daki ticaret hk. soruşturma, 1565, Simancas E⁰ 146; 1598, Simancas E⁰ 178; 4 Kasım 1597, E⁰ 179; 26 ve 31 Ocak 1517, *ibid,* 18 Temmuz 1592, A.N., K 1700. 1565'te Cadiz'den Fas'a 30 tekne yola çıkmıştır. 1598'de 7.000 düzine kadar *bonetes* ihraç edilmiştir.

([105]) Pescaire'den krala, Palermo 24 Aralık 1570, Sim. E⁰ 1133, Palermo hastaneleri La Goulette'den gelen hastalarla doludur.

([106]) Cordona dükünden krala, Oran 18 Haziran 1593, G.A.A. Dizi C 12, f⁰ 81.

([107]) Bu *proveedores* mektuplarından oldukça çok sayıda örnek Simancas legajos E⁰ 138, 144, 145'de muhafaza edilmektedir: 7, 21, 28 Ocak, 14 Şubat, 6 Mart 1559; E⁰ 138, f⁰ 264, 265, 266, 267, 7 Ocak, 14 Eylül, 25 Eylül, 29 Kasım, 17 Kasım, 31 Aralık 1564, E⁰ 144, f⁰ 22, 91, 96, 278; E⁰ 145, f⁰ 323 ve 324. Bu Castilla dizisi düzenli değillerdir.

([108]) Onları götürmek tabii ki yasaklanmıştır, sari hastalıkları olan veya asker kılığına girmiş rahipler gibi. La orden gl. Senor Francisco de Cordoba... Valladolid, 23 Haziran 1559, Simancas E⁰ 1210, f⁰ 37. La Goulette ve Tunus'ta Isabella de Luna adlı bir İspanyol hafifmeşrep kadını, M. Bandello, *op. cit.,* VI, s. 336.

([109]) Simancas E⁰ 145, f⁰ 323 ve 324, 25 Eylel 1564.

([110]) R. de Portillo'dan krala, Mers-el Kebir, 27 Ekim 1565, Simancas E⁰ 486.

([111]) 1543'e doğru, Rodrigo Cerbantes'in raporu, G.G.A. dizi C., demet 3, no. 41.

([112]) Relacion de lo que han de guardar los officales de la fortaleza de Melilla; 9 Nisan 1564, Sim. E⁰486.

([113]) Diego Suarez, 28 Temmuz 1571, B.N., Madrid, bl. 34.

([114]) Alfredo Giannini, "Il fondo italiona della Biblioteca Colombina di Seviglia," *R. Instituto Oriantale, Annali,* Şubat 1930, VIII, II. Diğer desterrados: Felipe de Borja, Maestre de Montesa'nın gayrimeşru kardeşi, Suarez, *op. cit.,* s. 147; Vareguas dükü, Almirante delas Indias, 'İbid., s. 161; Don Gabriel de la Cueva, *ibid.,* s. 107 (1555).

([115]) G. La Mantia, *art. cit.,* s. 218.

([116]) Diego Suarez, *Historia del Maestre ultimo de Montesa,* Madrid, 1889, s. 127.

([117]) Diego Suarez, parag. 471, G.G.A.; bir anlaşmanın lehinde, parag. 469 ve 470, *ibid.,* 481 ve 482, fakat başka yerde B.N., Madrid bl 34, yağmalar yararlıdır, çünkü böylece İspanyollar terör yoluyla geri ülkeye egemen oldukları izlenimini yaratmaktadırlar ve *seguros* ile egemenliği dayatmaktadırlar. 13-16 Kasım 1571'deki bir yağma harekâtından 350 esir ve muazzam bir deve, keçi, inek ganimetiyle geri dönülmüştür. Buna karşılık sayılamayacak kadar çok sayıda Correrias kötü gitmekte ve çok miktarda insana malolmaktadır. Yağmalar gecelerin uzunluğundan yararlanmak üzere kışın yapılmaktadır, Diego Suarez, *op. cit.,* s. 87, bu siyasetin çifte ajantajlı, birilerini vururken, diğerlerini korumaktır, s. 69; Yerlilerin Oran'a getirdikleri, s. 50;

bazen Tlemsen kralığının ona sağladıkları, s. 50 (buğday bazen İspanya'ya ihraç edilmektedir, Oran yıldı 40.000 *fanega* buğdaya ve 12.000 *fanega* arpaya ihtiyaç duymaktadır); Oran'a çekilen askerler, s. 263; yağma tekniği, s. 64 vd; ganimetin paylaşımı, s. 125 vd., örnekler, s. 228-229, 260, 293. Paylaşma usulü 1565'ten sonra, ilginç bir şekilde asker lehine olmak üzere değişmiştir.

([118]) Francicco de Valencia'dan II. Felipe'ye, Mers-el Kebir 8 Şubat 1565, Sim. E[0] 486.

([119]) 12 Şubat 1559, Sim. E[0] 485; 2 Mart 1559, *ibid.*

([120]) *Actions et traités,* 1606, s. 74, zikr., G. Atkinson, s. 369.

([121]) *Manuel historique de politique étrangère* c. I, Paris, 1892, s. 12.

([122]) J.W. Zinkeisen, III, s. 173-174.

([123]) J. von Hammer, VI, s. 184, dn. 1.

([124]) E. Albèri, III, V, s. 404 (1594).

([125]) *Op. cit.,* s. 127.

([126]) *Op. cit.,* s. 127.

([127]) Sınırsız büyüklükte bir konu olan korsanlık hakkında Louis Dermigny, *La Chine et l'Occident le commerce à Canton au XVIII[e] siècle, 1719-1833,* 1964, I, s. 92 vd.'daki parlak sahifelere bkz. Bu sahifeler XVII. yy'da Antillerden Uzak Doğu'ya kadar korsanlığın "büyük kemeri"ni gündeme getirmektedir. Korsanlığın bu yükseleşi büyük imparatorlukların çözülmeleriyle ilişkilendirilmiştir: Türk, İspanyol, Hind-Moğol, Ming Çin'inin bitmekte olan imparatorlukları.

([128]) İzleyen sahifeler üç önemli kitabın sonuçlarına dayanmaktadır. Otto Ecle, *Seerauberei in Mittelmeer,* Münih ve Berlin (1. yay. 1940, 2. yay. 1943), bu kitabı çok güç edinebildim (Ulusal Kütüphanede hâlâ yok); Godfrey Fisher, *Barbary Legend. War, Trade and Piracy in North Africa,* Oxford, 1957, Barbarosları savunan bu kitap, artık tamamen kâldırıldığı sanılan dosyaların yeniden indirilmesine yol açmaktadır; nihayet yayınlanmamış belgelerden yana çok zengin, Salvatore Bono, *I corsari barbareschi,* Torino, 1964, Bu üç kitabın, özellikle de sonuncusunun zengin bibliyografyaları beni atıfları çoğaltmaktan kurtarmaktadır.

([129]) 5. gün, 2. öykü.

([130]) Bütün olarak *Don Quixotte*'de, *Ünlü Fregana*'da, II, s. 55; *El amante liberal,* I, s. 100-101; *La española inglesa,* I, s. 249, 255'de bulunmaktadır.

([131]) Akdeniz'de çok az mühürlü mektup vardır. Bir örnek, IV. Felipe'nin Fransızlara karşı misilleme mektupları, Madrid, 2 Ağustos 1625, B.N., Paris, Esp. 338, f[0] 313. Okyanusta korsanlık Hristiyanlar arasında olduğundan, mühürlü mektuplara ihtiyaç göstermiştir.

([132]) S. Bono, *op. cit., passim.* ve s. 12-13, 92 vd.

([133]) G. Fisher, *op. cit.,* s. 140.

([134]) *Ibid.,* passim. ve s. 84 ve 139.

([135]) C. Duro, G. Fisher, *op. cit.,* s. 138'e göre.

([136]) S. Bono, s. 7, A. Riggio "Berber korsanlığı Calabria'da gerçek bir sınıf savaşı biçimini almıştı"ya göre.

([137]) D. de Haedo, s. 116.

([138]) Marino de Cavelli'den *Doge*'ye Pera 8 Eylül 1559, A.d.S. Venedik, Senato Secreta, Costantinopoli 2/B, f[0] 186.

([139]) Bernardo Pançalba, imparatoriçeye ait Ibiza Adası'nın valisi, 26 Ağustos 1536, A.N., K 1690 (asl. Katalanca, Kastilyaca çev.).

([140]) Barselano, 24 Temmuz 1588, Sim. E[0] 336, f[0] 164.

([141]) Bel. Arş. Cassis, EE 7, 21 Aralık 1580.

([142]) IV. Henri'den III. Felipe'ye, Paris, Şubat 1600, IV. Henri'nin Rochepot'ya mektupları, s. 3-4.

([143]) 25 Aralık 1596, Sim E[0] 343.

([144]) Marsilya konsüllerinden Cenova kenti ve Cumhuriyeti dükleri ve yöneticilerine, Marsilya 20 Nisan 1574, A.d.S. Cenova, Francia Lettere Consoli, I 2618.

([145]) Madrid, 28 Mart 1566, A.N.K. 1505, B 20, no. 91.

([146]) III. Henri'den II. Felipe'ye, Paris 30 Eylül 1575, A.N., k 1537, B 38, no. 113, İspanyolca kopya.

([147]) P. Grandchamp, *op. cit.,* I, s. 42.

([148]) A.d.S. Floransa, Mediceo 2845, Giulio Gotti'den kardeşine, Genova 22 Ağustos 1597.

([149]) 20 Kasım 1563, Sim. E[0] 1052, f[0] 44.

([150]) Simancas E[0] 1146 veya aynı muhtıra, Simancas E[0] 1071, f[0] 78.

([151]) S. Bono, s. 3.

([152]) F. Grenard, s. 54; We. Heyd, II, s. 258.

([153]) R. Coindreau, *Les corsaires de Salé,* Paris, 1948.

([154]) A.d.S. Floransa, Mediceo 4274, 4279; Simancas E[0] 489, 1450, 1451; A.N., K 1672, no. 22; G. Vivoli, III, s. 155.

([155]) *Op. cit.,* s. 86 v[0] vd.

([156]) Alexandre O. Oexmelin, *Histoire des aventuriers flibustiers...,* Trévoux, 1775, c. I, s. 124-131.

([157]) V. Lamansky, *op. cit.,* s. 592, dn. 1.

([158]) Belon du Mans, s. 88 v[0].

([159]) Bkz. yukarıda I. bl. v.

([160]) Marsilya Bel Arş. BB 40 f[0] 197 vd; 19 Ağustos 1561, Sim. E[0] 13; E. Charrière, II, s. 659-661 (27 Haziran

1561), s. 799-803 (27 Eylül 1561); Bayonne, 28 Haziran 1565, A.N., K 1504 B 19, no. 34; Venedik, 18 Ağustos 1565, Sim E⁰ 1325; IX. Charles'dan Fourquevaux'ya, Orcamp 20 Ağustos 1566; Fourquevaux, s. 48-49.

([161]) G. Fisher, s. 144.

([162]) M. Sanudo'ya göre, zikr., C. Manfroni, I, s. 37. Aynı şekilde Fransa'da kral mektupları, 1496, Alfred Spont, "Les galères dans la Médeterranée de 1496 a 1518," Revue de Quest hist., 1895; Alberto Tenenti, *Cristoforo de Canal La Marine vénitienne avant Lépante*, 1962, s. 78 vd. Venedik *condenatti* kadırgalarına ancak 1542'den itibaren sahip olacaktır, *ibid.*, s. 82.

([163]) Relacion de lo de Tremeti (1574). Tremeti adaları Napoli krallığının Adriyatik sahillerinde kilit konumundadırlar... Simances E⁰ 1333. "Despues dela perdida de Rodas multiplicandose los corsarios en el mar Adriatico...".

([164]) *Relazione di Soriano*, s. 54.

([165]) *Op. cit.*, s. 158.

([166]) C. Duro, *op. cit.*, II, s. 16'da denilidği gibi 1558'de değil. 1562'de Majorca'yı üs edinen Francisco de Soto adlı birinin benzeri korsanlıkları, D. de Haedo, *op. cit.*, s. 163 v⁰.

([167]) Madrid, 13 Haziran 1567, Simancas E⁰ 333.

([168]) Relacion del tercero viaje q. ha hecho Juan Phelipe Romano a Argel (1595), Simancas E⁰ 342.

([169]) Valencia kral naibinden II. Felipe'ye, Valencia 30 Temmuz 1594, Sim. E⁰ 341.

([170]) Salomone Marino, *in, A. st. sic.*, XXXVII, s. 18-19, korsanlık yapan bir Trapani fırkatası, 17 Kasım 1595, Simancas E⁰ 1158.

([171]) Amat di S. Filippo, *2Misc. di storia italiana*, 1895, s. 49.

([172]) D. de Haedo, *op. cit.*, s. 44.

([173]) C.'nin haberi, Ekim 1568.

([174]) D. de Haedo, s. 160 v⁰; Pera, 9 Nisan 1561, A.d.S. Venedik, Senato Secreta, Costantinopoli, 3/C, Venedik, 22 Mart 1561, Sim E⁰ 1324, f⁰ 83.

([175]) Venedik, 27 Eylül 1559, Sim. E⁰ 1323.

([176]) A. de Herrera, *Historia general del mundo..., Madrid, 1601, I, s. 15.*

([177]) *Ibid.*

([178]) Pera, 13 Temmuz 1560, A.d.S., Venedik, Sena Secreta Cost., 2/B f⁰ 253.

([179]) Baron de Busbec, *op.c it.*, II, s. 279, 1556'ya dorğu.

([180]) J.B.E. Jurien de la Gravière, *Les Chevaliers de Malte...*, 1887, I, s, 168-18.

([181]) *Ibid.*, s. 63-64 ve Simancas E⁰ 15050, f⁰ 27, 28 Mayıs 1562.

([182]) *Ibid.*, s. 64.

([183]) Messina'dan haber, 1 Hizaran 1563, Simancas E⁰ 1052, f⁰ 189.

([184]) Per Lre (= lettere) di Messina, 7 Mayıs 1564, Sim. E⁰ 1383.

([185]) G. Mecati, II, s. 723.

([186]) G. Viovli, III, s. 3.

([187]) Dan'el Barbaro'dan *Doge*'ye, Pera 28 Mart 1964, A.d.S. Venedik, Senato Secreta 4/D.

([188]) Bkz. dn. 194.

([189]) Silva'dan II. Felipe'ye, V, 10 Eylül 1574, Simances E⁰ 1333.

([190]) *Cavalieri di San Stefano...*, Piza, 1928.

([191]) Venedik inzibatı açısından, 1592'den itibaren Cerigo gözetleme yerinin önemli rolü, E. Albèri, III, V, s. 430, Cerigo'daki Venedik koruması Türk seyrüseferini korumayı başarmıştır. Cigala denilen Cerigo "...fanale e lanterna dell'Arcipelago e la lingua e la spia di tutti gli andamenti turcheschi...".

([192]) Nota di vascelli presi (1575), A.d.S., Floransa, Mediceo 2077, f⁰ 536.

([193]) Başka örnek, 10 Aralık 1558, *Corpo dipl. port.*, VIII, s. 78.

([194]) Bu paragrafın tüm ayrıntısı 1574 tarihli bir muhtıradan alınmıştır, A.d.S., Floransa, Mediceo 1077, f⁰ 517-520 v⁰, ve 1597 tarihli bir muhtıra, *ibid.*, f⁰ 659 vd.

([195]) *Nota delli schiavi...* (1579-1580), *ibid.*, f⁰ 606 vd. ölü veya yaralı forsaların listesi, *ibid.*, f⁰ 349.

([196]) *Ibid.*, 4279, çoksayıda Cezayirli mektubu: Mustafa Ağanın, 15 Nisan 1585; Arnavut Memi'nin karısının, 20 Ekim 1586; Trablus dayısı Mehmet Paşa'nın, Haziran ve Temmuz 1587 Arnavut Memi'nin 9 Ekim 1589, *capitan general de mar y tierra deste reyno de Argel* Murat Beyin, 16 Şubat 1596 vb.

([197]) Saint-Etienne (San Stefano) kadırgaları Doğu Akdeniz'de kızılhaç taşımaktadırlar, G. Vivoli, *op. cit.*, II. Sakız Kalesi'nin zaptı, G. Mecatti, *op. cit.*, II, s. 816.

([198]) G. Vivoli, IV, s. 29-30.

([199]) Alonso de la cueva'dan III. Felipe'ye, Venedik 7 Şubat 1609, A.N., K 1679.

([200]) C. 19 Nisan 1591, A.N., K 1657 "...para guardar el Arcipielago de la inbasion de Malta..."

([201]) Berber futaları Girit'i yağmalamışlardır, H⁰ Ferro'dan *Doge*'ye, Pera 12 Kasım 1560, A.d.S. Venedik, Sen⁰ Secrate Cost., 2/B f⁰ 291 v⁰; Sim. E⁰ 1326, 12 Ağustos 1567; A.N., K 1677, 7 Temmuz 1600. XVII. yy. için Paul Masson, *op. cit.*, s. 24, 33, 380.

([202]) F^co de Vera'dan III. Felipe'ye, Venedik 10 Temmuz 1601, A.N., K 1677.

([203]) J.B. de Tassis'den Cenova'daki İspanyol elçisine, Paris 20 Temmuz 1602, A.N., K 1630.

([204]) Salomane Marino, *art. cit.*, s. 27.

([205]) Relacion sobre lo del bergantion de Pedro Lanza..., Sim. E⁰ 1336, 1577. Silva4dan II. Felipe'ye,

Venedik 20 Kasım 1577, *ibid.*

([206]) Relacion que ha dado el embaxador de Venecia..., Sim. E[0] 1342. Belge, P. de Leyva tarafından kendi hesabına korsanlığa çıkartılan ve bunu kralın emrine rağmen yapan iki başka kalyotadan söz etmektedir.

([207]) Marcantonio Colonna'da II. Felipe'ye, Messina 10 Temmuz 1578, Sim. E[0] 1148.

([208]) F[co] de Vera'dan III. Felipe'ye, Venedik 5 Şubat 1601, A.N., K 1677. Uzun ve önemli savunu.

([209]) V. Lamansky, *op. cit.,* s. 578 (1588), ayrıca s. 592, 599, 601-602. Ruma halkın suç ortaklığı.

([210]) G. Berchet, *op. cit.,* s. 130 ve 139.

([211]) Simancas E[0] 138, 7 Temmuz 1559.

([212]) El Prior y los Consules de Sevilla'dan II. Felipe'ye, 7 Mayıs 1561, Sim. E[0] 140.

([213]) *Op. cit.,* s. 69.

([214]) A.d.S., Napoli, Farnesiane, fas. II, g, f[0] 271, 28 Haziran 1561, Sim. E[0] 1126, 29 Hizaran 1561; J. Nicot, *op. cit.,* s. 70, 17 Ağustos 1561.

([215]) Limoges piskoposundan krala, Madrid 12 Ağustos 1561, B.N., Paris, Fr. 16103, f[0] 33 vd.

([216]) Relacion de lo que ha hecho Dragut, 15-30 Eylül, 1563, Sim. E[0] 1127.

([217]) Simancas E[0] 1052, f[0] 182.

([218]) *Ibid.,* E[0] 1392, 18 Eylül 1563.

([219]) *Ibid.*

([220]) Simancas E[0] 1052, f[0] 212.

([221]) *Ibid.,* Napoli kral naibinden G.A. Doria'ya, 20 Eylül 1563.

([222]) *Ibid.,* f[0] 214, 9 Eylül 1563.

([223]) *Ibid.,* f[0] 217, 10 Eylül 1563.

([224]) *Ibid.,* E 1393, 24 Mayıs 1564.

([225]) Oysel'den IX. Charles'a, Roma 4 Mayıs 1564, E. Charrière, II, s. 775, not.

([226]) *Op. cit.,* II, s. 69, 7 Nisan.

([227]) Sim. E[0] 1132; Prescaire'den II. Felipe'ye, 18 Haziran 1569.

([228]) Fourquevaux, I, 90.

([229]) *Ibid.,* s. 122.

([230]) *Ibid.,* s. 135.

([231]) Simancas E[0] 1052, f[0] 184.

([232]) Pedro de Salazar, *Hispania victrix,* 1570, s. I v[0].

([233]) Zikr., C. Duro, II, s. 45-46.

([234]) Zikr., H. Forneron, I, s. 351-52.

([235]) 3 Temmuz 1561, Sim. E[0] 1051, f[0] 108.

([236]) H. Forneron, *op. cit.,* I, s. 365; Campana, II, XII, s. 87 ve v[0]; Pietro Egidi, Emmanuele Filiberto, II, s. 27'de 1 Haziran tarihini, Campana da 31 Mayısı vermektedirler. Uluç Ali tarafından yönetilen akın. Haber İspanya'ya ulaşıyor, Maquelo'dan II. Felipe'ye, Toledo 12 Temmuz 1560, Simancas E[0] 139.

([237]) Figueroa'dan II. Felipe'ye, Cenova 19 Hizaran 1560, Sim. E[0] 139.

([238]) A.d.S. Cenova, L.M. Spagna 3. 2312.

([239]) Avisos de Marsella, 2 Mayıs 1564, Sim. E[0] 1393.

([240]) Marcantonio Colonna'dan II. Felipe'ye, Messina 26 Haziran 1578, Sim. E[0] 1148.

([241]) E. Albèri, II, v, s. 469.

([242]) II. Felipe'ye, Palermo 6 Haziran 1582, Simancas E[0] 1150, "... el mar lleno de corsarios...".

([243]) Marsilya Bel. Arş. BB 46, f[0] 91 vd.

([244]) *Ibid.,* f[0] 228 vd.

([245]) *Ibid.,* BB 52, f[0] 10 ve 10 v[0], f[0] 29.

([246]) A.d.S. Venedik, Cinque Savii, 26.

([247]) A. de Capmany, s. 226-27; IV, Ek, s. 86; A.d.S., Floransa, Mediceo 4903, Madrid 3 Haziran 1572.

([248]) F. Corridore, *op. cit.,* s. 21. Korsika'da yüzyılın sonunda 61 köy tahrib edilmiş veya yakılmıştır. Casanova, *Histoire de l'Eglise Corse,* 1931, s. 102.

([249]) *Op. cit.,* s. 153.

([250]) *Op. cit.,* s. 158.

([251]) Bkz. yukarıda.

([252]) Bkz. aşağıda.

([253]) O. Eck, *op. cit.,* s. 139 vd. Bu paragrafın tamamı için, G. Fisher, *op. cit., passim* ve s. 96 vd.

([254]) E. Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale,* Paris, 1891, III, s. 189.

([255]) G. Fisher, s. 174.

([256]) S. Bono, s. 361 ve dn. 21.

([257]) *Ibid.,* s. 89.

([258]) 20 Kasım, A. Ballesteros, y Beretta, *op. cit.,* IV, 1, s. 485.

([259]) *Historia tragico-maritimo, Nossa Senhora de Conceycao,* s. 38.

([260]) H. Watjen, s. 138, dn. 2; Paul Masson, s. 380.

(261) S. Bono, s. 178.
(262) J. Denucé, s. 20, hatta Barbarosluların (Türklerin) karşısında daha sonraları olduğu gibi.
(263) Bkz. yukarıda
(264) G. Fisher, s. 186.
(265) *Ibid.*, s. 138.
(266) *Naufrages... 1592-1609*, 1959.
(267) *Ibid.*, s. 27 vd.
(268) Zorluk özellikle *nisbi* önemlerin ölçülmesindedir. Bu soruna başka bir kitapta yanaşıyorum: *Capitalisme et civilisation matérielle XV^e-XVIII^e siècles*, c. I, bl. I. XVI. yy'ın bir rakam dizisini yakından izlemek, başka bir *merdiven* bulmaktır. Herşey buna bağımlı olacaktır.
(269) Salvatore Bono, "Genovesi schiavi in Algeri barbaressa," *Bollettin o Ligustico*, 1953; "La pirateria nel Mediterranéeo, Romagnuoli schiavi dei Barbareschi," *La Pié, Rassegna d'illustrazione romagnuolo*, 1953.
(270) G. La Mantia, *art. cit.*, s. 203.
(271) R. Russo, s. 575-578. Bedel karşılığı esir alma konusunda yayınlanmamış muazzam bir belge yığını.
(272) A.d.S. Cenova, M^0 del R^0 değli Schiavi, Atti, 659.
(273) *Ibid.*, 14 ve 15 Mayıs 1601, 2.532 liret üzerinden sigorta, % 4'e (iki sigortacı).
(274) *Ibid., çok sayıda belge ve örnek olarak, Giacomo Sorli'den Filippo Lomellini'ye, Tunus 7 Kasım 1600.*
(275) J. Nicot, *op. cit.*, s. 25, 21 Eylül 1559.
(276) Q. Grandchamp, I, s. 43, 26 Ağustos 1592.
(277) Relacion del tercer viaje que ha hecho J. Phelipe Romano a Argel (1594), Simancas E^0 342.
(278) G. Atkinson, s. 133.
(279) Örneğin Valencialılara yapılan müdafaa, 4 Ocak 1589, B.N., Esp. 60, f^0 441 ve v^0. *Mercaderias no prohibidas*'da hiç de daha az sık olmayan bir şekilde sayılmaktadır, 17 Temmuz 1582, Simancas E^0 329, I.
(280) *H. tragico-maritima...*, s. 19.
(281) Carmelo Trasselli, "Noti preliminari su Ragusei in Sicilia," yayınlanmamış makale, s. 32 (daktilo).

NOTLAR 8. KISIM

(1) Gaston Imbert, *Des mouvements de longue durée Kondratieff,* 1959 ve özellikle s. 24 vd.

(2) Ruggiero Romano, *art. cit.,* 1962.

(3) Herşeyden önce Giuseppe Aleati ile ortak yazılan makale, "Il trend economico nello stato di Milano durante i secoli XVI e XVII il caso di Pavia," *B.S.P.S.P.,* 1950.

(4) *Les Paysans de Languedoc...*

(5) *Une croissance: la Basse Provence rurale (fin du XVI^e siècle-1789), 1961. René Baehrel 1690 kopuşunu* düşünüyor; bu daha 1660'lar civarında açık değil midir? Bkz. Emmanuel Le Roy Ladurie, "Voies nouvelles pour l'histoire rurale (XVI^e-XVIII^e siècles)," *Etudes rurales,* 1964, s. 92-93.

(6) *Art. cit.,* 1955.

(7) Bana gönderdiği 11 Ağustos 1964 tarihli mektup.

(8) Bir önceki dn.

(9) *Akdeniz...,* 1. yay., s. 613, 1095, 1096-97, "1550-1580 arasında bir B safhası, sonra da 1580-1610 arasında Akdeniz'in son iktişamı olarak bir A safhasının ortaya çıkıp çıkmadığını bilmiyorum".

(10) *Les mouvements de longue durée des prix,* 1935. Rennes Hukuk Fakültesinde savunulan tez, Gaston Imbert'in özetine bkz, s. 20.

(11) *Il problema del trend secolare nelle fluttuazioni dei prezzi,* 1935: uzun yükseliş 1510'da başlayacak ve 1635 (Fransa) veya 1650'de (İngiltere) geri dönecektir.

(12) Örneğin, A.d.S. Venedik, Notatio di Collegio 12, f^o 32 v^o, 18 Kasım 1475; 13, f^o 17, 14 Kasım 1482; 14, f^o 9, 10 Şubat 1490.

(13) *Ibid,* 9, f^o 26 v^o, 12 Ağustos 1445.

(14) A.d.S. Venedik, Senato Terra, 4, f^o 107 v^o, 25 Mayıs 1459.

(15) *Ibid.,* 12, f^o 42 v^o, 18 Şubat 1494.

(16) *Ibid.,* 15, f^o 115, 3 Kasım 1495, saat *quasi fornito*'dur, yalnızca *fabricar il loco* kalmıştır.

(17) *Ibid.,* 12, f^o 115, 3 Kasım 1495, saat *quasifornito*'dur, yalnızca *fabricar il loco* kalmıştır.

(18) Bkz. yukarıda.

(19) Gilles Caster, *Le commerce du pastel et de l'épicerie à Toulouse (1450-1561),* 1962, s. 31, 383.

(20) Deyim Ernest Labrousse'a aittir.

(21) Bkz. yukarıda "İmparatorluklar".

(22) Gaston Imbert, S. 181 vd.

(23) Pierre Chaunu, *op. cit., Conjoncture,* I, s. 255 vd. Tamamen Amerika'ya özgü olması gereken gerileme, *ibid.,* s. 429 vd.

(24) Frank Spooner, s. 8 vd.

(25) Pierre Chaunu, "Surle front de l'histoire des prix au XVI^e siècle: de la mercuriale":

(26) Bkz. I. cilt.

(27) Domenico Sella, *art. cit.,* 1957, s. 29-45.

(28) Bkz. I. cilt

(29) Bkz. I. cilt.

(30) Bkz. I. cilt.

(31) Bkz. I. cilt.

(32) Fernand Braudel, *art. cit. in. Revue Africaine,* 1928.

(33) Pierre Chaunu'nunun çok zengin ve tartışılabilir güzel makalelelerini düşünüyorum, "Séville et la 'Belgique', 1555-1648," *Revue du Nord,* 1960; "le renversement de la tendence majeure des prix et des activités aux XVII^e siècle, Problèmes de fait et de méthode," *Studi in onere di Amintore Fanfani,* 1962; Minorites et conjoncture, L'explusion des Morisques en 1609," *Revue Historique,* 1601; ve yukarıda 25 no'lu dn'ta zikredilen makale. Siyasal olaylar avcılığı biraz kelebek avcılığı gibidir.

(34) Roberto Lopez ve Henry A. Miskimin, "The economic depression of the Renaissance," *The Economic History Review,* XIV, no. 3, Nisan 1962, s. 115-126.

(35) Bkz. I. cilt. Ömer Lütfü Barkan ve Traian Stoianovich, "Factors in the decline of Ottoman Society in the Balkans," *Slavic Review,* 1962, işaretleri.

NOTLAR 2. BÖLÜM

(1) R. Busch-Zantner, *op. cit.*

NOTLAR 1. KISIM

(1) Meaux'ya kadar ulaşan imparatorluk askerlerinin akınından sonra, Ernest Lavisse, *Hist. de France,* V, 2, s. 116. 18 Eylül, Jean Dumont, *Corps universel diplomatique,* Amsterdam, 1726-31, IV, 2, s. 280-87, S. Romanin'in yanlış olarak yazdığı gibi 18 Kasım değil, *Storia documentata di Venezia,* Venedik, 1853-1861, VI, s. 212.

(2) A.E. Esp, 224, Felipe'den Juan de Vega'ya, Madrid 5 Aralık 1545, Romalılarla Padişah arasındaki ateş-kese dair, f° 342. Ateş-kesin 1547'de yenilenmesi hk., B.N., Paris, Ital., 227.

(3) E. Lavisse, *op. cit.,* V, 2, s. 117; Georg Mentz, *Deutsche Geschichte, 1493-1618,* Tübingen, 1913, s. 227.

(4) *Ibid.,* s. 117 (8 Haziran), Henri Hauser ve Augustin Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne,* 2. yay., 946, s. 468.

(5) Osmanlı donanmasının başına atanması (1533) ve ölüm tarihi hk., Ch-André Julien, *H. de l'Afrique du Nord,* Paris, 1931, s. 521 Hayatı hk. bazen çok doğru, çok renkli, romanlaştırılmış kitap, Paul Achard, *La vie extraordinaire des frères Barberousse, corsaires et rois d'Alger,* Paris, 1939.

(6) O. de Selve, *op. cit.,* s. 95; S. Romanin, VI, s. 23.

(7) E. Lavisse, V, 2, s. 122; S. Romanin, VI, s. 222; O. de Selve, s. 124 ve 126.

(8) C. Capasso, "Barbarossa e Carlo V," *Riv. St. It.,* 1932, s. 169-209.

(9) *Ibid.,* s. 172 ve dn. 1; C. Manfront *Storia della Marna italiana.* Roma, 1896, s. 325 vd.; Hermann Cardauns, *Von Nizza bis Crépy,* 1923, s. 24 ve 29; C. Capasso, *Paolo III,* Messina, 1924, s. 452; Alberto Guglielmotti, *La guerra dei pirati e la marina pontifica dal 1500 al 1560,* Floransa, 1876, c. II, s. 5 vd.

(10) E. Lavisse, V, 2, s. 112.

(11) N. Iorga, *G. des osm. Reiches,* Gotha, 1903-1913, III, s. 76 vd. Türk siyasetinin Batı'daki tavrı ile Asya'daki karmaşalar hk., *ibid.,* s. 116 vd.

(12) *Ibid.,* s. 117.

(13) Bkz. I. cilt.

(14) Bkz. II. cilt yukarıda.

(15) Bkz. I. cilt.

(16) *Hispania victrix,* Medina del Campo, 1570.

(17) Charles Monchicourt, "Episodes de la carrière tunisienne de Dragut, 1550-1551," *Rev. Tun.,* 1917, Jean Moret'nin maceraları hk., ayr. bas., s. 7 vol.

(18) *Ibid.,* s. 11. Turgut'un hayatı hak. Türk tarihçi Ali Rıza Seyfi, *Turgut Reis,* 2. yay; İstanbul, 1910 (yeni harflerle, 1932).

(19) *Ibid.,* s. 11.

(20) *Archivio storico ital.,* c. IX, s. 124 (24 Mart 1550).

(21) F. Braudel, "Les Espagnols et l'Afrique du Nord de 1492 à 1577," *Revue Africaine,* 1928, s. 352 vd.

(22) Carl Lanz, *Correspondenz des Kaisers Karl V,* Leipzig, 1846, III, s. 3-4 (12 Nisan 1550).

(23) *Arch. st. ital.,* IX, s. 124 (20 Nisan 1550).

(24) *Ibid. s. 126-27.*

(25) *Ibid.* s. 125.

(26) *Ibid.* s. 126-27.

(27) *Ibid.* s. 127 (11 Mayıs 1550).

([28]) Ibid.
([29]) *Ibid.* s. 129-130 (10 Haziran 1550).
([30]) *Ibid.* s. 132 (5 Temmuz 1550).
([31]) *Ibid.* s. 131 (16 Haziran 1550).
([32]) E. Mercier'nin hatalarının tersine, *Hist de l Afrique septentrionale,* Paris, 1891, s. 72.
([33]) *Arch. St. İt.,* c. IX, s. 132; C. Monchicourt, s.12.
([34]) A.S., Floransa, Mediceo 2077, f° 45.
([35]) Africa valisi ile şeyh Süleyman bin Said arasındaki anlaşma; 19 Mart 1551, Sim. E° 1193.
([36]) E. Pélissier de Reynaud, *Mém historiques et géographiques,* Paris, 1844, s. 83.
([37]) Charles Monchicourt, "Etudes Kairouanaises, " l. ks., "Kairouan sous le Cahabbia," *Revue Tunisienne,* 1932, s. 1-91 ve 307-343; 1933, s. 285-319.
([38]) İspanya'daki birliklerin tahliyesi, Alphonse Rousseau, *Annales Tunisiennes,* Cezayir, 1864, s. 25, bu yanlıştır; E. Pelissier de Reynaud, s. 83; Charles Féraud, *Annales Tripolitaines,* Paris, 1927, s. 56.
([39]) C. Lanz, *op. cit.,* III, s. 9-11.
([40]) S. Romanin, *op. cit.* VI, s. 214; 13 Aralık 1545, P. Richard, *H. des Conciles,* Paris, 1930, c. IX, 1, s. 222.
([41]) P. Richard, IX, 1, s. 214.
([42]) *Ibid.,* s. 209 vd.
([43]) *Ibid.,* s. 214 ve Buschbell, "Die sendung des Pedro Marquina...," *Span Forsch der Görresgeselschaft,* Münster, 1928, I, 10, s. 311 vd. 1547'de tavizler, J.J. Döllinger, *Dokumente zur Geschichte Karls V...,* Regensburg, 1862, s. 72 vd.
([44]) Zikr. Buschbell, *art. cit.,* s. 316.
([45]) S. Romanin, *op. cit.,* VI, s. 221, Lorenzo Contarini'nin 1548 tarihli muhtırasına göre.
([46]) Georg Mentz, *op. cit.,* s. 209.
([47]) G. de Leva, *Storia documentata di Carlo V...,* Venedik, 1863-1881, III, s. 320 vd.
([48]) Joseph Lortz, *Die Reformation in Deutschland,* B.risgauüzeri-Friburg, 1941, II, s. 264, dn. 1.
([49]) Domenico Morosino ve Fco Badoer'den *doge*'ye, Augsburg 15 Eylül 1550, G. Turba, *Venetianische Depeschen,* I, 2, s. 451 vd.
([50]) *Ibid.,* s. 478, Augsburg, 30 Kasım 1550.
([51]) *Ibid.,* s. 509, Augsburg, 15 Şubat 1551.
([52]) B.N., Paris, Ital. 227, S. Romanin, VI, s. 214.
([53]) 1548 Martından beri, bkz., Germaine Ganier, *La politique du Connétable Anne de Montmorency,* Le Havre, 1957.
([54]) P. Richard, *op. cit.,* IX, 1, s. 439.
([55]) Ayrıntı sık sık zikredilmiştir, Fernand Hayward, *Histoire de la Maison de Savoie,* 1941, II, s. 12.
([56]) Juan Christoval Calvette de Estrella, *El felicisimo viaje del... Principe don Felipe,* Anvers, 1552.
([57]) L. Pfandi, *Philippe II,* s. 170.
([58]) *Ibid.,* s. 161.
([59]) C. Lanz, *op. cit.,* III, s. 20.
([60]) F. Auguste Mignet, *Charles Quint, son abdication et sa mort,* Paris, 1868, s. 39 ve dn. 1.
([61]) 6 Ekim 1551 kararnamesi, Simancas Capitulaciones con la casa de Austria, 4.
([62]) Ranke ile birlikte, bunun Avusturya diplomasininin şaheserlerinden biri olduğunu söyleyelim.
([63]) L. Pfandi, *Philippe II,* s. 159.
([64]) Venedikli Mocenigo 1548'de, *ibid,* s. 199.
([65]) V. Carlos'tan Ferdinando'ya, Münih 15 Ağustos 1551; C. Lanz, III, 68-71.
([66]) A.N., 1489; W. Oneken, *op. cit.,* XII (Portekizce), s. 1047; S. Romanin, VI, s. 224.
([67]) A.N., K 1489.
([68]) *Ibid.*
([69]) A. Simon Renard, 27 Ocak 1559, *ibid.*
([70]) M[lle] Ganier'nin çalışmasından yararlanıyorum.
([71]) A.N., K 1489 kopya.
([72]) *Ibid.,* Poissy, 25 Nisan 1550, İspanyolca çeviri çözüm, not.
([73]) Oran bölgesinin bunun tarafından istilası hk, 17 Ağustos 1550 tarihli haber, *Al xarije passa en Argel con un gruesso exercito por conquistar..., ibid.*
([74]) *Ibid.,* Simon Renard'dan Bohemya kral ve kraliçesine, 31 Ağustos 1550.
([75]) *Ibid.*
([76]) Ibid.
([77]) Hep aynı kotada, A.N., K 1489.
([78]) Fano'dan III. Julius'a, 15 Temmuz 1551, *Nunt.-Berichte aus Deutschland,* Berlin, 1901, I, 12, s. 44 vd.
([79]) 1530'dan beri. Kent 1510'da Pedro Navarro tarafından alınmıştır, F. Braudel, *art. cit., in, Revue Africaine, s. 223.*
([80]) C. Monchicourt, *art. cit. in , Rev. Tunisienne,* 1917, s. 317-24.
([81]) Giacoma. Bosio, *I Cavalieri gerosolimitani a Tripoli negli anni 1530-31;* S. Aurigemma, 1937, s. 129.

([82]) J.W. Zinkeisen, II, 869.

([83]) G. Bosio, *ibid., s. 164.*

([84]) G. Turba, *op. cit.,* 12, s. 507, Augsburg 10 Şubat 1551.

([85]) Papalık temsilcisinden III. Julius'a, Augsburg 15 Temmuz 1551 "*... hora si starâ aspettando dove ella botta, benché sicredo che habbia a fare la impresa de Affrica. Sua Maesta aspetta parimente con sommo desiderio veder quel che Francia fará con questa armate...*" *N.- Berichte aus Deutschland,* I, 12, s. 44 vd.

([86]) G.Bosio, *op. cit.,* s. 164.

([87]) E. Rossi, Il domine degli Spagnuoli e dei Cavalieri di Malta a Tripoli, Airoldi, 1937, s. 70; Charles Féraud, *Ann. Trip., s. 40'da 6.000; C. Monchicourt, "Dragut, amiral turc," Rev. Tun,* 1930, ayr. bas. s. 5'de 5.000; Giovanni Francesco Bela, *Melite Illustrato,* zikr. Julius Beloch, *op. cit., I, s. 165'te 6.000 demektedirler.*

([88]) Bu ayrıntılar hk., C. Féraud, *op. cit.,* özellikle, s. yo, Olmedes'in pintiliği hakkında, s. Rossi ve G. Bosio, *op. cit.*

([89]) Kuşatmanın öyküsüne ilişkin olarak, zikredilen eserlerin dışında, Salomone Marino, "I siciliani nelle guerre contro l'in fideli nel secola XVI," *A. Storico Siciliano,* XXXVII, s. 1-29; C. Manfroni, *op. cit.,* s. 43-44; Jean Chesneau, *Voyagede Monsieur d'Aramon dans le Levamt,* 1887, s. 52; Nicolas de Nicolay, *Navig. et pérégrinations...,* 1576, s. 44.

([90]) Simon Renard'dan V. Carlos'a, 5 Ağustos 1551, A.N., K 1489.

([91]) Ibid.

([92]) Simon Renard'dan Felipe'ye, Orléans 5 Ağustos 1551, A.N., K 1489.

([93]) Bkz. dn. 90.

([94]) Simon Renard'dan S.A'e, Blois 11 Nisan 1551, A.N., K. 1489.

([95]) J.W. Zinkeisen, II, s. 869.

([96]) Valencia 15 Ağustos 1551, *Collección de documentos ineditos* (kıs. *CODOIN*), V, 117.

([97]) Malta, 24 Ağustos 1551, Guillaume Ribier, *Lettres et mémoires d'Etat,* Paris, 1666, s. 387-89.

([98]) M. Tridon, *Simon Renard, ses ambassades, ses négociations, sa lutte avec le cardinal Granvelle,* Besançon, 1882, s. 54.

([99]) *Ibid.,* s. 55 ve 65, II. Henri'nin elçileri başpiskopos Marillac ve Bassefontaine başrahibidir.

([100]) S. Romanin, VI, s. 225.

([101]) Antoine de Bourbon'dan M.D'Humières'e, Coucy 8 Eylül 1551, *Lettres d'Antoine de Bourbon,* yay. Rochambeau markisi, 1877, s. 26 ve dn. 2.

([102]) Felipe'den Simon Renard'a, Toro 27 Eylül 1551, A.N., K 1489. mın.

([103]) *Ibid.*

([104]) Avisos del embassador de Francia, Eylül 1551, A.n., K 1489.

([105]) W. Oncken, *op. cit.,* XVII, s. 1064, 3 ve 5 Ekim 1551.

([106]) Eduard Fueter, *Geschichte des europäischen Staatensystems,* Münih, 1919, s. 321.

([107]) Macaristan kraliçesi Marie'den Arras piskoposuna, 5 Ekim 1551, C. Lanz, *op. cit.,* III, s. 81-82.

([108]) Burada olaylar imparatorluk askerlerinin aleyhine dönmektedir, Fe[0] Badoer'den *Doge*'ye, Viyana 22 Ekim 1551, G. Turba, *Venet Depeschen,* I, 2, s. 518 vd. Temeşvar Türkler tarafından tehtid edilmektedir.

([109]) Camaiani'den III. Julius'a, Brixen 28 Ekim 1551, *Nunt.-Ber. aus Deutschland,* Dizi I, 12, s. 91 vd; Fano'dan Montepulciano'ya, Innsbruck 6 Kasun 1551, *ibid.,* s. 97 vd, 14 Aralık 1551, *ibid.,* s. 111.

([110]) V. Carlos'tan Felipe'ye, Villach 9 Haziran 1552, J.J. Döllinger, *op. cit.,* s. 200 vd.

([111]) E. Lavisse, V, 2, s. 149; G. Zeller, *La Réunion de Metz à la France,, 1552-1648,* 2 cilt, Paris-Strasbourg, 1927, I, s. 31-36, 285-9, 305-6.

([112]) E. Lavisse, V, 2, s. 150.

([113]) G. Zeller, *Le siège de Metz par Charles Quint, oct-déc 1552,* Nancy, 1943.

([114]) J.W. Zinkeisen, *op. cit.,* II, 873.

([115]) V. Carlos tarafından onaylanan anlaşma, Innsbruck 10 Mayıs, 1552, Simancas, *Patronato Real,* no. 1527.

([116]) S. Romanin, VI, s. 226, Henri Hauser, *Prépondérance espagnole,* 2. yay, 1940, s. 475.

([117]) Bütün bu tarihler için, C. Monchicourt, *art.. cit.,* s. 6, E. Charrière, *op. cit.,* II, s. 167, 169, 179-181, 182 dn., 200, 201'e atıflar. Ponza bozgunu hk., Edouard Petit, *André Doria, un amiral condottiere au XVIe siècle,* 1887, s. 321, Terracine bozgununu izleyen gecede Türkler asker dolu 7 kadırgayı ele geçirmişlerdir, C. Manfroni, *op. cit.,* III, s. 382.

([118]) *CODOIN,* V, s. 123.

([119]) C. Monchicourt, *art. cit.,* s. 7.

([120]) Relacion del viaje de las galeras de Francia despues del ultimo aviso, t.y. (25 Ağustos Perşembe veya 25 Eylül 1552), A.N., K 1489. Venediğin reddi, S. Romanin, *op. cit.,* VI, 226, bu konuda belgeler, V. Camansky op. *cit.,* Cenova ve Napoli'nin muhtemel direnmelerinde güçlükler, C. Manfroni, III, s. 382-383.

([121]) 11 Temmuz 1553, W. Oncken, *op. cit.,* XII, 1084.

([122]) Richard Ehrenberg, *Das zeitalter der Fugger,* Jena, 1896, I, s. 152-54.

([123]) G. Turba, I, 2, s. 526, Innsbruck, 13 Mayıs 1552.

([124]) Bkz. I. cilt.

([125]) G. Zeller, *L'organisation défensive des frontières du Nord et de l'est au XVIIe siècle,* Nancy-Paris-

Strasbourg, 1928, s. 4.

([126]) *La prépondérance espagnole,* s. 475.

([127]) Zikr. H. Hauser, bir önceki dn.

([128]) Henry Joly, *La Corse française au XVIe siècle,* Lyon, 1942, s. 55.

([129]) D. de Haedo, *Epitome de los Reyes de Argel,* f° 66 v° vd.

([130]) C. Lane, *op. cit.,* III, s. 576, G. de Ribier, *op. cit.,* II, s. 436.

([131]) C. Manifroni, III, s. 386.

([132]) Paul de Termes'den Montmorency'ye, Castiglione della Pescara 23 Ağustos 1553, B.N., Paris, Fr. 20642, f° 165, kopya, zikr. H. Joly, s. 55.

([133]) J. Chesneau, *Le voyage de M. d'Aramon,* s. 161.

([134]) H. Joly, *op. cit.,* 53. Biraz da Fransız toprağı sayılan Napoli krallığındaki yağmalardan kaçınmak için, yolun değiştirilmesi.

([135]) *Ibid.,* s. 385, C. Monchicourt, *art. cit.*

([136]) R. Hakluyt, *The principal navigations..,* II, s. 112.

([137]) Tomasseo, *Proemio alla lettere di Pasquale Paoli,* s. CLIII, zikr. H. Joly, *op. cit.,* s. 28.

([138]) H. Joly, s. 8.

([139]) *Ibid.,* s. 9.

([140]) *Ibid.,* s. 71 ve 72.

([141]) *Ibid.,* s. 117.

([142]) *Ibid.,* s. 14, dn. 1.

([143]) 17'sinde, H. Joly, s. 106, Manfroni, III, s. 389'da denildiği gibi 27'sinde değil.

([144]) W. Ocken, XII, s. 1086, 6 Temmuz.

([145]) Da Mula'dan *Doge*'ye, Brüksel 29 Temmuz 1553, G. Turba, *op. cit.,* I, 2, s. 617. Mary Tudor'un İngiltere kraliçesi olarak tanınması hk., *Reconocimiento de Maria Tudor por Reina d'Inglaterra,* Simancas E° 505-506, f° 7.

([146]) Enrique Pacheco y de Leiva, "Grave error politico de Carlos I," *Rev. de Archivos, Bibl. y Museos,* 1921, s. 60-84.

([147]) Granvelle'den Renard'a, 14 Temmuz 1553, zikr., M. Tridon, *op. cit.,* s. 85.

([148]) M. Tridon, s. 84. 1553 Kasımından itibaren sonuç alınmıştı, V. Carlos'tan Portekiz kraliçesine, Brüksel 21 Kasım 1553, *in,* E. Pacheco, *art. cit.,* s. 279-80.

([149]) W. Oncken, XII, s. 1086.

([150]) Ch. de la Roncière, *H. de la Marine française,* 1934, III, s. 491-92.

([151]) Da Mula'dan *Doge*'ye, Brüksel 30 Aralık 1553, G. Turba, I, 2, s. 640.

([152]) V. Carlos'tan Felipe'ye, 1 Ocak 1554, A.E. Esp. 229, f° 79. Soranzo'nun İngiltere'deki tavrı hk., da Mula, 2 Mart 1554, G. Turba, I, 2, s. 645, dn. 2.

([153]) Ahırlar Nazırından Paris kardinaline (Roma'da), Paris 3 Şubat 1554, A.N., K 1489 (İtalyanca nüsha), Simon Renard'dan V. Carlos'a, Londra 29 Ocak 1554, A.E. Esp. 229, f° 79; Aynı kişiler arasında, 8 Şubat 1554, f° 80; 19 Şubat 1554, Mart 1554, *ibid.; CODOIN,* III, s. 458.

([154]) E. Lavisse, *op. cit.,* V, 2, s. 158.

([155]) Bu nedenle Calais yakınlarına birlikler yerleştirmişlerdir, Ahırlar Nazırından Paris Kardinaline, Paris, 3 Şubat 1554, İtalyanca nüsha, A.N., K 1489.

([156]) V. Carlos'tan Felipe'ye, Brüksel 13 Mart 1554, A.E. Esp. 229, f° 81, 21 Mart 1554, f° 82; 1 Nisan 1554, f° 83; 3 Nisan 1554, f° 842. Da Mula'dan *Doge*'ye, Brüksel 20 Mayıs 1554, G. Turba, I, 2, s. 648 vd.

([157]) E. Lavisse, V, 2, s. 137.

([158]) Avisos de Francia, Nantes 26 Haziran 1552, A.N., K 1489.

([159]) Avisos de Francia, 3 Nisan 1554, A.d.S. Floransa, Mediceo 424, f° 5, zikr., H. Joly, s. 119.

([160]) H. Joly, s. 118.

([161]) C. Manfroni, III, s. 392 ve E. Charrière, *op. cit.*'E atıflar.

([162]) H. Joly, s. 122.

([163]) Bu harekâtlar sırasında Leone Strozzi ölmüştür.

([164]) C. Manfroni, III, 391.

([165]) *Ibid.,* s. 392; E. Charrière, *Négociations.., II, s. 351.*

([166]) Sarria markisinden prenses Jeanne'a, Roma 22 Kasun 1555, J.J. Döllinger, s. 214-16.

([167]) Kışın Ceneviz filosu ininden çıkmıştır. Kendine teslim edilen 12 kadırgadan, Gian Andrea Doria, daha işin başında, yani Ocakta, 9 tanesini kaybetmiştir; 1556 başındaki bu olayın nedeni Korsika kıyılarındaki bir *libeccio* darbesidir, C. Manfroni, III, s. 394.

([168]) Lucien Romier, *Les origines politiques des guerres de religion,* Paris, 1914, II, s. 393-440.

([169]) Coggiola, "Ascanio della Corna", s. 114, dn 1, Aralık 1555.

([170]) D. de Haedo, Epitome..., f° 68 ve 68 v°.

([171]) Bkz. aşağıda.

([172]) Paul Wintzer, "Bougie, place forte espagnole," *B. Soc. géogr. d'Alger,* 1932, s. 185-222, özellikle s. 204 vd, s. 221.

([173]) DiegoSuarez, *Hist del maestre ultimo que fue de Montesa...*, Madrid, 1889, s. 106-107.

([174]) Luis de Cabrera, *Felipe II, Roy de Espana,* Madrid, 1877, I, s. 42.

([175]) Peticiones del Cardenal de Toledo para la jornado de Argey y Bugia y Conquista de Africa, Simancas E[0] 511-513.

([176]) Paule Wintzer, s. 221. Lehinde, Diego Suarez, s. 107.

([177]) Alba dükünden prenses Jeanne'a, 29 Mart 1556, Simancas E[0] 1049, f[0] 11.

([178]) G. Mecatti, *Storia eronologica della città di Firenze,* II, s. 697.

([179]) Coggiola, "Ascanio...," s. 97.

([180]) H. Joly, s. 122; S. Romanin, VI, s. 230.

([181]) H. Joly, s. 120.

([182]) Simancas P[0] Real, no 1538, 13 Ekim 1555, Coggiola, s. 246.

([183]) Felipe'den prenses Jeanne'a, Windsor 9 Ağustos 1554, A.E. Esp. 229, f[0] 84, *Viaje de Felipe II (sic) à Inglaterra quando en 1555 fué a casar con la Reina Da* Maria, *CODOIN,* I, s. 564.

([184]) Bu noktada tarihleri kesin olarak saptamak güçtür. 25 Temmuz 1554'de V. Carlos'un Napoli krallığından vazgeçme belgesinin aslı, naip Figueroa tarafından Felipe'ye sunulmuşu (Simancas E[0] 3636, 25 Temmuz 1554, G. Mecati, II, 693). Aynı yılın 2 Ekiminde III. Julius Napoli ve Sicilya krallıkların yetki belgelerini Felipe'ye devretmiş (Simancas E[0] 3638, 23 Ekim 1554), sonra 18 Kasımda Papa ona Sicilya ve Kudüs krallıklarını fief olarak devretmiştir (Sim. E[0] 1533, Roma 18 Kasım 1554). Napoli için, Lodovico Bianchini, *Della storia delle finanze del Regno di Napoli,* 1839, s. 52-53. V. Carlos'un Sicilya krallığından vazgeçmesi, ona göre 16 Ocak 1556 tarihli olmalıdır, fakat bu vazgeçme "Carlos et Joana reges Castell" adına yapılmıştır, yani zorunlu olarak Deli Jeanne'ın 1555'te ölümünden önce.

([185]) Kısaltılmış anlatı için bkz., Charles Bratti, *Philippe II, roi d'Espagne,* Paris, 1912, s. 87 vd. veya L. Pfandl, s. 272 vd.

([186]) *Renuncia de Carlos V en favor de Felipe II de los reions de Castilla,* Simancas E[0] 511-513.

([187]) Örneğin Ferdinando'dan II. Felipe'ye, Viyana 24 Mayıs 1556, *CODOIN,* II, s. 421 veya V. Carlos'tan Ferdinando'ya, Brüksel 8 Ağustos 1556, *ibid.,* s. 707-9.

([188]) Bkz. I. cilt.

([189]) *CODOIN,* XCVII, s. 24.

([190]) Bu konuda H. Jdy, s. 126'da Francis Decrue de Stoutz, *Anne de Montmorency,* Paris, 1899, II, s. 1'deki kanısının tersinin gösterimi vardır.

([191]) A.d'Aubigné, *Histoire Universelle,* Paris, 1886, I, S. 125; E. Lavisse, V, 2, s. 160'ta 15 Şubat denektedir, fakat Fransa kralı ateş-kes kararını ayın 13'ünde yayınlamıştır (13 Şubat 1556, A.N., K 1489), F. Hayward, *op. cit.,* II, 18.

([192]) Ferdinando'dan V. Carlos'a, Viyana 22 Mayıs 1556, C. Lanz III, s. 69, 702.

([193]) Laredo'ya 6 Ekim 1556'da çıkacaktır, L.P. Gachard, *Retraite et mort de Charles Quint,* Brüksel, 1854, s. 137.

([194]) II. Felipe'den prenses Jeanne'a, Londra 13 Nisan 1557, A.E. Esp. 232, f[0] 232.

([195]) Badoero'dan Senato'ya, Brüksel 7 Mart 1556, Coggiola, *art. cit.,* s. 108 dn.

([196]) Navagero'dan Senato'ya, Roma 21 Şubat 1556, Coggiola, s. 232-233.

([197]) Badoero'danSenato'ya, Brüksel 1 Mart 1556, Cogiola, s. 232-233.

([198]) *Ibid.*

([199]) Bernardo Navagero'nun muhtırası, 1558, E. Albèri, *Relazioni...,* II, 3, s. 389.

([200]) Ernesto Pontieri, "Il papato el la sua funzione morale e politica in Italia durante la preponderanza spagnuola," *Arch. st. ital.,* 1938, II, 72.

([201]) E. Lavisse, V, 2, s. 163.

([202]) II. Henri'den Ottavio Farnese'ye, Fontainbleau 29 Hizaran 1536, Coggiola, s. 256-57; F. Decrue, *Anne de Montmorency,* II, s. 186.

([203]) H. Patry, "Coligny et la Papauté en 156-1557," *Bul. de soc. de l'hist. du protestantisme français,* c. 41, 1902, s. 577-585.

([204]) Alba dükü Ostia'ya 14 Kasım'da dönmüştür: *lo que refiere un hombre que fue a Francia estos dias a entenderlo que alla se hazia* (Aralık 1536), A.N., K. 1490. Ateş-kes 18 Kasında imzalanmıştır (Sim. *Patronato Real* no. 1580), 27 Aralık 1556'da yayınlanmıştır, *ibid.,* no. 1591.

([205]) *Opere,* Milano, 1806, s. 119-131, zikr. Coggida, 225 vd.

([206]) Aynı tarih, II. Felipe'den Kardinal Caraffa'ya, Sim. *Patronato Real,* no. 1614.

([207]) Örneğin, önde gelen İspanyol taraftarları olmasına rağmen topraklarını ellerinden aldığı Caraffalar olayında olduğu gibi. Napoli ile her zaman dikenli olan ilişkilerde olduğu gibi.

([208]) *Lo que contienen dos cartas del embaxador en Francia de 9 y 13 de Julio 1536,* A.N., K 1409.

([209]) D. de Haedo, f[0] 69 v[0] ve 70; Jean Cazeneuve, "Un Corse, roi d'Alger (Hassan Corso'," *Rev. Afrique Latine,* 1923, s. 397-404; *Socorro de Oran,* Sim. E[0] 511-513.

([210]) E. Lavisse, V, 2, s. 167.

([211]) *Un hombre que se envio a Francia y bolvio a Perpinan a los XXV de enero ha referido lo siguiente*-28 Ocak 1557-, A.N., K 1490. Piemonte'de 30.000 piyade, 10.000 süvari. Kenarda bir not: *todo es mentira*". Daha iyi haber alan Simon Renard (Simon Renard'dan II. Felipe'ye, 12 Ocak 1557) 12.000 kişilik toplam vermektedir,

A.N., K 1490.

([212]) Aynı mektup.

([213]) *Ibid.*

([214]) Cavi 14 Eylül 1557. *Capitulacion publica sobre la paz entre Felipe II y Paulo IV ortogado entre el duque de Alba y el Cardinal Caraffa,* Simancas *patronato Real,* no. 1626. Paliano'nun tahkimi konusunda gizli madde, *ibid.,* no. 1625.

([215]) Palmerino, Palermo B. küt., Qq D 84. 11 Eylül tarihi acaba yanlış mı?

([216]) Juan Vasquez'den V. Carlos'a, Valladolid 18 Kasım 1557, L.P. Gachard, *La retraite...,* I, belge no.. C XXI.

([217]) Paul Herre, *Papsttum und Papstwahl im Zeitalter Philipps II,* Leipzig, 1907.

([218]) Ii. Felipe'den V. Carlos'a, Beaurevoir 11 Ağustos 1557, aslı, A.N., K 1490. Bu dosyada Saint-Quentin çarpışmasına dair çok sayıda belge.

([219]) Aynı mektup.

([220]) *Ibid.*

([221]) Ii. Felipe'den Feria kontuna, 29 Haziran 1558, *CODOIN,* LXXXVIII, s. 68.

([222]) Cesareo Fernández Duro, *Armada espanola,* Madrid, 1895-1903, II, s. 9 vd. Cenova *doge* ve yöneticilerden, İspanya'daki elçileri Jacomo de Negro'ya, Cenova 23 Mayıs 1558, A.d.S. Cenova, İnghilterra, I, 2273. Fransız elçisi Vigne'in rolü hakkında, Piero'dan Floransa düküne, Venedik 22 Ocak 1558, Mediceo 2974, f° 124. Donanma olağandan daha erken gelmiştir. İstanbul'dan haber, 10 Nisan 1558, Sim E° 1049, f°40.

([223]) Pedro de Urries'den (Kalabriya valisi) Napoli kral naibine, 7 Haziran 1558, Simancas E° 1049, f° 43. Ayın 13'ünde zaptedilecektir, sonra Reggio'nun yağmalanması C. Manfroni, III, s. 401.

([224]) *Instruction data Magco Coste misso ad classem Truchorum pro rebus publicis,* Cenova, 20 Haziran 1558, aslı A.d.S., Cenova, Costantinopoli 1558-65, I. 2169. C. Manfroni, III, s. 401, dn. bana başka bir kopya zikrediliyormuş gibi geliyor.

([225]) Torre del Greco'nun önünden geçmiştir, Sigüenza kardinalinden S.A.'ne, Roma, 16 Haziran 1558, Sim. E° 1889, f° 142, A.E. Esp. 290, f° 27.

([226]) Don Juan Manrique'den S.A.'ne, Napoli 26 Haziran 1558, Sim E° 1049, f° 41.

([227]) C. Fernandez Duro, *Armada Espanola,* II, s. 11.

([228]) *Ibid.,* s. 12.

([229]) G. Turba, I, 3, s. 81, dn. 3.

([230]) Mario de Cavali'den *Doge*'ye, Pera 16 Aralık 1558, A.d.S., Venedik, Senato Secreta, Cost., Filza 2 B, f° 102.

([231]) Le traité dé Cateau-Cambrêsis, 1889.

([232]) *Les origines...,* Paris, 1913-1914.

([233]) Guy de Brémond d'Ars, *Le père de Mme de Rambouillet, Jean de Vivanne, so vie et ses ambassades,* Paris, 1884, s. 14; Lucien Romier, *Origines..,* II, kitap V, bl. II, s. 83-86; B.N., OC 1534, f° 93 v.s.

([234]) Elizabeth'den II. Felipe'ye, Westminster 3 Ekim 1558, A.N., K 1491, B 10, no. 110 (Latince).

([235]) Baron A. Ruble, *op. cit,* s. 55.

([236]) III. Henri'ye, 25 Eylül 1574, kopya, Sim. E° 1241.

([237]) *Op. cit.,* VII, s. 198, 205.

([238]) T.A. d'Aubigné, I, s. 41.

([239]) "Aracılığınızla Fransa ve İngiltere'nin ırsi savaşı uzun bir barışa dönüştürmelerini istemektedirler".

([240]) *Apuntamientos para embiar a Espana* (t.y. Mayıs-Haziran 1559), Simancas E° 137, f° 95-97. Bu önemli belgenin bir nüshası, A.E., Esp. 290. *"Di gsti paesi"* toplanan önemli kişiler ve İngiltere vi İskoçya *"garbuglio"* su nedeniyle kralın bu kış Flandre'da kalmasını istemeleri hakkında, Minerboti'den düke, 2 Temmuz 1559, A.d.S., Floransa, Mediceo, 4029.

([241]) Alba dükünden II. Felipe'ye, Paris 26 Haziran 1559, A.N., K 1492, B 10, f° 43 dn.

([242]) Aynı kişiler arasında, Haziran 1559, *ibid., f_0 44.*

([243]) *Ibid.*

([244]) Paris, 11 Temmuz 1559, *ibid,* f° 49.

([245]) J. Dureng, "La complicité d'Angleterre dans le complot d'Amboise," *Rev. Hist. mod.,* c. VI, s. 248 vd; Lucien Romier, *La conjuration Amboise,* 3. yay., s. 73; E. Charrière, II, s. 595.

([246]) Ruy Gomez ve Alba dükünden II. Felipe'ye, Paris 8 Temmuz 1559, A.N., K 1492, f° 48, II. Henri kayıp.

([247]) L.P. Gachard, II, s. 122 vd, 27 Mayıs 1555.

([248]) *Ibid.,* s. 124, Macaristan kraliçesinden Arras piskoposuna, 29 Mayıs 1556.

([249]) *Ibid.,* I, s. XLI vd; s. 342-52; II, s. CXXXVII vd, s. 390.

([250]) *Historiae de rebus Hispaniae...,* devamın Manuel José de Medrano tarafından yazılan I. cildi (tek bu yayınlanmıştır), Madrid, 1741.

([251]) Hataların sık olduğunu ve kronolojinin genellikle yanlış olduğunu ilâve edelim. II. Felipe 25 Ağustosta Flessingue'den gemiye binmiş, 8 Eylülde Caredo'da karaya çıkmıştır. Kral Campana'ya gitmek için 27'sinde, Gregorio Leti için 26'sında yelken açmıştır. Soy zincirleri Robertson ve Prescott'dan başlayan modern tarihçiler bu eski verileri iktibas etmişlerdir.

([252]) Bu yolculukların özeti, C. Bratli, *op. cit.,* s. 188, dn. 280 ve s. 101-102.

([253]) *Essai sur l'administration de la Castille au XVIe siècle,* 1860, s. 43-44.

([254]) E. Albèri, I, f, s. 293 vd, Temmuz 1546.

([255]) M. Philippson, *Ein Ministerium unter Philipp II. Kardinal Granvella am spanischen Hofe,* 1576-86, 1895.

([256]) Bkz.: C. Perez-Bustamente, "Las instruccones de Felipe II à Juan Bautista de Tassis," *Rev. de la Biblioteca, Archivio y Museio,* C.V, 1928, s. 241-58.

([257]) Simancas E[0] 343.

([258]) Louis Paris, *op. cit.,* s. 42, dn. 1.

([259]) *Ibid., s. 42.*

([260]) İşte Jean de Candenesse'in kısa öyküsü: "...Saint-Barthélemy günü olan 23 Ağustos Perşembe Majesteleri Sonbourg'da akşam yemeğini yedi; ve yemekten sonra Felessinhe'e geldi. Ve gece 11 civarında teknesine bindi ve Cumaya kadar gemide kaldı. O gün sabah saat 9 civarında Alçak Ülkeler prens ve senyörleri kraldan ve herkesten izin aldılar, doğal krallarının kendilerini terkettiğini görünce hepsi ağladılar ve içlerini çektiler... Ve öğlene doğru Parma düşesi yanında oğlu prens ve birçok diğer senyör olduğu halde kraldan izin almaya geldi. Ve akşama doğru Majesteleri yelken açtı ve Dunkerque, Calais ve Douvre açığındaki boğazlardan ve tehlikelerden iyi rüzgâr sayesinde kolayca geçti, Wich Adası'nın yakınındaki kanala kadar seyretti. Ispanya denizine girince, 15 gündür denizde olan bizler sükünete kavuştuk. Ve 8 Eylülde Majesteleri ve tekneler Laredo Limanı'na girdiler, majesteleri burada karaya çıktı ve kilisede pazar ayinine katılıp, kentte 10 gün kaldı. Hava patlatığından hiçbir gemi limana giremiyordu. Ve Cumartesi majesteleri Laredo'dan öğleden sonra 1 civarında yola çıktı, karadan Laredo'ya yarım fersahtan daha az uzak olan Colibre'ye gidecekti. Bu sırada öyle bir fırtına çıktı ki, limanda demerli tekneler dayanamayıp battılar veya alabora oldular; insanların ve teknelerin kaybına acıyla baktık. Ve diğerleri denize açılmak zorunda kaldılar. Karada ağaçlar köklerinden sökülmekte ve evlerin çatıları uçmaktaydı ve fırtına gün ve gece boyunca sürdü..." *in,* L.P. Gachard ve Piot, *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas,* 1876-1822, IV, s. 68 vd.

([261]) İşte Ardinghelli'nin tanıklığının özeti: Ardinghelli Zelanda'da II. Felipe'nin yolculuklarına katılmakta, onunla bağlantıyı sağlamaktadır. 23 Ağustosta Marguerite de Parme'a II. Felipe'ye veda etmeye gelmesi için haber vermiştir. 25'inde gemiye binince, yolda gemilere rastlayınca, prensin sağlık haberlerini göndermek için bu fırsatlardan yararlanmaktadır. 26 Ağustosta Calais ile Douvres arasında herşeyin iyi gitiğini ve kumullardan geçilirken seyrüseferin güvenliği için gemiye kılavuz alındığını bildirmektedir. 27'sinde, II. Felipe'nin Wight Adası'na varmadan önce değerli kılavuzları salmak istemediğini yazmıştır. Belki de kral seyrin yavaşlığından sorumludur, rüzgâr çıkmıştır fakat hükümdar *hourque*'lardan ayrılmak istememektedir, aksi olsaydı tekneler fazladan otuz fersak gitmiş olacaklardı. Vardığı sonuca göre, "yolculuk bütün tehlikeli yerler aşıldıktan sonra rahat hale gelecektir, sekiz gün sonra İspanya'ya varmayı umuyoruz". Yolda rastlanılan bir İspanyol kayığı, 31 tarihli bir mektup getirmiştir. Yolculuk çok güzel bir havada sürmektedir. "Bu gece kanaldan çıkacağız...". Mektuplar sonra, 8 Eylüle kadar kesilmektedir. O gün Ardinghelli şöyle yazmaktadır: "Tanrıya şükürler olsun, nihayet onun sayesinde sağ salim Laredo'ya ulaştık. İngiliz kanalından çıktıktan sonra hava o kadar değişken oldu ki, denizcileri birçok kereler yanıltı, bazen *boncee,* bazen de ters rüzgârlar yüzünden şaşırdık, fakat Allaha şükür fırtına çıkmadı. Nihayet dün akşam bir *mistral* çıktı ve bizi karaya götürdü...". Gene Laredo'dan (limanı ancak ayın 14'ünde terkedecektir). Ardinghelli ayın 10'unda şöyle yazmaktadır: "dünkü Cumartesi (9 Eylül) günün ortasında denizde öyle müthiş bir fırtına patladı ki, karada olmak büyük bir lütüftu. Limandaki tekneler güçlükle kurtulabildiler... üç tanesi tam da limanda alabora oldu, ama can ve mal kaybı olmadı. Arkada kalan *hourque*'lar büyük tehlike altındalar, şimdiye kadar onlardan haber alınamadı, bu nedenle şiddetle endişe ediyoruz..." Ancak ayın 13'ünde "Flandre filosu" "geçen fırtınadan zarar görmeden limana giriyordu. Herkes sevinçlidir: *hourque*'lar Felipe'ye refakateden senyörlerin hizmetkâr ve mallarını taşımaktaydılar. Ardinghelli'nin bu mektupları, Napoli Farnese Arş., Spagna fascio, 2, f[0] 186-f[0] 251.

([262]) II. Felipe'den Chantonnay'ye, 26 Eylül 1559 (klasmanda işaret edildiği üzere 1560 değil), A.N., K 1493, B 11, f[0] 100 (aslı) ".. bu krallıklara birlikte gittiğim donanma ile gelen gemilerden şimdiye kadar tek bir kayıp oldu. Bu tekne benim İtalya meclisimin naiplerinin ve sekreterlerim ile birkaç bazı hizmetkârın elbiselerini taşımaktaydı, tıpkı bu mektuba ekli bir muhtırada göreceğiniz gibi..." Bazı söylentilere göre bu gemi La Rochelle'e gitmişti. Bu kayıp gemi hk., L.P. Gachard, *Retraite...,* II, s. LVII.

([263]) G. Leti, *La vie de Philippe II,* 1679, I, s. 135.

([264]) L.P. Gachard, *Retraite...,* I, s. 122 vd.

([265]) *Actas de las Cortès de Castilla,* 1558, I.

([266]) *CODOIN,* XXVII.

([267]) *Ibid.,* s. 202.

([268]) L.P. Gachard, II, s. 401 vd., fakat özellikle klasik eserler E. Schafer ve Marcel Bataillon; E. Albèri, *op.c it.,* I, III, s. 401-402.

([269]) Juan Ortega y Rubio, *Historia de Valladolid,* 1881, II, s. 57 (ilk yakma); s. 58 (ikinci yakma); s. 64; kurbanların yarısı kralın gelişi için saklanmıştır.

([270]) C. Bratili, s. 93.

([271]) S. 555 vd. Lucien Febvre, "Une conquète de l'histoire: l'Espagne d'Erasme," *Ann d'hist. soc.,* C. XI, 1939, s. 28-42.

([272]) *Op. cit.,* s. 533 vd. Kötü danışman olan bir ekonomik gerilemeyi hesaba katmak gerekir mi? Bkz. I. cilt.

([273]) Sim. E[0] 137, f[0] 123, 124.

(274) Luis Quijada'dan II. Felipe'ye, 1 Mayıs 1558, yay. J.J. Döllinger, s. 243.

(275) Sevilla başpiskoposunun V. Carlos'a muhtırası, 2 Haziran 1558, yay. L.P. Gachard, *La Retraite...*, II, s. 417-425. Vasquez V. Carlos'a 5 Temmuz 1558'da "Allaha şükür, felâket sanıldığından daha az" diye yazıyordu, *İbid.*, s. 447-49.

(276) Marcantanio da Mula muhtırası, E. Albèri, I, 3, s. 402 vd.

(277) G ve 11 Mart 1559, E. Charrière, II, s. 563.

(278) "La primera crisis de hacienda en tiempo de Felipe II," *Revista de Espana,* I, 1868, s. 317-361.

(279) *Ibid.*

(280) *Ibid.*

(281) L.P. Gachard, I, s. 206-207, 7 Kasım 1557 ve II, s. 278-279, 15 Kasım 1557.

(282) *Ibid.*, I, s. 240-42, 5 Ocak 1558.

(283) Sim. E^0 137.

(284) L.P. Gachard, I, s. 137-39, 1 Nisan 1557; s. 148-49, 12 Mayıs 1557; bu sorunlar ve *"oficiales"* in cezalandırılması hk., A.E. Esp. 296, 8 ve 9 Haziran 1557; değerli maden yüklü bir geminin Portekiz'e götürülmesi hk., L.P. Gachard, I, s. 142-44.

(285) *Ibid.*, I, s. 172, Martin de Gaztelu'dan Juan Vasquez'e, 18 Eylül 1557.

(286) Juan A Llorente, *art. cit.*

(287) A.H.N Valencia Enkizisyonu, Libro I.

(288) *Ibid.*, kararların uygulanması hk. Barselona isteklerine dair.

(289) Bu konuda K. Haebler ve R. Ehrenberg'in klasik kitaplarına ve I. cilde bkz.

(290) Fuggerlerle olan *asiento* metni, A.d.S. Napoli, Carte Farnesiane, fas. 1634.

(291) B.N., Paris, Fr. 15875, f^0 476 ve 476 v^0.

(292) B.N., Paris , Fr. 15875, f^0 478-479.

(293) A.d.S. Napoli, Carte Farnesiane, fas. 1634.

(294) Tabii ki nisbi bir sevinç, başlangıçta aynı memnuniyetsizlik. Borcun üçte biri iptal edilmiştir, geri kalanı da % 20'lik *Juras* olarak ödenmiştir, Felipe'den prenses Jeanne'a, 26 Haziran 1559, Sim. E^0 137, f^0 121.

(295) Aynı kişiler, Brüksel 26 Haziran 1559, Sim E^0 137, f^0 123, 124.

(296) Sim. E^0 137, 13 Temmuz 1559.

(297) Manuel Danvila, *El poder civil en Espana,* Madrid; 1885, v, s. 364 vd.

(298) *Ibid.*, V, 346 vd.

(299) Burgos (10 Şubat 1559), Sevilla (Sim. E^0 137), Guadalajara'dan (B.N., Paris, Esp. 278, f^0 13-14, 5 Kasım 1557) olduğu gibi.

(300) Granada'nın sahtekârlık konusu olan toprakları hk. yapılan soruşturmaya ilişkin olarak, yalnızca sorgucu Dr. Sanctiago," oydor de Valladolid'in adını biliyorum, bu kişi II. Felipe'nin bir mektubunu prenses Jeanne'a vermiştir, 29 Temmuz 1559, Sim E^0 518, f^0 20, 21. II. Felipe'nin başka bir mektubunda sadece sözü edilmektedir, 27 Nisan 1559, Sim. E^0 137, f^0 139.

(301) Bu konuda prenses Jeanne'ın cevabına bkz., 27 Nisan 1959, Sim E^0 137, f^0 139; M. Danvila, V, S. 372.

(302) Sim. E^0 137.

(303) Bir sonraki dn.

(304) 13 Temmuz 1559, Sim E^0 137.

(305) Bu kişinin elçiliği hk. çok sayıda işaret (Kardinal Granvelle'in kâğıtlarında söylendiği gibi Lasco değil de, Valasco, *Papiers d'Etat,* V, s. 454) örneğin II. Felipe'in prensese yazdığı, Brüksel 10 Haziran 1559 tarihli mektupta elçilikten sözedilmektedir, Sim. E^0 137, ve 20 Mayıs tarihli mektup, *ibid,* f^0 116.

(306) Granvelle, V, s. 606.

(307) L.P. Gachard, II, s. LII-LIV; M. Danvila, V, s. 351 (1557).

(308) Granvelle, s. 641-644.

(309) *Ibid.*, Toledo, 27 Aralık 1559, s. 672.

(310) Yeni İspanya kraliçesinin.

(311) Burada II. Felipe'nin tasarladığı Alçak Ülkeler yolculuğu (1566-68) ima edilmektedir, *Actes de las Cortes de Castilla,* III, s. 15-24.

(312) Prensesin ona 14 Temmuz 1559'da yolladığı mektubun kenarına II. Felipe'nin notu, Sim E^0 137. Bu mektupun isteğim üzerine, o sıralar Simancas başarşivcisi olan D. Miguel Bordonau tarafından gerçekliği teyid edilmiştir.

NOTLAR 2. KISIM

(1) *Instrucción de loque vos el Reverendo padre obispo del Aguila habéis de decir a la Majestad del Serenissimo Rey é Emperador, nuestro muy caro y muy amado tio donde de presente os enviamos,* Brüksel, 21 Mayıs 1558, *CODOIN,* XCVIII, s. 6-10.

(2) "Türkün sarayı hakkında bilgisi ve casusu olan" ve görevlendirilmediği halde İstanbul'da havayı koklayan kişiye gelince, bunun Sakızlılarla akrabalığı olan bir Cenevizli, Francisco de Franchis Tortorino olduğundan hiçbir kuşku yoktur. 1558 yazı boyunca Piyale Paşa ile rüşvet ilişkilerine girdikten sonra Cenova tarafından görevlendirilmiş ve herhalde aynı sıralar II. Felipe'nin hizmetine de önerilmiştir. Cenova arşivlerindeki güzel yazılı bir sicil Francisco de Franchis'nin yolculuğunun ayrıntılarını anlatmaktadır (Costantinopoli, 1.2169) ve konsolosluk mektupları onu bize Napoli'de ve Messina'da İspanyol otoriteleriyle güçlük içinde, sonra da Venediğe giderken göstermektedirler, A.d.S. Cenova, Napoli, Lettere Consoli, 2, 2635; Gregorio Leti, *op. cit.,* I, s. 302'de onun görevinde yanında Nicolo Gritti adında birinin bulunduğundan söz etmektedir.

(3) *CODOIN,* XCVIII, s. 53-54.

(4) Brüksel, 6 Mart 1559.

(5) Instruction del Rey a Nicolo Secco para tratar con el Turco, Brüksel, 6 Mart 1559, Simancas E° 485.

(6) Brüksel, 8 Nisan 1559, Simancas E° 1210.

(7) Selim ve Bayezid.

(8) 15 Haziran 1559, Simancas.

(9) Sessa dükünün 1, 4, 7 Aralık 1559 (4 Aralık) tarihli mektuplarının özeti, Simancas E° 1210, f° 142.

(10) 10 Ocak 1560, Simancas E° 1050, f° 9.

(11) *Doge*'ye, Viyana 25 Kasım 1559, G. Turba, *op. cit.,* I, 3, s. 108 vd.

(12) Aynı kişiler arasında, 22 Kasım 1559, *ibid.,* s. 120 vd.

(13) Kraldan Sicilya kral naibine, Brüksel 4 Nisan 1559, Sim. E° 1124, f° 304.

(14) E. Charrière, *op. cit.,* II, s. 596, dn.

(15) *Ibid.,* s. 603.

(16) Marino de Cavalli'den *Doge*'ye, Pera 18 Mart 1559, A.d.S., Venedik, Senato Secreta, Costantinopoli Filza 2/B.

(17) D. de Haedo, *op. cit.,* s. 73, 74. Kuzey Afrika'daki İspanyol siyaseti hk., *Revue Africaine,* 1928'deki makalemiz; Jean Cezenave, *Les sources de l'histoire d'Oran,* 1933.

(18) Jean Nicot, *Correspondance...,* yay., E. Falgaibolle, s. 7.

(19) Cadiz.

(20) Krala, 20 Haziran 1559, Simancas E° 485.

(21) Bu paragrafın bütün ayrıntısı hk., Charles Monchicourt, *L'expédition espagnole contre l'ile de Djerba,* Paris, özenli araştırıcılığın modeli. İlke olarak atıflarımız bu kitap için kullanılmayan kaynaklara yöneliktir.

(22) Sicilya kral naibine, aynı tarih, Simancas E° 1124, f° 300: komandor Guimeran'a talimat, aynı tarih, *ibid.,* f° 278 ve 279; Malta üstad-ı azamına, aynı tarih, *ibid.,* f° 302 vs.

(23) Don Lorenzo van der Hammeny Leon, *Don Felipe El Prudente...,* Madrid, 1526, f° 146 v°.

(24) Jean de la Valette, Provence dili konuşmaktadır, Tarikatın üstad-ı azamı (1557-1568). 1546-1549 arası Trablus valiliği de yapmıştır. G. Bosio'nun seçmelerine bkz, *I cavalieri gerosolimitami a Tripoli,* yay. S. Aurigemma, 1937, s. 271-72.

(25) *Op. cit.,* s. 82-83.

(26) Medina Celi dükünden II. Felipe'ye, 20 Temmuz 1559, Simancas E° 1, f° 204.

(27) 15 Haziran tarihli karar, rapor ayın 20'sinde.

([28]) C. Monchicourt, *op. cit.*, s. 93'de D.J. de Mendoza'nın kendi başına davrandığını düşündürtmektedir. R.B. Merriman (*op.cit.*, IV, s. 102) bir varsayım olarak, D. Juan'ın bir emir almış olabileceğini iler isürmektedir. Olgu Iı. Felipe'nin (bkz. dn. 22 ve 8) mektubuyla teyid edilmiştir. Bu konuda ve İspanya kıyılarının silahsızlandırılması hak. bkz., l'Aubespine'den krala, 20 Temmuz 1559, E. Charrière, *op. cit*, II, s. 600, dn; L. Paris, *Nég. Sous François II*, s. 24; C. Duro, *op. cit.*, II, s. 46.

([29]) A. de Herrera'nın ilginç farkına varışları, *op. cit.*, I, s. 14; 1559'dan sonra heryerde terhis sorunu ortaya konulmaktadır; sefer ertelenince bu İsyanyol egemenliğindeki İtalya'yı "Piemonte savaşından arta kalan ve ancak kâfirlere karşı kullanılabilecek olan" askerlerinden kurtarmanın bir yolu değil miydi?

([30]) II. Felipe'den kom. Guimeran'a, Gand 14 Temmuz 1559, Simancas E° 1124, f° 331.

([31]) Sicilya kral naibine, Gand 14 Temmuz 1559, Simancas E° 1124, f° 321.

([32]) Kom. Guimeran'a, Gand 7 Ağustos 1559, Simancas E° 1124, f° 330.

([33]) Figueroa'dan Prenses Jeanne'a, Cenova 7 Ağustos 1559, Simancas E° 1338, f° 162-163.

([34]) Gian Andrea Doria'dan Iı. Felipe'ye Messina 10 Ağustos 1559, Simancas E° 1124, f° 335, İtalyanca. Daha sonra G.A. Doria kralla artık sadece İspanyolca olarak mektuplaşacaktır.

([35]) Sessa dükünden krala, Milano 11 Ağustos 1559, Simancas E° 1210, f° 203.

([36]) Figueroa'dan II. Felipe'ye, Cenova 14 Eylül 1559, Simancas E° 1124, f° 336.

([37]) G.A. Doria'dan II. Felipe'ye, Messina 14 Eylül 1559, Simancas E° 1124, f° 336.

([38]) *Ibid.*

([39]) Iı. Felipe'den Medina Celi düküne, Valladolid 8 Ekim 1559, Simancas E° 1124, f° 325-326.

([40]) II. Felipe'ye, Simancas E° 1124, f° 270.

([41]) Bu yavaşlık hk. Sayılamayacak kadar çok belge, özellikle Simancas E° 1049, f° 185, 188, 189, 225, 227, 251, 272.

([42]) Gio Lomellino'dan Cenova Signoria'sına, Messina 10 Aralık 159, A.d.S. Cenova, Lettere Consoli, Napoli-Messina, 1-2634.

([43]) C. Monchicourt, s. 88.

([44]) *Ibid.*, s. 92.

([45]) Gio. Lo Mellino'dan Cenova Signoriasına, Messina 24 Ağustos 1559, bkz. dn. 42.

([46]) *Op.cit.*, I, s. 15.

([47]) Figueroa'dan Iı. Felipe'ye, Cenova 27 Ekim 1559, Simancas E° 1388, f° 16.

([48]) Marino de Cavalli'den *doge*'ye Galata 29 Ocak (1560), A.d.S., Venedik, Senato Secreta, Cost. 2/B, f° 222 v°.

([49]) C. Monchicourt, *op. cit.*, s.100.

([50]) 31 Ocak 1560'taki gibi, *C.S.P.*, VII, s. 150.

([51]) Giacomo Soranzo'dan *doge*'ye, Viyana 3 Şubat 1560, G. Turba, *op. cit.*, I, s. 134.

([52]) Messina, 3 Nisan 1560, A.d.S., Cenova, Lettere Consoli, Napoli-Messina, 1-2634.

([53]) Balyozdan *doge*'ye, Galata 30 Mart 1560, A.d.S., Venedik, Senato Secreta, Cost. 2/B.

([54]) *Memorial de D Alvaro*'ya yazdığı notlar, C. Monchicouit, s. 100. dn. 2.

([55]) 3 Nisan 1560, A.d.S. Cenova, Lettere Consoli..., 1-2634.

([56]) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, 4 Nisan 1560, Simancas E° 1050, f° 28, Medina Celi düküne, 20 Nisan, *ibid.*, f° 32, krala, 21 Nisan, 1° 32.

([57]) Krala, 5 Mayıs 1560, Simancas E° 1050, 1° 36.

([58]) *Ibid.*, f° 39.

([59]) Krala, 16 Mayıs 1560, *ibid.*, f° 40.

([60]) S. 32 ve 32 v°, zikr., C. Monchicourt, s. 109.

([61]) *Visitador* Quiroga'dan krala, Napoli 3 Haziran 1560, Simancas E° 1050, f° 63.

([62]) Machiavelli'nin oğlu tarafından bu durum iyi gözlenmiştir, C. Monchicourt, s. 111.

([61]) Cenova Signoria'sından Sauli'ye, Cenova 19. Mayıs 1560, A.d.S. Cenova, L.M. Spagna, 3.2412.

([64]) Krala, 30 Mayıs 1560, Sim. E° 485.

([65]) Alcala dükünden II. Felipe'ye, Napoli 31 Mayıs 1560, Simancas E° 1050, f° 56.

([66]) Aynı kişiler, 1 Haziran 1560, *ibid.*, f° 60.

([67]) Figueroa'nın bir mektubu, kardinal Cigala ve Cenova elçilerinin haberleri, II. Felipe'den Napoli kral naibine, 2 Haziran 1560, Simancas E° 1050, f° 63. Kayıplara ilişkin rakamlar için, Gresham, 16 Haziran 1560'ta 65 tekneden söz etmektedir. Ms. Record Office, no. 194.

([68]) Tiepolo'dan *doge*'ye, Toledo 2 Haziran 1560, *C.S.P. Venetian*, VII, s. 212-213.

([69]) *Ibid.*

([70]) *Ibid.*

([71]) II. Felipe'den Alcala düküne, Toledo 8 Haziran 1560, E° 1050, f° 96.

([72]) Barselona, 9 Haziran 1560, Sim E° 327.

([73]) D. Garcia de Toledo'dan II. Felipe'ye, Barselona 12 Haziran 1560, Simancas E° 327.

([74]) II. Felipe'den D. Garcia de Toledo'ya, 15 Haziran 1560, Simancas E° 327. D Garcia'nın cevabı, Barselona 23 Haziran, *ibid.*

([75]) Figueroa'nın mektuplarının özeti, 3, 5, 10, 12, Temmuz, Simances E° 1389.

([76]) *Ibid.*

(77) *Ibid.*
(78) Medina Celi'den krala 9 Temmuz 1560, C. Monchicourt, s. 237.
(79) Alcala dükünden II. Felipe'ye, Napoli 9 Ekim 1560, Simancas E° 1050, f° 137.
(80) Michiel'den *doge*'ye, Chartres 22 Haziran 1560, *C.S.P. Venetian,* VII, s. 228.
(81) *C.S.P. Venetian,* VII, s. 229. Alba dükünden II. Felipe'ye, Alva 19 Eylül 1560, aslı Sim. E° 139, bir nüshası vardır.
(82) B.N. Paris, Esp. 161, f° 15-21. Bkz. E. Charrière, *op. cit.,* II, s. 621-23, bir Fransız-İspanyol işbirliğine ilişkin söylentilere dair.
(83) Kraldan Limoges piskoposuna, 16 Eylül 1560, L. Paris, *op. cit.,* s. 523-530.
(84) Chantonnay'den II. Felipe'ye, 2 Şubat 1560, A.N., K 1493, f° 39; L. Romier, *La Conjuration d'Amboise,* 1923, s. 123. İspanya kraliçesinden Catherine de Médicis'ye, Eylül 1560, L. Paris, *Négoc. sous le règne de François II,* s. 510.
(85) Chantonnay'den II. Felipe'ye Melun 31 Ağustos 1560, A.N., K 1493, f° 83; 3 Eylül 1560, L. Paris, s. 506-509.
(86) 3 Temmuz 1560, *CODOIN,* XVIII, s. 155-158.
(87) Simancas E° 1389.
(88) Simancas E° 1050, f° 84.
(89) 13 Temmuz 1560, E. Charrière, II, s. 616-618.
(90) İstanbul, 17 ve 27 Temmuz 1560, *ibid.,* 618-621.
(91) Figueroa'dan S.M.'ye, Cenova 26 Temmuz, 1560, Simancas E° 1389. Düzmece olması hk., Sauli'den Cenova Cumhuriyetine, Toledo 14 Aralık 1560, A.d.S., Cenova, Lettere Ministri, Spagna 2.241 1.
(92) 6 Ağustos 1560, Simances E° 445, kopya.
(93) *Op. cit.,* II, s. 36.
(94) B.N., Madrid, Ms. 11085, 9 Nisan 1561.
(95) C. Monchicourt, s. 133; G.A. Doria Malta'ya 8 Ağustos 1560, Simancas E° 1125. Kalenin düştüğü haberi geldiğinde Trablus'a saldırmak üzeredir. Aynı kişiler, 9 Eylül 1560, *ibid.*
(96) 18 Ağustos 1560, Sim. E° 1050, f° 120.
(97) C. Monchicourt, s. 134.
(98) *Ibid.*
(99) G. Hernandez'den II. Felipe'ye, Venedik 21 Ağustos 1560, Sim. E° 1325.
(100) Korfu 4 Eylül 1560, Sim E° 1050, f° 129.
(101) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye Sim. E° 1050, f° 128.
(102) *Op. cit.,* II, s. 245 vd.
(103) R.B. Merriman, IV, s. 107.
(104) Monteleone'den krala, 30 Ağustos 1560, Simancas E° 1050, f° 121. Alcala dükünden krala, Napoli 3 Eylül 1560, *ibid.,* f° 124.
(105) Luna kontundan krala, 28 Aralık 1560, *CODOIN,* XCVIII, s. 189-192.
(106) Floransa 10 Temmuz 1560, Sim. E° 1446.
(107) G. Hernandez'den II.Felipe'ye, Venedik 20 Temmuz 1560, Sim. E° 1324, f° 47.
(108) H° Herro'dan *doge*'ye, Pera 12 Kasım 1560; A.d.S., Venedik Senato Secreta, Cost. 2/B, f° 290-91.
(109) 19 Eylül 1560, B.N., Esp. 161, f° 15-21.
(110) 9 Ekim 1560, Sim E° 1850, f° 139. J. de Mendoza'dan krala, Palamos 1 Eylül 1560, Sim. E° 327.
(111) 26 Ağustos 1560, Sim E° 1058, f° 118.
(112) C. Monchicourt, s. 237.
(113) Cagliari 25 Ağustos 1560, Sim. E° 327.
(114) *CODOIN,* VIII, s. 560.
(115) Dr. Buschia hk., A.N. Paris, dizi K, 1493, B 11, f° 111 (20, 28, 30 Eylül, 4, 8, 13 Ekim 1560)'deki bazı mektupları. Doğu Akdeniz'deki hayalci haberciler konusunda, Granvelle'den II. Felipe'ye, Napoli 31 Ocak 1572, Sim. E° 1061.
(116) *CODOIN,* XCVIII, s. 182.
(117) II. Felipe'den büyük komandör ve D.J. de Zuniga'ya, Madrid 23 Ekim 1560, Sim E° 1324, f° 48.
(118) Dolu'den Lorraine kardinaline, İstanbul 5 Mart 1561, E. Charrière, II, s. 652-53, pahalılık, sefalet, veba.
(119) *Ibid.*
(120) Raguza 2 Ocak 1561, Sim. E° 1051, f° 11.
(121) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, 6 Ocak 1561, Sim E° 1051, f° 12.
(122) Krala, Trapani, Sim. E° 1126.
(123) II. Felipe'den Majorca kral naibine, Aranjuez 28 Şubat 1561, Sim E° 328.
(124) Korfu 30 Mart 1561, Sim. E° 1051, f° 51.
(125) *Relacion que haze Antonio Doria...,* 18 Nisan 1561, Sim. E° 1051, f° 62.
(126) İstanbul 9 Nisan 1561, Sim. E° 1051, f° 54.
(127) 12, 14 Nisan 1561, Sim. E° 1051, f° 55; Liesma 16 Nisan 1561, *ibid.,* f° 56.

([128]) Alonso de la Cueva'dan Napoli kral naibine, La Goulette 17 Nisan 1561, E⁰ 1051, f⁰ 57.
([129]) Napoli kral naibinden Marcantonio Colonna'ya, Napoli 9 Mayıs 1561, Sim. E⁰ 1051, f⁰ 78.
([130]) Napoli kral naibinden II.Felipe'ye, 9 Ağustos 1561, Sim. E⁰ 1051, f⁰ 119.
([131]) Madrid 5 Eylül 1561, B.N. Paris, Fr. 16103, f⁰ 44 vd.
([132]) "Lo que se entiende de Levante.. de Corfu", 10 Ağustos 1561, Sim. E⁰ 1051, f⁰ 120.
([133]) E. Charrière, II, s. 657-58.
([134]) *Ibid.*, s. 653-54.
([135]) Sicilya kral naibinden II. Felipe'ye, Messina 8 Haziran 1561, Sim. E⁰ 1126, Napoli kral naibinden krala, Napoli 7 Temmuz 1561.
([136]) E. Charrière, II, s. 661.
([137]) H⁰ Ferro'dan *doge*'ye, Pera 10 Temmuz 1561, A.d.S., Venedik, Secreta Senato Cost. 3/C. Rüstem Paşa 9 Temmuzda ölmüştür.
([138]) Limoges piskoposundan krala, Madrid 5 Eylül 1561, B.N., Paris, Fr. 16/03, f⁰ 44 vd.
([139]) E. Charrière, II, s. 657-58.
([140]) *CODOIN,* XCII, s. 240-44.
([141]) 28 Mayıs 1562, Sim. E⁰ 1052, f⁰ 27.
([142]) Zaten Sampiero İstanbul'a ancak Ocak 1563'te varabilecektir. Çok sayıda Ceneviz belgesi, A.d.S., Cenova, Spagna, 3.2412 ve Costantinopoli 1.2169.
([143]) Napoli kral naibinden Marcantonio Colonna'ya, 24 Mayıs 1562, Sim. E⁰ 1051, f⁰ 87.
([144]) II. Felipe'den Napoli kral naibine,, 14 Temmuz 1562, Sim. E⁰ 1051, f⁰ 96.
([145]) Bkz. dn. 143.
([146]) Daniel Barbarigo'dan *doge*'ye, Pera 5 Ağustos 1562, A.d.S. Venedik, Senato Secreta 3/C; Venedik 20 Ağustos 1562, 8 yıl için ateş-kes, *CODOIN,* XCVII, s. 369-72, C. Monchicourt, s. 142.
([147]) İstanbul 30 Ağustos 1562, E. Charrière, II, s. 702-707.
([148]) 6-17 Ocak 1563, *ibid.*, s. 716-719.
([149]) II. Felipe'den Savua ve Floransa düklerine, Escorial 8 Mart 1563, Sim. E⁰ 1393.
([150]) Sim. E⁰ 1052, f⁰ 169.
([151]) Narbonne, 2 Ocak 1564, Edmond Cabié, *Ambassade en Espagne de Jean Ebrard, Seigneur de Saint-Sulpice,* Albi, 1903, s. 212.
([152]) İstanbul, 12 Şubat 1564, Sim. E⁰ 1053, f⁰ 19.
([153]) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, Napoli 17 Şubat 1564, Sim. E⁰ 1053, f⁰ 22.
([154]) II. Felipe'ye, Paris 17 Mart 1564, A.N., K. 1501, no. 486.
([155]) Saint-Sulpice'den krala, 11 Mart 1564, E. Cabié, s. 262-63.
([156]) *Ibid.*, s. 269, 29 Mayıs 1564.
([157]) Sim. E⁰ 1053, f⁰ 54.
([158]) Temmuz 1564 başı, E. Cabié, s. 270.
([159]) *Ibid.*, s. 279.
([160]) A.d.S. Cenova, L.M. Spagna, 3.2412.
([161]) *Doge*'ye, G. Turba, I, 3, S. 289-90.
([162]) Gen Didier, *Hist. d'Oran,* 1927, VI, s. 99, dn. 5'e göre Diego Suarez.
([163]) 24 Ağustos 1561, B.N., Paris, Fr. 16103.
([164]) C. Douro, II, s. 44, bkz. yukarıda 2. bl., IV. ayırım.
([165]) Limoges piskoposundan krala, 5 Eylül 1561, B.N., Paris, Fr. 16103, f⁰ 138.
([166]) Sim. E⁰ 1051, f⁰ 138.
([167]) *Ibid.*, f⁰ 139.
([168]) *Ibid.*, f⁰ 49.
([169]) Sicilya kral naibinden II. Felipe'ye, Palermo 8 Kasım 1561, Sim. E⁰ 1126.
([170]) Aynı kişiler (fişlerimde t.y.), *ibid.*
([171]) Limoges piskoposundan kraliçeye, Madrid 3 Ocak 15462, B.N., Paris, Fr. 16103, f⁰ 129 v⁰ 1562 Haziranında İspanyollar hâlâ La Goulette'tedirler. J. de Mendoza'nın seyahatnamesi..., Sim. E⁰ 1052, f⁰ 33.
([172]) Alonso de la Cueva'dan Sicilya kral naibine, 1 Mart 1562, Sim. E⁰ 1127.
([173]) Figueroa'dan II. Felipe'ye Cenova 9 Mayıs 1562, Sim. E⁰ 1391.
([174]) J. de Mendoza'nın Seyahatnamesi.., Sim E⁰ 1052, f⁰ 33; D.J. de Mendoza Palermo'dan 9 Mayıs 1562'de dönmüştür, Sim E⁰ 1127.
([175]) *Per lettere di Marsiglia,* 21 Mayıs, A.d.S. Cenova, L.M. Spagna 3.2412.
([176]) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, 4 Temmuz 1562, Sim. E⁰ 1052, f⁰ 45.
([177]) Cezayir 12 Temmuz 1562, A.d.S., Cenova, L.M. Spagna 3.2412.
([178]) Sauli'den Cenova Signoria'sına, Barselona 13 Eylül 1562, *ibid.*
([179]) Krala, La Goulette 30 Eylül 1562, Sim E⁰ 486.
([180]) Saint-Sulpice'den krala, 26 Ekim 1562, E. Cabié, s. 90.
([181]) No. 345, s. 83.
([182]) *Relacion de como se perdieron las galeşas en la Herradura,* 1562, Sim E⁰ 444, f⁰ 217; C. Duro (II, s. 47 vd)

kaynaklara inmişe benzememektedir.

([183]) J. de Figueroa'dan Napoli kral naibine, Gaete 8 Kasım 1562, Sim. E° 1052, f° 67.

([184]) C. Duro, II, s. 48.

([185]) Agostinho Gavy de Mendonça, *Historia do famoso cereo que o xarife pos a fortaleza de Mazagao no ano de 1562,* Lizbon, 1607.

([186]) C. Duro, II, s. 49.

([187]) Geleneksel söylentilere göre 3'ünde veya 4'ünde, beki 8 Nisandan önce değil. Cezayirliler bu tarihte kentten, kara tarafından iki fersak uzaktadırlar. II. Felipe'den Figueroa'ya, Segovia 18 Nisan 1563, Sim E° 1392. *Lo que ha passado en la campo de Oran y Almarçaquibir...,* Toledo 1563; Parça, B.N., Paris Oi 69.

([188]) D. de Haedo, s. 75 v°.

([189]) Alcaudete kontunun mektuplarının özeti, Mart 1563, Sim. E° 486.

([190]) *Relacion de lo que se entiende de Oran por cartas del Conde de Alcaudete de dos de Junio 1563 rescibidas a cinco del mismo,* Sim. E° 486.

([191]) *Lo que ha passando...,* B.N., Paris, Oi 69.

([192]) Kral bu ayrıntıyı 18 Nisan tarihli mektubunda hatırlamaktadır, Sim. E° 1392.

([193]) Sicilya kral naibinden II. Felipe'ye, Messina 23 Nisan 1563, Sim. E° 1127.

([194]) Madrid, 25 Nisan 1563, Sim. E° 330.

([195]) Sim. E° 1052, f° 156.

([196]) Kralın cevabına göre zikredilmiştir, bkz. bir sonraki dn.

([197]) Madrid, Sim. E° 1392.

([198]) *Ibid.*

([199]) Sim. E° 1392.

([200]) Kral naibinin II. Felipe'ye yazdığı mektuba göre, cevabi mektup 23 Temmuz 1563, Sim. E° 1052, f° 20?.

([201]) Bu konuda, R.B. Merriman, *op. cit.,* IV, s. 110'da insanüstü çabalardan sözetmektedir. Bu bir abartma değil midir?

([202]) Salazar'a göre 2'sinde, Cabrera'ya göre 6'sında, zikr: Duro, *op. cit.,* II, s. 55-59.

([203]) Gomez Verdugo'dan Francisco de Eraso'ya, 29 Ağustos 1563, Simancas E° 143, f° 117.

([204]) Samcho de Leyva'dan krala, Napoli 13 Ocak 1564, Simancas E° 1053, f° 8. Ancak sS de Leyva'nın bu sırada La Goulette'e doğru yelken açtığı bilinmektedir, kral naibinden s.M.'ye, Napoli 17 Şubat 1564, Simancas E° 1053, f° 22.

([205]) II. Felipe'den D. Garcia de Toledo'ya, Valencia Nisan 1564, *CODOIN,* XXVII, s. 398.

([206]) Malaga *proveedore*lerine emredilen şalupaların inşaına başlanıncaya kadar, *CODOIN,* XXVII, s. 410, 17 Mayıs 1564.

([207]) 12 Haziran 1564, E. Cabié, *op. cit.,* s. 270.

([208]) D. Garcia de Toledo'dan II. Felipe'ye, Napoli 13 Haziran 1564, Simancas E° 1053, f° 64.

([209]) D. Juan de Çapata'dan Eraso'ya, 15 Haziran 1564, *ibid.,* f° 63.

([210]) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, 15 Haziran 1564, *ibid.,* f° 60.

([211]) Ona D. Garcia de Toledo'nun gönderdiği bir mektubun kenarına kralın kendi elinden not, Napoli 16 Haziran 1564, Simancas E° 1053, f° 65.

([212]) J.B.E. Jurien de la Gravière, *Les chevaliers de Malte,* Paris, 1887, I, s. 98.

([213]) *Ibid.,* s. 99.

([214]) Bunlar C. Duro'nun rakamlarıdır. 29 Ağustosta Saint-Sulpice yalnızca Cadiz için 62 kadırgadan söz etmektedir (E. Cabrié, *op. cit.,* s. 291-92) ve Fransa'da 70 küsur kadırga denilmektedir, 13 Ağustos 1564, A.N., K 1502, no. 296.

([215]) J.B.E. Jurien de la Gravière, *op. cit.,* I, s. 111, dn. 1.

([216]) D. Garcia de Toledo'dan S.M.'ye, Malaga 16 Eylül 1564, *CODOIN,* XXVII, s. 527.

([217]) II. Felipe'den Figueroa'ya, 3 Ağustos 1564, Simancas E° 1393 (Fernand Braudel, *in Rev. Afr.,* 1928, s. 395, dn. 1'de verilen E° 931 yanlış dizilmiştir).

([218]) Figueroa'dan krala, Cenova 27 Haziran 1564, Simancas E° 1393.

([219]) Özellikle, doğru veya yanlış haber ve spekülasyon merkezi Venedik'te, G. Hernandez'den II. Felipe'ye, Venedik 12 Eylül 1564, Simancas E° 1325.

([220]) Aynı kişiler, *ibid.*

([221]) II. Felipe'den D. Garcia de Toledo'ya, 18 Temmuz 1564, Simancas E° 1393.

([222]) 2 Ağustos 1564, A.N., K 1502.

([223]) II. Felipe'den Figueroa'ya, 3 Ağustos 1564, Sim. E° 1393.

([224]) Sim. E° 1393.

([225]) D. Francés de Alava'dan II. Felipe'ye, 13 Ağustos 1564, A.N., K 1502, no. 96.

([226]) Nuevas de Françia... Alınması 3 Eylül 1564, Sim. E° 351.

([227]) Garces'den Floransa düküne, Madrid 22 Eylül 1564, A.d.S. Floransa, Mediceo 4897, f° 36 v°.

([228]) II. Felipe'den Floransa düküne, Madrid 23 Eylül 1564, Sim. E° 1446, f° 112.

([229]) Sauli'den Signoria'ya, Madrid 24 Eylül 1564, A.d.S. Cenova, L.M. Spagna 3.2412.

([230]) 9 Ekim, *ibid.*

([231]) II. Felipe'den Figueroa'ya, Madrid 25 Ekim 1564, Sim. E° 1393.

(232) *Ibid.*

(233) Figueroa'dan II. Felipe'ye, Cenova, 27 Ekim 1564, Sim. E° 1393.

(234) Aynı kişiler, 8 Kasım, Simancas E° 1054, f° 21.

(235) A.N., K 1502, B 18, no. 51 a.

(236) II. Felipe'den Francés de Alava'ya, 31 Aralık 1564, A.N., K 1502, B 18, no. 77.

(237) Figueroa'dan Francés de Alava'ya, Cenova 1 Aralık 1564, A.N., K 1502 B 18, no. 60.

(238) *Ibid.* Bu fırkateynlerden birinde, Barbaroslu korsanların bir geçiş sırasında yakaladıkları, Sampiero'nun dostlarından bir Korsikalı, Piovanelo da bulunmaktadır.

(239) *Ibid.*

(240) *Ibid.*

(241) Figueroa'dan II. Felipe'ye, 3 Aralık 1564, Sim. E° 1393.

(242) Aynı kişiler, 21 Aralık 1564, *ibid.*

(243) Geçerken şu delilin tadına bakalım, S.M.'den Chantonnay'e, Madrid 10 Kasım 1562, A.N., K 1496, B 14, no. 126. II. Felipe Saint-Sulpice İngiltere kraliçesine karşı kendini *por causa de las antiguas alianças* ileri süremeyeceğini açıklamıştır.

(244) Konuşma daha Eylülde başlamıştır; Limoges piskoposundan Catherine de Médicis'ye, Madrid 24 Eylül 1561, B.N., Paris, Fr. 15875, f° 194; Chantonnay'den II. Felipe'ye, St-Cloud, 21 Kasım 1561, A.N., K 1494, B 12, no. 111; Aynı kişiler, Poissy 28 Kasım 1561, *ibid.*, no. 115.

(245) G. Soranzo'dan *doge*'ye, Viyana 25 Aralık 1561, Pampelona'da Navarre kralı lehine bir komplo ortaya çıkartılmıştır, G. Turba, *op. cit.*, I, s. 195 vd.

(246) Morone'den Alba düküne, Roma 2 Kasım 1561, Joseph Susta, *Die Römische Curie und das konzil von Trient unter Pius IV*, Viyana, 1904, I, s. 259.

(247) Alba dükünden Chantonnay'e, Madrid 18 Ocak 1562, A.N., K 1496, B. 14, no. 38.

(248) Figueroa'dan II. Felipe'ye, 9 Ekim 1562, Sim. E° 1391.

(249) Saint-Sulpice'den Catherine de Médicis'ye, Madrid 25 Kasım 1562, B.N., Paris, Fr. 15877, f° 386.

(250) C. Monchicourt, s. 88.

(251) II. Felipe'den Napoli kral naibine, Toledo 8 Haziran 1560, Sim. E° 1059, f° 69.

(252) Bir Ceneviz tahmini *(Contoche si fa delle galere che S. M ta Cattca potrà metere insieme,* A.d.S. Cenova, L.M. Spagna 2.2411, 1560) ilginç bir liste sağlamaktadır: İspanya kadırgaları (20), Cenova'nın (6), Prens Doria'nın Cerbe'de olanlar hariç (6), Floransa dükünün (3), Savua dükünün (2), kont Nicolera'nın (1), Portekiz kralının (4), Paolo Santa Fiore'nin (2), "delle Solve" (23). Toplam 67, 1560 tarihli bir Sicilya belgesi (Simancas E° 1125) 74 rakamını şu aşağıdaki dökümle vermektedir: Papanın kadırgaları (2), İspanya'nın (20), Prens Doria'nın (10), Cenova'nın (8), Malta Şövalyelerinin (5), Floransa dükünün (7), Savua dükünün (6), Antonio Doria'nın (4), Cigala'nın (2), Ca' Vitelli'nin (3), Paolo Sforza'nın (2), Napoli'nin (3), Bendineli Sauli'nin (1), Stefano de Mari'nin (1).

(253) L. Bianchini, I, s. 54.

(254) Napoli kral naibinden krala, Sim. E° 1050, f° 137.

(255) Figuero'dan krala yazılan mektupların özeti, 3, 5, 10, 12 Haziran 1560, Sim. E° 1389.

(256) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, Napoli 12 Ocak 1561, Sim. E° 1051, f° 17.

(257) L. von Pastor, XVI, s. 256 ve dn. 1.

(258) *Ibid.*

(259) *Ibid., s. 257.*

(260) *Ibid.*

(261) Tiepolo'dan *doge*'ye, Toledo 26 Mart 1561, *C.S.P. Venetian,* VII, s. 305.

(262) Favara markisi Fernando de Sylva'nın talimatı..., 1 Nisan 1561, Sim. E° 1126.

(263) Sauli'den Cenova Signoria'sına, Toledo 27 Nisan 1561, A.d.S., Cenova, L.M. Spagna, 22411.

(264) Tiepolo'dan *doge*'ye, 26 Nisan 1561, *C.S.P. Venetian,* VII, s. 310.

(265) Medina Celi dükündeń Napoli kral naibine, 30 Haziran 1561, Simancas E° 1051, f° 100 nüsha.

(266) Limoges piskopusundan krala, Madrid 5 Eylül 1561, B.N., Paris, Fr. 16103, f° 44 vd. nüsha ve aynı kişiler, 12 Ağustos 1561 tarihli mektup.

(267) *Los puntos enque han hablado a S.M. Mos Dosance y el embax*or *Limoges,* Madrid 10 Aralık 1561, A.N., K 1495, B 13, no. 96.

(268) Joyeuse'den krala, Narbonne 28 Aralık 1561, B.N. Paris, Fr. 15875, f° 460.

(269) Limoges piskoposunun muhtıraları 1, 27 Ocak 1562, B.N., Paris, Fr. 163 03, f° 144 v°, nüsha.

(270) II. Felipe'den Napoli kral naibine, 14 Haziran 1562, Sim E° 1052, f°96. Filotillaların oluşumu şöyledir a) D.J. de Mendoza filotillası, 12 İspanya kadırgası (bunların 4 tanesi Sevilla *prior* ve *consul*'lerinin emrinde olmak üzere ayrılmışlardır); 6 Napoli'nin; 6 Antonia Doria'nın; 4 kont Federico Borromeo'nun; 2 Estafano Doria'nın; 2 Bendineli Sauli'nin kadırgası; b) Gian Audrea Doria filotillası, 12 Tanesi yeni *asiento*'ya uygun olarak G.A. Doria4nın; 4 Malta şövalyelerinin; 4 Marco Centurione'nin; 2 Terranova dükünün; 2 Cigala'nın kadırgası.

(271) C. Duro, II, s. 49.

(272) II. Felipe'den Savua ve Floransa düklerine, S. Lorenzo 8 Mart 1563, Sim. E° 1392.

(273) C. Duro, III, s. 67.

(274) Sancho de Leyva'dan II. Felipe'ye, Napoli 13 Ocak 1564, Simancas E° 1053, f° 8.
(275) Napoli kral naibinden krala, 15 Haziran 1564, Simancas E° 1053, f° 60.
(276) 29 Haziran 1564, *ibid.*, f° 73.
(277) J. von Hammer, VI, s. 118.
(278) C. Duro, III, s. 61, dn. 2 ve s. 62, dn. 1.
(279) *Ibid.*, s. 64, dn. 3.
(280) D.G. de Toledo'dan Eraso'ya, Malaga 17 Ağustos 1564, *CODOIN*, XXVIII,52, zikr.C. Duro, III, s. 65-66.
(281) 22 Ağustos 1564, zikr. C. Duro, III, s. 66.
(282) Napoli kadırgaları için böyledir, G. de Toledo'dan Napoli kral naibine, 23 Ocak 1565, Simancas E° 1054, f° 52.
(283) D.G. de Toledo'dan II. Felipe'ye, Gaeta 14 Aralık 1564, *CODOIN*, CI, s. 93-105.

(284) Leonardo Contarini'den *doge*'ye, Venedik 29 Aralık 1564, G. Turba I, 3, s. 289.
(285) D.G. de Toledo'dan krala, Napoli 7 Ocak 1565 *CODOIN* XXVII, s. 558.
(286) E. Charrière, II, s. 774-776.
(287) İstanbul 10 Şubat 1565, Simanca E° 1054, f° 64.
(288) Alvaro de Bazan'dan II. Felipe'ye, Oran 10 Mart 1565, Simancas E° 486, bkz. E. Cat, *Mission bibliographique en Espagne*, 1891, s. 122-126.
(289) Rodrigo Portillo'dan krala, Mers-el Kebir 13 Mart 1565, Sim. E° 485.
(290) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, 14 Mart 1565, Sim. E° 1054, f° 70.
(291) Francavilla'dan S.M.'ye, Barselona 19 Mart 1565, Sim. E° 332, II. Felipe'den Malaga *proveedore*'lerine, Madrid 30 Mart 1565, Sim E° 145.
(292) İstanbul 20 Mart, Korfu 29 Mart, Raguza 8 Nisan 1565, Sim. E° 1054, f° 71, Juriende la Gravière Ayın 22 'si demektedir, I, s. 169.
(293) 6 Nisanda Madrid'de Toskana elçisi Garces II. Felipe'ye Floransa'dan elde edilen Doğu haberlerini vermekteydi: bunlar donanmanın amacına değil de, gücüne dairdiler. Garces'den Floransa düküne, Madrid 6 Nisan 1565, A.d.S. Floransa, Mediceo, 1897, f° 88. Aynı şekilde Petremol'ün Du Ferrier'ye mektubunda, 7 Nisan 1565, E. Charrière (*op. cit.*, II, s. 783-85) donanmanın büyük kısmının ayın 30'unda İstanbul'dan ayrıldığını işaret etmekte, fakat Malta'ya mı, yoksa La Goulette'e mi yönelidğini bilmemektedir. Bu 30 Mart tarihi İstanbul kaynaklı bir haberde de verilmiştir, 8 Nisan 1565, Simancas E° 1054, f° 85.
(294) II. Felipe'den Carthagena *Dean*'ına (Alberto Clavijo, Malaga *proveedor*'u), Madrid 22 Mart 1565, Sim. E° 145.
(295) Aranjuez 7 Nisan 1565, Sim. E° 145.
(296) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, Napoli 8 Nisan 1565, Sim. E° 1054, f° 80.
(297) Aynı kişiler, Napoli 8 Nisan 1565, *ibid.*, f° 81.
(298) *Ibid.*, f° 94, Korfu'dan haber, 30 Nisan 1565.
(299) *Ibid.*
(300) J.B.E. Jurien de la Gravière, I, s. 172.
(301) *Ibid.*
(302) Simancas E° 1125.
(303) Simancas E° 1054, f° 106.
(304) Recidiba a VI de Junio, bir önceki dn'taki belgenin üzerinde yer alan not.
(305) C. Duro, III, s. 76 vd.
(306) P. Herre, s. 53, H. Kretschmayr, III, s. 48.
(307) J.B.E. Jurien de la Gravière, II, s. 140.
(308) Mayısta Alvaro de Bazan emri altında 19 kadırgaya sahiptir, Tello'dan II. Felipe'ye, Sevilla 29 Mayıs 1565, Simancas E° 145, f° 284. Daha sonra filotillası büyüyecektir, Napoli'ye 42 kadırgayla varacaktır.
(309) J.B.E. Jurien de la Gravière, II, s. 167.
(310) *Ibid.*, s. 172 vd.
(311) Por cartas del Duque de Seminara de Otranto a 29 de Ibre, 1565, sim. E° 1054, f° 207. Don Garcia Venedik adası Cerigo'dan ayrıldıktan sonra, Türk donanmasını beklemek üzere ayın 22'sinde Zanta ile Modon arasındaki boş Strafaria adasına gelmiştir, "la qual forçosamante havia de pasar por alli".
(312) J.B.E. Jurien de la Gravière, II, s. 224.
(313) Alcala dükünden II. Felipe'ye, Napoli 12 Eylül 1565, Simancas E° 1054, f° 194.
(314) Pedro d'Avila'dan G. Perez'e, Roma 22 Eylül 1565, J.J. Döllinger, s: 6239. Kardinal Pacheco gece yarısı S.M.'ye zafer haberi taşıyan bir ulak göndermiştir. Kardinal Pacheco'dan II. Felipe'ye, 23 Eylül 1565, *CODOIN*, c I, s. 106-107.
(315) İstanbul 6 Ekim 1565, Simancas E° 1054, f° 210; Pétrémol'den IX. Charles'a, İstanbul 7 Ekim 1565, E. Charrière, II, s. 804-805.
(316) Bir önceki dn.
(317) Garces'den Floransa düküne, Madrid 22 Eylül 1565, aslı İspanyolca, A.d.S. Floransa, Mediceo 4897, f° 148.

([318]) Zikr., J.B.E. Jurien de la Gravière, II, s. 201.
([319]) Kardinal Pacheco'dan II. Felipe'ye, Roma 23 Eylül 1565, *CODOIN*, CI, s. 106-107.
([320]) Fourquevaux, I, s. 10-14.
([321]) İstanbul 25 Eylül 1565, Simancas E° 1054, f° 205.
([322]) Fourquevaux, I, s. 6.
([323]) *Ibid.*, s. 13.
([324]) İstanbul 16 Aralık 1525, Simancas E° 1055, f° 14.
([325]) II. Felipe'den Figueroa'ya, 5 Kasım 1565, Sim. E° 1394.
([326]) Fourquevaux'dan krala, 21 Kasım 1565, Fourquevaux, I, s. 10-14.
([327]) A.d.S. Floransa, Mediceo 4897 *bis.*, 29 Aralık 1565, Fourquevaux, I, 36, 25 bin ekü artı 3.000 İspanyol.
([328]) Garci Hernandez'den II. Felipe'ye, Venedik 26 Temmuz 1565, Simancas E° 1325.
([329]) Saint-Sulpice, 22 Ocak 1565, E. Cabié, s. 338; II. Felipe'den Figueroa'ya, 3 Şubat 1565; Garces'den Floransa düküne, A.d.S. Floransa, Mediceo 4899, f° 64.
([330]) Bayonne 1 Temmuz 1565, A.N., K 1504, B 19, no. 46.
([331]) Luis Cabrera de Cordoba, I, s. 423, 8 ve 14 Haziran tarihlerini veriyor.
([332]) Alba dükü ve D.J. Manrique'den krala, Saint-Jean-de-Luz, 11 Haziran 1565, A.N., K 1504, B 19.
([333]) Aynı kişiler, Bayonne 28 ve 29 Haziran 1565, *ibid., no. 37 (özet).*
([334]) F.de Alava'dan II. Felipe'ye, Toulouse 7 Şubat 1565, A.N., K 1503, B 19, no. 33 a. II. Felipe'nin kendi elinden notu mektubun kenarında.
([335]) Gerçekten de yol sürelerini hesaba katmak gerekmektedir.
([336]) Saint-Sulpice'den Catherine de Médicis'ye, 16 Mart 1565, E. Cabié, s. 357-58.
([337]) Aranjuez 12 Haziran 1565, A.N., K 1504, B 19, no. 11.
([338]) Bunların hayali olmaları da mümkündür, H. Forneron, *Hist. de Philippe II.*, I, s. 322.
([339]) Bkz. dn. 333.
([340]) *Op. cit.*, I, s. 20, 25 Aralık 1565.
([341]) D. Francés de Alava'dan II. Felipe'ye, 13 Aralık 1565, aslı, A.N., K 1504, B 19, no. 95.

NOTLAR 3. KISIM

(1) Jean Héritier, *Catherine de Médicis,* 1940, s. 439.

(2) Bu biyografik ayrıntılar için, L. von Pastor, *op. cit.,* XVII, s. 37-59.

(3) Cusano'nun raporu, 26 Ocak 1566, Viyana Arş., Zikr. L. von Pastor, XVII, s. 42 ve dn. 2.

(4) *Ibid.,* s. 44.

(5) *Ibid.,* s. 45.

(6) Onun lehine yalnızca II. Felipe'nin bir müdahalesinin gölgesi olmuştur, L. Wahrmund, *Das Ausschliessungrecht (Jus exclusiva) der kath. Staaten Österreich, Frankreich und Spanien bei den Paps.twahlen,* Viyana, 1888, s. 26. Requesens'den II. Felipe'ye, Roma 7 Ocak 1566: *Ha sido ayudado y favorecido por parte de V.M.;* Luciano Serrano, *Correspondencia diplomatica entre Espana y la Samta Sede,* Madrid, 1914, I, s. 77 ve dn. 2.

(7) Requesens'den II. Felipe'ye, 5 Ocak 1565; J.J. Döllinger, I, s. 571-578, zikr. L. von Pastor, XVII, s. 11 ve 59.

(8) *Ibid.,* s. 48-49.

(9) Zasius'dan Bavyera arşidükü V. Albert'e; F. Hartlaub, *Don Juan d'Austria,* Berlin, 1940, s. 35; V. Bibi, *Maximilian II. der rätselhafte kaiser,* 1929, s. 303.

(10) V. Pius'tan II. Felipe'ye, Roma 24 Ocak 1566, L. Serrano, I, s. 111.

(11) Roma 11 Ocak 1566, *ibid.,* I, s. 90.

(12) Requesens'den krala, Roma 30 Aralık 1565, L. Serrano, I, 67.

(13) II. Felipe'den Chantonnay'ye, Madrid 16 Ocak 1566; *CODOIN,* CI, s. 119-123; F. de Alava'ya, Madrid 16 Ocak 1566, A.N., K 1505, B 20, no. 65; Nobili'den prense, Madrid 18 Ocak 1566, A.d.S. Floransa, Mediceo, 4897 *bis;* aynı kişiler, 21 Ocak 1566, *ibid.*

(14) Toskana ajanı gibi, 15 Ocak 1566, bir önceki dn.

(15) Nobili'nin 18 Ocak ve 16 Şubat 1566 tarihli mektupları; 17 Ocak 1566, Fourquevaux, I, s. 47; 22 Ocak, s. 47-48; 11 Şubat, s. 52.

(16) I, s. 61.

(17) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, 23 Ocak 1566, Simancas E° 1055, f° 11. *Prior* D. Antonio de Toledo'ya talimat, 18 Şubat 1566, Sim. E° 1131.

(18) Napoli kral naibine mektup, 23 Ocak 1566 (bkz. önceki dn.) Garcia de Toledo'dan Napoli kral naibine, Napoli 2 Şubat 1566, Simancas E° 1055, f° 24; Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, Napoli 16 Nisan 1566, Simancas E° 1055, f° 103, Napoli'de Sicilya krallığı hesabına inşa edilecek onbeş kadırga hakkında. Bunlardan sekizi Cenova'da inşa ettirilemez miydi?

(19) Simancas E° 1055, f° 7.

(20) *Ibid., "...por el Damubio a hazer fabricar barcones ya hazer warcias para pasar los exercitaos".*

(21) İstanbul haberi, 27 Şubat 1566, Simances E° 1055, f° 53.

(22) *Ibid.,* Korfu haberi, 28 Şubat, Cesare de Palma ve Annibale Prototico'nun mektuplarından, Simancas. E° 1055, f° 49; bu haber Türk sularını terketmeyecek olan yalnızca 80-90 kadırgadan söz etmektedir. Sakız haberi, 1 Mart 1566, Sim. E° 1055, f° 59; Korfu haberi, 16 Mart 1566, Sim. E° 1055, f° 67,68; Yalnızca bir İstanbul, 15 Mart 1566 ve İnebahtı haberi, 25 Mart, Simancas E° 1055, f° 54, 130 kadırgadan söz etmektedir.

(23) Oysa Macaristan savaşı Viyana üzerine bir yürüyüşle başlayacağını hiçbir zaman olmadığı kadar belli etmekteydi, Raguza haberi, 26 Şubat 1566, Simancas E° 1055, f° 61. 15 Martta İstanbul'dan, Sofya'ya birlik intikali haberi verilmekteydi, Sim. E° 1055, f° 64. Ayın 16'sında Korfu'dan, sipahilerin Edirne'de toplandıkları ve İstanbul'da çok sayıda top döküldüğü bildirilmekteydi, *por carta de Corfu de 16 de março 1566,* Sim. E° 1055, f° 67-68.

(24) B. Ferrero'dan Cenova Cumhuriyetine, İstanbul 9 Şubat 1566, A.d.S. Cenova, Costantinopoli 22170. Korfu 16 Mart tarihli mektupla teyid edilmiştir, Simancas E° 1055, f° 67-68.

(25) L. Serrano, I, s. 184.

(26) 29 Mayıs 1566, Fourquevaux, I, s. 64.

(27) 20 Nisan 1566, Sim. E° 1055, f° 104.

(28) Raguza haberi, 27 Nisan 1566, Simancas E° 1055, f° 13. Korfu haberi, 3 Mayıs 1566, Simancas E° 1055, f° 124.

(29) İstanbul'dan gelen mektuplardan, 16 Temmuz 1566, A.d.S. Cenova, İstanbul, 22170.

(30) *Avvisi venuti conla reggia fregata de Levante dall'ysola de Corfu de dove partete alli 10 di maggio 1566,* Simancas E° 1055.

(31) Korfu 11 Temmuz, haber Ortanto'ya 12'sinde gelmiştir. Sim. E° 1055, f° 155.

(32) Bir kalyon sahibinin raporu, Sim. E° 1055, f° 163.

(33) G. Hernandez'den S.M.'ye, Venedik 1 Ağustos 1566, Simancas E° 1365. Caparso markisinden Alcala düküne, Bari 24 Temmuz 1566, Sim. 1055, f° 180.

(34) Üstad-ı azamdan II. Felipe'ye, Malta 25 Temmuz 1566, Sim. E° 1131. II. Felipe'den G.A. Doria'ya, Bosque de Segovia 11 Ağustos 1566, Sim. E° 1395.

(35) Garci Hernandez'den krala, Venedik 1 Ağustos 1566, Sim. E° 1325.

(36) Abruzzeler valisinin mektubu, 1 Ağustos 1566, Sim. E° 1055, f° 165; *Relacion de loque la armada del Turco ha hecho en el Reyno de Napoles desde que fue descubierta hasta los seys de agosto 1566,* Simancas E° 1325.

(37) *Por cartas de D. de Mendoza,* 7 Ağustos 1566, *de San Juan Redondo,* Simancas E° 1055, f° 171.

(38) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, Napoli 16 Ağustos 1566, Simancas E° 1055, f° 177; Fourquevaux, I, s. 110-11, 123.

(39) *Por cartas de J. Daça castellano de Veste* (Vasto?), 6 Ağustos 1566, Simancas E° 1055, f° 169. *Loque se entiende de la armada por carta de Bari de los 19 de agasto 1566,* Simancas E° 1055, f° 178; Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, Napoli 5 Eylül 1566, E° 1055, f° 190.

(40) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, Napoli 14 Eylül 1566, E° 1055, f° 197.

(41) Aynı kişiler, Napoli 27 Eylül 1566, *ibid.*, f° 200.

(42) Fourquevaux, I, s. 84-85, 6 Mayıs 1566; Nobili'den prense, Madrid 6 Mayıs 1566, A.d.S. Floransa, Mediceo 4897 *bis.* "...et molti dicono che Sua Maesta vuol andar sopra... Argeri et dicono che in consiglio ha parlato (II. Felipe) *di voler andar in persona benché questo io no lo credo...",* Aynı kişiler, 7 Mayıs 1566, *ibid.*

(43) G. Cappelletti, VIII, s. 373.

(44) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, Napoli 6 Ağustos 1566, Sim. E° 1055, f° 168.

(45) 7 Ağustos 1566, Sim. E° 1055, f° 170.

(46) Edmond Falgairolle, *Une expédition française à l'ile de Madère en 1556,* 1895; Nobili'den prense, Madrid 6 Ekim 1566, A.d.S. Floransa, Mediceo, 4897 *bis; Calendar of State Papers, Venet.,* VII, 12 Kasım 1566, s. 386; Montluc IX. Charles tarafından yalanlanmıştır: kraldan Fourquevaux'ya; Saint-Maur-des-Fossés 14 Kasım 1566, s. 59-60; Portekizliler saldırandır, 29 Kasım 1566, Fourquevaux, I, s. 144.

(47) Josef von Hammer-Purgstall, *Hist de l'Empire Ottoman,* Paris, 1835-1843, VI, s. 206.

(48) *Ibid.,* s. 215.

(49) Georg Mentz, *Deutsche Geschichte,* Tübingen, 1913, s. 278.

(50) G. de Silva'dan krala, Londra 29 Nisan 1566, *CODOIN, CXXXIX,* s. 308.

(51) Nobili'den prense, Madrid 23 Mart 1566, A.d.S. Floransa, Mediceo 4897 *bis.*

(52) Leonardo Contarini'den *doge*'ye, Augsburg 30 Mart 1566, G. Turba, I, 3, s. 313.

(53) Nobili'den prense, Madrid 6 Haziran 1566, A.d.S Floransa, Mediceo, 4897 *bis.*

(54) Georg Mentzs, s. 278.

(55) Leonardo Contarini'den *doge*'ye, Augsburg 1 Haziran 1566, G. Turba, I, 3, s. 320.

(56) Aynı kişiler, 20 Haziran 1566, *ibid.*, s. 324.

(57) 18 Ağustos 1566, I, s. 109.

(58) IX. Charles'dan Fourquevaux'ya, Orcamp 20 Ağustos 1566, C. Doucais, *Lettres... à M. de Fourquevaux,* s. 49.

(59) J. von Hammer, VI, s. 216.

(60) Ibid., s. 219'da Tuna'yı Chabatz'da demektedir.

(61) *Ibid.,* s. 223.

(62) *Ibid.,* s. 224.

(63) *Ibid.,* s. 231; F. Hartlaub, s. 23; bu konuda İstanbul kaynaklı yayınlanmamış çok sayıda haber, 23 Eylül 1566, Simancas E° 1055, f° 198; Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, 5 Kasım 1566, *ibid,* f° 215.

(64) Örneğin N. Iorga; örneğin Paul Herre, *Europaische Politik im Cyrischen krieg,* Leipzig, 1902, s. 8.

(65) *De Guricia primero de set^bre 1566,* Sim. E° 1395.

(66) F. de Alava'dan krala, Paris 10 Kasım 1566, A.N., K 1506. B 20, no. 76.

(67) Aynı kişiler, Paris 8 Aralık 1566, *ibid.,* no. 88 *"estar aqui algo sospechosos del Emperador paresçiendoles que hara treguas con el Turco antes que se aceba la dieta...".*

(68) Saint-Sulpice muhtırası, 27 Eylül 1566, Fourquevaux, I, s. 134.

(69) Çok zengin olduğu için biraz karışık olan şu makaleye bkz.: Pierre Chaunu, "Séville et la 'Bélgique,"

Revue du Nord, Nisan-Haziran 1960, bu makalede Alçak Ülkeler olayı İspanya imparatorluk tarihine ve Sevilla çağında uluslararası konjonktüre yerleştirilmeye çalışılmıştır.

([70]) Léon Van der Essen, *Alexandre Farnèse,* Brüksel, 1933, I, s. 125-126.

([71]) Georges Pagés, "Les paix de religion et l'Edit de Nantes," *Rev. d'hist. Mod.,* 1936, s. 393-413.

([72]) W. Platzhoff, s. 20.

([73]) L. Serrano, I, no. 122, s. 316, 12 Ağustos, zikr. B. de Meester, *Le Saint-Siège et les troubles des Pays-Bas, 1566-1572,* Louvain, 1934, s. 20-21.

([74]) Ibid., I, s. 131.

([75]) *Ibid.,* I, s. 67.

([76]) 30 Nisan, *ibid.,* I, s. 84.

([77]) *Ibid.,* I, s. 104; Nobili'den prense Madrid 11 Ağustos 1566, A.d.S. Floransa, Mediceo, 4892 *bis.*

([78]) 18 Ağustos 1566, *op. cit.,* I, s. 109.

([79]) H. Forneron, *op. cit.,* II, s. 230.

([80]) II. Felipe'den Francés de Alava'ya Bosque de Segovia 3 Ekim 1566, A.N., K 1506.

([81]) F. de Alava'dan II. Felipe'ye, Paris 21 Eylül 1566, A.N., K 1506, no. 57.

([82]) II. Felipe'nin imparatora karşı çekinceleri, Fourquevaux'dan kraliçeye, Madrid 2 Kasım 1566, Fouruevaux, *op. cit.,* III, s. 25-26. II. Felipe'nin Catherine de Médicis'ye karşı çekincelerini söylemenin gereği yoktur.

([83]) Saint-Sulpice'in haberi, 21 Eylül 1566, Fourquevaux, *op. cit.,* I, s. 133.

([84]) *Ibid.,* s. 134.

([85]) F. de Alava'dan krala, Paris 4 Ekim 1566, alınması 20 Ekim, A.N., K 1506, no. 62.

([86]) II. Felipe'den F. de Alava'ya, Aranjuez 30 Kasım 1566, A.N., K 1506, no. 87.

([87]) Fourquevaux'dan krala, Madrid 9 Aralık 1566, Fourquevaux, *op. cit.,* I, s. 147.

([88]) L. Serrano, I, s. 425-26.

([89]) Paul Herre, *op. cit.,* s. 41, Castagna'dan Alessandrino'ya, Madrid 13 Ocak 1567; Fourquevaux, *op. cit.,* I, s. 172 vd., 18 Ocak 1567.

([90]) *Ibid.,* I, s. 147.

([91]) 4 Ocak 1567, *ibid,* s. 160.

([92]) G. de Silva'dan krala, Londra 5 Ekim 1566, *CODOIN,* LXXXIX, s. 381.

([93]) Aynı kişiler, Londra 10 Aralık 1566, *ibid.,* s. 416.

([94]) Aynı kişiler, Londra 18 Aralık 1566, *ibid.,* s 427.

([95]) Anvers 24 Mayıs 1567, Van Houtte, "Un Journal manuscrit intéressant 1557-1648 les Avvisi," *Bull de la Comm Royale d'Itist.,* I, 1926, LXXXIX (4. bül), s. 375.

([96]) Fourquevaux, *op. cit.,* I, s. 166, 4 Ocak 1567.

([97]) İstanbul haberi, 10 Mart 1567, Simancas E° 1056, f° 23; Kefalonya, 24,26 Mart, 5, 10 Nisan 1567, *ibid.,* f° 34; *Copia de capitulo de carta que serive Baltasar Prototico de la Chefalonia a 10 de avril a D. Garcia de Toledo, ibid.,* f° 38; aynı kişiler, 12 Nisan 1567, f° 36; *Memoria de loque yo Juan Dorta he ententido de los goviernan en Gorgo (sic) es lo siguiente* (24 Nisan 1567), f° 45, Kefalonya, 21 Nisan, 1° 47; Korfu 28 Nisan, *ibid.,* İstanbul haberi, 17 Mayıs 1567, f° 60; Fourquevaux'dan krala, Madrid 2 Ağustos 1567, Fourquevaux, *op. cit.,* I, s. 248 *"Le Sophy ne remue rien ains envoye un sien ambassadeur aud. Ture"* İstanbul haberi, 8 Ocak 1568, Sim. E° 1056, f° 126, İran elçilerinin geldiklerine, ancak onlar görüldüklerinde inanılacaktır.

([98]) J. von Hammer, VI, s. 313-17; Chantonnay'den II. Felipe'ye, Viyana 4 Haziran 1567, *CODOIN,* CI, s. 151-52; G. Hernandez'den II. Felipe'ye, Venedik 26 Ocak 1567, Simancas E° 1326. Uzun zaman için hazırlanan ateş-kes, Fourquevaux'nun aslında önceden, 30 Haziran 1567'de bildirdiği gibi üç yıl değil de, sekiz yıl için imzalanmıştır, Fourquevaux, *op. cit.,* I, s. 219. Savaşın yavaşlaması imparatorun İspanyol *subsidio*larını talep etmesini engellememiştir, 24 Ağustos 1567, *ibid.,* I, s. 255. Erdel cephesinde ileri birlikler arasında büyük kapışma, Chantonnay'den II. Felipe'ye, Viyana 30 Ağustos 1567, *CODOIN,* CI, s. 263. Bu konuda imparatorluğun endişeleri, 20 Aralık 1567, Fourquevaux, *op. cit.,* I, 311; Nobili'den prense, 25 Aralık 1567, A.d.S. Floransa, Mediceo 4898, f° 153. *Lo quese escrive de C. por cartas de VII de março 1568.* Simancas E° 1056, f° 135, Çok Hristiyan kral, Polonya kralı ve Venediğin katılmalarıyla ateş-kesin on yıl için imzalandığı söylenmektedir.

([99]) İstanbul 10 Mart 1567, Simancas E° 1056, f° 23, Valona ve Sopatika bölgelerinde Arnavut ayaklanmaları; Korfu 28 Nisan 1567, *ibid,* f° 47, Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, 11 Mayıs 1567, Simancas E° 1056, f° 57, Ayaklanan Arnavutlar Zulati, Prokunati, Lopoze, Tribizoti... bölgelerindedirler; *de la Cimarra a XII de Junio 1567, ibid,* f° 6; Korfu 26 Aralık 1567, *ibid,* f° 131.

([100]) Yemen isyanı, İstanbul 10 Mart 1567, bkz. bir önceki dn.; *Copia de un capitulo de carta que scriva de Venecia J. Lopez en XXI de hen$_0$ 1568.* Simancas E° 1066, f° 130; İstanbul 17 Kasım 1568. Simancas E° 1057, f° 2.

([101]) *... Que el Turco attiende solo a dar se plazer y buen tiempo y a comer y a bever dexando todo el govierno en manos del primer Baxa,* İstanbul 10 Mart 1567, Simancas E° 1056, *"...que el Turco continua sus plazeres y el presume mucho que por ventura sera la destrucion deste imperie que Dios lo permita",* İstanbul 17 Mayıs 1567, Simancas E° 1056, f° 60.

([102]) *Op. cit.,* s. 24.

([103]) *Op. cit.,* s. 54. Ayrıca bkz. Vic[t] A. de la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman,* C.I, 1914, s. 204.

([104]) Garces'den prense, Madrid 13 Şubat 1566, A.d.S. Floransa, Mediceo 4897, f° 116.

([105]) İstanbul 30 Nisan 1566, Sim. E° 1395.

([106]) Sim. E° 1055, f° 77.

([107]) *Ibid.*, 76 v°.

([108]) *Relacion de loque refiere uno de los hombres que el Marques de Capurso embio a Constantinopla por orden del Duque de Alcala por octubre passado* (1567), Sim. E° 106, (f° numarası unutulmuştur).

([109]) Korfu 26 Aralık 1567, haber Lecce'ye 12 Ocak 1568'de ulaşmıştır, Sim. E° 1036, f° 131.

([110]) İstanbul 5 Mart 1567, Sim. E° 1058, f° 133".

([111]) İstanbul 17 Kasım 1568, Sim. E° 1057, f° 2.

([112]) Katalonya'da kıtlık, 3 Mayıs 1566, Sim. E° 336; Cenova'da kıtlık, Figueroa'dan II. Felipe'ye, Cenova 26 Mart 1566, Simancas E° 1395; Aragon'da, 13 Şubat 1567, Fourquevaux, *op. cit.*, III, s. 36; Sicilya'da 1567-68'de büyük tahıl ihracatı (209.518 *salme*), fakat 1568-69'da yalnızca 93.337 *salme, Relationi delli fromenti estratti del regno de Sicilia*, 1570, Sim. E° 1124 1567-68'deki büyük ihracat Akdeniz dünyasının büyük ihtiyaçlarıyla bağlantılı değil midir?

([113]) İstanbul 10 Ağustos 1567, haber Lecce'ye 20 Ekimde ulaşmıştır, Sim. E° 1056, f° 80; İstanbul 20 Ekim 1567 (ital.), *ibid.*, f° 91; İstanbul 16 Mayıs (1568), *ibid.*, f° 151. Raguza'ya karşı, Korfu haberi, 12 Haziran 1568, *ibid.*, f° 16.

([114]) Terranova dükü, Sicilya krallığı başkanından Antonio Perez'e Palermo 30 Eylül 1568, Sim. E° 1132; Pescaro'dan kraİa, Palermo 18 Ekim 1568, *ibid.*

([115]) Tunus için, 21 Mayıs 1567, Cezayir ve Cerbe'ye karşı, 15 Şubat 1567, Fourquevaux, *op. cit.*, I, s. 180, 15 Mart, *ibid.*, s. 190. 1567 Ocağından itibaren İspanyol'un Türk donanmasının gelmeyeceğine hemen hemen emin olduğunu kaydedelim, Lecce 29 Ocak 1567, Simancas E° 1056, f° 17.

([116]) Napoli kral naibinden krala, 11 Mayıs 1567, Sim E° 1056, f° 57.

([117]) Batıya doğru açılan çok sayıda *galeresa*'ya rağmen çok canlı değil.

([118]) Chantonnay'den krala, Viyana 12 Ağustos 1568, *CODOIN*, s. 469-79.

([119]) Garci Hernandez'den krala, Venedik 25 Ocak 1567, Sim E° 1326. Tiziano?

([120]) Krala, 6 Mayıs 1567, A.N., K 1508, B 21, no. 6. Pasajlar satırlararası çözülmüştür.

([121]) Fourquevaux'dan kraliçeye, Madrid 3 Mayıs 1563, Fourquevaux, *op. cit.*, III, s. 42, 8 Mayıs, I, s. 351, II. Felipe Türk-İmparatorluk ateş-kesine dahil olmayı istememiş olmalıdır.

([122]) Chantonnay'den krala, Viyana 23 Mayıs 1567, *CODOIN*, CI, s. 213-219.

([123]) II. Felipe'den Chantonnay'ye, Madrid 26 Eylül 1567, *ibid.*, s. 280-281.

([124]) Sokollu Mehmed'in Raguza yakınında Trebigni'de doğduğu bilinmektedir.

([125]) Chantonnay'den II. Felipe'ye, Viyana 28 Şubat 1568, *CODOIN*, CI, s. 378-79.

([126]) Aynı kişiler, Viyana 12 Haziran 1568, *ibid.*, s. 432-36.

([127]) II. Felipe'den Chantonnay'ye, Madrid 18 Temmuz 1568, *ibidb*, s. 450.

([128]) Madrid 24 Ağustos 1568, Faurquevaux, *op. cit.*, I, s. 256.

([129]) Nobili'den prense, Madrid Haziran 1567, A.d.S. Floransa, Mediceo 4898, f° 246; G.A. Doria'dan krala, Cadiz 26 Haziran 1567, Sim. E° 149. G.A. Doria'nın Malaga'ya varması, 11 Temmuz, *Proveeditore*'lerden II. Felipe'ye, 12 Temmuz 1567, Sim. E° 149, f° 197.

([130]) Fourquevaux'dan krala, 2 Mart 1567, Fourquevaux, *op. cit.*, I, s. 187-192.

([131]) Aynı kişiler, 4 Ocak 1567, *ibid*, I, s. 160; Napoli kral naibinden krala, 8 Ocak 1567, Simancas E° 1056, f° 11.

([132]) Bkz. bir önceki dn. 8 Ocak 1567.

([133]) 13 Şubat 1567, Fourquevaux, I, s. 177.

([134]) 18 Ocak 1567, *ibid.*, I, s. 169; IX Charles'dan Fourquevaux'ya, 25 Şubat 1567, *ibid.*, s. 83.

([135]) İsviçre kontonlarıyla zorluklar, 18, Nisan 1567, A.N., K 150, no. 90. Venedik endişeleri, Garci Hernandez'den krala, Venedik 13 Nisan 1567, Simancas E° 1326. Geçerken Cenova'ya karşı hareket edilecek midir? Madrid 15 Nisan 1567, Fourquevaux, I, s. 202-203 Lorraine dükünün endişeleri, F. de Alava'dan II. Felipe'ye, Paris 17 Nisan 1567, A.N., K 1507, no. 104.

([136]) Küçük örnek: Biri pirinç ve bakla yüklü üç Malaga teknesinin seferi, Diego Lopez de Aguilera'dan II. Felipe'ye, Simancas E° 149, f° 205.

([137]) 30 Haziran 1567, Fourquevaux, I, s. 220.

([138]) 15 Şubat 1567, *ibid.*, s. 180; Nobili'den prense, Madrid 15 Şubat 1567, A.d.S. Floransa, Mediceo 4897 *bis.* "Hieri venne avviso che nelle spiaggia di Mlaga combattute da grave tempesta sono affondate 27 tra navi et barche cariche di biscotti, d'armi, di munitioni et d'alechuni pochi soldati...".

([139]) Fourquevaux'dan krala, Madrid 15 Nisan 1567, Fourquevaux, *op.cit.*, I, s. 202. Türk gelmeyecektir, *"que no aura armada este ano* Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, Puçol 4 Nisan 1567, Simancas E° 1056, f° 31. f° 31.

([140]) Ayın 26'sı akşamı gemiye binmiştir, Alba dükünden II. Felipe'ye, Carthagena 27 Nisan, *ibid.*, s. 354. Fourquevaux, I, s. 209'da söylendiği gibi yola 17'sinde çıkmamıştır; Nobili'den prense, Madrid 3 Mayıs 1567, A.d.S. Floransa, Mediceo, 4898, f° 50 ve 50 v°; aynı kişiler, 4 Mayıs 1567, *ibid.*, 4897 *bis;* aynı kişiler, 12 Mayıs 1567, *ibid*, 4898, f° 58 ve 59 v°, *"Parti il duca d'alva di Cartagena alli 27 del passato et sperase che a questa hora sia arrivato in Italia"*.

([141]) Figueroa'dan II. Felipe'ye, Cenova 8 Ağustos 1567, Sim. E[0] 1390.

([142]) A. de Ruble, *Le traité de Cateau-Cambrésis,* s. 82.

([143]) Adam Centurione Korsika'yı Katolik krala bırakmayı önerecek kadar ileri gitmiştir, Figueroa'dan II. Felipe'ye, Cenova 8 Ağustos 1567, Sim. 1390. Önerinin yapıldığı Frgueroa bunu hemen reddetmiş ve durumu aktarmıştır.

([144]) Figueroa'dan II. Felipe'ye, Cenova 15 Mayıs 1568, simancas E[0] 1390.

([145]) Nobili'den prense, Madrid 12 Mayıs 1567, A.d.S. Floransa, Mediceo 4898; Alçak Ülkeler'deki durumun düzelmesi hk., F. de Alava'dan II. Felipe'ye, Paris 9 isan 1567, A.N., K 1507, no. 99; aynı kişiler, Paris 5 Mayıs 1567, *ibid.,* k 1508, B 21, no. 16 b; Marguerite de Parme hk. *"significale quan enteramente quedan ya en obediencia de V.M[d] todos aquellos estados sea dias loado..."* diye yazmaktadır.

([146]) 4 Ocak 1567, Fourquevaux, I, s. 156.

([147]) *Ibid.,* I, s. 165; Nobili'den düke, 7 Aralık 1566, A.d.S. Floransa, Mediceo 4898, f[0] 8, aynı haberi önceden vermektedir. Fakat Ruy Gomez manevra yapmıştır.

([148]) Castagna'dan Alessandrino'ya, Madrid 7 Ocak 1567, zikr. Paul Hèrre, s. 41. Hatta Ruy Gomez birgün çok Hristiyan'ın elçisini Fransa'nın Türk'e karşı muhtemel bir eylemi konusunda yoklayacak, sonra da görüşmeyi yarıda bırakacaktır, Fourquevaux'dan krala, 15 Nisan 1567, Fourquevaux, I, s. 204.

([149]) Fourquevaux, 18 Ocak 1967, *ibid.,* I, s. 170.

([150]) Sigismondo de Cavalli'den Venedik Signoria'sına, Madrid 7 Mayıs 1568, *C.S.P. Venetian,* VII, s. 423-24.

([151]) 23 Ocak 1567, Fourquevaux, I, s. 183. F. de Alava'dan II. Felipe'ye yazılan (Paris 23 Nisan 1567, A.N., K 1507, no. 106). kral ve danışmanlarından bahseden bu söz: *Vales cada dia cresciendo el temor de la passado de V. M[d].*

([152]) IX. Charles'dan Fourquevaux'ya, Paris 14 Kasım 1567, C. Douais, *Lettres de Charles IX à M. de Fourquevaux,* s. 129 vd., Saint-Denis zaferinin haberi. Protestanların kampında bulunan Flaman soylularının gitmeleri; Francés de Alava'dan krala, Paris 23 Ekim 1567, A.N., K 1508, B 21, no. 81.

([153]) E. Lavisse, *Histoire de France,* VI, I, s. 100.

([154]) R.B. Merriman, IV, s. 289.

([155]) Nobili'den düke, Madrid 30 Ekim 1567, A.d.S. Floransa, Mediceo 4898, f[0] 122.

([156]) Madrid 15 Nisan 1567, Fourquevaux, I, 201; Requesens'den krala, Roma 19 Nisan 1567, L. Serrano, II, s. 90.

([157]) G. de Silva'dan krala, 23 Haziran 1567, A.E. Esp 270, f[0] 175'de Protestanlara karşı liganın İtalyanca maddeleri.

([158]) L. van der Essen, I, s. 151, Campana ve Strada'ya atıflar.

([159]) Fourquevaux'dan kraliçeye, 23 Şubat 1567, Fourquevaux, III, s. 58; Granvelle'den krala, Roma 14 Mart 1967, *Correspondance,* I, s. 294. Alçak Ülkeler'den kötü haberler alınca *"tout aussitost et du soir á lendemain"* kral İtalya'ya gitmeye karar vermiştir. 24 Mayıs 1567, Fourquevaux, I, s. 191; İtalya'da kralın Flandre'a gitmeyeceği ilân edilmiştir, Granvelle'den krala, Roma 15 Nisan 1567, *Corresp.,* II, s. 382. Yolculuk Cezayir'e karşı bir seferin paravanası mıdır? Nobili'den prense, Madrid 4 Mayıs 1567, A.d.S. Floransa, Mediceo 4897 *bis;* yola çıkış kesindir, anacak Bohemya prensleri hiçbir hazırlık yapmamaktadırlar, Nobili'den prense, 18 Haziran 1567, *ibid.,* 4898, f[0] 62 ve 62 v[0] fakat aynı gün Nobili, *ibid,* f[0] 67 v[0], onların gittiklerini bildirmektedir. Yolculuk hazırlıkları, Nobili, *ibid.,* 4897 *bis,* 26 Haziran; Fourquevaux'dan kraliçeye, Madrid 30 Haziran 1567, Fourquevaux, I, s. 228, hareket emri II. Felipe tarafından verilmiştir. "bunların Kastilyalı kurnazlıkları olup olmadıklarını söyleyemeyeceğim, ama durum böyledir". II. Felipe'den Granvelle'e, Madrid 17 Temmuz 1567, A.d.S. Floransa, Mediceo 4898, f[0] 77 *"...che l'andata di sua Mta in Flandra riscalda assai et tutti questi grandi 10 dicono absolutamente...".* Fourquevaux'dan krala, Temmuz 1567 sonu, Fourquevaux, *op. cit.,* I, s. 241, II. Felipe'nin hangi denizi seçeceği bilinmemektedir, Nobili'den prense, Madrid 24 Temmuz 1567, Mediceo 4898, f[0] 75 ve 75 v[0]. Pedro Melendez Florida burnuna, krallık donanmasının komutasını almak üzere gelmiştir; Francés de Alava'dan Catherine de Médicis'ye, Paris 8 Ağustos 1567, A.N., K 1508, B 21, no. 42, Alçak Ülkeler yöneticisi krallık donanmasını karşılamak üzere tekneler göndermiştir; Granvelle'den krala, Roma 17 Ağustos 1567, yola çıkıştan sevinmektedir: "İspanya ve Flandre'da ve burada bile majestelerinin yolculuğuna inanmayan ve herbiri kendi keyfince nutuk atan çok sayıda kimse olduğundan...". zaman geçmektedir: Fourquevaux'dan kraliçeye, 21 Ağustos 1567 "ve kralın Eylülde gemiye binmesi ölmek ve yakınlarını öldürmek isteyen bir insanın umutsuz deniz yolculuğu gibi olacaktır"; G. Correr'den *doge*ye, Compiègne 4 Eylül 1567, *C.S.P. Venetian,* VII, s. 403, tüccar mektuplarına göre Katolik kral *"is not likely to arrive".* G. de Silva'dan krala, Londra 6 Eylül 1567, *CODOIN,* LXXXIX, s. 541, Fransız elçisine göre II. Felipe Corogna'dan değil de, Santander'den geçecektir. Eğer yolculuk olmazsa, Cezayir'e karşı sefer vardır. II. Felipe'nin Floransa, Ferrara, Urbino, Mantova düklerine sirküler mektubu, Madrid 22 Eylül 1567, Flandre'a artık Batı Akdeniz'den gitmeyecektir *"por sus enferme dades y por ser el camino tan trabajaso que no ha sido possible, para estar ya a la boca del invierno...".* Fourquevaux'dan krala, Madrid 23 Eylül 1567, I, s. 367, yolculuk ilkbahara ertelenmiştir. Napoli kral naibinden krala, Napoli 3 Eylül 1567, Sim E[0] 1056, f[0] 96, yolculuğun ilkbahara ertelendiğini bildiren mektubu almıştır. Nobili'den prense, 17 Kasım 1567, Mediceo 4898, f[0] 128, bütün sağduyu sahibi kişiler yolculuktan yanadırlar; aynı kişiler, *ibid.,* f[0] 137, 27 Kasım 1567, Don Diedo de Cordova ona kralın bekleme odasında, II. Felipe'nin Flandre'a İspanyol birliklerinin boşluklarını doldurucak yeterli güçle gideceğini söylemiştir. Lorraine kardinalinden II. Felipe'ye, Reims 16 Ocak 1568,

A.N., K 1509, B 22, no. 3 a, Alçak Ülkeler'den geçmeye ve sapkınları bastırmaya razı etmek için, F. de Alava'dan krala, Paris 27 Mart 1568, A.N., K 1509, B 22, no. 35 a, *todo lo de aquellos estados esta quietissimo desseando la venida de V.M[d] para el remedio dellos.*

([160]) E. Haury, "Projet d'entrevue de Catherine de Médicis et de Philippe II devant Boulogne," *Bull. de la Société acad. de Boulogne-sur-Mer,* c. VI (nüsha B.N., Paris, in-8°, Lb 33/543); Fourquevaux'dan kraliçeye, Madrid 24 Ağustos 1567, Fourquevaux, *op. cit.,* I, s. 254.

([161]) 24 Ağustos, Van Houtte, *art. cit.,* s. 376.

([162]) Bkz. dn. 159 *in fine,* F. de Alava'dan krala, 1 Mart 1568, A.N., K 1509, B 22, f° 26 Alba düküne göre daha şimdiden Alçak Ülkeler'in huzurunu işaret etmektedir.

([163]) Daha önce de söylediğimiz üzere, Viktor Bibi, *Der Tod des Don Carlos,* izlenmeye uygun değildir.

([164]) Fourquevaux'dan krala, Madrid 26 Temmuz 1568, Fourquevaux, *op. cit.,* I, s. 371. Don Carlos'un ölümü kralı birçok kaygıdan kurtarmıştır, "ve krallığından, yokluğunada komplo tehlikesi olmadan çıkabilir".

([165]) *Philippe II,* s. 128.

([166]) H. Pirenne, *H. de Belgique,* 1911, IV, s. 13. Bu dönemde Orange prensinin eylemleri II. Felipe'yi endişelendirmemektedir, II. Felipe'den F. de Alava'ya, Aran Juez 13 Mayıs 1568, A.N., K 1511, B 22, no. 31.

([167]) H. Pirenne, *ibid.,* s. 14 ve 15. Alba dükünden II. Felipe'ye zafer muktubu, Cateau-Cambrésis 23 Kasım 1568, bu mektubun heryerde kopyaları bulunmaktadır, B.N., Paris, Esp. 361; Gachard, *Correspondance de Philippe II,* II, s. 49; *CODOIN,* IV, s. 506. Orange prensinin Fransa'daki 1569 seferi hk. yayınlanmanuş belgeler, haz. Keruyn de Lettenhove, *Com. Royale d'Itistoire,* 4. dizi, 1886, XIII, s. 66-74.

([168]) Van Houtte, *art. cit.,* s. 385, 386, 16 Nisan 1569; İngiltere ile savaş söylentisi, M. de Gomiécourt'dan Çayas'a, Paris 2 Ağustos 1569, İngiltere'yle yakında savaş olacağı söylentisi, *"dize por ciertos avisos q la Reyna d'Ingleterra arma para Normandia es de temer que no sera para lo de Flandes";* Van Houtte, *art. cit.,* s. 388. Bu ağır 1569 bunalımı hk, bkz. aşağıda 2 bl. ay. II.

([169]) G. de Spes'den krala, Londra 1 Haziran 1569, *CODOIN,* XC, s. 254; aynı kişiler, *ibid.,* s. 276, Londra 5 Ağustos 1589: *"Es la falta de ageite acqui tan importante que de simiente* de rabanos sacan aceite para adereszar la lana..".

([170]) B.N. Madrid, MS. 1750, f° 281-283. İngiltere sorunun tümü hk. O. de Törne'nün güzel kitabı, *Don Juan d'Autriche,* I, Helsingfors, 1915'e bkz.

([171]) İrlanda'da, İskoçya'ya yakın bölgelerde karışıklıklar, 8 Ocak 1570, *CODOIN,* XC, s. 171.

([172]) Roma 3 Kasım 1569, L. Serrano, III, s. 186. *Proyecto del Papa sobre la sublevacion de Inglaterra contra Isabel: piensa Çuniga que intervinendo el Rey en la empresa se lograria la consesion de la cruzada,* Sim. E° 106, 5 Kasım 1569; *C.S.P. Venetian,* VII, s. 479; Londra 24 Aralık 1569, *CODOIN,* XC, s. 316; 25 Aralık, s. 317. *Conquista de Inglaterra y comission al'i del cbnsefero d'Assonleville,* Simancas E° 541. *Estado de los negocios de Inglaterra,* ibid., Alba dükünün görüşü D.J. Zuniga'ya yazdığı mektupta sergilenmiştir, Sim. E° 913, nüshası, A.E. Esp. 295, f° 186-188; Almanya ve Fransa'nın karşıtlıkları durumunda İngiltere'nin fethinin olanaksızlığı.

([173]) E. Lavisse, VI, 1, s. 106 vd.

([174]) Alcala dükünden papaya, 23 Temmuz 1568, Simancas E° 1856, f° 17.

([175]) E. Lavisse, VI, 1, s. 111.

([176]) Francés de Alava'dan krala, Paris 9 Haziran 1569, A.N., K 1514, B 26, no. 122.

([177]) Francés de Alava'dan Alba düküne, Orléans 19 Haziran 1569, A.N., K 1513, B 25, no. 54. J. Manrique Navarra sınırını teftiş etmiştir, J. de Samaniega'dan Parma düküne, Madrid 12 Temmuz 1569, A.d.S. Napoli, Frannesiane, Spagna 5/1 f° 272; aynı işaret, Castagna'dan Alessandrino'ya, 13 Temmuz 1569, L. SErrano, I, s. 112. Navarre'dan endişe duyulmaktadır, ama Fransa'da iç savaş sona erince bu endişe daha da artacaktır, 19 Ağustos 1569, Fourquevaux, II, s. 110; 17 Eylül 1569, *ibid.,* s. 117.

([178]) Francés de Alava'dan krala, Tours 29 Ekim 1569, A.N., K 1512, B 24, no. 139.

([179]) İstanbul 14 Mart 1569, E. Charrière, III, s. 57-61. İstanbul 20 Mart 1569, Sim E° 1057, f° 45. B[a] Ferraro'dan Cenova Signoria'sına, İstanbul 11 Haziran 1569, A.d.S. Cenova, Cost. 2/2170. C. 16 Kasım 1569, Sim. E° 105, f° 3. Thomas de Cornoga'dan krala, Venedik 9 Aralık 1569, Sim. E° 1326: Sultan Moskof, Arap, İran cephelerinde güce ihtiyaç duyduğundan, Türk filosu yavaş donanmaktadır. İstanbul 10 Aralık 1569, Sim. E° 1058, f° 6.

([180]) Ancak W. Platzhoff, s. 32'de işaret edilenden daha az.

([181]) İstanbul 28 Ocak 1569, Sim. E° 1057, f° 27 *"...que no queria* (yeni İran Şahı) *que el fiume (sic) Volga se cortasse porque dello le vernia mucho dano por poder yr despes con varcas hasta sus estados a saqueallos.*

([182]) İstanbul haberi, Prag'da Venedik üzerinden 28 Ocak 1570'de alınmıştır, A.N., K 1515, B 27, no. 21. Don-Volga kanalı sorunu ve kış seferinin anlatısı, J. von Hammer, VI, s. 338 vd.

([183]) F. de Alava'dan krala, Paris 4 Şubat 1569, A.N., K 1514, B 26, no. 41 *"el Turco esta muy embragado y empachado porque los Arabios prosperan y el Safi los fomenta...".* İskenderiye 14 Nisan 1569, Simancas E° 1325, sanki yalnızca Türklerin fazla tahsilat yapmaları tek nedenmiş gibi, bu Yemen savaşı hakkında çok ayrıntı vardır, bu ayrıntılar o kadar fazladır tepki J. von Hammer'in (VI, s. 342 vd.) anlatısı gibi adeta anlaşılmaz olmaktadırlar; Hammer belgemizin bütün ayrıntılarını ilginç bir şekilde iktibas etmektedir. İstanbul 11 Haziran 1569, bkz. dn. 179: Türkler muhtemelen Yemen'de düzeni sağlayacaklardır, İstanbul 16 Ekim 1569, E. Charrière, *op. cit.,* II, s. 82-99. Thomas Cornosa'dan krala, Venedik 29 Eylül 1569, Sim. 1326, Aden'in Türkler tarafından geri alınması? Arabistan'ın boyun eğmesinden sonra Süveyş kıstağında kanal açma tasarısı, Hammer, VI, s. 341.

([184]) İstanbul 16 Ekim 1569, E. Charrière, III, s. 82-90. Yemen için 800 bin, Suriye için 1 milyon düka.

([185]) Napoli kral naibinden krala, 14 Ocak 1569, Sim. E° 1057, 1° 18, bu yıl Türk donanması yok. F. de Alava'dan Çayas'a, Paris 15 Ocak 1569, A.N., K 1514, B 26, no. 23. çelişkili söylentiler, Türk La Goulette'e mi, yoksa İskenderiye'ye mi karşı gidecek; Napoli kral naibinden krala, Napoli 19 Ocak 1569, Sim. E° 1326, Arabistan yüzünden donanma yok; İstanbul 28 Ocak 1569, bkz. dn. 181, donanma yok; 14 Mart 1569, E. Charrière, III, s. 57-61. J. Lopez'den krala, Venedik 2 Temmuz 1569, Sim. E° 1326: *Venecianos se han resuelto de embiar los geleasas en Alexandria y Suria ques senal que no saldra armada por esta ano.*

([186]) Pescaro'dan krala, Messina 31 Ağustos 1569 ve 2 Eylül 1569, Sim. E° 1132.

([187]) B[a] Ferrero'dan Cenova Signoria'sına, İstanbul 23 Temmuz 1569, A.d.S. Cenova, Cost. 2/2170. İstanbul 24 ve 29 Mayıs (haber Napoli'ye 18 Temmuz'da ulaşmıştır, Sim. E° 1057, f° 59), İstanbul 7 Ağustos 1569, Simancas E° 1057, f° 72: *"que los aparatos maritimos continuan a gran furia y casi a la descubierta";* İstanbul 18 Eylül 1569, Simancas E° 1057, f° 76; İstanbul 29 Eylül ve 2 Ekim 1569, Simancas E° 1057, f° 9; İstanbul 16 Kasım 1569, Sim. E° 1057, f° 3; İstanbul 26 Aralık 1569, Simancas E° 1058, f° 8: *quest' appor (a) to di quest' armata sia per Spagna... Bu silahlanma balyoz Barbaro'nun Viyana arş.'deki raporu, J. von Hammer, VI, s. 336, dn. 1 ve 2.*

([188]) P. Herre, s. 15. Julian Lopez'den krala, Venedik 15 Eylül 1569, Sim. E° 1326. Öte yönde, Julio Cesare Carrachialo adlı birinin İstanbul tersanesini yakma tasarısına bkz., Napoli kral naibinden krala, 23 Mart 1569, Sim. E° 1057, f° 43.

([189]) Napoli kral naibinin mektuplarının özeti, 22, 26, 29, 31 Ağustos 1569, Sim. E° 1056, f° 192.

([190]) Madrid 5 Ocak 1569, L. Serrano, III, s. 23-24.

([191]) Sauli'den Cenova Signoria'sına, 5 Ocak 1569, A.d.S. Cenova, Lettere Ministri Spanga 4, 2413.

([192]) Bkz.. dn. 190.

([193]) Pedro de Medina, s. 147 v°.

([194]) Bkz. dn. 191.

([195]) *Ibid.*

([196]) Hurtado de Mendoza, s. 71.

([197]) 13 Ocak 1569, Fourquevaux, II, s. 45.

([198]) 28 Şubat 1569, *ibid.*, II, s. 56.

([199]) İspanya haberi, 20 Mart 1569, *ibid.*, II, s. 62.

([200]) Sauli'den Cenova Signoria'sına, Madrid 14 Nisan 1569, A.d.S. Cenova, Lettere Ministri Spagna, 1/2413.

([201]) II. Felipe'den Requesens'e, 15 Ocak 1569, Sim. E° 910, 24 veya 28 kadırgayla İspanya kıyılarına gelme emri.

([202]) Simancas E° 1057, f° 105, Madrid 20 Ocak 1569.

([203]) Napoli kral naibinden krala, Napoli 19 Şubat 1569, Simancas E° 1057, f° 36.

([204]) B[a] Ferraro'dan Cenova Signoria'sına, İstanbul 23 Temmuz 1569, A.d.S. Cenova, Costantinopoli 2/2710: *li mori di Granata etiam scriven qui al grand Sre et a tutti li principalli suplichando che se li manda socorso de arme solo che de gente sono assai...*, 1570'de donanmanın gönderilmesini istemektedirler. Cebelitarık bölgesi kötü korunmaktadır ve alması kolaydır. A. de Herrera, *Libro de agricultura...*, 1598, birinci diyalogunda, İstanbul'da bile önce bir masal olarak kabul edilmiştir, buna bir söylenti *(segun se dize)* gözüyle bakılmıştır, 341 v°.

([205]) 13 Ocak 1569, Fourquevaux, II, s. 47-48.

([206]) *İbid.*, s. 45.

([207]) *Ibid.*, s. 46.

([208]) IX. Charles'dan Fourquevaux'ya, Metz 14 Mart 1569, C. Douais, s. 206.

([209]) H. Forneron, II, s. 161.

([210]) 23 Ocak 1569, Fourqxuevaux, II, s. 51.

([211]) *Avisos sobre casas tocantes al Reyno de Granada,* 1569, Simancas E° 151, f° 83.

([212]) Fourquevaux, II, s. 56.

([213]) Gueran de Spes'den krala, Londra 2 Nisan 1569, *CODOIN,* XC, s. 219; aynı kişiler, 9 Mayıs 1569, *ibid.*, s. 228. Atıfımız bu ikinci mekutba ilişkindir.

([214]) Gerçek Amerikan savaşları, G. Friederici, *Der Charakter...*, I, s. 463. Asilerin önderi Muhammed Aben Hümeya'nın Avusturyalı D. Juan'a gönderdiği çok ilginç mektupta (Ferreyra 23 Temmuz 1569, Cezayir Hükümet Genel Arş., Sicil no. 1686, f° 175-179) eline hergün (kendi payı olarak) 6-10 Hristiyan esir geçtiğini bildirmektedir.

([215]) Nichel Oriveto'dan Marguerite de Parme'a, Madrid 1 Nisan 1569, A.d.S. Napoli, Farnesiane, Spagna, fas. 5/1, f° 242, İspanya'ya doğru kadırga hareketi bildirmektedir. Pescaro'dan Alcala-düküne, 17 Nisan 1569, Sim. E° 1057, f° 53: felâketi haber alınca Juan de Cordona'nın filotillasını İspanya'ya göndermeye niyetlenmiştir. *Récit du succez et Journée que le Grand Commandeur de Castille a eu allant avec vingt-cinq galères contre les Mores,* Lyon, Benoist-Rigaud, 8. parça, 145., B.N., Paris Oi 69 (1569) İspanyol yanlısı rapor; Fourquevaux, II, s. 75, 4 Mayıs 1569: eğer bu kadırga koruması olmasaydı Moriscolar Kuzey Afrika'ya kaçacaklardı.

([216]) H. Forneron, II, s. 178, herhalde Alvora de Bazan tarafından götürülen birlikler, bkz. izleyen dn. Sauli'den Cenova Signoria'sına, Madrid 20 Mayıs 1569, A.d.S. Cenova, Lettere Ministri Spagna 4/2413; II.

Felipe'den Avusturyalı D. Juan'a, Aranjuez 20 Mayıs 1569, *CODOIN,* XXVIII, s. 10.

([217]) J. de Samaniega'dan Parma düküne, Madrid 18 Mayıs 1569, A.d.S. NApoli, Farnesiane, Spagna, fas. 5/1, f° 256-257.

([218]) *Ibid.*, f° 274, aynı kişiler, Madrid 25 Haziran 1569.

([219]) Sauli'den Cenova Signoria'sına bkz. dn. 216.

([220]) II. Felipe'den Avusturyalı D. Juan'a Aranjuez 20 Mayıs 1569, *CODOIN,* XXVIII, s. 10. Granada kuıtarılan yegâne noktadır, Castagna'dan Alessandrino'ya, Madrid 13 Temmuz 1569, L. Serrano, III, s. 111.

([221]) A. Çayas, Paris 2 Ağustos 1569, A.N., K 1511, B 24, no. 35.

([222]) Madrid 6 Ağustos 1569, Fourquevaux, II, s. 101-102.

([223]) *Ibid.*, s. 109, 19 Ağustos 1569.

([224]) *Ibid.*, s. 107.

([225]) *Ibid.*, 19 Ağustos 1569, s. 111.

([226]) *Ibid.*, 17 Eylül 1569, s. 117-118.

([227]) Krala, Roma 14 Ekim 1569, L. SErrano, III, s. 163.

([228]) Madrid 26 Ekim 1569, *ibid.*, s. 180.

([229]) 31 Ekim 1569, Fourquevaux, II, s. 128-29. C. Pereyra, *Imperio espanol,* s. 168'de İngilizlerin Moriscolara yardım ettiklerini işaret etmekte'dir.

([230]) F. de Alava4dan krala, Tours 9 Aralık 1569, A.N., K 1513, B 25, no. 138. Grandchamp de Grantyre'den Catherine de Médicis'ye, İstanbul 16 Ekim 1569, E. Charrière, III, s..94, Toulon'un Türklerin hizmetine muhtemel verilişi.

([231]) İspanya haberi, 19 Aralık 1569, Fourquevaux, II, s. 165.

([232]) Madrid 2 Ekim 1569, L. Serrano, III, s. 161.

([233]) Nobili'den prense, Barselona 4 Aralık 1569, A.d.S. Floransa, Mediceo 4898, f° 550.

([234]) Madrid 26 Kasım 1569, *CODOIN,* XXVIII, s. 38.

([235]) Fourquevaux, II, 165.

([236]) Ferrals'den IX. Charles'a, Brüksel 29 Aralık 1569, B.N., Paris, Fr. 16123, f° 297 v°... *de sortequeeculx de Grenade et moins ceulx de Séville n'ausent mectre le nez dehors...*

([237]) Felipe'den Gueran de Spes'e, Madrid 26 Aralık 1569, *CODOIN,* XC, s. 318.

([238]) *op. cit.*, s. 78.

([239]) Simancas, E° 487.

([240]) Gerçekten de Cezayir yönüne ticaret yasaklanmıştır. Valencia'da tutuklanan bir Fransız tüccarı, 1569, Simancas E° 487; savaş yüzünden Malaga'da gemi yoktur. Granada Engizisyonu'ndan Engizisyon Komandörüne, A.H.N., 2604, 17 Mart 1570.

([241]) Madrid 31 Ekim 1569, Fourquevaux, II, s. 128-29.

([242]) İspanya haberi, 19 Aralık 1569, *ibid.*, s. 165.

([243]) Jeronimo de Menoza'dan Benavento kontuna, Cezayir 8 Ekim 1569, Sim. E° 333; Sauli'den Cenova Signoria'sına, Cordoba 26 Şubat 1570, A.d.S. Cenova, L.M., Spagna 4/2518; aynı kişiler, 29 Ekim, Sim E° 487. II. Felipe' bu raporun kenarına, *sera bien embiar con este coreo a don A_0 Pimentel...* diye yazmıştır.

([244]) *Memorias del Cautivo,* s. 2, Ekim değil, Eylül.

([245]) D. de Haedo, 78 v°.

([246]) Cezayir haberi, 22 Şubat 1570, Sim. E° 487; Palmerini, Palermo Bel. küt., Qq D. 84, olayı 1569'a koymaktadır, ama çoğu zaman hatalıdır. Tunus'un alınması haberi Roma'ya ancak 8-9 Şubat 1570 akşamı ulaşmıştır. Le Mans piskoposundan krala, Roma 13 Şubat 1570, B.N., Paris, Fr. 17989, f° 147 ve 147 v°. Haber İstanbul'a 2 Nisan 1570'te ulaşacaktır. İstanbul 7 Nisan 1570, Sim. E° 1058, f° 41. *Memorias del Cautivo,* s. 5. Tunus'un Ocak 1570'te alınması.

([247]) Cezayir haberi, bkz. bir önceki dn., Calabrialı Tunuslular tarafından iyi karşılanmıştır *(fue muy bien recebido de todos ellos).*

([248]) Haedo Şubat demektedir; Cezayir haberi, 1-6 Nisan 1570, Simancas E° 487, Tunus'u 10 Martta terketmiş olmakdır.

([249]) *Memorias del Cautivo,* s. 5.

([250]) Fourquevaux'dan krala, Cordoba 22 Nisan 1570, Furquevaux, II, s. 216.

([251]) Nobili'den prense, Madrid 18 Ocak 1570, A.d.S. Floransa, Mediceo, 4849, f° 10 ve 11 v°; *quivi dicono ch'e gran penuria di tutte le cose onde non è molto approbata questa gita como non necessaria,* f° 9 v°;... *che noi andiamo in una provincia penuriosa di tutt'i viveri per cagione del mal recolto et della guerra de Mori: staremo a ridosso d'un esercito che già patisce infinitamente...*

([252]) Madrid 3 Şubat 1570, Furquevaux, II, 190.

([253]) Sauli'den Cenova Signoria'sına, Cordoba 26 Şubat 1570, A.d.S. Cenova, L.M. Spagna 4/2413.

([254]) Don Juan'dan II. Felipe'ye, Caniles 19 Şubat 1570, *CODOIN,* XXVIII, s. 49; aynı kişiler, Caniles 25 Şubat 1570, A.E. Esp. 236, f° 13.

([255]) II. Felipe'ye, Tijola 12 Mart 1570, *CODOIN,* XXVIII, s. 79.

([256]) Aynı kişiler, 30 Mart 1570, 6 Mayıs 1570, *ibid.*, s. 83 ve 89.

([257]) Nobili'nin haberi (bkz. dn. 251) doğru mudur? Her hal-ü kârda asilere Cezayir'den buğday gönderilmiştird, Cezayir haberi, 1 ve 6 Nisan 1570, Simances E° 487.

([258]) Dietrichstein'dan II. Maximilien'e, Sevilla 17 Mayıs 1570, P. Herre, *op. cit.*, s. 113, dn. 1. Cezayir dayısı 5 tekne dolusu yiyecek ve mühimmat göndermeye söz vermiştir.

([259]) Nobili'den prense, Cordoba 27 Mart 1570, A.d.S. Florausa, Mediceo 4899, f° [59] vd.

([260]) Sauli'den Cenova Signoria'sına, Cordoba 27 Mart 1570, A.d.S. Cenova, L.M. Spagna 4/2413.

([261]) Nobili'den prense, Sevilla 16 Mayıs 1570, Floransa, Mediceo 4899, f° 94 v°.

([262]) Aynı kişiler, *ibid.*, f° 95 v°; Juan de Samaniega4dan Parma düküne, Cordoba 18 Mart 1570, A.d.S. Napoli, Carte Farnesiane, Spagna, fas 3/2, f° 356.

([263]) Fourquevaux'dan krala, Sevilla 22 Mayıs 1570, Fourquevaux, *op. cit.*, II, s. 222.

([264]) Nobili'den prense, Cordoba 26 Mayıs 1570, A.d.S. Floransa, 4899, f° 166 v° ve esirlerin geri alınması, P. Herre, S. 118.

([265]) Çayas'tan F. de Alava'ya, Ubeda 4 Haziran 1570, A.N., K 1517, B 28, no. 70.

([266]) Granada haberi, 16 Haziran 1570, Fourquevaux, II, 227.

([267]) *Ibid.*, s. 226.

([268]) Granada Engizisyonundan Engizisyon Yüce Meclisine, 17 Haziran 1570, A.H.N., 2604.

([269]) Aynı kişiler, 9 Temmuz 1570, *ibid.*

([270]) Madrid 29 Haziran 1570, Fourquevaux, II, 241 "buğday, un, pirinç yüklü" *ibid.*, 11 Temmuz.

([271]) Avusturyalı D Juan'dan II. Felipe'ye, 2 Temmuz 1570, *CODOIN*, XXVIII, s. 110.

([272]) *Ibid.*, s. 111.

([273]) Fourquevaux, II, 241-42.

([274]) Madrid 13 Temmuz 1570, A.d.S. Cenova, L.M. Spagıia 4.2413.

([275]) *Ibid.*, 5 Ağustos 1570.

([276]) Avusturyalı D. Juan'dan II. Felipe'ye, 14 Ağustos 1570, *CODOIN*, XXVIII, s. 126. Aynı kişiden Ruy Gomez'e, aynı tarih, *ibid.*, s. 128.

([277]) Juan de Samaniega'dan Parma düküne, Madrid 20 Ağustos 1570, A.d.S. Napoli, Carte Farnesiane, fas. 5/1, f° 394.

([278]) Ruy Gomez de Silva'ya, Guadix 29 Ağustos 1570, *CODOIN*, XXVIII, s. 133.

([279]) Madrid 20 Eylül 1570, Fourquevaux, II, 268.

([280]) İspanya haberi, Eylül 1570, *ibid.*, II, s. 262-63; Madrid 11 Ekim 1570, *ibid.*, II, s. 280.

([281]) *Ibid.*, s. 277.

([282]) A.N., K 1516, B 28, no. 7.

([283]) II. Felipe'ye, 9 Kasım 1570, *CODOIN*, XXVIII, s. 140.

([284]) Avusturyalı Don Juan'dan Ruy Gomez'e, 5 Kasım 1570, *"Al fin, Senor, esto es hechon*, zikr. H. Forneron, II, s. 189-190; O. de Törne, I, s. 201.

([285]) Büyük düke, Madrid 22 Ocak 1571, A.d.S. Floransa, Mediceo, 4903.

([286]) Sauli'den Cenova Signoria'sına, Madrid 11 Ocak 1571, A.d.S. Cenova, L.M. Spagna 4/2413, *bondoleri* gibi yaşayan 2.500 Kuzey Afrikalıdan söz etmektedir.

([287]) A. de Herrera, s. 341 vd.

([288]) A. de Fouché-Delbose, "Conseils d'un Milanais à Don Juan d'Autriche," *Revue Hispanique*, 1901, s. 60, n.a.

([289]) Kaynak bolluğu, bu konuda bkz. J. von Hammer, VI; Paolo Paruta, *Hist. Venetiana*, 2. ks, *Guerra de Cipro;* Uberta Foglietta, *De sacra foedere in Selimum*, Libri IV, Cenova, 1587; Giampietro Contarini, *Historia delle cose successe del principio della guerra mossa da Selim Ottomano a'Venetiani*, Venedik, 1576.

([290]) Paul Herre, *Europaische Politik im cyprischen Krieg, 1570-1573*, Leipzig, 1902.

([291]) *Op. cit.*, s. 13.

([292]) E. Charrière, *III, s. 87-87; lorga, III, s. 141.*

([293]) J. Reznik, *Le duc Joseph de Naxos, contribution à l'histoire Juive du XVI^e siècle*, Paris, 1936.

([294]) İstanbul 7 Mart 1570, Simancas E° 1058, f° 41.

([295]) IX. Charles'dan du Ferrier'ye, 6 Ekim 1571, B.N., Paris, Fr. 16170, f° 32 v° vd.

([296]) Paul Herre, s. 25 ve 146.

([297]) Madrid 10 Mart 1570, Fourquevaux, II, 202, Çavuş Fransa kralından, Türk donanması için Provence ve Languedoc kıyılarında yiyecek hazırlatmasını isteyecektir. *"Il n'y a faulte de discours sur celà"* Salazar'dan S.M.'ye, Venedik 5 Aralık 1570, A.N., K 1672, 61, no. 159. Claude du Bourg hâlâ Miranole'de tutukludur, onu kurtarmak söz konusu olacaktır.: bu şaşırtıcı kişilik hakkında, bkz. I. cilt.

([298]) IX. Charles'ın Paul de Foix'ya talimatı, 12 Nisan 1570, B.N., Paris, Fr. 16080, f° 166, zikr. P. Herre, s. 161.

([299]) E. Lavisse, VI, 1, s. 113; II. Felipe'den F. de Alava'ya, Madrid 3 Eylül 1570, A.N., K 1517, B 28, no. 89: *pernicios concierto y pazes que esse pobre Rey ha hecho con sus rebeldes que me ha causado la pena y sentimiento que podeis considerar viendo la poca cuenta que se ha tenido con lo qxue tocava al servico y honrra de Dios...*

([300]) Krala, Paris 2 Eylül 1570, A.N., K 1517, B 28, no. 87.

([301]) Kadırgalar Şubatta, sonra da Martta, havanın "birçok yıldan beri bu mevsimde rastlanılanların en sertlerinden biri olmasından" ötürü Napoli limanından çıkmayı başaramamışlardır, Napoli kral naibinden krala, Napoli 11 Mart 1570, Simancas E° 1058, f° 34.

([302]) Korfu haberi, varışı 10 Ocak 1570, Sim. E° 1058, f° 13, Malta'ya karşı devasa hazırlıklar, İzmit'te 20

mavna inşaı, İstanbul'da 22 büyük sahra topu dökülmekte, Anadolu'dan 10.000 kürekçi toplanmış, 175'i kadırga olmak üzere 250 tekne, *"et si murmura amchora per la Goleta"*. İstanbul 21 Ocak 1570, Sim. E° 1058, f° 19. Ortak söylentiler Kıbrıs'ı işaret etmektedirler, Dalmaçya'da Cezayirli korsanların talan tehlikesi. Cezayir 26 Ocak 1570 (Valencia'dan). Sim. E° 334, donanma La Goulette'e veya Kıbrıs'a gidecektir. Le Mans piskoposundan IX. Charles'a, Roma (2?) Şubat 1570, B.N., Paris, Fr. 17989, f° 145 v° ve 146: Türk donanması Kıbrıs veya daha doğrusu La Goulette üzerine gidecektir. Chantonnay'den krala, Prag 15 Şubat 1570, *CODOIN,* C 111, s. 450-53. İmparator bir casus aracılığıyla Türkün Moriscolara yardıma değil de, Kıbrıs üzerine gideceğini öğrenmiştir. Kıbrıs'a ilişkin haberlerin gelmesi üzerine, Maximilien, kendisi, İspanya kralı, Polonya ve Reich arasında mümkün bir ittifaktan söz etmeye başlamıştır. Thomas de Cornoça'dan krala, Venedik 25 Şubat 1570, Simancas E° 1327: Türkler Kıbrıs'a saldırmaya niyetlidirler, Castagna'dan Alessandrino'ya, Cordoba 11 ve 22 Mart 1570, zikr. P. Herre, s. 61-2, dn. 1: Türk donanması İspanyol sularına gelecektir. Korfu haberi, Napoli'ye 31 Martta ulaşmıştır, Simancas E° 1058, f° 30, Türk donanması Kıbrıs'a karşı, Pescaro'dan krala, Palermo 12 Hizaran 1570, *mayormente presuponiendo que algun intento avia para dar calor a los cosas de Granada"* bilge edinmesi için Doğu'ya gönderilen Malta şövalyesi Barelli'nin görev yolculuğu, Sim. E° 1133. Bu Barelli Mikas'a tavsiye edilmiştir, Napoli kral naibinden Albuquerque düküne, Napoli 24 Haziran 1570, İstanbul 18 Mayıs, Sim. E° 1058, f° 66: Kıbrıs'a karşı. Napoli kral naibinden krala, Napoli aynı tarih, *ibid.*, f° 64.

([303]) Alberto Tenenti, *Cristoforo de Canal, la marine vénitienne avant Lépante,* 1962, özellikle s. 175 vd.

([304]) Paul Herre, s. 16'da 13 Ocak demektedir.

([305]) Thomas de Cornoça'dan krala, Venedik 26 Şubat 1570, Sim. E° 1327.

([306]) J. Lopez'den krala, Venedik 11 Mart 1570, Sim. E° 1327. Balyozdan yeni mektup yok. Tutuklanması. Dalmaçya'da Türk istilası. Savaşın kesin olarak çıkacağı. Aynı kişiler, 16 Mart 1570, *ibid.*, İstanbul'dan gelerek Venedik'ten Kıbrıs'ı istemişlerdir.

([307]) Krala, E. Charrière, III, s. 101-104.

([308]) Dr. Morcat *(ael Consejo de Capuana) que al presente esta por governor en las provincias de Abruço al duque de Alcala,* Civita de Chieti 28 Şubat 1570, Simancas E° 1058, f° 37.

([309]) J. Lopez'den krala, Venedik 1 Nisan 1570, Sim. E° 1327, Zara çevresinde Türk *correrias*'ı, Cavalli'den Senato'ya, Cordoba 1 Nisan 1570, Zara'nın alındığına dair söylentiler, P. Herre, s. 85, dn. 2; 9 (?), kalelerin Türkler tarafından alınması, Sokollu Mehmed'den IX. Charles'a, İstanbul 16 Kasım 1570, E. Charrière, III, 137.

([310]) Bkz. dn. 306.

([311]) P. Herre, s. 16.

([312]) L. Voynaviç, *Depeschen des Francesco Gondola, 1570-1573,* Viyana, 1907, s. 21.

([313]) *Ibid.*

([314]) D.F. de Alava'dan krala, Angers 4 Nisan 1570, A.N., K 1517, B 28, no. 59.

([315]) R.B. Merriman, IV, s. 126-127 ve A. Dragonetti de Torres, *La lega di Lepanto nel carteggio diplomatico inedito di Don Luys de Torres,* Torino, 1931.

([316]) Juan Lopez'den krala, 11 Mart, 16 Mart, 31 Mart 1570 (Fausto kalyonunda), 9 Haziran 1570, Simances E° 1327.

([317]) Paul Herre, s. 27-28.

([318]) *Ibid.*

([319]) M. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig,* III, s. 54.

([320]) Simancas E° 1058, f° 35.

([321]) *CODOIN,* C 111, s. 480-81.

([322]) G.A. Doria'dan krala, Napoli 3 Mayıs 1570, Simancas E° 1058, f° 31.

([323]) Napoli kral naibinden, 19 Temmuz 1570, Simancas E° 1058, f° 80, Almanlara 26 Haziran itibariyle yol verilmiştir.

([324]) Aynı kişiler, Napoli 2 Ağustos 1570, Sim. E° 1058, f° 91.

([325]) Santa Cruz'dan krala, 26 Nisan 1570, Sim E° 1058, f° 46.

([326]) Simancas E° 1060, f° 1, 39, 49, 51, 206, E° 1133, 19 Mart 1570, 6 Mayıs 1570.

([327]) Pescaro'dan krala, Palermo 17 Haziran, 18 Haziran, 26 Haziran 1570, 16 Temmuz 1570, Simancas E° 1133, G.A. Doria'dan krala, La Goulette 2 Temmuz 1570, Sim. E° 484.

([328]) Pescaro, 17 Nisan 1570, Sim. E° 1133 ve 6 Mayıs tarihli diğer mektuplar; aynı şekilde Napoli kral naibinin mektupları, 14 Ağustos 1570 (Sim. E° 1058, f° 97), II. Felipe'den Sicilya kral naibine, 23 Eylül 1570 (E° 1058, f° 217), 18 Ekim *Cibid,* f° 220).

([329]) Bu H. Kretscmayr, III, s. 53 tarafından iyi görülmüştür.

([330]) Rambouillet kardinalinden IX. Charles'a, Roma 8 ve 12 Mayıs 1570, E. Charrière, III, 112-14.

([331]) Le. Serrano, I, s. 51.

([332]) Nobili'den prense, Cordoba 22 Nisan 1570, Floransa, Mediceo 4899, f° 74°. Ancak yeni gelen İspanyol çevreleri tarafından pek beğenilmemiştir, *tenendolo de razza non molto antica;* Fourquevaux, II, 219-20, Tarres'in kabulü, 21 Nisan, 70 İspanyol kadırgası sözü, kralın kesin cevabı Sevilla'da verilecektir: Rambouillet kardinali krala 50 kadırga demektedir, Roma 22 Mayıs 1570, B.N., Paris, Fr. 1789, f° 176.

([333]) İtalyanlar (Savualı, Urbino dükü) II. Felipe'yi Venedik'le ittifaka zorlamaktadırlar, Paul Herre, s. 88.

([334]) L. Serrano, I, 53, dn. 3.

(335) *Ibid.*, s. 54.

(336) Paragrafın tümü hk., B.N., Paris, Ital. 427, f° 197 v° ve 198.

(337) L. Serrano, I, s. 70.

(338) Rambouillet kardinalinden IX. Charles'a, Roma 5-30 Haziran 1570, E. Charrière, III, s. 115-116. M. de l'Aubespine'e talimat (Haziran 1570), B.N., Paris, Fr. 1789, f° 181 "çoğunun hayranlığıyla papanın tüm kadırgalarının generali yaptığı Marcantonio Colonna...".

(339) Copez'den krala, Venedik 1 Ağustos 1570, Sim. E° 1327.

(340) L. Serrano, I, s. 75.

(341) Venedik donanması generaline sayılamayacak kadar çok Raguza mektubu, Hieronimo Zane, 7, 13, 17, 18 Nisan; 3, 16 Mayıs 1570, Raguza arş., L.P.I, f° 168, 168 v°, 169, 171, 174, 175 v°, 177, 198, 200v°, 201, 202.

(342) G.A. Dorio ve Santa Cruz'un kadırgaları için Napoli'den 2.000 kişinin devşirilmesi, Napoli kral naibinden krala, 19 Temmuz 1570, Sim. E° 1058, f° 82; Nobili'den 16 Mayıs 1570, A.d.S. Floransa, Mediceo 4899, f° 99 v° ve 100.

(343) Sauli'den Cenova'ya, Madrid 13 Temmuz 1570, A.d.S. Cenova, L.M. Spagna 4/2413.

(344) Papalık temsilcisinin müdahelesiyle verilen emir, L. Serrano, III, s. 448, *ibid.*, s. 461-63; G.A. Doria'nın memnuniyetsizliği hk, Rambouillet kardinalinden krala, 28 Ağustos 1570, E. Charrière, III, 118.

(345) Sim. E° 1058, f° 98 ve 99.

(346) G.A. Doria'dan krala, 17 Eylül 1570, Sim. E° 1327, Raguza Rektörlerinden İstanbul'daki elçilere, 11 Eylül 1570, Raguza arş. L.P., I, f° 242 v°, 18 Ağustosta İspanya-Papalık kadırgalarının Korfu açıklarından geçişleri.

(347) G.A. Doria, 17 Eylül 1570, bkz. bir önceki dn.

(348) *Memorias del Cautivo*, s. 7.

(349) L. Voynoviç, s. 33; haber Madrid'de Kasımda öğrenilmiştir; Eligio Vitale, s. 127: herhalde bu ayın 16'sında.

(350) Pescaro'dan krala, Palermo 22 Ekim 1570, Simancas E° 1133.

(351) Franciseo Vaca'dan Alcala düküne, Otranto 1 Kasun 1570, Sim. E° 1059, f° 6.

(352) L. Serrano, *Liga de Lepanto*, Madrid, 1918-1919, I, s. 81.

(353) E. Charrière, III, s. 122-24; F. de Alava'dan krala, Paris 12 Kasım 1570, A.N., K 1518, B 28, no. 42.

(354) *Correspondance de Granvelle*, IV, s. 51, 14 Aralık 1570.

NOTLAR 4. KISIM

(1) L. Serrano, I, s. 86 ve dn. 2.

(2) Silva'dan krala, Venedik 21 Nisan 1571, Simancas E° 1329, aynı kişiler, 21 Haziran 1571, *ibid.*. Relatione sull'Impero Ottomano di Jacopo Ragazzoni, 16 Ağustos 1571, Albèri, *Relazioni...*, III, 2, s. 372. vd.

(3) Komiserlerden krala, Roma 8 Eylül 1570, L. Serrano, IV, s. 6.

(4) Bizerte ve Tunus'a karşı bir tasarı, Pescaro'dan krala, Palermo 20 Mart 1571, Simancas E° 487.

(5) Bu konuda 1570'ten itibaren Venedik girişimleri, Napoli kral naibinden krala, 4 Şubat 1571, Simancas E° 1059, f° 178. Girit'te kışlayan Venedik donanmasına buğday sağlanması emri verilmiştir. Karmaşık ihtiyaç maddeleri sorunu hk., D.J. de Çuniga'dan Alba düküne, 17 Temmuz 1571, Simancas E° 1058, f° 81.

(6) Metnin aslı Latince, L. Serrano, IV, s. 299 vd. İspanyolca çevirisi, B.N. Madrid, Ms. 10454, f° 84; aynı metin, D. Dumont, *Corps Universel Diplomatique*, V, s. 203 vd'da., Simancas Patronato Real no. 1660, 25 Mayıs 1571; H. Kretschmayr, *op. cit.*, III, s. 59; L. Voynoviç, s. 3; Rambouillet kardinalinden IX. Charles'a, Roma 21 Mayıs 1571, E. Charrière, III, s. 149-150.

(7) *Relatione fatta alla maestà Cattolica, in Madrid alli XV di Luglio 1571, di tutta la spesa ordinaria che correrà per la lega in 200 galere, 100 navi et 50 mila fanti ogn'anno*, Roma, t.y., in-4°, B.N., Paris Oc. 1533.

(8) D.F. Alava'dan II. Felipe'ye, Poissy 5 Ağustos 1570, A.N., K 1516, B 27, no. 55.

(9) 28 Ağustos 1570, B.N., Paris, Fr. 23377, nüsha.

(10) Julian Lopez'den krala, Venedik 10 Ağustos 1570, Sim. E° 1327.

(11) Monteagudo kontundan krala, Spire 30 Ekim 1574, *CODOIN*, CX, 98-110.

(12) Papanın iyimserliği, Rambouillet kardinalinden krala, Roma 4 Aralık, B.N., Paris, Fr. 17989; umutsuzluğa kapılması, aynı kişiler, 19 Aralık, *ibid.*, nüsha.

(13) Nobili'den büyük düke, Madrid 22 Ocak 1571, A.d.S. Floransa, Mediceo 4903.

(14) Nobili ve del Caccia'dan prense, Madrid 12 Nisan-14 Haziran 1571, *ibid.*, F. Hartlaub, s. 71.

(15) Örneğin 15 Şubat 1571 muhtırası gibi, Fourquevaux'ya gönderilmiştir, Célestin Douais, *Lettres* .., s. 314-343.

(16) Abel Desjardins, *Nég. diplomatiques avec la Toscane* 1859-1886, III, s. 655 vd; 10 Mayıs, *ibid.*, s. 669.

(17) F. de Alava'dan D.J. de Çuniga'ya, 24 Haziran 1571, Colgnyve Téligny hk., A.N., K 1520, B 29, no. 24.

(18) Napoli kral naibinden II. Felipe'ye, Napoli 3 Mart 1571, Sim. E° 1059, f° 60.

(19) Talimatı, Madrid 29 Ocak 1571, A.N., K 1523, B 23, no. 51.

(20) II. Felipe'den Alava'ya, Madrid 30 Haziran 1571, *ibid.*; Nobili ve del Caccia'dan prense, Madrid 30 Haziran 1571, A.d.S. Floransa, Mediceo, 4903.

(21) Alba dükünün SR. de Mondoucet'ye cevabı, B.N., Paris, Fr. 16127, f° 3,4 (L. Didier tarafından 1571'de başlanılan derlemede yayınlanmamıştır).

(22) Paul Herre, s. 163. dn. 1.

(23) Nobili'den prense, Madrid 31 Mart 1571, A.d.S. Floransa, Mediceo, 4903.

(24) Antonio Perez'in notu, Madrid 8 Mayıs 1571, A.N., K 1521, 830, no. 56.

(25) A.N, K 1521, B 20, no. 58.

(26) Suçlu Alonso de la Cueva, Albuquerque düküdür, elçiler, eğer yakınırlarsa Fransızlara Onun kralın emri olmadan hareket ettiğini söyleyeceklerdir. Çayas'dan F. de Alava'ya, Madrid 16 Mayıs 1571, A.N., K 1523, B 31, no. 75. Aynı şekide, 31 Mayıs 1571, Fourquevaux, II, 355. "Bu sarayda sonuç hakkında hiçbir şey söylenmiyor...", F. de Alava'dan krala, 1 Haziran 1571, A.N., K 1520, B 29, no. 2.

(27) Nobili ve del Caccia'dan prense, Madrid 10 Mayıs 1571, Mediceo 4903.

(28) F. de Alava'dan Albuquerque düküne, Paris 27 Nisan 1571, A.N., K 1519, B 29, no. 69.

([29]) *Ibid.*

([30]) II. Felipe'den D.F. de Alava'ya, 17 Nisan 1571, A.N., K 1523, B 31, no. 67.

([31]) F. de Alava'dan Albuquerque düküne, Paris 17 Mayıs 1571, A.N., K 1521, B 30, no. 68.

([32]) Aynı kişiler, 27 Nisan 1571, *ibid.*, no. 69.

([33]) Nobili ve del Caccia'dan, Madrid 16 Nisan-6 Haziran 1571, A.d.S. Floransa, Mediceo 4903; II. Felipe'den Granvelle'e, S. Laurent 13 Haziran 1571, Sim. E° 1059, f° 13; F. de Alava'dan II. Felipe'ye, Paris 26 Haziran 1571, A.N., K 1520, B 29, no. 31. Toskana büyük dükünün Frankfurt üzerinden Ludovie de Nassau'ya 150.000 ekülük bir kredisi? F. de Alava'dan krala, 4-9 Ağustos 1571, A.N., K 1519, B 29, no. 69.

([34]) F. de Alava'dan krala, Paris 1 Haziran 1571, A.N., K 1520, B 29, no. 2.

([35]) Dax piskoposundan IX. Charles'a, Lyon 26 Temmuz 1571, E. Charrière, III, s. 161-164, B.N., Paris, Fr. 16170, f° 9-11, nüsha.

([36]) E. Charrière, III, s. 178.

([37]) Kraldan Venedik Signoria'sına, 23 Mayıs 1571, B.N., Paris, Fr. 16170, f° 4-5, nüsha.

([38]) Francés de Alava'dan Çayas'a, "Lubier" 19 Haziran 1571, A.N., K 1520, B 29, no. 12.

([39]) Aynı kişiden Alba düküne, Louviers 25 Haziran 1571, *ibid.*, no. 20.

([40]) 17 Ağustos 1571, Fourquevaux, II, s. 371.

([41]) Alba dükünden Alava'ya, Anvers 11 Temmuz 1571, aslı Fransızca, A.N., K 1522, B 30, no. 16 a.

([42]) Aynı kişiler, Brüksel 7 Haziran 1571, A.N., K 1420, B 29, no. 6.

([43]) Nobili'den prense, Madrid 2 Ağustos 1571, A.d.S. Floransa, Mediceo 4903.

([44]) L. Serrano, I, s. 102.

([45]) Fourquevaux'dan kraliçeye, Madrid 18 Şubat 1571, II, s. 331.

([46]) Krala, Palermo 20 Mart 1571, Simancas E° 487; Sicilya'da hasat iyidir, Raguza 28 Mayıs 1570, Raguza Arş., L.P., 2, f° 97 ve 98.

([47]) Nobili ve del Caccia'dan, 16 Nisan 1571, A.d.S. Floransa, Mediceo 4903.

([48]) Santa Cruz'dan krala, 1 Mayıs-2 Mayıs 1571, Simancas E° 106, f° 81 ve 82.

([49]) Aynı kişiler, 17 Mayıs 1571 tarihli iki mektup, *ibid.*, f° 83 ve 84.

([50]) Don Juan'dan Ruy Gomez'e, *CODOIN*, XXVIII, s. 157.

([51]) Erwin Mayer-Löwenschwerdt, *Der Aufenhalt der Erzherzöfe Rudolf und Ernest in Spanien, 1564-1571*, Viyana, 1927.

([52]) Simancas E° 109, f° 129. Alcala dükü 2 Nisan 1571'de ölmüştür, Simancas E° 1059, f° 84. Granvelle kardinalinin geçici görevi hk., çok sayıda belge, özellikle 10 Mayıs 1571, Mediceo 4903; İspanya haberi, 31 Mayıs 1571, Fourquevaux, II, s. 355; *CODOIN*, XXIII, s. 288. N. Niccolini, "La città di Napoli nell'anno della battaglia di Lepanto," *Archivio storico per le provincie napoletane*, yeni dizi, c. XIV, 1928, s. 394.

([53]) Nobili ve del Caccia'dan prense, Madrid 6 Haziran 1571, Mediceo 4903.

([54]) L. van der Essen, *Alexandre Farnèse*, I, s. 161.

([55]) Simancas E° 1134.

([56]) *Op. cit.*, s. 79.

([57]) *Ibid.*, s. 78, dn. 2.

([58]) *CODOIN*, III, s. 187.

([59]) Erwin Mayer-Löwenschwerdt, s. 39.

([60]) *Ibid.*, s. 40; *Res Gestae...*, I, s. 97.

([61]) L. van der Essen, I, s. 162'ye göre hareket 1 Ağustostadır.

([62]) Padilla'dan Antonio Perez'e, Napoli 15 Ağustos 1571, alınması 12 Eylül, Simancas E° 1059, f° 91.

([63]) C. van der Essen, I, s. 163, 22 gecesi demektedir; Juan de Soto'dan Don Garcia de Toledo'ya, 21 Ağustos 1571. Don Juan henüz Napoli'dedir, *CODOIN*, XXVII, s. 162.

([64]) Don Juon'dan D. Garcia de Toledo'ya, Messina 25 Ağustos 1571, *CODOIN*, III, s. 15; C. van der Essen, I, 163'te 23'ü demektedir.

([65]) A.D Luis de Requesens'den, Piza 1 Ağustos 1571, *CODOIN*, III, s. 8.

([66]) Korfu 3 Şubat 1571, Sim. E° 1059, f° 62.

([67]) Korfu 29 Mart 1571, haber Venedik'te 11 Nisan 1571'de alınmıştır, Sim. E° 1060, f° 13.

([68]) İstanbul, 10 Nisan 1571, *ibid.*, f° 125.

([69]) Messina 23 Nisan 1571, *ibid.*, f° 11.

([70]) Korfu 27 Nisan 1571, Sim. E° 1059, f° 56.

([71]) İstanbul 5 Mayıs 1571, Korfu'dan aktarılmıştır (gene kaçak esirler), Sim. E° 1060, f° 133.

([72]) Ağrıboz 3 Haziran 1571, *ibidb.*, f° 137.

([73]) L. Voynoviç, s. 39.

([74]) G. de Silva'dan II. Felipe'ye, Venedik 6 Temmuz 1571, Sim. E° 1329.

([75]) F. de Alava'dan krala, Melun 1 Ağustos 1571, A.N., K 1520, B 29, no. 37; 60 kadırga kayıp: Noili'den prense, Madrid 2 Ağustos 1571, Mediceo 4903.

([76]) L. Voynoviç, s. 40.

([77]) *Ibid.*, s. 41.

([78]) Granvelle'den II. Felipe'ye, 20 Eylül 1571, Sim. E° 1060, f° 578 ve 58. Calabria ve Bari'de.

([79]) Avusturyalı Don Juan'dan Don Gareia de Toledo'ya, Messina 30 Ağustos 1571, *CODOIN*, III, s. 17.

([80]) Bu konuda muazzam bir yayın, sayılamayacak kadar çok tanıklık ve ondan hiç de az olmayan tarih eseri vardır. Fakat bu sonuncular çok belirli ve termi yerindeyse, asla tarafsızı değillerdir. İnebahtı bir İspanyol, Venedik, hatta İtalyan zaferi midir? Bazı tanıklıklar: Ferrante Caraciollo, w2I commentarii dell e guerra fatte co'Turchi da D.G. d'Austria dopo che venne in Italia, Floransa, 1581, *Discorso sobre la vit[a]* naval sacada de la armada turquesca traduzido del toscano en sp[01], A.E. Esp. 236, f[0] 51-53. *Relatione della vittoria navale christiana contro li Turchi al 1571, Scritta dal Signr* Marco Antonio Colonna alla Santità di N[r0] *Signr* Pio V, con alcune mie (Roma'daki Raguza elçisi Francesco Gondola'dan) *aggionte ad perpetuam m ɔn.oriam,* yay. L. Voynoviç, s. 107-112. *Relacion de 10 succedido al armada desde los 30 del mes de setiembre hasta los 10 de octubre de 1571,* f[0] 168-169; *Relacion de la succedido a la armada de la Santa Liga desde los 10 de octubre hasta las veynte,* f[0] 169-171, B.N., Madrid M[ss] 1750. Tarihi eserlerin listesi, L. Serrano, Alonso Sanchez veya G. Hartlaub'da. Unutulmaması gereken eser, Guido Antonio Quarti, *Lepanto,* Milano, 1930.

([81]) *Las causas que movieron el S[or] Don Juan para dar la batalla de Lepanto* (1571), B.N., Madrid M[ss] 11268/35.

([82]) *Ponentinas,* F. Hartlaub'un (s. 182) sandığı gibi, yalnızca İspanyollar demek değildir.

([83]) Bu konuda Granelle'in krala yazdı düşünceler, Napoli 26 Mayıs 1571, Sim. E[0] 1060, f[0] 30, çarpışmadan önceye ait olma üstünlüğüne sahiptirler.

([84]) Nobili ve del Caccia'dan prense, Madrid 24 Aralık 1571, A.d.S. Floransa, Mediceo 4903, L. Voynoviç, s. 42.

([85]) G. de Silva'dan krala, Venedik 19 Ekim 1571, Sim. E[0] 1329. Bkz. B.N., Paris, Ital., 427, f[0] 325-333. F. de Alava'dan krala, 2 Ağustos 1571, A.N., K 1520, B 29, no. 38; L. Voynoviç, s. 102.

([86]) H. Kretschmayr, III, 69.

([87]) Örneğin H. Watjen, *Die Niederlander in Mittelmeergebiet,* s. 9; H. Kretschmayr, III, s. 75 vd; L. Serrano, I, s. 140-141.

([88]) Anjou düküne, Venedik 4 Kasım 1571, B.N., Paris, Fr. 16170, f[0] 57-59 nüsha.

([89]) Henri Delmas de Grammont, *Relations entre la France et la Régence d'alger au XVII[e] siécle,* I, s. 2 ve dn. 2.

([90]) L. Pfandl, *Philippe II,* s. 366-67.

([91]) Bu yönde, 1570'den beri başlamış olan Viyana, Polonya, Moskova, Lizbon'daki yararsız diplomatik seferi bir yana bırakıyorum, bkz. Paul Herre, s. 139 vd., hatta Romo'nın Moskof devletindeki ölginç müzakereleri (Piebling S.J., *Rome et moscou, 1540-1579,* Paris, 1883; *Un nonce de Pape en Moscovie, Préliminaires de la trêve de 1582,* Paris, 1884). Portekiz'in 1573'teki kararlı reddi hk., *Le cause por le quali il Serme Redi Portagallo n[r0]*... Vatikan arş., Spagna, 7, f[0] 161-62. Nisan 1571'de imparatorluk haracı Türklere ödenmiştir, F. Hartlaub, s. 69; Rambouillet kardinali, Roma 7 Mayıs 1571, E. Charrière, III, s. 148-149. İmparator Polonya kralının yardımı olmadan harekete geçememektedir (Michiel ve Soranzo'dan *doge*'ye, Viyana 18 Aralık 1571, P. Herre, s. 154). En azından bunu Polonya elçisine söylemiştir: *Ohne Euch kann man nichts tun,* ve diğeri şöyle cevap vermiştir: *Und wir wollen ohne Eur. Majestat nichts tun.* Nobili'den prense, Madrid 18 Kasım 1571, Mediceo 4903, iyi kaynaktan, hazır olmayan imparatorun bu yıl müdahale edemeyeceğini öğrenmiştir. Kabaca, en azından diplomatik düzeyde ısrarlı, itici iki girişim olmuştur, bunlardan biri 1570'de daha zarlar atılmadan, diğeri de XIII. Gregorius'un papa seçilmesiyledir (Ornamento'nun İspanya'daki, Canciano başpiskopusunun Portekiz'deki elçilikleri).

([92]) Bu konuda Simancas'da muazzam miktarda belge, O. de Törne bunların iyi bir taslağını vermektedir, *op. cit.,* I, s. 111 vd. İspanya'ya bir elçinin gelişi, Coban, *CODOIN,* XC, s. 464 vd.; Nobili ve del Caccia'dan, Madrid 10 Mayıs 1571, Mediceo 4903.

([93]) Borç alınan, sonra kullanılmayan para, bkz. I. cilt.

([94]) G. de Silva'dan II. Felipe'ye, Venedik 25 veya 26 Kasım 1571, Simancas E[0] 1329.

([95]) Requesens'den II. Felipe'ye, 8 Aralık 1571, A.E. Esp. 236, f[0] 132; Fourquevaux, II, s. 243. Alplerden asker geçişi; F. de Alava'dan Albuquerque düküne, Paris 27 Nisan 1571, A.N., K 1519, B 29, no. 69.

([96]) E. Charrière, II, s. 245, dn., B.N., Paris, Fr. 16170, f[0] 70 vd.

([97]) H. Forneron, II, s. 304 vd.

([98]) *Op. cit.,* I, s. 228 vd. ve özellikle s. 228, dn. 2.

([99]) 31 Ocak 1571, CODOIN, XXXV, s. 521 (101 bis.), A.N., K 1535, B 35, no. 10 bis.; Catherine de Médicis'den İngiltere kraliçesine, 22 Nisan 1572, kont Hector de la Ferriere *Lettres de Catherine de Médicis,* 1885, IV, s. 97 ve 98.

([100]) G. de Spes, Canterburry, 7 Ocak 1572, *CODOIN,* XC, s. 551.

([101]) Cavalli'den Venedik Signoria'sına, Blois 24 Şubat 1572, *C.S.P. Venetian,* VII, s. 484.

([102]) Fransa kralı ile İngiltere kraliçesi arasında kurulan savunma birliğinin hükümleri, 19 Nisan 1572, A.N., K 1531, B. 35, no. 10 *bis.*

([103]) Aguillon'dan Alba düküne, Blois 8 Mart 1572, A.N., K 1526, B 32, no. 6.

([104]) Saint-Gouard'dan Fransa kralına, Madrid 14 Nisan 1572, B.N., Paris, Fr. 1640, f[0] 16-18.

([105]) G. de Silva'dan krala, Venedik 22 Mayıs 1572, Simancas E[0] 1331.

([106]) Talimatı, 31 Mart 1572, A.N., K 1529, B 34, f[0] 33 ve 34.

([107]) Blois 16 Mart 1572, A.N., K 1526, B 32, no. 19.

([108]) Walsingham'dan lord Burgley'ye, 22 Nisan 1572, H. de la Ferrière, IV, s. 98, dn. 1; Sir Francis of Walsingham, *Mémoires et Instructions pour les ambassadeurs,* Amsterdam, 1700, s. 217.

([109]) Donanma nereye gidiyordu? Ch. de la Roncière, *H. de la Marine française,* 1934, s. 68'de "Antiller, Gine, Folirada, Nombre de Dios, Cezayir'e *(sic)*" doğru gittiğini ileri sürmektedir. Bu filo dördüncü din savaşı sırasında La Rochelle'in ablukasında kullanılacaktır.

([110]) II, s. 242.

([111]) Alba dükünden Sekreter Pedro d'Aguilon'a, Brüksel 19 Mart 1572, A.N., K 1526, B 32, no. 15. Aguilòn ile Portekiz elçisinin görüşmelerini de işaret etmektedir.

([112]) Saint-Gouard'dan krala, 14 Nisan 1572, B.N., Paris, Fr. 1610, f° 22 ve 23; Aguilòn'dan Alba düküne, Blois 26 Nisan 1572, A.N., K 1526, B 37, no. 57.

([113]) Francisco de Yuarra'dan krala, Marsilya 26 Nisan 1572, Simancas E° 334.

([114]) Aranjuez 10 Mayıs 1572, A.N., K 1529, B 35, no. 48.

([115]) Çayas'dan Diego de Çuniga'ya, Madrid 20 Mayıs 1572, A.N., K 1529, B 34, no. 54.

([116]) Fourquevaux, II, s. 309.

([117]) Aguilòn'dan Alba düküne, Blois 3 Mayıs 1572, A.N., K 1526, B 32, no. 69.

([118]) Alba dükünden krala, 27 Nisan 1572, nüsha A.N., K 1528, B 33, no. 43.

([119]) Elçi Saint-Gouard'ın II. Felipe'ye muhtırası ve önerileri, Nisan 1572, A.N., K 1529, B 34, no. 44 (İsp. çev.). Diğer birçok olay, Saint-Gouard'dan Catherine de Médicis'ye, elyazısıyla, Madrid 14 Nisan 1572, B.N, Paris, Fr. 16104, f° 22-23; H. Forneron, II, s. 302.

([120]) C. Pereyra, *Imperio...,* s. 170; G. de Spes'den krala, Brüksel 15 Nisan 1572, *CODOIN,* XC, s. 563-64. Mondoucet'den krala, 27 Nisan 1572, aslı B.N., Paris, Fr. 16127, Alba dükünün şaşkınlığı. Antonico de Guaras'ın tanıklığı Alba düküne, Londra 18 Mayıs 1572, *CODOIN,* XV, s. 18-19. H. Pirenne, *Histoire de la Belgique,* Iv, s. 29 vd; Mondoucet'den krala, Brüksel 29 Nisan 1572, B.N., Paris, Fr. 16127, f° 43; Aguilòn'dan Alba düküne, Blois 2 Mayıs 1572, A.N., K 1526, B 32.

([121]) Bir önceki dn. *CODOIN,* XV.

([122]) Mondoucet'den IX. Charles'a, Brüksel 29 Nisan 1572, B.N., Fr. 16127, f° 43 vd.

([123]) Aguilòn'dan Alba düküne, Blois 2 Mayıs 1572, A.N., K 1526, B 32.

([124]) H. Pirenne, IV, s. 31-32; *CODOIN,* LXXV, s. 41; H. Forneron, II, s. 312.

([125]) H. Pirenne, s. 31.

([126]) R.B. Merriman, IV, s. 294.

([127]) Nobili ve del Caccia'dan, Madrid 19 Mayıs 1572, A.d.S. Floransa, Mediceo 4903.

([128]) Krala, Madrid 21 Mayıs 1572, B.N., Paris, Fr. 1604, f° 58 vd.

([129]) Nobili ve del Caccia'dan prense, Madrid 19 Mayıs 1572, A.d.S. Floransa, Mediceo 4903.

([130]) D. Diego de Cuniga'dan Alba düküne, 24 Mayıs 1752, A.N., K 1529, B 34, no. 96a, nüsha.

([131]) 18 Mayıs 1572, A.d.S. Cenova, L.M. Spagna, s. 2.414.

([132]) L'Ecluse'e 11 Haziran 1572'de varacaktır, Medina Celi'den krala, L'Ecluse, 11 Haziran 1572, *CODOIN,* XXXVI, s. 25.

([133]) Saint-Gouard'dan krala, Madrid 31 Mayıs 1572, B.N., Paris, Fr. 1604, f° 75 vd. Diğer söylentiler: Fransız filosu Hindlere gidecektir "... ve daha dün bu konu Sesa dükünün evinde konuşuldu..." *ibid.,* Fransa'da yollar asker dolu Bordeaux'da 14 tanesi 600 tonluk olmak üzere büyük bir donanma, 20 Haziran 1572, A.N., K 1529, B 34, no. 9.

([134]) Saint-Gouard'dan krala, Madrid 21 Mayıs 1572, B.N., Paris, Fr. 1604, f° 58 vd.

([135]) 24 Mayıs 1572, bkz. dn. 130.

([136]) Sauli'ye, 6 Haziran 1572, A.d.S. Cenova, L.M. Spagna, s. 2415.

([137]) Kraldan Dax piskoposuna, 11 Mayıs 1572, B.N., Paris, Fr. 16170, f° 122 vd. E. Charrière, III, s. 291, dn. ta.

([138]) Eugène Plantet, *Les consuls de France à Alger,* 1930, s. 9.

([139]) L. Serrano, IV, s. 516-17.

([140]) *Ibid.,* I, s. 226; F. Hartlaub, s. 56.

([141]) Pierre Champion, *Paris au temps de guerres de religin,* 1938, s. 198.

([142]) E. Lavisse, *Hist. de France,* VI, 1, s. 122.

([143]) *Lo que embassador de Francia dixo a su Mag*ª en S. Lorenzo, A.N., K 1529, B 29, no. 83. Gene bu konuda Giulio del Caccia'dan prense, Madrid 19 Haziran 1572, A.d.S. Floransa, Mediceo 4903 veya Sauli'den Cumhuriyetine, Madrid 4 Temmuz 1572, A.d.S. Cenova, L.M. Spagna s. 2414.

([144]) 28 Haziran 1572, A.N., K 1529, B 34, no. 100.

([145]) *Relacion de lo que el S° Cayas passa con el embassador de Francia, viernes primero de agosto,* 1572, A.N., K 1530, B 34, no. 2.

([146]) Kont H. de la Ferrière, IV, s. 104, dn. 1.

([147]) *İbid.,* s. 106, dn. 2; B.N., Paris, Fr. 16039, f° 457 v°.

([148]) Diego de Çuniga'dan Alba düküne, Paris 27 Haziran 1572, A.N., K 1529, B 34, no. 78.

([149]) G. del Caccia'dan prense, Madrid 30 Haziran 1572, A.d.S. Floransa, Mediceo 4903.

([150]) *Ibid.,* **"cosi tutti** (ulaklar) *sono venuti per acquan".*

([151]) *CODOIN,* CXXV, s. 56.

([152]) D. de Çuniga'dan Alba düküne, Paris 17 Temmuz 1572, A.N., K 1529, B 34, no. 128.

([153]) Aynı kişiden II. Felipe'ye, Paris 10 Ağustos 1572, A.N., K 1530, B 34, no. 13.

([154]) Aynı kişiden Alba düküne, 13 Ağustos, *ibid.*, no. 15, nüsha.

([155]) İspanya için doğru olan, İtalya içinde doğrudur, bu uzun zamandan beri yerleşik hale gelmiştir. Edgar Boutaric, *La Saint-Barthélemy d'aprés les archives de Vatican, Bibl. de l'Ec. des Chartes,* 23. yıl, c. III, 5. dizi, 1862, s. 1-27; Lucien Romier, "La Saint-Barthélemy, les évenements de Rome et la préméditation du massaere," *Revue du XVI^e siècle,* 1893; E. Vacandard, "les papes et la Saint-Barthélemy," *Etudes de critique et d'hist. religieuse,* 91905

([156]) Komiserlerden krala, Roma 12 Aralık 1572, L. Serrano, IV, s. 351.

([157]) *Ibid.*, IV, s 656-659.

([158]) *Ibid.*, s. 657.

([159]) Granvelle'den D.J. de Çuniga'ya, Napoli 20 Mart 1572, Simancas E° 1061, f° 16.

([160]) D. Juan'dan Kastilya Büyük Komandörüne, Messina 27 Ocak 1572, Sim. E° 1138; aynı kişiler, 1572, *ibid.* D. Juan'ın Palermo'da ikâmeti hk., 8 Şubat, 17 Nisan, Palmerini'nin işaretlerini izliyorum, Palermo Bel. Küt. Qq D 84.

([161]) Don Juan'dan Kastilya Büyük Komandörüne, 14 Şubat 1572, bkz. bir önceki dn.

([162]) Aynı kişiden Granvelle'e, Palermo 14 Şubat 1572, Sim. E° 1061, f° 11.

([163]) Granvelle'den D. Juan'a Napoli 21 Şubat 1572, *ibid.*, f° 12, 13, 14, nüsha.

([164]) Don Juan'dan Kastilya Büyük Komandörüne, Palermo 2 Mart 1572, Sim. E° 1138.

([165]) L. Serrano, I, 180 dn. 2.

([166]) Avusturyalı Don Juan'dan II. Felipe'ye, Palermo 17 Mart 1572, Simancas E° 1138, L. Serrano, I, 180'de 18 Mart diyor.

([167]) Henry Biaudet, *Le Saint-Siège et la Suède durant la seconde moitié du XVI^e siècle,* 1906, I, s. 181. Floransa dükünden II. Felipe'ye, Piza 3 Mayıs 1572; papanın ölümünden ötürü başsağlığı diliyor, 11 kadırga, 2 *galcasse, como estava obligado à S.S.* sunuyor, İsp. özet, Simancas. E° 1458 Sauli'den Cenova'ya, Madrid 18 Mayıs 1572, A.d.S. Cenova, L.M. Spagnas. 2414: *La morte di S. Sta dispiace a tutti universalmteet a S. Mta forse più che a niun altro,* Nobili ve del Caccia'dan prense, Madrid 19 Mayıs 1572, Mediceo 4903: "Liga bu kutsal adamın ölümüyle gücünden çok şey kaybetmiş olmalıdır".

([168]) R. Konetzke, *Geschichte Spaniens...*, s. 181'de Fransız bahanesinin gerçekliğinin altını çizmektedir. Olayları yakından incelemeyen L. Pfandl (*Philippe II,* s. 377-378) için esas olan Don Juan'ı düşürmekti.

([169]) Alba dükünün oğlu Don Fadrique, 15 Nisanda hâlâ Walcheren olaylarını kahkahalarla hatırlamaktaydı, H. Pirenne, IV, s. 31.

([170]) Gonzalo de Illescas, *Historia pontifical y Catolica,* Salamanca, 1573, 2. ks., s. 350 vd'daki tezleri atmak gerekir. Müttefikler Doğu Akdeniz'e doğru yola çıkmak için Saint-Barthé Lemy'nin haberini beklemişlerdir.

([171]) 21 Nisan 1572, B.N., Paris, Fr, 3604, f° 58 vd.

([172]) II. Felipe'den Don Juan de Çuniga'ya, Saint-Laurent 2 Haziran 1572, Simancas E° 920, f° 95-98.

([173]) Ve Fransız entrikaları- eskiden Berbrugger'in bir makale çıkardığı Cezayir ile müzakereler, "Les Algériens demandent un Roi Français," *Rev. Afric.,* 1861, s. 1-13- veya silahlanması değil: sadece Fourquevaux'nun bir satırı *(op. cit.,* II, s. 421) Marsilya'da 24 Fransız kadırgasını zikretmektedir (fakat bu rakamın ne değeri vardır?) Paulin de la Garde'ın Okyanustan Akdeniz'e götürmesi gereken filoya gelince, bu iki büyük dört küçük kalye, iki fırkatadan oluşmakta ve 28 Haziranda hâlâ Bordeaux'da bulunmaktadır, de la Guarde baronundan Saint-Gourd'a, Bordeaux 28 Haziran 1572, nüsha İsp. çev., A.N., K 1529, B 34, no. 103.

([174]) Bkz. I. cilt.

([175]) L. Serrano, I, 363.

([176]) Granvelle'den II. Felipe'ye, 29 Ağustos 1572, Sim. E° 1061; L. Serrano, II, s. 70, dn. 2.

([177]) H. Kretschmayr, III, s. 342 vd.

([178]) L. Serrano, II, s. 32.

([179]) *Don Kişot,* I, XXXIX.

([180]) *Op. cit.,* s. 170.

([181]) F. Hartlaub, s. 156.

([182]) Sessa'dan krala, 24 Ekim 1572, Sim. E° 458, L. Serrano, *op. cit.,* II, s. 147.

([183]) *Ibid.*

([184]) Bu paragrafın tüm ayrıntıları için, L. Serrano'nun özenli anlatısına dayandım.

([185]) Granvelle'den II. Felipe'ye, Napoli 8 Ekim 1572, Simancas E° 1061, f° 65.

([186]) Mondoucet'den krala, 29 Eylül 1572 ve Saint-Gouard, 7 Kasım 1572, L. Didier, *op. cit.,* I, s. 52 ve dn. 2; G. del Caccia'dan prense, Madrid 20 Eylül 1572, A.d.S., Floransa, Mediceo 4903. Kardanil düşük ateşten çekmiştir. Çok sağlam, çok yiyen ve içen, *in due hore l'aggravó il male per un catarro che lo suffocó...*

([187]) Monteagudo'dan II. Felipe'ye, Viyana 20 Temmuz 1572, *CODOIN,* CX, s. 483-89, H. Biaudet, s. 178.

([188]) IX. Charles'dan Dax piskoposuna, Paris 17 Eylül 1572, E. Charrière, III, s. 303-309.

([189]) Jean Auzanet, *La vie de Camoens,* Paris, 1942, s. 208.

([190]) L. Serrano, II, s. 296, dn. 1.

([191]) Cattaro'nun böylece talep edilmesi, *ibid.*, II, s. 303.

([192]) *Ibid.*, s. 311.

([193]) Ancak 1574'de kalıcı bir barış olacaktır, buna bağlı olarak MS. Ital 2117 (B.N., Paris), *Relatione del Turco doppo la pace conclusa con la Signoria di Venetia l'anno 1574.* Sonuca ulaşması uzun süren bu barış hk., G.

de Silva'dan II. Felipe'ye, Venedik 6 Şubat 1574 (Raguza haberi), Sim. E° 1333; aynı kişiler, 13 Şubat 1574, *ibid.;* aynı kişiler 12 Mart 1574, *ibid;* aynı kişiler, 16 Mart 1574, *ibid.:* D.J. de Çuniga'dan II. Felipe'ye, Roma 18 Mart 1574, *CODOIN,* XXVIII, s. 185. Messina *Jurat*'larından II. Felipe'ye, 30 Mart 1574, Sim. E° 1142; Nisan 1574'de. II. Felipe, Papalığın talebi üzerine, Türklerin Zanta veya Korfu'ya saldırmaları halinde, donanmasının desteğini sunmuştur, II. Felipe'den G. de Silva'ya, S. Lorenzo 5 Nisan 1574, Sim. E° 1333, fakat kral Fransızların kopmaması şartıyla olduğunu belirtmektedir. Hayalen 1572 yazına dönülmekteydi. 7 Marttakine nazaran daha geçici bir barış, bu konuda, 12 Mart 1574, E° 1333, 16 Mart 1974, *ibid., CODOIN,* XXVIII, s. 185; 30 Mart 1974, Sim. E° 1142.

(194) Alba dükünün memnuniyetsizliği (bu barış anlaşmasını haber alınca), Mondoucet'den krala, 17 Temmuz 1573, L. Didier, I, s. 329.

(195) II. Felipe'den Terranova düküne, S. Lorenzo 20 Haziran 1573 tarihli mektuba göre, Sim. E° 1140.

(196) Kral bu raporu bir önceki dn. 'te bildirilen mektupta özetlemiştir.

(197) Lanciano başpiskopusunun mektubunda işaret edilen (Come kardinaline) sorun, Madrid 24 Ocak 1573, Vatikan Arş., Spagna, no. 7, f° 10-11; ve Padua piskoposundan aynı kişiye, 25 Ocak 1573, *ibid.,* f° 22.

(198) Granvelle tarafından İstanbul'a gönderilen ve 30 Haziranda geri dönen Juan Curenzi'nin raporu, Sim. E° 1063, f° 35.

(199) Philippe de Canaye, s. 158.

(200) Sakız'dan bir Fransız kayığıyla gelen bir Cenevizlinin tanıklığıyla, Simancas E° 1063, f° 42.

(201) II. Felipe'ye, *CODOIN,* c. II, s. 207-208.

(202) Simancas E° 1332.

(203) *Op. cit.,* s. 100, Granvelle'den D. Juan'a, Napoli 6 Ağustos 1573, Simancas E° 1063, f° 45.

(204) Granvelle'den II. Felipe'ye, 12 Ağustos 1573, Sim. E° 1063, f° 49. Başka bir bilgi, ama geç olarak Venedik'ten gelmektedir, donanma Tremiti adalarını almayı düşünebilir.

(205) Philippe de Canaye, s. 181.

(206) D. Juan'dan II. Felipe'ye, Messina 20 Ağustos 1573, alınması 3 Eylül, Sim. E° 1062, f° 117.

(207) Çuniga'dan II. Felipe'ye, 25 Ağustos 1573, *CODOIN,* c. II, s. 229.

(208) Philippe de Canaye, s. 181, 186, 8 kadırga kaybedilmiş, 8'i de zarar görmüştür.

(209) Çuniga'dan II. Felipe'ye, 28 Ağustos 1573, *CODOIN,* c. II, s. 231.

(210) Simancas E° 1063, f° 87.

(211) Philippe de Canaye, s. 186.

(212) Granvelle'den Çuniga'ya, Napoli 11 Eylül 1573, *CODOIN,* c. II, s. 258-59.

(213) Philippe de Canaye, s. 195.

(214) Granvelyle'den Çuniga'ya, Napoli 8 Ekim 1573, *CODOIN.* c. II, s. 307-311.

(215) Mediceo 4904, f° 86.

(216) Para Flandre'a da gitmektedir, Saint-Gouard'dan krala, Madrid 14 Temmuz 1573, B.N., Paris, Fr. 16105.

(217) Fakat diplomatik mektuplaşmalarla duyurulan sefer, genellikle Cezayir'e yönelik olanıdır; Padova piskoposundan Come kardinaline, 15 Temmuz, Vat. Arş., Spagna 7, f° 372; Sauli'den Cenova'ya, Madrid 14 Temmuz 1573, L.M., Spagna s. 2414.

(218) Sauli, bir önceki dn; Saint-Gouard, dn. 216.

(219) Cezayir tasarı mertebesine geçmiştir, D. Juan'dan II. Felipe'ye, Napoli 25 Temmuz 1573, Simancas E° 1062, f° 112.

(220) Simancas E° 1062, f° 96.

(221) G.A. Doria'dan Avusturyalı Don Juan'a, Messina 9 Temmuz 1573, aslı Cezayir, G.A.A. Sicil no. 1686, f° 191.

(222) D. Juan'dan II. Felipe'ye, Napoli 4 Ağustos 1573, *ibid.,* f° 113.

(223) Aynı kişiler, Napoli 5 Ağustos 1573, *ibid.,* f° 114, Messina'ya hareket edişi; aynı kişiler, Messina 10 Austos 1573, E° 1140, Messina'ya 9 Austosta varmıştır.

(224) 4 Ağustos 1573, Sim. E° 1063, f° 167.

(225) S. Lorenzo'dan, Sim. E° 1140, M.

(226) Simancas E° 1140.

(227) Çuniga'dan II. Felipe'ye, Roma 13 Ağustos 1573, *CODOIN,* c. II, s. 290.

(228) *Op. cit.,* I, s. 243 vd.

(229) Çuniga'dan krala, 23 Ekim 1573, *CODOIN,* c. II, s. 330. Papanın haberinin olmadığını bu mektup teyid etmektedir: **"... Dijome el otro dia el Papa hablandome en la jornado del senor D. Juan, que si ganaba a Tunes..."**. Tunus'un alındığı haberi (11 Ekim) Napoli'ye 22 veya 23 Ekimde ulaşmıştır, Granvelle'den II. Felipe'ye, Napoli 23 Ekim 1573, Simancas E° 1063, f° 110.

(230) Don Juan'dan Granvelle'e, Messina 19 Ağustos 1573, nüsha, B.N., Madrid, Ms 10454, f° 114 ve 115; Çuniga'dan II. Felipe'ye, Roma 21 Ağustos 1573, *CODOIN,* c. II, s. 219-220.

(231) Escovedo'dan D. Juan'a, Madrid 5 Eylül 1573, A.E., Esp. 236, f° 122.

(232) Terranova dükünden krala, Palermo 7 Eylül 1573, Sim. E° 1139.

(233) Granvelle'den D. Juan'a, 6 Eylül 1573, Sim. E° 1062, f° 118.

(234) *Parere del Duca di Terranova, Presidente di Sicilia, sopra le cose di Barberia,* 17 Eylül 1573, Sim. E° 1139.

(235) Terranova dükünden II. Felipe'ye, Palermo 30 Eylül 1573, Simancas E° 1139.
(236) Granvelle'den II. Felipe'ye, Napoli 9 Ekim 1573, Sim. E° 1063, f° 94.
(237) Terranova dükünden II. Felipe'ye, Palermo 9 Ekim 1573, Simancas E° 1139.
(238) B.N. Floransa, Capponi, *Cadice,* V, f° 349'daki muhtıraya göre.
(239) Bu 11 tarihinin kesin işareti, Jorge Manrique'den II. Felipe'ye, Palermo 7 Kasım 1573, Sim. E° 1140.
(240) *Relacion que ha dado el secretario Juan de Soto sobre las casas tocantes a la fortaleza y Reyno de Tunez,* 20 Haziran 1574, Simancas E° 1142, nüsha.

(241) *Instruccion a Gabrio Cerbellon,* Simancas E° 1140.
(242) Don Juan'dan Granvelle'e, La Goulette 18 Ekim 1573, Sim. E° 1063, f° 114.
(243) Granvelle'den II. Felipe'ye, Napoli 23 Ekim 1573, *ibid.,* f° 110 (alınması 11 Kasım).
(244) Tovalosos markisi, B.Nb, Paris, Esp. 34, f° 44.
(245) Palmerini, 20 Ekim 1573, Palermo Bel. Küt. Qq D 84, D. Juan'ın gelişi 2 Kasım.
(246) Granvelle'den Don Juan'a, Nopoli 24 Ekim 1573, A.E., Esp. 236, f° 88-90.
(247) Saint-Gouard'dan IX. Charles'a, Madrid 3 Şubat 1574, B.N., Paris, Fr. 16106, f° 304.
(248) Granvelle'den II. Felipe'ye, Napoli 27 Ocak 1574, Sim. E° 1064, f° 7, yay. F. Braudel, *art. cit., Revue Afr.,* 1928, s. 427-428.
(249) Sim. E° 488.
(250) O. de Törne, I, s. 216, ve daha iyisi, L. van der Essen, I, 1, 181 vd.
(251) *Lo que se ha platicado en consejo sobre los puntos de los memoriales que el se$_0$ Juan de Soto ha dado de parte del s$_0^r$ D. Juan, t.y., Sim. E$_0$ 488 (Mayıs veya Haziran 1574).*
(252) Bir önceki dn.
(253) Granvelle'den II. Felipe'ye, 22 Temmuz 1574, Sim. E° 1064, f° 46, 320 tekneden söz ediyor.
(254) Puerto Carrero'dan Granvelle'e, La Goulette 19 Temmuz 1574, siperler Kartaca yönünden açılmış bulunmaktadır, Sim. E° 1064, f° 46; *Relacion del sargento G$_0$ Rodriguez, 1La Goulette 26 Temmuz 1574, Sim. E$_0$ 1141. La Goulette'in kuşatılması ve alınması hk. ayrıca bkz. E$_0$ 1064, f$_0$ 2, 4, 5, 5, 25, 54, 57, 58...; anonim risale, warhaftige eygentliche beschreibung wie der Türkc die herrliche Goleta belägert,* Nuremberg, Hans Koler, 574; Traduzione di una lettara di Sinan Bassà all'imperatore turco su la presa di Goleta e di Tunisi, t.y., B.N., Paris, Ital. 149, f° 368-380.
(255) Ya 22'si, ya 23'ü, O. de Törne, I, s 279. E° 1141.
(256) Terranova dükünden II. Felipe'ye, Palermo 31 Ağustos 1574, Sim E° 1141.
(257) Sim. E° 1142.
(258) *CODOIN,* III, s. 159.
(259) Madrid 28 Ağustos 1574, Mediceo 4904, f° 254.
(260) Terranova dükünden II. Felipe'ye, Palermo 20 Eylül 1574, Sim. E° 1141; Saint-Gouard'dan krala, Madrid 23 Ekim 1574, B.N., Paris Fr. 16106.
(261) Granvelle'den II. Felipe'ye, Sim. E° 1064, f° 66.
(262) O. de Törne, I, s. 280, dn. 1.
(263) Don Juan'dan II. Felipe'ye, Trapani 3 Ekim 1574, *ibid.,* s. 283; Gravelle'in dramatik denilebilecek olan 27 Eylül 1574 tarihli mektubu (Simancas E° 1064, f° 61, Bkz. F. Braudel, *art. cit., Rev. Afr.,* 1928, s. 401, dn. f) yalnızca birinci felâkete, La Goulettte'in alınmasına ilişkindir.
(264) Avusturyalı D. Juan'dan II. Felipe'ye, Trapani 4 Ekim 1574, Sim. E° 450.
(265) Aynı kişiler, Napoli 12 Kasım 1574, *ibid.*
(266) Van der Hammen ve Porreno'ya göre, Zikr. O. de Törne, I, 288, dn 4 ve 6. Öngelen paragraf Törne'ün anlatısı ve benim makalem, "Les Espagnols et l'Afrique du Nord" *Revue Africaine,* 1928'e dayanmaktadır.
(267) [a] Ferraro'dan Cenova Cumhuriyetine, 15 Kasım 1574, A.d.S. Cenova, Cost. 2.2170.
(268) İstanbul 15 ve 19 Kasım 1574, *ibid.*
(269) Majestelerinin Piemonte ve Lombardiya'da *veedor general*'i, Milano 6 ve 23 Ekim 1574, Sim. E° 1241.
(270) Granvelle'den II. Felipe'ye, Napoli 6 Aralık 1574, Sim. E° 1066 aslı.
(271) G. de Silva'dan II. Felipe'ye, Venedik 16 Ekim 1574, Sim. E° 1333; aynı kişiler, 30 Ekim, *ibid.*
(272) Giulio del Caccia'dan büyük düke, Madrid 25 Ekim 1574, Mediceo 4904, f° 273 v°.
(273) *Cosulta del Consejo de Estado,* 16 Eylül 1574, Sim. E° 78.
(274) II. Felipe'ye, Oran 23 Aralık 1574, Sim. E° 78. V. Gonzaga'nın görev yolculuğu hk., Padova piskoposundan Cöme kardinaline, 9 Kasım 1574, Vatikan arş., Spagna no. 8, f° 336.
(275) Sauli'den Cenova Cumhuriyetine, Madrid 16 Kasım 1574, A.d.S., L.M. Spagna 6.2415.
(276) Saint-Gouard'dan krala, Madrid 23 Ekim 1574, B.N., Paris, Fr. 16106.
(277) Aynı kişiler, 26 Kasım 1574.
(278) B.N., Paris, Fr. 16106.

NOTLAR 5. KISIM

(1) IX. Charles'ın bir mektubunda yer alan ithama karşı Saint-Gouard uzun bir cevap vermektedir (krala, Madrid 24 Şubat 1574, B.N., Paris, Fr. 16106). Eğer İspanyol ajanları asilerin toplantılarına katıldılarsa, ya yakalansınlar, ya da ona adları verilsin. Adlarını öğrenince onları enkizisyona verecektir "öylesine ki, bütün kredisini kaybedecek ve eğer majestelerine karşı birşeyler yapmayı düşünüyorsa, ki böylesine uygulamaları ne düşünebilir, ne de inanabilirim, bizzat krala bağlanacaktır". Kuşkusuz niyetleri tüm Fransa'yı bulandırmaktır "...Öyle sanıyorum ki, kendi evinde rahatsız edilen majestelerinin, buna çare bulması ve evini düzene sokması için bu iyi bir fırsattır" Saint-Gourd gene kuşkusuzdur ki diye ilâve etmektedir, "... içinde bulunulan durum dürüstlüğün düşük olmasına izin vermekte veya en azından bunun kurbanı olmaktadır". II. Felipe Huguenot'larla entrikaya giriştiğinde, nasıl olur da Alçak Ülkeler'i" Katolik din ve imanına aykırı birşey yapmaktansa, kaybetmeye hazır olduğu"nu ilân edebilir ve nasıl olur da "majestelerine karşı bir ligaya girebilir. Öyle sanıyorum ki, bu iş ne Tanrı, ne de majestelerinin hizmetini düşünmeyen baldırı çıplak birkaç haydut ile olmaktadır, bunlar kendilerine katolik demekle birlikte, ellerindeki silahlar onların kudurmuş tamahkârlıklarını ortaya koymaktadır"? Ve Henri de Navarre, Claude du Bourg olayı?, bkz. I cilt.

(2) A.O. Meyer, *England und die katolische Kirche,* I, s. 28, zikr., Platzhoff, *Geschichte des europ. Staatensystems,* s. 42.

(3) Pescaro'dan krala, 12 Haziran 1570, Sim. E^0 1133.

(4) Elimdeki nüshada okunmayan bir adı bırakıyorum.

(5) Margliani muhtırası, 11 Şubat 1578, Sim. E^0 489.

(6) Eslafano Papadopulo hk. rapor, Madrid 21 Haziran 1574 *"...yes menester mirar les mucho a las manos..."*, Sim. E^0 488.

(7) Diğerleri arasında bkz. H. Wätjen, *op. cit.*, s. 67-69.

(8) Du Bourg Muhtırası, isp. çev., 1576, A.N., K 1542.

(9) Türklerin imparatoru II. Selim'in Avusturyalı Don Juan'a mektubu, "Hristiyan ordusunun komutanıyken ona yolladığı hediyelerle" birlikte, B.N., Paris, Fr. 16141, f^0 440-446.

(10) *Lo que reffiere Juan Curenzi...*, 30 Haziran 1573, Sim. E^0 1063, f^0 35.

(11) Dax piskoposundan krala, İstanbul 16 Temmuz 1573, E. Charrière, III, s. 405.

(12) Aynı kişiler, İstanbul 26 Temmuz 1573, *ibid., s. 413-416.*

(13) Krala, Venedik 26 Şubat 1574, *ibid.*, s. 470 dn.

(14) Bkz. dn. 11.

(15) Dax piskoposundan Catherine de Médicis'ye, İstanbul 17 Şubat 1574, E. Charrière, III, s. 470 vd.

(16) Pietro Egidi, *Emanuele Filiberto,* II, s. 128 vd.

(17) Dax piskoposundan krala, 18 Eylül 1574, E. Charrièere, III, 572.

(18) Ibid., s. 572.

(19) Krala, *ibid.*, s. 424-427, İstanbul 4 Eylül 1573.

(20) Aynı kişiler, *ibid.*, s. 470-475, 24 Mart 1574.

(21) Büyük Sebenico "kalesi" olayı, *ibid.*, 17 Şubat 1574, s. 462-470.

(22) Bkz. dn. 20.

(23) E. Charrière, III, 467.

(24) 17 Şubat 1574, *ibid.*, III, s. 462-470.

(25) *Relacion que hizo Livio Celino...*, 1574, Sim. E^0 1333.

(26) Granvelle'den krala, Napoli 6 Şubat 1575, Sim. E^0 1066. Kardinalin oldukça kötümser mektubu. Saltanattaki değişiklikle birlikte, yeni bağlantılar satın almak gerekecek, buna bağlı olarak yeni masraflar çıkacaktır, tıpkı imparatorun ateş-kes için yeni teyid sağlayabilmek üzere yapacağı gibi. Yeni hükümdar Murad, 28 yaşındadır, "savaşçı, ve halkı tarafından sevilmektedir...".

([27]) İstanbul 8 Mart 1577, A.d.S. Venedik, Secreta Relazioni Collegio, 78; Guzmán de Silva'dan krala, Venedik 28 Nisan 1577, Sim. E⁰ 1336, D. Garcia de Acuna adını verdiği Don Martin'in geçişini haber vermektedir, İstanbul'a bir giriş izniyle güya esirlerin geri alınması için gelmiştir, ama aslında ateş-kesi görüşecektir, *ya salido con la resolution dello por cincos anos...* D. Martin'in İstanbul'a varış tarihi konusunda Fransız haberleri yanlış olan 15 Martı vermektedirler.

([28]) Sim. E⁰ 159, f⁰ 283.

([29]) Mondejar'dan Antonio Perez'e, Napoli 30 Nisan 1577, Sim. E⁰ 1074, f⁰ 31.

([30]) İstanbul 2 Mayıs 1577, herhalde G. de Silva tarafından aktarılmıştır, Sim. E⁰ 1336.

([31]) Bkz. dn. 29.

([32]) Martin de Acuna'dan krala, Madrid 6 Haziran 1577, Sim. E⁰ 159, f⁰ 35.

([33]) Silva'dan II. Felipe'ye, Venedik 19 Haziran 1577, Sim. 1336.

([34]) Don Martin de Acuna'dan S.M.'ye, Madrid 1578, başka bir bilgi yok, Sim. E⁰ 159, f⁰ 283.

([35]) Mondejar'dan II. Felipe'ye, Napoli 13 Ağustos 1577, Sim. E⁰ 1073, f⁰ 136.

([36]) Fernand Braudel, "La Mort de Martin de Acuna," Mélanges en l'honneur de Marcel Bataillon, 1962, bkz. F. Ruano Prieto, "D. Martin de Acuna," *Revista contemporanea,* 1899.

([37]) G. Margliani'den Antonio Perez'e, İstanbul 30 Nisan 1578, Sim. E⁰ 489.

([38]) Bkz. Gerlach, *Tagebuch,* s. 539, E. Charrière, III, 705.

([39]) İzleyen konular için, G. Margliani'nin uzun muhtırası, Şubat 1578, Sim. E⁰ 488.

([40]) E. Charrière, III, 705.

([41]) III. Henri'ye, İstanbul 22 Ocak 1578, E. Charrière, III, 710.

([42]) *Op. cit.,* s. 160; J.W. Zinkeisen, III, 499.

([43]) *Loque setratto y concerto entre el Baxa y Juan Margliano,* 7 Şubat 1578, Sim. E⁰ 489. Aynı belgenin belki 1579'da çıkartılmış nüshası, *Capitoli che si sono trattati fra l'illmo S^re Meemet pasià (di) buona memoria...,* Sim. E⁰ 490.

([44]) *Lo que ha de ser resuelto sobre lo de la tregua* (1578), Sim. E⁰ 489; Ekonomik anlaşmaların imzalanamaması hakkında, Margliani (Antonio Perez'e mi?)," 11 Şubat 1578, Sim. E⁰ 489.

([45]) Sim. E⁰ 489. Gembloux zaferi 31 Ocak 1578'dedir.

([46]) *Relacion de lo que ha passado en el neg^o de la tregua y suspension de armas con el Turco y lo que para la conclusion della Ilevo en com^on don Juan de Rocafull y el estado en que el presente esta* (1578), Sim. E⁰ 459, f⁰ 28 (veya f⁰ 281). Bu tarihlendirilmemiş metinler, Haziran başı ile 12 Eylü 1578 arasında yer alıyor olmaktadırlar, posta süreleri sorunu: örnek olsun diye, Margliani'nin İstanbul'dan 9 Aralık 1578'de yazdığı bir mektup, Autonio Perez'e 3 ay 22 günlük bir yolculuktan sonra, 31 Mart 1579'da ulaşmıştır.

([47]) Don Juan de Cardona'dan II. Felipe'ye, Barselona 1 Kasım 1576, Simancas E⁰ 335, f⁰ 58 *"... y con correo par tierra ordenando a Don Juan de Rocafull hizieze* des palmar las nueve galeras".

([48]) İkinci talimatının tarihi, 12 Eylül 1578, bkz. dn 49, Don Juan Rocafull, Gerlach, zikr. J.W. Zinkeisen, III, s. 500, sözünü ettiği Don Juan de Rogua de Valenza'dır.

([49]) *Instruccion segunda a Don Juan de Rocafull,* Madrid 12 Eylül 1578, Simancas E⁰ 489.

([50]) J.W. Zinkeisen, III, s. 500.

([51]) E. Charriére III, s. 777.

([52]) Juan de Idiáquez'den II. Felipe'ye, Venedik 5 Şubat 1579, A.N., K 1672, 61 , no. 22.

([53]) Aynı kişiler, Venedik 4 Mart 1579, A.N., K 1672.

([54]) E. Charrière, III, s. 852, dn. fakat 9 Ocak haberi, geçmişi olduğu kadar geleceği de hedeflemektedir. Öte yandan dn. 43'de verdiğimiz 1579 metni ne anlama gelmektedir.

([55]) Evhevarri'den Margliani'ye, Gazagua 2 Eylül 1579, A.N., K 1672, 61, no. 117. Aynı kişiler, Caravançara *(sie)* 2 Eylül 1579, *ibid.,* no 118, Brutti *"bellaco"*dan yakınmaktadır.

([56]) Margliani'den Antonio Perez'e, Pera 2 Eylül 1579, Simancas E⁰ 490.

([57]) Germigny'den krala, Pera bağları 16 Eylül 1579, *Recucil,* s. 8 vd.

([58]) Zaten bu İstanbul'da ancak 1580 Nisan başında öğrenilecektir, G. Margliani'den Napoli kral naibine, Pera bağları 9 ve 14 Nisan 1580, A.N., K 1672, 61, no. 166.

([59]) İstanbul 4 Temmuz 1579, nüsha (it), A.N., K 1672, 61, no. 81 a.

([60]) E. Charrière, III, s. 782 vd, dn. "General" die Bourg'un maceraları hk., bkz. I. cilt.

([61]) *Ibid.,* s. 885 vd.

([62]) Kastilya Büyük Komandörü'nden II. Felipe'ye, 9 Haziran 1580, Sim. E⁰ 491.

([63]) Margliani'den D.J. de Çuniga'ya, 3 Şubat 1580, Sim. E⁰ 491.

([64]) Margliani'den Napoli kral naibine, 15 Ekim 1580, Sim E⁰ 1338.

([65]) Aynı kişiler, 2 Şubat 1580, kançılarya özeti, Sim. E⁰ 491.

([66]) E. Charrière, III, s. 872 ve 876, dn.

([67]) İstanbul 26 Şubat 1580, Sim. E⁰ 1337.

([68]) Margliani'den büyük komandör'e, Pera bağları 27 Şubat 1580, Sim. E⁰ 491, nüsha.

([69]) Aynı kişiler, 7 Mart 1580, Sim. E⁰ 491.

([70]) Aynı kişiler, 29 Ekim 1580, Sim. E⁰ 1338; Germigny'den krala, 24 Mart 1580, E. Charrière, III, s. 885.

([71]) Aynı kişiler, 12 Mart 1580, nüsha, Sim. E⁰ 491.

([72]) Bir önceki dn.

([73]) Aynı kişiler, 18 Mart 1580, Sim. E[0] 491.

([74]) Ch. de Salazar'dan II. Felipe'ye, Venedik 18 Mart 1580, Sim. E[0] 1337.

([75]) Margliani'nin büyük komandör'e mektupları, 23 ve 25 Mart 1580 (Simancas E[0] 491) bu imzanın kesin tarihini vermemektedirler. Fakat Germigny kesin tavırlıdır, 24 Mart 1580, E. Charrière, III, s. 884-89.

([76]) 2 Mayıs 1580, Vatikan arş., Spagna no. 27, f[0] 88.

([77]) Krala, 17 Mayıs 1580, E. Charrière, III, s. 910-11.

([78]) M. Philippson, *Ein Ministerium unter Philipp II.* s. 404; L. von Pastor, *Geschichte der Papste,* c. IX, 1923, s. 273; H. Kretschmayr, III, s. 74.

([79]) J.W. Zinkeisen, III, 107.

([80]) 9 ve 14 Nisan 1580, A.N., K 1572, G 1, no. 166.

([81]) *Ibid.*

([82]) *Ibid.*

([83]) (Nisan 1580), Sim. E[0] 491.

([84]) Margliani'den Napoli kral naibine, Pera 29 Ekim 1580, Sim. E[0] 1338.

([85]) Aynı kişiler, Pera 10 Aralık 1580, Sim. E[0] 1338.

([86]) Aynı kişiler, Pera 20, 21, 26 (29 veya 30) Aralık 1580, kançılarya özeti, Sim. E[0] 491.

([87]) Bütün bu ayrıntılar Margliani'nin büyük komandöre Aralık 1580 sonunda gönderdiği muktaptandır, A.N., K 1572, G 1, no. 169.

([88]) Bartolomè Pasterla'dan D. Juan de Çuniga'ya, doğu haberi, 4 Şubat 1581, *Cartas y avisos...,* s. 53-54; Germigny'den krala, 4 Şubat 1581, *Recueil...,* s. 31; E. Charrière, IV, s. 26-28, dn., Margliani'nin paşalara ödeme yaptığı *"escuz neufs marquez au coing d'Aragon"* ekülerden söz etmektedir. Doğu haberi, 4 Şubat 1581, Sim. E[0] 1339.

([89]) Margliani'den D.J. de Çuniga'ya, 4 ve 5 Şubat 1581, *Cartes y avisos...,* s. 55; 5 Şubat 1581, Sim. E[0] 1339, Ben metnimde Scaous (Siyavuş MAK) paşa olarak okuyorum, *Cartas*'in adı bilinmeyen editörü gibi Scıanus... değil.

([90]) Bkz. dn. 88.

([91]) Don Juan de Çuniga'dan II. Felipe'ye, Napoli 3 Mart 1581, Tovar'a 23 Martta ulaşmıştır, Sim. E[0] 1084.

([92]) Don Juan de Çuniga'dan Alcançias markisine, 4 Mart 1581, Sim. E[0] 1084.

([93]) E. Albèri, I, V, s. 328.

([94]) İspanya papalık temsilcisine, Roma 11 Temmuz 1580, Vat. Arş., Spagna 27, f[0] 123... *il passar con silentio nel fatto de la tregua è stata buona risolutione poichè il farne querella in questo tempo non potrio sinon aggiungere travaglio a s. Mtà senza speranza di frutto.*

([95]) *Op. cit.,* s. 181.

([96]) Eğer J. von Hammer'in (VI, s. 194-195) bir işareti serbest bir şekilde yorumlanacak olursa, 1584'de bizzat Margliani tarafından aşırı bir katılıkla. Ateş-kes 1587'de iki yıl için uzatılmıştır, fakat kaynaklarını göstermemektedir.

([97]) M. de Brèves'in 1624'de düşündüğü gibi, E. Charrière, IV, s. 28, dn.

([98]) Özellikle Franz Babinger, "Suleiman des Machtige," *Meister der Politik,* 2 cilt, Stutgart ve Berlin, 1923'ü düşünüyorum.

([99]) J. von Hammer, VII, s. 70. Bütün bu sorunlar hk., W.E.D. Allen'ın kısa ama belirleyici kitabına bkz, *op. cit.,* I, s. 105, dn. 2.

([100]) J. von Hammer, s. 77.

([101]) B.N., Paris, Ital., 1220.

([102]) *Ibid., f_0 317 v_0 (1572'ye doğru).*

([103]) J. von Hammer, VII, s. 75.

([104]) *Ibid.,* s. 80; *Voyage dans le Levant de M.d'Aramon, op. cit.,* I, 108.

([105]) De Grantrie de Grandchamp'dan M. de Foix'ya, İstanbul 30 Ağustos 1569, E. Charrière, III, s. 62-66.

([106]) J. von Hammer, VII, s. 81. Hammer'in eski eseri İran savaşına ilişkin olarak Minadoi ve Vicenzo değli Alessandri'nin değerli kaynaklarını ve tarihçi Ali ile Peeri'nin eserlerini kullanmaktadır. Bu eski kitabın, J.W. Zinkeisen ve N. Lorga gibi ardıllarınınkilere nazaran üstünlüğünü bir kez daha belirtmenin tam sırasıdır.

([107]) Pera 9 Aralık 1578, Margliani'den Perez'e, alınması 31 Mart 1579, Simancas E[0] 489.

([108]) Emile-Félix Gautier onun hakkında ne düşünürdü?

([109]) Venedik 7 Ocak 1579, A.N., K 1672, G 1.

([110]) İstanbul 4 Şubat 1579, A.N., K 1672, G 1.

([111]) İstanbul 24 Mart 1579, *ibid.*

([112]) Juan de Idiaguez'den II. Felipe'ye, Venedik 21 Mart 1579, *ibid.,* no. 35.

([113]) X. de Salazar'dan II. Felipe'ye, Venedik 8 Temmuz 1579, *ibid.,* no. 84.

([114]) Margliani (tam atıf kayıp).

([115]) J. de Idaiaquez'den II. Felipe'ye, Venedik 29 Nisan 1579, A.N., K 1672, no. 56 nüsha.

([116]) Germigny'den krala, Pera 16 Eylül 1579, *Recueil,* s. 10; *Relacion de loque ha succedido al capitan de lamar Alcuchali desde los 17 de Mayo que partio de aqui de Constantinopla asta los G de agosto sacada de las Cartas que se han recibido de Juan de Briones y Aydar Ingles,* A.n., K 1672, G 1, no. 115 / Aynı muhtıra, Simancas

E⁰ 490). *Relacion de 10 que ha succedido de los 9 de agosto hasta los 28,* A.N., K 1672, G 1, no. 116. Uluç Ali İstanbul'a 10 Eylül'de varmıştır, bkz, Germigny, dn'un başlangıcında zikredilen mektup, 13 kadırgayla.

([117]) İstanbul 29 Nisan 1579, A.N., K 1672, no. 56 nüsha.

([118]) Margliani'den Antonio Perez'e, Pera 2 Mart 1579, Sim. E⁰ 490.

([119]) Aynı kişiler, 5 Eylül 1579, *ibid.*

([120]) J. de Cornoça'dan S.M.'ye, Venedik 17 Ekim 1579; A.N. K, 1672, G 1, no. 142 a.

([121]) Salazar'dan II. Felipe'ye, Venedik 7 Eylül 1579, *ibid.*

([122]) *Ibid.*

([123]) Germigny'den krala, Pera 16 Eylül 1579, *Recuert....* s. 10.

([124]) Bkz. dn. 121.

([125]) Germigny'den Malta üstad-ı azamına, Pera 8 Ekim 1579, *Recueil..*, s. 17-18. Sadece Erzurum'a kadar, J. von Hammer, VII, 96.

([126]) J. von Hemmer, VII, s. 97.

([127]) *Ibid.*, s. 98.

([128]) 27 Nisan 1580'de ölmüştür, E. Charrière, III, 901.

([129]) Margliiani'nin Don Juan de Çuniga'ya üç mektubu, 27 ve 30 Nisan 1580, Sim E⁰ 491. Kançılarya özeti.

([130]) J. von Hammer, VII, 104.

([131]) *Ibid.*.

([132]) *Ibid.*, 112.

([133]) R. Hakluyt, II, 171.

([134]) J. von Hammer, VII, s. 113, dn. 1.

([135]) *Ibid.*, s. 223. Demek ki Türk zaferi, G. Botero, s. 188 v⁰, bunu şu şekilde görmektedir: "Türkler birçok kereler püskürtülüp, bozguna uğratılmakla birlikte, kendine ait yerleri yavaş yavaş tahkim ettiğinden, çok büyük bir bölgeyi ele geçirmişlerdir: ve nihayette Torosların büyük kentini ele geçirince kendilerine büyük bir ve güçlü bir kalenin güvencisini sağlamışlardır. Böylece kaleleri ve tahkimatları olmayan İranlılar, savaşı ve kentleri kaybetmişlerdir".

([136]) Karl Brockelmann, *Geschichte der Islamisch. Volker und Staaten,* 1939, s. 282; kişilik ve merakları hk., Erich Braunlich, *Zwei türkische Weltkarten...*, Leipzig, 1937.

([137]) Formül ne yazık ki, biraz fazlasıyla basittir. Fakat burada bütün ayrıntılara nasıl girilebilirki? XVI. yy'da Hind Okyanusu'nun tümü hakkında bir eser hazırlayan Vitorino Magalhães Godinho, Portekiz filolarının Atlantik tipi denilebilecek yelkenliler, yerli tipi tekneler ve aynı zamanda da kadırgalardan oluştuğuna dikkatimi çekti... çeşitli ödevlere yönelik bir filo.

([138]) M.A. Hedwig Fitzler, "Der Anteil der Deutschen an der Kolonial politik Philipps II in Asien," *Niert. für Sozial-und Wirtschafsfeschichte,* 1936, s. 254-56.

([139]) Lizbon 22 Şubat 1580, *Arch. port. or.,* III, no. 11, zikr. M.A.H. Fitzler, *art. cit.*, s. 254.

([140]) Bkz. W.E.D. Allen, s. 32-33 ve benim 1. yayınımın hatasını düzelten dipnotlar.

([141]) 14 Mart 1588, *ibid.*, no. 43, Zikr. M.A.H. Fitzler, 256.

([142]) M.A.H. Fitzler, 256.

([143]) Pierre Chaunu, *art. cit.*, Revue du Nord, 1960, s. 288 ve *Conjoncture,* s. 629 vd.

([144]) M. Philippson, s. 62; *Correspondance de Granvelle,* VII, s. 353.

([145]) Granvelle'den Marguerite de Parme'a, 12 Ağustos 1579, Philippson, s. 71.

([146]) Louis Bertrand'ın (Philippe II. *Une Ténebreuse affaire,* Paris, 1929) aceleci ve taraflı kitabı tarafından hiç de aydınlatılamamıştır. En büyük sorun, La Haye elyazmasının gerçek olup olmadığı konusunda kalmaktadır. Dr. G. Maranon'un güzel kitabı *(Antonio Perez,* 2 cilt, Madrid, 2. yay., 1948) bu sorunları tam aydınlatmaksızın, yeniden ortaya çıkartmaktadır.

([147]) M. Philippson, s. 104 ve 224.

([148]) General Dastagne, "La bataille d'Al Kassar-El-Kébir,'4 *Revue Africaine,* c. 62, s. 130 vd. ve özellikle Queiroz Velloso, *D. Sebastiao,* 2. yay., Lizbon, 1935, bl. IX, s. 337 vd'daki anlatısı, bu anlatı yazar tarafından Damiao Peres'in *Historia de Portugal*'nin V. cildinde tekrarlanmıştır.

([149]) Ch. A. Julien, *He. de A'Afrique du Nord,* s. 146.

([150]) Mercuriano'dan II. Felipe'ye, 11 Ocak 1579, Sim. E⁰ 934; Aynı kişiler, 28 Nisan 1579, *ibid;* M. Philippson, s. 92, dn. 2 ve s. 93, dn. 1.

([151]) Toskana büyük dükünden II. Felipe'ye, Floransa 17 Haziran 1579, Sim. E⁰ 1451. Ayrıca bkz. R. Galuzzi, *Istoria del Gran Ducato di Toscana,* III, s. 345 ve 356.

([152]) Portekiz 1550'den, Amerikan gümüşünün zaferinden beri İspanya'nın hizmetindedir. İspanya kentlerine, özellikle de Sevilla'ya büyük Portekizli göçü.

([153]) R.B. Merriman, IV, s. 348, Fuggerlerin mektuplarına dayalı aydınlatıcı farkına varışlar, *The Fugger* News-Letters, yay. V. von Klarwill, 1926, c. II, s. 38.

([154]) Bu konuda Juan Beneyto Perez'in işaretlerine bkz., *Los medios de cultura y la centralizacioìn bajo Felipe II,* Madrid, 1927, s. 121 vd.

([155]) Jajques Pirenne tarafından iyi farkedilmiş büyük sorun, *Les grands courants de l'histoire universelle,* II, 1944-45, s. 449 vd.

NOTLAR 6. KISIM

(1) *The rise of the spanish Empire in the old and in the new world,* 4 cilt.

(2) Paruta'dan *doge*'ye, Roma 7 Kasım 1592, *La Legazione di Roma...*, yay., Giuseppe de Leva, 1887, I, s. 6-9.

(3) Emilio Garcia Gomez, "Espanoles en el Sudan," *Revista de Occidente,* Ekim-Aralık 1935, s. 111.

(4) *Muerte del Rey de Francia por un frayle dominico,* Sim., E⁰ 596; E. Lavisse, VI, 1, s. 298 vd.

(5) A. Cucino'dan A⁰ Paruto'ya, Venedik (Eyl-Eki) 1589, A.d.S. Venedik, Let. Com. XII *ter.*

(6) H. Kretschmayr, III, s. 42-43, Ağustos ve Kasından söz etmektedir. Kabul Ocak 1590'da gerçekleşmişe benzemektedir, F^co de Vera'dan II. Felipe'ye, Venedik 20 Ocak 1590, A.N., K 1674.

(7) L. von Pastor, X (Almanca ed.) s. 248.

(8) I. de Mendoza'dan III. Felipe'ye, Venedik 19 Aralık 1598, A.N., K 1676.

(9) G. Mecati, II, 814.

(10) Ve geçerken alışılmış zararlarını vermektedirler *"...come è il lor solito..."*. Cenova Cumhuriyeti'nden H. Piccamiglio'ya, Cenova 17 Temmuz 1590, A.d.S. Cenova, L.M. Spagna 10.249.

(11) Simancas E⁰ 487.

(12) R. Hakluyt, II, s. 285-289, Pantelleria açıklarında karşılaşma.

(13) Fakat olağan olarak, bildirilen olaylar daha da önemsizdir. Bkz. J. von Hammer, VII, s. 192-194 ve 194, dn 1'de; L.C. Féraud, *op. cit.*, s. 86'da birine göre Trablus Paşası Ramazan'ın karısının, diğerine göre de kızkardeşinin, 1584'de kocasının veya erkek kardeşinin katledilmesinden sonra Trablus'u terkedişine bkz. Kadırgasında 800.000 düka, 400 Hristiyan köle ve 40 genç kız götürmüştür. İstanbul yolu üzerinde Zanta'da iyi karşılanmış, fakat kısa bir süre sonra Kefalonya açıklarında, Venedik filosu komutanı Emo'nun saldırısına uğramıştır. Kadırga ele geçirilmiş, Müslümanlar katledilmiştir. Olay hanım sultanın müdahalesiyle tatlıya bağlanmıştır; Emo'nun kafası uçurulacak ve aldıkları iade edilecektir. R. Hakluyt'a göre (II, s. 190) Olay Ekim 1585'e doğru meydana gelmiş ve 150 esir kurtarılmıştır. Kadırgada, Ramazan'ın oğlunun Cerbe'de zorla sünnet ettirdiği iki de İngiliz bulunmaktaydı.

(14) Charles-André Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord,* s. 538.

(15) L.C. Féraud, s. 83.

(16) Ch-André Julien, s. 537.

(17) Juan de Cornoça'dan II. Felipe'ye, Venedik 4 Şubat 1589, A.N., K 1674.

(18) Miranda'dan II. Felipe'ye, Napoli 18 Şubat 1589, Sim. E⁰ 1090, f⁰ 21.

(19) Juan de Cornoça'dan II. Felipe'ye, Venedik 9 Mayıs 1589, A.N., K 1674.

(20) Miranda'dan II. Felipe'ye, Napoli 12 Nisan 1589, Simancas E⁰ 1090, f⁰ 35.

(21) Aynı kişiler, *ibid.*, f⁰ 53. Kastilya Adelantado'sundan II. Felipe'ye, Cebelitarık 13 Mayıs 1589, Sim. E⁰ 166, f⁰ 72.

(22) J. de Cornoça'dan II. Felipe'ye, 9 Mayıs 1589, A.N., K 1674. 30 kadırganın yola çıkışı, İstanbul 22 Haziran 1589, A.N. K 1674; Miranda'dan II. Felipe'ye, 8 Temmmuz 1589, Sim. E⁰ 1090, f⁰ 83; F^co de Vera'dan II. Felipe'ye, Venedik 8 Temmuz 1589, A.N., K 1674.

(23) Miranda, bir önceki dn.

(24) Miranda'dan II. Felipe'ye, Napoli 14 Temmuz 1589, Sim. E⁰ 1090, f⁰ 89.

(25) Doğu haberi, 27 Temmuz ve 1 Ağustos 1589, A.N., K 1674.

(26) F^co de Vera'dan II. Felipe'ye, 5 Ağustos 1589, A.N., K 1674, aynı bilgiler; Miranda'dan II. Felipe'ye, Napoli 12 Ağustos 1589, Sim. E⁰ 1090, f⁰ 105.

(27) Bkz. dn. 25.

(28) Sicilya kral naibinden (II. Felipe'ye?), Palermo 17 Ağustos 1589, Simancas E⁰ 1156.

([29]) Buna bağlı olarak Sicilya kral naibi Alba kontu tarafından alınan savunma tedbirlerinin yararsızlığı: Alba'dan II. Felipe'ye, Palermo 22 Mayıs 1589, Sim. E° 1156.

([30]) J. de Cornoga'dan II. Felipe'ye, Venedik 13 Mayıs 1589, A.N., K 1674.

([31]) Aynı kişiler, Venedik 10 Haziran 1589, *ibid.*

([32]) Miranda'dan II. Felipe'ye, Napoli 8 Eylül 1589, Sim. E° 1090, f° 124.

([33]) *Relacion del viaje que hizieron las galeras de la religion de Sant Juan que estan al cargo del comendador Segreville en ausencia del General de la Religion,* 1589, Sim. E° 1156.

([34]) Miranda'dan II. Felipe'ye, Napoli 10 Eylül 1589, Sim. E° 1090.

([35]) İstanbul 8 Aralık 1589, A.N., K 1674, F^co de Vera'dan II. Felipe'ye, Venedik 2 Aralık 1589, A.N., K 1674, aynı kişiler, 22 Aralık 1589, *ibid.*

([36]) Palermo 25 Kasım 1589, E° 1156.

([37]) Alphonse Rousseau, *Annales Tunisiennes,* s. 33.

([38]) İstanbul 2 Mart 1590, Sim. E° 1092, f° 18.

([39]) İstanbul 16 Mart 1590, A.N., K 1674.

([40]) F^co de Vera'dan II. Felipe'ye, Venedik 31 Mart 1590, A.N., K 1674.

([41]) Alba kontundan II. Felipe'ye, Palermo 7 Nisan 1590, Sim. E° 1157.

([42]) F^co de Vera'dan II. Felipe'ye, Venedik 14 Nisan 1590, A.N., K 1674.

([43]) Miranda'dan II. Felipe'ye, Napoli 14 Ağustos 1590, Sim. E° 1090, f° 15.

([44]) Longlée'den krala, Madrid 15 Ağustos 1590, yay. A. Mousset, *op. cit.,* s. 401.

([45]) İstanbul 27 Nisan 1590, A.N., K 1674.

([46]) 25 Nisan 1590, *Relacion q. yo Juan Sarmiento hago para informacion de V. E^sa del viaje que bize para la isla de Tabarca en Berveria de orden de V. E^sa,* Sim. E° 1157.

([47]) *Ibid.*

([48]) Krala, Sim. E° 1157.

([49]) İstanbul 25 Mayıs 1590, A.N., K 1674; Alba'dan II. Felipe'ye, Palermo 2 Haziran 1590, Sim. E° 1157.

([50]) Alba'dan II. Felipe'ye, Palermo 5 Mayıs 1590, Sim. E° 1157.

([51]) Sim. E° 1092, f° 32.

([52]) A.N., K 1674.

([53]) Alba'dan II. Felipe'ye, Palermo 2 Haziran 1590, Sim. E° 1157.

([54]) İstanbul 8 Haziran 1590, A.N., K 1674.

([55]) F. Braudel, *art. cit., Rev. Afr.,* 1928.

([56]) G.A. Doria'dan II. Felipe'ye, 6 Haziran 1594, Sim. E° 492.

([57]) Bu Kuko kralı hakkında bir önceki dn'a ve onun çözümlemesine başvurulmalıdır, F. Braudel, "Les Espagnols en Algérie," *Histoire et Historiens de l'Algérie,* 1930, s. 246. Benzeri bir olay, Africa'da yıkılması gereken tahkimat hk., Maqueda dükünden II. Felipe'ye, Messina 12 Ağustos 1598, Sim. E° 1158.

([58]) J. Von Hammer, VII, s. 264.

([59]) J.W. Zinkeisen, III, s. 802.

([60]) *İbid.,* s. 803.

([61]) F^co de Vera'dan II. Felipe'ye, Venedik 14 Nisan 1590, A.N., K 1674 *"...Con que havian baxado los talleres diez asperos cada uno..."*

([62]) D. Izigo de Mendoza'dan II. Felipe'ye, Venedik 9 Eylül 1590, aslı, A.N., K 1677.

([63]) Sorunun son durumu, Vuk Vinaver, "Der venezianische Goldzechin in der Republik Raguza," *Bolletino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano,* 1962.

([64]) 12 Haziran 1590, R. Hakluyt, II, s. 294-95. Anlaşmaya 1591'de varılacaktır. Z.W. Zinkeisen, III, s. 647.

([65]) J.W. Zinkeisen, III, s. 582.

([66]) *Ibid.*

([67]) F^co de Vera'dan II. Felipe'ye, Venedik 3 Mart 1590, A.N., K 1674; J.W. Zinkeisen, III, 623.

([68]) Aynı kişiler, Venedik 3 Eylül 1589, A.N., K 1674.

([69]) İstanbul 5 Ocak 1591, A.N., K 1674.

([70]) J.W. Zinkeisen, III, 581.

([71]) *Ibid.,* s. 585.

([72]) J. von Hammer, VII, s. 297.

([73]) A.N., K 1677.

([74]) İstanbul 10 Nisan 1601, A.N., K 1677.

([75]) İstanbul 4 Mayıs 1601, *ibid.* Bu 1601 olayları, nedenleri ve öncelleri hk., ayrıca bkz. İstanbul 27 Mart 1601, A.N., K 1630; Inigo de Mendoza'dan III. Felipe'ye, Venedik 13 Mayıs 1600, aslı K 1677; Lemos'dan III. Felipe'ye, Napoli 8 Mayıs 1601, K 1630; F^co de Vera'dan III. Felipe'ye, Venedik 5 Mayıs 1601, K. 1677 ve İstanbul 29 Kasım 1598, K 1676.

([76]) J. von Hammer, VII ve J.W. Zinkeisen, III. Bazı tarihler: 1594, Novigrad'ın imparatorluk askerleri tarafından alınması; 1595, Giavarino'nun Türkler tarafından alınması, Hristiyan aleminin büyük heyecanı, G. Mecatti, II, s. 799; 1598 Giavarino'nun geri alınması, Sim. E° 615, 16 Mayıs 1598, I° de mendoza'dan S.M.'ye, Venedik, A.N., K 1676; Givaranio'nun kaybı haberi üzerine padişihın öfkesi 11 Nisan 1598, I° de Mendoza'dan S.M.'ye, Giavarino'nun alınması haberinin 6 Nisanda Venediğe ulaşması, A.N., K 1676; 5 Aralık 1598, Inigo de

mendoza'dan krala, Venedik: Venediklilerin imparatorluk askerlerinin Buda kuşatmasını kırdıklarını öğrenmelerinden sonraki sevinçleri; 28 Kasım, I⁰ de mendoza'dan S.M.'ye, Türkler Vadarino, Almanlar da Buda kuşatmasını kaldırdılar; A.N., K 1676; 20 Ekim, Buda'ın alındığı hakkında sahte haber, I⁰ de Mendoza, A.N., K 1676; 4 Kasım 1600: F^co de Vera'dan S.M.'ye, Venedik, A.N., K 1677, Kamisya'nın 22 Ekimde Türkler tarafından zabtı; 11 Ağustos 1601; de Viena, A.N., K 1677, Erdellilerin alman askerleri tarafından Goroslo yakınlarında bozguna uğratılmaları; 21 Ekim 1601: Yazıcının bozgununun İstanbul'da büyük şenliklerle kutlanması, İstanbul 21 Ekim 1601, A.N., K 1677; 10 Kasım 1601 Yazıcının bozgununa kesin gözüyle bakılmamakta, F^co de Veda'dan S.M.'ye, Venedik, A.N., K 1677; 1 Aralık 1601; İmparaltorluk askerlerinin Konisia'ya başarısız saldırıları, F^co de Vera'dan S.m.'ye, Venedik, A.N., K. 1677.

(77) İstanbul 4 Mayıs 1601, A.N., K 1677. Aslında dört kadırga söz konusudur.

(78) G. Mecati, II, 789 ve 809.

(79) *Ibid.*, 790. Kardinal Borghese'nin İspanya'daki elçiliği hk. bkz. VIII. Clementius'un talimatı, 6 Ekim 1593, yay. A. Morel Fatio, *L'Espagne au XVI^e* et au XVII^e *siècle*, S. 197 vd.

(80) *Consejo sobre cartas de F^co de Vera*, Mayıs 1594, Sim. E⁰ 1345. İspanya Venediğin IV. Henri yanlısı siyasetinden de yakınmaktadır.

(81) J.W. Zinkeisen, III, 587.

(82) G. Mecati, II, 800 (1595) , N. Iorga, III, 211.

(83) N. Iorga, *Storia dei romeni*,S. 213.

(84) G. Mecati, 801.

(85) F^co de Vera'dan III. Felipe'ye, Venedik 5 Mayıs 1601, A.N., K 1677.

(86) İstanbul, 17 Mart 1601, A.N., K 1677.

(87) Örneğin 1600 başında Temeşvar yakınlarında, A. I⁰ de Mendoza'dan II. Felipe'ye, Venedik 26 Şubat 1600, A.N., K 1677 ve 1598'de olduğu gibi Erdellilerin desteği ile ve kış sürecince, 3 Ocak 1598, A.N., K 1676.

(88) Viyana 28 Mart 1598, A.N., K 1676.

(89) P. paratuta, s.15, 16.

(90) Inigo de Mendoza'dan II. Felipe'ye, Venedik 19 Aralık 1598, A.N., K 1676.

(91) Aynı kişiler, II Temmuz 1598, *ibid* (arşiv tasnifinde işaret edildiği gibi 18'inde değil).

(92) Juan de Segni de Menorca'dan II. Felipe'ye, İstanbul 3 Kasım 1597, A.N., K 1676. Türk askerleri kaçmakta ve Hristiyan köylerine sığınmaktadırlar.

(93) J.W. Zinkeisen, III, 609. Barış söylentileri: Sessa dükünden III. Felipe'ye, Roma 14 Temmuz 1601, A.N., K 1630; D.I⁰ de Mendoza'dan III. Felipe'ye, Vendik 1 Ağustos 1600, K 1677; aynı kişiler, Venedik 27 Mayıs 1600 (eğer imparatora para yardımı yapılmazsa, barış yapacaktır), *İbid.*

(94) İstanbul 17 Temmuz 1601, A.N., K 1677; Golali bir Ankara mektubu demektedir, 10 Aralık 1600, *ibid.* ve daha önce, Inigo de mendoza'dan krala, Venedik 8 Ağustos 1598, K 1676, acaba o sıralar kendine Sultan Mustafa dedirten (veya öyle geçinen) Yazıcı mıdır?

(95) Ankara 10 Aralık 1600, nüsha, A.N., K 1677.

(96) İstanbul 8 ve 9 Eylül 1601, A.N., K 1677.

(97) İstanbul 21 Ekim 1601, A.N., K 1677, Hasan Paşa tarafından bozguna uğratılması. Sessa dükünden III. Felipe'ye, Roma 9 Aralık 1601, A.N., K 1630. Hasan Paşa Sokullu Mehmet Paşa'nın oğullarından biridir.

(98) J.W. Zinkeisen, III, s. 613-14.

(99) Paul Moret, *Histoire de Toulon*, 1943, s. 81-82.

(100) Maurice Wilkinson, *The last Phase of the League in Provence*, Londra 1909,s.1.

(101) *Muerte del Rey de Francia*, Sim. E⁰ 597.

(102) Charles Dufayard, *Le Conné table de Lesdiguières*, Paris, 1892.

(103) 15 Ağustos 1595'te kaybolmuştur, E. Lavisse, VI, 1, s. 399.

(104) D'Epernon hk., Léo Mouton, *Le Duc et le Roi*, Paris, 1924.

(105) D. Pedro de Acuna'dan II. Felipe'ye, Rosas 19 Eylül 1590, Sim. E⁰ 167, f⁰ 218. Kötü hava Briscon kalesinin yıkılma faaliyetlerini engellemiştir. D. Martin de Guzmán'ın kıyı rehberlerine dayanarak verdiği haber; kadırgalar bu durumda, iki veya üç ay kadar süren kötü hava nedeniyle geri dönmemeli *y entrar en el golfo de Narbona y costearle es mucho peor.* Torilla Markisinden (Andrea Doria) S.M.'ye, Palamos 28 Eylül 1590, Sim. E⁰ 167, f⁰ 223, kötü havada Languedoc kıyılarını ablukaya almanın güçlüklerini şiaret etmektedir. Aynı kişiler, *ibid.*, f⁰ 221, Briscon kalesine ulaşmanın güçlüğü hk.

(106) Barselona danışmanlarından II. Felipe'ye, 17 Temmuz 1588, Sim. E⁰ 336, f⁰ 157. *Lista del dinero y mercadurias que han tomado los de Mos. de Envila a cathalanes cuyo valor passa de 300 Il escudos* (1588), Sim. E⁰ 336 (varaksız), Manrique'den? Montmorency'ye, 26 Nisan 1588, Sim. E⁰ 336, f⁰ 152.

(107) İspanyol haberi, 8 Mayıs 1590, A.N., K 1708.

(108) İspanyollar Livorno kalesinde, silah dolu bir kayık ele geçirmişlerdir, Andrea Doria'dan II. Felipe'ye, Rosas 13 Ağustos 1590, Sim. E⁰ 167, f⁰ 219.

(109) A.N., K 1708.

(110) Mayıs 1590, A.N., K 1708.

(111) Joyeuse'den Martin de Guzmín'a, Narbonne 12 Haziran 1590, A.N., K 1708.

(112) Joyeuse'den S.M.'ye, 22 Haziran 1590, Sim. E⁰ 167, f⁰ 154.

([113]) Joyeuse'den D. Martin de Idáquez'e, Narbonne 10 Temmuz 1590, A.N., K 1449, D.J. de Idáquez'e aynı not.

([114]) Joyeuse'den II. Felipe'ye, Narbonne 10 Temmuz 1590, A.Nb, K 1449.

([115]) D. Pedro de Acuna'dan II. Felipe'e, Rosas 13 Ağustos 1590, Sim. E[0] 167, f[0] 220.

([116]) Pedro de Ysunça'dan krala, Perpignan 13 Ağustos 1590, A.N., K 1708.

([117]) D.J. de Cardona'dan II. Felipe'ye, Madrid 30 Ağustos 1590, Sim. E[0] 167, f[0] 189.

([118]) E. Lavisse, VI, s. 353. Bkz. Samazeuilh, *Catherine de Bourbon, régente de Béarn,* 1868, Antonio Perez ve dostları Béarn'dan asker devşirmişlerdir... *Antonio Perez y otros caballeros que benieron a bearne hazen hazer esta gente en favor de los Aragoneses...,* Haber, 1592, Sim. E[0] 169.

([119]) E. Lavisse, VI, I, s. 352.

([120]) Dendaldeguy, Villars'ın Katolik kral nezdindeki temsilcisi, Brionnez 4 Kasım 1592, nüsha, A.N., K 1588.

([121]) *Ibid.*

([122]) Diego de Ibarra'dan II. Felipe'ye, Paris 15 Şubat 1593, A.N., K 1588. O sıralar Liga tümüyle sallanmaktadır, Villars markisinin II. Felipe'ye mektubuna bkz., Auch (?) 5 Şubat 1593, A.N., K 1588.

([123]) Joyeuse dükü Ocak 1592'de ölmüştür. Yeni dük (oğlu mu, yoksa kardeşi mi?) Ange, dükalık tahtına çıkmak üzere Kapüsen tarikatı cübbesini terketmiş, Montmorency ile Masd'Azille ve Olonzac'ta bir görüşme yapmıştır. O sırada 1 yıl için imzalanan ateş-kes bitmeyecektir. Toulouse'a çekilen Joyeuse dükü burada yeniden IV. Henri'ye karşı mücadeleye girişmiştir, Joyeuse'den II. Felipe'ye, Toulouse 10 Mart 1593, A.Nb,K 1588). İspanya hizmetinde kalmaya devam etmektedir.

([124]) Victor C. Bourrilly et Raoul Busquet, *Histoire de Provence,* Paris, 1944, s. 92.

([125]) *Ibid.*

([126]) 8 Mayıs 1590, A.N., K 1708.

([127]) V.L. Bourrilly ve R. Busquet, s. 91, R. Busquet, *Histoire de Marseille,* Paris, 1945, s. 224 vd.

([128]) V.L. Bourrily ve R. Busquet, s. 92-93.

([129]) *Ibid.,* s. 93.

([130]) Don Cesar d'Avalos'tan II. Felipe'ye, Aix 4 Mart 1592, Sim. E[0] 169, f[0] 103.

([131]) Aynı kişiden D.J. de Idiaquez'e, Antibes 7 Ağustos 1592, Sim. E[0] 169, f[0] 45.

([132]) Don Jusepe de Acuna'dan D.D[0] de Ibarra'ya, 13 Eylül 1592, nüsha, A.N., K 1588.

([133]) V.J. Bourrilly ve R. Busquet, s. 93.

([134]) E. Lavisse, VI, i, s. 384.

([135]) Léo Mouton, s. 40.

([136]) A.Nb, K 1596, no. 21 ve 22, zikr. Léo Mouton, s. 42 ve dn, s. 43. Provence "katolikleri"nin talepleri, 8 Aralık 1594, A.N, K 1596. Devlet meclisindeki tartışmalar, 1 Şubat 1595, A.N., K 1596.

([137]) *Accordi di Mon[c]* de Pernonecon S. Mtà, Fransızca nüsha, Saint-Maximin 10 Kasım 1595, A.N., K 1597, bkz. Léo Mouton, s. 44, dn. 2. Savua ile anlaşma daha sonra, Ağustos 1595'tedir (*Disciffrati del Duca de Pernone,* Saint-Tropez, 11 Aralık 1595, A.N., K 1597). Bkz. A.E., Esp. 237, f[0] 152'deki tarihsiz belge.

([138]) *Estat des villes qui recognoissent l'authorié de Monseigneur le duc d'Epernon,* A.N., K 1596 (ayrıca Dauphiné, Tauraine, Angoumois, Saintonge'da sahip olduğu "kentler" de işaret edilmektedir). Aynı belgenin İspanyolcası, *Lista de las villas de Provenza...,* A.E., Esp. 237, f[0] 152. Mrd. d'Epernon'un komutası altındakiler hk. muhtıra, t.y., A.N., K 1598.

([139]) Charles de Savigny, Rosne senyörü; Fontaine-Française'deki rolü, T.A. d'Aubigné, *op. cit.,* IX, s. 55 vd.

([140]) 12 Eylül 1594, nüsha, A.N., K 1596. IV. Henri için Lyon'a gitmenin gerekliliği, *Nuevas generales que han venido de Paris en 26 de noviembre,* 1594, A.N., K 1599.

([141]) E. Lavisse, VI, 1, s. 401.

([142]) *İbid.,* s. 405; Léo Mouton, s. 47.

([143]) Léo Mouton, s. 47.

([144]) *Ibid.,* s. 47-48.

([145]) Etienne Bernard, *Discours véritable de la prise et réduction de Marseille,* Paris, ve Marsilya, 1596.

([146]) Tarihsiz bir belge (A.N., K 1708) Marsilyalıların ya Oran, ya da Sicilya'dan buğday çekilmesi taleplerini zikretmektedir. Kent aynı zamanda şehrin açıklarında dolaşan Epernon'un iki kadırgasının da kendine verilmesini istemektedir.

([147]) R. Busquet, s. 226 vd.

([148]) *Ibid.,* s. 231.

([149]) *Nuevas de Provenza,* 1594, Sim. E[0] 341.

([150]) *Ibid.*

([151]) 1593'te Sicilya'dan 10.000 *salme* buğday edinilmiştir, A.Nb, K 1589.

([152]) Louis d'aix, Charles de Casaulx, Jehan Tassy'den II. Felipe'ye, Marsilya 16 Kasım 1595, A.Nb, K 1597. Bu mektup Andrea Doria'nın II. Felipe'ye yazdığı bir tavsiye mektubundan sonradır, Cenova 13 Kasım 1595, A.N., K 1597, B 83.

([153]) A.N., K 1597, B 83.

([154]) R. Busquet, s. 240. Ve özellikle, uzun zaman önceden hazırlanan İspanya ile ittifak, bkz. dn. 151 ve

kardinal Albert'den II. Felipe'ye, Marsilya 7 Eylül 1595, A.Nb, K 1597.

([155]) Tarihsiz, A.N., K 1597, B 83.

([156]) *Ibid.*

([157]) Antonio de Quinones'den II. Felipe'ye, Marsilya 1 Ocak 1596, A.N., K 1597; Carlos Doria'dan II. Felipe'ye, Marsilya 1 Ocak 1596, *ibid.*

([158]) *Puntos de lo 'de Marsella,* A.N., K 1597.

([159]) *Los disputados de Marsella a Don Juan de Idiáquez,* Barselona 12 Şubat 1595, Sim. E^0 343, f^0 92 (kançılarya özeti).

([160]) R. Busquet, s. 245.

([161]) *Ibid.*

([162]) E. Lavisse, VI, f, s. 264; *ibid.,* s. 342 vd, ticari canlanmaya dair.

([163]) Tarihsiz, 1595'e dorğu, Sim. E^0 343.

([164]) Tarihsiz, A.Nb, K 1597, B 83.

([165]) A.Nb, K 1596.

([166]) Bkz. dn. 163.

([167]) Ateş-kes metninde (3 Temmuz 1596, A.Nb, K 1599) her tarafın kendi elinde tuttuğu kesimden para toplayacağı bildirilmekteydi. Para yollanmazsa Mercoeur pazarlığa girişecekti, M^0 de Ledesma'dan II. Felipe'ye, 20 Ocak 1598, A.Nb, K 1601. Mercoeur'den II. Felipe'ye, Nantes 24 Mart 1598 (A.N., K 1602) ona IV. Henri ile barışını bildirmekte ve Macaristan'da istihdam edilmeyi talep etmektedir.

([168]) İI. Felipe'den Albuquerque düküne, Madrid 10 Temmuz 1595, Sim E^0 175, f^0 290.

([169]) M. le compte de Fuentes'e, 12 Mart 1595, A.N., K 1599.

([170]) *Déclaration des causes qui ont meu la rayne d'Angleterre à déclarer la guerre au roy d'Espagne,* Claude de Monstr'oeil, 1596, A.N., K 1599.

([171]) Mendo de Ledesma'dan II. Felipe'ye, Nantes 25 Haziran 1597, A.N., K 1600.

([172]) E. Lavisse, VI, 1, s. 410.

([173]) Şubattan itibaren para sıkıntısı, *Relatione summaria del danaro che si presuppone manca nello stato di Milano,* 12 Şubat 1597, Sim. E^0 1283. Birliklerin hareketi konusunda II. Felipe'den Kastilya ahırlar nazırına, Madrid 7 Nisan 1597, Sim. E^0 1284, f^0 126. Aynı kişiler, 2 Mayıs 1597, *ibid.,* f^0 125. Ahırlar nazırından II. Felipe'ye, Milano 12 Mayıs 1597, *ibid,* f^0 86.

([174]) Savualıya yardım konusunda: II. Felipe'den Kastilya ahırlar nazırına, Saint-Laurent 28 Nisan 1597, Sim. E^0 1284, f^0 116; Ahırlar nazırından krala, 12 Mayıs 1597, f^0 83; aynı kişiler, 23 Temmuz, f^0 55; kraldan ahırlar nazırına, 8 Ağustos 1597, f^0 122.

([175]) Velasco'dan II. Felipe'ye, Milano 16 Kasım 1597, Sim. E^0 1283, f^0 2. Ferrare olayı hk., 4 Kasım tarihli mektubu (f^0 5) ve (E^0 1283 varaksız) 5 Kasım tarihi mektubu, *Relacion de las prevenciones que S. S^d*...İsviçreliler hk. II. Felipe'nin 31 Temmuz (E^0 1284, f^0 123) ve ahırlar nazırının 23 Temmuz (E^0 1283, f^0 55) ve 7 Ekim (*ibid.,* f^0 4) tarihli mektupları. Amiens hk., 25 Ekim 1597 (E^0 1283) tarihli mektubu. 1597'de İtalya'da İspanya'ya birlik aktarımı ve özellikle D. Cesar de Eboli'nin konutasında, 7 Ağustosta Raguza tekneleriyle Alicante'ye gelen bir Napoli *tercio*'suna kaydediyorum. Sonra bu tekneler *"q. Ilevan el tercio de* Cesar de Ebolin Ferrol'e gönderilmişlerdir, Prens Doria'dan II. Felipe'ye, Cadiz 21 Ağustos 1597, Sim. E^0 179. Bir konvoyun gelişi hk. (Calais'ye İspanya'dan iki gemi gelmiştir, 40 teknenin ise D. Sancho de Leyva'nın 4.000 İspanyolu ve belki de parayla gelecekleri bildirilmiştir): Frangipani'den Aldobrandino'ya, Brüksel 27 Şubat 1598, *Corresp.,* II, s. 298-99.

([176]) 1573'ten itibaren William Roger'in "Burley" ve Essex'teki ilginç farkına varışlarına bkz. (Louviers yakınında, 1 Mayıs 1593, A.N., K 1589) veya daha da iyisi, İtalya'dan Hollanda ve IV. Henri'ye para yardımları hk., J.B. de Tassis'den II. Felipe'ye, Landrecies 26 Ocak 1593, A.N., K 1587. II. Felipe'nin şerhi.

([177]) R. Galluzzi, V, s. 302, Berthold Zeller, *Henri IV et Marie de Médicis,* Paris, 1877, s. 17.

([178]) Onun yönetimi altında kaleme alınan elyazması, *La paix de Vervins* adlı çalışmanın hk., 1922.

([179]) Ferrare olayı hk.: I^0 de Mendoza'dan II. Felipe'ye, Venedik 3 Ocak 1590, A.N., K 1676 (D. Cesare'nin afarozu). *La platicado y resuelto en materia de Ferrara en consejo de Estado...,* 7 Ocak 1598, Cesared'Este boyun eğsin. Sim. E^0 1283, I^0 de Mendoza'dan II. Felipe'ye, Venedik 10 Ocak 1578, A.N., K 1676. *Accordi fatti tra la Santa Seda Apostolica et D. Cesare d'Este,* 13 Ocak 1598, *ibid.* I^0 de Mendoza'dan II. Felipe'ye, Venedik 24 Ocak 1598, A.N., K 1676, Aynı kişiler, 31 Ocak 1598, *ibid.*

([180]) 25 Eylül 1597, *Corresp,* II, s. 229.

([181]) Fransa kralının Vervins barışını onaylaması, Paris 5 Haziran 1597, A.N., K 1602.

([182]) Sorun geniş hatları itibariyle Pierre Chaunu tarafından taslak halinde çizilmiştir, "Sur le front de l'histoire des prix au XVI^e siècle: de la mercuriale de Paris au port d'Anvers," *Annales E.S.C.,* 1961.

([183]) J.W. Zinkeisen, III, s. 124.

([184]) İspanyol haberi, 5 Ocak 1591, A.N., K 1675. Öyle sanıyorum ki, karanlıkta bırakılabilecek olan bu müdahaleler hk. çok sayıda ayrıntı, J.W. Zinkeisen, III, 629 vd.

([185]) Bkz. bir önceki dn.

([186]) J. de Segnis de Menorca'dan II. Felipe'ye, İstanbul 7 Ocak 1591, A.N., K 1675.

([187]) 7 Ocak, 19 Ocak 1591, *ibid.* İstanbul'dan 19 Ocak 1594, *ibid.* Padişahtan Fransa kralına, bu mektuba yolda elkonulmuştur, İtalyanca nüsha, Ocak 1591, *ibid:* aynı şekilde padişahtan İngiltere kraliçesine, *ibid.*

([188]) Bkz. bir önceki dn.
([189]) Doğu haberi, aktaran Venedik elçisi, A.N., K 1675.
([190]) İstanbul haberi, 16 Şubat 1591, A.N., K 1675.
([191]) F^ca de Vera'dan S.M.'ye, Venedik 2 Mart 1591, A.N., K 1675.
([192]) Aynı kişiler, Venedik 16 Mart 1591, *ibid;* İstanbul haberi, 16 Mart 1591, aktaran imparatorluk elçisi, *ibid.*
([193]) F^ca de Vera'dan S.M.'ye, Venedik 30 Mart 1591, A.N., K 1675.
([194]) Aynı kişiler,, Venedik 4 Mayıs 1591, A.N., K 1675.
([195]) 11 Mayıs, *ibid.*
([196]) *Ibid.*
([197]) İstanbul, 2 Mart 1591, A.N., K 1675.
([198]) F^ca de Vera'dan II. Felipe'ye, Venedik 17 Nisan 1591, A.N., K 1675.
([199]) İstanbul 12 Haziran 1591, *ibid.*
([200]) İstanbul 15 Haziran 1591, *ibid.*
([201]) *Op. cit.*, s. 785.
([202]) J.W. Zinkeisen, III, 623.
([203]) Bkz. dn. 186, 187.
([204]) Venedik 8 Haziran 1591, A.N., K 1675.
([205]) Dn. 200'de zikredilen mektubu. İ'leri birleştiren ve henüz doğrulayamadığım yazısından okuduğuma göre adı Castelie.
([206]) Burada İstanbul'dan gelen mektubu izliyorum, ama arkasındaki kançılarya özetinden.
([207]) *...Que venga condineros.*
([208]) Napoli 15 Şubat 1592, Sim. E^0 1093, f^0 8.
([209]) Miranda'dan II. Felipe'ye, Napoli 8 Eylül 1592, *ibid.*, f^0 79.
([210]) Aynı kişiler, Napoli 25 Ekim 1592, *ibid;* f^0 91.
([211]) Aynı kişiler, Napoli 16 Kasım 1592, *ibid.*, f^0 93.
([212]) F^ca Vera'dan II. Felipe'ye, Venedik 29 Haziran 1591, A.N., K 1675.
([213]) Pietro Giannone, *Istoria civile del Regno di Napoli,* La Haye, 1753, IV, s. 283, 1593, A. Ballesteros y Baretta, *op. cit.*, dn. 226'da işaret edildiği gibi 1595 değil.
([214]) Bkz. dn. 226.
([215]) *Les aventures du capitan A. de Conteres,* çev. ve yay. Jacques Boulenger, s. 14.
([216]) 21 Eylül 1599, *Archivio Storico Italiano,* c. IX, s. 406.
([217]) F^ca de Vera'dan II. Felipe'ye, Venedik 6 Ağustos 1594, Sim. E^0 1345 ve 20 Ağustos, ibid.
([218]) Carlo d'Avalos'tan II. Felipe'ye, Otranto 25 Ağustos 1594, Sim. E^0 1094, f^0 89.
([219]) Olivares'ten II. Felipe'ye, Palermo 8 Eylül 1594, Sim. E^0 1138. İşte Reggio yangını ile Messina açıklarında birkaç geminin yağmalanmasını bu sıralara yerleştirmek gerekmektedir. Carlo Cigala'dan kont Olivares'e, Sakız 3 Kasım 1594, Sim. E^0 1158 ve geriye yönelik işaretler, 15 Ocak 1597, Sim. E^0 1223, G. Mecati, II, 789-790.
([220]) Miranda'dan II. Felipe'ye, Napoli 9 Eylül 1594, Sim. E^0 1094, f^0 99.
([221]) Olivarès'ten II. Felipe'ye, Palermo 15 Eylül 1594, Sim. E^0 1158.
([222]) Miranda'dan II. Felipe'ye, Napoli 11 Ekim 1594, Sim. E^0 1094, f^0 110.
([223]) F^ca de Vera'dan II. Felipe'ye, Venedik 19 Ağustos 1595, Sim. E^0 1094, f^0 181.
([224]) Miranda'dan II. Felipe'ye, 19 Ağustos 1595, Sim. E^0 1094, f^0 181.
([225]) Aynı kişiler, Napoli 24 Ağustos 1595, Sim. E^0 1094, f^0 170.
([226]) İncelediğim belgelerde zikredildiğini görmediğim, Reggio'nun 1595'de Cigala tarafından yakılıp, yağmalanmasına ve İspanyolların Patras'taki misillemelerine dair A. Ballestros y Baretta'nın sözlerini izliyorum, IV, f, s. 169.
([227]) V. Lamansky, s. 493-500.
([228]) Navarin'e yeni gelmiştir. Olivarès'ten II. Felipe'ye, Napoli 24 Eylül 1596, Sim. E^0 1094, f^0 258.
([229]) G.A. Doria'dan II. Felipe'ye, Messina 8 Ağustos 1596, Sim. E^0 1346.
([230]) Aynı kişiler, Messina 13 Ağustos 1596, *ibid.*
([231]) Olivarès'ten S.M.'ye, Napoli 24 Eylül 1596, Sim. E^0 1094, f^0 258.
([232]) *Ibid.*
([233]) Inigo de Mendoza'dan S.M.'ye, Venedik 7 Aralık 1596, A.N., K 1676.
([234]) Aynı kişiler, Venedik 5 Nisan 1597, A.N., K 1676.
([235]) Aynı kişiler, Venedik 14 Haziran ve 5 Temmuz 1597, *ibid.*
([236]) Aynı kişiler, Venedik 2 Ağustos 1597, *ibid.*
([237]) 9 Ağustos 1597, *ibid.*
([238]) 18 Ekim 1597, *ibid.*
([239]) Cigala'nın ilerlemeleri hk. 14 Şubat, 14 Nisan, 4 Temmuz, 18 Temmuz, 8 Ağustos 1598 tarihli mektuplar, *ibid.*
([240]) Venedik 29 Ağustos 1598, *ibid.*

([241]) 12 Eylül 1598 tarihli mektuplar, *ibid.*

([242]) 30 Eylül 1598, *ibid.*

([243]) Magueda'dan II. Felipe'ye, Messina 28 Eylül 1598, Sim. E° 1158.

([244]) J. von Hammer, VII, 362 ve dn. 2.

([245]) I. de Mendoza'dan III. Felipe'ye, Venedik 19 Ağustos 1600, A.N., K 1677.

([246]) Arşidük Albert'den Juan Carillo'ya, Brüksel 14 Eylül 1600, *Aff. des Pays-Bas,* c. VI, s. 33. IV. Henri'den Rochepot'ya, Grenoble 26 Eylül 1600, *Lettres inédites du Roi Henri IV à M. de Villiers,* yay. Eugène Halphen, Paris, 1857, s. 46.

([247]) IV. Henri'den Villiers'ye, 27 Eylül 1601, *ibid.*, s. 12-13.

([248]) J. B^a de Tassis'den III. Felipe'ye, Paris 5 Mart 1601, A.N., K 1677.

([249]) F^co de Vera'dan S.M.'ye, Venedik 31 Mart 1601, *ibid.*

([250]) Aynı kişiden Fuentes kontuna, Venedik 14 Nisan 1601, *ibid.*

([251]) Veya Cores'i, F^co de Vera'dan III. Felipe'ye, Venedik 21 Nisan 1601, *ibid;* Venedik'ten 2 Mayısta ayrılacaktır, aynı kişiler, 5 Mayıs, *ibid.*

([252]) Aynı kişiler, 14 Nisan 1601, *ibid.*

([253]) 24 Nisan 1601, *Lettres inédites du Roi Henri IV...,* s. 19.

([254]) *Ibid.*, s. 29.

([255]) F^co de Vera'dan III. Felipe'ye, Venedik 5 Mayıs 1601, A.N., K 1677.

([256]) IV. Henri'den Villiers'ye, 16 Mayıs 1601, *Lettres...,* s. 26.

([257]) İstanbul 17 ve 18 Haziran 1601, A.N., K 1677.

([258]) Villiers'ye, *Lettres...,* s. 36.

([259]) İstanbul 2 ve 3 Temuz 1601, A.N., K 1677.

([260]) Rochepot'ya, *Lettres...,* s. 98.

([261]) F^co de Vera'dan III. Felipe'ye, Venedik 28 Mayıs 1061, A.N., K 1677, IV. Henri'den Villiers'ye, 3 Eylül 1601, *Lettres...,* s. 44-45.

([262]) Sessa'dan III. Felipe'ye, Roma 17 Ağustos 1601, A.N., K 1630.

([263]) İstanbul 26 ve 27 Ağustos 1601, A.N., K 1677.

([264]) İstanbul 8 ve 9 Eylül 1601, *ibid.*

([265]) A. d'Aubigné, IX, s. 401 vd.

([266]) IV. Henri'den Villiers'ye, Fontainebleau 27 Eylül 1601, *Lettres...,* s. 48.

([267]) Sessa'dan III. Felipe'ye, Roma 6 Ekim 1601, A.N., K 1630.

([268]) En ayrıntılı anlatı kaynağı, P. de Sepulveda, *Sucesos del Reinado de Felipe II,* yay. J. Zareo, *Ciudad de Dios,* CXI-CXIX. *Historia de varios sucesos y de las cosas* (yay. Madrid, 1924). Çağdaş tarihçilerin anlatıları arasında, Jean Cassou, *La vie de Philippe II,* Paris, 1929, s. 219 vd ve Louis Bertrand, *Philippe II à l'Escorial,* Paris, 1929, VII. Bl. "Bir kral nasıl ölür", s. 228 vd.

([269]) Juan de Segni de Menorca'nın İstanbul'daki varlığı bize ayrıca, II. Felipe'ye gönderdiği mektuplardan 3 Kasım 1597 tarihli olanıyla da (A.N., K 1676) belirtilmektedir. Otuz Yıl Savaşı'nın arefesinde imparatorluk güçlerinin İspanya'yı nihai olarak bu yükten kurtarma veya daha iyisi, tehditlerinden kurtarma denemesi, baron Mollart hk. eylem. 1623'te müzakereleri Giovanni Battista Montalbano yürütmektedir, Türklerle sürekli bir barış ve bizzat Polonyalıların yardımlarıyla baharat yolunun Yakın-Doğu'dan saptırılması tasarısı. H. Watjen, *Die Niederlander...,* s. 67-69.

([270]) Jean Cassou, s. 228.

NOTLAR SONUÇ BÖLÜMÜ

(1) *Beiträge zum Problem des Wirtschaft verfalles,* 1934.
(2) Yürütülmekte olan çalışma.
(3) Felipe Ruiz Martin, *art. cit., Anales de Economia, segunda época,* Temmuz-Eylül 1964, s. 685-6.
(4) *Op. cit.,* s. 382 vd.
(5) "Il trend economico nello stato di Milano durante i secoli XVI et XVII. Il caso di Pavia," *Bolletino della Società Pavese di Storia Patria,* 1950.
(6) Jean Viet, *Les méthodes structuralistes dans les sciences sociales,* 1965.

KAYNAKLAR

1. Elyazması kaynaklar

Bu kitabın kaynakları herşeyden önce elyazmalarıdır. Konuya ilişkin bol edebiyat, ancak arşivlerde yapılan araştırmadan sonra, ancak tamamlamalar, sonuçların eşgüdümü, vazgeçilmez denetimler için kullanılmıştır.

Fakat eskiden ve yakınlarda yaptığımız araştırmalar, arşivlerin gün ışığı görmemiş muazzam malzemesini tüketmiş olmanın uzağındadırlar. Böylesine geniş bir konuya ilişkin olarak, zaten başka türlü olması mümkün müydü?

Paris arşiv depolarının zenginliklerini hemen hemen tamamiyle ayıkladımsa da (özellikle bugün İspanya'ya geri verilmiş olan, Fransız Ulusal Arşivlerinin değerli K dizisi), Simancas'daki siyasal dizilerden yakalanabilecek hemen herşeyi elden geçirdimse de (ki buranın kaynakları muazzamdır), İtalya'nın geniş arşiv depolarında büyük araştırmalar yaptımsa da, Raguza Arşivlerinin değerli bilgi kaynağını yakalayabildimse de, diğer araştırmalarım deposuna göre az veya çok talihli olmuşlardır. Bu araştırmalar Venedik Arşivlerinin inanılmaz dağınıklığı karşısında; ne de Marsilya, İspanya veya İtalya'daki noter arşivlerinin kitlelerinin azameti karşısında; ne de Cenova veya Floransa veya Torino, veyahut da Modena, Napoli, Palermo'daki... belgelerin aşırı bolluğu karşısında zafer kazanabilmişlerdir.

Eğer ulaşabildiğimiz arşiv depolari bir harita üzerine aktarılacak olursa, Güney'e ve XVI. yüzyıla ilişkin bütün Akdeniz çalışmalarının büyük bilinmeyeni olan Doğu'ya doğru büyük boşluklar farkedilecektir. Aslında Akdeniz alanının en az yarısını ilgilendiren zengin, muhteşem Türk Arşivleri vardır. Ancak bu arşivler tasnif edilmeyi beklemektedirler ve bunlara giriş zor olmaya devam etmektedir. Bunların gündeme getirdikleri alanda, tarihsel edebiyata, seyyahlara, Balkan arşiv ve eserlerine, hepsinden fazlası da, bizim Batılı kaynaklarımıza başvurmak zorunda kaldık. Böylece Türk ülkelerinin ve Türk etkisi altındaki ülkelerin tarihi dışarıdan görülmüş, İstanbul'da ve başka yerlerdeki ve İtalya ile İspanya'da çok uzun arşiv dizileri meydana getiren Doğu Akdeniz haberlerinin yazılı hale getirilmesi ölçüsünde göz ucuyla görülmüştür. Fakat, yalnızca Fransa örneğinden hareketle olsa bile, dışarıdan görülen bir tarihle (örneğin kitaplarımızın kullana kullana bayağılaştırdıkları Venedik elçilerinin *Relazioni*'sine göre) ve bu aynı Fransa'nın içinden aydınlanan tarihi arasında fark olabilir. Demek ki, tarihsel bilgi alanında, Türk ülkelerine ilişkin olarak muazzam bir boşluk bulunmaktadır. Bu durum bu kitap için, sonuçları ağır olan bir zayıflık olduğu kadar, Türk, Balkanlı, Suriyeli, Mısırlı, Kuzey Afrikalı tarihçilerden, bu boşlukları kapatmak, ancak ortaklaşa ve uzun soluklu olabilecek bu ödevde bize yardım etmek üzere çalışmalarını talep etmek için bir tane daha nedendir. Daha şimdiden Ömer Lütfü Barkan ve öğrencileri tarafından, Robert Mantran, Glisa Elezoviç, Bistra A. Cvetkova, Vera P. Mutafcieva, L. Feketé ve Gy Kaldy-Nagy tarafından aşikâr ilerlemeler kaydedilmiştir, bu son iki Macar tarihçi, harika bir *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda, 1550-1580,* 1962'nin ortaklaşa yazarıdırlar.

Türk arşivleri (geniş anlamda) hakkında, J. Deny imzasını taşıyan *Histoire et Historiens,* 1930 adlı kitapta eski bilgiler bulunmaktadır; aynı uzmana ait olan "A propos du fonds arabo-turc des Arch. du Gouv. Gén. de l'Algérie," *Revue Africaine,* 1921, s. 375-378 de vardır. Genel olarak Türk arşivleri hakkında, P. Vittek, *Les Archives de Turquie, Byz.,* c. XII, 1938, s. 691-699 ve Türkçe bir arşiv kılavuzu: *Topkapı Sarayı Müzesi Arşive Kılavuzu,* İstanbul. Mısır arşivleri hakkında, J. Deny, *Sommaire des archives turques du Caire,* 1930.

Bu sorunların bütünü hakkında, J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman,* 1943, yararlı olmaktadır.

ARŞİV DEPOLARININ BELİRLENMESİ İÇİN KISALTMALAR

1. A.C. İlçe arşivleri
2. A. Dép. İl arşivleri
3. A.d.S. Archivio di Stato
4. A.E. Dışişleri, Paris
5. A.H.N. Archivo Historico Nacional, Madrid
6. A.N.K. Ulusal Arşivler, Paris, K dizisi
7. B.M. British Museum, Londra
8. B.N. Ulusal Kütüphane, F(Floransa), M(Madrid), eğer başka bir işaret yoksa (Paris)
9. G.G.A. Eski Cezayir Genel Valiliği
10. P.R.O. Public Record Office, Londra
11. Sim. Simancas
12. Sim. E^0 Simancas, Estado dizisi

I. İSPANYOL ARŞİVLERİ

1. Archivo General de Simancas

Mariano Alocer Martinez'in eski rehberi *Archivo general de Simancas, Guia del investigador,* 1923, Angel Plazo'nun yeni tarihli *Guia del investigador,* 1961'i ile ikâme edilmelidir. Dün arşivci Julian Paz'ın muhteşem faaliyetine borçlu olduğumuz bir dizi özel katalogda bulunmaktadır. Bu kataloglar belge çözümlemeleridirki, en azından ayrıntılı başlıkları vermektedirler, ben bunları bazen gerçek kaynaklarmış gibi kullandım. Julian Paz'ın kaynakları arasında *Diversosde Castilla,* yay.*Revistade Archivos Bibliotecac y Museos,* 1909; *Negociaciones con Francia,* yay. *Junta para ampliacion de estudios* (artık, 1943'ten beri Simancas'da bulunan, bizim Ulusal Arşivlerimizin eski K dizisini gündeme getirmektedir); Negociaciones de Flandes, Holanda y Bruselas 1506-1795, Paris, Champion, 1912; Patronato Real, 1912; Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1912. Diversos de Castilla hariç, bu değerli katalogların (1942-46) yeni edisyonları bulunmaktadır. Arşivci Angel Plaza'nın Consejo y Juntas de Hacienda (1404-1707); arşivci G. Ortiz de Montalban'ın, Negociciones de Roma (1381-1700), 1936; Simancas'nın şu andaki müdürü Ricardo Magdaleno'nun, Napoles, 1942; Inglaterra, 1947; Sicilla, 1951; C. Alvarez Teran'ın, Guerra y Marina (V. Carlos dönemi), 1949'unu zikredelim.

Simencas'daki araştırmalarım, daha sonra çok sayıda mikrofilmin ayıklanmasıyla tamamlanmıştır. Ancak bu arşiv depolarında muazzam bir belgesel malzeme keşfedilmeyi beklemektedir, özellikle de mali, ekonomik ve idari belgeler. İlk araştırmalarım esnasında, İtalya'nın yün ihracına ilişkin ancak birkaç belge demetine ulaşabildim ve karabiber ticaretine ilişkin parçaların benim için bulanamamış olmasından özel bir üzüntü duydum. Bugün bile, bu belgelerin hepsi, bolluklarından ötürü, tasnif edilebilmiş değildir ve bunun gerçekleşmesi için zaman gerekmektedir.

Simancas'daki sonuncu ikâmetlerim esnasında (1951 ve 1954) bu önemli dizileri gözden geçirdim (hemen altta no. 12).

AYIKLANAN BELGE DEMETLERİNİN DÖKÜMÜ

1. *Corona de Castilla* Correspondencia (1558-1597) legajos 137 à 179.
2. *Corona de Aragón* Correspondencia (1559-1597), legajos 326 à 343.
3. *Costas de Afriaca y Levante,* série pas très en ordre 1559-1594, legajos 485-492.
4. *Negociaciones de Nápoles* (1558-1595), legajos 1049 à 1094.
5. *Negociaciones de Sicilia* (1559-1598), legajos 1124 à 1158.
6. *Negociaciones de Milán* (1559 et 1597-1598), 3 legajos, 1210 (1559), 1283-1285 (1597-1598).
7. *Negociaciones de Venecia* (1559-1569), legajos 1323 à 1346.
(A noter qu'une grosse partie de la correspondance de Venise se trouvait autrefois à Paris.).
8. *Negociaciones con Génova* (1559-1565), legajos 1388 à 1394.
9. *Negociaciones de Toscana,* très incomplète, legajos 1446-1450.
10. *Nâpoles Secretarias Provinciales* (1560-1599), legajos 1 à 8 (Documents en partie p,p. Mariano Alcocer), legajo 80 (1588-1599), composé de décrets originaux.
11. *Contaduria de rentas. Saca de lanas. Lanas, 1573-1613.*
12. *Consejo y Juntas de Hacienda; Contaduria Mayor de Cuentas* (Primera epoca-Segunda epoca); Expedientes de Hacienda.

2- Archivo Historico Nacional de Madrid

Ancak XVII. yüzyıla ait belgelerin bulunabildiği *Confederaciòn entre Felipe II y los Turcos* (Guia, S. 40)'u gözden geçirme olanağım olmadı.

Araştırmalarım engizisyon belgeleriyle, veya daha doğrusu bu muazzam arşivlerden geriye kalanlarla sınırlı kaldı. Barselona (libro I), Valencia (libro I), Calahorra ve Lograno (legajo 2240), Kanaryalar (legajos 2363-2365); Kordoba (legajo 2392); Granada (legajos 2602-4), Llerena (legajo 2700); Murcin (legojo 2796), Sevilla (legojo 2942) Valladolid (legajo 3189) engizisyonları.

3. Madrid Ulusal Kütüphanesi (Elyazmaları Seksiyonu)

Çok dağınık fonlar. Bunların toplam getirisi mütevazidir. Sanchet Alonso'nun klasik *Fuentes de la Historia española e hispano-americana,* Madrid, in-8°, 1927'de bu dağınık belgelerin nümerik dökümünü verdiğini bildiriyorum. Ben kendi hesabıma belgelerin çok sayıdaki kopyalarını bir kenara bıraktım ki, bunlar birçok kereler yayınlanmış veya yorumlanmıştır (özellikle Antonio Perez'in kalemine borçlu olunanlar) Şunlar kullanılmıştır:

— Memorial que soldado dio al Rey Felipe II porque en el Consejo no querian hacer mercedes a los que se havian perdido en los Gelves y fuerte de la Goleta (t.y). G. 52, 1750.

— Instrucción de Felipe II para el secretario de estado Gonzalo Pérez t.y..G. 159-988, f° 12.

— Memorial que se dio a los teolgos de parte de S.M. sobre differencias con Paulo IV, 1556, KK 66 V 10819 22.

— Carta de Pio V a Felipe II sobre los males de la Cristiandad y danos que el Turco hacia en Alemania, Rome, 8 Temmuz 1566, G. 52. 1750.

— Relación del suceso de la jornada del Rio de Tituan que D. Alvaro de Bazan, Capitan General de las galeras de S.M. hizo por su mandado la qual se hizo en la manera siguiente (1565), G. 52, 1750, yay. Cat, de façon déconcertante, içinde Mission bibliographique en Espagne, Paris, 1891.

— Carta de Felipe II al principe de Melito sobre las prevenciones que deben hacerse para la defensa de Cataluna, 20 Mart 1570, 476.

— Capitulos de la liga entre S. Santidad Pio V, el Rey católico y la Senoria de Venecia contra el Turco 1571, *ibid.*

— Las causas que movieron el Sr. D. Juan de Austria par adar la batalla de Lepanto, 1571, *ibid.*

— Advertencias que Felipe II hizo al Sr Covarrubias cuando le eligió Presidente del Consejo 1572 (XVII. yüzyıl kopyası), 140-11261 *b.*

— Carta de D. Juan de Austria à D. Juan de Zuniga, embajador de Felipe II en Roma sobre la paz entre Turcos, Messine, Nisan (1573), KK. 39, 10454, f° 1080.

— D.J. de Zuniga, à D.J. d'Autriche, Rome, 7 Nisan 1573, *ibid,* f° 1070.

— Instrucción al Cardenal Granvela sobre los particulares que el legado ha tratado de la juridición del Reyno de Napoles (İtalyanca), XVII. yüzyıl, 8870.

— Representación hecha al Senor Felipe II por el licienciado Bustos de Nelegas en el ano 1574 (sur l' aliénation des biens d'église), XVIII. yüzyıl, 3705.

— Correspondencia de D. Juan de Gurrea, gobernador de Aragón con S.M. el Rey Felipe II (Aralık 1561-Eylül 1566), XVI. yüzyıl kopyası, V 12.

— Instrucción de Felipe II al Consejo Supremo de Italia 1579, E 17, 988, f° 150.

4. Academia de la Historia (Elyazmaları Seksiyonu)

İzleyen döküm, yalnızca Cezayir'e, Kuzey Afrika *presidio*'larına ilişkin olarak D. Miguel Bordonau tarafından benim için yapılan ayıklamaya tekabül etmektedir. Atıflar Rodriguet Villa'nın kataloğundan alınmıştır.

Relación del estabo de la ciudad de Argel en 1600 por Fr. Antonio de Castaneda (12-11-4) 111 (f°21 v°).
Berberia siglo xvi, (11-4-4-8).
Instrucción original dada por Felipe II à D. Juan de Austria sobre los fuertes de Berberia y socorro de Venecianos, ano 1575. *Ibid.*
Carta del conde de Alcuadeta a S.M., ano 1599. *Ibid*
Relación de Fr. Jéronimo Gracia de la Madre de Dios bosre cosas de Berberia, ano 1602 *Ibid.*
Carta de Joanetin Mostara al Duque de Medina Sidonia con noticias Fez, ano 1605. *Ibid.*
Carta original del Duque de Medina Sidonia a Felipe III con noticia de la muerte del Jarife, ano 1603. *Ibid* (f° 42 v.).
Relación del estado de la ciudad de Berberia (*sic*) escrita en italiano, ano 1607 con 2 planos. *Ibid* (f° 45).
Sobre austos de Africa en tiempos del Emperador, anos 1529-1535. A. 44 (f°55).
Cartas y documentos sobre la conquista de Oran par Cisneros. Letra del siglo XVII 11-2-1—11 (f° 65 vb.).
Documentos y cartas dirigidas o emanadas de Felipe II, 12-25-5= C—96.
Papeles originales sobre gobierno de Oran. A. 1632-1651, 12-5-1—K. 63-66-65, 3 volumenes (f° 102 v.).
Sobre Oran, Berberia, Larache... comienços del siglo XVII. 11-4-4= 8. Instrucció à Don Juan de Austria sobre cosas de Argel, ano 1573 11-4-4 (f° 172 v.).

Relaciôn de las dos entradas hechas en 1613 por el Duque de Osuna en berberia y Levante, *ibid.* (f° 176 v.). Aviso sobre Argel, ano 1560, Colección Velásquez, tomo 75 (f° 242 v.).

5. Bilinen veya yararlanılan diğer İspanya Arşiv Depoları

Valladolid İlçe Arşivleri, Malaga ilçe arşivleri, Tarragona (Archivo diocesamo), Barselona, Valencia (Earl J. Hamilton'ın işaretleri), Carthagena, Burgos, Medina del Campo (Simon Ruiz Hastanesi). Bu sonuncu depo, Simon Ruiz'in mektuplaşmalarına ait olup, şu anda harika bir şekilde düzenli olarak Archivo Provincial de Valladolid'de bulunmaktadır.

II. FRANSIZ ARŞİVLERİ

PARİS

Ulusal Arşivler— K dizisi için Paz. kataloğunun sırasını izliyorum (kabaca kronolojik sıra). Bütün bu belgeler bugün Simancas'da aynı kotada bulunmaktadırlar. Paris Ulusal Arşivleri bunların kolay kullanılabilen tam bir mikrofilmine sahiptirler.

K 1643.
K 1447-1448-1449-1450-1451-1426
K 1487-1488-1489-1490-1491-1492
K 1493-1603, K 1689-1707-1629-1708
K 1692 Napoli kral naibi Villafranca markisinin mektuplaşmaları, 1534-1536, K 1633, K 1672-1679, Venedik mektupları, K 1630-1631, Roma mektupları, 1592-1601.

Tiran heyetinin yetersiz belgeleri, AB XIV 596. Bahriye'nin XVI. yy. Akdeniz'ine ilişkin çok zengin arşivlerinde ancak şöyle bir dolaştım. A2, A5IV, V, VI, B4I, B 6I, 77, B 7, 204, 205, 473, 520, B 82-7, D 2, 39, 50, 51, 52, 53, 55.

Ulusal Kütüphane— Belgelerin aşırı dağınıklığı, kaynaklarımızın listesini ölçüsüz bir şekilde uzatacaktır.

Üç tane fon: Fransız fonu, kısaca (F. Fr), İspanyol fonu (F. Esp), İtalyan fonu (F. İtal.)

1° Fransız fonu.— İspanya'daki Fransız elçileri Sébestien de l'Aubespine (1559-1562) ve Saint-Gouard'ın (1572-1580) elyazılarıyla olan mektuplarını okudum. Sébabtien de l'Aubespine'e ilişkin olarak, A.E, Esp 347 ve Esp 348 numaralarında, bu önemli mektuplaşmanın, St-Petersburg İmparatorluk kütüphanesindeki orijinallerinden itibaren, M. Hovyn de Tranchére tarafından çıkartılmış kopyalarını sunmaktadır.

Muhtemel bir yayını hesaba katarak, B.N.'de Basse-Fontaine başrahibi, sonra da Limoges piskoposu olan Sébastien de l'Aubespine'in orijinal mektup ve belgelerini bulmaya uğraştım, bunun dökümü oldukça uzundur. Çeşitli parçalar. 4398 (f° 133); 4400, f° 330; 15877, 15901, 16013, 20787. Bir Brandeuburg elçiliğini işaret edelim 3121. İspanya elçilikleri için: 3880, f° 294; 3899, f° 82; 3951, f° 26; 4737, f°9 1; 10753, 15587, 16013, 16121, 16958, 17830, 20991, 23406, 23517; İsviçre'deki elçiliği, 20991, 23227, 23609, Diplomatik rakamları 8431; 2937 (37), 3114 (102), 3121, 3130 (52 et 88), 3136 (10, 3158 (51, 54, 76), 3159, 3174 (90), 3185 (102), 3189 (19), 3192, 3196 (26), 3216 (27), 3219 (2, 117), 3224 (82), 3226 (27), 3249 (73, 92), 3320 (96), 3323 (76, 119), 3337 (144), 3345 (55, 70), 3390 (15), 3899 (11), 3902 (88), 4639, 4641, 6611, 6614, 6616, 6617, 6618, 6619, 6620, 6621, 6626, 15542, 15553, 15556, 15557, 15559, 15784, 15875, 15876, 15902, 15903, 15904, 16016, 16019, 16021, 16023.

Saint-Gouard'ın mektuplaşmaları için, 16104-16108

Aşağıdakilere ilişkin olarak ek araştırmalar:

a) Fransa'nın Roma ile diplomatik mektuplaşması, 17987, Roma'daki çeşitli elçilerin müzakerelerinin hülasası (1557-1626). 3492-3498 Roma'daki elçi M. de Béthune'ün mektupları.

b) Charrière'in Türkiye ve Venedik ile mektuplaşmalarına ilişkin yayınları tamamlamayı denedim, bu esnada onun kopya ettiği mektuplarla da sıklıkla yeniden karşılaştım. Böylece 16142, f° 7-8, 32 ve 32 v°, 34, 43-44 v°, 48-49, 58, 60-61 ve Germigny'nin mektupları, Paul de Foix'nın mektupları, 16080 ve Ferrier'ninkileri, 16081 okudum.

Ayrıca Dax piskoposunun dramatik 1571-1573 görevi esnasında mektuplaşmalarını da (16170) okudum.

c) İstanbul'a ilişkin 6121, f° 2-15, Dupuy, II. 376, Claude du Bourg'a ilişkin 16141, f° 226-272 v° gibi bir dizi vasat belge kullandım. Marsilyalı Raymond Mérigon tarafından Çok Hristiyan Kral'a Cezayir krallığının fethine ilişkin olarak verilen risale, *na* 12240. Bastion de France'a ilişkin resmi belgeler ve mektuplaşmalar XVI. yy'a ancak şöylesine ilişkindirler ve bu konuda, Giraud'nun Lenche ailesi hakkındaki incelemesinin önemine sahip değillerdir. II. Felipe'nin Cenevizli tüccarlarla yaptığı iki sözleşmeden (Mayıs 1558- 15875, f° 476 ve 476 v°, 478-479) yarar sağladım.

2° İspanyol fonları: Belgelerin envanteri olağan olarak tam bir dağrulukla, A. Morel Fatio tarafından, kısmın çok kopyalı kataloğunda çıkartılmıştır. Bu çok karışık bir fondur. Burada, kopyalar halinde önemli miktarda haber, muhtıra, Alba dükünün mektupları bulunmaktadır. Bu dağınık kolleksiyonun çiçeği, kesin

olarak tarihlemenin güç olduğu ve kökenini yakalayamadığım, Napoli işlerine dair uzun söylevdir (Esp. 127).

3° **İtalyan fonları:** İspanyol'unkinden daha zengindir, ama kopyalar, kronolojik olarak yerlerinin belirlenmesi güç belgelerle karma karışıktır, bunların çoğu yayınlanmış veya kullanılmışlardır. 221, 340 (Kıbrıs 1570), 427, 528 (Korfu 1578), 687, 772, 790 (D. Pietro di Toledo'nun Napoli valiliği hk.) 1220, 1431, 2108 elyazmaları okunmuştur.

Dışişleri Bakanlığı— 1932'den beri İspanyol fonunun gerçek belge ve kopyalarının mükemmel bir envanteri vardır. Julian Paz, *C. de doc espanoles existentes en el Archivo del Ministerio de Negocios Extranjeros de Paris*, Madrid, 1932. Bu belgeler bir dizi büyük sicil meydana getirmektedirler. Kısaltılmış kotalarımızşunlardır: A.E. Esp (Dışişleri İspanya) şu siciller kullanılmışlardır: 138, 216, 217, 218, 219, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 261, 264 (f° 51, 60, 70, 120), 307.

Limoges piskopusunun mektuplarının kopyalarını içeren Esp. 347 ve 348 sicillerini daha önce zikrettim.

Venedik 46, 47 ve 48, Venedik'teki Fransız elçisi Hérault de Maisse'in (1589-1594) Paris B.N.'deki orijinallerinin kopyalarını da okudum.

MARSİLYA

Ticaret Odası Arşivleri— Özel kota verilmemiş olan, XVI. yüzyılın sonuna ait çok az sayıda bazı mektuplar: örneğin İskenderiye konsolosu Cogverel'in Marsilya konsüllerine, 29 Kasım 1599 (orij.) tarihli, Halep konsolosu Louis Beau'nun Marsilya konsüllerine, Halep 1 Eylül 1600 (orij.) vb. mektupları...

Belediye Arşivleri— Kent meclisinin 1559-1591 arasındaki müzakereleri, BB 40—BB 52 (siciller)

Değerli HH dizisinin ve özellikle 243 demecinin tasnif edilmekte olan bir dizi belgeleri, soylulara yasa dışına düşmeksizin ticaret yapmalarına izin veren, IX. Charles'in muafiyet mektupları; 272 *droit du tiers* (kereste resmi); Antibes demirleme resmi, 1577-1732, 273, Arles, 1590-1786, 284 III. Henri'nin yün ihracına izin veren mektubu, 307, İngiltere ile ticaret, 1542-1778, 346 bis, bir konsolos atanmasını isteyen Fas "kralının mektubu; 350, Tunus çeşitli mektuplaşmalar; 351, İstanbul'da % 2 resim, 1576-1610, 367, teknelere veya yüklere el konulması, 465, liman hareketi, mal girişi 1577. Bu döküme bir dizi Halep, Trablusşam, Suriye, İskenderun mektubunu eklemek gerekmektedir, bunlar 2. ks. III. ayırımda tarihleriyle zikredilmişlerdir, fakat ben Marsilya'da çalışırken bunların kotaları henüz belirlenmemiş olduğundan, geçici olarak Ferrenc fonları geçici adı altında belirtiyorum.

Bouches-du-Rhône il arşivleri— Üç değerli belge:

1° Cezayir konsolosluğunun ilk arşivleri, R. Busquet araştırmacıların dikkatlerini bunların üstüne çekmiştir.

2° Krallığın içine ihraç edilmek üzere Marsilya'dan çıkan malların beyanı, 1543. Marsilya Amiralliği, IXB 198 *ter*. Belge gerçekte üç döküm kapsamaktadır: a) 15 Ocak 1543'ten 21 Mayıs 1543'e "krallığa götürülecek Marsilya malların yani Marsilya'nın Fransa'ya karayolundan ihracatının listesi, f° I-f° XLV, b) 15 Ocak 1543' ten 28 Mayıs 1543'e , krallık yönünden Marsilya'ya kara veya deniz yoluyla getirilen malların dökümü (f°XLVI—f° LXXVI), c) 16 Ocak 1543'ten 18 Mayıs 1543'e Marsilya'nın yabancı ülkelere deniz yolundan ihracat, f° LXXVII— f° LXXXIX v°.

3° Mal boşaltma beratlarının kayıtları (1609-1645) arası teknelerden boşaltılan), foliosuz sicil Marsilya Amiralliği BIX 14.

CEZAYİR

Eski Cezayir Genel Valiliği arşivleri, Tiran misyonundan (1841-1844) kaynaklanan, oldukça ilginç bir, kopya ve asıl olarak, İspanyol belgeleri kolleksiyonuna sahiptir. Bazı kaba hataların bulunduğu katalog, Jacqueton tarafından düzenlenmiştir.

Fon tarafımızdan bütünüyle okunmuştur, hatta kitabın döneminin dışındaki kısımların da okunmuş olması, kataloğun bazı atıf hataları ile E. de Primaudaie'nin serbest çeviri ihmallerinin görülmesi fırsatını doğurmuştur, *Doc. inédits sur l'historie del'occupation espagnole en Afrique 1506-1564*, Cezayir, 1886, 3245 ki zaten Cezayir belgelerinin beşincisini yayınlamamıştır.

Kullamlan diğer arşivler— Besançon, Doubs il arş., Toulon, Bel. Arş, Cassis, Bel Arş. Perpignan, P.-Orienteles il arş., Rouen, Bel. Küt., İl Arş., Bel. Arş, Aix, Mejanes Küt.

III. İTALYA ARŞİVLERİ

CENOVA

Archivio di Stato— Dört önemli dizi: 1° İspanya ile mektuplaşma 1559-1590, 2.2411 demetinden (yalnızca ajan Angelo Lercaro'nun 1559 yılı için birkaç belgesini içermektedir) 8.2417 demetine, daha sonra bu

ayıklamalar 1647 yılına ait 38.2247 demetine kadar sürdürülmüştür; 2º 1558-1565 arasında, fazlasıyla önemli, İstanbul'la gizli mektuplaşmalara ilişkin 1.2169 ve 2.2170 demetleri, bu iki dizi *Lettere Ministri*'ye ait olup *Lettere Ministri Spagna* ve *Lettere Ministri Costantinopoli* başlıkları altında toplanmışlardır; 3º *Lettere Consoli*'nin bol ve hayal kırıcı dizisi: Messina 1529-1609 (no 2634), Napoli 1510-1610 (no 2665) Palermo 1506-1601 (no 2647), Trapani 1575-1632(no 2651), Civita vecchia 1563 (no 2665), Alghero 1510-1606 (no 2668), Cagliari 1519-1601 (no 2668), Alicante 1559-1652 (no 2674), Majorca 1573-1600 (no 2674), Sevilla 1512-1609 (no 2674) Pisa 1540-1619 (no 2699), Venedik 1547-1601 (no 2704), Londra, 1651'den itibaren (no 2678), Amsterdam 1563-1620 (no 2567), fiilen XV. yüzyıl belgeleri Anvers'e ilişkindirler; 4º *Masistrato del Riscotto degli Schiavi* (atti 659) yüzyılın sonuna ait önemli belge dizisi

Bu dizilerin dışında, *Lettere Ministri, Inghilterra,* filza 1.2273 (1556-1558); *Diversorum Corsicae,* filza 125 ve özellikle de, *envanteri çıkartılmış* muazzam *Venuta terrae* (1526-1797), *Caratorum occidentis* (1536-1793), *Caratorum orientis* (1571-1797), *Caratorum veturum* (1423-1584) sicillerine başvurdum, bunlar yüzyılın son otuz yılı itibariyle, muazzam Cenova limanının hareketini büyük bir kesinlikle resmetmekte ve daha ötelere uzanmaktadırlar. Ekim 1964'de deniz sigortalarına dair bir sicil bulma talihine erdim, Bkz. c.I.

Archivio Civico— Palazzo Rosso'da, bilhassa Cenova kentine ilişkin olan, esnafının faaliyetini (1620'den itibaren *Arte della Lana* hk.), Cenova'ya ada kerestesi getiren Korsika burnu kayıklarının XVII. yüzyıldaki hareketini kapsayan belgeler muhafaza edilmektedir. Burada ayrıca, Marsilya kayıklarının faaliyetlerine ilişkin olan şaşırtıcı bir belge demeti de bulunmaktadır: *Consolato francese presso la Repubblica-Atti relative 1594-1597,* no. 332 1594-1597 arasında boş kalan konsolosluk, şaşırtıcı bir şekilde Cenova belediyesi tarafından yönetilmiştir, bu benim bildiğim kadarıyla, Marsilya'nın Batı Akdeniz'deki ticaretine ilişkin en zengin belge toplamıdır. Çok sayıda belge Marsilya ile İspanya ticaretine ilişkindir: kayık reisleri İspanya'ya gitmenin meşru olup olmadığını, bu ülkeyle savaş halinde olunup olunmayacağını sormaktadırlar. Bunun sonucunda Sardinya'dan veya İspanya'dan dönen kayık reisleri nezdinde soruşturma açılmıştır ki, bu da Batı Akdeniz'de ne kadar da çok Marsilya kayığının kaynaştığını göstermektedir.

VENEDİK

Archivio di Stato'da kullanılan demetler şunlardır: Senato Secreta, Dispacci Costantinopoli 1/A, 2/B, 3/C, 4/D (1546-1564 arası balyozun arşivi). Senato Secreta Dispacci Napoli I. Cinque Savii alla mercanzia. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 26, 27 *busta*lar. Relazioni Collegio Secreta 31, 38, 78. Capi del Consº dei Dieci, Lettere di ambasciatori, Napoli 98 Lettere ai Capi del consº dei X. Spalato 281, LettereCommerciali XII *ter,* yüzyılın sonunda Venedik, Pera, Halep ve Trablusşam'da yazılmış olan ticari mektuplarla karışmış muazzam derleme. *Archivio generale di Venezia,* Venedik, 1873, in-8º, arşivin örgütünün büyük hatlarını vermektedir. Başkalarının da olduğu gibi, *Archivio de Stato*'ya bağlı olan *Archivio Notarile*'de, talih bana noter Andrea de Catti'nin belgeleri arasında, 3361 (Tem. 1590), 12 deniz sigortacısının kurdukları şirket senedini bulmakta yardımcı oldu.

Bu kitabın ilk yayınlanışından beri Venedik'te aylar ve aylarca kalarak, Senato Mar, Senato Terra, Senato Zecca, Cinque Savii alla Mercanzia gibi belge dizilerinin 1450-1650 arasını taradıktan başka, 1620'ye kadar İspanya'daki Venedik elçilerinin tüm mektuplarını ve nihayet, sonuçta Sanudo'nun *Diarii*'sinin devamı olan ve resmi belgelerden hareketle kentin ve dünyanın bir kroniği olan değerli *Annali di Venezia*'yı elden geçirdim. *Archivio Notarile* ve *Quarantia Criminale*'de derinleştirilmiş araştırmalar yaptım.

Venedik'te ayrıca Marciana ve Museo Correr (Donà delle Rose ve Cigogna) fonlarını da ayıkladım.

FLORANSA

Archivio di Stato— Çalışmamın tümü Mediceo fonlarına yöneldi. 1559-1581 arasında İspanya ile olan mektuplaşmayı kapsayan, 4896-4913 dahil (örneğin 4897 *bis* demeti) numaralı *filza*ları ayıkladım ve dizinin önemli el yazması özetinden yararlanarak, bilgilerimi 1590'a kadar ilerlettim. Bu uzun dizinin dışında, anlatımızın sıklıkla atıflar yaptığı Livorno *portate*'sine ilişkin 1829, 2077, 2079, 2080, 2840, 2862, 2972, 4185, 4279, 4322 *filza*ları, 2077, 2079, 2080 demetleri elden geçirildi. Misc. Medici arasında 123 nolu demet yararlı hiçbir şey sağlamadı, 124 nolu demette (fº 44) imparatorun 1589'da uyruklarına İngilizlerle ticareti yasakladığına dair bir belge bulunmaktadır. 1949'dan beri Mediceo fonunda yeniden çalıştım ve özellikle bu çalışmalarımı ailenin Archivio'ya bıraktığı belgeler arasında sürdürdüm.

Biblioteca Nationale— Büyük bir zenginliğe sahip olan Capponi fonu 1935'te kütüphaneye geçmiştir. Bu fon bu güçlü ailenin ticari defterlerini kapsamaktadır. Sadece dönemimize ilişkin olarak 12-90, 107-109, 112-129 nolu siciller gündemdedir, bu sonuncu dizi çeşitli şirketlerin defterlerini kapsamaktadır. Burada bir dünya söz konusudur. Bu büyük siciller ağırlıkları ve boyutlarıyla, araştırmayı hiç de kolaylaştırmamaktadırlar. Yalnızca fotoğraf bu kullanım güçlüklerinin aşılmasını sağlayabilir. Yalnızca 41 nolu *libro grande debitori ve creditori di Luigi Alessandro Capponi, Moriotto Merettive Compagni di Pisa 1571-1587*'yi gözden geçirebildim. Bu, fiyatları, kambiyoyu, deniz sigortalarını, navlunları işaret eden, bu dönemde hepsinin olduğu gibi dağınık bir ticari faaliyete genel bir bakış getiren harika bir defterdir.

Capponi fonu bir dizi siyasal, ekonomik ve tarihsel belge içermektedir, bunlar çok çeşitli olup, onlara ancak genel olarak bakılabilir. Mediciler, Floransa Cumhuriyeti, İspanya, Polonya, Çin, Türkiye ve XVI. yüzyılın büyük olayları hakkındaki bu belgeleri saymak için tam bir cilt doldurulabilir. Sayalım: 1000-1723 arasına ilişkin bir Floransa vekayinamesi (Cadice, C CXXX, c.2); 1578'de Flandre ve II. Felipe hk. (XXXIX, s. 360-375); 1546'da Sicilya hk. (CXXXII, no. 18), 1572'de (XV, s. 63-112), 1600-1630 arasında (CLXXXIX, s, 148-196); Venedik'te kadırga kürekçileri hk. (XI, s. 153-157), kambiyo hileleri hk, 1596 (XLII, s. 274-287); 1587'de Lucca hk. (II, s. 357-366); 1596'de Erdel hk. (XLV, s. 423-428); Cenova hk, II. Felipe ile Alba dükü arasında diyalog biçiminde söylev (XXXVI, s. 205-269); 1575'de Cenova hk. (LXXXI, XVIII, II); Kıbrıs hk. 1558'e ait bir Venedik dizisi (XIII, 266-293); Moskova büyük dükü nezdinde imparatorluk elçisi D. Filippo Pernisteien'in muhtırası (XIV, 232-253); Ville Franche'a gelen Portekiz gemilerinin tasviri (XXXIX, s. 61-67); Frankfurt Diyetinde, padişahın elçisinin söylevi, 27 Kasım 1562 (XV, s. 274-277); Papa ile Cosimo de Medici arasında Şap sözleşmesi, 16 Haziran 1552 (cassetta 7a, no. XVIII); Tommasso Scierly'nin Livorno'da İngiliz tüccarı Ruggiero Goodluke'a mektubu, Napoli 14 Temmuz 1606 (LXXXI, no. 23 *bis*); II. Felipe İspanya'sı hk. (XI); II. Felipe'nin sarayı hk., 1564 (LXXXII), 1576 (LXXXI, no. 9 *bis*), 1577 (LXXXI, no. 3); Antonio Perez ve Escovedo hk. (XV, s. 262-269), Elbe Adası demir yatakları sözleşmesi hk., 1577 (cassetta 8 *a*, no. 11), adaya ilişkin muhtıra (CLXI); Vicenzo Serzelli'nin ölümü (1578), bu adam çağın en ünlü haydutlarından biridir (CLXI, CCLVI, CCXXXVII), I. Ferdinado döneminde Toskana hk. (CCL, CXXIV); 1535'e doğru Portekiz yeni Hristiyanları hk. (XXXVI), 1571'de Portekiz hk. (XXV, s. 109-127); 1570-1573 deniz harekâtları hk. (CCXV, CLXXII); Sultan Selim tarafından D. Juan'a İnebahtı'dan sonra verilen hediye (XL, s. 41-44); Magosa hk. (LXXXII), Türk-Venedik barışı hk., Signoria'nın kendini haklı çıkartması ve D. Juan'ın tasarıları hk.; 1570'te Marcantonio Colonna ile Gian Andrea Doria'nın kendini haklı çıkartması ve D. Juan'ın tasarıları hk.; 1570'te Marcantonio Colonna ile Gian Andrea Doria'nın kavgaları hk.; Portekiz'in tasarladığı fetih hk., 25 Mayıs 1579 (XV, s. 1-61); Napoli'nin gelirleri hk., 1618 (CCLVII); V. Carlos'un gelirleri (XI, s. 216-220); Ancona ticareti hk. (XXI, s. 257-298); kambiyo ve paralar hk. (cassetta 10*a*, no XVI), Milano hk. (XV7; İmparatorluğun Ferdinando'ya bırakılmasına Papalığın muhalefeti hk. (LIX); Macaristan savaşının nedenleri (LIX, s. 436-469); Türk-İran savaşı, 1577-1579 (LXXXII, no. 7); Cipriano Saracinelli II. Felipe'ye, Fransa'ya karşı olan savaşı bırakarak Türke yönelmesi için yalvarıyor (LVIII, 106-151).

La Laurenziana— Burada da, aynı şekilde özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Toskana, Napoli, Girit, La Valteline'e ilişkin zengin kolleksiyonları kapsayan çok karışık bir arşiv söz konusudur; bunların arasında Alessandro Farnese'nin kendi el yazısıyla mektupları (1518-1585), ashb. 1691, (Giovanni) Silli'nin kambiyo hk. basılmamış bir parçası, Pratica di Cambi, 1611, ashb. 647, Mısır ve Kızıldeniz hk. bir muhtıra. *La retentione delle galee grosse della Illustrissima Signoria de Venecia in Allessandria con le navgizoini dell'armata del Turco dal Mar Rosso nell' India nel anno MD XXXVI, 37 f_0 Ashb 1484-1508 (Relatione d'Allessandria con la navigatione del Turco dal Mar Rosso nell' India, 1536, ashb. 1408) bir Libro de Mercatanzia* XVI. yy'a ait, (ashb. 1894); bir XVII. yüzyıl seyrüsefer incelemesi, *ibid*, 1660; bir XVI. 44. Kutsal Topraklar yolculuğu; XVII. yy. Portekiz'ine ilişkin harita ve belgeler, 1291.

Guicciardini-Corsi-Salviati aile arşivleri- Marki Guicciardini'nin nezaketi ve cömertliği sayesinde, ailesinin değerli arşivinde bir süre çalışabildim. Libri mercantili 1, 7, 8, 9 à 21 à 25 (de 1550 à 1563), 26 (libro di magazino de Messina 1551-1552), 27-32 (1552-1571); II, 33-48 (1542-1559); III, 49-59 (1554-1559); IV, 60-64 (1565-1572); V, 65-67 (1582-1585); VI, 68-71 (1579-1590); VII, 72-102 (1587-1641); VIII, 103-130 (1582-1587); IX, 131-135 (1588-1591); X, 136-155 (1590-1602); XI, 156-166 (15...?-1617); XII, 167-172 (1589-1608); XII, 173-202 (1592-1597). Capponi'lerin ticari defterleri gibi bunlar da koskoca bir dünya meydana getirmektedirler, dönemimize ilişkin 200 büyük sicil bulunmaktadır. Fiyatlar, taşımalar, vadeli alımlar ve satımlar, ipek ticareti, Sicilya buğdayı ticareti, karabiber ve baharat ticareti hakkında aşırı bol malzame vardır. Bu belgeler artık Floransa Archivio di Stato'suna nakledilmişlerdir.

ROMA

Archivio di Stato— Öngörülen iki araştırma yapılmamıştır, biri afaki *Annona e Grascia,* 1595-1847 (Busta 2557), diğeri çok değerli olup, Civita Vecchia *portate*'sine ilişkindir, fakat bunun yararı bizim için, korunmuş olan dökümlerin hemen hepsinin yüzyılın ilk yarısına ait olması nedeniyle azalmıştır.

NAPOLİ

Archivio di Stato— *Carte Farnesiane*'de, Marguerite de Parme ile Parma dükünün ajanlarının mektuplaşmalarını 1559'dan itibaren, Spagna dizisinden fascio I'den fascio VII'ye kadar kadar izledim ve Bari limanı ihracatının 1572'deki dökümünün tam kopyasını çıkardım, *Dipendenze della Sommaria,* fascio 417, fascicolo I[0]. İlk araştırmalarımızdan bu yana kaydedilen büyük kazanım, A. Silvestri'nin bizim için ayrıntılı bir katalog düzenlediği ve bundan çok sayıda fotoğraf aldığımız Sommaria belgelerine ilişkin olmuştur. Bu belgeler Napoli ve İç Deniz tarihi için başat öneme sahiptirler.

Archivio municipale.— Bartolomeo Capasso'nun ayrıntılı kataloğuna sahibiz, *Cataloga ragionato dei libri, registri, scritture esistenti nella sezione antica oprima serie dell' archivio municipale di Napoli 1387-1808,* Napoli, c.I, 1877, C.II, 1899—kurumlar hakkındaki şerhleriyle dikkat çekici fakat endüstriyel hayat ile kentlerin ticari yaşamına, şurada burada ancak rastlanılmaktadır. Muazzam kentin tahıl ve zeytinyağ iaşesi hakkında önemli belgeler, *Acquisti de'grani,* 1540-1587, N 514, 1558, N 515; 1590-1803, N 516; *Acquisto e ıkansporto de'grang,* 1600, N•518; 1591-1617, N 532, 1594, N 533.

PALERMO

1932'de buradan geçerken *Archivio di Stato* ve *Archivio Comunale* kapalı olduklarından, birincisinde birkaç gün çalışma, ikincisinde de büyük sicilleri seyretmekle yetinmek zorunda kaldım. Bütün çabamı *Biblioteca Comunale*'ye yönelterek şunları gözden geçirdim. Palermo tasviri Qq E 56 ve Qq E 31 (bu Auria Vicenzo'nun olup, XVII. yüzyıla aittir); Succesi di Palermo, Palmerino'nun, Qq D 84; lettere reali al vicere di Sicilia dal 1560 al 1590, 399 E 34; Siilya hk. söylev Qq F 221, Qq C 52, Qq F 80, Qq D 186, 3 Qq C 19, f° 212 (ve İspanyolca Qq D 190) (1592), Relazione del Conte di Olivares (avertimenti lasciati dal Conte Olivares, 1595), Qq C 16, ada yönetimi hk. muhtıra, Qq F 25; Sicilya kral ve kral naiplerinin mektupları, 1556-1563, 3 Qq C 35; çeşitli mektuplar 1560-1596, 3 Qq E 34; Albuquerque dükünün mektubu, Tem. 1570, 3 Qq C 45, no. 25; Qq H 113 (no. 15, no. 17) ve Qq F 231; 3 Qq C 36, no. 22, 3 Qq E 11 Camilliani, *Descrizione delle marine,* Qq F 101; *Itinerario...* Qq C 47; Pugnatore, *Istroia di Trapani,* Qq F 61. Silya ticareti hk., 2 Qq E 66, no. 1; tahıl ticareti hk., XVI. ve XVII. yy'lar, Qq D 74; Feria dükünün buğday hk. mektubu (1603), 2 Qq C 96, no. 18; Antonio Monsitore'nin Sicilya Yahudileri hk. muhtırası, Qq F 222 f° 213; deputati del Regno 1564-1603, 3 Qq B 69, f° 339. Malta Adası'nın ticareti hk., Qq F 110, f° 295, Sicilya'da 1531-1671 arasında para değişiklikleri, 1565, kopya, Qq F 113, f° 32-40; Arnavutluk'tan Sicilya'ya gelen Rumlar hk., Antonino Mongitore'nin muhtırası, Qq 624, no. 43; Kastilya parasının değeri hk. XVIII. yy, muhtırası, Qq F 26, f° 87; 1501-1715 arasında Sicilya nüfusu hk. Antonino Mongitore'nin muhtırası, Qq F 222, 213; deputati del Regno 1564-1603, 3 Qq B 69, f° 339. Malta adasının ticareti hk., Qq F 110, f° 295; Sicilya'da 1531-1671 arasında para değişiklikleri hk., Qq F 113, f° 22, Medina Celi dükünün emirnameleri, 1565, kopya, Qq F 113, f° 32-40; Arnavutluk'tan Sicilya'ya gelen Rumlar hk., Antonino Mongitore'nin muhtırası, Qq E 32, f° 81; Covarrubias hk. biyografik şerh, Qq 624, no. 43; Kastilya parasının değeri hk. XVIII. yy. muhtırası, Qq F 26, f° 87; 1501-1715 arasında Sicilya nüfusu hk. Antonino Mongiteore'nin muhtırası, Qq H 120; Sicilya haydutları hk. (XVII. yy.). Qq E 89, no.1; Polermo'daki kıtlıklar ve özellikle 1591 ağlığı hk., Qq H 14 *bis,* f° 144. Carta al Rey nuestro Senor de Filiberto virrey de Sicilia sobre traer carne de Berveria, 10 Nisan 1624, Qq D 56, no. 21, f° 259.

Bilinen veya kullanılan diğer arşivler— Torino, Piza, Ancona, Milano, Livorno, Cagliari, Messina. Derinleştirilmiş şekilde: Mantova (Archivio di Stato) ve Modena (Archivio di Stato).

IV. — VATİKAN ARŞİVLERİ

Vatikan Arşivlerinde Hinojosa'nın yayınlarının ve özellikle de P. Luciano, *Correspondancia diplomatica entre Espana y la Santa Sede durante el Pontificado de S. Pio V,* 1566-1572'nin yardımlarıyla, incelemelerimi İspanya'daki Papalık temsilcilerinin 1573-1580 arası mektuplaşmalarıyla sınırladım, ama burada boşluklar bulunmaktadır (Spagna 7-27). Çalışmam Mgr. Tisserand'ın tavsiyeleri ve Mgr. Mercati'nin esirgemediği lütuflar sayesinde kolaylaştı. Özellikle harika fotoğraflar.

V. — RAGUZA ARŞİVLERİ

Raguza Arşivleri, sıklıkla sergilediğimiz nedenlerden ötürü, Akdeniz'i tanımak konusunda, diğer hepsinden çok daha fazla değerlidirler. Başka yerlerde olduğu gibi, burada da siyasal belgeler, özellikle rektörlerin ve danışmanlarının Raguza elçi ve ajanlarına, onların da Raguza'ya gönderdikleri mektuplardan meydana gelmiş olarak, kendilerini sıkışık sıralar halinde sunmaktadırlar. Bu belge yığını iki dizi oluşturmaktadır, Batı Akdeniz mektupları, Doğu Akdeniz mektupları (LP ve LL, sonuncular tam olarak *Lettere et commissioni di Levante* genel başlığı altında belirlenmektedirler) Batı Akdeniz mektuplarından LP I (1566) LP 7 (1593)'e kadar olanlarını ayıkladık, LL dizisinde ise yalnızca 1593 yılına ait olan LL 38'i ayıkladık. Bu Raguza belgelerini yalnızca, İnebahtı sırasında Roma'da Raguza elçisi olan Francesco Gondola'ya ilişkin ve kont Voynoviç'e borçlu olunan, Desepchen des Francesco Gondola, Gesandten der Republik Ragusa bei Piu V. und Gregon XII., Viyana 1909 adlı yayından tanıyacak olanlar siyasal bir cemaat olduğu kadar tüccarların ortaklığı da olan Cumhuriyet'in alışılmış müzakere tarzı hakkında çok doğru bir fikir edinemeyeceklerdir. Raguza temsilcileri, kendilerine ihtiyaçlara ve duruma göre buğday, yünlü kumaş, kadife, bakır, *carisee* siparişlerinde bulunulan tüccarlar olarak kalmaktadırlar. Bu durumda, bu mektuplaşmalarda Venediklilerin bildik tonlarına, insanlar ve ekâbiran hakkındaki genel söylevlerine benzer herhangi birşey bulunmamakta, yararlı ve sıradan küçük şeyler yer almaktadırlar.

Ancak Raguza Arşivlerinin yararı burada değildir. Hacimli *Acta Consiliorum* ciltlerini elden geçirme sabrı ve zamanı olan herkese, bir Orta Çağ kentini, garip bir şekilde korunmuş bir Orta Çağ kentini eylem esnasında yakalama fırsatı sunmaktadırlar. Bu arşivler aynı zamanda, kayıt veya mahkeme yargısı nedenleriyle korunmuş olan, olağanüstü belgeler sunmaktadırlar. Kambiyo senetleri, notalar, deniz sigortaları, ortaklık düzenlemeleri, şirket kurulmaları, ihtikal, hizmetçi alımı... Bu belgeler üç dizi halindedir: *Diversa de Foris, Diversa di Cancellaria, diversa Notariae.* Ben son ikisine ancak yanaşabildim. *Diversa di Cancellaria,* Sicil 132-145, 1545-1557. *Diversa Notariae* sicil 110, 1548-1551, buna karşılık *Diversa de Foris* dizisini, kabaca 1580-1600 dönemi için geniş ölçekte elden geçirdim (belgeler dizinin üç çok büyük sicili arasında kronolojik olarak oldukça karışık bir şekilde dağılmışlardır). Okumam I numaradan XVI numaraya kadar yayıldı. Diğer sondajlar: *Libro dogana* no. 10, 1575-1576, XXI, 1, 12; XXI, 7, 3 ve özellikle XXII, 7, 4 deşifre etmesi veya daha doğrusu anlaması oldukça rahatsız, İspanyol yünü ithaline ilişkin, bunların tümünün kopyalarını çıkardım. Nihayet yakın tarihlerdeki bir kazanım, 1935, no. 44, *Quadernuccio dove s'ha da notare le robe che vanno o venghono alla giornata, cossi, d'amici comme le nostre,* 20 Aralık 1590-2 Nisan 1591, Balkan yollarına yönelik Rugazalı tüccar ve transit mal taşıyıcıların faaliyetleri üzerine ilginç bir ışık tutmaktadır.

Raguza arşivcisi M. Truhelka'nın, 1935 kışı boyunca burada çalıştığım sıradaki hakettiklerini daha önce söyledim — ve ona karşı minnet dolu dostluğumu—. Fakat onun bana getirdiği fotoğraf çekme yasağı, araştırmamın güçlüklerini beş kat artırdı. İyi bir hükümdar olan raslantı bana *Lettere di Ponente, Diversa di Cancellaria, Noli ve Sicurità* dizilerinin eksiksiz fotoğraflarını sağladı, bunlar bugün Centre Historique (VI[e] Section)'de muhafaza edilmektedirler (54, Rue de Varenne, Paris VII[e]). Alberto Tenenti'nin eşliğiyle, bu bitmez tükenmez, değerli resmi dizisini elden geçirdim.

VI.— AKDENİZ VE FRANSA DIŞINDA AVRUPA ARŞİVLERİ

Alman, Avusturya ve Polonya arşivlerini ancak, o da uzaktan, şöyle bir tanıyabildim. Tasarım, Akdeniz'e yönelik, özellikle de karayolundan olan ticari akımları teyid etmek üzere, arşivlerde sondajlar yoluyla, elimizdeki çok sayıdaki eseri tamamlamaktı, yani sonuç olarak, M[lle] von Ranke'nin Kolonya için ortaya çıkardıklarını, başka kentler için yeniden yapmaktı. Renanya'da az sayıda belge: Aix-la-Chapelle'de (Aachen), belgeler kentteki 1656 yangınıyla kaybolmuşlardır, Worms'da ise 1689 tahribatıyla, Spire'de belgeler Hans Siegel'in çalışmalarında ele alınmışlardır ve bunlar önemlidirler. Koblenz, Mainz, daha da fazlası Main-üzeri-Frankfurt (yy'ın sonuyla birlikteki yükselişi çok büyük bir sorun çıkartmaktadır) hakkında hiçbir bilgiye sahip değilim. Yukarı Almanya'da Stuttgart veya Münih'te hiçbir şey bulunmamakta, buna karşılık Nuremberg, tıpkı Augsburg gibi, büyük kaynaklar sunmaktadır. Strieder ve Ver Hees'ten sonra, Lyon ve Marsilya yönündeki Alman tüccarların rolünü daha iyi belirlemek ilginç olmuştur. Ulm hakkında hiçbir şey bilmiyorum. Buna karşılık, daha doğuda, Leipzig, Dresden gerçek kaynaklar sunmaktadırlar. Oder-üzeri-Frankfurt'taki fuarlar 1600'e kadar Fransız ve İtalyan tüccarlar tarafından ziyaret edilmişlerdir. Şarap, ipek ve aynı zamanda *Boysalz* (Biscaye tuzu denilen (Boy= Biscay) İspanyol tuzu herhalde Hamburg'dan gelmekteydi)'a dayalı güney ticareti. *Baysalz* imparatorluk ayrıcalığıydı, o kadar ki imparator Oder-üzeri-Frankfurt'ta bir *Boyfactor*'a sahipti. Oder-üzeri-Frankfurt Stadtarchiv'inde korunan, bu ticarete ilişkin iki belge 1574 ve 1597'ye kadar geri gitmektedirler. Breslau'dan İtalya'ya olan doğrudan ticaret 1450'yi geçmişe benzemektedir; bu yaklaşık tarihin ötesinde, bu ticaret H. Wendt'in teorisine göre Bohemya ve Avusturya kentlerinin kârına olmak üzere Batıya kaymış olmalıdır.

Akdeniz'e yönelik bu Orta Avrupa'nın en güzel arşiv deposu, o tarihlerde ekonomik metropol olmaktan çok siyasal merkez olan, ama siyasal veya hanedan nedenlerinden ötürü harika bir dinleme merkezi olan Viyana'dır. Ne kitaplar, ne de yayınlar Haus—, Hof-und-Staats-Archiv'in muazzam zenginliklerini, İspanya (Hof korrespondenz: Korrespondenz Varia), Venedik, Türkiye Roma—Malta, Faszikel I [1518 *(sic)* 1620], Raguza, f°1 (1538-1708), Cenova f°1 (1527-1710), İtalya (Kleine Staaten), Fasz 7 (Neapel 1498-1599), Sicilya, I, 1530-1612: Hetrusca I (1482-1620), Lusitana I (1513-1702) ile olan mektuplaşmalarını tüketebilmişlerdir. Bunlara *Kriegsakten* (1559-1581 dönemi için Fasz 21-33) dizisini katmıyoruz... Koşullar bu yolculuğu yapmama, Akdeniz'i kuzeye doğru, kâranın içlerinden oldukça uzaktan dinlememe izin vermediler. Daha önceki satırlarda ancak bir çalışma tasarısını özetleyebildim. Akılcı bir soruşturmanın Dantzig, Lübeck, Hamburg ve Bremen kentlerini, İç Denizle olan deniz ve *kara* bağlantılarıyla dışta bırakmayacağını ekliyorum. Bu noktada, Anvers ve İngiliz limanlarının arşivleri (British Museum, İspanyol fonu, P. Gayangos'un kataloğundan daha önemli), Hollanda ve İskendinav Ülkelerini'nin arşivleri merakımızın dışında değillerdir, Avrupa'nın tüm kalın kitlesinin Akdeniz'in hayatına ve ışıklarına ortak olması nedeniyle Polonya da bu merakın dışında değildir. 1949'dan sonra bir an için Viyana'da oldum; Anvers, Dantzig Varşova, Krakow'da birkaç gün çalıştım. Londra'da uzatmalı ve verimli bir ikâmetim oldu (British Museum ve Record Office). Cenevre'de önemli mikrofilmler sayesinde Edouard Fabre kolleksiyonunu tükettim (Archives de la Maison d' Altamira) bunlar Bibliothèque Publique et Universitaire'de korunan belgelerdir (bkz. *l'Inventarie...,* yay. Lépold Michel *in, Bulletin Hispanique,* 1914).

2- Harita kaynakları

Harita kaynaklarından, harita, kroki, plan ve kıyı ile yol tasvirlerini anlıyoruz. İki büyük kısım: çağdaş kaynaklar, eski kaynaklar.

A. Çağdaş kaynaklar— Çağdaş haritaların dökümü için okuyucu *Géogr. Universelle,* c. VII, 1 ve 2; C. VIII, c. XI, l'e başvurmalıdır. İspanya haritalarının dökümü için *Revue de géographie du Sud-Ouest et des Pyrénées,* 1932'nin kesin işaretlerini kullandım. Transhümans hk. Elli Müller'in büyük sentez haritası *Die Herden wirder ungen im Mittelmeergebiet, Peterm. Mitteilungen,* in-8°, 1938 c. I, s. 28-29'da iktibas, kayda değerdir. Berber Atlas'ı hk., J. Dresch'in kartografik denemeleri, insani olguların sunumu açısından çok büyük bir özgünlük taşımaktadır.

Fazla bir bilimsel değeri olmayan iki kullanışlı harita bana bazı teyidleri yapma olanağını sağladılar: Küçük Asya haritası (Türkiye-Suriye-Ürdün-Filistin-Irak-Aşağı Mısır) 1: 1.500.000, 2. yay, Girard ve Barrère; ve Mittelmeer 1: 5.000.000, Münih, Iro-Verlag, 1940.

Fransız Bahriyesi hidrografi dairesinin *Instructions Nautiques,* harika dizisini geniş ölçüde kullandım, no 405 (İspanya K ve B); 356 (Afrika B); 345 (İspanya G ve D); 360 (Fransa Güney, Cezayir, Tunus); 368 (İtalya B); 408 (Adriyatik); 348 ve 349 (Doğu Akdeniz); 357 (Karadeniz ve Azak Denizi).

B— Eski kaynaklar— a) Paris Ulusal Kütaphanesi, Haritalar ve Planlar Bölümü.

Ge B 1425 — *Portulan İtalo-catalan* (XVI. yüzyıl)
Suriye kıyısı hariç Akdeniz, İskoçya'dan Kanarya adalarına Atlantik kıyıları
(Çok yıpranmış, İspanyol, Portekiz bayraklarıyla ve Afrika'yı temsil eden hayvanlarla süslü)

Ge AA 640 — *Reinel'e atfedilen Portekiz Haritası*
Ön: Akdeniz
Arka: Atlantik
(Çok fazla süslü: Portekiz hacıyla süslü gemiler, armalar, kent desenleri, Babil Kulesi, kulelerle çevrili Kudüs).

Ge B 1132 — *Gaspar Viegas'ın Haritası,* 1534
Batı Akdeniz, Atlantik.
(Dekor: Rüzgâr gülleri)

Ge B 1134 — *Gaspar Viegas'ın Haritası,*
1534 Batı Akdeniz.

Ge C 5097 — *Akdeniz, Kızıldeniz, Karadeniz,* 1534?
İskoçya'dan Bojador'a Atlantik
(kubbe biçiminde yeşil dağlarla süslü).

Ge AA 567 — Arşipel (Boğaz'dan Girit'in güneyine)
Dantel biçiminde çok stilize kıyılarla çizilmiş
(Viegas'a atfedilmiştir).

Ge C 5096 — *Arkada bir not ile Viegas'a atfedilen,* 1534
Batı Akdeniz, Atlantik (Tarento'dan Azorlara).

Ge D 7898 — *Arkada bir not ile Viegas'a atfedilen,* 1534
Yunanistan, Arşipel'in bir bölümü.

Ge C 5086 — *Anonim 8 portulan derlemesi*
Portekizlilere ait, kurşun kalemle eklenen bir nota göre, British Museum'daki Diego Homem haritalarının (1558) kopyaları.
Yaprak no. 4: Akdeniz, Batı Avrupa, Azorlar.

Ge DD 2007 — *3 yaprak, XVI. yüzyıl İtalyan işi,* deri bir cilt içinde
Yaprak 1: Ege
Yaprak 2: Akdeniz
(Hükümdar resimleri, palmiyeler, takribi kent resimleri, daha iyi incelenmiş Marsilya ve Venedik görüntüleriyle çok güzel sahife düzeni).

Ge FF 14 410 *Cenevizli Battista Agnese Atlası* (1543), 12 yaprak.
Yaprak 6: 3 kısım halinde Akdeniz.

Ge FF 14 411 *Idem,* daha büyük forma.

Ge C 5084 *Vesconte di Magiole Haritası,* Cenova, 1547.
Akdeniz, İskenderiye-Cebelitarık.

Ge AA 626 *Andreas Homem: Universa ac Navigabilis tolius terrarum orbis descriptio,* Anvers, 1559. 10 yaprak.
Yaprak no 4: Akdeniz, Arabistan, Hazar

Ge DD 2003 *Diego Homem Atlası,* 1559
Yaprak 2: Batı Akdeniz
Yaprak 3: Akdeniz
Yaprak 4: Doğu Akdeniz
Yaprak 6: Adriyatik
Yaprak 7: Yunanistan, Arşipel.
(Çok güzel süsleme: dağ resimleri, bayraklar, Cenova görüntüsü vb.)

Ge D 4497 *Giritli Georgio Sideridicto Calapodo Portulan*'ı, 1556.
Akdeniz.

Ge DD 2006 Atlas Diego Homem (Venedik, 1574), 7 yaprak
2, Batı Akdeniz
3, İtalya Güney Adriyatik, Orta Akdeniz
4, Adriyatik
5, Doğu Akdeniz
6, Arpişel
7, Karadeniz
(no. DD 2003'ten çok farklı, çok karanlık süsleme: Rüzgâr gülleri.)

Ge DD 682 *Jaan Martines Atlası* (Messina, 1589), 7 yaprak.
6, Sicilya, Batı Calabria
7, Akdeniz
(Kent resimleri, Afrika hayvanları, Karadeniz'i Ren ve Rhône'a bağlayan hayali nehirler)

Ge B 1133 *Bartolomeo Olives Portulan*'ı (Messina, 1584).
Avrupa, Akdeniz
(Çok güzel harfler, Regina Saba, Prete Jani de las Indias'ı zikretmekte).

Ge AA 570 *Mateus Prunes Portulan*'ı, Majorca, 1586
Akdeniz, Batı Avrupa kıyıları, Gambiya'ya kadar Afrika kıyıları.
(Fas sultanından büyük Tatar Han'ına kadar (Karadeniz'in kuzeybatısında) tüm hükümdarların çadırlarındaki resimleriyle, çok sayıda Afrika havyanı, Marsilya, Cenova, Venedik desenleriyle süslü).

Ge C 5094 *Mateus Prunes,* 1588.
İskenderiye'den Fas'a Akdeniz, Portekiz kıyıları.
(Çok basit, rüzgâr gülleriyle süslü)

Ge C 2342 *Carta Navigatoria de Joan Olivia* Messina, 1598?
Akdeniz, Barselona imgeleri (Marsilya, Venedik, Cenova diğer limanlar itibari biçimde temsil edilmişlerdir, palmiyeler, aslanlar, filler).

Ge C 5095 *Portulan de Vintius Demetrei Volcius Rachuseus* (in terra Libuani, 1598).
Akdeniz, Dalmaçya bölümü çok araştırılmış

Fe FF 14 409 *"Duchesse de Berry'nin"* denilen (XVI. yy. sonu veya XVII. yy. başı) anonim Portekiz Atlası
Cilt içinde 20 harita
Yaprak 3: İspanya ve Cezayir, Fas'ın batı kıyıları ile Batı Afrika.

Ge DD 2012 *XVI. yy anonim portulamı*
2 yaprak: Akdeniz, Ege
(Rüzgâr gülleri, Yuda haç mahalinin üçlü resmi, hayali nehirlerle süslü.)

Ge DD 2008 *XVI. yüzyıl sonu Portekiz Portulanı*
1. Cilt içinde Akdeniz
2. Ege
(tüyler ve bez şeritlerle süslü).

Ge DD 2009 *XVI. yüzyıl Anonim Fransız-İtalyan Portulanı?*
Sırt sırta yapıştırılmış 4 yaprak
Akdeniz, Arşipel, Batı Akdeniz
(Harita üzerine yapıştırılmış insan resimleri içermektedir).

Ge C 5085 *XVI. yüzyıl anonim portulanı*
Akdeniz
(Kesilmiş ve İspanya üzerine yapıştırılmış bir rahip figürüyle süslü).

Ge C 5100 *XVI. yüzyıl İtalyan portulanı*
Akdeniz.

Ge C 5083 *XVI. yüzyıl anonim portulanı*
(Çok ince resim)

Ge C 2431 *XVI. yüzyıl Ceneviz portulanı*
Trablus'u İspanyolların elinde olarak göstermektedir.
(Armalar, flamalarla güzel süsleme İspanya üzerinde bir kral İspanyol silahlarını göstermektedir).

Ge DD 2010 *Anonim portulan*
Akdeniz
Sırt sırta yapıştırılmış iki yaprak

Ge D 7887 *Arşipel portulanı*
Kentlerin küçük görüntüsü, Troya çizimi.

Ge C 5093 *Fanciscus Oliva portulanı,* Messina, 1603.
Akdeniz
(Çok süslü, Marsilya, Barselona, Cenova, Venedik desenleri, savaşçılar, bayraklar, vs.).

N.B. Salvador Oliva'nin kesin tarihi (1635) kazınmış ve 1535 haline getirilmiş *Ge D 7889* nolu bir portulanı bulunmaktadır.

b) Archivo general de Simancas Bir planlar ve haritalar dizisi:

1. Costas tocantes a Argel y Bujia, 1602 E° 1951 *a,* 769 m.
2. Berberistan'da esir (belki Sus'da) esir bir asker tarafından gönderilen bir kale planı, 22 Mart 1576, 0,49 m. X 0,461, Planos Carpeta, II, f° 48.
3. Diseno del Golfo de Arzeo, mürekkep ve boya, 28 Aralık 1574, 0,49x0,424, *ibid,* f° 102.
4. 1603 civarı Cezayir planı, 0,426x0,301, Carpeta, I. f° 53.
5. Bougie imparatorluk kalesi planı, 1548, 0,418x0,309, Carpeta, II, f° 61-62.
6. Bougie tahkimat planları, *ibid,* f° 166 (0,392x,294), f° 167 (0,326x0,284), f° 168 (0,514x0,362), 9 Ocak 1543.
7. Mers-el-Kebir planları (Oran, 20 Aralık 1574), *ibid,* f° 98 ve 99, 1,74x0,432-0,58x0,423.
8. Nuovo disegno dell'arsenale di Messina, *ibid.,* III, f° 58.
9. Melilla planı, mürekkep ve boya, 0,445x0,32, E° 331.
10. Malta tahkimatı planı, E° 1145 (Planos Carpeta, III. f° 61).
11. Disegno de la città di Siragusa (Siraküza), E° 1146, *ibid.,* III, f° 63.
12. Traza del Reino de Murcia (1562'ye doğru), E° 141 *a,* f° 183, 0,908x0,214.
13. Yeni Tunus kalesi, mürekkep ve boya, planos, III, f° 59, 1574 (0,694x0,585).
14. Dizeno del fuerte de Tunez y la Goleta, Roma, 7 Ağustos 1574 (0,457x0,31) *ibid,* f° 21.
15. Traza de la Goleta de Tunez (mürekkep ve boya) 1554'e doğru (0,488x0,348), *ibid.,* II, f° 126.
16. Plano de Biserta (mürekkep ve boya) 1574 (0,627x0,577), *ibid.,* f° 60.
17. Pianta de la cittá di Palermo, E° 1146.

18. Dizenos (4) de la laguna de Melilla, hechos por el Fratin, Madrid, 4 Ekim 1576 (II, f° 134-137), (0,533x0,431, 0,483x0,315, 0,439x0,318, 0,313x0,216).
19. Plano de la Fortaleza de Argel, 1563, 0,606x0,448, I, f° 72.
20. Plano de los fuertes dela Goleta, 29 Kasım 1557 (0,32x0,217). Tasarılar, E° 483, f° 174.
21. Traza de los terreones de Melilla, 24 Şubat 1552 (0,442x0,315), III, f° 56.
22. Penon de Velez planı, 1564 (mürekkep ve boya), 0,3x0,209, *ibid.*, f° 19.
23. Adriyatik Denizi haritası, E° 540.

3- Basılı kaynaklar

Akdeniz'e tahsis edilmiş yazının tüketici bir envanterini çıkardığımız iddiasında değiliz; bunun için ciltler gerekir ve envanter gene de eksik kalır. 1949'dan bu yana dokümantasyon önemli ölçüde artmıştır. Yalnızca İspanya için, *Indice Historico Espanol,* 1953'te J. Vicens Vives tarafından kurulmuştur ve bilgilerimizdeki bu artışın ölçüsünü vermektedir. Öte yandan, yalnızca okuduklarımızın dökümünü vermek de söz konusu olamazdı; bu da bu cildin Bibliyografya'ya ayırdığı mekâna rahatlıkla sığamazdı.

Kısa kesmek için, A) *büyük* belge yayınları (birinci A kesimi), B) bizzat bu kitabın örgütlenmesine hizmet eden, mimarisinin sütun ve destekleri olan kitap ve incelemeler (ikinci B kesimi, C) bu kitabın dipnotları veya metninde zikredilen kitapların alfabetik listesiyle (üçüncü C kesimi) sınırlanılmıştır.

A. BÜYÜK BELGESEL YAYINLAR

Büyük derlemeler— Akdeniz'e doğrudan veya dolaylı olarak bağlı her ülke, XVI. yüzyıla ilişkin büyük belgesel derlemelerine sahiptir.

Genişliği ve edisyonunun akılcılığı açısından en dikkat çekici olanı *Calendar of State Papers*'dır.

Anıtsal *Coleccion de documentos ineditos para la historia de Espana* (kısası *CODOIN),* 112 cilt, in-8°, basılı kaynaklarımızın en zengini olmuştur. 1930-1931'den beri, Julian Paz'ın sayesinde, derlemenin 2 cilt halinde muhteşem bir kataloğuna sahibiz, *Catalogo de la coleccion...,* c.I, Madrid, 1930, 728 s., in-8°; c.II, Madrid, 1931, 870 s., in-8°, kişi, yer adları ve madde başlıkları endeksleriyle birlikte. Bunun özü R. Sanchet Alonso'nun değerli bibliyografik el kitabı, *Fuentes de la Historia espanola ve hispano-americana*'da sistematik bir biçimde çözümlenmiştir, bu kitabın 1927 tarihli ikinci veya 1946 tarihli üçüncü edisyonlarına başvurmak gerekmektedir. İtalya kendi hesabına, hiç de daha az anıtsal olmayan Albèri derlemesini sunmaktadır, *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato.* Bu eser tarihçiler tarafından, kopya edildiğini saklayacak bazı değişikliklerle o kadar fazla iktibas edilmiş, XVI. yüzyıla ilişkin anlatılar içinde o kadar yaygın bir şekilde yer almıştır ki, gerçek değerlerine karşı haksızlık edilme eğilimine girilmiştir. Ancak, yüzyılın en iyi insan sarrafları değilse bile en iyilerinden biri oldukları söylenilen şu Venediklilere gözü kapalı inanmak tehlikeli değil midir? *Dispacci* neyse, ama *relazioni* türün hata ve zayıflıklarıyla ve çoğu zaman da daha önceki söylevcilerden sapmalarla ortaya çıkan söylevlerdir. Bu eleştiriler çabucak formüle edilmişlerdir, ama unutulmamaları gerekir. Bu kez de, herhangi bir kısıt getirmeksizin bize göre kötü numaralanmış ve iyi bir endeksten yoksun olan bu derlemenin kullanışsızlığından yakınalım. En azından İtalya iktisat tarihine ilişkin olarak A. Pino Branca'nın özlü kitabı, *La vita economica degli stati italiani nei secdi XVI, XVII, XVIII, secondo le relazioni degli ambasciatori veneti,* Catania, 1938, in-16, 515 s. de böyledir.

Collection de documents inédits sur l'histoire de France, 1550-1600 arasında Akdeniz cephesinde çok sayıda cilt ve herşeyden önce E. Charrière'in güçlü yayını, *Négociations de la France dans le Levant,* Paris, 1840-1860, 4 cilt, in-4°; hiç de daha az klasik olmayan A. Desjardins'in çalışması, *Négociations diplomatiques de la France avec la Toscane* Paris, 1859-1886, 6 cilt in-4°, bilindiği üzere bütün yönlerde yararlı olan *Papiers d'etat du cardinal Granvelle,* Paris, 1842-852, 9 cilt, in-4° ve H. de la Ferrière tarafından yayına hazırlanan *Lettres de Catherine de Médicis,* Paris, 1880-1895, 10 cilt, in-4° tarafından temsil edilmektedir.

Belçika'dan — nihayette II. Felipe'ye olduğu kadar, Roma kilisesine de sadık kalacak olan Alçak Ülkeler' den — L.P. Gachard'ın yayınları, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1577'ye kadar), 1848-1897, 5 cilt, in-4o; Correspondance de Marguerite d'Autriche avec Philippe II* (1559-1565), 3 cilt, in-4°, 1867-1881, (bu yakınlarda J.S. Theissen tarafından devam ettirilmiştir)— nihayet Edmond Poullet ve Charles Piot' nun in-4° 12 ciltlik yayınları, *Correspondance du Cardinal Granvelle, 1566-1586,* 1877-1896 gelmektedir. Bu yayınlar konumuzu dolaylı olarak ilgilendirmektedirler.

Alman dilinde okulda tutulması gereken dört yayın: Çek tarihçi J. Susta'nın, *Die römische Kurie und das konzil von Trient unter Pius IV,* Viyana, 1904-1914, 4 cilt, in-8°, G. Turba'nın, *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe,* zengin *Nuntiaturberichte aus Deutschland* kolleksiyonu içinde, Lanz'dan V. Carlos'un klasik mektuplaşmaları, *Correspondenz des Kaisers Karl V,* III, 1550-1556, XX. 712 s., in-8°.

Portekiz yayınlarının en yararlısı, *Archivo diplomatico portuguez*'dir, bunun in-4° 10 cildi özellikle Roma' daki Portekiz elçilerinin hükümetleriyle 1550-1580 arasındaki mektuplaşmalarının edisyonlarını sunmaktadır.

Diplomatik belgelerin diğer yayınları— Bu büyük girişimlerin yanı sıra, diplomatik belgelerin gün ışığına çıkartılması konusunda muazzam bir çaba sürdürülmektedir. Diğerlerinden daha iyi tasnif edilmiş, çoğu zaman hatla yazılmış olarak, bunlar yayıncıları tahrik etmekte, onları beklemekteydiler. Belçika'da iyi bir "tarih", geçen yüzyılın böylesine tutkun bir editörün, bizzat belgeleri arşivlerden matbaaya göndermekle yetinmesini istemekteydi. 50 veya 100 yıldan beri, hatta daha da fazlasından beri, tarih, sonuçlarının 1850'den günümüze kadar bir tarih yazıcılığı çağını belirleyeceği bu görevi sürdürmeye inatla sarılmıştır.

İspanya'da bilginler, Yarımadanın ve Roma meclisinin ilişkileri konusunda geniş yayınlar yapmışlardır, bu, *Colecciòn de documentos ineditos*'ta biraz ihmâlkar olmuştur. Riccardo de Hinojosa, *Los despachos de la diplomacia pontifical en Espana* ise eserinin ancak birinci cildini 1896'da verebilmiştir. Buna karşılık P. Luciano Serrano'ya dört muhteşem cilt borçluyuz: *Correspondancia diplomatica entre Espana y la Santa Sede durante el Pontificado de Pio V*, Madrid, 1914, burada hem İspanya'daki Papalık temsilcilerinin mektuplaşmaları, hem de Roma'daki İspanyol elçilerinin mektuplaşmaları yer almaktadır. Başka bir kesimde, Viyana Habsburglarıyla olan ilişkiler kesiminde, *CODOIN*'ın yayınladıklarına, *La correspondancia inedita de Guillen de San Clemente, embajador en Alemania, Sobre la intervencion de Espana en los successos de Polonia y de Hungria* (1581-1608), yay. Ayerbe markisi Zaragoza, 1892 eklenmiştir. En önemli İspanyol katkısı, hiç kuşkusuz, Real Academia de la Historia tarafından Fransa ile İspanya arasındaki diplomatik mektuplaşmanın yayınlanmasıdır (1943'te Fransa hükümeti tarafından iade edilen K dizisinden belgelere göre), bu yayının adı; *Negociaciones con Francia*, 9 cilt (1950-1955), 1559 yılından 21 Ekim 1567'ye.

İtalya'da yalnızca kısmi yayınlar vardır: G. Berchet, *La Repubblica di Venezia e la Persia*, Torino, 1865;—, *Relazioni dei consoli veneti nella Soria*, 1886. Mükemmel bir katkı: *La lega di Lepanto nel carteggio inedito di Luys de Torres*, yay. A. Dragonetti de Torres, Torino, 1931; Mario Brunetti ve Eligio Vitale, *Corrispondenza da Madrid di Leonardo Donà, 1570-1573*, Venedik, Roma, 1963, 2 cilt, in-4°.

Raguza diplomasisi hk., *Die Depeschen des Francesco Gondola Gesandten der Republik Ragusa bei Pius V. und Gregor XIII. 1570-1573*, 1909.

Alman dilinde, Matthias Koch'un eski eseri, *Quellen zur Geschichte des Kaisers Maximilians II*, Leipzig, 2 cilt, 1857, ve Viktor Bibl, *Familienkorrespondenz Makimilians II.*, ve Döllinger, *Dokumente zur Geschichte Karls V., Philips II. und ihrer Zeit*, Ratishonne, 1862, in-8°

Kanuni Sultan Süleyman nezdinde İmparatorluk elçisi Busbec'in çok ünlü mektupları hk., elimin altında başka bir edisyon olmadığından, onların Fransızca edisyonu olan, *Lettres du Baron de Busbec*, yay. Foy başrahibi, Paris, 1748, 3 cilt, in-12'yi kullandım.

Akılda tutulması gereken Belçika çalışmaları arasında, *Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas, 1598-1621*, Brüksel, 1923, yay., Lonchay ve Cuvellier, in-4°'un birinci cildi ve *Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipami, premier nonce de Flandre (1596-1606)*, 2 cilt, yay. I, 1924, Van der Essen, II, 1932, Armand Louant.

Aynı anda hem yayınların nitelik ve miktarı hem de Fransa'nın coğrafi konumunun Akdeniz açısından değerinden ötürü, yayınlar en çok Fransa'da (ve kendinden sonrakilerin çok önünde) önemli ve bol olmuşlardır. Şovenliğe düşmeden, Fransa'nın kendini dışarıda temsil ettirdiği şu elçiler, kilise adamları, sonra da kılıç adamlarının, anlamakta ve haber sağlamakta çabuk, çevik ve uyanık oldukları iddia edilebilir... Kuşkusuz en parlaklarından olmayan, İspanya'daki bir Fourquevaux, İtalya'daki meslekdaşları ve rakiplerinin düzeyindedir... Akılda tutulması gereken yayınlar arasında: Alexandre Teulet, *Relations politiques de la France et de l'Espagne avec l'Ecosse au XVI^e siècle*, 5 cilt, in-8°, Paris, 1862 (1535-1588 dönemini kapsamaktadır), büyük kuzeye yönelik bu eser, incelememize ancak kısmi olarak yararlıdır; aynı şekilde *Correspondance politique de MM. de Castillon et de Marillac, ambassadeurs de France en Angleterre (1537-1542)*, Paris, 1885, yay. Jean Kaulek; *Correspondance politique d'Odet de Selve, ambassadeur de France en Angleterre (1546-1549)*, yay. Germain Lefèvre-Pontalis, Paris, 1888; *Ambassades de MM. de Noailles en Angleterre*, yay. Vertot başrahibi, 1763, 5 cilt., *Correspondance de la Mothe Fénelon, ambassadeur de France en Angleterre de 1568 à 1575*, 7 cilt, Paris ve Londra 1838-1480 (Charles Puzton Cooper yönetiminde), *Mission de Jean de Thumery, sieur de Boissise*, 1598-1602 (İngiltere'de), yay. P. Laffleur de Karmaignant, Paris, 1886 (genel siyaset hakkında birçok kesin ayrıntı). Konumuzla daha doğrudan ilişkili olarak, *Jean Nicot, ambassadeur de France en Portugal au XVI^e Siède. Sa correspondance diplomatique inédite*, yay. Henry et Loriquet, Paris 1859. *Dominique de Gabre, trésorier des armées á Ferrare* (1552-1554), ammassadeur de France á Venise (1555-1557); correspondance politique, Paris, 1905, yay. A. Vitalis; *Ambassade en Espagne de Jean Ebrard, Seigneur de Saint-Sulpice*, yay. E. Cabié, Albi, 1903; *Dépêches de M. de Fourquevaux, ambassadeur du roi Charles IV en Espagne, 1565-1572*, 3 cilt, Paris, 1896-1904, yay. C. Douais ve *Les Lettres de Charles IX á M. de Fourquevaut, 1565-1572*, Paris, 1897, yay, aynı yazar. Bu iki yayın tıpkı *Dépêches diplomatiques de M. de Longlée, résident de France en Espagne, 1582-1590*, yay. Albert Mousset, Paris, 1912 gibi mükemmeldirler. İki kısa yayın ekleyeceğim, *Lettres inédites du roi Henri IV à Monsieur de Villiers, ambassadeur à Rome du 1er avril au 27 Juin 1601*, 1866, yay. Eugène Halphen ve *Lettres de Henri IV an conte de de la Rochepot, ambassadeur en Espagne, 1600-1601*, yay. P. Laffleur de Kermaignant, Paris, 1889. Bunlar bizi yeni bir Fransız iklimine —IV. Henri saltanatınınki— sokmaya yetmektedirler,

incelememiz bu iklime ancak ucundan dokunacaktır. Bu Fransız emeği bilançosunu kapatmak üzere, *Correspondance du Cardinal François de Tournon*, Paris, 1946, yay. Michel François'yı zikredelim, bu yayın siyasal ve diplomatik tarihin kesişme noktasında yer almakta ve 4., 5. ve 6. kısımlarıyla dönemimizi ve çalışmamızı doğrudan ilgilendirmektedir. I (1. bl.) ve II. (3. bl) ayırımlara bu güzel yayının bütün yararlı atıflarını dahil edemedim. s. 318, 15 Mayıs 1556, Korsika kilise mensuplarının adetlerinin rezil durumu ve cehaleti; s. 227-281, III. Julius'la 29 Nisanda ateş-kes anlaşması, V. Carlos buna 15 Mayıs akşamı dahil olmuş, Parma'da seferber edilen Fransız forsalarını serbest bırakmış ve 26 Temmuz 1552'de Siena olayını açıklamıştır; Fransızlar ve imparatorluk askerleri o sıralar İtalyan satranç tahtası üzerinde etkin konumlar elde etmenin peşindedirler: "Siena girişiminin başarısı kralın İtalya'daki pretijini özellikle artırmış ve Papa ile Venedik Signoria'sı buna özellikle sevinmişlerdir" kardinalin mektubu, Ağustos 1552, s. 281, 1553'de Korsika seferine de bir prestij sorunundan ötürü karar verilmiş değil midir? Michel François bu "zamansız" harekât hakkında (289, dn1) muhtırasındaki *(albisse del Bene, surintendant des finances françaises en Italie, 1551-1556, B. de l'Ec. des Chartes,* 1933) açıklamayı, harekât için gereken parayı kendi servetinden borç veren Ferrare kardinalinin rolünü açığa çıkartarak, yeniden ele almaktadır. Zamansız Siena olayı hakkında birçok ayrıntı ve not, IV. Paulus'un yeğenlerinin siyasetini ve bu dönemde, "mantıksız" çağda Roma atmosferini ayırdetmemize izin vermektedirler. 1559'dan sonra kardinal de Tournon'un şaşırtıcı değişmesini veya daha doğrusu, Fransız ikliminin şaşırtıcı değişmesi hakkındaki tanıklığını aklımda tutuyorum. Yeni bir çağ başlamaktadır. Kardinalin krala, Fransa'daki *"punaisye"* saplunlar hakkında yazdığı 14 Haziran 1559 tarihli (s. 397) ateşli mektuba bakınız, aynı sözü aynı gün (s. 398) Ahırlar Nazırına yazdığı mektupta veya II. Felipe'ye 31 Ocak 1561'de yazdığı şu "işbirlikçi" mektupta da kullanmıştır (s. 426-427)! Nihayet s. 373'te Venedik ve *bilancia* siyaseti hakkında mükemmel bir farkına varış vardır, 17 Eylül 1558, Venedikliler "muzaffer olanların kendilerine karşı kötü olacakları kaygıyla" barış istemektedirler.

1949'dan beri yegâne önemli yayın, henüz başlangıcında olan ve Roma Gregoryen Üniversitesi ve Fransız Okulu tarafından yayınlanan *Acta Nuntiaturae Gallicae*'dir. Bu diziden şunlar çıkmıştır: *Correspondance des nonces en France Carpi et Ferrerio (1535-1540),* yay J. Lestocquoy, 1961; *Girolamo Ragazzoni, évêque de Bergame, nonce en France. Correspondance de sa nonciature, 1583-1586,* yay. Pierre Blet, 1962.

Diplomatik tarihin kıyısındaki belgeler.— Yukarıdaki işaretler, diplomatik tarih düzleminde gerekleştirilen muazzam çabayı ortaya koymaktadırlar. Diğer düzlemlerdeki sonuçlar bu kadar parlak olmanın uzağındadırlar. Siyasal tarih veya büyük kişilerin hayat hikâyeleri konusunda takdire değer olmakla birlikte, ekonomik, toplumsal, kültürel hayata veya teknikler tarihi alanlarında henüz hafif kalmaktadırlar.

1° Fakat Portekiz için Bernardo Gomes de Brito, *Historia tragico-maritima,* 1. yay., Lizbon, 2 cilt, 1735-1736, 2. yay, 1904-1909, 12 cilt (B.N., 8° Z 18.199 (4°)) adlı eser, aslında esas olarak Atlantik ve Hind Okyanusu'nu ilgilendirmesine rağmen, zikredilmelidir. Ama okyanuslar İç Deniz'in hayatına komuta etmektedirler.

2° İspanya için, *Nueva Recopilaciòn de las leyes*'in eski ve değerli edisyonu; *Actas de las Cortes de Castilla, 1563-1623,* 39 cilt, Madrid, 1861-1915, derlemeleri, bu eser 1563 öncesi için *Cortes de los antiguos reinos de Leon y Castilla*'nın V. cildi ile tamamlanmalıdır; *Doc. ineditos para la historia de Aragon*'un az kullandığımız derlemesi; *Libros reros ó curiosos,* derlemesi, C. XIX, *Tres relaciones historicas* (Cebelitarık, Los Gelves, Alcazarquivir, 1540, 1560, 1578), Madrid, 1889; *Cartas y avisos dirigidos à D.J. de Zuniga, virrey de Nápoles en 1581,* Madrid, 1887. Gachard'ın yayınlanmamış mektuplarının iki cildi, *Retraite et mort de Charles Quint au monastére de Yuste,* 2 cilt, in-8°, Brüksel, 1854-55, hemen hemen önceki sayıma aittir; aynı şekilde, gene Gachard'ın, şu *Lettres de Philippe II á ses filles les infantes Isabelle et Catherine, écrites pendant son voyage au Portugal, 1581-1583,* Paris 1884, Temkinli kralın savunusu için mükemmel malzeme.

Biri Aragon'a ilişkin, Carlos Riba y Garcia, *El Consejo supremo de Aragón en el reinado de Felipe"*, Madrid, 1914; *British Museum*'un zengin İspanyol fonuna dayanılarak yayınlanan, Dario de Areitio tarafından Fidel de Sagarminaga'nın klasiği, *El gobierno y regimen foral del senorio de Viscaya*'nın yeni edisyonun II. ve III. ciltleri, C. II, 1577-1579, Bilbao, 1932, c. III, 1590-1596, Bilbao, 1934 adlı iki bölgesel tarihe çok atıf yaptım.

Siyasal ve ekonomik belgelerden demeyelim de, ekonomik ve siyasal konularda yararı olan, Lerruga'nın dağınık ve geniş derlemesini de kullandım, *Memorias politicas y economicas sobre los frutos, comercio, fabricas y minas de Espana,* 45 cilt, in-4°, Madrid, 1745

Eni iyi katkılar hâlâ şunlardır:

a) II. Felipe'nin 400. doğum yıldönümü (1927) vesilesiyle başlatılan, onun saltanat dönemine ait yayınlanmamış belgelerin derlemesine ilişkin girişim (bu program tüm programlar gibi yerine getirilmesi güç ve tamamlanmamaya adaydır, *in Boletin de la Comisión de Monumentos históricos y artisticos de la provincia de Valladolid,* I, 2 Temmuz-Eylül 1925). Derleme *Archivo Historico Espanol* işaretiyle, *CODOIN*'le aynı başlığa sahiptir. Şunlar yayınlanmıştır. c. I, Tarento Ruhane Meclisi (1530-1552) hk., c. II Yenilmez Armada (1587-1589) hk, XV. 488 s., 1929, yay. G.P Enrique Herrera Oria; *Consultas del cnosefo de Estado,* 1930, yay. Mariano Alcocer, fakat örgörülen ciltler hakkında hiçbir şey öğrenemedim. *Portugal; Expediciones a Levante, Lepanto, Moriscos,* v.s. Jaume Salva"ya *La Orden de Malta y les acciones espanoles contra Turcos y Berberiscos en los siglos XVI. 4 XVII, 1944, 448 s., in-4$_0$'ü borçluyuz.*

b) Relaciones topográficas (bundan, II. Felipe'nin emriyle 1575 ve 1578'de İspanya *pueblos*'unda yürütülen soruşturmaları anlayınız). Escorial'de muhafaza edilmektedirler. Buna ait, Peder Miguélez'in çıkardığı bir katalog bulunmaktadır, *Las relaciones historico-geográficas de los pueblos de Espana heckas par orden de Felipe II,* Madrid, 1915; genel bir bakış, Ortega Ribio, *Relaciones topográficas de Espana. Lomás interesante de ellas escogido...,* Madrid, 1918. Nihayet Cuenca diyakozluğu ve Guadalajara eyaleti için iki kısmi yayın: *Relaciones topográficas de Espana Relaciones de pueblos que pertenecen hoy a la provincia de Guadalajara,* yay. Juan Catalina Garcia ve Manuel Perez Villamil, Madrid, 1905-1915, 7 cilt (c. XLI-XLVII, Memorial, Histórico espanol). Bu değerli belge Sorbonne kütüphanesinde bulunmaktadır, *Relaciones de pueblos de la diocesis de Cuenca, hechas par orden de Felipe II,* yay. P.J. Zarco Cuevas Cuenca, 1925, 2 cilt. Carnela Vinas ve Ramon Paz'ın dikkat çekici yayınları kayda değerdir. *Relaciones de los pueblos de Espana ordena das por Felipe II; Provincia de Madrid,* 2 cilt, 1949; *Provincia de Toledo,* 3 cilt, 1951-1963; Noel Salomon, *La Campagne de Nouvelle Castille à la fin du XVI^e siècle d'après les Relaciones Topógraficas,* 1964, soruna nokta koymaktadır.

3⁰ Kuzey Afrika'da geniş *Collection des sources inédites de l'histoire du Maroc*'u haber verelim, Atlantiğe dönük olan Fas'a ancak 1550'de ulaşılabilmiştir; Akdeniz kıyısındaki İspanyol *presido*ları hk., Primaudaie'nin daha önce zikredilen yayını 1564'te kesilmektedir, Tunus Fransız konsolosluğu arşivlerinin Pierre Granchamp tarafından yayını, *La France en Tunisie á la fin du XVI^e* siécle, 1582-1600, Tunus 1920, Akdeniz tarihine yapılan Kuzey Afrika katkılarının en önemlisidir; VI. cilt (1551-1575) Gen. Didier, *Histoire del'Oran,* Oran, 1929, ancak yazarın daha önce yayınladığı kaynakları bilenler tarafından kullanılabilir.

4⁰ İtalya hakkındaki muazzam yayın kitlesinden şunlar ayrılacaktır: Marco Formentini, *Rivista storico della dominazione spagnola sul ducato di Milano colla pubblicazione di 500 e piu documenti ufficiali inediti,* Milano, 1872, Vladimir Camansky, *Secrets d'Etat de Venise, documents, extraits, notices et études,* St. Petersburg, 1884 istisnai önemde bir derlemedir; aynı şekilde Napoli hakkındaki *Archivio storico italiano,* Floransa, 1846'nın IX. cildinin karışık belgeleri. Toplumsal tarih belgeleri oldukça nadir olduğundan, Nino Cortese'nin yayını takdir görmektedir, *Feudi e Feudatari napoletani della prima metá del Cinquecento* (Simancas belgelerine göre), Napoli, 1931. Sicilya'ya ilişkin birçok yayın akılda tutulmaktadır: *Corrispondenza particolare di Carlo d'Aragona, Presidente del Regno, con Filippo II,* (Doc perservire alla storia di Sici lia, 1. dizi, II), yay. S.V. Bozzo ve G. Salvo Cozzo, 1879 ve *ibid,* 4. dizi, IV, *Le fortificazioni di Palermo nel secolo XVI.* Relazione delle cose di Sicilia fatta da D. Ferdinando Gonzaga all'imperatore Carlo V (1546), 1896.

5⁰ Fransa'da M. Pardessus'nun büyük derlemesi, *Collection des lois maritimes antérieures au XVIII^e* siècle, Paris, 1837, 6 cilt, mükemmel bir alet olarak kalmaya devam etmektedir.

6⁰ Balkan, Mısır, Suriye, Türk belgeleri hakkında (Türkçe metinler, bir bibliyografi, Türk dergileri de vardır), benim için yalnızca başlıklardan başka birşey toplamak mümkün olmadı. N. Iorga, *Ospiti Romeni in Venezia, 1570-1610,* Bükreş, 1932'de kullanılan mektupları sakatlayan bir anlatı biçiminde sunmak yerine, elindeki belgeleri yayınlasaydı daha iyi ederdi.

7⁰ Hakluyt'un harika yolculuk derlemeleri, *The principal navigations, voiages, traffiques and discoveries of the english Nation,* 3 cilt, Londra, 1598, 1599, 1600'ünden (atıflarım bu edisyonadır) ve John Harris'in *Navigantium atque itinerantium bibliotheca,* 2 cilt, Londra, 1745'inden pay aldım.

8⁰ XVI. yy. için büyük ekonomik belge yayınları, herşeyden önce kuzey ülkelerine, Anvers ve Augsburg'a ilişkin olmaktadır. Anvers hakkında Denuce'nin tartışılabilir, ama değerli yayınları. Augsburg hk., Fuggerlere ilişkin yayınlar: konumuz açısından en ilginçileri Aloys Schulte'ninkilerdir, *De Fugger in Rom,* 2 cilt, Leipzig, 1904; Weitnauer, *Venezianischer Handel der Fugger,* 1931; Johannes Kleinpaul, *Die Fuggerzeitungen, 1568-1605,* Leipzig, 1921. Viyana Ulusal Kütüphanesi'ndeki şu belgelerin kökeni ve anlamı konusunda, M.A.H. Fitzler, *Die Entstehung der sogenannten Fugerzeitungen in der Wiener Nationalbibliothek,* Viyana, Rohrer, 1937; Fuggerlerin tutanaklarının ekonomik değeri hk., Kempter, *Die wirt schaftliche Berichterstactung in der sogenannten Fuggerzeiten,* Münih, 1936. Bunun İngilizce bir çevirisi bulunmaktadır: Fugger *News-Letters 1568-1605,* 2 cilt, Londra, 1924 ve 1926, I.c, çev., Victor von Klarwill ve Pauline de Charu, II.c. çev., L.S.R. Byrne.

9⁰ Nihayet, XVI. yüzyıl ekonomik gerçeklerinin tanınmasına en geniş katkıyı, meydana getirilmesi Fransız olmakla ve Ecole Pratique des Hautes Etudes, 65, rue de Varenne, Paris, VII^e'in VI^e Section, Centre de Recherches historiques'ın aktifine yazılmasına rağmen uluslararası nitelikli katkıyı işaret ediyorum. Bunları tasnif etmeden zikrediyorum: Fernand Braudel ve Ruggiero Romano, *Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne, 1547-1611,* 1951 (Maurice Carmona tarafından tamamlanacak ve genişletilecektir); Huguette et Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique de 1504 à 1650,* 12 vol., 1955-1960; Alberto Tenenti, *Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise d'après les notaires Catti et Spinelli, 1502-1609,* 1959; Renée Doehaerd, *Etudes anversoises,* 3 cilt., 1962; M. Baulant, *Lettres de négociants marseillais, les frères Hermitte (1570-1612),* 1953; José Gentil da Silva, *Lettres marchandes des Rodrigues d'Evora et Veiga (1595-1607),* 1956; Ugo Tucci, *Lettres d'un marchand vénitien, Andrea Berengo, 1553-1556,* 1957; José Gentil da Silva, *Lettres de Lisbonne, 1563-1578,* 1959; Valentin Vázquez de Prada, *Lettres marchandes d'Anvers,* 4 cilt., 1960; Domenico Gioffrè, *Gênes et les foires de change,* 1960; Corrado Marciani, *Lettres de change, aux foires de Lanciano,* 1962; Felipe Ruiz Martin, *Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo,* 1965; Edouard Baratier, *La démographie*

provençale du XIII^e^ au XVI^e^ siècle, 1961; Léopold Chatenay, *Vie de Charles Esprinchard, Rochelais, et journal de ses voyages au XVI^e^ siècle,* 1957; Xavier A. Flores, *Le "peso politico de todo el mundo" d' Anthony Shirley,* 1963.

Bu kitaplara, Kübalı tarihçi Modesto Ulloa'nın anıtsal eseri, *La Hacienda real de Castilla en el reianado de Felipe II,* Roma, 1963'ü ekliyorum.

B. ESAS ESERLER

1^0^ Kitabın genel yönelimi için.— Başta Henri Pirenne'in eserleri, *Les Villes du Moyen Age; Mahomet et Charlemagne.* Üzerinde en fazla durduğum sahifeler, Vidal de la Blache'ın *Principes de Géograpine Humaine,* yay. E. de Martonne, 1922'de Akdeniz'e ayırdıklarıdır.

Akdeniz'in bütünü için, başlangıçta Alfred Philippson'un klasik eseri *Das Mittelmeergebiet*'e yaslandım ve sonradan bu kitabı 1904, Leipzig edisyonundan defalarca yeniden okudum (kitabın 1922'de çıkan 4. bir edisyonu da vardır). Bu kitabı bir belgesel kesinlik şaheseri olarak kabul ediyorum. Charles Parain'in bilgili kitabı, *La Méditerrcanée Les hommes et leurs* travaux, Paris, 1936'ya; Maximilian Sorre'un anıtsal çalışması, *Les fondements de la géographie humaine,* Paris, 4 cilt, 1943-1952'ye ve André Siesfried'in, *Vue générale de la Méditerranée,* 1943'üne çok şey borçluyum.

2^0^ Tarih ve insani ortam.— Şu *toprağa bağlı tarih* veya daha doğrusu ortama, insanların *çevresine* bağlı tarihin desteğiyle Victor Bérard'ın, yani Helemist, gezgin, diplomatın eseri; coğrafi gerçeğe son derece açık Alfred Jarde'nin eseri; Jules Sion'un makaleler halinde dağılmış eseri çevrelenmektedirler.

Bundan da fazlası, belki esas sorun genel atılımını sürdürmekten, çağdaş eleştirinin ayrıntılarında mücadele ettiği, Emile-Félix Gautier'nin tüm eserini anıyorum. Bu eser içinde özellikle şunları öne çıkartıyorum: *Siècles obscurs du Maghreb,* 1927 (ikinci biçiminde, *Le passé de l'Afrique du Nord,* olmuştur, 1952), *Maeurs et Coutumes des Musulmans,* 2. yay., 1959 ve şu kısa ve basit vaaz, *Le cadre géographique de l'histoire en Algérie, Histoire et Historiens de l'Algérie,* 1931, s. 17-35. Aynı şekilde Alfred Hettner'in dikkat çekici uzun makalesini de zikredeceğim, "Der Islam und die orientalische Kultur" *Geogr. Zeitung,* 1932, bu makaleden de, bütün Alman coğrafya okulundan olduğu gibi, çok yararlandım (Hugo Hassneger'in kullanışlı elkitabı, *Geographiche Grundlagen der Geschiehte,* Friburg Br., 1931, 2. yay. 1953'te bibliyografya).

3^0^ Yapılar tarihi.— Henüz muazzam *histoire structurale veya structurelle* (yapısal tarih) alanında hiçbir şey yoktur, bu alanda çok inşa etmek ve kendini riske sokmak zorunda kaldım, aynı zamanda öncülerin bazı eserlerine dayandım, o sıralar yayınlanmamış olan, Pietro Sardella, *Novuelles et Spéculations à Venise,* 1948 (Sanudo'nun Diarii'sinden), bu eserin elyazmalarını ve güzel sahifelerini okudum; Julius Beloch'un ölümünden sonra yayınlanan büyük eser, *Bevolkerungsgeschihte Italien s,* 3 cilt; İspanya fiyatları hk. Earl J. Hamilton'ın anıtsal incelemesi, *American Treasure and the Price Revolution in Spain,* 1501-1550, 1934; Frederic C. Lane'in yeni eseri, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance,* Baltimore, 1934, fra. çev., 1965; Richard Ehrenberg'in her zaman çok yararlı eseri, *Das Zeitalter der Fugger,* Jena, 1922, 2 cilt (A.E Sayous bu kitap hakkında ciddiye alınamayacak kadar kötü konuşmuştur); Ernest Schäfer, *Der könige span. oberste Indienrat,* C.F, 1936; *Aunales*'in soyluluk üzerindeki araştırmalar; Marcel Bataillon'un anıtsal tezi, *Erasme et l' Espagne,* Paris, 1937; Ernest Schäfer'in klasik çalışmaları, *B. Zur Gesch. des span. Protestantismus,* 3 cilt, 1902; Benedetto Croce, *La Spagna nella vita Italiana durante la Rinascenza,* Bari, 1922; Ludwig Pfandl, *Gesch der span. Literatur in ihrer Blütezeit,* 1929; nihayet Emile Mâle, *L'Art religieux après le Concile de Trente,* 1932.

Yapı ile konjonktür ilişkileri hakkında, tartışmaya başlamak üzere, genel ilgiye yönelik kitap hâlâ şudur: Ernest Labrousse, *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution,* 1944.

4^0^ Olaysal tarih için, bir sürü eser birbirine eklenerek koşuşmakta ve aynı zamanda birbirini ikâme etmektedir: yakınlarda yayınlanmış en iyi biyografik eserler kuşkusuz şunlardır: O. de Tröne, *Don Juan d' Autriche,* 2 cilt, Helsingfors, 1915 ve 1928, zengin ve göz kamaştırıcı bir belgelendirme ve mükemmel bir yazım ve Van der Essen, *Alexandre Farnèse, 1545-1592,* 1933 vol; en iyi olay incelemeleri Charles Monchicourt, *L' expédition espagnole de 1560 contre l'ile de Djerba,* Paris, 1913 ve Félix Hartlaub, *Don Juan d'Austria und die Schlacht bei Lepanto,* Berlin, 1940; en iyi anlatılar, Lucien Romier'nin klasik eserleri, *Les origines politiques des guerres de religion,* 1913, 2 cilt; *La conjuration d'Amboise,* 1923; *Catholiques et huguenots à la courde Charles IX,* 1924; *Le royaume de Catherine de Médicis,* 2 cilt, 1925, P.L. Serrano, *La Liga de Lepanto,* 2 cilt, 1918-1919 ve Martin Philippson'un her zaman çok yararlı çalışması, *Ein Ministerium unter Philipp II. Kardinal Granvella am spamischen Hofe,* Berlin, 1895.

Bitmez tükenmez bilgi kaynağı olan, L. von Pastor'un bilgince büyük kitapları, *Geschichte de Päpste*'yi de zikredelim. X. cilt hariç (Almanca baskısından atıf yaptık) bütün atıflarımız bu eserin Fransızca baskısınadır.

5^0^ El kitapları, refarans eserleri ve Akdeniz hakkında bütünsel kitaplar— Fueter, Flazhoff, C. Lozzi, Barbagallo, Kulischer Doren, Georg Mentz, Stählin, Luzzatto, Segre, Zinkeisen, Hammer, Lavisse, Ballesteros, Agnado Bleye, Altamira, R. Konetzke (*G. des spanischen u. portugiesischen Volkes,* C. VIII, *Grosse Weltgeschichte,* Leipzig, 1941), Damião Peres, Mercier, Charles-André Julien, Henri Pirenne *(Bibliographie* ve *H. de Belgique),* Henri Hauser (Les *Sources....* ve *Prépondérance espagnole),* Trevelyan, Hans Delbrück, *G. der*

Kriegskunst ve *Weltgeschichte* (c. III, 1926), c. III, *Neue Propyläen Weltgeschichte*, yay. Willy Andreas, (Berlin, 1942 in-4°, 646) s.), Karl Brandi *(Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation*, 2. yay.), W. Sombart *(Der Moderne Kapitilismus*, ve 1940, *Vom Menschen)*, Farinelli *(Viajes por Espana...)*'ya ait olup kullandığım bütün el kitapları, üzerinde ısrar etmenin gereksiz olduğu kullanışlı kitaplardır. Yenilik getiren ve zevkle okuduğum yegâne genel tarih: J. Vicens Vives, *Historia social y economica de Espana y América*, özellikle, c. III, 1957.

6° Denizin bütünsel tarihi hakkında

1. Carl Rathlef, *Die Weltistorische Bedeutung der Meere, insbesond. des Mittelmeers*, Dorpat, 1858.

2. Comte Edouard Wilczek, *Das Mittelmeer, seine Stellung in der Weltgeschihte und seine historische Rolle im Seewesen*, Viyana, 1895 amiral Mahan'ın düşüncesinden çok etkilenmiş.

3. Helmolt, *Weltgeschichte, IV. Die Randlländer des Mittelmeeres*, Leipzig, 1900.

4. Giuseppe de Luigi, *Il Mediterraneo nella politica europea* Napilo, 1926, in-8°, 506 s.

5. Pietro Silva, *Il Mediterraneo dall' unità di Roma all' unità d'Italia*, 2 vol., Milan, 1927, réédité à Milan en 1942, 2 vol., saydam bir başlık: *"all' impero italiano", "all'unita d'Italia"*'nın yerine geçmiş.

6. Paul Herre, *Weltgeschichte am Mittelmeer*, Leipzig, 1930, dikkat çekici resimler, XVI. yy. uzmanı bir siyasal tarihçinin mükemmel metni.

7. Ulrich von Hassel, *Das Drama des Mittelmeers*, Berlin, 1940, 176 p. in-16, sözünü tutmayan bir kitap.

8. Philipp Hiltebrant, *Der Kampf ums Mittelmeer*, Stuttgart, 1940, çok kötü haritaları olan bir gazeteci kitabı

9. Emil Ludwig, *La Méditerranée, destinées d'unemer*, Alm. çev. yay. Maison Française, New York, 1943, 2 cilt, bazı güzel sahifeleri olan ve dolu umut kırıcı bir kitap.

10. Felice Vinci, *L'unità mediterranea*, 2. yay., Milano 1946, yetersiz tarihsel aydınlatması olan hızlı bir kitap.

C.— ZİKREDİLEN KİTAPLARIN ALFABETİK LİSTESİ

Accarias de Sérionne (Jacques), *La richesse de la Hollande*, Londra, 1778, 2 cilt

Achard (Paul), *La vie extraordinaire des frères Barberousse, corsaires et rois d'Alger*, Paris, 1939.

Acta Tomiciana epistolarum Sigismundi regis Polonice, Poznan (c. 15: Wroclaw), 1852-1957, 15 cilt.

Actos de las Córtes de Castilla, 1563-1623, Madrid, 1861-1915, 39 cilt.

Albani (Dina, *Indagine preventiva sulle recenti variazioni della linea di spiaggia delle coste italiane*, Roma, 1933.

Albèri (Eugenio), *Relazioni degli ambasciatori veneti durante il secolo XVI*, Floransa, 1839-1863, 15 cilt.

Alberti (T.), *Viaggio a Costantinopoli*, p.p. A. Bacchi della Lega, Bologna, 1889.

Albitreccia (L.), *La Corse dans l'Histoire*, Lyon-Paris, 1939.

Alcocer y Martínez (Mariano), *Consultas del Consejo de Estado*, Collection "Archivo Histórico Espanol", Valladolid, 1930.

Castillos y Fortalezas del antiguo Reino de Granada, Tanca, 1941.

Aleati (Giuseppe), *La popolazione di Pavia durante il dominio spagnolo*, Milano, 1957.

Alemán Mateo), *De la vida del picaro Guzmán de Alfrache*, Milano, 1616, 2 cilt.

Allen (W.E.D.), *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, Londra, 1963.

Almanacco di economia di Toscana dell'anno 1791, Floransa, 1791.

Almeida (Fortunato de), *Historia de Portugal*, Coimbre, 1926-1929, 3 cilt.

Almeiad d'Eça (Vincenta), *Normas economicas na colonizacao portuguesa*, Lizbon, 1921.

Amadei (Federigo), *Il Fioretto delle croniche di Mantova*, Mantova, 1741.

Amari (Michele), *Storia dei Musulmani di Sicilia*, Floransa, 1864-1863, 3 cilt.

Ammann (Hektor), *Schaffhauser Wirtschaft im Mittelalter*, Thayngen, 1949.

Ancel (J.) *Peuples et Nations des Balkans*, Paris, 1926.

Andrada (F. de), *O primeiro cerco que os Turcos puzerao na fortelaza de Dio, nas partes de India*, Coimbre, 1589.

Angelescu (I.N.), *Histoire économique des Roumanis*, Cenevre I, 1919.

Anquez (Léonce), *Henri IV et l'Allemagne*, Paris, 1887.

Aramon (G.d'), bkz. Chesneau (Jean).

Arantegui y Saz (José), *Apuntes históricos sobre la artilleria espanola en los siglos XIV y XV*, Madrid, 1887.

Arbos (Philippe), *L'Auvergne*, Paris, 1932.

Arco y Fortuno (Ricardo del), *La idea del imperio en la politica y la literatura espanolas*, Madrid, 1944.

Argenti (Philip P.), *Chius vincta; or, The occupation of Chios by the Turks (1566) and their administration of the island (1566-1912) described in contemporary reports and official despatches*, Cambridge, 1941.

Amrmstrong (H. C.), *Grey Wolf, Mustafa Kemal: an intimate study of a dictator*, Londra, 1933.

Arqué (Paul), *Géographie de Pyrénées françaises*, Paris, 1943.

Arrigo (A.), *Ricerche sul regime dei littorali ne Mediterraneo*, Roma, 1936.

Arsandaux (H.), bkz. Rivet (P.) ve Arsandaux (H.).

Arvieux (Chevalier d'), *Mémoires du Chevalier d'Arvieux,* Paris, 1735, 6 cilt.
Ashauer (H.) ve Hollister (J.S.), *Ostpyrenäen und Balearen.* Berlin, 1934, coll. "Beiträge zur Geologie der westlchen Mediterrangebiete", n⁰ 11.
Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVIII, Venedik-Roma, 1961.
Assézat (J.7, bkz. Du Fail (Noel).
Asso (Ignacio de), *Historia de la economia politica de Aragon,* Zaragossa, 1798 (yeni bas. 1947).
Atkinson (G.), *Les nouveaux horizons de la Renaissance française,* Paris, 1935.
Atti del convegno per la conservazione e difesa delle laguna e della città di Venezia (İstituto Veneto), Venedik, 1960
Aubenas (Roger), *Chartes de franchise et actes d'habitation,* Cannes, 1943.
Aubespine (Sébestien de l'), *Négociations... relatives au règne de François II, yay. L.* Paris, Paris, 1841.
Aubigné (Théodore Agrippa d'), *Histoire Universelle,* yay. la Société de l'Histoire de France par le baron Alphonse de Ruble, Paris, 1886-1897, 9 cilt.
Aubin (G.) ve Kunze (A.), *Leinenerzeugung und Leinennabsatz im östlichen Mitteldeutschland zur Zeit der Zunftkaufe. Ein Beitrag zur industriellen Kolonisation des deutschen Ostens,* Stuttgart, 1940.
Audisio (Gabriel), I: *Jeunesse de la Méditerranée;* II: *Le sel de la mer,* Paris, 1935-1936. 2 cilt
Aurigemma (S.), bkz. Bosio (Giacomo).
Auton (Jean d'), *Chroniques,* Paris, 1834-1835, 2 cilt.
Auzanet (Jean), *La vie de Camöens,* Paris, 1942.
Avenel (Georges d'), *Histoire économique de la propriété, des salaires, des denrées et de tous les prix en général depuis l'an 1200 jusqu'à l'an 1800,* 1894-1898, 4 cilt.
Avity (Pierre d'), bkz. Davity (Pierre).
Azevedo (Lucio de), bkz. Lucio de Azevedo (J.).

Babeau (Albert) *Les voyageurs en France depuis la Renaissance jusqu'à la Révolution,* Paris, 1885.
Babelon (Ernst), *Les origines de la monnaie considérées au point de vue économique et historique.* Paris, 1897.
Bacchi della Lega (A.), bkz. Alberti (T.).
Badaloni (Nicola), *La filosofia di Giordano Bruno,* Floransa, 1955.
Baehrel (René), *Une croissance: la Basse-Provence rurale (fin du XVI^e siècle-1789),* Paris, 1961, 2 cilt.
Balandier (Georges), *Afrique ambigue,* Paris, 1957.
Balducci Pegolotti (Francesco), *Pratica della mercatura,* Lizbon, 1765-1766, 4 cilt.
Ballesteros y Beretta (A.), *Historia de Espana, y su influencia en la Historia Universal,* Barselona, 1918-1940, 10 cilt.
Bandello (M.) *Novelle,* Londra, 1791-1793, 9 cilt.
Baratier (douard), *La démographe provençale du XIII^e* au XVI^e siècle, Paris, 1961.
Barbagallo (Corrado), *Storia universale,* Torino, 1930, 5 cilt.
Bardon (Achille), *L'exploitation du bassin houiller d'Alais sous l'ancien régime,* Nîmes, 1898.
Barrau-Dihigo (L.), bkz. Joly (Barthélemy).
Barros (J. de), *Da Asia,* Venedik, 1551.
Bartoli (Daniele), *Degli uomini e de' fatti della Compagnia di Gesù,* Torino, 1847.
Baruzi (Jean), *Problèmes d'histoire des religions,* Paris, 1935 (25 Şubat 1936).
Baschiera (Luigi), bkz. Paruta (Andrea).
Bataillon (Marcel), *Erasme et l'Espagne,* Paris, 1937.
Batiffol (Louis). *La vie intime d'une reine de France au XVII^e* siècle, Paris, 1931, 2 cilt.
Baudrillart (Mgr Alfred), *Philippe V et la cour de France,* Paris, 1890-1901, 4 cilt.
Bauer (Clemens), *Unternehmung und Unternehmungsformen im Spötmittelalter und in der beginnenden Neuzeit,* Iéna, 1936.
Baulant (Micheline), *Lettres de négociants marseillais; les frères Hermite (1570-1612),* Paris, 1953.
Baumann (Emile), *L'anneau d'or des grands Mystiques,* Paris, 1924.
Beatis (A. de), *Die Reise des Kardinais Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande. Frankreich und Oberitalien, 1517-1518, yay. L. Pastor,* Fribourg-en Brisgau, 1905; fra. çev. Madeleine Havard de La Montagne, *Voyage du Cardinal d'Aragon (1517-1518),* Paris, 1913.
Beaujour (Baron Louis Auguste Frédéric de), *Tableau du Commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne depuis 1787 jusqu'en 1797,* Paris, 1800, 2 cilt.
Bechtel (Heinrich), *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands.* I: *Von der Vorzeit bis zum Ende des Mittelters;* II: *Vom Beginn des 16. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts,* Munich, 1951-1952, 2 cilt.
Beitrage zur Geologie der westlichen Mediterrangebiete, hrsg. im Auftrag der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen von Hans Stille, Berlin, 1927-1939, 19 cilt.
Belda y Perez de Nueros (Fr.), *Felipe secundo,* Madrid, t.y. (1927).
Bellay (Martin et Guillaume du), bkz. Bourrrilly (V.L.) ve Vindry (F.).
Bellettini (Athos), *La popolazione di Bologna dal secolo XV all'unificazione italiana,* Bologna, 1961.
Beloch (Karl Julius), *Bevölkerungsgeschichte Italiens,* Berlin, 1937-1961, 3 cilt.

Belon (Pierre), *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estranges,* Paris, 1553.
Below (G. von), *Über historische Periodisierungen mit besonderem Blick auf die Grenze zwischen Mittelalter und Neuzeit,* Berlin, 1925.
Beltrami (Daniele), *Storia della popolozione di Venezia dalla fine del secolo XVI alla caduta della Repubblica,* Padova, 1954.
Forze di lavoro e proprietà fondiaria nelle campagne venete dei secoli XVII e XVIII, Venise, Roma, 1961.
Benedetti (B.), *Intorno alle relazioni commerciali della Repubblica di Venezia e di Norimberga,* Venedik 1864.
Beneyto Pérez (Juan), *Los medios de cultura y la centralización bajo Felipe II,* Madrid, 1927.
Benichou (Paul), *Romances judeo-espanoles de Marruecos,* Buenos Aries, 1946.
Benjamin de Tudela, *Voyage du célèbre Benjamin, autour du monde commencé l'an MCLXXII,* fra. çev. Pierre Bergeron, La Haye, 1735.
Bennassar (B.), *Valladolid au XVI^e siècle,* yay. tez.
Benndorf (Werner), *Das Mittelmeerbuch,* Leipzig, 1940.
Benoit (Fernand), *La Provence et le Comtat-Venaissin,* Paris, 1949.
Bérard (Victor), *La Turquie et l'hellénisme contemporain,* Paris, 1928.
Béraud-Villars (Jean), *L'Empire du Gaó. Un Etat soudanais aux XV^e et XVI^e* siècles, Paris, 1942.
Berchet (G.), *La Repubblica di Venezia e la Persia,* Torino 1865.
Bercken (Erich von der), *Die Gemölde des Jacopo Tintoretto.* Munich, 1942.
Bergier (Jean-François), *Les foires de Genève et l'économie internationale de la Renaissance,* Paris, 1963.
Bermúdez de Pedraza (Francisco), *Historia eclesiaśstica de Granada,* Granada, 1637.
Bernaldo de Quirós (C.), *Los reyes y la colonización interior de Espana desde el siglo XVI al XIV,* Madrid, 1929.
Bernard (Etienne), *Discours véritable de la réduction de la ville de Marseille,* Paris ve Marsilya, 1596.
Bernardo (L.), *Viaggio a Costantinopoli,* Venedik, 1887.
Bertoquy (P.), bkz. Deffontaine (Pierre), Jean-Brunhes-Delamarre (Mariel), Bertoquy (P.).
Bertrand (Louis), *Sainte Thérèse,* Paris, 1927.
Philippe II à l'Escorial, Paris, 1929.
Beutin (Ludwig), *Der deutsche seehandel im Mittelmeergebiet bis zu den Napoleonischen Kriegen,* Neumünster, 1933.
Bianchini (Lodovico), *Della storia economico-civile di Sicilia,* Napoli, 1841.
Della storia delle finanze del Regno di Napoli, Napoli, 1839.
Biaudet (Henry), *Le Saint-Siège et la Suède durant la seconde moitié du XVI^e siècle,* Paris, 1906.
Bibl (Viktor), *Der Tod des Don Carlos,* Viyana ve Leipzig, 1918.
Die Korrespondenz Maximilians II. Familienkorresondenz, 1916-1921, 2 cilt.
Maximilian II., der rätselhafte Kaiser, Hellerau Dresden yanı, 1929.
Bihlmeyer (Karl) [vol. III: ve Tüchle (Hermann)], *Kirchengeschichte,* 11^e à 13 yay. Paderborn, 1951-1956, 3 cilt; fra. çev.: *Histoire de l'Eglise,* Mulhouse, 1962-1964, 3 cilt.
Bilanci generali, seria seconda, Venedik, 1912.
Billioud (Joseph) ve Collier (Jacques-Raymond), *Histoire du Commerce de Marseille,* t. III, Paris, 1951.
Binet (R.P. Etienne), *Essay des merveilles de nature et des plus nobles artifices,* 13. yay. Paris, 1657.
Birot (Pierre) ve Dresch (Jean), *La Méditerranée et le Moyen-Orient,* Paris, 1953-1956, 2 cilt.
Bisschop (Erc de), *Au delà des horizons lointains;* I: Kaimiloa. D'Honolulu à Cannes par l'Australie et le Cap à bord d'une double pirogue polynésienne, Paris, 1939.
Blache (Jules), *L'Homme et la Montagne,* Paris, 1934.
Blanchard (Raoul), *Géographie de l'Europe,* Paris, 1936.
Blanchet (Léon), *Campanella,* Paris, 1920.
Bloch (Marc), *Les caractères originaux de l'histoire rurale française,* Paris, 1931.
La Société féodale, Paris, 1940, Tür. çev., *Feodal Toplum* (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, Savaş Y., 1983.
Blok (P.J.), *Relazioni veneziane, La* La Haye, 1909.
Bodin (Jean), *Les six livres de la République,* Paris, 1583.
La Response de Jean Bodin à M. de Malestroict, 1568, yay. Henri Hauser, Paris 1932.
Bog (I.), *Die bâuerliche Wirtchaft im Zeitalter des Dreïssigjährigen Krieges. Die Bewegungsvorgänge in der Kriegswirtschaft nach den Quellen des Klosterverwalteramtes Heilsborn,* Cobourg, 1952.
Bonnaffé (Edmond), *Les Arts et les moeurs d'autrefois. Voyages et voyageurs de la Renaissance,* Paris, 1895.
Bono (Salvatore), *I corsari barbareschi,* Torino, 1964.
Boppe (Léon), *Journal et Correspondance de Gédoyn "le Turc", consul de France à Allep,* Paris, 1909.
Borderie (Bertrand de La), bkz. La Borderie (Bertrand de).
Borel (Jean), *Gênes sous Napoléon I^er (1805-1814),* 2. yay., Paris-Neuchâtel, 1929.
Borlandi (Franco), *Per la storia della popolazione della Corsica,* Milano, 1942.
Bory de Saint-Vincent (J.B.), *Guide du voyageur en Espagne,* Paris, 1823, 2 cilt.
Bosio (Giacomo), *I cavalieri gerosolimitani a Tripoli negli anni 1530-1551,* yay. S. Aurigemma, Intra, 1937.

Botero (Giovanni), *Relationi universali,* Brescia, 1599.
Bouché (Honeré), *La Chorographie ou description de Provence,* Aix-en-Provence, 1664, 2 cilt.
Boué (Ami), *La Turquie d'Europe,* Paris, 1840, 4 cilt.
Boulenger (Jacques), bkz. Contreras (Alonso de)
Bourcart (Jacques), *Nouvelles observations sur la structure des dinarides adriatiques,* Madrid, 1929.
Bourgeois (Emile), *Manuel historique de politique étrangère,* Paris, 1892-1926, 4 cilt.
Bourget (Paul), *Sensations d'Italie,* Paris, 1891.
Bourgoing (Baron Jean-François), *Nouveau voyage en Espagne,* Paris, 1788, 3 cilt.
Bourrilly (V.-L.) ve Busquet (R.). *Histoire de la Provence,* Paris, 1944.
Bourrilly (V.L.) et Vindry (E.), *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay,* yay. la "Société de l'Histoire de France", Paris, 1908-1909, 4 cilt.
Bowles (William), *Introduction à l'histoire naturelle et à la géopraphie physique de l'Espagne,* İspanyolcadan çev. Vikont de Flavigny, Paris, 1776.
Boxer (C.R.), *The great Ship from Amacon. Annals of Macao and the old Japan Trade, 1555-1640,* Lizbon, 1959.
Bozzo (S. V.)., *Corrispondenza particolare di Carlo di Aragona... con S.M. il re Filippo II* (Documenti per servire alla storia di Sicilia, 1^er^ série, vol. II), Palermo, 1879.
Bradi (Comte Josehp M. de), *Mémoire sur la Corse,* Orléans, 1819.
Bradi (Lorenzi de), *La Corse inconnue,* Paris, 1927.
Bragadion (A.), bkz. Stefani (Fr.).
Braganza Pereira (A.B. de), *Os Portugueses em Diu,* Bassora, 1938.
Brantôme (Pierre de Bourdeilles abbé et seigneur de), *(Euvres complétes, éd. Mérimée, Paris, 1858-1895, 13 cilt.*
Bratianu (G.), *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale,* Paris, 1938.
Bratli (Charles), *Philippe II, roi d'Espagne, Etude sur sa vie et son caractère,* Paris, 1912.
Braudel (Fernand), *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II,* 1. yay., Paris, 1949.
*Capitalisme et civilisation matérielle, XV^e^-XVIII^e^* siécles, 1979
Braudel (F.) et Romano (R.), *Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne, 1547-1611,* Paris, 1951.
Bräunlich (Erich), *Zwei türkische Weltkarten aus dem Zeitalter der grossen Entdeckungen,* Leipzig, 1937.
Brémond (G^ai^ Ed.), *Yémen et Saoudia,* Paris, 1937.
Berbères et Arabes, Paris, 1942.
Brémond d'Ars (Guy de), *Le père de M^me^ de Ramboullet, Jean de Vivonne, sa ve et ses ambassades près de Philippe II et à la cour de Rome,* Paris, 1884.
Brésard (M.) *Les foires de Lyon aux XV^e^ siècles,* Paris, 1914.
Brethohz (Berthold), *Lateinische Paläographie,* 2. yay., Munich, 1912.
Brèves François Savary, seigneur de), *Relation des voyages de... tant en Grèce, Terre Saincte et Aegypte, qu' aux royaumes de Tunis et Arger,* Paris, 1628.
Brion (Marcel, *Laurent le Magnifique,* Paris, 1937.
Michel-Ange, Paris, 1939.
Brockelmann (C.), *Geshichte der islamischen Vôlker und Staaten,* Munich, 1939.
Brosses (Président Charles de,), *Lettres familières écrites d'Italie en 1739 et 1740,* Paris, 1858, 2 cilt.
Brückner (A.), *Geschiichte der russichen Literatur,* Leipzig, 1905, 2. yay 1909.
Brulez (W.), *De Firma della Faille en de internaionale handel van Vlaamse firm's in de 16^e^* eeuw, Brüksel 1959.
Brun (A.), *Recherches historiques sur l'introduction du français dans les provinces du Midi,* Paris, 1923.
Brunetti (Mario), bkz. Vitale (Eligio) ve Brunetti (Mario).
Brunhes (J.-B.), *Etude de géographie humaine. L'irrigation, ses conditions géographiques ses modes et son organisation dans la pénissule Ibérique et l'Afrique de Nord,* Paris, 1902 Ayrıca bkz. Deffontaines (Pierre, Jean-Brunhes-Delamarre (Mariel), Bertoquy (P.).
Brunner (O.), *Neue Wege der Sozialgeschichte. Vorträge und Aufsätze,* Göttingen, 1955.
Brunschvig (Robert), *La Berbérie orientale sous les Hafsides, des orignes à la fin du XV^e^* iécle, Paris, 1940, 2 cilt.
Bubnoff (Serge von), *Geologie von Europa,* Berlin, 1926-1930, 2 cilt.
Buchan (John), *Oliver Cromwell,* Londra, 1934.
Bugnon (Didier), *Relation exacte concernant les caravanes ou cortège des marchands d'Asie,* Nanacy, 1707.
Bullón (Eloy), *Un colaborador de los Reyes Católicos: el doctor Palacios Rubios y sus obras,* Madrid, 1927.
Burckhardt (J.), *Geschichte der Renaissance in Italien,* Stuttgart, 1867; 6. yay. Esslingen, 1920.
Busbec (Baron Augier Chislain de), *Lettres du Baron de Busbec,* yay. l'abbé de Foy, Paris, 1784, 3 cilt.
Buch-Zantner (R.), *Agrarverfassung, Geselchaft und Siedlung in Südosteuropa. Unter bes. Berücksichtigungu der Türkenzeit,* Leipzig, 1938.
Albanien. Neues Land im Imperium, Lepizig, 1939.
Busquet (Raoul), *Histoire de Marseille,* Paris, 1945.
Ayrıca bkz. Bourrilly (V.) ve Busquet (R.).

Cabié (Edmond), *Ambassade en Espagne de Jean Ebrard, seigneur de Saint-Sulpice, de 1562 à 1565,* Albi, 1903.
Cabrera de Córdova (L.), *Relaciones de las cosas sucedidas en la Corte de Espana desde 1599 hasta 1614,* Madrid, 1857.
Felipe segundo, Rey de Espa a, Madrid, 1876, 4 cilt.
Cagnetta (Franco), *Bandits d'orgosolo,* İtal. çev.: *Inchiesta su Orgosolo,* Michel Turlotte, Paris, 1963.
Calendar of State Papers, Colonial Series, East Indies, China and Japan, Londra, 1862-1892, cilt.
Calendar of State Papers and Manuscripts relating to English Affairs existing in the archives and collections of Venice and in other libraries of Northern İtaly, Londra, 1864-1947, 38. cilt.
Calvete de Estrelle (Juan Christóval), *El felicissimo viaje del... Principe don Felipe,* Anvers, 1552.
Campana (C.), *La vita del catholico... Filippo II,* Vicenze, 1605-1609, 3 cilt
Canaye (Philippe), sieur de Fresne, *Le voyage du Levant, 1573,* yay. Henri Hauser, Paris, 1897.
Cano (Thomé), *Arte para fabricar.. naos de guerra y marchante..,* Sevilla 1611.
Capasso (B.), *Catalogo ragionata dell' Archivo municipale di Napoli,* Napoli, 1876.
Capasso (C.), *Paolo III,* Messina, 1924, 2 cilt.
Capmany y de Montpalau (A.de), *Memorias históricas sobre la Marina, Comercio y Artes de la antigua ciudad de Barcelona,* Madrid, 1779-1792, 4 cilt.
Capplette i(Giuseppe), *Storia della Repubblica di Venezia dal suo principio al suo fine,* Venedik, 1850-1855, 13 cilt.
Caracciolo (Ferrante), *I commentarii delle guerre fatta co'Turchi da D. Giovanni d'Austria dopo che venne in Italia,* Floransa, 1581.
Carande (Ramón), *Carlos V y sus banqueros,* Madrid, 1949.
Carcopino (Jérôme), *Le Maroc antique,* Paris, 1943.
Cardauns (Ludwig), *Von Nizza bis Crépy. Europäische Politik in den Jahren 1534-1544,* Roma, 1923.
Carmoly (Eliacin), *La France israélite, galerie des hommes et des faits dignes de mémoire,* Paris-Leipzig, 1855.
Caro Baroja (Julio), *Los Moriscos del Reino de Granada,* Madrid, 1957.
Los Judios en la Espana moderna y contemporánea, Madrid, 1961.
La sociedad criptojudia en la Corte de Felipe IV (l'Academia de Historia'ya kabul sözü), Madrid, 1963.
Carré (J.M.), bkz. Fromentin (Eugène).
Carrera Pujal (Jaime), *Historia politica y económica de Cataluna,* Barselona, 1946 4 cilt.
Carreras y Candi (Franceschi), *Geografía general de Catalunya,* Barselona, t.y. 1913-1918, 6 cilt.
Cartas y avisos dirijidos a D.J. de Zúniga, virrey de Nápoles en 1581, Madrid, 1887, vol. XVIII de la Coleccion de libros espanoles raros o curiosos.
Carus-Wilson (Elanora), *Medieval Merchant Venturers,* Londra, 1954.
Casa (Giovanni della), bkz. Della Casa (Giovanni).
Casanova (Abbé S.B.), *Histoire de l'Eglise corse,* Ajaccio, 1931, 2 cilt.
Cassoua (Jean), *La vie de Philippe II,* Paris, 1929.
Les conquistadors, Paris, 1941.
Castaneda-Alcover (Vicente), bkz. Porcar (Moisé Juan).
Caster (Gilles), *Le commerce du pastel et de l'épicerie à Toulouse de 1450 environ à 1561,* Toulouse, 1962.
Castro (M. de), *Vida del soldado espanol Miguel de Castro,* Madrid-Buenos Aires, 1949.
Casti (Enrico), *L'Aquila degli Abruzzi ed il pontificato di Celestino C,* L'Aquila, 1894.
Cat (Edouard), *Mission bibliographique en Espagne,* Paris, 1891.
Catalina GArcia (Juan) et Perez Villamil (Manuel), *Relaciones topográficas de Espana. Relaciones de pueblos que pertenecen hoy a la provincia de Guadalajara,* Madrid, 1905-1915, 7 cilt. (t. XVL à XLVII du "Memorial Histórico Espanol").
Catherine de Médicis, bkz. La Ferriére (Comte Hector de).
Cavaillès (Henri), *La vie pastorale et agricole dans les Pyrénées des Gaves, de l'Adour et des Nestes,* Bordeaux, 1931.
Caxa de Leruela (Miguel), *Restauración de la antigua abundancia de Espana,* Napoli-Madrid, 1713.
Cecchetti (B.), *Informazione di Giovanni dall'Olmo console veneto in Lisbona sul commercio dei Veneziani in Portogallo eu sui mezzi per ristorarlo, 1584, 18 maggio,* per nozze Thienesa, Schio Venedik, 1869.
Celli (Angelo), *The History of Malaria in the Roman Campagna from ancient times,* Londra, 1933.
Cellini (Benvenuto), *Vita di Benvenuto Cellini scritta da lui medesimo,* fra. çev. Paris, 1922, 2 cilt.
Cervantes (Miguel), *Novelas Ejemplares,* yay. Francisco Rodriguez Marìn fra. çev. Paris, 1949.
Chabod (Federico), *Per la storia religiosa dello stato di Milano,* Bologna, 1938.
Champion (Maurice), *Les inondations en France depuis le VI^e^ siècle jusqu'ànos jours,* Paris, 1858-1864, 6 cilt.
Cahampion (Pierre), *Paris sous les derniers Valois, au temps des guerres de religion. Fin du règne de Henri II. Régence de Catherine de Médicis. Charles IX,* Paris, 1938.
Chardin (Jean) *Journal du Voyage en Perse et autres lieux de l'Orient,* Amsterdam, 1735, 4 cilt.
Charles IX, bkz. Douais (Célestin).
Charles Quint, bkz. Lanz (Carl).

Charles-Quint et son temps, Paris, 1959. (Colloquees internationaux du C.N.R.S., Sciences humaines, Paris, 30 3 Ekim 1958).
Charliat (P.J.), *Trois siécles d'économice maritime française,* Paris, 1931.
Charriére (Ernest), *Négociations de la France dans le Levant,* "Collection de documents inédits sur l'histoire de France", 1. dizi, Paris, 1840-1860, 4 cilt.
Chastenet (Jacques), *Godoi, prince de la paix,* Paris, 1943.
Chateabriand (François-René de), *Itinéraire de Paris à Jérusalem,* Paris 1831.
Chatenay (Lépold), *Vie de Jacques Esprinchard, rochelais, et Journal de ses voyages au XVI^e siécle,* Paris, 1957.
Chaunu (Pierre), *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques (XVI^e, XVII^e, XVIII^e siècles).* Introduction méthodologique et indices d'activité, Paris, 1960.
L'Amérique et les Amériques, Paris, 1964.
Chaunu (Pierre et Huguette), *Séville et l'Atlantique de 1601 à 1650,* Paris, 1955-1960, 12 cilt.
Chavier (antonio), *Fueros del reyno de Navarra,* Pampelona, 1686.
Chesneau (Jean), *Le voyage de Monsieur d'Aramon ambassadeur pour le roy en Levant,* Paris, 1887.
Chevalier (François), *La formation des grands domaines au Mexique. Terre et Société aux XVI^e-XVII^e siécles,* Paris, 1952.
Cicogna, bkz. Tiepolo (Lorenzo).
Cirillo (Bernardino), *Annali della città dell'Aquila,* Roma, 1570.
Cochenhausen (Friedrich von), *Die Verteidigung Mitteleuropas, Iéna,* 1940.
Cock (Henrique), *Relación del viaje hecho por Felipe II en 1585 a Zaragoza,* Madrid, 1876.
Codogno (O.), *Nuovo itinerario delle Poste per tutto il mando...,* Milano, 1608.
Coindreau (Roger), *Les corsaires de Salé,* Paris, 1948.
Colección de documentos inéditos para la historia de Espana (C.O.D.O.I.N.), Madrid, 1842-1896, 112 cilt
Colette, *La naissance du jour,* Paris, 1942.
Collier (Jacques-Raymond), bkz. Billioud (Joseph) ve Collier (Jacques-Raymond).
Colmenares Diego de), *Historia de la insigne ciudad de Segovia,* 2. yay., Madrid, 1640.
Colonna (Marco Antonio), bkz. Voinovitch (L.).
Comines (Philippe de), *Mémoires de Messire Philippe de Comines... aù l'on trouve l'histoire des rois de France Louis XI et Charles VIII.* Nouvelle éd. revue avec un recueil de traités, lettres, contrats et instructions... par messieurs Godefroy, augmentée par M. l'abbé Lenglet du Fresnay, Londres et Paris, 1747.
Conestaggio (Jeronimo), *Dell'unione del regno di Portogallo alla corona di Castiglia,* Cenova, 1585.
Congrés international des Sciences Historiques (XI^e), Rapports Stockholm, 21-28 Ağustos 1960, Goteborg, Stockholm, Uppsala, Almqvist ve Wiksell, 1960, 5 cilt.
Coniglio (G.), *Il Viceregno di Napoli nel secolo XVII,* Roma, 1955.
Contarini (Giampietro), *Historia delle cose successe dal principio della guerra mossa da Selim ottomano a' Venetiani,* Venedik, 1572.
Contreras (Alonso de), *Aventures du capitaine Alonso de Contreras (1582-1633),* çev. ve yay. Jacques Boulenger, Paris, 1933.
(XIV^e-XVIII^e siécles), Paris, 1930.
Les Francais et le commerce international à Anvers, fin du XV^e-XVI^e siécle, Paris, 1961, 2 cilt.
Corazzini (G.O.), bkz. Lapini (Agostino).
thold), *Lateinische Palāographie,* 2. yay., Munich, 1912.
Brèves François Savary, seigneur de), *Relation des voyages de... tant*
Córdova (L.), bkz. Cabrera de Córdova (L.).
Cornaro (L.)., *Trattato di acque,* Padova, 1560.
Corridore (F.), *Storia documentata della popolazione di Sardegna,* Torino, 1902.
Corsano (A.), *Il pensiero di Giordano Bruno nel suo svolgimento storico,* Floransa, 1954.
Corsini (O.), *Ragionamento istorico sopra la Val di Chiana,* Floransa, 1742.
Corte Real (J.), *Successo do segudo cerco de Diu,* Lizbon, 1574.
Córtes de los antiguos reinos de León y de Castilla, Madrid, 1861-1903, 8 cilt.
Cortese (Nino), *Feudi e feudatari napoletani della prima metà del Cinquecento,* Napoli, 1931.
Cossé-Brissac (Phileppe de), bkz. *Sources inédites...*
Costa (Jaoquin), Cloectivismo agrario en Espana, Madrid, 1898.
Crescentio (Bartolomeo), *Nautice mediterranea,* Roma, 1607.
Croce (Benedetto), *Storia del Regno di Napoli,* 3. yay., Bari, 1944.
Cunnac (J.), *Histoire de Pépieux des origines à la Révolution,* Toulouse, 1946.
Cunningham (W.), *The Growth of English Industry and Commerce,* 5. yay. ed., Cambridge, 1910-1912, 3 cilt.
Cupis (C. de), *Le vicende dell' agricoltura e della pastorizia nell'agro romano e l'Annona di Roma,* Rama, 1911.
Cuvelier (J.) et Jadin (J.). *L'ancien Congo d'après les archives romaines, 1518-1640,* Brüksel, 1954.
Cvijić (Jovan), *La Péninsule balkanique,* Paris, 1918.
Dall'Olma, bkz. Cecchetti (B.).

Da Mosto (Andrea), *L'archivio di Stato di Venezia,* Roma, 1937-1940, 2 cilt.
Dan (P.), *Histoire de Barbarie et de ses carsaires,* Paris, 2. yay., 1649.
Danvila (Manuel), *El poder civil en Espana,* Madrid, 1885.
Dauzat (Albert), *Le village et le paysan de France,* Paris 1941.
Davis (James C.), *The Decline of the Venetian Nobility as a Ruling Class,* Baltimore, 1962.
Davity (Pierre), *Les Estats, empires et principautés du monde,* Paris, 1617.
Debien (GAbriel), *En Haut-Poitou, défricheurs au travail, XV^e^-XVII^e^ siècles,* "Cahiers des Annales", Paris, 1952.
Decker (H.), *Barockplastik in den Alpenländern,* Viyana, 1943.
Decrue de Stoutz (Francis), *Anne, duc de Montmorency, connétable et pair de France sous les rois Henri II, François II et Charles IX,* Paris, 1889.
Deffontaines (Pierre), Jean-Brunhes-Delamarre (Mariel), Bertoquy (P.), *Problémes de Géographie humaine,* Paris, 1939.
Delbrück (Hans), *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte,* Berlin, 1900-1920, 4 cilt.
Weltgeschichte. Vorlesungen gehalten an der Universität Berlin 1896/1920, Berlin, 1923-1928, 5 cilt.
Deladda (Grazia), *La via del male,* Roma, 1896.
Il Dio dei viventi, Roma, 1922.
De Leva (Giuseppe), *Storia documentata di Carlo V,* Venedik, 1863-1894, 5 cilt.
Ayrıca bkz. Paruta (P.).
Della Casa (Giovanni), *Galateo,* Floransa, 1561.
Della Rovere (Antonio), *La crisi monetaria siciliana (1531-1802),* yay. Carmelo Trasselli, Palermo, 1964.
Della Torre (Raffaele), *Tractatus de cambiis,* Cenova, 1641.
Delmas de Grammont (Henri), bkz. Grammont (Henri Delmas de).
De Luigi (Giuseppe), *Il Mediterraneo nella politica europea,* Napoli, 1925.
Delumeau (Jean), *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVI^e^ siècle,* Paris, 1957-1959, 2 cilt.
*L'alun de Rome, XV^e^-XIX^e^* Paris, 1963.
Denucé (J.), *L' Afrique au XVI^e^ siècle et le commerce anversois,* Anvers, 1937.
Dermigny (L.), *La Chine et l'Occident, le commerce à Canton au XVIII^e^ siècle, 1719-1833,* Paris, 1964, 4 cilt.
Descamps (Paul), *Le Portugal. La vie sociale actuelle,* Paris, 1935.
Desdevises du Dezert (Georges), *Don Carlos d'Aragon, prince de Viane, étude sur l'Espagne du Nord au XV^e^ siècle,* Paris, 1889.
Desjardis (Abel), *Négociations diplomatiques de la France avec la Toscane,* "Collection de documents inédits sur l'histoire de France", Paris, 1859-1886, 6 cilt.
Despaux (Albert), *Les dévaluations monétaires dans l'histoire,* Paris, 1936.
Despois (Jean), *La Tunisie orientale. Sahel et Basse Steppe,* Paris, 1940.
Didier (Général L.), *Histoire d'oran. Période de 1501 à 1550,* Oran, 1927.
Didier (L.), bkz. Mondoucet (C.de).
Diehl (Charles) et Marçais (Georges), *Histoire du Moyen Age;* III: *Le Monde oriental* Paris, 1936, in: *Histore Générale,* publ. sous la direction de Gustave Glotz.
Dietz (A.), *Frankfurter Handelsgeschichte,* Frankfurt, 1910-1925, 4 cilt.
Di Giovanni (Giovanni), *L'ebraismo della Sicilia,* Palermo, 1748.
Dieulafoy (Jane), *Isabelle la grande reine de Castille (1451-1504),* Paris, 1920.
Dion (Roger), *Histoire de la vigne et du vin en France des origenes au XIX^e^ siècle,* Paris, 1959.
Di Tocco (Vittorio), *Ideali d'indipendenza in Italia durante la preponderanza spagnuola,* Messina, 1926.
Doehaerd (Renée), *Etudes anversoises. Documents sur le commerce international à Anvers (1448-1514),* Paris, 1962-1963, 3 cilt.
Doehaerd (Renée) et Kerremans (Charles), *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l' Outremont d'après les archives notariales génoises des XIII^e^ et XIV^e^ siècles,* Brüksel-Roma, 1941-1953, 3 cilt.
Döllinger (I.J.J. von), *Dokumente zur Geschichte Karls V., Philipps II. und ihrer Zeit Aus spanischen Archiven,* Ratisbonne, 1862.
Domínguez Ortíz (Antonio), *La sociedad espanola en el siglo XVII,* C I, Madrid, 1963.
Donà (Leonardo), bkz. Vitale (Eligio) ve Brunetti (Mario).
Doren (Alfred), *Italienische Wirtshaftsgechichte,* t. I (Seul paru), Iéna, 1934; İtal. çev. Gino Luzzatto) *Storia economica dell' Italia nel medioevo,* Padova, 1936.
Dorez (Léon), bkz. Maurand (Jérôme).
Dorini (Umb.), *L'isola di Scio offerta a Cosimo de Medici,* Floransa, 1912.
Dornic (François), *L'industrie textile dans le Maine et ses débuouchés internationaux, 1650-1815,* Paris, 1955.
Douais (Célestin, *Dépêches de M. de Fourquevaux, ambassadeur du roi Charles IX en Espagne, 1565-1572,* coll. "Société d'Historie diplomatique", Paris, 1896-1904, 3 cilt. *Lettres de Charles IX à M. de Fourquevaux, 1566-1572,* Paris, 1897.
Dozy (Reinhart Pieter Anne), *Histoire des Musulmans d'Espagne jusqu'à la conquête de l'Andolousie par les*

Almoravides (711-1110), Leyden, 1861, 4 cilt.
Dragonetti de Torres (A.), *La lega di Leponto nel carteggio diplomatico inedito di Don Luis de Torres,* Torino, 1931.
Dresch (J.), bkz. Birot (P.) ve Dresch (J.).
Drouot (Henri), *Mayenne et la Bourgogne (1587-1596), contribution à l'histoire des provinces françaises pendant la Ligue,* Paris, 1937, 2. cilt.
Du Fail (Noel), *Oeuvres facétieuses,* yay. J. Assézat, Paris, 1875, 2 cilt.
Dufayard (Charles), *Le connétable de Lesdiguiéres,* Paris, 1892.
Du Gabre (Dominique), bkz. Vitalis (A.).
Dumont (Jean), *Corps universal diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traitez d'alliance, de paix, de trêves... depuis le règne de Charlemagne jusqu'à présent,* Amsterdam, 1726-1731, 3 cilt.
Duro (C.), bkz. Fernández Duro Cesáreo).
Du Vair (Guillaume), *Recueil des harangues et traictez,* Paris, 1606.
Eberhardt (Isabelle), *Notes de Routes: Maroc, Algérie, Tunisie,* Paris, 1908.
Ebrard (Jean) bkz. Cabié (Edmond).
Eck (Otto), *Seeräuberei im Mittelmeer. Dunkle Blätter europäischer Geschichte,* Munich, 1940; 2. yay., 1943.
Egidi (Pietro), *Emmanuele Filiberto, 1559-1580,* Torino 1928.
Ehrenberg (Richard), *Das Zeitalter der Fugger, Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert,* Frankfurt, 1896; 3. yay., 1922, 2 cilt.
Einaudi (Luigi), bkz. Malestroict (sieur de).
Eisenmann (Louis, bkz. Milioukov (P.), Seignobos (Charles) ve Eisenmann (Louis).
Elie de la Primaudaie (F.), *Documents inédis sur l'histoire de l'occupation espagnole en Afrique (1506-1574),* Cezayir, 1875.
Emmanuel (l. S.), *Hisoire de l'industrie des tissus des Israélites de Salonique,* Lozan, 1935.
Encyclopédie de l'Islam, Paris-Leyden, 1913-1934, 4 cilt., ek., 1934.
Epstein (F.), bkz. Staden (H. von).
Eskenasi (Eli), bkz.. Habanel (Aser) ve E kenasi (Eli).
Espejo de Hinojosa (Cristóbal) ve Paz ya Espeso (Julián), *Las antiguas ferias de Medina del Campo,* Valladolid, 1912.
Essad Bey (Mohammed), *Allah est grand!,* Paris, 1937.
Essen (Léon van der), *Alexandre Farnèse, prince de Parme, Gouverneur général des Pays-Bas, 1545-1592,* Brüksel, 1933-1934, 5 cilt.
Essen (Léon van der) ve Louant (Arnand), bkz. Frangipani (Ottavio Mirto).
Estienne (C.), *La guide des chemins de France, revue et augmentée,* Paris, 1552.
Estrangin (Jean-Julien), *Etudes archéologiques, historiques et statistiques sur Arles,* Aix-en-Provence, 1838.
Eydoux (Henri-Paul), *L'homme et le Sahara,* Paris, 1943.
Fagniez (Gustave). *L'économie sociale de la France sous Henri IV, 1589-1610,* Paris, 1897.
Fail (Noel du), bkz. Du Fail (Noel).
Falgairolle (Edmond), *Une expédition française à l'île de Madére en 1566,* Paris, 1895.
Falke (Johannes), *Die Geschichte des deutschen Handels,* Leipzig, 1859-1860, 2 cilt.
Fanfani (Amintore), *Storia economica. Dalla crisi dell' Impero romano al principio del secolo XVIII,* Milano, 1948.
Fanfani (Pietro), *Saggi di un commento alla Cronica del Compagni;* I: *La descrizione di Firenze.* ": *I Priori,* Floransa, 1877.
Febvre (Lucien), *Philippe II et la Franche-Comté, la crise de 1567, ses origines et ses conséquences,* Paris, 1911.
*Le problème de l'incroyance au XVI*e siécle. La religion de Rabelais, Paris, 2. yay. 1947.
Pour une Histoire à part entiére, Paris, 1963.
Febvre (Lucien) et Martin (Henri), *L'apparition du livre,* Paris, 1957.
Féraud (Laurent-Charles), *Annales tripolitaines,* Paris, 1927.
Fernández (Jesus), bkz. Garcia Fernández (Jesús).
Fernández Duro (Cesáreo), *Armada espanola desde la unión de Castilla y de Aragon,* Madrid, 1895-1903, 9 cilt.
Filippini (Godfrey), *Barbary Legend. War, Trade, and Piracy in North Africa, 1415-1830,* Oxford, 1957.
Flachat (Jean-Claude), *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et des Indes Orientales,* Lyon, 1766, 2 cilt.
Flores (Xavier A.), *Le "Peso politico de todo el mundo" d'Anthony Sherley ou un aventurier anglais au service de l'Espagne,* Paris, 1963.
Floristn Samanes (alfredo), *La Ribera tudelana de Navarra,* Zaragossa, 1951.
Foglietta (Uberto), *De sacro foedere in Selimum,* Cenova, 1587.
Fordham (Herbert), *Les guides routiers. Itinéraires et cartes routiéres de l'Europe,* Lille, 1926.
Les routes de France, Paris, 1929.

Formentini (Marco), *La Dominazione spagnuola in Lombardia,* Milano, 1881.
Forneron (Henri), *Histoire de Philippe II,* Paris, 1881-1882, 4 cilt.
Forster (William), bkz. Sanderson (John).
Forti (U.), *Storia della tecnica italiana,* Floransa, 1940.
Foscarini (J.), bkz. Stefani (Fr.).
Fossombroni (V.), *Memorie idraulico-storiche sopra la Val di Chiana,* Floransa, 1789.
Foucault (Michel), *L'histoire de la folie à l'âge classique,* Paris, 1961.
Fouqueray (P.H.), *Hostoire de la Compagnie de Jésus en France des origines à la suppression (1528-1752),* Paris, 1910-1925, 4 cilt.
Fourastié (Jean), *Prix de vente et prix de revient, 13^e^* série, Paris, t.y. (1964).
Foy (Abbé de), bkz. Busbec (Baron Augier Ghislain de).
Franc (Julien), *La colonisation de la Mitidja,* Paris, 1928.
Françocis (Michel), *Albisse del Bene, surintendant des finances françaises en Italie, 1551 à 1556,* "Bibliothéque de l'Ecole des Chartes", Paris, 1933.
Correspondance du cardinal François de Tournon, 1521-1562, Paris, 1946.
Le cardinal François de Tournon, homme d'Etat, diplomate, mécène et humaniste, 1489-1562, "Bibliothéques des Ecoles françaises d'athénes et de Rome", Paris, 1951, fas. 173.
Frangipani (Ottavio Mirto), *Correspondanca d'Ottavio Mirto Frangipani, premier nonce de Flandre (1596-1606),* I, Roma, 1924, yay. L. van der Essen; II-III (1-2), yay. Armand Louant, 1932 ve 1942.
Franklin (Alfred), *Dictionnaire historique des arts, métiers et professions exercés dans Paris depuis le XIII^e^* siécle, Paris, 1906.
*La vie privée d'autrefois: arts et métiers, modes, moeurs, usages des Parisiens, du XII^e^* au XVIII^e^ siécle, Paris, 1887-1902, 27 vol.; VIII: *Le café, le thé, le chocolat,* 1893; XV et XVI: *Les magasins de nouveautés,* 1894-1895.
Franz (G.), *Der Dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk. Untersuchungen zur Bevölkerungs- und Agrargeschichte,* Iéna, 1940.
Fremeray (Gustav), *Guicciardinis finanzpolitische Anschauungen,* Stuttgart, 1931.
Freyre (Gilberto), *Introduçao à história da sociedade patriarcal no Brasil;* I: *Casa grande y senzala,* Rio de Janeiro, 1946, 2 cilt: II: *Sobrados e mucambos,* 2. yay., Rio de Janeiro, 1951, 3 cilt. 5. yay.
Frianoro (Rafaele), bkz. 1. yay. fra. çev.
Fried (Ferdinand), *Wandlungen der Weltwirtschaft,* Munich, 1950; 1. yay, fra. çev., *Wende der Weltwirtshaft,* Leipzig, 1939: *Le tournand de l'économie mondiale,* Paris, 1942.
Freiderici (Georg), *Der Charakter der Entdeckung und Eroberung Amerikas durch die Europäer,* Stutgart, 1925-1936, 3. cilt.
Frobenius (Leo), *Histoire de la civilisation africaine,* alm.'dan çev. D^r^ H. Back ve D. Ermont, Paris, 1936.
Frodin (J.), *Zentaleuropas Alpwirtschaft,* Oslo, 1940-1941, 2 cilt.
Fromentin (Eugène), *Voyage en Egypte (1869),* yay. J.M. Carré, Paris, 1935.
Fuchs (R.), *Der Bancho Publico zu Nürnberg,* Berlin, 1955.
Fuentes Martiánez (M.), *Despoblación y repoblación de Espana (1482-1920),* Madrid, 1929.
Fueter (Eduard), *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492-1559,* Munich, 1919.
Fugger, bkz. Klarwill (V. von).
Gebre (Dominique du), bkz. Vitalis (A.).
Gachard (L.P.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (jucqu'en 1577),* Brüksel 1848-1879, 5 cilt.
Retraite et mort de Charles Quint au monastére de Yuste, Brüksel, 1854-1855, 3 cilt
Don Carlos et Philippe II, Brüksel, 1863, 2 vol.
Correspondance de Marguerite d'Autriche avec Philippe II (1559-1565), Brüksel 1867-1881, 3 cilt.
Lettres de Philippe II à ses filles, les infantes Isabelle et Catherine, écrites pendant son voyage au Portugal, 1851-1583, Paris, 1884.
Gachard (L.P.) et Piot (Ch.), *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas,* Brüksel 1876-1882, 4 cilt.
Gaffarel (P.), *Histoire du Brésil français au XVI^e^* siècle, Paris, 1878.
Galanti (G.M.), *Descrizione geografica e politica delle Due Sicilie,* Napoli, 1788, 2 cilt.
Gallardo y Victor (Manuel), *Memoria escrita sobre el rescate de Carvantes,* Cadiz, 1896.
Galluzzi (R.), *Istoria del granducato di Toscana sotto il governo della casa Medici,* Floransa, 1781, 5 cilt.
Gamir Sandoval (A.7, *Organización de la defensa de la costa del Reino de Granada desde su reconquista hasta finales del siglo XVI,* Granada, 1947.
Gandilhon (René), *Politique économique de Louis XI,* Paris, 1941.
Ganier (Germaine), *La politique du connétable Anne de Montmorency,* Le Havre, t.y. (1957).
Ganivet Garcia (Angel), *Obras completas;* I: *Granada la Bella, Idearium espanol,* Madrid, 1943.
Garcia (Juan), bkz. Catalina Garcia (Juan) ve Pérez Villamil (Manuel).
García de Quevedo y Concellón (eloy), *Ordenanzas del Consulado de Burgos de 1538,* Burgos, 1905.
Garcia Fernández (Jesús), *Aspectos del paisaje agrario de Castilla la vieja,* Valladolid, 1963.
Garcia Mercadal (G.), *Viajes de extrangeros por Espana y Portugal;* I: *Viaje del noble bohemio León de*

Rosmithal de Blatina por Espa y Portugal hecho del ano 1465 a 1467, Madrid, 1952.
Garcia y Garcia (Luis), *Una embajada de los reyes católicos a Egipto,* Valladolid, 1947.
Gassot (Jacques), *Le discours du voyage de Venise à Constantinople,* Paris, 1606.
Gautier (D^r^ Armand), *L'alimentation et les régimes chez l'homme sain et chez le malade,* Paris, 1904.
Gautier (Emile-Félix), *L'islamisation de l'Afrique du Nord. Les siécles obscurs du Maghreb,* Paris, 1927.
Un siècle de colonisation, Paris, 1930.
Moeurs et coutumes des Musulmans, Paris, 1931.
Genséric, roi des Vandales, Paris, 1932.
Le passé de l'Afrique du Nord, Paris, 1937.
Gautier (Théophile), *Voyage en Espagne,* Paris, 1845 ve 1879 yay.
Constantinople, Paris, 1853.
Gavy de Mendonça (Agostinho), *Historia do famoso cerco que o xarife pos a fortaleza de Mazagao no ano de 1562,* Lizbon
Gédoyn "le Turc", bkz. Boppe (Léon).
Gelzer (H.), *Geistliches und Weltliches aus dem türkisch-griechischen Orient,* Leipzig, 1900.
Gentil da Silva (J.), *Stratégie des affaires à Lisbonne entre 1595 et 1607,* Paris, 1956.
Géographie Universelle, pub. sous la direction de P. Vidal de La Blache ve L. Gallois, Paris, 1927, XV 23 cilt.
George (P.), *La région du Bas-Rhône, étude de géopraphie régionale,* Paris, 1935.
Gerlach (R.); *Dalmatinisches Tagebuch,* Darmstadt, 1940.
Gerometta (B.), *I forestieri a Venezia,* Venedik, 1858.
Gévay (Anton von), *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im 16. und 17. Jahrhundert,* Viyana, 1840-1842, 9 cilt.
Giannone (Petro), *Istoria civile del Regno di Napoli,* La Haye, 1753, 4 cilt.
Gillet (Louis), *Dante,* Paris, 1941.
Gioffrè (Domenico), *Genova e Madera nel 1$_0$ decennio del secolo XVI,* in "Studi Colombiani'4, t. III, Conova, 1951.
Gênes et les foires de change: de Lyon à Besançon, Paris, 1960.
Girard (Albert), *La rivalité commerciale et maritime entre Séville et Cadix jusqu'à la fin du XVIII^e^ siècle,* Paris, 1932.
Giraud (Paul), *Les origines de l'empire français nord-africain,* Marsilya, 1937.
Giustiniani (Girolamo), *La description et l'histoire de l'ile de Scios,* 1506 (1606?).
Glamann (K.), *Dutch-Asiatic Trade, 1620-1740,* La Haye, 1958.
Goldschmidt (L.), *Universalgeschichte des Handelsrechts,* Stuttgart, 1891.
Goleta. Warhafftige eygentliche Bescheibung wie der Türck die... Vestung Goleta... beläert... Nuremberg, 1574.
Gollut (L.), *Les Mémoires historiques de la république séquanoise,* Dole, 1592.
Gomes de Brito (Bernardo), *Historia tragico-maritima,* Lizbon, 2. yay., 1904-1909, 3 cilt.
Gomez Moreno (Manuel), bkz. Hurtado de Mendoza (Diego).
Gondola (Francesco), bkz. Voinovitch (L.7.
González (Tomás), *Censo de la población de las provincias y partidos de la Corona de Castilla en el siglo XVI,* Madrid, 1829
González Palencia (Agnel), *Gonzalo Pérez secretario de Felipe, II,* Madrid, 1946, 2 cilt.
Gooss (Roderich), *Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Sudostpolitik. Von der Einwanderung bis zum Ende des Thronstreites zwischen Kõnig Ferdinand I. und Kõngi Johann Zàpolya (1538),* Viyana, 1940.
Gosselin (E.-H.), *Documents authentiques et inédits pour servir à l'histoire de la marine normande et du commerce rouennais pendant les XVI^e^ et XVII^e^ siècles,* Rouen, 1876.
Götz (Wilhelm), *Historische Geopraphie. Beispiele und Grundlinien,* Leipzig, 1904.
Goubert (Pierre), *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730,* Paris, 1960, 2 cilt.
Gounon-Loubens (J.), *Essais sur l'administration de la Castille au XVI^e^ siécle,* Paris, 1860.
Gourou (Pierre), *La Terre et l'homme en Extrême-Orient,* Paris, 1940.
Gothein (A.), *Geniza,* yay.
Grammont (Henri Delmas de), *Relations entre la France et la Régence d'Alger au XVII^e^ siécle,* Cezayir, 1879-1885, 4 cilt.
Grandchamp (Pierre), *La France en Tunisie à la fin du XVI^e^ siécle (1582-1600),* Tunus, 1920.
Granvelle (Cardinal de), *Papiers d'Etat du cardinal Granvelle,* publiés sous la direction de Ch. Weiss, "Collection de documents inédits sur l'histoire de France", Paris, 1841-1852, 9 cilt.
Grataroli (G.), *De regimine iter agentium, vel equitum, vel peditum, vel mari vel curru seu rheda,* Bâle, 1561.
Graziani (A.), *Economisti del Cinque e Seicento,* Bari, 1913.
Grekov (B.) ve Iakoubovski (A.), *La Horde d'or,* Rusçadan çev. François Thuret, Paris, 1939.
Grenard (Fernand), *Grandeur et décadence de l'Asie,* Paris, 1937.
Griziotti Kretschmann (Jenny), *Il problema del trend secolare nelle fluttuazioni dei prezzi,* Torino, 1935.
Gröber (G.), *Grundriss der romanischen Philologie,* Strasbourg, 1888-1902, 3 cilt. 2. yay. I: 1904-1906.

Grottanelli (Lorenzo), *La Maremma toscana: studi storici ed economici,* Siena, 1873-1876, 2 cilt.
Grousset (René), *L'empire des steppes,* Paris, 1939.
Gsell (S.), Marçais (G.), Yver (G.), *Histoire d'Algérie,* Paris, 1927.
Guardia (G.M.), bkz. Perez (Antonio).
Guarnieri (Giuseppe Gino), *Un'audace impresa marittima di Ferdinando dei Medici, con documenti e glossario indo-caraibico,* Pisa, 1928.
Cavalieri di Santo Stefano. Contributo alla storia della marina militare italiana, 1562-15859, Pisa, 1928.
Guéneau (Louis), *L'organisation du travail à Nevers aux XVII^e siécles (1660-1790),* Paris, 1919.
Guevara (A.de), *Epistres dorées, moralles et familières,* İspanyolcadan fra. çev. seigneur de Guterry, Lyon 1558-1560.
Guglielmotti (Alberto), *La guerra dei pirati el la marina pontificia dal 1500 al 1560* Floransa, 1876, 2 cilt.
Guicciardini (francesco), *La historia d'Italia,* Venedik, 1568.
Diario del viaggio in Spagna, Floransa, 1932.
Guijo (G.M. de), *Diario de Gregorio Martín de Guijo, 1648-1664,* yay. M.R. de Terreros, Mexico, 1953.
Guillaume de Vaudoncourt (Frédérc François), *Memoirs of the Ionian Islands,* Londra, 1816.
Guillon (Pierre), *Les trépieds du Ptoion,* Paris, 1943.
Günther (A.), *Die Alpenlänsche Geselschaft als sozialer und politischer, wirtschaftlicher und kultureller Lebenskreis,* Iéna, 1930.
Ha Cohen (Joseph), *Emek Habakha, la Vallée des Pleurs Chronique des souffrances d'Israel dans sa dispersion jusqua'à 1575* et *Continuation de la Vallée des Pleurs,* yay. Julien Sée, Paris, 1881.
Haebler (Konrad), *Die wirtschaftliche Blute Spaniens im 16. Jahrhundert und ihr Verfall,* Berlin, 1888.
Geschichte Spaniens unter den Habsburgern, C. I: *Geschichte Spaniens unter der Regierung Karls I. (V.),* Gotha, 1907.
Haedo (P. Diego de), *Topographia e historia general de Argel et Epitome de hos Reyes de Argel,* Valladolid, 1612, 1. cilt.
Hagedorn (B.), *Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen bis ins 19. Jahrhundert,* Berlin, 1914.
Hahn (W.), *Die Verpflegung Konstantinopels durch staatliche Zwangswirtschaft, nach türkischen Urkenden aus dem 16. Jahrhundert,* Stuttgart, 1926.
Hakluyt (R.), *The principal navigations, voyages, taraffiques and discoveries of the English nation,* Londra, 1599-1600, 3 cilt.
Halperin Donghi (Tulio), *un conflicto nacional: Moriscos y Cristionas viejos en Valencia,* Buenos Aires, 1955.
Halphen (E.), bkz. Henri IV.
Hamilton (Earl J.), *El florecimiento del capitalismo y otros ensayos de historia económica,* Madrid, 1948.
American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650, Cambridge, Mass., 1934.
Hammen y León (Lorenzo Vander), bkz. Vander Hammen y León (Lorenzo).
Hammer-Purgstall (J. von), *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours,* Almancadan çev. J.J. Hellert, Paris, 1835-14848, 18 cilt.
Häpke (Rudolf), *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte, C.I: 1531-1557,* Munich Lepizig, 1913.
Harris (John), *Navigantium atque itinerantium bibliotheca, or a complet colleciton of voyages and travels,* Londra, 1705, 2 cilt.
Hartlaub (F.), *Don Juan d'Austria und die Schlacht bei Lepanto,* Berlin, 1940.
Hassel (U. von), *Das Drama des Mittelmeers,* Berlin 1940.
Hauser (Henri), *La prépondérance espagnole (1559-1560),* 2. yay. Paris, 1940. Ayrıca bkz. Jean Bodin.
Hauser (Henri) ve Renaudet (Augustin), *Les débuts de l'âge moderne, la Renaissance et la Réforme,* 3. yay., 1946, C VIII de *l'Histoire générale* publiée sous la direction de Louis Halphen ve Philippe Sagnac.
Hayward (F.), *Histoire de la Maison de Savoie,* Paris, 1941-1943, 2 cilt.
Heckscher (E.F.), *Der Merkantilismus,* Iéna, 1932, 2 cilt.; İsp. çev.: *La época mercantilista,* Mexico, 1943.
Heeringa (K.), *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel,* La Haye, 1910-1917, 2 cilt.
Heers (Jacques), *Gênes au XV^e siécle. Activité économique et problèmes sociaux,* Paris, 1961.
Hefele (Charles-Joseph), *Le cardinal Ximénès et l'église d'Espagne à la fin du XV^e et au début du XVII^e siècle,* Almancadan çev. M. l'abbé A. Sisson ve M. l'abbé A. Carampon, Paris, Lyon, 1856.
Hefele (Charles-Joseph) ve Hergen Roether (cardinal J.). *Histoire des Conciles d'après des documents originaux,* fra. çev. Dom H. Leclerq günümüze kadar devem ettiren, *Concile de Trente* P. Richard, Paris, 1930.
Hefele (Hermann), *Geschichte und Gestalt. Sechs Essays,* Leipzig, 1940.
Helwig (Werner), *Braconniers dela mer en Gréce,: Raubfischer in Hellas,* Almancadan çev. Maurice Rémon, Leipzig, 1942.
Henning (Richard), *Terrae inconitae. Eine Zusammenstellung und kritische Bewertung der wichtigsten vorcolubischen Entdeckungsreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberichte,* Leyden, 1936-1939, 4 cilt; 2. yay.: 1944-1956, 4 cilt.
Henri IV. *Lettres inédites à M. de Sillery ambassadeur à Rome, du 1^er avril au 27 juin 1601,* yay. Eugéne Halphen, Paris, 1866.

Lettres au comte de La Rochepot, ambassadeur en Espagne (1600-1601), yay. P. Laffleur de Kermaingant, Paris, 1889.

Hentzner (Paul), *Ininerarium Germanice, Gallice, Italice,* Nuremberg, 1612.

Herder (Johann Gottfried von), *Ideen zur Geschichte der Menscheit,* Riga ve Leipzig 1784-1791, 4 cilt; *Philosophie de l'histoire de l'humanité, Emile Tandel Paris, 1874, 3 cilt.*

Hering (Ernst), *Die Fugger,* Leipzig, 1940.

Héritier (Jean), *Catherine de Médicis,* Paris, 1940.

Herre (Paul), *Europäische Politik im cyprischen Krieg (1570-1573), mit Vorgeschichte und Vorverhandlungen,* Leipzig, 1902.

Papsttum und Papstwahl im Zeitalter Philipps II., Leipzig, 1907.

Weltgeschichte am Mittelmeer, Leipzig, 1930.

Herrera (Gabriel Alonso de), *Libro de Agricultura,* Alcala, 1539, 1598 yay.

Herrera Oria (Enrique), *La Armada Invencible,* collection "Archivo Histórico Espanol", Madrid, 1929.

Herrera y Tordesillas (Antonio de), *Primera (tercera) parte de la Historia general del mundo,* Madrid, 1601-1612, 3 cilt.

Heyd (W.), *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age,* çev. ve yay. Furcy-Raynaud, Lepizig, 1885-1886, 2 cilt.

Hiltebrandt (Philipp), *Der Kampf ums Mittelmeer,* Stuttgart, 1940.

Hinojosa (Ricardo de), *Los despachos de la diplomacia pontificia en Espana,* Madrid, 1896.

Hirth (Friedrich C.A.J.), *Chinesische Studien,* Munich, 1890.

Hispanic studies in honour of J. Gonzáles Llubera, yay. Frank Pierce, Oxford, 1959.

Histoire et Historiens de l'Algérie, Paris, 1931.

Historiadores de Indias, yön. Manuel Sarrano y Sanz, Madrid, 1909, 2 cilt.; II: "Guerra de Quito" de Pedro de Cieza de León, "Jornada de Managua y Dorado" de Toribio de Ortiguera, "Descripción del Perú Tucuman, Rio de la Plata et Chile" de Fr. Reginaldo de Lizárraga, in Nueva Biblioteca de autores espanoles dirigida por Marcelino Menéndez y Pelayo, vol. XIV ve XV.

Höffner (Joseph), *Wirtschaftsethik und Monopole im 15. und 16. Jahrhundert, Iéna,* 1941.

Holland (Henry), *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc., during the years 1812 and 1813.* Londra, 1815.

Holleaux (Maurice), *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au III^e siècle av. J.-C. (273-205),* Paris, 1921.

Hollister (J.S.), bkz. Ashauer (H.) ve Hollister (J.S.).

Hommage à Lucien Febvre. Eventail de l'histoire vivante, Paris, 1953, 2 cilt.

Hopf (Carl), bkz. Musachi (Giovanni).

Hoszowski (St.), *Les prix à Lwow (XVI^e-XVII^e),* lehçeden çev., Paris, 1954.

Howe (Sonia E.), *Les grands navigateurs à la recherche des épices,* İngilizceden çev. général Fillonneau, Paris, 1939.

Howe (W.), *The Mining guild of Nev Spain and its Tribunal General, 1770-1821,* Cambridge, 1949.

Hugo (Victor), *William Shakespeare,* Paris, 1882.

Hürlimann (Martin), *Grichenland mit Rhodos und Zypern,* Zurih, 1938.

Hurtado de Mendoza (Diego), *De la guerra de Granada, comentarios, yay.* Manuel Gómez Moreno, Madrid, 1948.

Huvelin (P.), *Essai historique sur le droit des marchés et des foires,* Paris, 1897.

Huxley (Aldous), *Tour du monde d'un sceptique,* trad. de l'anglais par Fernande Dauriac, Paris, 1932.

Iakoubowski (A.), bkz. Grekov (B.) ve Iakoubowski (A.).

Ibn Iyâs, *Journal d'un bourgeois du Caire, Histoire des Mamlouks,* çev. ve şerheden Gaston Wiet, Paris, 1955-1960, 2 cilt.

Ibn Verga (Salomon), *Liber Schevet Jehuda,* p.p. par M. Wiener Hanover, 1885-1856, 2 cilt.

Illescas (Gonzalo de), *Historia pontifical y católica,* Salamanca, 1573.

Imbart de la Tour (Pierre), *Les origines de la Réforme,* 2. yay., Melun, 1944-1945, 2 cilt.

Imbert (Gaston-Paul), *Des mouvements de longue durée Kondratieff,* Aix-en-Provence, 1959.

Indice de la colección de documentos de Fernández de Navarrete que possee el Museo Naval, Madrid, 1946.

Instructions Nautiques du service hydrographique de la Marine française, özellikle n^os 357, 360 ve 368, Paris, 1932 ve 1934.

Iorga (N.), *Geschichte des osmanischen Reiches,* Gotha, 1908-1913, 5 cilt.

Points de veu sur l'histoire du commerce de l'Orient au moyen âge, Paris, 1924.

Ospiti romeni in Venezia, Bükreş, 1932.

Jacobeit (Wolfgang), *Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderits,* Berlin, 1961.

Jadin (J.), bkz. Cuvelier (J.) ve Jadin (J.).

Jäger (Fritz), *Afrika,* 3. yay., Leipzig, 1928.

Jal (A.), *Glossaire nautique,* Paris, 1848.

Janacek (J.). *Histoire du Commerce de Prague avant la bataille de la Montagne Blanche (Çekçe), Prag, 1955.*
Janssen (Johannes), *Geschichte des deutschen Volkes, seit dem Ausgang des Mittelalters,* Fribourg-en-Brisgau, 1878-1894, 8 cilt.
Jardé (Auguste), *Les céréales dans l'antiquité;* I: *La production,* "Bibliothéque des Ecoles françaises d' Athénes et de Rome", Paris, 1925.
Jean-Brunhes-Delamarre (Mariel), bkz. Deffontaines (Pierre, Jean-Brunhes-Dalamarre (Mariel), Bertoquy (P.).
Jelavich (C. ve B.), *The Balkans in Transition; essays on the development of Balkan life and politics since the eighteenth century,* yay., C. ve B. Jelavich, Berkeley, 1963.
Jirecek (Constantin), *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters,* Viyana, 1901-1904, 3 cilt.
Joly (Barthélemy), *Voyage en Espagne, 1603-1604,* p.p. L. Barrau-Dihigo, Paris, 1909.
Joly (Henry), *La Corse française au XVI^e siécle,* Lyon, 1942.
Jones (W.H.S.), *Malaria, a Neglected Factor in the History of Greece and Rome,* Cambridge, 1907.
Jonge (Johannes Cornelis de), *Nederland en Venetie,* La Haye, 1852
Juchereau de Saint-Denys (Antoine), *Histoire del'empire ottoman deputs 1792 jusqu'en 1844,* Paris, 1844, 4 cilt.
Julien (Charles-André), *Histoire de l'Afrique du Nord,* Paris, 1931.
Jurien de la Gravière (Vice-amiral J.B.E.), *Les chevaliers de Malte et la marine de Philippe II,* Paris, 1887, 2 cilt.
Justinian (Jérosme), bkz. Giustiniani (Girolamo).
Kellenbenz (Hermann), *Sephardim an der unteren Elbe. Ihre wirtschaftliche und politische Bedeutung vom Ende des 16. bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts,* Wiesbaden, 1958.
Kerhuel (Marie), *Les mouvements de longue durée des prix,* Rennes, 1935.
Kermaingant (P. Laffleur de), voir Henri IV; ayrıca bkz. Laffleur de Kermaingant (Pierre-Paul).
Kernkamp (J.H.), *De handel opden vijand, 1572-1609,* Utrecht, 1931-1934, 2 cilt.
Kerremans (Charles), bkz. Doehaerd (Renée), ve Kerremans (Charles).
Kirchner (Walther), *The Rise of the Baltic Question,* Newark, 1954.
Klarwill (Victor von), *The Fugger News-Letters,* Londra, 1924-1926, 2 cilt.
Klaveren (Jacob van), *Europäische Wirtschaftgeschichte Spaniens im 16. und 17. Jahrhundert,* Stuttgart, 1960.
Klein (Julius), *The Mesta; A Study in Spanish Economic History, 1273-1836,* Cambridge, 1920.
Koch (Matthias), *Quellenzur Geschichte des Kaisers Maximilian II.,* Leipzig, 1857-1861, 2 cilt.
Konetzke (R.), *Geschichte des spanischen und portugiesischen Volkes,* Leipzig, 1939.
Kretschmayr (H.), *Geschichte von Venedig,* Gotha et Stuttgart, 1905-1934, 3 cilt.
Kroker (E.), *Handelsgeschichte der Stad Leipzig,* Leipzig, 1925.
Kronn und Aussbunde aller Wegweiser, Cologne, 1597 (anonim).
Kulischer (Josef), *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit,* Munich, 1928-1929, 2 cilt; ikinci basım, 1958.
Kunze (A.), bkz. Aubin (G.) ve Kunze (A.).
Laborde (C^te Alexandre-Louis de), *Itinéraire descriptif de l'Espagne,* Paris, 1827-1830, 6 cilt.
La Borderie (Bertrand de), *Le Discours du voyage de Constantinople,* Lyon, 1542.
La Boullaye Le Gouz (François), *Les voyages et observations du sieur de La Boullaye le Gouz où sont décrites les religions, gouvernements et situations des Estats et royaumes d'Italie, Gréce Natolie„ Syrie, Palestine, Karaménie, Kaldée, Assyrie, Grand Mogol, Bijapour, Indes orientales des Portugais, Arabie, Egypte, Hollande, Grande Bretagne, Irlande, Dannemark, Pologne, isles et autres lieux d'Europe, Asie et Afrique..,* Paris, 1653.
La Bruyére (René), *Le drame du Pacifique,* Paris, 1943.
La Civiltà veneziana del Rinascimento, Fondazione Giorgio Cini, Venedik, 1958.
Lacoste (L.), *Mise en valeur de l'Algérie. La colonisation maritime en Algérie,* Paris, 1931.
La Ferriére-Percy (Comte Hector de), *Lettres de Catherine de Médicis (1533-1587),* "Collection de Documents inédits sur l'Histoire de France", Paris, 1880-1909, 10 cilt., index, Paris, 1943, 1 cilt.
Laffleur de Kermaingant (Pierre-Paul), *Mission de Jean de Thumery, sieur de Boissise (1598-1602),* Paris, 1886.
Ayrıca bkz. Henri IV.
La Jonquiére (V^te A. de), *Histoire de l'empire ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours,* Paris, 1914, 2 cilt., in: *Histoire Universelle* de Victor Duruy.
La Lauziére (J.F. Noble de), bkz. Noble de la Lauziére.
Lamansky (Vladimir), *Secrets d'Etat de Venise documents, extraits, notices et études,* Saint-pétersbourg, 1884.
La Marmora (Alberto Ferrero de), *Voyage en Sardaigne ou description statistique, physique et politique de cette île,* 2. yay., Paris, et, 2839-1857, 4 cilt.
Landry (Adolphe), *Traité de démographie,* Paris, 1945.

Lane (Frederic C.), *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance,* Baltimore, 1934. *Andrea Barbarigo, Merchant of Venice, 1418-1449,* Baltimore, 1944.
Lanz (Karl), *Correspondenz des Kaisers Karl A. Aus dem kgl. Archiv und der "Bibliothèque de Bourgogne" zu Brüssel,* Leipzig, 1844-1846, 3 cilt.
Lanza del Vasto, *La baronne de Carins,* Paris, 1946.
Lapeyre (Henri), *Une famille de marchands, les Ruiz; contribution à l'étude du commerce entre la France et l' Espagne au temps de Philippe II,* Paris, 1955.
Géographie de l'espagne morisque, Paris, 1960.
Lapini (Agostino), *Diario fiorentino di Agostino Lapini dal 252 al 1596,* p.p. G.O. Corazzini, Florensa, 1900.
La Primaudaie, bkz. Elie de la Primaudaie (F.).
La Roncière (Charles de), *Hostoire de la marine française,* Paris, 1899-1932, 6 cilt.
Larruga (Eugenio), *Memorias politicas y económicas sobre los frutos, comercio, fábricas y minas de Espana,* Madrid, 1745-1792, 45 cilt.
La Torre y Badillo (M.), *Representación de los autos sacramentales en el periodo de su mayor florecimiento,* Madrid, 1912.
Lattes (E.), *La libertà delle banche à Venezia,* Milano, 1869.
Laval (Françoís Pyrard de), bkz. Pyrard de Laval (François).
Lavedan (Pierre), *Histoire de l'art,* Paris, 1949-1950, 2 cilt.
Lavisse (Ernest), *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la révolution,* Paris, 1903-1911, 18 cilt.
Lebel (Roland), *Le Maroc et les écrivains anglais aux XVI^e, XVII^e et XVIII^e siécles,* Paris, 1927.
Leca (Philippe), *Guide bleu de la Corse,* Paris, 1935.
Leclercq (Dom H.), bkz. Hefele (Charles-Joseph) ve Hergen Roether (cardinal j.).
Leclercq (Jules), *De Mogador à Biskra; Maroc et Algérie,* Paris, 1938.
Lefaivre (Albert), *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie, 1525-1722,* Paris, 1902.
Lefebvre (Georges), *La grande Peur de 1789,* Paris, t.y. (1957).
Lefebvre (Th.), *Les modes de vie dans les Pyrénées atlantiques,* Paris, 1933.
Lefebvre des Noettes (C^dt), *L'attelage. Le Cheval de selle à travers les âges. Contribution à l'histoire de l' esclavage,* Paris, 1931.
Lefevre-Pontalis (Germain), bkz.. Selve (Odet de).
Le Glay (D^r André), *Négociations diplomatiques entre la France et l'Autriche durant les trente premières années du XVI^e siécle,* "Collection de documents inédits sur l'histoire de France", Paris, 1845, 2 cilt.
Le Lannou (Maurice), *Pâtres et paysans de la Sardaigne,* Paris, 1941.
Lenglet du Fresnay (M. l'abbé), bkz. Comines (Ph. de).
Léon l'Africain, *De l'Afrique, contenant la description de ce pays et la navigation des anciens capitaines portugais aux Inde Orientales et Occidentales,* çev. Jean Temporal, Paris, 1830, 4 cilt.
Le Roy (Loys), *De l'excellence du gouvernement royal avec exhortation aux François de persévérer en iceluy,* Paris, 1575.
Le Roy Ladurie (Emmanuel), *Les paysans de Languedoc,* 2 cilt., Paris, 1966.
Leti (Gregorio), *Vita del Catolico re Filippo II nomarca delle Spagne,* Coligny, 1679, 2 cilt, fra. çev. J.-G. de Chevriéres: *La vie de Philippe II, roi de'Espagne,* Amsterdam, 1734.
Lescarbot (Marc), *Histoire de la Nouvelle France,* Paris, 1611.
Lev (Carlo), *Le Christ s'est arrête à Eboli,* İtalyancadan çev. Jeanne Modigliani, Paris, 1948.
L'Herba (G. da), *Itinerario delle poste per diverse parti del mondo, Venedik, 1564.*
L'Hermite de Soliers (Jean-Baptiste, dit Tristan), La Toscane françoise, Paris, 1661.
Lilley (S.), *Men Machines and History; a short history of tools and machines in relation to social progress,* Londra, 1948.
Lisicar (V.), *Lopud, Historicki i savremeni prikaz,* Dubrovnik, 1931.
Livet (Roger), *Habitat rural et structures agraires en basse Provence,* Gap, 1962.
Livi (Giovanni), *La Corsica e Cosimo de' Medici,* Florensa-Roma, 1885.
Livi (R.), *La schiavitù domestica nei tempi di mezzo e nei moderni,* Padova, 1928.
Lizárraga (Fr. Reginaldo de), bkz. *Historiadores de Indias.*
Lonchay (Henri) et Cuvelier (Joseph), *Correspondance de la cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas, 1598-1621,* Brüksel, 1923.
Longlée (Pierre de Ségusson de), *Dépêches diplomatiques de M. de Longlée, résident de France en Espagne, 1581-1590,* yay., A. Mousset, Paris, 1912.
Lopez (Roberto S.), *Studi sull'economia genovese nel medio evo,* Torino, 1936.
Lortz (Joseph), *Die Reformation in Deutschland, 2^e* éd., Fribourg-en-Brisgau, 1941, 2 cilt.
Los Espanoles pintados por si mismos (ouvrage collectif), Madrid, 1843.
Lot (Ferdinand), *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe, introduction à l'intelligence des derniers traités de paix,* Paris, 1937.
Louant (Armand), bkz. Frangipani (Otktavio Mirto).
Loyal Serviteur, *La très joyeuse et très plaisante Histoire compasée par le Loyal Serviteur des faits, gestes,*

triomphes du bon chevalier Bayart, yay. J.C. Buchon, coll. "Le Panthéon littéraire", Paris, 1836.
Lozach (J.), *Le delta du Nil, étude de géopgraphie humaine Kahire, 1935.*
Lubimenko (Inna), Les relations commerciales et politiques de l'angleterre avec la Russie avant Pierre le Grand, Paris, 1933.
Luccari (G.), *Annali di Rause,* Venedik, 105.
Luccheisi (E.), *I monaci benedettini vallombrossani in Lombardia,* Floransa, 1938.
Lucio de Azevedo (J.), *Historia dos Christaos novos portugueses,* Lizbon, 1921.
Luetić (J.), *O pomorstvu Dubravacke Republike u XVIII. stoljeću,* Dubrovnik, 1959.
Lusignano (Stefano), *Chorografta et breve historia universale dell'isola de Cipro,* Bologna, 1573; fra. çev, Paris, 1580.
Luzac (Elie de), bkz. Accarias de Sérionne (Jacques).
Luzzatto (G.), *Storia economica dell'etá moderna e contemparanea,* Padova, 1932.
Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo, Venedik, 1961.
Macaulay Trevelyan (G.), bkz. Trevelyan (G. Macaulay).
Madariaga (S.de), *Spain and the Jews,* Londra, 1946.
Maffée (Père Jean-Pierre), *Histoire des Indes,* Lyon, 1603.
Magalhaes Godinho (Vitorion), *Historia economica e social da expansio portuguesa,* Lizbon, 1947.
Os descobrimientos e a economia mondial, Lizbon, 1963.
Les finances de l'Etat portugais des Indes orientales au XVI^e^ et au début du XVII^e^ siècle, thèsedactylographiée, Paris, 1958.
L'économie de l'Empire portugais aux XV^e^ et XVI^e^ siècles. L'or et le poivre. Route de Guinée et route du poivre, yay.
Maisons et villages de France, ouvrage coll, Paris, 1945.
Mal (J.), *Uskocke seobe i slovenske pokrajine,* Llubljna, 1924.
Mâle (Emile), *L'art religieux après le Concile de Trente. Eude sur l'iconographie de la fin du XVII^e^ siècle, du XVII^e^ siècle, du XVIII^e^ siècle. Italie, France. ESpagne, Flandres,* Paris, 1932.
Malestroict (sieur de), *Paradoxes inédits du Sieur de Malestroict touchant les monnoyes,* yay. Luigi Einaudi, Torino, 1937.
Malraux (André), *La lutte avec l'Ange,* Cenevre, 1945.
Malynes (Gerard), *A Treatise of the Canker of England's Commenwealth,* Londra, 1601.
Mandich (Giulio), *Le pacte de ricorsa et le marché italien des changes au XVII^e^ siècle,* Paris, 1953.
Manfroni (C.), *Storia della marina italiana,* Roma, 1897.
Mankov (A.G.), *Le mouvement des prix dans l'Etat russe du XVI^e^ siècle,* fra. çev. Paris, 1957.
Mans (Raphael du), bkz. Raphael du Mans.
Mantran (Robert), *Istanbul dans la seconde moitié du XVII^e^ siècle,* Paris, 1962, Tür. çev. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında Istanbul,* 2 cilt, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan), Ankara, V Vay., 1986.
Maranón (Gregorio), *antonio Pérez,* 12. yay., Madrid, 1948, 2 cilt.
Marca (P. de), *Histoire de Béarn,* Paris, 1640.
Marçais (Georges), bkz. Diehl (Charles) ve Marçais (Georges), Gsell (S.), Marçais (Georges), Yver (G.).
Marciani (Corrado), *Lettres de change aux foires de Lanciano au XVI^e^* siécle, Paris, 1962.
Marcucci (Ettore), bkz. Sassetti (F.).
Mariana (Juan), *Storice de rebus Hispanice,* libri 25; devamı Manuel José de Medrano, Madrid, 1741.
Marliani (Giovanni Bartolomeo), *Topographia antique Romae,* Lyon, 1534.
Martiánez (M.), bkz. Fuentes Martiánez (M.).
Martin (Alfred von), *Sociología del Renacimiento,* Mexico, 1946.
Martin (Henri-Jean), bkz. Febvre (Lucien), ve Martin (Henri-Jean).
Martínez (Mariano), bkz. Alcocer Martínez (Mariano).
Martínez de Azcoitia (Herrero), *La Población Palentina en los siglos XVI y VXII,* Palencia, 1961.
Martínez Ferrando (J.E.), *Privilegios otorgados por el emperador Carlos V...,* Barselona 1943.
Marx (Karl), *Contribution à la critique de l'économice politique,* 2. Almanca yay.'dan çev. J. Molitor, Paris, 1954.
Mas-Latrie (Jacques-M.-J.-L.), *Traités de paix et de commerce...,* Paris, 1866, 2 cilt.
Massieu (abbé Guillaume), *Histoire de la Poesie française avec une défense de la Poésie,* Paris, 1739.
Massignon (Louis), *Annuaire du monde musulman,* Paris, 1955.
Masson (Paul), *Histoire du commerce français dans le Levant au XVII siècle,* Paris, 1896.
Histoire du commerce français dans le Levant au XVIII siècle, Paris, 1911.
Les Compagnies du Corail, Paris, 1928.
Maull (Otto), *Geographie der Kulturlandschaft,* Berlin ve Leipzig, 1932.
Maunier (René) ve Giffard (A.), *Faculté de droit de Paris. Salle de travail d'ethnologie juridique. Conférences 1929-1930. Sociologie et Droit romain,* Paris, 1930.
Maurand (Jérôme), *Itinéraire de Jérôme Maurand d'Antibes à Constantinople (1544),* yay. Léon Dorez, Paris, 1901.

Maurel (Paul), *Histoire de Toulon,* Toulon, 1943.
Mauro (F.), *Le Portugal et l'atlantique au XVII^e siècle, 1570-1670,* Paris, 1960.
Mayer-Löwenschwert (Erwin), *Der Aufenthalt der Erzherzöge Rudolf und Ernst in Spanien, 1564-1571,* Viyana, 1927.
Mayerne (Théodere Turquet de), *Sommaire description de la France, Allemagne, Italie, Espagne, avec la guide des chemins et postes,* Rouen, 1615.
Mazzei (J.), *Politica doganale differenziale e clausola della nazione più favorita,* Floransa, 1930.
Mecatti (G.M.), *Storia cronologica della città di Fireze,* Napoli, 1755, 2 cilt.
Médicis (Catherine de), bkz. La Ferrière (comte Hector de).
Medina (Pedro de), *Libro de grandezas y cosas memarobles de Espana, Alcalá de Henares,* 1595.
Medrano (José de), bkz. Mariana.
Meester (B. de), *Le Saint-Siège et les troubles des Pays-Bas, 1566-1579,* Louvain, 1934.
Meilink-Roelofsz (M.A.P.), *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1530,* La Haye, 1962.
Meinecke (F.), *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte,* Munich, 1924.
Meister der Politik, yay. Erich Marcks ve Karl Alexander v. Müller, 2. yay. Stutgart, 1223-1924, 3 cilt.
Mélanges en l'honneur de Marcel Bataillon, Paris, 1962.
Mélanges Luzzatto, Studi in oner edi Gino Luzzatto, Milano, 1950, 4 cilt.
Melis (Federigo), *Aspetti della vita economica medievale,* Siena-Floransa, 1962.
Mellerio (Joseph), *Les Mellerio, leur origine et leur histoire,* Paris, 1895.
Mendez de Vasconcelos (Luis), "Diálogos do sitio de Lisboa", 1608, *in*: Antonio Sérgio, *Antologia dos Economistas Portugueses,* Lizbon, 1924.
Mendonça, bkz., Gvy de Mendonça.
Mendoza (Diego de), bkz. Hurtado de Mendoza.
Mendoza y Bovadilla (cardinal Francisco), *Tizón de la nobleza espanola,* 1880.
Menéndez Pidal (Gonzalo), *Los caminos en la historia de Espana,* Madrid, 1951.
Menéndez Pidal (Ramón), *Idea imperial de Carlos, V,* Madrid, 1940.
Mentz (Georg), *Deutsche Geschichte im Zeïtalter der Reformation, der Gegenreformation und des Dreissigjährigen, Krieges, 1493-1648,* Tübingen, 1913.
Mercadal (G. Garcia), bkz. Garcia Mercadal (G.).
Mercier (Ernest), *Histoire de l'Afrique septentrionale (Berbérie), depuis les temps les plus reculés jusqu'à la conquête française (1830),* Paris, 1888-1891, 3 cilt.
Mérimée (Henri), *L'art dramatique à Valencia depuis les origines jusqu'au commencement du XVII^e siècle,* Toulouse, 1913.
Merle (L.), *La métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevnie de la fin du Moyen Age à la Révolution,* Paris, 1958.
Merner (Paul-Gerhardt), *Das Nomadentum im nordwestlichen Afrika,* Stutgart, 1937.
Meroni (Ubaldo), *I "Libri delle uscite delle monete'4 della Zecca di Genova dal 1589 al 1640,* Montova, 1957.
Merriman (R.B.), *The Rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New,* New York, 1918-1934, 4 cilt.
Mesnard (Pierre), *L'essor de la philosophie politique au XVI^e* siècle, Paris, 1936.
Mayer (Arnold O.), *England und die katholische Kirche unter Elisabeth und den Stuarts,: England und die katholische Kirche unter Elisabeth,* Roma, 1911.
Michel (Francisque), *Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne,* Paris, 1847, 2 cilt.
Michel (Paul-Henri), *Giordano Bruno, philosophe et poéte,* Paris, 1952 (extrait du "Collège philosophique": *Ordre, désordre, lumière).*
La cosmologie de Giordano Bruno, Paris, 1962.
Michelet (Jules), *Histoire de France,* t. VII: *La Renaissance,* Paris, 1855.
Mignet (F.-Auguste-A.), *Charles Quint, son abdication, son séjour et sa mort au monastère de Yuste,* Paris, 1868.
Milano (Attilio), *Storia degli ebrei in Italia,* Torino, 1963.
Milioukov (P.), Segnobos (Charles) et Eisenmann (Louis), *Histoire de Russie,* Paris, 1932-1939, 2 cilt.
Milojević (Borivoje), *Littoral et îles dinariques dans le royaume de Yougoslavie* (Mémoires de la Société de Géographie,), Belgrad, 1933.
Minguijón (S.), *Historia del derecho espanol, Barselona, 1933.*
Mira (Giuseppe), Aspetti dell'economia comassa all'inizio dell'età moderna, Côme, 1939.
Moheau, *Recherches et considérations sur la population de la France,* Paris, 1778.
Monchicourt (Charles), *L'expédition espagnole de 1560 contre l'île de Djerba,* Paris, 1913.
Mondoucet (C. de), *Lettres et négociations de Claude de Mondoucet résident de France aux Pays-Bas (1571-1574),* yay. L. Didier, Paris, 1891-1892, 2 cilt.
Monod (Th.), *L'hippopotame et le philosophe,* Paris, 1943.
Montagne (R.), *Les Berbères et le Makhzen dans le Sud du Maroc,* Paris, 1930.

Montaigne (Michel Eyquem de), *Journal de voyage en Italie,* éd. A. Graziani, Bari, 1913.
Montchrestien (Antoine de), *L'économice politique patronale, traicté d'oeconomie, politique,* yay. Th. Funck-Bretano, Paris, 1889.
Monteil (Amans-Alexis), *Histoire des Français,* Paris, 1828-1844, 10 cilt.
Morales (A. de), *Las antigüedades de las ciudades de Espana,* Madrid, 1792.
Morand (Paul), *Lewis et Irène* Paris, 1931.
Morazé (Charles), *Introduction à l'histoire économique,* Paris, 1943.
Morel-Fatio (Alfred), *L'Espagne au XVI^e et au XVII^e siècle,* Heilbronn, 1878.
Etudes sur l'Espagne, 1. dizi, 2. yay.: *L'Espagne en France,* Paris, 1895.
Etudes sur l'Espagne, 4. dizi, Paris, 1925.
Ambrosio de Salazar et l'étude de l'espagnol en France sous Louis XIII, Paris, 1900.
Moscardo (L.), *Historia di Verona,* Verona, 1668.
Mousset (A.), bkz. Longlée (P. de Séusson de).
Mouton (Léo), *Le Duc et le roi: d'Epernon, Henri IV, Louis XIII,* Paris, 1924.
Müller (Georg), *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen. Verfassungsrechtliches Verhältnis Siebenbürgens zur Pforte, 1541-1688.* Hermannstad-Sibiu, 1923.
Müller (Johannes), *Zacharias Geizkofler, 1560-1617, des Heiligen Romischen Reiches Pfennigmeister und oberster Provantmeister im Königreich Ungarn,* Baden, 1938.
Müller (K.O.), *Welthandelsbräuche (1480-1540),* Stuttgart, 1934; 2. basım, Wiesbaden, 1962.
Musachi (Giovanni), *Historia genealogica della Casa Musachi, yay. Carl Hopf, in Chroniques gréco-romaines inédites ou peu connues,* Berlin, 1873.
Nadal (G.) et Giralt (E.), *La population catalane de 1553 à 1717,* Paris, 1960.
Nalivkin (K.), *Histoire du Khanat de Khokand,* Paris, 1889.
Naudé (W.), Die Getridehandelspolitik der europaischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert, Berlin, 1896.
Navagero (Andrea), *Il viaggio fatto in Spagna,* Venedik, 1563.
Nef (John. U), *The Rise of the British Coal Industry* Londra, 1932, 2 cilt.
Nelson (John Charles), *Renaissance Theory of Love, the Context of Giordano Bruno's "Eroici furori",* New York, 1958.
Niccolini (Fausto), *Aspetti della vita italo-spagnuola nel Cinque e Seicento,* Napoli, 1934.
Nicot (Jean), *Jean Nicot ambassadeur de France au Portugal au XVI^e siècle. Sa correspondance inédite,* yay. E. Falgairolle, Paris, 1897.
Nicolay (Nicolas de), *Navigations, pérégrinations et voyages facits en la Turquie,* Anvers, 1576.
Description générale de la ville de Lyon et des anciennes provinces du Lyonnais et du Beaujolais, Lyon, éd. de 1889, 2 cilt.
Nielsen (A.), *Dänische Wirtschaftsgeschichte. Iéna, 1933.*
Niemeier (G.), *Siedlungsgeopraphische Untersuchungen in Niederandalusien,* Hamburg, 1935.
Nistor (J.), *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ene des 16. Jahrhunderts,* Czernowitz, 1912.
Noailles (MM. de), bkz. Vertot (abbé Aubert de).
Noberasco (F.), bkz. Scovazzi (Italo) ve Noberasco (F.).
Nobili Giacinto, dit Rafaele Frianoro), *Il vagabondo,* Venedik, 1627.
Noble de Lalauziére (J.-F.), *Abrégé chronologique de l'histoire d'Arles,* Arles, 1808.
Nueva Recopilación de las leyes de Espana, Madrid, 1772-1775, 3 cilt.
Nuntiaturberichet aus deutschland nebst erganzenden aketnstücken, 1. Abt., 1533-1559, Gotha, 1892-1912, 12 cilt; *2. Abt., 1560-1572,* Viyana, 1897-1939, 6 cilt; *3. Abt, 1752-1585,* Berlin, 1892-1909, 5 cilt; *(4. Abt.) 1585 (1584)-1590 (1592),* Paderborn, 1895-1919, 5 cilt.
Obenmann (Karl), bkz. *Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost und West.*
Oexmelin (Alexandre O.), *Histoire des aventuriers flibustiers...,* Trévoux, 1775, 2 cilt.
Olagüe (L.), *La decadencia espanola,* Madrid, 1950-1951, 4 cilt.
Oncken (Wilhelm), *Allgemeine Geschichte in Einzelerstellungen,* Berlin, 1878-1892 (1893), 43 cilt.
Ortega y Gasset (José), *Espana invvertebrada,* Madrid, 1934.
Papales sobre Velázquez y Goya, Madrid, 1950.
Ortega y Rubio (Juan), *Historia de Valladolid,* Valladolid, 1881, 2 cilt.
Relaciones topográficas de los Pueblos de Espana, Madrid, 1918.
Palatini (Leop.), *l'abruzzo nelle Storia documentata di Carlo V di Giuseppe de Leva,* Aquila, 1896.
Palancia, bkz. González Palencia (Angel).
Paléologue (M.), *Un grand réaliste, Cavour,* Paris, 1926.
Parain (Charles), *La Méditerranée: les hommes et leurs travaux,* Paris, 1936.
Perdessus (J.-M.), *Collection des lois maritimes antérieures au XVIII^e siècle,* Paris, 1828-1845, 6 cilt.
Paré (Ambroise), *Oeuvres,* 5. yay., Paris, 1598.
Parenti (G.), *Prime ricerche sulla rivoluzione dei prezzi in Firenze,* Florensa, 1939.
Paris (L.), bkz. Aubespine (Sébastien de l').

Pariset (G.), *L'Etat et les églises en Prusse sous Frédéric-Guillaume I^er^*, Paris, 1897.
Parpal y Marqués (C.), *La isla de Menorca en tiempo de Felipe, II*, Barselona, 1913.
Paruta (Andrea), *Relazione di A.P. console per la Republblica Venata in Alessandria presantata nell'ecc. mo Collegio ai 16 dicembre 1609...*, a cura di Luigi Baschiera, per nozze Arbib-Levi, Venedik, 1883.
Paruta (Paolo), *Historia vinetiana*, Venedik, 1605.
La legazione di Roma (1592-1595), yay. Giuseppe de Leva, 1887, 3 cilt.
Pastor (Ludwig von), *Geshichte der Püpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, 3. ve 4. yay., Fribourg-en-Brisgau, 1901-1933, 16 cilt.; fra. çev.: *Histoire des Papes*, Furcy-Raynaud, 1888-1934, 16 cilt.
Paz Espeso (Juliàn), *Catálogo de la Colección de documentos inéditos (C.O.D.O.I.N.)*, Madrid, 1930, 2 cilt Ayrıca bkz. Espejo de Hinojosa (Cristóbal) y Paz Espeso (Julián).
Pédelaborde (P.), *Le climat du bassin parisien, essai d'une méthode rationelle lde climatologie physique*, Paris, 1957.
Pegolotti, bkz. Balducci Pegolotti.
Pellegrini (Amedeo), *Relazioni inedite di ambasciatori lucchesi alla corte di Roma, sec. XVI-XVII*, Roma, 1901.
Pellissier de Raynaud (E.), *Mémoires hostoriques et géographiques sur l'Algérie*, Paris, 1844.
Pereyra (Carlos), *Historia de la América espanola*, Madrid, 1924-1926, 8 cilt.
Perez (Antonio), *L'art de gouverner*, yay. J.M. Guardia, Paris, 1867.
Pérez (Damiao), *Historia de Portugal*, Barselona, 1926-1933, 8 cilt.
Pérez (Juan Beneyto), bkz. Beneyto Pérez (Juan).
Pérez de Messa (D.), bkz. Medina (Pedro de).
Pérez Villamil (Manuel), bkz. Catalina Garcia (Juan) ve Pérez Villamil (Manuel).
Peri (Domenico), *Il negociante*, Cenova, 1638.
Perret (Jacques), Siris, Paris, 1941.
Petit (Edouard), *André Doria, un amiral condottiere au XVI^e^ siècle, 1466-1560*, Paris, 1887.
Petrocchi (Massimo), *La rivoluzione cittadina messinese del 1674*, Floransa, 1954.
Peyeff (Christo), *Agrarverfassung und Agrarpolitik in Bulgarien*, Charlottenburg, 1926.
Pfandl (L.), *Introducción al siglo de oro*, Barselona, 1927.
Geschichte der spanischen Nationalliteratur in ehrer Blütezeit, Fribourg-en-Brisgau, 1928. *Johanna die Wahnsinnige. Ihr Leben, ihre Zeit, ihre Schuld*, Fribourg-en-Brisgau, 1930; fra. çev. R. de Liedekerke: *Jeannela Folle*, Brüksel, 1938. *Philipp II. Gemälde eines Lebens und einer Zeit*, Munich, 1938; fra. çev.: *Philippe II*, Paris, 1942.
Philipp (Werner), *Ivan Peresvetov und seine Schriften zur Erneuerung des Moskauer Reiches*, Königsberg, 1935.
Philippson (Alfred), *Das Mittelmeergebiet, seine geopraphicsche und kulturelle Eigenart*, Leipzig, 1904; 4. yay., 1922.
Philippson (Martin), *Ein Ministerium unter Philipp II. Kardinal Granvella am spanischen Hofe (1579-1586)*, Berlin, 1895.
Pieri (Piero), *La crisi militare italiana del Rinascimento*, Napoli, 1934.
Pierling (Paul), *Rome et Moscou, 1547-1579*, Paris, 1883.
Un nonce du Pape en Moscovie, préliminaires de la trêve de 1582, Paris, 1884.
Piffer Canabrava (Alice), *O commercio portugues no Rio da Plata, 1580-1640*, Sao Paulo, 1944.
Piganiol (A.), *Histoire de Rome*, Paris, 1939.
Pino-Branca (A.), *La vita economica degli Stati italiani nei secoli XVI, XVII, XVIII secondo le relazioni degli ambasciatori veneti*, Catania, 1928.
Piot (Charles), bkz. Granvelle, Gachard (L.-P.) ve Piot (Charles).
Pirenne (Henri), *Les villes du Moyen Age*, Brüksel, 1927.
Histoire de Belgique, Brüksel, 1900-1932, 7 cilt.
Pirenne (Jacques), *Les grands courants de l'histoire universelle*, Neuchâtel, 1948-1953, 3 cilt.
Planhol (Xavier de), *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidans. Nomadisme et vie paysanne*, Paris, 1958.
Plantet (Eugéne), *Les Consuls de France à Alger avant la conquête*, Paris, 1930.
Platter (Félix), *Mémoires de Félix Platter*, traduits et annotés par Edouard Fick, Cenevre, 1866.
Platter (Félix), *Félix et Thomas Platter à Montpellier*, Montpellier, 1892.
Platzhoff (W.), *Geschichte des europäischen Staatenystems, 1559-1660*, Munich, 1928.
Plesner (J.), *L'émigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIII^e^ siècle*, Kopehnag, 1934.
Pohlhausen (H.), *Das Wanderhirtentum und seine Vorstufen*, Braunschweig, 1954.
Poirson (A.-S.-J.-C.), *Histoire de règne de Henri IV*, Paris, 1865-1866, 4 cilt.
Poliakov (Léon), *Histoire de l'antisémitisme*; I: *Du Christ aux Juifs de Cour*, Paris, 1955; II: *De Mahomet aux Marranes*, Paris, 1961.
Les "bahchieri" juifs et le Saint-Siège, du XIII^e^ au XVII^e^ siècle, Paris, 1965.
Poni (Carlo), *Gli aratri el'economia agraria nel Bolognese del XVII al XIX secolo*, Bologna, 1963.
Porcar (Moisés Juan), *Cosas evengudes en la ciatat y regne de Valencia. Dietario de Moisés Juan Porcar, 1589-*

1629, yay. Vicente Castaneda Alcover, Madrid, 1934.
Porchnev (Boris), *Les soulevements populaires en France de 1623 à 1648*, Paris, 1963, fra. çev.
Porreno (Baltasar), *Dichos y hechos del senor rey don Philipe segundo el prudente...*, Cuenca, 1621.
Pose (Alfred), *La monnaie et ses institutions* Paris, 1942, 2 cilt.
Poullet (Edmond) ve Piot (Charles), bkz. Granvelle (cardinal).
Pouqueville (F.-C.-H.-L.), *Voyage de la Grèce*, Paris, 1820-1821, 5 cilt.
Presotto (Danilo), *"Venuta Terra" e "Venuta Mare" nel biennio 1605-1606*, 1963.
Prestage (E.), *The Portuguese Pieneers*, Londra, 1933.
Prévost (abbé A.-F.), *Histoire générale des voyages*, Paris, 1746, 20 cilt.
Primeira Visitaçao do Santo Officio as partes de Brasil pelo Licenciado Heitor Furtado de Mendoça..., deputado de Santo Offico; I: *Confissoes de Bahia, 1591-1592*, Sao Paulo, 1922; II: *Denunciacoes de Bahia, 1592-1593*, Sao Paulo, 1925; III: *Denunciacoes de Pernanbuco, 1593-1595*, Sao Paulo, 1929.
Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost- und Westeuropa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart, p.p. par Karl Obermann, Berlin, 1960.
Ptasnik (S.), *Gli Italiani a Cracovia dal XVI° secolo al XVIII°*, Roma, 1909.
Puig y Cadafalch (J.), *L'architectura romanica a Catalunya* Barselona, 1909-1918, 3 cilt.
Le premier art roman, Paris, 1928.
Pugliese (S.), *Condizioni economiche e finanziarie della Lombardia nella prima metà del secolo XVIII*, Torino, 1924.
Putzger (F.W.), *Historischer Schulatlas*, 73[e] éd. d'A. Hansel, Bielefeld, Berlin ve Hanover, 1958.
Pyrard de Laval (François), *Voyage... contenant sa navigation aux Indes orientales...*, 3. yay. Paris, 1619.
Quadt (M.), *Delicioe Gallioe sive itinerarium per universam Galliam*, Frankfurt, 1603.
Quarti (Guido Antonio), *La battaglia di Lepanto nei canti popolari dell'epoca*, Milano, 1930.
Quétin, *Fuide en Orient, itinéraire scientifique, artistique et pittoresque*, Paris, 1846.
Quevedo y Vellegas Francesco Gomez), "Isla des los Monopantos", *in: Obras satiricas y festivas*, Madrid, 1958, c.II, Madrid, 1639.
Quinet (Edgar), *Mes vacances en Espagne*, Paris, 4. yay., 1881.
Les Révolutions d'Italie, Paris, 1848-1851, 2 cilt.
Quiqueran de Beaujeu (P.), *La Provence louée*, Lyon, 1614.
Rebelais (François), *Gargantua, éd.* Les Belles Lettres", Paris, 1955.
Le Quart Livre du noble Pantagruel, in *CEuvres de Rabelais*, éd. Garnier, Paris, 1962, 2 cilt.
Rachfahl (F.), *Le registre de Franciscus Liscaldius, trésorier général de l'armée espagnole aux Pays-Bas de 1567 à 1576*, Brüksel, 1902.
Raffy (Adam), *Wenn Giordano Bruno ein Tagebuch geführt hätte*, Budapeşte, 1956.
Rahola (Federico), *Economistas espanoles de los siglos XVI y XVII*, Barselona, 1885.
Ramel (François de), *Les Vallées des Papes d'Avignon*, Dijon, 1954.
Ranke (Leopold von), *Die Osmanen und die spanische Monarchie im 16. und 17. Jahrhundert, 4. Aufl. des Werkes "Fürsten und Völker von Südeuropa"*, Leipzig, 1877, 2 cilt.; fra. çev.: *Histoire des Osmanlis et de la monarchie espagnole pendant les XVI[e] et XVII[e] siècles*, Paris, 1839.
Raphael du Mans, *Estat de la Perse en 1660...*, yay. Ch. Schefer, Paris, 1890.
Rau (Virginia), *Subsidios para o estudo das feiras medievais portuguesas*, Lizbon, 1943.
Raveau (Paul), *L'agriculture et les classes paysannes. La transformation de la propriété dans le Haut-Poitou au XVI[e] siécle*, Paris, 1926.
Raynaud (E. Pellissier de), bkz. Pellissier de Raynaud (E.).
Razzi (Serafino), *La storia di Raugia*, Luccca, 1595.
Rebora (Giovanni), *Prime ricerche sulla "GAbella Caratorum sexaginta Maris"*, 1963.
Recherches et Matériaux pour servir à une Histoire de la domination française aux XIII[e], XIV[e] et XV[e] siècles dans les provinces démembrées de l'empire grec à la suite de la quatrième croisade, yay. J.A.C. Buchon, "Panthéon littéraire", Paris, 1840, c.III.
Recopilación de las leyes destos reynos hecha por mandado del Rey, Alcala de Hénaners, 1581, 3 cilt.
Recouly (Raymond), *Ombre et soleil d'espagne*, Paris, 1934.
Recuels de la Société Jean Bodin; V: *La foire*, Bruxelles, 1953; VII: *La ville*, Brüksel, 1955, 3 cilt.
Renaudet (Augustin), *Machiavel*, Paris, 1942.
L'Italie et la Renaissance italienne (Sorbonne'da verilen ders), Paris, 1937. Ayrıca bkz. Hauser (Henri) ve Renaudet (Augustin).
Reparaz (Gonzalo de), *Geografia ya política*, Barselona, 1929.
Reparaz (Gonzalo de), *Le época de los grandes descubrimientos espanoles y portugueses*, Buenos Aires, 1931.
Retana (Luis de Fernández), *Cisneros y su siglo*, Madrid, 1929-1930.
Reumont (Alfred von), *Geshichte Toscana's seit dem Ende des florentinischen Freistaates*, Gotha, 1876-1877, 2 cilt.
Reznik (J.), *Le duc Joseph de Naxos, contributiona à l'histoire juive du XVI[e] siècle*, Paris, 1936.
Riba y Garcia (Carlos), *El consejo supremo de Aragón en el reinado de Felipe, II*, Valencia, 1914.

Ribbe (Charles) de), *La Provence au point de vue des bois, des torrents et des inondations, avant et après 1789,* Paris, 1857.
Ribier (Guillaume), *Lettres et mémoires d'estat,* Paris, 1666, 2 cilt.
Ricard (Samuel), *Traité général du commerce,* 2. yay. Amsterdam, 1706.
Richard (P.), bkz. Hefele (Charles-Joseph) ve Hergen Roether (cardinal J.).
Rilke (R.M.7, *Lettres à un jeune poéte,* fra. çev. Paris, 1937.
Rivet (P.) ve Arsandaux (H.), *La métallurgie en Amérique précolombienne,* Paris, 1946.
Rıza Seyfi (Ali), *Turgut Reis,* 2. yay., İstanbul 1910 (Latin harfleriyle 1932).
Rochechouart (L.-V.-L. de), *Souvenirs surla Révolution, l'empire et la Restauration,* Paras, 1889.
Rodocanachi (Emmanuel-P.), *La réforme en Italie,* Paris, 1920.
Rodriguez (Domingos), *Arte de cozinha,* Lizbon, 1652.
Rodríguez Marin (Francisco), *El ingenioso hidalgo Don QUijote de la Mancha,* Madrid, 1916.
Roger (Noelle), *En Asie Mineure: la Turquie du Ghazi,* Paris, 1930.
Röhricht (R.), *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande,* yeni yay., Innsburck, 1900.
Romanin (Samuele), *Storia documentata di Venezia,* Venedik, 1853-1861, 10 cilt.
Romano (Bartolomeo), bkz. Crescentio (Bartolomeo).
Romano (Ruggiero), *Commerce et prix du blé à Marselle au XVIII^e siècle,* Paris, 1956.
Romano (Ruggiero), Spooner (Frank C.), Tucci (Ugo), *Les prix à Udine,* yay.
Romier (Lucien), *Les origines politiques des guerres de religion,* Paris, 1913-1914, 2 cilt.
La conjuration d'Amboise, Paris, 1923.
Catholiques et huguenots à la cour de Charles XI, Paris, 1924.
Le royaume de Catherine de Médicis, 3. yay., Paris, 1925, 2 cilt.
Rossi (E.), *Il dominio degli Spagnuoli e dei Cavalieri di Malta a Tripoli (1530-1551),* Intra, 1937.
Roth (Cecil), *The House of Nasi:* I. *Dona Gracia,* Philedelphie, 1948; II. *The Duke of Naxos,* Philadelphie, 1948.
Roth (Johann Ferdinand), *Geschichte des nürnbergischen Handels,* Leipzig, 1800-1802, 4 cilt.
Roupnel (Gaston), *Le vieux Garain,* 7. yay. Paris, 1939.
Histoire et destin, Paris, 1943.
La ville et la campagne au XVII^e siècle. Etude sur les populations du pays dijonnais, 2. yay., Paris, 1955.
Rousseau (baron Alphonse), *Annales Tunisiennes,* Cezayir, 1864.
Rovelli (Giuseppe), *Storia di Como,* Milano, 1789-1803, 3 cilt.
Rowlands (R.), *The Post of the World,* Londra, 1576.
Rubio Ortega, bkz. Ortega y Rubio (Juan).
Ruble (alphonse de), *Le traité du Cateau-Cambrésis (2 et 3 avril 1559),* Paris, 1889, Ayrıca bkz. Aubigné (Théodore Agrippa d').
Rubys (Claude), *Histoire véritable de la ville de Lyon,* Lyon, 1604.
Ruiz Martin (F.), *Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo,* Paris, 1965.
Les aluns espagnols, indice de la conjoncture économique de l'Europe au XVI^e siècle, yay.
El siglo de los Genoveses en Castilla (1528-1627); capitalismo commopolita y capitalismos nacionales, yay.
Rumeu de Armas (Antonio), *Piraterías y ataques navales contra las islas Canarias,* Madrid, 1947, 6 cilt.
Rybarski (R.), *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu,* Poznan, 1928-129, 2 cilt.
Sachau (Eduard), *Am Euphrat und Tigris, Reisenotizen aus dem Winter 1897-1898,* Leipzig, 1900.
Saco de Gibraltar, in: *Tres relaciones históricas,* "Colección de libros raros ô curiosòs", Madrid, 1889.
Sagarminaga (Fidel de), *El gobierno y régimen foral del senorio de Viscaya,.* rééd. par Dario de Areitio, Bilbao, 1934, 3 cilt.
Saint-Denys (Antonie Juchereau de), bkz., Juchereau de Saint-Denys (Antoine).
Saint-Sulpice, bkz. Cabié (E.).
Sakâzov (Ivan), *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte,* Berlin ve Leipzig, 1928.
Salazar (J. de), *Politica Espanola,* Logrono, 1617.
Salazar (Pedro de), *Hispania victrix,* Medina del Campo, 1570.
Salomon (Noel), *La campagne en Nouvelle-Castille à la fin du XVI^e siècle d'après les "Relaciones Topográficas",* Paris, 1964.
Salva (Jaime), *La Orden de Malta y las acciones espanolas contra Turcos y Berberiscos en los siglos XVI y XVII,* Madrid, 1944.
Salvestrini (Virgilio), *Bibliografia di Giordano Bruno, 1581-1950,* 2. yay, sonu yay. Luigi Firpo, Floransa, 1958.
Salzman (L.F.), *English Trade in the Middle Ages,* Oxford, 1931.
Samanes (Floristan), bkz. Floristan Samanes (Alfredo).
Samazeuilh (Jean-François), *Catherine de Bourbon, régente du Béarn...,* Paris, 1863.
Sánchez Alonso (Benito), *Fuentes de la historia espanola e hispano-americana,* Madrid, 1946.
Sanderson (John), *The Travels of John Sanderson in the Levant (1584-1602),* yay. William Forster, Londra, 1931.

Sandoval (A.), bkz. Gamir Sandoval (A.).
Sansovino (Francesco), *Dell'historia universale dell'origine et imperio de' Turchi,* Venedik, 1564.
Sanudo (Marin), *Diarii,* Venedik 1879-1903, 58 cilt.
Sapori (Armando), *Studi di Storia economica medievale,* Florensa, 1946, 2 cilt.
Saraiva (Antonio José), *L'inquiition et la légende des Marranes,* yay.
Sardella (P.), *Nouvelles et spéculations à Venis,e* Paris, 1948.
Sassetti (F.), *Lettere edite e inedite di Filippo Sassetti,* yay. Ettore Marcucci, Florensa, 1855.
Sauermann (Georg), *Hispanice Consolatio,* Louvain, 1520.
Sauvaget (J.), *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman,* Paris, 1943.
Alep. Essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du XIV^e siècle, Paris, 1941.
Savary (François), bkz. Brèves (François Savary, sieur de).
Savary des Bruslons (Jacques), *Dictionaire universel de commerce, d'histoire naturelle et des arts et métiers,* Kopenhag, 1759-1765, 5 cilt.
Sayous (A.-E.), *Le commerce des Européens à Tunis depuis le XII^e siècle jusqu'à la fin du XVI^e,* Paris, 1929.
Scarron (P.), *Le roman comique,* Paris, 1651, éd. Garnier, Paris, 1939.
Schäfer (Ernst), *Beiträge zur Geschichte des spanischen Protestantismus und der Inquisition im 16. Jahrhundert,* Gütersloh, 1901, 2 cilt.
Schalk (Carlo), *Rapporti commerciali tra Venezia e Vienna,* Venedik 1912.
Scharten (Théodora), *Les voyages et séjours de Michelet en Italie, amitiés italiennes,* Paris, 1934.
Schefer (Ch.), bkz. Raphael du Mans.
Schiedlausky (G.), *Tee, Kaffee, Schokolade, ihr Eintritt in die europäische Gesellschaft,* Munich, 1961.
Schmidhauser (Julius), *Der Kamf um das geistige Reich. Bau und Schicksal der Universität,* Hamburg, 1933.
Schnapper (Bernard), *Les rentes au XVI^e siècle. Histoire d'un instrument de crédit,* Paris, 1957.
Schnürer (Gustav), *Katholische Kirche und Kultur in der Barockzeit,* Paderborn, 1937.
Schöffler (Herbert), *Abendland und Altes Testament. Untersuchung zur Kulturmorphologie Europas, insbesondere Englands,* 2. yay, Main üzeri Frankfurt.
Schulte (Aloys), *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausschluss von Venedig,* Leipzig, 1900, 2 cilt.
Die Fugger in Rom (1495-1523), mit Studien zur Geschichte des Kirchlichen Finanzwesens jener Zeit, Leipzig, 1904.
Geschichte der grossen Ravensburger Handelsgesellschaft, 1380-1530, Stutgart ve Berlin, 1923, 3 cilt.
Schumacher (Rupert von), *Des Reiches Hofzaun. Geschichte der deutschen Militärgrenze im Südosten,* Darmstadt, 1940.
Schumpeter (Joseph), *History of Economic Analysis,* Londres, 1954. ital. çev.: *Storia dell'anilisi economica,* Torino, 1959, 3 cilt.
Schweigger (Salomon), *Ein neue Reissbechreibung auss Teutschland nach Konstantinopel und Jerusalem,* 4. yay., Nuremberg, 1639.
Schweinfurth (G.), *In Herzen von Afrika, Reisen und Entdeckungen im centralen Äquatorial-Afrika vährend der Jahre 1868 bis 1871,* Leipzig, 1874, 2 cilt.
Sclafert (Th.), *Cultures en Haute-Provence: déboisements et pâturages au Moyen Age,* Paris, 1959.
Scovazzi (Italo) ve Noberasco (F.), *Storia di Savona,* Savona, 1926-1928, 3 cilt.
Sée (Henri), *Esquisse d'une histoire de régime agraire en Europe aux XVIII^e et XIX^e siècles,* Paris, 1921.
Sée (Julien), bkz., H a Cohen (Joseph).
Segarrizzi (A.), *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato,* C. III (1-2): *Firenze,* Bari, 1916.
Segni (B.), *Storie fiorentine... dall'anno 1527 al 1555,* Augsbourg, 1723.
Ségusson de Longlée (P. de), bkz. Longlée (P. de Ségusson de).
Seidlitz (W. von), *Diskordanz und Orogenese der Gebirge am Mittelmeer,* Berlin, 1931.
Seignobos (Charles), bkz. Milioukov (P.), Seignobos (Charles) ve Eisenmann (Louis).
Sella (Domenico), *Commerci e industrie a Venezia nel secolo XVII,* Venedik-Roma, 1961.
Selve (Odet de), *Correspondance politique...,* yay. Germain Lefèvre-Pontalis, Paris, 1888.
Sens et usage du terme structure dans les sciences humaines et sociales, kollektif eser Paris-La Haye, 1962.
Sepúlveda (P. de), *Sucesos del reinado de Felipe II,* yay. J. Zarco Cueva in *Historia de varios sucesos...,* Madrid, 1922.
Sercey (comte Félix-E. de), *Une ambassade extraordinaire. La Perse en 1839-1840,* Paris, 1928.
Sereni (Emilio), *Storia del paesaggio agrario italiani,* Bari, 1961.
Serra (Antonio), *Breve trattato delle cause che possono far abondare li regni d'oro argento.., con applicatione al Regno di Napoli, 1613.*
Serrano (Luciano), Correspondencia diplomática entre Espana y la Santa Sede durante el Pontificado de Pio V, Madrid, 1914, 4 cilt.
La Liga de Lepanto, Madrid, 1918-1919, 2 cilt.
Serres (Olivier de), *Le Théâtre d'agriculture,* Lyon, 1675.
Le Théâtre d'agriculture et mesnage des champs (pages choisies), Paris, 1941.

Servier (Jean), *Les portes de l'année, rites et symboles: l'Algérie dans la tradition méditerranéenne,* Paris, 1962.
Sestini (dom), *Confronto della ricchezza dei paise...,* Florensa, 1793.
Sicroff (Albert-A.), *Les controverses des statuts de "pureté de sang" en Espagne du XV^e au XVII^e siècle,* Paris, 1960.
Siefried (André), *Vue générale de la Méditerranée,* Paris, 1943.
Signot (Jacques), *La division du monde,* Paris, 1539.
Simiand (François-J.-Ch.), *Cous d'économie politique,* Paris, 1930 ve 1932, 3 cilt
Le salaire, l'évolution sociale et la monnaie, Paris, 1932, 3 cilt.
Recherches anciennes et nouvelles surle mouvement général des prix du XVI^e au XIX^e siècle, Paris, 1932.
Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale, Paris, 1932.
Simon (Wilhelm), *Die Sierra Morena der Provinz Sevilla,* Frankfurt, 1942, İsp. çev: *La Sierra Morena de la provincia de Sevilla en los tiempos postvariscios,* Madrid, 1944.
Simonsen (Roberto), *Histoira economica do Brasil, 1500-1820,* Sao Paulo, 1937.
Simonsfeld (H.), *Der Fondaco dei Tedeschi und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen,* Stuttgart, 1887, 2 cilt.
Singer (Charles), *et al., A History of Technology,* Oxford, 1954-1958, 5 cilt.
Sion (Jules), *La France méditerranéenne,* Paris, 1934.
Siri (Maroi), *La svalutazione della moneta e il bilancio del Regno di Sicilia nella seconda metà del XVI^o secolo,* Melfi, 1921.
Soetbeer (Adolf), *Litteraturnachweis über Geld- und Münzwessen,* Berlin, 1892.
Sombart (Werner), *Krieg und Kapitalismus,* Munich, 1913.
Der moderne Kapitalismus, Munich, 1922.
Vom Menschen. Versuch einer geistwissenschaftlichen Anthoropologie, Berlin, 1938.
Sorre (Maximilien-J.), *Les Pyrénées méditerranéennes,* Paris, 1913.
Méditerranée. Péninsules méditerranéennes, Paris, 1934, 2 cilt (c. VIII de la *Géopraphie Universelle).*
Les fondements biologiques de la géographie humaine, Paris, 1943.
Sottas (J.), *Les messageries maritimes à Venise aux XIV^e siècles,* Paris, 1938.
Sources inédites de l'histoire du Maroc, yay. Philippe de Cossé-Brissac, 2. dizi: Dynastie filalienne, Archives et Bibliothèques de France, c. V. Paris, 1953.
Souza (A.S. de), *Historia de Portugal,* Barcelone, 1929.
Soveral (Visconde de), *Apontamentos sobre relacoes politicas e commerciaes do Portugal com a Republica di Veneza,* Lizbon, 1893.
Spenlé (Jean-Edouard), *La pensée allemande de Luther à monétaires en France, 1493-1680,* Paris, 1956.
Ayrıca bkz. Romano (Ruggiero), Spooner (Frank C.), Tucci (Ugo).
Sprenger (Aloys), *Die Post- und Reiserouten des Orients,* Leipzig, 1864.
Staden (H. von), *Aufzeihnungen über den Moskauer Staat,* yay. F. Epstein, Hambourg, 1930.
Stählin (Karl), *Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart,* Stuttgart, Berlin ve Leipzig, 1923-1939, 5. cilt.
Stasiak (Stefan), *Les Indes portugaises à la fin du XVI^e siècle d'après la Raletion du voyage fait à Goa en 1546 par Christophe Pawlovski, gentilhomme polonais,* Lwow, 1926-1928, 3 fas.
Stefani (Fr.), *Parere intorno al trattato fra Venezia e Spagna sul traffico del pepe e delle spezierie dell'Indie Orientali, di A. Bragadino e J. Foscarini,* ed. per nozze Correr-Fornasari, Venedik, 1870.
Stella (C. de), *Poste per diverse parti del mondo,* Lyon, 1572.
Stendhal, *Promenades dans Rome,* Paris, 1858, 2 cilt.
L'abbesse de Castro, Paris, 1931.
Sternbeck (Alfred), *Histoire des flibustiers et des boucaniers,* Paris, 1931.
Stochove (Chevalier Vincent), *Voyage du Levant,* Brüksel, 1650.
Stone (Lawrence), *An Elizabethan: Sir Horatio Palavicino,* Oxford, 1956.
Storia di Milano, yay. la Fondazione Treccani degli Alfieri: *L'età della Riforma cattolica, 1554-1630,* Milano, 1957.
Strachey (Lytton), *Elizabeth and Essex,* 2. yay., Londra, 1940.
Stubenrauch (Wolfrang), *Kulturgeopraphie des Deli-Orman,* Stuttgart, 1933.
Suárez (Diego), *Historia del maestre último que fue de Montesa...,* Madrid, 1889.
Sully (Maximilien de Béthune, duc de), *Mémoires,* yeni yay. Paris, 1822, 6 cilt.
Susta (Josef), *Die römische Curie und das Konzil von Trient unter Pius IV.,* Viyana, 1904-1914, 4 cilt.
Szekfü (J.), *Etat et Nation,* Paris, 1945.
Taine (Hyppolite-A.), *Voyage aux Pyrénées,* 2. yay., Paris, 15858.
La philosophie de l'art, 20. yay., Paris, 1926.
Tamaro (Attilio), *L'adriatico, golfo d'Italia,* Milano, 1915.
Tassini (Giuseppe), *Curiosità veneziane,* Venedik, 1887.
Tavernier (Jean-Baptiste), *Les six voyages qu'il a faits en Turquie, en Perse et aux Indes,* Paris, 1681.
Tawney (R.H.) ve Power (E.), *Tudor Economic Documents,* Londra, 1924, 3 cilt.

Telbis (Hans), *Zur Geopraphie des Getreidebaues in Nordtirol,* Innsbruck, 1948.
Tenenti (A.), *Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise, 1592-1609,* Paris, 1959.
Cristoforo Da Canal. La Marine vénitienne avant Lépante, Paris, 1962.
Termier (P.), *A la gloire de la Terre,* Paris, 1922.
Terreros (M.R. de), bkz. Guiso (G.M. de).
Teulet (J.-B.-T.-Alexandre), éd. des *Relations politiques de la France et de l'Espagne avec l'Ecosse au XVI^e siècle (1551-1588),* yeni yay., Paris, 1862, 5 cilt.
Tevins (J.), *Commentarius de rebus in India apud Dium gestis anno MDXLVI,* Coimbre, 1548.
Tharaud (Jérôme et Jean), *La bataille à Scutari,* 24. yay., Paris, 1927.
Marrakech ou les seigneurs de l'Atlas, Paris, 1929.
Theissen (J.S.), bkz. Gachard (L.-P.).
Thénaud (J.), *Le voyage d'outremer,* Paris, 1884.
Thomazi (Cdt A.-A.), *Histoire de la navigation,* Paris, 1941.
Thumery (Jean de), bkz. Laffleur de Kermaingant (P.).
Tiepolo (Lorenzo), *Relazione del console Lorenzo Tiepolo (1560),* yay. Cicogna, Venedik, 1857.
Tocco (Vittorio di), bkz. Di Tocco (Vittorio).
Tollenare (L.-F.), *Essai sur les entraves que le commerce éprouve en Europe,* Paris, 1820.
Tomić (S.N.), *Naselje u Mletackoj dolmaciji,* Niş, 1915.
Tommaseo (Nicolò), *Relations des ambassadeurs vénitiens sur les affaires de France au XVI^e siècle,* Paris, 1838, 2 cilt.
Tongas (G.), *Les relations de la France avec l'Empire ottoman durant la première moitié du XVII^e siècle et l'ambassade à Constantinople de Philippe de Harlay, comte de Césy, 1619-1640,* Toulouse, 1942.
Törne (P.O. von), *Don Juan d'autriche et les projets de conquête de l'Angleterre, étude historique sur dix années du XVI^e siècle (1568-1578),* Helsingfors, 1915-12928, 2 cilt.
Torres (A.), bkz. Dragonetti de Torres.
Tott (Baron François de), *Mémoires sur les Turcs et les Tartares,* Amsterdam, 1784, 4 cilt.
Tournon (cardinal François de), *Correspondance....,* yay. Michel François, Paris, 1946.
Toynbee (A.), *L'Histoire, un essai d'interpétation;* c. I'den C. VI'ya kısaltan D.C. Somervell, *A Study of History,* ing. çev. Paris, 1951.
Trasselli (Carmelo), bkz. Della Rovere (Antonio).
Trevelyan (George Macaulay), *History of England,* yeni yay., Londra, 1946.
Tridon (M.), *Simon Renard ses ambassades, ses négociations, sa lutte avec le cardinal Granvelle,* Besançon, 1882.
Truc (Gonzague), *Léon X en son siècle,* Paris, 1941.
Tucci (Ugo), bkz. Romano (Ruggiero), Spooner (Frank) ve Tucci (Ugo).
Tudela (Benjamin), bkz. Benjamin de Tudela.
Turba (Gustav), *Venetianische Depeschen vom Kaiserhof,* Viyana, 1889-1896, 3 cilt. *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen habsburgischen Länden,* Viyana, 1903.
Turquet de Mayerne (Théodore), bkz. Mayerne (Théodore Turquet de).
Tyler (Royalll), *Spain, a Study of Her Life and Art,* Londra, 1909.
Uccelli (Arturo), *Storia della tecniaca del Mediaevo ai nostri giorni,* Milano, 1944.
Ugolini (L.m.), *Malta, origini della civiltà mediterranea,* Roma, 1934.
Uhagon (Francisco K. de), *Relaciones históricas de los siglos, XVI y XVII,* Madrid, 1896.
Ukers (William H.), *All about Coffee,* Nev York, 1922.
Ulloa (Modesto), *La hacienda real de Castilla en el reinado de Felipe. II,* Roma, 1963.
Usher (A.P.), *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe,* c.1 Cambridge, Mass., 1943.
Ustariz (Jerónimo de), *Theorica y practac de comercio y de marina...,* 2. yay. Madrid, 1742.
Vair (Guillaume du), bkz. Du Vair (Guillaume).
Valle de la Cerda (Luis), *Desempeno del patrimonio de su Magestad y de los reynos, sin dano del Rey y vassallos y con descanso y alivio de todos,* Madrid, 1618.
Van der Essen (Léon), bkz. Essen (Léon van der); ayrıca bkz. Frangipani (Ottavio Mirto).
Vander Hammen y León (Lorenzo), *Don Filipe el Prudente, segundo deste nombre, rey de las Espanas,* Madrid, 1625.
Varenius (Bernardus), *Geographia generalis,* Amsterdam, 1664.
Varennes (Claude de), bkz. *Voyage en France...*
Vasconcellos (L. Mendès de), bkz. Mendez de Vasconcelos (L.).
Vaudoncourt (Guill.), bkz. Guillaume de Vaudoncourt (Frédéric).
Vaudoyer (J.L.), *Beautés de la Provence,* 15. yay. Paris, 1926.
Vaumas (G. de), *L'éveil missionnaire de la France d'Henri IV à la fondation du Séminaire des Missions étrangères,* Lyon, 1941.
Vayrac (Jean de), *Etat présent de l'Espagne,* Amsterdam, 1719.
Vázquez de Prada (V.), *Lettres marchandes d'anvers,* Paris, 1960, 4 cilt.

Verlinden (Charles), *L'esclavage dans l'europe médiévale.* I: *Préninsule ibérique, France,* Bruges, 1955.
Vertot (René Aubert de), *Ambassades de MM. de Noailles en Angleterre,* yay. C. Villaret, Leyde ve Paris, 1763.
Vicens Vives (J.), *Historia Social y Economica de Espana,* Barselona, 1957, 3 cilt. *Manual de Historia Económica de Espana,* Barselona, t.y. (1959).
Vidal de La Blache (Paul), *Etats et nations de l'europe,* Paris, 1889.
Tableau de la géographie de la France, 3. yay., Paris, 1908.
Principes de géopraphie humaine. Paris, 1922.
Viet (Jean), *Les méthodes structuralistes dans les sciences sociales,* Paris, 1965.
Vilar (Pierre), *La Catalogne dans l'Espagne moderne,* Paris, 1962, 3 cilt.
Villalón (Christóval de), *Viaje de Turquìa...,* 1555, Madrid-Barselona, 1919, 2 cilt.
Villamil (M.), bkz. Catalina Garcia (Juan) ve Pérez Villamil (Manuel).
Villaret (C.), bkz. Vertot (René Aubert de).
Vital (L.), *Premier voyage de Charles-Quiint en Espagne de 1517 à 1518,* Brüksel 1881.
Vitale (Eligio) ve Brunetti (Mario), *Corrispondenza da Madrid di Leonardo Donà, 1570-1573,* Venedik-Roma, 1963, 2 cilt.
Vitale (Vito), *Breviario della storia di Genova, Cenova, 1955, 2 cilt.*
Vitalis (A.), Correspondance politique de Dominique du Gabre (évêque de Lodève), trésorier des armées à Ferrare (1551-1554), ambassadeur de France à Venise (1555-1557), Paris, 1903.
Vivoli (G.), *Annali di Livorno,* Livorno, 1842-1846, 4 cilt.
Voinovitch (L.), *Depeschen des Francesco Gondola, Gesandten der Republik Ragusa bei Pius V. und Gregor XIII. 1570-1573,* Viyana, 1909.
Histoire de Dalmatie, Paris, 1935, 2 cilt.
Voyage de France, dressé pour l'instruction et commodité tant des François que des étrangers, 4. yay., çev. par Cl. de Varennes, Rouen, 1647.
Warhrmund (L.), *Das Ausschliessungsrecht (jus exclusiva) der katholischen Staaten Osterreich, Frankreich und Spanien bei den Papstwahlen,* Viyana, 1883.
Walcher (Joseph), *Nachrichten von den Eisbergen in Tyrol,* Viyana, 1773.
Walsingham (Francis), *Mémoires et instructions pour les ambassadeurs,* Amsterdam, 1700.
Waltz (Pierre), *La Question d'Orient dans l'antiquité,* Paris, 1943.
Wätjen (Hermann), *Die Niederländer im Mittelmeergebietzur Zeit ihrer höchsten Machtstellung,* Berlin, 1909.
Weber (Erich), *Beiträge zum Problem des Wirtschaftsverfalls,* Viyana, 1934.
Wee (Herman van der), *The Growth of the Antwerp Market and the european Economy, fourteenth-sixteenth centuries,* Louvain, 1963, 3 col.
Weiller (Jean), *Problèmes d'économie internationale,* Paris, 1946-1950, 2 cilt.
L'économie internationele depuis 1950, du plan Marshall aux grandes négociations commerciales entre pays inégalement développés, Paris, 1965.
Weiss (Charles), *LEspagne depuis le règne de Philippe II jusqu'à l'avènement des Bourbons,* Paris, 1844, 2 cilt. Ayrıca bkz. Granvelle (cardinal de).
Werth (Emil), *Grabstock, Hacke und Pflug,* Ludwigsburg, 1954.
Weulersse (Jacques), *Paysans de Syrie et du Proche-Orient,* Paris, 1946.
Wiet (G.), bkz. İbn Iyâs.
Wilczek (Eduard Graf), *Das Mittelmeer, seine Stellung in der Weltgeschichte und seine historische Rolle im Seewesen,* Viyana, 1895.
Wilhelmy (Herbert), *Hochbulgarien,* Kiel, 1935-1936, 2 cilt.
Wilkinson (Maurice), *The Last Phase of the League in Provence, 1588-1598,* Londra, 1909.
Williamson (James A.), *Maritime Enterprise, 1485-1588,* Oxford, 1913.
Wood (Alfred C.), *A History of the Levant Company,* Londra, 1935.
Wright (I.A.), *Documents concerning English Voyages to the Spanish Main, 1569-1580,* Londra, 1932.
Wyrobisz (Andrzej), *Budownictwo Murowane w Malopolsce w XIV^e et XVI^e wieku (fra. özet), Krakow, 1963.*
Yver (G.), *Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIII^e et au XIV^e siècle,* Paris, 1903. Ayrıca bkz. Gsell (S.), Marçais (G.), Yver (G.).
Zanelli (A.), *Delle condizioni interne di Brescia dal 1642 al 1644 e del moto della borghesia contro la nobiltà nel 1644,* Brescia, 1898.
Zanetti (Armando), *L'ennemi,* Cenevre, 1939.
Zanetti (Dante), *Problemi alimentari di una economica preindustriale,* Pavia, 1964.
Zarco Cuevas (père J.), *Historia de varios sucesos y de las cosas,* Madrid, yay. 1922.
Relacionas de pueblos de la diócesis de Cuenca, hechas por orden de Felipe, II, Cuenca, 1925, 2 cilt.
Zeller (Berthold), *Henri IV et Marie de Médicis,* Paris, 2. yay., 1877.
Zeller (Gaston), *La réunion de Metz à la France, 1552-1648,* Paris-Strasbourg, 1927, 2 cilt.
Le siège de Metz par Charles-Quint, oct.-déc. 1552, Nancy, 1943.
Les Institutions de la France au XVI^e siècle, Paris, 1948.

La vie économique de.l'europe au XVI^e siècle (Sorbonne, dersi), Paris, 1953.
Zierer (Otto), *Bilder aus der Geschichte des Bauerntums und der Landwirtschaft*, Munich, 1594-1956, 4 cilt.
Zinkeisen (J.W.). *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, Gotha, 1840-1863, 7 cilt.
Zweig (Stefan), *Les heures étoilées de l'hummanité*, trad. franç. d'A. Hella, Paris, 1939.
Bütünüyle kullanmaya zamanımın olmadığı yeni kitaplar arasında zikre değer olanlar:
Aymard (Maurice), *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVI^e siècle*, Paris, 1966.
Gestrin (Ferdo), *Trgovina slovenskega Zaledja s Drimorskimi Mesti od 13. do Konga 16. stoletja*, Ljubljana, 1965
Manolescu (Radu), *Comertul Tării Romînești și Moldevei eu Brasovul (secolele XIV-XVI)*, Bükreş, 1965.
Randa (Alexander), *Pro República Christiana, Munich, 1964.*
Rougé (Jean), Recherches sur l'organisation du commerce en Méditerranée sous l'empire romain, Pari, 1966.
Randa (Alexander), *Pro República Christiana*, Munich, 1964.
Rougé (Jean) *Recherches sur l'organisation du commerce en Méditerranée sous l'empire romain*, Paris, 1966.
XVI. ilâ XVIII. yüzyıllar arasında Sicilya'ya dair ·elan ve gelişimini izlediğim Maurice Aymard'ın araştırmaları, Bianchini'nin rakamlarını, özelliklede I. cilt'teki krokide yer alanlarını haklı olarak eleştirmektedir. Bunlar, araştırmacıların sonradan hesaba katmaları gereken ayrıntı değişiklikleridir.

DİZİN

(I. ve II. Ciltler)

Dizin Yücel DAĞLI tarafından hazırlanmıştır.

Aaron, II/372
abanoz, I/379
Abbas, II/351
Abbasi halifesi, II/8
Abbondanza, I/219
Abdü'l-Malik, şerif, II/355
Abdallar tarikatı, II/4
Abdon, Aziz, I/97
Abdülmümin, II/85
Abravaneller, II/111
Abruzzeler, I/11, 12, 13, 37, 42, 226, 253, 283, 384, 390, 401, 403, II/39, 58, 60, 66, 228, 260, 320
Acapulco, I/143, 255
acarateo, I/301
accomandite, I/228
Ache, I/90
Acnona Tepesi, II/287
Acomato, hadım, II/333
Acqs piskoposu, II/298
Acqua ora vita, ora morte, I/25
Acquaviva, Anna, Conversano dükünün kızkardeşi, II/57
Adalar, I/87
Adalar Denizi, I/58, 59, 63
adalar şekeri, I/141
Adalı korsanlar, II/272
Adam de Craponne, I/29
Adana, I/108
Adda, I/30, 32, 185
Aden, I/370, 373, II/3, 111, 352
Adige, I/27, 36, 130, 181, 185, 210, 218, 287
Adige vadisi, I/132
Adorno, Gian, Cenevizli, II/123
Adorno, Philippe, I/327
Adriyatik, I/20, 21, 22, 55, 59, 63, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 88, 96, 126, 150, 159, 160, 185, 188, 203, 205, 220, 244, 251, 283, 292, 389, 401, 409, 419, II/5, 67, 69, 82, 151, 156, 157, 258, 260, 261, 266, 291, 300, 301, 303, 313, 318, 341, 368, 370
Adulia, I/386
Aecer, I/107
Aemilius, I/159
Afarache, I/160
Affaitati imparatorlukları, I/298
Affaitatiler, I/133, 384, II/26
Africanoslar, I/153
Afrika, I/38, 46, 49, 58, 59, 64, 65, 66, 67, 77, 87, 88, 92, 98, 102, 103, 111, 116, 139, 142, 143, 149, 150, 151, 154, 162, 167, 174, 175, 262, 315, 316, 320, 335, 390, 411, 413, II/7, 10, 16, 21, 62, 84, 85, 94, 103, 106, 118, 120, 128, 136, 140, 143, 145, 146, 176, 185, 192, 245
Afrika altını, I/317
Afrika Berberileri, I/8
Afrika buğdayı, I/388
Afrika çölleri, I/249
Afrika devletleri, II/103, 294
Afrika göçebeleri, II/59
Afrika kabileleri, II/76
Afrika kaleleri, II/141
Afrika korsanları, II/234, 243, 244
Afrika Latincesi, II/85
Afrika Mozabileri, II/105
Afrika presidioları, I/86, II/62
Afrika Sahilleri, I/22, II/152
Afrika sığınakları, II/233
Afrika Türkleri, II/367
Afrika, kuzey, I/1, 8, 13, 47, 52, 57, 61, 65, 66, 77, 78, 87, 90, 96, 98, 99, 103, 110, 113, 147, 156, 161, 187, 205, 228, 242, 265, 268, 269, 280, 314, 315, 319, 390, 406, 411, 413, 417, 424, II/9, 10, 70, 73, 82, 84, 85, 105, 106, 112, 114, 120, 129
Afrika, küçük, I/19, 262
Afrikalı Leon, II/114
Afrikalı Moriscolar, Kuzey, II/282
Agadir, I/67
Agde, II/148
agi, I/213
agio, I/207
Aglabiler, I/64
Agnadel, I/74, II/169
Agnadel kasırgası, I/262
Agnedel günü, I/16
Agordo, I/288
Agostina Arrigo, I/174
Agostino Barbarigo, II/301
Agostino Costa, I/289
Agostino Senestraro, I/334
Agria piskoposu, II/269
Agrigente, I/163
agro romano, I/37
Aguila markisi, II/325
Aguilar, I/346
Aguilon, II/305, 306
ağaççıl kültürler, I/153
Ağrıboz, I/63, 251, 261, 399, II/320, 364

Ağrıboz boğazı, II/248
Ağustos fuarı, I/256
Ahbolu, I/72, 160, II/133
Ahırlar Nazırı, II/185, 186, 199, 200, 202
Ahırlar Nazırı, Guyenne, II/193
Ahırlar Nazırı, Kastilya, I/239
Ahırlar Nazırı, Montmorency, II/183, 184
Ahiler tarikatı, II/4
Ahmed Paşa, II/300, 342, 350
Ahmed, Sultan, II/50
Ahmet Çavuş, Türk elçisi, I/422
aide, I/294
Aiguesmortes, I/26, 130, 163, 197
Air Tuaregleri, I/106
Aix, I/136, 225, II/377
Aix Başpiskoposu, II/380
Aix du Haitze, I/176
Aix parlementosu, I/47, II/376, 378
Aix-en-Provence, I/136, 308
Aix-la-Chapelle, II/11
Ajaccio, I/221, 257, II/239
Ak ipek, I/229
akçam, I/83
akçe, I/203, 348, 358, 364, 365, 372, 387, 394, 399
Akdeniz, I/, II/, Hemen her sayfada geçmektedir.
Akebe, I/107
Akitanya, I/149
Akitanya havzası, I/149
al modo la Mesta, I/47
Alarabes, I/111
Alaska buzulları, I/179
Alassandro Bon, I/36
Alba, I/60
Alba dükü, I/119, 186, 252, 324, 325, 326, 328, 331, 338, 420, II/12, 14, 23, 42, 78, 128, 129, 137, 195, 198, 199, 200, 204, 226, 227, 229, 240, 242, 253, 254, 258, 264, 265, 266, 267, 270, 271, 272, 273, 274, 276, 287, 297, 298, 304, 305, 306, 308, 309
Alba kontu, II/41
Albaicin, II/92, 95, 97, 276
Alban, I/25
Alban Bey, Padişahın tercümanı, II/269
Albaqui, II/281
Albarricin partido'su, I/267
Albert dükü, II/184
Albi kontu, II/39, 46
Albissola, I/280, II/158
Alburque dükü, II/297
alcabala maravedis, I/257
Alcabalas, I/277, 294, 295, 360
Alcala de Henares, I/339, II/17
Alcala dükü, I/186, 329, 354, II/42, 64, 214, 219, 222, 226, 229, 232, 237, 299
Alcandetta ailesi, II/145
Alcantra Köprüsü, II/358
Alcaudete kontu, II/235
alcuzcuzu (kuskus), I/108
Alçak Ülkeler, I/16, 118, 135, 136, 144, 151, 152, 164, 182, 188, 201, 240, 245, 252, 255, 284, 293, 298, 321, 323, 324, 325, 326, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 343, 352, 359, 360, 361, 363, 367, 372, 375, 420, 427, 432, 433, II/3, 10, 11, 12, 13, 14, 38
Aldo de Maddalena, II/166
Aldobrandini, II/294, 385
Alemtejo, I/268, 284, 395
Alençon dükü, I/252, I/327
Alessandria, I/354
Alessandria kardinali, Ghislieri, II/256, 257
Alessandrino, II/257, 261, 266, 294
Alessandro, I/418
Alessio, II/82, 153
Aleudiat, II/139
Alexandre de Laborde, I/155
Alexandre Farnese, II/207, 316, 383
Alexio Bertholoti, II/69
Alfamen, II/100
Alfonso I., Aragon kralı, I/42
Alfonso Piccolomini, Montemarciano dükü, II/68
Alfonso, Yüce, I/20
Algarves, II/221
Alghero, I/68, 89
Algrave, I/65, 268, II/157
alguazil, I/166, II/62
Ali Beyin filosu, I/381
Ali Paşa, II/231, 314, 334
Ali Paşa, Tepedelenli, I/11
Ali Potruk Bey, Arşipel muhafızı, II/259
Ali, Zafername'nin yazarı, II/347
Alicante, I/20, 46, 56, 87, 89, 117, 185, 195, 389, 396, 411, 412, 419, 421, II/149, 192, 304
Alicante kalesi, II/139
Alicante limanı, I/202
Alife prensi, I/231
Aljaferia, II/211
Alkazar, II/99, 331
Alkazar Kebir, II/131, 354, 355, 356
alli passchi della montagna, I/44
Almaden madenleri, II/26
Almajarifazgo de Indias, I/193, 194
Almajarifazgo Mayor, I/194
Alman, I/19, 134, 135, 139, 155, 163, 187, 190, 195, 205, 208, 211, 284, 346, 367, 375, 378, 414, 432
Almanarabaları, I/130
Alman askerleri, I/222, II/192, 238, 239, 260, 376, 391
Alman bilginleri, II/121
Alman bölünmeleri, II/193
Alman Diet'i, II/262
Alman dili, II/109
Alman dünyası, II/184
Alman gemisi, II/196
Alman göçebe, I/115
Almangöçmenleri, I/175
Alman gümüş madenleri, I/320
Alman hacılar, I/170, 415
Almanhanları, I/131
Alman iç savaşı, II/188
Alman imparatorluğu, II/11
Alman karayolları, I/128
Alman kentleri, II/185
Alman kıstağı, I/117, 126, 127, 128, 190
Alman köylüleri, II/60

Almanmadenleri, I/317
Almanmalları, I/427
Alman matbaacıları, II/108
Alman müttefikler, II/188
Alman ongari, I/364
Alman paralı askerleri, I/7
Alman paralı süvarileri, II/262, 376
Alman pazarları, I/135
Alman piyadesi, II/225
Alman Prensleri, II/187, 188, 193
Alman savaşı, II/169, 188, 189
Alman seyyahları, I/131
Alman süvarileri, I/324, II/274
Alman tarihçileri, II/11, 120, 174
Alman tüccarları, I/131, 132, 135, 259, 382
Alman uygarlığı, I/132
Alman Yahudileri, II/106, 109, 113, 333
Alman-lar, II/26, 51, 75, 76, 78, 79, 106, 108, 113, 128, 134, 135, 180, 181, 187, 188, 189, 217, 223, 259, 260, 288, 299, 319, 321, 322, 326, 357, 362, 372, 398
Almanca, II/108
Almanya, I/10, 17, 47, 118, 119, 123, 125, 131, 132, 133, 134, 135, 152, 156, 182, 186, 188, 190, 207, 208, 211, 215, 234, 253, 254, 259, 260, 263, 280, 289, 319, 323, 324, 330, 331, 335, 337, 343, 352, 366, 367, 378, 422, 434, II/3, 11, 12, 33, 35, 78
Almanya, Güney, II/103
Almanya, Yukarı, II/121
Almedia, II/276
Almeria, I/65, 87, 89, 412, II/97, 150
Almirante de Castilla, II/42
Almojarifazgo Mayor, I/193
Almonezil, II/93
Alonsa de Herrera, I/187
Alonso, II/195, 235
Alonso de Contreras, I/226, II/69, 150, 156, 389
Alonso de la Cueva, II/226
Alonso de Peralta, II/195
Alonso de Pimentel, I/385
Alonso Vazquez, I/151
Aloysius Gritti, II/6
Alp buzulları, I/31
Alp engeli, I/129
Alp gölleri, I/30
Alp kıvrımları, I/5
Alp tepeleri, I/130
Alp trafiği, I/130
Alp yolları, I/128, 129, 131, 137, 191
Alp-dışı ovaları, I/5
Alp-içi ovaları, I/5
Alpaşırı, I/128
Alphonse de Ferrare, II/256
Alphonse de Ruble, II/202
Alphonso de Carreto, II/40
Alpler, I/3, 4, 6, 7, 10, 12, 15, 17, 21, 23, 29, 30, 31, 44, 54, 71, 95, 98, 119, 127, 130, 131, 133, 136, 149, 173, 174, 175, 184, 208, 244, 284, 304, 312, 339, II/69, 78, 80, 85, 134, 169, 189, 199, 297, 362, 371, 377, 382
Alpujarra, II/94, 96, 97, 98, 278, 281, 282
Altana saeti, I/373
Altes, II/196, 197
altılık sikkeler, I/332
altın, I/16, 17, 80, 106, 112, 114, 134, 141, 197, 232, 247, 254, 255, 256, 258, 263, 280, 307, 308, 311, 312, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 324, 326, 327, 328, 332, 333, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 344, 351, 352, 357, 363, 364, 365, 368, 371, 381
Altın efsane, II/102
altın enflasyonu, I/319
altın escudo, I/361
altın hesap defteri, I/357
altın ihracatı, I/349
altın kentler, I/214
altın kervanları, I/111
altın konjoktürü, I/319
altın külçe, I/341
altın madenleri, I/89, 175, 351
altın mark, I/366
altın paralar, I/249
altın rezervleri, I/357
altın sevkiyatı, I/324
altın sikke, I/317, 321, 328, 329, 335, 338, 384
altın ticareti, II/7
altın tozu, I/64
altın yolu, I/112
altissimi, I/388
Altland, I/19
Altomante, I/83
altra sponda, I/22, 76, 188
Altucaria, II/309
Alumbrados, II/117
Alumiere, I/301
alüvyonlar, I/31
Alvaro de Bazan, II/211, 238, 243, 247, 248, 249, 252, 299
Alvaro de Madrigal, Sardinya kral naibi, II/229
Alvaro de Sande, II/223, 227, 228, 232, 250, 269
Alvise Bembo, Müfettiş, I/27
Alvise Foscarini, I/418
Amalfi, I/82
Amalfi plajları, I/217
Amantea, I/82
Amarna, I/168
Amasya, I/4, II/350
amber, I/124, 371, 427
Amboise, II/205
Ambrogio Spinola, Cenevizli, I/345
Ambroise Pare, II/69
Ambrosio de Salazar, II/125
Ambrosio Negron, I/162
Ambrosio Spinola, I/331, 337, 344
Americo Castro, II/58, 118
Amerika, I/17, 26, 27, 33, 38, 66, 91, 92, 103, 114, 123, 132, 141, 143, 158, 182, 187, 193, 197, 222, 228, 229, 250, 254, 263, 270, 280, 285, 290, 303, 314, 317, 320, 322, 328, 334, 335, 337, 342, 343, 349, 350, 351, 352, 362, 363, 365, 379, 387, 396, 4
Amerika, Güney, II/52
Amerikan altını, I/314, 316, 319, 328, 331, 353
Amerikan filoları, II/264

Amerikan gümüşü, I/296, 314, 322, 328, 331, 334, 360, 384, 431, II/12, 13, 123, 215, 357, 368
Amerikan hazineleri, I/321, 328, 337, 350
Amerikan kentleri, I/182
Amerikan madenleri, I/303, 324, 383
Amerina, via, I/19
Amiens, I/153, 371, II/382, 383, 384
Ammirato, II/2
Ampaza, II/352
Ampurdan, I/34
Amsterdam, I/17, 122, 136, 137, 212, 265, 284, 298, 336, 342, 430, 432, 434, II/35, 105, 110, 113, 115, 116, 117, 119, 384
Amsterdam Bankası, I/134
anabatist, II/265
Anadolu, I/16, 19, 25, 47, 48, 52, 59, 78, 98, 104, 109, 154, 182, 184, 243, 349, II/4, 47, 48, 67, 133, 252, 286, 348, 350, 373
Anadolu bozkırları, I/49
Anadolu dağları, I/4
Anajuez, II/299
Anchioli sarayı, II/27
Ancona, I/20, 71, 74, 77, 159, 185, 188, 208, 224, 253, 254, 313, 373, II/53, 55, 111, 115, 116, 148, 289
Ancona tepesi, II/139
Ancorazzo, I/192, 205
Andaluçya, I/30, 34, 38, 39, 46, 53, 65, 66, 80, 82, 87, 95, 110, 144, 153, 154, 155, 157, 166, 187, 200, 216, 218, 223, 268, 269, 284, 285, 297, 321, 336, 395, 396, II/26, 40, 65, 83, 92, 93, 98, 99, 101, 104, 157, 221, 233, 270, 271, 272, 277, 299, 355
Andaluçya buğdayı, I/411
Andaluçya göçmenleri, II/159
Andaluçya limanları, I/196, II/298
Andaluçya şarapları, I/166
Anderes, I/378
Anders, I/133
Andradeler, I/434
Andrado, Gil, II/299
Andre, E. Sayous, I/336
Andrea Dandolo, Venedik balyozu, I/394
Andrea di Sergo, I/329
Andrea Doria, Bk. Doria, Gian Andrea
Andrea Karakandella, Rum tüccar, I/124
Andres Ruiz, İspanyol tüccarı, I/327
Andria, I/19
Angelo Ferro Çetesi, II/67
Angers Tiers Etats, II/55
Anghiari Savaşı tablosu, II/121
Anicen Regime dönemi, II/57
Anjou dükü, I/126, 422, II/285, 297, 307, 317, 319, 321, 341
Anjoulular, I/64
Ankara, I/25, 52, 184, II/373
Ankara keçileri, I/52
Annales E.S.C., I/264, 274
Anne de Montmorency, II/182, 187
Annona, erzak emini, I/231
Annoniler, I/133
anoekoumenos, I/106
Antakya, II/84
Antalya, I/41
Anti-Lübnan, I/103
Antibes, I/203, 205, II/377
Antik, II/102, 106
Antik Nil taşkınları, I/174
Antik Yunanlılar, I/151
Antikite, I/390, 402, II/397
Antil denizi, II/151
Antiller, I/142, 143, 362
antilop, I/106
Antivari, I/21
Antoine de Heredia, peder, I/9
Anton Fugger, I/345
Anton Welser, Augsburglu, I/367
Antone (Southampton), I/418
Antonelli, Giovanni Battista, II/141
Antonie de Bourbon, Krallık Genel Naibi, II/241, 242
Antonio, I/381
Antonio Cornevi, I/263
Antonio de Guevara, hümanist, I/153, 239
Antonio de Guevara, Mondonedo piskoposu, II/125
Antonio de Toledo, II/226
Antonio de Villau, II/334
Antonio di Veglia, I/203
Antonio Domiguez Ortiz, yazar, II/37
Antonio Fernandez Carvaja, tüccar, II/115
Antonio Graciano, I/374
Antonio Gutierrez, I/434
Antonio Herrera, I/353
Antonio Parapagno, I/328
Antonio Pinto, Portekiz elçisi, I/375
Antonio Priuli, I/399
Antonio Serra, I/313
Anvers, I/56, 92, 117, 124, 126, 127, 130, 133, 136, 137, 144, 145, 190, 213, 224, 228, 239, 240, 243, 248, 253, 262, 265, 317, 321, 323, 325, 326, 328, 329, 331, 332, 335, 336, 338, 340, 367, 368, 372, 373, 374, 378, 384, 395, 405, 411, 412, 413, 416, 4
Anvers altın yolu, I/335
Anvers belgeleri, I/321
Anvers Borsası, I/322
Anvers firması, I/134
Anvers istasyonu, II/255
Anvers limanı, I/324
Anvers piyasası, I/324
Apennin dağları, II/194
Apennin-ler, I/4, 11, 12, 19, 21, 30, 31, 37, 54, 70, 95, 103, 150, 184, 185, 210
apium, I/90
appalto, I/375
Appenzel, II/383
Apuane Alpleri, I/175
Apuleius, I/99
Apulia, I/19, 42, 47, 70, 74, 165, 166, 186, 215, 219, 220, 231, 263, 286, 300, 384, 387, 388, 390, 393, 401, II/67, 110, 111, 137, 139, 150, 248, 252, 258, 268, 295, 301, 320, 387
Apulia buğdayı, I/220, 411
Apulia ticareti, I/203
Aquila, I/12, 14, 17, 131, 226, 253, II/60

Aquila darphanesi, I/253
Aquileria, I/28
Arabistan, I/48, 104, 106, 109, 149, 267, 371, 373, II/76, 84
Arabistan Çölleri, I/48
Arabistan, Güney, II/353
Aragon, I/8, 40, 47, 64, 68, 85, 97, 165, 193, 223, 226, 256, 258, 259, 281, 287, 314, 321, 359, II/1, 9, 10, 39, 40, 59, 62, 64, 91, 92, 93, 98, 100, 105, 140, 211, 359, 377
Aragon bozkırı, I/267
Aragon buğdayı, I/185, 259, 390
Aragon cordelates, I/258
Aragon kardinali, I/152
Aragon kral naibi, II/211
Aragon kralı, Juan II., I/42, 226
Aragon Moriscoları, II/278
Aragon senyörleri, I/354, II/42
Aragon stepleri, I/6
Aragon tacı, II/1, 23, 91, 232
Aragon, yukarı, I/259
Aragonlu Juan, II/16
araki hurması, I/222
Aranda dükü, II/93
Aranda kontu, II/93
Aranjuez, II/254
Aranjuez koruluğu, I/268
Araon, I/30
Arap aracıları, I/368
Arap Asya'sı, II/120
Arap bilimi, II/108
Arap denizciler, I/116
Arap dünyası, II/268
Arap eserleri, II/102
Arap istilaları, I/48, 110
Arap parası, I/364
Arap rakkamı, II/84
Arap uygarlığı, II/77
Arap ülkeleri, II/275
Arap-lar, I/5, 30, 38, 48, 49, 52, 65, 67, 78, 96, 99, 106, 108, 165, 390, 417, 430, II/59, 65, 75, 76, 77, 82, 84, 102, 186, 279, 324
Arapça, I/107, II/74, 83, 92, 97, 99, 101, 108, 185
Aras, II/348
aratores, I/154
Arava, II/262
Arbanassi, II/90
arbitristas, I/374
Arcas dükü, II/281
Archivio di Stato, I/248, 300, 356
Arcipelago, I/59
Arcos dükü, II/41
Ardeche, I/15, 150, 176
Ardinghelli, II/207
Ardres, II/175
Arenys de Mar, I/84
Arenys de Mount, I/84
Arezzo, I/185
argan yağı, I/33
argine, I/35
argo romano, I/37
Argos ovası, I/27
Argosiller, I/58
Arhangelsk, I/120
Ariano tepesi, I/185
arina, I/107
Aristofanes, I/158
aristokrasi, I/46
Aristotelesçi, II/80
Arithmealı Joseph, II/102
Arjantin, I/92, 390
Arles, I/40, 47, 138, 176, 210, II/240, 376
Arles konsülleri, I/220
Arles ovası, I/35
Armada, I/81, 84, 145, 277, 396, 411, II/43, 74
Armada, Yenilmez, I/145, 201, 325, 378, 431
Armanteros, I/432
Armorik, I/149
Arnavut korsanlığı, II/151
Arnavut köyleri, I/11
Arnavut Memi, II/155
Arnavut senyörleri, II/48
Arnavut-lar, I/14, 16, 41, 75, 159, 160, 223, II/4, 50, 64, 77, 133, 162, 333, 337, 370
Arnavutluk, I/7, 8, 11, 19, 20, 21, 27, 70, 71, 74, 77, 88, 220, 269, 401, II/5, 23, 50, 51, 64, 82, 133, 134, 136, 151, 220, 260, 268, 291, 300, 318, 389, 390, 392
Arnavutluk dağları, I/211
Arno, I/159, 185, 389
Aromaniler, II/87
arpa, I/12, 39, 106, 109, 156, 158, 305, 348, 354, 384, 388, 389, 393, 396, 409
Arras piskoposu, II/183, 206, 214
arrieros, I/20, 141, 300
arroba, I/349
Arsenal kasaları, I/302
arsenik, I/373
Arslan Bey, Budin Paşası, II/261
Arşidük Albert, II/381, 384, 385
Arşidük Ferdinand, II/391
arşidükler, II/65
Arşipel, I/58, 59, 63, 64, 71, 77, 88, 93, 94, 150, 156, 205, 248 II/81, 133, 153, 154, 155, 156, 232, 291, 301, 314, 319, 359, 387
Arşipel istilacıları, II/156
Arşipel muhafızı, Ali Potruk Bey, II/259
Arşipel muhafızları, II/365
artçı, I/300
arte, I/289
Arte de Navegar, I/362
Arte della Lana dükkanları, I/228
Arte della Seta fakirleri, I/262
Arteaga, enkizitör, II/211
Arti, I/214, 290
arti di navigare, I/55
Arto körfezi, I/52
Artois sınırı, I/361
arzenti, I/255
Arzila, II/355
Ascanio de la Corna, II/250, 258
Ascoli, I/14
Asculi, I/186
asentistas, I/297, 298, 341, 344

asienta, II/115
asiento, I/134, 329, 331, 344, 345
asientos, I/324, 335, 336, 339
asilbent, I/380
Askenaziler, II/106
askerler, I/6, 14, 125, 126, 131, 197, 232
Aslan Yürekli Richard, I/4
Asola, I/208
Assi krallığı, I/372
assy, I/373
Asti, I/127
Astililer, I/210
Astorga, I/300
Astorga markisi, II/44
Astrakan, I/63, 119, II/75, 274, 347
Astrakan Tatarları, I/119
Asturias, I/14, 397, II/93
Asturias Leon krallığı, I/18
Asturias limanları, I/200
Asurlular, II/6
Asya, I/8, 16, 18, 49, 52, 59, 78, 98, 104, 149, 181, 182, 221, 229, 254, 265, 269, 368, 375, 390, II/18, 21, 86, 87, 90, 105, 106, 146, 169, 274, 346, 347, 348, 368, 373
Asya devesi, I/48, 52, 104
Asya göçebeliği, II/90
Asya karabiberi, I/297
Asya savaşları, II/15
Asya sözleşmesi, I/377, 378
Asya Türkiye'si, I/217
Aşağı Adige, I/36
Aşağı Arno, I/185
Aşağı Emilia, I/96
Aşağı Languedoc, I/96, 176
Aşağı Mısır, I/104
Aşağı Rhone, I/38
Aşağı Rhone vadisi, I/96, 140
Aşağı Suriye, I/37
Aşağı Tibet, I/185
Aşağı Tunus, I/37
Aşağı Volga havzası, I/116
Aşağı-Rhône bölgesi, II/64
Aşem, I/383
Athos Tepesi, II/76
Atina, I/63, 160, II/5, 121
Atina fiefi, I/60
Atlantik, I/58, 59, 64, 65, 66, 68, 80, 82, 86, 91, 101, 102, 104, 105, 107, 116, 126, 132, 137, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 178, 185, 195, 199, 202, 205, 216, 249, 251, 254, 262, 279, 282, 299, 315, 316, 317, 320, 321, 325, 331, 343, 360, 363, 36
Atlantik adaları, I/411
Atlantik Fas'ı, II/143
Atlantik Moritanyası, II/84
Atlantik rüzgarları, I/6
Atlantik Sahrası, I/1, 103
Atlantik savaşları, I/383
Atlantik sorunu, II/359
Atlantik şekeri, I/284
Atlantik ticareti, I/342
Atlantik yolları, II/118
Atlas, I/98, 185, 206
Atlas Dağları, I/4, 21, 25
Atlas güneyleri, I/104
Atlas Okyanusu, I/104, 116, 142, 147, 149, 174, 198, 323, II/376
Atlas senyörleri, I/11
Atşuk, II/347
Audencia, II/96
Audisio, II/397
Audisio, Gabriel, I/237, II/77, 397
Augsburg, I/125, 132, 135, 142, 243, 321, II/13, 16, 179, 182, 183, 185, 190, 193, 198, 264
Augsburg barışı, I/132, II/113, 196, 217
Augsburg Interim, II/181
Augsburg kararnamesi, II/183
Augsburg piskoposu, II/181
Augsburglu Anton Welser, I/367
Augusta, II/136, 137, 228
Augustin Cazalla, II/208
Augustin Da Ponte, Venedikli tüccar, I/381
Augustin Spinola, I/326
Augustinus tarikatı, I/380
Augustinus, Aziz, I/99
Aunon markisi, I/229
Aurelia de Santa Cruz, II/337, 338, 339
Aurelia, via, I/19
Aures, I/8, 48
Auribeau, I/29
Aurilio Bruti, II/338
Auvergne, I/14, 15, 89, 138, 281, II/110, 186
Auxerre, I/136
Aversa, I/30
Aversa fuarı, I/256
Avica, I/143
Avignon, I/39, 138, 167, 176, 253, II/123
Avignon Papaları, I/248
Avila, I/271, II/98
Avissi, I/248
Aviz hanedanı, I/395
Avlona, I/77, 393, 434, II/113, 150, 223, 300, 320, 338, 388
Avlonya, I/73, 74, 184, 224, II/134
Avrupa, I/2, 10, 17, 18, 19, 20, 33, 46, 59, 66, 80, 92, 98, 102, 105, 116, 117, 118, 119, 126, 127, 132, 133, 141, 142, 144, 145, 150, 153, 169, 175, 178, 179, 182, 187, 210, 212, 213, 215, 217, 218, 219, 222, 228, 230, 232, 234, 241, 250, 253, 258, 260
Avrupa kıstakları, I/141, 143, 197
Avrupa savaşları, II/274
Avrupa siyaseti, II/2
Avrupa sözleşmesi, I/377, 378
Avrupa Türkiye'si, I/265
Avrupa yolları, I/191
Avrupa, Batı, II/3, 78
Avrupa, Doğu, II/385
Avrupa, Kuzey, II/58, 120, 217, 272
Avrupa, Orta, II/121, 182
Avusturya, I/74, 79, 108, 164, 187, 189, 240, 318, 327, 364, 407, II/10, 76, 98, 121, 128, 134, 182, 197, 218, 264, 268, 303
Avusturya Alpleri, II/78
Avusturya hanedanı, I/324, II/191, 295
Avusturya konsolosu, Goedel, I/251

Avusturyalı Don Juan, II/19, 278, 280
Avvisi, II/71
avviso, II/60
Ayas Paşa, Rumeli'de, II/49
Aydınlatma çağı, I/342
Ayn Beyda, II/83
Ayni Ali Efendi, Defter-i Hakani emini, II/50
Aytono kontu, II/46
Azak kalesi, II/274
Azerbaycan, II/352
Aziz Abdon, I/97
Aziz Augustinus, I/99, II/85
Aziz Carlo Borromeo Oblati, II/123
Aziz Filippo de Neri Dualıanesi, II/123
Aziz Jean de la Croix, I/9
Aziz Louis, I/108, II/110
Aziz Senne, I/97
Azize Teresa, I/9
Azor adaları, I/91, 145, 203, II/359
Azor antisiklonu, I/149
Azorlar, I/58, 101, 142, 381, 395
Azov, I/261
Azzo Vesconte, II/54
B. C. Scramelli heyeti, I/136
Ba Hassun, isyancı, II/191, 195
Baasch, I/200
Bab el-Mendeb, II/353
Bab-Azun, I/206
Bab-el Ued, I/206
Babalılar tarikatı, II/4
Babil, I/107
Babilliler, II/6
Baccio Martelli, II/154
Badajoz, I/257, II/210, II/70, 210, 358
Baehrel, Rene, I/23, 222
Baehrel, Rene, II/166, 167, 398
Baeza, II/276
Bagliascol, II/74
bağ, I/21, 22, 24, 29, 37, 38, 39, 42, 84, 93, 151, 153, 157, 166, 386, 395, 397, 409
bağ bozumu, I/130, 165, 166
bağ kuşları (ortolan), I/90
Bağdat, I/106, 107, 112, 167, 210, 377, 379, 380, II/84, 351
baharat, I/57, 59, 74, 111, 112, 114, 120, 121, 124, 130, 131, 134, 137, 138, 141, 144, 149, 198, 228, 253, 256, 261, 262, 296, 297, 312, 368, 369, 370, 371, 373, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 383, 414, 415, 424, 427, 434, II/7, 91, 111, 113, 153, 2
Bahreyn adası, I/373
Baiae, I/26, 27
Baies limanı, I/70
Baja Ganje=Ganû Balkanski, II/87
Baker, Peter, I/421
bakır, I/46, 114, 131, 134, 144, 211, 284, 288, 311, 313, 315, 319, 337, 353, 364, 371, 379, 421, 431
bakır çubuklar, I/253
bakır eşya, I/134, 144
bakır paralar, I/366
bakır sikke, I/137, 365
bakır tabakalar, I/253
bakır tel, I/427
Bakirenin Nazil Oluşu, Correggio'nun tablosu, II/121
Bakş, II/347
Baku, II/351
Balagne, II/241
balancelle, I/66, 87
balanero, I/87
balaneros, I/82
Bald, I/263
Baldinucci, G., II/58
Balear, I/56, 65, 68, 77, 78, 85, 86, 89, 90, 91, 411, II/10, 142, 157, 201, 233, 346
Balear adaları, I/242, 413
Balear takımadası, I/88
Balkan bölgeleri, I/259
Balkan dağları, I/7, 49, 158
Balkan karayolları, I/191
Balkan kıtası, I/7, 21
Balkan pazarları, I/259
Balkan sıradağları, II/87
Balkan yarımadası, I/1, 96, 98, 121, 188, II/4
Balkan-lar, I/6, 11, 13, 25, 34, 47, 52, 59, 70, 76, 77, 88, 92, 98, 99, 116, 120, 121, 124, 151, 153, 159, 176, 187, 188, 190, 211, 256, 263, 266, 269, 270, 328, 349, II/4, 5, 8, 18, 23, 47, 48, 49, 82, 86, 87, 90, 112, 120, 129, 132, 133, 134, 146, 286
Bâlleli Thomas Platter, I/288
balmumu, I/39, 120, 151, 189, 349
Baltasar Lomellini, I/326, 328
Baltasar Moucheron, I/427
Baltasar Suarez, I/173, 254, 334, 434, II/54, 125
Baltlıasar Peruzzi, Sienalı, II/122
Baltık, I/101, 118, 121, 122, 126, 132, 143, 148, 178, 200, 259, 260, 303, 395, 405, II/77, 151
Baltık bölgesi, I/119
Baltık Denizi, I/117, 367
Baltık ticareti, I/296
Bambuk altını, I/317
Bammicheli, Veronalı mimar, II/122
Bampiero Corso, II/238
Ban Gottordo, I/167
Ban Thomas Eröddy, II/369
Banchieri antichi, I/356
Banchieri di conto, I/340
Banco della Piazza di Rialto, I/357
Banco di Rialto, I/294
Banco di S. Ambrogio, I/357
Banco Giro, I/357
Bandello, I/10, 14, 15, 33, 93, 97, 155, 167, 221, 224, 268, II/7, 54, 83, 132, 203
Bandello hikâyeleri, I/159
Bandinelli Sauli, II/225
banditi, II/64
bandoleros, II/64
bandoulier, II/65
Banduf, Antoine, II/148
Banhomme, Jacques, II/87
Banian, I/18
banka, I/80, 212, 294
barajlar, I/25
Barava, II/352
Barbaros akınları, I/163

Barbaros-lar, I/64, 74, 78, 87, 159, 205, 411, II/97, 140, 147, 148, 151, 152, 156, 159, 175, 177, 178, 190, 220, 280, 289, 328, 363
Barbaroslu korsanlar, II/151, 152, 192
Barbary Legend, Godfrey Fisher'in kitabı, II/148
Barbarya inciri, II/76
barcaruol, I/223
Bardenas Reales, I/40
Bardiler, I/405
Bardo Corsi, I/385
Bareli, II/333
Bareli, Giovanni, II/332
Bares limanı, I/70
Bari, I/19, 263, 283, 411, II/137, 156
Bari dükü, II/46
Bari limanları, I/70
Barjols, I/29
Barkan, Ömer Lütfü, I/266, 348, 400
Barlaam, II/102
Barletta, I/19, 185, 187, II/136, 137
Barloventa, I/362
Barnner geçidi, I/103
Barok, I/98, 140, 141, 208, II/72, 78, 120, 121, 122, 124, 126, 170
Baron de Garde, II/306
Baron de Tott, I/11, 52, 53, 116, 166, 167, II/7
Baron, tekne adı, I/412
barque, I/198
Barrameda, I/66
Barres, I/33
Barros, I/58
Barselona, I/15, 20, 30, 68, 85, 86, 87, 89, 117, 162, 165, 172, 182, 183, 184, 185, 214, 220, 226, 241, 243, 245, 252, 253, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 343, 389, 396, 410, 411, 414, II/1, 46, 52, 64, 77, 142, 187, 192, 211, 234, 236, 244, 246, 247, 25
Barselona enkizisyonu, II/20, 93
Barselona sanatı, II/76
Barselona tersanesi, II/244
Bartaccio, II/79
Bartelomeo Corsini, I/385
Barthelemy, II/174
Barthelemy Joly, I/154, 281
Bartholomeo Soma, I/263
Bartolome de Medina, I/320
Bartolomea d'Aquino, II/57
Bartolomeo Viatis, Bergamolu, I/133, 135
Bartolomeo, Umbriali, II/79
barut, I/94, 144, 203, 233, 421
Basat, II/372
Basca Sesia, I/32
Basilicata, I/283
Bask bölgesi, I/285
Bask ülkesi, I/10, 117
Basklar, I/84, 410
Basra, I/373, 380, II/352
Basra kervanları, I/417
Bastelicalı, I/257
Bastia, II/191, 202, 240
Bastia Harekatı, II/194
Bastide, François, II/399
Bastides, I/225
Bastion de France, I/95, II/239
Bataillon, Marcel, yazar, II/12, 78, 208
Batavya, II/95
Batı Afrika, I/321
Batı Anadolu, I/49
Batı Avrupa, I/19, 259, 400
Batı denizi, I/59
Batı Fransa, I/368
Batı Hind, I/199
Batı Türk edebiyatı, II/4
Battista Montorio, I/289
Battista Serra, I/345
Battista Spinola, I/339
Battisto Lomellini, I/327
Bauchrasse, I/115
Baudaert, Nicholas, I/433
Bauer, Clemens, II/29, 122
Bauer, Walter, I/152
Baulant, Micheline, I/350
Bavyera, I/132, 174, 218, 401, 402
Bayard Barletta, I/365
Bayard, esir, I/118, 268
Bayeux, I/152
Bayeux Katadrali, II/76
Bayezid II. imareti, I/348
Bayezid, Şehzade, II/219, 220, 228, 231
Bayonne, I/136, 137, 397, II/110, 124, 247, 253, 254
Bazilika, II/122
Bearn, I/259, 281
Bearn Pireneleri, II/78
Bearnlı, II/380, 383, 384
Beaucaire, I/136, 138, 176
Beaurevoir, II/200
Bechers, Ch., II/51
Bedagones, II/75
bedesten, I/207, 232
bedevi, I/49, 107, 110, 111, 115
Beglioniler, II/65
Beira, I/268
Beja Ovası, II/280
Bektaşi tarikatları, II/4
Belgrad, I/162, 211, 259, 400, II/5, 6, 8, 11, 48, 82, 169, 262, 371
Belgrad kuşatması, I/162
Bellay, II/203
Bellievre, II/385
Beloch, Julius, I/273, 272, 276
Belon du Mans, I/4, 55, 56, 59, 108, 114, 155, 164, 166, 241, 364, 370, II/6, 107, 108, 113, 134, 150
Belon, Le Mans'lı, I/24
Beltrami, Daniele, I/208, 279
Benavides, II/342
Bencil, II/229
Benedetto Croce, II/400
Benedetto, Dominken rahibi, I/10
Benediktin, I/31
beneficium, I/400
Benevento, I/185, 186, II/57, 65
Benevento Cellini, I/355
Bengal, I/114

Benino de Chioggia, II/287
Bennasar, B., I/277
Beno Gozzodini, I/31
Benteniz, II/282
Bentin, Ludwig, I/427
Bentivogliolar, II/65
Benvento, II/65
Benvenuto Cellini, I/37, II/69
Berber Afika, I/78
Berber atları, I/154
Berber Atlasları, I/8
Berber kıyıları, I/56
Berber korsanlar, II/157, 158
Berber koyunu, I/52
Berber köleler, I/92
Berber limanları, II/148
Berber ülkeleri, I/11, 56, 93, 98, 99, 223
Berber-ler, II/149, 154, 159, 195, 220, 222, 237, 281, 311, 321, 364
Berberistan, I/13, 64, 91, 138, 197, 202, 205, 315, 319, 411, 413, II/96, 101, 139, 143, 150, 154, 158, 160, 162, 184, 186, 224, 225, 277, 279, 282, 364, 366, 367, 387, 392
Berberistan kadırgaları, I/198, 316
Bergamasco, I/15
Bergamo, I/15, 17, 127, 130, 135, 226, 256, 297
Bergamo ovası, I/266
Bergamo yünlüleri, I/379
Bergier, François Jean, I/133
Bergo Yangını, II/120
Berkovitza, II/48
Bermejo, II/242
Bernaldez, II/107
Bernandino de Feltre, II/123
Bernandino de Mendoza, Napoli kral Naibinin oğlu, Paris elçisi, II/40, 44
Bernard de Laval, Senet senyörü, I/29
Bernard de Nogaret de Lavalette, II/377
Bernard Müller, Dilingenli, I/131
Bernard, Etienne, II/380
Bernardino, I/240, 422
Bernardino de Mendoza, İspanyol elçisi, I/354
Bernardino Manrique de Lara, II/44
Bernardo Nagero, I/263
Bernardo Navagero, Venedik elçisi, II/206
Bernia Sieraları, I/7
Bernon, Galeazzo, I/388
Berre, II/376
Berrois, II/187
Berry, I/138
Berry dükü, I/91
Bertin, Jacques, I/102, 163
Bertolomeo Castello, I/133
bertoni, I/195, 206
Berzighelliler, I/405
Besançon, I/339, 404, II/27
Besançon fuarları, I/145, 213, 255, 331, 338
Beserabya tatarı, I/116
Beşiktaş, I/232
Betik Cordillera, I/38
Betik Roma, I/38
Betika, I/78
Betika köprüsü, İspanya-Fas arasında, I/4
Beyaz Aslan hanı, I/131
beyaz balmumu, I/229
Beyaz Burun, I/315
beyaz carisee, I/421
beyaz gümüş para, I/353
beyaz maden, I/103, 141, 253, 262, 337, 338, 363, 366, 396, 432, II/30
beyaz ringa, I/421
beyaz villalar, I/21
beylerbeyi, II/22, 23
Beyrut, I/41, 82, 171, 197, 414, II/83
Beyrut kalyeleri, I/202
bezestan, I/206
Bezzazistan, I/207
Biachinelliler, I/405
Biachraliler, I/405
Bialograd, I/121
Bialto limanı, I/208
Bianchini, I/392, II/39, 46
Biancini, tarihçi, I/386
biasmarla, I/189
Biberach, II/93
bifferies, I/295
Biguglia, bataklıkları, I/25
Bilbao, I/20, 46, 208, 332, 396
billon, I/312
Binbir Gece Masalları, I/106
Binet, R. P., I/195
Biot, I/29
bira imalathaneleri, I/117
Biraga, I/32
Birka, I/111
Birleşik Eyaletler, I/145, II/385, 393
Bisca, I/322
Biscaye, I/87, 198, 201, 349, 396, 410, II/17, 62, 93, 99, 243, 307
Biscaye demiri, I/202
Biscaye limanları, I/204
Biscaye nave, I/411
Biscaye teknesi, II/157
Biscaye zabra, I/325, 331, II/272, 273
Biscayeliler, I/82, 257, 410, 411, 418
Bisceglie, II/137
Biskay, I/14, 66
Biskra, I/19
Bitonto, I/19
Bizans, I/11, 38, 63, 67, 76, 78, 95, 96, 312, II/4, 50, 51, 86, 87
Bizans İmparatorluğu, I/228, II/1, 6, 15, 17
Bizans tarihi, I/7
Bizerte, I/77, 79, II/150, 178, 288, 310, 313, 320, 322, 323, 324, 328
Blas Francisco Conich, II/74
Blearlar, II/157
Bled es Sudan, kara Afrika, I/111, II/120
Bloch, Marc, I/11, 259, 397
Bloch-Wartburg, I/53
Blois, I/243, II/305
Boccaccio, I/158, 268, II/147
Bocognanolu, I/257
Bocskai, II/373

Bodenham, Roger, I/415
Bodin, Jean, yazar, II/30
Bogdiana, I/189
Bognacavallo, I/403
Boğaziçi, I/124, 232
Boğazlar, I/234, II/4, 90, 248
Boğdan, I/21, 39, 60, 123, 390, 424, II/23, 26, 27, 70, 134, 372
Boğdan voyvodalıkları, I/16
Bohemya, I/119, 132, 134, 229, 260, 296, II/108, 121, 130, 182, 218
Bohemya Kralı, II/182, 196
Boisseron baronu, II/55
Boistaillé, II/231
Bolgara, I/32
Bologna, I/19, 55, 76, 125, 158, 184, 208, 228, 277, 278, 279, II/28, 48, 120, 200, 257, 399
Bologna sucuğu, I/155
Bolognalı Pellegrini, mimar, II/122
Bolognalı tüccar, I/124
Bologno Floransa yolu, I/184
Bolzana fuarı, I/256
Bolzano, I/127, II/130
bombasin, I/134
Bon, II/143
Bon Burnu, II/143
Bonaparte, II/7
bondo, I/219
Bone, I/206, 314, II/142, 177, 236, 280, 367
Bone burnu, I/164
Bone kıyıları, II/178
Bone sahili, I/160
Bonifaca, II/191
Bonifacio, II/192
Borc-el Bandrik, II/186
borda, I/173
Bordeaux, I/240, 363, 416, II/110, 297, 307, 382
Borghese, kardinal, II/43
Borgheseler, I/37
Borgo, II/249, 252
Borremeo kontları, II/55
Borromeo, II/236
borsa, I/140, 250
Bosco, Alessandria yakınlarında, II/257
Bosio, II/186
Bosna, I/153, 189, 211, II/5, 59, 263
Boşnak, II/50, 284
Botero, I/212
Botero, Giovanni, II/2, 146
botte, I/196, 198, 203, 418
Boue, I/210
Bouget gölü, I/130
Bougie, I/19, 65, 83, II/85, 114, 142, 195, 220, 325, 367
Boulogne, II/180, 181
Boulogne kalesi, II/184
Bourbonnais, II/378
Bourgars, Jacques, Fransız, II/135
Brabant, I/290
Brabant dükü, II/182
Bradi, I/17
Bragadino, I/376
Braganza düşesi, II/356
Brandenburg Magrafı, II/267
Brantome, I/140, II/125, 251, 261
Brasov, I/132
Bratianu, G. I., II/84
Bratli, Danimarkalı tarihçi, II/207, 208
Braudel Pera, I/63
Braudel, F., I/167, 170, 347
Bremen, I/126, 132, II/184
Brenner, I/131, 186, 218, II/189
Brenner arabaları, I/210
Brenner geçidi, I/130
Brenta, I/34
Brenta kıyıları, I/225
Brenta vadisi, I/127
Brentanolar, I/17
Brenzio, I/17
Brescia, I/28, 127, 167, 215, 226, 256, 266, 290, 291, 292
Brescia Alpleri, I/10
Brescia bölgesi, I/304
Brescia oratorları, I/28, 29
Breslau, I/122, 125, 133
Bresse, II/384
Bretonlar, I/166
Breves, I/24
Brezilya, I/56, 92, 123, 141, 142, 143, 200, 206, 224, 228, 257, 296, 319, 321, 366, 413, 434, II/33, 68, 106, 120, 359
Briare, I/136
Briatico, kont, II/66
Briello ayaklanması, II/273
brigantin, I/5, 66
Brinckmann, E. E., II/120
Brindisi, I/70, II/136, 137, 261
Briscon Kalesi, II/375
Brissac, II/187, 194, 202
Bristol, I/414, 426
Britanya adaları, I/324, 406
Britanya İmparatorluğu, II/133
British Museum, II/337
brokar, I/132
Broletto, I/215
Broncz, I/138
Brontome, II/125
Bronz çağı, I/18
Bronzino, II/53
brouilly du Nord, I/151
Brötanya, I/137, 138, 166, 259, II/19, 148, 187, 307, 359, 374, 381, 382
Brötanya buğdayı, I/405
Brötanya kayıkları, I/395
Brötanya tekneleri, I/396
Bröton, I/38, 82, 196, 396, 412, 418
Bruca, I/391
Brucker Libell, II/135
Bruges, I/117, 144, 190, 194, 197, 199, 253, 322
brughiere, I/32
Brugnon, I/111
Brulez, I/190
Bruno, Giordano, II/79
Brustrasse, I/115

Brüksel, I/157, 240, 241, II/128, 139, 178, 182, 196, 197, 199, 206, 215, 221, 222, 265, 272, 306, 381
Bucer, II/188
Buda, II/6, 21
Buda Yahudileri, II/108
Budapeşte, I/243
Budin, II/262, 371
buğday, I/7, 12, 13, 16, 23, 25, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 42, 57, 59, 60, 64, 65, 69, 74, 90, 93, 106, 109, 111, 114, 117, 121, 122, 123, 137, 138, 144, 145, 149, 151, 152, 156, 157, 158, 162, 165, 169, 178, 179, 186, 201, 202, 203, 215, 218
buğday ambarı, I/20, 259
buğday dairesi, I/219, 220
buğday fiçıları, I/173
buğday kaçakçılığı, I/382
buğday kıtlığı, I/397
buğday ovası, I/19
buğday tarlaları, I/29
buhur, I/371
Bulgar artçıları, II/5
Bulgar cemaati, II/87
Bulgar kenti, Kostar, II/48
Bulgar köylüsü, II/87
Bulgar senyörleri, II/87
Bulgaristan, I/7, 13, 34, 182, 211, 241, II/5, 68, 87, 90
Bulgaristan ovaları, I/393
Bulgarlar, II/4, 84, 87, 90, 91
Buonacorsiler, I/405
buonavolia, I/81
Buonvisiler, I/339, 405
Burckhardt, Jacob, I/112, II/120, 124
Burgeois, Emile, II/384
Burgonya, I/68, 136, 137, 138, 220, II/37, 41, 55, 181, 187, 206, 265, 381, 382
Burgonyalı Chartreuse de Dijon, II/183
Burgos, I/20, 46, 165, 208, 216, 230, 239, 243, 260, 271, 297, 332, 395, 397, II/43, 52
Burgos konsolosluğu, I/143, 332
Burgos konsüllüğü, II/71
Burgos tüccarları, I/396
Burgos yolu, II/64
Burgoslu İspanyol tüccarları, I/326
Burgoslu Malvendalar, I/229, 327, II/26, 52
burjua, I/167, 224, 302, 403, II/381
burjuazi, II/51, 52, 53, 56
Bursa, I/4, 189, 348, II/9, 47, 373
Bursa ovası, I/24, 186
Busbec, I/5, 25, 52, 154, 155, 182, 259, 268, 269, II/6, 76, 104, 135, 262
Busch-Zantner'in kitabı, I/400
Busquet, Raoul, II/379
Buzarea, I/22
büyücüler, I/10
Büyük Abbas, II/347
Büyük Ahırlar Nazırı, II/42
Büyük Alp yolları, I/129
Büyük Bayonne, II/253
Büyük Okyanus, I/142, II/272
Bvsclıia, II/229
C. Lane, Frederick, II/132
Ca Balastreo, I/222
Ca Foscari deposu, I/222
cabras, II/69
Cabrera, I/84
Cabrils, I/84
Cadiz, I/66, 78, 86, 145, 166, 193, 198, 200, 204, 251, 360, 406, 410, 415, 418, 420, 421, 434, II/142, 221, 238
Cadiz baskını, I/145
Cadiz Giles, I/413
Cadiz koyu, I/200
Cadiz körfezi, I/433
Cadiz limanı, I/335, II/355
Cadoreli, I/223
Caesar, I/99, II/323, 359
Cafer Catania, II/222
Cafer Paşa, I/365, II/351, 367
cafle, I/107
Cagliari, I/89, 205, 257
Cağaloğlu, I/333
cahizes, I/396
Caille, Rene, I/111
Calabria, I/287, II/6, 23, 58, 64, 65, 66, 67, 103, 109, 151, 157, 186, 201, 226, 280, 301, 388, 389
Calabria ayaklanması, II/59
Calabria dağları, Napoli'de, II/58
Calabrialı (Uluç Ali), II/288
Calabrialı fuorisciti'ler, II/65
Calais, I/117, 195, 242, 243, II/193, 382, 385
Calatrava, II/45
Caldates, I/84
Caldeiralar, I/378, II/112
Calderon, I/97
Calencia, I/109, II/70
Calle Mayor, II/19
Callot, II/63
Caltaro, II/335
Calvi, I/17, II/191, 192
Calvi kuşatması, II/194
Calvin, I/239, II/78
Calvinciler, II/264, 267
Calvo, Alexandre, I/327
Calvo, Jacopo, II/156
Camara, I/47
Camarassa, I/30
Camaret, I/138
Camargue, I/37, 176
cambio, I/329, 331, 342
cambios, I/229, 328
Cambresis, II/169, 213, 217, 243
Cambresis barışı, II/202, 205, 212, 218, 238, 241
Cambridge Economic History, I/347
cami, I/116, 232
camis ramaders'i, I/47
Camoenler, I/97
Camoens, II/317
campa, I/36
Campagna, I/21, 34, 37, 266
Campagna felice'si, I/30
Campana, II/222
Campanella, II/59

campi, I/36
campo, I/35
Campo dei Fiori, II/79
canadas, I/44, 45
Canadas, Felipe, II/156
Canae, Fabio, I/259
Canale Grande (Venedik'te), I/131
Canaye, I/384
Canfranc, I/321
Canfrane yolu, I/259
Cannes, II/377
Canta, II/141
Cantabria, I/300, II/92, 272
Cantabria bölgeleri, II/243
Cantabria kıyıları, II/42, 307
Cantal, I/14
cantara, I/69, 196
Cantarane, I/34
Cap Santa Maria, II/139
Capitanata, I/283
Capitanata eyaleti, II/260
Capitona, I/215
Capo delle Colonne, II/320
Capocorsini, I/94
Capocorsino, I/223
Capodistria podecsta'sı, II/112
Capoliveri, II/191
Capponiler, I/212, 405
Capri, II/158
caprier, I/107
Capua, I/28, 148
Capucin Charitable, I/222
carabinieriler, I/11
Caraffa, II/198, 199
Caraffa, Carlo, II/198
Caraffa, kardinal, II/257
caraque, I/81, 199, 200
caratti del mare, I/229
caravaccia nera, I/125
caravelle, I/196, 198, 199
caravelle grosse, I/411
Carbeliler, I/58
Carcassonne, II/251
Carces kontu, II/378
Carces, A. de, II/239
Carchapini, II/144
Carcossonne, II/375
Careme, I/81
caresti, I/157
carestia, I/156
Caribrod, II/90
caricatori, I/90, 385
Carillo de Quesada, II/237
carisee, I/253, 287, 292, 296, 313, 371, 411, 413, 420
Carlo Doria, I/162
Carlo Grimaldi, Monako senyörü, I/386
Carlo Lucio, Peder, II/33
Carlo, M. Cipolla, I/354
Carlos de Aragona, II/248
Carlos I., II/10
Carlos V., I/68, 79, 91, 97, 127, 143, 162, 187, 198, 250, 262, 282, 289, 321, 323, 324, 328, 337, 338, 350, 359, 362, 365, 375, 410, 413, 418, II/3, 6, 10, 12, 13, 14, 17, 26, 39, 42, 46, 54, 69, 93, 105, 109, 114, 127, 134, 140, 143, 175, 176, 178, 179
Carmel rahipleri, I/9
Carmenes, II/95
Carniola, II/146
Carniole, I/21, 75
carniole sınırı, II/369
Carnota Bey, II/332
Carolus, I/364
Carpentras, I/136
carra, I/196
Carrachiolo, II/123
Carrande, I/272
Carrare, I/215
Carrera de Indias, I/144, 199
carretoni, I/130
carri, I/42
Carsan, M., II/55
Cartagena, I/67, 166
Cartagena limanı, I/203
cartas de salud, I/222
Carthagena, I/163, 216, 241, 247, 301, 329, 362, 374, 389, 412, 413, 421, II/62, 139, 142, 144, 192, 236, 237, 240, 248, 249, 270, 299
Carvello, I/30
Casa de İndia, I/377
Casa de la Contratacion, I/38
Casa di San Giorgio, I/357
Casa Medici, II/68
Casal, II/194
Casaulx, II/381
Cascais, II/358
Çasibile, II/248
Casina, II/133
Casino, I/37
Cassalmaggiore, I/260
Cassia, via, I/19
Cassis, I/85
Cassiterides, I/143
Castelfranco Venedik Signoria'sı, II/112
Casteline, Giovanni, İtalyan, II/388
Castellammare, I/391, II/137
Castelle, J. B. Gonzaga della, II/279
Castelli, I/226
Castelli Romani, I/21
Castello, I/208, 354, II/115
Castellon, II/69
Castellon markisi, II/69
Castelnuovo, II/133, 220, 259, 260, 286, 287, 392
Castiglione della Pescara, II/191
Castillo Pintado, Alvaro, I/274, 323
Castro, I/388, II/79, 136
Castro kalesi, II/320
Cataluna, II/221
Catania, I/273, 391, 409, II/136, 137, 155, 332
Catania ovaları, I/30
Catanzaro piskoposu, I/40
Cateau, II/169, 219
Cateau-Cambrésis, I/56, 97, II/146, 203, 213, 243

Cateau-Cambrésis antlaşması, II/169, 217
Cateau-Cambrésis barışı, I/131, 164, 400, II/57, 202, 205, 212, 218, 238, 241, 385
Catherina de Revoglara, II/59
Catherine, II/253, 285, 376
Catherine Boulogne, II/272
Catherine de Branganza, II/356
Catherine de Medicis, I/121, II/19, 38, 231, 240, 241, 242, 244, 253, 254, 286, 305, 306, 308, 309, 319, 335
Cattara ağzı, II/259
Cattaro, I/27, 82, 184, 188, 251, 289, II/133, 260, 287, 317
cavali sikkeleri, I/253
Cavaliert di San Pietro, II/29
cavallo, I/89
cavaluzzi sikkeleri, I/253
Cavendish, I/200, II/57
Cavour, I/32
Caxine, I/66
Cayto Ramazan, II/280
Cebel Drüz, I/52
Cebel Tafrent, II/83
Cebelitarık, I/3, 4, 58, 59, 65, 66, 67, 69, 77, 84, 111, 117, 144, 145, 146, 149, 163, 199, 282, 299, 398, 406, 411, 412, 418, 430, 433, II/74, 147, 151, 160, 175, 190, 221, 233, 238, 239
Cebelitarık Boğazı, II/132, 157, 158, 237
Ceceli, I/161
Cecennes, I/13
Cecil, II/57, 272
Ced el-kebir, II/83
Ced Şerif, II/83
cedola, alındı belgesi, I/392
Cefalu, II/137
Celbe, I/256
Cellano kontu, II/46
Celle, II/158
Cellini, I/355
Cemile, I/8
Ceneviz, I/60, 63, 67, 68, 82, 94, 95, 121, 145, 161, 196, 202, 211, 229, 231, 260, 286, 296, 297, 327, 335, 341, 342, 414, II/74, 77, 143, 158, 162, 192, 194, 212, 236, 239, 244, 259
Ceneviz ajanları, II/276
Ceneviz arşivleri, I/298
Ceneviz belgesi, I/425
Ceneviz caraqueları, I/197
Ceneviz fuarları, I/339
Ceneviz gemisi, I/418
Ceneviz kadırgaları, I/144, II/178, 243
Ceneviz kapitalizmi, I/432
Ceneviz kayığı, I/220
Ceneviz kolonisi, I/228
Ceneviz konsolosu, II/224
Ceneviz konsolosu, Lazaro Spinola, I/325
Ceneviz nave, I/70
Ceneviz rivierası, I/82, 84
Ceneviz teknesi, I/196
Cenevizli bankacılar, I/265, 336
Cenevizli bankerler, I/297, 324, 336, II/262
Cenevizli kreditörler, I/327
Cenevizli maliyeciler, I/297
Cenevizli mercancılar, II/366
Cenevizli sigortacılar, I/419
Cenevizli tüccarlar, I/258, 260, 317, 321, 330, 331, 338, II/163, 239
Cenevizli-ler, I/46, 86, 134, 144, 145, 192, 193, 205, 206, 228, 229, 254, 261, 314, 328, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 346, 387, 393, 396, 401, 415, 421, 425, 432, II/26, 53, 77, 98, 115, 117, 119, 155, 168, 189, 191, 192, 202, 222, 233
Cenevre, I/127, 129, 131, 137, 142, 213, 255, 285, 301, II/79, 113, 209
Cenevre gölü, I/130, II/374
Cenis, I/129
Cenova, I/15, 16, 17, 21, 28, 56, 57, 67, 68, 69, 76, 77, 83, 85, 86, 87, 89, 94, 126, 130, 131, 133, 136, 138, 139, 144, 161, 163, 165, 168, 173, 182, 184, 185, 193, 195, 197, 202, 203, 207, 208, 210, 211, 213, 214, 219, 221, 222, 226, 227, 228, 229, 24
Cenova abbandanza, I/406
Cenova Cumhuriyeti, II/207, 218, 244, 245, 276
Cenova elçisi, II/327
Cenova körfezi, II/201
Cenova limanı, II/243
Cenova sahilleri, II/39
Cenova Signoria'sı, I/81, II/226, 238, 307
Cenova-Anvers altın yolu, I/335
Cequie, I/30
Cerbe, I/64, 77, 79, 92, 93, 96, 206, 237, II/103, 140, 177, 178, 185, 220, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 235, 245, 246, 320, 325, 326
Cerbe bozgunu, II/228
Cerbe kalesi, II/226, 243
Cerbe olayı, II/226
Cerbe seferi, II/152, 221
Cerdagne, II/375
Cerigo, I/333, II/155, 251, 313, 314, 315
Cerigotta, II/155
Cernomen, II/5
Cervantes, I/14, 17, 20, 87, 166, 178, 181, 186, 227, 267, 365, II/27, 61, 77, 124, 125, 147, 236, 316
Cesare Guistiniano, I/161
Cesare Rizzo, II/156
Cesi, II/294
Cesur Mihail, II/372, 373
Cetatea, I/60
Ceuta, I/58, 66, 67, II/143
Cevennes, I/15, 287
Cezayir, I/4, 16, 17, 19, 22, 23, 24, 25, 39, 41, 59, 64, 65, 66, 67, 74, 77, 78, 81, 83, 85, 87, 88, 89, 91, 94, 109, 111, 112, 113, 114, 148, 149, 150, 160, 162, 165, 182, 187, 196, 198, 204, 206, 207, 210, 223, 227, 242, 263, 268, 280, 301, 314, 315
Cezayir akçesi, I/365
Cezayir dayılığı, II/35, 279
Cezayir donanması, II/235
Cezayir filosu, II/237
Cezayir göçmenleri, II/140
Cezayir kadırgası, I/242
Cezayir kalyotaları, II/144, 194

Cezayir korsanları, I/87, 163, 268, 299, 382, 406, 424, II/104, 139, 152, 160, 190, 233, 234, 390
Cezayir Korsikalıları, I/94
Cezayir kralı, I/13, II/185, 307
Cezayir piyasası, I/365
Cezayir sahili, I/22
Cezayir seferi, I/196, II/176, 303, 386
Cezayir teknesi, I/332
Cezayir Türkleri, I/22
Cezayir zindanları, I/87
Cezayirliler, II/74, 132, 157, 160, 192, 195, 221, 227, 235, 240, 270, 279, 303, 307
Ceziretü'l-Magrip, I/95
chabatz, II/262
Chabert, Alexandre, I/351
Chalon, I/136
Chalon-sur-Saone, I/255
Chambery, I/136, 339, II/383
Chambord antlaşması, II/188
Champagne, I/136
Champagne fuarları, I/127, 140, 144, 213, 255, II/114
Chamson, André, II/397
Chancellor, I/120, 416
Chang Hai, I/320
Channel, I/65
Chantonnay, elçi, I/239, 247, 413, II/135, 258, 270, 292
Chaouia, II/83
Charles, II/2
Charles Borromeo, II/256
Charles d'Anjou, Provence kontu, II/382
Charles de Casaulx, II/379
Charles de Gand, II/10, 11
Charles de Lorraine, II/371
Charles Emmanuel, II/377, 383
Charles Gonzague, Nevers dükü, II/33
Charles IX., I/121, 239, 248, 349, II/209, 262, 277, 297, 298, 307, 308, 318, 322, 356
Charles Quint, II/10
Charles Teligny IX., II/296
Charles VIII., I/26, 230, 261, 273, II/2, 46, 75, 128, 169
Charriere, II/336, 343
charrueur, I/154
Chartres, I/247
Chartreuse de Dijon, Burgonyalı, II/183
Chasseur, I/201
Chataigeraie, I/41
Chateaubriand, I/16, 52, 153, 160
Chaul iskelesi, I/380
Chaunu, Pierre, I/143, 194, 196, II/168
Chavigny, Jean Aime, II/33
Cheiri, I/137
Cherea buzulları, I/4
Cherehell, II/142
Cherranola, I/28
Cherso, I/76, 88
cherte, I/156
Chiaravalle, I/31
Chiavenna, I/127, 130
Chien d'or, I/201
Chieri kalesi, II/187
chilo, I/387, 394
Chinchon kontu, II/100
Chioggia, I/34, 151
Chioggia savaşı, I/401
chotoni, I/373
Choumadia, I/21
Chrealı kayakçılar, I/4
Christobal de Salazar, İspanyol elçisi, I/374, 376
Christofarro Allegretti, I/417
Cluistofero Ott, I/334
Christopher Colombus, I/17
Christoval de Moura, II/356, 357
Chtonia, tarih dergisi, II/85
Churriguiıissimo, I/98
Ciambelotti, I/189
Ciaudad, Rodrigo piskoposu, II/17
Cicelli, I/64
Cidde, I/108, 112, 370
Cidde limanı, I/370
cierzo, I/164
Cigala, Cenevizli, II/153, 225
Cigalazade, Kaptan-ı Derya, I/333, II/351, 362, 388, 389, 390, 391, 392
Cihad, II/130, 132, 169
cima de cime, I/384
Cimara, II/260
Cinque, I/72, 194
Cinque Savii, I/86, 135, 189, 213, 337
Ciota, I/314, 315, 411
Ciota valisi, II/19
Cipolla, Carlo M., II/30, 166, 399
Cirini, II/225
Cisneros, Kardinal, I/241
citadini, I/215
Citeaux tarikatı, I/31
Citta Vecchia, II/249
cittadini, I/199
Ciudad Real, I/257
Ciudella, Minorca'nın küçük kenti, II/201
civa, I/427
Civitavecchia, I/69, 87, 94, 138, 412, 413, 418, 420, II/249, 302
Cizvit kilisesi, II/122
Cizvit rahipler, I/257
Cizvitler, II/33, 78, 80, 82, 123, 124, 333, 356
Claire Isabelle Eugenie, II/384
clairet şarabı, I/93
Clamor, I/30
Clanda, II/100
Claude de Villenuve, II/59
Claude du Bourg, Fransız maceraperesti, I/252, II/285, 296, 333, 341
Claudio Sanchez Albernoz, II/118
clearing, I/135
Cleinhauslar, I/133
Clementius VIII. Papa, II/29, 121, 383, 384, 385
Clements, Joseph, I/422
Clifford, I/199
Clodia, via, I/19
Cnadido di Barbari, I/379
Cnsiglio Generale, I/219

Coca, I/260
Cochin, I/252
Codaliya, I/154
Codignac, II/194
Cog Ann, I/414
Coimbra, II/358
Colbert, I/139, 212, II/35
colfo, I/82
Coligny, II/198, 200, 274, 308, 317
Coligny prensi, II/274
collettori, I/357
colli, I/189, 191
Collio de Valnopia, I/304
Collo, I/161, 189
Colomba, I/387
Colombus, I/27, 199, II/9, 144
Colombus, Chirstopher, II/119
Colonna, II/292, 301, 313
Colonna Don Juan, II/317
colonus, I/22
coltura mista, I/20, 21
Come, I/127, 214, 219, 280
Come diyakozluğu engizitörü, II/257
Commanchio, I/80
Commedia dell Arte, II/148
commune, I/225
Communeros, I/218, II/52, 60
communita, I/36
Commynes, I/70, 155
Commynes, VIII. Charles'in elçisi, II/2
Como, I/32
Como gölü, I/17
Comorn, II/135
Comtat-Venaissin, I/15
Comte, II/382
Conca d'oro, I/30
condannati, I/81
Condé, II/266
Condé prensi, II/254, 271, 274
Conegliano, II/112
Coneto, I/388
Conrta Costa, II/352
Consejo de Guerra, I/79
Consorti, I/36
Constantine, I/314, II/83, 280
Constantine tüccarları, II/70
Constantino, II/208
Constantino de Bragança, I/199
Constantino Gentile, II/212
Constantinus, II/28
contadini, I/224
contado, I/15
Contanz gölü, I/130
Contarini, I/188, 189
Contarini, Leonarda, Venedik elçisi, II/233, 262
Contes et Discours d'Eutrapel, Noel de Fail, I/351
conto, I/340
contratacion, I/298, 346
Contratacion memurları, II/211
Conture de Martigues, II/149
Conversano dükü, II/57
conversos, II/117, 118, 208
Copais, I/27
corbazi, II/90
cordelates, I/259
cordeles, I/44
Cordoba, I/66, 216, 271, II/92, 215, 276, 279, 280, 289
Cordona, II/311
Coreysi, Bartolome, II/391
Corie, I/127
Cornaro, Andrea, I/263
Corneila Frangipane, I/223
Cornelius Haga, II/22
Corneto, I/15, 390
Corogne denizleri, I/145
Coron, I/41, II/220
corona, I/319
Corona, Filipo, II/156
Coronestat, I/132
Corpus Christi günü, I/233
Corpus Domini günü, I/256
Corrado del Bscio, I/307
Corrado Vivanti, I/264
Correggio, ressam, II/121
corro, I/186
Corsi, I/385
Corsiniler, II/52
Corso, II/239, 245
Corte, II/191, 238, 241
Corte Chica, II/141
Cortes, I/46, 339, 349, 360, 361, II/42, 56, 143, 157, 211, 215, 272, 279, 356, 358
Corvaja, Giulio Battista, II/156
Corvati, J. B., I/330
Cosenza, I/12
Cosimo de Medici, I/28, 68, 81, 88, 91, 95, 399, 405, II/53, 65, 66, 150, 188, 192, 194, 195, 203, 207, 243, 304, 334
Cosme Ruiz Embito, I/346
Cosmo de Medicis, I/15
Cosmopolis, II/191
Costantineli, II/83
Costantinopla, II/388
costeggiare, I/55
Costwold, I/296
Cote d'Azur, I/164
Cotentin, II/59
cotes, II/107
Cotron, II/137
cottimo, I/381, 382
Couronnes, I/327, 330
Cours d'Amour, I/95
Cours des Miracles, II/62
Courteville, II/206
Courtrai, II/382
cracking, II/72
cradotori, I/36
Crato başrahibi, II/356, 357
Crato piskoposu, II/356
Crau, I/40, 47, 268
Credo, I/9
Crema bölgesi, II/59
Cremonalı, I/135

Cremone, I/266, II/79
Cremoneliler, I/29
Crespy Barışı, II/177
Crespy-en-Laonnais Barışı, II/175
Creux burnu, I/161
criaturas cenazesi, I/278
Cristobal Colombus, I/352
Croix-Haute, I/136
Cromwell, I/259, II/110
Cruz markisi, II/141
cruzado, II/290
Cruzzinili, I/257
Cuacos köyü, II/210
Cuder, Paşa, I/112
Cuenca, I/46, 215, 217, 257, 271, 292
Cuenca eyaleti, II/45
Cuenca piskoposluğu, II/17, 325
Cugnaletta, II/336
Cumberland kontu, I/145
Cumbo, II/352
cumhuriyetçiler, II/65
Cungarya kapısı, I/116
Curcura, I/4
Curzola, II/300
cüzzam, I/152
Cvijic, I/7, 22, 186, II/51, 81, 82, 86
çakmaklı tüfek-ler, I/108, 111, 131, 203, 223, 421, II/93, 104, 136, 279
Çanakkale, I/242, 384, II/303, 319, 391
Çanakkale Boğazı, II/292, 301
Çandarlı ailesi, II/48
Çar, I/119, 120, 307
Çavdar, I/12, 123, 253, 283, 353, 355, 401, 402, 426
Çavuş Paşa, II/350
Çavuş Ubat, II/287
Çayas, I/252, 327, II/94, 282, 305
çektiri, I/169
çerçi, I/281
çergel, I/83
Çerkez, II/16, 347
Çerkezistan, II/347
Çhiapin Vitelli, II/297
Çiğala paşa, I/203
Çin, I/12, 18, 26, 91, 99, 103, 104, 111, 143, 198, 249, 313, 335, 370, 383, 430, II/84, 116
Çin kalyonu, I/362
Çin Seddi, II/128
Çingeneler, I/233, II/91
Çinliler, I/91, II/84, 160
Çöl, I/1, 21, 23, 40, 42, 103, 107, 109, 116, 167, 168
Çöl kutbu, I/104
Çöl toplumları, I/107
Çuniga, II/290, 294, 309, 320, 343
d'Aquila, yüzbaşı, II/64
d'Aramon, Fransız elçisi, I/242, II/186
d'Egmont, II/206
d'Epernon, II/374, 375, 378, 379
d'Olmades, İspanyol, II/186
D. Alonso de Piment, La Goulette valisi, II/280
D. Alvaro de Sande, II/258
D. Diego de Çuniga, I/239
D. Ferrante Sanseverino, Salerno Prensi, II/189
D. J. de Borja, II/100
D. J. de Idiaqquez, II/100
D. Juan de Aguila, II/148
D. Luis Ataite, kral naibi, I/373
D. Luis de Requesnes, I/239
D. Miguel de Valasca, Astorga markisinin oğlu, II/44
D. Pedro de Mendoza, II/66
D. Sebastian, Kral, I/373
Dadyan, II/347
Daguerre, Christine, Sault kontesi, II/377
Daguza, I/393
dağ adamları, I/15
dağ kantonu, I/12
Dağıstan, II/347, 350, 351
Dalla Casa, II/198
Dalmaçya, I/21, 22, 41, 70, 72, 74, 75, 76, 82, 84, 88, 93, 189, 198, 292, 401, II/65, 70, 82, 86, 133, 300, 313, 317, 318, 396
Dalmaçya iskelesi, I/188
Dalmaçya karakolları, II/287
Dalmaçyalimanları, I/191
Danaioslar, I/27
Daniel Rodrigo, II/116
Danimarka, I/174, 175, 201, 363, 423, II/160
Danimarka boğazı, I/122
Danimarkalı tarihçi, Bratli, II/208
Dante, II/102
Dantiscus, I/117, 127, 143
Dantzig, I/25, 81, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 135, 136, 202, 383, 405, 406, 425, 426, II/347
dari, I/397, 401, 402
Darien dağları, II/222
darphaneler, I/253, 301, 353
Darrine, II/221
Darroca, I/256
darülkurra, Süleymaniye Camii civarında, I/232
darüşşifa, Süleymaniye Camii civarında, I/232
Dauphine, I/24, 15, 268, II/55, 59, 68, 374, 375, 381
Davanzati, I/341, 353
Dax piskoposu, II/209, 220, 297, 303, 304, 305, 307, 317, 318, 334, 335
De Bradi, I/17
De Brosses, I/37
De la Vigne, II/220
de Magis, postacı, II/366
de Rosne, mareşal, II/378
de Santa Croce, II/339
De Sercey, I/167
de Törne, II/321
Deboli, I/384
Decameron, I/167
Decker, Heinrich, I/7
decreto, I/343
Defter-i Hakani, II/50
dei Giovi, I/210
del Aguila piskoposu, II/217
del Caccia, Floransa ajanı, II/320
del Campo, I/208
del montone, I/221
Deli Hasan, II/280

Deli Jeanne, II/11
Delio Cantimori, II/80
della Annunziata, I/305
della Faille, I/134, 190
della Lana fakirleri, I/262
Delos adası, I/174
Delumeau, Jean, II/71
Demetiko, Rum tercüman, II/185
demir, I/32, 59, 94, 106, 124, 144, 200, 281, 287, 421, 427
Demirkapı, II/5
Dende Cabo De Ortanto, I/70
Denghi, II/93
deniz havzaları, I/4
deniz kentleri, I/177
deniz sigortaları, I/168, 169, 227, 294, 419
Derbent, II/75, 349, 350, 351
deri, I/39, 57, 59, 64, 68, 93, 120, 124, 131, 138, 188, 205, 253, 349, 382, 399, 413, 418
derivasyonlar, I/25
Dermigny, Louis, II/16
devalüasyon, I/348, 400
deve, I/41, 106, 108, 111, 118, 182, 206, 380
deve derileri, I/135
deve tüyü kumaş, I/377
devekuşu, I/153
devekuşu tüyleri, I/135
Devlet Meclisi, II/97, 98, 99, 100, 327, 340
di bonta, I/364
di Tocco, tarihçi, I/97
diavoli, I/75
Diaz, Pimentel, II/79
Dicle, I/112
Dictionnaire de Commerce, I/48
Dİdier Brugnon, I/104
Diego, I/434
Diego Armanteros, I/433
Diego bölgesi, I/108
Diego de Çuniga, I/326, 327, II/305, 306
Diego Gueines, I/338
Diego Hurtado de Mendoza, II/17, 44
Diego Pires, II/109
Diego Suarez, I/14, 108, 268, 319, 388, II/62, 141, 144, 145, 237, 308
Dieppe, I/412, 413, 418, II/149, 265, 305
Dieppe limanı, I/119, 413
Diet, II/263
Diet Augsburg, II/181
Diezmos de la mar, I/193, 194
Dijon, I/136, II/378
Diktat, II/183
Dilingen, I/131
Dimyat, I/382
Din savaşları, I/16, 249, 250, 307, II/58, 59, 146, 274, 276, 285, 374, 380, 381
Dina Albani, I/174
Dinar, I/70, 206, 269, II/134
Dinar Alpleri, I/4, 21, 70, 129
Dinar bloku, II/82
Dinar dağları, I/223
Dinar ülkeleri, II/86
Diputati di provizione, I/219
Dir'ler, I/20, 21
discomode, I/370
Diu, I/114, 206, 369, 380, II/75, 352
Divan-ı Hümâyun, II/155
Diversa de Cancellaria, I/328
Diversa de Foris sicilleri, I/222
Divina Comedia, II/102
dobla, I/319
doblas, I/371
Dobruca, I/124
Doeraerd, Renee, I/190
Dogado, I/267
Doge, I/219, 255
Doge'ler Sarayı, I/262, II/167
Doğu Afrika kıyıları, I/381
Doğu Anadolu, I/53
Doğu Avrupa, I/335
Doğu ekspresi, I/249
Doğu Hind, I/417
Doğu Hind adaları, I/143, 199, 251, 281, 294, 301, 313, 337, 382, 427, 431
Doğu Hindistan, I/373
Doğu İmparatorluğu, II/1
Doğu Karadeniz, I/59
Doğu Pireneler, I/47
Doğu uygarlığı, I/115
dokuma, I/112, 123, 213, 281
dokuma endüstrisi, I/134
dolcemente, I/41
Dole bölgesi, I/176
Dom Antonio, Crato Başrahibi, II/357, 358
Dom Joao, Portekiz kralı, I/66
Dom Manuel, Portekiz kralı, I/367, 411
Dom Sebestian, Portekiz kralı, II/304, 328, 355
Domenego de Cayano, Galata'da tüccar, II/269
Domenico Cigala, Venedikli, II/227
Domenico Peri, Cenevizli, I/303, 341
Domenico Sella, I/191, 292
Dominante, I/87, 94, 258, II/115
Dominante askerleri, II/241
Dominiken manastırı, Voghera'da, II/257
Dominiken rahipleri, I/117
Dominikenler, II/123
Dominken rahibi, Benedetto, I/10
Don Antonio, II/41, 343
Don Berenguer de Roquesens, II/232
Don Carlos, I/4, II/204, 214, 254, 272
Don Diego de Covarrubias de leyva, II/17
Don Diego de Çuniga, II/307, 309
Don Diego Mendo de Ledesna, II/19
Don Francés, II/95
Don Frances de Alava, II/305
Don Garcia, II/237, 238, 241, 247, 250, 251, 336
Don Garcia de Toledo, I/161, 329, II/177, 226, 232, 236, 240, 245, 246, 247, 248, 249, 259, 260, 261, 300, 302
Don Hernando de Toledo, Alba dükünün oğlu, II/258
Don Inigo de Mendoza, I/343
Don Jaime, II/42
Don Juan, I/240, 319, 320, II/98, 128, 276, 279, 281, 282, 283, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 311,

312, 313, 315, 316, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 333, 334, 335, 339, 394
Don Juan de Cordona, II/326
Don Juan de Çuniga, II/310, 319, 320, 341, 344, 345
Don Juan de İdiaquez, II/354, 381
Don Juan de Mendoza, I/321, II/242, 245
Don Juan de Rocafull, II/340, 341
Don Juan de Tassis, Villamediana kontu, I/164
Don Juan de Zuniga, II/229
Don Juan Garcia, II/326
Don Juan Mangique, II/253
Don Juan, Avusturyalı, I/7, 79, 108, 164, 268, 269, 327, II/19, 131, 140, 141, 246, 278, 280, 294, 299, 307, 310, 319, 320, 328, 400
Don Juan, Korsikalı, I/17
Don Luis de Requesens, I/163
Don Luis Quixada, II/299
Don Luis, Portekiz veliahtı, II/193
Don Manuel, I/337
Don Martin, II/221, 333, 336, 337, 338, 340
Don Moncada, II/140
Don nehri, I/120
Don Pedro, II/67
Don Pedro de Deza, II/97
Don Pedro de Toledo, II/246
Don Quixotte, I/155, 267
Don Sancho de Leyva, Sicilya kadırgaları komutanı, II/223, 228, 232
Don Sebestian, I/375, II/131
Don-Volga kanalı, II/347
donativo, I/273
Donato Rullo, I/263
Dongo, I/17
Doren, A., II/27
Doria, Antonio, II/225, 230
Doria, Estafano, II/240
Doria, Gian Andrea, I/79, 164, 166, 201, 226, 240, 329, 330, 333, 362, II/70, 148, 153, 159, 179, 182, 185, 187, 189, 191, 192, 194, 195, 223, 225, 226, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 250, 275, 288, 289, 291, 292, 299, 300, 302, 313, 316, 321, 326, 365, 380, 389, 390, 392
Doria, Pagan, II/238
Dosas, II/182
Doullens, II/382
Dover, I/433
Dozances, Mr., II/244
Drac, I/176, II/150, 259, 300
dragalar, I/22
Dragenoras adaları, II/314
Dragon tavernası, II/397
drailles, I/47
Drake, I/200, 251, II/19, 147
Drava, II/134
Drepanon, I/67
Drina, II/5, 82
drinn, I/106
dry farming, I/95, 153, 386
Du Bourge, II/285
Du Ferrier, I/332, II/334
Duahane, II/123
Duar, II/145
Dubrovnik, I/172
Dulcigno, II/300, 304
Dumoulin, I/29
Duna nehri, I/415
Dunkerque, I/201, 325, 432, II/149
Durance, I/40, 225
Durance vadisi, I/29
Durazzo, I/24, 28, 74, 184, II/5, 48, 150, 194
Durell, II/397
Duruelo, I/9
Dük Francesco, I/375
Dük Gaskonları, II/378
Dük Olivares, Napoli kral naibi, I/189
düka, I/35, 159, 203, 206, 207, 222, 224, 231, 247, 282, 299, 302, 305, 307, 308, 317, 326, 330, 335, 356, 360, 362, 365, 373, 376, 377, 380, 383, 385, 387, 393, 401, 407, 433
Dünya Savaşı, I., II/51
Dürer, Albert, sanatçı, I/131, II/121
Dürziler, I/11, 48
Eboli prensesi, II/42, 354, 358
Ebro, I/117, 185, 259, 267, 390
Ebro deltası, I/24, 85
Ebro Rioja, I/33
Ebro Vadisi, II/92, 93
Ebu Hureyra, I/106
Ebussuud Efendi, II/18
Echevarri, Kaptan, II/340, 341
ecu, I/140
Edirne, I/124, 211, II/5, 8, 9, 47, 64, 76, 262
Edirne barışı, II/135
Edward VI., II/193
Efes, II/102
Eflâk, I/7, 39, 241, 390, 424, II/23, 26, 27, 70, 134, 372, 373
Eflâk prensi, II/103
Eflâk şarabı, I/123
Eflâk voyvodalıkları, I/16
Ege, I/4, 6, 78, 80, 84, 88
Ege adaları, I/181, 234, 393, 394, 423
Ege buğdayı, I/390
Ege Denizi, I/59, 63, 79, 166, 251, 390, II/87, 249, 313
Ege köprüsü, I/4
Egmont kontu, II/263
Ehrenberg, I/331
Eifel bölgesi, I/241
eksantemik tifüs, I/110
ekü, I/257, 282, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 364, 366, 371, 375, 380, 386, 405, 423
Ekvator, I/178
El Celoso Extremeno, Cervantes'in bir öyküsü, II/61
El Cid, I/109
El Greco, I/149
El Harras, I/25
El Hiba, I/109
El Mahadlar, I/65
El Muhdiler, II/105
El Muraviler, I/109
El Muzeirib, kervan fuarı, I/256
el-Mansur'u -Abdü'l-Malik, II/355
Elafonisos, II/314

Elbe, II/181
Elbe adası, I/68, 69, 88, 91, 93, 99, II/177, 191
Elbeuf markisi, II/240
Elbing, I/122
Elcher, II/220
Elhamra, II/95, 97
Elisabeth de Valois, I/117, 140
Elizabeth, I/119, 145, 164, 187, 324, 325, 363, 423, 424, 430, II/35, 43, 129, 202, 203, 204, 206, 210, 241, 253, 267, 272, 273, 285, 304, 331, 357, 361
Elvas Kalesi, II/358
Emden, I/126, 132
Emden teknesi, I/426
Emeviler, I/65
Emilia, I/96
Emilia yaylası, I/19
Emir Diego de Armenteros, I/432
Emmanuel, II/355, 356
Emmanuel de Mortonne, I/175
Emmanuel Philibert, I/386, II/200, 202
Emmanuel Rodocanachi, II/79
Endülüs, I/65, II/92, 159
Engenho, I/321
Engizisyon, I/10, 281, 346, 386, II/20, 43, 79, 93, 99, 105, 112, 118, 208, 210, 211, 282
Engizisyon kardinalleri, II/257
Engizisyon Meclisi, II/211
engizitör, I/220
Ennayer bayramları, I/158
Enrique, II/343, 355, 356
Enrique de Guzman, Olivares kontu, II/297
Enrique IV., II/20
Enrique, Denizci, I/58, 91, 315
Enrique, kardinal, II/358
Entente Cordiale, I/205
Eouard Fueter, II/189
Epernon, II/378, 381
Epernon dükü, II/374, 377, 378, 379
Epir, I/11
Epistolas familiaras, II/125
Erasme et l Espagne, Marcel Bataillon'un eseri, II/78, 208
Erasmus, II/12
Erasmusçu-lar, II/78, 79, 208, 209
Eraso, I/229, 324, II/26, 215, 246
Erbalunga, I/187
Erbland, II/134, 371
Erdel (Transilvanya), I/123, 125, 132, 206, 241, II/23, 219, 261, 262, 298, 372, 373, 387
Erdel Prensi, II/285
Erdel voyvodası, I/386, II/317
Ergin, Osman, I/207
Erivan, I/53, II/347, 350
Erlau, II/371
Ermeni tüccarları, I/119, 124, II/347
Ermeni-ler, I/17, 18, 189, 224, 233, 380, 381, II/16, 53, 77, 87, 105
Ermenice, II/108
Erosso, I/328
Erz-Gebirge madenleri, I/312
Erzak Emini (Annona), I/231
Erzurum, I/248, II/348, 349, 350, 351
Esat Bey, I/115
Escaut, I/321, 336
Escaut limanı, I/324
Escaut nehri, I/136, II/383
Escaut pazarı, I/416
Escaut ülkesi, I/325
Escorial, I/235, 252, II/68, 70, 206, 232, 354, 358, 392, 393
Escorial inşaatı, I/15
Escorial Sarayı, I/167, 302, II/141
Escorial şantiyeleri, I/14, 308
Escovedo, II/46, 322
escudi, I/319, 328
escus pistollets, I/330
Eski Avrupa, I/10
Eski Dünya, I/3, 103, 116
Eski Kent, II/249
Eskimo, I/160
Eskişehir, I/184
Esklavonya dağları, I/24
Espadan, I/7
Espinchard, Jacques, II/33
Espinole, I/70
Espinosa, II/317
Esquiline, I/167
Esser, II/262
Estafano de Mari, II/227
estantes, I/46
Este, I/35
Estepone, II/238
Estienne, I/90, 185
Estonya, I/259
Estramadura, I/44, 46, 157
Estramadura otlakları, II/27
Etats Geneaux, II/383
Etienne Chaton, tüccar, I/412
Etna bayırları, I/13
Etopya, I/312
Etruria, antik, I/21
Etrurya, I/19
Etrüsk denizi, I/59
Etrüsk kentleri, I/18
Etrüskler, I/27, 67
Eugen, Prens, II/135
euskari, I/40
Evangelista, II/249
Evkavonyalılar, II/160
Evolar, I/378
Evoralar, II/112
Evrensel Krallık, II/12, 359
Exca, II/93
excusado, II/290
eyerciler, II/91
Eylan savaşı, I/276
Eyüb, I/233
F. de Alava, II/282
faciunt laborare, I/289
Faenza, I/228
Fahlar, I/22
Faille, I/133
faire aiguade et lignade, I/57

Falcon burnu, II/144, 247
Falcone II., I/131
Falmouth, I/367
famulus, I/223
fanega, I/349, 388, 389, 396
Far West, I/78
Farnese, II/185, 393
Farnese arşivleri, Napoli'de, II/213
Faro, I/430
faroun, I/23
Fars, I/106
Fars balıçeleri, I/115
Fas, I/4, 12, 19, 20, 21, 66, 67, 99, 109, 111, 112, 151, 186, 266, 268, 285, 314, 375, II/3, 35, 69, 83, 102, 114, 116, 140, 143, 145, 155, 191, 220, 227, 232, 279, 307, 342, 355
Fas Atlasları, I/4, 12, 159
Fas Berberistanı, I/13
Fas Korfaları, I/320
Fas limanları, II/177
Fas mahreçleri, I/395
Fas moticalleri, I/319
Fas Muluya, I/19
Fas sultanı, II/98, 339, 343
Fas Sus'u, I/33, 66
Fas süvarisi, II/195
Fas şerifi, I/111, II/184
Fas yahudileri, II/109
Fasana, I/258
Fatımiler, II/178
Fatih Sultan Mehmed, I/207
Fatino II., II/327
fatti, I/82
Fausto kalyonu, II/287
fauve, I/79
Favignan Adası, II/323
Favignana, II/250, 322
Fazenda, II/355
fazendiros, I/224
Febvre, Lucien, I/181, 238, II/76
Federica II., I/230
Federico Barrocio, Urbinolu, II/121
fedi di sanita, I/222
Felipe, I/225, 239, 321, 331, 361, II/112, 181, 184, 187, 189, 194, 196, 197, 199, 200, 203, 212, 260, 375, 382
Felipe II., I/17, 29, 56, 73, 79, 81, 83, 84, 86, 97, 143, 157, 160, 161, 166, 167, 186, 199, 201, 205, 208, 220, 229, 234, 235, 240, 242, 245, 247, 248, 250, 251, 252, 258, 259, 265, 268, 269, 290, 298, 300, 301, 321, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 332,
Felipe III., I/186, 225, 280, 338, 342, 357, II/13, 43, 44, 169, 384, 391, 393
Felipe IV., I/8, 97, 230, II/42, 118, 119, 169
Felipe V., II/3
Felipe, Prens, II/193
Felix Gautier, Emile, I/78, 95, 99, 110, 183, II/105
fellahlar, I/33, II/94
felouque, I/168, 195, 205
Fenerli Rumlar, II/91
Fenikeliler, I/78, 95, 96, 151, 153
Fenterrabia, II/184
feodal, I/11, 225, 228, 400
feodal rejim, I/10
feodalite, II/60
Ferdinand, I/28, 143, II/11, 35, 321
Ferdinand, Aragonlu, I/165
Ferdinand, dük, I/28
Ferdinand, Roma kralı, I/131
Ferdinand, Tirollü, II/68
Ferdinando, I/228, 267, II/6, 9, 10, 38, 134, 140, 143, 175, 178, 180, 182, 183, 187, 188, 196, 197, 205, 217, 219, 227, 241, 246, 261, 269
Ferdinando de Medici, I/81
Fergana tarihi, I/115
Ferhad Paşa, Rumeli beylerbeyi, II/350, 351
Ferhad paşa, vezir-i azam, II/370
Feria dükü, I/332, II/46, 206
Fernand Grenard, II/102
Fernandez, I/434
Fernandez, Alonso, II/236
Fernandez, Gaspar, II/235
Fernando de Çafra, I/66
Fernando Ximenes, Anversli, I/406
Fernandolular, II/189, 190
Ferneseler, II/207
Fernhandel, I/296
Ferrals, II/309
Ferrante, II/137
Ferrante Gonzaga, II/136
Ferrara dökümhanesi, II/128
Ferrara dükaları, II/139
Ferrare, I/20, 32, 71, 73, 74, 76, 77, 131, 159, 176, 185, 228, 290, 425, II/68, 79, 116, 339, 385
Ferrare dükalığı, I/204
Ferrare dükü, I/28, 247, II/199, 263, 383
Ferrare kardinali, I/167
Ferrare Yahudileri, II/116
Ferroe, I/145
fertilissimi, I/36
Fez, II/195, 220, 364
Fez Sultanı, II/279
Fırat, I/112, 151, 184
Fidalgolar, I/33
fief, I/60, 399
fiere di Bizensone, I/342
Fieschiler, II/239
Figueroa, I/161, II/236, 228, 239
Figueroa, İspanyol elçisi, I/329, II/223
Figuig, II/114
filatogi, I/289
fildişi, I/114, 315, 316
Filibe, II/90
Filibote la Esperanza, I/200
filibotes, I/201
filibuster, I/201
Filipinler, I/18, 143, 335, 372, II/105
Filistin, I/150, 269
filo, I/160, 253, 325
filotore, I/289
Finale markiliği, II/297
fine, I/207
Finlandiya, I/259
firkateyn, I/69, 89, 233

Fisher, Godfrey, yazar, II/148, 158, 160, 161
fistan, I/131, 134, 198, 402
Fiuliano de Medici, II/121
fiumariler, I/152
Fiume, I/75, 371, II/150
fiume grandesi, I/389
Fiume Uskok, II/148
Fiume, Venedik körfezi'nde, II/259
Flachat, I/111
Flaman, I/24, 82, 144, 154, 301, 313, 415, 427, 432, II/12, 95, 160, 206, 264, 357
FlamanBusbec, I/52
Flaman devleti, II/205
Flaman gemileri, I/413
Flaman kumaşları, I/138
Flaman senyörleri, II/207
Flaman tüccarı, I/256
Flaman yolu, I/328
Fl..nanca, II/212
Flaminia, via, I/19
Flandre, I/38, 46, 69, 151, 152, 162, 197, 211, 224, 239, 254, 261, 290, 298, 324, 326, 327, 328, 330, 331, 335, 337, 339, 344, 345, 359, 362, 366, 378, 395, 396, 405, 406, 409, 411, 416, 418, 420, 421, 422, 434, II/12, 13, 23, 38, 46, 105, 124, 128, 129
Flandre askerleri, II/63
Flandre isyanı, II/312
Flandre kadırgaları, I/198
Flandre kontu, II/182
Flandre ordusu, II/272
Flandre sayette, I/139
Flandre ülkesi, II/204
Flandre yelkenleri, I/362
Flessingue, II/207, 306
Floransa, I/18, 39, 46, 68, 76, 77, 86, 125, 131, 134, 144, 148, 153, 158, 173, 174, 182, 184, 186, 193, 207, 208, 211, 212, 213, 214, 218, 219, 221, 222, 224, 227, 228, 230, 233, 243, 251, 252, 253, 254, 255, 260, 261, 262, 263, 265, 267, 272, 277, 278,
Floransa dükü, II/129, 153, 179, 192, 219, 239, 245, 248, 251
Floransa isyanları, II/60
Floransa kralı, II/200
Floransa yolu, I/184
Floransalı Martelliler, II/44
Floransalı tüccarlar, I/328, 375, II/52
Floransalı-lar, I/131, 192, 193, 213, 225, 331, 333, 346, 378, 385, 391, II/77, 234, 305, 334, 335, 383
Florida, II/267, 272
florin, I/135, 282, 307
Foça, I/139
Foça şapı, I/197
Foggia, I/42, 47, 393
fogliottanti, II/71
Foire des Rois, I/338
Foix bölgesi, II/382
fok dişleri, I/120
Fondaco, I/135
Fondaco dei Tedeschi, I/173
fondago, I/401
Fontaine, II/84, 382
Fontainebleau, I/240, 248
fontanili, I/32
Fontego, I/131
Fontego dei Tedeschi, I/131, 135
Fontico dei Turchi, I/190, 224
for del mondo, I/152
Forez, II/55
Formale suları, I/231
Formentara kayası, I/88
formento grosso, I/388
Fornora, I/69
forsa, I/94, 160, 165, 306, II/71, 144, 237, 259, 293, 302, 326
forsa konvoyları, II/250
forsa zindanları, II/148
Fortor kayalıkları, II/260
Fortune, I/201
Foscarini, I/203, 224, II/313, 315, 316, 317
Foscarini e Panighetto, I/56
Fossa di San Giovanni, II/157, 185, 388
Foucre, I/331
Foucres firması, I/330
Fourastie, J., I/353, 355
Fourastie, Jean, I/352, II/167, 398
Fourquevaux, Fransız elçisi, I/208, 239, 328, 373, II/41, 129, 135, 157, 251, 252, 254, 258, 262, 265, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 276, 277, 298, 306
Fra Ambrosio, Kapusen rahibi, II/162
Fra Gaspar de Vallier, II/186
Fra Michele, Alessandriolu, II/257
Fracisco, I/378
Francavilla, II/260
Francavilla dükü, II/211, 325
Franceo Borlandi, I/402
Francés de Alava, II/94, 232, 240, 254, 269, 274, 278, 285, 295, 297, 298
Francesco, II/70
Francesco Antonia Betucci, II/33
Francesco Caldagno, I/44
Francesco Contarini, I/242
Francesco Grimaldi, Lentini kentinin temsilcisi, II/54
Francesco Guicciardini, I/267, 402
Francesco Lotti, II/44
Francesco Maria, II/59
Francesco Molino, I/291
Francesco Sforza, I/32
Franche-Comté, I/10, 338, II/18, 56, 78, 206
Franchis, II/218
Francia, II/188
Francisco Caraciolo, II/123
Francisco de Conique, I/433
Francisco de Franchis, II/218, 219
Francisco de Ibarra, I/250, II/265
Francisco de Malvenda, İspanyol, I/345
Francisco de Mendoza, İspanya kadırgalarının kaptanı, II/236, 237
Francisco de Quevedo, II/119
Francisco de Valencia, II/145
Francisco de Vera, I/73, II/387, 388

Francisco Gasparo Corsa, İspanyol temsilcisi, I/13, I/13, 94
Francisco Julia, II/75
Francisco Lopez de Gomora, I/350
Francisco Lopez del Campo, II/214
Francisco Osorio, I/157, II/208
Francisco Toledano, II/100
Francisco Zacco, II/80
Francishis, II/332
Franşes de Alava, İspanya elçisi, I/321, II/253
François de Guise, II/199, 200
François de Medicis, II/296
François I., I/118, 205, 226, 250, 259. 416, II/6, 11, 111, 175, 176, 181, 182, 382
François Pin, tüccar, I/412
Frangipani, papalık elçisi, II/385
Frangles, Yugoslav yazar, II/51
Frankfurt, I/103, 123, 125, 131, 134, 135, 213, 256, 331, 340, 368, II/11
Frankfurt tüccarları, I/135
Frankfurtlu bankacılar, I/17
Fransa, I/16, 17, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 118, 121, 123, 126, 128, 129, 130, 133, 137, 138, 140, 143, 149, 154, 155, 167, 187, 200, 207, 208, 212, 218, 219, 222, 226, 230, 244, 249, 250, 259, 263, 265, 266, 270, 280, 281, 286, 287, 290, 295, 298, 302, 32
Fransa Amirali, I/413
Fransa imparatorluğu, II/2
Fransa kadırgaları, I/162, II/187
Fransa kralı, I/16, 164, 167, 197, 233, 252, 327, 332, 338, 365, 418, 430, II/2, 128, 151, 183, 184, 185, 187, 188, 194, 195, 199, 200, 218, 219, 221, 226, 227, 239, 251, 269, 270, 305, 310, 313, 319, 331, 361, 381, 385, 387, 392
Fransa kraliçesi, II/210, 356
Fransa prensesi Elisabeth, II/43
Fransa sarayı, I/247, II/198
Fransa, Güney, I/15, 280
Fransız ajanı, II/184
Fransız Alpleri, II/78
Fransız askerleri, I/361, 397, II/199, 304
Fransız bayrağı, I/423, 427
Fransız birlikleri, II/190
Fransız çektirisi, II/149
Fransız din savaşları, I/138
Fransız donanması, I/198, II/176
Fransız elçisi, I/252, II/13, 186, 227, 232, 234, 237, 252, 254, 285, 340, 392
Fransız elçisi, d'Aramon, II/186
Fransız elçisi, de la Vigue, II/220
Fransız elçisi, Sebastien de l'Aubespine, II/206
Fransız endeksi, I/295
Fransız endüstrisi, I/139
Fransız entrikası, II/239
Fransız filosu, I/299, II/189
Fransız gemileri, II/149, 186, 296
Fransız göçmen, II/267
Fransız gustosu, II/78
Fransız Huguenotlar, II/297
Fransız hükümeti, I/251, 361, II/318
Fransız iç bunalımı, I/140
Fransız iç pazarı, I/139
Fransız iç savaşı, II/296
Fransız İmparatorluğu, II/3
Fransız işgali, II/192
Fransız kadırgaları, I/57, II/189, 191, 192, 201, 227
Fransız kapüsenleri, I/160
Fransız kıstağı, I/117, 136, 137
Fransız konsolosluğu, I/27, 87, 158, 196, 263, 332, II/162
Fransız korsanları, II/375
Fransız limanları, II/240, 305
Fransız müdahalesi, II/239
Fransız navesi, II/223
Fransız ordusu, II/383
Fransız partisi, II/286
Fransız Piemonte, II/202
Fransız Protestanlar, II/274, 331
Fransız sapağı, I/326
Fransız savaşı, II/146, 391
Fransız siyaseti, II/189, 304, 308
Fransız soyluluğu, II/57
Fransız tarımı, I/397
Fransız tarihçileri, II/20
Fransız temsilcileri, II/194
Fransız tüccarları, I/373, II/298, 367
Fransız, fakir göçmenleri, I/281
Fransız-İngiliz mübadelesi, I/416
Fransız-İngiliz Savaşı, II/181
Fransız-İspanyol barışı, II/384
Fransız-İspanyol Savaşı, II/184
Fransız-İspanyol yakınlaşması, II/285
Fransız-lar, I/38, 56, 70, 85, 94, 95, 97, 109, 122, 142, 158, 163, 190, 198, 200, 205, 206, 212, 213, 251, 259, 261, 285, 313, 316, 321, 338, 340, 344, 352, 359, 361, 379, 382, 393, 412, 413, 414, 417, 418, 423, 430, 432, II/1, 3, 6, 33, 51, 60, 68, 75,
Fransızca, I/59, 201, 305, 324, 424, II/99, 124, 183, 264
Fransisco de Velasco, II/44
Fransisken, I/9, II/79, 110, 123, 179
frate di San Domenico, I/221
Frati della Carita yarımadaları, I/20
Frattino IL., II/141
Fray Luis de Sandoval, II/74
Frederic Morel matbaası, II/382
fregaton, I/205
Frejus, I/139, 166, 168
Frenk, II/108
Fresne-Canaye, I/71
Frey Augustinho d'Azvedo, I/380
Freyre, Gilberto, I/224
Frias dükleri, II/43
Friburg, II/84
Friedrich II., II/15
Frioul koyu, II/250
Friouli insanları, I/223
Friuli, II/60, 133
Fromentin, I/148
fronteras, II/140, 143
Frontignan, I/151
Früst, Bartolomeo Viatis'in ortağı, I/133
Fuenterrabia, II/184, 185

Fuentos dükü, II/93
Fuentos kontu, II/382, 391
fuero, II/211
Fueter, II/187
Fugger, Anton, II/190
Fuggerler, I/132, 133, 265, 298, 321, 323, 324, 327, 330, 331, 334, 336, 337, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 371, 373, 377, 378, 384, 396, 404, II/26, 27, 112, 117, 193, 212, 213, 262, 269
funzione, I/14
fuorusciti, II/64, 66, 67
Furlani, I/223
Fusina, I/181
Futa, I/184
G. Alonso de Herrera, I/277, 349
G. Botero, I/267
G. de Brito, I/382
G. F. Osorio, konsolos, I/17
Gabbrielo de Zapata, II/44
Gabes, I/96
Gabriano, I/263
Gabriel de Tassis, I/241
Gachard, II/196
Gaeta, I/253, II/137, 157, 235, 247
Gafsa, II/85
Gagliano, II/397
Galapagar, I/252
Galata, I/60, 63, 69, 233, II/27, 53, 269, 344
Galata tersanesi, I/301
galee, I/202
Galee grossi, I/158
galeonetto, I/205
Galera, II/280
galere da marcato, I/144, 197, 264
Galiçya, I/6, 7, 14, 397, 410
Galiçya limanları, I/396
Galiçyalı muçaçoslar, I/14
Galienne, I/70
Galignano, II/137
Galileo, I/212, 292, 385
Galio, I/44
Galionetti, I/168
Galisie, II/307
Galite, I/64, 93
Gallipoli, II/136
Galtan de Ayala, I/432
Galuzzi, II/52
Galya, I/99
Ganados, I/44
Gand, II/196, 206, 222, 265
Gandia civarı, II/94
Gandia dükü, II/46
gandules, II/96
Ganû Balkanski=Baja Ganje, II/87
Garanvelle, II/303
garbanzos, II/143
Garci Hernandez, İspanyol ajanı, II/218, 269
Garcia de Toledo, II/127, 130, 237, 238, 250
Garcilas de la Vega, II/44
Garça, I/199
Garett, William, I/423
Gargano, I/83
Garnica, I/229
Garonne, I/149, II/274
Gascon, R., I/137
Gascuena, II/45
Gaskana, I/185
Gaskonya, I/117, 149, 281, II/59, 187
Gaskonya körfezi, I/185, 193, 325
Gasparo Corso, I/94
Gassot, II/104
Gassot, Jacques, I/210
Gast markizi, I/140
gastador, II/141
gastadores, II/141
Gastines, II/308
Gâtine, II/39
Gattinara, II/11, 12
Gautier, E. F., II/84
Gautier, Theophile, I/14, 58, 79, 155
Gavaches, I/281
gavot, I/15
Gediz, I/49
Gedoyn, I/158
Gelibolu, I/390, II/21
Gembloux, II/339
Gence, II/351
Genel Deniz Kaptanlığı, II/237
General Bremond, I/78, 108
Generalkapitan, II/134
Generaloberst, II/135
Genlis, II/308, 309
gente morisco, II/94
gentes, I/75
Gentile, I/324
Geographie Historique, I/174
geoletteler, I/58
George de Bellet, I/205
George, P., I/18
George, Pierre, I/39
Georges Pariset, I/280
Gerard Malynes, İngiliz tüccar, I/351, I/351, 413
gerbeler, I/64
Gerhard Selle, I/174
Gerlach, yazar, II/21, 26, 338, 340
Germaicus, I/99
Germaines, II/60, 93
Germania, I/117
Germen dünyası, II/205
Germen ülkesi, I/132
Germenler, I/78, II/80
Germigny, II/341, 343, 344
Germiler, II/52
Germinal Frankı, I/356
Gesu kilisesi, II/122
getto, I/208, II/109
Gevaudan, I/281
Ghislieri, Alessandria kardinali, II/256
Gırnata(Granada), I/66
Gian Andrea Doria, Bk. Doria, Gian Andrea
Gibelinler, II/69
Gidudecca, I/223
Gier, I/176
Gieronimo Campodimeglio, Cezayir'de esir, II/74

Gigueroa, II/240
Gil de Andrade, II/313
Gilbarto, I/65
Gilles Caster, II/167, 399
Gine, I/58, 112, 315
Gine altını, I/317
Gine kıyısı, I/315, 371
Gine körfezi, I/315
Gine zencileri, I/92
Gio, I/334, 337
Gio Domenico, I/297
Gio. Paolo Maruffo, I/334
Gio. Steffano Borlott, I/334
Gionno, Jean, II/397
Giovan Andrea Catti, I/191
Giovan Mattista Castello, mimar, I/15
Giovanni Agostino Gilli, Cenova'nın İstanbul'daki gizli ajanı, I/372
Giovanni Botero, I/119, 213, 249, 266, 269, I/213
Giovanni Colonna, I/26
Giovanni Correr, I/263
Giovanni di Milo, I/329
Giovanni di Orta, II/156
Giovanni Margliani, İspanyol casusu, I/422
Giovanni Paolo de Lecca, II/38
Giovanni Vivaldo, I/205
Giraldo Paris, I/378
Girard, Albert, I/271
Girarda kadırgası, I/374
Girgenti, I/391, II/137
Girit, I/6, 7, 8, 56, 63, 72, 77, 79, 81, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 156, 159, 166, 174, 203, 228, 276, 279, 306, 365, 382, 393, 394, 399, 414, 415, 422, II/67, 76, 81, 111, 133, 149, 157, 291, 292, 301, 313, 315, 335, 365, 388
Girit Adası, II/300
Girit kadırgaları, II/314
Girit savaşı, I/8
Girit şarabı, I/199, 203, 411, 420
Girolamo, I/130, 140
Girolamo Priuli, I/131, 367
Giron, I/306
Giudecca adaları, I/208, 287
Giugliano di Floria, I/328
Giuli del Caccia, II/326
Giuseppe Parenti, I/359
Giustiniano Contarini, I/418
Gniezo, I/122
Goa, I/145, 373, 380, II/78, 103, 111
Gobi Çölü, I/1
Gobineau, I/111
Godinho, Magalhaes V., I/320
Goedel, Avusturya konsolosu, I/251
Goethe, I/103, 154
Goetz, I/174
Golconde, I/18
Goldoniler, I/225
Goleta la Vieja, II/252
Golf Stream, I/142
Gondi II., II/297
Gondi, Hieronimo, II/309
gondol, I/168
Gondola ailesi, I/253
Gonzag, I/314
Gonzagalar, I/405
Gonzaguelar, I/261, II/67, 71
Gonzales de Ilescas, II/79
Gonzalo Menendez Pidal, I/183
Goris A., I/331
Gorizzia, II/263
Gotha, II/343
Gotik, II/120
Gotik sanatı, I/98
Goucres, I/330
Goulette, II/252
Goulette körfezi, II/366
Gounan-Loubens, J., I/234
Govierno, I/201, 202
Gozza Adası, II/185
Gozzo, I/64, II/225, 228, 250
Göğe Yükseliş günü, I/255, 258
Grace, I/412
Gracia, II/156
Gradevona, I/17
Gramelle kardinali, I/251
Gran, II/371, 372, 373
Gran Kalesi, II/369
Granada, I/4, 8, 13, 33, 66, 94, 162, 163, 185, 214, 226, 239, 268, 271, 319, 397, II/1, 7, 9, 64, 70, 86, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 117, 129, 139, 169, 213, 275, 276, 277, 279, 280, 282, 284, 288, 290, 298, 303, 387
Granada Adinciası, II/17
Granada Alcayceria, I/257
Granada aristokrasisi, II/95
Granada Audendcia'sı, II/96, 97
Granada göçmenleri, II/98
Granada İslamiyeti, II/97
Granada krallığı, II/15, 23, 94, 98, 184, 283
Granada Moriscosu, II/98
Granada Müslümanları, II/92
Granada Savaşı, II/17, 19, 41, 58, 98, 273, 275, 277, 278, 279, 287, 289, 329
Granchamp, II/287
Grand Signor, II/231
Grandamy, Rene, I/353
grande bonifice estense, I/28
grandissimi, I/267
grani di Rocella, I/384
grani,, I/407
granni forti, I/384
Granvelle, II/193, 206, 214, 215, 257, 264, 289, 292, 294, 295, 298, 299, 301, 304, 310, 312, 317, 319, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 334, 335, 336, 353, 354, 358, 359
Grao de Valencia, II/152
Grasis, II/294
Grasse, I/29
Gratorola nave, I/379
Gravelines, I/432
Gravelines bozgunu, II/202
grazia, II/121
Greco, I/68, 151, 159
Gredos de Siera köyü, II/43

Gregorio di Franchi, I/325
Gregorio Leti, II/207
Gregorius XIII., II/68, 131, 161, 312, 319, 322, 327, 356, 361
Grek, II/75
Gremios, I/289
Grenier, Albert, II/5
Grenoble, I/136, 176
Gresham, I/325
Griedirici, Georg, II/20
grigie, I/292
Grimaldi, I/229, II/212
Grimaudet, François, II/55
Grimmelhausen, II/63
grippi, I/203
grisi, I/72
Grison, I/44, 386
Grison kantonu, I/130
Groningen ayaklanması, II/272
Grosetta, I/388
Grosse Ravensburger Gesselschaft, I/20, 199
Grosseto, I/19, 28, 390
grossetti gümüş sikkeleri, I/261
grossi, I/262
grossoni gümüş sikkeleri, I/261
Grottommare, I/390
grumetes (miçolar), I/86
Guadagniler, II/55
Guadalajara, I/215, 257, 271, II/43, 210
Guadalajara kanunu, II/210
Guadalkivir, I/38, 65
Guadalquivir, I/177, 185, 199
Guadiana, I/257
Guadiler, I/405
Guancholar, I/92
Guaramantlar, I/314
Guarniri, II/155
Gucerat, I/370
Gucerat yarımadası, I/369, II/352
Gue Burnu, II/143, 307
Guelfler, II/69
Guentia, II/83
Gueran de Spes, II/273, 277
Guerra del Sale, I/226
Gueux, II/266
Guicciardini, I/97, 294, II/2, 27
Guicciardini Corsi, I/212
Guicciardini İtalya Tarihi, I/27
Guillaume d'Orange, II/273
Guillaume de la Marche, II/306
Guillaume de Vair, II/146
GuillaumeHarbron, I/423
Guillaume, Anjou dükü, II/341
Guillaume, tüccar, I/412
Guimeran piskoposu, II/233
Guimeran, komandör, II/222, 233
Guion Saliman, I/396
Guipuzcoa, I/204
Guise, II/41, 200, 202, 227, 261, 285, 381
Guise dükü, II/59, 187, 201, 378, 379
Guise kontu, I/327
Guiseppe Aleati, II/399
Guistiniano Cumhuriyeti, I/25, 161
Gumenizos, II/320
Guryel, II/347
Guyenne, II/60, 193, 274, 375
Guyenne şarapları, I/259
Guzman, I/157, 160, II/71
Guzman de Alfarache, I/155, 182
Guzman de Silva, II/272, 336
gümüş, I/17, 80, 131, 134, 144, 196, 256, 258, 303, 307, 311, 312, 314, 318, 319, 320, 325, 326, 327, 328, 330, 334, 335, 336, 338, 347, 351, 352, 353, 357, 358, 366, 368, 369, 380, 383, 384, 399, 422, 431, II/123, 212, 273, 350, 363
gümüş konjonktürü, I/319
gümüş külçe, I/333, 341
gümüş madenleri, I/210, 351
gümüş mark, I/262, 366
gümüş para, I/137, 334
gümüş riyal, İspanyol, I/338
gümüş riyaller, I/332
gümüş sikke-ler, I/114, 253, 263, 316, 337, 338, 364, 365, 383, 399
gümüş takımlar, I/344
gümüş-bakır para, I/365
Güney Afrika, I/114
Güney Almanya, I/427
Güney Avrupa, I/102
Güney Fransa, I/47, 212
Güney İspanya kıyıları, I/87
Güney Rusya, I/103
Güney-kuzey ekseni, I/335
Günther, R. T., I/174
Gürcistan, II/347, 348, 350, 352
Gürcüler, II/16, 347, 349
Güyana, II/76
H. Wölfflin, II/120
Habeş Hristiyanları, II/84
Habeş kıyıları, I/370
Habeşi Araplar, II/154
Habeşistan, I/112, 113, 114, II/7
Habeşler, II/160
habitatissimo, I/44, 47
Habler, Konrad, I/271
Habsburg diplomasisi, II/176
Habsburg İmparatorluğu, I/250, II/10, 190, 193, 369
Habsburg monarşisi, II/241
Habsburg-lar, I/75, 85, 97, 133, 241, 321, 340, 365, II/3, 9, 11, 15, 133, 134, 146, 181, 182, 183, 190, 192, 193, 197, 198, 199, 200, 241, 328, 357
hacı, I/107, 111, 171
hacılarınlimanı, I/112
Haçlı Sefer-leri, II/3, 9, 10, 14, 102, 130, 131, 132, 169, 258, 354, 355, 372, 385
Haçlı siyaseti, II/2, 246
Haçlı tasarıları, II/104
Haçlılar, I/78, 375, II/113, 180, 289, 293
Haedo, I/187, 268, 319, II/142, 150, 158, 159, 191, 233, 248, 268, 363
Hafsi hükümdarları, I/319
Hafsi sultanlığı, II/323
Hafsi veliahdı, II/366
Hafsiler, I/109, II/83, 178, 224

Hafsilerin İfrikiya'sı (Tunus), I/315
hajduk, I/21
HakemII., I/30
Hakluyt, Richard, I/413, 415, 422, 424
Halbwachs, Maurice, I/237
Haldo, I/39
Halebe, I/26
Halep, I/26, 49, 107, 114, 158, 167, 182, 184, 188, 210, 260, 287, 296, 297, 316, 328, 335, 363, 373, 377, 379, 380, 381, 382, 417, II/7, 53, 64, 114, 191, 231, 349
Haliç, I/232, 233
halife, I/12
Hall, I/127
Ham, II/200
Hamburg, I/126, 132, 133, 135, 191, 224, 363, 378, 405, 425, 434, II/106, 113, 116
Hamburg Bankası, I/134
Hamburg limanı, I/200
Hamburg matbaacıları, II/117
Hamburg Sefardimleri, II/109
Hamburg-Venedik gülzergâhı, I/191
Hamida, II/321
Hamilton, Earl J., I/277, 303, 320, 351, 365, 372, II/166, 168
hamlat, I/414
Hammer, I/162, 364, II/22, 86, 246, 263, 331, 346, 370
Hammurabikanunu, I/114
Hanımlar barışı, II/169
Hans Delbrück, I/78, II/61
Hans Hocholzer, I/407
Hansa buğdayı, I/164
Hansa kentleri, I/201
Hansalılar, I/183, 303, 405, 425, 426, 427, 431
Hanya, II/300
Hanya limanı, Girit'te, I/399, 400
haraç, I/399
Harfleur, I/370
harka, I/12
harlar, I/233
Hartlaub, F., II/307
Hartlaub, G., II/268, 299
Hartman, I/427
Hartung, J., I/289
Hasan Ağa, II/366
Hasan Korso, II/199, 235
Hasan Paşa, II/220, 221, 235, 248, 350, 365, 370, 373, 386
Hasan Paşa, Bosna valisi, II/369
Hasan Paşa, Cezayirli, II/243
Hasan Paşa, kaptan-ı derya, II/387
Hasan Veneziono, Cezayir beylerbeyi, II/364, 365, 386
Hasan, Korsan, I/94
hassa muhafızları, II/252
Hattner, Alfred, II/102
Hauser, Henri, I/117, II/190
Hautmann, Cornelius, I/145, 379
Havana, I/56, 145
Havari Paulus, I/159
Havre, I/412
Hawkins, I/325
Haydar Mirza, II/351
Haydar Şah, II/347
Hazar, I/119, 120
Hazar Denizi, I/48, 118, 371, 381, II/75, 275, 346, 347, 350, 352, 361
Hazar kıyıları, II/347
Hazarya, I/229
Heaedo, I/160, II/70
Hecin devesi, I/48, 104, 106, I/52
Hector Piccamiglio, Cenevizli, I/345
Heers, Jacques, I/296
Hefele, Hermann, II/53
Helenizm, II/102
Heliodorus freskleri, II/120
Hemardinquer, J. J., I/105
hematozoerler, I/26
Hemus, dağ zinciri, I/7
Henri, I/427, II/376
Henri de Beam, I/252
Henri de Bourbon, II/380, 381
Henri de Navarre, II/286
Henri II., I/239, 250, II/38, 110, 185, 186, 189, 190, 192, 202, 203, 205, 219, 222, 362, 382
Henri III., I/327, II/13, 203, 296, 340, 362, 374, 381
Henri IV., I/97, 240, 302, II/35, 110, 242, 374, 375, 376, 378, 381, 382, 384, 385, 391, 400
Henri VIII., İngiltere kralı, II/18, 175, 182
Henri, Navarre Kralı, II/227
Henry Lancaster VII., II/16
Herakles, I/143, 249, 412
Herakles sütünları, I/227, II/176
Herba, I/185
Hercules, I/424
Hercynien kitleler, I/5
Hernandez Diaz, II/79
Herodotos, II/76
heroldi, I/340
Herradura, I/160, 162, II/235, 245
Herre, Paul, II/284
Herrera, I/187, II/223
Hersek, I/8, 21, 153, 220, II/5, 59
Hesselandgraf, II/267
Hettner, Alfred, I/110, 115, 116
Heyn, Piet, I/145
Hırvat, II/134, 263
Hırvatistan, I/75, II/82, 86, 134, 135, 369, 372, 373
hidalgo, II/98
Hieronimo, I/334
Hieronimo de Mendoza, kaptan, II/280
Hieronimo Dolfin, I/36
Hieronimus, I/329
Hieronymo Bontempelli kardeşler, I/381
Hilali göçebeleri, I/49
Hilaliler, I/109
Hiltebrandt, Philippe, I/26
Himaliyalar, I/249
Hind adaları, I/114, 424, 427
Hind Adaları, Doğu, I/251, 430, II/76
Hind Atlantigi, II/397
Hind denizi, I/169

Hind filosu, I/255, 331, 333, 343, 344, II/211, 213, 214, 298
Hind malları, I/210, 380
Hind Okyanusu, I/18, 101, 102, 103, 104, 112, 114, 116, 141, 142, 200, 251, 254, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 375, 379, 380, 424, 430, II/7, 120, 177, 274, 317, 331, 339, 346, 352, 360, 384
Hind Yarımadası, I/3
Hind yolu, I/144
Hind-ler, I/38, 44, 56, 80, 103, 120, 185, 189, 199, 201, 223, 228, 254, 255, 280, 281, 320, 335, 336, 351, 362, 366, 370, 375, 377, 380, 381, 382, 383, 398, 430, 432, 433, II/10, 13, 33, 56, 61, 71, 75, 76, 79, 84, 105, 112, 116, 132, 213, 349
Hindiçini, I/12, 383
Hindistan, I/12, 18, 26, 48, 91, 106, 112, 142, 143, 197, 199, 211, 249, 252, 261, 280, 294, 313, 368, 369, 371, 372, 380, 417, II/86, 133, 274, 353
Hindistan cevizi, I/370, 371, 373, 377, 379, 382
Hindli, I/116, 193, 349, 362, 363
Hippolite d'Este, II/256
Histoire de la Nouvelle France, Marc Lescarbot, I/351
Historia, I/322
Historia eclesiastica de Granada, Pedraça'nın eseri, I/8
Hochrückenstatde, I/18
Hochstatlerler, I/133, 298
Hofjuden, II/113
Hoggar, I/107
Hohe Tauern, I/175
Hollanda, I/27, 38, 52, 61, 66, 67, 82, 84, 86, 96, 117, 135, 141, 146, 200, 201, 228, 284, 316, 335, 342, 359, 405, 426, 432, II/22, 27, 35, 132, 147
Hollanda tekneleri, I/145, 146, 193, 201, 379, 420
Hollanda tersaneleri, II/396
Hollandalı-lar, I/120, 122, 135, 194, 206, 313, 363, 378, 379, 381, 413, 424, 425, 426, 427, 430, 431, 434, 435, II/95, 104, 115, 150, 159, 160, 161, 357, 359, 383, 384
Holy Cross, I/415
hombres de negocios, I/145, 336, 340, 343
Homeros, I/6, 105, II/147
Homini da fatti, I/279
Hondschoote, I/134, 188, 292, 331
Honfleur, I/195, 370
Hopkins, Stella, I/354
Horace, I/26
Horacio Pallavicino, I/421, 425
Horasanlı Özbekler, II/351
Hotel de Culmbourg konfederasyonu, II/264
hourque, I/201, 370, 413
Howe, W., I/322
Hristiyan alemi, II/6, 17, 23, 38, 103, 122, 128, 204, 290, 387
Hristiyan aristokrasisi, II/96
Hristiyan birliği, II/12
Hristiyan devletleri, II/27
Hristiyan doktrini, II/123
Hristiyan donanması, II/225, 238, 290, 302, 392
Hristiyan esirleri, II/97, 277
Hristiyan Hükümdarları, II/7, 74, 257
Hristiyan İspanya, II/95
Hristiyan ittifakı, II/296
Hristiyan kadırgaları, II/250, 388
Hristiyan kentleri, II/96
Hristiyan korsanlığı, II/152, 293, 386, 387
Hristiyan köleler, II/103
Hristiyan Krallar, II/92, 258
Hristiyan Macaristan, II/369
Hristiyan tüccarlar, II/114
Hristiyan uygarlığı, II/77
Hristiyan ülkeleri, II/81
Hristiyan-lar, II/74, 84, 85, 86, 91, 92, 93, 95, 97, 105, 109, 111, 112, 121, 124, 129, 131, 147, 157, 159, 185, 218, 228, 229, 230, 232, 234, 235, 244, 245, 247, 249, 251, 283, 298, 302, 303, 310, 315, 316, 324, 333, 340, 365, 366, 367, 369, 370, 371
Huart, G., II/4
Huerta, II/94
Huesca partido, I/258, 259
Hugenotlar, II/304
Hugo de Moncada, II/145
Huguenot filosu, II/306
Huguenot korsanlar, I/420
Huguenot-lar, I/219, 420, II/79, 274, 306, 317, 319
Huguette, I/194, 196
Huon de Bordeaux, II/102
hurçlar, II/70
Hurdato, II/94
Hureanlar firması, I/124
Huxley, Aldous, I/249
hümanist akımı, II/12
Hürmüz, I/114, 145, 168, 206, 260, 263, 369, 372, 377, 380
Hürrem bey, II/333, 338, 339, 342
Hüsrev Paşa, II/347
Hyeres, I/57, 138, 151
Hyeres adaları, I/88
Irak, I/104, 107, 369
İbani hurufatı, II/75
İber, I/65
İberyalı-lar, I/33, 120, 143, 144, 152, 200, 410, 416, 427, II/12, 15, 18, 159
İberya Atlantiği, I/410
İberya, I/46, 56, 65, 66, 95, 96, 97, 98, 122, 152, 183, 201, 267, 352, 394, II/9, 20, 53, 77, 92, 93, 101, 118, 353, 397, 398
İberya İslamiyeti, II/86, 91, 100
İberya yahudileri, I/280
İberya yarımadası, I/1, 38, 47, 117, 133, 141, 199, 263, 405, II/22, 170, 337
İbiza, II/148, 229
İbiza tuzu, I/68, 411
İbiza tuz adası, I/88, 93
İbn Abbad, II/102
İbn Askar, I/9
İbn Haldun, I/83, II/85
İbn Verga, II/107
İbrahim Halebi, hukukçu, II/18
İbrahim, İran elçisi, II/350
İbrahim Paşa, vezir-i azam, II/6, 49, 373, 391
İbrail, II/372
İbrani, II/108

İbraniler, II/110, 111
İç deniz, I/3, 82, 86, 102, 103, 105, 120, 140, 141, 142, 144, 149, 152, 177, 178, 190, 193, 195, 197, 199, 202, 242, 244, 260, 262, 263, 284, 406, 410, 415, 421, 427, 431, II/84, 118, 120, 122, 132, 147, 163, 175, 277, 328, 352, 360, 362, 391, 397
Idiaquez Kardinal Granvelle, I/320
İdrisi, II/85
İfrikiya, I/19, II/82, 178
If şatosu, I/196
Ignacio, Aziz, II/123
Ignacio de Asso, I/53, 258, II/76
Ignacio Olagüe, I/178
imaret, Süleymaniye Camii civarında, I/232
imaretler, I/308
İmparatorluk Kançılaryası, II/42
İncil, I/4, 6, 10, 141, 344, 371, 380
inculti, I/404
indigo, I/380, 382
İndüs, I/48, 99, 104, 105, 114, 370
İnebahtı, I/72, 79, 83, 241, 422, II/14, 104, 131, 152, 156, 163, 169, 174, 260, 293, 298, 300, 303, 305, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 320, 322, 325, 328, 333, 334, 354, 392
İnebahtı körfezi, I/282, II/301, 302
İnebahtı Savaşı, I/241, II/108, 128, 129, 293, 299, 304
Infantado dükü, II/41, 43, 210
İngiliz acenteleri, I/424
İngiliz adası, II/193, 273
İngiliz akınları, II/99
İngiliz barışı, II/184, 393
İngiliz Costwold, I/296
İngiliz çıkartması, I/223
İngiliz donanması, II/201
İngiliz filosu, I/299, 433
İngiliz gemileri, I/325
İngiliz kalayı, I/198
İngiliz katolikleri, II/204
İngiliz kayığı, I/415
İngiliz kıyıları, II/151
İngiliz konsolosu, I/27, II/159
İngiliz korsanları, I/254, 325, 381, 425
İngiliz kumaşları, I/126, 211, 293
İngiliz limanları, II/305
İngiliz Newfoundland (Terre Neuve), I/420
İngiliz parası, I/363
İngiliz propagandası, II/98
İngiliz protestanları, I/375
İngiliz raporu, II/350
İngiliz Savaşı, II/184
İngiliz tekneleri, I/119, 146, 415, II/75, 387
İngiliz temsilcisi, II/387
İngiliz-Akdeniz ticareti, I/120
İngiliz-ispanyol barış antlaşması, I/425
İngiliz-ler, I/38, 46, 61, 67, 111, 120, 121, 122, 126, 138, 142, 145, 146, 166, 192, 200, 201, 205, 206, 211, 261, 288, 313, 314, 316, 319, 324, 335, 359, 361, 363, 371, 376, 378, 379, 380, 406, 413, 414, 415, 416, 418, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 430
İngilizce, I/253
İngiliz ticareti, I/126
İngiliz tüccarları, II/149, 347, 363
İngiliz yünlüleri, I/139, 259
İngiltere bankası, I/301
İngiltere carisee, I/134
İngiltere, I/16, 81, 117, 120, 123, 126, 130, 136, 143, 144, 164, 178, 187, 195, 197, 198, 202, 213, 222, 230, 242, 254, 259, 260, 284, 287, 289, 291, 298, 323, 324, 332, 352, 363, 366, 367, 378, 395, 402, 405, 410, 411, 418, 420, 422, 423, 432, II/10, 1
İngiltere kraliçesi, II/197, 297, 309, 368, 387
İngiltere tüccarları, I/324
İngiltere yünlüleri, I/211
Ingles, II/342
Inigo de Mendoza, İspanyol elçisi, II/33, 390
Inn, I/130
Innsbruck, I/243, 323, 324, 389, II/190, 188
İntendance pergendeleri, I/5
İntroyte, gümrük resmi, I/407
inurbamento, I/224
Ionarssab. II/347
İpek Yolu, I/61, 116, II/347
ipek böceği, I/13, 91, 312
ipek endüstrileri, I/224, 409
ipek, I/39, 61, 65, 68, 111, 114, 120, 124, 125, 132, 134, 138, 139, 141, 168, 189, 198, 203, 207, 211, 212, 214, 224, 228, 230, 231, 233, 253, 256, 257, 258, 262, 280, 286, 287, 289, 296, 337, 349, 354, 371, 373, 374, 376, 377, 379, 380, 381, 385, 407
ipek kokonlar, I/230
ipek sanatı, I/291
ipek toptancılığı, I/112
İppolyta, I/167
ipso facto, II/116
İran donanması, II/353
İran, I/17, 18, 42, 47, 48, 59, 63, 104, 106, 114, 115, 116, 119, 120, 151, 188, 189, 224, 296, 335, 369, 371, 373, 379, 381, 383, 417, 424, II/21, 33, 76, 84, 85, 100, 104, 111, 129, 146, 155, 169, 191, 194, 220, 227, 228, 230, 231, 267, 274, 331, 340
İranlı-lar, I/17, 189, 361, II/7, 75, 275, 348, 349, 350, 351, 388
İran ipeği, I/379, 381
İran körfezi, I/101, 102, 112, 113, 116, 210, 282, 313, 364, 369, 372, 383, 417, 427, II/352
İran Savaşı, I/162, II/177, 189, 191, 339, 340, 347, 352, 369, 370, 373
İran sınırı, II/33, 128, 360
İran şahı, II/275, 331, 334, 351
İranlı tüccarlar, I/119
İran yaylaları, I/48, 104
İrlanda, I/143, 145, 259, 410, II/74, 102, 131, 160, 273, 343, 345
İrlanda Savaşı, II/129, 130, 359
İsa cemiyeti, I/9
İsa Eboli'de Durdu, roman, II/397
İsa, I/64, 151, 153
İsabel, II/253
Isabella, Kraliçe, II/9, 19
Isere, I/130, 176
İsfahan, I/17, 48
İsfahan Kapüsenleri, II/75

Isidro, aziz, II/80
İskandinav balıkçıları, I/431
İskandinav ülkeleri, II/78
İskânoptimumu, I/12
İskender bey, I/224
İskender, I/99, 151
İskender, Levendoğlu, II/347
İskender, Makedonyalı, II/102
İskenderiye, I/56, 59, 79, 86, 106, 107, 159, 166, 168, 197, 202, 234, 241, 242, 243, 244, 247, 262, 297, 312, 329, 367, 370, 371, 372, 373, 374, 376, 377, 379, 380, 382, 393, 399, 416, 417, 423, 434, II/21, 53, 64, 74, 77, 83, 84, 148, 149, 153, 190, 23
İskenderun, I/26, 27, 380, 382, II/160
İskoç gemileri, II/306
İskoçlar, II/160, 204
İskoçya, I/81, 123, 201, 259, 406, II/78, 204, 273, 277
İskoçya kraliçesi, II/272
İslam, II/38, 53, 84, 85, 90, 92, 93, 101, 102, 114, 118, 136, 161, 169, 182, 331, 352, 363, 364, 397
İslamiyet, II/47, 75, 82, 85, 86, 92, 93, 102, 103, 120, 128, 130, 131, 132, 144, 146, 147, 152, 176, 189, 228, 290, 312, 327, 343, 345, 346, 352
İslam uygarlığı, II/86
İslâmalemi, I/301
İslâm Asya'sı, I/370
İslâm dünyası, I/313
İslâm fethi, I/98
İslâm, I/64, 109, 210, 315, 363, 409
İslâmiyet, I/8, 227, 266, 280
İslâm kentleri, I/210
İslâm ülkeleri, I/106, 266, 269, 280
İslâmyolu, I/77
İsmailiye, II/372
İspanyalı Carlos, II/8
İspanya Denizi, I/143
İspanya engizisyonu, II/118
İspanya filosu, II/234
İspanya filotillası, II/249
İspanya gemileri, II/212
İspanya, Güney, II/152
İspanya hükümeti, II/215
İspanya, I/4, 5, 8, 10, 14, 16, 17, 20, 29, 33, 38, 39, 44, 52, 56, 59, 65, 66, 67, 68, 75, 77, 78, 79, 83, 89, 91, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 116, 117, 123, 130, 136, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 154, 156, 159, 160, 161, 163, 178,
İspanya İmparatorluğu, II/202, 242
İspanya kadırgaları, II/222, 236
İspanya kiliseleri, II/123, 244
İspanya kralı, II/12, 45, 108, 112, 197, 212, 215, 224, 225, 226, 227, 245, 251, 254, 269, 290, 307, 326, 334, 380
İspanya kraliçesi, II/254
İspanya kral naibi, II/214
İspanya, kuzey, II/71
İspanya Moriscoları, II/369
İspanya Müslümanlığı, II/92
İspanya prensi, II/193
İspanya sarayı, II/14, 263
İspanya-Fransız savaşı, II/384
İspanya sınırı, II/309
İspanya şapı, I/411
İspanya tuzları, I/213
İspanya Yahudileri, II/106
İspanyalılar, Yeni, II/160
İspanya yünleri, I/253
İspanyol ajanı, Garci Hernandez, II/269
İspanyol ajanı, Montluc, II/253
İspanyol ajanları, II/277, 279
İspanyol amborgosu, I/431
İspanyol Amerikası, I/141, 197
İspanyol arşivleri, II/19, 198
İspanyol askerleri, II/262, 288, 325
İspanyol Atlantik denizciliği, I/362
İspanyol Bahriye nezareti, I/201
İspanyol bankacılar, II/26
İspanyol barışı, II/146
İspanyol birliği, II/9
İspanyol birlikleri, I/336, 340, II/98, 271, 299
İspanyol buğdayı, I/388
İspanyol burjuazileri, II/52
İspanyol casusluk örgütü, I/372
İspanyol Cordilleraları, I/4
İspanyol çakmaklı tüfekleri, II/278
İspanyol çobanları, I/165
İspanyol d'Olmades, II/186
İspanyol dansları, II/77
İspanyol denizciliği, II/235
İspanyol desengano'su, II/124
İspanyol devleti, I/331, 360, 361, 433, II/23, 207
İspanyol diplomasisi, II/336
İspanyol donanması, II/177, 224, 233, 238, 244, 246, 249, 259, 270, 285, 310, 385, 389, 391, 392
İspanyol dükası, I/295
İspanyol edebiyatı, II/117
İspanyol ekonomisi, I/397, 398
İspanyol eküsü, I/332, 365
İspanyol elçisi, Figuerro, II/223
İspanyol elçisi, Frances del Alava, II/232
İspanyol elçisi, II/231, 262, 344, 366, 368, 373
İspanyol elçisi, Inigo de Mendoza, II/33
İspanyol emperyalizmi, I/320, II/206, 241
İspanyol Engizisyonu, II/112, 209
İspanyol filosu, II/136, 220, 234, 291
İspanyol garnizonları, I/386
İspanyol garnizonu, II/103, 235, 238
İspanyol güçleri, II/281, 391
İspanyol gümüşü, I/137, 334
İspanyol gümüş riyali, I/338
İspanyol hazineleri, I/321
İspanyol İmparatorluğu, I/145, 250, 332, 362, II/15, 19, 22, 26, 64, 126, 203, 211, 215, 217, 233, 253, 256, 271, 286, 361, 383, 398
İspanyol kadırgaları, I/57, II/194, 202, 234, 238, 276, 291, 302, 313, 314, 376
İspanyol kafilesi, II/258
İspanyol kayıkları, I/198
İspanyol kilisesi, II/290
İspanyol komedileri, II/125
İspanyol krallığı, II/213, 271
İspanyol limanları, I/164, 205, 406

İspanyol maliyesi, II/169
İspanyol mistisizmi, II/76, 209
İspanyol monarşisi, II/33
İspanyol Müslümanları, II/91
İspanyol Navarra'sı, I/40, II/9
İspanyol ordusu, I/365
İspanyol paraları, I/321, 332, 333, 335
İspanyol piyadeleri, I/322, II/179, 220, 226, 302
İspanyol presidio'su, II/68, 114, 195
İspanyol presidioları, I/79
İspanyol riyalleri, I/124, 329, 356
İspanyol sahilleri, I/411
İspanyol sahrası, I/107
İspanyol-Fransız savaşı, II/382
İspanyol-Gotik, I/89
İspanyol-İngiliz barışı, I/164
İspanyol-lar, I/20, 32, 40, 52, 53, 61, 64, 66, 67, 73, 77, 79, 80, 81, 83, 94, 97, 99, 104, 108, 110, 111, 112, 120, 122, 125, 142, 144, 151, 152, 155, 160, 162, 164, 173, 181, 185, 196, 213, 225, 227, 231, 241, 254, 262, 289, 290, 298, 300, 316, 319, 3
İspanyol-Portekiz Amerikası, I/187, II/120
İspanyol Sicilyası, I/64
İspanyol sikkeleri, I/312, 327, 357, 363
İspanyol sömürgeciliği, II/95
İspanyol sulan, I/426
İspanyol şapkaları, I/256
İspanyol tekneleri, I/324, 325
İspanyol tercio, II/10, 130
İspanyol tersaneleri, II/245
İspanyol-Portekiz ticareti, I/375
İspanyol-Türk Ateşkesleri, II/331
İspanyol-Türk barışı, I/164
İspanyolca, II/99, 108, 109, 125
İspanyol tüccarları, I/173, 265, 297, 325, 327, 332, II/52, 53, 298
İspanyol ülkesi, I/228
İspanyol Yahudileri, II/109, 116
İspanyol yardımları, II/193, 368
İspanyol yolları, I/117
Isparta (Yunanistan), I/4, II/121
İsrail, II/113, 114, 117, 118, 119
İstanbul, I/4, 17, 59, 60, 61, 64, 83, 84, 94, 116, 119, 120, 121, 123, 124, 158, 182, 184, 186, 191, 195, 204, 206, 207, 211, 217, 221, 224, 226, 228, 230, 232, 233, 234, 241, 242, 243, 247, 248, 251, 261, 269, 273, 280, 282, 292, 333, 364, 365, 369, 37
İstanbul-Kahire hattı, II/129
İstanbul-Spalato güzergâhı, I/191
İstanbul tersanesi, II/275, 332, 387
Istria, I/21, 22, 72, 75, 85, 130, 203, 258, 260, 292, II/133, 239
İsveç, I/122, 135, 337, 366
İsviçre, I/134, 155, 386, II/6, 121, 184, 194
İsviçre kantonları, I/16, 134, 301, 338, II/59, 203, 382, 383
İsviçreli paralı askerler, I/131
İşbiyye, I/65
İşkodra, I/27, II/5
İtalya denizi, I/59
İtalya filosu, II/236
İtalya garnizonları, II/229
İtalya, Güney, II/68, 288
İtalya, I/1, 5, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 22, 23, 27, 33, 47, 52, 56, 59, 66, 67, 68, 70, 71, 74, 77, 78, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 96, 97, 98, 99, 103, 118, 125, 127, 130, 131, 132, 133, 134; 135, 136, 137, 138, 144, 147, 150, 151, 155, 156, 185, 186, 187
İtalya-çin ekseni, I/335
İtalyan askerleri, II/383
İtalyan Ausburg kenti, I/208
İtalyan bankacı, I/421
İtalyan bankası, I/213
İtalyan birlikleri, II/187
İtalyan bölgeleri, II/61
İtalyan buğdayı, I/389, 404
İtalyan escudo, I/364
İtalyan filoları, II/270
İtalyan firması, I/133
İtalyan gölleri, I/130
İtalyan hükümdarı, II/66
İtalyan-lar, I/10, 29, 46, 56, 60, 70, 75, 76, 86, 94, 119, 121, 129, 131, 140, 152, 155, 164, 185, 208, 233, 251, 280, 289, 293, 298, 314, 333, 336, 337, 343, 373, 377, 378, 384, 398, 403, 406, 423, 425, 430, 432, II/12, 14, 16, 17, 33, 76, 77, 78, 82
İtalyancabelgeler, I/75
İtalyanca, I/59, 76, 253, 340, 412, II/108, 125, 343
İtalya kadırgaları, II/157, 237
İtalyan kamu bankaları, I/356
İtalyan kapitalizmi, I/137
İtalyan kentleri, I/213, 228
İtalyan kırları, I/397
İtalyan kolonileri, II/114
İtalyan konjonktürü, I/401
İtalyan köylüleri, I/405
İtalyan libresi, I/356
İtalyan limanları, I/205, 314, 406
İtalyanmimarlar, I/280
İtalyanmucitler, I/280
İtalyan operası, I/140
İtalyan piyadesi, II/225, 226
İtalyan Reformu, II/79
İtalyan Rönesansı, I/106, II/399
İtalyan sanatçılar, I/280
İtalya savaşları, I/412, II/169
İtalya şapı, I/411
İtalya Tarihi, Guicciardini, I/27
İtalyan tersaneleri, II/243
İtalya traturi, I/47
İtalyan tüccarları, I/124, 135, 144, 224, 280, 294, 413, II/55
İtalyan Yahudileri, II/111
İtalyan yarımadası, I/150
İthaka, I/6
lugares de moriscos, II/93
İvan, Korkunç, I/63
Ivree, I/129
İyonya adaları, II/133
İyon denizi, I/70, 77, 79, 88, II/313
İyon, I/59, 77, 88
İzlanda, I/81, 143, II/151
İzmir, I/167, 188, 234, 335, II/115, 159
İzmit, I/83, 387

İznik, I/25
izotrop, I/244
J. de Barros, I/147
J. de Cordona, II/322
J. Gentil de Silva, I/163
J. Mac Crie, II/79
Jaca, I/258, 259
Jaca parası, I/259
Jacob, II/116
Jacob Fugger, I/131
Jacoma Ragozini, I/418
Jacomo Foscarini, I/418
Jacomo Grimaldi, I/337
Jacopo, I/385
Jacopo Foscarini, I/376
Jacques de Beauvais La Fin, II/378
Jaen, I/216, 271
James I., I/424
Jan de Çuniga, II/312
Janacek, Josef, I/128
jandarma, II/61
Japon-lar, I/337, II/160
Japonya, I/12, 18, 143, 366
Jarandilla-Badajoz güzergahı, II/210
Jarnac savaşı, II/274
Jativa civarı, II/94
Java, I/18, 382, 427
Jean Bodin, I/351
Jean Brunhes, I/153
Jean de la Croix, I/9
Jean de la Valette Parisot, II/248
Jean de la Valette, Malta üstad-ı azamı, II/221
Jean de Vandenesse, II/207
Jean Nicot, Fransız elçisi, I/371, 395
Jeanne, Prenses, II/207, 209, 210, 213, 214, 215, 254
Jeeanne d'Albret, II/254
Jehan Baptiste, Fransız teknesi, II/148
Jenkins, Anthony, İngiliz tüccar, II/191
Jenkinson, I/371
Jeologlar, I/3
Jerenimo, Zaralı, II/135
Jerez de la Frontera, I/215, 396
Jese Gentil da Silva, I/253
Jest-Kastilya, II/112
Jesus de Lübeck, I/415
Jet stream, I/178, 179
Jezero Gölü, II/51
Joan Giles, I/413
Joanna, Napoli kraliçesi, II/64
Joanna, Prenses, II/42
Joao Carvallo Mascarenhas, Portekizli, I/23
Joao, Portekiz kralı, I/368
Johann Gottfried von Herder, yazar, II/106
Johannes de Babalis, I/329
Johannes de Stephano, Raguzalı, I/329
Johannes Müller, tarihçi, I/132
John Eldred, I/380
John Locke, I/415
John Lucas, I/425
John Tipton, I/425
John Williamson, fıçı ustası, I/415
Jonge, I/425
Jorge Francisco Piza, I/434
jornales, II/62
Josaphat, II/102
Josef Mikas, II/270, 275, 279
Josef Nasi, Yahudi, II/27, 53, 108, 284
Josef Schumpeter, II/15, 16
Joseph Ha-Cohen, II/114, 115
Joseph Santa, II/153
Joseph von Thurn, kont, II/369
Joseph, Peder, II/33
Josue, I/200
Jourdain, II/149
Joyeuse dükü, II/244, 374, 375
Juan, II/294, 332
Juan Amador, Madridli, II/153
Juan Bantista Lobana, II/100
Juan Bareli, II/332
Juan Curenzi, II/334
Juan d'Olmades, üstad-ı Azam, II/186
Juan de Acuna, II/44
Juan de Briones, II/342
Juan de Cavillo, II/99
Juan de Cordona, II/249, 275
Juan de Cornoca, I/163
Juan de Estefano, II/344
Juan de İdiaquez, II/340
Juan de la Cerda, Medina Celi dükü, II/221
Juan de le Vega, Sicilya kral naibi, I/64, II/179, 180
Juan de Manrique, II/226
Juan de Mendoza, II/222, 234
Juan de Romero, II/234
Juan de Saavedra, II/44
Juan de Segni, İspanyol temsilcisi, II/386, 387, 388
Juan de Sepulveda, II/229
Juan de Soto, II/319, 324, 326, 327
Juan de Vargas Mexia, elçi, II/79
Juan de Vega, II/221
Juan de Zuniga, II/229
Juan Enriquez, II/94
Juan Estafo, I/425
Juan Estavan, II/341
Juan Gascon, II/152
Juan I., II/210
Juan II., Aragon kralı, I/85, 226, II/1, 20
Juan Jacomo de Grimaldi,Cenevizli, I/345
Juan Micas, II/112
Juan Minguez, II/112
Juan Nieto, I/300
Juan Pelipe Romano, II/152
Juan Ribere, İngiliz tüccarı, Portekizli, I/411
Juan Sarmiento, Alba kontu, II/366
Juan Villuga, Valcialı, I/183
Juan, Aragonlu, II/16
Juand de la Vargas, II/210
Jucar, II/94
Juda, I/370
Juderia, I/85
Jules Ferry, II/400
JulesII., I/74
Julio Caro Baroja, II/96
Julius II., II/123

Julius III., II/.195, 185, 188, 257
Julius Klein, II/40
Julius-Claudiuslar, I/312
Jura, II/39, 378
Jurien del la Graviere, II/251, 302
Jurlar, I/136
juros, I/337, 343, 345
Juros de resguardo, I/339
juros faizleri, I/359
Justiniana, I/420
Justiniaus, I/312
Kâbe, II/8
Kabili, II/85
Kabili dağları, I/158, 223, II/220
Kabili kitlesi, I/319
Kabili, Küçük, II/280
Kabililer, I/4, 6, 7, 8, 52
kadırga, I/119, 161, 165, 170, 233, 240, 242, 248, 370, 421
kadırga filotillası, I/163
kadife, I/132, 134
Kadiz, I/242
Kafkas hükümdarı, II/275
Kafkas-lar, I/4, 17, 59, 96, 118, 175, 381, II/346, 348, 350, 351, 352
Kafkasya, I/8, 117
Kahire, I/5, 106, 107, 111, 112, 167, 243, 269, 335, 364, 370, 372, 377, 417, II/7, 21, 53, 83, 102, 114, 129, 362, 367
Kahire beylerbeyliği, II/21
Kahire süvarileri, II/365
Kalabriya, I/7, 11, 40, 68, 83, 176
Kalas, I/124
kalay, I/111, 114, 131, 144, 284, 313, 413, 414, 420, 421, 426, 431
Kalde, I/53
Kaliforniya, I/179
Kalküta, I/296, 367, 370, 373, II/95
Kalküta kumaşları, I/380
Kalsa, II/156
Kalvinciler, I/135
Kalvinisti, II/319
kalyazo, I/415
kalye, I/202, 203
kalyon, I/139, 169, 171, 195, 205, 254, 255
Kambaiye, I/114
Kambaya, I/370
kambiyo, I/255, 296, 297, 303, 329, 341, 404
kambiyo bankası, I/263
kambiyo fuarları, I/332
kambiyo piyasası, I/339
kambiyo senetleri, I/124, 134, 212, 213, 227, 249, 250, 253, 254, 256, 261, 262, 315, 324, 326, 330, 333, 334, 335, 337, 338, 340, 341, 344, 364, 406, II/30
Kamieniec, I/124
kamu bankaları, I/357
Kanada, I/92, 390
Kanamor, I/370
Kanarya adaları, I/91, 92, 142, 145, 381, 396, II/237
Kanarya Audencia'sı, II/18
kançılarya, II/95
Kandiye, I/56, 242, 243, 261, 279, 287
Kantabriya, I/8, 154, 363
Kanuni Sultan Süleyman, I/79, 160, 269, 364, II/3, 6, 8, 10, 18, 22, 49, 75, 128, 176, 177, 191, 217, 259, 261, 263, 268, 269, 284, 346, 347, 348, 349
Kapalıçarşı, I/207
kapella, I/9
kapitülasyon, I/139, 427
Kaptan Paşa, II/179
Kapüsen rahibi, I/195, 223, II/162
Kapüsen-ler, II/33, 78, 103, 123, 162
kar ticareti, I/5
Kara Afrika, I/116
Kara Ali, II/320
kara ayinler, I/10
Kara Hoca, II/301
Kara Kartal, tekne, I/426
Kara Kartal hanı, I/131
Kara Mustafa, II/238
kara veba, I/270
karaağaç, I/83
Karabağ, I/17, II/75, 351
karabiber, I/74, 120, 121, 130, 131, 134, 138, 141, 198, 212, 253, 254, 262, 294, 296, 297, 316, 337, 348, 367, 368, 370, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 379, 380, 382, 383, 384, 385, 414, 416, 427, 434
karaborsa, I/393, 394
Karaburun, Cap Negre civarında, I/413
karaçam, I/83
Karadağ, I/4, 21, 211
Karadeniz, I/4, 48, 59, 60, 61, 63, 64, 83, 84, 96, 103, 104, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 211, 226, 227, 229, 232, 251, 262, 282, 312, 390, 399, 413, II/64, 103, 146, 155, 231, 261, 274, 275, 341, 347, 350, 351, 368, 387
Karadeniz buğdayı, I/234
Karadeniz taşımacıları, I/234
Karadeniz ticareti, I/188
Karaköy, İstanbul'da, II/108
Karaman, I/49, II/268, 275, 286
karamürsel-ler, I/168, 205, 393, 394, 399
karanfil, I/371, 379, 382
karavela, I/58, 195
Karayazıcı, isyancı, II/59
Kardinal Alessandrino, II/261, 266
Kardinal Borghese, II/43
Kardinal Caraffa, II/257
Kardinal Cisneros, II/92
Kardinal d'Estoville, I/37
Kardinal de Granvelle, II/13, 14
Kardinal Deza, II/277
Kardinal Espinosa, II/17
Kardinal Farnese, II/180
Kardinal Granvelle, II/18, 64, 66
Kardinal Lerma dükü, II/39
Kardinal Pacheco, II/251
Kardinal Rambouillet, II/240
Kardinal Vitelli, II/227
Kardinal-ler, I/37, 167, II/294
Kardinaller Komisyonu, II/123
Kardinaller Meclisi, II/258
karina, I/381

Karl Julius Beloch, I/272
Karl, arşidük, II/263
Karlstadt Kalesi, II/134
Karmelit devrimi, II/393
Karmelitler, II/80, 123, 162
karnaval, I/41
Karolenj tarzı, I/400
Karolenjler, I/95
Karpat-lar, II/90, 370, 371
Kars, II/349
Kars Kalesi, II/349
Karst, I/21, 70
Kartaca, I/67, 69, 78, 268, II/73, 84, 327
Kartegene, I/66
Kasbin, II/349
Kasım Paşa, Rumeli'de, II/49
Kasımpaşa tersanesi, I/233
Kassem, I/162
Kastilya, I/7, 14, 20, 29, 38, 44, 46, 47, 66, 68, 95, 97, 103, 155, 163, 165, 167, 193, 194, 216, 217, 218, 220, 226, 245, 250, 256, 257, 258, 259, 271, 272, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 294, 295, 300, 302, 306, 319, 335
Kastilya Adelantado, I/145
Kastilya Ahırlar Nazırı, II/378, 383
Kastilya Almirante, II/42
Kastilya amirali, I/330
Kastilya Büyük Emini, I/162
Kastilya büyük Komandörü, I/163, II/278, 295, 310
Kastilya camara, I/339
Kastilya canadas'ı, I/47
Kastilya Cortes, II/207, 245
Kastilya dükü, II/41
Kastilya eküsü, I/327
Kastilya fuarları, II/215
Kastilya kentleri, I/214
Kastilya komandörü, II/341
Kastilya lehçesi, II/125
Kastilya libresi, I/154
Kastilya maliyesi, I/336
Kastilya Meclisi başkanı, II/17
Kastilya mesetası, I/216
Kastilya Moriscoları, II/143
Kastilya rabadones, I/53
Kastilya riyali, I/389
Kastilya soyluları, II/42
Kastilya tacı, II/359
Kastilya transhümansı, I/44, 46
Kastilya yaylası, II/357
Kastilya, Eski, II/92
Kastilyaca, I/97, 259, II/125
Kastilyalı, I/314, 343, 432, II/14, 93, 98, 272
kasun, I/39
Katalan, I/13, 14, 64, 68, 74, 85, 86, 138, 192, 314, 430, II/70, 84, 143
Katalan denizciler, I/64
Katalan eşkiyalığı, II/58
Katalan resmi, II/76
Katalan soyluluğu, II/68
Katalan şövalyesi, II/233
Katalan teknesi, I/198, II/238
Katalan Trapani, I/65
Katalan tüccarları, II/93
Katalanca, I/89
Katalonya, I/22, 30, 35, 82, 84, 85, 86, 95, 97, 198, 222, 240, 259, 271, 280, 281, 321, 362, 396, 397, II/6, 39, 45, 62, 64, 65, 80, 84, 93, 150, 158, 195, 237, 243, 278
Katalonya iç savaşları, II/60
Katalonya kral naibi, II/226, 246
Katalonya Pireneleri, I/6, 8, 83, II/283
Katalonya rivierası, I/85
Katar sapkın toplulukları, Calabria dağlarında, II/58
Katharina Sturmy, I/414
Kathay (çin), I/416
Katolik Ferdinando, I/391, II/329
Katolik Fernando, I/79, II/128
Katolik kilisesi, I/76
Katolik kral-lar, I/42, 66, 67, 94, 98, 107, 145, 201, 228, 230, 239, 271, 298, 316, 327, 328, 330, 336, 344, 349, 360, 376, 377, 378, 388, 421, 426, II/2, 3, 9, 10, 12, 17, 19, 20, 27, 86, 92, 99, 111, 117, 118, 123, 131, 143, 156, 162, 169, 212, 227, 2
Katolik Majesteleri, II/260, 265
Katolik partisi, II/285
Katolik Reformasyonu, II/14
Katolik senyörler, II/273
Katolik siyaseti, II/146
Katolik-ler, I/8, 9, 76, 201, 227, 233, 430, II/13, 72, 78, 79, 81, 82, 86, 130, 131, 182, 183, 200, 285, 297, 308, 318, 319, 331, 361, 362, 379, 384
Kavala, II/21
Kayatlar, II/347
Kayruan, I/109, II/178, 224
Kayruan Costantine, II/83
Kayzer, II/198
Kazak Tatarları, I/119
Kazaklar, I/59, 119, 121, 125, 126, II/368
Kazan, I/119, II/274
Kazan göçebeleri, I/111
Kebir, II/331
Kefalonya, I/70, 88, 306, 422, II/75, 133, 313, 315, 316, 318
Kefe, I/60, 119, 121, 228, II/259, 351
Kelife, II/352
Kellenbenz, Hermann, I/298, 383
Keresztes zaferi, II/372
Keresztes çarpışması, II/389
Kerkenliler, I/58
Kerkenna, I/64, II/224
Kerkenna adaları, II/141, 149
kersey, I/379
kersi, I/414
kersie, I/287
kervan, I/105, 107, 111, 124, 190
kervan fuarı, I/256
kervancılık, I/20
kervansaraylar, I/116, 182, 233
kessera, I/106
Keşmir, I/249
Keşmir vadisi, I/101
Keul, M., I/105

Kıbrıs, I/16, 25, 49, 56, 63, 78, 79, 87, 88, 90, 91, 92, 172, 187, 198, 206, 228, 261, 286, 306, 379, 388, 413, 414, 415, 423, II/27, 75, 81, 84, 111, 133, 153, 154, 233, 247, 268, 275, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 300, 301, 303, 318, 34
Kıbrıs fatihleri, II/74
Kıbrıs kralı, I/91, II/112, 285
Kıbrıs savaşı, I/419, II/280, 283, 284, 296, 297, 305
Kıbrıs seferi, II/316
Kıbrıs şarapları, II/263
Kırcaliler, II/68
Kırım, I/60, 119, 150, II/23, 350, 351
Kırım hanı, II/274
Kırım Tatarları, I/59, 118, II/274
Kızılbaşlar, II/347
Kızıldeniz, I/5, 101, 102, 104, 111, 112, 151, 181, 251, 282, 364, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 379, 383, 417, II/7, 132, 177, 268, 274, 339, 352
Kilia, I/60
Kilikya, I/49
Kilikya kapısı, I/184
kilise, I/8, 9, 10, 12, 46, 141, 152, 167, 208, 212, 219, 231, 256, II/66, 78, 79, 81, 82, 122, 123, 161, 167, 198, 200, 204, 211, 238, 244, 258, 261, 308, 384, 393
kilise devleti, I/256
kilise kentleri, I/215
kilise mensupları, I/11, 343
Kilise toprakları, I/273
Kilya, I/121
Kinnereth gölü, I/292
Kireniya, I/150
Klagenfurt, I/127
Klein, Julius, I/45
Klissa, I/189
Klosterneuburg, II/135
Koch, Sebastian, I/136
Kochlar, I/135
Koçi Bey, II/50
kogge, I/81
Kolombus, I/141
koloni imparatorlukları, II/3
Kolonya, I/131, 132, 135, 230, II/86, 102
Kolonyaliz, II/94
Komor adaları, I/427
Konak, II/348
Konak Nehri, II/348
Kondratiyef, II/165
Konigsberg, I/122
konjonktürler, II/132
Konstantin, I/186
Konstantin Phaulkon, II/75
Konstantinopolis, I/232
Konstantinov, Aleko, II/87
Konstanz, I/117
konsül Lenche, II/377
Konsüller, II/248
Kont Andrea Mandello di Corsi, II/55
Kont Briatico, II/66
Kont dük Olivares, II/10, 115
kont Mir, I/30
Kont Nicolas Zriny, II/262
Kont Potemkin, I/256
Konya, I/49, II/4
Kordoba, I/38, 177, 185, 215, 245, 277, 290, 292, II/143
Kordoba suyu, II/125
Kordobalı Gonzalve, II/10
Korent Körfezi, I/284, II/313
Korfu, I/25, 56, 70, 71, 72, 88, 90, 92, 156, 220, 237, 243, 306, 316, 393, II/111, 133, 151, 156, 230, 248, 259, 268, 291, 300, 301, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 320
Korfu adası, I/388
Korfulu Yahudiler, II/111
Koritza, II/50, 51
Korkunç İvan, I/63
Koron, I/79
Koron kadırgası, II/364
korsan-lar, I/6, 7, 118, 160, 189, 191, 192, 200, II/63, 67, 81, 117, 144, 156, 157, 158, 176, 177, 178, 179, 180, 225, 233, 234, 237, 239, 249, 270, 275, 291, 312, 363, 367, 390
korsanlık, II/68, 75, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 159
Korsika, I/7, 9, 10, 11, 13, 16, 17, 25, 28, 37, 41, 59, 67, 68, 69, 90, 91, 94, 95, 161, 187, 208, 221, 223, 228, 257, 258, 260, 268, 280, 385, 401, II/64, 67, 70, 103, 139, 158, 178, 190, 191, 192, 194, 203, 205, 207, 232, 233, 238, 239, 240, 246, 247,
Korsika bataklıkları, I/25
Korsika burnu, II/77, 162, 192
Korsika limanları, II/192
Korsika savaşı, II/58
Korsikalı köylüler, I/15
Korsikalı pievi, I/259
Korsikalı sürgünler, II/191
Korsikalılar, II/150, 162, 203, 232, 239
Koru, II/313
Kosova, II/5
Kosova savaşı, II/6
Kostar, Bulgar kenti, II/48
koyun, I/7, 13, 29, 30, 40, 41, 43, 59, 123, 145, 153, 154, 234, 349, 350, 397, 402
koyun sendikası, I/44
koyun yolları, I/42
köle, I/112, 114, 306, 315, 316, II/71, 148, 153, 162, 221, 224, 338
köle ticareti, I/143
Kölemenler, I/262
Köprülüzade, II/4
Köstendil, II/87, 90
Krakov, I/121, 122, 123, 124, 125, 133, 142, 154, 248, 389
Kral Hernan Cortes, II/42
Kral Lyon, II/193
Kral Naibi, II/211
Kral Vassalin, I/354
Kraliçe Anne, I/290
Kraliçe Isabella, II/19
Kraliçe Marie, II/187

kraliyet mührü, I/326
Krallık Genel Naibi, II/242
kram-kram, I/106
Kratova, II/87
Kresztes Ovası, II/371
Kretschmann, Jenny Griziotti, II/167
Kreuzer, I/364, II/370
kronenthaler, I/364
Kronstadlılar, II/103
Kruya şatosu, II/50
Kuban, II/351
Kudüs, I/171, 269, 415, II/113, 155
Kudüs-Yafa güzergâhı, I/210
Kuko kralı, II/367
Kulpa, II/134, 370
Kumanil, I/7
Kumanlar, II/87
Kumanova, I/7
kumaş, I/38, 42, 124, 125, 131, 207, 210, 234, 253, 256, 259, 261, 280, 281, 315, 316, 338, 349, 369, 379
Kumuklar, II/347
Kunstbewasserung sınırı, I/153
Kur'an, II/92
kurşun, I/198, 284, 313, 413, 414, 420, 421, 426, 430, 431, II/103
kurşun parçası, I/420
Kurtuba, I/65
Kurtuba Halifeliği, I/65
Kut, I/168
Kutsal Cumartesi, I/379
Kutsal İmparatorluk, II/182
Kutsal Liga, I/71, 83, 126, II/123, 131, 256
Kutsal peder, II/392
Kutsal Ruh hastanesi, I/357
Kutsal Teslis tarikatı, I/256
Kutsal topraklar, I/5, 170, 172, 243, 414, 415
Kuttenberg, I/312
Kuzey Almanya, I/219
Kuzey Amerika, I/199
Kuzey Apenninler, I/175
Kuzey Atlantik, I/375
Kuzey Avrupa, I/2, 81, 224, 287, 324
Kuzey Çin, I/103
Kuzey Denizi, I/80, 117, 126, 132, 144, 178, 199, 260, 367, 418, 419, II/116, 193, 205, 264
Kuzey İtalya, I/185, 255
Kuzey kogge, I/169
Kuzey Nil taşkınları, I/393
Kuzey Portekiz, Kuzey, II/359
Kuzey pulluğu, I/286
Kuzey Rusya, I/415
Kuzey savaşı, II/193
kuzey stepleri, I/60
kuzey Tunus, I/108
Kuzey ülkeleri, II/131
Kuzeyliler, II/14, 85, 159, 161
Küba, II/112
Küçük Afrika, I/38, 98, 109, 110, 111, 112, 175, 314, 315, II/176
Küçük Asya, I/1, 4, 49, 96, 98, 99, 108, 167, 188, 197, 384, II/4, 8, 59, 76, 84, 91, 149, 292, 367
Küçük Kabili, II/221
Küçükkapı, II/338
kümes hayvanları, II/142
Kürt, II/347, 351
Kürtler, I/8, 11, 49
Kütahya, II/263
L. M. Ugolini, I/99
La Camargue, I/40
La Contarina, I/371
La Corogne, I/216
La Favara markisi, II/244
La Favignana, I/64
La Foy kalyonu, I/205
La Galluna, I/257
La Garde baronu, II/254
La Gitamilla, II/27
La Goletta, I/241, 268, II/191
La Goulette, I/56, 164, 187, 385, II/75, 103, 139, 141, 142, 144, 150, 178, 185, 195, 226, 228, 229, 230, 232, 234, 237, 247, 248, 252, 258, 259, 268, 286, 288, 293, 297, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328
La Goulette Kalesi, İspanyolların, II/280
La Goulette valisi, D. Alonso de Piment, II/280
La Grande Barque, I/200
La Grande Martine, I/413
La Guyenne, II/376
La Haye, I/86, 164
La loggia, I/356
La Louve, Dieppeli, I/412
La Mirandele, I/365
La Noue, II/68, 361, 385
La Paix des Dames, II/169
la Puerta del Sol., II/61
La Rochelle, I/413, 416, 420, II/149, 298, 307, 319, 357
La Rua, I/256
La Sensa, I/255
La Sociedad espanola en el siglo, Antonio Domiguez Ortiz'in kitabı, II/37
La Trinite, I/205
La Valetta, II/149, 150, 153, 249
La vendeja, I/166
Labrousse, Ernest, II/397, 398
Lacombe, Paul, II/399
Ladriler, II/59, 64
Ladurie, Emmanuel Le Roy, II/166, 398
Lagartera, Orepesa civarında, II/43
Lagos, I/315, II/358
Lagosta, I/71
Laguar boğazı, II/94
Laguat, I/107
Lagünler, II/318
Lahfuedoc, I/36
Lala Mustafa paşa, vezir-i azam, II/284, 373
Lalabar kıyıları, I/383
Lamansky, I/76, II/81
Lambardiya tercio'su, II/265
Lambese, I/8
Lampedusa, II/250
Lanasky, II/80
Lanciano, I/256, 257, 292, II/112, 117

Lanciano fuarı, I/256
Landiano kontu, II/229, 230
Lane, Fredic, I/371
Lanfranchiler, I/405
Langres piskoposu, I/294
Languedoc, I/23, 29, 35, 36, 96, 150, 153, 154, 176, 177, 184, 225, 270, 271, 286, 287, II/39, 55, 64, 151, 307, 374, 375, 398
Languedoc katolikleri, II/375, 376
Languedoc Tiers Etats, II/57
Languedoc tiyatrosu, II/377
Languedoc tuzu, I/199
Languedoc zeytinleri, I/177
Lansac, II/274
Lansleborg, I/130
Lapeyre, Henri, II/93
Lapici de lombardi, I/17
Larache, I/66, 67, II/150, 160, 282, 354
Laraş, II/143
Larba kabilesi, Büyük, I/109
Laredo, I/216, 324, 326, 432, II/207, 208, 212
Larero, I/143
Las Navas de Tolosa, I/66
Las Navas markisi, II/42, 44
Lasten, I/200
Latin Denizi, II/80
Latin Kilisesi, II/80
Latin Sınırları, II/86
Latin tüccarlar, I/233
Latin uygarlığı, II/77, 81
latin yelkenleri, I/82
Latin-ler, I/63, 69, 76, 78, 203, 233, II/4, 75, 82, 120, 133, 313
Latince, I/8, 9, 75, 397, II/82
Latino, I/68, II/109
Latino şarabı, I/151
Lauis Gollut, I/176
Launac gölü, I/29
Laurana iskeleleri, II/133
Lautrec, I/26
Laval, I/29
Lavalette, II/377
Lawrence Durell, II/397, 399
Lawrence, T. E., I/109
Laybach, II/134
Lazaro Spinola, Ceneviz konsolosu, I/325
Lazerillo de Tormes, I/155
Lazlar, II/50
Lazzaroni, I/232
Le Breton, avukat, II/381
Le Catelet, II/200
Le Coq, I/413
Le Croissant, I/321
Le Havre, I/197, 326
Le Prieur, I/413
lebent, I/108
Lecas, I/17
Lecce, II/336
Lech, I/208
Ledererler, I/133
Lefkoşe, I/63, 92, 241, II/289, 292
Legendre, Maurice, I/95
Legio Augusto III., I/8
legionlar, I/21
Leh sınırı, II/104
Leipzig, I/123, 125, 135, 256, 340
lejyonerler, I/12
Lelilla keleleri, II/297
lembolar, I/70
Lendinara, I/36
Lenkovitch, Hans, Hırvat, II/134
lenti, I/168
Lentini bölgesi (Leontinoi), I/389
Lentini, Sicilya, II/54
Leo Larguier, I/150
Leoce, I/19
Leon, I/8, 46, 154, 271, 287, 397
Leon krallığı, I/300
Leon Tlemsen, Afrikalı, I/268
Leon von Rosmithal, I/277
Leon X., II/123
Leon, Afrikalı, I/159, I/4, 93, 186, 315, 390
Leonardo Dona, I/342
Leopold von Ranke, II/3, 29, 173, 174
Leri, I/32
Lerida, I/30
Lerida ovası, I/33
Lerme dükü, I/346, II/42
Lescalopier, Pierre, I/13, 132, 232, 241, 269
Lesdiguieres, II/68, 374, 375, 377, 378, 381, 383
Lesina, II/300
Lespes, Rene, I/65
letrados, I/302, II/96, 97
Lettere Principi, I/161
Leuca, II/136
Levant Company, I/146
levante, I/69, 77
Levanzo, I/64
Levendoğlu, İskender, II/347
Levi, Carlo, II/397
Leyden, I/134
Leymier, David, I/433
libre, I/356, 384
Libya, I/77, 103
Libya Çölü, I/314
Licata, I/391, II/137, 191
Licecias de saca, I/339
Lidiler, I/149
Liege, I/363, II/265
Liesena, I/93
Lievaneres, I/84
Liga, II/280, 301, 304, 305, 307, 310, 311, 312, 313, 317, 323, 334
Liga antlaşması, II/294
Liganın imzalanması, II/298
Ligorio, Napolili mimar, II/122
Ligueur, II/375
Liguria kıyıları, II/157
Ligurya, II/39
Limoges, I/136, II/274
Limoges piskoposu, I/250, 251, 360, II/56, 231, 235, 242, 244
Limousin, I/15, 240
Limpiar las islas, I/88

Lintesti, I/123
Linz, I/127
Lion körfezi, I/161, 162, 163, 321, II/249, 375
Liorente, tarihçi, II/210
Lipari, I/88
Lipari adaları, II/233
Lippomano, I/130, 140, 377
Lisle başrahibi, II/338
Littre, I/53
Litvanya, I/122, 123
Livarno, I/242
Livent, Robert, I/225
Livio Celeni, II/335
Livno, I/21
Livorno, I/15, 23, 28, 56, 57, 66, 68, 69, 76, 77, 78, 81, 83, 86, 87, 89, 94, 139, 168, 169, 171, 185, 188, 193, 203, 205, 218, 226, 242, 244, 247, 282, 313, 332, 333, 375, 385, 390, 405, 406, 411, 412, 413, 416, 418, 419, 420, 421, 424, 425, 426, 428
Livorno limanı, I/168, 170, 430
Livorno portate, I/168, 170, 172, 244, 421
Livorno tarihi, I/193
Livorno trafiği, I/170
Lizbon, I/5, 58, 67, 86, 92, 97, 133, 137, 142, 144, 145, 152, 195, 199, 200, 213, 223, 224, 228, 234, 243, 245, 254, 262, 268, 284, 294, 296, 298, 300, 301, 317, 321, 326, 337, 340, 366, 367, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 382, 385, 386, 395, 396, 3
Ljes, II/82
Llobregat, I/30
Llorente, II/79
lobi, I/192
Lodi, I/266
Lodi barışı, I/261, II/1
Lodovico Dolce, II/121
Lodovico, Borremeo kontu, II/55
Loire, I/136, 150
Loire bölgesi, II/274
Lombardiya, I/17, 28, 30, 31, 32, 95, 114, 127, 133, 176, 185, 256, 260, 262, 338, 402, II/69, 222, 223, 226, 278, 321, 324, 325, 328, 363
Lombardiya ordusu, II/218, 389
Lombardiya ovası, I/31
Lombardiya pirinci, I/32, 151
Lomellini-ler, I/32, 93, 95, 228, 229
Loncalar, I/289, 306
Londra, I/56, 120, 125, 197, 217, 222, 230, 232, 234, 243, 253, 373, 395, 410, 412, 414, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, II/52, 110, 115, 193, 262, 277, 384
Londra limanı, I/415, 423
Londra piyasası, I/229
Londra Record Office, I/245, 248
Londralı Primrose, I/200
Longares, II/100
Longiumeau barışı, II/271, 274
Longlee, Fransız işgüderi, I/239, 330
Lonja, II/139
Lons-le-Saumier, I/338
Lope de Vega, yazar, II/70, 236
Lopez de Figueroa, II/299
Lopez, Gutierrie, II/226
Loranzi Aliprandi, I/263
Lord Burghley, II/305
Lord Cecil, II/385
Lorenzo, II/52, 53
Lorenzo Spinola, I/327
Lorenzo Suarez de Figueroa, İspanyol elçisinin oğlu, II/240
Lorenzo Tiepolo, Konsolos, I/393, 417
Lorenzo, Muhteşem, II/170
lorga, II/86, 336, 370
Lori, II/350
Lorraine, I/117, 136, II/381
Lorraine düşesi, II/207
Lorraine kardinali, II/297
Los Caminos en la historia de Espana, I/183
Los panes, I/385
Los Velez markisi, I/239
Los Velez, Murcia Valisi, II/276
Losata, II/333
Lot, Fredinand, I/183
Lotero, Giovanni, II/113
Lotophagoi adası, I/237
Loubens, Gounon, II/206
Louis d'Aix, II/380
Louis de Nassau, Orange Prensi'nin kardeşi, II/265, 273
Louis IX., I/230
Louis XI., I/137, 138, II/1, 16
Louis XII., II/10, 46
Louis XIII., II/125
Louis XIV., I/56, 178, 235, 248, 280, II/3, 20
Louis, Aziz, I/108
Louis, Macar Kralı, II/6, 183
Loz Velez, II/277
Lövantenler, I/56, II/77
luberon, I/8
Lublin, I/122, 124, 125
Lublin fuarı, I/124
Lucania, II/397
Lucas, I/425
Lucca, I/13, 18, 125, 184, 214, 227, 402, 405, II/60, 79, 344
Lucca Cumhuriyeti, II/339
Lucca ılıcaları, I/158
Luccalılar, I/213
Lucchiniler, Bolognalı, I/405
Lucera, I/215
Lucera fuarı, I/256, II/117
Lucio de Azevedo, II/109
Ludovic de Nassau, II/298, 305, 306
Ludovico, I/32
Ludovico Sforza, I/221
Lugares de Moriscos senyörleri, II/100
Lugo, I/403
Luigi Einaudi, I/351
Luis Cabrera, I/177, II/195
Luis de la Cerda, II/44
Luis de Toledo, II/44
Luis de Torres, II/287, 289, 290, 291
Luis Galtan de Ayala, I/432
Luis Quijada, Don Juan'ın lalası, II/281

Luis Sarmiento, II/105
Lumigiana, I/10, 11
Luna, II/247
Luna kontu, II/229, 231
Lunel, II/55
Luristan, II/352
Lusiades, II/317
Lusic, Yugoslav yazar, II/51
Lusignan, I/90, II/84
Lusignan sarayı, I/91
Luther, I/118, 132, II/11, 15, 78, 131, 175, 208
Lutherciler, II/183, 209, 264, 267
Luzzatto, Gino, I/284, 357
Lübeck, I/86, 200, 296, 363, 378, 425, 426, II/159
Lübeck hukuku, I/118
Lübeck tersaneleri, I/200
Lübnan, I/11, 24, 25, 48, 83, 110, 210
Lübnan dağları, I/4
Lüksemburg, II/188
Lüsitanya (Portekiz), I/416
Lwow, I/123, 124, 125, 142, 333, 355, 383, 422
Lyon, I/130, 133, 136, 137, 138, 139, 142, 191, 208, 213, 220, 224, 228, 230, 239, 240, 241, 243, 248, 254, 255, 256, 263, 265, 287, 288, 324, 327, 332, 338, 339, 340, 343, 416, II/30, 55, 124, 128, 193, 239
Lyon Bankası, I/140
Lyon borsası, I/140
Lyon fuarı, I/294
Lyon körfezi, I/143
Lyon tüccarları, I/220, 297, 338
Lyon-Marsilya güzergâhı, I/191
Lyonnais, II/55
M. de Lansac, II/254
M. de Maisse, II/362
M. de Malestroit, I/351
M. de Seignelay, II/111
M. de Villier, elçi, I/240, II/391
Mab-el Mendel, I/372
Macar, II/48, 103, 160, 197, 218, 262, 371, 372, 389
Macar göçmenler, I/123
Macar krallığı, II/11
Macar ovası, II/5, 205, 369
Macar sınırı, II/11, 104, 132, 135, 146, 185, 187, 188, 220
Macar şarabı, I/123
Macar talerleri, I/329
Macaristan, I/7, 123, 124, 126, 154, 182, 189, 211, 222, 253, 269, 312, 328, 366, 389, 400, 401, II/6, 8, 18, 48, 64, 65, 78, 104, 108, 133, 135, 169, 180, 182, 185, 188, 258, 259, 261, 262, 331, 362, 368, 370, 371, 372, 373, 385, 389
Macaristan kraliçesi Marie, II/183, 187, 205, 210
Macaristan savaşı, I/189, 222, II/267, 268, 385
Macarlar, I/156, 222
Machiavelli, I/97, II/2, 3, 10
Madame de Vendome, II/254
Madera, I/91, 92, 141, 395, 411, II/112, 261
Madera adası, I/91
Madonna del Poopolo, Federico Barrocio'nun eseri, II/121
Madre de Deus, I/199
Madrid, I/14, 16, 29, 70, 79, 97, 164, 183, 186, 214, 217, 225, 230, 234, 239, 241, 247, 248, 251, 257, 271, 275, 283, 333, 339, 341, 342, 344, 345, 373, 378, II/18, 19, 33, 34, 42, 43, 46, 61, 62, 70, 97, 99, 115, 129, 141, 147, 156, 206, 215, 229, 231,
Madrid sarayı, I/4, II/305
Madrid-Burgos yolu, II/64
maelstrom, II/95
Magdeburg, I/118
Magellan, I/120, 142, II/62
Magenta, I/30
Maghzen, I/11, 34
Magistrato del Riscatto dei Schiavi, II/74
Magliani, II/345
Magna Societas, I/367
Magosa, I/63, II/289, 292, 303
Magrip, I/48, 77, 99, 106, 108, 110, 113, 210, 314, 315, 319, 320, II/363, II/83, 85, 136, 140, 142, 143, 152, 220, 221
Magrip adası, I/95
Magrip takvimi, I/149
Magripliler, I/78
maguadieri, II/64
Mahon, I/91
Mahon ovası, I/90
maidin, I/364
Main, I/134, 213, 256
Maisse, I/423
Majnoniler, I/17
Majorca, I/412, 418, II/139, 152, 189, 190, 248, 300, 327
Majorca kral naibi, II/230
Makedonya, I/14, 37, 151, 390, 393, II/10, 90, 102
Makyavelci, II/242
Malabar kıyıları, I/369, 370, 377
Malabar korsanları, I/381
Malaga, I/20, 66, 117, 162, 184, 193, 204, 304, 389, 396, 410, 412, 418, 420, II/19, 61, 128, 129, 144, 192, 232, 235, 236, 237, 238, 246, 247, 249, 270, 282, 300
Malaga limanı, I/427
Malaga sondajı, I/304
Malaka, I/382
Malaka yarımadası, I/12
malandrini, II/64
malaria tropicalis, I/26
Malarya, I/25, 26
malaryan, I/18
Malatestiler, II/65
Mâle, Emile, II/120
Malee, I/58
Mali, I/315
Mali kralı, Mausa Musa, I/314
Malta, I/64, 79, 90, 99, 159, 160, 164, 242, 364, 414, 418, 425, II/129, 136, 139, 147, 148, 150, 155, 176, 179, 186, 187, 220, 222, 224, 225, 228, 233, 236, 247, 249, 250, 251, 252, 258, 259, 268, 286, 337, 365, 366, 387, 388
Malta Adası, II/339
Malta boğazı, I/56
Malta firkateyni, II/225

Malta harekatı, II/248
Malta kadırgaları, II/141, 153, 223, 243, 364, 390
Malta korsanları, I/434
Malta kuşatması, II/127, 152, 217, 263
Malta Limanı, II/185, 186, 251
Malta Savaşı, II/288
Malta Şövalyaleri, I/5, II/153, 154, 179, 185, 186, 219, 222, 233, 248, 252, 333, 364
Malta tiyatrosu, II/256
Malta üstad-ı azamı, II/140, 207, 260
Malta üstad-ı azamı, Jean de la Valette, II/221
Maltalı-lar, II/117, 156, 332
Malthus, I/286
Malvenda, I/326, 327, 384
Malvendalar, II/52
Malvezzi, II/178
Malvoisie, I/93, 124, II/133, 315
Malvoisie şarabı, I/93, 138, 198, 414, 415, II/234
Manastır kazası, I/11
Manastır limanı, II/179
manastır-lar, I/9, 32, II/81, 207, 210, 234, 257, 338
Mancha, I/44, 46, II/98
Manchicourt, Charles, II/83
Mançurya tatarı, I/116
Mandelieu, I/29
Mandracchio, I/217
Mandriole, I/44
Manfred, Sicilya kralı, I/390
Manfredonia, I/393, II/136, 137
Manfroni, yazar, II/251
maniera, II/121
Manierizm, II/121
Manilla, I/143, 255
Manilla kalyonu, I/362
Manlova dükleri, II/223
Mansfeldt, I/312, 338
Manş, I/65, 66, 117, 143, 145, 178, 199, 244, 367, 406, 419, II/273
Manteleone dükü, II/228
Mantoux, Paul, I/211
Mantova, I/16, 132, 159, 208, 228, 268, 292, II/68, 107, 110
Mantova dükü, II/244
Mantova düşesi, II/244
mantovano, I/44
Mantran, Robert, I/207
Mantualılar, I/29
Manuel de Costa, I/434
Maqueda dükü, II/42, 389
mar de Lion, I/199
Mar Maggiore, I/251
Marabut, I/9, 98, 110, II/70, 363, 364, 365, 367
Marabut Ma el Aynin, I/109
Maragateria, I/300
Maragatos, I/14, 300
marani, I/198, 203
maravedis, I/194, 294, 295, 306, 356, 361, 389
Marbella, II/238
Marc Lescarbot, Histoire de la Nouvelle France, I/351
Marca Centurione, II/244
Marcantonio, I/334, II/317
Marcantonio Colonna, Sicilya kral naibi, I/64, 387, II/22, 66, 158, 230, 290, 291, 292, 303, 314, 315
Marcellus III., II/195
Marche, II/195, 197
Marchia, I/223
Marchio di Poggio, I/399
Marciana, I/248, II/191
marciliane, I/192, 203, 204, 205
Marco Antonio Barbano sarayı, I/224
Marco Dandolo, I/130
Marco Fachinetto, I/379
Marco Ottobon, kâtip, I/117, 118, 122, 127, 135, 202, 389, 406
Marco Polo, I/109
Marco Quirini, II/301
Marcoeur, II/381
Marczewski, Jean, II/398
Mare Internum, I/142
Marecchia vadisi, I/185
Marellano, I/28
Maremme, I/19, 25, 33, 224, 419, II/68, 194
Marenta, II/150
Marescotto, II/55
Mareşal de Termes, II/191
Maretinio, I/64
Margata, I/418
Margliani, II/332, 335, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 349, 350, 361
Margliani, Giovanni, II/333, 337
Marguerite, II/202, 254, 265
Marguerite de Navarre, II/79
Marguerite de Parme, II/207, 214, 264
Marguerite de Volois, II/285, 286
Marguerite, Avusturyalı, II/264
Marguerite, Parma Düşesi, II/206
Mari, II/342
Mariana, II/205
Marianoe Azaro, I/374
Marie de Hongrie, II/205
Marie de Medicis, II/125, 384
Marie Kerkuel, II/167
Marie, Macaristan kraliçesi, II/183, 210
Marignan savaşı, I/15
Marillac, II/129, 198
Marine, II/187
mark ekü, I/341
Marki de los Velez, II/236
Marki Pescaro, II/332
Marliani, II/122
Marmara, I/61, 83, 232, 240, 399
Marmora, II/147, 160
Marrano-lar, II/105, 108, 115, 116, 117, 119
Marranos tüccarları, I/326
Marrian, II/338
Marsa Muset, II/249
Marsa Sciraco koyu, II/249
Marsala, II/137, 322
Marsamuscetto, II/249
Marsilya, I/66, 67, 68, 69, 78, 83, 85, 86, 89, 94, 95, 126, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 150, 161, 162, 163, 166, 168, 177, 184, 191, 196, 205, 210, 211,

212, 213, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 230, 240, 242, 243, 284, 297, 299, 314, 321, 381, 382, 383
Marsilya belediyesi, II/61
Marsilya belgeleri, I/379
Marsilya Fransası, I/133
Marsilya gemileri, II/148
Marsilya kadırgaları, II/187, 227, 240
Marsilya kayıkları, I/229
Marsilya kenti, II/379
Marsilya kıyıları, II/151
Marsilya Korsika burnu, I/139
Marsilya limanı, I/56
Marsilya navesi, I/203, 205
Marsilya saete'leri, I/205
Marsilya Sault kontesi, II/379
Marsilya şarapları, I/410
Marsilyalılar, I/192, 206, 333, 373, 380, 424, II/158, 177, 227, 381, 391
Martelli, Carlo, II/44
Martelliler, II/66
Martesana kanalı, I/32
Martigues, I/210
Martin, I/70, II/235
Martin de Acuna, II/336, 337, 339
Martin de Alcaudete, Kont, II/220
Martin de Azpilcueta, I/350
Maruniler, I/48
Marviliers, II/274
Mary Gonson, I/415
Mary Stuart, II/203, 273, 277
Mary Tudor, II/193, 205
Mas Deu Templier, I/34
Masaniello dönemi, II/47
Mascartes, I/123
Massa, II/201
Masseiler, I/405
Massif Central, I/10, 15, 22, 136, 287, II/78
Masson, Paul, I/364
mastika (sakız), I/92, 415
Mastro Hercule, tabip, II/55
masuadieri, II/64, 68
Mataban Burnu, II/313, 315
Mataban, Girit'te, I/7
Matanzas, I/145
Matapan burnu, I/56
Matera kontu, II/46
Matheo Vasquez, II/56
Mathew Gonson, I/415
Mathieu, tarihçi, II/384
Matifon Burnu, II/127, 142
Matifou, I/59
Matteo Forte, Portofinolu, II/74
Matthaus Welser, I/378
Mauel Gallordo y Victor, I/365
Maunliek, I/373
Maurice, II/181, 188
Maurice Barres, II/55
Maurice de Saxe, II/183, 184, 188, 189, 193
Maurice, dük, II/197
Maurienne, I/40
Mauris, II/188
Mauroceno, Leonardo, II/59
Mausa Musa, Mali kralı, I/314
Mauss, Marcel, I/160, II/73
Mavendalar, I/378
Maveraünnehir, I/48
Maximilien, II/6, 182, 183, 196, 205, 223, 233, 246, 247, 261, 262
Maximilien II., I/74
Maximillien Sorre, I/34
Mayenne, II/381, 382
Mayenne dükü, II/376
Mayorka, I/87, 88
Mayorka adaları, I/86
Mazafran uedleri, I/25
Mazarron, I/412
Mazenderan, II/347
Mazzara, I/391, II/137
Meaux, II/271
Mecatti, II/69, 387
Mecenigo, II/318
Med savaşları, I/69
Mediceo, I/426
Medici-ler, I/19, 212, 219, 227, 228, 375, II/65, 283
Medicis, I/68, II/29, 115
Medina, 208, 332
Medina Celi, I/325, II/140, 228, 229
Medina Celi dükü, I/64, 325, II/221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 234, 305, 325
Medina de Rio Seco, II/45
Medina del Campo, I/20, 117, 153, 173, 183, 193, 213, 224, 228, 255, 256, 260, 265, 297, 332, 333, 334, 368, 396, 406, II/45, 52, 128, 307, 322
Medina del Campo fuarları, I/344
Medina del Campolu Ruizler, I/229
Medina Sidonia, II/145
Medina Sidonia dükü, I/166, 432, 433, II/41, 43, 44
Medinaceli, I/165
medio general, I/298, 339, 343
Medoza ailesi, II/96
medreseler, Süleymaniye Camii civarında, I/232
Mehediya, II/246
Mehmed Ali Paşa, II/334
Mehmed II., II/1, 6, 16, 49
Mehmed III., II/368, 372
Mehmed Kapsi, II/365
Mehmed Paşa, I/5, 394, 423, II/339
Mekke, I/25, 108, 111, 112, 167, 314, 373, 380, II/76, 155, 387
Mekke gümüşü, I/380
Mekke limanı, I/370
Mekke şeyhi, II/8
Meksika, I/38, 141, 322, II/76, 143
Meksika gümüş madenleri, I/322
Melek Yaşa, Raguzalı, II/75
Melfi prensi, I/160, II/234, 244
Melicha Plajı, II/250
Melilla, I/66, II/142, 144, 145, 237, 327
Melilla Limanı, II/195
Melilla presidiosu, II/141
Melinchiler, I/405
Melinde, II/75, 352
Mellerіolar, I/17

Memi paşa, II/162, 390
Memluk devleti, I/262
Memluklar, II/7, 8
Mendas, II/100
Mendes ailesi, Portekizli, II/112
Mendesler, I/405
Mendigos, II/61
Mendoza, I/240, 422
Menendez d'Avilees, II/272
Menendez Marquez, I/201
Mer el-Kebir, I/67
Merakeş, I/109, 112, II/106
Merakeş, J. C. Baroja, II/100
Meramme, I/28
mercados, I/44
mercan kayalıkları, I/64
Mercantour, I/3
mercato, I/198
merchaniegos, I/44
Merchants Adventurers, I/120, 416
Mercoeur dükü, II/148, 382
Mercurino, E., II/356
Meriç, I/182, 242, II/5
Meriç Ovası, II/90
Meriniler, I/109
Merinilerin Fas'ı, I/315
merino, I/46
Merriman, Roger B., II/361
Mers-el Kebir, I/66, II/141, 142, 144, 145, 235, 236, 250, 327
Messina, I/7, 64, 77, 148, 219, 220, 221, 228, 240, 242, 243, 253, 273, 334, 357, 385, 391, 407, 409, 411, 412, 415, II/53, 60, 65, 109, 129, 136, 137, 142, 147, 149, 150, 154, 155, 156, 179, 189, 223, 224, 225, 226, 227, 230, 232, 236, 243, 250, 251, 26
Messina boğazı, I/56, 77, II/191
Messina feneri, II/185
Messina limanı, II/222
Mesta, I/44, 46, 47, 53
Mestre, I/287
Methone, I/414
Methone limanı, I/379
metropolitler, II/81
Metternich, I/98
Metz, II/69, 188, 201, 309
Metz işgali, II/188
Meuse, I/127, II/306
Meutra, II/135
Mevleviler, II/4
mezo formento, I/401
mezo miglo, I/401
Mezopotamya, I/33, 59, 114, 115, II/349
mezzano, I/384
Mezzo, II/74
Mezzo adası, I/82
Mezzogiorno, I/291, II/136
Mısır, I/5, 33, 56, 64, 77, 79, 99, 103, 104, 107, 111, 112, 114, 151, 153, 164, 166, 167, 190, 197, 205, 233, 253, 262, 265, 312, 313, 319, 335, 336, 364, 368, 369, 370, 371, 372, 374, 377, 378, 379, 382, 385, 390, 393, 399, 400, 406, 411, 414, 424, II/
Mısır Sudan'ı, II/3
Mısır Süvarisi, II/366
mısır ürünü, I/12, 152, 178, 285, 363
Mısırlılar, II/160
Michel Angelo, I/334, II/120, 121
Michel de Montaigne, I/181, 402
Michel le Brave, I/39
Michel Rodriguez, I/188, II/112
Michelet, I/96, 154, 213, II/309, 353
Michelozzo, I/76
Michiel, II/227
Michiel Da Leze, I/316
Middelbourg, I/378, II/125
Midilli, I/64, 205
Miero, Giovanni, Napolili, II/80
Mignet, II/196
Miguel Caxa de Leruela, I/285
Miguel de Cervantes, II/317
Miguel Moncado, II/299
Mihal Cernoviç, II/269
Mihal Kantakuzenes, Rum, II/26, 53
Mijet, I/84
Mikas, Yahudi, II/269, 284, 285
Milanese, II/196, 199, 200
Milanese bölgesi, I/227
Milano, I/10, 15, 17, 31, 32, 39, 89, 125, 130, 131, 134, 144, 167, 182, 184, 211, 214, 217, 221, 222, 225, 226, 228, 229, 230, 243, 253, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 273, 280, 291, 327, 330, 331, 332, 339, 340, 357, 360, 374, 377, 386, 390, 421, II/1
Milano dükalığı, II/196
Milano katedrali, II/55
Milano valisi, II/69, 297
Milano Yahudileri, II/107
Milazzo, II/137
Miletos, I/60
Milis, II/137
milis askeri, I/226
Milo adası, II/223
Minaio, I/185, 266
Mingrellia, II/347
Minorka, I/88, 90, 91, 411, II/153, 201, 229, 388
Minos, I/174
Miotti, Giovanni, II/33
Miques=Micas, II/27
Mir Ali Bey, II/352, 353
Miranda kontu, II/364, 366, 388
Mirandolle, II/187, 285
Mirat-ı Memalik, I/369
mirobolani, I/374
misket şarabı, I/414
mistral, I/69, 161, 163
Mistral Lion, I/57
Misurata, II/143
misyoner, I/9, 12
Mitica, I/22, 24, 25, 27, 38, 39, 206
Mitridat balsamı, I/371
Moceniga-Martta, Venedik kadırgası, I/373
Mocenigo, I/261, II/318
Modena, I/208, II/110
Modern çağlar, I/142, 218
modesto guadagno, I/206

Modica kontu, II/42
Modon, I/79, II/134, 225, 231, 293, 300, 301, 315, 316, 386, 389
Modor, II/364
Mogadişu, II/352
Mogador, I/67
moggio, I/388
Moğol imparatorluğu, II/17
Moğol Yolu, I/104
Moğollar, I/111, 116
Mohaç, II/6, 48
Mohaç Savaşı, II/129, 169, 183
Moheau, M., I/218
Moldavya, I/121
Moliere, II/125
Molla Hasan Elhacı, II/50
Molluka, I/370, 383
Moluka adaları, I/377
Mombassa, II/352, 353
Mombassa Nehri, II/353
Monako, I/328, 386
Monako dükü, I/56, II/222, 245
Monako kadırgaları, II/243
Monako senyörü, I/386
Monçon, I/330, 378
Mondejar, II/66, 276, 277, 341
Mondejar dükü, Napoli kral naibi, II/66
Mondejar markisi, II/65, 97, 98, 336, 337
Mondoucet, I/327
Moneda larga, I/333
moneta nera, I/353
Monferrat ülkesi, II/115
Monfirrato inferore, I/229
Monluc dönemi, II/59
Monopoli, II/136, 137
Monosque, I/29
Monpantes Adası, II/119
Mons, II/308, 309
Mons asileri, II/308
Monselice, I/35
Monsieur de Savoie, II/203
Monsieur de Vendome, II/227, 242
Mont Cenis, I/130, 136
Mont Genevre, I/130
Montagnac, I/138
Montagne, Robert, I/12, 33
Montaigne, I/13, 14, 27, 155, 158, 226, II/78, 125
Montaigne Lucca ovası, I/24
Montalcino Cumhuriyeti, II/195
Montalto, I/388, 390
Montava, II/58, 109, 110, 121
Montchrestien, I/320, 321, II/56, 63, 102
Montcontour savaşı, II/274
Monte Cargono, I/13, 70, 174
Monte Rosa, I/175
Montelupiler, I/133
Montemarciano dükü, Alfonso Piccolomini, II/68
Monterin, U., I/175
Montesa, II/42
Montferrat, I/22
Monti, I/343
montiler, I/23
Montluc, İspanyol ajanı, II/185, 253, 261
Montluel, I/339, 340
Montmelian, II/383
Montmorency, I/97, 153, II/41, 148, 183, 184, 198, 202, 263, 274, 309, 374, 375, 378
montonini, I/61, 151
Montova, II/339
Montpellier, I/36, 136, 138, 158, 196, 212, 213, 240, 253, 288, II/124, 375
Montpellier darphanesi, I/316
Montpellier kapitalistleri, I/138
Montpellier verdet, I/138
Montverant, II/382
Mora, I/41, 153, 160, 189, 269, II/5, 23, 81, 110, 276, 286, 303, 310, 313, 315, 332, 333
Mora Palikaryalıları, I/16
Morand, Paul, I/149
Moravya, I/123, 280, II/5
Morbegno, I/130
More, II/363
morena, I/81
Morerias, II/93
Moreyra, M., I/322
morina, I/38, 120, 421, 426
Morisco, II/70, 91, 92, 93, 96, 97, 99, 101, 149, 169, 198, 210, 233, 250, 282, 283, 299
Morisco Aragon, II/93
Morisco bölgeleri, II/278
Morisco elçileri, II/280
Morisco göçmenleri, II/389
Morisco İslamiyeti, II/91
Morisco kökenliler, II/95
Morisco köylüleri, II/96
Morisco köyü, II/95
Morisco nüfusu, II/100
Morisco savaşı, II/277, 280, 281
Morisco sorunları, II/91, 92, 96
Morisco-lar, I/7, 33, 163, 223, 271, 280, 397, II/52, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 106, 110, 117, 119, 194, 202, 211, 220, 275, 276, 278, 279, 281, 283, 284, 285, 387
Moritanya, I/32, 52, 66, 107, II/84
Morlachiler, I/223
Morlak göçmenleri, I/279
Morlaklar, I/41
Morone, II/294
moros, I/111, II/93, 145
Moros de Guerra, II/114
Moros de Paz, II/114, 145
Morosini, Venedik elçisi, I/376
Moscovie Companie, I/120, II/75
Moskof, I/119, 126, II/274, 368, 371
Moskof devleti, I/120, 122
Moskof dükalığı, I/400
Moskof prensliği, II/7
Moskova, I/59, 118, 119, 307, 371, 423, II/304
Mostaganem, II/140, 153, 221, 235
Mostagnen, I/66
Mostar, I/21, 206
Moulins, II/378
Mozambik, II/33
Mucia de Cortes, II/94

muçaçoslar, I/14
Mudejares, II/93
mudo, I/77
Muhammed Hüdaberdi, II/347
Muhammed, Hz., I/8, 105, II/275
Muhlberg, II/180, 189
Muhlberg Savaşı, II/180, 182, 183
Muhteşem Lorenzo, II/53, 170
Mulay Hamida, II/280, 322
Mulay Hasan, Tunus Sultanı, II/83, 279
Mulay Muhammed, II/322
Mulay, Sultan, II/321
Mulaya, I/268
Mulhacen zirvesi, I/4
Multeka, hukuk kitabı, II/18
Murad Ağa, II/186
Murad Ağa, Trabluslu, II/102
Murad II. imareti, I/348
Murad III., II/21, 336, 370
Murad IV., II/22
Murad Paşa, vezir-i azam, II/75
Murad, Sultan, II/351, 373
Murano, I/223, 280
Murano cam atelyeleri, I/287
Murat, I/288
muratori, I/17
Muratyan, I/17
Murcia, I/30, 33, 155, 166, 216, 271, II/92
Murcia Valisi, Los Velez, II/276
Murgia, I/19
Murillo, II/123
Musachi ailesi, II/5
Musachi, Giovanni, II/5
Musachiler, II/48
Museo Correr, I/403
Musevi, II/107, 109, 118
Musevilik, II/27, 106, 112
Mustafa, II/153, 177
Mustafa Paşa, II/287, 342, 347, 348, 349
Mustafa Selaniki, Osmanlı vakanüvisi, II/49
Mutuailer, I/11
Muzekieler ülkesi, II/5
müfettiş Bembo, I/75
Mühlberg, II/181
Mühtedi, II/107
Müller, Elli, I/47, 50
Münih, I/21, II/124
Münzer, Hieronymus, Dr., II/93
Müslüman dünyası, II/279
Müslüman İspanya'sı, I/78, 314, II/92, 93
Müslüman korsanlığı, II/157
Müslümanköleler, I/89
Müslüman sanatı, I/98
Müslüman şairler, II/76
Müslüman uygarlığı, II/101, 106
Müslümanülkeler, I/421
Müslüman-lar, I/9, 19, 30, 33, 38, 39, 54, 63, 79, 174, 189, 375, 383, 411, II/4, 74, 84, 86, 92, 93, 94, 97, 101, 102, 104, 105, 108, 113, 120, 130, 132, 148, 150, 152, 154, 160, 161, 162, 169, 177, 236, 238, 278, 279, 302, 355, 369, 385, 387
Nadino, II/133
Naipler, II/358
Naissus, II/82
Naksos, II/113, 269
Naksos dükü, II/27, 112
Naksos tuzu, I/93
Nantes, I/327, II/19, 110, 148
Nantes fermanı, II/264
Nantes kararnamesi, II/113
Nao, I/59, 65
Napoleon I., I/276
Napoli, I/5, 16, 17, 26, 28, 30, 34, 42, 47, 56, 64, 65, 68, 69, 70, 74, 77, 82, 83, 87, 88, 89, 125, 131, 140, 141, 151, 154, 160, 166, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 202, 203, 207, 213, 217, 219, 220, 221, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 241, 243, 25
Napoli bankaları, I/173
Napoli belgeleri, I/411
Napoli darphaneleri, I/312
Napoli di Romania, I/72
Napoli Farnese arşivleri, II/213
Napoli filotillası, II/245, 246
Napoli garnizonları, II/258, 259
Napoli isyanı, II/60
Napoli kadırgaları, I/308, II/222, 228, 237, 299, 311, 389
Napoli kayıkları, I/87
Napoli Körfezi, I/26, II/177
Napoli kral naibi, I/166, 186, 240, 372, II/44, 66, 98, 137, 178, 195, 219, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 236, 237, 246, 268, 276, 288, 299, 341, 345
Napoli kral naibi, Don Garcia de Toledo, II/259
Napoli kral naibi, Tariffa markisi, II/233
Napoli kraliçesi Joanna, II/64
Napoli krallığı, I/95, 256, 257, 266, 283, 297, II/1, 23, 39, 54, 65, 139, 143, 200, 233, 258, 322
Napoli Muhasebe Bürosu, I/305
Napoli piyadesi, II/225, 270
Napoli Reame, I/230
Napoli sürgünleri, II/184
Napoli şarapları, II/299
Napoli tacı, II/199
Napoli tercio'su, II/265
Napoli Yahudileri, II/107, 112
Napoli Zecca'sı, I/335
Napoli'de Pietro di Toledo, I/30
Napolili Ligorio, mimar, II/122
Napolililer, II/117, 156
Narbonnais, II/375
Narbonne, I/29, 36, 136, II/251, 375, 376
Narenta, I/21, 75, 188
Narouze eşiği, I/4
narrow-seas, I/58
Narva, I/119, 120, 126
Nassarnschiffe, II/135
Nassau dükü, II/309
Nassi, Yasef, II/284, 296, 297, 332
Nasturiler, II/84, 105
Nasuf Ağa, II/228
Nathaniel Jung, I/375
Natolialı, II/333
Natural de Hollanda, I/413

naus, I/199
Navagero, I/157, II/43
Navagero, Venedik elçisi, II/197
Navar, I/397
Navarese, I/32
Navarin, II/134, 228, 248, 315, 316, 390, 392
Navarin'le Modon, II/313
Navarra, I/10, 40, 117, 193, II/93, 141
Navarra kral naibi, II/306
Navarre, II/362
Navarre kralı, II/227, 242
Navarre kraliçesi, II/254, 317
Navas, II/44
nave, I/199, 200, 202, 203, 205, 385, 399, 400, 405, 413, 418, 422, 425, II/74, 250
Navgora, Venedik elçisi, I/202
navicelloni, I/168
Naviglio Grande, I/31, 32
naviguela, I/195
navis gravis, I/195
navis oneraria, I/195
Necd, I/109
Nef, John U., I/286, 287, 289, 319
Negociante II., I/341
Negrepont, I/63
Negron de Negri, II/115
Neolitik, I/19, 27
Nepi piskoposu, II/257
Nepta, I/174
Nerticaro, I/83
Neuburg kenti, Tuna'da, II/79
Neuland, I/19
Neusohl, I/312
Neveda, II/277
Nevers dilkü, Charles Gonzague, II/33, 203
new deal, I/293
Newberie, İngiliz seyyahı, I/364
Newfoundland, I/142
Niccola Suriano, II/139
Niccolo Grimaldi, Cenevizli bankacı, II/212
Nice, I/55, 68, 240, 386, II/76, 125, 176, 189, 202, 203, 228, 246
Nice kontluğu, I/270
Nicolas Cid, hazinedar, II/218
Nicolas Grimaldi, I/327
Nicolas Zriny, kont, II/134, 262
Nicolo, II/156
Nicolo Contarini, I/188, 189
Nicolo Grimaldi, I/324, 328
Nicolo Limellino, I/325
Nicolo Luccari, I/212
Nicolo Prodanelli, Raguzalı tüccar, II/337, 342, 344
Nicolo Secco, II/218, 219, 332
Nicolos koyu, I/120
Nicot, I/371, II/56
Nicot Catherine de Medicis, II/76
Niebla, II/157
Niebla kontu, II/41, 44
Nietzsche, II/82
Nijer, I/99
Nijer ağzı, I/101
Nijer boynuzu, I/314
Nil, I/104, 107, 113, 174, 184, 185, 369, 390, 393
Nil Deltası, I/24, 174
Nina, I/199
Nio, II/133
Niş, II/262
Nobili Novi (di San Pietro), I/339
Nobili vecchi, I/229, 339
Nobili, Medicilerin Madriddeki ajanı, II/283
Nobili, Toskana ajanı, I/328, II/271, 279
Noel, I/163
Noel de Fail, Contes et Discours d'Eutrapel, I/351
Nogay Tatarlar, I/119
Nola, I/30, II/137
Nolseta, II/137
Nopoli donativo'su, I/329
Norman gemileri, I/413
Normandiya, I/118, 152, 327, II/204, 374
Normanlar, I/64, 67, 376, 412, 413
noroit, I/77
Norte Dame kalesi, II/380
Norte Dame Kilisesi, II/204
Norte Dame de Lorette, I/14
Norveç, I/126, 201
Norwich, II/264
Notatorio di Collegio, I/198
Noue, II/306
Novagaro, Venedikli, I/267
Novalesa köyü, I/130
novas christiãos, I/145
novelas, I/224
Novossilstof, Rus elçi, I/120
Noyon, II/200
Nuestra Senora de las Nieves bayramı, I/223
Nuremberg, I/17, 114, 122, 125, 131, 132, 133, 134, 135, 145, 229, 243, 247, 253, 263, 368, II/52, 103
Nuremberg Bankası, I/134, 135
Nurembergli tüccarlar, I/131, 260
Nurra, I/12
Nümidya, II/83
Oberon, II/102
Occitan, I/140
Ochino, II/79
Oder, I/125, 127
Odessa, I/17, 160
Odisseus, I/237
Oglio, I/29, 185
Ogüsten rahipleri, II/79
Oisans, I/40
Okba, II/85
Okyanus, I/82, 92, 95, 103, 120, 140, 141, 143, 147, 152, 190, 191, 195, 199, 201, 299, 326, 362, 367, 381, 382, 410, 417, 432, II/243, 305, 346, 353, 354, 357, 359, 360, 361, 368
Olbricht, Konrad, I/265
oldanum, I/90
Olivares, I/97, 336, II/44
Olivares Salamanca, I/307
Olivares, dük, I/346, II/119
Olivenza Kalesi, II/358
Oliveri, Romalı mimar, II/122
Olivero Marini, I/334

Olivier de Serres, I/29
Ornanetto, II/323
Ombria, I/19
Ombria kanalı, I/12
Ombronenehri, I/28
Ona Altes, II/299
oncie, I/356
Oniki yıl barışı, I/164, 379
Onlar Meclisi, I/259, 261, 307, 313, 316
Oppida kentleri, I/18, 21
Or (altın) Adaları, I/88
Oran, I/5, 19, 65, 66, 104, 107, 108, 113, 168, 241, 314, 315, 319, 412, II/62, 93, 106, 114, 141, 142, 143, 144, 145, 191, 199, 220, 221, 235, 236, 237, 249, 258, 299, 327, 338
Oran Afrika buğdayı, I/388
Oran bölgesi, I/108, 165, II/184
Oran kuşatması, II/236, 245
Orange, I/138, II/263
Orange dükü, II/298
Orange prensi, II/206, 265, 306
Orbetello, I/56, 388, II/194
Orgiba, II/276
Orgoselo, I/11
Orlandiniler, I/405
Orleans, I/136, 233
Orleans dükü, II/180, 254
Ormaneto, II/319, 324
Oropesa, II/43
Orosei, I/257
ort'lar, I/29
Orta Asya, I/18, 42, 48, 53, 103, 229
Orta Avrupa, I/18, 19, 71, 134, II/169
Orta çağ, I/6, 109, 130, 175, 210, 211, 212, 213, 226, 228, 402, II/15, 52, 102, 136
Orta çağ İspanyası, II/106
Orta çağ tarihçileri, I/271
Orta Doğu, I/280, 378
Orta Doğu Yahudileri, I/293
Orta Drava, II/134
Orta Magrib, II/83, 140
Orta Sava, II/134
Ortodoks, II/4, 75, 81, 87, 155, 346
Ortodoks ülkeleri, II/80
ortodokslar Roma'sı, I/64
Ortona a Mare, II/260
Orvieto, II/28
Osborne, Edward, I/422
Osman Paşa, II/348, 351
Osman Paşa, Dağıstan valisi, II/350
Osmanlı devleti, II/4, 18, 49, 50, 294
Osmanlı donanması, II/186, 195, 320
Osmanlı fethi, II/350
Osmanlı gerilemesi, II/363
Osmanlı gücü, II/230, 328
Osmanlı İmparatorluğu, I/162, 187, 223, 265, 273, 292, 293, II/8, 17, 21, 33, 60, 64, 136, 263, 267, 286, 308, 314, 341, 350, 352
Osmanlı kadırgaları, I/379
Osmanlı maliyesi, II/27
Osmanlı padişahı, I/16
Osmanlı para bunalımı, I/365
Osmanlı paraları, I/364
Osmanlı tarihi, II/275
Osmanlı ülkeleri, II/30
Osmanlı vakanüvisi, Mustafa Selaniki, II/49
Osmanlı-lar, I/11, 49, 78, 79, 116, 230, 301, 333, II/4, 8, 9, 11, 15, 33, 47, 49, 50, 104, 284, 287, 336, 349, 351, 352, 353, 372
Osorio, Alonso, II/44
Ossuna dükü, II/42, 163
Ostia, I/37
Ostrogotlar, I/37
Othmar, II/398
Otranto, I/70, 242, II/2, 136, 137, 223, 291, 298, 310, 337
Otranto bölgesi, I/305
Otranto Burnu, II/137, 320
Otranto valisi, II/156
Otranto yağması, I/230, II/176
Ottavio Avogadro, kont, II/68
Ottavio Centurione, I/331
Ottobon, I/122, 406
Ottobon Dantzig, Venedikli kâtip, I/405
Ottolar, I/334
Otuz yıl savaşları, I/132, 134, 156, II/35, 63, 104, 113, 163, 169
Otuzbeşler zontası, I/261
ouliere, I/23
Oviedo, II/62
Oviedo dağları, I/14
Oviedo Koleji, II/17
ökaliptüs, II/76
Ölü deniz, I/5
ön-Barok, II/121
Özbekler, II/351
P. Amat de S. Filippo, I/89
P. de Canaye, II/320
Pacheco, II/294
Padilla, II/226
Padişah, I/41, 393
Padolya, I/7, 123
Padova, I/226, 247, II/107
Padovano, I/44
Padua, I/75, 215, 266, II/60, 110
Padua piskoposu, II/319
Padua üniversitesi, I/131, 307, 374
paese, I/47
Palacios Rubios, II/17
Palamos, I/163, 240, II/237
Palatinat, II/319
palazzo, I/224
Palencia, I/277, 278
Palermo, I/17, 30, 64, 65, 67, 241, 243, 273, 306, 334, 385, 390, 391, 395, 407, 412, 419, II/58, 62, 63, 66, 136, 137, 150, 161, 200, 227, 230, 310, 312, 320, 321, 322, 323, 326, 327, 364
Palermo bankası, I/356, 357
Palladio, Chamson, Vicenzeli mimar, II/122
Pallavicino, I/421, 422, II/292
Palma, II/134
Palma de Majorca, I/87, II/150
Palma kontu, II/44
Palo kumsalları, II/224

Palomares, II/210, 213
Palota kalesi, II/261
Palotta, II/373
Pamfilya, I/49
pamuk, I/39, 57, 90, 92, 131, 134, 135, 206, 211, 253, 262, 287, 296, 374, 377, 402, 414, 415
pamuk ipliği, I/373, 427
pamuklu bezler, I/189
pamuklu kumaş, I/114, 420
Panama kıstağı, I/143
Panonya ovaları, II/82
Panormos, I/67
Pantateuque, Portekiz'de basılan ilk eser, II/108
Pantelleria, I/62, 64, 84, 162, 163, II/191
Pantoja de la Cruz, II/393
Paolo Giorgiu, II/90
Paolo Tiepo, II/42, 244
Papa, I/74, 167, 189, 226, 251, 328, 365, 374, II/12, 129, 139, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 204, 222, 229, 240, 241, 245, 251, 258, 261, 265, 266, 271, 276, 278, 279, 290, 298, 310, 319, 326, 338, 339, 372, 390
Papa Sixte Quint, I/230
Papa VI. Alexandre, I/26
Papa VII, Clementius, II/29
Papalık, I/28, 218, 412, II/79, 197, 217, 247, 288, 290, 294, 302, 303, 310, 312, 321, 361, 371
papalık askerleri, II/291
Papalık devleti, I/12, 272, 291, 301, II/28, 65, 66, 68, 70
papalık donanması, II/290, 291
Papalık elçisi, I/163, II/186
papalık filoları, II/291, 292
Papalık kadırgaları, II/295
Papalık kenti, I/186
Papalık Roma'sı, I/11
papalık sarayı, I/167
Papalık toprakları, I/388
paralı askerler, I/7, 65, 131
paramo, I/29
Paramo, II/79
Pardenone, II/112
Parenti, G., II/121
Paresto, I/82
Paris, I/17, 136, 137, 138, 140, 160, 182, 217, 230, 232, 234, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 248, 252, 321, 326, 327, 332, 340, 350, 361, II/40, 62, 65, 102, 110, 124, 125, 156, 185, 204, 232, 263, 265, 269, 297, 306, 308, 309, 374, 381, 382
Paris tüccarları, I/338
Parma, II/121, 187, 191, 192, 339
Parma dükü, I/326, 331, 339, 340, 388, II/187
Parma düşesi, II/207, 264
Parma düşesi, Marguerite, II/206
Parma Piacenza, I/208
Paros, II/133
Parsiler, II/105
Part krallığı, I/249
partibus Turcicorum, I/223
partido, I/14, 259, 330
partizanlar, II/68
Partsch, I/174
Paruta, II/2, 289
Pasea, I/200
Pasifik, I/114, 116, 238, 249, 255
Paskalya, I/40, 158
Paskalya fuarı, I/338, 339
Pasqualigo, Filoppo, kaptan, II/163
Passano burnu, II/153
Passau, II/190
Passau antlaşması, II/188
Passero burnu, II/248
Paşa Cuder, I/112
patache, I/205
Pater, I/9
Patmos, I/84, 93, 390, 393, II/133
Patras, II/389
patricius, I/36, II/59
Patta, II/352
Patti, II/137
Pauilin de Garde, II/175
Paul IV., I/224
Paulin de le Garde, general, II/187, 189, 191
Paulus III., II/123, 181, 198
Paulus IV., II/111, 195, 197, 198, 199, 200, 209, 257
Paulus V., II/257
Pavia, I/217, 277, II/3, 93, 180, 399
Pavia piskoposu, I/354
Pax Turcica, II/284
Paz y Soldan, I/352
Peccais bataklığı, I/300
pech, I/23
Peç, I/211, II/263, 371
Peçenekler, II/87
Pedalaborde, Pierre, I/178
Peder Barnabe, I/160
Peder Carlo Lucio, II/33
Peder de Foucauld, I/21
Peder Joseph, II/33
Pedraça, Historia eclesiastica de Granada'nın yazarı, I/8
Pedro Brea, II/342
Pedro de Alcoçaba, II/356
Pedro de Guevara, II/100
Pedro de Ibarra, II/327
Pedro de Leyva, I/205, II/156
Pedro de Malvenda, I/346
Pedro de Marquina, II/180
Pedro de Medina, II/43
Pedro de Salazar, II/177
Pedro de Toledo, Napoli kral naibi, I/166
Pedro Leymieri, I/433
Pedro Mavenda, I/378
Pedro Velâsquez, II/311
Pegolotti, yazar, I/251
Pegomas, I/29
Pekin, I/1
peksimet, II/130
peladi, I/374
Pelagosa, I/93
Pelion, I/84
Pellegrini, Bolognalı mimar, II/122
Peloponez, I/6, 186

Pencap, I/104
Penni, II/121
Penon, II/140, 142, 158, 238, 240
Penon de Velez, I/66, 161, 412, II/142, 195, 232, 237, 247
Penon filosu, II/250
Penon seferi, II/239
Penon zaferi, II/246
per conto suo, I/289
per farsi medicar, I/27
Pera, I/63, 233, II/341
Pera bağları, I/233, II/339
Perastani, I/82
Pere, I/86
Pere Joseph, I/121, II/103
Pere lo Gran, I/86
Peregil, I/67
pereme, I/232
Perenas, I/138
Pereyra, Carlos, I/39, 321, II/9
Perez, Antonio, II/20, 321, 323, 337, 339, 353, 354, 376, 358
Perez, Gonzalo, II/17, 258
pergende, I/66, 87, 94
Periggia, II/200
perniciosa, I/26
Pero Mendez, I/324, 325
Peroto, II/387
Perpignan, I/280
Perpignan kuşatması, II/41
Perrenot, II/206
Perroux, François, II/398
Perrugia, I/218
Pertuis, II/376
Peru, I/38, 46, 141, 143, 152, 211, 323, 351, II/74, 76, 212
Perugia, I/228, II/28
peruleros, II/62
Pesaro, I/70
Pescara, I/305, II/137
Pescara markisi, II/260
Pescare suları, II/260
Pescaro, II/288, 299, 322, 332
Peschici, I/82
pesos, I/363
Pestolozziler, I/133
Peter van Oudegherste, I/301
Petrarca, I/26
Petremol Catherine de Medicis, II/247
Petro, II/3
Petro de Alcoçaba, II/355
Pfandal, Ludwig, II/183
Pfandl, L., II/273
Phaishes adası, I/237
Phelippes, kral, II/231
Phelps Brown, E. H., I/354
Philibert de Chalon, I/226
Philippe Canave, II/110
Philippe de Canaye, I/24, II/103, 316, 319
Philippe de Strozzy, I/153
Philippe Strozzi, II/306
Philippeville, I/52
Philippson, Alfred, I/18, 174
Philippson, Arthur, I/185
Philippson, Martin, II/353, 354, 356
Philipson, I/19, 154
Piacenza, I/210, 213, 255, 256, 265, 338, 339, 340, 341, II/115, 197
Piacenza fuarları, I/229, 338, 341
Piambino, I/363
pianure, I/92
Piare, II/134
Picardia, I/155, II/72
piccioli, I/353
Piccolomini, II/68
Piç Dom Luis, II/356
Piemonte, I/98, 127, 266, 273, 338, II/39, 40, 63, 79, 115, 188, 194, 197, 203, 240, 297, 307, 309, 383
Piemonte Alpleri, I/10
Piemonte buğdayı, I/386
Piemonte çeliği, I/138
Piemonte kaleleri, II/222
Piemonte, aşağı, I/32
Pier Loise Summonte, I/83
Piere Martyr d'Anghiera, I/107
Pierino de Vaga, II/121
Piero de Medici, I/399
Piero Guitti, I/195
Piero Strozzi, I/162
Piero Vettori, I/252
Piero Zen, I/383
Pierre de la Rochelle, I/81
Pierre Viret, Roman bölgesinin ıslahatçısı, II/6
Pieta, I/413, II/120
Pieter Coeck, Alostlu, I/24
Pietro Corvaja, II/156
Pietro di Toledo, I/30, 231, 306, II/136, 137
Pietro Lorendano, II/287
Pietro Mocenigo, I/27
Piganiol, Charnson, II/174
Pigmeler, I/201
Pignerol (Pinerole), II/203
Pikardiya, I/154, II/273, 308, 309
Pimentel, Alonso, II/141, 144
Pinaruolo, I/167
Pinde çobanları, I/52
Pinde, dağ zinciri, I/7
Pinta, I/199
Pinto Akedemisi, II/106
Pinto şatosu, II/337
Piombino, I/162, II/178, 191, 248
Piombino dükü, II/59
Piombino senyörü, II/226, 244, 245, 339
Pirene dağları, I/267
Pirene duvarı, II/242
Pirene uygarlığı, I/8
Pirene-ler, I/3, 4, 6, 7, 10, 14, 15, 23, 53, 54, 98, 158, 259, 287, II/65, 70, 78, 93, 96, 118, 124, 253, 274, 306, 375, 376
Pireneler eşkiyalığı, II/68
Pirenne, Henri, II/3, 174
Pires, I/373
Piri Reis, I/369, II/352

pirinç, I/32, 34, 36, 59, 66, 111, 138, 155, 234, 283, 348, 385, 390, 402
Pisani bankası, I/357
Pisaniler, I/356, II/133
piskoposluklar, II/264
Pistoia, I/291
Pistoia dağı, II/68
pistolete, I/319
Pisuerga kıyıları, I/29
Pius II., II/124, 257
Pius IV., II/247, 255, 257, 258
Pius V., II/229, 244, 256, 257, 258, 265, 266, 267, 273, 287, 289, 290, 296, 311, 317, 321, 331, 361
Piyale Paşa, kaptan-ı derya, I/93, II/194, 201, 202, 225, 228, 231, 248, 250, 259, 260, 266, 284, 320, 334
Piza, I/18, 86, 89, 159, 225, 226, 253, 434, II/147, 149, 179, 300
Piza Floransa, I/225
Pizalı göçmenler, I/86
Planet, I/97
Plantasyonlar, II/289
plasmodium, I/26
Plassey zaferi, I/261
Plato bueno, I/14
Plaza Mayor, I/141, II/43, 208, 209
Pluto, I/127
Plymouth, I/426
Po, I/30, 32, 36, 185, 208, 210, 254
Po deltası, I/28
Po nehri, I/159
Po ovası, I/21, 70
Po vadisi, I/12, 385
podesta, I/31
Poitiers, II/8
Poitou, II/39
Pola, I/258
Pola iskelesi, I/292
polacre, I/69, 205
Polemoloji, II/127
Polesine, I/44
Poliakov, Leon, II/118
Policastrello, I/83
Poligny, I/339
Polomares, II/18
Polonya, I/60, 84, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 143, 190, 253, 259, 333, 349, 352, 389, 400, 401, 405, 422, II/51, 78, 106, 108, 109, 111, 285, 319, 321, 365, 368, 369, 371, 372
Polonya grosz'u, I/358
Polonya Kazakları, I/119, 126, II/368
Polonya kervanı, I/124
Polonya kıstağı, I/117, 121
Polonya kralı, I/119, 126, 127, 248, II/317, 339
Polonya malikâneleri, II/51
Polonyalı köle, I/119
Polonyalılar, II/366, 373
Pomaklar, II/90
Pomegues adaları, II/384
Pomegues adası, I/161
Pompeus Vassalus quondam Jacobi, II/74
ponentini, I/163, II/116
Pont-Saint-Esprit, II/375
Pontine, I/21
Pontine bataklıkları, I/6, 24, 25, 26
Ponza, II/177, 234
Ponza adası, II/157, 189
Ponze, Chamson, Oranlı, II/145
Porchnev, B., I/296, II/60
Porta Beatrice, I/167
portate, I/169
Portekiz, I/18, 23, 25, 46, 55, 56, 58, 65, 66, 83, 95, 97, 110, 112, 116, 117, 122, 142, 143, 144, 156, 158, 186, 187, 193, 198, 199, 200, 202, 213, 218, 224, 251, 254, 256, 257, 265, 266, 268, 277, 280, 284, 315, 316, 326, 328, 331, 337, 344, 345, 349,
Portekiz Algarve'si, II/157, 358
Portekiz Amerikası, I/152
Portekiz baharat ticareti, I/373
Portekiz belgeleri, I/386
Portekiz denizciler, I/431
Portekiz donanması, I/316, II/353
Portekiz ekonomisi, I/396
Portekiz elçisi, II/306
Portekiz Enkizisyonu, II/105, 118
Portekiz filosu, I/369
Portekiz Hind adaları, I/298
Portekiz Hindistanı, I/197, 326
Portekiz Hindleri, II/359
Portekiz iç savaşları, II/60
Portekiz İmparatorluğu, I/369
Portekiz kadırgaları, II/238
Portekiz karabiberi, I/265, 368, 374, 375, 376, 377, 416
Portekiz karavelası, II/190
Portekiz kralı, II/105, 219, 245, 328
Portekiz Marranoları, I/145, 297, 336, 378, II/110, 115
Portekiz Savaşı, II/345, 358
Portekiz seferi, II/354
Portekiz veliahtı, Don Luis, II/193
Portekiz vigas'ı, I/33
Portekiz yahudileri, I/313, 434, II/104, 109, 111, 113, 114
Portekizli senyörler, II/56
Portekizli tüccarlar, II/52
Portekizli, Mendes ailesi, II/112
Portekizli-ler, II/75, 103, 116, 117, 153, 177, 191, 307, 331, 352, 353, 355, 357
Porto, II/358
Porto Farina, II/178, 323, 324, 328
Porto Ferraio, I/68, 88, 91, II/191
porto Gruaro, I/389
Porto Longone, II/191
Porto şarabı, I/93
Porto Vecchio, II/240
Porto Viro, I/28
Porto-Ercole, I/56
Portofinolu Matteo Forte, II/74
Portolano, I/391
Portugal, I/200
Portuis, II/377
Posada, I/257
Posnan, I/123

Postel, Guillaume, II/78
Postojna, I/21
Potemkin, Kont, I/256
Potesi gümüşü, I/143
Potesi madenleri, I/143
Potosi, I/206, 320, 322, 352, II/74
poveri, I/305
poveri naviganti, II/140
Poznan (Posen), I/122
Pozzuoli, II/157
Pön Kartaca, I/99
Prado, I/252
Prado San Hieronymo, II/19
Prag, I/125, 135, 312
Prag Linz bağlantısı, I/128
Pratica della Mercatura, Pegolotti'nin kitabı, I/251
Pregadi, I/374, II/318
Prens Doria, Bk. Doria, Gian Andrea
Prens Eugen, II/135, 371
Prens Gian Andrea Doria, Bk. Doria, Gian Andrea
Prenses Jeanne, II/42, 207, 213, 214, 215, 254
Prescott, II/207
presidio-lar, I/35, 56, 66, 164, 388, II/133, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 220, 230, 241, 299, 323, 366
Preveze, I/72, 79, 393, II/152, 169, 176, 220, 228, 260, 300, 320
Preveze savaşı, I/369
Prilep, I/211
Primolano, I/127
Priuli, I/357
Privy Council üyeleri, II/272
Prizen, I/211
Procida, II/201
Prodenelli, II/339
Prokonsül, I/136
Prolog, I/21
protestan asileri, I/339
Protestan bankası, II/113
Protestan Grisonlar, II/362
Protestan güçler, II/357
Protestan isyanı, II/58
protestan korsanlığı, I/144
Protestan korsanlığı, II/360
Protestan ülkeler, II/297
Protestan-lar, I/132, 162, 293, II/14, 78, 79, 117, 118, 120, 123, 130, 131, 132, 181, 187, 193, 208, 209, 265, 266, 272, 273, 296, 343, 385
provaedores, I/66
Proveditori ai beni inculti, I/35
Provence, I/7, 15, 29, 35, 42, 47, 68, 82, 88, 138, 140, 154, 225, 226, 268, 270, 276, 284, 285, II/39, 55, 59, 76, 85, 110, 125, 148, 156, 158, 239, 244, 245, 254, 307, 309, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 381, 382, 387, 398
Provence bölgesi, I/43
Provence buğdayı, I/138
Provence carraires, I/47
Provence dükü, I/205
Provence felouque, I/195
Provence gemileri, I/204
Provence kayığı, II/148
Provence kıyıları, I/229, II/151
Provence rivierası, I/85
Provence sahili, I/210
Provence savaşı, II/375
Provence valisi, II/378
Provence, aşağı, I/23, 24
Provence, yukarı, I/11, 24
Provencelılar, I/150, 208, 314
Prudence, I/423
Puerto, I/204, II/358
Puerto Carrero, II/325, 326
Puerto de San Vicente, I/276
Puerto de Santa Maria, I/193, 374, 396, II/237
Puerto Figueredo, II/389
Puerto Hercule, I/388
Puertolongo, II/315
Puertos altos, I/193
Puertos de Portugal, I/193, 194
Puertos secos, I/193, 194
Puglia, II/109
Pulia, I/19, 20
pulque, I/152
Puszta, I/7
Puszto-Ulahlar, I/6
Putignano, I/19
Pyrrhus zaferi, II/15
Quarnero, I/260
Quartillos falses gemileri, I/363
Quatero (Cattaro), I/70, I/71
quazi scherzando, I/146
Queray, II/376
Quillan ormanları, II/251
Quinet, Edgar, II/80
quintas, I/224
Quirinale, I/167
Quiriniler, II/133, 314
Quiroga, II/225
R. Konetzke, II/345
R. Romana, II/170
Raab, II/135
rabadanes, I/45
Rabbi Yehoşua Ha-Cohen, II/115
Rabelais, I/57, 153, 238, II/122, 129
Rabelais Quart Livre, I/187
Rafaello, II/120, 121
Ragozzini, II/295
Raguza, I/20, 21, 22, 27, 56, 59, 61, 68, 71, 75, 76, 78, 82, 83, 85, 87, 88, 159, 160, 166, 168, 169, 172, 184, 190, 192, 205, 210, 212, 213, 214, 219, 220, 222, 225, 227, 241, 243, 253, 260, 299, 304, 306, 313, 318, 328, 329, 333, 373, 386, 398, 400, 4
Raguza arşivleri, I/75, 211
Raguza belgeleri, I/313
Raguza filosu, I/299
Raguza isyancıları, I/71
Raguza kadırgaları, I/242, 299, 392
Raguza nave'si, I/202, 203, 385
Raguza tekneleri, I/139, 203, 389
Raguza Vecchia, I/71, 220
Raguza yük gemileri, I/205, 229
Raguzalı tekne yapımcıları, I/13

Raguzalı-lar, I/74, 189, 206, 211, 224, 259, 399, 418, 422, II/6, 53, 75, 110, 111, 177, 185, 230, 318, 337, 339
Raguzzini, Jacopo, Senato sekreteri, II/294
raie, I/154
Ralph Davis, I/431
Ramazan, I/111
Rambouillet kardinali, I/167, 239, II/209, 240, 296
Ramon, I/272
Ramon Carande, I/193
Ramon Fernandez, I/97
Randles, W., I/105
Ranke, II/328
Ranke, L., II/268
Raol Blanchard, I/6
Rappalolu köleler, II/74
Rarmouth, I/199
rascie, I/292
raso azuro piano, I/125
rasse, I/72
Ratiara, II/82
Ratisbonne, I/103
Rauers, F. Von, I/126, 128
Ravalesa, I/378
Ravasquez, Cenevizli, I/357
Ravel, I/29
Ravenna, II/55
Ravennad, I/11
Ravensburg, I/367
ravent, I/380
Raymond Lull, II/76
Razalar jajquerie'si, II/59
Razzi, Raguzalı tarihçi, II/80
reali, I/332
realles, I/330
Reame, I/232
Reart, I/34
Rebalais, II/76
Recalde, I/325
Reccade filosu, I/325
Recenati, I/72, 292
Recenati fuarı, I/256
rech, I/30
reconquista, I/66
rector, I/29
reeksport, I/124
Reform, I/140, 219, II/79
Reformasyon, I/10, II/131, 264
regadio, I/33, II/94
Reggio di Calabria fuarı, I/256
Reggio kenti, II/66, 389
Reggio olayı, II/66
Regia Corte, II/227
Regia Zecca, I/334
Regio, II/189
rego mir, I/30
Reich, II/131, 371
Reichstag, Alman, I/119
Reina de la Paz, II/253
Reino, II/215
Reinosa, I/14
reistre, II/274
Relaciones topograficas, I/258, 306
Relazioni, I/38
Relox des Principes, II/125
Remesiana, II/82
remostrants, II/266
Remuccio della Rocca, II/38
Ren, I/127, 130, 132, 136, 185, II/82, 102, 188
Ren ağzı, I/249
Ren sınırı, II/82
Ren yolculuğu, II/188
Ren yolları, I/343, II/124
Renanya, I/17
Renard, II/187
Rendalı, II/102
Renee de France, II/79
Rennes, I/137
Requesens, II/257, 258, 259, 265, 300, 304, 312, 354
res nullius, I/107
restanque, I/23
Reşidiye, II/108
Retimo iskelesi, II/300
Retrottera, I/75
Rettore, I/219, 227
Reumont, I/28
Reval, I/259
Rgeybat, I/107
Rhone, I/38, 130, 138, 149, 205, 210, 301, II/375
Rhone Avingnon, I/176
Rhone bataklıkları, I/18
Rhone filoları, I/210
Rhone havzası, I/176
Rhone koridoru, I/4, 139
Rhone Lyon, I/176
Rhone nehri, I/136
Rhone vadisi, I/15, 133, 140, 184
Rhone yolu, I/389
Rhone, aşağı, I/18, 24, 29
Rialto, I/36, 208, 401
Rialto Bankası, I/313
Rialto köprüsü, I/131, 255
Rialto limanı, I/208
Rialto meydanı, I/208, 357
Ribargoza kontluğu, II/59
ribebe, I/393
Ribera, II/123
ribergios, I/44
Ricardo, I/426
Ricasoliler, I/405
Richar Chancellor, I/415
Richard Busch Zantner, II/7, 51
Richard Ehrenberg, I/327, 336, 359, II/190
Richard Hunto, Cenovada, I/425
Richard Stanley, I/423
Richard Staper, I/422, 423
Richard, Aslan Yürekli, I/4
Richelieu, I/201, II/10, 129
ricorsa antlaşması, I/213, 294
Riegl, A., II/120
Rif, I/6, 7, 8
Rihaven li homini, I/83
Rimini, I/21, 70, 184, 185

ringa, I/412, 413, 420
Rio, I/69
Rio de Plata, I/143, 362
Rio de Tetuan, II/247
Rio Luco, II/354
Rio Marma, II/191
Ripo Grande, I/69
riratto, I/36
riscontro, I/340
ritratto, I/35
Riva degli Schiavoni, I/223
Rivoalto, I/219, 222
riyal, I/255, 332, 333, 366, 388, 389, 396
Robert Livet, II/85
Robert Ricard, II/143
Robert Sturmy, Bristollü tüccar, I/414
Roberto Torton, İngiliz kaptanı, I/203
Robinson Crusoe, I/142
Rochetta, II/226
Rocroi, II/119
roda, I/223
Rodolf, II/372
Rodop, II/87, 90
Rodos, I/49, 56, 79, 87, 93, 156, 166, 241, 328, 400, II/8, 133, 149, 152, 153, 154, 155, 176, 251, 259, 292, 303, 332, 364, 366, 397
Rodos kalesi, II/185
Rodos Rumları, II/313
Rodos Şövalyeleri, II/2
Rodos yasaları, I/169
Rodrigo di Marchiano, I/434
Rodrigo Nino, I/289
Rodrigo Vivero, I/266, 280, 362, II/17, 23
Roemer, I/103
roggia, I/32
Rohricht, I/170
Roma, I/5, 8, 9, 11, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 24, 26, 28, 37, 38, 57, 67, 69, 76, 87, 88, 90, 93, 94, 95, 98, 99, 103, 116, 131, 138, 159, 162, 167, 174, 175, 184, 185, 186, 207, 208, 210, 213, 218, 221, 227, 229, 230, 240, 243, 248, 249, 251, 253, 26
Roma Antikitesi, I/249
Roma Campagna, I/21, 24, 27, 34, II/40, 64, 69, 71
Roma elçisi, II/345
Roma engizisyonu, II/79
Roma eşkiyalığı, II/68
Roma Germen imparatorluğu, II/15
Roma İmparatorluğu, I/26, 312, II/30, 80, 102, 120
Roma jandarmaları, II/68
Roma Katolikliği, II/80
Roma legionu, II/10
Roma rakkamı, II/84
Roma sarayı, II/13
Roma sınırı, II/82
Roma soyluluğu, II/57
Romagna, I/74, 185, 223, II/70
Romagna dükalığı, I/16
Romagnalı senyörler, I/16
Romagnola Romagna, I/403
Romalı, II/17, 151
Romalı haydutlar, II/67
Romalılar Kralı, II/182, 183
Roman bölgesi, II/6
Roman mimari, I/8
Romania, II/133
Romania Napolisi, I/160
Romano, Felipe, Valencialı, II/162
Romano, Giulio, II/121
Romanya, I/197, 218
Romanya-Macar savaşı, II/372
Romegas, II/153
Romen, II/369, 372
Romen bajocco, I/364
Romen folkloru, II/65
Romen köylüleri, II/274
Romen ovaları, II/87
Romenichino, II/123
Romier, Lucien, I/23, II/38, 202
rompudeler, I/23
Ronagna estense, I/403
Ronagnole, I/401
Ronamo, R., I/170
Ronda, II/282
Ronda Moriscoları, II/282
Ronsard, II/131, 203
Roquebrune kuşatması, II/377
Roqueresbart, I/200
rosa nero, I/125
rosa seccha, I/125
Rosaire, II/80
Rosas, I/85, II/236
Roth, I/375
Rouen, I/126, 136, 281, 321, 412, II/110, 119, 298, 305
Rouen dokuma endüstrisi, I/412
Rouen surları, II/242
Rouen tüccarları, I/338
Rouen yünleri, I/138
Rouergue, I/10, 15, 281
Roupnel, Gaston, I/35, 175
Roussillon, I/34, 162, 184, II/71, 246
Roussillon buğdayı, I/220
Rovalescalar, I/373, 378
Rovigo, I/36
Rovigo commununita'sı, I/36
Roy Ladurie, Emmanuel Le, I/35, 177, 178, 179, 271
Rozetta, I/382
Rönesans, I/10, 18, 76, 140, 208, 415, II/43, 77, 105, 109, 120, 121, 126, 170
Ruberi, David, II/109
Rubens, II/123
Rubia, I/319
Rubis, I/294
Rudolf, II/300
Ruggieo Romano, I/286, 404, II/166
Rui Loppes, I/434
Ruiz de la Mota, II/12
Ruiz Martin, Felipe, I/296, 338, II/119, 166, 170, 398
Rum ayaklanması, II/313
Rum köyleri, I/6, 11
Rum landlord, I/109
Rum milleti, I/223
Rum piskoposları, II/81

Rum tekneleri, I/394
Rum tüccarları, I/119, 124, 233, II/113
Rum-lar, I/24, 41, 58, 63, 64, 71, 94, 155, 189, 233, 234, 424, II/4, 8, 16, 26, 50, 53, 75, 77, 80, 81, 86, 87, 104, 108, 111, 117, 133, 155, 159, 178, 185, 276, 310, 313, 332, 333
Rumca, II/74, 81, 108
Rumeli, I/34, II/49, 87
Rumeli beylerbeyi, II/187, 370
Rumelihisarı, I/232
Rumen ovaları, I/124
Rumen ülkeleri, I/393
Ruoussillon, II/375
Rus devrimi, I/249
Rus ekonomisi, I/119, 121
Rus fonları, I/343
Rus kıstağı, I/117, 118, 121
Rus tarihçileri, I/110
Rus-lar, I/8, 59, 63, 119, 120, 185
Ruslar, II/50, 274, 275, 347, 369
Russel, II/57
Rusticucci, II/294
Rusya, I/59, 118, 119, 120, 121, 122, 142, 229, 416, 421, II/3, 104, 274, 283, 346, 348, 372
Rutenya, I/123
Ruy Gomez, II/41, 42, 44, 129, 199, 204, 214, 229, 232, 242, 263, 269, 271, 282, 299, 353, 397
Ruy Gomez da Silva, I/374
Rüstem Paşa, I/399, II/49, 191, 218, 231
Rvallar, I/107
Rybarski, R., I/123
S. Croce San Marco, I/208
S. Juliao de Barro şatosu, II/75
S. Maffio del Cilento, I/82
S. Sebestiano kilisesi, II/107
S. Stefano, I/56
Saab bölgesi, II/135
Sabatay Sevi, II/109
sacas, I/336
sacas de plata, I/343
Sacavem, II/358
Sachau, I/168
saete, I/168, 205
Safed, I/292
safran, I/12, 124, 131, 284, 368
safran ticareti, I/259
Sahel, I/109, 116, II/150, 177, 178
Sahel kıyıları, II/142
Sahel tepeleri, I/25
Sahra, I/42, 48, 52, 59, 64, 95, 96, 98, 102, 103, 104, 106, 107, 110, 112, 147, 148, 149, 166, 175, 176, 315, 316, 320, II/83, 114, 120
Sahra düzlüğü, I/4
Sahra platformu, I/5
sahra topçusu, I/111
Sahra trafiği, I/314, 320
sahte inciler, I/380
sahte karabiber, I/371
sahte para, I/363
Saint Martin, I/69
Saint Pierre, I/8
Saint-Andre bayramı, I/159
Saint-Antoine hastanesi, II/194
Saint-Balo, II/149
Saint-Barthelemy, I/122, 241, 326, II/174, 305, 308, 309, 310, 311, 318, 319, 341, II/353
Saint-Bernard, I/130
Saint-Blaise, I/74, II/80, 110
Saint-Brandan, II/102
Saint-Damien kalesi, II/187
Saint-Denis, II/271
Saint-Dimitri, I/159
Saint-Esprit kilisesi, I/308
Saint-Esprit Köprüsü, II/375
Saint-Etienne filosu, II/155
Saint-Etienne Şövalyeleri, II/150, 154
Saint-Eustache, II/102
Saint-Florent Körfezi, II/192
Saint-Florent, la Garde baronu, II/191
Saint-Georges, I/159
Saint-Georges bayramı, I/160
Saint-Germain barış fermanı, II/285
Saint-Germain fuarı, I/232
Saint-Gothard Brenner, I/129, 130
Saint-Gouard, I/70, 252, 299, 327, II/78, 306, 307, 308, 312, 328, 331
Saint-Graal Efsanesi, II/102
Saint-Jacques yortusu, II/214
Saint-Jacuqes caddesi, I/137
Saint-Jacuqes-de Compostelle, I/137
Saint-Jean, I/55
Saint-Jean-de Maureinne, I/130
Saint-Jehan kulesi, II/380
Saint-Lazare hastanesi, II/194
Saint-Maure, II/113, 313
Saint-Michel fuarı, I/122
Saint-Nicolas, I/120
Saint-Nicolas körfezi, I/423
Saint-Paul nave'si, I/413
Saint-Paul-de-Fogossieres, I/29
Saint-Pierre bayramı, I/14
Saint-Quentin, II/200, 233
Saint-Remi, I/29
Saint-Sulpice, II/157, 265
Saint-Valery-en-Caux limanları, I/412
Saint-Victor, II/379
Saint-Victor kalesi, II/380
Sainte Helene, I/142
Sainte-Marie Bonaventur, I/205
Sainte-Maure, I/88, 393
Sakız, I/69, 229, 242, 328, 371, 410, 411, 414, 415, 423, II/133, 248
Sakız Adası, I/63, 92, 228, II/189, 259, 260
Sakız kalesi, II/155
Sakız limanı Messina limanı, I/202
Sakson kentleri, Transilvanya'da, II/103
Saksonya, I/132, 134, 229, 260, 312, 366, II/181
Saksonya elektörü, II/267
Salamanca, I/46, 215, 216, 271, II/17
Salamanca üniversitesi, I/247, 350
Salamon, Doktor, Alman Yahudisi, II/333, 338, 339
Saldas, II/97
Sale, II/143, 150, 220
Salerno, I/82, II/157, 189, 397

Salerno fuarı, I/256
Salerno prensleri, II/46
Salih Reis, I/112, 320, II/190, 191, 195, 220, 280
salme, I/82, 196, 205, 385, 386, 387, 390, 391, 392, 393, 404, 407, 409
salme buğdayı, I/231, 388
Salomon, II/342
Salomone Marino, II/186
salso, I/89
Saluzzo, II/391
Saluzzo markiliği, II/203, 341
Saluzzo Markisi, II/55
Salvador de Madargia, II/107
Salviati, I/254
Salzburg, I/127
Salzburg başpiskoposu, I/130
Salzmat, Gmünden, II/135
Samos, I/93
Sampiero, I/94, II/239, 240, 241, 245
Sampiero Corso, II/192, 231, 232, 234, 238, 270
Samuel Gacon, II/108
Samuel Ricard, I/335
San Biasio ritratto'su, I/36
San Biasio vadisi, I/36
San Felin de Guixols, I/85
San Felipe, II/84
San Giorgio, I/208
San Giovanni a Carbonara, I/231
San Hermandad, II/139
San Juan de la Cruz, II/102
San Leonardo, I/389
San Lorenzo, II/354
San Lucar, I/38, 66, 200, 204, 255, 433
San Lucar de Barrameda, I/193, 199, 363, 412, 432, II/61
San Lucar tuzu, I/38
San Marco, I/15, 88, 135, 219, 255, 367, 401, II/209
San Marco Cumhuriyeti, I/215, II/156, 176
San Marco davası, I/16
San Marco meydanı, I/208, II/167
San Morco Signoria, I/79
San Pablo manastırı, II/210
San Pier d'Arena, I/86
San Pietro Bazilikası, II/122
San Pietro Katedrali, II/120
San Polo, I/208
San Salvador kalesi, II/235
San Sebestian, II/272
San Stefano, I/228, 379
San Stefano kapısı, I/215
San Vicente, I/67, 216
Sanacho de Leyva, II/149
sancak beyi, II/22, 23
Sancho Davila, II/139, 359
Sancho de Leyva, II/237, 282
Sancho Pança, I/115, 267
Sanctus Petrus, II/124, 257
Sandal bedesteni, I/207
Sando Domingo, I/86
Sandomir, I/125
Sandonazo, I/83
Sanguene senyörleri, II/68
Sanranaer, I/216
Sansepolcro, I/185
Sanson Napollon, I/95
Sansovino, Floransalı, mimar, II/122
Sansovino, mimar, II/122
Sant Angelo kalesi, II/29, 121
Sant Angelo köprüsü, II/60
Sant Elmo, I/231
Sant'Angelo, I/83
Sant'Angelo kalesi, I/302
Santa Anastasia plajı, I/242
Santa Casa dell' Annunziata, I/357
Santa Cecilia, II/120
Santa Croce, II/190
Santa Cruz, II/326
Santa Cruz markisi, I/203, II/149, 288, 299, 322
Santa Domingo, II/76
Santa Domingo başpiskoposu, II/17
Santa Ella kasabası, I/389
Santa Flor kardinali, II/243
Santa Lucia ipeklileri, I/230
Santa Margherita, II/74
Santa Maria, I/199, 204, II/139, 156, 358
Santa Maria de Bogona adlı tekne, I/86
Santa Maria de Brolio Kilisesi, II/167
Santa Maria del Mar, I/85
Santa Maria Maggiore, I/167
Santa Maria Nuova Kilisesi, II/161
Santa Pieta, I/413
Santander, I/325, 326, II/211
Santarem, II/358
Santi Pietri, II/157
Santiago, II/45
Santillana markliliği, II/41
Santo Maria de Loreto, I/203
Santo Spirito et, I/203
Sanudo, I/198, 203, 247, 248, 262, 279
Sanudo, Marino, I/195, 244
Sanudo, Mario, I/402
Sao Jorge de Minax kalesi, I/315
Sao Tome, I/92, 141
Sao Tome adası, I/86, II/112
Sao Vicente, I/321
Sapienz Adası, II/320
Sapoto, II/300
Sapper, K., I/153
Saragossa, I/30, 182, 183, 327, 330, II/64, 92, 93
Saragossa civarı, II/62
Saragoza, I/245, 259
Sararelle, I/339
Saraybosna, I/8, 206, 211, II/5
Sardella, P., I/245, 247
Sardella, Pierre, I/243, 244, 247, 292
Sardinya, I/7, 10, 11, 25, 56, 59, 67, 68, 77, 87, 88, 89, 90, 91, 161, 226, 257, 258, 259, 273, 312, 332, 374, 401, II/10, 83, 103, 153, 158, 162, 178, 192, 221, 230, 232, 236, 242, 280, 320
Sardinya adası, I/12
Sardinya denizi, I/77
Sardinya kıyıları, I/162
Sardinya kral naibi, I/388

Sardinya kral naibi, Alvaro de Madrigal, II/229
Sardinya peyniri, I/13, 138, I/168
Sardinya sahilleri, I/163
sarı maden, I/314, 365
Saspartas, Jacob, II/106
Sassetti, Floransalı, I/252
Satler, Andrea, I/199
Satt-ül Hodua, I/19
Sauermann, Georg, II/12
Sauli, II/158, 232, 240, 276, 281, 307
Sauli isyanları, II/282
Sava, II/134, 262·
Savabya, II/55
Savana, II/157
Savary, I/48, 340
Savigliano, II/203
Savillan, II/203
Savone, I/68, 86, 206, 226, II/240
Savua, I/15, 130, 270, 338, 340, II/110, 197, 203, 223, 236, 297, 309, 318, 334, 339, 374, 376, 379, 383, 384, 391
Savua dükü, I/56, 286, 338, 386, II/157, 236, 243, 244, 245, 377, 383, 384
Savua kadırgaları, I/386, II/243
savua prensi, I/252
Savua yolu, I/339
Saxe dükü, II/188
sayette, I/134
Saygon, I/432
scafi, I/168
scala, I/84
scalladori, I/35
Scammacca, Antonio, II/54
Scarron, I/167
Schetzler, I/321, II/193
Schmürer, Gustav, II/52, 122
SchulteA., I/20
Schulte, Aloys, I/130, 199
Schumpeter, I/301, II/16
Schürer, G., II/121
Schwaz gümüş madenleri, I/312
Schwaz madenleri, I/321
Schweinfurth, G., I/111
Schwigger, I/195
Sciacca, I/242, II/137
scudi, I/359, 364
scudi la mera, I/258
Sebastiano Falcone, II/54
Sebastien de l'Aubespine, Fransız elçisi, II/206
Sebenico Kalesi, II/335
Sebernico, II/318
Sebestian da Covarrubias de Leyva, II/17
Sebestian Ximenez Penetiques, I/434
Sebestian, kral, II/355
secana, I/29
secano bölgeleri, II/94
secanos, I/33
Seçuen, Yukarı, I/249
sedef, I/57
sedir ağaçları, I/24
sedir tahtası, I/380
Seeland, I/378
Sefardimler, II/106
Segna, I/75, II/148, 150
Segna, Toskana büyük dükü, II/71
Segovia, I/46, 215, 216, 217, 257, 260, 271, 277, 287, 290, 292, II/42, 264
seigne, I/29
Seilla, I/216
Seine, I/370
sejler, I/188
sekine, I/319, 364, 365
sekizlik sikke-ler, I/103, 332, 335, 336
Selahaddin Eyyubi, I/4
Selanik, I/24, 39, 184, 220, 224, 261, 280, 292, 387, 390, 393, 413, 434, II/1, 53, 75, 77, 109, 113, 114
Selçuklu Türkleri, II/50
Seldina, II/153
Selim, II/8, 27, 220, 231, 283, 284, 340
SelimI., I/364
Selim II., II/263, 268, 269, 274, 333, 334, 336
Selve, II/79
selvi, II/76
semerciler, II/91
Semerkant, II/84
semper in motu, I/107
semper versans, I/107
Sen, Fransa'da, II/9
Senato, I/377, 395, 399, II/107
Senegal, I/107
Senne, Aziz, I/97
senoys, II/79
Sens, I/136
senyör, I/33, 37, 39, 63, II/64, 70
senyör Kastilya, I/225
senyörler, I/13, 28, 239
senyörlük rejimi, I/34
Septimer yolu, I/129
Serasker Mustafa Paşa, II/348
Serbelloni, II/325
Serbollini, Gabrie, II/311, 322, 337
Serences, II/261
Serenissima, II/156
serenos, II/70
Serez, II/90
serf köyleri, I/28, 34
serj kumaşlar, I/139
Serra Capriola, II/260
Serra, Antonio, Napolili iktisatçı, II/70
Serrano, L., II/305, 307
Serrano, P., II/304, 311, 315
Serranto, II/137
Serrente, I/256
Servet, Michel, II/79
Servier, Jean, II/85
Sessa, II/67
Sessa dükü, II/218, 219, 222, 223, 276, 281, 316, 317, 321, 322, 392
Setif, I/314
setler, I/149
Sette Communi, I/44
Setubal, II/358

Sevilla, I/38, 39, 55, 65, 66, 84, 117, 133, 137, 143, 144, 152, 157, 165, 166, 167, 177, 182, 185, 196, 198, 199, 204, 211, 213, 215, 224, 228, 229, 230, 253, 254, 255, 262, 263, 271, 277, 280, 282, 293, 295, 301, 314, 316, 317, 320, 323, 324, 330, 336,
Sevilla Almojarifazgo Mayor, I/193
Sevilla arşivleri, I/362
Sevilla Atlantiği, I/143
Sevilla bankaları, I/324
Sevilla Belediyesi, II/214
Sevilla dala vendeja, I/166
Sevilla gümrükleri, I/396
Sevilla kapıları, II/176
Sevilla limanı, II/151
Sevilla pogromu, II/116
Sevilla Priorlar, II/248
Sevilla tüccarları, II/211, 213
Sevilla Valisi, II/107
Sevillada, I/346
Seybuz, I/160
Seydi Ali Reis, I/369, II/352
Seylan, I/312
Seylan adası, I/383
Seysell, I/301
Sezar, I/8
Sfaks, II/246
Sfax, I/58
Sforza, I/226
Sforzalara, I/262
Sherley, I/67
Shove, P., I/178
Sırbistan, I/6, 7, 21, 210, 211, 269, 365, II/5
Sırbistan gümüş madenleri, I/312
Sırp, II/4, 5, 6, 135
Sırp-Bulgar sınırı, I/7
Sıvastopol, II/251
sıvı Ovalar, I/55
Siam kralı, II/75
Sibirya, I/4, II/84
Sicart, Nicolas, I/205
Sicilya, I/4, 7, 16, 34, 59, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 74, 77, 78, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 99, 150, 152, 156, 165, 174, 187, 205, 208, 219, 226, 242, 258, 259, 272, 280, 286, 299, 306, 312, 316, 328, 332, 340, 353, 356, 357, 359, 360, 374, 376, 384
Sicilya buğdayı, I/64, 212, 391, II/115, 178
Sicilya denizi, I/63, 69
Sicilya devleti, II/70
Sicilya filoları, II/233, 243
Sicilya filotillası, II/363
Sicilya kadırgaları, II/156, 223, 237, 244, 245, 249, 288, 389
Sicilya kanalı, II/144
Sicilya kapısı, I/77
Sicilya kayıkları, I/87
Sicilya kıyıları, II/228
Sicilya kral naibi, II/140, 179, 219, 221, 226, 227, 231, 234
Sicilya krallığı, I/390, II/222, 246, 389, 390
Sicilya salme'si, I/393
Sicilya soyluluğu, II/68
Sicilya tahıl taşıma filosu, I/392
Sicilya tekneleri, II/153
Sicilya tepeleri, I/22
Sicilya tercio'su, II/265
Sicilya trazzore, I/47
Sicilyalı senyörler, I/354
Sicilyalı-lar, I/314, II/117, 156, 163, 178, 179, 186, 222, 362
Siculiana, I/391
sicurissimo de mala gente, I/82
Sidonia dükü, II/281
Siegfried, Andre, I/150
Siena, I/33, 213, 224, II/68, 188, 192, 194, 197, 198, 203, 207
Siena Maremme'si, I/33, 388, II/191
Siena Savaşı, II/179, 246
Sienalı Alfonso Picolimini, II/60
Sienalı Balthasar Peruzzi, II/122
Siera Morena, Kastilya'da, I/7
Sierra, II/277
Sierra de Espedan, II/94
Sierra de Guadarrama, I/268
Sierra de Guadarrama Moriscolar, I/9
Sierra de la Calderina, I/257
Sierra de Seron tepeleri, II/281
Sierra Morena çobanları, II/79
Sierra Vermaja, II/92
Sieur de Bourdilles, II/251
Sigigaglia, I/390
Sigismond, Kral, I/119
Sigismund Bathory, II/372
Signa, I/389
Signor, I/22, 167
Signor Alessandro Bentivoglio, I/167
Signoria, I/27, 36, 71, 72, 73, 74, 83, 92, 135, 155, 159, 173, 188, 197, 204, 261, 262, 290, 311, 323, 341, 368, 376, 378, 394, 399, 400, 402, 415, 420, II/5, 74, 109, 112, 133, 134, 148, 153, 156, 198, 232, 239, 240, 252, 285, 290, 292, 296, 298, 301
Signoria bankaları, I/357
Signoria kâtipleri, I/202
Signoria tekneleri, I/86
Signoria ticareti, I/212
Signoria uyruğu, I/92
sikke, I/282, 316, 317, 319, 324, 325, 331, 334, 335, 337, 341, 357, 365, 383
Siklad, I/151
Sikstus V., I/307
Silezya, I/125, 132, 134, 229
Siliceo, Toledo başpiskoposu, II/195
Silvestri A., I/356
Simancas, I/163, 193, 272, 278, 306, 362, 409, II/20, 100, 141, 336
Simancas arşiv belgeleri, I/404
Simancas Valladolid, II/213
Simao de Veiga, Portekiz kralının Roma'daki elçisi, I/395
Simatra, I/383
Simiand François, II/165
Simiand, François, I/175, 303, 351, II/72, 399
Simon Danser, II/159, 160
Simon Mollard, II/125
Simon Reis, II/160

Simon Renard, imparatorluk elçisi, II/184, 187, 193, 200
Simon Ruiz, I/173, 193, 247, 248, 255, 296, 334, 346, 378, 396, 406, 434, II/52, 54, 125
Simon Simonsen, II/159
Simplon, I/129
Sina, II/76
Sinan Paşa, I/373, 399, II/134, 185, 189, 191, 325, 335, 347, 350, 368, 369, 370, 372
Sinbad maceraları, II/102
Sinigaglia, I/292
Sinigaglia fuarı, I/256
Sinop, I/61
sipahiler, I/112, II/50, 87, 349, 367, 370
Sipienizi, I/123
Siraküza, I/64, II/74, 136, 137, 154, 223, 248, 250
Siraküza limanı, I/198
Sire, II/244
Siri Derya vadisi, I/115
Siri, Mario, I/356, 360, 391
Sirmiya, I/21
sirocco, I/156
siropato, I/231
Sirte denizi, I/95
Sirtre, I/58
Sissek bozgunu, II/370
Sissek surları, II/369
Sisteron, I/136
Sivilla, I/94, 321
Sixte Quint, Papa, I/230
Sixtus Quintus, I/167, II/29, 66, 67, 116, 361, 362, 384
Sixtus V., I/302
sjorlar, I/22
Skafiotesler, I/11
sklad, I/124
Slav köylüleri, I/6
Slav-lar, I/75, 86, II/48, 86, 87, 90
Slavca, II/108
Sloven sınırı, II/135
Slovenya, II/135, 369, 372
Smalkade Ligası, II/180, 181
Smeredevo, II/5
Sniatyn, I/123
Societas officiorum, II/29
Soderiniler, I/125
Soetbeer, I/350
Sofala, II/353
Sofya, I/260, II/21, 262, 300
Sokullu Mehmed Paşa, vezir-i azam, II/21, 27, 187, 261, 263, 268, 270, 283, 284, 285, 333, 334, 336, 337, 340, 341, 342, 350
solares, I/33
Soldaya, I/228
soldi, I/258, 307, 366, 389
soldo, I/317
Solferino şatosu, II/69
soltanina, I/319
Soluto, I/391
Sombart, W., I/228
Sommaria, I/82, 83, 283, 305, 308, 334, II/40, 46
Sommaria sicilleri, I/202
Somme hattı, II/382
Somme Nehri, II/200
Somme Vadisi, II/382
Son Yargı, Michel Angelo'nun tablosu, II/121
Sonda adaları, I/377
Soranzo, I/321, II/108
Soranzo, Giacomo, Venedik elçisi, II/219
Soranzo, Giovanni, elçi, II/294, 310
Soria, I/46, 215, 271
Soriano, II/12
Sorrento, I/217, II/201
Soto, II/324
Sotomayor, II/62
Sottovento, I/70, 292
Southampton, I/189, 420
Southampton limanı, I/414
Sovenazo, II/137
Spalato, I/55, 76, 184, 188, 189, 190, 191, 202, 220, 251, 259 II/112, 133
Spengler, II/398
Sperzia, II/238
Spezia, II/130
Spinelli, Andrea, I/191
Spinolar, I/229, 308
Spinoza, II/109
Spirolo, vali, II/366
Split, I/12, 74
Spolete, I/14
Spoleteliler, I/15
Spooner, Frank, I/137, 245, 248, 303, 319, 323, 347
spozzodori, I/133
Sprenger, Aloys, I/104
Squillace, Calabria'nın küçük limanı, II/201
St. Angelo kalesi, II/249
St. Barthelemy, I/97
St. Christophe, II/102
St. Dominique fuarı, I/122
St. Elmo, II/250
St. Elmo kalesi, II/249, 250
St. Elmo tepesi, II/252
St. Emilien, II/80
St. Georges, II/80
St. Grigoria, I/79
St. Helene adası, I/381
St. Jacques, II/80
St. Jean, II/344
St. Jean Şövalyeleri, II/8, 222
St. Jean Tarikatı, II/339
St. Jean yortusu, I/397
St. Jean-de-Luz, II/253, 254
St. Joseph, II/80
St. Juan de la Croce, II/209
St. Malo, I/321, 412
St. Malolu, I/335, 418
St. Martin günü, I/257
St. Michel, II/124, 249
St. Sebastian, II/80
St. Theresa, II/209
St. Thomas, I/124
Stackove Venedik ticari tekneleri, I/204
stagione horria, I/158
staio, I/384

Stambul, I/232
Stampaha, II/133
Stanislas Zijemijanij, tüccar, I/124
Stanze, II/120
stara, I/196
stara di formento, I/36
Starace, I/386
staritza, I/121
stavoli, I/175
Stefano de Mari, II/225, 237
Stefano Tarabotto, I/399, 400
Stefano, Juan, II/343
Stendhal, I/14, 186, II/52, 64, 65, 121, 122
stepler, I/108, 109
Stilo, I/287
Stockholm, I/201
Stockholm limanı, I/201
stoia, I/401, 402
Stora, I/52
Storia della Marina Italiana, Manfroni'nin kitabı, II/251
straccioni, Lucca'da, II/60
stradiot, I/41
Strasbourg, I/353, 355
Strazburg Valencia, I/353
Stromboli, I/88
Strozzi, I/405, II/307, 311, 359
Strozzi, Leone, II/195
Styria, II/134, 369, 373
Suakin, I/370
Subaşı, II/22
Suda körfezi, II/300
Sudan, I/107, 312, II/7, 221
Sudan altını, I/314, 317, 319, 320, 365
Sufi, I/379, II/132, 194, 219, 228, 231
Suiî Paşa, Midilli sancak beyi, I/394
Sully, I/302, II/33
sultanini, I/328
Sumatra, I/369, 370, 372, 373, 380, 382, 424
Summan Vadisi, II/85
Supertino, I/305
Suprema, II/211
Suriano, Michel, II/42, 294
Suriye, I/1, 4, 5, 11, 37, 42, 48, 53, 56, 77, 79, 82, 88, 95, 96, 103, 104, 107, 108, 112, 113, 120, 151, 159, 189, 190, 198, 202, 205, 228, 249, 262, 269, 312, 313, 364, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 381, 390, 399, 400, 409, 414, 41
Suriye buğdayı, I/151
Suriye çölü, I/107
Suriye fuarları, I/375
Suriye kadırgaları, I/255
Suriye pamukluları, I/254
Sus, II/116
Sus bölgesi, I/9, 33, 111
Sus ovası, I/34
Suse, I/127
Suse Alpleri, I/136
Suse geçidi, I/136
Sutri piskoposu, II/257
Suvnoviç, II/370
südfrüchete, I/131
SüleymanI., I/273
Süleyman Paşa, I/369, II/352
Süleyman Paşa donanması, I/251
Süleymaniye, II/120
Süleymaniye Camii, I/232, 302
Sünni, II/130
sünniler, I/49
Süryani, I/110
Süveyş, I/112, 370, 373, II/352
Süveyş kanalı, I/116
Süveyş kıstağı, I/113
Szedejna Gora, II/87
Szocki, I/123
Şabbia, II/224
Şabbiyalar, I/109
Şabin dağı köylüleri, Roma'da, I/14
Şah Abbas, I/17, II/53, 347
Şah Tahmasp, II/347
Şahruh Mirza, II/347
Şam, I/49, 243, 256, 377, 417, II/7, 64, 373
Şampiero Corso, II/191
Şanghay, II/163
Şantung, I/249
şap, I/213, 296, 301, 337, 406, 421
şarap, I/22, 24, 32, 38, 74, 92, 93, 118, 123, 130, 131, 138, 144, 151, 152, 155, 157, 165, 202, 212, 233, 256, 260, 282, 284, 285, 300, 349, 350, 354, 363, 395, 396, 411, 414, 415, 422
şarap adaları, I/93
şarap ahırı, I/38
şarap fuarı, I/166
şarap mahzeni, I/38
şeker, I/92, 141, 231, 234, 296, 337, 368, 371, 379, 411, 434
şeker kamışı, I/91, 92, 106
Şemka, II/347
şerbetçi otu, I/117
Şerif, I/111, II/132, 184, 195, 220, 227, 279
Şerzel, I/187, II/233, 352
Şeytan Kalesi, II/348
şıh, I/12
Şii, II/130, 347
Şii Fatımiler, II/85
Şiiler, II/348
Şili, I/141
Şiraz, I/151
Şirvan, II/347, 348, 349, 352
Şövalye, II/150, 258, 337
Tabarka, I/64, 95, 161, 228, II/162, 234, 366
Tabazeran valisi, II/347
Tacitus, I/117
Tacura, II/186
Taddiler, I/405
Tadic, Jorgo, I/190
Tafcura, II/143
Tafilalet, II/114
Tagarin, II/277
Tagarinler, I/223
Tagarinos, II/211
Tage Vadisi, II/92
Tagebuch, Gerlach'ın eseri, II/21, 26, 338, 340

Tagliacozzo kontluğu, II/39
taglio, I/28
tahıl, I/122, 123, 130, 138, 165, 218, 219, 220, 285, 288, 354, 384, 386, 388, 391, 393, 394, 398, 401, 402, 403, 406, 418, 425, 426
tahıl tekneleri, II/179
tahıl ticareti, I/385, 390, 394
Taine tarzı, II/174
Tajo kıyıları, I/287
Tajo Nehri, II/358
Takus Burnu, II/83
Talamone, I/56, 388
taler, I/259
Talihli Emmanuel, II/355, 356
talleri, I/329, 332
Talmud, II/105, 109
Talvera de la Reyna, I/287
Tana, I/197, 228, 261, 314
Tanca, I/67, 206, II/19, 143, 355
tanezruft, I/107
Tanglar, I/91, II/84
Tanrısal ağaçlar, I/153
Tanrısal Trakya, I/90
Tantaro, I/29
Taormina, II/137
Taormina sahilleri, I/174
tarçın, I/371, 383
Tarentaise, I/40
Tarente, I/42, 70
Tarente körfezi, I/283
Tarento, I/208, II/136, 137, 156, 223, 225
Tarento prensleri, II/46
Tarento Ruhani Meclisi, II/187
tari, I/356, 385
Tariffa markisi, II/233
tarikat, I/380
Tarn, II/376
Tarragone tepeleri, II/93
tartane, I/69, 205
Tarvi, I/129
Taskanalılar, II/117
Tassis, I/248
Tassis ailesi, I/133
Tassis, J. B., I/330
Tasso, I/27
Tatar akınları, II/90, 134
Tatar birlikleri, II/350
Tatar hanı, II/349
Tatar Hanlığı, II/23
Tatar pazarcık, II/90
Tatar stepleri, II/350
Tatar süvarileri, II/348, 371
Tatar tüccarları, I/119, 249
Tatar ülkesi, II/33
Tatarlar, I/119, 121, 125, 381, II/259, 268, 368, 373
Tauern yolu, I/131
Taula de Cambi, I/85
Tavannes, II/308
Tavernier, I/17, 52, 53, 57, 111, 112, 121, 167, 169, 313, II/70, 76
Tavernier Surate, I/18
Tavoiliere, I/47
Tavoliere, I/42, 386
tawit, I/106
Tayget, I/4
Taza, II/195
Teberiye harabeleri, II/112
Tebriz, I/381, 383, II/347, 350, 351, 352
Tegiele şatosu, I/354
Tekirdağ, I/61, 332, 399, II/338
tekke, II/124
Telemashos, I/6
Teligny, II/297
tellari, I/289
Temeşvar, I/260, II/21, 188
Tendilla, I/257
Tendilla kontu, I/396
Tenedos Adası, II/391
Tenenti, Alberto, I/264
Tenenti, Alberto, II/161
Tenenti, Albuto, I/191
Tenes, I/66
Tepedelenli Ali Paşa, I/11
Terasa, Aziz, I/9
Terceira, I/422
tercioslar, I/12
Terek, II/351
Teremiti, küçük, yarımadaları, I/20
Tergovist, II/372
Termes Gravilenes, Mareşal, II/201
Termini, I/391, II/137
Ternate kalesi, I/373
Terra di Lavaro, II/67
Terra di lavoro, I/30
Terra Ferma, I/36, 135, 226, 228, 403, II/116, 318
Terra Ferma kentleri, II/287
Terracien, II/189
Terranova, I/391, II/137, 321
Terranova dükü, II/310, 327
Terranova isyanı, II/58
Terranova kral naibi, II/311
Terre, II/151
Terre del Greco, I/87
Terre Neuve, I/81, 142
Terre Neuve morinası, I/141
Terre-Neuve, II/160
terribilita, II/121
tersane, I/65, 83, 233
tersane voltası, I/160
Teselya, I/393, II/5
Teselya ovası, I/390
Tessino, I/266
teston, I/140
Tetuan, I/332, II/144, 150, 162
Th. Fischer, I/174
Thais, II/102
thaler, I/365
Theatine tarikatı, II/198
Theatre d'Agriculture, I/29
Thebai, II/13
Thenaud, I/368
Theobald Fischer, I/96, 174
Theophile Gautier, yazar, II/65, 77
Thevet, II/76

Thionvelle, II/201
Thomas Carg, I/345
Thomas Cornoça, I/386
Thomas Corso, II/239
Thomas Gresham, I/261, 324
Thomas Lenche, II/239
Thomas Müller, I/326, 327
Thomas Platter, I/26, 196, 222, 288, II/55
Thomas Roe, Sir, II/160
Thomas Smith, I/423
Thomas Ximenes, I/378
Thome Cano, I/55
Thorun (Thorn), I/122
Thusurus, I/174
Thünen, I/24
tımarlar, II/49, 50
Tiber, I/94, 159
Tiber ağzı, II/177
Tiber nehri, I/69
Tiber taşkınları, I/176
Tibet, I/185
Tibro ağzı, II/234
ticari konjonktürler, I/130
Ticino, I/30, 31
Tiepolo, II/227
Tiepolo Bankası, I/356
Tiepolo Pisani Bankası, Venedik'te, II/171
Tierra de Campos, I/260
tierras de riego, I/30
Tiflis, I/17, II/349, 350, 351
Timbuktu, I/112, 315, 320, II/362
Timgad, I/8
Tindka ormanı, Curcura'da, I/4
Tirana kenti, II/50
Tiren denizi, I/59, 67, 68, 76, 126, 185, 389, II/69, 137, 191
Tiren havzası, I/68
Tirenid, I/4
Tirol eyalet devletleri, I/131
Tirol, kuzey, I/285
Tiroller, I/256
Tirollü Ferdinand, II/68
Tirourdat tepesi, Kabili'de, I/4
Tisza, II/371
Tiziano, I/223, II/269
Tiziano prensi, II/393
Tizzo, I/305
Tizzo kasabası, I/304
Tlemsen, I/66, 314, 319, II/83, 106, 114, 191, 220, 221
Tlemsen krallığı, II/145
Tlemsen ovası, I/24
Togliacozzo kontu, II/46
Tok, I/151
Tokay, II/261
Tokyo, I/179
Toledo, I/29, 66, 106, 149, 183, 216, 247, 257, 268, 271, 277, 281, 283, 290, 292, 360, II/17, 82, 92, 93, 98, 143, 239
Toledo başpiskoposu, II/209
Toledo Enkizisyonu, II/79, 99
Toledo İspanyası, II/55
Toledo kararnamesi, I/337
Toledo kardinali, II/99, 100
Toledo Krallığı, I/157
Toledo Moriscoları, II/99
Toledo piskoposu, II/92
Toledolu, II/99
Tolfa, I/301
Tolfa şap madenleri, II/29
Tomanis, II/350
Tomas Gonzales, I/272
Tomasso Alberti, I/124, 125
Tomasso Contarini, I/291
Tome Cano, I/362, II/33
Tomiglianiler, I/133
tomola, I/305
ton balığı, I/64, 80, 166, 411
tonelado, I/200
tonilato, I/412
Tonkin, I/18
top, I/177, 202, 233
top dökümcüleri, II/102
topçular, I/111
Tophane, İstanbul'da, I/233, 234, II/104
toplumsal katliamlar, I/222
Topografi, II/122
toprak aristokrasisi, I/229
toprak rantı, I/36
Toptani, II/50
Tor, I/112, 370
Tordesillas, II/11, 42
Torellas, II/93
Torino, II/203
Torino Yahudileri, II/334
Toro, I/271
Toroslar, I/41, 48, 49, 184, 251
Torres, II/289
Torriganiler, II/52
Tortorino, II/218
Tortosa, I/30, 185, 259, 390, II/93, 234
Tortusal halklar, I/106
Toscanella, I/388
Toskana, I/10, 18, 19, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 56, 67, 68, 69, 75, 83, 97, 103, 138, 157, 159, 176, 208, 218, 226, 227, 228, 240, 280, 290, 306, 326, 330, 354, 375, 377, 385, 388, 389, 393, 405, 406, 414, 419, 426, 434, II/35, 41, 47, 52, 59, 65, 68, 70,
Toskana ajanları, II/252, 276, 296, 297
Toskana Apennileri, I/184
Toskana arşipeli, I/88, 91
Toskana büyük dükü, I/311, 330, 334, II/60, 68, 71, 371, 379, 384
Toskana kadırgaları, I/328, 379, II/153, 243, 289, 367
Toskana Maremme'si, I/15, 25, 28, 33, II/191, 194
Toskana Tarihi, Reumont, I/28
Toskana ticareti, I/185
Toskana üsleri, II/192
Toskanalılar, II/154, 155, 156, 222, 296, 334
Tott, I/52
Toul işgali, II/188
Toulon, I/55, 413, II/176, 189, 202, 285, 296, 313, 377, 387

Toulon Limanı, II/283
Toulouse, I/138, 416, II/124, 167, 254, 376, 382, 399
Tour du Monde, I/249
Tournia, II/264
Toynbee, Arnold, II/109, 398
Tozeur, I/174
Töme, O. de, II/328
trabacoli, I/205
Trablus, I/24, 42, 64, 77, 79, 90, 93, 109, 111, 150, 314, 315, 319, 379, 380, 390, II/21, 71, 102, 114, 142, 145, 154, 155, 158, 160, 185, 186, 207, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 227, 268, 271, 294, 295, 325, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 386
Trablus Kalesi, II/366
Trablus korsanları, I/170, 220
Trablus krallığı, II/221
Trablus Paşalığı, II/186, 365
Trablus seferi, I/399, II/140, 219, 386
Trablus valisi, II/221, 365
Trablusgarp, I/210, 242, 415, II/129, 149, 150, 153
Trablusşam, I/4, 24, 171, 205, 234, 371, 380, 381, 414, 417, II/53
Trabzon, I/61, 197, 228, 251, II/349
Trafalgar, I/431
Trafego, I/197
traginero, I/300
Traklar, II/87
Trakya, I/24, 34, 390, 393, II/87
Trakya buğdayı, I/151
Trani, I/243, II/136, 137
Trani limanları, I/393
transhümans, I/15, 16, 18, 20, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 50, 53
Transilvanya (Erdel), I/123, 125, 132, 206, II/6, 56, 90, 103, 134, 185, 187
Trapani, I/67, 68, 203, 205, II/137, 150, 234, 250, 321, 322, 326, 392
Trapani balıkçıları, II/153
Trapani mercancıları, I/87
Trasimene gölü, I/19
tratas, I/386, 391, II/124
trattanti, I/340
tratte, gümrük çıkış belgeleri, I/393, 404
tratturi, I/42
travesios, I/44, 46
Tre Rei, I/131
Trecento, II/84
Treniezzolular, I/17
Trente, I/132
Trente yolu, I/291
Trento, I/218, 243, II/139, 180
Trento Ruhani Meclisi, II/13, 123
Trevisano, I/305
Triadan Gritti, I/27
Triana mahallesi, I/215
Trier, II/181
Trieste, I/71, 72, 74, 75, 208
Trieste Körfezi, I/70
Triesteli, II/112
Trivigiano, I/44
Triziano, II/121
Tron, Filippo, patricius, II/2
tropikal Afrika, I/106
troubadourlar, I/95, II/76
Troyes, I/136
Tscheikisten, II/135
Tuaregler, I/106, 107
Tuat, I/315
Tuat vahaları, I/110
Tuburlar, I/106
Tudela da Duero, I/278
Tudorlar, I/230
Tuggurt kabilesi, II/190
Tulio Halper, II/93
Tuna, I/60, 96, 98, 118, 121, 185, 390, II/5, 79, 82, 86, 87, 124, 128, 134, 135, 262, 368, 371, 372, 373
Tuna ağzı, I/119
Tuna deltası, I/25
Tuna eyaletleri, I/211, II/51
Tuna filosu, II/262
Tuna ülkeleri, II/75
tunç toplar, I/421
Tunus, I/1, 4, 16, 22, 62, 64, 66, 79, 80, 87, 93, 96, 108, 109, 111, 113, 150, 174, 210, 241, 242, 314, 315, 316, 319, 320, 409, 413, 418, I/37, 153, II/21, 74, 82, 83, 114, 127, 140, 141, 142, 145, 150, 159, 162, 177, 178, 186, 191, 223, 224, 242, 246,
Tunus ayaklanması, II/365
Tunus gölü, I/151
Tunus halkı, II/279
Tunus kalesi, II/325
Tunus kıyıları, II/149
Tunus konsolosluğu sicilleri, I/332
Tunus körfezi, II/325, 326
Tunus Sahel'i, II/141
Tunus seferi, I/282, II/303, 311
Tunus stebi, I/108, 110
Tunus sultanı, II/226, 231, 242
Tunus sultanı, La Goletta, II/191
Tunus sultanı, Mulay Hasan, II/83
Tunus valiliği, II/367
Turano gölü, I/14
Turgut, I/64, II/178, 179, 185, 189, 219, 221, 222, 223, 224, 233, 234, 248, 363
Turgut Reis, I/109, II/157, 177, 191, 194
Turna Ovası, II/351
Turquet, I/185
tuz, I/68, 69, 94, 112, 121, 140, 144, 155, 164, 166, 195, 203, 206, 229, 296, 301, 315, 348, 350, 363, 375, 386, 392, 406, 411, 418
tuz resmi, I/376
tüccar bankaları, I/340
tüccar-lar, I/93, 124, 125, 134, 140, 248, 302, 406
Türk akçeleri, I/329, 358, 365
Türk Armadası, II/189
Türk arşivleri, I/348
Türk askerleri, I/155, 393, II/224, 370
Türk atları, I/154
Türk buğdayı, I/229, 374, 388, 393, 394, 400
Türk casusları, I/372

Türk donanması, I/77, 160, 261, 423, II/104, 127, 136, 139, 176, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 194, 199, 218, 220, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 236, 247, 248, 249, 252, 254, 258, 259, 270, 277, 279, 283, 291, 292, 293, 300, 301, 314,
Türk edebiyatı, Batı, II/4
Türk ekâbirarı, I/399
Türk elçisi, II/254, 270, 285
Türk emireri, I/248
Türk fethi, I/270, II/4, 6, 7, 87, 90
Türk fiefi, II/51
Türk filoları, II/139, 223
Türk Garnizonu, II/220, 237
Türk genel kurmayı, II/283
Türk göçebeliği, I/109
Türk halıları, I/415
Türk ilerlemesi, I/314
Türk İmparatorluğu, I/98, 228, 232, 251, 265, 299, 302, 303, 311, 335, 349, 364, 369, II/6, 8, 21, 23, 47, 59, 64, 120, 134, 194, 283, 286, 303, 304, 327, 346, 365, 372, 385
Türk iskâtu, I/206
Türk iskelesi, I/224
Türk İslamiyeti, II/86, 120
Türk istilaları, I/48
Türk kadırgaları, I/251, 308, 372, 373, 380, 394, 399, 415, II/75, 148, 157, 199, 251, 290, 291, 300, 302, 364, 371, 387, 388, 390
Türk Korsanlığı, I/74
Türk köleler, I/75
Türk köprüleri, I/25
Türk limanı, I/427
Türk maliyesi, I/292, 364
Türk memurları, I/394
Türk ordugâhı, Amasya'da, I/5
Türk ordusu, I/112, II/75, 230, 231, 249
Türk parası, I/364
Türk paşaları, II/30
Türk pazarları, I/398, 401
Türk rejimi, I/34
Türk savaşçılar, I/282
Türk savaşı, I/261, II/346
Türk sekinesi, I/328, 329, 365
Türk silahları, I/388
Türk subayları, I/211
Türk tekneleri, II/302
Türk tersaneleri, II/247
Türk tuzları, II/150
Türk tüccarları, I/119, 124, 190, II/156
Türk uygarlığı, II/5, 86
Türk uyruğu, I/223
Türk uyrukları, II/368
Türk ülkesi, I/188, 190, 364
Türk yelkenlisi, I/415
Türk-Avusturya savaşı, I/187
Türk-Fransız ittifakı, II/285
Türk-Hristiyan Savaşları, II/169
Türk-İngiliz antlaşması, I/121
Türk-İran barışı, II/361
Türk-İran ilişkileri, II/352, 386
Türk-İran savaşları, I/381, 417
Türk-İran sınırı, II/347
Türk-İspanyol ateş-kesi, II/352, 354, 366, 388
Türk-İspanyol savaşı, II/366, 386
Türk-ler, I/8, 11, 21, 23, 39, 41, 48, 49, 52, 59, 61, 63, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 81, 83, 92, 93, 96, 103, 108, 109, 110, 111, 116, 119, 120, 121, 125, 126, 155, 158, 162, 163, 164, 189, 190, 195, 202, 205, 219, 222, 224, 225, 226, 227, 229, 233
Türk-Portekiz savaşı, I/372, 381, 417
Türk-Venedik barış antlaşması, I/241
Türk-Venedik savaşı, I/203, 383, II/2
Türkçe, I/182, II/74, 87, 108, 135, 147, 336, 343
Türkenlieden, Alman şarkısı, II/131
Türkistan, I/48, 63, 104, 114, 116, II/4, 132, 346, 347
Türkiye, I/28, 42, 47, 79, 124, 156, 186, 188, 217, 265, 280, 289, 304, 307, 319, 332, 333, 335, 348, 364, 365, 380, 381, 386, 399, 400, 401, 423, 430, II/1, 6, 8, 16, 18, 21, 22, 23, 26, 30, 33, 50, 53, 63, 65, 68, 70, 80, 90, 104, 107, 112, 113, 117, 1
Türkiye halıları, I/138
Türkiye pirinci, I/151
Türkmen, I/49, 53, II/347
tütün, I/39
Tyrol, I/241
Uagla, I/320
Uargla, I/112, II/220
Uargla kabilesi, II/190
Ubeda, II/276
Uceda dükü, II/42
Udine, I/243, 277
Ued el Haraiş, II/142
Uedler, I/152
Uetler, I/108
Ufficio d'Annona, I/219
Ulad Sidi Şeyh kabilesi, I/107
Ulah, I/189, II/90
Ulah tüccarları, I/119
Uled Abdala kabilesi, I/108
Ulises, II/397
Ulloa, Modesto, I/193
Ulm, I/142
Ulrich von Hutten, Alman, II/131
Ultramar, II/77, 359
Ulu Alfanso, I/315
Uluç Ali Reis, I/13, 94, 413, II/104, 151, 159, 224, 279, 280, 288, 300, 301, 302, 307, 315, 316, 325, 334, 337, 338, 340, 341, 342, 363, 364, 386
Ulyesses gezileri, I/147
Ulysses, I/237
Umbria, II/28
Umbrialı Bartolomeo, II/79
Umbrialı sanatçıları, I/208
un, I/152, 219, 348
ungarische krankheit, I/222
uniti per rubbare, I/75
Unkapanı, I/234
Urbino, I/74
Urbino dükalığı, I/16, II/59, 139
Urbino dükü, II/58, 229, 339
Urbino, bataklıkları, I/25
Urbinolu Federico Barrocio, II/121

urcas, I/201
Urino, I/384
Ursomarso, I/83
Usko, I/75
Uskok kayıkları, I/189
Uskok korsanlığı, I/188, 202
Uskok tekneleri, II/375
uskok-lar, I/21, 75, 119, 189, II/161, 291, 369
usturlap, I/56
Utterström, Gustav, I/177, 178
Uzak Doğu, I/12, 111, 182, 250, 312, 335, 362, 368, 370, 424, II/7, 16, 76
Uzés, I/288, II/55
Ümit Burnu, I/56, 141, 142, 145, 335, 367, 372, 383, 411, 424, 427, II/7, 33
Üsküdar, I/232, 233
Üsküp, I/184, 210, 211, 260, II/90
Üstad-ı Azam, Juan d'Olmades, II/186
vacchini, I/151
vacchini e buffalini, I/61
vachette tartanelle, I/205
Vaco da Gama, I/404
Vahabilerin Tlemsen'i, I/315
Val Canonica, I/292
Val d'Arno, I/25
Val di Chiana, I/19, 28, II/195
Val di Corte ulusal parkı, I/13
Val Masinolu, I/17
Val Venosta, I/175
Val Vigezzo, I/17
Val-de-Grâce, II/122
Valancia, I/185, 239
Valbonne, I/29
Valdocular, II/78, 79
Valencia, I/20, 30, 33, 34, 39, 59, 65, 66, 67, 68, 82, 85, 87, 94, 95, 114, 117, 177, 178, 183, 184, 193, 195, 207, 220, 234, 245, 253, 271, 281, 318, 344, 353, 354, 355, 378, 385, 386, 389, 390, 411, II/42, 45, 46, 62, 64, 84, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 1
Valencia başpiskoposu, II/100
Valencia darphanesi, I/316
Valencia köyü, II/281
Valencia kral naibi, II/189
Valencia krallığı, I/7
Valencia pirinci, I/151
Valencia toprağı, II/93
Valencia ülkesi, I/8
Valencia, Felipe, II/157
Valencia, Romalı, II/153
Valencia, Romano, II/152, 153
Valencialı denizci, I/87
Valencialı Felipe Romano, II/162
Valencialı Germanias, II/60
Valenciennes, II/306, 308
Valentin Vasquez de Prada, I/248
Valide Sultan, I/386, 394, II/344
Valinco koyu, II/238
Valladolid, I/29, 153, 157, 174, 177, 186, 208, 216, 228, 230, 239, 243, 245, 247, 260, 271, 277, 278, 294, 295, 349, 392, 397, II/43, 71, 79, 144, 182, 195, 200, 207, 208, 209, 212, 215, 299
Valladolid Audencia'sı, II/18
Valladolid hükümeti, II/211
Valladolid kançılaryası, II/210
Vallauris, I/29
Valle de la Cerda, I/285
Valle di Ambrogio, I/28
Valle markisi, II/17, 42
Valois, I/85, 94, 97, 249, 324, 365, II/192, 241
Valois mutlakiyetçileri, II/17
Valois siyaseti, II/190
Valona, I/73, II/259, 260, 269
Valteline, I/130
Van bölgesi, II/347
Vandaller, I/38, 67
Vanecia, I/287
Vaprio, I/30
Vardar, I/28, II/5
Varenius Geographia Generalis, I/200
Varga kontları, II/247
Varga, elçi, II/218
Vargas, I/327
Varna, I/59, 61, 399
Varron dönemi, I/18
Varşova, I/121, 122, 124, 125, 126, II/304
vascelli quadri, I/203
Vasco de Gama, I/56, 113, 141, 142, 262, 370, 372, 411, II/7, 120
Vasquez, I/17
Vasto, II/260
Vaucelles ateş-kesi, II/197
Vaudois sapkınları, I/8
Vaudoislar, II/79
Vaudoyer, J. C., I/150
veba, I/25, 155, 167, 189, 221, 222, 270, 400, II/64
Vecinos, I/271, 272
veedor, II/141
Vega, I/29
vegas, II/94
Veglia adası, II/82
Vegliano, II/334
Veglio, I/88
Veigalar, I/434
Vekayi, I/225
Velabra, I/18
Velasco, Dr., II/214
Velasco, Milano valisi, II/378
Velasquez, II/70
Velasquez Lope de Vega, I/97
Velay, I/15
Velenciennes, I/124
Velez, II/140, 158, 191, 238, 240
Velez filosu, II/245
Velez seferi, II/239
Velez valisi, II/191
veluttiner, I/290
Vender, Hermann, I/194
veneciani, I/329
Venedik, I/15, 16, 17, 18, 20, 22, 25, 27, 28, 29, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 57, 60, 63, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 81, 82, 83, 84, 88, 90, 92, 93, 94, 95, 103, 114, 117, 118, 122, 123, 125, 127, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 144, 148, 155
Venedik adaları, II/8

Venedik amiralı, II/292
Venedik Balkan toprakları, I/188
Venedik balyozu, I/364, 394, 399, 400, 417, II/224, 294
Venedik bankaları, I/357
Venedik barışı, II/335
Venedik dogeleri, I/17
Venedik donanması, I/86, II/129, 176, 301
Venedik dükası, I/315
Venedik elçileri, I/323
Venedik elçisi, II/22, 59, 193, 198, 247, 258
Venedik elçisi, Bernardo Navagero, II/197, 206
Venedik elçisi, Giacomo Soranzo, II/219
Venedik elçisi, Leonado Contarini, II/233, 262
Venedik elyazması gazeteleri, I/245
Venedik filoları, I/191, II/81, 291, 292
Venedik gallere da mercato'ları, I/144
Venedik Grison kantonu, I/130
Venedik gümrüğü, II/116
Venedik İmparatorluğu, I/223, II/134
Venedik kadırgaları, I/242, 258, 371, 373, II/148, 301, 315, 375
Venedik kalyeleri, I/169, II/143
Venedik kalyonu, I/56, 300, II/144
Venedik kilisesi, II/289
Venedik kolonisi, I/417
Venedik konsolosu, I/370, 373, 376, 379, 427
Venedik körfezi, II/259, 301
Venedik La günleri, I/28, 34
Venedik limanı, I/192
Venedik matbaaları, II/117
Venedik mektubu, II/62
Venedik muhtırası, I/363, II/46
Venedik nave, I/379, 382, 387, 420
Venedik patircius, I/36
Venedik quattrini, I/364
Venedik Rönesansı, I/263
Venedik sekinesi, I/329, 364
Venedik Senato tutanağı, I/198
Venedik Senatosu, I/28, 86, 368, 422, II/287
Venedik Signoria, I/73, 129, 244, 276, 294, 305, 430
Venedik Signoriası, II/337
Venedik sikkeleri, I/379
Venedik soyluluğu, II/57
Venedik staio, I/389
Venedik şatosu, II/151
Venedik tekneleri, I/242, 379, II/148, 156
Venedik Terra Ferma'sı, I/267
Venedik tersanesi, I/301, II/275, 332
Venedik ticareti, I/126, 188
Venedik Zecca'sı, I/261, 307, 366
Venedik-Southampton yolculuğu, I/189
Venedik-Spalato hattı, I/202
Venedik-Yafa, I/243
Venedikli ajan, II/67
Venedikli Giacomo Soranzo, I/104
Venedikli kâtip, Ottobon Dantzig, I/405
Venedikli kreditörler, I/346
Venedikli Piacenza fuarları, I/303
Venedikli Senyörler, II/198
Venedikli tüccarlar, I/193, 263
Venedikli-ler, I/5, 122, 206, 259, 262, 263, 301, 314, 316, 321, 342, 349, 410, 417, 425, II/12, 21, 77, 105, 111, 139, 153, 163, 177, 181, 184, 199, 227, 229, 231, 232, 233, 289, 299, 301, 303, 309, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 334, 335, 345, 362, 383,
Venezia, I/27, 36, 96, 127, 130, 218, II/51
Venierler, II/133
Veniero, II/300, 301, 303
venta, I/181
ventalar, I/14
Ventotene, II/177
Venuta di mare, I/210
venuta di terra, I/210
venuto magna, I/69
venuto parva, I/69
Venzon, I/389
Verceil, I/127, 129
Vercelli, II/110
Vercors, I/40
verde piano kadifesi, I/125
Verdun, II/188
vergi mültezimleri, I/49
Vergilio Puldiori, II/334
verlagssytem, I/289
Vermejo, II/242
Vernagalliler, Floransalı, I/405
Verona, I/29, 127, 134, 210, 217, 218, 220, 222, 225, 287, 290, 291, 384, II/64, 107, 110
Verona bölgesi, II/68
Veronalı Bammicheli, II/122
Veronese, I/44
Versailles, I/235
Vertach, I/208
Vertot, II/251
Vervins barışı, I/164, II/57, 169, 383, 384, 385, 386, 393
Vespasiano Gonzaga, Prens, II/141, 297, 306, 327
Vesprin, II/373
Vessprim, II/261
vetturini ülkesi, I/186
Vezir İbrahim Paşa, II/6
Vezir-i azam, I/373
Vezüv, I/266
via Emilia, I/184, 210
via Fracigena, I/210
Vicentino, I/44, 47
Vicenze, I/23, 154, 401
Vicenze Alpleri, I/127
Vicenzeli, I/290
Vicenzeli Andrea Palladio, mimar, II/122
Vicenzo Centurione, I/334
Vicilleville, II/274
Vico, I/239
Vico markisi, I/215
Vicolungo, I/30
Victor Berard, I/14, 184, 237
Vidal de la Blache, I/21, 69, 116, 182
Vidauban, II/379
Vidin, I/211, II/48
Vienne, II/124
Vieste, II/136

Viestris, I/82
Vigarano manastırı, II/257
vigas, I/33
Vigella, II/137
Vignola, Giacoma, II/122
Vignola, İtalyan mimar, II/122
Vigovano, II/324
Viguier, II/379
Vilach, I/127
Viletta, I/127
Vilgius, Başkan, I/132
Villabanez, I/278
Villach, I/389, II/189
Villafocchiardo, II/40
Villafranca markisi, II/246
Villamediana kontu, Don Juan de Tassis, I/164
Villefrance, I/386
Villefranche, I/55, 333, 386, II/157, 203
Villefranche resmi, I/56
Villegaignon, II/187, 193
Villemartin, başdiyakoz, II/376
Villemur, II/376, 377
Villeneuve şatosu, II/59
Villier, II/273
Vilna, I/121
Viscontilere, I/262
visitador Quiroga, I/93
Vistula, I/127
Vita di Pietro di Toledo, II/136
Vitelli kardinali, I/167
Vitelli, kardinal, II/227
Viterbe, II/28
Viterbo, II/124
Vitoria, I/350, II/99
Vitorino Magalhaes Godinho, I/315
Vitorino Magalhais Godinho, I/383
Vivaris, I/15
Vives, II/12
Viyana, I/75, 122, 133, 142, 175, 241, 243, 259, 269, 389, 407, 408, II/6, 11, 77, 124, 135, 182, 217, 218, 219, 223, 227, 229, 231, 233, 246, 247, 252, 259, 262, 270, 299, 304, 308, 331, 332
Viyanalı tüccarlar, I/367
Voghera, II/257
Volga, I/111, 121, II/132, 275
Volga havzası, I/116
Volga nehri, I/120
Volinya, I/123
Volkswirtschaft, I/92
Volo, I/220, 387, 390, 393, 399
Volpe, Gioacchen, I/98
Volscia tepeleri, I/21
Voltaggio, II/115
Voltaire, II/174, 293, 303
Voltaire Ferney, II/65
Von Krechwitz, İmparatorluk elçisi, II/370
Voorn Adası, II/306
Vormauer, II/134
Voscia, I/25
Voyage a Constantinople, Theophile Gautier'in eseri, II/77
voyvoda, II/23
Vukovar, II/262
Wagemann, Ernst, I/269
Walcher, I/175
Waldocu, II/208
Walsingham, II/308
Waterland, II/306
Watjen, I/425, II/345
Watson, II/207
Weber, Eric, II/398
Weiller, Jean, I/237
Weisbach, W., II/120
Welser firması, I/372
Welserler, I/133, 298, 377, 378, 384, 404
Welttheater, I/249
Weltwirtschaft, I/249
Werner Sombart, II/116
Westphalia antlaşmaları, II/16
Wight adası, I/325
Wight Adası, II/175
Wilfrid, I/190
Wilfrid Brulez, I/298
William Cecil, I/325
William Harborne, I/423, 425
Windischland, II/134
Wolsey, II/3
Worms Dietinde, II/180
Wöhlin, Konrad, I/367
Wroclawlı (Breslau) tüccarları, I/125
Wurtemberg, II/187, 267
Wurtemberg landsknecht, I/131
Wyss, Albert, II/246
XAlfonso Picolimini, Sienalı Alfonso Picolimini, II/60
Xativa, II/84
Xavier de Planhol, I/48
Xiemenes İspanyası, II/9
Ximenesler, I/384, 405, 406, II/52
Ximenesler, Anversli, I/434
Ximinesler, II/112
Yafa, I/171, 414
Yahudi birliği, II/106
Yahudi cemaatleri, II/52, 110
Yahudi kolonileri, II/117
Yahudi komisyoncular, I/233
Yahudi köyleri, I/233
Yahudi tehciri, II/111, 116, 119
Yahudi tüccarlar, II/30, 110, 113, 114, 117
Yahudi tüccarları, I/124, 190
Yahudiler, I/76, 85, 124, 126, 188, 189, 224, 233, 280, 292, 381, 417, 425, 435, II/6, 16, 50, 75, 77, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 148, 149, 155, 156, 162, 170, 198, 391
Yakın Doğu, I/111, 185, 379
Yalınayak Karmelitler Tarikatı, I/374
Yarımada, II/91, 92
Yaş şehri, I/124
Yazıcı, yazar, II/373
Yedi Kaleler, II/390, 391
Yedi Şeytan gece klübü, II/43
Yedi Uyuyanlar, II/102
Yemen, I/372, 373

Yemen isyanı, II/275, 325
Yeni Dünya, I/7, 101, 152, 200, 213, 321, 334, 362, 375, II/10, 11, 14, 16, 71, 147, 170
Yeni Dünya filoları, I/298
Yeni İspanya, I/145, 152, 320, II/42
Yeni Kastilya, I/256, 318, 382, 398, II/98
Yeni Legazpi, I/372
Yeni Pazar, I/260
Yeniçeri ağası, II/344
Yeniçeriler, I/5, 112, II/252, 349, 370
Yeniköy, I/234
Yenilmez Armada, II/353, 359, 361
Yeşil Burun, I/381
Yeşil burun adaları, I/91
Yidiş, II/108
Yorgi, II/347
Young,Arthur, I/6
Yörükler, II/90
Yugoslav, II/16, 51, 65
Yuhudiler, II/342
Yukarı Almanya, I/47, II/226
Yukarı Nijer, I/315
Yukarı Nil Vadisi, I/112
Yukarı Senegal, I/315
Yukarı-Almanya, I/324
Yunan, II/48, 82, 84, 389
Yunan kıyıları, II/150
Yunan kilisesi, II/81
Yunan şarabı, I/124
Yunan tepeleri, I/22
Yunan toprakları, II/133
Yunan uygarlığı, II/77, 80
Yunan ülkesi, I/16, 185
Yunanistan, I/4, 7, 11, 13, 19, 20, 67, 95, 124, 147, 150, 156, 393, 399, II/5, 49, 84, 120, 131, 133, 136, 246, 252, 291, 314, 365
Yunanlı-lar, I/24, 26, 41, 63, 76, 78, 84, 85, 98, 185, 387, 393
Yunanlı-Romalı uygarlığı, II/80
Yuste, II/202, 210
Yuste manastırı, II/207
Yüce Alfanso, I/68
Yürük, I/49
Yürükgöçmenleri, I/52
Yüz Yıl Savaşları, I/261, II/8, 9, 78
Yüzbaşı de Guet, I/47
zabra, I/144, 322
zagarelle, I/256
zagorayla, I/22
Zagorci, I/21
Zagreb, II/82, 86, 134
Zagros, I/19, 48
Zamora, I/271
Zamora kenti, II/19
Zane, Hieromino, filo komutanı, II/291, 292, 316
Zanta, I/88, 204, 415, 418, 422, 423, II/133, 231, 250, 313, 314, 315, 316, 318, 332, 390
Zanta adası, I/384
Zara, I/41, 76, 243, 244, 279, 316, II/133, 287, 291, 301, 335
Zaralı, Jerenimo, II/135
Zatas Vadisi, II/358
zeametler, II/49
Zebreros, I/260
Zecca, I/262, 334, 335, 384
Zecca depoları, I/383
Zecca işçileri, I/383
Zecca kasaları, I/302
Zelanda, I/38, 86, 432
Zelanda adaları, II/214
Zembra, I/64
ZemmurYarma, I/107
Zeus, I/158
zeytin, I/7, 13, 38, 39, 42, 46, 92, 101, 109, 147, 150, 151, 152, 153, 165, 175, 39, 397, 398, 409
zeytinlikler, I/18, 21, 24, 167
zeytinyağı, I/20, 38, 55, 69, 74, 93, 152, 178, 203, 206, 220, 231, 258, 259, 260, 263, 282, 284, 285, 288, 296, 306, 337, 348, 349, 396, 415
ziana, I/319
ziblinler, I/124
Ziden, I/370
Zigetvar (Szigeth) kalesi, II/262
zimbre, I/373
zincifre, I/427
Zinkeisen, I/79, 162, II/86, 336, 343, 370
Zitvatoruk barışı, II/372
Zoenok, II/185
Zolfa, I/17, 18
Zuan Hieronomio de San Michel, I/307
Zuan Priuli, I/399
Zuara, II/186, 224
Zucato, Gabriel, Venedikli, II/74
Zurbaran, II/123
Zurzach, I/127
zührevi Hastalıklar, I/222
Zürih, I/127